వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

శ్రీ-రామానుజాచార్య-రచితం బ్రహ్మసూత్రే శ్రీ-భాష్యమ్

Consulted editions:

1. Critical Edition by the Academy of Sanskrit Research, Melkote, 1985.
2. Rāmānuja Granthamālā, edited by Annangaracharya Swamy, Kanchipuram, 1956.

ప్రథమాధ్యాయే

ప్రథమః పాదః

అఖిల-భువన-జన్మ-స్థేమ-భఙ్గాది-లీలే
వినత-వివిధ-భూత-వ్రాత-రక్షైక-దీక్షే ।
శ్రుతి-శిరసి విదీప్తే బ్రహ్మణి శ్రీనివాసే
భవతు మమ పరస్మిన్ శేముషీ భక్తి-రూపా ॥౧॥

పారాశర్య-వచః-సుధామ్ ఉపనిషద్-దుగ్ధాబ్ధి-మధ్యోద్ధృతాం
సంసారాగ్ని-విదీపన-వ్యపగత-ప్రాణాత్మ-సఞ్జీవనీమ్ ।
పూర్వాచార్య-సురక్షితాం బహు-మతి-వ్యాఘాత-దూర-స్థితామ్
ఆనీతాం తు నిజాక్షరైః సుమనసో భౌమాః పిబన్త్వ్ అన్వ్ అహమ్ ॥౨॥

భగవద్-బోధాయన-కృతాం విస్తీర్ణాం బ్రహ్మసూత్ర-వృత్తిం పూర్వాచార్యాః సఞ్చిక్షిపుః, తన్-మతానుసారేణ సూత్రాక్షరాణి వ్యాఖ్యాస్యన్తే—

[ప్రథమం సమన్వయాధ్యాయే, ఆద్యే అయోగ-వ్యవచ్ఛేద-పాదే సిద్ధే వ్యుత్పత్తి-సమర్థన-పరమ్]

అథ జిజ్ఞాసాధికరణమ్॥౧॥

[బ్రహ్మైవ జిజ్ఞాస్యమ్]

౧ అథాతో బ్రహ్మ-జిజ్ఞాసా॥౧।౧।౧॥

అత్రాయమ్ అథ-శబ్ద ఆనన్తర్యే భవతి। అతః-శబ్దో వృత్తస్య హేతు-భావే। అధీత-సాఙ్గ-సశిరస్క-వేదస్యాధిగతాల్పాస్థిర-ఫల-కేవల-కర్మ-జ్ఞానతయా సఞ్జాత-మోక్షాభిలాషస్యానన్త-స్థిర-ఫల-బ్రహ్మ-జిజ్ఞాసా హ్య్ అనన్తర-భావినీ। బ్రహ్మణో జిజ్ఞాసా బ్రహ్మ-జిజ్ఞాసా। బ్రహ్మణ ఇతి కర్మణి షష్ఠీ। కర్తృ కర్మణోః కృతి [అష్టా, ౨.౩.౬౫] ఇతి విశేష-విధానాత్। యద్య్ అపి సమ్బన్ధ-సామాన్య-పరిగ్రహే'పి జిజ్ఞాసాయాః కర్మాపేక్షత్వేన కర్మార్థత్వ-సిద్ధిః, తథాప్యాక్షేపతః ప్రాప్తాద్ ఆభిధానికస్యైవ గ్రాహ్యత్వాత్ కర్మణి షష్ఠీ గృహ్యతే। న చ ప్రతిపద-విధానా షష్ఠీ న సమస్యతే [అష్టా, ౨.౨.౧౦, సూ.వా.] ఇతి కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాస-నిషేధః శఙ్కనీయః, కృద్-యోగా చ షష్ఠీ సమస్యత, [అష్టా, ౨.౨.౫, సూ.వా.] ఇతి ప్రతిప్రసవ-సద్-భావాత్। బ్రహ్మ-శబ్దేన చ స్వభావతో నిరస్త-నిఖిలదోషో'నవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ-కల్యాణ-గుణ-గణః పురుషోత్తమో'భిధీయతే। సర్వత్ర బృహత్త్వ-గుణ-యోగేన హి బ్రహ్మ-శబ్దః। బృహత్త్వం చ స్వరూపేణ గుణైశ్ చ యత్రానవధికాతిశయం సో'స్య ముఖ్యో'ర్థః; స చ సర్వేశ్వర ఏవ। అతో బ్రహ్మ-శబ్దస్ తత్రైవ ముఖ్య-వృత్తః। తస్మాద్ అన్యత్ర తద్-గుణ-లేశ-యోగాద్ ఔపచారికః, అనేకార్థ-కల్పనాయోగాత్, భగవచ్-ఛబ్దవత్। తాప-త్రయాతురైర్ అమృతత్వాయ స ఏవ జిజ్ఞాస్యః। అతః సర్వేశ్వర ఏవ జిజ్ఞాసా-కర్మ-భూతం బ్రహ్మ। జ్ఞాతుమ్ ఇచ్ఛా జిజ్ఞాసా। ఇచ్ఛాయా ఇష్యమాణ-ప్రధానత్వాద్ ఇష్యమాణం జ్ఞానమ్ ఇహ విధీయతే॥

మీమాంసా-పూర్వ-భాగ-జ్ఞాతస్య కర్మణో'ల్పాస్థిర-ఫలత్వాద్ ఉపరితన-భాగావసేయస్య బ్రహ్మ-జ్ఞానస్యానన్తాక్షయ-ఫలత్వాచ్ చ పూర్వ-వృత్తాత్ కర్మ-జ్ఞానాద్ అనన్తరం తత ఏవ హేతోర్ బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యమ్ ఇత్య్ ఉక్తం భవతి। తద్ ఆహ వృత్తి-కారః– వృత్తాత్ కర్మాధిగమాద్ అనన్తరం బ్రహ్మ-వివిదిషా ఇతి। వక్ష్యతి చ కర్మ-బ్రహ్మ-మీమాంసయోర్ ఐకశాస్త్ర్యమ్–

[పూర్వోత్తర-మీమాంసయోః ఏక-శాస్త్రతా]

సంహితమ్ ఏతచ్ ఛారీరకం జైమినీయేన షోడశ-లక్షణేనేతి శాస్త్రైకత్వ-సిద్ధిః ఇతి। అతః ప్రతిపిపాదయిషతార్థ-భేదేన షట్క-భేదవద్ అధ్యాయ-భేదవచ్ చ పూర్వోత్తర-మీమాంసయోర్ భేదః। మీమాంసా-శాస్త్రమ్– అథాతో ధర్మ-జిజ్ఞాసా [పూర్వ. మీ. ౧.౧.౧] ఇత్య్ ఆరభ్య, అనావృత్తిః శబ్దాద్ అనావృత్తిః శబ్దాత్ [బ్ర. సూ. ౪.౪.౨౨] ఇత్య్ ఏవమ్ అన్తం సఙ్గతి-విశేషేణ విశిష్ట-క్రమమ్। తథా హి ప్రథమం తావత్ స్వాధ్యాయో'ధ్యేతవ్యః [యజురారణ్యకే, ౨,

ప్ర. ౧౫] ఇత్య్ అధ్యయనేనైవ స్వాధ్యాయ-శబ్ద-వాచ్య-వేదాఖ్యాక్షర-రాశేర్ గ్రహణం విధీయతే॥

[అధ్యయన-స్వరూప-ప్రకారౌ]

తచ్ చాధ్యయనం కిం-రూపం కథం చ కర్తవ్యమ్ ఇత్య్ అపేక్షాయామ్ అష్ట-వర్షం బ్రాహ్మణమ్ ఉపనయీత తమ్ అధ్యాపయేత్ [శతపథ-బ్రాహ్మణమ్] ఇత్య్ అనేన,

శ్రావణ్యాం ప్రౌష్ఠ-పద్యాం వా ఉపాకృత్య యథావిధి।

యుక్తశ్ ఛన్దాంస్య్ అధీయీత మాసాన్ విప్రోఽర్ధ-పఞ్చమాన్॥ [మను, ౪.౯౫]

ఇత్య్ ఆది వ్రత-నియమ-విశేషోపదేశైశ్ చాపేక్షితాని విధీయన్తే॥

ఏవం సత్-సన్తాన-ప్రసూత-సదాచార-నిష్ఠాత్మ-గుణోపేత-వేదవిద్-ఆచార్యోపనీతస్య వ్రత-నియమ-విశేష-యుక్తస్యాచార్యోచ్చారణానూచ్చారణ-రూపమ్ అక్షర-రాశి-గ్రహణ-ఫలమ్ అధ్యయనమ్ ఇత్య్ అవగమ్యతే॥

[అధ్యయన-విధిః నియమ-విధిః]

అధ్యయనం చ స్వాధ్యాయ-సంస్కారః, స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్యః [యజురారణ్యకమ్, ౨. ప్ర.౧౫] ఇతి స్వాధ్యాయస్య కర్మత్వావగమాత్। సంస్కారో హి నామ కార్యాన్తర-యోగ్యతా-కరణమ్। సంస్కార్యత్వం చ స్వాధ్యాయస్య యుక్తమ్, ధర్మార్థ-కామ-మోక్ష-రూప-పురుషార్థ-చతుష్టయ-తత్-సాధనావబోధిత్వాత్, జపాదినా స్వరూపేణాపి తత్-సాధనత్వాచ్ చ। ఏవమ్ అధ్యయన-విధిర్ మన్త్రవన్ నియమవద్ అక్షర-రాశి-గ్రహణ-మాత్రే పర్యవస్యతి।

[వేదార్థ-జ్ఞానే స్వతః ప్రవృత్తిః]

అధ్యయన-గృహీతస్య స్వాధ్యాయస్య స్వభావత ఏవ ప్రయోజనవద్-అర్థావబోధిత్వ-దర్శనాత్, గృహీతాత్స్వాధ్యాయాద్ అవగమ్యమానాన్ ప్రయోజనవతోఽర్థానాపాతతో దృష్ట్వా తత్-స్వరూప-ప్రకార-విశేష-నిర్ణయ-ఫల-వేద-వాక్య-విచార-రూప-మీమాంసాశ్రవణే అధీత-వేదః పురుషః స్వయమ్ ఏవ ప్రవర్తతే। తత్ర కర్మ-విధి-స్వరూపే నిరూపితే కర్మణామ్ అల్పాస్థిర-ఫలత్వం దృష్ట్వా అధ్యయన-గృహీత-స్వాధ్యాయైకదేశోపనిషద్-వాక్యేషు చామృతత్వ-రూపానన్త-స్థిర-ఫలాపాత-ప్రతీతేస్ తన్-నిర్ణయ-ఫల-వేదాన్త-వాక్య-విచార-రూప-శారీరక-మీమాంసాయామ్ అధికరోతి।

[ఉక్తార్థస్య శ్రుతి-సిద్ధతా]

తథా చ వేదాన్త-వాక్యాని కేవల-కర్మ-ఫలస్య క్షయిత్వం బ్రహ్మ-జ్ఞానస్య చాక్షయ-ఫలత్వం చ దర్శయన్తి— తద్ యథేహ కర్మ-చితో లోకః క్షీయతే, ఏవమ్ ఏవాముత్ర పుణ్య-చితో లోకః క్షీయతే [ఛాన్, ౮.౧.౬] అన్తవద్ ఏవాస్య తద్ భవతి [బృహద్., ౫.౮.౧౦] న హ్య్ అధ్రువైః

ప్రాప్యతే [కఠ., ౨.౧౦] ప్లవా హ్య్ ఏతే అదృఢా యజ్ఞ-రూపాః [ముణ్డ్., ౧.౨.౭] పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మ-చితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేద-మాయాత్ నాస్త్య్ అకృతః కృతేన తద్-విజ్ఞానార్థం స గురుమ్ ఏవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్-పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మ-నిష్ఠమ్। తస్మై స విద్వాన్ ఉపసన్నాయ సమ్యక్-ప్రశాన్త-చిత్తాయ శమాన్వితాయ। యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మ-విద్యామ్। [ముణ్డ్., ౧.౨.౧౨।౧౩] బ్రహ్మవిద్ ఆప్నోతి పరమ్ [త్తై., ౨.౧] న పునర్ మృత్యవే తద్ ఏకం పశ్యతి న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి [బృహద్., ౭.౨౬.౨] స స్వరాడ్ భవతి [ఛాన్., ౭।౨౫।౨] తమ్ ఏవం విద్వాన్ అమృత ఇహ భవతి నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే [పు. సూ., ౧౭] పృథగ్ ఆత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్ తతస్ తేనామృతత్వమ్ ఏతి [శ్వే., ౧.౬] ఇత్య్ ఆదీని॥

[కర్మ-విచారనైరపేక్ష్య-శఙ్కా-సమాధానే]

నను చ సాఙ్గ-వేదాధ్యయనాద్ ఏవ కర్మణాం స్వర్గాది-ఫలత్వమ్, స్వర్గాదీనాం చ క్షయిత్వం, బ్రహ్మోపాసనస్యామృతత్వ-ఫలత్వం చ జ్ఞాయత ఏవ। అనన్తరం ముముక్షుర్ బ్రహ్మ-జిజ్ఞాసాయామ్ ఏవ ప్రవర్తతామ్; కిమ్-అర్థా ధర్మ-విచారాపేక్షా ఏవం తర్హి శారీరక-మీమాంసాయామ్ అపి న ప్రవర్తతామ్, సాఙ్గాధ్యయనాద్ ఏవ కృత్స్నస్య జ్ఞాతత్వాత్। సత్యమ్। ఆపాత-ప్రతీతిర్ విద్యత ఏవ, తథాపి న్యాయానుగృహీతస్య వాక్యస్య అర్థ-నిశ్చాయకత్వాద్ ఆపాత-ప్రతీతోఽప్య్ అర్థః సంశయ-విపర్యయౌ నాతివర్తతే; అతస్ తన్-నిర్ణయాయ వేదాన్త-వాక్య-విచారః కర్తవ్య ఇతి చేత్; తథైవ ధర్మ-విచారోఽపి కర్తవ్య ఇతి పశ్యతు భవాన్॥

లఘు-పూర్వ-పక్షః

[సాధన-చతుష్టయ-పూర్వ-వృత్తత్వ-ప్రతిపాదనాయ భూమికా]

నను చ బ్రహ్మ-జిజ్ఞాసా యద్ ఏవ నియమేనాపేక్షతే, తద్ ఏవ పూర్వ-వృత్తం వక్తవ్యమ్। న ధర్మ-విచారాపేక్షా బ్రహ్మ-జిజ్ఞాసాయాః, అధీత-వేదాన్తస్యానధిగత-కర్మణోఽపి వేదాన్త-వాక్యార్థ-విచారోపపత్తేః। కర్మాఙ్గాశ్రయాణ్య్ ఉగీథాద్య్-ఉపాసనాన్య్ అత్రైవ చిన్త్యన్తే; తద్-అనధిగత-కర్మణో న శక్యం కర్తుమ్ ఇతి చేత్–

[కర్మణో జ్ఞానానఙ్గత్వమ్]

అనభిజ్ఞో భవాన్ శారీరక-శాస్త్ర-విజ్ఞానస్య। అస్మిఞ్ శాస్త్రేఽనాద్య్-అవిద్యా-కృత-వివిధ-భేద-దర్శన-నిమిత్త-జన్మ-జరా-మరణాది-సాంసారిక-దుఃఖ-సాగర-నిమగ్నస్య నిఖిల-దుఃఖ-మూల-మిథ్యాజ్ఞాన-నిబర్హణాయ ఆత్మైకత్వ-విజ్ఞానం ప్రతిపిపాదయిషితమ్। అస్య హి భేదావలమ్బి కర్మ-జ్ఞానం క్వోపయుజ్యతే ప్రత్యుత విరుద్ధమ్ ఏవ। ఉద్గీథాది-విచారస్ తు కర్మ-శేష-భూత ఏవ జ్ఞాన-రూపత్వావిశేషాద్ ఇహైవ క్రియతే। స తు న సాక్షాత్ సఙ్గతః। అతో యత్ ప్రధానం శాస్త్రం, తద్-అపేక్షితమ్ ఏవ పూర్వ-వృత్తం కిమ్ అపి వక్తవ్యమ్॥

బాధమ్। తద్-అపేక్షితం చ కర్మ-విజ్ఞానమ్ ఏవ, కర్మ-సముచ్చితాత్ జ్ఞానాద్ అపవర్గ-శ్రుతేః। వక్ష్యతి చ– సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాది-శ్రుతేర్ అశ్వవత్ [బ్ర. సూ., ౩.౪.౨౬] ఇతి। అపేక్షితే చ కర్మణ్య్ అజ్ఞాతే కేన సముచ్చయః కేన నేతి విభాగో న శక్యతే జ్ఞాతుమ్। అతస్ తద్ ఏవ పూర్వ-వృత్తమ్॥

[కర్మణో మోక్ష-విరోధిత్వమ్]

నైతద్ యుక్తమ్। సకల-విశేష-ప్రత్యనీక-చిన్-మాత్ర-బ్రహ్మ-విజ్ఞానాద్ ఏవావిద్యా-నివృత్తేః। అవిద్యా-నివృత్తిర్ ఏవ హి మోక్షః। వర్ణాశ్రమ-విశేషసాధ్య-సాధనేతికర్తవ్యతాద్య-అనన్త-వికల్పాస్పదం కర్మ సకల-భేద-దర్శన-నివృత్తి-రూపాజ్ఞాన-నివృత్తేః కథమ్ ఇవ సాధనం భవేత్। శ్రుతయశ్ చ కర్మణామ్ అనిత్య-ఫలత్వేన మోక్ష-విరోధిత్వం, జ్ఞానస్యైవ మోక్ష-సాధనత్వం చ దర్శయన్తి– అన్తవద్ ఏవాస్య తద్ భవతి [బృహద్., ౫.౮.౧౦], తద్ యథేహ కర్మ-చితో లోకః క్షీయతే। ఏవమ్ ఏవాముత్ర పుణ్య-చితో లోకః క్షీయతే [ఛాన్., ౮.౧.౬], బ్రహ్మవిద్ ఆప్నోతి పరమ్ [తై., ౨.౧.౧], బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి [ముణ్డ్., ౩.౨.౯], తమ్ ఏవ విదత్వాతిమృత్యుమ్ ఏతి [శ్వే., ౩.౮]– ఇత్య్ ఆద్యాః॥

[జ్ఞాన-కర్మ-సముచ్చయ-వాద-నిరాసః]

యద్ అపి చేద్ అముక్తం యజ్ఞాది-కర్మాపేక్షా విద్యేతి, తద్-వస్తు-విరోధాత్ శ్రుత్య-అక్షర-పర్యాలోచనయా చాన్తఃకరణ-నైర్మల్య-ద్వారేణ వివిదషోత్పత్తావ్ ఉపయుజ్యతే, న ఫలోత్పత్తౌ, వివిదిషన్తి ఇతి శ్రవణాత్। వివిదిషాయాం జాతాయాం జ్ఞానోత్పత్తౌ శమాదీనామ్ ఏవాన్తరఙ్గోపాయతాం శ్రుతిర్ ఏవాహ– శాన్తో దాన్త ఉపరతస్ తితిక్షుః సమాహితో భూత్వాత్మన్య్ ఏవాత్మానం పశ్యేత్– [బృహద్., ౬.౪.౨౩] ఇతి॥

[వాక్య-జన్య-జ్ఞానాద్ అవిద్యా-నివృత్తిః]

తద్ ఏవం జన్మాన్తర-శతానుష్ఠితానభిసంహిత-ఫల-విశేష-కర్మ-మృదిత-కషాయస్య వివిదిషోత్పత్తౌ సత్యాం సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవాద్వితీయమ్ [ఛాన్., ౬.౨.౧] సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧.౧] అయమ్ ఆత్మా బ్రహ్మ [బృహద్., ౬.౪.౫] తత్త్వమ్ అసి [ఛాన్., ౬.౮.౭] ఇత్య్ ఆది వాక్య-జన్య-జ్ఞానాద్ అవిద్యా నివర్తతే।

[అవిద్యా-నివర్తక-జ్ఞాన-సహకారీణి]

వాక్యార్థ-జ్ఞానోపయోగీని చ శ్రవణ-మనన-నిదిధ్యాసనాని। శ్రవణం నామ వేదాన్త-వాక్యాన్య్ ఆత్మైకత్వ-విద్యా-ప్రతిపాదకానీతి తత్త్వ-దర్శిన ఆచార్యాత్ న్యాయ-యుక్తార్థగ్రహణమ్। ఏవమ్ ఆచార్యోపదిష్టస్యార్థస్య స్వాత్మన్య్ ఏవమ్ ఏవ యుక్తమ్ ఇతి హేతుతః ప్రతిష్ఠాపనం మననమ్। ఏతద్-విరోధ్య అనాది-భేద-వాసనా-నిరసనాయాస్యైవార్థస్యానవరత-భావనా నిదిధ్యాసనమ్।

[శారీరక-పూర్వ-వృత్త-నిగమనమ్]

శ్రవణాదిభిర్ నిరస్త-సమస్త-భేద-వాసనస్య వాక్యార్థ-జ్ఞానమ్ అవిద్యాం నివర్తయతీత్య్ ఏవం-రూపస్య శ్రవణస్యావశ్యాపేక్షితమ్ ఏవ పూర్వ-వృత్తం వక్తవ్యమ్।

తచ్ చ– నిత్యానిత్య-వస్తు-వివేకః, శమ-దమాది-సాధన-సమ్పత్, ఇహాముత్ర-ఫల-భోగ-విరాగః, ముముక్షుత్వం చేత్య్ ఏతత్ సాధన-చతుష్టయమ్। అనేన వినా జిజ్ఞాసానుపపత్తేః, అర్థ-స్వభావాద్ ఏవేదమ్ ఏవ పూర్వ-వృత్తమ్ ఇతి జ్ఞాయతే॥

[బన్ధ-తత్-కారణ-తన్-నివర్తకానాం నిగమనమ్]

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– బ్రహ్మ-స్వరూపాచ్ఛాదికావిద్యా-మూలమ్ అపారమార్థికం భేద-దర్శనమ్ ఏవ బన్ధ-మూలమ్। బన్ధశ్ చాపారమార్థికః। స చ సమూలోऽపారమార్థికత్వాద్ ఏవ జ్ఞానేనైవ నివర్త్యతే। నివర్తకం చ జ్ఞానం తత్ త్వమ్ అస్యాది వాక్య-జన్యమ్। తస్యైతస్య వాక్య-జన్యస్య జ్ఞానస్య స్వరూపోత్పత్తౌ కార్యే వా కర్మణాం నోపయోగః। వివిదిషాయామ్ ఏవ తు కర్మణామ్ ఉపయోగః। స చ పాప-మూల-రజస్-తమో-నిబర్హణ-ద్వారేణ సత్త్వ-వివృద్ధ్యా భవతీతీమమ్ ఉపయోగమ్ అభిప్రేత్య బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి ఇత్య్ ఉక్తమ్ ఇతి॥

అతః కర్మ-జ్ఞానస్యానుపయోగాద్ ఉక్తమ్ ఏవ సాధన-చతుష్టయం పూర్వ-వృత్తమ్ ఇతి వక్తవ్యమ్।

[ఇతి లఘు-పూర్వపక్షః]

లఘు-సిద్ధాన్తః

[వాక్యార్థ-జ్ఞానస్య మోక్ష-హేతుత్వమ్ శాస్త్ర-ప్రత్యక్ష-విరుద్ధమ్]

అత్రోచ్యతే– యద్ ఉక్తమ్ అవిద్యా-నివృత్తిర్ ఏవ మోక్షః; సా చ బ్రహ్మ-విజ్ఞానాద్ ఏవ భవతి ఇతి తద్ అభ్యుపగమ్యతే। అవిద్యా-నివృత్తయే వేదాన్త-వాక్యైర్ విధిత్సితం జ్ఞానం కిం-రూపమ్ ఇతి వివేచనీయమ్– కిం వాక్యాద్ వాక్యార్థ-జ్ఞాన-మాత్రమ్, ఉత తన్-మూలమ్ ఉపాసనాత్మకం జ్ఞానమ్ ఇతి; న తావద్ వాక్య-జన్యం జ్ఞానం, తస్య విధానమ్ అన్తరేణాపి వాక్యాద్ ఏవ సిద్ధేః; తావన్ మాత్రేణావిద్యా-నివృత్త్య-అనుపలబ్ధేశ్ చ।

న చ వాచ్యమ్– భేద-వాసనాయామ్ అనిరస్తాయాం వాక్యమ్ అవిద్యా-నివర్తకం జ్ఞానం న జనయతి, జాతేऽపి సర్వస్య సహసైవ భేద-జ్ఞానానివృత్తిర్ న దోషాయ, చన్ద్రైకత్వే జ్ఞాతేऽపి ద్వి-చన్ద్ర-జ్ఞానానివృత్తివత్। అనివృత్తమ్ అపి ఛిన్న-మూలత్వేన న బన్ధాయ భవతి, ఇతి। సత్యాం సామగ్ర్యాం జ్ఞానానుత్పత్త్య-అనుపపత్తేః; సత్యామ్ అపి విపరీత-వాసనాయామ్ ఆప్తోపదేశ-లిఙ్గాదిభిర్ బాధక-జ్ఞానోత్పత్తి-దర్శనాత్।

సత్య్ అపి వాక్యార్థ-జ్ఞానే'నాది-వాసనయా మాత్రయా భేద-జ్ఞానమ్ అనువర్తత ఇతి భవతా న శక్యతే వక్తుమ్; భేద-జ్ఞాన-సామగ్ర్యా అపి వాసనాయా మిథ్యా-రూపత్వేన జ్ఞానోత్పత్త్యైవ నివృత్తత్వాత్। జ్ఞానోత్పత్తావ్ అపి మిథ్యా-రూపాయాస్ తస్యా అనివృత్తౌ నివర్తకాన్తరాభావాత్ కదాచిద్ అపి నాస్యా వాసనాయా నివృత్తిః।

వాసనా-కార్యం భేద-జ్ఞానం ఛిన్న-మూలమ్ అథ చానువర్తత ఇతి బాలిశ-భాషితమ్। ద్వి-చన్ద్ర-జ్ఞానాదౌ తు బాధక-సన్నిధావ్ అపి మిథ్యా-జ్ఞాన-హేతోః పరమార్థ-తిమిరాది-దోషస్య జ్ఞాన-బాధ్యత్వాభావేన అవినష్టత్వాత్ మిథ్యా-జ్ఞానానివృత్తిర్ అవిరుద్ధా। ప్రబల-ప్రమాణ-బాధితత్వేన భయాది-కార్యం తు నివర్తతే।

[అద్వైత-రీత్యా జ్ఞానోత్పత్త్య-అనుపపత్తిః]

అపి చ భేద-వాసనా-నిరసన-ద్వారేణ జ్ఞానోత్పత్తిమ్ అభ్యుపగచ్ఛతాం కదాచిద్ అపి జ్ఞానోత్పత్తిర్ న సేత్స్యతి; భేద-వాసనాయా అనాదికాలోపచితత్వేనాపరిమితత్వాత్, తద్-విరోధి-భావనాయాశ్ చాల్పత్వాద్ అనయా తన్-నిరసనానుపపత్తేః।

[అపవర్గ-సాధనీభూత-జ్ఞాన-స్వరూపమ్]

అతో వాక్యార్థ-జ్ఞానాద్ అన్యద్ ఏవ ధ్యానోపాసనాది-శబ్ద-వాచ్యం జ్ఞానం వేదాన్త-వాక్యైర్ విధిత్సితమ్। తథా చ శ్రుతయః– విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత [బృహద్., ౬.౪.౨౧] అనువిద్య విజానాతి [ఛాన్., ౮.౧౨.౬] ఓమ్ ఇత్య్ ఏవాత్మానం ధ్యాయథ [ముణ్డ్., ౨.౨.౬] నిచాయ్య తం మృత్యు-ముఖాత్ ప్రముచ్యతే [కఠ, ౧.౩.౧౫] ఆత్మానమ్ ఏవ లోకమ్ ఉపాసీత [బృహద్., ౩.౪.౧౪] ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః [బృహద్., ౬.౪.౬] సో' న్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసతివ్యః [ఛాన్., ౮.౭.౧] ఇత్య్ ఏవమ్ ఆద్యాః॥

[అపవర్గ-సాధనం చ జ్ఞానం ధ్యాన-రూపమ్]

అత్ర నిదిధ్యాసితవ్యః ఇత్య్ ఆదినైకార్థ్యాద్ అనువిద్య విజానాతి, విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదిభిర్ వాక్యార్థ-జ్ఞానం ధ్యానోపకారకత్వాద్ అనువిద్య, విజ్ఞాయ ఇత్య్ అనూద్య ప్రజ్ఞాం కుర్వీత, విజానాతి ఇతి ధ్యానం విధీయతే। శ్రోతవ్యః ఇతి చానువాదః స్వాధ్యాయస్యార్థ-పరత్వేనాధీత-వేదః పురుషః ప్రయోజనవద్-అర్థావబోధిత్వ-దర్శనాత్ తన్-నిర్ణయాయ స్వయమ్ ఏవ శ్రవణే ప్రవర్తత ఇతి శ్రవణస్య ప్రాప్తత్వాత్। శ్రవణ-ప్రతిష్ఠార్థత్వాన్ మననస్య మన్తవ్యః ఇతి చానువాదః। తస్మాద్ ధ్యానమ్ ఏవ విధీయతే। వక్ష్యతి చావృత్తిర్ అసకృద్ ఉపదేశాత్ [బ్ర. సూ. ౪.౧.౧] ఇతి।

[ధ్యానస్య వేదనోపాసనాత్మకత్వమ్]

తద్ ఇదమ్ అపవర్గోపాయతయా విధిత్సితం వేదనమ్ ఉపాసనమ్ ఇత్య్ అవగమ్యతే విద్యోపాస్యోర్ వ్యతికరేణ ఉపక్రమోపసంహార-దర్శనాన్ మనో బ్రహ్మేత్య్ ఉపాసీత [ఛాన్.,

3.౧౮.౧] ఇత్య్ అత్ర భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మ-వర్చసేన య ఏవం వేద, [ఛాన్., 3.౧౮.౫] న స వేద అకృత్స్నో హ్య్ ఏషః ఆత్మేత్య్ ఏవోపాసీత, [బృహద్., 3.౪.౭] యస్ తద్ వేద యత్ స వేద స మయైతద్ ఉక్తః [ఛాన్., ౪.౧.౪] ఇత్య్ అత్ర అను మ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతామ్ ఉపాస్సే [ఛాన్., ౪.౨.౨] ఇతి ॥

[ధ్యానస్య ధ్రువానుస్మృతి-దర్శన-రూపతా]

ధ్యానం చ తైల-ధారావద్-అవిచ్ఛిన్న-స్మృతి-సన్తాన-రూపం ధ్రువా స్మృతిః। స్మృతి-లమ్భే సర్వ-గ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః [ఛాన్., ౭.౨౬.౨] ఇతి ధ్రువాయాః స్మృతేర్ అపవర్గోపాయత్వ-శ్రవణాత్। సా చ స్మృతిర్ దర్శన-సమానాకారాభిద్యతే హృదయ-గ్రన్థిశ్ ఛిద్యన్తే సర్వ-సంశయాః। క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే [ముణ్డ్., ౨.౧.౮] ఇత్య్ అనేనైకార్థ్యాత్। ఏవం చ సత్య్ ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః [బృహద్., ౬.౪.౬] ఇత్య్ అనేన నిదిధ్యాసనస్య దర్శన-సమానాకారతా విధీయతే। భవతి చ స్మృతేర్ భావనా-ప్రకర్షాద్ దర్శన-రూపతా। వాక్య-కారేణ ఏతత్ సర్వం ప్రపఞ్చితమ్– వేదనమ్ ఉపాసనం స్యాత్ తద్-విషయే శ్రవణాద్ ఇతి। సర్వాసూపనిషత్సు మోక్ష-సాధనతయా విహితం వేదనమ్ ఉపాసనమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్। సకృత్-ప్రత్యయం కుర్యాచ్ ఛబ్దార్థస్య కృతత్వాత్ ప్రయాజాదివత్ ఇతి పూర్వపక్షం కృత్వా సిద్ధం తూపాసన-శబ్దాత్ ఇతి వేదనమ్ అసకృద్ ఆవృత్తం మోక్ష-సాధనమ్ ఇతి నిర్ణీతమ్। ఉపాసనం స్యాద్ ధ్రువానుస్మృతేర్ దర్శనాన్ నిర్వచనాచ్ చ ఇతి తస్యైవ వేదనస్యోపాసన-రూపస్యాసకృద్ ఆవృత్తస్య ధ్రువానుస్మృతిత్వమ్ ఉపవర్ణితమ్ ॥

సేయం స్మృతిర్ దర్శన-రూపా ప్రతిపాదితా। దర్శన-రూపతా చ ప్రత్యక్షతాపత్తిః।

[అపవర్గ-సాధనీభూత-స్మృతి-గతం వైశిష్ట్యమ్]

ఏవం ప్రత్యక్షతాపన్నామ్ అపవర్గ-సాధన-భూతాం స్మృతిం విశినష్టి– నాయమ్ ఆత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన। యమ్ ఏవైష వృణుతే తేన లభ్యస్ తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామ్ [ముణ్డ్., 3.౨.3] ఇతి। అనేన కేవల-శ్రవణ-మనన-నిదిధ్యాసనానామ్ ఆత్మ-ప్రాప్త్య్-అనుపాయత్వమ్ ఉక్త్వా యమ్ ఏవైష ఆత్మా వృణుతే తేనైవ లభ్య ఇత్య్ ఉక్తమ్। ప్రియతమ ఏవ హి వరణీయో భవతి। యస్యాయం నిరతిశయ-ప్రియః స ఏవాస్య ప్రియతమో భవతి। యథాయం ప్రియతమ ఆత్మానం ప్రాప్నోతి, తథా స్వయమ్ ఏవ భగవాన్ ప్రయతతత ఇతి భగవతైవోక్తమ్। తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతి-పూర్వకమ్। దదామి బుద్ధి-యోగం తం యేన మామ్ ఉపయాన్తి తే [భ. గీ., ౧౦।౧౦] ఇతి। ప్రియో హి జ్ఞానినో'త్యర్థమ్ అహం స చ మమ ప్రియః [భ. గీ. ౭.౧౭] ఇతి చ ॥

అతః సాక్షాత్కార-రూపా స్మృతిః స్మర్యమాణాత్యర్థ-ప్రియత్వేన స్వయమ్ అప్య్ అత్యర్థ-ప్రియా యస్య, స ఏవ పరేణాత్మనా వరణీయో భవతీతి తేనైవ లభ్యతే పర ఆత్మేత్య్ ఉక్తం భవతి।

[దర్శన-సమానాకారాయాః స్మృతేర్ భక్తి-శబ్దాభిధేయతా]

ఏవం-రూపా ధ్రువానుస్మృతిర్ ఏవ భక్తి-శబ్దేనాభిధీయతే, ఉపాసన-పర్యాయత్వాద్ భక్తి-శబ్దస్య। అత ఏవ శ్రుతి-స్మృతిభిర్ ఏవమ్ అభిధీయతే–

తమ్ ఏవ విదత్వాతిమృత్యుమ్ ఏతి [శ్వే., ౩.౮] తమ్ ఏవం విద్వాన్ అమృత ఇహ భవతి। నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే [పు. సూ., ౧౭]

నాహం వేదైర్ న తపసా న దానేన న చేజ్యయా। శక్య ఏవం-విధో ద్రష్టుం దృష్టవాన్ అసి మాం యథా॥ భక్త్యా త్వ్ అనన్యయా శక్య అహమ్ ఏవం-విధో'ర్జున। జ్ఞాతుం ద్రష్టుం చ తత్త్వేన ప్రవేష్టుం చ పరన్తప॥[భ. గీ., ౧౧.౫౩।౫౪] పురుషః స పరః పార్థ భక్త్యా లభ్యస్ త్వ్ అనన్యయా [భ. గీ., ౮।౨౨] ఇతి॥

[భక్తేః కర్మాఙ్గకత్వమ్]

ఏవంరూపాయా ధ్రువానుస్మృతేః సాధనాని యజ్ఞాదీని కర్మాణీతి యజ్ఞాది-శ్రుతేర్ అశ్వవత్ [బ్ర. సూ. ౩.౪.౨౬] ఇత్య్ అభిధాస్యతే। యద్య్ అపి వివిదషన్తీతి యజ్ఞాదయో వివిదషోత్పత్తౌ వినియుజ్యన్తే తథాపి తస్యైవ వేదనస్య ధ్యాన-రూపస్యాహర్-అహర్-అనుష్ఠీయమానస్య అభ్యాసాధేయాతిశయస్య ఆప్రయాణాద్ అనువర్తమానస్య బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-సాధనత్వాత్ తద్-ఉత్పత్తయే సర్వాణ్య్ ఆశ్రమ-కర్మాణి యావజ్-జీవమ్ అనుష్ఠేయాని। వక్ష్యతి చ– ఆప్రయాణాత్ తత్రాపి హి దృష్టమ్ [బ్ర. సూ. ౪.౧.౧౨] అగ్నిహోత్రాది తు తత్-కార్యాయైవ తద్-దర్శనాత్ [బ్ర. సూ. ౪.౧.౧౬] సహకారిత్వేన చ [బ్ర. సూ. ౩.౪.౩౩] ఇత్యాదిషు।

[ధ్రువానుస్మృతేః సాధన-సప్తక-నిష్పాద్యత్వమ్]

వాక్యకారశ్ చ ధ్రువానుస్మృతేర్ వివేకాదిభ్య ఏవ నిష్పత్తిమ్ ఆహ– తల్-లబ్ధిర్ వివేక-విమోకాభ్యాస-క్రియా-కల్యాణానవసాదానుద్ధర్షేభ్యః సమ్భవాన్ నిర్వచనాచ్ చ ఇతి। వివేకాదీనాం స్వరూపం చాహ– జాత్య్-ఆశ్రయ-నిమిత్తాదుష్టాద్ అన్నాత్ కాయ-శుద్ధిర్ వివేకః ఇతి। అత్ర నిర్వచనమ్– ఆహార-శుద్ధౌ సత్త్వ-శుద్ధిః సత్త్వ-శుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః [ఛాన్., ౭.౨౬.౨] ఇతి। విమోకః కామానభిష్వఙ్గః ఇతి। శాన్త ఉపాసీత [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇతి నిర్వచనమ్। ఆరమ్భణ-సంశీలనం పునః పునర్ అభ్యాసః ఇతి। నిర్వచనం చ స్మార్తమ్ ఉదాహృతం భాష్య-కారేణ– సదా తద్-భావ-భావితః [భ. గీ., ౮.౬] ఇతి। పఞ్చమ-హాయజ్ఞాద్య్-అనుష్ఠానం శక్తితః క్రియా । నిర్వచనం క్రియావాన్ ఏష బ్రహ్మ-విదాం వరిష్ఠః [ముణ్డ్., ౩.౧.౪] తమ్ ఏతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసానాశకేన [బృహద్., ౬.౪.౨౨] ఇతి చ। సత్యార్జవ-దయా-దానా-హింసానభిధ్యాః కల్యాణాని ఇతి। నిర్వచనం సత్యేన లభ్యః [ముణ్డ్., ౩.౧.౫] తేషామ్ ఏవైష విరజో బ్రహ్మ-లోకః [ప్రశ్., ౧.౧౫.౧౬] ఇత్య్ ఆది। దేశ-కాలవైగుణ్యాత్ శోక-వస్త్వ్-ఆద్య్-అనుస్మృతేశ్ చ తజ్-జం దైన్యమ్ అభాస్వరత్వం మనసో'వసాదః ఇతి, తద్-విపర్యయో అనవసాదః । నిర్వచనం నాయమ్ ఆత్మా బల-హీనేన

లభ్యః [ముణ్డ్., ౩.౪] ఇతి। తద్-విపర్య-యజా తుష్టిర్ ఉద్ధర్షః ఇతి। తద్-విపర్యయోऽనుద్ధర్షః। అతిసన్తోషశ్ చ విరోధీత్య్ అర్థః। నిర్వచనమ్ అపి– శాన్తో దాన్తః [బృహద్., ౬.౪.౨౩] ఇతి।

[విద్యా-నిష్పత్తేర్ ఆశ్రమ-కర్మావినాభావితా]

ఏవం నియమ-యుక్తస్యాశ్రమ-విహిత-కర్మానుష్ఠానేనైవ విద్యా-నిష్పత్తిర్ ఇత్య్ ఉక్తం భవతి। తథా చ శ్రుత్య్-అన్తరమ్– విద్యాం చావిద్యాం చ యస్ తద్ వేదోభయం సహ। అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయామృతమ్ అశ్నుతే॥ [ఈశ, ౧౧] అత్రావిద్యా-శబ్దాభిహితం వర్ణాశ్రమ-విహితం కర్మ। అవిద్యయా– కర్మణా, మృత్యుం– జ్ఞానోత్పత్తి-విరోధి ప్రాచీనం కర్మ, తీర్త్వా– అపోహ్య, విద్యయా– జ్ఞానేన, అమృతమ్– బ్రహ్మ। అశ్నుతే– ప్రాప్నోతీత్య్ అర్థః। మృత్యుతరణోపాయతయా ప్రతీతా అవిద్యా విద్యేతరద్-విహితం కర్మైవ, యథోక్తమ్– ఇయాజ సోऽపి సుబహూన్ యజ్ఞాన్ జ్ఞాన-వ్యపాశ్రయః। బ్రహ్మ-విద్యామ్ అధిష్ఠాయ తర్తుం మృత్యుమ్ అవిద్యయా॥ ఇతి॥ [వి. పు., ౬.౬.౧౨]

జ్ఞాన-విరోధి చ కర్మ పుణ్య-పాప-రూపమ్। బ్రహ్మ-జ్ఞానోత్పత్తి-విరోధిత్వేనానిష్ట-ఫలతయా ఉభయోర్ అపి పాప-శబ్దాభిధేయత్వమ్। అస్య చ జ్ఞాన-విరోధిత్వం జ్ఞానోత్పత్తి-హేతు-భూత-శుద్ధ-సత్త్వ-విరోధి-రజస్-తమో-వివృద్ధి-ద్వారేణ। పాపస్య చ జ్ఞానోదయ-విరోధిత్వమ్– ఏష ఏవాసాధు కర్మ కారయతి తం యమ్ అధో నినీషతి [కౌ., ౩.౬] ఇతి శ్రుత్యావగమ్యతే।

[యథార్థ-జ్ఞాన-తద్-ఆవరణయోః సత్త్వాది-గుణాయత్తతా]

రజస్-తమసోర్ యథార్థ-జ్ఞానావరణత్వం సత్త్వస్య చ యథార్థ-జ్ఞాన-హేతుత్వం భగవతైవ ప్రతిపాదితం– సత్త్వాత్ సఞ్జాయతే జ్ఞానమ్ [భ. గీ., ౧౪.౧౭] ఇత్య్ ఆదినా। అతశ్ చ జ్ఞానోత్పత్తయే పాపం కర్మ నిరసనీయమ్। తన్-నిరసనం చానభిసంహిత-ఫలేనానుష్ఠితేన ధర్మేణ। తథా చ శ్రుతిః– ధర్మేణ పాపమ్ అపనుదతి [బృహద్., ౧.౫] ఇతి।

[కర్మ-మీమాంసాయా బ్రహ్మ-మీమాంసా-పూర్వ-వృత్తత్వ-నిగమనమ్]

తద్ ఏవం బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-సాధనం జ్ఞానం సర్వాశ్రమ-కర్మాపేక్షమ్। అతోऽపేక్షిత-కర్మ-స్వరూప-జ్ఞానం, కేవల-కర్మణామ్ అల్పాస్థిర-ఫలత్వ-జ్ఞానం చ కర్మ-మీమాంసావసేయమ్ ఇతి, సైవాపేక్షితా బ్రహ్మ-జిజ్ఞాసాయాః పూర్వ-వృత్తా వక్తవ్యా॥

[సాధన-చతుష్టయ-సమ్పత్తేర్ మీమాంసా-ద్వయ-శ్రవణ-పశ్చాద్-భావిత్వమ్]

అపి చ నిత్యానిత్య-వస్తు-వివేకాదయశ్ చ, మీమాంసా-శ్రవణమ్ అన్తరేణ న సమ్పత్స్యన్తే, ఫల-కరణ-ఇతికర్తవ్యతాధికారి-విశేష-నిశ్చయాద్ ఋతే, కర్మ-స్వరూప-తత్-ఫల-స్థిరత్వాత్మ-నిత్యత్వాదీనాం దురవబోధత్వాత్। ఏషాం సాధనత్వం చ వినియోగావసేయమ్। వినియోగశ్ చ శ్రుతి-లిఙ్గాదిభ్యః। స చ తార్తీయః। ఉద్గీథాద్య్-ఉపాసనాని కర్మ-సమృద్ధ్య్-అర్థాన్య్ అపి

బ్రహ్మ-దృష్టి-రూపాణి, బ్రహ్మ-జ్ఞానాపేక్షాణీతి, ఇహైవ చిన్తనీయాని। తాన్య్ అపి కర్మాణ్య్ అనభిసంహిత-ఫలాని బ్రహ్మ-విద్యోత్పాదకానీతి తత్-సాద్గుణ్యాపాదనాన్య్ ఏతాని సుతరామ్ ఇహైవ సఙ్గతాని। తేషాం చ కర్మ-స్వరూపాధిగమాపేక్షా సర్వ-సమ్మతా॥

॥ ఇతి లఘు-సిద్ధాన్తః॥

అథ మహా-పూర్వ-పక్షః

[బ్రహ్మణ ఏవ సత్యత్వమ్, తద్-అతిరిక్త-సర్వ-మిథ్యాత్వం చ]

యద్ అప్య్ ఆహుః– అశేష-విశేష-ప్రత్యనీక-చిన్-మాత్రం బ్రహ్మైవ పరమార్థస్ తద్-అతిరేకి నానా-విధ-జ్ఞాతృ-జ్ఞేయ-తత్-కృత-జ్ఞాన-భేదాది-సర్వం తస్మిన్న్ ఏవ పరికల్పితం మిథ్యా-భూతం–

[నిర్విశేష-వస్తునః శ్రౌతతా]

సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవాద్వితీయమ్ [ఛాన్., ౬.౨.౧] అథ పరా యయా తద్-అక్షరమ్ అధిగమ్యతే యత్ తద్ అద్రేశ్యమ్ అగ్రాహ్యమ్ అగోత్రమ్ అవర్ణమ్ అచక్షుః శ్రోత్రం తద్ అపాణి-పాదం నిత్యం విభుం సర్వ-గతం సుసూక్ష్మం తద్ అవ్యయం యద్ భూత-యోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరాః [ముణ్డ్., ౧.౧.౬] సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [త్తై., ౧.౧] నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్ [శ్వే., ౬.౧౯] యస్యామతం తస్య మతం మతం యస్య న వేద సః। అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమ్ అవిజానతామ్ [కేన, ౨.3] న దృష్టేర్ ద్రష్టారం పశ్యేః న మతేర్మన్తారం మన్వీథాః [బృహద్., ౫.౪.౨] ఆనన్దో బ్రహ్మ [త్తై., 3.౬] ఇదం సర్వం యద్ అయమ్ ఆత్మా [బృహద్., ౪.౪.౬] నేహ నానాస్తి కిఞ్చన। మృత్యోః స మృత్యుమ్ ఆప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి [బృహద్., ౬.౪.౧౯] యత్ర హి ద్వైతమ్ ఇవ భవతి తద్ ఇతర ఇతరం పశ్యతి యత్ర త్వ్ అస్య సర్వమ్ ఆత్మైవాభూత్ తత్ కేన కం పశ్యేత్ తత్ కేన కం విజానీయాత్ [బృహద్., ౪.౪.౧౪] వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్య్ ఏవ సత్యమ్ [ఛాన్., ౬.౧.౪] యదా హ్య్ ఏవైష ఏతస్మిన్న్ ఉదరమ్ అన్తరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతి [త్తై., ౨.౭.౨] న స్థానతోఽపి పరస్యోభయ-లిఙ్గం సర్వత్ర హి [బ్ర. సూ. 3.౨.౧౧] మాయా-మాత్రం తు కార్త్స్న్యేన అనభివ్యక్త-స్వరూపత్వాత్ [బ్ర. సూ. 3.౨.3],

[నిర్విశేషవస్తుని పరాశరసమ్మతిః]

ప్రత్యస్తమిత-భేదం యత్ సత్తా-మాత్రమ్ అగోచరమ్। వచసామ్ ఆత్మ-సంవేద్యం తజ్ జ్ఞానం బ్రహ్మ సంజ్ఞితమ్॥ [వి. పు., ౬.౭.౪3] జ్ఞాన-స్వరూపమ్ అత్యన్త-నిర్మలం పరమార్థతః। తమ్ ఏవార్థ-స్వరూపేణ భ్రాన్తి-దర్శనతః స్థితమ్॥ [వి. పు., ౧.౨.౬] పరమార్థస్ త్వమ్ ఏవైకో నాన్యోఽస్తి జగతః పతే॥ [వి. పు., ౧.౪.3౮] యద్ ఏతద్ దృశ్యతే మూర్తమ్ ఏతజ్ జ్ఞానాత్మనస్ తవ।

భ్రాన్తి-జ్ఞానేన పశ్యన్తి జగద్-రూపమ్ అయోగినః ॥ జ్ఞాన-స్వరూపమ్ అఖిలం జగద్-ఏతద్-అబుద్ధయః । అర్థ-స్వరూపం పశ్యన్తో భ్రామ్యన్తే మోహ-సమ్ప్లవే ॥ యే తు జ్ఞానవిదః శుద్ధ-చేతసస్ తే'ఖిలం జగత్ । జ్ఞానాత్మకం ప్రపశ్యన్తి త్వద్-రూపం పరమేశ్వర ॥ [వి. పు., ౧.౪.౩౯-౪౧] తస్యాత్మ-పర-దేహేషు సతో'ప్య్ ఏకమ్ అయం హి యత్ । విజ్ఞానం పరమార్థో హి ద్వైతినో' తథ్య-దర్శినః ॥ [వి. పు., ౨.౧౪.౩౧] యద్య్ అన్యో'స్తి పరః కో'పి మత్తః పార్థివసత్తమ । తదైషో' హమ్ అయం చాన్యో వక్తుమ్ ఏవమ్ అపీష్యతే ॥ [వి. పు., ౨.౧౩.౯౦] వేణు-రన్ధ్ర-విభేదేన భేదః షడ్జాది-సంజ్ఞితః । అభేద-వ్యాపినో వాయోస్ తథాసౌ పరమాత్మనః ॥ [వి. పు., ౨.౧౪.౩౨] సో' హం స చ త్వం స చ సర్వమ్ ఏతద్ ఆత్మ-స్వరూపం త్యజ భేద-మోహమ్ । ఇతీరితస్ తేన స రాజ-వర్యస్ తత్యాజ భేదం పరమార్థ-దృష్టిః ॥ [వి. పు., ౨.౧౬.౨౩] విభేద-జనకే'జ్ఞానే నాశమ్ ఆత్యన్తికం గతే । ఆత్మనో బ్రహ్మణో భేదమ్ అసన్తం కః కరిష్యతి ॥ [వి. పు., ౬.౭.౯౬] అహమ్ ఆత్మా గుడాకేశ సర్వ-భూతాశయ-స్థితః । [భ. గీ., ౧౦.౨౦] క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వ-క్షేత్రేషు భారత । [భ. గీ., ౧౩.౩] న తద్ అస్తి వినా యత్ స్యాన్ మయా భూతం చరాచరమ్ ॥ [భ. గీ., ౧౦.౯౩] ఇత్య్ ఆదిభిర్ వస్తు-స్వరూపోపదేశ-పరైః శాస్త్రైః నిర్విశేష-చిన్-మాత్రం బ్రహ్మైవ సత్యమ్ అన్యత్ సర్వం మిథ్యా ఇత్య్ అభిధానాత్ ।

[మిథ్యాత్వ-స్వరూపమ్, లక్ష్యే తద్-అన్వయశ్ చ]

మిథ్యాత్వం నామ ప్రతీయమానత్వ-పూర్వక-యథావస్థిత-వస్తు-జ్ఞాన-నివర్త్యత్వమ్, యథా రజ్జ్వ్-ఆద్య్-అధిష్ఠాన-సర్పాదేః । దోష-వశాద్ ధి తత్ర తత్-కల్పనమ్ । ఏవం చిన్-మాత్ర-వపుషి పరే బ్రహ్మణి దోష-పరికల్పితమ్ ఇదం దేవ-తిర్యఙ్-మనుష్య-స్థావరాది-భేదం సర్వం జగద్ యథావస్థిత-బ్రహ్మ-స్వరూపావబోధ-బాధ్యం మిథ్యా-రూపమ్ ।

[అవిద్యాయాః స్వరూపమ్, తత్ర శ్రుతయశ్ చ]

దోషశ్ చ స్వరూప-తిరోధాన-వివిధ-విచిత్ర-విక్షేప-కరీ సద్-అసద్-అనిర్వచనీయానాద్య్-అవిద్యా । అనృతేన హి ప్రత్యూఢాః [ఛాన్., ౮.౩.౨] తేషాం సత్యానాం సతామ్ అనృతమ్ అపిధానమ్ [ఛాన్., ౮.౩.౧] నాసద్ ఆసీన్ నో సద్ ఆసీత్ తదానీం తమ ఆసీత్ తమసా గూఢమ్ అగ్రే ప్రకేతమ్ [యజుర్, ౨.౮.౯] మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్ మాయినం తు మహేశ్వరమ్ [శ్వే., ౪.౧౦] ఇన్ద్రో మాయాభిః పురు-రూప ఈయతే [బృహద్., ౪.౫.౧౯] మమ మాయా దురత్యయా [భ. గీ., ౭.౧౪] అనాది-మాయయా సుప్తో యదా జీవః ప్రబుధ్యతే [మాణ్డ్., ౨.౨౧] ఇత్య్ ఆదిభిః నిర్విశేష-చిన్-మాత్రం బ్రహ్మైవానాద్య్-అవిద్యయా సద్-అసద్-అనిర్వాచ్యయా తిరోహిత-స్వరూపం స్వగత-నానాత్వం పశ్యతీత్య్ అవగమ్యతే । యథోక్తమ్–

[బ్రహ్మాతిరిక్తస్య ఆవిద్యకత్వే పౌరాణికాని ప్రమాణాని]

జ్ఞాన-స్వరూపో భగవాన్ యతో'సావ్ అశేష-మూర్తిర్న తు వస్తు-భూతః । తతో హి శైలాబ్ధి-ధరాది-భేదాఞ్ జానీహి విజ్ఞాన-విజృమ్భితాని ॥ యదా తు శుద్ధం నిజ-రూపి సర్వ-కర్మ-క్షయే జ్ఞానమ్

అపాస్త-దోషమ్। తదా హి సఙ్కల్ప-తరోః ఫలాని భవన్తి నో వస్తుషు వస్తు-భేదాః॥ [వి. పు., ౨.౧౨.౩౮-౪౦] తస్మాన్ న విజ్ఞానమ్ ఋతే'స్తి కిఞ్చిత్ క్వచిత్ కదాచిద్ ద్విజ వస్తు-జాతమ్। విజ్ఞానమ్ ఏకం నిజ-కర్మ-భేద-విభిన్న-చిత్తైర్ బహుధాభ్యుపేతమ్॥ జ్ఞానం విశుద్ధం విమలం విశోకమ్ అశేష-లోభాది-నిరస్త-సఙ్గమ్। ఏకం సద్ ఐకం పరమః పరేశః స వాసుదేవో న యతో'న్యద్ అస్తి॥ [వి. పు., ౨.౧౨.౪౩।౪౪] సద్-భావ ఏవం భవతో మయోక్తో జ్ఞానం యథా సత్యమ్ అసత్యమ్ అన్యత్। ఏతత్ తు యత్ సంవ్యవహార-భూతం తత్రాపి చోక్తం భువనాశ్రితం తే॥ [వి. పు., ౧.౧౨.౪౫]

[అవిద్యా-నివృత్తిః తద్ ధేతుశ్ చ]

అస్యాశ్ చావిద్యాయా నిర్విశేష-చిన్-మాత్ర-బ్రహ్మాత్మైకత్వ-విజ్ఞానేన నివృత్తిం వదన్తి– న పునర్ మృత్యవే తద్ ఏకం పశ్యతి, న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి [బృహద్., ౭.౨౬.౨] యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్న్ అదృశ్యే'నాత్మ్యే'నిరుక్తే'నిలయనే'భయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే। అథ సో'భయం గతో భవతి [తై., ౧.౭.౨] భిద్యతే హృదయ-గ్రన్థిశ్ ఛిద్యన్తే సర్వ-సంశయాః। క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే [ముణ్డ్., ౨.౨.౮] బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి [ముణ్డ్., ౩.౨.౯] తమ్ ఏవ విదిత్వాతిమృత్యుమ్ ఏతి నాన్యః పన్థాః [శ్వే., ౩.౮]– ఇత్య్ ఆద్యాః శ్రుతయః। అత్ర మృత్యు-శబ్దేనావిద్యాభిధీయతే। యథా సనత్సుజాత-వచనమ్– ప్రమాదం వై మృత్యుమ్ అహం బ్రవీమి సదాప్రమాదమ్ అమృతత్వం బ్రవీమి [మహాభారత, ఉద్యో-పర్వ, ౪౧.౪] ఇతి।

[నిర్విశేష-బ్రహ్మాత్మైకత్వ-విజ్ఞానం ప్రమాణ-సిద్ధమ్]

సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧.౧] విజ్ఞానమ్ ఆనన్దం బ్రహ్మ [బృహద్., ౫.౯.౨౮] ఇత్య్ ఆది శోధక-వాక్యావసేయ-నిర్విశేష-స్వరూప-బ్రహ్మాత్మైకత్వ-విజ్ఞానం చ– అథ యో'న్యాం దేవతామ్ ఉపాస్తే-అన్యో'సావన్యో'హమ్ అస్మీతి న స వేద [బృహద్., ౩.౪.౧౦] అకృత్స్నో హ్యేషః [బృహద్., ౩.౪.౭] ఆత్మేత్య్ ఏవోపాసీత [బృహద్., ౩.౪.౭] తత్ త్వమ్ అసి [ఛాన్., ౬.౮.౭] త్వం వా అహమ్ అస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమ్ అసి భగవో దేవతే తద్ యో'హం సో'సౌ యో'సౌ సో'హమ్ అస్మి [ఐ.ఆ., ౪.౨] ఇత్య్ ఆది వాక్య-సిద్ధమ్। వక్ష్యతి చైతద్ ఏవ– ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చ [బ్ర. సూ. ౪.౧.౩] ఇతి। తథా చ వాక్య-కారః- ఆత్మేత్య్ ఏవ తు గృహ్ణీయాత్ సర్వస్య తన్-నిష్పత్తేః ఇతి। అనేన చ బ్రహ్మాత్మైకత్వ-విజ్ఞానేన మిథ్యా-రూపస్య సకారణస్య బన్ధస్య నివృత్తిర్ యుక్తా॥

[నివర్త్య-నివర్తక-భావః సదృష్టాన్తః]

నను చ సకల-భేద-నివృత్తిః ప్రత్యక్ష-విరుద్ధా కథమ్ ఇవ శాస్త్ర-జన్య-విజ్ఞానేన క్రియతే కథం వా రజ్జుర్ ఏషా న సర్పః ఇతి జ్ఞానేన ప్రత్యక్ష-విరుద్ధా సర్ప-నివృత్తిః క్రియతే తత్ర ద్వయోః ప్రత్యక్షయోర్ విరోధః; ఇహ తు ప్రత్యక్ష-మూలస్య శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షస్య చేతి చేత్; తుల్యయోర్

విరోధే వా కథం బాధ్య-బాధక-భావః పూర్వోత్తరయోర్ దుష్ట-కారణ-జన్యత్వ-తద్-అభావాభ్యామ్– ఇతి చేత్, శాస్త్ర-ప్రత్యక్షయోర్ అపి సమానమ్ ఏతత్।

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– బాధ్య-బాధక-భావే తుల్యత్వ-సాపేక్షత్వ-నిరపేక్షత్వాది న కారణమ్; జ్వాలాభేదానుమానేన ప్రత్యక్షోపమర్దాయోగాత్। తత్ర హి జ్వాలైక్యం ప్రత్యక్షేణావగమ్యతే। ఏవం చ సతి ద్వయోః ప్రమాణయోర్ విరోధే యత్ సమ్భావ్యమానాన్యథాసిద్ధి, తద్-బాధ్యమ్; అనన్యథాసిద్ధమ్ అనవకాశమ్ ఇతరద్ బాధకమ్– ఇతి సర్వత్ర బాధ్య-బాధక-భావ-నిర్ణయః– ఇతి॥

[సయుక్తికమ్ శాస్త్ర-ప్రాబల్యమ్]

తస్మాద్ అనాది-నిధనావిచ్ఛిన్న-సమ్ప్రదాయాసమ్భావ్యమాన-దోష-గన్ధానవకాశ-శాస్త్ర-జన్య-నిర్విశేష-నిత్య-శుద్ధ-ముక్త-బుద్ధ-స్వ-ప్రకాశ-చిన్-మాత్ర-బ్రహ్మాత్మ-భావావబోధేన సమ్భావ్యమాన-దోష-సావకాశ-ప్రత్యక్షాది-సిద్ధ-వివిధ-వికల్ప-రూప-బన్ధ-నివృత్తిర్ యుక్తైవ। సమ్భావ్యతే చ వివిధ-వికల్ప-భేద-ప్రపఞ్చ-గ్రాహి-ప్రత్యక్షస్యానాది-భేద-వాసనాది-రూపావిద్యాఖ్యో దోషః।

[శాస్త్రేషు మోక్ష-శాస్త్రస్య ప్రాబల్యమ్]

నన్వ్ అనాది-నిధనావిచ్ఛిన్న-సమ్ప్రదాయతయా నిర్దోషస్యాపి శాస్త్రస్య జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గ-కామో యజేత ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదేర్ భేదావలమ్బినో బాధ్యత్వం ప్రసజ్యేత। సత్యమ్। పూర్వాపరాపచ్ఛేదే పూర్వ-శాస్త్రవన్ మోక్ష-శాస్త్రస్య నిరవకాశత్వాత్ తేన బాధ్యత ఏవ। వేదాన్త-వాక్యేష్వ్ అపి సగుణ-బ్రహ్మోపాసన-పరాణాం శాస్త్రణామ్ అయమ్ ఏవ న్యాయః, నిర్గుణత్వాత్ పరస్య బ్రహ్మణః।

[స్వరూప-పరేషు సగుణ-నిర్గుణ-వాక్యేషు బాధ్య-బాధక-భావ-చిన్తా]

నను చ– యః సర్వజ్ఞః సర్వవిత్ [ముణ్డ్., ౨.౨.౭] పరాస్య శక్తిర్ వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞాన-బల-క్రియా చ [శ్వే., ౬.౮] సత్య-కామః సత్య-సఙ్కల్పః [ఛాన్., ౮.౧.౫] ఇత్య్ ఆది బ్రహ్మ-స్వరూప-ప్రతిపాదన-పరాణాం శాస్త్రాణాం కథం బాధ్యత్వం నిర్గుణ-వాక్య-సామర్థ్యాత్ ఇతి బ్రూమః।

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– అస్థూలమ్ అనణ్వ్ అహ్రస్వమ్ అదీర్ఘమ్ [బృహద్., ౫.౮.౮] సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧] నిర్గుణమ్ [ఆత్మోపనిషత్] నిరఞ్జనమ్ [శ్వే., ౬.౧౯]– ఇత్య్ ఆది వాక్యాని నిరస్త-సమస్త-విశేష-కూటస్థ-నిత్య-చైతన్యం బ్రహ్మ– ఇతి ప్రతిపాదయన్తి ఇతరాణి చ సగుణమ్। ఉభయ-విధ-వాక్యానాం విరోధే తేనైవాపచ్ఛేద-న్యాయేన నిగుర్ణ-వాక్యానాం గుణాపేక్షత్వేన పరత్వాద్ బలీయస్త్వమ్ ఇతి న కిఞ్చిద్ అపహీనమ్॥

[సత్యాది-వాక్య-విచారః, సామానాధికరణ్యం చ]

నను చ– సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ ఇత్య్ అత్ర సత్య-జ్ఞానాదయో గుణాః ప్రతీయన్తే॥ నేత్య్ ఉచ్యతే, సామానాధికరణ్యేనైకార్థత్వ-ప్రతీతేః। అనేక-గుణ-విశిష్టాభిధానే'ప్య్ ఏకార్థత్వమ్ అవిరుద్ధమ్– ఇతి చేత్, అనభిధానజ్ఞో దేవానాం ప్రియః। ఏకార్థత్వం నామ సర్వ-పదానామ్ అర్థైక్యమ్; విశిష్ట-పదార్థాభిధానే విశేషణ-భేదేన పదానామ్ అర్థ-భేదో'వర్జనీయః; తతశ్ చైకార్థత్వం న సిధ్యతి। ఏవం తర్హి సర్వ-పదానాం పర్యాయతా స్యాత్, అవిశిష్టార్థ అభిధాయిత్వాత్। ఏకార్థాభిధాయిత్వే'ప్య్ అపర్యాయత్వమ్ అవహితమనాః శృణు; ఏకత్వ-తాత్పర్య-నిశ్చయాద్ ఏకస్యైవార్థస్య తత్-తత్-పదార్థ-విరోధి-ప్రత్యనీకత్వ-పరత్వేన సర్వ-పదానామ్ అర్థవత్త్వమ్ ఏకార్థత్వమ్ అపర్యాయతా చ॥

[సత్యాది-వాక్యార్థస్య పరిష్కృతం నిగమనమ్]

ఏతద్ ఉక్తం భవతి। లక్షణతః ప్రతిపత్తవ్యం బ్రహ్మ సకలేతర-పదార్థ-విరోధి-రూపమ్। తద్-విరోధి-రూపం సర్వమ్ అనేన పద-త్రయేణ ఫలతో వ్యుదస్యతే। తత్ర సత్య-పదం వికారాస్పదత్వేనాసత్యాద్ వస్తునో వ్యావృత్త-బ్రహ్మ-పరమ్। జ్ఞాన-పదం చాన్యాధీన-ప్రకాశ-జడ-రూపాద్ వస్తునో వ్యావృత్త-పరమ్। అనన్త-పదం చ దేశతః కాలతో వస్తుతశ్ చ పరిచ్ఛిన్నాత్ వ్యావృత్త-పరమ్। న చ వ్యావృత్తిర్ భావ-రూపో'భావ-రూపో వా ధర్మః। అపి తు సకలేతర-విరోధి బ్రహ్మైవ। యథా శౌక్ల్యాదేః కార్ష్ణ్యాది-వ్యావృత్తిస్ తత్-పదార్థ-స్వరూపమ్ ఏవ, న ధర్మాన్తరమ్। ఏవమ్ ఏకస్యైవ వస్తునః సకలేతర-విరోధ్య్-ఆకారతామ్ అవగమయద్ అర్థవత్తరమ్ ఏకార్థమ్ అపర్యాయం చ పద-త్రయమ్॥

[బ్రహ్మణః నిర్విశేషత్వ-స్థాపనమ్, కారణ-వాక్యైకార్థ్య-వర్ణనం చ]

తస్మాద్ ఏకమ్ ఏవ బ్రహ్మ స్వయఞ్జ్యోతిర్-నిర్ధూత-నిఖిల-విశేషమ్ ఇత్య్ ఉక్తం భవతి। ఏవం వాక్యార్థ-ప్రతిపాదనే సత్య్ ఏవ సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవాద్వితీయమ్ [ఛాన్., ౬.౨.౧]– ఇత్య్ ఆదిభిర్ ఐకార్థ్యమ్।

[బ్రహ్మ-లక్షణ-వాక్యస్య అఖణ్డైక-రస-వస్తు-ప్రతిపాదకత్వమ్]

యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే [తై., ౩.౧] సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్ [ఛాన్., ౬.౨.౧] ఆత్మా వా ఇదమ్ ఏక ఏవాగ్ర ఆసీత్ [ఐ., ౧.౧.౧] ఇత్య్ ఆదిభిర్ జగత్-కారణతయోపలక్షితస్య బ్రహ్మణః స్వరూపమ్ ఇదమ్ ఉచ్యతే– సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧] ఇతి। తత్ర సర్వ-శాఖా-ప్రత్యయ-న్యాయేన కారణ-వాక్యేషు సర్వేషు సజాతీయ-విజాతీయ-వ్యావృత్తమ్ అద్వితీయం బ్రహ్మావగతమ్। జగత్-కారణతయోపలక్షితస్య బ్రహ్మణో'ద్వితీయస్య ప్రతిపాదయిషితం స్వరూపం తద్-అవిరోధేన వక్తవ్యమ్। అద్వితీయత్వ-శ్రుతిర్ గుణతో'పి సద్వితీయతాం న సహతే। అన్యథా నిరఞ్జనమ్ [శ్వే., ౬.౧౯] నిర్గుణమ్ [ఆత్మోపనిషత్] ఇత్య్ ఆదిభిశ్ చ విరోధః। అతశ్ చైతల్-లక్షణ-వాక్యమ్ అఖణ్డైకరసమ్ ఏవ ప్రతిపాదయతి।

[లక్షణాయా దోషత్వాదోషత్వ-విచారః]

నను చ సత్య-జ్ఞానాది-పదానాం స్వార్థ-ప్రహాణేన స్వార్థ-విరోధి-వ్యావృత్త-వస్తు-స్వరూపోపస్థాపన-పరత్వే లక్షణా స్యాత్। నైష దోషః, అభిధాన-వృత్తేర్ అపి తాత్పర్య-వృత్తేర్ బలీయస్త్వాత్। సామానాధికరణ్యస్య హ్య్ ఐక్య ఏవ తాత్పర్యమ్ ఇతి సర్వ-సమ్మతమ్।

నను చ– సర్వ-పదానాం లక్షణా న దృష్ట-చరీ। తతః కిం వాక్య-తాత్పర్యావిరోధే సత్య్ ఏకస్యాపి న దృష్టా। సమభివ్యాహృత-పద-సముదాయస్యైతత్-తాత్పర్యమ్ ఇతి నిశ్చితే సతి ద్వయోస్ త్రయాణాం సర్వేషాం వా తద్-అవిరోధాయ ఏకస్యేవ లక్షణా న దోషాయ। తథా చ శాస్త్ర-స్థైర్ అభ్యుపగమ్యతే॥

[సర్వ-పద-లక్షణాయా అప్య్ అదోషత్వ-వర్ణనం ప్రాభాకరైః]

కార్య-వాక్యార్థవాదిభిః లౌకిక-వాక్యేషు సర్వేషాం పదానాం లక్షణా సమాశ్రీయతే। అపూర్వ-కార్య ఏవ లిఙ్-ఆదేర్ ముఖ్యవృత్తత్వాత్ లిఙ్-ఆదిభిః క్రియా-కార్యం లక్షణయా ప్రతిపాద్యతే। కార్యాన్విత-స్వార్థాభిధాయినాం చేతరేషాం పదానామ్ అపూర్వ-కార్యాన్విత ఏవ ముఖ్యార్థ ఇతి క్రియా-కార్యాన్విత-ప్రతిపాదనం లాక్షణికమ్ ఏవ। అతో వాక్య-తాత్పర్యావిరోధాయ సర్వ-పదానాం లక్షణాపి న దోషః। అత ఇదమ్ ఏవార్థ-జాతం ప్రతిపాదయన్తో వేదాన్తాః ప్రమాణమ్॥

[శాస్త్ర-ప్రత్యక్షయోర్ అవిరోధః]

ప్రత్యక్షాది-విరోధే చ శాస్త్రస్య బలీయస్త్వమ్ ఉక్తమ్। సతి చ విరోధే బలీయస్త్వం వక్తవ్యమ్। విరోధ ఏవ న దృశ్యతే, నిర్విశేష-సన్-మాత్ర-బ్రహ్మ-గ్రాహిత్వాత్ ప్రత్యక్షస్య। నను చ– ఘటోఽస్తి పటోఽస్తి ఇతి నానాకార-వస్తు-విషయం ప్రత్యక్షం కథమ్ ఇవ సన్-మాత్ర-గ్రాహీత్య్ ఉచ్యతే। విలక్షణ-గ్రహణాభావే సతి సర్వేషాం జ్ఞానానామ్ ఏక-విషయత్వేన ధారావాహిక-విజ్ఞానవద్ ఏక-వ్యవహార-హేతుత్రైవ స్యాత్। సత్యమ్। తథైవాత్ర వివిచ్యతే। కథం

[ప్రత్యక్షస్య సన్-మాత్ర-గ్రాహిత్వ-సమర్థనమ్]

ఘటోఽస్తీత్య్ అత్రాస్తిత్వం తద్-భేదశ్ చ వ్యవహ్రియతే। న చ ద్వయోర్ అపి వ్యవహారయోః ప్రత్యక్ష-మూలత్వం సమ్భవతి, తయోర్ భిన్న-కాల-జ్ఞాన-ఫలత్వాత్, ప్రత్యక్ష-జ్ఞానస్య చైక-క్షణ-వర్తిత్వాత్। తత్ర స్వరూపం వా భేదో వా ప్రత్యక్షస్య విషయ ఇతి వివేచనీయమ్। భేద-గ్రహణస్య స్వరూప-గ్రహణ-తత్-ప్రతియోగి-స్మరణ-సవ్యపేక్షత్వాద్ ఏవ స్వరూప-విషయత్వమ్ అవశ్యాశ్రయణీయమ్ ఇతి న భేదః ప్రత్యక్షేణ గృహ్యతే। అతో భ్రాన్తి-మూల ఏవ భేద-వ్యవహారః॥

[భేదస్య దుర్నిరూపత్వమ్]

కిం చ భేదో నామ కశ్చిత్ పదార్థో న్యాయ-విద్భిర్ నిరూపయితుం న శక్యతే। భేదస్ తావన్ న వస్తు-స్వరూపమ్, వస్తు-స్వరూపే గృహీతే స్వరూప-వ్యహారవత్ సర్వస్మాద్ భేద-వ్యవహార-ప్రసక్తేః। న చ వాచ్యం– స్వరూపే గృహీతే'పి భిన్న ఇతి వ్యవహారస్య ప్రతియోగి-స్మరణ-సవ్యపేక్షత్వాత్, తత్-స్మరణాభావేన తదానీమ్ ఏవ న భేద-వ్యవహారః– ఇతి। స్వరూప-మాత్ర-భేద-వాదినో హి ప్రతియోగ్య్-అపేక్షా చ నోత్ప్రేక్షితుం క్షమా, స్వరూప-భేదయోః స్వరూపత్వావిశేషాత్। యథా స్వరూప-వ్యవహారో న ప్రతియోగ్య్-అపేక్షః, భేద-వ్యవహారో'పి తథైవ స్యాత్। హస్తః కరః ఇతివత్ ఘటో భిన్న ఇతి పర్యాయత్వం చ స్యాత్। నాపి ధర్మః। ధర్మత్వే సతి తస్య స్వరూపాద్భేదో'వశ్యాశ్రయణీయః, అన్యథా స్వరూపమ్ ఏవ స్యాత్। భేదే చ తస్యాపి భేదస్ తద్-ధర్మస్ తస్యాపీత్య్ అనవస్థా। కిం చ జాత్య్-ఆది-విశిష్ట-వస్తు-గ్రహణే సతి భేద-గ్రహణమ్, భేద-గ్రహణే సతి జాత్య్-ఆది-విశిష్ట-వస్తు-గ్రహణమ్ ఇత్య్ అన్యోన్యాశ్రయణమ్। అతో భేదస్య దుర్నిరూపత్వాత్ సన్-మాత్రస్యైవ ప్రకాశకం ప్రత్యక్షమ్॥

[అనువర్తమానం సన్-మాత్రం పరమార్థః]

కిం చ ఘటో'స్తి పటో'స్తి ఘటో'నుభూయతే పటో'నుభూయతే ఇతి సర్వే పదార్థాః సత్తానుభూతి-ఘటితా ఏవ దృశ్యన్తే। అత్ర సర్వాసు ప్రతిపత్తిషు సన్-మాత్రమ్ అనువర్తమానం దృశ్యత ఇతి తద్ ఏవ పరమార్థః।

[ఆశ్రమ-కర్మావినాభావితా]

విశేషాస్ తు వ్యావర్తమానతయా అపరమార్థాః, రజ్జు-సర్పాదివత్। యథా రజ్జుర్ అధిష్ఠానతయానువర్తమానా పరమార్థా సతీ; వ్యావర్తమానాః సర్ప-భూ-దలనామ్బు-ధారాదయో'పరమార్థాః।

[అబాధితత్వ-బాధితత్వయోః ప్రయోజకోపాధితా]

నను చ రజ్జు-సర్పాదౌ రజ్జుర్ ఇయం న సర్పః ఇత్య్ ఆది రజ్జ్వ్-ఆద్య్-అధిష్ఠాన-యాథార్థ్య-జ్ఞానేన బాధితత్వాత్ సర్పాదేర్ అపారమార్థ్యమ్, న వ్యావర్తమానత్వాత్। రజ్జ్వ్-ఆదేర్ అపి పారమార్థ్యం నానువర్తమానతయా, కిన్త్వ్ అబాధితత్వాత్। అత్ర తు ఘటాదీనామ్ అబాధితానాం కథమ్ అపారమార్థ్యమ్ ఉచ్యతే, ఘటాదౌ దృష్టా వ్యావృత్తిః సా కింరూపేతి వివేచనీయమ్। కిం ఘటో'స్తీత్య్ అత్ర పటాద్య్-అభావః సిద్ధం తర్హి ఘటో'స్తీత్య్ అనేన పటాదీనాం బాధితత్వమ్। అతో బాధ-ఫల-భూతా విషయ-నివృత్తిర్ వ్యావృత్తిః। సా వ్యావర్తమానానామ్ అపారమార్థ్యం సాధయతి। రజ్జువత్ సన్-మాత్రమ్ అబాధితమ్ అనువర్తతే। తస్మాత్ సన్-మాత్రాతిరేకి సర్వమ్ అపరమార్థః। ప్రయోగశ్ చ భవతి– సత్-పరమార్థః, అనువర్తమానత్వాత్, రజ్జు-సర్పాదౌ రజ్జ్-వాదివత్। ఘటాదయో'పరమార్థాః, వ్యావర్తమానత్వాత్, రజ్జ్వ్-ఆద్య్-అధిష్ఠాన-సర్పాదివద్ ఇతి।

[సద్-అనుభూత్యోర్ ఐక్యమ్, అనుభూతేః స్వతః సిద్ధతా చ]

ఏవం సత్య్ అనువర్తమానానుభూతిర్ ఏవ పరమార్థః, సైవ సతీ॥

నను చ సన్-మాత్రమ్ అనుభూతేర్ విషయతయా తతో భిన్నమ్। నైవమ్, భేదో హి ప్రత్యక్షావిషయత్వాద్ దుర్నిరూపత్వాచ్ చ పురస్తాద్ ఏవ నిరస్తః। అత ఏవ సతో'నుభూతి-విషయ-భావో'పి న ప్రమాణ-పదవీమ్ అనుసరతి। తస్మాత్ సద్ అనుభూతిర్ ఏవ।

సా చ స్వతః సిద్ధా, అనుభూతిత్వాత్। అన్యతః సిద్ధౌ ఘటాదివద్ అననుభూతిత్వ-ప్రసఙ్గః।

[అనుభూతేర్ అనుభూత్య్-అన్తరానపేక్షా]

కిం చ, అనుభవాపేక్షా చానుభూతేర్ న శక్యా కల్పయితుం, సత్తయైవ ప్రకాశమానత్వాత్। న హ్య్ అనుభూతిర్ వర్తమానా ఘటాదివద్ అప్రకాశా దృశ్యతే, యేన పరాయత్త-ప్రకాశాభ్యుపగమ్యేత॥

[అనుభూతేర్ జ్ఞాతతానుమేయత్వవాదః]

అథైవం మనుషే– ఉత్పన్నాయామ్ అప్య్ అనుభూతౌ విషయ-మాత్రమ్ అవభాసతే ఘటో'నుభూయతే ఇతి। న హి కశ్చిద్ ఘటో'యమ్ ఇతి జానన్ తదానీమ్ ఏవావిషయభూతామ్ అనిదమ్-భావామ్ అనుభూతిమ్ అప్య్ అనుభవతి। తస్మాద్ ఘటాది-ప్రకాశ-నిష్పత్తౌ చక్షుర్-ఆది-కరణ-సన్నికర్షవద్ అనుభూతేః సద్-భావ ఏవ హేతుః। తద్-అనన్తరమ్ అర్థ-గత-కాదాచిత్క-ప్రకాశాతిశయ-లిఙ్గేనానుభూతిర్ అనుమీయతే।

[అనుభూతేర్ జడత్వ-శఙ్కాపరిహారౌ]

ఏవం తర్హ్య్ అనుభూతేర్ అజడాయా అర్థవజ్ జడత్వమ్ ఆపద్యత ఇతి చేత్, కిమ్ ఇదమ్ అజడత్వం నామ న తావత్ స్వ-సత్తాయాః ప్రకాశావ్యభిచారః, సుఖాదిష్వ్ అపి తత్-సమ్భవాత్। న హి కదాచిద్ అపి సుఖాదయః సన్తో నోపలభ్యన్తే। అతో'నుభూతిః స్వయమ్ ఏవ నానుభూయతే, అర్థాన్తరం స్పృశతో'ఙ్గుల్య్-అగ్రస్య స్వాత్మ-స్పర్శవద్ అశక్యత్వాద్ ఇతి॥

[అనుభూతేర్ జ్ఞాతతానుమేయత్వ-నిరాసః]

తద్ ఇదమ్ అనాకలితానుభవ-విభవస్య స్వ-మతి-విజృమ్భితమ్, అనుభూతి-వ్యతిరేకిణో విషయ-ధర్మస్య ప్రకాశస్య రూపాదివద్ అనుపలబ్ధేః; ఉభయాభ్యుపేతానుభూత్యైవాశేష-వ్యవహారోపపత్తౌ ప్రకాశాఖ్య-ధర్మ-కల్పనానుపపత్తేశ్ చ। అతో నానుభూతిర్ అనుమీయతే। నాపి జ్ఞానాన్తర-సిద్ధా। అపి తు సర్వం సాధయన్త్య్ అనుభూతిః స్వయమ్ ఏవ సిద్ధ్యతి। ప్రయోగశ్ చ– అనుభూతిర్ అనన్యాధీన-స్వ-ధర్మ-వ్యవహారా స్వ-సమ్బన్ధాద్ అర్థాన్తరే తద్-ధర్మ-వ్యవహార-హేతుత్వాత్; యః స్వ-సమ్బన్ధాద్ అర్థాన్తరే యద్-ధర్మ-వ్యవహార-హేతుః స తయోః స్వస్మిన్న్ అనన్యాధీనో దృష్టః; యథా రూపాదిశ్ చాక్షుషత్వాదౌ। రూపాదిర్ హి

పృథివ్యాదౌ స్వ-సమ్బన్ధాచ్ చాక్షుషత్వాది జనయన్ స్వస్మిన్ న రూపాది-సమ్బన్ధాధీనశ్ చాక్షుషత్వాదౌ। అతో'నుభూతిర్ ఆత్మనః ప్రకాశమానత్వే ప్రకాశత ఇతి వ్యవహారే చ స్వయమ్ ఏవ హేతుః॥

[అనుభూతేర్ నిత్యతా, తత్-ప్రాగ్-అభావాసిద్ధిశ్ చ]

సేయం స్వయమ్ప్రకాశానుభూతిర్ నిత్యా చ, ప్రాగ్-అభావాద్య్-అభావాత్। తద్-అభావశ్ చ స్వతః సిద్ధత్వాద్ ఏవ। న హ్య్ అనుభూతేః స్వతః సిద్ధాయాః ప్రాగ్-అభావః స్వతో'న్యతో వావగన్తుం శక్యతే। అనుభూతిః స్వాభావమ్ అవగమయన్తీ, సతీ తావన్ నావగమయతి। తస్యాః సత్త్వే విరోధాద్ ఏవ తద్-అభావో నాస్తీతి కథం సా స్వాభావమ్ అవగమయతి ఏవమ్ అసత్య్ అపి నావగమయతి; అనుభూతిః స్వయమ్ అసతీ స్వాభావే కథం ప్రమాణం భవేత్, నాప్యన్యతో'వగన్తుం శక్యతే, అనుభూతేర్ అనన్య-గోచరత్వాత్। అస్యాః ప్రాగ్-అభావం సాధయత్ ప్రమాణమ్ అనుభూతిర్ ఇయమ్ ఇతి విషయీకృత్య తద్-అభావం సాధయేత్; స్వతః సిద్ధత్వేన ఇయమ్ ఇతి విషయీకారానర్హత్వాత్, న తత్-ప్రాగ్-అభావో'న్యతః శక్యావగమః।

[అనుభూతౌ భావ-వికారాణామ్ అసమ్బన్ధః]

అతో'స్యాః ప్రాగ్-అభావాభావాద్ ఉత్పత్తిర్ న శక్యతే వక్తుమ్ ఇత్య్ ఉత్పత్తి-ప్రతిసమ్బద్ధాశ్ చాన్యే'పి భావ-వికారాస్ తస్యా న సన్తి॥

[అనుభూతిర్ న నానా]

అనుత్పన్నేయమ్ అనుభూతిర్ ఆత్మని నానాత్వమ్ అపి న సహతే, వ్యాపక-విరుద్ధోపలబ్ధేః॥ న హ్య్ అనుత్పన్నం నానా-భూతం దృష్టమ్। భేదాదీనామ్ అనుభావ్యత్వేన చ రూపాదేర్ ఇవానుభూతి-ధర్మత్వం న సమ్భవతి। అతో'నుభూతేర్ అనుభవ-స్వరూపత్వాద్ ఏవాన్యో'పి కశ్చిద్ అనుభావ్యో నాస్యా ధర్మః॥

[సంవిద్ ఏవాత్మా]

యతో నిర్ధూత-నిఖిల-భేదా సంవిత్, అత ఏవ నాస్యాః స్వరూపాతిరిక్త ఆశ్రయో జ్ఞాతా నామ కశ్చిద్ అస్తీతి స్వ-ప్రకాశ-రూపా సైవాత్మా, అజడత్వాచ్ చ। అనాత్మత్వ-వ్యాప్తం జడత్వం సంవిది వ్యావర్తమానమ్ అనాత్మత్వమ్ అపి హి సంవిదో వ్యావర్తయతి।

[జ్ఞాతృత్వం నాత్మార్థః]

నను చ– అహం జానామీతి జ్ఞాతృతా ప్రతీతి-సిద్ధా। నైవమ్, సా భ్రాన్తి-సిద్ధా, రజతతేవ శుక్తి-శకలస్య, అనుభూతేః స్వాత్మని కర్తృత్వాయోగాత్। అతో మనుష్యో'హమ్ ఇత్య్ అత్యన్త-బహిర్-భూత-మనుష్యత్వాది-విశిష్ట-పిణ్డాత్మాభిమానవజ్ జ్ఞాతృత్వమ్ అప్య్ అధ్యస్తమ్। జ్ఞాతృత్వం

హి జ్ఞాన-క్రియా-కర్తృత్వమ్। తచ్ చ విక్రియాత్మకం జడం వికారి-ద్రవ్యాహఙ్కార-గ్రన్థిస్థమ్ అవిక్రియే సాక్షిణి చిన్-మాత్రాత్మని కథమ్ ఇవ సమ్భవతి। దృశ్య-అధీన-సిద్ధిత్వాద్ ఏవ రూపాదేర్ ఇవ కర్తృత్వాదేర్ నాత్మ-ధర్మత్వమ్।

[ఆత్మనోऽహమ్-ప్రత్యయాగోచరతా]

సుషుప్తి-మూర్చ్ఛాదావ్ అహమ్-ప్రత్యయాపాయేऽప్య ఆత్మానుభవ-దర్శనేన నాత్మనోऽహమ్-ప్రత్యయ-గోచరత్వమ్। కర్తృత్వేऽహమ్-ప్రత్యయ-గోచరత్వే చాత్మనోऽభ్యుపగమ్యమానే దేహస్యేవ జడత్వ-పరాక్త్వానాత్మత్వాది-ప్రసఙ్గో దుష్పరిహరః। అహమ్-ప్రత్యయ-గోచరాత్ కర్తృతయా ప్రసిద్ధాద్ దేహాత్ తత్-క్రియా-ఫల-స్వర్గాదేర్ భోక్తుర్ ఆత్మనోऽన్యత్వం ప్రామాణికానాం ప్రసిద్ధమ్ ఏవ। తథాహమ్-అర్థాత్ జ్ఞాతుర్ అపి విలక్షణః సాక్షీ ప్రత్యాగ్-ఆత్మేతి ప్రతిపత్తవ్యమ్।

[అనుభూతిర్ అహఙ్కారాభివ్యఙ్గ్యా]

ఏవమ్ అవిక్రియానుభవ-స్వరూపస్యైవాభివ్యఞ్జకో జడోऽప్య అహఙ్కారః స్వాశ్రయతయా తమ్ అభివ్యనక్తి। ఆత్మ-స్థతయాభివ్యఙ్గ్యాభివ్యఞ్జనమ్ అభివ్యఞ్జకానాం స్వభావః। దర్పణ-జల-ఖణ్డాదిర్ హి ముఖ-చన్ద్ర-బిమ్బ-గోత్వాది-కమాత్మ-స్థతయాభివ్యనక్తి। తత్-కృతోऽయం జానామ్య అహమ్ ఇతి భ్రమః।

[అభివ్యఙ్గ్యేనాపి స్వాభివ్యఙ్గయస్య అభివ్యఞ్జనమ్]

స్వ-ప్రకాశాయాః అనుభూతేః కథమ్ ఇవ తద్-అభివ్యఙ్గ్య-జడ-రూపాహఙ్కారేణాభివ్యఙ్గ్యత్వమ్ ఇతి మా వోచః, రవి-కరనికరాభివ్యఙ్గ్య-కర-తలస్య తద్-అభివ్యఞ్జకత్వ-దర్శనాత్; జాల-కరన్ధ్ర-నిష్క్రాన్త-ద్యుమణి-కిరణానాం తద్-అభివ్యఙ్గ్యేనాపి కర-తలేన స్ఫుటతర-ప్రకాశో హి దృష్ట-చరః॥

[ఆత్మనోऽనుభవ-మాత్రతా, నానుభావ్యతా]

యతోऽహం జానామీతి జ్ఞాతాయమ్ అహమ్-అర్థః చిన్-మాత్రాత్మనో న పారమార్థికో ధర్మః, అత ఏవ సుషుప్తి-ముక్త్యోర్ నాన్వేతి। తత్ర హ్య అహమ్-అర్థోల్లేఖ-విగమేన స్వాభావికానుభవ-మాత్ర-రూపేణాత్మావభాసతే। అత ఏవ సుప్తోత్థితః కదాచిన్ మామ్ అప్య అహం న జ్ఞాతవాన్ ఇతి పరామృశతి। తస్మాత్ పరమార్థతో నిరస్త-సమస్త-భేద-వికల్ప-నిర్విశేష-చిన్-మాత్రైకరస-కూటస్థ-నిత్య-సంవిద్ ఏవ భ్రాన్త్యా జ్ఞాతృ-జ్ఞేయ-జ్ఞాన-రూప-వివిధ-విచిత్ర-భేదా వివర్తత ఇతి తన్-మూల-భూతావిద్యానిబర్హణాయ నిత్య-శుద్ధ-బుద్ధ-ముక్త-స్వ-భావ-బ్రహ్మాత్మైకత్వ-విద్యా-ప్రతిపత్తయే సర్వే వేదాన్తా ఆరభ్యన్తే ఇతి॥

[ఇతి మహా-పూర్వ-పక్షః]

[మహా-సిద్ధాన్తః]

[పరోక్తానామ్ ఉపాయోపేయ-నివర్త్యానాం ప్రమాణ-తర్కాభాస-మూలత్వమ్ అనాదరణీయతా చ]

తద్ ఇదమ్ ఔపనిషద్ అపరమ్ అపురుష-వరణీయతా- హేతు-గుణ-విశేష-విరహిణామ్ అనాది పాప-వాసనా-దూషితాశేష-శేముషీ-కాణామ్ అనధిగత-పద-వాక్య-స్వరూప-తద్-అర్థ-యాథాత్మ్య-ప్రత్యక్షాది-సకల-ప్రమాణ-వృత్త-తద్-ఇతికర్తవ్యతా-రూప-సమీచీన-న్యాయ-మార్గాణాం వికల్పాసహ-వివిధ-కుతర్క-కల్క-కల్పితమ్ ఇతి న్యాయానుగృహీత-ప్రత్యక్షాది-సకల-ప్రమాణ-వృత్త-యాథాత్మ్యవిద్భిర్ అనాదరణీయమ్॥

[నిర్విశేషస్య వస్తునః ప్రమాణతో'సిద్ధిః]

తథా హి నిర్విశేష-వస్తు-వాదిభిర్ నిర్విశేషే వస్తునీదం ప్రమాణమ్ ఇతి న శక్యతే వక్తుమ్, సవిశేష-వస్తు-విషయత్వాత్ సర్వ-ప్రమాణానామ్। యస్ తు స్వానుభవ-సిద్ధమ్ ఇతి స్వ-గోష్ఠీ-నిష్ఠః సమయః, సో'ప్య్ ఆత్మ-సాక్షిక-సవిశేషానుభవాద్ ఏవ నిరస్తః। ఇదమ్ అహమ్ అదర్శమ్ ఇతి కేనచిద్ విశేషేణ విశిష్ట-విషయత్వాత్ సర్వేషామ్ అనుభవానామ్॥

[నిర్విశేషత్వ-వ్యవస్థాపకత్వాభిమత-యుక్తైర్ ఆభాసతా]

సవిశేషో'ప్య్ అనుభూయమానో'నుభవః కేనచిద్ యుక్త్యాభాసేన నిర్విశేష ఇతి నిష్కృష్యమాణః సత్తాతిరేకిభిః స్వాసాధారణైః స్వభావ-విశేషైర్ నిష్క్రష్టవ్య ఇతి నిష్కర్ష-హేతు-భూతైః సత్తాతిరేకిభిః స్వాసాధారణైః స్వభావ-విశేషైః సవిశేష ఏవావతిష్ఠతే। అతః కైశ్చిద్ విశేషైర్ విశష్టస్యైవ వస్తునో'న్యే విశేషా నిరస్యన్త ఇతి, న క్వచిన్ నిర్విశేష-వస్తు-సిద్ధిః।

[నిర్విశేషత్వానుమానస్య బాధిత్వమ్]

ధియో హి ధీత్వం స్వ-ప్రకాశతా చ జ్ఞాతుర్ విషయ-ప్రకాశన-స్వభావతయోపలబ్ధేః। స్వాపమద-మూర్చ్ఛాసు చ సవిశేష ఏవానుభవ ఇతి స్వావసరే నిపుణతరమ్ ఉపపాదయిష్యామః।

స్వాభ్యుపగతాశ్ చ నిత్యత్వాదయో హ్య్ అనేకే విశేషాః సన్త్య్ ఏవ। తే చ న వస్తు-మాత్రమ్ ఇతి శక్యోపపాదనాః, వస్తు-మాత్రాభ్యుపగమే సత్య్ అపి విధాభేద-వివాద-దర్శనాత్ స్వాభిమత-తద్-విధాభేదైశ్ చ స్వ-మతోపపాదనాత్। అతః ప్రామాణిక-విశేషైర్ విశిష్టమ్ ఏవ వస్త్వ్ ఇతి వక్తవ్యమ్॥

[నిర్విశేషత్వం వస్తుని న శబ్ద-గమ్యమ్]

శబ్దస్య తు విశేషేణ సవిశేష ఏవ వస్తున్య్ అభిధాన-సామర్థ్యమ్, పద-వాక్య-రూపేణ ప్రవృత్తేః। ప్రకృతి-ప్రత్యయ-యోగేన హి పదత్వమ్। ప్రకృతి-ప్రత్యయోర్ అర్థ-భేదేన పదస్యైవ విశిష్టార్థ-

ప్రతిపాదనమ్ అవర్జనీయమ్। పద-భేదశ్ చార్థ-భేద-నిబన్ధనః। పద-సఙ్ఘాత-రూపస్య వాక్యస్యానేక-పదార్థ-సంసర్గ-విశేషాభిధాయిత్వేన నిర్విశేష-వస్తు-ప్రతిపాదనాసామర్థ్యాత్, న నిర్విశేష-వస్తుని శబ్దః ప్రమాణమ్।

[నిర్విశేషత్వం న ప్రత్యక్షగమ్యమ్]

ప్రత్యక్షస్య నిర్వికల్పక-సవికల్పక-భేద-భిన్నస్య న నిర్విశేష-వస్తుని ప్రమాణ-భావః। సవికల్పకం జాత్య్-ఆద్య్-అనేక-పదార్థ-విశిష్ట-విషయత్వాద్ ఏవ సవిశేష-విషయమ్। నిర్వికల్పకమ్ అపి సవిశేష-విషయమ్ ఏవ, సవికల్పకే స్వస్మిన్న్ అనుభూత-పదార్థ-విశిష్ట-ప్రతిసన్ధాన-హేతుత్వాత్।

[నిర్వికల్పక-సవికల్పకయోర్ నిష్కృష్టం స్వరూపమ్]

నిర్వికల్పకం నామ కేనచిద్ విశేషేణ వియుక్తస్య గ్రహణమ్, న సర్వ-విశేష-రహితస్య, తథాభూతస్య కదాచిద్ అపి గ్రహణాదర్శనాద్ అనుపపత్తేశ్ చ।

కేనచిద్ విశేషేణ ఇదమ్ ఇత్థమ్ ఇతి హి సర్వా ప్రతీతిర్ ఉపజాయతే, త్రికోణ-సాస్నాది-సంస్థాన-విశేషేణ వినా కస్యచిద్ అపి పదార్థస్య గ్రహణాయోగాత్। అతో నిర్వికల్పకమ్ ఏకజాతీయ-ద్రవ్యేషు ప్రథమ-పిణ్డ-గ్రహణమ్। ద్వితీయాది-పిణ్డ-గ్రహణం సవికల్పకమ్ ఇత్య్ ఉచ్యతే॥

[ఉక్త-వివిక్తాకారస్య సమర్థనమ్]

తత్ర ప్రథమ-పిణ్డ-గ్రహణే గోత్వాదేర్ అనువృత్తాకారతా న ప్రతీయతే। ద్వితీయాది-పిణ్డ-గ్రహణేషు ఏవానువృత్తి-ప్రతీతిః। ప్రథమ-ప్రతీత్య్-అనుసంహిత-వస్తు-సంస్థాన-రూప-గోత్వాదేర్ అనువృత్తి-ధర్మ-విశిష్టత్వం ద్వితీయాది-పిణ్డ-గ్రహణావసేయమ్ ఇతి, ద్వితీయాది-గ్రహణస్య సవికల్పకత్వమ్। సాస్నాది-వస్తు-సంస్థాన-రూప-గోత్వాదేర్ అనువృత్తిర్ న ప్రథమ-పిణ్డ-గ్రహణే గృహ్యత ఇతి, ప్రథమ-పిణ్డ-గ్రహణస్య నిర్వికల్పకత్వమ్, న పునః సంస్థాన-రూప-జాత్య్-ఆదేర్ అగ్రహణాత్। సంస్థాన-రూప-జాత్య్-ఆదేర్ అప్య్ ఇన్ద్రియికత్వావిశేషాత్, సంస్థానేన వినా సంస్థానినః ప్రతీత్య్-అనుపపత్తేశ్ చ ప్రథమ-పిణ్డ-గ్రహణే'పి ససంస్థానమ్ ఏవ వస్త్వ్ ఇత్థమ్ ఇతి గృహ్యతే।

అతో ద్వితీయాది-పిణ్డ-గ్రహణేషు గోత్వాదేర్ అనువృత్తి-ధర్మ-విశిష్టతా సంస్థానివత్ సంస్థానవచ్ చ సర్వదైవ గృహ్యత ఇతి తేషు సవికల్పకత్వమ్ ఏవ। అతః ప్రత్యక్షస్య కదాచిద్ అపి న నిర్విశేష-విషయత్వమ్॥

[భేదాభేద-వాది-నిరాసః]

అత ఏవ సర్వత్ర భిన్నాభిన్నత్వమ్ అపి నిరస్తమ్। ఇదమ్ ఇత్థమ్ ఇతి ప్రతీతావ్ ఇదమ్ ఇత్థమ్భావయోర్ ఐక్యం కథమ్ ఇవ ప్రత్యేతుం శక్యతే। తత్రేత్థమ్భావః సాస్నాది-సంస్థాన-

విశేషః, తద్-విశేష్యం ద్రవ్యమ్ ఇదమ్ అంశ ఇత్య్ అనయోర్ ఐక్యం ప్రతీతి-పరాహతమ్ ఏవ। తథాహి– ప్రథమమ్ ఏవ వస్తు ప్రతీయమానం సకలేతర-వ్యావృత్తమ్ ఏవ ప్రతీయతే। వ్యావృత్తిశ్ చ గోత్వాది-సంస్థాన-విశేష-విశిష్టతయేత్థమ్ ఇతి ప్రతీతేః। సర్వత్ర విశేషణ-విశేష్య-భావ-ప్రతిపత్తౌ తయోర్ అత్యన్త-భేదః ప్రతీత్యైవ సువ్యక్తః। తత్ర దణ్డ-కుణ్డలాదయః పృథక్-సంస్థాన-సంస్థితాః స్వనిష్ఠాశ్ చ కదాచిత్ క్వచిద్ ద్రవ్యాన్తర-విశేషణతయావతిష్ఠన్తే। గోత్వాదయస్ తు ద్రవ్య-సంస్థానతయైవ పదార్థ-భూతాః సన్తో ద్రవ్య-విశేషణతయా అవస్థితాః। ఉభయత్ర విశేషణ-విశేష్య-భావః సమానః। తత ఏవ తయోర్ భేద-ప్రతిపత్తిశ్ చ। ఇయాంస్ తు విశేషః పృథక్ స్థితి-ప్రతిపత్తి-యోగ్యా దణ్డాదయః, గోత్వాదయస్ తు నియమేన తద్-అనర్హా ఇతి। అతో వస్తు-విరోధః ప్రతీతి-పరాహత ఇతి ప్రతీతి-ప్రకార-నిహ్నవాద్ ఏవోచ్యతే। ప్రతీతి-ప్రకారో హి ఇదమ్ ఇత్థమిత్య్ ఏవ సర్వ-సమ్మతః। తద్ ఏతత్ సూత్ర-కారేణ నైకస్మిన్న్ అసమ్భవాత్ [బ్ర. సూ. ౨.౨.౩౧] ఇతి సువ్యక్తమ్ ఉపపాదితమ్॥

[నిర్విశేషస్య ప్రమాణావిషయత్వ-నిగమనమ్]

అతః ప్రత్యక్షస్య సవిశేష-విషయత్వేన ప్రత్యక్షాది-దృష్ట-సమ్బన్ధ-విశిష్ట-విషయత్వాద్ అనుమానమ్ అపి సవిశేష-విషయమ్ ఏవ। ప్రమాణ-సఙ్ఖ్యా-వివాదేఽపి సర్వాభ్యుపగత-ప్రమాణానామ్ అయమ్ ఏవ విషయ ఇతి న కేనాపి ప్రమాణేన నిర్విశేష-వస్తు-సిద్ధిః। వస్తు-గత-స్వభావ-విశేషైస్ తద్ ఏవ వస్తు నిర్విశేషమ్ ఇతి వదన్ జననీ-బన్ధ్యాత్వ-ప్రతిజ్ఞాయామ్ ఇవ స్వ-వాగ్-విరోధమ్ అపి న జానాతి।

[ప్రత్యక్షస్య సన్-మాత్ర-గ్రాహితా నిర్యుక్తికీ]

యత్ తు ప్రత్యక్షం సన్-మాత్ర-గ్రాహిత్వేన న భేది-విషయమ్, భేదశ్ చ వికల్పాసహత్వాద్ దుర్నిరూపః– ఇత్య్ ఉక్తమ్, తద్ అపి జాత్య్-ఆది-విశిష్టస్యైవ వస్తునః ప్రత్యక్ష-విషయత్వాజ్ జాత్య్-ఆదేర్ ఏవ ప్రతియోగ్య్-అపేక్షయా వస్తునః స్వస్య చ భేద-వ్యవహార-హేతుత్వాచ్ చ దూరోత్సారితమ్। సంవేదనవద్ రూపాదివచ్ చ పరత్ర వ్యవహార-విశేష-హేతోః స్వస్మిన్న్ అపి తద్-వ్యవహార-హేతుత్వం యుష్మాభిర్ అభ్యుపేతం భేదస్యాపి సమ్భవత్య్ ఏవ।

అత ఏవ చ నానవస్థాన్యోన్యాశ్రయణం చ। ఏక-క్షణ-వర్తిత్వేఽపి ప్రత్యక్ష-జ్ఞానస్య తస్మిన్న్ ఏవ క్షణే వస్తు-భేద-రూప-తత్-సంస్థాన-రూప-గోత్వాదేర్ గృహీతత్వాత్ క్షణాన్తర-గ్రాహ్యం న కిఞ్చిద్ ఇహ తిష్ఠతి॥

[ప్రత్యక్షస్య సన్-మాత్ర-గ్రాహితాయాం ప్రతిపత్తి-వ్యవహార-శబ్ద-విరోధాః]

అపి చ సన్-మాత్ర-గ్రాహిత్వే ఘటోఽస్తి, పటోఽస్తి ఇతి విశిష్ట-విషయా ప్రతీతిర్ విరుధ్యతే। యది చ సన్-మాత్రాతిరేకి-వస్తు-సంస్థాన-రూప-జాత్య్-ఆది-లక్షణో భేదః ప్రత్యక్షేణ న గృహీతః కిమ్ ఇత్య్ అశ్వార్థీ మహిష-దర్శనే నివర్తతే। సర్వాసు ప్రతిపత్తిషు సన్-మాత్రమ్ ఏవ విషయశ్

చేత్, తత్-తత్-ప్రతిపత్తి-విషయ-సహచారిణః సర్వే శబ్దా ఏకైక-ప్రతిపత్తిషు కిమ్ ఇతి న స్మర్యన్తే।

[సన్మాత్రగ్రహణే ప్రతీత్యవాన్తరజాతివిరోధః]

కిం చ, అశ్వే హస్తిని చ సంవేదనయోర్ ఏక-విషయత్వేన ఉపరితనస్య గృహీత-గ్రాహిత్వాద్ విశేషాభావాచ్ చ స్మృతి-వైలక్షణ్యం న స్యాత్। ప్రతిసంవేదనం విశేషాభ్యుపగమే ప్రత్యక్షస్య విశిష్టార్థ-విషయత్వమ్ ఏవాభ్యుపగతం భవతి। సర్వేషాం సంవేదనానామ్ ఏక-విషయతాయామ్ ఏకేనైవ సంవేదనేన అశేష-గ్రహణాద్ అన్ధ-బధిరాద్య్-అభావశ్ చ ప్రసజ్యేత।

[కరణ-వ్యవస్థార్థం విషయ-భేదోపపాదనమ్]

న చ చక్షుషా సన్-మాత్రం గృహ్యతే, తస్య రూప-రూపి-రూపైకార్థ-సమవేత-పదార్థ-గ్రాహిత్వాత్। నాపి త్వచా స్పర్శవద్ వస్తు-విషయత్వాత్। శ్రోత్రాదీన్య్ అపి న సన్-మాత్ర-విషయాణి కిన్తు శబ్ద-రస-గన్ధ-లక్షణ-విశేష-విషయాణ్య్ ఏవ। అతః సన్-మాత్రస్య గ్రాహకం న కిఞ్చిద్ ఇహ దృశ్యతే॥

[సన్-మాత్ర-గ్రాహిత్వే శాస్త్రానుత్థానమ్]

నిర్విశేష-సన్-మాత్రస్య చ ప్రత్యక్షేణైవ గ్రహణే తద్-విషయాగమస్య ప్రాప్త-విషయత్వేనానువాదకత్వమ్ ఏవ స్యాత్। సన్-మాత్ర-బ్రహ్మణః ప్రమేయ-భావశ్ చ। తతో జడత్వనాశిత్వాదయస్ త్వయైవోక్తాః। అతో వస్తు-సంస్థాన-రూప-జాత్య్-ఆది-లక్షణ-భేద-విశిష్టమ్ ఏవ ప్రత్యక్షమ్॥

[సంస్థానమ్ ఏవ జాతిర్ భేదశ్ చ]

సంస్థానాతిరేకిణోఽనేకేష్వ్ ఏకాకార-బుద్ధి-బోధ్యస్యాదర్శనాత్, తావతైవ గోత్వాది-జాతి-వ్యవహారోపపత్తేః। అతిరేక-వాదేఽపి సంస్థానస్య సమ్ప్రతిపన్నత్వాచ్ చ సంస్థానమ్ ఏవ జాతిః। సంస్థానం నామ స్వాసాధారణం రూపమ్ ఇతి యథావస్తు సంస్థానమ్ అనుసన్ధేయమ్। జాతి-గ్రహణేనైవ భిన్న ఇతి వ్యవహార-సమ్భవాత్, పదార్థాన్తరాదర్శనాత్, అర్థాన్తర-వాదినాప్య్ అభ్యుపగతత్వాచ్ చ గోత్వాదిర్ ఏవ భేదః।

[భేద-వ్యవహారస్య ప్రతియోగి-సాపేక్షత్వోపపత్తిః]

నను చ జాత్య్-ఆదిర్ ఏవ భేదశ్ చేత్ తస్మిన్ గృహీతే తద్-వ్యవహారవద్ భేద-వ్యహారోఽపి స్యాత్। సత్యమ్। భేదశ్ చ వ్యవహ్రియత ఏవ, గోత్వాది-వ్యవహారాత్। గోత్వాదిర్ ఏవ హి సకలేతర-వ్యావృత్తిః, గోత్వాదౌ గృహీతే సకలేతర-సజాతీయ-బుద్ధి-వ్యవహారయోర్ నివృత్తేః। భేద-గ్రహణేనైవ హ్య్ అభేద-నివృత్తిః। అయమ్ అస్మాద్ భిన్నః ఇతి తు వ్యవహారే ప్రతియోగి-నిర్దేశస్య తద్-అపేక్షత్వాత్ ప్రతియోగ్య్-అపేక్షయా భిన్న ఇతి వ్యవహార ఇత్య్ ఉక్తమ్।

[పారమార్థ్యాపారమార్థ్య-సాధకానుమాన-దూషణమ్]

యత్ పునర్ ఘటాదీనాం విశేషాణాం వ్యావర్తమానత్వేనాపారమార్థ్యమ్ ఉక్తం తద్ అనాలోచిత-బాధ్య-బాధక-భావ-వ్యావృత్త్య్-అనువృత్తి-విశేషస్య భ్రాన్తి-పరికల్పితమ్। ద్వయోర్ జ్ఞానయోర్ విరోధే హి బాధ్య-బాధక-భావః। బాధితస్యైవ వ్యావృత్తిః। అత్ర ఘట-పటాదిషు దేశ-కాల-భేదేన విరోధ ఏవ నాస్తి। యస్మిన్ దేశే యస్మిన్ కాలే యస్య సద్-భావః ప్రతిపన్నః, తస్మిన్ దేశే తస్మిన్ కాలే తస్యాభావః ప్రతిపన్నశ్ చేత్ తత్ర విరోధాత్ బలవతో బాధకత్వం బాధితస్య చ నివృత్తిః। దేశాన్తర-కాలాన్తర-సమ్బన్ధితయానుభూతస్యాన్య-దేశ-కాలయోర్ అభావ-ప్రతిపత్తౌ న విరోధ ఇతి కథమ్ అత్ర బాధ్య-బాధక-భావః। అన్యత్ర నివృత్తస్యాన్యత్ర నివృత్తిర్ వా కథమ్ ఉచ్యతే। రజ్జు-సర్పాదిషు తు తద్-దేశ-కాల-సమ్బన్ధితయైవాభావప్రతీతేః, విరోధో బాధకత్వం వ్యావృత్తిశ్ చేతి దేశ-కాలాన్తర-దృష్టస్య దేశాన్తర-కాలాన్తర-వ్యావర్తమానత్వం మిథ్యాత్వ-వ్యాప్తం న దృష్టమ్ ఇతి న వ్యావర్తమానత్వ-మాత్రమ్ అపారమార్థ్య-హేతుః।

యత్ త్వ్ అనువర్తమానత్వాత్ సత్-పరమార్థ ఇతి, తత్ సిద్ధమ్ ఏవేతి న సాధనమ్ అర్హతి। అతో న సన్-మాత్రమ్ ఏవ వస్తు॥

[సద్-అనుభూత్యోర్ నానాత్వమ్]

అనుభూతి-సద్-విశేషయోశ్ చ విషయ-విషయి-భావేన భేదస్య ప్రత్యక్ష-సిద్ధత్వాద్ అబాధితత్వాచ్ చ అనుభూతిర్ ఏవ సతీత్య్ ఏతద్ అపి నిరస్తమ్॥

[అనుభూతేః స్వయమ్ప్రకాశత్వ-పరిమితిః]

యత్ త్వ్ అనుభూతేః స్వయమ్ప్రకాశత్వమ్ ఉక్తమ్, తద్-విషయ-ప్రకాశన-వేలాయాం జ్ఞాతు రాత్మనస్ తథైవ। న తు సర్వేషాం సర్వదా తథైవేతి నియమోఽస్తి, పరానుభవస్య హానోపాదానాది-లిఙ్గకానుమాన-జ్ఞాన-విషయత్వాత్, స్వానుభవస్యాప్య్ అతీతస్య అజ్ఞాసిషమ్ ఇతి జ్ఞాన-విషయత్వ-దర్శనాచ్ చ। అతోఽనుభూతిశ్ చేత్ స్వతః సిద్ధేతి వక్తుం న శక్యతే॥

[అనుభూతిత్వానుభావ్యత్వయోర్ అవిరోధః]

అనుభూతేర్ అనుభావ్యత్వే, అననుభూతిత్వమ్ ఇత్య్ అపి దురుక్తమ్, స్వగతాతీతానుభవానాం పరగతానుభవానాం చానుభావ్యత్వేనాననుభూతిత్వ-ప్రసఙ్గాత్। పరానుభవానుమానానభ్యుపగమే చ శబ్దార్థ-సమ్బన్ధ-గ్రహణాభావేన సమస్త-శబ్ద-వ్యవహారోచ్ఛేద-ప్రసఙ్గః। ఆచార్యస్య జ్ఞానవత్త్వమ్ అనుమాయ తద్-ఉపసత్తిశ్ చ క్రియతే। సా చ నోపపద్యతే।

[వేద్యత్వానుభూతిత్వయోర్ న వ్యాప్తిః]

న చాన్య-విషయత్వేఽననుభూతిత్వమ్। అనుభూతిత్వం నామ వర్తమాన-దశాయాం స్వ-సత్తయైవ స్వాశ్రయం ప్రతి ప్రకాశమానత్వమ్, స్వ-సత్తయైవ స్వ-విషయ-సాధనత్వం వా। తే

చానుభవాన్తరానుభావ్యత్వే'పి స్వానుభవ-సిద్ధే నాపగచ్ఛేత ఇతి నానుభూతిత్వమ్ అపగచ్ఛేత్। ఘటాదేస్ త్వ్ అననుభూతిత్వమ్ ఏతత్ స్వభావ-విరహాత్, నానుభావ్యత్వాత్। తథానుభూతేర్ అననుభావ్యత్వే'ప్య్ అననుభూతిత్వ-ప్రసఙ్గో దుర్వారః, గగన-కుసుమాదేర్ అననుభావ్యస్య అననుభూతిత్వాత్॥

గగన-కుసుమాదేర్ అననుభూతితత్వమ్ అసత్త్వ-ప్రయుక్తమ్, నాననుభావ్యత్వ-ప్రయుక్తమ్ ఇతి చేద్ ఏవం తర్హి ఘటాదేర్ అప్య్ అజ్ఞానావిరోధిత్వమ్ ఏవాననుభూతిత్వ-నిబన్ధనమ్, నానుభావ్యత్వమ్ ఇత్య్ ఆస్థీయతామ్॥

అనుభూతేర్ అనుభావ్యత్వే, అజ్ఞానావిరోధిత్వమ్ అపి తస్యా ఘటాదేర్ ఇవ ప్రసజ్యేత ఇతి చేద్ అననుభావ్యత్వే'పి గగన-కుసుమాదేర్ ఇవాజ్ఞానావిరోధిత్వమ్ అపి ప్రసజ్యేత ఏవ। అతో'నుభావ్యత్వే అననుభూతిత్వమ్ ఇత్య్ ఉపహాస్యమ్॥

[సంవిదః పరాభిమత-నిత్యత్వ-నిరాసః]

యత్ తు సంవిదః స్వతః సిద్ధాయాః ప్రాగ్-అభావాద్య్-అభావాద్ ఉత్పత్తిర్ నిరస్యతే। తద్-అన్ధస్య జాత్య్-అన్ధేన యష్టిః ప్రదీయతే। ప్రాగ్-అభావస్య గ్రాహకాభావాద్ అభావో న శక్యతే వక్తుమ్, అనుభూత్యైవ గ్రహణాత్।

కథమ్ అనుభూతిః సతీ తదానీమ్ ఏవ స్వాభావం విరుద్ధమ్ అవగమయతీతి చేన్ న హ్య్ అనుభూతిః స్వ-సమ-కాల-వర్తినమ్ ఏవ విషయీకరోతీత్య్ అస్తి నియమః, అతీతానాగతయోర్ అవిషయత్వ-ప్రసఙ్గాత్॥

[గ్రాహ్య-విశేషస్యాప్య్ అనుభూతి-యౌగపద్యానియమః]

అథ మన్యసే అనుభూతి-ప్రాగ్-అభావాదేః సిధ్యతస్ తత్-సమ-కాల-భావ-నియమో'స్తీతి। కిం త్వయా క్వచిద్ ఏవం దృష్టం యేన నియమం బ్రవీషి। హన్త తర్హి తత ఏవ దర్శనాత్ ప్రాగ్-అభావాదిః సిద్ధ ఇతి న తద్-అపహ్నవః। తత్-ప్రాగ్-అభావం చ తత్-సమ-కాల-వర్తినమ్ అనున్మత్తః కో బ్రవీతి। ఇన్ద్రియ-జన్మనః ప్రత్యక్షస్య హ్య్ ఏష స్వభావ-నియమో యత్ స్వ-సమ-కాల-వర్తినః పదార్థస్య గ్రాహకత్వమ్। న సర్వేషాం జ్ఞానానాం ప్రమాణానాం చ, స్మరణానుమానాగమ-యోగి-ప్రత్యక్షాదిషు కాలాన్తర-వర్తినో'పి గ్రహణ-దర్శనాత్।

[ప్రమాణాప్రమాణ-జ్ఞానయోర్ వైషమ్యమ్]

అత ఏవ చ ప్రమాణస్య ప్రమేయావినాభావః। న హి ప్రమాణస్య స్వ-సమ-కాల-వర్తినా అవినాభావో'ర్థ-సమ్బన్ధః, అపి తు యద్-దేశ-కాలాది-సమ్బన్ధితయా యో'ర్థో'వభాసతే తస్య తథావిధాకార-మిథ్యాత్వ-ప్రత్యనీకతా। అత ఇదమ్ అపి నిరస్తం స్మృతిర్ న బాహ్య-విషయా నష్టే'ప్య్ అర్థే స్మృతి-దర్శనాద్ ఇతి॥

[సంవిత్-ప్రాగ్-అభావే ప్రమాణాభావ-నిరసనమ్]

అథోచ్యేత– న తావత్ సంవిత్-ప్రాగ్-అభావః ప్రత్యక్షావసేయః, అవర్తమానత్వాత్। న చ ప్రమాణాన్తరావసేయో లిఙ్గాద్య్-అభావాత్। న హి సంవిత్-ప్రాగ్-అభావ-వ్యాప్తమ్ ఇహ లిఙ్గమ్ ఉపలభ్యతే। న చాగమస్ తావత్ తద్-విషయో దృష్ట-చరః। అతస్ తత్-ప్రాగ్-అభావః ప్రమాణాభావాద్ ఏవ న సేత్స్యతి– ఇతి। యద్య్ ఏవం స్వతః సిద్ధత్వ-విభవం పరిత్యజ్య ప్రమాణాభావే'వరూఢశ్ చేత్, యోగ్యానుపలబ్ధ్యైవాభావః సమర్థిత ఇత్య్ ఉపశామ్యతు భవాన్॥

[జ్ఞాన-నిత్యత్వ-సాధనమ్]

కిం చ ప్రత్యక్ష-జ్ఞానం స్వ-విషయం ఘటాదికం స్వ-సత్తా-కాలే సన్తం సాధయత్ తస్య న సర్వదా సత్తామ్ అవగమయద్ దృశ్యత ఇతి ఘటాదేః పూర్వోత్తర-కాల-సత్తా న ప్రతీయతే। తద్-అప్రతీతిశ్ చ సంవేదనస్య కాల-పరిచ్ఛిన్నతయా ప్రతీతేః। ఘటాది-విషయమ్ ఏవ సంవేదనం స్వయం కాలానవచ్ఛిన్నం ప్రతీతం చేత్, సంవేదన-విషయో ఘటాదిర్ అపి కాలానవచ్ఛిన్నః ప్రతీయేతేతి నిత్యః స్యాత్। నిత్యం చేత్ సంవేదనం స్వతః సిద్ధం నిత్యమ్ ఇత్య్ ఏవ ప్రతీయేత। న చ తథా ప్రతీయతే।

ఏవమ్ అనుమానాది-సంవిదో'పి కాలానవచ్ఛిన్నాః ప్రతీతాశ్ చేత్ స్వ-విషయాన్ అపి కాలానవచ్ఛిన్నాన్ ప్రకాశయన్తీతి తే చ సర్వే కాలానవచ్ఛిన్నా నిత్యాః స్యుః, సంవిద్-అనురూపత్వాద్ విషయాణామ్।

[నిర్విషయానుభవ-నిత్యత్వ-పక్ష-దూషణమ్]

న చ నిర్విషయా కాచిత్ సంవిద్ అస్తి, అనుపలబ్ధేః। విషయ-ప్రకాశనతయైవోపలబ్ధేర్ ఏవ హి సంవిదః స్వయమ్ప్రకాశతా సమర్థితా, సంవిదో విషయ-ప్రకాశనతా-స్వభావ-విరహే సతి స్వయమ్ప్రకాశత్వాసిద్ధేః, అనుభూతేర్ అనుభవాన్తరాననుభావ్యత్వాచ్ చ సంవిదస్ తుచ్ఛతైవ స్యాత్॥

[స్వాపాదిష్వ్ అనుభూతేర్ అస్ఫురణమ్]

న చ స్వాప-మద-మూర్చ్ఛాదిషు సర్వ-విషయ-శూన్యా కేవలైవ సంవిత్-పరిస్ఫురతీతి వాచ్యమ్, యోగ్యానుపలబ్ధి-పరాహతత్వాత్। తాస్వ్ అపి దశాస్వ్ అనుభూతిర్ అనుభూతా చేత్ తస్యాః ప్రబోధ-సమయే'నుసన్ధానం స్యాత్। న చ తద్ అస్తి॥

[అస్మరణ-నియమో'నుభవాభావ-సాధకః]

నన్వ్ అభూతస్య పదార్థస్య స్మరణ-నియమో న దృష్ట-చరః। అతః స్మరణాభావః కథమ్ అనుభవాభావం సాధయేత్। ఉచ్యతే— నిఖిల-సంస్కార-తిరస్కృతి-కర-దేహ-విగమాది-ప్రబల-హేతు-విరహే'ప్య్ అస్మరణ-నియమో'నుభవాభావమ్ ఏవ సాధయతి॥

న కేవలమ్ అస్మరణ-నియమాద్ అనుభవాభావః, సుప్తోత్థితస్య ఇయన్తం కాలం న కిఞ్చిద్ అహమ్ అజ్ఞాసిషమ్ ఇతి ప్రత్యవమర్శేనైవ సిద్ధేః। న చ సత్య్ అప్య్ అనుభవే తద్-అస్మరణ-నియమో విషయావచ్ఛేద-విరహాద్ అహఙ్కార-విగమాద్ వా ఇతి శక్యతే వక్తుమ్, అర్థాన్తరాననుభవస్యార్థాన్తరాభావస్య చానుభూతార్థాన్తరాస్మరణ-హేతుత్వాభావాత్। తాస్వ్ అపి దశాస్వ్ అహమ్-అర్థో'నువర్తత ఇతి చ వక్ష్యతే॥

[పూర్వోక్తార్థ-వ్యాఘాత-శఙ్కాపరిహారౌ]

నను స్వాపాది-దశాస్వ్ అపి సవిశేషో'నుభవో'స్తీతి పూర్వమ్ ఉక్తమ్। సత్యమ్ ఉక్తమ్। స త్వ్ ఆత్మానుభవః। స చ సవిశేష ఏవేతి స్థాపయిష్యతే। ఇహ తు సకల-విషయ-విరహిణీ నిరాశ్రయా చ సంవిన్ నిషిధ్యతే। కేవలైవ సంవిద్ ఆత్మానుభవ ఇతి చేత్ సా చ సాశ్రయేతి హ్య్ ఉపపాదయిష్యతే।

[ఉక్తార్థ-నిగమనమ్]

అతో'నుభూతిః సతీ స్వయం స్వ-ప్రాగ్-అభావం న సాధయతీతి ప్రాగ్-అభావాసిద్ధిర్ న శక్యతే వక్తుమ్। అనుభూతేర్ అనుభావ్యత్వ-సమ్భవోపపాదనేన అన్యతో'ప్య్ అసిద్ధిర్ నిరస్తా। తస్మాన్ న ప్రాగ్-అభావాద్య్-అసిద్ధ్యా సంవిదో'నుత్పత్తిర్ ఉపపత్తిమతీ॥

[సంవిద ఉత్పత్తేర్ అభావాత్ తత్-కృత-వికారస్యాప్య్ అభావ ఇత్య్ ఏతద్ దూషణమ్]

యద్ అప్య్ అస్యా అనుత్పత్త్యా వికారాన్తర-నిరసనం తద్ అప్య్ అనుపపన్నమ్, ప్రాగ్-అభావే వ్యభిచారాత్। తస్య హి జన్మాభావే'పి వినాశో దృశ్యతే। భావేష్వ్ ఇతి విశేషణే తర్క-కుశలతావిష్కృతా భవతి। తథా చ భవద్-అభిమతావిద్యానుత్పన్నైవ వివిధ-వికారాస్పదం తత్త్వ-జ్ఞానోదయాద్ అన్తవతీ చేతి తస్యామ్ అనైకాన్త్యమ్। తద్-వికారాః సర్వే మిథ్యా-భూతా ఇతి చేత్, కిం భవతః పరమార్థ-భూతో'ప్య్ అస్తి వికారః యేనైతద్ విశేషణమ్ అర్థవద్ భవతి। న హ్య్ అసావ్ అభ్యుపగమ్యతే॥

[అజత్వస్య నానాత్వాభావ-వ్యాప్యతాదూషణమ్]

యద్ అప్య్ అనుభూతిర్ అజత్వాత్ స్వస్మిన్ విభాగం న సహతే ఇతి తద్ అపి నోపపద్యతే, అజస్యైవాత్మనో దేహేన్ద్రియాదిభ్యో విభక్తత్వాద్ అనాదిత్వేన చాభ్యుపగతాయా అవిద్యాయా ఆత్మనో వ్యతిరేకస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాత్। స విభాగో మిథ్యా-రూప ఇతి చేత్, జన్మ-ప్రతిబద్ధః పారమార్థిక-విభాగః కిం క్వచిద్ దృష్టస్ త్వయా। అవిద్యాయా ఆత్మనః పరమార్థతో విభాగాభావే వస్తుతో హ్య్ అవిద్యైవ స్యాద్ ఆత్మా। అబాధిత-ప్రతిపత్తి-సిద్ధ-దృశ్య-భేద-సమర్థనేన దర్శన-భేదో'పి సమర్థిత ఏవ, ఛేద్య-భేదాచ్ ఛేదన-భేదవత్॥

[దృశిత్వ-దృశ్యత్వ-హేతుకానుమాన-దూషణమ్]

యద్ అపి నాస్యా దృశేర్ దృశి-స్వరూపాయా దృశ్యః కశ్చిద్ అపి ధర్మో'స్తి, దృశ్యత్వాద్ ఏవ తేషాం న దృశి-ధర్మత్వమ్ ఇతి చ। తద్ అపి స్వాభ్యుపగతైః ప్రమాణ-సిద్ధైర్ నిత్యత్వ-స్వయమ్ప్రకాశత్వాది-ధర్మైర్ ఉభయమ్ అనైకాన్తికమ్। న చ తే సంవేదన-మాత్రమ్, స్వరూప-భేదాత్। స్వ-సత్తయైవ స్వాశ్రయం ప్రతి కస్యచిద్ విషయస్య ప్రకాశనం హి సంవేదనమ్। స్వయమ్ప్రకాశతా తు స్వ-సత్తయైవ స్వాశ్రయాయ ప్రకాశమానతా। ప్రకాశశ్ చ చిద్-అచిద్-అశేష-పదార్థ-సాధారణం వ్యవహారానుగుణ్యమ్।

సర్వ-కాల-వర్తమానత్వం హి నిత్యత్వమ్। ఏకత్వమ్ ఏక-సఙ్ఖ్యావచ్ఛేద ఇతి। తేషాం జడత్వాద్య్-అభావ-రూపతాయామ్ అపి తథాభూతైర్ అపి చైతన్య-ధర్మ-భూతైస్ తైర్ అనైకాన్త్యమ్ అపరిహార్యమ్। సంవిది తు స్వరూపాతిరేకేణ జడత్వాది-ప్రత్యనీకత్వమ్ ఇత్య్ అభావ-రూపో భావ-రూపో వా ధర్మో నాభ్యుపేతశ్ చేత్, తత్-తన్-నిషేధోక్త్యా కిమ్ అపి నోక్తం భవేత్॥

[సంవిద ఆత్మత్వ-నిరాసోపక్రమః]

అపి చ సంవిత్ సిధ్యతి వా న వా। సిధ్యతి చేత్, సధర్మతా స్యాత్। న చేత్, తుచ్ఛతా, గగన-కుసుమాదివత్। సిద్ధిర్ ఏవ సంవిద్ ఇతి చేత్, కస్య కం ప్రతీతి వక్తవ్యమ్। యది న కస్యచిత్ కిఞ్చిత్ ప్రతి సా తర్హి న సిద్ధిః। సిద్ధిర్ హి పుత్రత్వమ్ ఇవ కస్యచిత్ కిఞ్చిత్ ప్రతి భవతి। ఆత్మన ఇతి చేత్, కో'యమ్ ఆత్మా నను సంవిద్ ఏవేత్య్ ఉక్తమ్। సత్యమ్ ఉక్తమ్। దురుక్తం తు తత్। తథాహి— కస్యచిత్ పురుషస్య కిఞ్చిద్-అర్థ-జాతం ప్రతి సిద్ధి-రూపా తత్-సమ్బన్ధినీ సా సంవిత్ స్వయం కథమ్ ఇవాత్మ-భావమ్ అనుభవేత్॥

[సంవిద అనాత్మత్వ-నిష్కర్షణమ్]

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– అనుభూతిర్ ఇతి స్వాశ్రయం ప్రతి స్వ-సద్-భావేనైవ కస్యచిద్ వస్తునో వ్యవహారానుగుణ్యాపాదన-స్వభావో జ్ఞానావగతి-సంవిద్-ఆద్య్-అపర-నామా సకర్మకో'నుభవితుర్ ఆత్మనో ధర్మ-విశేషో ఘటమ్ అహం జానామీమమ్ అర్థమ్ అవగచ్ఛామి పటమ్ అహం సంవేద్మి ఇతి సర్వేషామ్ ఆత్మ-సాక్షికః ప్రసిద్ధః। ఏతత్ స్వభావతయా హి తస్యాః స్వయమ్ప్రకాశతా భవతాప్య్ ఉపపాదితా। అస్య సకర్మకస్య కర్తృ-ధర్మ-విశేషస్య కర్మత్వవత్ కర్తృత్వమ్ అపి దుర్ఘటమ్ ఇతి॥

[స్థిరత్వాస్థిరత్వే'పి సంవిద్ అనాత్మత్వ-సాధకే]

తథాహి— అస్య కర్తుః స్థిరత్వం కర్తృ-ధర్మస్య సంవేదనాఖ్యస్య సుఖ-దుఃఖాదేర్ ఇవోత్పత్తి-స్థితి-నిరోధాశ్ చ ప్రత్యక్షమ్ ఈక్ష్యన్తే। కర్తృ-స్థైర్యం తావత్ స ఏవాయమ్ అర్థః పూర్వం మయానుభూతః ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞా-ప్రత్యక్ష-సిద్ధమ్। అహం జానామి, అహమ్ అజ్ఞాసిషం, జ్ఞాతుర్ ఏవ మమేదానీం జ్ఞానం నష్టమ్ ఇతి చ సంవిద్-ఉత్పత్త్య్-ఆదయః ప్రత్యక్ష-సిద్ధా ఇతి కుతస్ తద్-ఐక్యమ్। ఏవం క్షణ-భఙ్గిన్యాః సంవిద ఆత్మత్వాభ్యుపగమే పూర్వేద్యుర్ దృష్టమ్

అపరేద్యుర్ ఇదమ్ అహమ్ అదర్శమ్ ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞా చ న ఘటతే। అన్యేనానుభూతస్య న హ్య్ అన్యేన ప్రత్యభిజ్ఞాన-సమ్భవః॥

[సంవిదః స్థిరత్వే'ప్య్ అనాత్మతా]

కిం చ— అనుభూతేర్ ఆత్మత్వాభ్యుపగమే తస్యా నిత్యత్వే'పి ప్రతిసన్ధానాసమ్భవస్ తద్-అవస్థః। ప్రతిసన్ధానం హి పూర్వాపర-కాల-స్థాయినమ్ అనుభవితారమ్ ఉపస్థాపయతి, నానుభూతి-మాత్రమ్। అహమ్ ఏవేదం పూర్వమ్ అప్య్ అన్వభూవమ్ ఇతి। భవతో'ప్య్ అనుభూతేర్ న హ్య్ అనుభవితృత్వమ్ ఇష్టమ్।

[క్రియాయా అకర్తృత్వాత్ సంవిద అనాత్మత్వమ్]

అనుభూతిర్ అనుభూతి-మాత్రమ్ ఏవ। సంవిన్ నామ కాచిన్ నిరాశ్రయా నిర్విషయా వాత్యన్తానుపలబ్ధేర్ న సమ్భవతీత్య్ ఉక్తమ్। ఉభయాభ్యుపేతా సంవిద్ ఏవాత్మేత్య్ ఉపలబ్ధి-పరాహతమ్। అనుభూతి-మాత్రమ్ ఏవ పరమార్థ ఇతి నిష్కర్షక-హేత్వాభాసాశ్ చ నిరాకృతాః॥

[ఆత్మనో'హమ్-అర్థత్వం ప్రత్యక్షాబాధకమ్]

నను చ, అహం జానామి ఇత్య్ అస్మత్-ప్రత్యయే యో'నిదమ్-అంశః ప్రకాశైకరసశ్ చిత్-పదార్థః స ఆత్మా। తస్మింస్ తద్-బల-నిర్భాసితతయా యుష్మద్-అర్థ-లక్షణో'హం జానామీతి సిధ్యన్న్ అహమ్-అర్థశ్ చిన్-మాత్రాతిరేకీ యుష్మద్-అర్థ ఏవ। నైతద్ ఏవమ్। అహం జానామి ఇతి ధర్మ-ధర్మితయా ప్రత్యక్ష-ప్రతీతి-విరోధాద్ ఏవ॥

[ప్రత్యక్షాద్ అహమ్-అర్థ ఏవాత్మా]

కిం చ—

అహమ్-అర్థో న చేద్ ఆత్మా ప్రత్యక్త్వం నాత్మనో భవేత్।

అహం బుద్ధ్యా పరాగర్థాత్ ప్రత్యగర్థో హి భిద్యతే॥

[ముముక్షోర్ అభిసన్ధిః]

నిరస్తాఖిల-దుఃఖో'హమ్ అనన్తానన్ద-భాక్ స్వరాట్।

భవేయమ్ ఇతి మోక్షార్థీ శ్రవణాదౌ ప్రవర్తతే॥

[శాస్త్ర-ప్రామాణ్యాన్యథానుపపత్త్యా అహమ్-అర్థ ఆత్మా]

అహమ్-అర్థ-వినాశశ్ చేన్ మోక్ష ఇత్య్ అధ్యవస్యతి।

అపసర్పేద్ అసౌ మోక్ష-కథా-ప్రస్తావ-గన్ధతః॥

మయి నష్టే'పి మత్తో'న్యా కాచిజ్ జ్ఞప్తిర్ అవస్థితా।

ఇతి తత్-ప్రాప్తయే యత్నః కస్యాపి న భవిష్యతి॥

స్వ-సమ్బన్ధితయా హ్య్ అస్యాః సత్తా విజ్ఞప్తితాది చ।

స్వ-సమ్బన్ధ-వియోగే తు జ్ఞప్తిర్ ఏవ న సిద్ధ్యతి॥

ఛేత్తుశ్ ఛేద్యస్య చాభావే ఛేదనాదేర్ అసిద్ధివత్।

అతో'హమ్-అర్థో జ్ఞాతైవ ప్రత్యగ్-ఆత్మేతి నిశ్చితమ్॥

విజ్ఞాతారమ్ అరే [బృహద్., ౪.౪.౧౪] కేన జానాత్య్ ఏవేతి చ శ్రుతిః।

ఏతద్యో వేత్తి తం ప్రాహుః క్షేత్రజ్ఞ [భ. గీ., ౧౩.౧] ఇతి చ స్మృతిః॥

నాత్మా శ్రుతేః [బ్ర. సూ. ౨.౩.౧౮] ఇత్య్ ఆరభ్య సూత్ర-కారో'పి వక్ష్యతి।

జ్ఞో'త ఏవ [బ్ర. సూ. ౨.౩.౧౯] ఇత్య్ అతో నాత్మా జ్ఞప్తి-మాత్రమ్ ఇతి స్థితమ్॥

[యుష్మద్-అస్మద్-అర్థయోర్ ఐక్యం వ్యాహతమ్]

అహం-ప్రత్యయ-సిద్ధో హ్య్ అస్మద్-అర్థః, యుష్మత్-ప్రత్యయ-విషయో యుష్మద్-అర్థః। తత్రాహం జానామీతి సిద్ధో జ్ఞాతా యుష్మద్-అర్థ ఇతి వచనం జననీ మే బన్ధ్యేతివద్ వ్యాహతార్థం చ। న చాసౌ జ్ఞాతాహమ్-అర్థో'న్యాధీన-ప్రకాశః స్వయమ్ప్రకాశత్వాత్। చైతన్య-స్వభావతా హి స్వయమ్ప్రకాశతా। యః ప్రకాశ-స్వభావః, సో'నన్యాధీన-ప్రకాశః దీపవత్।

[దీపస్య స్వయమ్ప్రకాశతా-భఙ్గ-పరిహారౌ]

న హి దీపాదేః స్వ-ప్రభా-బల-నిర్వాసితతత్వేనాప్రకాశత్వమ్ అన్యాధీన-ప్రకాశత్వం చ। కిం తర్హి దీపః స్వయమ్ప్రకాశ-స్వభావః స్వయమ్ ఏవ ప్రకాశతే, అన్యాన్ అపి ప్రకాశయతి ప్రభయా॥

[ధర్మ-ధర్మిణోర్ ద్వయోర్ అపి జ్ఞాన-రూపతా]

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– యథైకమ్ ఏవ తేజో-ద్రవ్యం ప్రభా-ప్రభావద్ రూపేణావతిష్ఠతే। యద్య్ అపి ప్రభా ప్రభావద్ ద్రవ్య-గుణ-భూతా తథాపి తేజో-ద్రవ్యమ్ ఏవ, న శౌక్ల్యాదివద్ గుణః। స్వాశ్రయాద్ అన్యత్రాపి వర్తమానత్వాద్ రూపవత్త్వాచ్ చ శౌక్ల్యాది-వైధర్మ్యాత్, ప్రకాశవత్త్వాచ్ చ తేజో-ద్రవ్యమ్ ఏవ, నార్థాన్తరమ్। ప్రకాశవత్త్వం చ స్వ-స్వరూపస్యాన్యేషాం చ ప్రకాశకత్వాత్।

అస్యాస్తు గుణత్వ-వ్యవహారో నిత్య-తద్-ఆశ్రయత్వ-తచ్-ఛేషత్వ-నిబన్ధనః। న చాశ్రయావయవా ఏవ విశీర్ణాః ప్రచరన్తః ప్రభేత్య్ ఉచ్యన్తే, మణి-ద్యుమణి-ప్రభృతీనాం వినాశ-ప్రసఙ్గాత్॥

దీపే'ప్య్ అవయవి-ప్రతిపత్తిః కదాచిద్ అపి న స్యాత్। న హి విశరణ-స్వభావావయవా దీపాశ్ చతుర్-అఙ్గుల-మాత్రం నియమేన పిణ్డీభూతా ఊర్ధ్వమ్ ఉద్గమ్య తతః పశ్చాద్ యుగపద్ ఏవ తిర్యగ్ ఊర్ధ్వమ్ అధశ్ చైకరూపా విశీర్ణాః ప్రచరన్తీతి శక్యం వక్తుమ్। అతః సప్రభాకా ఏవ దీపాః ప్రతిక్షణమ్ ఉత్పన్నా వినశ్యన్తీతి పుష్కల-కారణ-క్రమోపనిపాతాత్ తద్-వినాశే వినాశాచ్ చావగమ్యతే। ప్రభాయాః స్వాశ్రయ-సమీపే ప్రకాశాధిక్యమ్ ఔష్ణ్యాధిక్యమ్ ఇత్య్ ఆద్య్ ఉపలబ్ధి-వ్యవస్థాప్యమ్ అగ్న్య-ఆదీనామ్ ఔష్ణ్యాదివత్। ఏవమ్ ఆత్మా చిద్-రూప ఏవ చైతన్య-గుణ ఇతి।

[చిద్-రూపతా స్వయమ్ప్రకాశతా-రూపా]

చిద్-రూపతా హి స్వయమ్ప్రకాశతా। తథా హి శ్రుతయః– స యథా సైన్ధవ-ఘనో'నన్తరో'బాహ్యః కృత్స్నో రస-ఘన ఏవ, ఏవం వా అరే'యమ్ ఆత్మానన్తరో'బాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞాన-ఘన ఏవ [బృహద్., ౬.౪.౧౩], విజ్ఞాన-ఘన ఏవ [బృహద్., ౪.౪.౧౨], అత్రాయం పురుషః స్వయఞ్జ్యోతిర్ భవతి [బృహద్., ౬.౩.౯], న విజ్ఞాతుర్ విజ్ఞాతేర్ విపరిలోపో విద్యతే [బృహద్., ౬.౩.౧౦], అథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా [బృహద్., ౬.౩.౩౦], కతమ ఆత్మా యో'యం విజ్ఞాన-మయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్-జ్యోతిః పురుషః [ఛాన్., ౮.౧౨.౪], ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా రసయితా ఘ్రాతా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుషః [బృహద్., ౬.౩.౭], విజ్ఞాతారమ్ అరే కేన విజానీయాత్ [ప్రశ్. ౪], జానాత్య్ ఏవాయం పురుషః, న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం స ఉత్తమః పురుషః [ఛాన్., ౭.౨౬.౨], నోపజనం స్మరన్న్ ఇదం శరీరమ్ [ఛాన్., ౮.౧౨.౩], ఏవమ్ ఏవాస్య పరిద్రష్టుర్ ఇమాః షోడశ-కలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్ తం గచ్ఛన్తి [ప్రశ్., ౬.౫] తస్మాద్ వా ఏతస్మాన్ మనో-మయాద్ అన్యో'న్తర ఆత్మా విజ్ఞాన-మయః [తై., ౨.౪.౧] ఇత్య్ ఆద్యాః। వక్ష్యతి చ జ్ఞో'త ఏవ [బ్ర. సూ. ౨.౩.౧౯] ఇతి। అతః స్వయమ్ప్రకాశో'యమ్ ఆత్మా జ్ఞాతైవ, న ప్రకాశ-మాత్రమ్।

[సంవిద అనాత్మత్వోపపాదకాః తర్కాః]

ప్రకాశత్వాద్ ఏవ కస్యచిద్ ఏవ భవేత్ ప్రకాశః, దీపాది-ప్రకాశవత్। తస్మాన్న ఆత్మా భవితుమ్ అర్హతి సంవిత్। సంవిద్-అనుభూతి-జ్ఞానాది-శబ్దాః సమ్బన్ధి-శబ్దా ఇతి చ శబ్దార్థ-విదః। న హి లోక-వేదయోర్ జానాతీత్య్ ఆదేర్ అకర్మకస్యాకర్తృకస్య చ ప్రయోగో దృష్ట-చరః।

[సంవిద్-ఆత్మత్వే'జడత్వం న హేతుః]

యచ్ చోక్తమ్ అజడత్వాత్ సంవిద్ ఏవాత్మేతి తత్రేదం ప్రష్టవ్యమ్— అజడత్వమ్ ఇతి కిమ్ అభిప్రేతం స్వ-సత్తా-ప్రయుక్త-ప్రకాశత్వమ్ ఇతి చేత్ తథా సతి దీపాదిష్వ్ అనైకాన్త్యమ్। సంవిద్-అతిరిక్త-ప్రకాశ-ధర్మాన్ అభ్యుపగమేనాసిద్ధిర్ విరోధశ్ చ। అవ్యభిచరిత-ప్రకాశ-సత్తాకత్వమ్ అపి సుఖాదిషు వ్యభిచారాన్ నిరస్తమ్।

యద్ ఉచ్యేత– సుఖాదిర్ అవ్యభిచరిత-ప్రకాశో'ప్య అన్యస్మై ప్రకాశమానతయా ఘటాదివజ్ జడత్వేన అనాత్మా– ఇతి। జ్ఞానం న కిం స్వస్మై ప్రకాశతే తద్ అపి హ్య అన్యస్యైవాహమ్-అర్థస్య జ్ఞాతుర్ అవభాసతే, అహం సుఖీతివజ్ జానామ్య అహమ్ ఇతి। అతః స్వస్మై ప్రకాశమానత్వ-రూపమ్ అజడత్వం సంవిద్య అసిద్ధమ్। తస్మాత్ స్వాత్మానం ప్రతి స్వ-సత్తయైవ సిద్ధ్యన్న్ అజడో'హమ్-అర్థ ఏవాత్మా।

[జ్ఞానస్య ప్రకాశ-రూపతాయాం హేతుః]

జ్ఞానస్యాపి ప్రకాశతా తత్-సమ్బన్ధాయత్తా। తత్-కృతమ్ ఏవ హి జ్ఞానస్య సుఖాదేర్ ఇవ స్వాశ్రయ-చేతనం ప్రతి ప్రకటత్వమ్ ఇతరం ప్రత్య అప్రకటత్వం చ। అతో న జ్ఞప్తి-మాత్రమ్ ఆత్మా, అపి తు జ్ఞాతైవాహమ్-అర్థః।

[అహమ్-అర్థో న భ్రాన్తి-సిద్ధః]

అథ యద్ ఉక్తమ్– అనుభూతిః పరమార్థతో నిర్విషయా నిరాశ్రయా చ సతీ భ్రాన్త్యా జ్ఞాతృతయావభాసతే, రజతతయేవ శుక్తిర్ నిరధిష్ఠాన-భ్రమానుపపత్తేః ఇతి తద్ అయుక్తమ్। తథా సత్య అనుభవ-సామానాధికరణ్యేనానుభవితాహమ్-అర్థః ప్రతీయేత, అనుభూతిర్ అహమ్ ఇతి పురో'వస్థిత-భాస్వర-ద్రవ్యాకారతయా రజతాదిర్ ఇవ। అత్ర తు పృథగ్ అవభాసమానైవేయమ్ అనుభూతిర్ అర్థాన్తరమ్ అహమ్-అర్థం విశినష్టి, దణ్డ ఇవ దేవదత్తమ్। తథా హి— అనుభవామ్య అహమ్ ఇతి ప్రతీతిః। తద్ ఏవమ్ అస్మద్-అర్థమ్ అనుభూతి-విశిష్టం ప్రకాశయన్న్ అనుభవామ్య అహమ్ ఇతి ప్రత్యయో దణ్డ-మాత్రే దణ్డీ దేవదత్తః ఇతి ప్రత్యయవద్ విశేషణ-భూతానుభూతి-మాత్రావలమ్బనః కథమ్ ఇవ ప్రతిజ్ఞాయేత।

[జ్ఞాతృత్వం మిథ్యేత్య్ ఏతత్ నిర్యుక్తికమ్]

యద్ అప్య్ ఉక్తం స్థూలో'హమ్ ఇత్య్ ఆది దేహాత్మాభిమానవత ఏవ జ్ఞాతృత్వ-ప్రతిభాసనాత్ జ్ఞాతృత్వమ్ అపి మిథ్యా– ఇతి తద్ అయుక్తమ్। ఆత్మతయా అభిమతాయా అనుభూతేర్ అపి మిథ్యాత్వం స్యాత్, తద్వత ఏవ ప్రతీతేః। సకలేతరోపమర్ది-తత్త్వ-జ్ఞానాబాధితత్వేనానుభూతేర్ న మిథ్యాత్వమ్ ఇతి చేత్, హన్తైవం సతి తద్-అబాధాద్ ఏవ జ్ఞాతృత్వమ్ అపి న మిథ్యా।

[జ్ఞాతృత్వస్య విక్రియాత్మకత్వానువాదః]

యద్ అప్య్ ఉక్తమ్– అవిక్రియస్యాత్మనో జ్ఞాన-క్రియా-కర్తృత్వ-రూపం జ్ఞాతృత్వం న సమ్భవతి। అతో జ్ఞాతృత్వం విక్రియాత్మకం జడం వికారాస్పదావ్యక్త-పరిణామాహఙ్కార-గ్రన్థి-స్థమ్ ఇతి న జ్ఞాతృత్వమ్ ఆత్మనః, అపి త్వ్ అన్తఃకరణ-రూపస్యాహఙ్కారస్య। కర్తృత్వాదిర్ హి రూపాదివద్ దృశ్య-ధర్మః। కర్తృత్వే'హమ్-ప్రత్యయ-గోచరత్వే చాత్మనో'భ్యుపగమ్యమానే దేహస్యేవానాత్మత్వ-పరాక్త్వ-జడత్వాది ప్రసఙ్గశ్ చేతి।

[అనూదితార్థ-దూషణమ్]

నైతద్ ఉపపద్యతే— దేహస్యేవాచేతనత్వ-ప్రకృతి-పరిణామత్వ-దృశ్యత్వ-పరాక్త్వ-పరార్థత్వాది-యోగాత్ అన్తఃకరణ-రూపస్య అహఙ్కారస్య, చేతనాసాధారణ-స్వభావత్వాచ్ చ జ్ఞాతృత్వస్య।

ఏతద్ ఉక్తం భవతి యథా దేహాదిర్ దృశ్యత్వ-పరాక్త్వాదిహేతుభిస్ తత్-ప్రత్యనీక-ద్రష్టృత్వ-ప్రత్యక్త్వాదేర్ వివిచ్యతే, ఏవమ్ అన్తఃకరణ-రూపాహఙ్కారో'పి తద్-ద్రవ్యత్వాద్ ఏవ తైర్ ఏవ హేతుభిస్ తస్మాద్ వివిచ్యతే– ఇతి।

అతో విరోధాద్ ఏవ న జ్ఞాతృత్వమ్ అహఙ్కారస్య, దృశిత్వవత్। యథా దృశిత్వం తత్-కర్మణో'హఙ్కారస్య నాభ్యుపగమ్యతే, తథా జ్ఞాతృత్వమ్ అపి న తత్-కర్మణో'భ్యుగన్తవ్యమ్।

[జ్ఞాతృత్వం న విక్రియాత్మకమ్]

న చ జ్ఞాతృత్వం విక్రియాత్మకమ్, జ్ఞాతృత్వం హి జ్ఞాన-గుణాశ్రయత్వమ్। జ్ఞానం చాస్య నిత్యస్య స్వాభావిక-ధర్మత్వేన నిత్యమ్। నిత్యత్వం చాత్మనో నాత్మా శ్రుతేః [బ్ర. సూ. ౨.౩.౧౮] ఇత్య్ ఆదిషు వక్ష్యతి। జ్ఞో'త ఏవ [బ్ర. సూ. ౨.౩.౧౯] ఇత్య్ అత్ర జ్ఞ ఇతి వ్యపదేశేన జ్ఞానాశ్రయత్వం చ స్వాభావికమ్ ఇతి వక్ష్యతి। అస్య జ్ఞాన-స్వరూపస్యైవ మణి-ప్రభృతీనాం ప్రభాశ్రయత్వమ్ ఇవ జ్ఞానాశ్రయత్వమ్ అప్య్ అవిరుద్ధమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్।

[స్వభావతో జ్ఞానవాన్ అపి న సర్వజ్ఞో జీవః]

స్వయమ్ అపరిచ్ఛిన్నమ్ ఏవ జ్ఞానం సఙ్కోచ-వికాసార్హమ్ ఇత్య్ ఉపపాదయిష్యామః। అతః క్షేత్రజ్ఞావస్థాయాం కర్మణా సఙ్కుచిత-స్వరూపం తత్-తత్-కర్మానుగుణ-తరతమ-భావేన వర్తతే। తచ్ చ ఇన్ద్రియ-ద్వారేణ వ్యవస్థితమ్। తమ్ ఇమమ్ ఇన్ద్రియ-ద్వారా జ్ఞాన-ప్రసరమ్ అపేక్ష్య ఉదయాస్తమయ-వ్యపదేశః ప్రవర్తతే।

[ఆత్మనో జ్ఞాన-సఙ్కోచ-వికాసాత్మక-వికారిత్వ-సమ్మతిః]

జ్ఞాన-ప్రసరే తు కర్తృత్వమ్ అస్త్య్ ఏవ। తచ్ చ న స్వాభావికమ్, అపి తు కర్మ-కృతమ్ ఇతి, అవిక్రియ-స్వరూప ఏవ ఆత్మా। ఏవం రూప-విక్రియాత్మకం జ్ఞాతృత్వం జ్ఞాన-స్వరూపస్యాత్మన ఏవ ఇతి న కదాచిద్ అపి జడస్య అహఙ్కారస్య జ్ఞాతృత్వ-సమ్భవః।

[చిచ్-ఛాయాపత్త్యా జ్ఞాతృత్వ-నిర్వాహ-నిరాసః]

జడ-స్వరూపస్యాప్య్ అహఙ్కారస్య చిత్-సన్నిధానేన తచ్-ఛాయాపత్త్యా తత్-సమ్భవ ఇతి చేత్; కేయం చిచ్-ఛాయాపత్తిః కిమ్ అహఙ్కార-చ్ఛాయాపత్తిః సంవిదః, ఉత సంవిచ్-ఛాయాపత్తిర్ అహఙ్కారస్య। న తావత్ సంవిదః, సంవిదో జ్ఞాతృత్వానభ్యుపగమాత్। నాప్య్

అహఙ్కారస్య, ఉక్త-రీత్యా తస్య జడస్య జ్ఞాతృత్వాయోగాత్, ద్వయోర్ అప్య్ అచాక్షుషత్వాచ్ చ, న హ్య్ అచాక్షుషాణాం ఛాయా దృష్టా॥

[చిత్-సమ్పర్కేణ జ్ఞాతృత్వ-నిర్వాహ-నిరాసః]

అథ– అగ్ని-సమ్పర్కాదయః పిణ్డౌష్ణ్యవచ్ చిత్-సమ్పర్కాజ్ జ్ఞాతృత్వోపలబ్ధిః– ఇతి చేన్ నైతత్। సంవిది వస్తుతో జ్ఞాతృత్వానభ్యుపగమాద్ ఏవ న తత్-సమ్పర్కాద్ అహఙ్కారే జ్ఞాతృత్వం తద్-ఉపలబ్ధిర్ వా। అహఙ్కారస్య త్వ్ అచేతనస్య జ్ఞాతృత్వాసమ్భవాద్ ఏవ సుతరాం న తత్-సమ్పర్కాత్ సంవిది జ్ఞాతృత్వం తద్-ఉపలబ్ధిర్ వా।

[అభివ్యక్తి-పక్షస్య దూషణమ్]

యద్ అప్య్ ఉక్తమ్– ఉభయత్ర న వస్తుతో జ్ఞాతృత్వమ్ అస్తి। అహఙ్కారస్ త్వ్ అనుభూతేర్ అభివ్యఞ్జకః స్వాత్మస్థామ్ ఏవ అనుభూతిమ్ అభివ్యనక్తి, ఆదర్శాదివత్, ఇతి తద్ అయుక్తమ్, ఆత్మనః స్వయఞ్జ్యోతిషో జడ-స్వరూపాహఙ్కారాభివ్యఙ్గ్యత్వాయోగాత్। తదుక్తమ్– శాన్తాఙ్గార ఇవాదిత్యమ్ అహఙ్కారో జడాత్మకః। స్వయఞ్జ్యోతిషమ్ ఆత్మానం వ్యనక్తీతి న యుక్తిమత్॥[ఆత్మసిద్ధిః] ఇతి

స్వయమ్ప్రకాశానుభవాధీన-సిద్ధయో హి సర్వే పదార్థాః। తత్ర తదాయత్త-ప్రకాశోఽచిద్-అహఙ్కారోఽనుదితానస్తమిత-స్వరూప-ప్రకాశమ్-అశేషార్థ-సిద్ధి-హేతు-భూతమ్ అనుభవమ్ అభివ్యనక్తీత్య్ ఆత్మ-విదః పరిహసన్తి।

[ఉక్త-వ్యఞ్జక-వ్యఙ్గ్య-భావస్ తయోర్ మిథోఽనుపపన్నః]

కిం చ— అహఙ్కారానుభవయోః స్వభావ-విరోధాద్ అనుభూతేర్ అననుభూతిత్వ-ప్రసఙ్గాచ్ చ న వ్యఞ్జక-వ్యఙ్గ్య-భావః। యథోక్తమ్—

వ్యఞ్జక-వ్యఙ్గ్యత్వమ్ అన్యోన్యం న చ స్యాత్ ప్రాతికూల్యతః।

వ్యఙ్గ్యత్వేఽననుభూతిత్వమ్ ఆత్మని స్యాద్ యథా ఘటే॥ [ఆత్మసిద్ధిః] ఇతి॥

న చ రవి-కర-నికరాణాం స్వాభివ్యఙ్గ్య-కర-తలాభివ్యఙ్గ్యత్వవత్ సంవిద్-అభివ్యఙ్గ్యాహఙ్కారాభివ్యఙ్గ్యత్వం సంవిదః సాధీయః, తత్రాపి రవి-కర-నికరాణాం కర-తలాభివ్యఙ్గ్యత్వాభావాత్। కర-తల-ప్రతిహత-గతయో హి రశ్మయో బహులాః స్వయమ్ ఏవ స్ఫుటతరమ్ ఉపలభ్యన్త ఇతి తద్-బాహుల్య-మాత్ర-హేతుత్వాత్ కర-తలస్య నాభివ్యఞ్జకత్వమ్।

[అభివ్యక్తి-కల్పానాం దూషణమ్]

కిం చాస్య సంవిత్-స్వరూపస్య ఆత్మనో'హఙ్కార-నిర్వర్త్యా అభివ్యక్తిః కిం-రూపా। న తావద్ ఉత్పత్తిః, స్వతః సిద్ధతయానన్యోత్పాద్యత్వాభ్యుపగమాత్। నాపి తత్-ప్రకాశనమ్, తస్యానుభవాన్తరాననుభావ్యత్వాత్।

తత ఏవ చ న తద్-అనుభవ-సాధనానుగ్రహః। స హి ద్విధా, జ్ఞేయస్యేన్ద్రియ-సమ్బన్ధ-హేతుత్వేన వా, యథా జాతిర్ నిజ-ముఖాది-గ్రహణే వ్యక్తి-దర్పణాదీనాం నయనాదీన్ద్రియ-సమ్బన్ధ-హేతుత్వేన; బోద్ధృ-గత-కల్మషాపనయనేన వా, యథా పర-తత్త్వావబోధన-సాధనస్య శాస్త్రస్య శమ-దమాదినా। యథోక్తమ్– కరణానామ్ అభూతిత్వాన్ న తత్-సమ్బన్ధ-హేతుతా [ఆత్మసిద్ధిః] ఇతి॥

[అనుభూతేర్ అనుభావ్యత్వమ్ అభ్యుపగమ్య అనుగ్రహ-పక్ష-దూషణమ్]

కిం చ— అనుభూతేర్ అనుభావ్యత్వాభ్యుపగమే'ప్య అహమ్-అర్థేన న తద్-అనుభవ-సాధనానుగ్రహః సువచః। స హ్య అనుభావ్యానుభవోత్పత్తి-ప్రతిబన్ధ-నిరసనేన భవేత్। యథా రూపాది-గ్రహణోత్పత్తి-నిరోధి-సన్తమస-నిరసనేన చక్షుషో దీపాదినా। న చేహ తథావిధం నిరసనీయం సమ్భావ్యతే। న తావత్ సంవిద్-ఆత్మ-గతం తజ్-జ్ఞానోత్పత్తి-నిరోధి కిఞ్చిద్ అప్య అహఙ్కారాపనేయమ్ అస్తి। అస్తి హ్య అజ్ఞానమ్ ఇతి చేన్ న, అజ్ఞానస్యాహఙ్కారాపనోద్యత్వానభ్యుపగమాత్। జ్ఞానమ్ ఏవ హ్య అజ్ఞానస్య నివర్తకమ్।

[అజ్ఞానస్య సంవిద్-ఆశ్రయత్వాభావః]

న చ సంవిద్-ఆశ్రయత్వమ్ అజ్ఞానస్య సమ్భవతి, జ్ఞాన-సమానాశ్రయత్వాత్ తత్-సమాన-విషయత్వాచ్ చ జ్ఞాతృ-భావ-విషయ-భావ-విరహితే జ్ఞాన-మాత్రే సాక్షిణి నాజ్ఞానం భవితుమ్ అర్హతి। యథా జ్ఞానాశ్రయత్వ-ప్రసక్తి-శూన్యత్వేన ఘటాదేర్ నాజ్ఞానాశ్రయత్వమ్। తథా జ్ఞాన-మాత్రే'పి జ్ఞానాశ్రయత్వాభావేన నాజ్ఞానాశ్రయత్వం స్యాత్॥

[సంవిద్-ఆశ్రితత్వమ్ అభ్యుపగమ్యాపి దూషణమ్]

సంవిదో'జ్ఞానాశ్రయత్వాభ్యుపగమే'ప్య ఆత్మతయాభ్యుపగతాయాస్ తస్యా జ్ఞాన-విషయత్వాభావేన జ్ఞానేన న తద్-గతాజ్ఞాన-నివృత్తిః। జ్ఞానం హి స్వ-విషయ ఏవాజ్ఞానం నివర్తయతి, యథా రజ్జ్వ్-ఆదౌ। అతో న కేనాపి కదాచిత్ సంవిదాశ్రయమ్ అజ్ఞానమ్ ఉచ్ఛిద్యేత।

[అజ్ఞానం నానిర్వచనీయమ్, నాపి జ్ఞాన-ప్రాగ్-అభావః]

అస్య చ సద్-అసద్-అనిర్వచనీయస్యాజ్ఞానస్య స్వరూపమ్ ఏవ దుర్నిరూపమ్ ఇత్య్ ఉపరిష్టాద్ వక్ష్యతే। జ్ఞాన-ప్రాగ్-అభావ-రూపస్య చాజ్ఞానస్య జ్ఞానోత్పత్తి-విరోధిత్వాభావేన న తన్-నిరసనేన తజ్-జ్ఞాన-సాధనానుగ్రహః। అతో న కేనాపి ప్రకారేణాహఙ్కారేణానుభూతేర్ అభివ్యక్తిః।

[స్వాత్మస్థతయా అభివ్యక్తేర్ దూషణమ్]

న చ స్వాశ్రయతయాభివ్యఙ్గ్యాభివ్యఞ్జనమ్ అభివ్యఞ్జకానాం స్వభావః, ప్రదీపాదిష్వ్ అదర్శనాత్, యథావస్థిత-పదార్థ-ప్రతీత్య్-అనుగుణ-స్వాభావ్యాచ్ చ జ్ఞాన-తత్-సాధనయోర్ అనుగ్రాహకస్య చ। తచ్ చ స్వతః ప్రామాణ్య-న్యాయ-సిద్ధమ్। న చ దర్పణాదిర్ ముఖాదేర్ అభివ్యఞ్జకః, అపి తు చాక్షుష-తేజః-ప్రతిఫలన-రూప-దోష-హేతుః। తద్-దోష-కృతశ్ చ తత్రాన్యథావభాసః। అభివ్యఞ్జకస్ త్వాలోకాదిర్ ఏవ। న చేహ తథాహఙ్కారేణ సంవిది స్వ-ప్రకాశాయాం తాదృశ-దోషాపాదనం సమ్భవతి। వ్యక్తేస్ తు జాతిర్ ఆకార ఇతి తద్-ఆశ్రయతయా ప్రతీతిర్ న తు వ్యక్తి-వ్యఙ్గ్యత్వాత్।

అతో’న్తఃకరణ-భూతాహఙ్కార-స్థతయా సంవిద్-ఉపలబ్ధేర్ వస్తుతో దోషతో వా న కిఞ్చిద్ ఇహ కారణమ్ ఇతి నాహఙ్కారస్య జ్ఞాతృత్వం తథోపలబ్ధిర్ వా। తస్మాత్ స్వత ఏవ జ్ఞాతృతయా సిద్ధ్యన్న్ అహమ్-అర్థ ఏవ ప్రత్యగాత్మా, న జ్ఞప్తి-మాత్రమ్ అహమ్-భావ-విగమే తు జ్ఞప్తేర్ అపి న ప్రత్యక్త్వ-సిద్ధిర్ ఇత్య్ ఉక్తమ్॥

[సుప్తౌ అహమ్-అర్థస్యావిశద-స్ఫురణమ్]

తమో-గుణాభిభవాత్ పరాగర్థానుభవాభావాచ్ చాహమ్-అర్థస్య వివిక్త-స్ఫుట-ప్రతిభాసాభావే’ప్య్ ఆప్రబోధాద్ అహమ్ ఇత్య్ ఏకాకారేణాత్మనః స్ఫురణాత్సుషుప్తావ్ అపి నాహమ్-భావ-విగమః। భవద్-అభిమతాయా అనుభూతేర్ అపి తథైవ ప్రథేతి వక్తవ్యమ్।

[స్వ-పక్షే ప్రమాణానురోధః, పర-పక్షే తద్-అననురోధశ్ చ]

న హి సుషుప్తోత్థితః కశ్చిద్ అహమ్-భావ-వియుక్తార్థాన్తర-ప్రత్యనీకాకారా జ్ఞప్తిర్ అహమ్ అజ్ఞాన-సాక్షితయా అవతిష్ఠత ఇత్య్ ఏవంవిధాం స్వాపసమకాలామనుభూతిం పరామృశతి। ఏవం హి సుప్తోత్థితస్య పరామర్శః, సుఖమ్ అహమ్ అస్వాప్సమ్ ఇతి। అనేన ప్రత్యవమర్శేన తదానీమ్ అప్య్ అహమ్ అర్థస్యైవాత్మనః సుఖిత్వం జ్ఞాతృత్వం చ జ్ఞాయతే॥

[ఉక్తే పరామర్శే పరోక్తాయా అన్యాసిద్ధేః పరిహారః]

న చ వాచ్యం, యథేదానీం సుఖం భవతి। తథా తదానీమ్ అస్వాప్సమ్ ఇత్య్ ఏషా ప్రతిపత్తిర్ ఇతి, అతద్రూపత్వాత్ ప్రతిపత్తేః। న చాహమర్థస్యాత్మనో’స్థిరత్వేన తదానీమ్ అహమ్-అర్థస్య సుఖిత్వానుసన్ధానానుపపత్తిః। యతః సుషుప్తి-దశాయాః ప్రాగ్ అనుభూతం వస్తు సుప్తోత్థితో మయేదం కృతం, మయేదమ్ అనుభూతమ్ అహమ్ ఏతద్ అవోచమ్ ఇతి పరామృశతి।

[అహమ్-అర్థాననుభవ-సాధక-నిషేధ-సామాన్య-విషయ-పరామర్శమాదాయ శఙ్కా-సమాధానే]

ఏతావన్తం కాలం న కిఞ్చిద్ అహమ్ అజ్ఞాసిషమ్ ఇతి చ పరామృశతీతి చేత్, తతః కిం న కిఞ్చిద్ ఇతి కృత్స్న-ప్రతిషేధ ఇతి చేన్ న, నాహమ్ అవేదిషమ్ ఇతి వేదితుర్ అహమ్-

అర్థస్యైవానువృత్తేర్ వేద్య-విషయో హి స ప్రతిషేధః। న కిఞ్చిద్ ఇతి నిషేధస్య కృత్స్న-విషయత్వే భవద్-అభిమతా అనుభూతిర్ అపి ప్రతిషిద్ధా స్యాత్।

[అనుభూతేర్ న నిషేధః, కిన్తు తద్-అనువృత్తేః, ఇత్య్ ఆశఙ్కా-పరిహారౌ]

సుషుప్తి-సమయే త్వ్ అనుసన్ధీయమానమ్ అహమ్-అర్థమ్ ఆత్మానం జ్ఞాతారమ్ అహమ్ ఇతి పరామృశ్య న కిఞ్చిద్ అవేదిషమ్ ఇతి వేదనే తస్య ప్రతిషిధ్యమానే తస్మిన్ కాలే నిషిధ్యమానాయా విత్తేః సిద్ధిమ్ అనువర్తమానస్య జ్ఞాతుర్ అహమ్-అర్థస్య చాసిద్ధిమ్ అనేనైవ న కిఞ్చిద్ అహమ్ అవేదిషమ్ ఇతి పరామర్శేన సాధయంస్ తమ్ ఇమమ్ అర్థం దేవానామ్ ఏవ సాధయతు।

[నిషేధ-విశేష-విషయ-పరామర్శమ్ ఆదాయ శఙ్కా-సమాధానే]

మామ్ అప్య్ అహం న జ్ఞాతవాన్ ఇత్య్ అహమ్-అర్థస్యాపి తదానీమ్ అననుసన్ధానం ప్రతీయత ఇతి చేత్ స్వానుభవ-స్వ-వచనయోర్ విరోధమ్ అపి న జానన్తి భవన్తః। అహం మాం న జ్ఞాతవాన్ ఇతి హ్య్ అనుభవ-వచనే। మామ్ ఇతి కిం నిషిధ్యత ఇతి చేత్ సాధు పృష్టం భవతా। తద్ ఉచ్యతే, అహమ్-అర్థస్య జ్ఞాతుర్ అనువృత్తేః న స్వరూపం నిషిధ్యతే, అపి తు ప్రబోధ-సమయే'నుసన్ధీయమానస్యాహమ్-అర్థస్య వర్ణాశ్రమాది-విశిష్టతా।

[అహం మామ్ ఇతి పదయోర్ విశిష్ట-విషయతా]

అహం మాం న జ్ఞాతవాన్ ఇత్య్ ఉక్తే విషయో వివేచనీయః। జాగరితావస్థానుసంహిత-జాత్య్-ఆది-విశిష్టో'స్మద్-అర్థో మామ్ ఇత్య్ అంశస్య విషయః। స్వాప్యయావస్థా-ప్రసిద్ధావిశద-స్వానుభవైకతానశ్ చ అహమ్-అర్థో'హమ్ ఇత్య్ అంశస్య విషయః। అత్ర సుప్తో'హమ్ ఈదృశో'హమ్ ఇతి చ మామ్ అపి న జ్ఞాతవాన్ అహమ్ ఇత్య్ ఏవ ఖల్వ్ అనుభవ-ప్రకారః॥

[ఉక్తాంశస్య పరమతేన ఉపపాదన్]

కిం చ, సుషుప్తావ్ ఆత్మాజ్ఞాన-సాక్షిత్వేనాస్త ఇతి హి భవదీయా ప్రక్రియా। సాక్షిత్వం చ సాక్షాజ్ జ్ఞాతృత్వమ్ ఏవ। న హ్య్ అజానతః సాక్షిత్వమ్। జ్ఞాతైవ హి లోక-వేదయోః సాక్షీతి వ్యపదిశ్యతే, న జ్ఞాన-మాత్రమ్। స్మరతి చ భగవాన్ పాణినిః సాక్షాద్ ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామ్ [అష్టా, ౫.౨.౯౧] ఇతి సాక్షాజ్ జ్ఞాతర్య్ ఏవ సాక్షి-శబ్దమ్। స చాయం సాక్షీ జానామీతి ప్రతీయమానో'స్మద్-అర్థ ఏవేతి కుతస్ తదానీమ్ అహమ్-అర్థో న ప్రతీయేత। ఆత్మనే స్వయమ్ అవభాసమానో'హమ్ ఇత్య్ ఏవావభాసత ఇతి స్వాపాద్య్-అవస్థాస్వ్ అప్య్ ఆత్మా ప్రకాశమానో'హమ్ ఇత్య్ ఏవావభాసత ఇతి సిద్ధమ్॥

[ముక్తావ్ అహమ్-అర్థానువృత్తేర్ అనూద్య దూషణమ్]

యత్ తు– మోక్ష-దశాయామ్ అహమ్-అర్థో నానువర్తతే– ఇతి తద్ అపేశలమ్। తథా సత్యాత్మనాశ ఏవాపవర్గః ప్రకారాన్తరేణ ప్రతిజ్ఞాతః స్యాత్। న చాహమ్-అర్థో ధర్మ-మాత్రమ్; యేన తద్-విగమేఽప్య అవిద్యా-నివృత్తావ్ ఇవ స్వరూపమ్ అవతిష్ఠతే। ప్రత్యుత స్వరూపమ్ ఏవాహమ్-అర్థ ఆత్మనః। జ్ఞానం తు తస్య ధర్మోఽహం జానామి, జ్ఞానం మే జాతమ్ ఇతి చాహమ్-అర్థ-ధర్మతయా జ్ఞాన-ప్రతీతేర్ ఏవ॥

[శ్రుత్య-అర్థాపత్త్యా ఉక్తార్థ-సమర్థనమ్]

అపి చ యః పరమార్థతో భ్రాన్త్యా వాధ్యాత్మికాది-దుఃఖైర్ దుఃఖితయా స్వాత్మానమ్ అనుసన్ధత్తే అహం దుఃఖీ ఇతి। సర్వమ్ ఏతద్ దుఃఖ-జాతమ్ అపునర్ భవమ్ అపోహ్య కథమ్ అహమ్ అనాకులః స్వస్థో భవేయమ్ ఇత్య్ ఉత్పన్న-మోక్ష-రాగః స ఏవ తత్-సాధనే ప్రవర్తతే। స సాధనానుష్ఠానేన యద్య్ అహమ్ ఏవ న భవిష్యామీత్య్ అవగచ్ఛేత్; అపసర్పేదేవాసౌ మోక్ష-కథా-ప్రస్తావాత్। తతశ్ చాధికారి-విరహాద్ ఏవ సర్వం మోక్ష-శాస్త్రమ్ అప్రమాణం స్యాత్। అహమ్ ఉపలక్షితం ప్రకాశ-మాత్రమ్ అపవర్గేఽవతిష్ఠత ఇతి చేత్ కిమ్ అనేన మయి నష్టేఽపి కిమ్ అపి ప్రకాశ-మాత్రమ్ అపవర్గేఽవతిష్ఠత ఇతి మత్వా న హి కశ్చిత్ బుద్ధి-పూర్వ-కారీ ప్రయతతే। అతోఽహమ్-అర్థస్యైవ జ్ఞాతృతయా సిద్ధ్యతః ప్రత్యగ్-ఆత్మత్వమ్।

[ఉక్తార్థే అనుమానమ్]

స చ ప్రత్యగ్-ఆత్మా ముక్తావ్ అప్య్ అహమ్ ఇత్య్ ఏవ ప్రకాశతే, స్వస్మై ప్రకాశమానత్వాత్, యో యః స్వస్మై ప్రకాశతే స సర్వోఽహమ్ ఇత్య్ ఏవ ప్రకాశతే యథా తథావభాసమానత్వేనోభయవాది-సమ్మతః సంసార్యాత్మా। యః పునర్ అహమ్ ఇతి న చకాస్తి; నాసౌ స్వస్మై ప్రకాశతే, యథా ఘటాదిః। స్వస్మై ప్రకాశతే చాయం ముక్తాత్మా। తస్మాద్ అహమ్ ఇత్య్ ఏవ ప్రకాశతే॥

[ఉక్తానుమానే హేతోః సాధ్య-విశేష-విరుద్ధత్వాశఙ్కాపరిహారౌ]

న చాహమ్ ఇతి ప్రకాశమానత్వేన తస్యాజ్ఞత్వ-సంసారిత్వాది-ప్రసఙ్గః। మోక్ష-విరోధాద్ అజ్ఞత్వాద్య్-అహేతుత్వాచ్ చాహమ్-ప్రత్యయస్య। అజ్ఞానం నామ స్వరూపాజ్ఞానమ్ అన్యథా జ్ఞానం విపరీత-జ్ఞానం వా। అహమ్ ఇత్య్ ఏవాత్మనః స్వరూపమ్ ఇతి స్వరూప-జ్ఞాన-రూపోఽహమ్-ప్రత్యయో నాజ్ఞత్వమ్ ఆపాదయతి। కుతః సంసారిత్వమ్ అపి తు త-ద్విరోధిత్వాన్ నాశయత్య్ ఏవ।

[నివృత్తావిద్యానామ్ అప్య్ అహమ్-ప్రత్యయః]

బ్రహ్మాత్మ-భావాపరోక్ష్య-నిర్ధూత-నిరవశేషావిద్యానామ్ అపి వామదేవాదీనామ్ అహమ్ ఇత్య్ ఏవ ఆత్మానుభవ-దర్శనాచ్ చ। శ్రూయతే హి– తద్ ధైతత్ పశ్యన్న్ ఋషిర్ వామదేవః

ప్రతి పేదే అహం మనుర్ అభవం సూర్యశ్ చ [బృహద్., ౩.౪.౧౦] ఇతి, అహమ్ ఏకః ప్రథమ-మాసం వర్త్తామి చ భవిష్యామి చ [అథర్వశిరః ౯] ఇత్య్ ఆది।

[బ్రహ్మణో'ప్య్ అహం ప్రత్యయః శ్రుతి-స్మృతిషు]

సకలేతరాజ్ఞాన-విరోధినః సచ్-ఛబ్ద-ప్రత్యయ-మాత్ర-భాజః పరస్య బ్రహ్మణో వ్యవహారో'ప్య్ ఏవమ్ ఏవ హన్తాహమ్ ఇమాస్ తిస్రో దేవతాః [ఛాన్., ౬.౩.౨], బహు స్యాం ప్రజాయేయ [తై., ౨.౬.౨], స ఈక్షత లోకాన్ ను సృజా ఇతి [ఐత. ౧.౧.౧], తథా యస్మాత్ క్షరమ్ అతీతో'హమ్ అక్షరాద్ అపి చోత్తమః। అతో'స్మి లోకే వేదే చ ప్రథితః పురుషోత్తమః [భ. గీ., ౧౫.౧౮], అహమ్ ఆత్మా గుడాకేశ [భ. గీ., ౧౦.౨౦], న త్వ్ ఏవాహం జాతు నాసమ్ [భ. గీ., ౨.౧౨], అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్ తథా [భ. గీ., ౭.౬], అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తః సర్వం ప్రవర్తతే [భ. గీ., ౧౦.౮], తేషామ్ అహం సముద్ధర్తా మృత్యు-సంసార-సాగరాత్ [భ. గీ., ౧౨.౭], అహం బీజ-ప్రదః పితా [భ. గీ., ౧౪.౪], వేదాహం సమతీతాని– [భ. గీ., ౭.౨౬] ఇత్య్ ఆదిషు॥

[ఉక్తార్థే గీతోక్తి-విరోధ-శఙ్కా-పరిహారౌ]

యద్య్ అహమ్ ఇత్య్ ఏవాత్మనః స్వరూపమ్, కథం తర్హ్య్ అహఙ్కారస్య క్షేత్రాన్తర్భావో భగవతోపదిశ్యతే। మహాభూతాన్య్ అహఙ్కారో బుద్ధిర్ అవ్యక్తమ్ ఏవ చ [భ. గీతా, ౧౩.౫] ఇతి। ఉచ్యతే, స్వరూపోపదేశేషు సర్వేష్వ్ అహమ్ ఇత్య్ ఏవోపదేశాత్ తథైవాత్మ-స్వరూప-ప్రతిపత్తేశ్ చాహమ్ ఇత్య్ ఏవ ప్రత్యగ్-ఆత్మనః స్వరూపమ్। అవ్యక్త-పరిణామ-భేదస్య అహఙ్కారస్య క్షేత్రాన్తర్భావో భగవతైవోపదిశ్యతే। స త్వ్ అనాత్మని దేహే'హమ్-భావ-కరణ-హేతుత్వేన అహఙ్కార ఇత్య్ ఉచ్యతే। అస్య త్వ్ అహఙ్కార-శబ్దస్య అభూత-తద్-భావే'ర్థే చ్వి-ప్రత్యయమ్ ఉత్పాద్య వ్యుత్పత్తిర్ ద్రష్టవ్యా। అయమ్ ఏవ త్వ్ అహఙ్కారః ఉత్కృష్ట-జనావమాన-హేతుర్ గర్వాపర-నామా శాస్త్రేషు బహుశో హేయతయా ప్రతిపాద్యతే। తస్మాద్ బాధకాపేతాహమ్-బుద్ధిః సాక్షాద్ ఆత్మ-గోచరైవ। శరీర-గోచరా త్వ్ అహం బుద్ధిర్ అవిద్యైవ। యథోక్తం భగవతా పరాశరేణ శ్రూయతాం చాప్య్ అవిద్యాయాః స్వరూపం కులనన్దన। అనాత్మన్య్ ఆత్మ-బుద్ధిర్ యా [వి. పు., ౬.౭.౧౦-౧౧]– ఇతి।

[అహమ్-అర్థాత్మత్వోపసంహారః]

యది జ్ఞప్తి-మాత్రమ్ ఏవాత్మా, తదానాత్మన్యాత్మాభిమానే శరీరే జ్ఞప్తి-మాత్ర-ప్రతిభాసః స్యాత్, న జ్ఞాతృత్వ-ప్రతిభాసః। తస్మాజ్ జ్ఞాతాహమ్ అర్థ ఏవాత్మా తద్ ఉక్తమ్–

అతః ప్రత్యక్ష-సిద్ధత్వాద్ ఉక్త-న్యాయాగమాన్వయాత్।

అవిద్యా-యోగతశ్ చాత్మా జ్ఞాతాహమ్ ఇతి భాసతే॥ ఇతి॥

తథా చ

దేహేన్ద్రియమనః ప్రాణధీభ్యో'న్యో'నన్య-సాధనః।

నిత్యో వ్యాపీ ప్రతిక్షేత్రమ్ ఆత్మా భిన్నః స్వతః సుఖీ॥ [ఆత్మసిద్ధౌ] ఇతి।

అనన్య-సాధనః– స్వ-ప్రకాశః। వ్యాపీ– అతిసూక్ష్మతయా సర్వాచేతనాన్తః-ప్రవేశన-స్వభావః॥

[శాస్త్ర-ప్రత్యక్ష-విరోధే శాస్త్ర-ప్రాబల్యస్యానూద్య-నిరాసః]

యద్ ఉక్తమ్– దోష-మూలత్వేనాన్యథాసిద్ధి-సమ్భావనయా సకల-భేదావలమ్బి-ప్రత్యక్షస్య శాస్త్ర-బాధ్యత్వమ్– ఇతి॥

కో'యం దోష ఇతి వక్తవ్యం యన్ మూలతయా ప్రత్యక్షస్యాన్యథాసిద్ధిః। అనాదిభేద-వాసనైవ హి దోష ఇతి చేద్ భేద-వాసనాయాస్తిమిరాదివద్ యథావస్థిత-వస్తు-విపరీత-జ్ఞాన-హేతుత్వం కిమ్ అన్యత్ర జ్ఞాత-పూర్వమ్ అనేనైవ శాస్త్ర-విరోధేన జ్ఞాస్యత ఇతి చేన్ న, అన్యోన్యాశ్రయణాత్, శాస్త్రస్య నిరస్త-నిఖిల-విశేష-వస్తు-బోధిత్వ-నిశ్చయే సతి భేద-వాసనాయా దోషత్వ-నిశ్చయః, భేద-వాసనాయా దోషత్వ-నిశ్చయే సతి శాస్త్రస్య నిరస్త-నిఖిల-విశేష-వస్తు-బోధిత్వ-నిశ్చయ ఇతి। కిం చ యది భేద-వాసనా-మూలత్వేన ప్రత్యక్షస్య విపరీతార్థత్వమ్, శాస్త్రమ్ అపి తన్-మూలత్వేన తథైవ స్యాత్।

అథోచ్యేత– దోష-మూలత్వే'పి శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షావగత-సకల-భేద-నిరసన-జ్ఞాన-హేతుత్వేన పరత్వాత్ తత్-ప్రత్యక్షస్య బాధకమ్ ఇతి। తన్ న, దోషమూలత్వే జ్ఞాతే సతి పరత్వమ్ అకిఞ్చిత్కరమ్। రజ్జు-సర్ప-జ్ఞాన-నిమిత్త-భయే సతి భ్రాన్తో'యమ్ ఇతి పరిజ్ఞాతేన కేనచిన్ నాయం సర్పో మా భైషీః ఇత్య్ ఉక్తే'పి భయానివృత్తి-దర్శనాత్। శాస్త్రస్య చ దోష-మూలత్వం శ్రవణ-వేలాయామ్ ఏవ జ్ఞాతమ్। శ్రవణావగత-నిఖిల-భేదోపమర్ది-బ్రహ్మాత్మైకత్వ-విజ్ఞానాభ్యాస-రూపత్వాన్ మననాదేః॥

అపి చ, ఇదం శాస్త్రమ్ ఏతచ్ చాసమ్భావ్యమాన-దోషమ్, ప్రత్యక్షం తు సమ్భావ్యమాన-దోషమ్ ఇతి కేనావగతం త్వయా న తావత్ స్వతః సిద్ధా నిర్ధూత-నిఖిల-విశేషానుభూతిర్ ఇమమ్ అర్థమ్ అవగమయతి, తస్యాః సర్వ-విషయ-విరక్తత్వాత్, శాస్త్ర-పక్షపాత-విరహాచ్ చ। నాప్య్ ఇన్ద్రియకం ప్రత్యక్షమ్, దోష-మూలత్వేన విపరీతార్థత్వాత్। తన్-మూలత్వాద్ ఏవ నాన్యాన్య్ అపి ప్రమాణాని। అతః స్వ-పక్ష-సాధన-ప్రమాణానభ్యుపగమాన్ న స్వాభిమతార్థ-సిద్ధిః॥

నను వ్యావహారిక-ప్రమాణ-ప్రమేయ-వ్యవహారో'స్మాకమ్ అప్య్ అస్త్యేవ, కో'యం వ్యావహారికో నామ ఆపాత-ప్రతీతి-సిద్ధో యుక్తిభిర్ నిరూపితో న తథావస్థిత ఇతి చేత్, కిం తేన ప్రయోజనం ప్రమాణతయా ప్రతిపన్నే'పి యౌక్తిక-బాధాద్ ఏవ ప్రమాణ-కార్యాభావాత్। అథోచ్యేత– శాస్త్ర-ప్రత్యక్షయోర్ ద్వయోర్ అప్య్ అవిద్యా-మూలత్వే'పి ప్రత్యక్షవిషయస్య శాస్త్రేణ బాధో దృశ్యతే; శాస్త్రవిషయస్య సదద్వితీయబ్రహ్మణః పశ్చాత్తన-బాధాదర్శనేన నిర్విశేషానుభూతి-

మాత్రం బ్రహ్మైవ పరమార్థః– ఇతి తద్ అయుక్తమ్, అబాధితస్యాపి దోష-మూలస్యాపారమార్థ్య-నిశ్చయాత్।

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– యథా సకలేతర-కాచాది-దోష-రహిత-పురుషాన్తరాగోచర-గిరి-గుహాసు వసతస్ తైమిరిక-జనస్య అజ్ఞాత-స్వ-తిమిరస్య సర్వస్య తిమిర-దోషావిశేషేణ ద్వి-చన్ద్ర-జ్ఞానమ్ అవిశిష్టం జాయతే। న తత్ర బాధక-ప్రత్యయోఽస్తీతి న తన్ మిథ్యా న భవతీతి తద్-విషయ-భూతం ద్వి-చన్ద్రత్వమ్ అపి మిథ్యైవ। దోషో హ్య అయథార్థ-జ్ఞాన-హేతుః। తథా బ్రహ్మ-జ్ఞానమ్ అవిద్యా-మూలత్వేన బాధక-జ్ఞాన-రహితమ్ అపి స్వ-విషయేణ బ్రహ్మణా సహ మిథ్యైవ– ఇతి।

[శాస్త్రస్యావిద్యా-మూలత్వాభ్యుపగమే దోష-ప్రసఞ్జనమ్]

భవన్తి చాత్ర ప్రయోగాః, వివాదాధ్యాసితం బ్రహ్మ మిథ్యా, అవిద్యావత ఉత్పన్న-జ్ఞాన-విషయత్వాత్, ప్రపఞ్చవత్। బ్రహ్మ మిథ్యా, జ్ఞాన-విషయత్వాత్, ప్రపఞ్చవత్। బ్రహ్మ మిథ్యా, అసత్య-హేతు-జన్య-జ్ఞాన-విషయత్వాత్, ప్రపఞ్చవద్ ఏవ।

[అసత్యాత్ సత్య-ప్రతిపత్తి-నిదర్శనైః ప్రత్యక్షాత్ శాస్త్ర-ప్రాబల్యోక్తేః దూషణమ్]

న చ వాచ్యం స్వాప్నస్య హస్త్యాది-విజ్ఞానస్యాసత్యస్య పరమార్థ-శుభాశుభ-ప్రతిపత్తి-హేతు-భావవద్ అవిద్యా-మూలత్వేనాసత్యస్యాపి శాస్త్రస్య పరమార్థ-భూత-బ్రహ్మ-విషయ-ప్రతిపత్తి-హేతు-భావో న విరుద్ధః– ఇతి, స్వాప్న-జ్ఞానస్యాసత్యత్వాభావాత్। తత్ర హి విషయాణామ్ ఏవ మిథ్యాత్వమ్; తేషామ్ ఏవ హి బాధో దృశ్యతే; న జ్ఞానస్య, న హి మయా స్వప్న-వేలాయామ్ అనుభూతం జ్ఞానమ్ అపి న విద్యత ఇతి కస్యచిద్ అపి ప్రత్యయో జాయతే। దర్శనం తు విద్యతే, అర్థా న సన్తీతి హి బాధక-ప్రత్యయః। మాయావినో మన్త్రౌషధాది-ప్రభవం మాయా-మయం జ్ఞానం సత్యమ్ ఏవ ప్రీతేర్ భయస్య చ హేతుస్ తత్రాపి జ్ఞానస్యాబాధితత్వాత్। విషయేన్ద్రియాది-దోష-జన్యం రజ్జ్వ్-ఆదౌ సర్పాది-విజ్ఞానం సత్యమ్ ఏవ, భయాది-హేతుః। సత్యైవాదష్టేఽపి స్వాత్మని సర్ప-సన్నిధానాద్ దష్ట-బుద్ధిః, సత్యైవ శఙ్కా-విష-బుద్ధిర్ మరణ-హేతు-భూతా। వస్తు-భూత ఏవ జలాదౌ ముఖాది-ప్రతిభాసో వస్తు-భూత-ముఖ-గత-విశేష-నిశ్చయ హేతుః। ఏషాం సంవేదనానామ్ ఉత్పత్తిమత్త్వాద్ అర్థ-క్రియా-కారిత్వాచ్ చ సత్యత్వమ్ అవసీయతే।

[జ్ఞాన-సత్యత్వం విషయ-సత్యతావ్యాప్తమ్ ఇతి, తన్-నివృత్త్యా తన్-నివృత్తిర్ ఇతి శఙ్కా, తత్-పరిహారశ్ చ]

హస్త్య-ఆదీనామ్ అభావేఽపి కథం తద్-బుద్ధయః సత్యా భవన్తీతి చేత్; నైతత్, బుద్ధీనాం సాలమ్బనత్వ-మాత్ర-నియమాత్।

అర్థస్య ప్రతిభాసమానత్వమ్ ఏవ హ్య్ ఆలమ్బనత్వే'పేక్షితమ్; ప్రతిభాసమానతా చాస్త్య్ ఏవ దోష-వశాత్। స తు బాధితో'సత్య ఇత్య్ అవసీయతే। అబాధితా హి బుద్ధిః సత్యేవేత్య్ ఉక్తమ్॥

రేఖయా వర్ణ-ప్రతిపత్తావ్ అపి నాసత్యాత్ సత్య-బుద్ధిర్ రేఖాయాః సత్యత్వాత్॥

[అసత్యాత్ సత్య-బుద్ధేర్ ఆపాద్య-నిరాసః]

నను వర్ణాత్మనా ప్రతిపన్నా రేఖా వర్ణ-బుద్ధి-హేతుః। వర్ణాత్మతా త్వ్ అసత్యా। నైవమ్, వర్ణాత్మతాయా అసత్యాయా ఉపాయత్వాయోగాత్। అసతో నిరుపాఖ్యస్య హ్య్ ఉపాయత్వం న దృష్టమ్ అనుపపన్నం చ। అథ తస్యాం వర్ణ-బుద్ధేర్ ఉపాయత్వమ్। ఏవం తర్హ్య్ అసత్యాత్ సత్య-బుద్ధిర్ న స్యాద్ బుద్ధేః సత్యత్వాద్ ఏవ। ఉపాయోపేయయోర్ ఏకత్వ-ప్రసక్తేశ్ చ, ఉభయోర్ వర్ణ-బుద్ధిత్వావిశేషాత్। రేఖాయా అవిద్యమాన-వర్ణాత్మనోపాయత్వే చైకస్యామ్ ఏవ రేఖాయామ్ అవిద్యమాన-సర్వ-వర్ణాత్మకత్వస్య సులభత్వాద్ ఏక-రేఖా-దర్శనాత్ సర్వ-వర్ణ-ప్రతిపత్తిః స్యాత్। అథ పిణ్డ-విశేషే దేవదత్తాది-శబ్ద-సఙ్కేతవచ్ చక్షుర్-గ్రాహ్య-రేఖావిశేషే శ్రోత్ర-గ్రాహ్య-వర్ణ-విశేష-సఙ్కేత-వశాద్ రేఖా-విశేషో వర్ణ-విశేష-బుద్ధి-హేతుర్ ఇతి। హన్త తర్హి సత్యాద్ ఏవ సత్య-ప్రతిపత్తిః, రేఖాయాః సఙ్కేతస్య చ సత్యత్వాత్, రేఖా-గవయాద్ అపి సత్య-గవయ-బుద్ధిః సాదృశ్య-నిబన్ధనా, సాదృశ్యం చ సత్యమ్ ఏవ॥

[స్ఫోటవాదావలమ్బ్య ఉదాహరణమ్ ఆదాయ శఙ్కా-పరిహారౌ]

న చైక-రూపస్య శబ్దస్య నాదవిశేషేణార్థ-భేద-బుద్ధి-హేతుత్వే'ప్య్ అసత్యాత్ సత్య-ప్రతిపత్తిః, నానా-నాదాభివ్యక్తస్యైకస్యైవ శబ్దస్య తత్-తన్-నాదాభివ్యఙ్గ్య-స్వరూపేణార్థ-విశేషైః సహ సమ్బన్ధ-గ్రహణ-వశాద్ అర్థ-భేద-బుద్ధ్య్-ఉత్పత్తి-హేతుత్వాత్। శబ్దస్యైక-రూపత్వమ్ అపి న సాధీయః, గకారాదేర్ బోధకస్యైవ శ్రోత్ర-గ్రాహ్యత్వేన శబ్దత్వాత్। అతో'సత్యాచ్ ఛాస్త్రాత్ సత్య-బ్రహ్మ-విషయ-ప్రతిపత్తిర్ దురుపపాదా॥

[శాస్త్రేష్వ్ అసత్యతా నాత్యన్తాసత్యత్వ-రూపా, కిన్తు విలక్షణా ఇత్య్ ఆశఙ్కా-పరిహారౌ]

నను న శాస్త్రస్య గగన-కుసుమవద్ అసత్యత్వమ్; ప్రాగ్ అద్వైత-జ్ఞానాత్ సద్-బుద్ధి-బోధ్యత్వాత్। ఉత్పన్నే తత్త్వ-జ్ఞానే హ్య్ అసత్యత్వం శాస్త్రస్య। న తదా శాస్త్రం నిరస్త-నిఖిల-భేద-చిన్-మాత్ర-బ్రహ్మ-జ్ఞానోపాయః। యదోపాయస్ తదా అస్త్య్ ఏవ శాస్త్రమ్, అస్తీతి బుద్ధేః। నైవమ్ అసతి శాస్త్రే, అస్తి శాస్త్రమ్ ఇతి బుద్ధేర్ మిథ్యాత్వాత్। తతః కిమ్ ఇదం తతఓ మిథ్యాభూత-శాస్త్ర-జన్య-జ్ఞానస్య మిథ్యాత్వేన తద్-విషయస్యాపి బ్రహ్మణో మిథ్యాత్వమ్; యథా ధూమ-బుద్ధ్యా గృహీత-బాష్ప-జన్యాగ్ని-జ్ఞానస్య మిథ్యాత్వేన తద్-విషయస్యాగ్నేర్ అపి మిథ్యాత్వమ్। పశ్చాత్తన-బాధాదర్శనం చాసిద్ధమ్। శూన్యమ్ ఏవ తత్త్వమ్ ఇతి వాక్యేన తస్యాపి బాధ-దర్శనాత్। తత్ తు భ్రాన్తి-మూలమ్ ఇతి చేద్ ఏతద్ అపి భ్రాన్తి-మూలమ్ ఇతి త్వయైవోక్తమ్। పాశ్చాత్య-బాధాదర్శనం తు తస్యైవేత్య్ అలమ్ అప్రతిష్ఠిత-కుతర్క-పరిహసనేన॥

శ్రుతి-ఘట్టః

[నిర్విశేష-పరతయా పరాభిమతానాం శ్రుతీనామ్ అపి స్వరసతయా సవిశేష-పరతా-ప్రతిపాదనమ్]

యద్ ఉక్తం వేదాన్త-వాక్యాని నిర్విశేష-జ్ఞానైకరస-వస్తు-మాత్ర-ప్రతిపాదన-పరాణి, సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్ ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదీని– ఇతి తద్ అయుక్తమ్, ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞోపపాదన-ముఖేన సచ్-ఛబ్ద-వాచ్యస్య పరస్య బ్రహ్మణో జగద్-ఉపాదానత్వమ్, జగిన్-నిమత్తత్వమ్, సర్వజ్ఞతా, సర్వ-శక్తి-యోగః, సత్య-సఙ్కల్పత్వమ్, సర్వాన్తరత్వమ్, సర్వాధారత్వమ్, సర్వ-నియమనమ్ ఇత్య్ ఆద్య్ అనేక-కల్యాణ-గుణ-విశిష్టతామ్, కృత్స్నస్య జగతస్ తద్-ఆత్మకతాం చ ప్రతిపాద్య, ఏవమ్భూత-బ్రహ్మాత్మకస్ త్వమ్ అసీతి శ్వేతకేతుం ప్రత్యుపదేశాయ ప్రవృత్తత్వాత్ ప్రకరణస్య। ప్రపఞ్చితశ్ చాయమ్ అర్థో వేదార్థసఙ్గ్రహే। అత్రాప్య్ ఆరమ్భణాధికరణే నిపుణతరమ్ ఉపపాదియష్యతే॥

[పర-విద్యాయాః సవిశేషత్వ-వ్యవస్థాపనమ్]

అథ పరా యయా తద్ అక్షరమ్ [ముణ్డ్., ౧.౧.౫] ఇత్య్ అత్రాపి ప్రాకృతాన్ హేయ-గుణాన్ ప్రతిషిధ్య నిత్యత్వ-విభుత్వ-సూక్ష్మత్వ-సర్వ-గతత్వావ్యయత్వ-భూత-యోనిత్వ-సార్వజ్ఞ్యాది-కల్యాణ-గుణ-యోగౌ పరస్య బ్రహ్మణః ప్రతిపాదితః॥

[శోధక-వాక్యాన్తర్గత-సత్యాది-వాక్యానాం సవిశేష-పరతా]

సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧.౧] ఇత్య్ అత్రాపి సామానాధికరణ్యస్యానేక-విశేషణ-విశిష్టైకార్థాభిధాన-వ్యుత్పత్త్యా న నిర్విశేష-వస్తు-సిద్ధిః। ప్రవృత్తి-నిమిత్త-భేదేనైకార్థ-వృత్తిత్వం హి సామానాధికరణ్యమ్। తత్ర సత్య-జ్ఞానాది-పద-ముఖ్యార్థైర్ గుణైస్ తత్-తద్-గుణ-విరోధ్యాకార-ప్రత్యనీకాకారైర్ వా ఏకస్మిన్న్ ఏవార్థే పదానాం ప్రవృత్తౌ నిమిత్త-భేదోఽవశ్యాశ్రయణీయః। ఇయాంస్ తు విశేషః– ఏకస్మిన్ పక్షే పదానాం ముఖ్యార్థతా; అపరస్మింశ్ చ తేషాం లక్షణా। న చాజ్ఞానాదీనాం ప్రత్యనీకతా వస్తు-స్వరూపమ్ ఏవ, ఏకేనైవ పదేన స్వరూపం ప్రతిపన్నమ్ ఇతి పదాన్తర-ప్రయోగ-వైయర్థ్యాత్। తథా సతి సామానాధికరణ్యాసిద్ధిశ్ చ, ఏకస్మిన్ వస్తుని వర్తమానానాం పదానాం నిమిత్త-భేదానాశ్రయణాత్। న చైకస్యైవార్థస్య విశేషణ-భేదేన విశిష్టతాభేదాద్ అనేకార్థత్వం పదానాం సామానాధికరణ్య-విరోధి; ఏకస్యైవ వస్తునోఽనేక-విశేషణ-విశిష్టతా-ప్రతిపాదన-పరత్వాత్ సామానాధికరణ్యస్య, భిన్న-ప్రవృత్తి-నిమిత్తానాం శబ్దానామ్ ఏకస్మిన్న్ అర్థే వృత్తిః సామానాధికరణ్యమ్ ఇతి హి శాబ్దికాః।

[కారణ-వాక్యైకార్థ్యాత్ శ్రుతీనాం నిర్విశేష-పరతాయా అనూద్య నిరాసః]

యద్ ఉక్తమ్, ఏకమ్ ఏవాద్వితీయమ్ ఇత్య్ అత్రాద్వితీయ-పదం గుణతోఽపి, సద్వితీయతాం న సహతే। అతః సర్వ-శాఖా-ప్రత్యయ-న్యాయేన కారణ-వాక్యానామ్ అద్వితీయ-వస్తు-

ప్రతిపాదన-పరత్వమ్ అభ్యుపగమనీయమ్; కారణతయోపలిక్షతస్యాద్వితీయస్య బ్రహ్మణో లక్షణమ్ ఇదమ్ ఉచ్యతే సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ ఇతి। అతో లిలక్షయిషితం బ్రహ్మ నిర్గుణమ్ ఏవ। అన్యథా నిర్గుణమ్ [మన్త్రికోపనిషత్] నిరఞ్జనమ్ [శ్వే., ౬.౧౯] ఇత్య్ ఆదిభిర్ విరోధశ్ చ– ఇతి తద్ అనుపపన్నమ్। జగద్-ఉపాదానస్య బ్రహ్మణః స్వ-వ్యతిరిక్తాధిష్ఠాత్రన్తర-నివారణేన విచిత్ర-శక్తి-యోగ-ప్రతిపాదన-పరత్వాద్ అద్వితీయ-పదస్య। తథైవ విచిత్ర-శక్తి-యోగమ్ ఏవావగమయతి– తద్ ఐక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి తత్ తేజోऽసృజత [ఛాన్., ౬.౨.3] ఇత్య్ ఆది। అవిశేషేణాద్వితీయమ్ ఇత్య్ ఉక్తే నిమిత్తాన్తర-మాత్ర-నిషేధః కథం జ్ఞాయత ఇతి చేత్, సిసృక్షోర్ బ్రహ్మణ ఉపాదాన-కారణత్వం సదేవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవ ఇతి ప్రతిపాదితమ్। కార్యోత్పత్తి-స్వాభావ్యేన బుద్ధి-స్థం నిమిత్తాన్తరమ్ ఇతి తద్ ఏవాద్వితీయ-పదేన నిషిధ్యత ఇత్య్ అవగమ్యతే। సర్వ-నిషేధే హి స్వాభ్యుపగతాః సిషాధాయిషితా నిత్యత్వాదయశ్ చ నిషిద్ధాః స్యుః॥

[సర్వ-శాఖా-ప్రత్యయ-న్యాయస్య నిర్విశేష-వాద-విపరీతత్వమ్]

సర్వ-శాఖా-ప్రత్యయన్యాయశ్ చాత్ర భవతో విపరీత-ఫలః, సర్వ-శాఖాసు కారణాన్వయినా సర్వజ్ఞత్వాదీనాం గుణానామ్ అత్రోపసంహార-హేతుత్వాత్। అతః కారణ-వాక్య-స్వభావాద్ అపి సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ ఇత్య్ అనేన సవిశేషమ్ ఏవ ప్రతిపాద్యత ఇతి విజ్ఞాయతే॥

[శోధక-వాక్యాన్తరైకార్థ్యస్య నిర్విశేష-పరత్వ-జ్ఞాపకతా-నిరాసః]

న చ నిర్గుణ-వాక్య-విరోధః, ప్రాకృత-హేయ-గుణ-విషయత్వాత్ తేషాం నిర్గుణం, నిరఞ్జనం, నిష్కలం, నిష్క్రియం, శాన్తమ్ ఇత్య్ ఆదీనామ్। జ్ఞాన-మాత్ర-స్వరూప-వాదినోऽపి శ్రుతయో బ్రహ్మణో జ్ఞాన-స్వరూపతామ్ అభిదధతి; న తావతా నిర్విశేష-జ్ఞాన-మాత్రమ్ ఏవ తత్త్వమ్, జ్ఞాతుర్ ఏవ జ్ఞాన-స్వరూపత్వాత్। జ్ఞాన-స్వరూపస్యైవ తస్య జ్ఞానాశ్రయత్వం మణి-ద్యుమణి-దీపాదివద్ యుక్తమ్ ఏవేత్య్ ఉక్తమ్। జ్ఞాతృత్వమ్ ఏవ హి సర్వాః శ్రుతయో వదన్తి యః సర్వజ్ఞః సర్వవిత్ [ముణ్డ్., ౧.౧.౯] తద్ ఐక్షత సేయం దేవతైక్షత [ఛాన్., ౬.3.౨], స ఈక్షత లోకాన్ ను సృజా ఇతి [ఐ., ౧.౧.౧], నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్ చేతనానామ్ ఏకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్ [కఠ., ౨.౫.౧3], జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావ్ అజావ్ ఈశానీశౌ [శ్వే., ౧.౯], తమ్ ఈశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరం తం దేవతానాం పరమం చ దైవతమ్। పతిం పతీనాం పరమం పరస్తాద్ విదామ దేవం భువనేశమ్ ఈడ్యమ్ [శ్వే., ౬.౭], న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే న తత్-సమశ్ చాభ్యధికశ్ చ దృశ్యతే। పరాస్య శక్తిర్ వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞాన-బల-క్రియా చ [శ్వే., ౬.౮], ఏష ఆత్మాపహత-పాప్మా విజరో విమృత్యుర్ విశోకో విజిఘత్సోऽపిపాసః సత్య-కామః సత్య-సఙ్కల్పః– [ఛాన్., ౮.౧.౫]– ఇత్య్ ఆద్యాః శ్రుతయో జ్ఞాతృత్వ-ప్రముఖాన్ కల్యాణ-గుణాన్ జ్ఞాన-స్వరూపస్యైవ బ్రహ్మణః స్వాభావికాన్ వదన్తి, సమస్త-హేయ-రహితతాం చ॥

[శ్రుత్యైవ సగుణ-నిర్గుణ-వాక్యయోర్ విషయ-విభాగ-సిద్ధిః]

నిర్గుణ-వాక్యానాం సగుణ-వాక్యానాం చ విషయమ్ అపహత-పాప్మా ఇత్య్ ఆద్య్ అపిపాస ఇత్య్ అన్తేన హేయ-గుణాన్ ప్రతిషిధ్య సత్య-కామః సత్య-సఙ్కల్పః ఇతి బ్రహ్మణః కల్యాణ-గుణాన్ విదధతీయం శ్రుతిర్ ఏవ వివినక్తీతి సగుణ-నిర్గుణ-వాక్యయోర్ విరోధాభావాద్ అన్యతరస్య మిథ్యా-విషయతాశ్రయణమ్ అపి నాశఙ్కనీయమ్॥

[శ్రుత్యా బ్రహ్మణి వాఙ్-మనో-నివృత్తి-జ్ఞాపనాత్ నిర్విశేష-సిద్ధిర్ ఇత్య్ అస్య నిరాసః]

భీషాస్మాద్ వాతః పవతే [తై., ౨.౮.౧] ఇత్య్ ఆదినా బ్రహ్మ-గుణాన్ ఆరభ్య తే యే శతమ్ [తై., ౨.౮.౧] ఇత్య్ అనుక్రమేణ క్షేత్ర-జ్ఞానన్దాతిశయమ్ ఉక్త్వా యతో వాచో నివర్తన్తే। అప్రాప్య మనసా సహ। ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ [తై., ౨.౯.౧] ఇతి బ్రహ్మణః కల్యాణగుణానన్త్యమత్యాదరేణ వదతీయం శ్రుతిః॥

[స్వవాక్యైకదేశేనాపి బ్రహ్మణః సవిశేషతా]

సో'శ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా [తై., ౨.౧.౨] ఇతి బ్రహ్మ-వేదన-ఫలమ్ అవగమయద్ వాక్యం పరస్య విపశ్చితో బ్రహ్మణో గుణానన్త్యం బ్రవీతి। విపశ్చితా బ్రహ్మణా సహ సర్వాన్ కామాన్ సమశ్నుతే। కామ్యన్త ఇతి కామాః– కల్యాణ-గుణాః। బ్రహ్మణా సహ తద్-గుణాన్ సర్వాన్ అశ్నుత ఇత్య్ అర్థః। దహర-విద్యాయాం తస్మిన్ యద్-అన్తస్ తద్-అన్వేష్టవ్యమ్ [ఛాన్., ౮.౧.౧] ఇతివద్ గుణ-ప్రాధాన్యం వక్తుం సహశబ్దః। ఫలోపాసనయోః ప్రకారైక్యం యథాక్రతుర్ అస్మిన్ లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి [ఛాన్., 3.౧౪.౧] ఇతి శ్రుత్యైవ సిద్ధమ్॥

[జ్ఞేయత్వ-నిషేధ-పర-శ్రుత్యా నిర్విశేషతా-సిద్ధిర్ ఇత్య్ అస్య నిరాసః]

యస్యామతం తస్య మతమ్ అవిజ్ఞాతం విజానతామ్ [కేన. ౨.3] ఇతి బ్రహ్మణో జ్ఞానావిషయత్వమ్ ఉక్తం చేద్ బ్రహ్మవిద్ ఆప్నోతి పరమ్ [తై., ౧.౧] బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి [ముణ్డ్., 3.౨.౯] ఇతి జ్ఞానాన్ మోక్షోపదేశో న స్యాత్। అసన్న్ ఏవ స భవతి, అసద్ బ్రహ్మేతి వేద చేద్ అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్ వేద, సన్తమ్ ఏనం తతో విదుః [తై., ౨.౬.౧౧] ఇతి బ్రహ్మ-విషయ-జ్ఞానాసద్భావ-సద్భావాభ్యాత్మ-నాశమ్ ఆత్మ-సత్తాం చ వదతి। అతో బ్రహ్మ-విషయ-వేదనమ్ ఏవాపవర్గోపాయం సర్వాః శ్రుతయో విదధతి॥

[ఉపాసనాత్మక-జ్ఞానావిషయత్వ-పక్ష-దూషణమ్]

జ్ఞానం చోపాసనాత్మకమ్। ఉపాస్యం చ బ్రహ్మ సగుణమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్।

యతో వాచో నివర్తన్తే। అప్రాప్య మనసా సహ [తై., ౨.౯.౧] ఇతి బ్రహ్మణో'నన్తస్య అపరిచ్ఛిన్న-గుణస్య వాఙ్-మనసయోర్ ఏతావద్ ఇతి పరిచ్ఛేదాయోగ్యత్వ-శ్రవణేన బ్రహ్మైతావద్ ఇతి బ్రహ్మ-పరిచ్ఛేద-జ్ఞానవతాం బ్రహ్మవిజ్ఞాత-మమతమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్,

అపరిచ్ఛిన్నత్వాద్ బ్రహ్మణః। అన్యథా యస్యామతం తస్య మతమ్, విజ్ఞాతమ్ అవిజానతామ్ ఇతి మతత్వ-విజ్ఞాతత్వ-వచనం తత్రైవ విరుధ్యతే॥

[జ్ఞాతృత్వ-నిషేధ-శఙ్కా-పరిహారః]

యత్ తు– న దృష్టేర్ ద్రష్టారం– న మతేర్ మన్తారమ్ [బృహద్., ౫.౪] ఇతి శ్రుతిర్ దృష్టేర్ మతేర్ వ్యతిరిక్తం ద్రష్టారం మన్తారం చ ప్రతిషేధతి– ఇతి; తదాగన్తుక-చైతన్య-గుణ-యోగితయా జ్ఞాతుర్ అజ్ఞాన-స్వరూపతాం కుతర్క-సిద్ధాం మత్వా న తథాత్మానం పశ్యేః, న మన్వీథాః; అపి తు ద్రష్టారం మన్తారమ్ అప్య్ ఆత్మానం దృష్టి-మతి-రూపమ్ ఏవ పశ్యేర్ ఇత్య్ అభిదధాతీతి పరిహృతమ్। అథవా దృష్టేర్ ద్రష్టారం మతేర్ మన్తారం జీవాత్మానం ప్రతిషిధ్య సర్వ-భూతాన్తరాత్మానం పరమాత్మానమ్ ఏవోపాస్స్వేతి వాక్యార్థః; అన్యథా విజ్ఞాతారమ్ అరే కేన విజానీయాత్ [బృహద్., ౪.౪.౧౪] ఇత్య్ ఆదిజ్ ఞాతృత్వ-శ్రుతి-విరోధశ్ చ॥

ఆనన్దత్వానన్దిత్వయోర్ అవిరోధత్వ-భేద-తన్-నిషేధ-శ్రుతీనామ్ అవిరోధత్వ-సమర్థనమ్

[ఆర్థ-గుణ-నిషేధాన్తర-పరిహారః]

ఆనన్దో బ్రహ్మ [తై., ౩.౬.౧] ఇత్య్ ఆనన్దమాత్రమేవ బ్రహ్మ-స్వరూపం ప్రతీయత ఇతి యద్ ఉక్తమ్– తజ్-జ్ఞానాశ్రయస్య బ్రహ్మణో జ్ఞానం స్వరూపమ్ ఇతి వదతీతి పరిహృతమ్। జ్ఞానమ్ ఏవ హ్య్ అనుకూలమ్ ఆనన్ద ఇత్య్ ఉచ్యతే। విజ్ఞానమ్ ఆనన్దం బ్రహ్మ [బృహద్., ౫.౯.౨౮] ఇత్య్ ఆనన్ద-రూపమ్ ఏవ జ్ఞానం బ్రహ్మేత్య్ అర్థః। అత ఏవ భవతామ్ ఏకరసతా। అస్య జ్ఞాన-స్వరూపస్యైవ జ్ఞాతృత్వమ్ అపి శ్రుతి-శత-సమధిగతమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్। తద్వద్ ఏవ స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః [తై., ౨.౮.౪], ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ [తై., ౨.౯.౧] ఇతి వ్యతిరేక-నిర్దేశాచ్ చ నానన్ద-మాత్రం బ్రహ్మ, అపి త్వ్ ఆనన్ది। జ్ఞాతృత్వమ్ ఏవ హ్య్ ఆనన్దిత్వమ్॥

[భేద-నిషేధ-పరతయా శఙ్కితానాం శ్రుతీనాం సమీచీనా యోజనా]

యద్ ఇదమ్ ఉక్తం యత్ర హి ద్వైతమ్ ఇవ భవతి [బృహద్., ౪.౪.౧౪], నేహ నానాస్తి కిఞ్చన [బృహద్., ౬.౪.౧౯], మృత్యోః స మృత్యుమ్ ఆప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి, యత్ర త్వ్ అస్య సర్వమ్ ఆత్మైవాభూత్ తత్ కేన కం పశ్యేత్ [బృహద్., ౪.౪.౧౪] ఇతి భేద-నిషేధో బహుధా దృశ్యత ఇతి, తత్ కృత్స్నస్య జగతో బ్రహ్మ-కార్యతయా తద్-అన్తర్యామికతయా చ తద్-ఆత్మకత్వేనైక్యాత్, తత్-ప్రత్యనీక-నానాత్వం ప్రతిషిధ్యతే। న పునర్ బహు స్యాం ప్రజాయేయ ఇతి బహు-భవన-సఙ్కల్ప-పూర్వకం బ్రహ్మణో నానాత్వం శ్రుతి-సిద్ధం ప్రతిషిధ్యత ఇతి పరిహృతమ్। నానాత్వ-నిషేధాది-యమ-పరమార్థ-విషయేతి చేన్ న, ప్రత్యక్షాది-సకల-ప్రమాణానవగతం నానాత్వం దురారోహం బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్య తద్ ఏవ బాధ్యత ఇత్య్ ఉపహాస్యమ్ ఇదమ్॥

యదా హ్య్ ఏవైష ఏతస్మిన్న్ ఉదరమ్ అన్తరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతి [త్రై., ౨.౭.౨], ఇతి బ్రహ్మణి నానాత్వం పశ్యతో భయ-ప్రాప్తిర్ ఇతి యద్ ఉక్తమ్; తద్ అసత్ సర్వం ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ తజ్ జలాన్ ఇతి శాన్త ఉపాసీత [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇతి తన్-నానాత్వానుసన్ధానస్య శాన్తి-హేతుత్వోపదేశాత్। తథా హి సర్వస్య జగతస్ తద్-ఉత్పత్తి-స్థితి-లయ-కర్మతయా తద్-ఆత్మకత్వానుసన్ధానేనాత్ర శాన్తిర్ విధీయతే। అతో యథావస్థిత-దేవ-తిర్యఙ్-మనుష్య-స్థావరాది-భేద-భిన్నం జగద్ బ్రహ్మాత్మకమ్ ఇత్య్ అనుసన్ధానస్య శాన్తి-హేతుతయా అభయ-ప్రాప్తి-హేతుత్వేన న భయ-హేతుత్వ-ప్రసఙ్గః। ఏవం తర్హి, అథ తస్య భయం భవతి ఇతి కిమ్ ఉచ్యతే। ఇదమ్ ఉచ్యతే— యదా హ్య్ ఏవైష ఏతస్మిన్న్ అదృశ్యే'నాత్మ్యే'నిరుక్తే'నిలయనే'భయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే। అథ సో'భయం గతో భవతి [త్రై., ౨.౭.౨] ఇత్య్ ఉభయ-ప్రాప్తి-హేతుత్వేన బ్రహ్మణి యా ప్రతిష్ఠాభిహితా; తస్యా విచ్ఛేదే భయం భవతీతి। యథోక్తం మహర్షిభిః–

యన్ ముహూర్తం క్షణం వాపి వాసుదేవో న చిన్త్యతే।

సా హానిస్ తన్ మహచ్ ఛిద్రం సా భ్రాన్తిః సా చ విక్రియా॥ [గ.పు.పూర్వ, ౨.౨౨.౨౨]

ఇత్య్ ఆది। బ్రహ్మణి ప్రతిష్ఠాయా అన్తరమ్ అవకాశో విచ్ఛేద ఏవ॥

[గీతోక్తి-విరోధ-శఙ్కా-పరిహారౌ]

యద్ ఉక్తం న స్థానతో'పి [బ్ర. సూ. ౩.౩.౧౧] ఇతి సర్వ-విశేష-రహితం బ్రహ్మేతి చ వక్ష్యతీతి; తన్ న సవిశేషం బ్రహ్మేత్య్ ఏవ హి తత్ర వక్ష్యతి। మాయా మాత్రం తు [బ్ర. సూ. ౩.౩.౩] ఇతి చ స్వాప్నానామ్ అప్య్ అర్థానాం జాగిరతావస్థానుభూత-పదార్థ-వైధర్మ్యేణ మాయా-మాత్రత్వమ్ ఉచ్యత ఇతి జాగరితావస్థానుభూతానామ్ ఇవ పారమార్థికత్వమ్ ఏవ వక్ష్యతి॥

అథ స్మృతి-పురాణ-ఘట్టః

[స్మృతి-పురాణయోర్ అపి సవిశేష-పరత్వమ్]

స్మృతి-పురాణయోర్ అపి నిర్విశేష-జ్ఞాన-మాత్రమ్ ఏవ పరమార్థో'న్యద్ అపారమార్థికమ్ ఇతి ప్రతీయత ఇతి యద్ అభిహితం తద్ అసత్–

యో మామ్ అజమ్ అనాదిం చ వేత్తి లోక-మహేశ్వరమ్॥ [భ. గీ., ౧౦.౩]

మత్-స్థాని సర్వ-భూతాని న చాహం తేష్వ్ అవస్థితః॥

న చ మత్-స్థాని భూతాని పశ్య మే యోగమ్ ఐశ్వరమ్।

భూత-భృన్ న చ భూత-స్థో మమాత్మా భూత-భావనః॥ [భ. గీ., ౯.౪।౫]

అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్ తథా॥

మత్తః పరతరం నాన్యత్ కిఞ్చిద్ అస్తి ధనఞ్జయ।

మయి సర్వమ్ ఇదం ప్రోతం సూత్రే మణి-గణా ఇవ॥ [భ. గీ., ౭.౬-౭]

విష్టభ్యాహమ్ ఇదం కృత్స్నమ్ ఏకాంశేన స్థితో జగత్॥ [భ. గీ., ౧౦.౪౨]

ఉత్తమః పురుషస్ త్వ్ అన్యః పరమాత్మేత్య్ ఉదాహృతః।

యో లోక-త్రయమ్ ఆవిశ్య బిభర్త్య్ అవ్యయ ఈశ్వరః॥

యస్మాత్ క్షరమ్ అతీతో'హమ్ అక్షరాద్ అపి చోత్తమః।

అతో'స్మి లోకే వేదే చ ప్రథితః పురుషోత్తమః॥ [భ. గీ., ౧౫.౧౭-౧౮]

స సర్వ-భూత-ప్రకృతిం వికారాన్ గుణాది-దోషాంశ్ చ మునే వ్యతీతః॥

అతీత-సర్వావరణో'ఖిలాత్మా తేనాస్తృతం యద్ భువనాన్తరాలే॥

సమస్త-కల్యాణ-గుణాత్మకో'సౌ స్వ-శక్తి-లేశోద్ధృత-భూత-సర్గః।

ఇచ్ఛా-గృహీతాభిమతోరు-దేహః సంసాధితాశేష-జగద్-ధితో'సౌ॥

తేజో-బలైశ్వర్య-మహావబోధ-సువీర్య-శక్త్య్-ఆది-గుణైక-రాశిః।

పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయః సన్తి పరావరేశే॥

స ఈశ్వరో వ్యష్టి-సమష్టి-రూపో'వ్యక్త-స్వరూపః ప్రకట-స్వరూపః।

సర్వేశ్వరః సర్వ-దృక్ సర్వ-వేత్తా సమస్త-శక్తిః పరమేశ్వరాఖ్యః॥

సంజ్ఞాయతే యేన తద్ అస్త-దోషం శుద్ధం పరం నిర్మలమ్ ఏక-రూపమ్।

సన్దృశ్యతే వాప్య్ అధిగమ్యతే వా తజ్-జ్ఞానమ్ అజ్ఞానమ్ అతో'న్యద్ ఉక్తమ్। [వి. పు., ౬.౫.౮౩।౮౭]

శుద్ధే మహా-విభూత్య్-ఆఖ్యే పరే బ్రహ్మణి శబ్ద్యతే।

మైత్రేయ భగవచ్-ఛబ్దః సర్వ-కారణ-కారణే॥

సమ్భర్తేతి తథా భర్తా భకారో'ర్థ-ద్వయాన్వితః।

నేతా గమియతా స్రష్టా గకారార్థస్ తథా మునే॥

ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసః శ్రియః।

జ్ఞాన-వైరాగ్యయోశ్ చైవ షణ్ణాం భగ ఇతీరణా॥

వసన్తి తత్ర భూతాని భూతాత్మన్య్ అఖిలాత్మని।

స చ భూతేష్వ్ అశేషేషు వకారార్థస్ తతో'వ్యయః॥ [వి. పు., ౬.౫౯;౭౨।,౭౫]

జ్ఞాన-శక్తి-బలైశ్వర్య-వీర్య-తేజాంస్య్ అశేషతః।

భగవచ్-ఛబ్ద-వాచ్యాని వినా హేయైర్ గుణాదిభిః॥ [వి. పు., ౬.౫.౭౯]

ఏవమ్ ఏష మహా-శబ్దో మైత్రేయ భగవాన్ ఇతి।

పరమ-బ్రహ్మ-భూతస్య వాసుదేవస్య నాన్యగః॥

తత్ర పూజ్య-పదార్థోక్తిః పరిభాషా-సమన్వితః।

శబ్దో'యం నోపచారేణ హ్య్ అన్యత్ర హ్య్ ఉపచారతః॥ [వి. పు., ౬.౫.౭౬-౭౭]

సమస్తాః శక్తాయశ్ చైతా నృప యత్ర ప్రతిష్ఠితాః।

తద్-విశ్వ-రూప-వైరూప్యం రూపమ్ అన్యద్ ధరేర్ మహత్।

సమస్త-శక్తి-రూపాణి తత్ కరోతి జనేశ్వర।

దేవ-తిర్యజ్-మనుష్యాఖ్యాశ్ చేష్టావన్తి స్వ-లీలయా।

జగతామ్ ఉపకారాయ న సా కర్మ-నిమిత్త-జా।

చేష్టా తస్యాప్రమేయస్య వ్యాపి-న్యవ్యాహతాత్మికా॥ [వి. పు., ౬.౭.౭౦-౭౨]

ఏవం ప్రకారమ్ అమలం నిత్యం వ్యాపకమ్ అక్షయమ్।

సమస్త-హేయ-రహితం విష్ణ్వ్-ఆఖ్యం పరమం పదమ్॥ [వి. పు., ౧.౨౨.౫3]

పరః పరాణాం పరమః పరమాత్మాత్మ-సంస్థితః।

రూప-వర్ణాది-నిర్దేశ-విశేషణ-వివర్జితః॥

అపక్ష్య-వినాశాభ్యాం పరిణామర్ద్ధి-జన్మభిః।

వర్జితః శక్యతే వక్తుం యః సదాస్తీతి కేవలమ్॥

సర్వత్రాసౌ సమస్తం చ వసత్య్ అత్రేతి వై యతః।

తతః స వాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరిపఠ్యతే॥ [వి. పు., ౧.౨.౧౦-౧౨]

తద్ బ్రహ్మ పరమం నిత్యమ్ అజమ్ అక్షరమ్ అవ్యయమ్।

ఏక-స్వరూపం చ సదా హేయాభావాచ్ చ నిర్మలమ్॥

తద్ ఏవ సర్వమ్ ఏవైతద్ వ్యక్తావ్యక్తస్య రూపవత్।

తథా పురుష-రూపేణ కాల-రూపేణ చ స్థితమ్॥ [వి. పు.౧.౨.౧౩।౧౪]

ప్రకృతిర్ యా మయాఖ్యాతా వ్యక్తావ్యక్త-స్వరూపిణీ।

పురుషశ్ చాప్య్ ఉభావ్ ఏతౌ లీయేతే పరమాత్మని॥

పరమాత్మా చ సర్వేషామ్ ఆధారః పరమేశ్వరః।

విష్ణు-నామా స వేదేషు వేదాన్తేషు చ గీయతే॥ [వి. పు., ౬.౪.౩౯-౪౦]

ద్వే రూపే బ్రహ్మణస్ తస్య మూర్తం చామూర్తమ్ ఏవ చ।

క్షరాక్షర-స్వరూపే తే సర్వ-భూతేషు చ స్థితే॥

అక్షరం తత్ పరం బ్రహ్మ క్షరం సర్వమ్ ఇదం జగత్।

ఏక-దేశ-స్థితస్యాగ్నేర్ జ్యోత్స్నా విస్తారిణీ యథా॥

పరస్య బ్రహ్మణః శక్తిస్ తథేదమ్ అఖిలం జగత్॥ [వి. పు., ౧.౨౨.౫౫-౫౭]

విష్ణు-శక్తిః పరా ప్రోక్తా క్షేత్ర-జ్ఞాఖ్యా తథాపరా।

అవిద్యా కర్మ-సంజ్ఞాన్యా తృతీయా శక్తిర్ ఇష్యతే॥

యయా క్షేత్రజ్ఞ-శక్తిః సా వేష్టితా నృప సర్వగా।

సంసార-తాపాన్ అఖిలాన్ అవాప్నోత్య్ అతిసన్తతాన్॥

తయా తిరోహితత్వాచ్ చ శక్తిః క్షేత్రజ్ఞ-సంజ్ఞితా।

సర్వ-భూతేషు భూపాల తారతమ్యేన వర్తతే॥ [వి. పు., ౬.౭.౬౧।౬౩]

ప్రధానం చ పుమాంశ్ చైవ సర్వ-భూతాత్మ-భూతయా।

విష్ణు-శక్త్యా మహా-బుద్ధే వృతౌ సంశ్రయ-ధర్మిణౌ॥

తయోః సైవ పృథగ్-భావ-కారణం సంశ్రయస్య చ॥

యథా సక్తం జలే వాతో బిభర్తి కణికా-శతమ్।

శక్తిః సాపి తథా విష్ణోః ప్రధాన-పురుషాత్మనః॥ [వి. పు. ౨.౭.౨౯-౩౧]

తద్ ఏతద్ అక్షయం నిత్యం జగన్ ముని-వరాఖిలమ్।

ఆవిర్భావ-తిరోభావ-జన్మ-నాశ-వికల్పవత్॥ [వి. పు., ౧.౨౨.౬౦]

ఇత్య్ ఆదినా పరం బ్రహ్మ స్వభావత ఏవ నిరస్త-నిఖిల-దోష-గన్ధం సమస్త-కల్యాణ-గుణాత్మకం జగద్-ఉత్పత్తి-స్థితి-సంహారాన్తః-ప్రవేశ-నియమనాది-లీలం ప్రతిపాద్య కృత్స్నస్య చిద్-అచిద్-వస్తునః సర్వావస్థా-వస్థితస్య, పారమార్థికస్యైవ పరస్య బ్రహ్మణః శరీరతయా రూపత్వమ్, శరీర-రూప-తన్వ్-అంశ-శక్తి-విభూత్య్-ఆది-శబ్దైస్ తత్-తచ్-ఛబ్ద-సామానాధికరణ్యేన చాభిధాయ తద్-విభూతి-భూతస్య చిద్-వస్తునః స్వరూపేణ అవస్థితమ్ అచిన్-మిశ్రతయా క్షేత్రజ్ఞ-రూపేణ స్థితిం చోక్త్వా, క్షేత్రజ్ఞావస్థాయాం పుణ్య-పాపాత్మక-కర్మ-రూపావిద్యా-వేష్టితత్వేన స్వాభావిక-జ్ఞాన-రూపత్వాననుసన్ధానమ్ అచిద్-రూపార్థాకారతయా అనుసన్ధానం చ ప్రతిపాదితమ్ ఇతి, పరం బ్రహ్మ సవిశేషమ్, తద్-విభూతి-భూతం జగద్ అపి పారమార్థికమ్ ఏవేతి జ్ఞాయతే॥

పరోక్త-స్మృతి-పురాణ-వచనానాం సమీచీనార్థ-కథనమ్

[ప్రత్యస్తమితేత్య్ ఆది శ్లోకార్థః]

ప్రత్యస్తమిత-భేదమ్ [వి. పు., ౬.౭.౫౩] ఇత్య్ అత్ర దేవ-మనుష్యాది-ప్రకృతి-పరిణామ-విశేష-సంసృష్టస్య అప్య్ ఆత్మనః స్వరూపం తద్-గత-భేద-రహితత్వేన తద్-భేద-వాచి-దేవాది-శబ్దాగోచరం జ్ఞాన-సత్తైక-లక్షణం స్వ-సంవేద్యం యోగ-యుజ్-మనసో న గోచర ఇత్య్ ఉచ్యత ఇతి, అనేన న ప్రపఞ్చాపలాపః। కథమ్ ఇదమ్ అవగమ్యత ఇతి చేత్;

[ప్రకరణాద్ ఉక్తార్థ-నిశ్చయః]

తద్ ఉచ్యతే– అస్మిన్ ప్రకరణే సంసారైక-భేష-జతయా యోగమ్ అభిధాయ యోగావయవాన్ ప్రత్యాహార-పర్యన్తాంశ్ చోక్త్వా, ధారణా-సిద్ధ్య్-అర్థం శుభాశ్రయం వక్తుం పరస్య బ్రహ్మణో విష్ణోః శక్తి-శబ్దాభిధేయం రూప-ద్వయం మూర్తామూర్త-విభాగేన ప్రతిపాద్య, తృతీయ-శక్తి-రూప-కర్మాఖ్యా-విద్యావేష్టితమ్ అచిద్-విశిష్టం క్షేత్రజ్ఞం మూర్తాఖ్య-విభాగం భావనా-త్రయాన్వయాద్ అశుభమ్ ఇత్య్ ఉక్త్వా, ద్వితీయస్య కర్మాఖ్యా-విద్యా-విరహిణః అచిద్-వియుక్తస్య జ్ఞానైకాకారస్యామూర్తాఖ్య-విభాగస్య నిష్పన్న-యోగి-ధ్యేయతయా యోగ-యుజ్-మనసోऽనాలమ్బనతయా స్వతః శుద్ధి-విరహాచ్ చ శుభాశ్రయత్వం ప్రతిషిధ్య, పర-శక్తి-రూపమ్ ఇదమ్ అమూర్తమ్ అపర-శక్తి-రూపం క్షేత్రజ్ఞాఖ్య-మూర్తం చ పర-శక్తి-రూపస్యాత్మనః క్షేత్రజ్ఞతాపత్తి-హేతు-భూత-తృతీయ-శక్త్యాఖ్య-కర్మ-రూపావిద్యా చేత్య్ ఏతచ్-ఛక్తి-త్రయాశ్రయో భగవద్-అసాధారణమ్ ఆదిత్య-వర్ణమ్ ఇత్య్ ఆది వేదాన్త-సిద్ధం మూర్త-రూపం శుభాశ్రయ ఇత్య్ ఉక్తమ్। అత్ర పరిశుద్ధాత్మ-స్వరూపస్య శుభాశ్రయతానర్హతాం వక్తుం ప్రత్యస్తమిత-భేదం యత్ ఇత్య్ ఉచ్యతే। తథా హి–

న తద్ యోగ-యుజాం శక్యం నృప చిన్తయితుం యతః। ద్వితీయం విష్ణు-సంజ్ఞస్య యోగి-ధ్యేయం పరం పదమ్॥

సమస్తాః శక్తయశ్ చైతా నృప యత్ర ప్రతిష్ఠితాః। తద్ విశ్వరూప-వైరూప్యం రూపమ్ అన్యద్ ధరేర్ మహత్॥ [వి. పు. ౬.౭.౫౫;౬౯-౭౦]

ఇతి చ వదతి।

[శుభాశ్రయ-స్వరూప-నిష్కర్షః]

తథా చతుర్ముఖ-సనక-సనన్దనాదీనాం జగద్-అన్తర్వర్తినామ్ అవిద్యావేష్టితత్వేన శుభాశ్రయతానర్హతామ్ ఉక్త్వా బద్ధానామ్ ఏవ పశ్చాద్ యోగేనోద్భూత-బోధానాం స్వ-స్వరూపాపన్నానాం చ స్వతః శుద్ధి-విరహాద్ భగవతా శౌనకేన శుభాశ్రయతా నిషిద్ధా–

ఆబ్రహ్మ-స్తమ్బ-పర్యన్తా జగద్-అన్తర్-వ్యవస్థితాః।

ప్రాణినః కర్మ-జనిత-సంసార-వశ-వర్తినః॥

యతస్ తతో న తే ధ్యానే ధ్యానినామ్ ఉపకారకాః।

అవిద్యాన్తర్గతాః సర్వే తే హి సంసార-గోచరాః॥

పశ్చాద్ ఉద్భూత-బోధాశ్ చ ధ్యానే నైవోపకారకాః।

నైసర్గికో న వై బోధస్ తేషామ్ అప్య్ అన్యతో యతః॥

తస్మాత్ తద్ అమలం బ్రహ్మ నిసర్గాద్ ఏవ బోధవత్॥ [భవిష్య పు. ౧౦౪.౨౩।౨౬]

ఇత్య్ ఆదినా పరస్య బ్రహ్మణో విష్ణోః స్వరూపం స్వాసాధారణమ్ ఏవ శుభాశ్రయ ఇత్య్ ఉక్తమ్। అతో'త్ర న భేదాపలాపః ప్రతీయతే॥

జ్ఞాన-స్వరూపమ్ [వి. పు., ౧.౪.౪౦] ఇత్య్ అత్రాపి జ్ఞాన-వ్యతిరిక్తస్యార్థ-జాతస్య కృత్స్నస్య న మిథ్యాత్వం ప్రతిపాద్యతే, జ్ఞాన-స్వరూపస్యాత్మనో దేవ-మనుష్యాద్య్-అర్థాకారేణావభాసో భ్రాన్తిర్ ఇత్య్ ఏతావన్ మాత్ర-వచనాత్। న హి శుక్తికాయా రజతతయావభాసో భ్రాన్తిర్ ఇత్య్ ఉక్తే జగతి కృత్స్నం రజత-జాతం మిథ్యా భవతి। జగద్-బ్రహ్మణోః సామానాధికరణ్యేనైక్య-ప్రతీతేః, బ్రహ్మణో జ్ఞాన-స్వరూపస్యార్థాకారతా భ్రాన్తిర్ ఇత్య్ ఉక్తే సత్యర్థ-జాతస్య కృత్స్నస్య మిథ్యాత్వమ్ ఉక్తం స్యాద్ ఇతి చేత్; తద్ అసత్; అస్మిఞ్ శాస్త్రే పరస్య బ్రహ్మణో విష్ణోర్ నిరస్తాజ్ఞానాది-నిఖిల-దోష-గన్ధస్య సమస్త-కల్యాణ-గుణాత్మకస్య మహా-విభూతేః ప్రతిపన్నతయా తస్య భ్రాన్తి-దర్శనాసమ్భవాత్। సామానాధికరణ్యేనైక్య-ప్రతిపాదనం చ బాధాసహమ్, అవిరుద్ధం చేత్య్ అనన్తరమ్ ఏవోపపాదియష్యతే। అతో'యమ్ అపి శ్లోకో నార్థ-స్వరూపస్య బాధకః॥

ఉపబృంహణ-విధి-నిరూపణమ్

తథా హి– యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే। యేన జాతాని జీవన్తి। యత్ ప్రయన్త్య్ అభిసంవిశన్తి। తద్ విజిజ్ఞాసస్వ। తద్ బ్రహ్మ [తై., ౩.౧] ఇతి జగజ్-జన్మాది-కారణం బ్రహ్మేత్య్ అవసితే సతి, ఇతిహాసపురాణాభ్యాం వేదం సముపబృంహయేత్। బిభేత్య్ అల్ప-శ్రుతాద్ వేదో మామయం ప్రతరిష్యతి॥ [భారతమ్, ౧.౧.౨౬౩] ఇతి శాస్త్రేణార్థస్య ఇతిహాస-పురాణాభ్యామ్ ఉపబృంహణం కార్యమ్ ఇతి విజ్ఞాయతే। ఉపబృంహణం నామ విదిత-సకల-వేద-తద్-అర్థానాం స్వయోగ-మహిమ-సాక్షాత్-కృత-వేద-తత్త్వార్థానాం వాక్యైః స్వావగత-వేద-వాక్యార్థ-వ్యక్తీ-కరణమ్। సకల-శాఖాగతస్య వాక్యార్థస్యాల్ప-భాగశ్రవణాద్ దురవగమత్వేన తేన వినా నిశ్చయాయోగాద్ ఉపబృంహణం హి కార్యమ్ ఏవ॥

[విష్ణు-పురాణ-ప్రాశస్త్యమ్]

తత్ర పులస్త్య-వసిష్ఠ-వర-ప్రదాన-లబ్ధ-పర-దేవతా-పారమార్థ్య-జ్ఞానవతో భగవతః పరాశరాత్ స్వావగత వేదార్థోపబృంహణమ్ ఇచ్ఛన్ మైత్రేయః పరిపప్రచ్ఛ–

సోఽహమ్ ఇచ్ఛామి ధర్మ-జ్ఞ శ్రోతుం త్వత్తో యథా జగత్। బభూవ భూయశ్ చ యథా మహా-భాగ భవిష్యతి॥

యన్ మయం చ జగద్ బ్రహ్మన్ యతశ్ చైతచ్ చరాచరమ్। లీనమ్ ఆసీద్ యథా యత్ర లయమ్ ఏష్యతి యత్ర చ॥ [వి. పు., ౧.౧.౪।౫] ఇత్య్ ఆదినా॥

అత్ర బ్రహ్మ-స్వరూప-విశేష-తద్-విభూతి-భేద-ప్రకార-తద్-ఆరాధన-స్వరూప-ఫల-విశేషాశ్ చ పృష్టాః। బ్రహ్మ-స్వరూప-విశేష-ప్రశ్నేషు యతశ్ చైతచ్ చరాచరమ్ ఇతి నిమిత్తోపాదానయోః పృష్టత్వాద్ యన్-మయమ్ ఇత్య్ అనేన సృష్టి-స్థితి-లయ-కర్మ-భూతం జగత్ కిమ్-ఆత్మకమ్ ఇతి పృష్టమ్। తస్య చోత్తరం జగచ్ చ స ఇతి। ఇదం చ తాదాత్మ్యమ్ అన్తర్యామి-రూపేణాత్మతయా వ్యాప్తి-కృతమ్। న తు వ్యాప్య-వ్యాపకయోర్ వస్త్వ్ ఐక్య-కృతమ్। యన్-మయమ్ ఇతి ప్రశ్నస్యోత్తరత్వాజ్ జగచ్ చ స ఇతి సామానాధికరణ్యస్య। యన్-మయమ్ ఇతి మయడ్ అత్ర న వికారార్థః, పృథక్-ప్రశ్న-వైయర్థ్యాత్। నాపి ప్రాణ-మయాదివత్ స్వార్థికః, జగచ్ చ స ఇత్య్ ఉత్తరానుపపత్తేస్ తదా హి విష్ణుర్ ఏవేత్య్ ఉత్తరమ్ అభివష్యత్। అతః ప్రాచుర్యార్థ ఏవ। తత్-ప్రకృత-వచనే మయట్ [అష్టా, ౫.౪.౨౧] ఇతి మయట్। కృత్స్నం చ జగత్ తచ్-ఛరీరతయా తత్-ప్రచురమ్ ఏవ। తస్మాద్ యన్-మయమ్ ఇత్య్ అస్య ప్రతివచనం జగచ్ చ స ఇతి సామానాధికరణ్యం జగద్ బ్రహ్మణోః శరీరాత్మ-భావ-నిబన్ధనమ్ ఇతి నిశ్చీయతే। అన్యథా నిర్విశేష-వస్తు-ప్రతిపాదన-పరే శాస్త్రేఽభ్యుపగమ్యమానే సర్వాణ్య్ ఏతాని ప్రశ్న-ప్రతివచనాని న సఙ్గచ్ఛన్తే। తద్-వివరణ-రూపం కృత్స్నం చ శాస్త్రం న సఙ్గచ్ఛతే। తథా హి సతి ప్రపఞ్చ-భ్రమస్య కిమ్ అధిష్ఠానమ్ ఇత్య్ ఏవం రూపస్యైకస్య ప్రశ్నస్య నిర్విశేష-జ్ఞాన-మాత్రమ్ ఇత్య్ ఏవం రూపమ్ ఏకమ్ ఏవోత్తరం స్యాత్॥

[సామానాధికరణ్యస్యైక్య-పరత్వే విరోధః]

జగద్ బ్రహ్మణోర్ ఏక-ద్రవ్యత్వ-పరే చ సామానాధికరణ్యే సత్య-సఙ్కల్పత్వాది-కల్యాణ-గుణైకతానతా నిఖిల-హేయ-ప్రత్యనీకతా చ బాధ్యేత। సర్వాశుభాస్పదం చ బ్రహ్మ భవేత్। ఆత్మ-శరీర-భావ ఏవేదం సామానాధికరణ్యం ముఖ్య-వృత్తమ్ ఇతి స్థాప్యతే॥ అతో విష్ణోః సకాశాద్ ఉద్భూతం జగత్ తత్రైవ చ స్థితమ్।

స్థితి-సంయమ-కర్తాసౌ జగతోఽస్య జగచ్ చ సః॥ [వి. పు., ౧.౧.౩౧]

ఇతి సఙ్గ్రహేణోక్తమ్ అర్థం పరః పరాణామ్ ఇత్య్ ఆరభ్య విస్తరేణ వక్తుం పర-బ్రహ్మ-భూతం భగవన్తం విష్ణుం స్వేనైవ స్వరూపేణావస్థితమ్ అవికారాయ ఇతి శ్లోకేన ప్రథమం ప్రణమ్య తమ్ ఏవ హిరణ్యగర్భస్యావతార-శఙ్కర-రూప-త్రి-మూర్తి-ప్రధాన-కాల-క్షేత్రజ్ఞ-సమష్టి-వ్యష్టి-రూపేణావస్థితం చ నమస్కరోతి। తత్ర జ్ఞాన-స్వరూపమ్ ఇత్య్ అయం శ్లోకః క్షేత్రజ్ఞ-వ్యష్ట్య్-ఆత్మనావస్థితస్య పరమాత్మనః స్వభావమ్ ఆహ। తస్మాన్ నాత్ర నిర్విశేష-వస్తు-ప్రతీతిః॥

[నిర్విశేష-జ్ఞాన-పరత్వే పశ్చాత్తన-ప్రశ్నోత్తరాననుగుణత్వమ్]

యది నిర్విశేష-జ్ఞాన-రూప-బ్రహ్మాధిష్ఠాన-భ్రమ-ప్రతిపాదన-పరం శాస్త్రమ్; తర్హి—

నిర్గుణస్యాప్రమేయస్య శుద్ధస్యాప్య్ అమలాత్మనః।

కథం సర్గాది-కర్తృత్వం బ్రహ్మణోఽభ్యుపగమ్యతే॥ ఇతి చోద్యం,

శక్తయః సర్వ-భావానామ్ అచిన్త్య-జ్ఞాన-గోచరాః।

యతోఽతో బ్రహ్మణస్ తాస్ తు సర్గాద్యా భావ-శక్తయః॥

భవన్తి తపతాం శ్రేష్ఠ పావకస్య యథోష్ణతా॥ [వి. పు., ౧.౩.౧।౨]

ఇతి పరిహారశ్ చ న ఘటతే। తథా హి సతి– నిర్గుణస్య బ్రహ్మణః కథం సర్గాది-కర్తృత్వం న బ్రహ్మణః పారమార్థికః సర్గః; అపి తు భ్రాన్తి-పరికల్పితః– ఇతి చోద్యపరిహారౌ స్యాతామ్॥

[ప్రశ్న-తద్-ఉత్తరయోర్ నైజ ఆశయః]

ఉత్పత్త్య్-ఆది-కార్యం సత్త్వాది-గుణ-యుక్తాపరిపూర్ణ-కర్మ-వశ్యేషు దృష్టమ్ ఇతి సత్త్వాది-గుణ-రహితస్య పరిపూర్ణస్యాకర్మ-వశ్యస్య కర్మ-సమ్బన్ధానర్హస్య కథం సర్గాది-కర్తృత్వమ్ అభ్యుపగమ్యత ఇతి చోద్యమ్। దృష్ట-సకల-విసజాతీయస్య బ్రహ్మణో యథోదిత-స్వభావస్యైవ జలాది-విసజాతీయస్యాగ్న్యాదేర్ ఔష్ణ్యాది-శక్తి-యోగవత్ సర్వ-శక్తి-యోగో న విరుధ్యత ఇతి పరిహారః॥

[వరాహ-చతుః-శ్లోకీ-వ్యాఖ్యానమ్]

పరమార్థస్ త్వమ్ ఏవైకః [వి. పు., ౧.౪.౩౮] ఇత్య్ ఆద్య్ అపి న కృత్స్నస్యాపారమార్థ్యం వదతి। అపి తు కృత్స్నస్య తద్-ఆత్మకతయా తద్-వ్యతిరేకేణావస్థితస్యాపారమార్థ్యమ్। తద్

ఏవోపపాదయతి– తవైష మహిమా యేన వ్యాప్తమ్ ఏతచ్ చరాచరమ్ [వి. పు., ౧.౪.౩౮] ఇతి। యేన త్వయేదం చరాచరం వ్యాప్తమ్; అతస్ త్వద్-ఆత్మకమ్ ఏవేదం సర్వమ్ ఇతి త్వద్-అన్యః కోఽపి నాస్తి। అతః సర్వాత్మతయా త్వమ్ ఏవైకః పరమార్థః। అత ఇదమ్ ఉచ్యతే తవైష మహిమా, యా సర్వ-వ్యాప్తిః, ఇతి। అన్యథా తవైషా భ్రాన్తిర్ ఇతి వక్తవ్యమ్। జగతః పతే త్వమ్ ఇత్య్ ఆదీనాం పదానాం లక్షణా చ స్యాత్। లీలయా మహీముద్ధరతో భగవతో మహావరాహస్య స్తుతి-ప్రకరణ-విరోధశ్ చ॥

యతః కృత్స్నం జగజ్ జ్ఞానాత్మనా త్వయాత్మతయా వ్యాప్తత్వేన తవ మూర్తమ్। తస్మాత్ త్వద్-ఆత్మకత్వానుభవ-సాధన-యోగ-విరహిణ ఏతత్ కేవల-దేవ-మనుష్యాది-రూపమ్ ఇతి భ్రాన్తి-జ్ఞానేన పశ్యన్తీత్య్ ఆహ యద్ ఏతద్ దృశ్యతే ఇతి॥ న కేవలం వస్తుతస్ త్వద్-ఆత్మకం జగద్-దేవ-మనుష్యాద్య్-ఆత్మకమ్ ఇతి దర్శనమ్ ఏవ భ్రమః; జ్ఞానాకారాణామాత్మనాం దేవ-మనుష్యాద్య్-అర్థాకారత్వ-దర్శనమ్ అపి భ్రమ ఇత్య్ ఆహ జ్ఞాన-స్వరూపమ్ అఖిలమ్ ఇతి॥

యే పునర్ బుద్ధిమన్తో జ్ఞాన-స్వరూపాత్మవిదః సర్వస్య భగవద్-ఆత్మకత్వానుభవ-సాధన-యోగ-యోగ్య-పరిశుద్ధ-మనసశ్ చ తే దేవ-మనుష్యాది-ప్రకృతి-పరిణామ-విశేష-శరీర-రూపమ్ ఇదమ్ అఖిలం జగచ్-ఛరీరాతిరిక్త-జ్ఞాన-స్వరూపాత్మకం త్వచ్-ఛరీరం చ పశ్యన్తీత్య్ ఆహ యే తు జ్ఞాన-విదః ఇతి। అన్యథా శ్లోకానాం పౌనరుక్త్యమ్, పదానాం లక్షణా, అర్థ-విరోధః, ప్రకరణ-విరోధః, శాస్త్ర-తాత్పర్య-విరోధశ్ చ॥

[ప్రకార్య-అద్వైత-ప్రకారాద్వైత-వివేకః]

తస్యాత్మ-పర-దేహేషు సతోఽప్య్ ఏక-మయమ్ [వి. పు., ౨.౧౪.౩౧] ఇత్య్ అత్ర సర్వేష్వ్ ఆత్మసు జ్ఞానైకాకారతయా సమానేషు సత్సు దేవ-మనుష్యాది-ప్రకృతి-పరిణామ-విశేష-రూప-పిణ్డ-సంసర్గ-కృతమ్ ఆత్మసు దేవాద్య్-ఆకారేణ ద్వైత-దర్శనమ్ అతథ్యమ్ ఇత్య్ ఉచ్యతే। పిణ్డ-గతమ్ ఆత్మగతమ్ అపి ద్వైతం న ప్రతిషిధ్యతే। దేవ-మనుష్యాది-వివిధ-విచిత్ర-పిణ్డేషు వర్తమానం సర్వమ్ ఆత్మ-వస్తు సమమ్ ఇత్య్ అర్థః। యథోక్తం భగవతా శుని చైవ శ్వ-పాకే చ పణ్డితాః సమ-దర్శినః [భ. గీ., ౫.౧౮] నిర్దోషం హి సమం బ్రహ్మ [భ. గీ., ౫.౧౯] ఇత్య్ ఆదిషు। తస్యాత్మ-పర-దేహేషు సతోఽపి, ఇతి దేహాతిరిక్తే వస్తుని స్వ-పర-విభాగస్యోక్తత్వాత్॥

యద్య్ అన్యోఽస్తి పరః కోఽపి, ఇత్య్ అత్రాపి నాత్మైక్యం ప్రతీయతే। యది మత్తః పరః కోఽప్య్ అన్య ఇత్య్ ఏకస్మిన్న్ అర్థే పర-శబ్దాన్య-శబ్దయోః ప్రయోగాయోగాత్ తత్ర పర-శబ్దః స్వ-వ్యతిరిక్తాత్మ-వచనః। అన్య-శబ్దస్ తస్యాపి జ్ఞానైకాకారత్వాద్ అన్యాకారత్వ-ప్రతిషేధార్థః। ఏతద్ ఉక్తం భవతి– యది మద్-వ్యతిరిక్తః కోఽప్య్ ఆత్మా మద్-ఆకార-భూత-జ్ఞానాకారాద్ అన్యాకారోఽస్తి, తదాహమ్ ఏవమాకారః; అయం చాన్యాదృశాకార ఇతి శక్యతే వ్యపదేష్టుమ్; న చైవమ్ అస్తి; సర్వేషాం జ్ఞానైకాకారత్వేన సమానత్వాద్ ఏవేతి॥

వేణు-రన్ధ్ర-విభేదేన ఇత్య్ అత్రాప్యాకార-వైషమ్యమ్ ఆత్మనాం న స్వరూప-కృతమ్। అపి తు దేవాది-పిణ్డ-ప్రవేశ-కృతమ్ ఇత్య్ ఉపదిశ్యతే; నాత్మైక్యమ్। దృష్టాన్తే చానేక-రన్ధ్ర-వర్తినాం వాయ్వంశానాం న స్వరూపైక్యమ్; అపిత్వాకార-సామ్యమ్ ఏవ। తేషాం వాయుత్వేనైకాకారాణాం రన్ధ్ర-భేద-నిష్క్రమణ-కృతో హి షడ్జాది-సంజ్ఞా-భేదః। ఏవమ్ ఆత్మనాం దేవాది-సంజ్ఞా-భేదః యథా తైజసాప్య అపార్థివ-ద్రవ్యాంశ-భూతానాం పదార్థానాం తత్-తద్-ద్రవ్యత్వేనైక్యమ్ ఏవ; న స్వరూపైక్యమ్। తథా వాయవీయానామ్ అంశానామ్ అపి స్వరూప-భేదో'వర్జనీయః॥

[ఆది-భరత-నిగమన-శ్లోకార్థః]

సో'హం స చ త్వమ్ ఇతి సర్వాత్మనాం పూర్వోక్తం జ్ఞానాకారత్వం తచ్-ఛబ్దేన పరామృశ్య తత్-సామానాధికరణ్యేనాహం త్వమ్ ఇత్య్ ఆదీనామ్ అర్థానాం జ్ఞానమ్ ఏవాకార ఇత్య్ ఉపసంహరన్ దేవాద్య్-ఆకార-భేదేనాత్మసు భేద-మోహం పరిత్యజేత్య్ ఆహ। అన్యథా దేహాతిరరిక్తాత్మోపదేశ్య-స్వరూపే అహం త్వం సర్వమ్ ఏతద్ ఆత్మ-స్వరూపమ్ ఇతి భేద-నిర్దేశో న ఘటతే। అహం త్వమ్ ఆది-శబ్దానామ్ ఉపలక్ష్యేణ సర్వమ్ ఏతద్ ఆత్మ-స్వరూపమ్ ఇత్య్ అనేన సామానాధికరణ్యాద్ ఉపలక్షణత్వమ్ అపి న సఙ్గచ్ఛతే। సో'పి యథోపదేశమ్ అకరోద్ ఇత్య్ ఆహ తత్యాజ భేదం పరమార్థ-దృష్టిః, ఇతి॥

[వాక్యానామ్ అద్వైత-పరత్వాద్య్-అభావ-సాధకోపపాదనమ్]

కుతశ్ చైష నిర్ణయ ఇతి చేద్ దేహాత్మ-వివేక-విషయత్వాద్ ఉపదేశస్య। తచ్ చ పిణ్డః పృథగ్ యతః పుంసః శిరః పాణ్యాది-లక్షణః [వి. పు., ౨.౧౩.౮౯] ఇతి ప్రక్రమాత్॥

విభేద-జనకే'జ్ఞానే [వి. పు., ౬.౭.౯౬] ఇతి చ నాత్మ-స్వరూపైక్య-పరమ్। నాపి జీవ-పరయోర్ ఆత్మ-స్వరూపైక్యమ్ ఉక్త-రీత్యా నిషిద్ధమ్। జీవ-పరయోర్ అపి స్వరూపైక్యం దేహాత్మనోర్ ఇవ న సమ్భవతి। తథా చ శ్రుతిర్ ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే। తయోర్ అన్యః పిప్పలం స్వాద్వ్ అత్త్య్ అనశ్నన్న్ అన్యో అభిచాకశీతి [ముణ్డ్., ౩.౧.౧], ఋతం పిబన్తౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధ్యే। ఛాయాతపౌ బ్రహ్మ-విదో వదన్తి పఞ్చాగ్నయో యే చ త్రిణాచికేతాః॥ [కఠ., ౨.౧] అన్తః ప్రవిష్టః శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా [యజుర్ ఆరణ్యకే, ౩.౨౦] ఇత్య్ ఆద్యాః। అస్మిన్న్ అపి శాస్త్రే స సర్వ-భూత-ప్రకృతిం వికారాన్ గుణాది-దోషాంశ్ చ మునే వ్యతీతః। అతీత-సర్వావరణో'ఖిలాత్మా తేనాస్తృతం యద్ భువనాన్తరాలే, సమస్త-కల్యాణ-గుణాత్మకో'సౌ, పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయః సన్తి పరావరేశే [వి. పు., ౬.౫.౮౩।౮౫] అవిద్యా కర్మ-సంజ్ఞాన్యా తృతీయా శక్తిర్ ఇష్యతే। యయా క్షేత్రజ్ఞ-శక్తిః సా వేష్టితా నృప సర్వగా [వి. పు., ౬.౭.౬౧।౬౨] ఇతి భేద-వ్యపదేశాత్, ఉభయే'పి హి భేదేనైనమ్ అధీయతే [బ్ర. సూ. ౧.౨.౨౧], భేద-వ్యపదేశాచ్ చాన్యః [బ్ర. సూ. ౧.౨.౨౨], అధికం తు భేద-నిర్దేశాత్ [బ్ర. సూ. ౨.౧.౨౧] ఇత్య్ ఆది-

సూత్రేషు చ య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఆత్మనో'న్తరో యమ్ ఆత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమ్ అన్తో యమయతి [బృహద్., ౫.౭.౨౨], ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః [బృహద్., ౬.౩.౨౧], ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢః [బృహద్., ౬.౩.౩౫] ఇత్య్ ఆదిభిర్ ఉభయోర్ అన్యోన్య-ప్రత్యనీకాకారేణ స్వరూప-నిర్ణయాత్।

[ముక్తౌ జీవ-బ్రహ్మణోః స్వరూపైక్య-నిరాసః]

నాపి సాధనానుష్ఠానేన నిర్ముక్తావిద్యస్య పరేణ స్వరూపైక్య-సమ్భవః; అవిద్యాశ్రయత్వ-యోగ్యస్య తద్-అనర్హత్వాసమ్భవాత్। యథోక్తమ్–

పరమాత్మాత్మనోర్ యోగః పరమార్థ ఇతీష్యతే।

మిథ్యైతద్ అన్యద్ ద్రవ్యం హి నైతి తద్-ద్రవ్యతాం యతః॥ ఇతి॥ [వి. పు., ౨.౧౪.౨౭]

[జీవస్య ముక్తావ్ అపి న స్వరూపైక్యం, పరేణ పరమ-సామ్యమ్ ఏవ]

ముక్తస్య తు తద్-ధర్మతాపత్తిర్ ఏవేతి భగవద్గీతాసూక్తమ్–

ఇదం జ్ఞానమ్ ఉపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్య అమాగతాః।

సర్గే'పి నోపజాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చ॥ ఇతి॥ [భ. గీ., ౧౪.౨]

ఇహాపి

ఆత్మ-భావం నయత్య్ ఏనం తద్ బ్రహ్మ ధ్యాయినం మునే।

వికార్యమ్ ఆత్మనః శక్త్యా లోహమ్ ఆకర్షకో యథా॥ ఇతి॥ [వి. పు., ౬.౭.౩]

ఆత్మ-భావమ్– ఆత్మనః స్వభావమ్। నహ్య్ ఆకర్షక-స్వరూపాపత్తిర్ ఆకృష్యమాణస్య। వక్ష్యతి చ జగద్-వ్యాపార-వర్జం ప్రకరణాద్ అసన్నిహితత్వాచ్ చ [బ్ర. సూ. ౪.౪.౧౭], భోగ-మాత్ర-సామ్య-లిఙ్గాచ్ చ [బ్ర. సూ ౪.౪.౨౧], ముక్తోపసృప్య-వ్యపదేశాచ్ చ [బ్ర. సూ. ౧.౩.౨] ఇతి। వృత్తిర్ అపి జగద్-వ్యాపార-వర్జం సమానో జ్యోతిషా [బోధాయనవృత్తిః] ఇతి। ద్రమిడ-భాష్య-కారశ్ చ దేవతా-సాయుజ్యాద్ అశరీరస్యాపి దేవతావత్ సర్వార్థసిద్ధిః స్యాత్ [బ్రహ్మనన్దీ] ఇత్య్ ఆహ। శ్రుతయశ్ చ య ఇహాత్మానమ్ అనువిద్య వ్రజన్త్య్ ఏతాంశ్ చ సత్యాన్ కామాంస్ తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామ-చారో భవతి [ఛాన్., ౮.౧.౬], బ్రహ్మవిద్ ఆప్నోతి పరం సో'శ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ। బ్రహ్మణా విపిశ్చతా [తై., ౨.౧.౨], ఏతమ్ ఆనన్ద-మయమ్ ఆత్మానమ్ ఉపసఙ్క్రమ్య। ఇమాన్ లోకాన్ కామాన్నీ కామ-రూప్య్ అనుసఞ్చరన్ [తై., ౩.౩.౫], స తత్ర పర్యేతి [ఛాన్., ౮.౧౨.౩], రసో వై సః। రసం హ్య్ ఏవాయం లబ్ధ్వానన్దీ భవతి [తై. ఆ., ౭.౧], యథా నద్యః స్యన్దమానాః సముద్రే అస్తం గచ్ఛన్తి నామ-రూపే విహాయ। తథా విద్వాన్ నామ-రూపాద్ విముక్తః పరాత్ పరం పురుషమ్ ఉపైతి దివ్యమ్ [ముణ్డ్., ౩.౨.౮], తదా విద్వాన్ పుణ్య-పాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యమ్ ఉపైతి [ముణ్డ్., ౩.౧.౩] ఇత్య్ ఆద్యాః।

[ఉపాసనం సగుణ-బ్రహ్మణ ఏవ]

పర-విద్యాసు సర్వాసు సగుణమ్ ఏవ బ్రహ్మోపాస్యమ్। ఫలం చైకరూపమ్ ఏవ। అతో విద్యా-వికల్ప ఇతి సూత్ర-కారేణైవ ఆనన్దాదయః ప్రధానస్య [బ్ర. సూ. ౩.౩.౧౧], వికల్పో'విశిష్ట-ఫలత్వాత్ [బ్ర. సూ. ౩.౩.౭౫] ఇత్య్ ఆదిషూక్తమ్। వాక్య-కారేణ చ సగుణస్యైవోపాస్యత్వం విద్యా-వికల్పశ్ చోక్తః– యుక్తం తద్-గుణకోపాసనాత్ ఇతి। భాష్య-కృతా వ్యాఖ్యాతం చ యద్య్ అపి సచ్-చిత్తః ఇత్య్ ఆదినా। బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి [ముణ్డ్., ౩.౨.౯] ఇత్య్ అత్రాపి నామ-రూపాద్ విముక్తః పరాత్పరం పురుషమ్ ఉపైతి దివ్యమ్ [ముణ్డ్., ౩.౨.౮], నిరఞ్జనః పరమం సామ్యమ్ ఉపైతి [ముణ్డ్., ౩.౧.౩], పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే [ఛాన్., ౮.౧౨.౨] ఇత్య్ ఆదిభిర్ ఐకార్థ్యాత్ ప్రాకృత-నామ-రూపాభ్యాం వినిర్ముక్తస్య నిరస్త-తత్-కృత-భేదస్య జ్ఞానైకాకారతయా బ్రహ్మ-ప్రకారతోచ్యతే। ప్రకారైక్యే చ తత్త్వ-వ్యవహారో ముఖ్య ఏవ; యథా సేయం గౌర్ ఇతి॥

అత్రాపి విజ్ఞానం ప్రాపకం ప్రాప్యే పరే బ్రహ్మణి పార్థివ। ప్రాపణీయస్ తథైవాత్మా ప్రక్షీణాశేష-భావనః॥ [వి. పు., ౬.౭.౯౩] ఇతి॥ పర-బ్రహ్మ-ధ్యానాద్ ఆత్మా పర-బ్రహ్మవత్ ప్రక్షీణాశేష-భావనః– కర్మ-భావనా-బ్రహ్మభావనోభయ-భావనేతి భావనా-త్రయ-రహితః ప్రాపణీయ ఇత్య్ అభిధాయ, క్షేత్రజ్ఞః కరణీ జ్ఞానం కరణం తస్య వై ద్విజ। నిష్పాద్య ముక్తి-కార్యం హి కృతకృత్యం నివర్తయేత్॥ [వి. పు., ౬.౭.౯౪] ఇతి కరణస్య పర-బ్రహ్మ-ధ్యాన-రూపస్య ప్రక్షీణాశేష-భావనాత్మ-స్వరూప-ప్రాప్త్యా కృతకృత్యత్వేన నివృత్తి-వచనాద్ యావత్-సిద్ధ్య్-అనుష్ఠేయమ్ ఇత్య్ ఉక్త్వా తద్-భావ-భావమ్ ఆపన్నస్ తదాసౌ పరమాత్మనా। భవత్య్ అభేదీ భేదశ్ చ తస్యాజ్ఞాన-కృతో భవేత్॥ [వి. పు., ౬.౭.౯౩।౯౫] ఇతి ముక్తస్య స్వరూపమ్ ఆహ। తద్-భావో బ్రహ్మణో భావః స్వభావః। న తు స్వరూపైక్యమ్, తద్-భావ-భావమ్ ఆపన్న ఇతి ద్వితీయ-భావ-శబ్దాన్ అన్వయాత్ పూర్వోక్తార్థ-విరోధాచ్ చ। యద్ బ్రహ్మణః ప్రక్షీణాశేష-భావనత్వం తదాపత్తిః తద్-భావ-భావాపత్తిః। యదైవమ్ ఆపన్నస్ తదాసౌ పరమాత్మనా అభేదీ భవతి భేద-రహితో భవతి। జ్ఞనైకాకారతయా పరమాత్మనైక-ప్రకారస్యాస్య తస్మాద్ భేదో దేవాది-రూపః। తద్-అన్వయో'స్య కర్మ-రూపాజ్ఞాన-మూలః। న స్వరూప-కృతః స తు దేవాదిభేదః పర-బ్రహ్మ-ధ్యానేన మూల-భూతాజ్ఞాన-రూపే కర్మణి వినష్టే హేత్వ్-అభావాన్ నివర్తత ఇత్య్ అభేదీ భవతి। యథోక్తమ్– ఏక-స్వరూప-భేదస్ తు బాహ్య-కర్మ-వృతి-ప్రజః। దేవాది-భేదే'పధ్వస్తే నాస్త్య్ ఏవావరణో హి సః॥ [వి. పు., ౨.౧౪.౩౩] ఇతి॥

ఏతద్ ఏవ వివృణోతి విభేద-జనకే'జ్ఞానే నాశమాత్య్ అన్తికం గతే। ఆత్మానో బ్రహ్మణో భేదమ్ అసన్తం కః కరిష్యతి, ఇతి। విభేదః– వివిధో భేదః– దేవ-తిర్యజ్-మనుష్య-స్థావరాత్మకః। యథోక్తం శౌనకేనాపి చతుర్-విధో'పి భేదో'యం మిథ్యా-జ్ఞాన-నిబన్ధనః [విష్ణు-ధర్మ,౧౦౦.౨౧] ఇతి। ఆత్మని జ్ఞాన-రూపే దేవాది-రూప-వివిధ-భేద-హేతు-భూత-కర్మాఖ్యా-జ్ఞానే పర-బ్రహ్మ-

ధ్యానేనాత్యన్తిక-నాశం గతే సతి హేత్వ్-అభావాద్ అసన్తం పరస్మాద్ బ్రహ్మణ ఆత్మనో దేవాది-రూప-భేదం కః కరిష్యతీత్య్ అర్థః। అవిద్యా కర్మ-సంజ్ఞాన్యా ఇతి హ్య్ అత్రైవోక్తమ్॥

[అద్వైత-పరత్వేన పరాభిమత-గీతోక్తి-వివరణమ్]

క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి [భ. గీ., ౧౩.౨] ఇత్య్ ఆదినాన్తర్యామి-రూపేణ సర్వస్యాత్మతయా ఐక్యాభిధానమ్। అన్యథా– క్షరః సర్వాణి భూతాని కూటస్థో'క్షర ఉచ్యతే। ఉత్తమః పురుషస్ త్వ్ అన్యః, ఇత్య్ ఆదిభిర్ విరోధః। అన్తర్యామి-రూపేణ సర్వేషామ్ ఆత్మత్వం తత్రైవ భగవతాభిహితమ్ ఈశ్వరః సర్వ-భూతానాం హృద్-దేశే'ర్జున తిష్ఠతి [భ. గీ., ౧౮.౬౧], సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టః [భ. గీ., ౧౫.౧౫] ఇతి చ। అహమ్ ఆత్మా గుడాకేశ సర్వ-భూతాశయ-స్థితః, ఇతి చ తద్ ఏవోచ్యతే। భూత-శబ్దో హ్య్ ఆత్మ-పర్యన్త-దేహ-వచనః। యతః సర్వేషామ్ అయమ్ ఆత్మా తత ఏవ సర్వేషాం తచ్-ఛరీరతయా పృథగ్-అవస్థానం ప్రతిషిధ్యతే న తద్ అస్తి వినా యత్ స్యాత్ ఇతి; భగవద్-విభూత్య్ ఉపసంహారశ్ చాయమ్ ఇతి తథైవాభ్యుపగన్తవ్యమ్। తత ఇదమ్ ఉచ్యతే– యద్ యద్ విభూతిమత్ సత్త్వం శ్రీమద్ ఊర్జితమ్ ఏవ వా। తత్ తద్ ఏవావగచ్ఛ త్వం మమ తేజోం'శ-సమ్భవమ్। విష్టభ్యాహమ్ ఇదం కృత్స్నమ్ ఏకాంశేన స్థితో జగత్॥ [భ. గీ., ౧౦.౪౧।౪౨] ఇతి॥

అతః శాస్త్రేషు న నిర్విశేష-వస్తు-ప్రతిపాదనమ్ అస్తి। నాప్య్ అర్థ-జాతస్య భ్రాన్తత్వ-ప్రతిపాదనమ్। నాపి చిద్-అచిద్-ఈశ్వరాణాం స్వరూప-భేద-నిషేధః॥

[అవిద్యాయాం సప్త-విధా అనుపపత్తయః]

[అవిద్యా-దూషణార్థం పరోక్తార్థానువాదః]

యద్ అప్య్ ఉచ్యతే నిర్విశేషే స్వయమ్-ప్రకాశే వస్తుని దోష-పరికల్పితమ్ ఈశేశితవ్యాద్య్-అనన్త-వికల్పం సర్వం జగత్। దోషశ్ చ స్వరూప-తిరోధాన-వివిధ-విచిత్ర-విక్షేపకరీ సద్-అసద్-అనిర్వచనీయానాద్య్-అవిద్యా। సా చావశ్యాభ్యుపగమనీయా; అనృతేన హి ప్రత్యూఢాః [ఛాన్., ౮.౩.౨] ఇత్య్ ఆదిభిః శ్రుతిభిః, బ్రహ్మణస్ తత్ త్వమ్ అస్య్ ఆది వాక్య-సామానాధికరణ్యావగత-జీవైక్యానుపపత్త్యా చ। సా తు న సతీ, భ్రాన్తి-బాధయోర్ అయోగాత్। నాప్య్ అసతీ, ఖ్యాతి-బాధయోశ్ చాయోగాత్। అతః కోటి-ద్వయ-వినిర్ముక్తేయమ్ అవిద్యేతి తత్త్వ-విదః– ఇతి।

[తత్రాశ్రయానుపపత్తిః]

తద్ అయుక్తమ్। సా హి కిమ్ ఆశ్రిత్య భ్రమం జనయతి న తావజ్ జీవమ్ ఆశ్రిత్య, అవిద్యా-పరికల్పితత్వాజ్ జీవ-భావస్య। నాపి బ్రహ్మాశ్రిత్య, తస్య స్వయమ్-ప్రకాశ-జ్ఞాన-స్వరూపత్వేనావిద్యావిరోధిత్వాత్। సా హి జ్ఞాన-బాధ్యాభిమతా॥

జ్ఞాన-రూపం పరం బ్రహ్మ తన్ నివర్త్యం మృషాత్మకమ్।

అజ్ఞానం చేత్ తిరస్కుర్యాత్కః ప్రభుస్ తన్-నివర్తనే॥

జ్ఞానం బ్రహ్మేతి చేజ్ జ్ఞానమ్ అజ్ఞానస్య నివర్తకమ్।

బ్రహ్మవత్ తత్-ప్రకాశత్వాత్ తద్ అపి హ్య్ అనివర్తకమ్॥

జ్ఞానం బ్రహ్మేతి విజ్ఞానమ్ అస్తి చేత్ స్యాత్ ప్రమేయతా।

బ్రహ్మణో'ననుభూతిత్వం త్వద్-ఉక్త్యైవ ప్రసజ్యతే॥ [శ్రీ-నాథమునిః]

జ్ఞాన-స్వరూపం బ్రహ్మేతి జ్ఞానం తస్యా అవిద్యాయా బాధకమ్, న స్వరూప-భూతం జ్ఞానమ్ ఇతి చేన్ న, ఉభయోర్ అపి బ్రహ్మ-స్వరూప-ప్రకాశత్వే సత్య్ అన్యతరస్యావిద్యా-విరోధిత్వమ్ అన్యతరస్య నేతి విశేషానవగమాత్।

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– జ్ఞాన-స్వరూపం బ్రహ్మేత్య్ అనేన జ్ఞానేన బ్రహ్మణి యః స్వభావో' వగమ్యతే; స బ్రహ్మణః స్వయమ్-ప్రకాశత్వేన స్వయమ్ ఏవ ప్రకాశత ఇత్య్ అవిద్యా-విరోధిత్వే న కశ్చిద్ విశేషః స్వరూప-తద్-విషయ-జ్ఞానయోః– ఇతి।

[బ్రహ్మ-విషయ-ప్రమాణ-జ్ఞానం భ్రమ-నివర్తకమ్ ఇతి కల్పస్యయ దూషణమ్]

కిం చ, అనుభవ-స్వరూపస్య బ్రహ్మణో'నుభవాన్తరాననుభావ్యత్వేన భవతో న తద్-విషయం జ్ఞానమ్ అస్తి। అతో జ్ఞానమ్ అజ్ఞాన-విరోధి చేత్ స్వయమ్ ఏవ విరోధి భవతీతి నాస్యా బ్రహ్మాశ్రయత్వ-సమ్భవః। శుక్త్య్-ఆదయస్ తు స్వయాథాత్మ్య-ప్రకాశే స్వయమ్ అసమర్థాః స్వాజ్ఞానావిరోధినస్ తన్-నివర్తనే చ జ్ఞానాన్తరమ్ అపేక్షన్తే। బ్రహ్మ తు స్వానుభవ-సిద్ధ-స్వయాథాత్మ్యమ్ ఇతి స్వాజ్ఞాన-విరోధ్య్ ఏవ। తత ఏవ నివర్తకాన్తరం చ నాపేక్షతే॥

[ప్రపఞ్చ-మిథ్యాత్వ-విషయకం జ్ఞానం భ్రమ-నివర్తకమ్ ఇతి పక్షస్య దూషణమ్]

అథోచ్యేత– బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్తస్య మిథ్యాత్వ-జ్ఞానమ్ అజ్ఞాన-విరోధి– ఇతి। న, ఇదం బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్త-మిథ్యాత్వ-జ్ఞానం కిం బ్రహ్మ యాథాత్మ్యాజ్ఞాన-విరోధ్య్ ఉత ప్రపఞ్చ-సత్యత్వ-రూపాజ్ఞాన-విరోధీతి వివేచనీయమ్। న తావద్ బ్రహ్మ-యాథాత్మ్యాజ్ఞాన-విరోధి, అతద్-విషయత్వాజ్ జ్ఞానాజ్ఞానయోర్ ఏక-విషయత్వేన హి విరోధః। ప్రపఞ్చ-మిథ్యాత్వ-జ్ఞానం తత్-సత్యత్వ-రూపాజ్ఞానేన విరుధ్యతే। తేన ప్రపఞ్చ-సత్యత్వ-రూపాజ్ఞానమ్ ఏవ బాధితమ్ ఇతి బ్రహ్మ-స్వరూపాజ్ఞానం తిష్ఠత్య్ ఏవ। బ్రహ్మ-స్వరూపాజ్ఞానం నామ తస్య సద్వితీయత్వమ్ ఏవ। తత్ తు తద్-వ్యతిరిక్తస్య మిథ్యాత్వ-జ్ఞానేన నివృత్తమ్। స్వరూపం తు స్వానుభవ-సిద్ధమ్ ఇతి చేన్ న। బ్రహ్మణో'ద్వితీయత్వం స్వరూపం స్వానుభవ-సిద్ధమ్ ఇతి తద్-విరోధి సద్వితీయత్వ-రూపాజ్ఞానం తద్-బాధశ్ చ న స్యాతామ్। అద్వితీయత్వం ధర్మ ఇతి చేన్ న, అనుభవ-స్వరూపస్య బ్రహ్మణో'నుభావ్య-ధర్మ-విరహస్య భవతైవ ప్రతిపాదితత్వాత్। అతో జ్ఞాన-స్వరూపస్య బ్రహ్మణో విరోధాద్ ఏవ నాజ్ఞానాశ్రయత్వమ్॥

[అవిద్యయా బ్రహ్మణస్ తిరోధానానుపపత్తిః]

కిం చ, అవిద్యయా ప్రకాశైక-స్వరూపం బ్రహ్మ తిరోహితమ్ అతి వదతా స్వరూప-నాశ ఏవోక్తః స్యాత్। ప్రకాశ-తిరోధానం నామ ప్రకాశోత్పత్తి-ప్రతిబన్ధో విద్యమానస్య వినాశో వా। ప్రకాశస్యానుత్పాద్యత్వాభ్యుపగమేన ప్రకాశతిరోధానం ప్రకాశనాశ ఏవ॥

[అవిద్యా-స్వరూపానుపపత్తిః]

అపి చ నిర్విషయా నిరాశ్రయా స్వ-ప్రకాశేయమ్ అనుభూతిః స్వాశ్రయ-దోష-వశాద్ అనన్తాశ్రయమ్ అనన్త- విషయమ్ ఆత్మానమ్ అనుభవతీత్య్ అత్ర కిమ్ అయం స్వాశ్రయ-దోషః పరమార్థ-భూతః ఉతాపరమార్థ-భూత ఇతి వివేచనీయమ్। న తావత్ పరమార్థః, అనభ్యుపగమాత్। నాప్య్ అపరమార్థః, తథా సతి హి ద్రష్టృత్వేన వా దృశ్యత్వేన వా దృశిత్వేన వాభ్యుపగమనీయః। న తావద్ దృశిః, దృశి-స్వరూప-భేదానభ్యుపగమాత్। భ్రమాధిష్ఠాన-భూతాయాస్ తు సాక్షాద్ దృశేర్ మాధ్యమిక-పక్ష-ప్రసఙ్గేనాపారమార్థ్యానభ్యుపగమాచ్ చ। ద్రష్టృ-దృశ్యయోస్ తద్-అవచ్ఛిన్నాయా దృశేశ్ చ కాల్పనికత్వేన మూల-దోషాన్తరాపేక్షయానవస్థా స్యాత్। అథైతత్-పరిజిహీర్షయా పరమార్థసత్య్ అనుభూతిర్ ఏవ బ్రహ్మ-రూపో దోష ఇతి చేద్ బ్రహ్మైవ చేద్ దోషః, ప్రపఞ్చ-దర్శనస్యైవ తన్-మూలం స్యాత్। కిం ప్రపఞ్చ-తుల్యావిద్యాన్తర-పరికల్పనేన బ్రహ్మణో దోషత్వే సతి తస్య నిత్యత్వేనానిర్మోక్షశ్ చ స్యాత్। అతో యావద్ బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్త-పారమార్థిక-దోషానభ్యుపగమః, న తావద్ భ్రాన్తిర్ ఉపపాదితా భవతి।

[అనిర్వచనీయత్వానుపపత్తిః]

అనిర్వచనీయత్వం చ కిమ్ అభిప్రేతమ్। సద్-అసద్-విలక్షణత్వమ్ ఇతి చేత్, తథావిధస్య వస్తునః ప్రమాణ-శూన్యత్వేనానిర్వచనీయతైవ స్యాత్। ఏతద్ ఉక్తం భవతి– సర్వం హి వస్తు-జాతం ప్రతీతి-వ్యవస్థాప్యమ్। సర్వా చ ప్రతీతిః సద్-అసద్-ఆకారా। సద్-అసద్-ఆకారాయాస్ తు ప్రతీతేః సద్-అసద్-విలణం విషయ ఇత్య్ అభ్యుపగమ్యమానే సర్వం సర్వ-ప్రతీతేర్ విషయః స్యాత్– ఇతి॥

[అవిద్యాయాం ప్రమాణానుపపత్తి-ప్రదర్శనార్థం పూర్వ-పక్షోపన్యాసః]

అథ స్యాత్– వస్తు-స్వరూప-తిరోధాన-కరమ్ ఆన్తర-బాహ్య-రూప-వివిధాధ్యాసోపాదానం సద్-అసద్-అనిర్వచనీయమ్ అవిద్యా అజ్ఞానాది-పద-వాచ్యం వస్తు-యాథాత్మ్య-జ్ఞాన-నివర్త్యం జ్ఞాన-ప్రాగ్-అభావాతిరేకేణ భావ-రూపమ్ ఏవ కిఞ్చిద్ వస్తు ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం ప్రతీయతే। తద్-ఉపహిత-బ్రహ్మోపాదానశ్ చావికారే స్వ-ప్రకాశ-చిన్-మాత్ర-వపుషి తేనైవ తిరోహిత-స్వరూపే ప్రత్యగ్-ఆత్మన్య్ అహఙ్కార-జ్ఞాన-జ్ఞేయ-విభాగ-రూపో'ధ్యాసః। తస్యైవావస్థా-విశేషేణాధ్యాస-రూపే జగతి జ్ఞాన-బాధ్య-సర్ప-రజతాది-వస్తు తత్-తజ్-జ్ఞాన-రూపాధ్యాసో'పి

జాయతే। కృత్స్నస్య మిథ్యా-రూపస్య తద్-ఉపాదానత్వం చ మిథ్యా-భూతస్యార్థస్య మిథ్యా-భూతమ్ ఏవ కారణం భవితుమ్ అర్హతీతి హేతు-బలాద్ అవగమ్యతే।

[అవిద్యా-విషయే ప్రత్యక్షస్య ప్రమాణతా]

కారణాజ్ఞాన-విషయం ప్రత్యక్షం తావద్ అహమ్ అజ్ఞో మామ్ అన్యం చ న జానామి ఇత్య్ అపరోక్షావభాసః। అయం తు న జ్ఞాన-ప్రాగ్-అభావ-విషయః స హి షష్ఠ-ప్రమాణ-గోచరః। అయం తు అహం సుఖీతివద్ అపరోక్షః అభావస్య ప్రత్యక్షత్వాభ్యుపగమే'ప్య్ అయమ్ అనుభవో నాత్మజ్ఞానాభావ-విషయః, అనుభవ-వేలాయామ్ అపి జ్ఞానస్య విద్యమానత్వాత్, అవిద్యమానత్వే జ్ఞానాభావ-ప్రతీత్య్-అనుపపత్తేశ్ చ॥

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– అహమ్ అజ్ఞ ఇత్య్ అస్మిన్న్ అనుభవే అహమ్ ఇత్య్ ఆత్మనో'భావ-ధర్మితయా జ్ఞానస్య చ ప్రతియోగితయావగతిర్ అస్తి వా, న వా అస్తి చేద్ విరోధాద్ ఏవ న జ్ఞానాభావానుభవ-సమ్భవః। నో చేద్ ధర్మి-ప్రతియోగి-జ్ఞాన-సవ్యపేక్షా జ్ఞానాభావానుభవః సుతరాం న సమ్భవతి। జ్ఞానాభావస్యానుమేయత్వే'భావాఖ్య-ప్రమాణ-విషయత్వే చేయమ్ అనుపపత్తిః సమానా। అస్యాజ్ఞానస్య భావ-రూపత్వే ధర్మి-ప్రతియోగి-జ్ఞాన-సద్-భావే'పి విరోధాభావాద్ అయమ్ అనుభవో భావ-రూపాజ్ఞాన-విషయ ఏవాభ్యుపగన్తవ్యః– ఇతి।

[భావ-రూపాజ్ఞానస్య సాక్షి-చైతన్య-విరోధిత్వ-శఙ్కాపరిహారౌ]

నను చ– భావ-రూపమ్ అప్య్ అజ్ఞానం వస్తు-యాథాత్మ్యావభాస-రూపేణ సాక్షి-చైతన్యేన విరుధ్యతే। మైవమ్– సాక్షి-చైతన్యం న వస్తు-యాథాత్మ్య-విషయమ్, అపి తు అజ్ఞాన-విషయమ్, అన్యథా మిథ్యార్థావభాసానుపపత్తేః। న హ్య్ అజ్ఞాన-విషయేణ జ్ఞానేనాజ్ఞానం నివర్త్యత ఇతి న విరోధః।

నను చేదం భావ-రూపమ్ అప్య్ అజ్ఞానం విషయ-విశేష-వ్యావృత్తమ్ ఏవ సాక్షి-చైతన్యస్య విషయో భవతి। స విషయః ప్రమాణానధీన-సిద్ధిర్ ఇతి కథమ్ ఇవ సాక్షి-చైతన్యేనాస్మద్-అర్థ-వ్యావృత్తమ్ అజ్ఞానం విషయీక్రియతే। నైష దోషః, సర్వమ్ ఏవ వస్తు-జాతం జ్ఞాతతయా, అజ్ఞాతతయా వా సాక్షి-చైతన్యస్య విషయ-భూతమ్। తత్ర జడత్వేన జ్ఞాతతయా సిధ్యత ఏవ ప్రమాణ-వ్యవధానాపేక్షా। అజడస్య తు ప్రత్యగ్ వస్తునః స్వయం సిధ్యతో న ప్రమాణ-వ్యవధానాపేక్షేతి సదైవాజ్ఞానస్య వ్యావర్తకత్వేనావభాసో యుజ్యతే। తస్మాన్ న్యాయోపబృంహితేన ప్రత్యక్షేణ భావ-రూపమ్ ఏవాజ్ఞానం ప్రతీయతే।

[భావ-రూపస్యాజ్ఞానస్యానుమానతః సిద్ధి-శఙ్కా]

తద్ ఇదం భావ-రూపమ్ అజ్ఞామ్ అనుమానేనాపి సిద్ధ్యతి। వివాదాధ్యాసితం ప్రమాణ-జ్ఞానం స్వ-ప్రాగ్-అభావ-వ్యతిరిక్త-స్వ-విషయావరణ-స్వ-నివర్త్య-స్వ-దేశ-గత-వస్త్వ్-అన్తర-పూర్వకమ్, అప్రకాశితార్థ-ప్రకాశకత్వాత్, అన్ధకారే ప్రథమోత్పన్న-ప్రదీప-ప్రభావత్ ఇతి।

[తమసో ద్రవ్యత్వ-సమర్థనమ్]

ఆలోకాభావ-మాత్రం వా రూపం దర్శనాభావ-మాత్రం వా తమో న ద్రవ్యాన్తరమ్, తత్ కథం భావ-రూపాజ్ఞాన-సాధనే నిదర్శనతయోపన్యస్యత ఇతి చేత్, ఉచ్యతే— బహులత్వ-విరలత్వాద్య్-అవస్థాయోగేన రూపవత్తయా చోపలబ్ధేర్ ద్రవ్యాన్తరమ్ ఏవ తమ ఇతి నిరవద్యమ్ ఇతి॥

[భావ-రూపాజ్ఞాన-నిరాసారమ్భః, తత్ర నివర్త్య-నివర్తక-విరోధశ్ చ]

అత్రోచ్యతే– అహమ్ అజ్ఞో మామ్ అన్యం చ న జానామి ఇత్య్ అత్రోపపత్తి-సహితేన కేవలేన చ ప్రత్యక్షేణ న భావ-రూపమ్ అజ్ఞానం ప్రతీయతే। యస్ తు జ్ఞాన-ప్రాగ్-అభావ-విషయత్వే విరోధ ఉక్తః, స హి భావ-రూపాజ్ఞానే'పి తుల్యః। విషయత్వేనాశ్రయత్వేన చాజ్ఞానస్య వ్యావర్తకయా ప్రత్యగ్-అర్థః ప్రతిపన్నో వా, అప్రతిపన్నో వా। ప్రతిపన్నశ్ చేత్, తత్-స్వరూప-జ్ఞాన-నివర్త్యం తద్-అజ్ఞానం తస్మిన్ ప్రతిపన్నే కథమ్ ఇవ తిష్ఠతి। అప్రతిపన్నశ్ చేద్ వ్యావర్తకాశ్రయ-విషయ-జ్ఞాన శూన్యమ్ అజ్ఞానం కథమ్ అనుభూయేత॥

[విశదావిశద-విభాగాద్ అవిరోధ-శఙ్కా, తత్-పరిహారశ్ చ]

అథ విశద-స్వరూపావభాసో'జ్ఞాన-విరోధీ, అవిశద-స్వరూపం తు ప్రతీయత ఇత్య్ ఆశ్రయ-విషయ-జ్ఞానే సత్య్ అపి నాజ్ఞానానుభవ-విరోధః— ఇతి। హన్త తర్హి జ్ఞాన-ప్రాగ్-అభావో'పి విశద-స్వరూప-విషయః। ఆశ్రయ-ప్రతియోగి-జ్ఞానం త్వ్ అవిశద-స్వరూప-విషయమ్ ఇతి న కశ్చిద్ విశేషో'న్యత్రాభినివేశాత్॥

[అజ్ఞానస్య భావ-రూపత్వే'పి సాపేక్షతా]

భావ-రూపస్యాజ్ఞానస్యాపి హ్య్ అజ్ఞానమ్ ఇతి సిధ్యతః ప్రాగ్-అభావ-సిద్ధావ్ ఇవ సాపేక్షత్వమ్ అస్త్య్ ఏవ, తథా హి— అజ్ఞానమ్ ఇతి జ్ఞానాభావస్ తద్-అన్యస్ తద్-విరోధీ వా త్రయాణామ్ అపి తత్-స్వరూప-జ్ఞానాపేక్షావశ్యాశ్రయణీయా। యద్య్ అపి తమః స్వరూప-ప్రతిపత్తౌ ప్రకాశాపేక్షా న విద్యతే; తథాపి ప్రకాశ-విరోధీత్య్ అనేనాకారేణ ప్రతిపత్తౌ ప్రకాశ-ప్రతిపత్త్య్ అపేక్షాస్త్య్ ఏవ। భవద్-అభిమతాజ్ఞానం న కదాచిత్ స్వరూపేణ సిధ్యతి, అపి త్వ్ అజ్ఞానమ్ ఇత్య్ ఏవ। తథా సతి జ్ఞానాభావవత్ తద్-అపేక్షత్వం సమానమ్॥

[అజ్ఞానస్య జ్ఞాన-ప్రాగ్-అభావతాసమర్థనమ్]

జ్ఞాన-ప్రాగ్-అభావస్ తు భవతాప్య్ అభ్యుపగమ్యతే। ప్రతీయతే చేత్య్ ఉభయాభ్యుపేతో జ్ఞాన-ప్రాగ్-అభావ ఏవ అహమ్ అజ్ఞో మామ్ అన్యం చ న జానామి, ఇత్య్ అనుభూయత ఇత్య్ అభ్యుపగన్తవ్యమ్॥

[అజ్ఞః ఇతి ప్రత్యక్షస్య భావ-రూపాజ్ఞాన-విషయత్వే ప్రతికూల-తర్కః]

నిత్యమ్ ఉక్త-స్వ-ప్రకాశ-చైతన్యైక-స్వరూపస్య బ్రహ్మణో'జ్ఞానానుభవశ్ చ న సమ్భవతి, స్వానుభవ-స్వరూపత్వాత్ I స్వానుభవ-స్వరూపమ్ అపి తిరోహిత-స్వరూపమ్ అజ్ఞానమ్ అనుభవతీతి చేత్, కిమ్ ఇదం తిరోహిత-స్వరూపత్వమ్ I అప్రకాశిత-స్వరూపత్వమ్ ఇతి చేత్, స్వానుభవ-స్వరూపస్య కథమ్ అప్రకాశిత-స్వరూపత్వమ్ I స్వానుభవ-స్వరూపస్యాప్య్ అన్యతో'ప్రకాశిత-స్వరూపత్వమ్ ఆపద్యత ఇతి చేద్ ఏవం తర్హి ప్రకాశాఖ్య-ధర్మానభ్యుపగమేన ప్రకాశస్యైవ స్వరూపత్వాద్ అన్యతః స్వరూప-నాశ ఏవ స్యాద్ ఇతి పూర్వమ్ ఏవోక్తమ్ II

[భావ-రూపాజ్ఞాన-విషయత్వే దూషణాన్తరమ్]

కిం చ– బ్రహ్మ-స్వరూప-తిరోధాన-హేతు-భూతమ్ ఏతద్ అజ్ఞానం స్వయమ్ అనుభూతం సద్ బ్రహ్మ తిరస్కరోతి I బ్రహ్మ తిరస్కృత్య స్వయం తద్-అనుభవ-విషయో భవతీత్య్ అన్యోన్యాశ్రయణమ్ II

అనుభూతమ్ ఏవ తిరస్కరోతీతి చేద్ యద్య్ అతిరోహిత-స్వరూపమ్ ఏవ బ్రహ్మాజ్ఞానమ్ అనుభవతి; తదా తిరోధాన-కల్పనా నిష్ప్రయోజనా స్యాద్ అజ్ఞాన-స్వరూప-కల్పనా చ I బ్రహ్మణో'జ్ఞానాదర్శనవద్ అజ్ఞాన-కార్యతయాభిమత-ప్రపఞ్చ-దర్శనస్యాపి సమ్భవాత్ I కిం చ– బ్రహ్మణో'జ్ఞానానుభవః కిం స్వతో'న్యతో వా స్వతశ్ చేద్ అజ్ఞానానుభవస్య స్వరూప-ప్రయుక్తత్వేన అనిర్మోక్షః స్యాత్ I అనుభూతి-స్వరూపస్య బ్రహ్మణో'జ్ఞానానుభవ-స్వరూపత్వేన మిథ్యా-రజత-బాధక-జ్ఞానేన రజతానుభవస్యాపి నివృత్తివన్ నివర్తక-జ్ఞానేనాజ్ఞానానుభూతి-రూప-బ్రహ్మ-స్వరూప-నివృత్తిర్ వా I అన్యతశ్ చేత్ కిం తద్-అన్యజ్ అజ్ఞానాన్తరమ్ ఇతి చేద్ అనవస్థా స్యాత్ I బ్రహ్మ తిరస్కృత్యైవ స్వయమ్ అనుభవ-విషయో భవతీతి చేత్ తథా సతీదమ్ అజ్ఞానం కాచాదివత్ స్వ-సత్తయా బ్రహ్మ తిరస్కరోతీతి జ్ఞాన-బాధ్యత్వమ్ అజ్ఞానస్య న స్యాత్ II

అథేదమ్ అజ్ఞానం స్వయమ్ అనాది, బ్రహ్మణః స్వ-సాక్షిత్వం బ్రహ్మ-స్వరూప-తిరస్కృతిం చ యుగపద్ ఏవ కరోతి I అతో నానవస్థాదయో దోషా ఇతి నైతత్; స్వానుభవ-స్వరూపస్య బ్రహ్మణః స్వరూప-తిరస్కృతిమ్ అన్తరేణ సాక్షిత్వాపాదనాయోగాత్ I హేత్వ్-అన్తరేణ తిరస్కృతమ్ ఇతి చేత్, తర్హ్య్ అస్యానాదిత్వమ్ అపాస్తమ్ I అనవస్థా చ పూర్వోక్తా I అతిరస్కృత-స్వరూపస్యైవ సాక్షిత్వాపాదనే బ్రహ్మణః స్వానుభవైకతానతా చ న స్యాత్ II

[పూర్వోక్త-విశదావిశదావ్ అభాస-దూషణమ్]

అపి చ– అవిద్యయా బ్రహ్మణి తిరోహితే తద్ బ్రహ్మ న కిఞ్చిద్ అపి ప్రకాశతే ఉత కిఞ్చిత్ ప్రకాశతే పూర్వస్మిన్ కల్పే ప్రకాశ-మాత్ర-స్వరూపస్య బ్రహ్మణో'ప్రకాశే తుచ్ఛతాపత్తిర్ అసకృద్ ఉక్తా I ఉత్తరస్మిన్ కల్పే సచ్-చిద్-ఆనన్దైకరసే బ్రహ్మణి కో'యమ్ అంశస్ తిరస్క్రియతే, కో వా ప్రకాశతే నిరంశే నిర్విశేషే ప్రకాశ-మాత్రే వస్తున్య్ ఆకార-ద్వయాసమ్భవేన

తిరస్కారః ప్రకాశశ్ చ యుగపన్ న సఙ్గచ్ఛేతే। అథ సచ్-చిద్-ఆనన్దైకరసం బ్రహ్మ అవిద్యయా తిరోహిత-స్వరూపమ్ అవిశదమ్ ఇవ లక్ష్యత ఇతి ప్రకాశ-మాత్ర-స్వరూపస్య విశదతావిశదతా వా కిం-రూపా। ఏతద్ ఉక్తం భవతి– యః సాంశః సవిశేషః ప్రకాశ-విషయః; తస్య సకలావభాసో విశదావభాసః, కతిపయ-విశేష-రహితావభాసశ్ చావిశదావభాసః। తత్ర య ఆకారో'ప్రతిపన్నస్ తస్మిన్న్ అంశే ప్రకాశాభావాద్ ఏవ ప్రకాశావైశద్యం న విద్యతే। యచ్ చాంశః ప్రతిపన్నస్ తస్మిన్న్ అంశే తద్-విషయ-ప్రకాశో విశద ఏవ। అతః సర్వత్ర ప్రకాశాంశే' వైశద్యం న సమ్భవతి। విషయే'పి స్వరూపే ప్రతీయమానే తద్-గత-కతిపయ-విశేషాప్రతీతిర్ ఏవావైశద్యమ్। తస్మాద్ అవిషయే నిర్విశేషే ప్రకాశ-మాత్రే బ్రహ్మణి స్వరూపే ప్రకాశమానే తద్-గత-కతిపయ-విశేషాప్రతీతి-రూపావైశద్యం నామాజ్ఞాన-కార్యం న సమ్భవతి।

[విశదావిశదావభాసస్యైవ ముఖాన్తరేణ దూషణమ్]

అపి చ– ఇదమ్ అవిద్యా-కార్యమ్ అవైశద్యం తత్త్వ-జ్ఞానోదయాన్ నివర్తతే న వా అనివృత్తావపవర్గాభావః। నివృత్తౌ చ వస్తు కిం-రూపమ్ ఇతి వివేచనీయమ్। విశద-స్వరూపమ్ ఇతి చేత్ తద్-విశద-స్వరూపం ప్రాగ్ అస్తి న వా అస్తి చేద్ అవిద్యా-కార్యమ్ అవైశద్యం తన్-నివృత్తిశ్ చ న స్యాతామ్। నో చేన్ మోక్షస్య కార్యతయా అనిత్యతా స్యాత్॥

[దూషణాన్తరాణి]

అస్యాజ్ఞానస్యాశ్రయానిరూపణాద్ ఏవాసమ్భవః పూర్వమ్ ఏవోక్తః। అపి చ– అపరమార్థ-దోష-మూల-భ్రమ-వాదినా నిరధిష్ఠాన-భ్రమాసమ్భవో'పి దురుపపాదః; భ్రమ-హేతు-భూత-దోషాశ్రయత్వవద్ అధిష్ఠానాపారమార్థ్యే'పి భ్రమోపపత్తేః। తతశ్ చ సర్వ-శూన్యత్వమ్ ఏవ స్యాత్॥

[ఉక్తాజ్ఞానే'నుమాన-ప్రమాణ-దూషణమ్]

యద్ ఉక్తమ్ అనుమానేనాపి భావ-రూపమ్ అజ్ఞానం సిధ్యతీతి; తద్ అయుక్తమ్; అనుమానాసమ్భవాత్। ననూక్తమనుమానమ్। సత్యమ్ ఉక్తమ్। దురుక్తం తు తత్, అజ్ఞానే'ప్య అనభిమతాజ్ఞానాన్తర-సాధనేన విరుద్ధత్వాద్ ధేతోః। తత్రాజ్ఞానాన్తరాసాధనే హేతోర్ అనైకాన్త్యమ్। సాధనే చ తద్-అజ్ఞానమ్ అజ్ఞాన-సాక్షిత్వం నివారయతి। తతశ్ చాజ్ఞాన-కల్పనా నిష్ఫలా స్యాత్॥

[అనుమానే దూషణాన్తరమ్]

దృష్టాన్తశ్ చ సాధన-వికలః; దీప-ప్రభాయా అప్రకాశితార్థ-ప్రకాశకత్వాభావాత్। సర్వత్ర జ్ఞానస్యైవ హి ప్రకాశకత్వమ్। సత్య అపి దీపే జ్ఞానేన వినా విషయ-ప్రకాశాభావాత్। ఇన్ద్రియాణామ్ అపి జ్ఞానోత్పత్తి-హేతుత్వమ్ ఏవ; న ప్రకాశకత్వమ్। ప్రదీప-ప్రభాయాస్ తు చక్షుర్-ఇన్ద్రియస్య జ్ఞానమ్ ఉత్పాదయతో విరోధితమో-నిరసన-ద్వారేణ ఉపకారకత్వ-

మాత్రమ్ ఏవ। ప్రకాశక-జ్ఞానోత్పత్తౌ వ్యాప్రియమాణ-చక్షుర్-ఇన్ద్రియోపకారక-హేతుత్వమ్ అపేక్ష్య దీపస్య ప్రకాశకత్వ-వ్యవహారః। నాస్మాభిర్ జ్ఞాన-తుల్య-ప్రకాశకత్వాభ్యుపగమేన దీప-ప్రభా నిదర్శితా। అపి తు జ్ఞానస్యైవ స్వ-విషయావరణ-నిరసన-పూర్వక-ప్రకాశకత్వమ్ అఙ్గీకృత్యేతి చేన్ న, న హి విరోధి-నిరసన-మాత్రం ప్రకాశకత్వమ్; అపి త్వ్ అర్థ-పరిచ్ఛేదః। వ్యవహార-యోగ్యతాపాదానమ్ ఇతి యావత్। తత్ తు జ్ఞానస్యైవ। యద్య్ ఉపకారకాణామ్ అప్య్ అప్రకాశితార్థ-ప్రకాశకత్వమ్ అఙ్గీకృతం, తర్హీన్ద్రియాణామ్ ఉపకారకతమత్వేనాప్రకాశితార్థ-ప్రకాశకత్వమ్ అఙ్గీకరణీయమ్। తథా సతి తేషాం స్వ-నివర్త్య-వస్త్వ్-అన్తర-పూర్వకత్వాభావాద్ ధేతోర్ అనైకాన్త్యమ్ ఇత్య్ అలమ్ అనేన॥

[భావ-రూపాజ్ఞానానుమానస్య ప్రతికూలతర్క-పరాహతిః]

ప్రతిప్రయోగాశ్ చ– ౧) వివాదాధ్యాసితమ్ అజ్ఞానం న జ్ఞాన-మాత్ర-బ్రహ్మాశ్రయమ్; అజ్ఞానత్వాత్; శుక్తికాద్య్-అజ్ఞానవత్। జ్ఞాత్రాశ్రయం హి తత్। ౨) వివాదాధ్యాసితమ్ అజ్ఞానం న జ్ఞాన-మాత్ర-బ్రహ్మావరణమ్; అజ్ఞానత్వాత్, శుక్తికాద్య్-అజ్ఞానవత్। విషయావరణం హి తత్। ౩) వివాదాధ్యాసితమ్ అజ్ఞానం న జ్ఞాన-నివర్త్యమ్; జ్ఞాన-విషయానావరణత్వాత్; యజ్ జ్ఞాన-నివర్త్యమ్ అజ్ఞానం తజ్ జ్ఞాన-విషయావరణమ్। యథా శుక్తికాద్య్-అజ్ఞానమ్। ౪। బ్రహ్మ నాజ్ఞానాస్పదమ్, జ్ఞాతృత్వ-విరహాత్; ఘటాదివత్। ౫) బ్రహ్మ నాజ్ఞానావరణమ్; జ్ఞానా-విషయత్వాత్। యద్ అజ్ఞానావరణం తజ్ జ్ఞాన-విషయ-భూతమ్, యథా శుక్తికాది। ౬) బ్రహ్మ న జ్ఞాన-నివర్త్యాజ్ఞానమ్; జ్ఞానావిషయత్వాత్। యజ్ జ్ఞాననిర్త్యాజ్ఞానం తజ్ జ్ఞాన-విషయ-భూతమ్, యథా శుక్తికాది। ౭) వివాదాధ్యాసితం ప్రమాణ-జ్ఞానం స్వ-ప్రాగ్-అభావాతిరక్తాజ్ఞాన-పూర్వకం న భవతి, ప్రమాణ-జ్ఞానత్వాత్, భవద్-అభిమతాజ్ఞాన-సాధన-ప్రమాణ-జ్ఞానవత్। ౮) జ్ఞానం న వస్తునో వినాశకమ్, శక్తి-విశేషోపబృంహణ-విరహే సతి జ్ఞానత్వాత్। యద్ వస్తునో వినాశకం తచ్-ఛక్తి-విశేషోపబృంహితం జ్ఞానమ్ అజ్ఞానం చ దృష్టమ్; యథేశ్వర-యోగి-ప్రభృతి-జ్ఞానమ్; యథా చ ముద్గరాది। ౯) భావ-రూపమ్ అజ్ఞానం న జ్ఞాన-వినాశ్యమ్; భావ-రూపత్వాత్, ఘటాదివద్ ఇతి।

[అన్తిమే ప్రతికూల-తర్కే వ్యాప్తి-భఙ్గ-శఙ్కాపరిహారౌ]

అథోచ్యేత– బాధక-జ్ఞానేన పూర్వ-జ్ఞానోత్పన్నానాం భయాదీనాం వినాశో దృశ్యతే– ఇతి। నైవమ్– న హి జ్ఞానేన తేషాం వినాశః; క్షణికత్వేన తేషాం స్వయమ్ ఏవ వినాశాత్; కారణ-నివృత్త్యా చ పశ్చాద్ అనుత్పత్తేః। క్షణికత్వం చ తేషాం జ్ఞానవద్ ఉత్పత్తికారణ-సన్నిధాన ఏవోపలబ్ధేః; అన్యథానుపలబ్ధేశ్ చావగమ్యతే। అక్షణికత్వే చ భయాదీనాం భయాది-హేతు-భూత-జ్ఞాన-సన్తతావవిశేషేణ సర్వేషాం జ్ఞానానాం భయాద్య్-ఉత్పత్తి-హేతుత్వేనానేక-భయోపలబ్ధి-ప్రసఙ్గాచ్ చ॥

[అవిద్యానుమాన-ప్రయోగ-దూషణమ్]

స్వ-ప్రాగ్-అభావ-వ్యతిరిక్త-వస్త్వ-అన్తర-పూర్వకమ్ ఇతి వ్యర్థ-విశేషణోపాదానేన ప్రయోగ-కుశలతా చావిష్కృతా। అతో'నుమానేనాపి న భావ-రూపాజ్ఞాన-సిద్ధిః।

[అవిద్యాయాం ప్రమాణాన్తరస్యాప్య్ అభావః]

శ్రుతి-తద్-అర్థాపత్తిభ్యామ్ అజ్ఞానాసిద్ధిర్ అనన్తరమ్ ఏవ వక్ష్యతే। మిథ్యార్థస్య హి మిథ్యైవోపాదానం భవితుమ్ అర్హతీత్య్ ఏతద్ అపి న విలక్షణత్వాత్ [బ్ర. సూ. ౨.౧.౪] ఇత్య్ అధికరణ-న్యాయేన పరిహ్రియతే। అతో'నిర్వచనీయాజ్ఞాన-విషయా న కాచిద్ అపి ప్రతీతిర్ అస్తి।

[ఖ్యాతి-విచారారమ్భః]

ప్రతీతి-భ్రాన్తి-బాధైర్ అపి న తథాభ్యుపగమనీయమ్। ప్రతీయమానమ్ ఏవ హి ప్రతీతి-భ్రాన్తి-బాధ-విషయః। ఆభిః ప్రతీతిభిః ప్రతీత్య్-అన్తరేణ చానుపలబ్ధమ్ ఆసాం విషయ ఇతి న యుజ్యతే కల్పయితుమ్॥

[అనిర్వచనీయ-ఖ్యాతిః]

శుక్త్య్-ఆదిషు రజతాది-ప్రతీతేః, ప్రతీతి-కాలే'పి తన్ నాస్తీతి బాధేన చాన్యస్యాన్యథాభానాయోగాచ్ చ సద్-అసద్-అనిర్వచనీయమ్ అపూర్వమ్ ఏవేదం రజతం దోష-వశాత్ ప్రతీయత ఇతి కల్పనీయమ్ ఇతి చేత్;

[అన్యథాఖ్యాతేర్ అపరిహార్యతా]

న, తత్-కల్పనాయామ్ అప్య్ అన్యస్యాన్యథాభానస్యావర్జనీయత్వాత్; అన్యథాభానాభ్యుపగమాద్ ఏవ ఖ్యాతి-ప్రవృత్తి-బాధ-భ్రమత్వానామ్ ఉపపత్తేర్ అత్యన్తాపరిదృష్టాకారణక-వస్తు-కల్పనాయోగాత్। కల్ప్యమానం హీదమ్ అనిర్వచనీయమ్, న తావద్ అనిర్వచనీయమ్ ఇతి ప్రతీయతే, అపి తు పరమార్థ-రజతమ్ ఇత్య్ ఏవ। అనిర్వచనీయమ్ ఇత్య్ ఏవ ప్రతీతం చేద్ భ్రాన్తి-బాధయోః ప్రవృత్తేర్ అప్య్ అసమ్భవః। అతో'న్యస్యాన్యథాభాన-విరహే ప్రతీతి-ప్రవృత్తి-బాధ-భ్రమత్వానామ్ అనుపపత్తేస్ తస్యాపరిహార్యత్వాచ్ చ; శుక్త్య్-ఆదిర్ ఏవ రజతాద్య్-ఆకారేణావభాసత ఇతి భవతాభ్యుపగన్తవ్యమ్। ఖ్యాత్య్-అన్తరవాదినాం చ సుదూరమ్ అపి గత్వాన్యథావభాసో' వశ్యాశ్రయణీయః— అసత్-ఖ్యాతి-పక్షే సద్-ఆత్మనా; ఆత్మ-ఖ్యాతి-పక్షే'ర్థాత్మనా; అఖ్యాతి-పక్షే'ప్య్ అన్య-విశేషణమ్ అన్య-విశేషణత్వేన; జ్ఞాన-ద్వయమ్ ఏకత్వేన చ; విషయాసద్-భావ-పక్షే'పి విద్యమానత్వేన॥

[అనిర్వచనీయోత్పత్తేర్ అకారణకతా]

కిం చ– అనిర్వచనీయమ్ అపూర్వ-రజతమ్ అత్ర జాతమ్ ఇతి వదతా తస్య జన్మ-కారణం వక్తవ్యమ్; న తావత్ తత్-ప్రతీతిస్ తస్యాస్ తద్-విషయత్వేన తద్-ఉత్పత్తేః ప్రాగ్-ఆత్మ-లాభాయోగాత్। నిర్విషయా జాతా తద్-ఉత్పాద్య తద్ ఏవ విషయీకరోతీతి మహతామ్ ఇదమ్ ఉపపాదనమ్। అథేన్ద్రియాది-గతో దోషః, తన్ న, తస్య పురుషాశ్రయత్వేనార్థ-గత-కార్యస్యోత్పాదకత్వాయోగాత్। నాపీన్ద్రియాణి, తేషాం జ్ఞాన-కారణత్వాత్। నాపి దుష్టానీన్ద్రియాణి, తేషామ్ అపి స్వ-కార్య-భూతే జ్ఞాన ఏవ హి విశేష-కరత్వమ్ అనాది-మిథ్యాజ్ఞానోపాదానత్వం తు పూర్వమ్ ఏవ నిరస్తమ్॥

[అనిర్వచనీయస్య బుద్ధి-శబ్దాన్వయ-నియమానుపపత్తిః]

కిం చ– అపూర్వమ్ అనిర్వచనీయమ్ ఇదం వస్తు-జాతం రజతాది-బుద్ధి-శబ్దాభ్యాం కథమ్ ఇవ విషయీక్రియతే, న ఘటాది-బుద్ధి-శబ్దాభ్యామ్। రజతాది-సాదృశ్యాద్ ఇతి చేత్ తర్హి తత్-సదృశమ్ ఇత్య్ ఏవ ప్రతీతి-శబ్దౌ స్యాతామ్। రజతాది-జాతి-యోగాద్ ఇతి చేత్ సా కిం పరమార్థ-భూతా; అపరమార్థ-భూతా వా; న తావత్ పరమార్థ-భూతా, తస్యా అపరమార్థాన్వయాయోగాత్। నాప్యపరమార్థ-భూతా, పరమార్థాన్వయాయోగాత్। అపరమార్థే పరమార్థ-బుద్ధి-శబ్దయోర్ నిర్వాహకత్వాయోగాచ్ చేత్య్ అలమ్ అపరిణత-కుతర్క-నిరసనేన॥

[సర్వత్రాబాధితా యథార్థ-ఖ్యాతిః]

అథవా

యథార్థం సర్వ-విజ్ఞానమ్ ఇతి వేద-విదాం మతమ్।శ్రుతి-స్మృతిభ్యః సర్వస్య సర్వాత్మత్వ-ప్రతీతితః॥

బహుస్యాం [ఛాన్., ౬.౨.3] ఇతి సఙ్కల్ప-పూర్వ-సృష్ట్య-ఆద్య-ఉపక్రమే।

తాసాం త్రివృతమ్ ఏకైకాం [ఛాన్., ౬.3.3] ఇతి శ్రుత్యైవ చోదితమ్॥

త్రివృత్-కరణమ్ ఏవం హి ప్రత్యక్షేణోపలభ్యతే। యద్ అగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్ తద్ అపామ్ అపి॥

శుక్లం కృష్ణం పృథివ్యాశ్ చేత్య్ అగ్నావ్ ఏవ త్రిరూపతా।

శ్రుత్యైవ దర్శితా తస్మాత్ సర్వే సర్వత్ర సఙ్గతాః॥

పురాణే చైవమ్ ఏవోక్తం వైష్ణవే సృష్ట్య-ఉపక్రమే॥

నానా-వీర్యాః పృథగ్ భూతాస్ తతస్ తే సంహతిం వినా।

నాశక్నువన్ ప్రజాః స్రష్టుమ్ అసమాగమ్య కృత్స్నశః॥

సమేత్యాన్యోన్య-సంయోగం పరస్పర-సమాశ్రయాః।

మహద్-ఆద్యా విశేషాన్తా హ్య్ అణ్డమ్ ఇత్య్ ఆదినా తతః॥ [వి. పు., ౧.౨.౫౨।౫౪]

సూత్ర-కారో'పి భూతానాం త్రి-రూపత్వం తథావదత్।

త్రయాత్మకత్వాత్ తు భూయస్త్వాత్ [బ్ర. సూ. ३.౧.౨] ఇతి తేనాభిధాభిదా॥

సోమాభావే చ పూతీక-గ్రహణం శ్రుతి-చోదితమ్।

సోమావయవ-సద్-భావాద్ ఇతి న్యాయ-విదో విదుః॥

వ్రీహ్య్-అభావే చ నీవార-గ్రహణం వ్రీహి-భావతః।

తద్ ఏవ సదృశం తస్య యత్ తద్ ద్రవ్యైకదేశ-భాక్॥

శుక్త్య్-ఆదౌ రజతాదేశ్ చ భావః శ్రుత్యైవ బోధితః।

రూప్య-శుక్త్య్-ఆది-నిర్దేశ-భేదో భూయస్త్వ-హేతుకః॥

రూప్యాది-సదృశశ్ చాయం శుక్త్య్-ఆదిర్ ఉపలభ్యతే।

అతస్ తస్యాత్ర సద్-భావః ప్రతీతేర్ అపి నిశ్చితః॥

కదాచిచ్ చక్షుర్-ఆదేస్ తు దోషాచ్ ఛుక్త్య్ అంశ-వర్జితః।

రజతాంశో గృహీతో'తో రజతార్థీ ప్రవర్తతే॥ దోషహానౌ తు శుక్త్య్-అంశే గృహీతే తన్-నివర్తతే।

అతో యథార్థం రూప్యాది-విజ్ఞానం శుక్తికాదిషు॥ బాధ్య-బాధక-భావో'పి భూయస్త్వేనోపపద్యతే।

శుక్తి-భూయస్త్వ-వైకల్య-సాకల్య-గ్రహ-రూపతః॥

నాతో మిథ్యార్థ-సత్యార్థ-విషయత్వ-నిబన్ధనః। ఏవం సర్వస్య సర్వత్వే వ్యవహార-వ్యవస్థితిః॥

[స్వాప్నార్థ-సత్యతా-సమర్థనమ్]

స్వప్నే చ ప్రాణినాం పుణ్య-పాపానుగుణం భగవతైవ తత్-తత్-పురుష-మాత్రానుభావ్యాస్ తత్-తత్-కాలావసానాస్ తథాభూతాశ్ చార్థాః సృజ్యన్తే। తథా హి శ్రుతిః స్వప్న-విషయా న తత్ర రథా న రథ-యోగా న పన్థానో భవన్తి। అథ రథాన్ రథ-యోగాన్ పథః సృజతే। న తత్రానన్దా ముదః ప్రముదో భవన్తి। అథానన్దాన్ ముదః ప్రముదః సృజతే। న తత్ర వేశాన్తాః పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్యో భవన్తి। అథ వేశాన్తాన్ పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్యః సృజతే। స హి కర్తా [బృహద్., ౬.३.౧౦] ఇతి। యద్య్ అపి సకలేతర-పురుషానుభావ్యతయా తదానీం న భవన్తి। తథాపి తత్-తత్-పురుష-మాత్రానుభావ్యతయా తథావిధానర్థానీశ్వరః సృజతి। స హి కర్తా। తస్య సత్య-సఙ్కల్పస్యాశ్చర్య-శక్తేస్ తథావిధం కర్తృత్వం సమ్భవతీత్య్ అర్థః। య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి

కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణః। తద్ ఏవ శుక్రం తద్ బ్రహ్మ తద్ ఏవామృతమ్ ఉచ్యతే। తస్మింల్ లోకాః శ్రితాః సర్వే తద్ ఉ నాత్యేతి కశ్చన [కఠ., ౨.౫.౮] ఇతి చ। సూత్ర-కారోఽపి సన్ధ్యే సృష్టిర్ ఆహ హి [బ్ర. సూ. ౩.౨.౧] నిర్మాతారం చైకే పుత్రాదయశ్ చ [బ్ర. సూ. ౩.౨.౨] ఇతి సూత్ర-ద్వయేన స్వాప్నేష్వ్ అర్థేషు జీవస్య స్రష్టృత్వమ్ ఆశఙ్క్య మాయా-మాత్రం తు కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్త-స్వరూపత్వాత్ [బ్ర. సూ. ౩.౨.౩] ఇత్య్ ఆదినా– న జీవస్య సఙ్కల్ప-మాత్రేణ స్రష్టృత్వమ్ ఉపపద్యతే। జీవస్య స్వాభావిక-సత్య-సఙ్కల్పత్వాదేః కృత్స్నస్య సంసార-దశాయామ్ అనభివ్యక్త-స్వరూపత్వాత్, ఈశ్వరస్యైవ తత్-తత్-పురుష-మాత్రానుభావ్యతయా ఆశ్చర్య-భూతా సృష్టిర్ ఇయమ్। తస్మింల్ లోకాః శ్రితాః సర్వే తద్ ఉ నాత్యేతి కశ్చన ఇతి పరమాత్మైవ తత్ర స్రష్టేత్య్ అవగమ్యత ఇతి పరిహరతి॥

[స్వాప్నార్థ-సత్యత్వానుపపత్తి-శఙ్కా-పరిహారః]

అపవరకాదిషు శయానస్య స్వప్న-దృశః స్వ-దేహేనైవ దేశాన్తర-గమన-రాజ్యాభిషేక-శిరశ్-ఛేదాదయశ్ చ పుణ్య-పాప-ఫల-భూతాః శయాన-దేహ-సరూప-సంస్థాన-దేహాన్తర-సృష్ట్యోపపద్యన్తే॥

[భ్రమ-విశేషేషు యాథార్థ్యోపపాదనమ్]

పీత-శఙ్ఖాదౌ తు నయన-వర్తి-పిత్త-ద్రవ్య-సమ్భిన్నా నాయన-రశ్మయః శఙ్ఖాదిభిః సంయుజ్యన్తే। తత్ర పిత్త-గత-పీతిమాభిభూతః శఙ్ఖ-గత-శుక్లిమా న గృహ్యతే। అతః సువర్ణానులిప్త-శఙ్ఖవత్ పీతః శఙ్ఖ ఇతి ప్రతీయతే। పిత్త-ద్రవ్యం తద్-గతపీతిమా చాతిసౌక్ష్మ్యాత్ పార్శ్వ-స్థైర్ న గృహ్యతే। పిత్తోపహతేన తు స్వ-నయన-నిష్క్రాన్తతయాతి-సామీప్యాత్ సూక్ష్మమ్ అపి గృహ్యతే। తద్-గ్రహణ-జనిత-సంస్కార-సచివ-నాయన-రశ్మిభిర్ దూరస్థమ్ అపి గృహ్యతే॥

జపా-కుసుమ-సమీప-వర్తి-స్ఫటిక-మణిర్ అపి తత్-ప్రభాభిభూతతయా రక్త ఇతి గృహ్యతే। జపా-కుసుమ-ప్రభా వితతాపి స్వచ్ఛ-ద్రవ్య-సంయుక్తతయా స్ఫుటతరమ్ ఉపలభ్యత ఇత్య్ ఉపలబ్ధి-వ్యవస్థాప్యమ్ ఇదమ్। మరీచికాజల-జ్ఞానేఽపి తేజః పృథివ్యోర్ అప్స్వ్ అమ్బునో విద్యమానత్వాద్ ఇన్ద్రియ-దోషేణ తేజః పృథివ్యోర్ అగ్రహణాద్ అదృష్టవశాచ్ చామ్బునో గ్రహణాద్య్-అథార్థత్వమ్। అలాత-చక్రేఽప్య్ అలాతస్య ద్రుతతర-గమనేన సర్వ-దేశ-సంయోగాద్ అన్తరాలాగ్రహణాత్ తథా ప్రతీతిర్ ఉపపద్యతే। చక్ర-ప్రతీతావ్ అప్య్ అన్తరాలాగ్రహణ-పూర్వక-తత్-తద్-దేశ-సంయుక్త-తత్-తద్-వస్తు-గ్రహణమ్ ఏవ। క్వచిద్ అన్తరాలాభావాద్ అన్తరాలాగ్రహణమ్, క్వచిచ్ ఛైఘ్ర్యాద్ అగ్రహణమ్ ఇతి విశేషః। అతస్ తద్ అపి యథార్థమ్।

దర్పణాదిషు నిజ-ముఖాది-ప్రతీతిర్ అపి యథార్థా। దర్పణాది-ప్రతిహత-గతయో హి నాయన-రశ్మయో దర్పణాది-దేశ-గ్రహణ-పూర్వకం నిజ-ముఖాది గృహ్ణన్తి। తత్రాప్య్ అతిశైఘ్ర్యాద్ అన్తరాలాగ్రహణాత్ తథా ప్రతీతిః॥

దిఙ్-మోహే'పి దిగ్-అన్తరస్యాస్యాం దిశి విద్యమానత్వాద్ అదృష్ట-వశేనైతద్-దిగ్-అంశ-వియుక్తో దిగ్-అన్తరాంశో గృహ్యతే। అతో దిగ్-అన్తర-ప్రతీతిర్ యథార్థైవ। ద్వి-చన్ద్ర-జ్ఞానాదావ్ అప్య్ అఙ్గుల్య్-అవష్టమ్భ-తిమిరాదిభిర్ నాయన-తేజో-గతి-భేదేన సామగ్రీభేదాత్ సామగ్రీ-ద్వయమ్ అన్యోన్య-నిరపేక్షం చన్ద్ర-గ్రహణ-ద్వయ-హేతుర్ భవతి। తత్రైకా సామగ్రీ స్వ-దేశ-విశిష్టం చన్ద్రం గృహ్ణాతి। ద్వితీయా తు కిఞ్చిద్ వక్ర-గతిశ్ చన్ద్ర-సమీప-దేశ-గ్రహణ-పూర్వకం చన్ద్రం స్వ-దేశ-వియుక్తం గృహ్ణాతి। అతః సామగ్రీ-ద్వయేన యుగపద్ దేశ-ద్వయ-విశిష్ట-చన్ద్ర-గ్రహణే గ్రహణ-భేదేన గ్రాహ్యాకార-భేదాద్ ఏకత్వ-గ్రహణాభావాచ్ చ ద్వౌ చన్ద్రావ్ ఇతి భవతి ప్రతీతి-విశేషః। దేశాన్తరస్య తద్-విశేషణత్వం దేశాన్తరస్య, అగృహీత-స్వ-దేశ-చన్ద్రస్య చ నిరన్తర-గ్రహణేన భవతి। తత్ర సామగ్రీ-ద్విత్వం పారమార్థికమ్। తేన దేశ-ద్వయ-విశిష్ట-చన్ద్ర-గ్రహణ-ద్వయం చ పారమార్థికమ్।

గ్రహణ-ద్విత్వేన చన్ద్రస్యైవ గ్రాహ్యాకారద్విత్వం చ పారమార్థికమ్। తత్ర విశేషణ-ద్వయ-విశిష్ట-చన్ద్ర-గ్రహణ-ద్వయస్యైక ఏవ చన్ద్రో గ్రాహ్య ఇతి గ్రహణే ప్రత్యభిజ్ఞానవత్ కేవల-చక్షుషః సామర్థ్యాభావాచ్ చాక్షుష-జ్ఞానం తథైవావతిష్ఠతే। ద్వయోశ్ చక్షుషోర్ ఏక-సామగ్ర్య-అన్తర్భావే'పి తిమిరాది-దోష-భిన్నం చాక్షుషం తేజః సామగ్రీ-ద్వయం భవతీతి కార్య-కల్ప్యమ్। అపగతే తు దోషే స్వ-దేశ-విశిష్టస్య చన్ద్రస్యైక-గ్రహణ-వేద్యత్వాద్ ఏకశ్ చన్ద్ర ఇతి భవతి ప్రత్యయః। దోష-కృతం తు సామగ్రీ-ద్విత్వం తత్-కృతం గ్రహణ-ద్విత్వం తత్-కృతం గ్రాహ్యాకార-ద్విత్వం చేతి నిరవద్యమ్।

అతః సర్వం విజ్ఞాన-జాతం యథార్థమ్ ఇతి సిద్ధమ్। ఖ్యాత్య్-అన్తరాణాం దూషణాని తైస్ తైర్ వాదిభిర్ ఏవ ప్రపఞ్చితానీతి న తత్ర యత్నః క్రియతే।

అథవా కిమ్ అనేన బహునోపపాదాన-ప్రకారేణ।

ప్రత్యక్షానుమానాగమాఖ్యం ప్రమాణ-జాతమ్ ఆగమ-గమ్యం చ నిరస్తి-నిఖిల-దోష-గన్ధమ్ అనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ-కల్యాణ-గుణ-గణం సర్వజ్ఞం, సత్య-సఙ్కల్పం పరం బ్రహ్మాభ్యుపగచ్ఛతాం కిం న సేత్స్యతి। కిం నోపపద్యతే।

భగవతా హి పరేణ బ్రహ్మణా క్షేత్రజ్ఞ-పుణ్య-పాపానుగుణం తద్-భోగ్యత్వాయాఖిలం జగత్ సృజతా సుఖ-దుఃఖోపేక్షాఫలానుభవానుభావ్యాః పదార్థాః సర్వ-సాధారణానుభవ-విషయాః, కేచన తత్-తత్-పురుష-మాత్రానుభవ-విషయాః తత్-తత్-కాలావసానాస్ తథా తథానుభావ్యాః సృజ్యన్తే। తత్ర బాధ్య-బాధక-భావః సర్వానుభవ-విషయతయా తద్-రహితతయా చోపపద్యత ఇతి సర్వం సమఞ్జసమ్॥

[శ్రుత్య్-ఆదిభిః నానిర్వచనీయాజ్ఞాన-సిద్ధిః]

యత్ పునః సద్-అసద్-అనిర్వచనీయమ్ అజ్ఞానం శ్రుతి-సిద్ధమ్ ఇతి; తద్ అసద్ అనృతేన హి ప్రత్యూఢాః [ఛాన్., ౮.౩.౨] ఇత్య్ ఆదిష్వ్ అనృత-శబ్దస్యానిర్వచనీయానభిధాయిత్వాత్। ఋతేతర-విషయో హ్య్ అనృత-శబ్దః। ఋతమ్ ఇతి కర్మ-వాచి। ఋతం పిబన్తౌ [కఠ., ౧.౩.౧] ఇతి వచనాత్। ఋతమ్– కర్మ-ఫలాభిసన్ధి-రహితం పరమ-పురుషారాధన-వేషం తత్-ప్రాప్తి-ఫలమ్। అత్ర తద్-వ్యతిరిక్తం సాంసారిక-ఫలం కర్మ అనృతం బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-విరోధి ఏతం బ్రహ్మ-లోకం న విన్దన్తి, అనృతేన హి ప్రత్యూఢాః [ఛాన్., ౮.౩.౧] ఇతి వచనాత్॥

నాసద్ ఆసీన్నో సద్ ఆసీత్ [యజుర్, ౨.౮.౯] ఇత్య్ అత్రాపి సద్-అసచ్-ఛబ్దౌ చిద్-అచిద్-వ్యష్టి-విషయౌ। ఉత్పత్తి-వేలాయాం సత్-త్యచ్-ఛబ్దాభిహితయోశ్ చిద్-అచిద్-వ్యష్టి-భూతయోర్ వస్తునోర్ అప్యయ-కాలే అచిత్-సమష్టి-భూతే తమః శబ్దాభిధేయే వస్తుని ప్రలయ-ప్రతిపాదన-పరత్వాద్ అస్య వాక్యస్య। నాత్ర కస్యచిత్ సద్-అసద్-అనిర్వచనీయతోచ్యతే; సద్-అసతోః కాల-విశేషే అసద్-భావ-మాత్ర-వచనాత్। అత్ర తమః శబ్దాభిహితస్యాచిత్-సమష్టిత్వం శ్రుత్య్-అన్తరాద్ అవగమ్యతే– అవ్యక్తమ్ అక్షరే లీయతే। అక్షరం తమసి లీయతే [సుబాల, ౨] ఇతి॥

[తమః-శబ్దస్య శ్రుతి-గతస్యానిర్వచనీయాజ్ఞాన-పరత్వ-శఙ్కా-పరిహారౌ]

సత్యమ్। తమః-శబ్దేనాచిత్-సమష్టి-రూపాయాః ప్రకృతేః సూక్ష్మావస్థోచ్యతే। తస్యాస్ తు మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాత్ [శ్వే., ౪.౧౦] ఇతి మాయా-శబ్దేనాభిధానాద్ అనిర్వచనీయత్వమ్ ఇతి చేన్ నైతద్ ఏవమ్– మాయా-శబ్దస్యానిర్వచనీయ-వాచిత్వం న దృష్టమ్ ఇతి। మాయా-శబ్దస్య మిథ్యా-పర్యాయత్వేనానిర్వచనీయ-వాచిత్వమ్ ఇతి చేత్ తద్ అపి నాస్తి। న హి సర్వత్ర మాయా-శబ్దో మిథ్యా-విషయః, ఆసుర-రాక్షసాస్త్రాదిషు సత్యేష్వ్ ఏవ మాయా-శబ్ద-ప్రయోగాత్। యథోక్తమ్–

తేన మాయా-సహస్రం తచ్-ఛమ్బరస్యాశు-గామినా।

బాలస్య రక్షతా దేహమ్ ఏకైకశ్యేన సూదితమ్॥ ఇతి॥ [వి. పు. ౧.౧౯.౧౦]

[మాయా-శబ్దః సప్రమాణః]

అతో మాయా-శబ్దో విచిత్రార్థ-సర్గ-కరాభిధాయీ। ప్రకృతేశ్ చ మాయా-శబ్దాభిధానం విచిత్రార్థ-సర్గ-కరత్వాద్ ఏవ। అస్మాన్ మాయీ సృజతే విశ్వమ్ ఏతత్ తస్మింశ్ చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః [శ్వే., ౪.౯] ఇతి మాయా-శబ్ద-వాచ్యాయాః ప్రకృతేర్ విచిత్రార్థ-సర్గ-కరత్వం దర్శయతి। పరమ-పురుషస్య చ తద్వత్తా-మాత్రేణ మాయిత్వమ్ ఉచ్యతే, నాజ్ఞత్వేన। జీవస్యైవ హి మాయయా నిరోధః శ్రూయతే। తస్మింశ్ చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః ఇతి, అనాది-మాయయా సుప్తో యదా జీవః ప్రబుధ్యతే [మాణ్డ్., ౨.౨౧] ఇతి చ। ఇన్ద్రో మాయాభిః

పురు-రూప ఈయతే [బృహద్, ४.౬.౧౯] ఇత్య్ అత్రాపి విచిత్రాః శక్తయో'భిధీయన్తే। అత ఏవ హి భూరి త్వ ష్టేవ రాజతి ఇత్య్ ఉచ్యతే। న హి మిథ్యాభిభూతః కశ్చిద్ విరాజతే। మమ మాయా దురత్యయా [భ. గీతా ౭.౧४] ఇత్య్ అత్రాపి గుణ-మయీతి వచనాత్ సైవ త్రి-గుణాత్మికా ప్రకృతిర్ ఉచ్యత ఇతి న శ్రుతిభిః సద్-అసద్-అనర్వచనీయాజ్ఞాన-ప్రతిపాదనమ్॥

[శ్రుత్య్-అర్థాపత్త్యానిర్వచనీయాజ్ఞాన-సిద్ధేర్ దూషణమ్]

నాప్య్ ఐక్యోపదేశానుపపత్త్యా, న హి తత్ త్వమ్ అసి [ఛాన్., ౬.౮.౭] ఇతి జీవ-పరయోర్ ఐక్యోపదేశే సతి సర్వజ్ఞే సత్య-సఙ్కల్పే సకల-జగత్-సర్గ-స్థితి-వినాశ-హేతు-భూతే తచ్-ఛబ్దాద్ అవగతే ప్రకృతే బ్రహ్మణి విరుద్ధాజ్ఞాన-పరికల్పనా-హేతు-భూతా కాచిద్ అప్య్ అనుపపత్తిర్ దృశ్యతే। ఐక్యోపదేశస్ తు త్వం శబ్దేనాపి జీవ-శరీరకస్య బ్రహ్మణ ఏవాభిధానాద్ ఉపపన్నతరః। అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణి [ఛాన్., ౬.౩.౨] ఇతి సర్వస్య వస్తునః పరమాత్మ-పర్యన్తస్యైవ హి నామ-రూప-భాక్త్వమ్ ఉక్తమ్। అతో న బ్రహ్మాజ్ఞాన-పరికల్పనమ్॥

[బ్రహ్మాజ్ఞానస్యేతిహాస-పురాణాభ్యామ్ అసిద్ధిః]

ఇతిహాస-పురాణయోర్ అపి న బ్రహ్మాజ్ఞాన-వాదః క్వచిద్ అపి దృశ్యతే। నను జ్యోతీంషి విష్ణుః [వి. పు., ౨.౧౨.౩౭] ఇతి బ్రహ్మైకమ్ ఏవ తత్ త్వమ్ ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ, జ్ఞాన-స్వరూపో భగవన్ యతో'సౌ [వి. పు., ౨.౧౨.౩౮] ఇతి శైలాబ్ధిధరాది-భేద-భిన్నస్య జగతో జ్ఞానైక-స్వరూప-బ్రహ్మాజ్ఞాన-విజృమ్భితత్వమ్ అభిధాయ యదా తు శుద్ధం నిజ-రూపి [వి. పు., ౨.౧౨.౩౯] ఇతి జ్ఞాన-స్వరూపస్యైవ బ్రహ్మణః స్వ-స్వరూపావస్థితి-వేలాయాం వస్తు-భేదాభావ-దర్శనేనాజ్ఞాన-విజృమ్భితత్వమ్ ఏవ స్థిరీకృత్య వస్త్వ్ అస్తి కిం [వి. పు., ౨.౧౨.४౦], మహీ ఘటత్వమ్ [వి. పు., ౨.౧౨.४౧] ఇతి శ్లోక-ద్వయేన జగద్-ఉపలబ్ధి-ప్రకారేణాపి వస్తు-భేదానామ్ అసత్యత్వమ్ ఉపపాద్య తస్మాన్ న విజ్ఞానమ్ ఋతే [వి. పు., ౨.౧౨.४౨] ఇతి ప్రతిజ్ఞాతం బ్రహ్మ-వ్యతిరక్తస్యాసత్యత్వమ్ ఉపసంహృత్య విజ్ఞానమ్ ఏకమ్ [వి. పు., ౨.౧౨.४౩] ఇతి జ్ఞాన-స్వరూపే బ్రహ్మణి భేద-దర్శన-నిమిత్తాజ్ఞాన-మూలం నిజ-కర్మైవేతి స్ఫుటీకృత్య జ్ఞానం విశుద్ధమ్ [వి. పు., ౨.౧౨.४४] ఇతి జ్ఞాన-స్వరూపస్య బ్రహ్మణః స్వరూపం విశోధ్య సద్-భావ ఏవం భవతో మయోక్తః [వి. పు., ౨.౧౨.४౫] ఇతి జ్ఞాన-స్వరూపస్య బ్రహ్మణ ఏవ సత్యత్వం నాన్యస్య; అన్యస్య చాసత్యత్వమ్ ఏవ; తస్య భువనాదేః సత్యత్వం వ్యావహారికమ్ ఇతి తత్త్వం తవోపదిష్టమ్ ఇతి హ్య్ ఉపదేశో దృశ్యతే।

నైతద్ ఏవమ్; అత్ర భువన-కోశస్య విస్తీర్ణం స్వరూపమ్ ఉక్త్వా, పూర్వమ్ అనుక్తం రూపాన్తరం సఙ్క్షేపతః శ్రూయతామ్ [వి. పు., ౨.౧౨.౩౬] ఇత్య్ ఆరభ్యాభిధీయతే।

[బ్రహ్మణః పూర్వమ్ అనుక్త-రూపాన్తరమ్]

చిద్-అచిన్-మిశ్రే జగతి చిద్-అంశో వాఙ్-మనసాగోచర-స్వ-సంవేద్య-స్వరూప-భేదో జ్ఞానైకాకారతయా అస్పృష్ట-ప్రాకృత-భేదో'వినాశిత్వేనాస్తి-శబ్ద-వాచ్యః। అచిద్-అంశస్ తు చిద్-అంశ-కర్మ-నిమిత్త-పరిణామ-భేదో వినాశీతి నాస్తి-శబ్దాభిధేయః। ఉభయం తు పర-బ్రహ్మ-భూత-వాసుదేవ-శరీరతయా తద్-ఆత్మకమ్ ఇత్య్ ఏతద్-రూపం సఙ్క్షేపేణాత్రాభిహితమ్॥

[ప్రతిజ్ఞాతార్థోపపాదనమ్]

తథా హి– యద్ అమ్బు వైష్ణవః కాయస్ తతో విప్ర వసున్ధరా।

పద్మాకారా సముద్భూతా పర్వతాబ్ధ్యాది-సంయుతా॥ [వి. పు. ౨.౧౨.౩౭]

ఇత్య్ అమ్బునో విష్ణోః శరీరత్వేనామ్బు-పరిణామ-భూతం బ్రహ్మాణ్డమ్ అపి విష్ణోః కాయః, తస్య చ విష్ణుర్ ఆత్మేతి సకల-శ్రుతి-గత-తాదాత్మ్యోపదేశోపబృంహణ-రూపస్య సామానాధికరణ్యస్య జ్యోతీంషి విష్ణుః ఇత్య్ ఆరభ్య వక్ష్యమాణస్య శరీరాత్మ-భావ ఏవ నిబన్ధనమ్ ఇత్య్ ఆహుః।

అస్మిఞ్ శాస్త్రే పూర్వమ్ అప్య్ ఏతద్ అసకృద్ ఉక్తమ్– తాని సర్వాణి తద్-వపుః [వి. పు., ౧.౨.౮౬], తత్ సర్వం వై హరేస్ తనుః, స ఏవ సర్వ-భూతాత్మా విశ్వ-రూపో యతో'వ్యయః [వి. పు., ౧.౨.౬౯] ఇతి। తద్ ఇదం శరీరాత్మ అభావాయత్తం తాదాత్మ్యం సామానాధికరణ్యేన వ్యపదిశ్యతే జ్యోతీంషి విష్ణుః ఇతి।

[అస్తి నాస్త్యాత్మకతయా జగద్-విభాగ-విధా]

అత్రాస్త్య్ ఆత్మకం నాస్త్య్ ఆత్మకం చ జగద్-అన్తర్గతం వస్తు విష్ణోః కాయతయా విష్ణ్వ్-ఆత్మకమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్। ఇదమ్ అస్త్యాత్మకమ్, ఇదం నాస్త్య్ ఆత్మకమ్, అస్య చ నాస్త్య్ ఆత్మకత్వే హేతుర్ అయమ్ ఇత్య్ ఆహ జ్ఞాన-స్వరూపో భగవాన్ యతో'సౌ ఇతి। అశేష-క్షేత్రజ్ఞాత్మనావస్థితస్య భగవతో జ్ఞానమ్ ఏవ స్వాభావికం రూపమ్। న దేవ-మనుష్యాది-వస్తు-రూపమ్। యత ఏవం, తత ఏవాచిద్-రూప-దేవ-మనుష్య-శైలాబ్ధి-ధరాదయశ్ చ తద్-విజ్ఞాన-విజృమ్భితాః; తస్య జ్ఞానైకాకారస్య సతో దైవాద్య్-ఆకారేణ స్వాత్మ-వైవిధ్యానుసన్ధాన-మూలా దేవాద్యాకారానుసన్ధాన-మూల-కర్మ-మూలా ఇత్య్ అర్థః। యతశ్ చాచిద్-వస్తు క్షేత్రజ్ఞ-కర్మానుగుణ-పరిణామాస్పదం, తతస్ తన్ నాస్తి-శబ్దాభిధేయమ్, ఇతరద్ అస్తి-శబ్దాభిధేయమ్ ఇత్య్ అర్థాద్ ఉక్తం భవతి। తద్ ఏవ వివృణోతి– యదా తు శుద్ధం నిజరూపి ఇతి। యదైతజ్ జ్ఞానైకాకారమ్ ఆత్మ-వస్తు దేవాద్య్-ఆకారేణ స్వాత్మని వైవిధ్యానుసన్ధాన-మూల-సర్వ-కర్మ-క్షయాన్ నిర్దోషం పరిశుద్ధం నిజరూపి భవతి, తదా దేవాద్య్-ఆకారేష్వైకీకృత్యాత్మ-కల్పనా-మూల-కర్మ-ఫల-భూతాస్ తద్-భోగార్థా వస్తుషు వస్తు-భేదా న భవన్తి। యే దేవాదిషు వస్తుష్వ్ ఆత్మతయాభిమతేషు భోగ్య-భూతా దేవ-మనుష్య-శైలాబ్ధిధరాది-వస్తు-భేదాః; తే తన్-మూల-భూత-కర్మసు వినష్టేషు న భవన్తీత్య్ అచిద్-వస్తునః కాదాచిత్కావస్థా-విశేష-యోగితయా నాస్తి-శబ్దాభిధేయత్వమ్, ఇతరస్య సర్వదా నిజ-సిద్ధ-జ్ఞానైకాకారత్వేన అస్తి-శబ్దాభిధేయత్వమ్

ఇత్య్ అర్థః। ప్రతిక్షణమ్ అన్యథా-భూతతయా కాదాచిత్కావస్థా-యోగినోఽచిద్-వస్తునో నాస్తి-శబ్దాభిధేయత్వమ్ ఏవేత్య్ ఆహ– వస్త్వ్ అస్తి కిమ్ ఇతి। అస్తి-శబ్దాభిధేయో హ్య్ ఆది-మధ్య-పర్యన్త-హీనః సతతైక-రూపః పదార్థస్ తస్య కదాచిద్ అపి నాస్తి-బుద్ధ్య్-అనర్హత్వాత్। అచిద్-వస్తు కిఞ్చిత్ క్వచిద్ అపి తథాభూతం న దృష్ట-చరమ్। తతః కిమ్ ఇత్య్ అత్రాహ– యచ్ చాన్యథాత్వమ్ [వి. పు., ౨.౧౨.౪౧] ఇతి। యద్ వస్తు ప్రతిక్షణమ్ అన్యథాత్వం యాతి; తద్-ఉత్తరోత్తరావస్థా-ప్రాప్త్యా పూర్వ-పూర్వావస్థాం జహాతీతి తస్య పూర్వావస్థస్యోత్తరావస్థాయాం న ప్రతిసన్ధానమ్ అస్తి। అతః సర్వదా తస్య నాస్తి-శబ్దాభిధేయత్వమ్ ఏవ। తథా హ్య్ ఉపలభ్యేత ఇత్య్ ఆహ మహీ ఘటత్వమ్ ఇతి। స్వ-కర్మణా దేవ-మనుష్యాది-భావేన స్తిమితాత్మ-నిశ్చయైః స్వ-భోగ్య-భూతమ్ అచిద్-వస్తు ప్రతిక్షణమ్ అన్యథాభూతమ్ ఆలక్ష్యతే– అనుభూయత ఇత్య్ అర్థః। ఏవం సతి కిమ్ అప్య్ అచిద్-వస్త్వ్ అస్తి-శబ్దార్హమ్ ఆది-మధ్య-పర్యన్త-హీనం సతతైక-రూపమ్ ఆలక్షితమ్ అస్తి కిం న హ్య్ అస్తీత్య్ అభిప్రాయః। యస్మాద్ ఏవమ్, తస్మాజ్ జ్ఞాన-స్వరూపాత్మ-వ్యతిరిక్తమ్ అచిద్-వస్తు కదాచిత్ కిఞ్చిత్ కేవలాస్తిశబ్దవాచ్యం న భవతీత్యాహ– తస్మాన్న విజ్ఞానమృతే ఇతి। ఆత్మా తు సర్వత్ర జ్ఞానైకాకారతయా దేవాది-భేద-ప్రత్యనీక-స్వరూపోఽపి దేవాది-శరీర-ప్రవేశ-హేతు-భూత-స్వకృత-వివిధ-కర్మ-మూల-దేవాది-భేద-భిన్నాత్మ-బుద్ధిభిస్ తేన తేన రూపేణ బహుధానుసంహిత ఇతి తద్-భేదానుసన్ధానం నాత్మస్వరూప-ప్రయుక్తమ్ ఇత్య్ ఆహ– విజ్ఞానమ్ ఏకమ్ ఇతి॥

ఆత్మ-స్వరూపం తు కర్మ-రహితమ్, తత ఏవ మల-రూప-ప్రకృతి-స్పర్శ-రహితమ్। తతశ్ చ తత్-ప్రయుక్త-శోక-మోహ-లోభాద్య్-అశేష-హేయ-గుణాసఙ్గి, ఉపచయాపచయానర్హతయైకమ్, తత ఏవ సదైక-రూపమ్। తచ్ చ వాసుదేవ-శరీరమ్ ఇతి తద్-ఆత్మకమ్, అతద్-ఆత్మకస్య కస్యచిద్ అప్య్ అభావాద్ ఇత్య్ ఆహ– జ్ఞానం విశుద్ధమ్ ఇతి। చిద్-అంశః సదైక-రూపతయా సర్వదాస్తి-శబ్ద-వాచ్యః। అచిద్-అంశస్ తు క్షణ-పరిణామిత్వేన సర్వదా నాశ-గర్భ ఇతి సర్వదా నాస్తి-శబ్దాభిధేయః। ఏవంరూప-చిద్-అచిద్-ఆత్మకం జగద్-వాసుదేవ-శరీరం తద్-ఆత్మకమ్ ఇతి జగద్-యాథాత్మ్యం సమ్యగ్ ఉక్తమ్ ఇత్య్ ఆహ– సద్-భావ ఏవమ్ ఇతి। అత్ర సత్యమ్, అసత్యమ్ ఇతి యద్ అస్తి యన్ నాస్తి ఇతి ప్రక్రాన్తస్యోపసంహారః। ఏతజ్ జ్ఞానైకాకారతయా సమమ్, అశబ్ద-గోచర-స్వరూప-భేదమ్ ఏవాచిన్-మిశ్రం భువనాశ్రితం దేవ-మనుష్యాది-రూపేణ సమ్యగ్ వ్యవహారార్హ-భేదం యద్ వర్తతే; తత్ర హేతుః కర్మైవేత్య్ ఉక్తమ్ ఇత్య్ ఆహ– ఏతత్ తు యత్ [వి. పు., ౨.౧౩.౪౫] ఇతి। తద్ ఏవ వివృణోతి– యజ్ఞః పశుః [వి. పు., ౨.౧౨.౪౭] ఇతి। జగద్-యాథాత్మ్య-జ్ఞాన-ప్రయోజనం మోక్షోపాయతనమ్ ఇత్య్ ఆహ యచ్ చైతత్ [వి. పు., ౨.౧౨.౪౬] ఇతి।

[శ్లోకానాం పరోక్తార్థాననుగుణతా]

అత్ర నిర్విశేషే పరే బ్రహ్మణి తద్-ఆశ్రయే సద్-అసద్-అనిర్వచనీయే చాజ్ఞానే, జగతస్ తత్-కల్పితత్వే చానుగుణం కిఞ్చిద్ అపి పదం న దృశ్యతే॥

అస్తి-నాస్తి-శబ్దాభిధేయం చిద్-అచిద్-ఆత్మకం కృత్స్నం జగత్ పరమస్య పరేశస్య పరస్య బ్రహ్మణో విష్ణోః కాయత్వేన తద్-ఆత్మకమ్; జ్ఞానైకాకారస్యాత్మనో దేవాది-వివిధాకారానుభవే' చిత్-పరిణామే చ హేతుర్ వస్తు-యాథాత్మ్య-జ్ఞాన-విరోధి-క్షేత్రజ్ఞానాం కర్మైవేతి ప్రతిపాదనాద్ అస్తి-నాస్తి-సత్యాసత్య-శబ్దానాం చ సద్-అసద్-అనిర్వచనీయ-వస్త్వ-అభిధానాసామర్థ్యాచ్ చ। నాస్త్య-అసత్య-అశబ్దావ్ అస్తి-సత్య-శబ్ద-విరోధినౌ। అతశ్ చ తాభ్యామ్ అసత్త్వం హి ప్రతీయతే; నానిర్వచనీయత్వమ్।

అత్ర చాచిద్-వస్తుని నాస్త్య-అసత్య-శబ్దౌ న తుచ్ఛత్వ-మిథ్యాత్వ-పరౌ ప్రయుక్తౌ, అపి తు వినాశిత్వ-పరౌ। వస్త్వ అస్తి కిమ్, మహీ ఘటత్వమ్ ఇత్య అత్రాపి వినాశిత్వమ్ ఏవ హ్య ఉపపాదితమ్; న నిష్ప్రమాణకత్వం జ్ఞాన-బాధ్యత్వం వా; ఏకేనాకారేణైకస్మిన్ కాలే' నుభూతస్య కాలాన్తరే పరిణామ-విశేషేణాన్యథోపలబ్ధ్యా నాస్తిత్వోపపాదనాత్। తుచ్ఛత్వం హి ప్రమాణ-సమ్బన్ధానర్హత్వమ్। బాధో'పి యద్ దేశ-కాలాది-సమ్బన్ధితయా యద్ అస్తీత్య ఉపలబ్ధమ్, తస్య తద్ దేశ-కాలాది-సమ్బన్ధితయా నాస్తీత్య ఉపలబ్ధిః, న తు కాలాన్తరే' నుభూతస్య కాలాన్తరే పరిణామాదినా నాస్తీత్య ఉపలబ్ధిః, కాల-భేదేన విరోధాభావాత్। అతో న మిథ్యాత్వమ్॥

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– జ్ఞాన-స్వరూపమ్ ఆత్మ-వస్తు ఆది-మధ్య-పర్యన్త-హీనం సతతైక-స్వరూపమ్ ఇతి స్వత ఏవ సదాస్తి-శబ్దవాచ్యమ్। అచేతనం తు క్షేత్రజ్ఞ-భోగ్య-భూతం తత్-కర్మానుగుణ-పరిణామి వినాశీతి సర్వదా నాస్త్య-అర్థ-గర్భమ్ ఇతి నాస్త్య-అసత్య-శబ్దాభిధేయమ్ ఇతి॥ యథోక్తమ్—

యత్ తు కాలాన్తరేణాపి నాన్య-సంజ్ఞామ్ ఉపైతి వై।

పరిణామాది-సమ్భూతాం తద్ వస్తు నృప తచ్ చ కిమ్॥ [వి. పు., ౨.౧౩.౧౦౦]

అనాశీ పరమార్థశ్ చ ప్రాజ్ఞైర్ అభ్యుపగమ్యతే।

తత్ తు నాస్తి న సన్దేహో నాశి-ద్రవ్యోపపాదితమ్॥ [వి. పు., ౨.౧౪.౨౪] ఇతి॥

దేశ-కాల-కర్మ-విశేషాపేక్షయా అస్తిత్వ-నాస్తిత్వ-యోగిని వస్తుని కేవలాస్తి-బుద్ధి-బోధ్యత్వమ్ అపరమార్థ ఇత్య ఉక్తమ్। ఆత్మన ఏవ కేవలాస్తి-బుద్ధి-బోధ్యత్వమ్ ఇతి స పరమార్థ ఇత్య ఉక్తమ్।

[దశ-శ్లోక్య-ఉక్తార్థానువాదః]

శ్రోతుశ్ చ మైత్రేయస్య–

విష్ణ్వ-ఆధారం యథా చైతత్ త్రైలోక్యం సమవస్థితమ్।

పరమార్థశ్ చ మే ప్రోక్తో యథాజ్ఞానం ప్రధానతః॥ [వి. పు., ౨.౨.౨]

ఇత్య్ అనుభాషణాచ్ చ, జ్యోతీంషి విష్ణుః ఇత్య్ ఆది సామానాధికరణ్యస్యాత్మ-శరీర-భావ ఏవ నిబన్ధనమ్; చిద్-అచిద్-వస్తునోశ్ చాస్తి-నాస్తి-శబ్ద-ప్రయోగ-నిబన్ధనం జ్ఞానస్యాకర్మ-నిమిత్త-స్వాభావిక-రూపత్వేన ప్రాధాన్యమ్; అచిద్-వస్తునశ్ చ తత్-కర్మ-నిమిత్త-పరిణామిత్వేనాప్రాధాన్యమ్ ఇతి ప్రతీయతే॥

[వేదాన్తానాం నిర్విశేష-బ్రహ్మ-విజ్ఞానేన అవిద్యా-నివృత్తి-పరత్వ-శఙ్కా-పరిహారౌ]

యద్ ఉక్తం– నిర్విశేష-బ్రహ్మ-విజ్ఞానాద్ ఏవావిద్యా-నివృత్తిం వదన్తి శ్రుతయః– ఇతి। తద్ అసత్, వేదాహమ్ ఏతం పురుషం మహాన్తమ్। ఆదిత్య-వర్ణం తమసః పరస్తాత్। తమ్ ఏవం విద్వాన్ అమృత ఇహ భవతి। నాన్యః పన్థా విద్యతే'యనాయ [త్తై., ౩.౧౨.౧౩], సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాద్ అధి [మహానారా. ఉప్.], న తస్యేశే కశ్చన తస్య నామ మహద్ యశః [మహానారా. ఉప్.], య ఏనం విదుర్ అమృతాస్తే భవన్తి [మహానారా. ఉప్. ౧.౮.౯] ఇత్య్ ఆద్య్ అనేక-వాక్య-విరోధాత్। బ్రహ్మణః సవిశేషత్వాద్ ఏవ సర్వాణ్య్ అపి వాక్యాని సవిశేష-జ్ఞానాద్ ఏవ మోక్షం వదన్తి। శోధక-వాక్యాన్య్ అపి సవిశేషమ్ ఏవ బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తీత్య్ ఉక్తమ్॥

[తత్ త్వమ్ అస్యాది సామానాధికరణ్యాన్యథానుపపత్త్యా నిర్విశేష-సిద్ధేర్ నిరాసః]

తత్ త్వమ్ అస్యాది వాక్యేషు సామానాధికరణ్యం న నిర్విశేష-వస్త్వ్-ఐక్య-పరమ్, తత్-త్వమ్-పదయోః సవిశేష-బ్రహ్మాభిధాయిత్వాత్। తత్-పదం హి సర్వజ్ఞం సత్య-సఙ్కల్పం జగత్-కారణం బ్రహ్మ పరామృశతి తద్ ఐక్షత బహు స్యామ్ ఇత్య్ ఆదిషు తస్యైవ ప్రకృతత్వాత్। తత్-సమానాధికరణం త్వం పదం చ అచిద్-విశిష్ట-జీవ-శరీరకం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయతి, ప్రకార-ద్వయావస్థితైక-వస్తు-పరత్వాత్ సామానాధికరణ్యస్య। ప్రకార-ద్వయ-పరిత్యాగే ప్రవృత్తి-నిమిత్త-భేదాసమ్భవేన సామానాధికరణ్యమ్ ఏవ పరిత్యక్తం స్యాత్; ద్వయోః పదయోర్ లక్షణా చ।

సో'యం దేవదత్తః ఇత్య్ అత్రాపి న లక్షణా, భూత-వర్తమాన-కాల-సమ్బన్ధితయైక్య-ప్రతీత్య్-అవిరోధాత్। దేశ-భేద-విరోధశ్ చ కాల-భేదేన పరిహృతః।

[పర-పక్షే దూషణాన్తరమ్]

తద్ ఐక్షత బహు స్యామ్ ఇత్య్ ఉపక్రమ-విరోధశ్ చ। ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞానం చ న ఘటతే। జ్ఞాన-స్వరూపస్య నిరస్త-నిఖిల-దోషస్య సర్వజ్ఞస్య సమస్త-కల్యాణ-గుణాత్మకస్యాజ్ఞానం తత్-కార్యానన్తాపురుషార్థాశ్రయత్వం చ భవతి॥

[సామానాధికరణ్యస్య బాధార్థతా-నిరాసః]

బాధార్థత్వే చ సామానాధికరణ్యస్య త్వం-తత్-పదయోర్ అధిష్ఠాన-లక్షణా నివృత్తి-లక్షణా చేతి లక్షణాదయస్ త ఏవ దోషాః॥

ఇయాంస్ తు విశేషః– నేదం రజతమ్ ఇతివద్ అప్రతిపన్నస్యైవ బాధస్యాగత్యా పరికల్పనమ్; తత్-పదేనాధిష్ఠానాతిరేకి-ధర్మానుపస్థాపనేన బాధానుపపత్తిశ్ చ। అధిష్ఠానం తు ప్రాక్ తిరోహితమ్ అతిరోహిత-స్వరూపం తత్-పదేనోపస్థాప్యత ఇతి చేన్ న, ప్రాగ్ అధిష్ఠానాప్రకాశే తద్-ఆశ్రయ-భ్రమ-బాధయోర్ అసమ్భవాత్। భ్రమాశ్రయమ్ అధిష్ఠానమ్ అతిరోహితమ్ ఇతి చేత్ తద్ ఏవాధిష్ఠాన-స్వరూపం భ్రమ-విరోధీతి తత్-ప్రకాశే సుతరాం న తద్-ఆశ్రయ-భ్రమ-బాధౌ। అతోఽధిష్ఠానాతిరేకి-పారమార్థిక-ధర్మ-తత్-తిరోధానానభ్యుపగమే భ్రాన్తి-బాధౌ దురుపపాదౌ। అధిష్ఠానే హి పురుష-మాత్రాకారే ప్రతీయమానే తద్-అతిరేకిణి పారమార్థికే రాజత్వే తిరోహితే సత్య్ ఏవ వ్యాధత్వ-భ్రమః। రాజత్వోపదేశేన చ తన్-నివృత్తిర్ భవతి; నాధిష్ఠాన-మాత్రోపదేశేన; తస్య ప్రకాశమానత్వేనానుపదేశ్యత్వాత్; భ్రమానుపమర్దిత్వాచ్ చ॥

[స్వ-పక్షే ఉక్త-దోషాణామ్ అభావః]

జీవ-శరీరక-జగత్-కారణ-బ్రహ్మ-పరత్వే ముఖ్య-వృత్తం పద-ద్వయమ్। ప్రకార-ద్వయ-విశిష్టైక-వస్తు-ప్రతిపాదనేన సామానాధికరణ్యం చ సిద్ధమ్। నిరస్త-నిఖిల-దోషస్య సమస్త-కల్యాణ-గుణాత్మకస్య బ్రహ్మణో జీవాన్తర్యామిత్వమ్ అప్య్ ఐశ్వర్యమ్ అపరం ప్రతిపాదితం భవతి। ఉపక్రమానుకూలతా చ। ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞోపపత్తిశ్ చ; సూక్ష్మ-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరస్యైవ బ్రహ్మణః స్థూల-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరత్వేన కార్యత్వాత్ తమ్ ఈశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరమ్ [శ్వే., ౬.౭] పరాస్య శక్తిర్ వివిధైవ శ్రూయతే [శ్వే., ౬.౮] అపహత-పాప్మా ...। సత్య-కామః సత్య-సఙ్కల్పః [ఛాన్., ౮.౧.౬] ఇత్య్ ఆది శ్రుత్య్-అన్తరావిరోధశ్ చ॥

[తత్ త్వమ్ అసి ఇత్య్ అత్ర ఉద్దేశ్యోపాదేయ-విభాగ-చిన్తయాపి న నిర్విశేష-వస్త్వ్-ఐక్య-సిద్ధిః]

తత్ త్వమ్ అసి ఇత్య్ అత్రోద్దేశ్యోపాదేయ-విభాగః కథమ్ ఇతి చేన్ నాత్ర కిఞ్చిద్ ఉద్దిశ్య కిమ్ అపి విధీయతే; ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వమ్ [ఛాన్., ౬.౮.౭] ఇత్య్ అనేనైవ ప్రాప్తత్వాత్। అప్రాప్తే హి శాస్త్రమ్ అర్థవత్। ఇదం సర్వమ్ ఇతి సజీవం జగన్ నిర్దిశ్య ఐతదాత్మ్యమ్ ఇతి తస్యైష ఆత్మేతి తత్ర ప్రతిపాదితమ్। తత్ర చ హేతుర్ ఉక్తః– సన్-మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సద్-ఆయతనాః సత్-ప్రతిష్ఠాః [ఛాన్., ౬.౮.౩] ఇతి; సర్వం ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ తజ్ జలాన్ ఇతి, శాన్తః [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇతివత్॥

[బ్రహ్మ-తద్-ఇతరయోస్ తాదాత్మ్యస్య శరీరాత్మ-భావకృతత్వే శ్రుతయః]

తథా శ్రుత్య్-అన్తరాణి చ బ్రహ్మణస్ తద్-వ్యతిరిక్తస్య చిద్-అచిద్-వస్తునశ్ చ శరీరాత్మ-భావమ్ ఏవ తాదాత్మ్యం వదన్తి– అన్తః ప్రవిష్టః శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా [తై., ఆర., ౩.౧౧.౨౦], యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమ్ అన్తరో యమయతి స త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః [బృహద్., ౫.౭.౩], య ఆత్మని

తిష్ఠన్న్ ఆత్మనో'న్తరో యమ్ ఆత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమ్ అన్తరో యమయతి స త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః [బృహద్., ౫.౭.౨౨], యః పృథివీమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ ఇత్య్ ఆరభ్య యస్య మృత్యుః శరీరం యం మృత్యుర్ న వేద ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మాపహత-పాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః [సుబాల, ౭], తత్ సృష్ట్వా। తద్ ఏవానుప్రావిశత్। తద్ అనుప్రవిశ్య। సచ్ చత్యచ్ చాభవత్ [తై., ౨.౬.౨] ఇత్య్ ఆదీని। అత్రాపి– అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణి [ఛాన్., ౬.౩.౨] ఇతి బ్రహ్మాత్మక-జీవానుప్రవేశేనైవ సర్వేషాం వస్తుత్వం శబ్ద-వాచ్యత్వం చ ప్రతిపాదితమ్। తద్ అనుప్రవిశ్య। సచ్ చ త్యచ్ చాభవత్ [తై., ౨.౬.౨] ఇత్య్ అనేనైకార్థ్యాజ్ జీవస్యాపి బ్రహ్మాత్మకత్వం బ్రహ్మానుప్రవేశాద్ ఏవేత్య్ అవగమ్యతే।

[ఐతదాత్మ్య-శబ్దార్థ-వ్యాఖ్యా-నిగమనమ్]

అతశ్ చిద్-అచిద్-ఆత్మకస్య సర్వస్య వస్తు-జాతస్య బ్రహ్మ-తాదాత్మ్యమాత్మ-శరీర-భావాద్ ఏవ ఇత్య్ అవగమ్యతే। తస్మాద్ బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్య తచ్-ఛరీత్వేనైవ వస్తుత్వాత్ తస్య ప్రతిపాదకో'పి శబ్దస్ తత్-పర్యన్తమ్ ఏవ స్వార్థమ్ అభిదధాతి। అతః సర్వ-శబ్దానాం లోక-వ్యుత్పత్త్య్-అవగత-తత్-తత్-పదార్థ-విశిష్ట-బ్రహ్మాభిధాయిత్వం సిద్ధమ్ ఇత్య్ ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వమ్ ఇతి ప్రతిజ్ఞాతార్థస్య తత్ త్వమ్ అసి ఇతి సామానాధికరణ్యేన విశేషే ఉపసంహారః॥

అతో నిర్విశేష-వస్త్వ్-ఐక్య-వాదినః, భేదాభేద-వాదినః, కేవల-భేద-వాదినశ్ చ వైయధికరణ్యేన సామానాధికరణ్యేన చ బ్రహ్మాత్మ-భావోపదేశాః సర్వే పరిత్యక్తాః స్యుః। ఏకస్మిన్ వస్తుని కస్య తాదాత్మ్యమ్ ఉపదిశ్యతే తస్యైవేతి చేత్ తత్-స్వ-వాక్యేనైవావగతమ్ ఇతి న తాదాత్మ్యోపదేశావసేయమ్ అస్తి కిఞ్చిత్। కల్పిత-భేద-నిరసనమ్ ఇతి చేత్ తత్ తు న సామానాధికరణ్య-తాదాత్మ్యోపదేశావసేయమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్। సామానాధికరణ్యం తు బ్రహ్మణి ప్రకార-ద్వయ-ప్రతిపాదనేన విరోధమ్ ఏవావహేత్। భేదాభేద-వాదే తు బ్రహ్మణ్య్ ఏవోపాధిసంసర్గాత్ తత్-ప్రయుక్తా జీవ-గతా దోషా బ్రహ్మణ్య్ ఏవ ప్రాదుఃష్యుర్ ఇతి నిరస్త-నిఖిల-దోష-కల్యాణ-గుణాత్మక-బ్రహ్మాత్మ-భావోపదేశా హి విరోధాద్ ఏవ పరిత్యక్తాః స్యుః। స్వాభావిక-భేదాభేద-వాదే'పి బ్రహ్మణః స్వత ఏవ జీవ-భావాభ్యుపగమాద్ గుణవద్ దోషాశ్ చ స్వాభావికా భవేయుర్ ఇతి నిర్దోష-బ్రహ్మ-తాదాత్మ్యోపదేశో విరుద్ధ ఏవ। కేవల-భేద-వాదినాం చాత్యన్త-భిన్నయోః కేనాపి ప్రకారేణైక్యాసమ్భవాద్ ఏవ బ్రహ్మాత్మ-భావోపదేశా న సమ్భవన్తీతి సర్వ-వేదాన్త-పరిత్యాగః స్యాత్॥

[పూర్వ-పక్షాపేక్షయా స్వ-పక్షే వైలక్షణ్యమ్]

నిఖిలోపనిషత్-ప్రసిద్ధం కృత్స్నస్య బ్రహ్మ-శరీర-భావమ్ ఆతిష్ఠమానైః కృత్స్నస్య బ్రహ్మాత్మ-భావోపదేశాః సర్వే సమ్యగ్ ఉపపాదితా భవన్తి। జాతి-గుణయోర్ ఇవ ద్రవ్యాణామ్ అపి శరీర-

భావేన విశేషణత్వేన గౌరశ్వో మనుష్యో దేవో జాతః పురుషః కర్మభిః ఇతి సామానాధికరణ్యం లోక-వేదయోర్ ముఖ్యమ్ ఏవ దృష్ట-చరమ్।

జాతి-గుణయోర్ అపి ద్రవ్య-ప్రకారత్వమ్ ఏవ ఖణ్డో గౌః, శుక్లః పటః ఇతి సామానాధికరణ్య-నిబన్ధనమ్। మనుష్యత్వాది-విశిష్ట-పిణ్డానామ్ అప్య్ ఆత్మనః ప్రకారతయైవ పదార్థత్వాన్ మనుష్యః పురుషః షణ్ఢో యోషిద్ ఆత్మా జాతః ఇతి సామానాధికరణ్యం సర్వత్రానుగతమ్ ఇతి ప్రకారత్వమ్ ఏవ సామానాధికరణ్య-నిబన్ధనమ్, న పరస్పర-వ్యావృత్త్యా జాత్య్-ఆదయః॥

స్వనిష్ఠానామ్ ఏవ హి ద్రవ్యాణాం కదాచిత్ క్వచిద్ ద్రవ్య-విశేషణత్వే మత్వర్థీయ-ప్రత్యయో దృష్టః, దణ్డీ కుణ్డలీ ఇతి; న పృథక్ ప్రతిపత్తి-స్థిత్య్-అనర్హాణాం ద్రవ్యాణామ్; తేషాం విశేషణత్వం సామానాధికరణ్యావసేయమ్ ఏవ॥

[శరీర-శరీరి-భావ-స్థలే సామానాధికరణ్యస్య లాక్షణికత్వ-శఙ్కా-పరిహారౌ]

యది గౌర్ అశ్వో మనుష్యో దేవః పురుషో యోషిత్ షణ్ఢ ఆత్మా కర్మభిర్ జాతః ఇత్య్ అత్ర ఖణ్డో ముణ్డో గౌః, శుక్లః పటః, కృష్ణః పటః ఇతి జాతి-గుణవద్ ఆత్మ-ప్రకారత్వం మనుష్యాది-శరీరాణామ్ ఇష్యతే; తర్హి జాతి-వ్యక్త్యోర్ ఇవ ప్రకార-ప్రకారిణోః శరీరాత్మనోర్ అపి నియమేన సహ ప్రతిపత్తిః స్యాత్; న చైవం దృశ్యతే। న హి నియమేన గోత్వాదివద్ ఆత్మాశ్రయతయైవాత్మనా సహ మనుష్యాది-శరీరం పశ్యన్తి। అతో మనుష్య ఆత్మా ఇతి సామానాధికరణ్యం లాక్షణికమ్ ఏవ। నైతద్ ఏవమ్; మనుష్యాది-శరీరాణామ్ అప్య్ ఆత్మైకాశ్రయత్వమ్, తద్-ఏక-ప్రయోజనత్వమ్, తత్-ప్రకారత్వం చ జాత్య్-ఆది-తుల్యమ్। ఆత్మైకాశ్రయత్వమ్ ఆత్మ-విశ్లేషే శరీర-వినాశాద్ అవగమ్యతే। ఆత్మైక-ప్రయోజనత్వం చ తత్-కర్మ-ఫల-భోగార్థతయైవ సద్-భావాత్। తత్-ప్రకారత్వమ్ అపి దేవో మనుష్య ఇత్య్ ఆత్మ-విశేషణతయైవ ప్రతీతేః। ఏతద్ ఏవ హి గవాది-శబ్దానాం వ్యక్తి-పర్యన్తత్వే హేతుః। ఏతత్-స్వభావ-విరహాద్ ఏవ దణ్డ-కుణ్డలాదీనాం విశేషణత్వే దణ్డీ, కుణ్డలీ ఇతి మత్వర్థీయ-ప్రత్యయః। దేవ-మనుష్యాది-పిణ్డానామ్ ఆత్మైకాశ్రయత్వ-తద్-ఏక-ప్రయోజనత్వ-తత్-ప్రకారత్వ-స్వభావాద్ దేవో మనుష్య ఆత్మా ఇతి లోక-వేదయోః సామానాధికరణ్యేన వ్యవహారః। జాతి-వ్యక్త్యోర్ నియమేన సహ ప్రతీతిర్ ఉభయోశ్ చాక్షుషత్వాత్। ఆత్మనస్ త్వచాక్షుషత్వాచ్ చక్షుషా శరీర-గ్రహణ-వేలాయామ్ ఆత్మా న గృహ్యతే। పృథగ్ గ్రహణ-యోగ్యస్య ప్రకారతైక-స్వరూపత్వం దుర్ఘటమ్ ఇతి మా వోచః; జాత్య్-ఆదివత్ తద్-ఏకాశ్రయత్వ-తద్-ఏక-ప్రయోజనత్వ-తద్-విశేషణత్వైః శరీరస్యాపి తత్-ప్రకారతైక-స్వభావత్వావగమాత్। సహోపలమ్భ-నియమస్ త్వ్ ఏక-సామగ్రీ-వేద్యత్వ-నిబన్ధన ఇత్య్ ఉక్తమ్। యథా చక్షుషా పృథివ్య్-ఆదేర్ గన్ధ-రసాది-సమ్బన్ధిత్వం స్వాభావికమ్ అపి న గృహ్యతే ఏవం చక్షుషా గృహ్యమాణం శరీరమ్ ఆత్మ-ప్రకారతైక-స్వభావమ్ అపి న తథా గృహ్యతే; ఆత్మ-గ్రహణే చక్షుషః సామర్థ్యాభావాన్ నైతావతా శరీరస్య తత్-ప్రకారత్వ-స్వభావ-

విరహః। తత్-ప్రకారత్రైక-స్వభావత్వమ్ ఏవ సామానాధికరణ్య-నిబన్ధనమ్। ఆత్మ-ప్రకారతయా ప్రతిపాదన-సమర్థస్ తు శబ్దః సహైవ ప్రకారతయా ప్రతిపాదయతి॥

[శబ్దస్య శరీరి-పర్యన్తానభిధాయిత్వ-శఙ్కా-పరిహారౌ]

నను చ శాబ్దే'పి వ్యవహారే శరీర-శబ్దేన శరీర-మాత్రం గృహ్యత ఇతి నాత్మ-పర్యన్తతా శరీర-శబ్దస్య। నైవమ్; ఆత్మ-ప్రకార-భూతస్యైవ శరీరస్య పదార్థ-వివేక-ప్రదర్శనాయ నిరూపణాన్ నిష్కర్షక-శబ్దో'యమ్; యథా గోత్వం శుక్లత్వమ్ ఆకృతిర్ గుణః ఇత్య్ ఆది శబ్దాః॥

అతో గవాది-శబ్దవద్ దేవ-మనుష్యాది-శబ్దా ఆత్మ-పర్యన్తాః॥

[చిద్-అచిద్-వాచినాం శబ్దానాం పరమాత్మ-పర్యన్తాభిధాయితా]

ఏవం దేవ-మనుష్యాది-పిణ్డ-విశిష్టానాం జీవానాం పరమాత్మ-శరీరతయా తత్-ప్రకారత్వాజ్ జీవాత్మ-వాచినః శబ్దాః పరమాత్మ-పర్యన్తాః। అతః పరస్య బ్రహ్మణః ప్రకారతయైవ చిద్-అచద్-వస్తునః పదార్థత్వమ్ ఇతి తత్-సామానాధికరణ్యేన ప్రయోగః। అయమ్ అర్థో వేదార్థ-సఙ్గ్రహే సమర్థితః।

[మతాన్తరేషు సామానాధికరణ్యానుపపత్తిః]

ఇదమ్ ఏవ శరీరాత్మ-భావ-లక్షణం తాదాత్మ్యమ్ ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చ [బ్ర. సూ. ౪.౧.3] ఇతి వక్ష్యతి, ఆత్మేత్య్ ఏవ తు గృహ్ణీయాత్ ఇతి చ వాక్య-కారః॥

[ఉక్తానామ్ అర్థానాం సఙ్క్షేపేణ ప్రతిపాదనమ్]

అత్రేదం తత్త్వమ్– అచిద్-వస్తునః చిద్-వస్తునః పరస్య చ బ్రహ్మణో భోగ్యత్వేన భోక్తృత్వేన చేశితృత్వేన చ స్వరూప-వివేకమ్ ఆహుః కాశ్చన శ్రుతయః– అస్మాన్ మాయీ సృజతే విశ్వమ్ ఏతత్ తస్మింశ్ చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః [శ్వే., ౪.౯], మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్ మాయినం తు మహేశ్వరమ్ [శ్వే., ౪.౧౦], క్షరం ప్రధానమ్ అమృతాక్షరం హరః క్షరాత్మానావీశతే దేవ ఏకః; [శ్వే., ౧.౧౦], అమృతాక్షరం హర ఇతి భోక్తా నిర్దిశ్యతే, ప్రధానమ్ ఆత్మనో భోగ్యత్వేన హరతీతి హరః। స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్ జనితా న చాధిపః [శ్వే., ౬.౯], ప్రధాన-క్షేత్రజ్ఞ-పతిర్ గుణేశః [శ్వే., ౬.౧౬], పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరం శాశ్వతం శివమ్ అచ్యుతమ్ [తై., ౧౧.3], జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావ్ అజావ్ ఈశానీశౌ [శ్వే., ౧.౯], నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్ చేతనానామ్ ఏకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్ [కఠ., ౫.౧3], భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా [శ్వే., ౧.౧౨], తయోర్ అన్యః పిప్పలం స్వాద్వ్ అత్త్య్ అనశ్నన్ అన్యో అభిచాకశీతి [ముణ్డ్., 3.౧.౧], పృథగ్ ఆత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్ తతస్ తేనామృతత్వమ్ ఏతి [శ్వే., ౧.౬], అజామ్ ఏకాం లోహిత-శుక్ల-కృష్ణాం బహ్వీం ప్రజాం జనయన్తీం సరూపామ్। అజో హ్య్ ఏకో జుషమాణో'నుశేతే జహాత్య్ ఏనాం భుక్త-భోగామ్ అజో'

న్యః [త్రై., ౬.౧౦.౫], సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నో'నీశయా శోచతి ముహ్యమానః। జుష్టం యదా పశ్యత్య్ అన్యమ్ ఈశమస్య మహిమానమ్ ఇతి వీత-శోకః [శ్వే., ౪.౭] ఇత్య్ ఆద్యాః॥

స్మృతావ్ అప్య్ అహఙ్కార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిర్ అష్టధా॥ అపరేయమ్ ఇతస్ త్వ్ అన్యాం ప్రకృతిం విద్ధి మే పరామ్। జీవ-భూతాం మహా-బాహో యయేదం ధార్యతే జగత్॥ [భ. గీ., ౭.౪।౫], సర్వ-భూతాని కౌన్తేయ ప్రకృతిం యాన్తి మామికామ్। కల్ప-క్షయే పునస్ తాని కల్పాదౌ విసృజామ్య్ అహమ్॥ ప్రకృతిం స్వామ్ అవష్టభ్య విసృజామి పునః పునః। భూత-గ్రామమ్ ఇమం కృత్స్నమ్ అవశం ప్రకృతేర్ వశాత్॥ [భ. గీ., ౯.౭-౮], మయాధ్యక్షేణ ప్రకృతిః సూయతే సచరాచరమ్। హేతునానేన కౌన్తేయ జగద్ ధి పరివర్తతే॥ [భ. గీ., ౯.౧౦], ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్య్ అనాదీ ఉభావ్ అపి। [భ. గీ., ౧౩.౧౯], మమ యోనిర్ మహద్ బ్రహ్మ తస్మిన్ గర్భం దధామ్య్ అహమ్। సమ్భవః సర్వ-భూతానాం తతో భవతి భారత॥ [భ. గీ., ౧౪.౩] ఇతి॥ జగద్ యోని-భూతం మహద్ బ్రహ్మ మదీయం ప్రకృత్య్-ఆఖ్యం భూత-సూక్ష్మమ్ అచిద్-వస్తు యత్; తస్మింశ్ చేతనాఖ్యం గర్భం యత్ సంయోజయామి, తతో మత్-కృతాచ్ చిద్-అచిత్-సంసర్గాద్ దేవాదిస్థావరాన్తానామ్ అచిన్-మిశ్రాణాం సర్వ-భూతానాం సమ్భవో భవతీత్య్ అర్థః॥

ఏవం భోక్తృ-భోగ్య-రూపేణావస్థితయోః సర్వావస్థావస్థితయోశ్ చిద్-అచితోః పరమ-పురుష-శరీరతయా తన్-నియామ్యత్వేన తద్-అపృథక్-స్థితిం పరమ-పురుషస్య చాత్మత్వమ్ ఆహుః కాశ్చన శ్రుతయః– యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమ్ అన్తరో యమయతి [బృహద్., ౫.౭.౩] ఇత్య్ ఆరభ్య య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఆత్మనో'న్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమ్ అన్తరో యమయతి స త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః [బృహద్., ౫.౭.౨౨] ఇతి। తథా– యః పృథివీమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ యస్య పృథివీ శరీరం యం పృథివీ న వేద [సుబాల, ౭] ఇత్య్ ఆరభ్య యో'క్షరమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ యస్యాక్షరం శరీరం యమక్షరం న వేద యో మృత్యుమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ యస్య మృత్యుః శరీరం యం మృత్యుర్ న వేద ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మాపహత-పాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః [సుబాల, ౭]। అత్ర మృత్యు-శబ్దేన తమః శబ్ద-వాచ్యం సూక్ష్మావస్థమ్ అచిద్-వస్త్వ్ అభిధీయతే; అస్యామ్ ఏవోపనిషది– అవ్యక్తమ్ అక్షరే లీయతే। [సుబాల, ౨] ఇతి వచనాత్। అన్తః ప్రవిష్టః శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా [త్రై., ఆర, ౩.౧౧.౨౧] ఇతి చ॥

[భేద-శ్రుతి-ఘటక-శ్రుత్యోర్ అవిరోధేన ఐక్య-శ్రుతీనామ్ అర్థ-వర్ణనమ్]

ఏవం సర్వావస్థావస్థిత-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరతయా తత్-ప్రకారః పరమ-పురుష ఏవ కార్యావస్థ-కారణావస్థ-జగద్-రూపేణావస్థిత ఇతీమమ్ అర్థం జ్ఞాపయితుం కాశ్చన శ్రుతయః కార్యావస్థం కారణావస్థం చ జగత్ స ఏవేత్య్ ఆహుః– సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవాద్వితీయం తద్ ఐక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి తత్ తేజో'సృజత [ఛాన్., ౬.౨.౧] ఇత్య్ ఆరభ్య సన్-మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సద్-ఆయతనాః సత్-ప్రతిష్ఠాః।

ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వం తత్ సత్యం స ఆత్మా తత్ త్వమ్ అసి శ్వేతకేతో [ఛాన్., ౬.౮.౬] ఇతి। తథా సో'కామయత। బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి। స తపో'తప్యత। స తపస్ తప్త్వా। ఇదం సర్వమ్ అసృజత ఇత్య్ ఆరభ్య సత్యం చానృతం చ సత్యమ్ అభవత్ [తై., ౨.౬.౨।3] ఇత్య్ ఆద్యాః॥

అత్రాపి శ్రుత్య్-అన్తర-సిద్ధశ్ చిద్-అచితోః పరమ-పురుషస్య చ స్వరూప-వివేకః స్మారితః– హన్తాహమ్ ఇమాస్ తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణి ఇతి, తత్ సృష్ట్వా, తద్ ఏవానుప్రావిశత్, తద్ అనుప్రవిశ్య, సచ్ చత్యచ్ చాభవత్ ... విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ। సత్యం చానృతం చ సత్యమ్ అభవత్ ఇతి చ। అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య ఇతి జీవస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం, తద్ అనుప్రవిశ్య సచ్ చత్యచ్ చాభవత్, విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ ఇత్య్ అనేనైకార్థ్యాద్ ఆత్మ-శరీర-భావ-నిబన్ధనమ్ ఇతి విజ్ఞాయతే। ఏవం భూతమ్ ఏవ నామ-రూప-వ్యాకరణం తద్ ధేదం తర్హ్య్ అవ్యాకృతమ్ ఆసీత్। తన్-నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియత [బృహద్., 3.౪.2] ఇత్య్ అత్రాప్య్ ఉక్తమ్।

[స్వ-మతే ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞోపపత్తిః]

అతః కార్యావస్థః కారణావస్థశ్ చ స్థూల-సూక్ష్మ-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరః పరమ-పురుష ఏవేతి, కారణాత్ కార్యస్యానన్యత్వేన కారణ-విజ్ఞానేన కార్యస్య జ్ఞాతతయైక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞానం సమీహితమ్ ఉపపన్నతరమ్। అహమ్ ఇమాస్ తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణి [ఛాన్., ౬.3.౨] ఇతి, తిస్రో దేవతాః ఇతి సర్వమ్ అచిద్-వస్తు నిర్దిశ్య తత్ర స్వాత్మక-జీవానుప్రవేశేన నామ-రూప-వ్యాకరణ-వచనాత్ సర్వే వాచకాః శబ్దాః అచిద్-విశిష్ట-జీవ-విశిష్ట-పరమాత్మన ఏవ వాచకా ఇతి కారణావస్థ-పరమాత్మ-వాచినా శబ్దేన కార్య-వాచినః శబ్దస్య సామానాధికరణ్యం ముఖ్య-వృత్తమ్। అతః స్థూల-సూక్ష్మ-చిద్-అచిత్-ప్రకారం బ్రహ్మైవ కార్యం కారణం చేతి బ్రహ్మోపాదానం జగత్।

[బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వే స్వ-భావాసాఙ్కర్యోపపాదనమ్]

సూక్ష్మ-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరకం బ్రహ్మైవ కారణమ్ ఇతి। బ్రహ్మోపాదానత్వే'పి సఙ్ఘాతస్యోపాదానత్వేన చిద్-అచితోర్ బ్రహ్మణశ్ చ స్వభావాసఙ్కరో'ప్య్ ఉపపన్నతరః। యథా శుక్ల-కృష్ణ-రక్త-తన్తు-సఙ్ఘాతోపాదానత్వే'పి చిత్ర-పటస్య తత్-తత్-తన్తు-ప్రదేశ ఏవ శౌక్ల్యాది-సమ్బన్ధ ఇతి కార్యావస్థాయామ్ అపి న సర్వత్ర వర్ణ-సఙ్కరః; తథా చిద్-అచిద్-ఈశ్వర-సఙ్ఘాతోపాదానత్వే'పి జగతః కార్యావస్థాయామ్ అపి భోక్తృత్వ-భోగ్యత్వ-నియన్తృత్వాద్య్ అసఙ్కరః। తన్తూనాం పృథక్-స్థితి-యోగ్యానామ్ ఏవ పురుషేచ్ఛయా కదాచిత్ సంహతానాం కారణత్వం కార్యత్వం చ। ఇహ తు చిద్-అచితోః సర్వావస్థయోః పరమ-పురుష-శరీరత్వేన తత్-ప్రకారతయైవ పదార్థత్వాత్ తత్-ప్రకారః పరమ-పురుషః సర్వదా సర్వ-శబ్ద-వాచ్య ఇతి విశేషః। స్వభావ-భేదస్ తద్-అసఙ్కరశ్ చ తత్ర చాత్ర చ తుల్యః।

[బ్రహ్మణో'వికృతత్వ-కార్యత్వ-నిర్గుణత్వానాం శ్రుత్య్-ఉక్తానామ్ ఉపపత్తిః]

ఏవం చ సతి పరస్య బ్రహ్మణః కార్యానుప్రవేశే'పి స్వరూపాన్యథాభావాభావాద్ అవికృతత్వమ్ ఉపపన్నతరమ్। స్థూలావస్థస్య నామ-రూప-విభాగ-విభక్తస్య చిద్-అచిద్-వస్తున ఆత్మతయావస్థానాత్ కార్యత్వమ్ అప్య్ ఉపపన్నతరమ్। అవస్థాన్తరాపత్తిర్ ఏవ హి కార్యతా॥

నిర్గుణ-వాదాశ్ చ పరస్య బ్రహ్మణో హేయ-గుణాసమ్బన్ధాద్ ఉపపద్యన్తే। అపహత-పాప్మా విజరో విమృత్యుర్ విశోకో విజిఘత్సో'పిపాసః [ఛాన్., ౮.౧.౫] ఇతి హేయ-గుణాన్ ప్రతిషిధ్య సత్య-కామః సఙ్కల్పః ఇతి కల్యాణ-గుణాన్ విదధతీ ఇయం శ్రుతిర్ ఏవాన్యత్ర సామాన్యేనావగతం గుణ-నిషేధం హేయ-గుణ-విషయం వ్యవస్థాపయతి॥

జ్ఞాన-స్వరూపం బ్రహ్మేతి వాదశ్ చ సర్వజ్ఞస్య సర్వ-శక్తేర్ నిఖిల-హేయ-ప్రత్యనీక-కల్యాణ-గుణాకరస్య బ్రహ్మణః స్వరూపం జ్ఞానైక-నిరూపణీయం స్వయమ్ప్రకాశతయా జ్ఞాన-స్వరూపం చేత్య్ అభ్యుపగమాద్ ఉపపన్నతరః। యః సర్వ-జ్ఞః సర్వ-విత్ [ముణ్డ్., ౧.౧.౯], పరాస్య శక్తిర్ వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞాన-బల-క్రియా చ [శ్వే., ౬।౮], విజ్ఞాతారమ్ అరే కేన విజానీయాత్ [బృహద్., ౬.౫.౧౫], సత్యం జ్ఞానమ్ [తై., ౨.౧.౧] ఇత్య్ ఆదికాః జ్ఞాతృత్వమ్ ఆవేదయన్తి సత్యం జ్ఞానమ్ ఇత్య్ ఆదికాశ్ చ జ్ఞానైక-నిరూపణీయతయా స్వ-ప్రకాశతయా చ జ్ఞాన-స్వరూపతామ్॥

[భేద-నిషేధ-శ్రుతీనామ్ అర్థ-వర్ణనమ్]

సో'కామయత బహు స్యామ్ [తై., ఆ., ౬.౨], తద్ ఐక్షత బహు స్యామ్ [ఛాన్., ౬.౨.3], తన్-నామ-రూపాభ్యాం వ్యాక్రియత [బృహద్., 3.౪.2] ఇతి బ్రహ్మైవ స్వ-సఙ్కల్పాద్ విచిత్ర-స్థిర-త్రస-రూపతయా నానా-ప్రకారమ్ అవస్థితమ్ ఇతి తత్-ప్రత్యనీకాబ్రహ్మాత్మక-వస్తు-నానాత్వమ్ అతత్త్వమ్ ఇతి తత్ ప్రతిషిధ్యతే, మృత్యోః స మృత్యుమ్ ఆప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి [కఠ., ౪.౧౧], నేహ నానాస్తి కిఞ్చన [కఠ., ౪.౧౦-౧౧], యత్ర హి ద్వైతమ్ ఇవ భవతి తద్ ఇతర ఇతరం పశ్యతి యత్ర త్వ్ అస్య సర్వమ్ ఆత్మైవాభూత్ తత్ కేన కం పశ్యేత్ తత్ కేన కం విజానీయాత్ [బృహద్., ౪.౪.౧౪] ఇత్య్ ఆదినా। న పునర్ బహు స్యాం ప్రజాయేయ ఇత్య్ ఆది శ్రుతి-సిద్ధం స్వ-సఙ్కల్ప-కృతం బ్రహ్మణో నానా-నామ-రూప-భాక్త్వేన నానా-ప్రకారత్వమ్ అపి నిషిధ్యతే। యత్ర త్వ్ అస్య సర్వమ్ ఆత్మైవాభూత్ ఇత్య్ ఆది నిషేధ-వాక్యాదౌ చ తత్-స్థాపితమ్– సర్వం తం పరాదాద్యో'న్యత్రాత్మనః సర్వం వేద [బృహద్., ౪.౪.౬] తస్య హ వా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమ్ ఏతద్ యద్ ఋగ్-వేదో యజుర్-వేదః [సుబాల, ౨, బృహద్., ౪.౪।౧౦, ౬.౫-౧౧] ఇత్య్ ఆదినా॥

[పూర్వోక్త-వ్యాఖ్యా-విధానే శ్రుత్య్-ఆది-సర్వ-సామఞ్జస్యమ్]

ఏవం చిద్-అచిద్-ఈశ్వరాణాం స్వభావ-భేదం స్వరూప-భేదం చ వదన్తీనాం కార్య-కారణ-భావం కార్య-కారణయోర్ అనన్యత్వం చ వదన్తీనాం సర్వాసాం శ్రుతీనామ్ అవిరోధః, చిద్-

అచితోః పరమాత్మనశ్ చ సర్వదా శరీరాత్మ-భావం శరీర-భూతయోః కారణ-దశాయాం నామ-రూప-విభాగానర్హ-సూక్ష్మ-దశాపత్తిం కార్య-దశాయాం చ తద్-అర్హ-స్థూల-దశాపత్తిం వదన్తీభిః శ్రుతిభిర్ ఏవ జ్ఞాయత ఇతి బ్రహ్మాజ్ఞాన-వాదస్యాపాధిక-బ్రహ్మ-భేద-వాదస్యాన్యస్యాప్య్ అపన్యాయ-మూలస్య సకల-శ్రుతి-విరుద్ధస్య న కథఞ్చిద్ అప్య్ అవకాశో దృశ్యతే। చిద్-అచిద్-ఈశ్వరాణాం పృథక్-స్వభావతయా తత్-తచ్-ఛ్రుతి-సిద్ధానాం శరీరాత్మ-భావేన ప్రకార-ప్రకారితయా శ్రుతిభిర్ ఏవ ప్రతిపన్నానాం శ్రుత్య్-అన్తరేణ కార్య-కారణ-భావ-ప్రతిపాదనం కార్య-కారణయోర్ ఐక్య-ప్రతిపాదనం చ హ్య్ అవిరుద్ధమ్। యథాగ్నేయాదీన్ షడ్యాగానుత్పత్తి-వాక్యైః పృథగ్ ఉత్పన్నాన్ సముదాయానువాది-వాక్య-ద్వయేన సముదాయ-ద్వయత్వమ్ ఆపన్నాన్ దర్శపూర్ణమాసాభ్యామ్ [కాత్యా. శ్రౌ. సూ., ౪.౨.౪౭] ఇత్య్ అధికార-వాక్యం కామినః కర్తవ్యతయా విదధాతి; తథా చిద్-అచిద్-ఈశ్వరాన్ వివిక్త-స్వరూప-స్వభావాన్; క్షరం ప్రధానమ్ అమృతాక్షరం హరః క్షరాత్మానావ్ ఈశతే దేవ ఏకః [శ్వే., ౧.౧౦], పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమ్ [త్రై., ఆ., ౧౦.౧౧.౧], ఆత్మా నారాయణః పరః [త్రై., ఆ.౧౦.౧౧.౧], ఇత్య్ ఆది వాక్యైః పృథక్ ప్రతిపాద్య యస్య పృథివీ శరీరం యస్యాత్మా శరీరమ్ [బృహద్., ౫.౭.3], యస్యావ్యక్తం శరీరమ్। యస్యాక్షరం శరీరమ్ [బృహద్., ౫.౮], ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మాపహత-పాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః [సుబాల, ౭] ఇత్య్ ఆదిభిర్ వాక్యైశ్ చిద్-అచితోః సర్వావస్థావస్థితయోః పరమాత్మ-శరీరతాం పరమాత్మనస్ తద్-ఆత్మతాం చ ప్రతిపాద్య శరీర-భూత-పరమాత్మాభిధాయిభిః సద్-బ్రహ్మాత్మాది-శబ్దైః కారణావస్థః కార్యావస్థశ్ చ పరమాత్మైక ఏవేతి పృథక్ ప్రతిపన్నం వస్తు-త్రితయం సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్ [ఛాన్., ౬.౨.౧], ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వమ్ [ఛాన్., ౬.౮.౭], సర్వం ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ [ఛాన్., 3.౧౪.౧] ఇత్య్ ఆది వాక్యం ప్రతిపాదయతి। చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరిణః పరమాత్మనః పరమాత్మ-శబ్దేనాభిధానే హి నాస్తి విరోధః యథా మనుష్య-పిణ్డ-శరీరకస్యాత్మ-విశేషస్య అయమ్ ఆత్మా సుఖీ ఇత్య్ ఆత్మ-శబ్దేనాభిధానే ఇత్య్ అలమ్ అతివిస్తరేణ॥

[భావ-రూపాజ్ఞానే నివృత్త్య్-అనుపపత్తి-వర్ణనమ్]

యత్ పునర్ ఇదమ్ ఉక్తమ్– బ్రహ్మాత్మైకత్వ-విజ్ఞానేనైవావిద్యా-నివృత్తిర్ యుక్తా ఇతి, తద్ అయుక్తమ్ , బన్ధస్య పారమార్థికత్వేన జ్ఞాన-నివర్త్యత్వాభావాత్ పుణ్యాపుణ్య-రూప-కర్మ-నిమిత్త-దేవాది-శరీర-ప్రవేశ-తత్-ప్రయుక్త-సుఖ-దుఃఖానుభవ-రూపస్య బన్ధస్య మిథ్యాత్వం కథమ్ ఇవ శక్యతే వక్తుమ్।

[ఏతన్-మతే నివృత్త్య్-ఉపపత్తి-వర్ణనమ్]

ఏవంరూప-బన్ధ-నివృత్తిర్ భక్తి-రూపాపన్న ఉపాసన-ప్రీత-పరమ-పురుష-ప్రసాద-లభ్యేతి పూర్వమ్ ఏవోక్తమ్। భవద్-అభిమతస్యైక్యజ్ఞానస్య యథావస్థిత-వస్తు-విపరీత-విషయస్య మిథ్యా-రూపత్వేన బన్ధ-వివృద్ధిర్ ఏవ ఫలం భవతి మిథ్యైతద్ అన్యద్ ద్రవ్యం హి నైతి తద్ ద్రవ్యతాం యతః [వి. పు., ౨.౧౪.౨౭] ఇతి శాస్త్రాత్। ఉత్తమః పురుషస్ త్వ్ అన్యః [భ. గీ.,

౧౫.౧౭], పృథగ్-ఆత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా [శ్వే., ౧.౬] ఇతి జీవాత్మ-విసజాతీయస్య తద్-అన్తర్యామిణో బ్రహ్మణో జ్ఞానం పరమ-పురుషార్థ-లక్షణ-మోక్ష-సాధనమ్ ఇత్య ఉపదేశాచ్ చ॥

అపి చ భవద్-అభిమతస్యాపి నివర్తక-జ్ఞానస్య మిథ్యా-రూపత్వాత్ తస్య నివర్తకాన్తరం మృగ్యమ్। నివర్తక-జ్ఞానమ్ ఇదం స్వ-విరోధి సర్వం భేద-జ్ఞానం నివర్త్య క్షణికత్వాత్ స్వయమ్ ఏవ నశ్యతీతి చేన్ న, తత్-స్వరూప-తద్-ఉత్పత్తి-వినాశానాం కాల్పనికత్వేన వినాశ-తత్-కల్పనా-కల్పక-రూపావిద్యాయా నివర్తకాన్తరమ్ అన్వేషణీయమ్। తద్-వినాశో బ్రహ్మ-స్వరూపమ్ ఏవేతి చేత్, తథా సతి నివర్తక-జ్ఞానోత్పత్తిర్ ఏవ న స్యాత్, తద్-వినాశే తిష్ఠతి, తద్-ఉత్పత్త్య-అసమ్భవాత్॥

[నివర్తక-జ్ఞానస్య జ్ఞాత్రనుపపత్తిః]

అపి చ– చిన్-మాత్ర-బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్త-కృత్స్న-నిషేధ-విషయ-జ్ఞానస్య కో'యం జ్ఞాతా అధ్యాస-రూప ఇతి చేన్ న, తస్య నిషేధ్యతయా నివర్తక-జ్ఞాన-కర్మత్వాత్ తత్-కర్తృత్వానుపపత్తేః। బ్రహ్మ స్వరూపమ్ ఇతి చేద్ బ్రహ్మణో నివర్తక-జ్ఞానం ప్రతి జ్ఞాతృత్వం కిం స్వరూపమ్ ఉతాధ్యస్తమ్। అధ్యస్తం చేద్ అయమ్ అధ్యాసస్ తన్-మూలావిద్యాన్తరం చ నివర్తక-జ్ఞానావిషయతయా తిష్ఠత్య ఏవ। నివర్తక-జ్ఞానాన్తరాభ్యుపగమే తస్యాపి త్రి-రూపత్వాజ్ జ్ఞాత్రపేక్షయానవస్థా స్యాత్। బ్రహ్మ-స్వరూపస్యైవ జ్ఞాతృత్వే'స్మదీయ ఏవ పక్షః పరిగృహీతః స్యాత్। నివర్తక-జ్ఞాన-స్వరూపం స్వస్య జ్ఞాతా చ బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్తత్వేన స్వనివర్త్యాన్తర్గతమ్ ఇతి వచనం భూ-తల-వ్యతిరిక్తం కృత్స్నం దేవదత్తేన చ్ఛిన్నమ్ ఇత్య అస్యామ్ ఏవ చ్ఛేదన-క్రియాయామ్ అస్య చ్ఛేత్తుర్ అస్యాశ్ ఛేదన-క్రియాయాశ్ చ చ్ఛేద్యానుప్రవేశ-వచనవద్ ఉపహాస్యమ్। అధ్యస్తో జ్ఞాతా స్వనాశ-హేతు-భూత-నివర్తక-జ్ఞానే స్వయం కర్తా చ న భవతి, స్వ-నాశస్యాపురుషార్థత్వాత్। తన్-నాశస్య బ్రహ్మ-స్వరూపత్వాభ్యుపగమే భేద-దర్శన-తన్-మూలావిద్యాదీనాం కల్పనమ్ ఏవ న స్యాత్। ఇత్య అలమ్ అనేన దిష్ట-హతమ్ ఉద్ఘరాభిఘాతేన॥

[కర్మ-విచార-పూర్వ-వృత్తతాయుక్తతమత్వమ్]

తస్మాద్ అనాది-కర్మ-ప్రవాహ-రూపాజ్ఞాన-మూలత్వాద్ బన్ధస్య తన్-నిబర్హణమ్ ఉక్త-లక్షణ-జ్ఞానాద్ ఏవ। తద్-ఉత్పత్తిశ్ చ అహర్ అహర్ అనుష్ఠీయమాన-పరమ-పురుషారాధన-వేషాత్మ-యాథాత్మ్య-బుద్ధి-విశేష-సంస్కృత-వర్ణాశ్రమోచిత-కర్మ-లభ్యా। తత్ర కేవల-కర్మణామ్ అల్పాస్థిర-ఫలత్వమ్, అనభిసంహిత-ఫల-పరమ-పురుషారాధన-వేషాణాం కర్మణామ్ ఉపాసనాత్మక-జ్ఞానోత్పత్తి-ద్వారేణ బ్రహ్మ-యాథాత్మ్యానుభవ-రూపానన్త-స్థిర-ఫలత్వం చ కర్మ-స్వరూప-జ్ఞానాదృతే న జ్ఞాయతే। కేవలాకార-పరిత్యాగ-పూర్వక-యథోక్త-స్వరూప-కర్మోపాదానం చ న సమ్భవతీతి కర్మ-విచారానన్తరం తత ఏవ హేతోర్ బ్రహ్మ-విచారః కర్తవ్య ఇత్య అథాత ఇత్య ఉక్తమ్।

[ఇతి మహా-సిద్ధాన్తః]

[అథ సూత్ర-కారాభిమత-సూత్రార్థ-యోజనారమ్భః]

[వేదాన్తానాం బ్రహ్మణ్య్ అప్రమాణత్వాశఙ్కా]

తత్ర పూర్వ-పక్ష-వాదీ మన్యతే వృద్ధ-వ్యవహారాద్ అన్యత్ర శబ్దస్య బోధకత్వ-శక్త్య్-అవధారణాసమ్భవాత్, వ్యవహారస్య చ కార్య-బుద్ధి-పరత్వేన కార్యార్థ ఏవ శబ్దస్య ప్రామాణ్యమ్ ఇతి కార్య-రూప ఏవ వేదార్థః। అతో న వేదాన్తాః పరినిష్పన్నే పరే బ్రహ్మణి ప్రమాణ-భావమ్ అనుభవితుమ్ అర్హన్తి।

[సిద్ధే'ర్థే శబ్దస్య వ్యుత్పత్తిర్ ఇత్య్ అంశే భాట్టోక్తోదాహరణ-నిరాసః]

న చ పుత్ర-జన్మాది-సిద్ధ-వస్తు-విషయ-వాక్యేషు హర్ష-హేతూనాం కాల-త్రయ-వర్తినామ్ అర్థానామ్ ఆనన్త్యాత్ సులగ్న-సుఖ-ప్రసవాది-హర్ష-హేత్వ్-అర్థాన్తరోపనిపాత-సమ్భావనయా చ ప్రియార్థ-ప్రతిపత్తి-నిమిత్త-ముఖ-వికాసాది-లిఙ్గేనార్థ-విశేష-బుద్ధి-హేతుత్వ-నిశ్చయః,

[సిద్ధే'ర్థే శబ్దస్య వ్యుత్పత్తిర్ ఇత్య్ అంశే నైయాయికోక్తోదాహరణ-వ్యుదాసః]

నాపి వ్యుత్పన్నేతర-పద-విభక్త్య్-అర్థస్య పదాన్తరార్థ-నిశ్చయేన ప్రకృత్య్-అర్థ-నిశ్చయేన వా శబ్దస్య సిద్ధ-వస్తున్య్ అభిధాన-శక్తి-నిశ్చయః; జ్ఞాత-కార్యాభిధాయి-పద-సముదాయస్య తద్-అంశ-విశేష-నిశ్చయ-రూపత్వాత్ తస్య॥

[సిద్ధార్థ-వ్యుత్పత్తి-విషయే అద్వైత్య్-ఉక్తోదారహణ-నిరాసః]

న చ సర్పాద్ భీతస్య నాయం సర్పో రజ్జుర్ ఏషా ఇతి శబ్ద-శ్రవణ-సమనన్తరం భయ-నివృత్తి-దర్శనేన సర్పాభావ-బుద్ధి-హేతుత్వ-నిశ్చయః। అత్రాపి నిశ్చేష్టం నిర్విశేషమ్ అచేతనమ్ ఇదం వస్త్వ్ ఇత్య్ ఆద్య్ అర్థ-బోధేషు బహుషు భయ-నివృత్తి-హేతుషు సత్సు విశేష-నిశ్చయాయోగాత్।

[పదానామ్ అన్వాన్వితి-స్వార్థ-మాత్ర-బోధకత్వమ్ ఇతి మత-నిరాసః]

కార్య-బుద్ధి-ప్రవృత్తి-వ్యాప్తి-బలేన శబ్దస్య ప్రవర్తకార్థావబోధిత్వమ్ ఉపగతమ్ ఇతి, సర్వ-పదానాం కార్య-పరత్వేన, సర్వైః పదైః కార్యస్యైవ విశిష్టస్య ప్రతిపాదనాన్ నాన్యాన్వితి-స్వార్థ-మాత్రే పద-శక్తి-నిశ్చయః॥

[ఇష్ట-సాధనత్వం ప్రవర్తకో'ర్థః ఇతి మత-నిరాసః]

ఇష్ట-సాధనతా-బుద్ధిస్ తు కార్య-బుద్ధి-ద్వారేణ ప్రవృత్తి-హేతుః, న స్వరూపేణ, అతీతానాగత-వర్తమాన- ఇష్టోపాయ-బుద్ధిషు ప్రవృత్త్య్-అనుపలబ్ధేః। ఇష్టోపాయో హి మత్-ప్రయత్నాదృతే న సిద్ధ్యతి। అతో మత్-కృతి-సాధ్య ఇతి బుద్ధిర్ యావన్ న జాయతే తావన్ న ప్రవర్తతే॥

[కార్యార్థస్యైవ శబ్ద-వాచ్యతా-పూర్వ-పక్ష-నియమనమ్]

అతః కార్య-బుద్ధిర్ ఏవ ప్రవృత్తి-హేతుర్ ఇతి ప్రవర్తకస్యైవ శబ్ద-వాచ్యతయా కార్యస్యైవ వేద-వేద్యత్వాత్ పరినిష్పన్న-రూప-బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-లక్షణానన్త-స్థిర-ఫలాప్రతిపత్తేర్ అక్షయ్యం హ వై చాతుర్మాస్య యాజినః సుకృతం భవతి [ఆ. శ్రౌ. సూ., ౨.౧.౧] ఇత్య్ ఆదిభిః కర్మణామ్ ఏవ స్థిర-ఫలత్వ-ప్రతిపాదనాచ్ చ కర్మ-ఫలాల్పాస్థిరత్వ-బ్రహ్మ-జ్ఞాన-ఫలానన్త-స్థిరత్వ-జ్ఞాన-హేతుకో బ్రహ్మ-విచారారమ్భో న యుక్తః– ఇతి॥

[సిద్ధాన్త-ప్రతిపాదనారమ్భః]

[తత్ర కార్యే ఏవ శబ్ద-వ్యుత్పత్తిర్ ఇత్య్ అత్ర ప్రామాణికాసమ్మతిః]

అత్రాభిధీయతే– నిఖిల-లోక-విదిత-శబ్దార్థ-సమ్బన్ధావధారణ-ప్రకారమ్ అపనుద్య సర్వ శబ్దానామ్ అలౌకికైకార్థావబోధిత్వావధారణం ప్రామాణికా న బహు మన్వతే॥

[బుద్ధి-పూర్వక-వ్యుత్పత్త్యా సిద్ధే'పి శబ్ద-శక్తి-గ్రహః]

ఏవం కిల బాలాః శబ్దార్థ-సమ్బన్ధమ్ అవధారయన్తి– మాతా-పితృ-ప్రభృతిభిర్ అమ్బా-తాత-మాతులాదీన్ శశి-పశు-నర-మృగ-పక్షి-సర్పాదీంశ్ చ ఏనమ్ అవేహి, ఇమం చావధారయ ఇత్య్ అభిప్రాయేణాఙ్గుల్యానిర్దిశ్య నిర్దిశ్య తైస్ తైః శబ్దైస్ తేషు తేష్వ్ అర్థేషు బహుశః శిక్షితాః శనైః శనైస్ తైస్ తైర్ ఏవ శబ్దైస్ తేషు తేష్వ్ అర్థేషు స్వాత్మనాం బుద్ధ్య్-ఉత్పత్తిం దృష్ట్వా శబ్దార్థయోః సమ్బన్ధాన్తరా-దర్శనాత్ సఙ్కేతయితృ-పురుషాజ్ఞానాచ్ చ తేష్వ్ అర్థేషు తేషాం శబ్దానాం ప్రయోగో బోధకత్వ-నిబన్ధన ఇతి నిశ్చిన్వన్తి॥

పునశ్ చ వ్యుత్పన్నేతర-శబ్దేష్వ్ అస్య శబ్దస్యాయమ్ అర్థః ఇతి పూర్వ-వృద్ధైః శిక్షితాః సర్వ-శబ్దానామ్ అర్థమ్ అవగమ్య పర-ప్రత్యాయనాయ తత్-తద్-అర్థావబోధి వాక్య-జాతం ప్రయుఞ్జతే।

[యాదృచ్ఛిక్యా వ్యుత్పత్త్యాపి సిద్ధే'పి శబ్ద-శక్తి-గ్రహః]

ప్రకారాన్తరేణాపి శబ్దార్థ-సమ్బన్ధావధారణం సుశకమ్– కేనచిత్ పురుషేణ హస్త-చేష్టాదినా పితా తే సుఖమ్ ఆస్తే ఇతి దేవదత్తాయ జ్ఞాపయ ఇతి ప్రేషితః కశ్చిత్ తజ్-జ్ఞాపనే ప్రవృత్తః పితా తే సుఖమ్ ఆస్తే ఇతి శబ్దం ప్రయుఙ్క్తే। పార్శ్వ-స్థో'న్యో వ్యుత్పిత్సుర్ మూకవచ్ చేష్టా-విశేష-జ్ఞస్ తజ్-జ్ఞాపనే ప్రవృత్తమ్ ఇమం జ్ఞాత్వానుగతస్ తజ్-జ్ఞాపనాయ ప్రయుక్తమ్ ఇమం శబ్దం శ్రుత్వా అయం శబ్దస్ తద్-అర్థ-బుద్ధి-హేతుః ఇతి నిశ్చినోతి ఇతి కార్యార్థ ఏవ వ్యుత్పత్తిర్ ఇతి నిర్బన్ధో నిర్నిబన్ధనః। అతో వేదాన్తాః పరినిష్పన్నం పరం బ్రహ్మ, తద్-ఉపాసనం చాపరిమిత-ఫలం బోధయన్తీతి తన్-నిర్ణయ-ఫలో బ్రహ్మ-విచారః కర్తవ్యః॥

[వేదస్య కార్యార్థత్వే'పి బ్రహ్మ-విచారారమ్భ-సమర్థనమ్]

కార్యార్థత్వే'పి వేదస్య బ్రహ్మ-విచారః కర్తవ్య ఏవ। కథమ్। ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసతివ్యః [బృహద్., ४.४.౫; ౬.౫.౬], సో'న్వేష్టవ్యః సవిజిజ్ఞాసితవ్యః [ఛాన్., ౮.౭.౧], విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత [బృహద్., ౬.४.౨౧], దహరో'స్మిన్న్ అన్తరాకాశస్ తస్మిన్ యద్ అన్తస్ తద్ అన్వేష్టవ్యం తద్ వావ విజిజ్ఞాసతివ్యమ్ [ఛాన్., ౮.౧.౧], తత్రాపి దహరం గగనం విశోకస్ తస్మిన్ యద్ అన్తస్ తద్ ఉపాసితవ్యమ్ [మహానా. ४.౧౨] ఇత్య్ ఆదిభిః ప్రతిపన్నోపాసన-విషయ-కార్యాధికృత-ఫలత్వేన బ్రహ్మ-విద్ ఆప్నోతి పరమ్ [తై., ౨.౧.౧] ఇత్య్ ఆదిభిర్ బ్రహ్మ ప్రాప్తిః శ్రూయత ఇతి బ్రహ్మ-స్వరూప-తద్-విశేషణానాం దుఃఖాసమ్భిన్న-దేశ-విశేష-రూప-స్వర్గాదివత్, రాత్రి-సత్ర-ప్రతిష్ఠాదివత్, అపగోరణ-శతయాతనాసాధ్యసాధన-భావావచ్ చ, కార్యోపయోగితయైవ సిద్ధేః॥

[అపూర్వ-ఖణ్డనమ్]

[కార్యస్య దుర్నిరూపతయా కార్యే వ్యుత్పత్తిర్ న సిధ్యతి]

గామానయ ఇత్య్ ఆదిష్వ్ అపి వాక్యేషు న కార్యార్థే వ్యుత్పత్తిః, భవద్-అభిమత-కార్యస్య దుర్నిరూపత్వాత్। కృతి-భావ-భావి కృత్య్-ఉద్దేశ్యం హి భవతః కార్యమ్। కృత్య్-ఉద్దేశ్యత్వం చ కృతి-కర్మత్వమ్। కృతి-కర్మత్వం చ కృత్యా ప్రాప్తుమ్ ఇష్టతమత్వమ్। ఇష్టతమం చ సుఖం వర్తమాన-దుఃఖస్య తన్-నివృత్తిర్ వా। తత్రేష్ట-సుఖాదినా పురుషేణ స్వ-ప్రయత్నాద్ ఋతే యది తత్-సిద్ధిః ప్రతీతా, తతః ప్రయత్నేచ్ఛుః ప్రవర్తతే పురుష ఇతి న క్వచిద్ అపీచ్ఛా-విషయస్య కృత్య్-అధీన-సిద్ధిత్వమ్ అన్తరేణ కృత్య్-ఉద్దేశ్యత్వం నామ కిఞ్చిద్ అప్య్ ఉపలభ్యతే। ఇచ్ఛా-విషయస్య ప్రేరకత్వం చ ప్రయత్నాధీన-సిద్ధిత్వమ్ ఏవ, తత ఏవ ప్రవృత్తేః। న చ పురుషానుకూలత్వం కృత్య్-ఉద్దేశ్యత్వమ్, యతః సుఖమ్ ఏవ పురుషానుకూలమ్। న చ దుఃఖ-నివృత్తేః పురుషానుకూలత్వమ్; పురుషానుకూలం సుఖం తత్-ప్రతికూలం దుఃఖమ్ ఇతి హి సుఖ-దుఃఖయోః స్వరూప-వివేకః। దుఃఖస్య ప్రతికూలతయా తన్-నివృత్తిర్ ఇష్టా భవతి, నానుకూలతయా। అనుకూల-ప్రతికూలాన్వయ-విరహే స్వరూపేణావస్థితిర్ హి దుఃఖ-నివృత్తిః। అతః సుఖ-వ్యతిరిక్తస్య క్రియాదేర్ అనుకూలత్వం న సమ్భవతి। న సుఖార్థతయా తస్యాప్య్ అనుకూలత్వమ్, దుఃఖాత్మకత్వాత్ తస్య। సుఖార్థతయాపి తద్-ఉపాదానేచ్ఛా-మాత్రమ్ ఏవ భవతి। న చ కృతిం ప్రతి శేషిత్వం కృత్య్-ఉద్దేశ్యత్వమ్, భవత్-పక్షే శేషిత్వస్యానిరూపణాత్॥

[శేష-లక్షణమ్]

న చ పరోద్దేశ-ప్రవృత్త-కృతి-వ్యాప్త్య్-అర్హత్వం శేషత్వమ్ ఇతి తత్-ప్రతిసమ్బన్ధీ శేషీత్య్ అవగమ్యతే, తథా సతి కృతేర్ అశేషత్వేన తాం ప్రతి తత్-సాధ్యస్య శేషిత్వాభావాత్। న చ పరోద్దేశ-ప్రవృత్త్య్-అర్హతాయాః శేషత్వేన పరః శేషీ, ఉద్దేశ్యత్వస్యైవ నిరూప్యమాణత్వాత్, ప్రధానస్యాపి భృత్యోద్దేశ-ప్రవృత్త్య్-అర్హత్వ-దర్శనాచ్ చ। ప్రధానస్ తు భృత్య-పోషణే'పి స్వోద్దేశేన ప్రవర్తత ఇతి చేన్ న, భృత్యో'పి హి ప్రధాన-పోషణే స్వోద్దేశేనైవ ప్రవర్తతే। కార్య-

స్వరూపస్యైవానిరూపణాత్ కార్య-ప్రతిసమ్బన్ధీ శేషః, తత్-ప్రతిసమ్బన్ధీ శేషీ ఇత్య్ అప్య్ అసఙ్గతమ్॥

నాపి కృతి-ప్రయోజనకత్వం కృత్య్-ఉద్దేశ్యత్వమ్; పురుషస్య కృత్య్-ఆరమ్భ-ప్రయోజనమ్ ఏవ హి కృతి-ప్రయోజనమ్। స చేచ్ఛా-విషయః। తస్మాద్ ఇష్టత్వాతిరేకి-కృత్య్-ఉద్దేశ్యత్వానిరూపణాత్ కృతి-సాధ్యతా-కృతి-ప్రధానత్వ-రూపం కార్యం దుర్నిరూపమ్ ఏవ॥

[అపూర్వే స్వతః ఇష్టత్వ-కృతి-సాధ్యత్వ-రూప-ప్రయోజనత్వయోర్ నిరాసః]

నియోగస్యాపి సాక్షాదిషి-విషయ-భూత-సుఖ-దుఃఖ-నివృత్తిభ్యామ్ అన్యత్వాత్ తత్-సాధనతయైవేష్టత్వం కృతి-సాధ్యత్వం చ। అత ఏవ హి తస్య క్రియాతిరిక్తతా; అన్యథా క్రియైవ కార్యం స్యాత్; స్వర్గ-కామ-పద-సమభివ్యాహారానుగుణ్యేన లిఙ్-ఆది-వాచ్యం కార్యం స్వర్గ-సాధనమ్ ఏవేతి క్షణ-భఙ్గి-కర్మాతిరేకి స్థిరం స్వర్గ-సాధనమ్ అపూర్వమ్ ఏవ కార్యమ్ ఇతి స్వర్గ-సాధనతోల్లేఖేనైవ హ్య్ అపూర్వ-వ్యుత్పత్తిః। అతః ప్రథమమ్ అనన్యార్థతయా ప్రతిపన్నస్య కార్యస్యానన్యార్థత్వ-నిర్వహణాయాపూర్వమ్ ఏవ పశ్చాత్ స్వర్గ-సాధనం భవతీత్య్ ఉపహాస్యమ్, స్వర్గ-కామ-పదాన్విత-కార్యాభిధాయి-పదేన ప్రథమమ్ అప్య్ అనన్యార్థతానభిధానాత్; సుఖ-దుఃఖ-నివృత్తి-తత్-సాధనేభ్యో'న్యస్య అనన్యార్థస్య కృతి-సాధ్యతా-ప్రతీత్య్-అనుపపత్తేశ్ చ॥

[నియోగాఖ్యస్యాపూర్వస్య సుఖత్వ-రూప-ప్రయోజనత్వ-నిరాసః]

అపి చ– కిమ్ ఇదం నియోగస్య ప్రయోజనత్వం సుఖవన్ నియోగస్యాప్య్ అనుకూలత్వమ్ ఏవేతి చేత్, కిం నియోగః సుఖం సుఖమ్ ఏవ హ్య్ అనుకూలమ్। సుఖ-విశేషవన్ నియోగాపర-పర్యాయం విలక్షణం సుఖాన్తరమ్ ఇతి చేత్ కిం తత్ర ప్రమాణమ్ ఇతి వక్తవ్యమ్। స్వానుభవశ్ చేన్ న, విషయ-విశేషానుభవ-సుఖవన్ నియోగానుభవ-సుఖమ్ ఇదమ్ ఇతి భవతాపి నానుభూయతే। శాస్త్రేణ నియోగస్య పురుషార్థతయా ప్రతిపాదనాత్। పశ్చాత్ తు భోక్ష్యత ఇతి చేత్ కిం తన్ నియోగస్య పురుషార్థత్వ-వాచి శాస్త్రమ్। న తావల్ లౌకికం వాక్యమ్, తస్య దుఃఖాత్మక-క్రియా-విషయత్వాత్, తేన సుఖాది-సాధనతయైవ కృతి-సాధ్యతా-మాత్ర-ప్రతిపాదనాత్। నాపి వైదికమ్, తేనాపి స్వర్గాది-సాధనతయైవ కార్యస్య ప్రతిపాదనాత్। నాపి నిత్య-నైమిత్తిక-శాస్త్రమ్; తస్యాపి తద్-అభిధాయిత్వం స్వర్గ-కామ-వాక్య-స్థాపూర్వ-వ్యుత్పత్తి-పూర్వకమ్ ఇత్య్ ఉక్త-రీత్యా తేనాపి సుఖాది-సాధన-కార్యాభిధానమ్ అవర్జనీయమ్। నియతైహిక-ఫలస్య కర్మణో'నుష్ఠితస్య ఫలత్వేన తదానీమ్ అనుభూయమానాన్ నాద్యరోగతాది-వ్యతిరేకేణ నియోగ-రూప-సుఖానుభవానుపలబ్ధేశ్ చ నియోగః సుఖమ్ ఇత్య్ అత్ర న కిఞ్చన ప్రమాణమ్ ఉపలభామహే। అర్థవాదాదిష్వ్ అపి స్వర్గాది-సుఖ-ప్రకార-కీర్తనవన్ నియోగ-రూప-సుఖ-ప్రకార-కీర్తనం భవతాపి న దృష్ట-చరమ్।

[లిఙ్-అర్థ-నిష్కర్షః]

అతో విధి-వాక్యేష్వ్ అపి ధాత్వ్-అర్థస్య కర్తృ-వ్యాపార-సాధ్యతా-మాత్రం శబ్దానుశాసన-సిద్ధమ్ ఏవ లిఙ్గాదేర్ వాచ్యమ్ ఇత్య్ అధ్యవసీయతే। ధాత్వ్-అర్థస్య చ యాగాదేర్ అగ్న్య్-ఆది-దేవతాన్తర్యామి పరమ-పురుషసమ్ ఆరాధన-రూపతా, సమారాధితాత్ పరమ-పురుషాత్ ఫల-సిద్ధిశ్ చేతి ఫలమ్ అత ఉపపత్తేః [బ్ర. సూ. ౩.౨.౩౭] ఇత్య్ అత్ర ప్రతిపాదయిష్యతే। అతో వేదాన్తాః పరినిష్పన్నం బ్రహ్మ బోధయన్తీతి బ్రహ్మోపాసన-ఫలానన్త్యం స్థిరత్వం చ సిద్ధమ్। చాతుర్మాస్యాది-కర్మస్వ్ అపి కేవలస్య కర్మణః క్షయి-ఫలత్వోపదేశాద్ అక్షయ-ఫల-శ్రవణం వాయుశ్ చాన్తరిక్షం చైతద్ అమృతమ్ [బృహద్., ౪.౩.౩] ఇత్య్ ఆదివద్ ఆపేక్షికం మన్తవ్యమ్।

అతః కేవలానాం కర్మణామ్ అల్పాస్థిర-ఫలత్వాత్, బ్రహ్మ-జ్ఞానస్య చానన్త-స్థిర-ఫలత్వాత్ తన్-నిర్ణయ-ఫలో బ్రహ్మ-విచారారమ్భో యుక్త ఇతి స్థితమ్॥

ఇతి జిజ్ఞాసాధికరణమ్॥౧॥

[బ్రహ్మణి ప్రతిపత్తి-దౌఃస్థ్య-నిరాసపరమ్]

జన్మాద్య్-అధికరణమ్॥౨॥

[అధికరణార్థః– బ్రహ్మణః సర్వ-కర్తృత్వమ్]

కిం పునస్ తద్ బ్రహ్మ యజ్ జిజ్ఞాస్యమ్ ఉచ్యత ఇత్య్ అత్రాహ–

౨ జన్మాద్య్ అస్య యతః॥౧।౧।౨॥

[సూత్రార్థ-వర్ణనమ్]

జన్మాదీతి– సృష్టి-స్థిత-ప్రలయమ్। తద్-గుణ-సంవిజ్ఞానో బహువ్రీహిః। అస్యాచిన్త్య-వివిధ-విచిత్ర-రచనస్య నియత-దేశ-కాల-ఫల-భోగ-బ్రహ్మాది-స్తమ్బ-పర్యన్త-క్షేత్రజ్ఞ-మిశ్రస్య జగతః, యతః– యస్మాత్ సర్వేశ్వరాత్ నిఖిల-హేయ-ప్రత్యనీక-స్వరూపాత్ సత్య-సఙ్కల్పాజ్ జ్ఞానానన్దాద్య్-అనన్త-కల్యాణ-గుణాత్ సర్వ-జ్ఞాత్ సర్వ-శక్తేః పరమ-కారుణికాత్ పరస్మాత్ పుంసః సృష్టి-స్థితి-ప్రలయాః ప్రవర్తన్తే తద్ బ్రహ్మేతి సూత్రార్థః॥

[పూర్వ-పక్షః]

[అధికరణస్యాఙ్గ-భూత-విషయ-ప్రదర్శనమ్]

భృగుర్ వై వారుణిః। వరుణం పితరమ్ ఉపససార। అధీహి భగవో బ్రహ్మ ఇత్య్ ఆరభ్య యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే। యేన జాతాని జీవన్తి। యత్ ప్రయన్త్య్ అభిసంవిశన్తి। తద్ విజిజ్ఞాసస్వ। తద్ బ్రహ్మ [తై., ౩.౩.౧] ఇతి శ్రూయతే।

[అధికరణస్యాఙ్గ-భూతః సంశయః]

తత్ర సంశయః– కిమ్ అస్మాద్ వాక్యాద్ బ్రహ్మ లక్షణతః ప్రతిపత్తుం శక్యతే, న వా– ఇతి।

[అధికరణస్యాఙ్గ-భూతః పూర్వ-పక్షః]

కిం ప్రాప్తం న శక్యమ్ ఇతి। న తావజ్ జన్మాదయో విశేషణత్వేన బ్రహ్మ లక్షయన్తి, అనేక-విశేషణ-వ్యావృత్తత్వేన బ్రహ్మణో'నేకత్వ-ప్రసక్తేః। విశేషణత్వం హి వ్యావర్తకత్వమ్॥

నను దేవదత్తః శ్యామో యువా లోహితాక్షః సమపరిమాణః ఇత్య్ అత్ర విశేషణ-బహుత్వే'ప్య్ ఏక ఏవ దేవదత్తః ప్రతీయతే। ఏవమ్ అత్రాప్య్ ఏకమ్ ఏవ బ్రహ్మ భవతి। నైవమ్– తత్ర ప్రమాణాన్తరేణైక్య-ప్రతీతేర్ ఏకస్మిన్న్ ఏవ విశేషణానామ్ ఉపసంహారః। అన్యథా తత్రాపి వ్యావర్తకత్వేనానేకత్వమ్ అపరిహార్యమ్। అత్ర త్వ్ అనేనైవ విశేషణేన లిలక్షయిషితత్వాద్ బ్రహ్మణః ప్రమాణాన్తరేణైక్యమ్ అనవగతమ్ ఇతి వ్యావర్తక-భేదేన బ్రహ్మ-బహుత్వమ్ అవర్జనీయమ్॥

బ్రహ్మ-శబ్దైక్యాద్ అత్రాప్యైక్యం ప్రతీయత ఇతి చేన్ న, అజ్ఞాత-గో-వ్యక్తేః– జిజ్ఞాసోః పురుషస్య ఖణ్డో ముణ్డః పూర్ణ-శృఙ్గో గౌః ఇత్య్ ఉక్తే గో-పదైక్యే'పి ఖణ్డత్వాది-వ్యావర్తక-భేదేన గో-వ్యక్తి-బహుత్వ-ప్రతీతేర్ బ్రహ్మ-వ్యక్తయో'పి బహ్వ్యః స్యుః। అత ఏవ లిలక్షియిషితే వస్తున్య్ ఏషాం విశేషణానాం సమ్భూయ లక్షణత్వమ్ అప్య్ అనుపపన్నమ్॥

[జన్మాదీనామ్ ఉపలక్షణతయాపి లక్షణత్వానుపపత్తిః]

నాప్య్ ఉపలక్షణత్వేన లక్షయన్తి, ఆకారాన్తరా-ప్రతిపత్తేః। ఉపలక్షణానామ్ ఏకేనాకారేణ ప్రతిపన్నస్య కేనచిద్ ఆకారాన్తరేణ ప్రతిపత్తి-హేతుత్వం హి దృష్టం యత్రాయం సారసః, స దేవదత్త-కేదారః, ఇత్య్ ఆదిషు॥

నను చ సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧] ఇతి ప్రతిపన్నాకారస్య జగజ్-జన్మాదీన్య్ ఉపలక్షణాని భవన్తి। న, ఇతరేతర-ప్రతిపన్నాకారాపేక్షత్వేన ఉభయోర్ లక్షణ-వాక్యయోర్ అన్యోన్యాశ్రయణాత్। అతో న లక్షణతో బ్రహ్మ ప్రతిపత్తుం శక్యత ఇతి॥

[అధికరణాఙ్గ-భూతో నిర్ణయః సిద్ధాన్తో వా]

[తత్ర జన్మాదిభిర్ ఉపలక్షణీభూతైర్ అపి బ్రహ్మ-ప్రతిపత్తిః]

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే– జగత్-సృష్టి-స్థితి-ప్రలయైర్ ఉపలక్షణ-భూతైర్ బ్రహ్మ ప్రతిపత్తుం శక్యతే। న చోపలక్షణోపలక్ష్యాకార-వ్యతిరిక్తాకారాన్తరా-ప్రతిపత్తేర్ బ్రహ్మప్రతిపత్తిః। ఉపలక్ష్యం హ్య్ అనవధికాతిశయ-బృహద్ బృంహణం చ; బృహతేర్ ధాతోస్ తద్-అర్థత్వాత్। తద్-ఉపలక్షణ-భూతాశ్ చ జగజ్-జన్మ-స్థితి-లయాః। యతో, యేన, యత్ ఇతి ప్రసిద్ధవన్-నిర్దేశేన యథాప్రసిద్ధి జన్మాది-కారణమ్ అనూద్యతే। ప్రసిద్ధిశ్ చ సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్

ఏకమ్ ఏవాద్వితీయం [ఛాన్., ౬.౨.౧] తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్ తేజో'సృజత [ఛాన్., ౬.౨.౧] ఇత్య్ ఏకస్యైవ సచ్-ఛబ్ద-వాచ్యస్య నిమిత్తోపాదన-కారణత్వేన తద్ అపి సద్ ఏవేదమ్ అగ్రే ఏకమ్ ఏవాసీత్ ఇత్య్ ఉపాదానతాం ప్రతిపాద్య అద్వితీయమ్ ఇత్య్ అధిష్ఠాత్రన్తరం ప్రతిషిధ్య తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయ ఇతి తత్ తేజో'సృజత ఇత్య్ ఏకస్యైవ ప్రతిపాదనాత్। తస్మాద్ యన్-మూలా జగజ్-జన్మ-స్థితి-లయాః తద్ బ్రహ్మేతి జన్మ-స్థితి-లయాః స్వ-నిమిత్తోపాదాన-భూతం వస్తు బ్రహ్మేతి లక్షయన్తి।

[కారణత్వాక్షిప్త-తృతీయాకార-ప్రతిపాదనమ్]

జగన్-నిమిత్తోపాదనతాక్షిప్త-సర్వ-జ్ఞత్వ-సత్య-సఙ్కల్పత్వ-విచిత్ర-శక్తిత్వాద్య్-ఆకార-బృహత్త్వేన ప్రతిపన్నం బ్రహ్మేతి చ జన్మాదీనాం తథా ప్రతిపన్నస్య లక్షణత్వేన నాకారాన్తరాప్రతిపత్తి-రూపానుపపత్తిః॥

[జన్మాదీనాం విశేషణతయా బ్రహ్మ-లక్షణత్వోపపత్తిః]

జగజ్-జన్మాదీనాం విశేషణతయా లక్షణత్వే'పి న కశ్చిద్ దోషః। లక్షణ-భూతాన్య్ అపి విశేషణాని స్వ-విరోధి-వ్యావృత్తం వస్తు లక్షయన్తి। అజ్ఞాత-స్వరూపే వస్తున్య్ ఏకస్మిన్ లిలక్షయిషితే'పి పరస్పరావిరోధ్య్ అనేక-విశేషణ-లక్షణత్వం న భేదమ్ ఆపాదయతి; విశేషణానామ్ ఏకాశ్రయతయా ప్రతీతేర్ ఏకస్మిన్న్ ఏవ ఉపసంహారాత్। ఖణ్డత్వాదయస్ తు విరోధాద్ ఏవ గో-వ్యక్తి-భేదమ్ ఆపాదయన్తి। అత్ర తు కాల-భేదేన జన్మాదీనాం న విరోధః॥

[సత్య-జ్ఞానాదీనాం లక్షణత్వోపపత్తిః, ఉక్తాన్యోన్యాశ్రయ-పరిహారశ్ చ]

యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే [తై., ౩.౧.౧] ఇత్య్ ఆది-కారణ-వాక్యేన ప్రతిపన్నస్య జగజ్-జన్మాది-కారణస్య బ్రహ్మణః సకలేతర-వ్యావృత్తం స్వరూపమ్ అభిధీయతే సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧.౧] ఇతి। తత్ర సత్య-పదం నిరుపాధిక-సత్తా-యోగి బ్రహ్మాహ। తేన వికారాస్పదమ్ అచేతనం తత్ సంసృష్టశ్ చేతనశ్ చ వ్యావృత్తః। నామాన్తరభజనార్హావస్థాన్తరయోగేన తయోర్నిరుపాధికసత్తాయోగరహితత్వాత్। జ్ఞానపదం నిత్యాసఙ్కుచిత-జ్ఞానైకాకారమ్ ఆహ। తేన కదాచిత్ సఙ్కుచిత-జ్ఞానత్వేన ముక్తా వ్యావృత్తాః। అనన్త-పదం దేశ-కాల-వస్తు-పరిచ్ఛేద-రహితం స్వరూపమ్ ఆహ। సగుణత్వాత్ స్వరూపస్య, స్వరూపేణ గుణైశ్ చానన్త్యమ్। తేన పూర్వ-పద-ద్వయ-వ్యావృత్త-కోటి-ద్వయ-విలక్షణాః సాతిశయ-స్వరూప-స్వగుణాః నిత్యాః వ్యావృత్తాః। విశేషణానాం వ్యావర్తకత్వాత్। తతః సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧.౧] ఇత్య్ అనేన వాక్యేన జగజ్-జన్మాదినావగత-స్వరూపం బ్రహ్మ సకలేతర-వస్తు-విసజాతీయమ్ ఇతి లక్ష్యత ఇతి నాన్యోన్యాశ్రయణమ్॥

[అధికరణార్థోపసంహారః]

అతః సకల-జగజ్-జన్మాది-కారణం, నిరవద్యం, సర్వజ్ఞం, సత్య-సఙ్కల్పం, సర్వ-శక్తి, బ్రహ్మ లక్షణతః ప్రతిపత్తుం శక్యత ఇతి సిద్ధమ్॥

[నిర్విశేషస్య జిజ్ఞాస్యత్వే సూత్ర-ద్వయాసాఙ్గత్యమ్]

యే తు నిర్విశేష-వస్తు జిజ్ఞాస్యమ్ ఇతి వదన్తి। తన్-మతే బ్రహ్మ-జిజ్ఞాసా, జన్మాద్య్ అస్య యతః ఇత్య్ అసఙ్గతం స్యాత్, నిరతిశయ-బృహద్ బృంహణం చ బ్రహ్మేతి నిర్వచనాత్। తచ్ చ బ్రహ్మ జగజ్-జన్మాది-కారణమ్ ఇతి వచనాచ్ చ। ఏవమ్ ఉత్తరేష్వ్ అపి సూత్ర-గణేషు సూత్రోదాహృత-శ్రుతి-గణేషు చ ఈక్షణాద్య్ అన్వయ-దర్శనాత్ సూత్రాణి సూత్రోదాహృత-శ్రుతయశ్ చ న తత్ర ప్రమాణమ్। తర్కశ్ చ సాధ్య-ధర్మావ్యభిచారి-సాధన-ధర్మాన్విత-వస్తు-విషయత్వాన్ న నిర్విశేష-వస్తుని ప్రమాణమ్। జగజ్-జన్మాది-భ్రమో యతస్ తద్ బ్రహ్మేతి స్వోత్ప్రేక్షా పక్షే'పి న నిర్విశేష-వస్తు-సిద్ధిః, భ్రమ-మూలమ్ అజ్ఞానమ్, అజ్ఞాన-సాక్షి బ్రహ్మేత్య్ అభ్యుపగమాత్। సాక్షిత్వం హి ప్రకాశైకరసతయైవోచ్యతే। ప్రకాశత్వం తు జడాద్వ్యావర్తకం, స్వస్య పరస్య చ వ్యవహార-యోగ్యతాపాదన-స్వభావేన భవతి। తథా సతి సవిశేషత్వమ్। తద్-అభావే ప్రకాశతైవ న స్యాత్। తుచ్ఛతైవ స్యాత్॥

ఇతి జన్మాద్య్-అధికరణమ్॥౨॥

[అపూర్వతా-రూప-తాత్పర్య-లిఙ్గ-సమర్థన-పరమ్]

శాస్త్ర-యోనిత్వాధికరణమ్॥3॥

[అధికరణార్థః– బ్రహ్మణః శాస్త్రైక-గమ్యత్వమ్]

జగజ్-జన్మాది-కారణం బ్రహ్మ వేదాన్త-వేద్యమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్। తద్ అయుక్తమ్। తద్ ధి న వాక్య-ప్రతిపాద్యమ్। అనుమానేన సిద్ధేర్ ఇత్య్ ఆశఙ్క్యాహ–

3 శాస్త్ర-యోనిత్వాత్॥౧।౧।3॥

[సూత్ర-వివరణమ్]

శాస్త్రం యస్య యోనిః కారణం ప్రమాణమ్, తచ్ ఛాస్త్ర-యోని; తస్య భావః శాస్త్ర-యోనిత్వమ్। తస్మాద్ బ్రహ్మ-జ్ఞాన-కారణత్వాత్ శాస్త్రస్య, తద్ యోనిత్వం బ్రహ్మణః। అత్యన్తాతీన్ద్రియత్వేన ప్రత్యక్షాది-ప్రమాణావిషయతయా బ్రహ్మణః శాస్త్రైక-ప్రమాణకత్వాద్ ఉక్త-స్వరూపం బ్రహ్మ యతో వా ఇమాని భూతాని [త్తై., 3.౧] ఇత్య్ ఆది-వాక్యం బోధయత్యేవేత్య్ అర్థః॥

[వర్ణితే సూత్రార్థే పూర్వ-పక్షిణ ఆక్షేపః]

నను– శాస్త్ర-యోనిత్వం బ్రహ్మణో న సమ్భవతి, ప్రమాణాన్తర-వేద్యత్వాద్ బ్రహ్మణః। అప్రాప్తే తు శాస్త్రమ్ అర్థవత్॥

[సిద్ధాన్త్య్ ఏకదేశినో మీమాంసకత్వాక్షేపః]

కిం తర్హి తత్ర ప్రమాణం న తావత్ ప్రత్యక్షమ్। తద్ ధి ద్వి-విధమ్। ఇన్ద్రియ-సమ్భవం యోగ-సమ్భవం చేతి। ఇన్ద్రియ-సమ్భవం చ బాహ్య-సమ్భవమ్, ఆన్తర-సమ్భవం చేతి ద్విధా। బాహ్యేన్ద్రియాణి విద్యమాన-సన్నికర్ష-యోగ్య-స్వ-విషయ-బోధ-జననానీతి న సర్వార్థ-సాక్షాత్కార-తన్-నిర్మాణ-సమర్థ-పురుష-విశేష-విషయ-బోధ-జననాని। నాప్య్ ఆన్తరమ్, ఆన్తర-సుఖ-దుఃఖాది-వ్యతిరిక్త-బహిర్-విషయేషు తస్య బాహ్యేన్ద్రియానపేక్ష-ప్రవృత్త్య్-అనుపపత్తేః। నాపి యోగ-జన్యమ్। భావనాప్రకర్ష-పర్యన్త-జన్మనస్ తస్య విశదావభాసత్వే'పి పూర్వానుభూతవిషయ-స్మృతి-మాత్రత్వాన్ న ప్రామాణ్యమ్ ఇతి కుతః ప్రత్యక్షతా। తద్-అతిరిక్త-విషయత్వే కారణాభావాత్। తథా సతి తస్య భ్రమ-రూపతా। నాప్యనుమానం విశేషతో దృష్టం సామాన్యతో దృష్టం వా, అతీన్ద్రియే వస్తుని సమ్బన్ధావధారణ-విరహాన్ న విశేషతో దృష్టమ్। సమస్త-వస్తు-సాక్షాత్కార-తన్-నిర్మాణ-సమర్థ-పురుష-విశేషనియతం సామాన్యతో దృష్టమ్ అపి న లిఙ్గమ్ ఉపలభ్యతే॥

[పూర్వ-పక్ష్య్-ఏకదేశిన ఆక్షేపః]

నను చ జగతః కార్యత్వం తద్-ఉపాదానోపకరణ-సమ్ప్రదాన-ప్రయోజనాభిజ్ఞ-కర్తృకత్వ-వ్యాప్తమ్। అచేతనారబ్ధత్వం జగతశ్ చైక-చేతనాధీనత్వేన వ్యాప్తమ్। సర్వం హి ఘటాది-కార్యం తద్-ఉపాదానోపకరణ-సమ్ప్రదాన-ప్రయోజనాభిజ్ఞ-కర్తృకం దృష్టమ్। అచేతనారబ్ధమ్ అరోగం స్వ-శరీరమ్ ఏక-చేతనాధీనం చ। సావయవత్వేన జగతః కార్యత్వమ్॥

[సిద్ధాన్త్య్-ఏకదేశినో దూషణమ్]

ఉచ్యతే– కిమ్ ఇదమ్ ఏక-చేతనాధీనత్వం న తావత్ తదాయత్తోత్పత్తి-స్థితిత్వమ్। దృష్టాన్తో హి సాధ్య-వికలః స్యాత్, న హ్య్ అరోగం స్వ-శరీరమ్ ఏక-చేతనాయత్తోత్పత్తి-స్థితి, తచ్-ఛరీరస్య భోక్తౄణాం భార్యాది-సర్వ-చేతనానామ్ అదృష్ట-జన్యత్వాత్ తద్-ఉత్పత్తి-స్థిత్యోః। కిం చ శరీరావయవినః స్వావయవ-సమవేతతా-రూప-స్థితిర్ అవయవ-సంశ్లేష-విశేష-వ్యతిరేకేణ న చేతనమ్ అపేక్షతే। ప్రాణన-లక్షణా తు స్థితిః పక్షత్వాభిమతే క్షితి-జలాబ్ధిమహీధరాదౌ న సమ్భవతీతి పక్షసపక్షానుగతామ్ ఏక-రూపాం స్థితిం నోపలభామహే। తదాయత్త-ప్రవృత్తిత్వం తదధీనత్వమ్ ఇతి చేత్– అనేక-చేతన-సాధ్యేషు గురుతర-రథ-శిలా-మహీరుహాదిషు వ్యభిచారః। చేతన-మాత్రాధీనత్వే సిద్ధ-సాధ్యతా॥

[కార్యత్వ-హేతుకానుమానే సిద్ధ-సాధన-దోషః]

కిం చ– ఉభయ-వాది-సిద్ధానాం జీవానామ్ ఏవ లాఘవేన కర్తృత్వాభ్యుపగమో యుక్తః। న చ జీవానామ్ ఉపాదానాద్య్-అనభిజ్ఞతయా కర్తృత్వాసమ్భవః। సర్వేషామ్ ఏవ చేతనానాం పృథివ్య్-ఆద్య్-ఉపాదాన-యాగాద్య్-ఉపకరణ-సాక్షాత్కార-సామర్థ్యాత్। యథేదానీం పృథివ్య్-ఆదయో యాగాదయశ్ చ ప్రత్యక్షమ్ ఈక్ష్యన్తే। ఉపకరణ-భూత-యాగాది-శక్తి-రూపాపూర్వాది-శబ్ద-వాచ్యాదృష్ట-సాక్షాత్కారాభావే'పి చేతనానాం న కర్తృత్వానుపపత్తిః, తత్-సాక్షాత్కారానపేక్షణాత్ కార్యారమ్భస్య। శక్తిమత్-సాక్షాత్కార ఏవ హి కార్యారమ్భోపయోగీ। శక్తేస్ తు జ్ఞాన-మాత్రమ్ ఏవోపయుజ్యతే, న సాక్షాత్కారః। న హి కులాలాదయః కార్యోపకరణ-భూత-దణ్డ-చక్రాదివత్ తచ్-ఛక్తిమ్ అపి సాక్షాత్కృత్య ఘట-మణికాది-కార్యమ్ ఆరభన్తే। ఇహ తు చేతనానామ్ ఆగమావగతయాగాది-శక్తి-విశేషాణాం కార్యారమ్భో నానుపపన్నః।

[కార్యత్వ-హేతుకానుమానస్య సోపాధికతా]

కిం చ యచ్ ఛక్య-క్రియం శక్యోపాదానాది-విజ్ఞానం చ, తద్ ఏవ తద్-అభిజ్ఞ-కర్తృకం దృష్టమ్। మహీ-మహీధర-మహార్ణవాది త్వ్ అశక్య-క్రియమ్ అశక్యోపాదానాది-విజ్ఞానం చేతి న చేతన-కర్తృకమ్। అతో ఘట-మణికాది-సజాతీయ-శక్య-క్రియ-శక్యోపాదానాది-విజ్ఞాన-వస్తు-గతమ్ ఏవ కార్యత్వం బుద్ధిమత్-కర్తృ-పూర్వకత్వ-సాధనే ప్రభవతి॥

[కార్యత్వ-హేతోర్ అభిమత-విశేష-విరుద్ధత్వమ్]

కిం చ– ఘటాది-కార్యమ్ అనీశ్వరేణాల్ప-జ్ఞాన-శక్తినా సశరీరేణ పరిగ్రహవతానాప్త-కామేన నిర్మితం దృష్టమ్ ఇతి తథావిధమ్ ఏవ చేతనం కర్తారం సాధయన్న్ అయం కార్యత్వ-హేతుః సిసాధయిషిత-పురుష-సార్వజ్ఞ్య-సర్వైశ్వర్యాది-విపరీత-సాధనాద్ విరుద్ధః స్యాత్। న చైతావతా సర్వానుమానోచ్ఛేద-ప్రసఙ్గః। లిఙ్గిని ప్రమాణాన్తర-గోచరే లిఙ్గ-బలోపస్థాపితా విపరీత-విశేషాస్ తత్-ప్రమాణ-ప్రతిహత-గతయో నివర్తన్తే। ఇహ తు సకలేతర-ప్రమాణావిషయే లిఙ్గిని నిఖిల-నిర్మాణ-చతురే, అన్వయ-వ్యతిరేకావగతావినాభావ-నియమా ధర్మాః సర్వ ఏవావిశేషేణ ప్రసజ్యన్తే। నివర్తక-ప్రమాణాభావాత్ తథైవావతిష్ఠన్తే। అత ఆగమాద్ ఋతే కథమ్ ఈశ్వరః సేత్స్యతి।

[సాక్షాత్ పూర్వ-పక్షిణం ప్రస్తుత్యోక్తిః]

అత్రాహుః– సావయవత్వాద్ ఏవ జగతః కార్యత్వం న ప్రత్యాఖ్యాతుం శక్యతే। భవన్తి చ ప్రయోగాః—

౧) వివాదాధ్యాసితం భూ-భూధరాది కార్యం, సావయవత్వాత్, ఘటాదివత్। తథా, ౨) వివాదాధ్యాసితమ్ అవని-జలధి-మహీధరాది కార్యం, మహత్త్వే సతి క్రియావత్త్వాత్, ఘటవత్। 3) తను-భవనాది కార్యం మహత్త్వే సతి మూర్తత్వాత్, ఘటవత్– ఇతి। సావయవేషు ద్రవ్యేషు

ఇదమ్ ఏవ క్రియతే నేతరత్ ఇతి కార్యత్వస్య నియామకం సావయవత్వాతిరేకి రూపాన్తరం నోపలభామహే।

[ఉపాధి-శఙ్కా-పరిహారౌ]

కార్యత్వ-ప్రతినియతం శక్య-క్రియత్వం శక్యోపాదానాది-విజ్ఞానత్వం చోపలభ్యేత ఇతి చేన్ న, కార్యత్వేనానుమతే'పి విషయే జ్ఞాన-శక్తీ కార్యానుమేయే– ఇత్య్ అన్యత్రాపి సావయవత్వాదినా కార్యత్వం జ్ఞాతమ్ ఇతి తే చ ప్రతిపన్నే ఏవేతి న కశ్చిద్ విశేషః। తథా హి ఘట-మణికాదిషు కృతేషు కార్య-దర్శనానుమిత-కర్తృ-గత-తన్-నిర్మాణ-శక్తి-జ్ఞానః పురుషో'దృష్ట-పూర్వం విచిత్ర-సన్నివేశం నరేన్ద్ర-భవనమ్ ఆలోక్య అవయవ-సన్నివేశ-విశేషేణ తస్య కార్యత్వం నిశ్చిత్య తదానీమ్ ఏవ కర్తుస్ తజ్-జ్ఞాన-శక్తి-వైచిత్ర్యమ్ అనుమినోతి। అతస్ తను-భువనాదేః కార్యత్వే సిద్ధే సర్వ-సాక్షాత్కార-తన్-నిర్మాణాదిని పుణః కశ్చిత్ పురుష-విశేషః సిద్ధ్యత్య్ ఏవ॥

[సిద్ధ-సాధనత్వ-నిరాసః, అనుమానాన్తర-ప్రదర్శనం చ]

కిం చ– సర్వ-చేతనానాం ధర్మాధర్మ-నిమిత్తే'పి సుఖ-దుఃఖోపభోగే చేతనానధిష్ఠితయోస్ తయోర్ అచేతనయోః ఫల-హేతుత్వానుపపత్తేః సర్వ-కర్మానుగుణ-సర్వ-ఫల-ప్రదాన-చతురః కశ్చిద్ ఆస్థేయః; వర్ధకినాన్ అధిష్ఠితస్య వాస్యాదేర్ అచేతనస్య దేశ-కాలాద్య్-అనేక-పరికర-సన్నిధానే'పి యూపాది-నిర్మాణ-సాధనత్వాదర్శనాత్। బీజాఙ్కురాదేః పక్షాన్తర్భావేన తైర్ వ్యభిచారాపాదనం శ్రోత్రియ-వేతాలానామ్ అనభిజ్ఞతావిజృమ్భితమ్। తత ఏవ సుఖాదిభిః వ్యభిచార-వచనమ్ అపి తథైవ। న చ లాఘవేనోభయ-వాది-సమ్ప్రతిపన్న-క్షేత్ర-జ్ఞానామ్ ఏవ ఈదృశాధిష్ఠాతృత్వ-కల్పనం యుక్తమ్, తేషాం సూక్ష్మ-వ్యవహిత-విప్రకృష్ట-దర్శనాశక్తి-నిశ్చయాత్। దర్శనానుగుణైవ హి సర్వత్ర-కల్పనా। న చ క్షేత్రజ్ఞవద్ ఈశ్వరస్యాశక్తి-నిశ్చయో'స్తి। అతః ప్రమాణాన్తరతో న తత్-సిద్ధ్య్-అనుపపత్తిః। సమర్థ-కర్తృ-పూర్వకత్వ-నియత-కార్యత్వ-హేతునా సిధ్యన్ స్వాభావిక-సర్వార్థ-సాక్షాత్కార-తన్-నియమన-శక్తి-సమ్పన్న ఏవ సిద్ధ్యతి॥

[కార్యత్వ-హేతోర్ విరుద్ధతావ్యుదాః]

యత్ త్వ్ అనైశ్వర్యాద్య్ ఆపాదనేన ధర్మి-విశేష-విపరీత-సాధనత్వమ్ ఉన్నీతమ్, తద్-అనుమాన-వృత్తానభిజ్ఞత్వ-నిబన్ధనమ్, సపక్షే సహదృష్టానాం సర్వేషాం కార్యస్యాహేతు-భూతానాం, చ ధర్మాణాం లిఙ్గిన్య్ అప్రాప్తేః॥

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– కేనచిత్ కిఞ్చిత్ క్రియమాణం స్వోత్పత్తయే కర్తుః స్వ-నిర్మాణ-సామర్థ్యం స్వోపాదానోపకరణ-జ్ఞానం చాపేక్షతే; న త్వ్ అన్యాసామర్థ్యమ్ అన్యాజ్ఞానం చ, హేతుత్వాభావాత్। స్వ-నిర్మాణ-సామర్థ్య-స్వోపాదానోపకరణ-జ్ఞానాభ్యామ్ ఏవ స్వోత్పత్తావ్ ఉపపన్నాయాం సమ్బన్ధితయా దర్శన-మాత్రేణాకిఞ్చిత్కరస్య అర్థాన్తరాజ్ఞానాదేర్ హేతుత్వ-

కల్పనాయోగాత్– ఇతి। కిం చ– క్రియమాణ-వస్తు-వ్యతిరిక్తార్థాజ్ఞానాదికం కిం సర్వ-విషయం క్రియోపయోగి; ఉత కతిపయ-విషయమ్। న తావత్ సర్వ-విషయమ్; న హి కులాలాదిః క్రియమాణ-వ్యతిరిక్తం కిమ్ అపి న జానాతి। నాపి కతిప-యవిషయమ్, సర్వేషు కర్తృషు తత్-తద్-అజ్ఞానాశక్త్య-నియమేన సర్వేషామ్ అజ్ఞానాదీనాం వ్యభిచారాత్। అతః కార్యత్వస్యాసాధకానామ్ అనీశ్వరత్వాదీనాం లిఙ్గిన్య అప్రాప్తిర్ ఇతి న విపరీత-సాధనత్వమ్॥

[శరీరస్య కార్యోపయోగిత్వ-శఙ్కా-పరిహారౌ]

కులాలాదీనాం దణ్డ-చక్రాద్య-అధిష్ఠానం శరీర-ద్వారేణైవ దృష్టమ్ ఇతి జగద్-ఉపాదానోపకరణాధిష్ఠానమ్ ఈశ్వరస్యాశరీరస్యానుపపన్నమ్ ఇతి చేన్ న, సఙ్కల్ప-మాత్రేణైవ పర-శరీర-గత-భూత-వేతాల-గరలాద్య-అపగమ-వినాశ-దర్శనాత్। కథమ్ అశరీరస్య పర-ప్రవర్తన-రూపః సఙ్కల్ప ఇతి చేన్ న శరీరాపేక్షః సఙ్కల్పః, శరీరస్య సఙ్కల్ప-హేతుత్వాభావాత్। మన ఏవ హి సఙ్కల్ప-హేతుః। తద్-అభ్యుపగతమ్ ఈశ్వరేఽపి, కార్యత్వేనైవ జ్ఞాన-శక్తివన్ మనసోఽపి ప్రాప్తత్వాత్। మానసః సఙ్కల్పః సశరీరస్యైవ, సశరీరస్యైవ సమనస్కత్వాద్ ఇతి చేన్ న, మనసో నిత్యత్వేన దేహాపగమేఽపి మనసః సద్భావేనానైకాన్త్యాత్। అతో విచిత్రావయవ-సన్నివేశ-విశేషతనుభువనాది-కార్య-నిర్మాణే పుణ్య-పాప-పరవశః పరిమిత-శక్తి-జ్ఞానః క్షేత్రజ్ఞో న ప్రభవతీతి నిఖిల-భువన-నిర్మాణ-చతురోఽచిన్త్య-పరిమిత-జ్ఞాన-శక్త్య-ఐశ్వర్యోఽశరీరః సఙ్కల్ప-మాత్ర-సాధన-పరినిష్పన్న అనన్త-విస్తార-విచిత్ర-రచన-ప్రపఞ్చః పురుష-విశేష ఈశ్వరోఽనుమానేనైవ సిద్ధ్యతి॥

[బ్రహ్మణి శాస్త్రాప్రామాణ్య-నిగమనమ్]

అతః ప్రమాణాన్తరావసేయత్వాద్ బ్రహ్మణో నైతద్ వాక్యం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయతి॥

కిం చ— అత్యన్త-భిన్నయోర్ ఏవ మృద్-ద్రవ్య-కులాలయోర్ నిమిత్తోపాదానత్వ-దర్శనేనాకాశాదేర్ నిరవయవ-ద్రవ్యస్య కార్యత్వానుపపత్త్యా చ నైకమ్ ఏవ బ్రహ్మ కృత్స్నస్య జగతో నిమిత్తమ్ ఉపాదానం చ ప్రతిపాదయితుం శక్నోతీతి॥

[సిద్ధాన్తోపక్రమః, తత్ర పరమ-సాధ్య-ప్రతిజ్ఞా]

ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః– యథోక్త-లక్షణం బ్రహ్మ జన్మాది-వాక్యం బోధయత్య్ ఏవ। కుతః శాస్త్రైక-ప్రమాణకత్వాద్ బ్రహ్మణః।

[పూర్వ-పక్షానుభాషణ-పూర్వకం దూషణమ్]

యద్ ఉక్తం సావయవత్వాదినా కార్యం సర్వం జగత్। కార్యం చ తద్-ఉచిత-కర్తృ-విశేష-పూర్వకం దృష్టమ్ ఇతి నిఖిల-జగన్-నిర్మాణ-తద్-ఉపాదానోపకరణ-వేదన-చతురః కశ్చిద్ అనుమేయః– ఇతి, తద్ అయుక్తమ్, మహీ-మహార్ణవాదీనాం కార్యత్వేఽప్య్ ఏకదైవైకేనైవ నిర్మితా ఇత్య్ అత్ర ప్రమాణాభావాత్। న చైకస్య ఘటస్యేవ సర్వేషామ్ ఏకం కార్యత్వమ్, యేనైక-

ద్రైవైకః కర్తా స్యాత్। పృథగ్ భూతేషు కార్యేషు కాల-భేద-కర్తృ-భేద-దర్శనేన కర్తృ-కాలైక్య-నియమాదర్శనాత్। న చ క్షేత్ర-జ్ఞానాం విచిత్ర-జగన్-నిర్మాణాశక్త్యా కార్యత్వ-బలేన తద్-అతిరిక్త-కల్పనాయామ్ అనేక-కల్పనానుపపత్తేశ్ చైకః కర్తా భవితుమ్ అర్హాతీతి క్షేత్రజ్ఞానామ్ ఏవోపచిత-పుణ్య-విశేషాణాం శక్తి-వైచిత్ర్య-దర్శనేన తేషామ్ ఏవ అతిశయితాదృష్ట-సమ్భావనయా చ తత్-తద్-విలక్షణ-కార్య-హేతుత్వ-సమ్భవాత్, తద్-అతిరిక్తాత్యన్తాదృష్ట-పురుష-కల్పనానుపపత్తేః। న చ యుగపత్సర్వోత్పత్తిః సర్వోచ్ఛిత్తిశ్ చ ప్రమాణ-పదవీమ్ అధిరోహతః, అదర్శనాత్, క్రమేణైవోత్పత్తి-వినాశ-దర్శనాచ్ చ। కార్యత్వేన సర్వోత్పత్తి-వినాశయోః కల్ప్యమానయోర్ దర్శనానుగుణ్యేన కల్పనాయాం విరోధాభావాచ్ చ।

[ఫలిత-దూషక-ప్రదర్శనమ్]

అతో బుద్ధిమద్ ఏక-కర్తృకత్వే సాధ్యే కార్యత్వస్యానైకాన్త్యమ్; పక్షస్యాప్రసిద్ధ-విశేషణత్వమ్; సాధ్య-వికలతా చ దృష్టాన్తస్య; సర్వ-నిర్మాణ-చతురస్య ఏకస్యాప్రసిద్ధేః। బుద్ధిమత్-కర్తృకత్వ-మాత్రే సాధ్యే సిద్ధ-సాధనతా॥

[వికల్పన-పూర్వకం ముఖాన్తరేణ దూషణమ్]

సార్వజ్ఞ్య-సర్వ-శక్తి-యుక్తస్య కస్యచిద్ ఏకస్య సాధకమ్ ఇదం కార్యత్వం కిం యుగపద్-ఉత్పద్యమాన-సర్వ-వస్తు-గతమ్ ఉత క్రమేణోత్పద్యమాన-సర్వ-వస్తు-గతం యుగపద్-ఉత్పద్యమాన-సర్వ-వస్తు-గతత్వే కార్యత్వస్యాసిద్ధతా। క్రమేణోత్పద్యమాన-సర్వ-వస్తు-గతత్వే అనేక-కర్తృకత్వ-సాధనాద్ విరుద్ధతా। అత్రాప్యేక-కర్తృకత్వ-సాధనే ప్రత్యక్షానుమానవిరోధః శాస్త్ర-విరోధశ్ చ; కుమ్భకారో జాయతే, రథకారో జాయతే ఇత్య్ ఆది శ్రవణాత్॥

[కార్యత్వ-హేతోః ప్రకారాన్తరేణ విరుద్ధత్వోపపాదనమ్]

అపి చ– సర్వేషాం కార్యాణాం శరీరాదీనాం చ సత్త్వాది-గుణ-కార్య-రూప-సుఖాద్య-అన్వయ-దర్శనేన సత్త్వాది-మూలత్వమ్ అవశ్యాశ్రయణీయమ్। కార్య-వైచిత్ర్య-హేతు-భూతాః కారణ-గతా విశేషాః సత్త్వాదయః। తేషాం కార్యాణాం తన్-మూలత్వాపాదనం తద్-యుక్త-పురుషాన్తఃకరణ-వికార-ద్వారేణ। పురుషస్య చ తద్-యోగః కర్మ-మూల ఇతి కార్య-విశేషారమ్భాయైవ, జ్ఞాన-శక్తివత్-కర్తుః కర్మ-సమ్బన్ధః కార్య-హేతుత్వేనైవావశ్యాశ్రయణీయః; జ్ఞాన-శక్తి-వైచిత్ర్యస్య చ కర్మ-మూలత్వాత్। ఇచ్ఛాయాః కార్యారమ్భ-హేతుత్వే'పి విషయ-విశేష-విశేషితాయాస్ తస్యాః సత్త్వాది-మూలకత్వేన కర్మ-సమ్బన్ధో'వర్జనీయః॥

అతః క్షేత్రజ్ఞా ఏవ కర్తారః; న తద్-విలక్షణః కశ్చిద్ అనుమానాత్ సిద్ధ్యతి॥

భవన్తి చ ప్రయోగాః– ౧) తను-భువనాది క్షేత్రజ్ఞ-కర్తృకమ్, కార్యత్వాత్, ఘటవత్। ౨) ఈశ్వరః కర్తా న భవతి, ప్రయోజన-శూన్యత్వాత్, ముక్తాత్మవత్। 3) ఈశ్వరః కర్తా న భవతి, అశరీరత్వాత్

తద్వద్ ఏవ। న చ క్షేత్రజ్ఞానాం స్వ-శరీరాధిష్ఠానే వ్యభిచారః, తత్రాప్య్ అనాదేః సూక్ష్మ-శరీరస్య సద్-భావాత్। ४) విమతి-విషయః కాలో న లోక-శూన్యః, కాలత్వాద్ వర్తమాన-కాలవత్ ఇతి॥

[కార్యత్వ-హేతుకానుమానస్య ప్రకారాన్తరేణ దూషణమ్]

అపి చ– కిమ్ ఈశ్వరః సశరీరోఽశరీరో వా కార్యం కరోతి। న తావద్ అశరీరోఽశరీరస్య కర్తృత్వానుపలబ్ధేః। మానసాన్య్ అపి కార్యాణి సశరీరస్యైవ భవన్తి, మనసో నిత్యత్వేఽప్య్ అశరీరేషు ముక్తేషు తత్-కార్యాదర్శనాత్। నాపి సశరీరః, వికల్పాసహత్వాత్। తచ్-ఛరీరం కిం నిత్యమ్ ఉతానిత్యమ్। న తావన్ నిత్యమ్, సావయవస్య తస్య నిత్యత్వే జగతోఽపి నిత్యత్వావిరోధాదీశ్వరాసిద్ధేః। నాప్య్ అనిత్యమ్, తద్-వ్యతిరిక్తస్య తచ్-ఛరీర-హేతోస్ తదానీమ్ అభావాత్। స్వయమ్ ఏవ హేతుర్ ఇతి చేన్ న, అశరీరస్య తద్-అయోగాత్। అన్యేన శరీరేణ సశరీర ఇతి చేన్ న, అనవస్థానాత్॥

[పునః ప్రకారాన్తరేణ వికల్ప్య దూషణమ్]

స కిం సవ్యాపారో నిర్వ్యాపారో వా। అశరీరత్వాద్ ఏవ న సవ్యాపారః। నాపి నిర్వ్యాపారః కార్యం కరోతి, ముక్తాత్మవత్। కార్యం జగద్-ఇచ్ఛా-మాత్ర-వ్యాపార-కర్తృకమ్ ఇత్య్ ఉచ్యమానే పక్షస్యాప్రసిద్ధ-విశేషణత్వమ్, దృష్టాన్తస్య చ సాధ్య-హీనతా॥

[అనుమాన-దూషణోపసంహారః]

అతో దర్శనానుగుణ్యేన ఈశ్వరానుమానం దర్శనానుగుణ్యపరాహతమ్ ఇతి శాస్త్రైక-ప్రమాణకః పరబ్రహ్మ-భూతః సర్వేశ్వరః పురుషోత్తమః॥

[శాస్త్రస్యార్థ-ప్రతిపాదనే దోష-గన్ధానవకాశః]

శాస్త్రం తు సకలేతర-ప్రమాణ-పరిదృష్ట-సమస్త-వస్తు-విసజాతీయం సార్వజ్ఞ్య-సత్య-సఙ్కల్పత్వాది-మిశ్ర అనవధికాతిశయాపరిమితోదార-గుణ-సాగరం నిఖిల-హేయ-ప్రత్యనీక-స్వరూపం ప్రతిపాదయతీతి న ప్రమాణాన్తరావసిత-వస్తు-సాధర్మ్య-ప్రయుక్త-దోష-గన్ధ-ప్రసఙ్గః॥

[నిమిత్తోపాదానయోర్ ఐక్యస్యానుపలమ్భ-పరాహతత్వ-నిరాసః]

యత్ తు నిమిత్తోపాదానయోర్ ఐక్యమ్ ఆకాశాదేర్ నిరవయవ-ద్రవ్యస్య కార్యత్వం చానుపలబ్ధమ్ అశక్య-ప్రతిపాదనమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్, తద్ అప్య్ అవిరుద్ధమ్ ఇతి ప్రకృతిశ్ చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్ [బ్ర. సూ. ౧.४.౨౩], న వియద్ అశ్రుతేః [బ్ర. సూ. ౨.౩.౧] ఇత్య్ అత్ర ప్రతిపాదయిష్యతే॥

[అధికరణార్థోపసంహారః]

అతః ప్రమాణాన్తరాగోచరత్వేన శాస్త్రైక-విషయత్వాద్ యతో వా ఇమాని భూతాని [తై.,౩.౧] ఇతి వాక్యమ్ ఉక్త-లక్షణం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయతీతి సిద్ధమ్॥

॥ ఇతి శాస్త్రయోనిత్వాధికరణమ్॥౩॥

[సాఫల్య-రూప-తాత్పర్య-లిఙ్గ-సమర్థన-పరమ్]

సమన్వయాధికరణమ్॥౪॥

[అధికరణార్థః– బ్రహ్మణః స్వతః పురుషార్థతయా అన్వయః]

[అవాన్తర-సఙ్గతిః]

యద్య్ అపి ప్రమాణాన్తరాగోచరం బ్రహ్మ తథాపి ప్రవృత్తి-నివృత్తి-పరత్వాభావేన సిద్ధ-రూపం బ్రహ్మ న శాస్త్రం ప్రతిపాదయతీత్య్ ఆశఙ్క్యాహ—

౪ తత్ తు సమన్వయాత్॥౧।౧।౪॥

[సూత్రవ్యాఖ్యానమ్]

ప్రసక్తాశఙ్కా-నివృత్త్య్-అర్థస్ తు శబ్దః। తత్ శాస్త్ర-ప్రమాణకత్వం బ్రహ్మణః సమ్భవత్య్ ఏవ। కుతః సమన్వయాత్– పరమ-పురుషార్థతయాన్వయః సమన్వయః, పరమ-పురుషార్థ-భూతస్యైవ బ్రహ్మణోఽభిధేయతయాన్వయాత్॥

[సమన్వయోపపాదనమ్]

ఏవమ్ ఇవ సమన్వితో హ్య్ ఔపనిషదః పద-సముదాయః– యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే [తై., ౩.౧], సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవాద్వితీయమ్। తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్ తేజోఽసృజత [ఛాన్., ౬.౨.౧।౩], బ్రహ్మ వా ఇదమ్ ఏకమ్ ఏవాగ్ర ఆసీత్ [బృహద్., ౩.౨.౧౧], ఆత్మా వా ఇదమ్ ఏక ఏవాగ్ర ఆసీత్ [ఐత., ౧.౧.౧], తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః [తై., ౨.౧], ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీత్ [మాణ్డ్., ౧.౧], సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧], ఆనన్దో బ్రహ్మ [తై., ౩.౬] ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదిః॥

[ప్రవృత్తి-నివృత్త్య్-అన్వయస్య ప్రామాణ్య-వ్యాపకత్వాభావోపపాదనమ్]

న చ వ్యుత్పత్తి-సిద్ధ-పరినిష్పన్న-వస్తు-ప్రతిపాదన-సమర్థానాం పద-సముదాయానామ్ అఖిల-జగద్-ఉత్పత్తి-స్థితి-వినాశ-హేతు-భూతాశేష-దోష-ప్రత్యనీకాపరిమితోదార-గుణ-

సాగరానవధికాతిశయానన్ద-స్వరూపే బ్రహ్మణి సమన్వితానాం ప్రవృత్తి-నివృత్తి-రూప-ప్రయోజన-విరహాద్ అన్య-పరత్వం స్వ-విషయావబోధ-పర్యవసాయిత్వాత్ సర్వ-ప్రమాణానామ్। న చ ప్రయోజనానుగుణా ప్రమాణ-ప్రవృత్తిః। ప్రయోజనం హి ప్రమాణానుగుణమ్। న చ ప్రవృత్తి-నివృత్త్య-అన్వయ-విరహిణః ప్రయోజన-శూన్యత్వమ్, పురుషార్థాన్వయ-ప్రతీతేః। తథా స్వరూప-పరేష్వ్ అపి పుత్రస్ తే జాతః, నాయం సర్పః ఇత్య్ ఆదిషు హర్ష-భయ-నివృత్తి-రూప-ప్రయోజనవత్త్వం దృష్టమ్॥

[విస్తరేణ పూర్వ-పక్షావతరణమ్]

[తత్ర భాట్ట-మీమాంసకానాం పూర్వ-పక్ష-విధా]

అత్రాహ– న వేదాన్త-వాక్యాని బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తి ప్రవృత్తి-నివృత్త్య-అన్వయ-విరహిణః శాస్త్రస్యానర్థక్యాత్॥

యద్య్ అపి ప్రత్యక్షాదీని వస్తు-యాథాత్మ్యావబోధే పర్యవస్యన్తి తథాపి శాస్త్రం ప్రయోజనపర్యవసాయ్యేవ। న హి లోక-వేదయోః ప్రయోజన-రహితస్య కస్యచిద్ అపి వాక్యస్య ప్రయోగ ఉపలబ్ధ-చరః। న చ కిఞ్చిత్ ప్రయోజనమ్ అనుద్దిశ్య వాక్య-ప్రయోగః శ్రవణం వా సమ్భవతి। తచ్ చ ప్రయోజనం ప్రవృత్తి-నివృత్తి-సాధ్యేష్టానిష్ట-ప్రాప్తి-పరిహారాత్మకమ్ ఉపలబ్ధమ్ అర్థార్థీ రాజ-కులం గచ్ఛేత్, మన్దాగ్నిర్ నామ్బు పిబేత్, స్వర్గ-కామో యజేత [యజుర్, ౨.౫.౫], న కలఞ్జం భక్షయేత్ ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదిషు॥

[పూర్వ-పక్షే సిద్ధ-మాత్ర-వ్యుత్పత్తి-దూషణమ్]

యత్ పునః సిద్ధ-వస్తు-పరేష్వ్ అపి పుత్రస్ తే జాతః, నాయం సర్పో రజ్జుర్ ఏషా ఇత్య్ ఆదిషు హర్ష-భయ-నివృత్తి-రూప-పురుషార్థాన్వయో దృష్ట ఇత్య్ ఉక్తమ్। తత్ర కిం పుత్ర-జన్మాద్య్-అర్థాత్ పురుషార్థావాప్తిర్ ఉత తజ్-జ్ఞానాద్ ఇతి వివేచనీయమ్। సతోऽప్య్ అజ్ఞాతస్యాపురుషార్థత్వేన తజ్-జ్ఞానాద్ ఇతి చేత్– తర్హ్య్ అసత్య్ అప్య్ అర్థే జ్ఞానాద్ ఏవ పురుషార్థః సిధ్యతీత్య్ అర్థ-పరత్వాభావేన ప్రయోజన-పర్యవసాయినోऽపి శాస్త్రస్య నార్థ-సద్-భావే ప్రామాణ్యమ్। తస్మాత్ సర్వత్ర ప్రవృత్తి-నివృత్తి-పరత్వేన జ్ఞాన-పరత్వేన వా ప్రయోజన-పర్యవసానమ్ ఇతి కస్యాపి వాక్యస్య పరినిష్పన్నే వస్తుని తాత్పర్యాసమ్భవాన్ న వేదాన్తాః పరినిష్పన్నం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తి॥

[నిష్ప్రపఞ్చీకరణ-నియోగ-వాదో జరన్-మాయావాది-మతమ్]

అత్ర కశ్చిద్ ఆహ– వేదాన్త-వాక్యాన్య్ అపి కార్య-పరతయైవ బ్రహ్మణి ప్రమాణ-భావమ్ అనుభవన్తి– కథం నిష్ప్రపఞ్చమ్ అద్వితీయం జ్ఞానైకరసం బ్రహ్మానాద్య్-అవిద్యయా సప్రపఞ్చతయా ప్రతీయమానం నిష్ప్రపఞ్చం కుర్యాద్ ఇతి బ్రహ్మణః ప్రపఞ్చ-ప్రవిలయ-ద్వారేణ విధి-విషయత్వమ్– ఇతి। కోऽసౌ ద్రష్టృ-దృశ్య-రూప-ప్రపఞ్చ-ప్రవిలయ-ద్వారేణ

సాధ్య-జ్ఞానైకరస-బ్రహ్మ-విషయో విధిః। న దృష్టేర్ ద్రష్టారం పశ్యేః। న మతేర్ మన్తారం మన్వీథాః [బృహద్., ౩.౪.౨] ఇత్య్ ఆదిః। ద్రష్టృ-దృశ్య-రూప-భేద-శూన్య-దృశి-మాత్రం బ్రహ్మ కుర్యాద్ ఇత్య్ అర్థః। స్వతః సిద్ధస్యాపి బ్రహ్మణో నిష్ప్రపఞ్చతా-రూపేణ కార్యత్వమ్ అవిరుద్ధమ్– ఇతి॥

[ఏతన్-మత-దూషణం ప్రధాన-పూర్వ-పక్షిణా మీమాంసకేన]

తద్ అయుక్తమ్– నియోగ-వాక్యార్థ-వాదినా హి నియోగః, నియోజ్య-విశేషణమ్, విషయః కరణమ్, ఇతికర్తవ్యతా, ప్రయోక్తా చ వక్తవ్యాః॥ తత్ర హి నియోజ్య-విశేషణమ్ అనుపాదేయమ్। తచ్ చ నిమిత్తం ఫలమ్ ఇతి ద్విధా। అత్ర కిం నియోజ్య విశేషణం తచ్ చ కిం నిమిత్తం ఫలం వేతి వివేచనీయమ్। బ్రహ్మ-స్వరూప-యాథాత్మ్యానుభవశ్ చేన్ నియోజ్య-విశేషణమ్; తర్హి న తన్-నిమిత్తమ్, జీవనాదివత్ తస్యాసిద్ధత్వాత్। నిమిత్తత్వే చ తస్య నిత్యత్వేనాపవర్గోత్తర-కాలమ్ అపి జీవ-నిమిత్తాగ్ని హోత్రాదివన్ నిత్య-తద్-విషయానుష్ఠాన-ప్రసఙ్గః। నాపి ఫలం, నైయోగిక-ఫలత్వేన స్వర్గాదివద్ అనిత్యత్వ-ప్రసఙ్గాత్॥

కశ్ చాత్ర నియోగ-విషయో బ్రహ్మైవేతి చేన్ న, తస్య నిత్యత్వేనాభవ్య-రూపత్వాత్, అభావార్థత్వాచ్ చ। నిష్ప్రపఞ్చం బ్రహ్మ సాధ్యమ్ ఇతి చేత్, సాధ్యత్వే'పి ఫలత్వమ్ ఏవ। అభావార్థత్వాన్ న విధి-విషయత్వమ్। సాధ్యత్వం చ కస్య కిం బ్రహ్మణః, ఉత ప్రపఞ్చ-నివృత్తేర్ న తావద్ బ్రహ్మణః, సిద్ధత్వాత్, అనిత్యత్వ-ప్రసక్తేశ్ చ। అథ ప్రపఞ్చ-నివృత్తేర్ న తర్హి బ్రహ్మణః సాధ్యత్వమ్। ప్రపఞ్చ-నివృత్తిర్ ఏవ విధి-విషయ ఇతి చేన్ న, తస్యాః ఫలత్వేన విధి-విషయత్వాయోగాత్। ప్రపఞ్చ-నివృత్తిర్ ఏవ హి మోక్షః। స చ ఫలమ్। అస్య చ నియోగ-విషయత్వే నియోగాత్ ప్రపఞ్చ-నివృత్తిః, ప్రపఞ్చ-నివృత్త్యా నియోగః ఇతీతరేతరాశ్రయత్వమ్॥

[ప్రకారాన్తరేణ నియోగ-వాది-మత-దూషణమ్]

అపి చ– కిం నివర్తనీయః ప్రపఞ్చో మిథ్యా-రూపః సత్యో వా। మిథ్యా-రూపత్వే జ్ఞాన-నివర్త్యత్వాద్ ఏవ నియోగేన న కిఞ్చిత్ ప్రయోజనమ్। నియోగస్ తు నివర్తక-జ్ఞానమ్ ఉత్పాద్య తద్-ద్వారేణ ప్రపఞ్చస్య నివర్తక ఇతి చేత్– తత్ స్వ-వాక్యాద్ ఏవ జాతమ్ ఇతి నియోగేన న ప్రయోజనమ్। వాక్యార్థ-జ్ఞానాద్ ఏవ బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్య మిథ్యా-భూతస్య ప్రపఞ్చస్య బాధితత్వాత్ సపరికరస్య నియోగస్యాసిద్ధిశ్ చ। ప్రపఞ్చస్య నివర్త్యత్వే ప్రపఞ్చ-నివర్తకో నియోగః కిం బ్రహ్మ-స్వరూపమ్ ఏవ, ఉత తద్-వ్యతిరిక్తః। యది బ్రహ్మ-స్వరూపమ్ ఏవ నివర్తకస్య నిత్యతయా నివర్త్య-ప్రపఞ్చ-సద్-భావ ఏవ న సమ్భవతి। నిత్యత్వేన నియోగస్య విషయానుష్ఠాన-సాధ్యత్వం చ న ఘటతే। అథ బ్రహ్మ-స్వరూప-వ్యతిరిక్తః। తస్య కృత్స్న-ప్రపఞ్చ-నివృత్తి-రూప-విషయానుష్ఠాన-సాధ్యత్వేన ప్రయోక్తా చ నష్ట ఇత్య్ ఆశ్రయాభావాద్ అసిద్ధిః। ప్రపఞ్చ-నివృత్తి-రూప-విషయానుష్ఠానేనైవ బ్రహ్మ-స్వరూప-

వ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్య నివృత్తత్వాత్। న నియోగ-నిష్పాద్యం మోక్షాఖ్యం ఫలమ్। కిం చ– ప్రపఞ్చ-నివృత్తేర్ నియోగ-కరణస్య ఇతికర్తవ్యతాభావాత్, అనుపకృతస్య చ కరణత్వాయోగాన్ న కరణత్వమ్। కథమ్ ఇతికర్తవ్యతాభావ ఇతి చేత్– ఇత్థమ్– అస్యేతికర్తవ్యతా భావ-రూపా అభావ-రూపా వా। భావ-రూపా చ కరణ-శరీర-నిష్పత్తి-తద్-అనుగ్రహ-కార్య-భేద-భిన్నా। ఉభయ-విధా చ న సమ్భవతి। న హి ముద్గరాభిఘాతాదివత్ కృత్స్నస్య ప్రపఞ్చస్య నివర్తకః కోఽపి దృశ్యత ఇతి దృష్టార్థా న సమ్భవతి। నాపి నిష్పన్నస్య కారణస్య కార్యోత్పత్తావనుగ్రహః సమ్భవతి, అనుగ్రాహకాంశ-సద్-భావేన కృత్స్న-ప్రపఞ్చ-నివృత్తి-రూప-కరణ-స్వరూపాసిద్ధేః। బ్రహ్మణోఽద్వితీయత్వ-జ్ఞానం ప్రపఞ్చ-నివృత్తి-రూప-కరణ-శరీరం నిష్పాదయతీతి చేత్ తేనైవ ప్రపఞ్చ-నివృత్తి-రూపో మోక్షః సిద్ధ ఇతి న కరణాదినిష్పాద్యమ్ అవశిష్యత ఇతి పూర్వమ్ ఏవోక్తమ్। అభావ-రూపత్వే చాభావాద్ ఏవ న కరణ-శరీరం నిష్పాదయతి। నాప్య్ అనుగ్రాహకః। అతో నిష్ప్రపఞ్చ-బ్రహ్మ-విషయో విధిర్ న సమ్భవతి॥

[ధ్యాన-నియోగ-వాది-పక్షోపక్షేపః]

అన్యోఽప్యాహ– యద్య్ అపి వేదాన్త-వాక్యానాం న పరినిష్పన్న-బ్రహ్మ-స్వరూప-పరతయా ప్రామాణ్యమ్। తథాపి బ్రహ్మ-స్వరూపం సిధ్యత్య్ ఏవ। కుతః। ధ్యాన-విధి-సామర్థ్యాత్। ఏవమ్ ఏవ హి సమామనన్తి– ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః ... నిదిధ్యాసితవ్యః [బృహద్., ౪.౪.౫] య ఆత్మా అపహత-పాప్మా సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసతివ్యః [ఛాన్., ౮.౭.౧] ఆత్మేత్య్ ఏవోపాసీత [బృహద్., ౩.౪.౭] ఆత్మానమ్ ఏవ లోకమ్ ఉపాసీత ఇతి। అత్ర ధ్యాన-విషయో హి నియోగః స్వ-విషయ-భూత-ధ్యానం ధ్యేయైక-నిరూపణీయమ్ ఇతి ధ్యేయమ్ ఆక్షిపతి। స చ ధ్యేయః స్వ-వాక్య-నిర్దిష్ట ఆత్మా। స కిం-రూప ఇత్య్ అపేక్షాయాం తత్-స్వరూప-విశేష-సమర్పణ-ద్వారేణ సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧] సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్ [ఛాన్., ౬.౨.౧] ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదీనాం వాక్యానాం ధ్యాన-విధి-శేషతయా ప్రామాణ్యమ్– ఇతి। విధి-విషయ-భూత-ధ్యాన-శరీరానుప్రవిష్ట-బ్రహ్మ-స్వరూపేఽపి తాత్పర్యమ్ అస్త్య్ ఏవ। అతః ఏకమ్ ఏవాద్వితీయమ్ [ఛాన్., ౬.౨.౧] తత్ సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమ్ అసి శ్వేతకేతో [ఛాన్., ౬.౮.౭], నేహ నానాస్తి కిఞ్చన [కఠ., ౪.౧౧] ఇత్య్ ఆదిభిర్ బ్రహ్మ-స్వరూపమ్ ఏకమ్ ఏవ సత్యం తద్-వ్యతిరిక్తం సర్వం మిథ్యేత్య్ అవగమ్యతే। ప్రత్యక్షాదిభిః భేదావలమ్బినా చ కర్మ-శాస్త్రేణ భేదః ప్రతీయతే। భేదాభేదయోః పరస్పర-విరోధే సత్య్ అనాద్య్-అవిద్యా-మూలత్వేనాపి భేద-ప్రతీత్య్-ఉపపత్తేర్ అభేద ఏవ పరమార్థ ఇతి నిశ్చీయతే। తత్ర బ్రహ్మ-ధ్యాన-నియోగేన తత్-సాక్షాత్కార-ఫలేన నిరస్త-సమస్తావిద్యా-కృత-వివిధ-భేదాద్వితీయ-జ్ఞానైకరస-బ్రహ్మ-రూప-మోక్షః ప్రాప్యతే॥

న చ వాక్యాద్ వాక్యార్థ-జ్ఞాన-మాత్రేణ బ్రహ్మ-భావ-సిద్ధిః, అనుపలబ్ధేః; వివిధ-భేద-దర్శనానువృత్తేశ్ చ। తథా చ సతి శ్రవణాది-విధానమ్ అనర్థకం స్యాత్॥

[మాయావాది-కృతో ధ్యాన-నియోగ-వాది-పక్ష-ప్రతిక్షేపః]

అథోచ్యేత– రజ్జుర్ ఏషా న సర్పః ఇత్య్ ఉపదేశేన సర్ప-భయ-నివృత్తి-దర్శనాద్ రజ్జు-సర్పవత్ బన్ధస్య చ మిథ్యా-రూపత్వేన జ్ఞాన-బాధ్యతయా తస్య వాక్య-జన్య-జ్ఞానేనైవ నివృత్తిర్ యుక్తా, న నియోగేన। నియోగ-సాధ్యత్వే మోక్షస్యానిత్యత్వం స్యాత్, స్వర్గాదివత్। మోక్షస్య నిత్యత్వం హి సర్వ-వాది-సమ్ప్రతిపన్నమ్।

[నియోగస్య విపరీత-ఫల-ప్రదత్వమ్]

కిం చ ధర్మాధర్మయోః ఫల-హేతుత్వం స్వ-ఫలానుభవానుగుణ-శరీరోత్పాదన-ద్వారేణేతి బ్రహ్మాదిస్థావరాన్త-చతుర్-విధ-శరీర-సమ్బన్ధ-రూప-సంసార-ఫలత్వమ్ అవర్జనీయమ్। తస్మాన్ న ధర్మ-సాధ్యో మోక్షః। తథా చ శ్రుతిర్ న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోర్ అపహతిర్ అస్తి। అశరీరం వా వ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః [ఛాన్., ౮.౧౨.౧] ఇత్య్ అశరీరత్వ-రూపే మోక్షే ధర్మాధర్మ-సాధ్య-ప్రియాప్రియ-విరహ-శ్రవణాత్, న ధర్మ-సాధ్యమ్ అశరీరత్వమ్ ఇతి విజ్ఞాయతే। న చ నియోగ-విశేష-సాధ్య-ఫల-విశేషవద్ ధ్యాన-నియోగ-సాధ్యమ్ అశరీరత్వమ్, అశరీరత్వస్య స్వరూపత్వేనాసాధ్యత్వాత్। యథాహుః శ్రుతయః– అశరీరం శరీరేష్వ్ అనవస్థేష్వ్ అవస్థితమ్। మహాన్తం విభుమ్ ఆత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి [కఠ., ౧.౨.౨౨], అప్రాణో హ్య్ అమనాః శుభ్రః [ముణ్డ్., ౨.౧.౨], అసఙ్గో హ్య్ అయం పురుషః [బృహద్., ౬.౩.౧౫] ఇత్య్ ఆద్యాః। అతోఽశరీరత్వ-రూపో మోక్షో నిత్య ఇతి న ధర్మ-సాధ్యః। తథా చ శ్రుతిః— అన్యత్ర ధర్మాద్ అన్యత్రాధర్మాద్ అన్యత్రాస్మాత్ కృతాకృతాత్। అన్యత్ర భూతాద్ భవ్యాచ్ చ యత్ తత్ పశ్యసి తద్వత్ [కఠ., ౧.౨.౧౪] ఇతి॥

[ముఖాన్తరేణ మోక్షస్య నియోగ-సాధ్యత్వ-దూషణమ్]

అపి చ– ఉత్పత్తి-ప్రాప్తివికృతి-సంస్కృతి-రూపేణ చతుర్-విధం హి సాధ్యత్వం మోక్షస్య న సమ్భవతి। న తావద్ ఉత్పాద్యః, మోక్షస్య బ్రహ్మ-స్వరూపత్వేన నిత్యత్వాత్। నాపి ప్రాప్యః, ఆత్మ-స్వరూపత్వేన బ్రహ్మణో నిత్య-ప్రాప్తత్వాత్। నాపి వికార్యః, దధ్య్-ఆదివద్ అనిత్యత్వ-ప్రసఙ్గాద్ ఏవ। నాపి సంస్కార్యః; సంస్కారో హి దోషాపనయనేన వా గుణాధానేన వా సాధయతి। న తావద్ దోషాపనయనేన, నిత్య-శుద్ధత్వాద్ బ్రహ్మణః। నాప్య్ అతిశయాధానేన, అనాధేయాతిశయ-స్వరూపత్వాత్। నిత్య-నిర్వికారత్వేన స్వాశ్రయాయాః పరాశ్రయాయాశ్ చ క్రియాయా అవిషయతయా న నిర్ఘర్షణేనాదర్శాదివద్ అపి సంస్కార్యత్వమ్। న చ దేహస్థయా స్నానాది-క్రియయా ఆత్మా సంస్క్రియతే; కిం త్వ్ అవిద్యా-గృహీతస్ తత్-సఙ్ఘతోఽహఙ్కర్తా। తత్-ఫలానుభవోఽపి తస్యైవ। న చాహఙ్కర్తైవాత్మా, తత్-సాక్షిత్వాత్। తథా చ మన్త్ర-వర్ణః— తయోర్ అన్యః పిప్పలం స్వాద్వ్ అత్త్య్ అనశ్నన్న్ అన్యో అభిచాకశీతి [ముణ్డ్., ౩.౧.౧] ఇతి; ఆత్మేన్ద్రియ-మనో-యుక్తం భోక్తేత్య్ ఆహుర్ మనీషిణః [కఠ., ౩।౪], ఏకో దేవః సర్వ-భూతేషు గూఢః సర్వ-వ్యాపీ సర్వ-భూతాన్తరాత్మా। కర్మాధ్యక్షః సర్వ-భూతాధివాసః సాక్షీ చేతా కేవలో

నిర్గుణశ్ చ। [శ్వే., ౬.౧౧], స పర్యగాచ్ ఛుక్రమ్ అకాయమ్ అవ్రణమ్ అస్నావిరం శుద్ధమ్ అపాప-విద్ధమ్। [ఈశ. ౮] ఇతి చ। అవిద్యా-గృహీతాద్ అహఙ్కర్తుర్ ఆత్మ-స్వరూపమ్ అనాధేయాతిశయం నిత్య-శుద్ధం నిర్వికారం నిష్కృష్యతే। తస్మాద్ ఆత్మ-స్వరూపత్వేన న సాధ్యో మోక్షః॥

[జ్ఞాన-వైయర్థ్య-శఙ్కా-పరిహారౌ]

యద్య్ ఏవం కిం వాక్యార్థ-జ్ఞానేన క్రియత ఇతి చేత్– మోక్ష-ప్రతిబన్ధ-నివృత్తి-మాత్రమ్ ఇతి బ్రూమః। తథా చ శ్రుతయః— త్వం హి నః పితా యో’స్మాకమ్ అవిద్యాయాః పరం పారం తారయసి [ప్రశ్., ౬.౮] ఇతి, శ్రుతం హ్య్ ఏవమ్ ఏవ భగవద్-దృశేభ్యస్ తరతి శోకమ్ ఆత్మవిద్ ఇతి, సో’హం భగవః శోచామి। తం మా భగవాన్ శోకస్య పారం తారయతు [ఛాన్., ౭.౧.3], తస్మై మృదిత-కషాయాయ తమసః పారం దర్శయతి భగవాన్ సనత్కుమారః [ఛాన్., ౭.౨౬.౨] ఇత్య్ ఆద్యాః। తస్మాన్ నిత్యస్యైవ మోక్షస్య ప్రతిబన్ధ-నివృత్తిర్ వాక్యార్థ-జ్ఞానేన క్రియతే। నివృత్తిస్ తు సాధ్యాపి ప్రధ్వంసాభావ-రూపా న వినశ్యతి। బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి [ముణ్డ్. 3.౨.౯], తమ్ ఏవ విదిత్వాతిమృత్యుమ్ ఏతి [శ్వే., 3.౮] ఇత్య్ ఆది వచనం మోక్షస్య వేదనానన్తర-భావితాం ప్రతిపాదయన్ నియోగ-వ్యవధానం ప్రతిరుణద్ధి। న చ విదిక్రియా కర్మత్వేన వా ధ్యాన-క్రియా-కర్మత్వేన వా కార్యానుప్రవేశ ఉభయ-విధ-కర్మత్వ-ప్రతిషేధాత్। అన్యద్ ఏవ తద్-విదితాద్ అథో అవిదితాద్ అధి [కేన ౧.3], యేనేదం సర్వం విజానాతి తత్ కేన విజానీయాత్ ఇతి। [బృహద్., ౪.౪.౧౪], తద్ ఏవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యద్ ఇదమ్ ఉపాసతే [కేన ౧.౫] ఇతి చ॥

న చైతావతా శాస్త్రస్య నిర్విషయత్వమ్, అవిద్యా-కల్పిత-భేద-నివృత్తి-పరత్వాచ్ ఛాస్త్రస్య। న హీదన్తయా బ్రహ్మ విషయీకరోతి శాస్త్రమ్, అపి త్వ్ అవిషయం ప్రత్యగాత్మ-స్వరూపం ప్రతిపాదయద్ అవిద్యా-కల్పిత-జ్ఞాన-జ్ఞాతృ-జ్ఞేయ-విభాగం నివర్తయతి। తథా చ శాస్త్రం– న దృష్టేర్ ద్రష్టారం పశ్యేః [బృహద్., ౫.౪.౨] ఇత్య్ ఏవమ్ ఆది॥

[జ్ఞానాద్ ఏవ బన్ధ-నివృత్త్య్-అభ్యుపగమే శాస్త్ర-ప్రత్యక్ష-విరోధ-శఙ్కా-పరిహారౌ]

న చ జ్ఞానాద్ ఏవ బన్ధ-నివృత్తిర్ ఇతి శ్రవణాది-విధ్యానర్థక్యమ్, స్వభావ-ప్రవృత్త-సకలేతర-వికల్ప-విముఖీకరణ-ద్వారేణ వాక్యార్థావగతి-హేతుత్వాత్ తేషామ్। న చ జ్ఞాన-మాత్రాద్ బన్ధ-నివృత్తిర్ న దృష్టేతి వాచ్యమ్, బన్ధస్య మిథ్యా-రూపత్వేన జ్ఞానోత్తర-కాలం స్థిత్య్-అనుపపత్తేః। అత ఏవ న శరీర-పాతాద్ ఊర్ధ్వమ్ ఏవ బన్ధ-నివృత్తిర్ ఇతి వక్తుం యుక్తమ్। న హి మిథ్యా-రూప-సర్ప-భయ-నివృత్తిః రజ్జు-యాథాత్మ్య-జ్ఞానాతిరేకేణ సర్ప-వినాశమ్ అపేక్షతే। యది శరీర-సమ్బన్ధః పారమార్థికః తదా హి తద్-వినాశాపేక్షా। స తు బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్తతయా న పారమార్థికః। యస్య తు బన్ధో న నివృత్తః, తస్య జ్ఞానమ్ ఏవ న జాతమ్ ఇత్య్ అవగమ్యతే, జ్ఞాన-కార్యాదర్శనాత్। తస్మాత్ శరీర-స్థితిర్ భవతు వా మా వా, వాక్యార్థ-జ్ఞాన-సమనన్తరం ముక్త ఏవాసౌ। అతో న ధ్యాన-నియోగ-సాధ్యో మోక్ష ఇతి న ధ్యాన-విధి-శేషతయా బ్రహ్మణః సిద్ధిః।

అపి తు సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧], తత్ త్వమ్ అసి [ఛాన్., ౬.౮.౭], అయమ్ ఆత్మా బ్రహ్మ [మాణ్డ్., ౧.౨] ఇతి తత్-పరేణైవ పద-సముదాయేన సిధ్యతీతి॥

[ఉక్తార్థస్య ధ్యాన-నియోగ-వాది-కృతం దూషణమ్]

తద్ అయుక్తం, వాక్యార్థ-జ్ఞాన-మాత్రాద్ బన్ధ-నివృత్త్య్-అనుపపత్తేః। యద్య్ అపి మిథ్యా-రూపో బన్ధో జ్ఞాన-బాధ్యః। తథాపి బన్ధస్యాపరోక్షత్వాన్ న పరోక్ష-రూపేణ-వాక్యార్థ-జ్ఞానేన స బాధ్యతే, రజ్జ్వ్-ఆదావ్ అపరోక్ష-సర్ప-ప్రతీతౌ వర్తమానాయాం నాయం సర్పో రజ్జుర్ ఏషా ఇత్య్ ఆప్తోపదేశ-జనిత-పరోక్ష-సర్ప-విపరీత-జ్ఞాన-మాత్రేణ భయానివృత్తి-దర్శనాత్। ఆప్తోపదేశస్య తు భయ-నివృత్తి-హేతుత్వం వస్తు-యాథాత్మ్యపరోక్ష-నిమిత్త-ప్రవృత్తి-హేతుత్వేన॥

[తత్ర శబ్దస్యాపరోక్ష-జ్ఞాన-హేతుతా-దూషణమ్]

తథా హి– రజ్జు-సర్ప-దర్శన-భయాత్ పరావృత్తః పురుషో నాయం సర్పో రజ్జుర్ ఏషా ఇత్య్ ఆప్తోపదేశేన తద్-వస్తు-యాథాత్మ్య-దర్శనే ప్రవృత్తస్ తద్ ఏవ ప్రత్యక్షేణ దృష్ట్వా భయాన్ నివర్తతే। న చ శబ్ద ఏవ ప్రత్యక్ష-జ్ఞానం జనయతీతి వక్తుం యుక్తమ్, తస్యానిన్ద్రియత్వాత్। జ్ఞాన-సామగ్రీష్వ్ ఇన్ద్రియాణ్య్ ఏవ హ్య్ అపరోక్ష-సాధనాని। న చాస్యానభిసంహిత-ఫల-కర్మానుష్ఠాన-మృదిత-కషాయస్య శ్రవణ-మనన-నిదిధ్యాసన-విముఖీకృత-బాహ్య-విషయస్య పురుషస్య వాక్యమ్ ఏవాపరోక్ష-జ్ఞానం జనయతి, నివృత్త-ప్రతిబన్ధే తత్-పరే'పి పురుషే జ్ఞాన-సామగ్రీ-విశేషాణామ్ ఇన్ద్రియాదీనాం స్వ-విషయ-నియమాతిక్రమాదర్శనేన తద్-అయోగాత్॥

[ధ్యానస్య వాక్యార్థ-జ్ఞానోపాయత్వ-దూషణమ్]

న చ ధ్యానస్య వాక్యర్థ-జ్ఞానోపాయతా, ఇతరేతరాశ్రయత్వాత్– వాక్యార్థ-జ్ఞానే జాతే తద్-విషయ-ధ్యానమ్, ధ్యానే నిర్వృత్తే వాక్యార్థ-జ్ఞానమ్– ఇతి। న చ ధ్యాన-వాక్యార్థ-జ్ఞానయోర్ భిన్న-విషయత్వమ్, తథా సతి ధ్యానస్య వాక్యార్థ-జ్ఞానోపాయతా న స్యాత్। న హ్య్ అన్యద్-ధ్యానమ్ అన్యోన్మఖ్యమ్ ఉత్పాదయతి। జ్ఞాతార్థ-స్మృతి-సన్తతి-రూపస్య ధ్యానస్య వాక్యార్థ-జ్ఞాన-పూర్వకత్వమ్ అవర్జనీయమ్, ధ్యేయ-బ్రహ్మ-విషయ-జ్ఞానస్య హేత్వన్తరాసమ్భవాత్॥ న చ ధ్యాన-మూలం జ్ఞానం వాక్యాన్తర-జన్యం నివర్తక-జ్ఞానం తత్ త్వమ్ అస్య్ ఆది-వాక్య-జన్యమ్ ఇతి యుక్తమ్। ధ్యాన-మూలమ్ ఇదం వాక్యాన్తర-జన్యం జ్ఞానం తత్ త్వమ్ అస్య్ ఆది-వాక్య-జన్య-జ్ఞానేనైక-విషయమ్, భిన్న-విషయం వా। ఏక-విషయత్వే తద్ ఏవేతరేతరాశ్రయత్వమ్। భిన్న-విషయత్వే ధ్యానేన తదౌన్మఖ్యాపాదనాసమ్భవః। కిం చ ధ్యానస్య ధ్యేయ-ధ్యాత్రాద్య్-అనేక-ప్రపఞ్చాపేక్షత్వాన్ నిష్ప్రపఞ్చ-బ్రహ్మాత్మైకత్వ-విషయ-వాక్యార్థ-జ్ఞానోత్పత్తౌ దృష్ట-ద్వారేణ నోపయోగ ఇతి వాక్యార్థ-జ్ఞాన-మాత్రాద్ అవిద్యా-నివృత్తిం వదతః శ్రవణ-మనన-నిదిధ్యాసన-విధీనామ్ ఆనర్థక్యమ్ ఏవ॥

[అనేన జీవన్-ముక్తి-నిరాస-సిద్ధ్య్-ఉపపాదనమ్]

యతో వాక్యాద్ ఆపరోక్ష్య-జ్ఞానాసమ్భవాద్ వాక్యార్థ-జ్ఞానేనావిద్యా న నివర్తతే, తత ఏవ జీవన్-ముక్తిర్ అపి దూరోత్సారితా। కా చేయం జీవన్-ముక్తిః సశరీరస్యైవ మోక్ష ఇతి చేన్ మాతా మే బన్ధ్యా ఇతివద్ అసఙ్గతార్థం వచః, యతః సశరీరత్వం బన్ధః అశరీరత్వమ్ ఏవ మోక్ష ఇతి త్వయైవ శ్రుతిభిర్ ఉపపాదితమ్। అథ సశరీరత్వ-ప్రతిభాసే వర్తమానే యస్యాయం ప్రతిభాసో మిథ్యేతి ప్రత్యయస్ తస్య సశరీరత్వ-నివృత్తిర్ ఇతి। న, మిథ్యేతి ప్రత్యయేన సశరీరత్వం నివృత్తం చేత్ కథం సశరీరస్య ముక్తిః। అజీవతో'పి ముక్తిః సశరీరత్వ-మిథ్యా-ప్రతిభాస-నివృత్తిర్ ఏవేతి కో'యం జీవన్-ముక్తిర్ ఇతి విశేషః। అథ సశరీరత్వ-ప్రతిభాసో బాధితో'పి యస్య ద్వి-చన్ద్ర-జ్ఞానవద్ అనువర్తతే స జీవన్-ముక్త ఇతి చేన్ న, బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్త-సకల-వస్తు-విషయత్వాద్ బాధక-జ్ఞానస్య। కారణ-భూతావిద్యా-కర్మాది-దోషః సశరీరత్వ-ప్రతిభాసేన సహ తేనైవ బాధిత ఇతి బాధితానువృత్తిర్ న శక్యతే వక్తుమ్। ద్వి-చన్ద్రాదౌ తు తత్-ప్రతిభాస-హేతు-భూత-దోషస్య బాధక-జ్ఞాన-భూత-చన్ద్రైకత్వ-జ్ఞాన-విషయత్వేనాబాధితత్వాద్ ద్వి-చన్ద్ర-ప్రతిభాసానువృత్తిర్ యుక్తా॥

[జీవన్-ముక్తేః శ్రుతి-విరుద్ధత్వోపపాదనమ్]

కిం చ తస్య తావద్ ఏవ చిరం యావన్ న విమోక్ష్యే అథ సమ్పత్స్యే [ఛాన్., ౬.౧౪.౨] ఇతి సద్-విద్యా-నిష్ఠస్య శరీర-పాత-మాత్రమ్ అపేక్షతే మోక్ష ఇతి వదన్తీయం శ్రుతిర్ జీవన్-ముక్తిం వారయతి॥

[జీవన్-ముక్తేః స్మృతి-విరుద్ధతా]

సైషా జీవన్-ముక్తిర్ ఆపస్తమ్బేనాపి నిరస్తా– వేదాన్ ఇమం లోకమ్ అముం చ పరిత్యజ్యాత్మానమ్ అన్విచ్ఛేత్, [ఆప. ధర్మ. సూ. ౨.౯.౨౧.౧౩] బుద్ధే క్షేమ-ప్రాపణం [ఆప. ధర్మ. సూ. ౨.౯.౨౧.౧౪] తచ్-ఛాస్త్రైర్ విప్రతిషిద్ధమ్ [ఆప. ధర్మ. సూ. ౨.౯.౨౧.౧౫], బుద్ధే చేత్ క్షేమ-ప్రాపణమ్ ఇహైవ న దుఃఖమ్ ఉపలభేత [ఆప. ధర్మ. సూ. ౨.౯.౨౧.౧౬], ఏతేన పరం వ్యాఖ్యాతమ్ [ఆప. ధర్మ. సూ. ౨.౯.౨౧.౧౭] ఇతి। అనేన జ్ఞాన-మాత్రాన్ మోక్షశ్ చ నిరస్తః। అతః సకల-భేద-నివృత్తి-రూపా ముక్తిర్ జీవతో న సమ్భవతి॥

[ధ్యాన-నియోగస్యైవేష్టార్థ-సాధకత్వమ్]

తస్మాద్ ధ్యాన-నియోగేన బ్రహ్మాపరోక్ష-జ్ఞాన-ఫలేనైవ బన్ధ-నివృత్తిః। న చ నియోగ-సాధ్యత్వే మోక్షస్యానిత్యత్వ-ప్రసక్తిః, ప్రతిబన్ధ-నివృత్తి-మాత్రస్యైవ సాధ్యత్వాత్। కిం చ– న నియోగేన సాక్షాద్ బన్ధ-నివృత్తిః క్రియతే కిన్తు నిష్ప్రపఞ్చ-జ్ఞానైకరస-బ్రహ్మాపరోక్ష్య-జ్ఞానేన। నియోగస్ తు తద్-ఆపరోక్ష్య-జ్ఞానం జనయతి।

కథం నియోగస్య జ్ఞానోత్పత్తి-హేతుత్వమ్ ఇతి చేత్ కథం వా భవతో'నభిసంహిత-ఫలానాం కర్మణాం వేదనోత్పత్తి-హేతుత్వం మనో-నైర్మల్య-ద్వారేణేతి చేన్ మమాపి తథైవ। మమ తు నిర్మలే మనసి శాస్త్రేణ జ్ఞానమ్ ఉత్పాద్యతే। తవ తు నియోగేన మనసి నిర్మలే జ్ఞాన-సామగ్రీ

వక్తవ్యేతి చేద్ ధ్యాన-నియోగ-నిర్మలం మన ఏవ సాధనమ్ ఇతి బ్రూమః। కేనావగమ్యత ఇతి చేద్ భవతో వా కర్మభిర్ మనో నిర్మలం భవతి, నిర్మలే మనసి శ్రవణ-మనన-నిదిధ్యాసనైః సకలేతర-విషయ-విముఖస్యైవ శాస్త్రం నివర్తక-జ్ఞానమ్ ఉత్పాదయతీతి కేనావగమ్యతే వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసానా శకేన [బృహద్., ౬.౪.౨౨], శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః [బృహద్., ౬.౫.౬], బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి [ముణ్డ్., ౩.౨.౯] ఇత్య్ ఆదిభిః శాస్త్రైర్ ఇతి చేన్ మమాపి [బృహద్., ౬.౫.౬] శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః, బ్రహ్మవిద్ ఆప్నోతి పరమ్ [తై., ఆ., ౧], న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచా [ముణ్డ్., ౩.౧.౮], మనసా తు విశుద్ధేన [వ్యాస-స్మృతిః], హృదా మనీషా మనసాభిక్లప్తః [తై., నా] ఇత్య్ ఆదిభిః శాస్త్రైర్ ధ్యాన-నియోగేన మనో నిర్మలం భవతి, నిర్మలం చ మనో బ్రహ్మాపరోక్ష-జ్ఞానం జనయతీత్య్ అవగమ్యతే– ఇతి నిరవద్యమ్॥

[బ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వ-నిషేధ-శఙ్కా-పరిహారౌ]

నేదం యద్ ఇదమ్ ఉపాసతే [కేన,౧.౫] ఇత్య్ ఉపాస్యత్వం ప్రతిషిద్ధమ్ ఇతి చేన్ నైవమ్, నాత్ర బ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వం ప్రతిషిధ్యతే, అపి తు బ్రహ్మణో జగద్-వైరూప్యం ప్రతిపాద్యతే। యద్ ఇదం జగద్ ఉపాసతే ప్రాణినో నేదం బ్రహ్మ, తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి, యద్ వాచానభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే ఇతి వాక్యార్థః। అన్యథా తద్ ఏవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి ఇతి విరుధ్యతే। ధ్యాన-విధి-వైయర్థ్యం చ స్యాత్। అతో బ్రహ్మ-సాక్షాత్కార-ఫలేన ధ్యాన-యోగేనైవాపరమార్థ-భూతస్య కృత్స్నస్య ద్రష్టృ-దృశ్యాది-ప్రపఞ్చ-రూప-బన్ధస్య నివృత్తిః॥

[ధ్యాన-నియోగ-వాది-కృతో భాస్కరాభిమత-భేదాభేదానువాద-పూర్వకస్ తన్-నిరాసః]

యద్ అపి కైశ్చిద్ ఉక్తమ్– భేదాభేదయోర్ విరోధో న విద్యతే– ఇతి, తద్ అయుక్తమ్, న హి శీతోష్ణతమః ప్రకాశాదివద్ భేదాభేదావ్ ఏకస్మిన్ వస్తుని సఙ్గచ్ఛేతే। అథోచ్యేత– సర్వం హి వస్తు-జాతం ప్రతీతి-వ్యవస్థాప్యమ్। సర్వం చ భిన్నాభిన్నం ప్రతీయతే। కారణాత్మనా జాత్యాత్మనా చాభిన్నమ్। కార్యాత్మనా వ్యక్త్యాత్మనా చ భిన్నమ్। ఛాయా-తపాదిషు విరోధః సహానవస్థాన-లక్షణో భిన్నాధారత్వ-రూపశ్ చ। కార్య-కారణయోర్ జాతి-వ్యక్త్యోశ్ చ తద్ ఉభయమ్ అపి నోపలభ్యతే। ప్రత్యుత ఏకమ్ ఏవ వస్తు ద్వి-రూపం ప్రతీయతే, యథా మృద్ అయం ఘటః, ఖణ్డో గౌః, ముణ్డో గౌః ఇతి। న చైక-రూపం కిఞ్చిద్ అపి వస్తు లోకే దృష్ట-చరమ్। న చ తృణాదేర్ జ్వలనాదివద్ అభేదో భేదోపమర్దీ దృశ్యత ఇతి న వస్తు-విరోధః; మృత్-సువర్ణ-గవాశ్వ-ఆద్య-ఆత్మనావస్థితస్యైవ ఘట-ముకుట-ఖణ్డ-బడవాద్యాత్మనా చావస్థానాత్। న చాభిన్నస్య భిన్నస్య చ వస్తునో'భేదో భేదశ్ చ ఏక ఏవాకార ఇతీశ్వరాజ్ఞా। ప్రతీతత్వాద్ ఐకరూప్యం చేత్ ప్రతీతత్వాద్ ఏవ భిన్నాభిన్నత్వమ్ ఇతి ద్వైరూప్యమ్ అప్య్ అభ్యుపగమ్యతామ్। న హి విస్ఫారితాక్షః పురుషో ఘట-శరావఖణ్డ-ముణ్డాదిషు వస్తుషూపలభ్యమానేష్వ్ ఇయం మృత్, అయం ఘటః, ఇదం గోత్వమ్, ఇయం వ్యక్తిః ఇతి వివేక్తుం శక్నోతి। అపి తు మృద్ అయం ఘటః, ఖణ్డో గౌః ఇత్య్ ఏవ ప్రత్యేతి। అనువృత్తి-

బుద్ధి-బోధ్యం కారణమ్ ఆకృతిశ్ చ, వ్యావృత్తి-బుద్ధి-బోధ్యం కార్యం వ్యక్తిశ్ చేతి వివినక్తీతి చేన్ నైవమ్, వివిక్తాకారానుపలబ్ధేః। న హి సుసూక్ష్మమ్ అపి నిరీక్షమాణైః ఇదమ్ అనువర్తమానమ్, ఇదం చ వ్యావర్తమానమ్ ఇతి పురో'వస్థితే వస్తున్య్ ఆకార-భేద ఉపలభ్యతే। యథా సమ్ప్రతిపన్నైక్యే కార్యే విశేషే చైకత్వ-బుద్ధిర్ ఉపజాయతే; తథైవ సకారణే ససామాన్యే చైకత్వ-బుద్ధిర్ అవిశిష్టోపజాయతే। ఏవమ్ ఏవ దేశతః కాలతశ్ చాకారతశ్ చాత్యన్త-విలక్షణేష్వ్ అపి వస్తుషు తద్ ఏవేదమ్ ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞా జాయతే। అతో ద్వ్యాత్మకమ్ ఏవ వస్తు ప్రతీయత ఇతి కార్య-కారణయోర్ జాతి-వ్యక్త్యోశ్ చాత్యన్త-భేదోపపాదనం ప్రతీతిపరాహతమ్॥

[శఙ్కా-పూర్వకం భేదాభేద-పక్ష-స్థిరీకరణమ్]

అథోచ్యేత– మృద్ అయం ఘటః, ఖణ్డో గౌః ఇతివత్ దేవో'హం, మనుష్యో'హమ్ ఇతి సామానాధికరణ్యేనైక్య-ప్రతీతేర్ ఆత్మ-శరీరయోర్ అపి భిన్నాభిన్నత్వం స్యాత్; అత ఇదం భేదాభేదోపపాదనం నిజ-సదన-నిహిత-హుతవహ-జ్వాలాయత ఇతి, తద్ ఇదమ్ అనాకలిత-భేదాభేద-సాధన-సామానాధికరణ్య-తద్-అర్థ-యాథాత్మ్యావబోధ-విలసితమ్। తథా హి— అబాధిత ఏవ ప్రత్యయః సర్వత్రార్థం వ్యవస్థాపయతి। దేవాద్య్-ఆత్మాభిమానస్ త్వ్ ఆత్మ-యాథాత్మ్య-గోచరైః సర్వైః ప్రమాణైర్ బాధ్యమానో రజ్జు-సర్పాది-బుద్ధివత్ న ఆత్మ-శరీరయోర్ అభేదం సాధయతి। ఖణ్డో గౌః, ముణ్డో గౌః ఇతి సామానాధికరణ్యస్య న కేనిచిత్ క్వచిద్ బాధో దృశ్యతే। తస్మాన్ నాతిప్రసఙ్గః॥

[జీవ-బ్రహ్మణోర్ భేదాభేద-ప్రతిపాదనమ్]

అత ఏవ జీవో'పి బ్రహ్మణో నాత్యన్త-భిన్నః। అపి తు బ్రహ్మంశత్వేన భిన్నాభిన్నః। తత్రాభేద ఏవ స్వాభావికః, భేదస్ త్వ్ ఔపాధికః కథమ్ అవగమ్యత ఇతి చేత్ తత్ త్వమ్ అసి [ఛాన్., ౬.౮.౭] నాన్యో'తో'స్తి ద్రష్టా [బృహద్., ౫.౭.౨౩] అయమ్ ఆత్మా బ్రహ్మ [బృహద్., ౬.౪.౫] ఇత్య్ ఆదిభిః శ్రుతిభిర్ బ్రహ్మేమే ద్యావ్ ఆపృథివీ ఇతి ప్రకృత్య బ్రహ్మ దాశా బ్రహ్మ దాసా బ్రహ్మేమే కితవా ఉత। స్త్రీ-పుంసౌ బ్రహ్మణో జాతౌ స్త్రియో బ్రహ్మోత వా పుమాన్ ఇత్య్ ఆథర్వణికానాం సంహితోపినషది బ్రహ్మ-సూక్తే అభేద-శ్రవణాచ్ చ। నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్ చేతనానామ్ ఏకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్ [శ్వే., ౬.౧౯], జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావ్ అజావ్ ఈశానీశౌ [శ్వే., ౫.౧౨], క్రియా-గుణైర్ ఆత్మ-గుణైశ్ చ తేషాం సంయోగ-హేతుర్ అపరో'పి దృష్టః [శ్వే., ౫.౧౨], ప్రధాన-క్షేత్రజ్ఞ-పతిర్ గుణేశః సంసార-మోక్ష-స్థితి-బన్ధ-హేతుః [శ్వే., ౬.౧౬], స కారణం కరణాధిపాధిపః [శ్వే., ౬.౯], తయోర్ అన్యః పిప్పలం స్వాద్వ్ అత్త్య్ అనశ్నన్న్ అన్యో అభిచాకశీతి [శ్వే., ౪.౬], య ఆత్మని తిష్ఠన్ [బృహద్., ౫.౭.౨౨], ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద…, ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢః ఉత్సర్జన్యాతి [బృహద్., ౬.౩.౨౧;౩౫], తమ్ ఏవ విదిత్వాతిమృత్యుమ్ ఏతి [శ్వే., ౩.౮] ఇత్య్ ఆదిభిర్ భేద-శ్రవణాచ్ చ, జీవ-పరయోర్ భేదాభేదావవశ్యాశ్రయణీయౌ, తత్ర బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి [ముణ్డ్., ౩.౨.౯] ఇత్య్ ఆదిభిర్ మోక్ష-దశాయాం జీవస్య బ్రహ్మ-స్వరూపాపత్తి-వ్యపదేశాత్। యత్ర త్వ్ అస్య

సర్వమ్ ఆత్మైవాభూత్ తత్ కేన కం పశ్యేత్ [బృహద్., ४.४.౧४] ఇతి తదానీం భేదేనేశ్వర-దర్శన-నిషేధాచ్ చాభేదః స్వాభావిక ఇత్య్ అవగమ్యతే।

[ముక్తౌ భేద-దర్శనస్య శ్రౌతత్వ-శఙ్కా-పరిహారౌ]

నను చ సో'శ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా [త్రై. ఆ., ౧] ఇతి సహ శ్రుత్యా తదానీమ్ అపి భేదః ప్రతీయతే వక్ష్యతి చ జగద్-వ్యాపార-వర్జం ప్రకరణాద్ అసన్నిహితత్వాచ్ చ [బ్ర. సూ. ४.४.౧౭] భోగ-మాత్ర-సామ్య-లిఙ్గాచ్ చ [బ్ర. సూ. ४.४.౨౧] ఇతి। నైతద్ ఏవం నాన్యో'తో'స్తి ద్రష్టా [బృహద్., ౩.౭.౨౩] ఇత్య్ ఆది శ్రుతి-శతైర్ ఆత్మ-భేద-ప్రతిషేధాత్। సో' శ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపిశ్చతా [త్రై., ౨.౧] ఇతి సర్వైః కామైః సహ బ్రహ్మాశ్నుతే– సర్వ-గుణాన్వితం బ్రహ్మాశ్నుత ఇత్య్ ఉక్తం భవతి। అన్యథా బ్రహ్మణా సహేత్య్ అప్రాధాన్యం బ్రహ్మణః ప్రసజ్యేత। జగద్-వ్యాపార-వర్జమ్ ఇత్య్ అత్ర ముక్తస్య భేదేనావస్థానే సత్య్ ఐశ్వర్యస్య న్యూనతా-ప్రసఙ్గో వక్ష్యతే, అన్యథా సమ్పద్యావిర్భావః స్వేన-శబ్దాత్ [బ్ర. సూ. ४.४.౧] ఇత్య్ ఆదిభిర్ విరోధాత్। తస్మాద్ అభేద ఏవ స్వాభావికః। భేదస్ తు జీవానాం పరస్మాద్ బ్రహ్మణః పరస్పరం చ బుద్ధీన్ద్రియ-దేహోపాధికృతః। యద్య్ అపి బ్రహ్మ నిరవయవం సర్వ-గతం చ; తథాప్య్ ఆకాశ ఇవ ఘటాదినా బుద్ధ్య-ఆద్య్-ఉపాధినా బ్రహ్మణ్య్ అపి భేదః సమ్భవత్య్ ఏవ। న చ భిన్నే బ్రహ్మణి బుద్ధ్య-ఆద్య్-ఉపాధిసంయోగః, బుద్ధ్య-ఆద్య్-ఉపాధిసంయోగాద్ బ్రహ్మణి భేద ఇతీతరేతరాశ్రయత్వమ్; ఉపాధేస్ తత్-సంయోగస్య చ కర్మ-కృతత్వాత్ తత్-ప్రవాహస్య చానాదిత్వాత్। ఏతద్ ఉక్తం భవతి– పూర్వ-కర్మ-సమ్బద్ధాజ్ జీవాత్ స్వ-సమ్బద్ధ ఏవోపాధిర్ ఉత్పద్యతే తద్-యుక్తాత్ కర్మ। ఏవం బీజాఙ్కుర-న్యాయేన కర్మోపాధి-సమ్బన్ధస్యానాదిత్వాన్ న దోషః– ఇతి। అతో జీవానాం పరస్పరం బ్రహ్మణా చాభేదవద్ భేదో'పి స్వాభావికః, భేదస్ త్వ్ ఔపాధికః। ఉపాధీనాం పునః పరస్పరం బ్రహ్మణా చాభేదవద్ భేదో'పి స్వాభావికః। ఉపాధీనామ్ ఉపాధ్యన్తరాభావాత్, తద్-అభ్యుపగమే' నవస్థానాచ్ చ అతో జీవ-కర్మానురూపం బ్రహ్మణో భిన్నాభిన్న-స్వభావా ఏవోపాధయ ఉత్పద్యన్తే– ఇతి॥

[ధ్యాన-నియోగ-వాది-కృతం భేదాభేద-దూషణమ్]

అత్రోచ్యతే– అద్వితీయ-సచ్-చిదానన్ద-బ్రహ్మ-ధ్యాన-విషయ-విధి-పరం వేదాన్త-వాక్య-జాతమ్ ఇతి వేదాన్త-వాక్యైర్ అభేదః ప్రతీయతే। భేదావలమ్బిభిః కర్మ-శాస్త్రైః ప్రత్యక్షాదిభిశ్ చ భేదః ప్రతీయతే। భేదాభేదయోః పరస్పర-విరోధాద్ అనాద్య-అవిద్యా-మూలతయాపి భేద-ప్రతీత్య్-ఉపపత్తేర్ అభేద ఏవ పరమార్థ ఇత్య్ ఉక్తమ్। తత్ర యద్ ఉక్తం– భేదోభేదయోర్ ఉభయోర్ అపి ప్రతీతి-సిద్ధత్వాన్ న విరోధ ఇతి। తద్ అయుక్తమ్, కస్మాచ్చిత్ కస్యచిద్ విలక్షణత్వం హి తస్మాత్ తస్య భేదః। తద్-విపరీతత్వం చాభేదః। తయోస్ తథాభావాతథాభావ-రూపయోర్ ఏకత్ర సమ్భవమ్ అనున్మత్తః కో బ్రవీతి కారణాత్మనా జాత్యాత్మనా చాభేదః, కార్యాత్మనా వ్యక్త్యాత్మనా చ భేదః ఇత్య్ ఆకార-భేదాద్ అవిరోధ ఇతి చేన్

న, వికల్పాసహత్వాత్। ఆకార-భేదాద్ అవిరోధం వదతః కిమ్ ఏకస్మిన్న్ ఆకారే భేదః, ఆకారాన్తరే చాభేదః ఇత్య్ అభిప్రాయః, ఉతాకార-ద్వయ-యోగి-వస్తు-గతావ్ ఉభావ్ అపీతి పూర్వస్మిన్ కల్పే వ్యక్తి-గతో భేదః, జాతి-గతశ్ చాభేద ఇతి నైకస్య ద్వ్యాత్మకతా। జాతిర్ వ్యక్తిర్ ఇతి చైకమ్ ఏవ వస్త్వ్ ఇతి చేత్ తర్హ్య్ ఆకార-భేదాద్ అవిరోధః పరిత్యక్తః స్యాత్। ఏకస్మింశ్ చ విలక్షణత్వ-తద్-విపర్యయౌ విరుద్ధావ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్। ద్వితీయే తు కల్పే అన్యోన్య-విలక్షణమ్ ఆకార-ద్వయమ్, అప్రతిపన్నం చ తద్-ఆశ్రయ-భూతం వస్త్వ్ ఇతి తృతీయాభ్యుపగమే'పి త్రయాణామ్ అన్యోన్య-వైలక్షణ్యమ్ ఏవోపపాదితం స్యాత్, న పునర్ అభేదః। ఆకార-ద్వయ-నిరుహ్యమాణావిరోధం తద్-ఆశ్రయ-భూతే వస్తుని భిన్నాభిన్నత్వమ్ ఇతి చేత్ స్వస్మాద్ విలక్షణం స్వాశ్రయమ్ ఆకార-ద్వయం స్వస్మిన్ విరుద్ధ-ధర్మ-ద్వయ-సమావేశ-నిర్వాహకం కథం భవేత్। అవిలక్షణం తు కథన్తరామ్ ఆకార-ద్వయ-తద్వతోశ్ చ ద్వ్యాత్మకత్వాభ్యుపగమే నిర్వాహకాన్తరాపేక్షయానవస్థా స్యాత్। న చ సమ్ప్రతిపన్నైక్య-వ్యక్తి-ప్రతీతివత్ ససామాన్యే'పి వస్తున్య్ ఏక-రూపా ప్రతీతిర్ ఉపజాయతే, యతః ఇదమ్ ఇత్థమ్ ఇతి సర్వత్ర ప్రకార-ప్రకారతయైవ సర్వా ప్రతీతిః। తత్ర ప్రకారాంశో జాతిః ప్రకార్యంశో వ్యక్తిర్ ఇతి నైకాకారా ప్రతీతిః।

[లౌకికే వస్తునీవ వైదికే'పి భేదాభేదయోర్ విరుద్ధతా]

అత ఏవ జీవస్యాపి బ్రహ్మణో భిన్నాభిన్నత్వం న సమ్భవతి। తస్మాద్ అభేదస్యానన్యథా సిద్ధ-శాస్త్ర-మూలత్వాద్ అనాద్య్-అవిద్యా-మూల ఏవ భేద-ప్రత్యయః। నన్వ్ ఏవం బ్రహ్మణ ఏవాజ్ఞత్వం తన్-మూలాశ్ చ జన్మ-జరా-మరణాదయో దోషాః ప్రాదుః ష్యుః। తతశ్ చ యః సర్వ-జ్ఞః సర్వ-విత్ [ముణ్డ్., ౧.౧.౯], ఏష ఆత్మాపహత-పాప్మా [ఛాన్., ౮.౧.౫] ఇత్య్ ఆదీని శాస్త్రాణి బాధ్యేరన్। నైవమ్– అజ్ఞానాది-దోషాణామ్ అపరమార్థత్వాత్। భవతస్ తూపాధి-బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్తం వస్త్వ్-అన్తరమ్ అనభ్యుగచ్ఛతో బ్రహ్మణ్య్ ఏవోపాధిసంసర్గస్ తత్-కృతాశ్ చ జీవత్వాజ్ఞత్వాదయో దోషాః పరమార్థత ఏవ భవేయుః। న హి బ్రహ్మణి నిరవయవే అచ్ఛేద్యే సమ్బధ్యమానా ఉపాధయస్ తచ్ ఛిత్వా భిత్వా వా సమ్బధ్యన్తే। అపి తు బ్రహ్మ-స్వరూపే సంయుజ్య తస్మిన్న్ ఏవ స్వకార్యాణి కుర్వన్తి॥

[బ్రహ్మణ ఉపహితానుపహితాంశ-భేదేన సదోషత్వ-నిర్దోషత్వోపపాదనమ్]

యది మన్యేత– ఉపాధ్యుపహితం బ్రహ్మ జీవః। స చాణుపరిమాణః। అణుత్వం చావచ్ఛేదకస్య మనసో'ణుత్వాత్। స చావచ్ఛేదో'నాదిః ఏవమ్ ఉపాధ్య్-ఉపహితే'ంశే సమ్బధ్యమానా దోషా అనుపహితే పరే బ్రహ్మణి న సమ్బధ్యన్త– ఇతి। అయం ప్రష్టవ్యః కిమ్ ఉపాధినా ఛిన్నో బ్రహ్మ-ఖణ్డో'ణురూపో జీవః, ఉతాచ్ఛిన్న ఏవాణురూపోపాధి-సంయుక్తో బ్రహ్మ-ప్రదేశ-విశేషః, ఉతోపాధి-సంయుక్తం బ్రహ్మ-స్వరూపమ్। అథోపాధి-సంయుక్తం చేతనాన్తరమ్। అథోపాధిర్ ఏవ ఇతి। అచ్ఛేద్యత్వాద్ బ్రహ్మణః ప్రథమః కల్పో న కల్పతే। ఆదిమత్త్వం చ జీవస్య స్యాత్। ఏకస్య సతో ద్వైధీకరణం హి చ్ఛేదనమ్। ద్వితీయే తు కల్పే

బ్రహ్మణ ఏవ ప్రదేశ-విశేషే ఉపాధి-సమ్బన్ధాద్ ఔపాధికాః సర్వే దోషాస్ తస్యైవ స్యుః। ఉపాధౌ గచ్ఛత్య్ ఉపాధినా స్వ-సంయుక్త-బ్రహ్మ-ప్రదేశాకర్షణాయోగాద్ అనుక్షణమ్ ఉపాధి-సంయుక్త-బ్రహ్మ-ప్రదేశ-భేదాత్ క్షణే క్షణే బన్ధ-మోక్షౌ చ స్యాతామ్। ఆకర్షణే చాచ్ఛిన్నత్వాత్ కృత్స్నస్య బ్రహ్మణః ఆకర్షణం స్యాత్। నిరంశస్య వ్యాపిన ఆకర్షణం న సమ్భవతీతి చేత్ తర్హ్య్ ఉపాధిర్ ఏవ గచ్ఛతీతి పూర్వోక్త ఏవ దోషః స్యాత్। అచ్ఛిన్న-బ్రహ్మ-ప్రదేశేషు సర్వోపాధి-సంసర్గే సర్వేషాం చ జీవానాం బ్రహ్మణ ఏవ ప్రదేశత్వేనైకత్వేన ప్రతిసన్ధానం న స్యాత్। ప్రదేశ-భేదాద్ అప్రతిసన్ధానే చైకస్యాపి స్వోపాధౌ గచ్ఛతి ప్రతిసన్ధానం న స్యాత్। తృతీయే తు కల్పే బ్రహ్మ-స్వరూపస్యైవోపాధి-సమ్బన్ధేన జీవత్వాపాతాత్ తద్-అతిరిక్తానుపహిత-బ్రహ్మాసిద్ధిః స్యాత్। సర్వేషు చ దేహేష్వ్ ఏక ఏవ జీవః స్యాత్। తురీయే తు కల్పే బ్రహ్మణో'న్య ఏవ జీవ ఇతి జీవ-భేదస్యాపాధికత్వం పరిత్యక్తం స్యాత్। చరమే చార్వాక-పక్ష ఏవ పరిగృహీతః స్యాత్॥

[భేదాభేద-దూషణోపసంహారః]

తస్మాద్ అభేద-శాస్త్ర-బలేన కృత్స్నస్య భేదస్యావిద్యా-మూలత్వమ్ ఏవాభ్యుపగన్తవ్యమ్। అతః ప్రవృత్తి-నివృత్తి-ప్రయోజన-పరతయైవ శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యే'పి ధ్యాన-విధి-శేషతయా వేదాన్త-వాక్యానాం బ్రహ్మ-స్వరూపే ప్రామాణ్యమ్ ఉపపన్నమ్– ఇతి॥

[మీమాంసక-కృతం ధ్యాన-నియోగ-వాది-దూషణమ్]

తద్ అప్య్ అయుక్తమ్– ధ్యాన-విధి-శేషత్వే'పి వేదాన్త-వాక్యానామ్ అర్థ-సత్యత్వే ప్రామాణ్యాయోగాత్। ఏతద్ ఉక్తం భవతి– బ్రహ్మ-స్వరూప-గోచరాణి వాక్యాని కిం ధ్యాన-విధినైక-వాక్యతామ్ ఆపన్నాని బ్రహ్మ-స్వరూపే ప్రామాణ్యం ప్రతిపద్యన్తే, ఉత స్వతన్త్రాణ్య్ ఏవ ఏక-వాక్యత్వే ధ్యాన-విధి-పరత్వేన బ్రహ్మ-స్వరూపే తాత్పర్యం న సమ్భవతి। భిన్న-వాక్యత్వే ప్రవృత్తి-నివృత్తి-ప్రయోజన-విరహాద్ అనవబోధకత్వమ్ ఏవ। న చ వాచ్యం ధ్యానం నామ స్మృతి-సన్తతి-రూపమ్। తచ్ చ స్మర్తవ్యైక-నిరూపణీయమ్ ఇతి ధ్యాన-విధేః స్మర్తవ్య-విశేషాకాఙ్క్షాయామ్ ఇదం సర్వ యద్ అయమ్ ఆత్మా [బృహద్., ౪.౪.౬], బ్రహ్మ సర్వానుభూః [బృహద్., ౪.౫.౧౯], సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧] ఇత్య్ ఆదీని స్వరూప-తద్-విశేషాదీని సమర్పయన్తి। తేనైక-వాక్యతామ్ ఆపన్నాన్య్ అర్థ-సద్-భావే ప్రమాణమ్ ఇతి; ధ్యాన-విధేః స్మర్తవ్య-విశేషాపేక్షత్వే'పి నామ బ్రహ్మ [ఛాన్., ౭.౧.౫] ఇత్య్ ఆది దృష్టి-విధివద్ అసత్యేనాప్య్ అర్థ-విశేషేణ ధ్యాన-నిర్వృత్త్య్-ఉపపత్తేర్ ధ్యేయ-సత్యత్వానపేక్షణాత్॥

[ఉక్తార్థ-సఙ్గ్రహ-పూర్వకం పూర్వ-పక్షోపసంహారః]

అతో వేదాన్త-వాక్యానాం ప్రవృత్తి-నివృత్తి-ప్రయోజన-విధురత్వాద్ ధ్యాన-విధి-శేషత్వే'పి ధ్యేయ-విశేష-స్వరూప-సమర్పణ-మాత్ర-పర్యవసానాత్, స్వాతన్త్ర్యే'పి బాలాతురాద్య-

ఉపచ్ఛన్దన-వాక్యవత్ జ్ఞాన-మాత్రేణైవ పురుషార్థ-పర్యన్తతా-సిద్ధేశ్ చ పరినిష్పన్న-వస్తు-సత్యతాగోచరత్వాభావాద్ బ్రహ్మణః శాస్త్ర-ప్రమాణకత్వం న సమ్భవతీతి ప్రాప్తమ్॥

[విశిష్టాద్వైతినాం సిద్ధాన్తారమ్భః, తత్ర సూత్రార్థః]

తత్ర ప్రతిపాద్యతే– తత్ తు సమన్వయాత్ ఇతి। సమన్వయః– సమ్యగన్వయః పురుషార్థతయాన్వయ ఇత్య్ అర్థః। పరమ-పురుషార్థ-భూతస్యానవధికాతిశయానన్ద-స్వరూపస్య బ్రహ్మణోఽభిధేయతయాన్వయాత్ తత్ శాస్త్ర-ప్రమాణకత్వం సిధ్యత్య్ ఏవేత్య్ అర్థః॥

[అప్రామాణ్య-శఙ్కా-పరిహారః]

నిరస్త-నిఖిల-దోష-నిరతిశయానన్ద-స్వరూపతయా పరమ-ప్రాప్యం బ్రహ్మ బోధయన్ వేదాన్త-వాక్య-గణః ప్రవృత్తి-నివృత్తి-పరతా-విరహాన్ న ప్రయోజన-పర్యవసాయీతి బ్రువాణో రాజ-కుల-వాసినః పురుషస్య కౌలేయక-కులాననుప్రవేశేన ప్రయోజన-శూన్యతాం బ్రూతే॥

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– అనాది-కర్మ-రూపావిద్యావేష్టన-తిరోహిత-పరావర-తత్త్వ-యాథాత్మ్య-స్వస్వరూపావబోధానాం దేవాసుర-గన్ధర్వ-సిద్ధ-విద్యాధర-కిన్నర-కిమ్పురుష-యక్ష-రాక్షస-పిశాచ-మనుజ-పశు-శకుని-సరీసృప-వృక్ష-గుల్మ-లతా-దూర్వాదీనాం స్త్రీ-పుం-నపుంసక-భేద-భిన్నానాం క్షేత్రజ్ఞానాం వ్యవస్థిత-ధారక-పోషక-భోగ్య-విశేషాణాం ముక్తానాం స్వస్య చావిశేషేణానుభవ-సమ్భవే స్వరూప-గుణ-విభవ-చేష్టితైర్ అనవధికాతిశయానన్ద-జననం పరం బ్రహ్మాస్తీతి బోధయద్ ఏవ వాక్యం ప్రయోజన-పర్యవసాయి। ప్రవృత్తి-నివృత్తి-నిష్ఠం తు యావత్ పురుషార్థాన్వయ-బోధం న ప్రయోజన-పర్యవసాయి॥

[ధ్యాన-విధ్య్-ఆనర్థక్య-పరిహారః]

ఏవమ్భూతం పరం బ్రహ్మ కథం ప్రాప్యత ఇత్య్ అపేక్షాయాం బ్రహ్మవిద్ ఆప్నోతి పరమ్ [తై., ౨.౧], ఆత్మానమ్ ఏవ లోకమ్ ఉపాసీత [బృహద్., ౩.౪.౧౫] ఇతి వేదనాది-శబ్దైర్ ఉపాసనం బ్రహ్మ-ప్రాప్త్య్-ఉపాయతయా విధీయతే। యథా స్వ-వేశ్మని నిధిర్ అస్తి ఇతి వాక్యేన నిధి-సద్-భావం జ్ఞాత్వా తృప్తః సన్ పశ్చాత్ తద్-ఉపాదానే చ ప్రయతతే। యథా చ– కశ్చిద్ రాజ-కుమారో బాల-క్రీడాసక్తో నరేన్ద్ర-భవనాన్ నిష్క్రాన్తో మార్గాద్ భ్రష్టో నష్ట ఇతి రాజ్ఞా విజ్ఞాతః స్వయం చాజ్ఞాత-పితృకః కేనచిద్ ద్విజ-వర్యేణ వర్ధితోఽధిగత-వేద-శాస్త్రః షోడశ-వర్షః సర్వ-కల్యాణ-గుణాకరస్ తిష్ఠన్ పితా తే సర్వ-లోకాధిపతిః గామ్భీర్యౌదార్య-వాత్సల్య-సౌశీల్య-శౌర్య-వీర్య-పరాక్రమాది-గుణ-సమ్పన్నస్ త్వామ్ ఏవ నష్టం పుత్రం దిదృక్షుః పురవరే తిష్ఠతి ఇతి కేనచిద్ అభియుక్తతమేన ప్రయుక్తం వాక్యం శృణోతి చేత్ తదానీమ్ ఏవ అహం తావజ్ జీవతః పుత్రః, మత్-పితా చ సర్వ-సమ్పత్-సమృద్ధః ఇతి నిరతిశయ-హర్ష-సమన్వితో భవతి। రాజా చ స్వ-పుత్రం జీవన్తమ్ అరోగమ్ అతిమనోహర-దర్శనం విదిత-సకల-వేద్యం

శ్రుత్వావాప్త-సమస్త-పురుషార్థో భవతి। పశ్చాత్ తద్-ఉపాదానే చ ప్రయతతే। పశ్చాత్ తావ్ ఉభౌ సఙ్గచ్ఛేతే చేతి।

యత్ పునః– పరినిష్పన్న-వస్తు-గోచరస్య వాక్యస్య తజ్-జ్ఞాన-మాత్రేణాపి పురుషార్థ-పర్యవసానాద్ బాలాతురాద్య్-ఉపచ్ఛన్దన-వాక్యవన్ నార్థ-సద్-భావే ప్రామాణ్యమ్ ఇతి, తద్ అసత్– అర్థ-సద్-భావాభావే నిశ్చితే జ్ఞాతోఽప్య్ అర్థః పురుషార్థాయ న భవతి। బాలాతురాదీనామ్ అప్య్ అర్థ-సద్-భావ-భ్రాన్త్యా హర్షాద్య్-ఉత్పత్తిః। తేషామ్ ఏవ తస్మిన్న్ ఏవ జ్ఞానే విద్యమానే యద్య్ అర్థాభావ-నిశ్చయో జాయేత, తతస్ తదానీమ్ ఏవ హర్షాదయో నివర్తేరన్। ఔపనిషదేష్వ్ అపి వాక్యేషు బ్రహ్మాస్తిత్వ-తాత్పర్యాభావ-నిశ్చయే బ్రహ్మ-జ్ఞానే సత్య్ అపి పురుషార్థ-పర్యవసానం న స్యాత్। అతః యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే [తై., ౩.౧.౧] ఇత్య్ ఆది వాక్యం నిఖిల-జగద్-ఏక-కారణం నిరస్త-నిఖిల-దోష-గన్ధం సార్వజ్ఞ్య-సత్య-సఙ్కల్పత్వాద్య్-అనన్త-కల్యాణ-గుణాకరమ్ అనవధికాతిశయానన్దం బ్రహ్మాస్తీతి బోధయతీతి సిద్ధమ్॥౪॥

ఇతి సమన్వయాధికరణమ్॥౪॥

ఈక్షత్య్-అధికరణమ్॥౫॥

[అధికరణార్థః– సృష్ట్య్-అనుగుణేక్షణ-కర్తృ, అచేతన-భూత-ప్రధానేతరత్ పరం బ్రహ్మ]

[సద్-విద్యా-విచారః– ఛాన్. ౬]

౫ ఈక్షతేర్ నాశబ్దమ్॥౧।౧।౫॥

[సఙ్గతి-ప్రతిపాదనమ్]

యతో వా ఇమాని [తై., ౩.౧.౧] ఇత్య్ ఆది జగత్-కారణ-వాది-వాక్య-ప్రతిపాద్యం సర్వ-జ్ఞం సర్వ-శక్తి సమస్త-హేయ-ప్రత్యనీక-కల్యాణ-గుణైకతానం బ్రహ్మ జిజ్ఞాస్యమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్। ఇదానీం జగత్-కారణ-వాది-వాక్యానామ్ ఆనుమానిక-ప్రధానాది-ప్రతిపాదనానర్హతోచ్యతే– ఈక్షతేర్ నాశబ్దమ్– ఇత్య్ ఆదినా।

[విషయ-ప్రతిపాదనమ్]

ఇదమ్ ఆమ్నాయతే ఛాన్దోగ్యే– సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవాద్వితీయమ్। తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్ తేజోఽసృజత [ఛాన్., ౬.౨.౧] ఇత్య్ ఆది॥

[సంశయ-స్వరూపమ్]

తత్ర సన్దేహః– కిం సచ్-ఛబ్ద-వాచ్యం జగత్-కారణం పరోక్తమ్ ఆనుమానికం ప్రధానమ్ ఉతోక్త-లక్షణం బ్రహ్మ ఇతి॥

[పూర్వ-పక్ష-స్వరూపమ్]

కిం ప్రాప్తం ప్రధానమ్ ఇతి।

[పూర్వ-పక్ష-యుక్తిః]

కుతః సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవ [ఛాన్., ౬.౨.౧] ఇతీదం-శబ్ద-వాచ్యస్య చేతన-భోగ్య-భూతస్య సత్త్వ-రజస్-తమో-మయస్య వియద్-ఆది-నానా-రూప-వికారావస్థస్య వస్తునః కారణావస్థాం వదతి। కారణ-భూత-ద్రవ్యస్యావస్థాన్తరాపత్తిర్ ఏవ హి కార్యతా। అతో యద్ ద్రవ్యం యత్ స్వభావం చ కార్యావస్థం తత్ స్వభావం తద్ ఏవ ద్రవ్యం కారణావస్థమ్। సత్త్వాది-మయం చ కార్యమ్ ఇతి గుణ-సామ్యావస్థం ప్రధానమ్ ఏవ హి కారణమ్। తద్ ఏవోపసంహృత-సకల-విశేషం సన్-మాత్రమ్ ఇతి సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవాద్వితీయమ్ [ఛాన్., ౬.౨.౧] ఇత్య్ అభిధీయతే। తత ఏవ చ కార్య-కారణయోర్ అనన్యత్వమ్। తథా సత్యేవైక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞోపపత్తిః। అన్యథా యథా సోమ్యైకేన మృత్-పిణ్డేన [ఛాన్., ౬.౧.౪] ఇత్య్ ఆది మృత్-పిణ్డ-తత్-కార్య-దృష్టాన్త-దార్ష్టాన్తికయోర్ వైరూప్యం చేతి జగత్-కారణ-వాది-వాక్యేన మహర్షిణా కపిలేనోక్తం ప్రధానమ్ ఏవ ప్రతిపాద్యతే। ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్త-రూపేణానుమాన-వేషమ్ ఏవ చేదం వాక్యమ్ ఇతి సచ్-ఛబ్ద-వాచ్యమ్ ఆనుమానికమ్ ఏవ ఇతి–

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే– ఈక్షతేర్ నాశబ్దమ్– ఇతి। యస్మిన్ శబ్ద ఏవ ప్రమాణం న భవతి, తద్ అశబ్దమ్ ఆనుమానికం ప్రధానమ్ ఇత్య్ అర్థః। న తజ్-జగత్-కారణ-వాది-వాక్య-ప్రతిపాద్యమ్। కుతః। ఇక్షతేః– సచ్-ఛబ్ద-వాచ్య-సమ్బన్ధి-వ్యాపార-విశేషాభిధాయిన ఈక్షతేర్ ధాతోః శ్రవణాత్। తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయ [ఛాన్., ౬.౨.3] ఇతి ఈక్షణ-క్రియా-యోగశ్ చాచేతనే ప్రధానే న సమ్భవతి। అత ఈదృశేక్షణ-క్షమశ్ చేతన-విశేషః సర్వ-జ్ఞః సర్వ-శక్తిః పురుషోత్తమః సచ్-ఛబ్దాభిధేయః। తథా చ సర్వేష్వ్ ఏవ సృష్టి-ప్రకరణేష్వ్ ఈక్షా-పూర్వికైవ సృష్టిః ప్రతీయతే– స ఈక్షత లోకాన్ ను సృజా ఇతి స ఇమాల్ లోకాన్ అసృజత [ఐ., ౧.౧.౨] స ఈక్షాం చక్రే, స ప్రాణాన్ అసృజత [ప్రశ్., ౬.3.౪] ఇత్య్ ఆదిషు। నను చ కార్యానుగుణేనైవ కారణేన భవితవ్యమ్। సత్యమ్। సర్వ-కార్యానుగుణ ఏవ సర్వ-జ్ఞః సర్వ-శక్తిః సత్య-సఙ్కల్పః

పురుషోత్తమః సూక్ష్మ-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరకః। యథాహ– పరాస్య శక్తిర్ వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞాన-బల-క్రియా చ [శ్వే., ౬.౮], యః సర్వ-జ్ఞః సర్వ-విద్ యస్య జ్ఞాన-మయం తపః [ముణ్డ్., ౧.౧.౯] యస్యావ్యక్తం శరీరం యస్యాక్షరం శరీరమ్॥ యస్య మృత్యుః శరీరమ్, ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మా [సుబాల, ౭.౧] ఇతి। తద్ ఏతత్– న విలక్షణత్వాత్ [బ్ర. సూ. ౨.౧.౪] ఇత్య్ ఆదిషు ప్రతిపాదయిష్యతే। అత్ర సృష్టి-వాక్యాని న ప్రధాన-ప్రతిపాదన-యోగ్యానీత్య్ ఉచ్యతే। వస్తు-విరోధస్ తు తత్రైవ పరిహరిష్యతే॥

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

యత్ తూక్తం ప్రతిజ్ఞా-దృష్టాన్త-యోగాద్ అనుమానరూపమ్ ఏవేదం వాక్యమ్– ఇతి, తద్ అసత్, హేత్వ్-అనుపాదానాత్। యేనాశ్రుతం శ్రుతమ్ [ఛాన్., ౬.౧.౬] ఇత్య్ ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞానే ప్రతిపిపాదయిషితే సర్వాత్మనా తద్ అసమ్భవం మన్వానస్య తత్-సమ్భవ-మాత్ర-ప్రదర్శనాయ హి దృష్టాన్తోపాదానమ్। ఈక్షత్యాది-శ్రవణాద్ ఏవ హ్య్ అనుమాన-గన్ధాభావోఽవగతః॥౫॥

[తద్ ఐక్షత ఇతి ఈక్షణస్య గౌణత్వ-శఙ్కా-పరిహారౌ]

అథ స్యాత్– న చేతన-గతం ముఖ్యమ్ ఈక్షణమ్ ఇహోచ్యతే, అపి తు ప్రధాన-గతం గౌణమ్ ఈక్షణమ్, తత్ తేజ ఐక్షత– తా ఆప ఐక్షన్త [ఛాన్., ౬.౨.3।౪] ఇతి గౌణేక్షణ-సాహచర్యాత్ భవతి చాచేతనేష్వ్ అపి చేతన-ధర్మోపచారః। యథా– వృష్టి-ప్రతీక్షాః శాలయః, వర్షేణ బీజం ప్రతిసఞ్జహర్ష [రామా. సున్దర, ౨౬.౬] ఇతి। అతో గౌణమ్ ఈక్షణమ్ ఇతీమామ్ ఆశఙ్కామ్ అనుభాష్య పరిహరతి–

౬ గౌణశ్ చేన్ నాత్మ-శబ్దాత్॥౧।౧।౬॥

యద్ ఉక్తం గౌణేక్షణ-సాహచర్యాత్ సతోఽపీక్షణ-వ్యపదేశః సర్గ-నియత-పూర్వావస్థాభిప్రాయో గౌణ ఇతి। ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వం తత్ సత్యం స ఆత్మా [ఛాన్., ౬.౮.౭] ఇతి సచ్-ఛబ్ద-ప్రతిపాదితస్య ఆత్మ-శబ్దేన వ్యపదేశాత్। ఏతద్ ఉక్తం భవతి– ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వమ్ … స ఆత్మా [ఛాన్., ౬.౮.౭] ఇతి చేతనాచేతన-ప్రపఞ్చోద్దేశేన సత ఆత్మత్వోపదేశోఽయం నాచేతనే ప్రధానే సఙ్గచ్ఛతే– ఇతి। అతస్ తేజో-’బ్-అన్నానామ్ అపి పరమాత్మైవాత్మేతి తేజః-ప్రభృతయోఽపి శబ్దాః పరమాత్మన ఏవ వాచకాః। తథా హి– హన్తాహమ్ ఇమాస్ తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణి [ఛాన్., ౬.3.౨] ఇతి పరమాత్మానుప్రవేశాద్ ఏవ తేజః-ప్రభృతీనాం వస్తుత్వం తత్-తన్-నామ-భాక్త్వం చేతి తత్ తేజ ఐక్షత, తా ఆప ఐక్షన్త [ఛాన్., ౬.౨.3।౪] ఇత్య్ అపి ముఖ్య ఏవేక్షణ-వ్యపదేశః। అతః సాహచర్యాద్ అపి తద్ ఐక్షత ఇత్య్ అత్ర గౌణత్వాశఙ్కా దూరోత్సారితేతి సూత్రాభిప్రాయః॥౬॥

[కారణ-వస్త్వ-అసాధారణేన మోక్ష-ప్రదత్వేన సతః పరమాత్మత్వమ్]

ఇతశ్ చ న ప్రధానం సచ్-ఛబ్ద-ప్రతిపాద్యమ్–

౭ తన్-నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్ ॥౧।౧।౭॥

[తన్-నిష్ఠస్యేతి సూత్రస్యార్థ-వివరణమ్]

ముముక్షోః శ్వేతకేతోః తత్ త్వమ్ అసి [ఛాన్., ౬.౮.౭] ఇతి సద్-ఆత్మకత్వానుసన్ధానమ్ ఉపదిశ్య, తన్-నిష్ఠస్య తస్య తావద్ ఏవ చిరం యావన్ న విమోక్ష్యే అథ సమ్పత్స్యే [ఛాన్., ౬.౧౪.౨] ఇతి శరీర-పాత-మాత్రాన్తరాయో బ్రహ్మ-సమ్పత్తి-లక్షణో మోక్ష ఇత్య్ ఉపదిశతి। యది చ ప్రధానమ్ అచేతనం కారణమ్ ఉపదిశ్యేత, తదా తద్-ఆత్మకత్వానుసన్ధానస్య మోక్ష-సాధనత్వోపదేశో నోపపద్యతే। యథా క్రతుర్ అస్మింల్ లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి [ఛాన్., ౧.౧౪.౧] ఇతి తన్-నిష్ఠస్యాచేతన-సమ్పత్తిర్ ఏవ స్యాత్। న చ మాతా-పితృ-సహస్రేభ్యో ఽపి వత్సలతరం శాస్త్రమ్ ఏవంవిధ-తాప-త్రయాభిహతి-హేతు-భూతామ్ అచిత్-సమ్పత్తిమ్ ఉపదిశతి। ప్రధాన-కారణ-వాదినో ఽపి హి ప్రధాన-నిష్ఠస్య మోక్షం నాభ్యుపగచ్ఛన్తి ॥౭॥

[అచేతనీభూత-ప్రధాన-జ్ఞానస్య హానార్థమ్ ఉపదేశ్యత్వాశఙ్కా-పరిహారః]

ఇతశ్ చ న ప్రధానమ్–

౮ హేయత్వావచనాచ్ చ ॥౧।౧।౮॥

[సూత్రార్థ-వివరణమ్]

యది ప్రధానమ్ ఏవ కారణం సచ్-ఛబ్దాభిహితం భవేత్ తదా ముముక్షోః శ్వేతకేతోస్ తద్-ఆత్మకత్వం మోక్ష-విరోధిత్వాత్ హేయత్వేనైవోపదేశ్యం స్యాత్। న చ తత్ క్రియతే, ప్రత్యుతోపాదేయత్వేనైవ తత్ త్వమ్ అసి [ఛాన్., ౬.౮.౭], తస్య తావద్ ఏవ చిరమ్ [ఛాన్., ౬.౧౪.౨] ఇత్య్ ఉపదిశ్యతే ॥౮॥

[తచ్-ఛబ్దేన ప్రధాన-ప్రతిపాదనే, ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞా-విరోధః]

ఇతశ్ చ న ప్రధానమ్–

౯ ప్రతిజ్ఞా-విరోధాత్ ॥౧।౧।౯॥

ప్రధాన-కారణత్వే ప్రతిజ్ఞా-విరోధశ్ చ భవతి। వాక్యోపక్రమే హ్య్ ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాతమ్। తచ్ చ కార్య-కారణయోర్ అనన్యత్వేన కారణ-భూత-సద్-విజ్ఞానాత్ తత్-కార్య-భూత-చేతనాచేతన-ప్రపఞ్చస్య జ్ఞాతతయైవోపపాదనీయం తత్ తు ప్రధాన-కారణత్వే

చేతన-వర్గస్య ప్రధాన-కార్యత్వాభావాత్ ప్రధాన-విజ్ఞానేన చేతన-వర్గ-విజ్ఞానాసిద్ధేర్ విరుధ్యతే॥౯॥

[లయాధిష్ఠానస్య కారణత్వోపపత్తిః]

ఇతశ్ చ న ప్రధానమ్–

౧౦ స్వాప్యయాత్॥౧।౧।౧౦॥

తద్ ఏవ సచ్-ఛబ్ద-వాచ్యం ప్రకృత్యాహ, స్వప్నాన్తం మే సోమ్య విజానీహీతి యత్రైతత్ పురుషః స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమ్ అపీతో భవతి తస్మాద్ ఏనం స్వపితీత్య ఆచక్షతే స్వం హ్య అపీతో భవతి [ఛాన్., ౬.౮.౧] ఇతి సుషుప్తం జీవం సతా సమ్పన్నం, స్వమపీతః– స్వస్మిన్ ప్రలీనః ఇతి వ్యపదిశతి। ప్రలయశ్ చ– స్వ-కారణే లయః। న చాచేతనం ప్రధానం చేతనస్య జీవస్య కారణం భవితుమ్ అర్హతి। స్వమ్ అపీతో భవతి– ఆత్మానమ్ ఏవ జీవో'పీతో భవతీత్య అర్థః। చిద్-వస్తు-శరీరకం తద్-ఆత్మ-భూతం బ్రహ్మైవ జీవ-శబ్దేనాభిధీయత ఇతి నామ-రూప-వ్యాకరణ-శ్రుత్యోక్తమ్। తజ్-జీవ-శబ్దాభిధేయం బ్రహ్మ సుషుప్తి-కాలే'పి ప్రలయ-కాల ఇవ నామ-రూప-పరిష్వఙ్గాభావాత్ కేవల-సచ్-ఛబ్దాభిధేయమ్ ఇతి సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతి [ఛాన్., ౬.౮.౧] ఇత్య ఉచ్యతే। తథా సమాన-ప్రకరణే నామ-రూప-పరిష్వఙ్గాభావేన ప్రాజ్ఞేనైవ పరిష్వఙ్గాత్ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమ్ [బృహద్., ౬.౩.౨౧] ఇత్య ఉచ్యతే। ఆమోక్షాజ్ జీవస్య నామ-రూప-పరిష్వఙ్గాద్ ఏవ హి స్వ-వ్యతిరిక్త-విషయ-జ్ఞానోదయః। సుషుప్తి-కాలే హి నామ-రూపే విహాయ సతా సమ్పరిష్వక్తః పునర్ అపి జాగర-దశాయాం నామ-రూపే పరిష్వజ్య తత్-తన్-నామ-రూపో భవతీతి శ్రుత్య-అన్తరే స్పష్టమ్ అభిధీయతే యదా సుప్తః స్వప్నం న కఞ్చన పశ్యతి, అథాస్మిన్ ప్రాణ ఏవైకధా భవతి [కౌషీ. ४.౧౯], తస్మాద్ వా ఆత్మనః ప్రాణా యథాయథం విప్రతిష్ఠన్తే [కౌషీ. ४.४౦]; తథా త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా వరాహో వా దంశో వా మశకో వా యద్ యద్ భవన్తి తథా భవన్తి ఇతి చ। తథా సుషుప్తం జీవం ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః [బృహద్., ౬.౩.౨] ఇతి చ వదతి॥

తస్మాత్ సచ్-ఛబ్ద-వాచ్యః పరం బ్రహ్మ సర్వజ్ఞః పరమేశ్వరః పురుషోత్తమ ఏవ। తదాహ వృత్తి-కారః– సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి ఇతి, సమ్పత్త్య-అసమ్పత్తిభ్యామ్ ఏతద్ అధ్యవసీయతే– ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః [బోధా. వృ.] ఇతి చాహ ఇతి॥౧౦॥

[కారణం పరమాత్మైవేతి శ్రుత్య-అన్తరైర్ ఉపపాదనమ్]

ఇతశ్ చ న ప్రధానమ్–

౧౧ గతి-సామాన్యాత్॥౧।౧।౧౧॥

ఆత్మా వా ఇదమ్ ఏక ఏవాగ్ర ఆసీన్ నాన్యత్ కిఞ్చన మిషత్। స ఈక్షత లోకాన్ ను సృజా ఇతి। స ఇమాంల్ లోకాన్ అసృజత [ఐత. ౧.౧] తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః। ఆకాశాద్ వాయుః। వాయోర్ అగ్నిః। అగ్నేర్ ఆపః। అద్భ్యః పృథివీ [తై., ౨.౧] తస్య హ వా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమ్ ఏతద్ యద్ ఋగ్-వేదః [సుబాల, ౨] ఇత్య్ ఆది సృష్టి-వాక్యానాం యా గతిః– ప్రవృత్తిః; తత్-సామాన్యాత్– తత్-సమానార్థత్వాద్ అస్య, తేషు చ సర్వేషు సర్వేశ్వరః కారణమ్ అవగమ్యతే। తస్మాద్ అత్రాపి సర్వేశ్వర ఏవ కారణమ్ ఇతి నిశ్చీయతే॥౧౧॥

[ప్రకృత-శ్రుతావ్ ఏవ సర్వేశ్వర-కారణత్వోక్తి-ప్రదర్శనమ్]

ఇతశ్ చ న ప్రధానమ్–

౧౨ శ్రుతత్వాచ్ చ॥౧।౧।౧౨॥

శ్రుతమ్ ఏవ హ్య్ అస్యామ్ ఉపనిషద్య్ అస్య సచ్-ఛబ్ద-వాచ్యస్య ఆత్మత్వేన నామ-రూపయోర్ వ్యాకర్తృత్వం, సర్వజ్ఞత్వం, సర్వ-శక్తిత్వం, సర్వాధారత్వమ్, అపహత-పాప్మత్వాదికం, సత్య-కామత్వం, సత్య-సఙ్కల్పత్వం చ– అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణి [ఛాన్., ౬.౩.౨], సన్-మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సద్-ఆయతనాః సత్-ప్రతిష్ఠాః [ఛాన్., ౬.౮.౬], ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వం తత్ సత్యం స ఆత్మా [ఛాన్., ౬.౮.౬-౭], యచ్ చాస్యేహాస్తి యచ్ చ నాస్తి సర్వం తద్ అస్మిన్ సమాహితమ్ [ఛాన్., ౮.౧.౩], తస్మిన్ కామాః సమాహితాః [ఛాన్., ౬.౮.౫], ఏష ఆత్మాపహత-పాప్మా విజరో విమృత్యుర్ విశోకో విజఘత్సో' పిపాసః సత్య-కామః సత్య-సఙ్కల్పః [ఛాన్., ౮.౧.౫] ఇతి॥

తథా చ శ్రుత్య్-అన్తరాణి– న తస్య కశ్చిత్ పతిర్ అస్తి లోకే న చేశితా నైవ చ తస్య లిఙ్గమ్। స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్ జనితా న చాధిపః [శ్వే., ౬.౯], సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాభివదన్యద్ ఆస్తే [తై., ఆ. ౩.౧౨.౧౩], అన్తః ప్రవిష్టః శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా [తై., ఆ. ౩.౧౧.౨౧], విశ్వాత్మానం పరాయణమ్ [తై., ఆ., ౧౦.౧౧.౧], పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమ్ [తై., ఆ., ౧౦.౧౧.౧], యచ్ చ కిఞ్చిఞ్ జగత్య్ అస్మిన్ దృశ్యతే శ్రూయతే'పి వా। అన్తర్ బహిశ్ చ తత్ సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః [తై., ౨.౧౧], ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మాపహత-పాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః [సుబాల, ౭] ఇత్య్ ఆదీని।

[ప్రధానస్య సచ్-ఛబ్దాప్రతిపాద్యత్వ-నిగమనమ్]

తస్మాజ్ జగత్-కారణ-వాది-వాక్యం న ప్రధానాది-ప్రతిపాదన-యోగ్యమ్। అతః సర్వ-జ్ఞః సర్వ-శక్తిః సర్వేశ్వరేశ్వరో నిరస్త-నిఖిల-దోష-గన్ధః అనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ-కల్యాణ-గుణ-గణౌఘ-మహార్ణవః పురుషోత్తమో నారాయణ ఏవ నిఖిల-జగద్-ఏక-కారణం జిజ్ఞాస్యం బ్రహ్మేతి స్థితమ్॥

[ఏతేషాం సూత్రాణాం బ్రహ్మజ్ఞాన-వాద్య-అననుగుణత్వమ్]

అత ఏవ నిర్విశేష-చిన్-మాత్ర-బ్రహ్మ-వాదో'పి సూత్ర-కారేణ ఆభిః శ్రుతిభిః నిరస్తో వేదితవ్యః; పారమార్థిక-ముఖ్యేక్షణాది-గుణ-యోగి జిజ్ఞాస్యం బ్రహ్మేతి స్థాపనాత్॥

నిర్విశేష-వాదే హి సాక్షిత్వమ్ అప్య్ అపారమార్థికమ్। వేదాన్త-వేద్యం బ్రహ్మ జిజ్ఞాస్యతయా ప్రతిజ్ఞాతమ్। తచ్ చ చేతనమ్ ఇతి ఈక్షతేర్ నాశబ్దమ్ [బ్ర. సూ. ౧.౧.౫] ఇత్య్ ఆదిభిః సూత్రైః ప్రతిపాద్యతే। చేతనత్వం నామ చైతన్య-గుణ-యోగః। అత ఈక్షణ-గుణ-విరహిణః ప్రధాన-తుల్యత్వమ్ ఏవ॥

కిం చ నిర్విశేష-ప్రకాశ-మాత్ర-బ్రహ్మ-వాదే తస్య ప్రకాశత్వమ్ అపి దురుపపాదమ్। ప్రకాశో హి నామ స్వస్య పరస్య చ వ్యవహార-యోగ్యతామ్ ఆపదయన్ వస్తు-విశేషః। నిర్విశేషస్య వస్తునస్ తద్-ఉభయ-రూపత్వాభావాద్ ఘటాదివద్ అచిత్త్వమ్ ఏవ॥

తద్-ఉభయ-రూపత్వాభావే'పి తత్-క్షమత్వమ్ అస్తీతి చేత్ తన్ న, తత్-క్షమత్వం హి తత్-సామర్థ్యమ్ ఏవ। సామర్థ్య-గుణ-యోగే హి నిర్విశేష-వాదః పరిత్యక్తః స్యాత్। అథ శ్రుతి-ప్రామాణ్యాద్ అయమ్ ఏకో విశేషో'భ్యుపగమ్యత ఇతి చేత్, హన్త తర్హి తత ఏవ సర్వజ్ఞతా, సర్వ-శక్తిత్వం, సర్వేశ్వరేశ్వరత్వం సర్వ-కల్యాణ-గుణాకరత్వం సకల-హేయ-ప్రత్యనీకతేత్య్ ఆదయః సర్వే'భ్యుపగన్తవ్యాః। శక్తిమత్త్వం చ కార్య-విశేషానుగుణత్వమ్। తచ్ చ కార్య-విశేషైకని-రూపణీయమ్। కార్య-విశేషస్య నిష్ప్రమాణకత్వే తదైక-నిరూపణీయం శక్తిమత్త్వమ్ అపి నిష్ప్రమాణం స్యాత్। కిం చ నిర్విశేష-వస్తు-వాదినో వస్తుత్వమ్ అపి నిష్ప్రమాణమ్। ప్రత్యక్షానుమానాగమ-స్వానుభవాః సవిశేష-గోచరా ఇతి పూర్వమ్ ఏవోక్తమ్। తస్మాద్ విచిత్ర-చేతనాచేతనాత్మక-జగద్-రూపేణ బహు స్యామ్ [ఛాన్., ౬.౫.౬] ఇతీక్షణ-క్షమః పురుషోత్తమ ఏవ జిజ్ఞాస్య ఇతి సిద్ధమ్॥౧౨॥

ఇతి ఈక్షత్య్-అధికరణమ్॥౫॥

ఆనన్ద-మయాధికరణమ్॥౬॥

[అధికరణార్థః– ఆనన్ద-మయః పరం బ్రహ్మైవ, న జీవః]

[ఆనన్ద-మయ-విద్యా-విచారః, తై., ౨.౫]

[పూర్వోత్తరాధికరణయోః సఙ్గతి-ప్రదర్శనమ్]

ఏవం జిజ్ఞాసితస్య బ్రహ్మణశ్ చేతన-భోగ్య-భూత-జడ-రూప-సత్త్వ-రజస్ తమో-మయ-ప్రధానాద్ వ్యావృత్తిర్ ఉక్తా। ఇదానీం కర్మ-వశ్యాత్ త్రి-గుణాత్మక-ప్రకృతి-సంసర్గ-నిమిత్త-నానా-విధానన్త-దుఃఖ-సాగర-నిమజ్జనేనాశుద్ధాత్ శుద్ధాచ్ చ ప్రత్యగాత్మనో'న్యన్ నిఖిల-హేయ-ప్రత్యనీక-నిరతిశయానన్దం బ్రహ్మేతి ప్రతిపాద్యతే।

౧౩ ఆనన్ద-మయో'భ్యాసాత్॥౧।౧।౧౩॥

[విషయోపక్షేపః]

తైత్తిరీయా అధీయతే– స వా ఏష పురుషో'న్న-రస-మయః [తై., ౨.౮.౧] తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ విజ్ఞాన-మయాత్। అన్యో'న్తర ఆత్మానన్ద-మయః [తై., ౨.౫.౨] ఇతి॥

[సంశయ-స్వరూపమ్]

తత్ర సన్దేహః– కిమ్ అయమ్ ఆనన్ద-మయో బన్ధ-మోక్ష-భాగినః ప్రత్యగాత్మనో జీవ-శబ్దాభిలపనీయాద్ అన్యః పరమాత్మా, ఉత స ఏవ ఇతి॥

[సయుక్తికః పూర్వ-పక్షః సాఙ్ఖ్యస్య]

కిం యుక్తం ప్రత్యగాత్మేతి। కుతః। తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా [తై., ౨.౫.౧] ఇత్య్ ఆనన్ద-మయస్య శారీరత్వ-శ్రవణాత్। శారీరో హి శరీర-సమ్బన్ధీ జీవాత్మా॥

[పూర్వ-పక్ష-యుక్తేర్ అనుత్థితిః]

నను చ జగత్-కారణతయా ప్రతిపాదితస్య బ్రహ్మణః సుఖ-ప్రతిపత్త్య్-అర్థమ్ అన్న-మయాదీన్ అనుక్రమ్య తద్ ఏవ జగత్-కారణమ్ ఆనన్ద-మయ ఇత్య్ ఉపదిశతి; జగత్-కారణం చ తద్ ఐక్షత [ఛాన్., ౬.౨.3] ఇతీక్షణ-శ్రవణాత్ సర్వ-జ్ఞః సర్వేశ్వర ఇత్య్ ఉక్తమ్॥

[పూర్వ-పక్ష-యుక్తి-స్థిరీకరణమ్]

సత్యమ్ ఉక్తమ్; స తు జీవాన్ నాతిరిచ్యతే– అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య [ఛాన్., ౬.3.౨] తత్ త్వమ్ అసి శ్వేతకేతో [ఛాన్., ౬.౮.౭] ఇతి కారణతయా నిర్దిష్టస్య జీవ-సామానాధికరణ్య-నిర్దేశాత్। సామానాధికరణ్యం హ్య్ ఏకత్వ-ప్రతిపాదన-పరమ్, యథా సో'యం దేవదత్తః ఇత్య్ ఆదౌ। ఈక్షాపూర్వికా చ సృష్టిశ్ చేతనస్య జీవస్యోపపద్యత ఏవ। అతో బ్రహ్మవిద్ ఆప్నోతి పరమ్ [తై., ౨.౧.౯] ఇతి జీవస్యాచిత్-సంసర్గ-వియుక్తం స్వరూపం ప్రాప్యతయోపదిశ్యతే। అచిద్-వియుక్త-స్వరూపస్య లక్షణమ్ ఇదమ్ ఉచ్యతే సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧.౯] ఇతి। తద్-రూప-ప్రాప్తిర్ ఏవ హి మోక్షః। న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోర్ అపహతిర్ అస్తి। అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః [ఛాన్., ౮.౧౨.౧] ఇతి। అతో జీవస్యావిద్యా-వియుక్తం స్వరూపం ప్రాప్యతయా ప్రక్రాన్తమ్ ఆనన్ద-మయ ఇత్య్ ఉపదిశ్యతే॥

[జీవ-స్వరూపస్యోపదేశ-ప్రక్రమోపపాదనమ్]

తథా హి శాఖా-చన్ద్ర-న్యాయేనాత్మ-స్వరూపం దర్శయితుమ్ అన్న-మయః పురుషః ఇతి శరీరం ప్రథమం నిర్దిశ్య, తద్-అన్తర-భూతం తస్య ధారకం పఞ్చ-వృత్తి-ప్రాణమ్, తస్యాప్య్ అన్తర-భూతం మనః, తద్-అన్తర-భూతాం చ బుద్ధిం, ప్రాణ-మయో [త్తై., ౨.౨] మనో-మయో [త్తై., ౨.3] విజ్ఞాన-మయః [త్తై., ౨.౪] ఇతి తత్ర తత్ర బుద్ధ్య-అవతరణ-క్రమేణ నిర్దిశ్య సర్వాన్తర-భూతం జీవాత్మానమ్ అన్యో'న్తర ఆత్మానన్ద-మయః [త్తై., ౨.౫.౨] ఇత్య్ ఉపదిశ్యాన్తరాత్మ-పరమ్పరాం సమాపయతి। అతో జీవాత్మ-స్వరూపమ్ ఏవ బ్రహ్మవిద్ ఆప్నోతి [త్తై., ౨.౧] ఇతి ప్రక్రాన్తం బ్రహ్మ; తద్ ఏవానన్ద-మయ ఇత్య్ ఉపదిష్టమ్ ఇతి నిశ్చీయతే॥

[అద్వైతినాం పుచ్ఛ-బ్రహ్మ-వాదః, తత్-పరిహారశ్ చ]

నను చ బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా [త్తై., ౨.౫.౨] ఇత్య్ ఆనన్ద-మయాద్ అన్యద్ బ్రహ్మేతి ప్రతీయతే। నైవం బ్రహ్మైవ స్వ-స్వభావ-విశేషేణ పురుష-విధత్వ-రూపితం శిరః-పక్ష-పుచ్ఛ-రూపేణ వ్యపదిశ్యతే। యథాన్న-మయో దేహో'వయవీ స్వస్మాద్ అనతిరిక్తైః స్వావయవైర్ ఏవ తస్యేదమ్ ఏవ శిరః [త్తై., ౨.౧] ఇత్య్ ఆదినా శిరః-పక్ష-పుచ్ఛవత్తయా నిదర్శితః। తథా ఆనన్ద-మయం బ్రహ్మాపి స్వస్మాద్ అనతిరిక్తైః ప్రియాదిభిర్ నిదర్శితమ్। తత్రావయవత్వేన రూపితానాం ప్రియ-మోద-ప్రమోదానన్దానామ్ ఆశ్రయతయా అఖణ్డ-రూపమ్ ఆనన్ద-మయం బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా [త్తై., ౨.౫] ఇత్య్ ఉచ్యతే। యది చానన్ద-మయాద్ అన్యద్ బ్రహ్మభవిష్యత్, తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ అన్యో'న్తర ఆత్మా బ్రహ్మ ఇత్య్ అపి నిరదేక్ష్యత। నచైవం నిర్దిశ్యతే। ఏతద్ ఉక్తం భవతి బ్రహ్మవిద్ ఆప్నోతి పరమ్ [త్తై., ౨.౧] ఇతి ప్రక్రాన్తం బ్రహ్మ సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ ఇతి లక్షణతః సకలేతర-వ్యావృత్తాకారం ప్రతిపాద్య తద్ ఏవ తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ ఆత్మనః [త్తై., ౨.౧] ఇత్య్ ఆత్మ-శబ్దేన నిర్దిశ్య తస్య సర్వాన్తరత్వేనాత్మత్వం వ్యఞ్జయద్ వాక్యమ్ అన్న-మయాదిషు తత్-తద్-అన్తరతయా ఆత్మత్వేన నిర్దిష్టాన్ ప్రాణ-మయాదీన్ అతిక్రమ్య అన్యో'న్తర ఆత్మానన్ద-మయః [త్తై., ౨.౫.౨] ఇత్య్ ఆత్మ-శబ్దేన నిర్దేశమ్ ఆనన్ద-మయే సమాపయతి। అత ఆత్మ-శబ్దేన ప్రక్రాన్తం బ్రహ్మానన్ద-మయ ఇతి నిశ్చీయతే– ఇతి॥

[పునః ప్రకారాన్తరేణ బ్రహ్మణ ఆనన్ద-మయాతిరిక్తత్వ[పుచ్ఛత్వ]శఙ్కా-పరిహారౌ]

నను చ– బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా [త్తై., ౨.౫.3] ఇత్య్ ఉక్త్వా అసన్న్ ఏవ స భవతి। అసద్ బ్రహ్మేతి వేద చేత్। అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్ వేద। సన్తమ్ ఏనం తతో విదుః [త్తై., ౨.౬.౧] ఇతి బ్రహ్మ-జ్ఞానాజ్ఞానాభ్యామ్ ఆత్మనః సద్-భావాసద్-భావౌ దర్శయతి। నానన్ద-మయ-జ్ఞానాజ్ఞానాభ్యామ్। న చానన్ద-మయస్య ప్రియ-మోదాది-రూపేణ సర్వ-లోక-విదితస్య సద్-భావాసద్-భావ-జ్ఞానాశఙ్కా యుక్తా। అతో నానన్ద-మయమ్ అధికృత్యాయం శ్లోక ఉదాహృతః।

తస్మాద్ ఆనన్ద-మయాద్ అన్యద్ బ్రహ్మ। నైవమ్– ఇదం పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా [తై., ౨.౧.3] పృథివీ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా [తై., ౨.౨.3] అథర్వాఙ్గిరసః పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా [తై., ౨.3.3] మహః పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా [తై., ౨.౪.౨] ఇత్య్ ఉక్త్వా తత్ర తత్రోదాహృతాః— అన్నాద్ వై ప్రజాః ప్రజాయన్తే ఇత్య్ ఆది శ్లోకా యథా న పుచ్ఛ-మాత్ర-ప్రతిపాదన-పరాః, అపి త్వ్ అన్న-మయాది-పురుష-ప్రతిపాదన-పరాః, ఏవమ్ అత్రాప్య్ ఆనన్ద-మయస్యాయమ్ అసన్న్ ఏవ ఇతి శ్లోకః। నానన్ద-మయ-వ్యతిరిక్తస్య పుచ్ఛస్య। ఆనన్ద-మయస్యైవ బ్రహ్మత్వే'పి ప్రియ-మోదాది-రూపేణ రూపితస్యాపరిచ్ఛన్నానన్దస్య సద్-భావాసద్-భావ-జ్ఞానాశఙ్కా యుక్తైవ। పుచ్ఛ-బ్రహ్మణో'ప్య్ అపరిచ్ఛన్నానన్దతయైవ హ్య్ అప్రసిద్ధతా। శిరః-ప్రభృత్య్-అవయవిత్వాభావాద్ బ్రహ్మణో నానన్ద-మయో బ్రహ్మేతి చేద్ బ్రహ్మణః పుచ్ఛత్వ-ప్రతిష్ఠాత్వాభావాత్ పుచ్ఛమ్ అపి బ్రహ్మ న భవేత్। అథావిద్యా-పరికల్పితస్య వస్తునస్ తస్యాశ్రయ-భూతత్వాద్ బ్రహ్మణః పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేతి రూపణ-మాత్రమ్ ఇత్యుచ్యేత, హన్త తర్హి తస్యాసుఖాద్ వ్యావృత్తస్యానన్ద-మయస్య బ్రహ్మణః ప్రియ-శిరస్త్వాది-రూపణం భవిష్యతి॥

[పూర్వ-పక్షార్థ-నిరూపణమ్]

ఏవం చ సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧.౧] ఇతి వికారాస్పద-జడ-పరిచ్ఛిన్న-వస్త్వ్-అన్తర-వ్యావృత్తస్యాసుఖాద్ వ్యావృత్తిరానన్ద-మయ ఇత్య్ ఉపదిశ్యతే। తతశ్ చాఖణ్డైక-రసానన్దే బ్రహ్మణ్య్ ఆనన్ద-మయ ఇతి మయట్ ప్రాణ-మయ ఇవ స్వార్థికో ద్రష్టవ్యః। తస్మాద్ అవిద్యా-పరికల్పిత-వివిధ-విచిత్ర-దేవాది-భేద-భిన్నస్య జీవాత్మనః స్వాభావికం రూపమ్ అఖణ్డైకరసం సుఖైకతానమ్ ఆనన్ద-మయ ఇత్య్ ఉచ్యత ఇత్య్ ఆనన్ద-మయః ప్రత్యగాత్మా॥

[సిద్ధాన్తారమ్భః, తత్రానన్ద-మయస్య పరమాత్మన ఏవ]

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— ఆనన్ద-మయో'భ్యాసాత్— ఆనన్ద-మయః పరమాత్మా। కుతః। అభ్యాసాత్। సైషానన్దస్య మీమాంసా భవతి [తై., ౨.౮.౧] ఇత్య్ ఆరభ్య యతో వాచో నివర్తన్తే [తై., ౨.౯.౧] ఇత్య్ ఏవమ్ అన్తేన వాక్యేన శత-గుణితోత్తర-క్రమేణ నిరతిశయ-దశా-శిరస్కో'భ్యస్యమాన ఆనన్దో'నన్త-దుఃఖ-మిశ్ర-పరిమిత-సుఖ-లవ-భాగిని జీవాత్మన్య్ అసమ్భవన్ నిఖిల-హేయ-ప్రత్యనీకం కల్యాణైకతానం సకలేతర-విలక్షణం పరమాత్మానమ్ ఏవ స్వాశ్రయమ్ ఆవేదయతి॥ యథాహ–

తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ విజ్ఞాన-మయాత్। అన్యో'న్తర ఆత్మానన్ద-మయః [తై., ౨.౫.౨] ఇతి॥

[విజ్ఞాన-మయ-శబ్దస్య బుద్ధి-మాత్ర-పరతావ్యుదాసః]

విజ్ఞాన-మయో హి జీవః, న బుద్ధి-మాత్రమ్, మయట్-ప్రత్యయేన, వ్యతిరేక-ప్రతీతేః। ప్రాణ-మయే త్వ్ అగత్యా స్వార్థికతాశ్రీయతే। ఇహ తు తద్వతో జీవస్య సమ్భవాన్ నానర్థక్యం న్యాయమ్। బద్ధో ముక్తశ్ చ ప్రత్యగాత్మా జ్ఞాతైవేత్య్ అభ్యధిష్మహి। ప్రాణ-మయాదౌ చ మయడ్-

అర్థ-సమ్భవో'నన్తరమ్ ఏవ వక్ష్యతే। కథం తర్హి విజ్ఞాన-మయ-విషయ-శ్లోకే విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే [తై., ౨.౫.౧] ఇతి కేవల-విజ్ఞాన-శబ్దోపాదానమ్ ఉపపద్యతే। జ్ఞాతుర్ ఏవాత్మనః స్వరూపమ్ అపి స్వ-ప్రకాశతయా విజ్ఞానమ్ ఇత్య్ ఉచ్యత ఇతి న దోషః, జ్ఞానైక-నిరూపణీయత్వాచ్ చ జ్ఞాతుః స్వరూపస్య। స్వరూప-నిరూపణ-ధర్మ-శబ్దా హి ధర్మ-ముఖేన ధర్మి-స్వరూపమ్ అపి ప్రతిపాదయన్తి, గవాది-శబ్దవత్। కృత్యు-ల్యుటో బహులమ్ [అష్టా. 3.3.౧౧3] ఇతి వా కర్తరి ల్యుడ్ ఆశ్రీయతే। నన్ద్య్-ఆదిత్వం వాశ్రిత్య నన్ది-గ్రహి [అష్టా. 3.౧.౧3౪] ఇత్య్ ఆదినా కర్తరి ల్యుః। అత ఏవ చ విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే కర్మాణి తనుతే'పి చ [తై., ౨.౫] ఇతి యజ్ఞాది-కర్తృత్వం విజ్ఞానస్య శ్రూయతే। బుద్ధి-మాత్రస్య హి న కర్తృత్వం సమ్భవతి॥

[కర్తృత్వం చౌపచారికం, కిన్తు చేతనాసాధారణ-ధర్మ ఏవ]

అచేతనేషు హి చేతనోపకరణేషు విజ్ఞాన-మయాత్ ప్రాచీనేష్వ్ అన్న-మయాదిషు, న చేతన-ధర్మ-భూతం కర్తృత్వం శ్రూయతే। అత ఏవ చేతనమ్ అచేతనం చ స్వాసాధారణైర్ నిలయనత్వానిలయనత్వాదిభిర్ ధర్మి-విశేషైర్ విభజ్య నిర్దిశద్ వాక్యం విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ [తై., ౨.3.3] ఇతి విజ్ఞాన-శబ్దేన తద్-గుణం చేతనం వదతి।

[విజ్ఞాన-శబ్దస్య చేతనార్థకత్వం మాధ్యన్దిన-పాఠాద్ అపి]

తథాన్తర్యామి-బ్రాహ్మణే యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్ [బృహద్., ౫.౭.౨౬] ఇత్య్ అస్య కాణ్వ-పాఠ-గతస్య పర్యాయస్య స్థానే య ఆత్మని తిష్ఠన్ ఇతి పర్యాయ-మధీయానా మాధ్యన్దినాః కాణ్వ-పాఠ-గతం విజ్ఞాన-శబ్ద-నిర్దిష్టం జీవాత్మేతి స్ఫుటీకుర్వన్తి। విజ్ఞానమ్ ఇతి చ నపుంసక-లిఙ్గం వస్తుత్వాభిప్రాయమ్। తద్ ఏవం విజ్ఞాన-మయాజ్ జీవాద్ అన్యస్ తద్-అన్తరః పరమాత్మా ఆనన్ద-మయః॥

[సామానాధికరణ్యస్య భేదావహత్వోపపాదనేన పూర్వ-పక్ష-దూషణమ్]

యద్య్ అపి విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే [తై., ౨.౫.౧] ఇతి శ్లోకే జ్ఞాన-మాత్రమ్ ఏవోపాదీయతే; న జ్ఞాతా, తథాపి— అన్యోన్తర ఆత్మా విజ్ఞానమయః [తై., ౨.౪.౧] ఇతి తద్వాన్ జ్ఞాతైవోపదిశ్యతే, యథా అన్నాద్ వై ప్రజాః ప్రజాయన్తే [తై., ౨.౨.౧] ఇత్య్ అత్ర శ్లోకే కేవలాన్ నోపాదనే'పి స వా ఏష పురుషో'న్న-రస-మయః [తై., ౨.౧] ఇత్య్ అత్ర నాన్న-మాత్రం నిర్దిష్టమ్ అపి తు తన్-మయః తద్-వికారః। ఏతత్ సర్వం హృది నిధాయ సూత్ర-కారః స్వయమ్ ఏవ భేద-వ్యపదేశాత్ [బ్ర. సూ. ౧.౧.౧౮] ఇత్య్ అనన్తరమ్ ఏవ వదతి॥

[సామానాధికరణ్యస్య భేదావహత్వోపపాదనేన పూర్వ-పక్ష-దూషణమ్]

యద్ ఉక్తం జగత్-కారణతయా నిర్దిష్టస్యానేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య [ఛాన్., ౬.3.౨], తత్ త్వమ్ అసి [ఛాన్., ౬.౮.౭] ఇతి చ జీవ-సామానాధికరణ్య-నిర్దేశాజ్ జగత్-కారణమ్ అపి జీవ-

స్వరూపాన్ నాతిరిచ్యత ఇతి కృత్వా జీవస్యైవ స్వరూపం బ్రహ్మవిద్ ఆప్నోతి పరమ్ [తై., ౨.౧] ఇతి ప్రక్రాన్తమ్ అసుఖాద్ వ్యావృత్తత్వేన ఆనన్ద-మయ ఇత్య్ ఉపదిశ్యత ఇతి– తద్ అయుక్తమ్, జీవస్య చేతనత్వే సత్య్ అపి తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్ తేజో' సృజత, [ఛాన్., ౬.౨.౩] ఇతి స్వ-సఙ్కల్ప-పూర్వకానన్త-విచిత్ర-సృష్టి-యోగానుపపత్తేః। శుద్ధావస్థస్యాపి హి తస్య సర్గాది-జగద్-వ్యాపారాసమ్భవో జగద్-వ్యాపార-వర్జమ్ [బ్ర. సూ. ౪.౪.౧౭], భోగ-మాత్ర-సామ్య-లిఙ్గాత్ [బ్ర. సూ. ౪.౪.౨౧] ఇత్య్ అత్రోపపాదయిష్యతే। కారణ-భూతస్య బ్రహ్మణో జీవః స్వరూపత్వానభ్యుపగమే'నేన జీవేనాత్మనా [ఛాన్., ౬.౮.౭], తత్ త్వమ్ అసి [ఛాన్., ౬.౮.౭] ఇతి సామానాధికరణ్య-నిర్దేశః కథమ్ ఉపపద్యత ఇతి చేత్ కథం వా నిరస్త-నిఖిల-దోష-గన్ధస్య సత్య-సఙ్కల్పస్య సర్వ-జ్ఞస్య సర్వ-శక్తేర్ అనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ-కల్యాణ-గుణ-గణస్య సకల-కారణ-భూతస్య బ్రహ్మణో నానా-విధానన్త-దుఃఖాకర-కర్మాధీన-చిన్తిత-నిమిషితాది-సకల-ప్రవృత్తి-జీవ-స్వరూపత్వమ్।

[జహద్-అజహత్-స్వార్థ-లక్షణయా నిర్వాహస్య దూషణమ్]

అన్యతరస్య మిథ్యాత్వేనోపపద్యత ఇతి చేత్ కస్య భోః కిం హేయ-సమ్బన్ధస్య కిం వా హేయ-ప్రత్యనీక-కల్యాణైకతాన-స్వభావస్య హేయ-ప్రత్యనీక-కల్యాణైకతానస్య బ్రహ్మణో'నాద్య్-అవిద్యాశ్రయత్వేన హేయ-సమ్బన్ధ-మిథ్యా-ప్రతిభాసో మిథ్యా-రూప ఇతి చేద్ విప్రతిషిద్ధమ్ ఇదమ్ అభిధీయతే, బ్రహ్మణో హేయ-ప్రత్యనీక-కల్యాణైకతానత్వమ్ అనాద్య్-అవిద్యాశ్రయత్వేనానన్త-దుఃఖ-విషయ-మిథ్యా-ప్రతిభాసాశ్రయత్వం చేతి। అవిద్యాశ్రయత్వం తత్-కార్య-దుఃఖ-ప్రతిభాసాశ్రయత్వం చైవ హి హేయ-సమ్బన్ధః। తత్-సమ్బన్ధిత్వం తత్-ప్రత్యనీకత్వం చ విరుద్ధమ్ ఏవ। తథాపి తస్య మిథ్యాత్వాన్ న విరోధ ఇతి మా వోచః। మిథ్యా-భూతమ్ అప్య్ అపురుషార్థ ఏవ యన్-నిరసనాయ సర్వే వేదాన్తా ఆరభ్యన్త ఇతి బ్రూషే। నిరసనీయాపురుషార్థ-యోగాచ్ చ హేయ-ప్రత్యనీక-కల్యాణైకతానతయా విరుధ్యతే। కిం కుర్మః, యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతి [ఛాన్., ౬.౧.౩] ఇత్య్ ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్ [ఛాన్., ౬.౨.౧] ఇత్య్ ఆదినా నిఖిల-జగద్-ఏక-కారణతామ్, తద్ ఐక్షత బహు స్యామ్ [ఛాన్., ౬.౨.౩] ఇతి సత్య-సఙ్కల్పతాం చ బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్య తస్యైవ బ్రహ్మణః, తత్ త్వమ్ అసి [ఛాన్., ౬.౮.౭] ఇతి సామానాధికరణ్యేనానన్త-దుఃఖాశ్రయ-జీవైక్యం ప్రతిపాదితమ్, తద్-అన్యథానుపపత్త్యా బ్రహ్మణ ఏవావిద్యాశ్రయత్వాది పరికల్పనీయమ్ ఇతి చేత్, శ్రుతోపపత్తయే'ప్య్ అనుపపన్నం విరుద్ధం చ న కల్పనీయమ్।

అథ హేయ-సమ్బన్ధ ఏవ పారమార్థికః, కల్యాణైక-స్వభావతా తు మిథ్యా-భూతా। హన్తైవం తాప-త్రయాభిహత-చేతనోజ్జిజీవయిషయా ప్రవృత్తం శాస్త్రమ్, తాప-త్రయాభిహతిర్ ఏవ తస్య పారమార్థికీ, కల్యాణైక-స్వభావస్ తు భ్రాన్తి-పరికల్పిత ఇతి బోధయత్ సమ్యగ్ ఉజ్జీవయతి। అథైతద్-దోష-పరిజిహీర్షయా బ్రహ్మణో నిర్విశేష-చిన్-మాత్ర-స్వరూపాతిరిక్త-జీవత్వ-

దుఃఖిత్వాదికం సత్య-సఙ్కల్పత్వ-కల్యాణ-గుణాకరత్వ-జగత్-కారణత్వాద్ యపి మిథ్యా-భూతమ్ ఇతి కల్పనీయిమ్ ఇతి చేద్ అహో భవతాం వాక్యార్థ-పర్యాలోచన-కుశలతా। ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞానం సర్వస్య మిథ్యాత్వే సర్వస్య జ్ఞాత-వ్యస్యాభావాన్ న సేత్స్యతి। యథైక-విజ్ఞానం పరమార్థ-విషయమ్, తథైవ సర్వ-విజ్ఞానమ్ అపి యది పరమార్థ-విషయమ్, తద్-అన్తర్గతం చ– తదా తజ్-జ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞానమ్ ఇతి శక్యతే వక్తుమ్। న హి పరమార్థ-శుక్తికాజ్ఞానేన తద్-ఆశ్రయమ్ అపరామర్థ-రజతం జ్ఞాతం భవతి॥

[సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞాయా బ్రహ్మేతరాసత్యత్వ-పరతాదూషణమ్]

అథోచ్యేత– ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞాయా అయమ్ అర్థః– నిర్విశేష-వస్తు-మాత్రమ్ ఏవ సత్యం, అన్యద్ అసత్యమ్ ఇతి। న తర్హి యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్య అమతం మతమ్ అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమ్ [ఛాన్ద్. ౬.౧.3] ఇతి శ్రూయేత, యేన శ్రుతేనాశ్రుతమ్ అపి శ్రుతం భవతీతి హ్య అస్య వాక్యస్యార్థః। కారణతయోపలక్షిత-నిర్విశేష-వస్తు-మాత్రస్యైవ సద్-భావశ్ చేత్ ప్రతిజ్ఞాతః, యథా సోమ్యైకేన మృత్-పిణ్డేన సర్వం మృన్-మయం విజ్ఞాతమ్ [ఛాన్., ౬.౧.౪] ఇతి దృష్టాన్తో'పి న ఘటతే। మృత్-పిణ్డ-విజ్ఞానేన హి తద్-వికారస్య జ్ఞాతతా నిదర్శితా। తత్రాపి వికారస్యాసత్యతాభిప్రేతేతి చేన్ మృద్-వికారస్య రజ్జు-సర్పాదివద్ అసత్యత్వం శుశ్రూషోర్ అసిద్ధమ్ ఇతి ప్రతిజ్ఞాతార్థ-సమ్భావనాప్రదర్శనాయ యథా సోమ్య [ఛాన్., ౬.౧] ఇతి ప్రసిద్ధవద్ ఉపన్యాసో న యుజ్యతే। న చ తత్ త్వమ్ అస్య ఆది వాక్య-జన్య-జ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాగ్-వికార-జాతస్యాసత్యతామ్ ఆపాదయత్ తర్కానుగృహీతమ్ అననుగృహీతం వా ప్రమాణమ్ ఉపలభామహ ఇతి। అయమ్ అర్థః— తద్-అనన్యత్వమ్ ఆరమ్భణ-శబ్దాదిభ్యః [బ్ర. సూ. ౨.౧.౧౫] ఇత్య అత్ర వక్ష్యతే। తథా–

[పర్యాలోచనీయ-వాక్యానాం దర్శనమ్]

సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవాద్వితీయమ్ [ఛాన్., ౬.౨.౧], తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి। తత్ తేజో'సృజత [ఛాన్., ౬.౨.3], హన్తాహమ్ ఇమాస్ తిస్రో దేవతానేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణి [ఛాన్., ౬.3.౨], సన్-మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సద్-ఆయతనాః సత్-ప్రతిష్ఠాః। ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వమ్ [ఛాన్., ౬.౮.3] ఇత్య ఆదినాస్య జగతః సద్-ఆత్మకతా సృష్టేః పూర్వ-కాలే నామ-రూప-విభాగ-ప్రహాణమ్, జగద్-ఉత్పత్తౌ సచ్-ఛబ్ద-వాచ్యస్య బ్రహ్మణః స్వ-వ్యతిరక్త-నిమిత్తాన్తరానపేక్షత్వమ్, సృష్టి-కాలే'హమ్ ఏవానన్త-స్థిర-త్రస-రూపేణ బహు స్యామ్ ఇత్య అనన్య-సాధారణ-సఙ్కల్ప-విశేషః, యథాసఙ్కల్పమ్ అనన్త-విచిత్ర-తత్త్వానాం విలక్షణ-క్రమ-విశేష-విశష్టా సృష్టిః సమస్తేష్వ అచేతనేషు వస్తుషు స్వాత్మక-జీవానుప్రవేశేనైవానన్త-నామ-రూప-వ్యాకరణమ్, స్వ-వ్యతిరిక్తస్య సమస్తస్య స్వ-మూలత్వమ్, స్వాయతనత్వమ్, స్వ-ప్రవర్త్యత్వమ్, స్వేనైవ జీవనమ్। స్వ-ప్రతిష్ఠత్వమ్ ఇత్య ఆద్య అనన్త-విశేషాః శాస్త్రైక-సమధిగమ్యాః ప్రతిపాదితాః। తత్-సమ్బన్ధితయా ప్రకరణాన్తరేష్వ అప్య అపహత-పాప్మత్వాది-నిరస్త-నిఖిల-దోషతా-

సర్వజ్ఞతా సర్వేశ్వరత్వ-సత్య-కామత్వ-సత్య-సఙ్కల్పత్వ-సర్వానన్ద-కరణ-నిరతిశయానన్ద-యోగాదయః సకలేతర-ప్రమాణావిషయాః సహస్రశః ప్రతిపాదితాః। ఏవమ్ అనన్య-గోచరానన్త-విశేష-విశిష్ట-ప్రకృత-బ్రహ్మ-పరామర్శిత-చ్ఛబ్దస్య, నిర్విశేష-వస్తు-మాత్రోపదేశ-పరత్వమ్ అసఙ్గతత్వేనోన్మత్త-ప్రలపితాయేత। త్వం పదం చ సంసారిత్వ-విశిష్ట-జీవ-వాచి। తస్యాపి నిర్విశేష-స్వరూపోపస్థాపన-పరత్వే స్వార్థః పరిత్యక్తః స్యాత్। నిర్విశేష-ప్రకాశ-స్వరూపస్య చ వస్తునో హ్య అవిద్యయా తిరోధానం స్వరూప-నాశ-ప్రసఙ్గాదిభిర్ న సమ్భవతీతి పూర్వమ్ ఏవోక్తమ్। ఏవం చ సతి సమానాధికరణ-వృత్తయోస్ తత్ త్వమ్ ఇతి ద్వయోర్ అపి పదయోర్ ముఖ్యార్థ-పరిత్యాగేన లక్షణా చ సమాశ్రయణీయా॥

[తత్-త్వమ్-పదయోః సామానాధికరణ్య-విషయే పరకీయాభిప్రాయానువాదః]

అథోచ్యేత– సమానాధికరణ-వృత్తానామ్ ఏకార్థ-ప్రతిపాదన-పరతయా విశేషణాంశే తాత్పర్యాసమ్భవాద్ ఏవ విశేషణ-నివృత్తేర్ వస్తు-మాత్రైకత్వ-ప్రతిపాదనాన్ న లక్షణాప్రసఙ్గః। యథా నీలమ్ ఉత్పలమ్ ఇతి పద-ద్వయస్య విశేష్యైకత్వ-ప్రతిపాదన-పరత్వేన నీలత్వోత్పలత్వ-రూప-విశేషణ-ద్వయం న వివక్ష్యతే। తద్-వివక్షాయాం హి నీలత్వ-విశిష్టాకారేణోత్పలత్వ-విశిష్టాకారస్యైకత్వ-ప్రతిపాదనం ప్రసజ్యేత। తత్ తు న సమ్భవతి— న హి నైల్య-విశిష్టాకారేణ తద్-వస్తూత్పల-పదేన విశేష్యతే, జాతి-గుణయోర్ అన్యోన్య-సమవాయ-ప్రసఙ్గాత్। అతో నీలత్వోత్పలత్వోపలక్షిత-వస్త్వ-ఏకత్వ-మాత్రం సామానాధికరణ్యేన ప్రతిపాద్యతే। తథా సోఽయం దేవదత్తః ఇత్య్ అతీత-కాల-విప్రకృష్ట-దేశ-విశిష్టస్య తేనైవ రూపేణ సన్నిహిత-దేశ-వర్తమాన-కాల-విశిష్టతయా ప్రతిపాదనానుపపత్తేర్ ఉభయ-దేశ-కాలోపలక్షిత-స్వరూప-మాత్రైక్యం సామానాధికరణ్యేన ప్రతిపాద్యతే॥

యద్య్ అపి నీలమ్ ఇత్య్ ఆద్య్ ఏక-పద-శ్రవణే, ప్రతీయమానం విశేషణం సామానాధికరణ్య-వేలాయాం విరోధాన్ న ప్రతిపాద్యతే। తథాపి వాచ్యేఽర్థే ప్రధానాంశస్య ప్రతిపాదనాన్ న లక్షణా। అపి తు విశేషణాంశస్యావివక్షా-మాత్రమ్। సర్వత్ర సామానాధికరణ్యేష ఏవ స్వభావ ఇతి న కశ్చిద్ దోష ఇతి॥

[ఉక్త-పూర్వ-పక్ష-ప్రతిక్షేపః]

తద్ ఇదమ్ అసారమ్– సర్వేష్వ్ ఏవ వాక్యేషు పదానాం వ్యుత్పత్తి-సిద్ధార్థ-సంసర్గి-విశేష-మాత్రం ప్రత్యాయ్యమ్। తత్ర సమానాధికరణ-వృత్తానామ్ అపి నీలాదిపదానాం నైల్యాది-విశిష్ట ఏవార్థో వ్యుత్పత్తి-సిద్ధః పదాన్తరార్థ-సంసృష్టోఽభిధీయతే। యథా నీలమ్ ఉత్పలమానయ ఇత్య్ ఉక్తే నీలిమాది-విశిష్టమ్ ఏవానీయతే, యథా చ విన్ధ్యాటవ్యాం మద-ముదితో మాతఙ్గణస్ తిష్ఠతి ఇతి పద-ద్వయావగత-విశేషణ-విశిష్ట ఏవార్థః ప్రతీయతే; ఏవం వేదాన్త-వాక్యేష్వ్ అపి సమానాధికరణ-నిర్దేశేషు తత్-తద్-విశేషణ-విశిష్టమ్ ఏవ బ్రహ్మ ప్రతిపత్తవ్యమ్॥

[సర్వైర్ అపి విశేషణైః స్వరూపస్యైవ విశేష్యతా]

న చ విశేషణ-వివక్షాయామ్ ఇతర-విశిష్టాకారం వస్త్వ్ అన్యేన విశేష్టవ్యమ్। అపి తు సర్వైర్ విశేషణైః స్వరూపమ్ ఏవ విశేష్యమ్। తథా హి– భిన్న-ప్రవృత్తి-నిమిత్తానాం శబ్దానామ్ ఏకస్మిన్న్ అర్థే వృత్తిః సామానాధికరణ్యమ్ ఇత్య్ అన్వయేన నివృత్త్యా వా పదాన్తర-ప్రతిపాద్యాద్ ఆకారాద్ ఆకారాన్తర-యుక్తతయా తస్యైవ వస్తునః పదాన్తర-ప్రతిపాద్యత్వం సామానాధికరణ్య-కార్యమ్। యథా దేవదత్తః శ్యామో యువా లోహితాక్షోఽదీనోఽకృపణోఽనవద్యః ఇతి। యత్ర త్వ్ ఏకస్మిన్ వస్తుని సమన్వయాయోగ్యం విశేషణ-ద్వయం సమానాధికరణ-పద-నిర్దిష్టమ్; తత్రాప్య్ అన్యతరత్ పదమ్ అముఖ్య-వృత్తమ్ ఆశ్రీయతే, న ద్వయమ్। యథా గౌర్ వాహీకః ఇతి। నీలోత్పలాదిషు తు విశేషణ-ద్వయాన్వయావిరోధాద్ ఏకమ్ ఏవోభయ-విశిష్టం ప్రతిపాద్యతే॥

[విశేషణ-భేదేన విశేష్య-భేద-శఙ్కా-పరిహారౌ]

అథ మనుషే ఏక-విశేషణ-ప్రతిసమ్బన్ధిత్వేన నిరూప్యమాణం విశేషణాన్తర-ప్రతిసమ్బన్ధిత్వాద్ విలక్షణమ్ ఇతి ఘట-పటయోర్ ఇవైక-విభక్తి-నిర్దేశేఽప్య్ ఐక్య-ప్రతిపాదనాసమ్భవాత్ సమానాధికరణ-శబ్దస్య న విశిష్ట-ప్రతిపాదన-పరత్వమ్, అపి తు విశేషణ-ముఖేన స్వరూపమ్ ఉపస్థాప్య తద్-ఐక్య-ప్రతిపాదన-పరత్వమ్ ఏవ– ఇతి॥

స్యాద్ ఏతద్ ఏవమ్; యది విశేషణ-ద్వయ-ప్రతిసమ్బన్ధి-తత్త్వ-మాత్రమ్ ఏవైక్యం నిరున్ధ్యాత్। నచైతద్ అస్తి; ఏకస్మిన్ ధర్మిణ్య్ ఉపసంహర్తుమ్ అయోగ్య-ధర్మ-ద్వయ-విశిష్టత్వమ్ ఏవ హ్య్ ఏకత్వం నిరుణద్ధి। అయోగ్యతా చ ప్రమాణాన్తర-సిద్ధా ఘటత్వ-పటత్వయోః। నీలమ్ ఉత్పలమ్ ఇత్య్ ఆదిషు తు దణ్డిత్వ-కుణ్డలత్వవత్ రూపవత్త్వ-రసవత్త్వ-గన్ధవత్త్వాదివచ్ చ విరోధో నోపలభ్యతే। న కేవలమ్ అవిరోధ ఏవ; ప్రవృత్తి-నిమిత్త-భేదేనైకార్థ-నిష్ఠత్వ-రూపం సామానాధికరణ్యమ్ ఉపపాదయత్య్ ఏవ ధర్మ-ద్వయ-విశిష్టతామ్। అన్యథా స్వరూప-మాత్రైక్యే అనేక-పద-ప్రవృత్తౌ నిమిత్తాభావాత్ సామానాధికరణ్యమ్ ఏవ న స్యాత్। విశేషణానాం స్వ-సమ్బన్ధానాదరేణ వస్తు-స్వరూపోపలక్షణ-పరత్వే సత్య్ ఏకేనైవ వస్తూపలక్షితమ్ ఇత్య్ ఉపలక్షణాన్తరమ్ అనర్థకమ్ ఏవ; ఉపలక్షణాన్తరోపలక్ష్యాకార-భేదాభ్యుపగమే తేనాకారేణ సవిశేషత్వ-ప్రసఙ్గః॥

[ప్రత్యభిజ్ఞా-పలా-పక-వాక్య-స్థలే నిర్వాహ-ప్రకారః]

సోఽయం దేవదత్తః ఇత్య్ అత్రాపి లక్షణాగన్ధో న విద్యతే, విరోధాభావాత్। దేశాన్తర-సమ్బన్ధితయా అతీతస్య సన్నిహిత-దేశ-సమ్బన్ధితయా వర్తమానత్వావిరోధాత్। అత ఏవ హి సోఽయమ్ ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞయా కాల-ద్వయ-సమ్బన్ధినో వస్తున ఐక్యమ్ ఉపపాద్యతే వస్తునః స్థిరత్వ-వాదిభిః। అన్యథా ప్రతీతివిరోధే సతి సర్వేషాం క్షణికత్వమ్ ఏవ స్యాత్। దేశ-ద్వయ-సమ్బన్ధ-విరోధస్ తు కాల-భేదేన పరిహ్రియతే।

[సామానాధికరణ్యస్య ప్రవృత్తి-నిమిత్త-భేదేన ఏకార్థ-పర్యవాయిత్వం వైదిక-ప్రయోగే]

యతః సమానాధికరణ-పదానామ్ అనేక-విశేషణ-విశిష్టైకార్థ-వాచిత్వమ్। అత ఏవ, అరుణయైకహాయన్యా పిఙ్గాక్ష్యా సోమం క్రీణాతి [యజుర్. ౬.౧.౬] ఇత్య్ ఆరుణ్యాది-విశిష్టైకహాయన్యా క్రయః సాధ్యతయా విధీయతే॥

తద్ ఉక్తమ్ అర్థైకత్వే ద్రవ్య-గుణయోర్ ఐక-కర్మ్యాన్ నియమః స్యాత్ [పూ. మీ. సూ. ౩.౧.౧౨] ఇతి॥

[తద్-అధికరణీయ-పూర్వ-పక్ష-సిద్ధాన్తౌ]

తత్రైవం పూర్వ-పక్షీ మన్యతే– యద్య్ అప్య్ అరుణయేతి-పదమ్ ఆకృతేర్ ఇవ గుణస్యాపి ద్రవ్య-ప్రకారతైక-స్వభావాద్ ద్రవ్య-పర్యన్తమ్ ఏవారుణిమానమ్ అభిదధతి, తథాప్య్ ఏకహాయన్య్-అన్వయ-నియమో'రుణిమ్నో న సమ్భవతి। ఏకహాయన్యా క్రీణాతి, తచ్-చారుణయేత్య్ అర్థ-ద్వయ-విధానాసమ్భవాత్॥

తతశ్ చారుణయేతి వాక్యం భిత్త్వా ప్రకరణ-విహిత-సర్వ-ద్రవ్య-పర్యన్తమ్ ఏవారుణిమానమ్ అవిశేషేణాభిదధాతి। అరుణయేతి స్త్రీ-లిఙ్గ-నిర్దేశః ప్రకరణ-విహిత-సర్వ-లిఙ్గక-ద్రవ్యాణాం ప్రదర్శనార్థః। తస్మాద్ ఏకహాయన్య్-అన్వయ-నియమో'రుణిమ్నో న స్యాత్– ఇతి।

అత్రాభిధీయతే– అర్థైకత్వే ద్రవ్య-గుణయోర్ ఐకకర్మ్యాన్ నియమః స్యాత్ [పూ. మీ. సూ. ౩.౧.౧౨] అరుణయైకహాయన్యా [యజుర్. ౬.౧.౬] ఇత్య్ ఆరుణ్య-విశిష్ట-ద్రవ్యైకహాయనీ-ద్రవ్య-వాచి పదయోః సామానాధికరణ్యేనార్థైకత్వే సిద్ధే సత్య్ ఏకహాయనీ-ద్రవ్యారుణ్య-గుణయోర్ అరుణయేతి పదేనైవ విశేషణ-విశేష్య-భావేన సమ్బన్ధితయాభిహితయోః క్రియాఖ్యైక-కర్మాన్వయావిరోధాద్ అరుణిమ్నః క్రయ-సాధన-భూతైకహాయన్య్-అన్వయ-నియమః స్యాత్॥

యద్య్ ఏకహాయన్యాః క్రయ-సమ్బన్ధవద్ అరుణిమ-సమ్బన్ధో'పి వాక్యావసేయః స్యాత్ తదా వాక్యస్యార్థ-ద్వయ-విధానం స్యాత్। న చైతద్ అస్తి। అరుణయేతి పదేనైవారుణిమ-విశిష్ట-ద్రవ్యమ్ అభిహితమ్। ఏకహాయనీ-పద-సామానాధికరణ్యేన తస్యైకహాయనీత్వ-మాత్రమ్ అవగమ్యతే; న గుణ-సమ్బన్ధః; విశిష్ట-ద్రవ్యైక్యమ్ ఏవ హి సామానాధికరణ్యస్యార్థో భిన్న-ప్రవృత్తి-నిమిత్తానాం శబ్దానామ్ ఏకస్మిన్న్ అర్థే వృత్తిః సామానాధికరణ్యమ్ ఇతి హి సామానాధికరణ్య-లక్షణమ్॥

[ఉక్తార్థే పర-సమ్మతిః]

అత ఏవ హి రక్తః పటో భవతి ఇత్య్ ఆదిష్వ్ ఐకార్థ్యాద్ ఏక-వాక్యత్వమ్। పటస్య భవన-క్రియా-సమ్బన్ధే హి వాక్య-వ్యాపారః; రాగ-సమ్బన్ధస్ తు రక్త-పదేనైవాభిహితః; రాగ-సమ్బన్ధి ద్రవ్యం పట ఇత్య్ ఏతావన్ మాత్రం సామానాధికరణ్యావసేయమ్। ఏవమ్ ఏకేన గుణేన ద్వాభ్యాం

బహుభిర్ వా తేన తేన పదేన సమస్తేన వ్యస్తేన వా విశిష్టమ్ ఉపస్థాప్య సామానాధికరణ్యేన సర్వ-విశేషణ-విశిష్టో'ర్థ ఏక ఇతి జ్ఞాపియత్వా తస్య క్రియా-సమ్బన్ధాభిధానమ్ అవిరుద్ధమ్– దేవదత్తః శ్యామో యువా లోహితాక్షో దణ్డీ కుణ్డలీ తిష్ఠతి; శుక్లేన వాససా యవనికాం సమ్పాదయేత్; నీలమ్ ఉత్పలమ్ ఆనయ; నీలోత్పలమ్ ఆనయ; గామానయ శుక్లాం శోభనాక్షీమ్, అగ్నయే పథికృతే పురోడాశమ్ అష్టాకపాలం నిర్వపేత్ [యజుర్. ౨.౨] ఇతి। ఏవమ్ అరుణయైకహాయన్యా పిఙ్గాక్ష్యా సోమం క్రీణాతి [యజుర్. ౬.౧.౬] ఇతి।

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– యథా కాష్ఠైః స్థాల్యామ్ ఓదనం పచేత్ ఇత్య్ అనేక-కారక-విశష్టైకా క్రియా యుగపత్ ప్రతీయతే; తథా సమానాధికరణ-పద-సఙ్ఘాతాభిహితమ్ ఏకైకం కారకం తత్-తత్-కారక-ప్రతిపత్తి-వేలాయామ్ ఏవానేక-విశేషణ-విశిష్టం యుగపత్ ప్రతిపన్నం క్రియాయామ్ అన్వేతీతి న కశ్చిద్ విరోధః। ఖాదిరైః శుష్కైః కాష్ఠైః సమపరిమాణే భాణ్డే పాయసం శాల్యోదన-సమర్థః పాచకః పచేత్, ఇత్య్ ఆదిషు– ఇతి।

[పూర్వోక్త-పూర్వ-పక్షోపయోగినామ్ అర్థానాం నిరాసః]

యత్ తూపాత్త-ద్రవ్యక-వాక్య-స్థ-గుణ-శబ్దః కేవల-గుణాభిధాయిత్య్ అరుణయేతి పదేన కేవల-గుణస్యైవాభిధానమ్ ఇతి; తన్ నోపపద్యతే, లోక-వేదయోర్ ద్రవ్య-వాచి-పద-సమానాధికరణస్య గుణ-వాచినః క్వచిద్ అపి కేవల-గుణాభిధానాదర్శనాత్। ఉపాత్త-ద్రవ్యక-వాక్య-స్థం గుణ-పదం కేవల-గుణాభిధాయిత్య్ అప్య్ అసఙ్గతమ్। పటః శుక్లః ఇత్య్ ఆదిషూపాత్త-ద్రవ్యకేపి గుణ-విశిష్టస్యైవాభిధానాత్। పటస్య శుక్లో భాగః ఇత్య్ అత్ర శౌక్ల్య-విశిష్ట-పటాప్రతిపత్తిర్ అసమాన-విభక్తి-నిర్దేశ-కృతా; న పునర్ ఉపాత్త-ద్రవ్యకత్వ-కృతా। తత్రైవ పటస్య శుక్లో భాగః ఇత్య్ ఆదిషు సమాన-విభక్తి-నిర్దేశే శౌక్ల్య-విశిష్ట-ద్రవ్యం ప్రతీయతే। యత్ పునః క్రయస్యైకహాయన్య-విరుద్ధతయారుణిమ్నః క్రియాన్వయో న సమ్భవతీతి తద్ అపి విరోధి-గుణ-రహిత-ద్రవ్య-వాచి-పద-సమానాధికరణ-గుణ-పదస్య తద్-ఆశ్రయ-గుణాభిధానేన క్రియా-పదాన్వయావిరోధాద్ అసఙ్గతమ్। రాద్ధాన్తే చోక్తన్యాయేనారుణిమ్నః శాబ్దే ద్రవ్యాన్వయే సిద్ధే ద్రవ్య-గుణయోః క్రయ-సాధనత్వానుపపత్త్యా అర్థాత్ పరస్పరాన్వయః సిధ్యతీత్య్ అప్య్ అసఙ్గతమ్। అతో యథోక్త ఏవార్థః॥

[ఉక్త-లక్షణ-సామానాధికరణ్యస్య పర-రక్షనానుగుణతా]

తస్మాత్ తత్ త్వమ్ అస్య్ ఆది-సామానాధికరణ్యే పద-ద్వయాభిహిత-విశేషణాపరిత్యాగేనైవైక్య ప్రతిపాదనం వర్ణనీయమ్। తత్ త్వ అనాద్య-అవిద్యోపహితానవధిక-దుఃఖ-భాగినః శుద్ధ్య-అశుద్ధ్య-ఉభయావస్థాచ్ చేతనాద్ అర్థాన్తర-భూతమ్ అశేష-హేయ-ప్రత్యనీకానవధిక-కల్యాణైకతానం పరమాత్మానమ్ అనభ్యుపగచ్ఛతో న సమ్భవతి।

అభ్యుపగచ్ఛతో’పి సమానాధికరణ-పదానాం యథావస్థిత-విశేషణ-విశిష్టైక్య-ప్రతిపాదన-పరత్వాశ్రవణే త్వమ్-పద-ప్రతిపన్న-సకల-దోష-భాగిత్వం పరస్య ప్రసజ్యేతేతి చేన్ నైతద్ ఏవమ్, త్వం పదేనాపి జీవాన్తర్యామిణః పరస్యైవాభిధానాత్।

[ఉక్తస్యాన్తర్యామి-పర్యన్తాభిధానస్యోపపాదనమ్]

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– సచ్-ఛబ్దాభిహితం నిరస్త-నిఖిల-దోష-గన్ధం సత్య-సఙ్కల్ప-మిశ్రాన-వధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ-కల్యాణ-గుణ-గణం సమస్త-కారణ-భూతం పరం బ్రహ్మ బహు స్యామ్ [ఛాన్., ౬.౨.౨] ఇతి సఙ్కల్ప్య తేజో-’బ్-అన్న-ప్రముఖం కృత్స్నం జగత్ సృష్ట్వా తస్మిన్ దేవాది-విచిత్ర-సంస్థాన-సంస్థితే జగతి చేతనం జీవ-వర్గం స్వ-కర్మానుగుణేషు శరీరేష్వ్ ఆత్మతయా ప్రవేశ్య స్వయం చ స్వేచ్ఛయైవ జీవాన్తరాత్మతయానుప్రవిశ్య ఏవమ్భూతేషు స్వ-పర్యన్తేషు దేవాద్య్-ఆకారేషు సఙ్ఘాతేషు నామ-రూపే వ్యాకరోత్। ఏవం రూప-సఙ్ఘాతస్యైవ వస్తుత్వం శబ్ద-వాచ్యత్వం చాకరోద్ ఇత్య్ అర్థః। అనేన జీవేనాత్మనా జీవేన మయేతి నిర్దేశో జీవస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం దర్శయతి। బ్రహ్మాత్మకత్వం చ జీవస్య జీవాన్తరాత్మతయా బ్రహ్మణః ప్రవేశాద్ ఇత్య్ అవగమ్యతే– ఇదం సర్వమ్ అసృజత। యద్ ఇదం కిం చ తత్ సృష్ట్వా। తద్ ఏవానుప్రావిశత్। తద్ అనుప్రవిశ్య। సచ్ చ త్యచ్ చాభవత్ [తై., ౨.౬.౨] ఇత్య్ అత్రేదం సర్వమ్ ఇతి నిర్దిష్టం చేతనాచేతన-వస్తు-ద్వయం సత్-త్యచ్-ఛబ్దాభ్యాం విజ్ఞానావిజ్ఞానశబ్దాభ్యాం చ విభజ్య నిర్దిశ్య చిద్-వస్తున్య్ అపి బ్రహ్మణో’నుప్రవేశాభిధానాత్। అత ఏవ నామ-రూప-వ్యాకరణాత్ సర్వే వాచకాః శబ్దా అచిజ్-జీవ-విశిష్ట-పరమాత్మ-వాచిన ఇత్య్ అవగతమ్– ఇతి॥

[జగతః పరమాత్మ-శరీరత్వాక్షేపక-వాక్యాని]

కిం చ— ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వమ్ [ఛాన్., ౬.౮.౭] ఇతి చేతన-మిశ్రం ప్రపఞ్చమ్ ఇదం సర్వమ్ ఇతి నిర్దిశ్య తస్యైష ఆత్మా [తై., ౨.౫] ఇతి ప్రతిపాదితమ్। ఏవం చ సర్వం చేతనాచేతనం ప్రతి బ్రహ్మణ ఆత్మత్వేన సర్వం సచేతనం జగత్ తస్య శరీరం భవతి। తథా చ శ్రుత్యన్తరాణ్య్ అన్తః ప్రవిష్టః శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా [తై., ౨.3.౧౧] యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద। యస్య పృథివీ శరీరమ్। యః పృథివీమ్ అన్తరో యమయతి। స త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః [బృహద్., ౫.౭.3] ఇతి ప్రారభ్య య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఆత్మనో’న్తరో యమ్ ఆత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరమ్। య ఆత్మానమ్ అన్తరో యమయతి। స త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః [బృహద్. ౫.౭.3] ఇత్య్ ఆది యః పృథివీమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ యస్య పృథివీ శరీరమ్। యో’పామన్తరే సఞ్చరన్ యస్యాపః శరీరమ్ ఇత్య్ ఆరభ్య యో’క్షరమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ యస్యాక్షరం శరీరమ్। యమ్ అక్షరం న వేద। ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మాపహత-పాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః [సుబాల ౭] ఇత్య్ ఆదీని సచేతనం జగత్ తస్య శరీరత్వేన నిర్దిశ్య తస్యాత్మత్వేన పరమాత్మానమ్ ఉపదిశన్తి॥

[శరీర-వాచి-శబ్దానాం శరీరి-పర్యన్తతా]

అతశ్ చేతన-వాచినో'పి శబ్దాశ్ చేతనస్యాప్య్ ఆత్మ-భూతం చేతన-శరీరకం పరమాత్మానమ్ ఏవాభిదధతి। యథాచేతన-దేవాది-సంస్థాన-పిణ్డ-వాచినః శబ్దాః తత్-తచ్-ఛరీరక-జీవాత్మన ఏవ వాచకాశ్ చత్వారః పఞ్చదశ-రాత్రాద్ దేవత్వం గచ్ఛన్తి [తాణ్డ్య-మహాబ్రా. ౨౩.౬] ఇత్య్ ఆదిషు, దేవా భవన్తీత్య్ అర్థః। శరీరస్య శరీరిణం ప్రతి ప్రకారత్వాత్ ప్రకార-వాచినాం చ శబ్దానాం ప్రకారిణ్య్ ఏవ పర్యవసానాత్ శరీర-వాచినాం శబ్దానాం శరీరి-పర్యవసానం న్యాయ్యమ్। ప్రకారో హి నామ ఇదమ్ ఇత్థమ్ ఇతి ప్రతీయమానే వస్తుని ఇత్థమ్ ఇతి ప్రతీయమానో'ంశః। తస్య తద్-వస్త్వ్-అపేక్షత్వేన తత్-ప్రతీతేస్ తద్-అపేక్షత్వాత్ తస్మిన్న్ ఏవ పర్యవసానం యుక్తమ్ ఇతి తస్య ప్రతిపాదకో'పి శబ్దస్ తస్మిన్న్ ఏవ పర్యవస్యతి। అత ఏవ గౌర-శ్వో మనుష్యః ఇత్య్ ఆది ప్రకార-భూతాకృతి-వాచినః శబ్దాః ప్రకారిణి పిణ్డే పర్యవస్యన్తః పిణ్డస్యాపి చేతన-శరీరత్వేన తత్-ప్రకారత్వాత్ పిణ్డ-శరీరక-చేతనస్యాపి పరమాత్మ-ప్రకారత్వాచ్ చ పరమాత్మన్య్ ఏవ పర్యవస్యతీతి సర్వ-శబ్దానాం పరమాత్మైవ వాచ్య ఇతి పరమాత్మ-వాచి-శబ్దేన సామానాధికరణ్యం ముఖ్యమ్ ఏవ।

[ఉక్త-సామానాధికరణ్య-ప్రయోజకే'తివ్యాప్తి-శఙ్కా-పరిహారౌ]

నను– ఖణ్డో గౌః ఖణ్డః శుక్లః ఇతి జాతి-గుణ-వాచినామ్ ఏవ పదానాం ద్రవ్య-వాచి-పదైః సహ సామానాధికరణ్యం దృష్టమ్, ద్రవ్యాణాం తు ద్రవ్యాన్తర-ప్రకారత్వే మత్వర్థీయ-ప్రత్యయో దృష్టః, యథా– దణ్డీ, కుణ్డలీ ఇతి। నైవమ్। జాతిర్ వా గుణో వా ద్రవ్యం వా నైతేష్వ్ ఏకమ్ ఏవ సామానాధికరణ్యే ప్రయోజకమ్, అన్యో'న్యస్మిన్ వ్యభిచారాత్, యస్య పదార్థస్య కస్యచిత్ ప్రకారతయైవ సద్-భావః, తస్య తద్-అపృథక్-సిద్ధి-స్థితి-ప్రతీతిభిస్ తద్-వాచినాం శబ్దానాం స్వాభిధేయ-విశిష్ట-ద్రవ్య-వాచిత్వాద్ ధర్మాన్తర-విశిష్ట-తద్-ద్రవ్య-వాచినా శబ్దేన సామానాధికరణ్యం యుక్తమ్ ఏవ। యత్ర పునః పృథక్-సిద్ధస్య స్వ-నిష్ఠస్యైవ ద్రవ్యస్య కదాచిత్ క్వచిద్ ద్రవ్యాన్తర-ప్రకారత్వమ్ ఇష్యతే; తత్ర మత్వర్థీయ-ప్రత్యయ ఇతి నిరవద్యమ్॥

[శిక్షితేన న్యాయేన పరమ-సాధ్య-సిద్ధిః]

తద్ ఏవం పరమాత్మనః శరీరతయా తత్-ప్రకారత్వాద్ అచిద్-విశిష్ట-జీవస్యాపి జీవ-నిర్దేశ-విశేష-రూపా అహన్త్వమ్ ఇత్య్ ఆది శబ్దాః పరమాత్మానమ్ ఏవాచక్షత ఇతి తత్ త్వమ్ అసి [ఛాన్., ౬.౮.౭] ఇతి సామానాధికరణ్యేనోపసంహృతమ్; ఏవం చ సతి పరమాత్మానం ప్రతి జీవస్య శరీరతయాన్వయాజ్ జీవ-గతా ధర్మాః పరమాత్మానం న స్పృశన్తి, యథా స్వ-శరీర-గతా బాలత్వ-యువత్వ-స్థవిరత్వాదయో ధర్మా జీవం న స్పృశన్తి॥

[తత్-త్వమ్-అసి-శ్రుతేర్ అర్థః]

అతః తత్ త్వమ్ అసి [ఛాన్., ౬.౮.౭] ఇతి సామానాధికరణ్యే తత్-పదం జగత్-కారణ-భూతం సత్య-సఙ్కల్పం, సర్వ-కల్యాణ-గుణాకరం, నిరస్త-సమస్త- హేయ-గన్ధం, పరమాత్మానమ్ ఆచష్టే, త్వమ్ ఇతి చ తమ్ ఏవ సశరీర-జీవ-శరీరకమ్ ఆచష్ట ఇతి సామానాధికరణ్యం ముఖ్య-వృత్తమ్; ప్రకరణావిరోధః సర్వ-శ్రుత్య్-అవిరోధో బ్రహ్మణి నిరవద్యే కల్యాణైకతానే' విద్యాది-దోష-గన్ధాభావశ్ చ । అతో జీవ-సామానాధికరణ్యమ్ అపి విశేషణ-భూతాజ్ జీవాద్ అన్యత్వమ్ ఏవాపాదయతీతి విజ్ఞాన-మయాజ్ జీవాద్ అన్య ఏవానన్ద-మయః పరమాత్మా ॥

[ఆనన్ద-మయస్య శారీరత్వ-శ్రవణం జీవత్వ-జ్ఞాపకమ్ ఇత్య్ అస్య నిరాసః]

యద్ ఉక్తమ్– తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా [తై., ౨.౫] ఇత్య్ ఆనన్ద-మయస్య శారీరత్వ-శ్రవణాజ్ జీవాద్ అన్యత్వం న సమ్భవతి– ఇతి, తద్ అయుక్తమ్; అస్మిన్ ప్రకరణే సర్వత్ర తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా । యః పూర్వస్య [తై., ౨.౫] ఇతి పరమాత్మన ఏవ శారీరాత్మత్వాభిధానాత్ । కథమ్ । తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః [తై., ౨.౧] ఇత్య్ ఆకాశాది-సృజ్య-వర్గస్య పరమ-కారణత్వేన ప్రజ్ఞాత-జీవ-వ్యతిరేకస్య పరస్య బ్రహ్మణ ఆత్మత్వేన వ్యపదేశాత్ తద్-వ్యతిరిక్తాకాశాదీనామ్ అన్న-మయ-పర్యన్తానాం తచ్-ఛరీరత్వమ్ అవగమ్యతే । యస్య పృథివీ శరీరం, యస్యాపః శరీరం, యస్య తేజః శరీరం, యస్య వాయుః శరీరం, యస్యాకాశః శరీరం, యస్యాక్షరం శరీరం, యస్య మృత్యుః శరీరం, ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మాపహత-పాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః [సుబాల, ౭] ఇతి సుబాల-శ్రుత్యా సర్వ-తత్త్వానాం పరమాత్మ-శరీరత్వం స్పష్టమ్ అభిధీయతే । అతః— తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ ఆత్మనః [తై., ౨.౧] ఇత్య్ అత్రైవాన్న-మయస్య పరమాత్మైవ శారీర ఆత్మేత్య్ అవగతః । ప్రాణ-మయం ప్రకృత్య్ ఆహ– తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా । యః పూర్వస్య ఇతి । పూర్వస్యాన్న-మయస్య యః శారీర ఆత్మా శ్రుత్య్-అన్తర-సిద్ధః పరమ-కారణ-భూతః పరమాత్మా; స ఏవ తస్య ప్రాణ-మయస్యాపి శారీర ఆత్మేత్య్ అర్థః । ఏవం మనో-మయ-విజ్ఞాన-మయయోర్ ద్రష్టవ్యమ్ ॥

[ఆనన్ద-మయస్య పరమాత్మత్వోపపాదనమ్, సూత్రార్థోపసంహారశ్ చ]

ఆనన్ద-మయే తు ఏష ఏవ [తై., ౨.౫] ఇతి నిర్దేశస్ తస్యానన్యాత్మత్వం దర్శయితుమ్ । తత్ కథం విజ్ఞాన-మయస్యాపి పూర్వోక్తయా నీత్యా పరమాత్మైవ శారీర ఆత్మేత్య్ అవగతః । ఏవం సతి విజ్ఞాన-మయస్య యః శారీర ఆత్మా, స ఏవానన్ద-మయస్యాపి శారీర ఆత్మేత్య్ ఉక్తే ఆనన్ద-మయస్యాభ్యాసావగత-పరమాత్మ-భావస్య పరమాత్మనః స్వయమ్ ఏవాత్మేత్య్ అవగమ్యతే । ఏవం చ స్వ-వ్యతిరిక్తం చేతనాచేతన-వస్తు-జాతం స్వ-శరీరమ్ ఇతి స ఏవ నిరుపాధికః శారీర ఆత్మా । అత ఏవేదం పరం బ్రహ్మాధికృత్య ప్రవృత్తం శాస్త్రం శారీరకమ్ ఇత్య్ అభియుక్తైర్ అభిధీయతే । అతో విజ్ఞాన-మయాజ్ జీవాద్ అన్య ఏవ పరమాత్మా ఆనన్ద-మయః ॥౧౩॥

[ఆనన్ద-మయ-శబ్దే మయటః వికారార్థకత్వాశఙ్కా]

ఆహ– నాయమ్ ఆనన్ద-మయో జీవాద్ అన్యః, వికార-శబ్దస్య మయట్ ప్రత్యయస్య శ్రవణాత్ మయడ్వైతయోః [అష్టా. ౪.3.౧౪3] ఇతి ప్రకృత్య నిత్యం వృద్ధ-శరాదిభ్యః [అష్టా. ౪.౪.౨౪౪] ఇతి వికారార్థే మయట్ స్మర్యతే। వృద్ధశ్ చాయమ్ ఆనన్ద-శబ్దః॥

నను ప్రాచుర్యే'పి మయడ్ అస్తి తత్-ప్రకృత-వచనే మయట్ [అష్టా. ౫.౪.౨౧] ఇతి స్మృతేః। యథా అన్న-మయో యజ్ఞః ఇతి। స ఏవాయం భవిష్యతి। నైవమ్– అన్న-మయ ఇత్య్ ఉపక్రమే వికారార్థత్వం దృష్టమ్, అత ఔచిత్యాద్ అస్యాపి వికారార్థత్వమ్ ఏవ యుక్తమ్॥

కిం చ– ప్రాచుర్యార్థత్వే'పి జీవాద్ అన్యత్వం న సిధ్యతి। తథా హి— ఆనన్ద-ప్రచుర ఇత్య్ ఉక్తే దుఃఖ-మిశ్రత్వమ్ అవర్జనీయమ్। ఆనన్దస్య హి ప్రాచుర్యం దుఃఖస్యాల్పత్వమ్ అవగమయతి। దుఃఖ-మిశ్రత్వమ్ ఏవ హి జీవత్వమ్। అత ఔచిత్య-ప్రాప్త-వికారార్థత్వమ్ ఏవ యుక్తమ్॥

కిం చ లోకే మృణ్-మయం హిరణ్-మయం దారు-మయమ్ ఇత్య్ ఆదిషు, వేదే చ పర్ణ-మయీ జుహూః [యజుర్. 3.౫.౭] శమీ-మయ్యః స్రుచః, దర్భ-మయీ రశనా [యజుర్. 3.౮.౨] ఇత్య్ ఆదిషు మయటో ప్రయోగ-బాహుల్యాత్ స ఏవ ప్రథమతరం ధియమ్ అధిరోహతి। జీవస్య చానన్ద-వికారత్వమ్ అస్త్య్ ఏవ; తస్య స్వత ఆనన్ద-రూపస్య సతః సంసారిత్వావస్థా తద్-వికార ఏవేతి। అతో వికార-వాచినో మయట్ ప్రత్యయస్య శ్రవణాద్ ఆనన్ద-మయో జీవాద్ అనతిరిక్త ఇతి।

తద్ ఏతద్ అనుభాష్య పరిహరతి–

[మయటో వికారార్థత్వ-నిరాసః]

౧౪ వికార-శబ్దాన్ నేతి చేన్ న ప్రాచుర్యాత్॥౧।౧।౧౪॥

నైతద్య్ ఉక్తం; కుతః। ప్రాచుర్యాత్– పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్య్ ఆనన్ద-ప్రాచుర్యాత్। ప్రాచుర్యార్థే చ మయటః సమ్భవాత్। ఏతద్ ఉక్తం భవతి– శత-గుణితోత్తర-క్రమేణాభ్యస్యమానస్యానన్దస్య జీవాశ్రయత్వాసమ్భవాద్ బ్రహ్మాశ్రయో'యమ్ ఆనన్ద ఇతి నిశ్చితే సతి తస్మిన్ బ్రహ్మణి వికారాసమ్భవాత్ ప్రాచుర్యే'పి మయడ్-విధి-సమ్భవాచ్ చానన్ద-మయః పరం బ్రహ్మ– ఇతి।

ఔచిత్యాత్ ప్రయోగ-ప్రాఢ్యా చ మయటో వికారార్థత్వమ్ అర్థ-విరోధాన్ న సమ్భవతి। కిం చ— ఔచిత్యం ప్రాణ-మయ ఏవ పరిత్యక్తమ్, తత్ర వికారార్థత్వాసమ్భవాత్। అతస్ తత్ర పఞ్చవృత్తేర్ వాయోః ప్రాణ-వృత్తిమత్తా-మాత్రేణ ప్రాణ-మయత్వమ్, ప్రాణాపానాదిషు పఞ్చసు వృత్తిషు ప్రాణ-వృత్తేః ప్రాచుర్యాద్ వా। న చ ప్రాచుర్యే మయట్ ప్రత్యయస్య ప్రాఢిర్ నాస్తి, అన్న-మయో యజ్ఞః, శకట-మయీ యాత్రా ఇత్య్ ఆదిషు దర్శనాత్॥

యద్ ఉక్తమ్ ఆనన్ద-ప్రాచుర్యమ్ అల్ప-దుఃఖ-సద్-భావమ్ అవగమయతీతి; తద్ అసత్, తత్ ప్రచురత్వం హి తత్ ప్రభూతత్వమ్, తచ్ చేతరస్య సత్తాం నావగమయతి, అపి తు

తస్యాల్పత్వం నివర్తయతి। ఇతర-సద్-భావాసద్భావౌ తు ప్రమాణాన్తరావసేయౌ, ఇహ చ ప్రమాణాన్తరేణ తద్-అభావోఽవగమ్యతే, అపహత-పాప్మా [ఛాన్., ౮.౨.౫] ఇత్య్ ఆదినా। తత్రైతావద్ ఏవ వక్తవ్యం, బ్రహ్మానన్దస్య ప్రభూతత్వమ్ అన్యానన్దస్యాల్పత్వమ్ అపేక్షత ఇతి। ఉచ్యతే చ— తత్ స ఏకో మానుష ఆనన్దః [తై., ౨.౮] ఇత్య్ ఆదినా జీవానన్దాపేక్షయా బ్రహ్మానన్దో నిరతిశయ-దశాపన్నః ప్రభూత ఇతి।

యచ్ చోక్తం జీవస్యానన్ద-వికారత్వం సమ్భవతీతి తద్ అపి నోపపద్యతే, జీవస్య జ్ఞానానన్ద-స్వరూపస్య కేనచిద్ ఆకారేణ మృద ఇవ ఘటాద్య్-ఆకారేణ పరిణామః సకల-శ్రుతి-స్మృతి-న్యాయ-విరుద్ధః। సంసార-దశాయాం తు కర్మణా జ్ఞానానన్దౌ సఙ్కుచితావ్ ఇత్య్ ఉపపాదయిష్యేతే। అతశ్ చానన్ద-మయో జీవాద్ అన్యః పరం బ్రహ్మ॥౧౪॥

[ఆనన్ద-హేత్వ్ ఆనన్ద-మయ-శబ్ద ఆనన్ద-ప్రచురార్థకః]

ఇతశ్ చ జీవాద్ అన్య ఆనన్ద-మయః పరం బ్రహ్మ–

౧౫ తద్-ధేతు-వ్యపదేశాచ్ చ॥౧।౧।౧౫॥

కో హ్య్ ఏవాన్యాత్ కః ప్రాణ్యాత్। యద్ ఏష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్। ఏష హ్య్ ఏవానన్దయాతి [తై., ౨.౭] ఇతి। ఏష ఏవ జీవానానన్దయతీతి జీవానన్ద-హేతుర్ అయం వ్యపదిశ్యతే। అతశ్ చానన్దయితవ్యాజ్ జీవాద్ ఆనన్దయితాయమ్ అన్య ఆనన్ద-మయః పరమాత్మేతి విజ్ఞాయతే। ఆనన్ద-మయ ఏవాత్ర ఆనన్ద-శబ్దేనోచ్యత ఇతి చానన్తరమ్ ఏవ వక్ష్యతే॥

[సత్యం జ్ఞానమ్ ఇతి మన్త్ర-వర్ణేనానన్ద-మయ-శబ్దేన చైకస్యైవ వస్తునః ప్రతిపాదనమ్ ఆనన్ద-మయస్య పరమాత్మత్వమ్]

ఇతశ్ చ జీవాద్ అన్యానన్ద-మయః

౧౬ మాన్త్ర-వర్ణికమ్ ఏవ చ గీయతే॥౧।౧।౧౬॥

సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧] ఇతి మన్త్ర-వర్ణోదితం బ్రహ్మైవానన్ద-మయ ఇతి గీయతే। తత్ తు జీవ-స్వరూపాద్ అన్యత్ పరం బ్రహ్మ। తథా హి– బ్రహ్మవిద్ ఆప్నోతి పరమ్ [తై., ౨.౧] ఇతి జీవస్య ప్రాప్యతయా బ్రహ్మ నిర్దిష్టమ్॥

తద్ ఏషాభ్యుక్తా [తై., ౨.౧] ఇతి– తద్ బ్రహ్మ అభిముఖీకృత్య ప్రతిపాద్యతయా పరిగృహ్య, ఋగ్ ఏషా అధ్యేతృభిర్ ఉక్తా। బ్రాహ్మణోక్తస్యార్థస్య వైశద్యమనేన మన్త్రేణ క్రియత ఇత్య్ అర్థః, జీవస్యోపాసకస్య ప్రాప్యం బ్రహ్మ తస్మాద్ విలక్షణమ్ ఏవ। అనన్తరం చ తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః [తై., ౨.౭] ఇత్య్ ఆరభ్యోత్తరోత్తరైర్ బ్రాహ్మణైర్ మన్త్రైశ్ చ తద్ ఏవ విశదీక్రియతే। అతో జీవాద్ అన్య ఆనన్ద-మయః॥

[ప్రాప్యస్య ప్రాప్తుశ్ చాభేద-శఙ్కా-పరిహారౌ]

అత్రాహ– యద్య్ అప్య్ ఉపాసకాత్ ప్రాప్యస్య భేదేన భవితవ్యం తథాపి న వస్త్వ్-అన్తరం జీవాన్ మాన్త్రవర్ణికం బ్రహ్మ కిన్తు తస్యైవోపాసకస్య నిరస్త-సమస్తావిద్యా-గన్ధ-నిర్విశేష-చిన్-మాత్రైకరసం శుద్ధం స్వరూపమ్, తద్ ఏవ సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ ఇతి మన్త్రేణ విశోధ్యతే। తద్ ఏవ చ యతో వాచో నివర్తన్తే। అప్రాప్య మనసా సహ [తై., ౨.౩.౯] ఇతి వాఙ్-మనసాగోచరతయా నిర్విశేషమ్ ఇతి గమ్యతే। అతస్ తద్ ఏవ మాన్త్రవర్ణికమ్ ఇతి తస్మాద్ అనతిరిక్త ఆనన్ద-మయ ఇతి। అత ఉత్తరం పఠతి।

౧౭ నేతరోఽనుపపత్తేః॥౧।౧।౧౭॥

పరమాత్మన ఇతరో జీవ-శబ్దాభిలప్యో ముక్తావస్థోఽపి న భవతి మాన్త్రవర్ణికః। కుతః। అనుపపత్తేః। తథావిధస్యాత్మనో నిరుపాధికం విపశ్చిత్త్వం నోపపద్యతే। ఇదమ్ ఏవ హి నిరుపాధికం విపశ్చిత్త్వమ్। సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయ [తై., ౨.౬] ఇతి సత్య-సఙ్కల్పత్వ-ప్రదర్శనేన వివరిష్యతే। వివిధం పశ్యచ్ చిత్త్వం హి విపశ్చిత్త్వమ్। పృషోదరాదిత్వాత్ పశ్యచ్-ఛబ్దావయవస్య యచ్-ఛబ్దస్య లోపం కృత్వా వ్యుత్పాదితో విపశ్చిచ్-ఛబ్దః। యద్య్ అపి ముక్తస్య విపశ్చిత్త్వం సమ్భవతి తథాపి తస్యైవాత్మనః సంసార దశాయామ్ అవిపశ్చిత్త్వమ్ అప్య్ అస్తీతి నిరుపాధికం విపశ్చిత్త్వం నోపపద్యతే। నిర్విశేష-చిన్-మాత్రతాపన్నస్య ముక్తస్య వివిధ-దర్శనాభావాత్ సుతరాం విపశ్చిత్త్వం న సమ్భవతీతి న కేనాపి ప్రమాణేన నిర్విశేషం వస్తు ప్రతిపాద్యత ఇతి చ పూర్వమ్ ఏవోక్తమ్॥

[యతో వాచ ఇతి శ్రుత్యా నిర్విశేష-వస్తునోఽసిద్ధిః]

యతో వాచో నివర్తన్తే [తై., ౨.౯] ఇతి చ వాక్యం యది వాఙ్-మనసయోర్ బ్రహ్మణో నివృత్తిమ్ అభిదధీత; న తతో నిర్విశేషతాం వస్తునోఽవగమయితుం శక్నుయాద్ అపి తు వాఙ్-మనసయోస్ తత్రాప్రమాణతాం వదేత్। తథా చ సతి తస్య తుచ్ఛత్వమ్ ఏవాపద్యతే। బ్రహ్మవిద్ ఆప్నోతి [తై., ౨.౧] ఇత్య్ ఆరభ్య బ్రహ్మణో విపశ్చిత్త్వం జగత్-కారణత్వం జ్ఞానానన్దైకతానతామ్ ఇతరాన్-ప్రత్యానన్దయితృత్వం కామాద్ ఏవ చిద్-ఆత్మకస్య కృత్స్న-స్రష్టృత్వం సృజ్య-వర్గానుప్రవేశ-కృత-తదాత్మకత్వం భయాభయ-హేతుత్వం వాయ్వ్-ఆదిత్యాదీనాం ప్రశాసితృత్వం శత-గుణితోత్తర-క్రమేణ నిరతిశయానన్దత్వమ్ అన్యచ్ చానేకం ప్రతిపాద్య వాఙ్-మనసయోర్ బ్రహ్మణి ప్రవృత్త్య్-అభావేన నిష్ప్రమాణకం బ్రహ్మేత్య్ ఉచ్యత ఇతి భ్రాన్త-జల్పితం యతో వాచో నివర్తన్తే [తై., ౨.౯] ఇతి యచ్-ఛబ్ద-నిర్దిష్టమ్ అర్థం, ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ [తై., ౨.౯] ఇత్య్ ఆనన్ద-శబ్దేన ప్రతినిర్దిశ్య తస్య బ్రహ్మ-సమ్బన్ధిత్వం బ్రహ్మణ ఇతి వ్యతిరేక-నిర్దేశేన ప్రతిపాద్య తద్ ఏవ వాఙ్-మనసాగోచరం విద్వాన్ ఇతి తద్-వేదనమ్ అభిదధద్ వాక్యం జరద్-గవాది-వాక్యవద్ అనర్థకం వాచ్యానన్తర్గతం చ స్యాత్॥

అతః శత-గుణితోత్తర-క్రమేణ బ్రహ్మానన్దస్యాతిశయేయత్తాం వక్తుమ్ ఉద్యమ్య తస్యేయత్తాయా అభావాద్ ఏవ వాఙ్-మనసయోస్ తతో నివృత్తిః, యతో వాచో నివర్తన్తే [తై., ౨.౯] ఇత్య్

ఉచ్యతే। ఏవమ్ ఇయత్తా-రహితం బ్రహ్మణ ఆనన్దం విద్వాన్ కుతశ్చన న బిభేతి ఇత్య్ ఉచ్యతే। కిం చ— అస్య మాన్త్రవర్ణికస్య విపశ్చితః సో'కామయత [త్తై., ౨.౬] ఇత్య్ ఆరభ్య వక్ష్యమాణస్వ-సఙ్కల్పావప్త-జగజ్-జన్మ-స్థితి-జగద్-అన్తరాత్మత్వాదేర్ ముక్తాత్మ-స్వరూపాద్ అన్యత్వం సుస్పష్టమ్ ఏవ॥౧౭॥

[భేద-వ్యపదేశాత్ శ్రౌతాద్ ఆనన్ద-మయస్య జీవాద్ అన్యతా]

ఇతశ్ చోభయావస్థాత్ ప్రత్యగాత్మనో'న్య ఆనన్ద-మయః–

౧౮ భేద-వ్యపదేశాచ్ చ॥౧।౧।౧౮॥

తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ ఆత్మన ఆకాశః [త్తై., ౨.౧] ఇత్య్ ఆరభ్య మాన్త్రవర్ణికం బ్రహ్మ వ్యఞ్జయద్-వాక్యమ్ అన్న-ప్రాణ-మనోభ్య ఇవ జీవాద్ అపి తస్య భేదం వ్యపదిశతి తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ విజ్ఞాన-మయాత్। [త్తై., ౨.౫] అన్యో'న్తర ఆత్మానన్ద-మయః [త్తై., ౨.౫] ఇతి। అతో జీవాద్ భేదస్య వ్యపదేశాచ్ చాయం మాన్త్రవర్ణిక ఆనన్ద-మయో'న్య ఏవేతి జ్ఞాయతే॥౧౮॥

[ఆనన్ద-మయస్య జీవాద్ అన్యత్వమ్ అచిత్-సంసర్గాభావ-కాలిక-సృష్టి-సఙ్కల్ప-జ్ఞాప్యమ్]

ఇతశ్ చ జీవాద్ అన్యః–

౧౯ కామాచ్ చ నానుమానాపేక్షా॥౧।౧।౧౯॥

జీవస్యావిద్యాపర-వశస్య జగత్-కారణత్వే హ్య్ అవర్జనీయా ఆనుమానిక-ప్రధానాది-శబ్దాభిధేయాచిద్-వస్తు-సంసర్గాపేక్షా; తథైవ హి చతుర్ముఖాదీనాం కారణత్వమ్, ఇహ చ సో' కామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయ [త్తై., ౨.౬] ఇత్య్ అచిత్-సంసర్గ-రహితస్య స్వ-కామాద్ ఏవ విచిత్ర-చిద్-అచిద్-వస్తునః సృష్టిర్ ఇదం సర్వమ్ అసృజత, యద్ ఇదం కిం చ [త్తై., ౨.౬.౨] ఇత్యామ్నాయతే। అతో'స్యానన్ద-మయస్య జగత్ సృజతో నానుమానికాచిద్-వస్తు-సంసర్గాపేక్షా ప్రతీయతే। తతశ్ చ జీవాద్ అన్య ఆనన్ద-మయః॥౧౯॥

[ఆనన్ద-మయ-యోగేన జీవస్యానన్ద-లాభాజ్ జ్ఞాపకాత్ ఆనన్ద-మయస్య జీవాద్ అన్యత్వమ్]

ఇతశ్ చ జీవాద్ అన్య ఆనన్ద-మయః–

౨౦ అస్మిన్న్ అస్య చ తద్-యోగం శాస్తి॥౧।౧।౨౦॥

అస్మిన్– ఆనన్ద-మయే, అస్య— జీవస్య, తద్-యోగమ్– ఆనన్ద-యోగమ్, శాస్తి శాస్త్రమ్– రసో వై సః, రసం హ్య్ ఏవాయం లబ్ధ్వానన్దీ భవతి [త్తై., ౨.౭.౧] ఇతి। రస-శబ్దాభిధేయానన్ద-మయ-లాభాద్ అయం జీవ-శబ్దాభిలపనీయ ఆనన్దీ భవతీత్య్ ఉచ్యమానే యల్ లాభాద్ య ఆనన్దీ భవతి, స స ఏవేత్య్ అనున్మత్తః కో బ్రవీతిత్య్ అర్థః॥

[ఆనన్దానన్ద-మయ-శబ్దయోర్ అర్థాభేదః]

ఏవమ్ ఆనన్ద-మయః పరం బ్రహ్మేతి నిశ్చితే సతి యద్ ఏష ఆకాశ ఆనన్దః [త్రై., ౨.౭], విజ్ఞానమ్ ఆనన్దం బ్రహ్మ [బృహద్. ౩.౯.౨౮] ఇత్య్ ఆదిష్వ్ ఆనన్ద-శబ్దేనానన్ద-మయ ఏవ పరామృశ్యతే। యథా విజ్ఞాన-శబ్దేన విజ్ఞాన-మయః అత ఏవ ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ [త్రై., ౨.౯.౧] ఇతి వ్యతిరేక-నిర్దేశః। అత ఏవ చ ఆనన్ద-మయమ్ ఆత్మానమ్ ఉపసఙ్క్రామతి [త్రై., ౨.౮.౩] ఇతి ఫల-నిర్దేశశ్ చ। ఉత్తరే చానువాకే పూర్వానువాకోక్తానామ్ అన్న-మయాదీనామ్ అన్నం బ్రహ్మేతి వ్యాజానాత్ [త్రై., 3.౨], ప్రాణో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ [త్రై., 3.3] మనో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ [త్రై., 3.౪], విజ్ఞానం బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ [త్రై., 3.౩.౧] ఇతి ప్రతిపాదనాత్। ఆనన్దో బ్రహ్మ [త్రై., 3.౬.౧] ఇత్య్ అప్య్ ఆనన్ద-మయస్యైవ ప్రతిపాదనమ్ ఇతి విజ్ఞాయతే; తత ఏవ తత్రాపి— ఆనన్ద-మయమ్ ఆత్మానమ్ ఉపసఙ్క్రమ్య [త్రై., ౨.౧౦.౩] ఇత్య్ ఉపసంహృతమ్।

అతః ప్రధాన-శబ్దాభిలప్యాద్ అర్థాన్తర-భూతస్య పరస్య బ్రహ్మణో జీవ-శబ్దాభిలపనీయాద్ అపి వస్తునోऽర్థాన్తరత్వం సిద్ధమ్॥౨౦॥

ఇత్య్ ఆనన్ద-మయాధికరణమ్॥౬॥

[ఆనన్ద-మయాధికరణ-శేష-భూతమ్]

అన్తరధికరణమ్॥౭॥

[అధికరణార్థః– అక్ష్య్-ఆదిత్యాన్తర్వర్తిత్వేనోపాస్యత్వమ్ అపి న జీవ-విశేషస్య కిన్తు పరమాత్మన ఏవ]

[అన్తరాదిత్య-విద్యా, అన్తరక్షి-విద్యా చ, ఛాన్. ౧.౬.౭] [నిర్విశేష-వస్తునః]

[అవాన్తర-సఙ్గతి-ప్రదర్శనమ్]

యద్య్ అపి మన్ద-పుణ్యానాం జీవానాం, కామాజ్ జగత్-సృష్టిః, అతిశయితానన్ద-యోగో భయాభయ-హేతుత్వమ్ ఇత్య్ ఆది న సమ్భవతి, తథాపి, విలక్షణ-పుణ్యానామ్ ఆదిత్యేన్ద్ర ప్రజాపతి-ప్రక్-షృతీనాం సమ్భవత్య్ ఏవేతి ఇమామ్ ఆశఙ్కాం నిరాకరోతి–

౨౧ అన్తస్ తద్-ధర్మోపదేశాత్॥౧।౧।౨౧॥

[విషయ-వాక్య-ప్రదర్శనమ్]

ఇదమ్ ఆమ్నాయతే ఛాన్దోగ్యే య ఏషోऽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే హిరణ్య-శ్మశ్రుర్ హిరణ్య-కేశ ఆప్రణ-ఖాత్ సర్వ ఏవ సువర్ణః। తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమ్ ఏవమ్

అక్షిణీ తస్యోదిత నామ స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదితః ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేద। తస్యర్క్ చ సామ చ గేష్ణౌ ఇత్య్ అధిదైవతమ్ [ఛాన్., ౧.౬.౬-౮] అథాధ్యాత్మమ్, అథ య ఏషో'న్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే సైవర్క్ తత్ సామ తద్ ఉక్థ్యం తద్ యజుస్ తద్ బ్రహ్మ తస్యైతస్య తద్ ఏవ రూపం యద్ అముష్య రూపం యావ్ అముష్య గేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ యన్ నామ తన్ నామ [ఛాన్., ౧.౭.౫] ఇతి॥

[సంశయ-స్వరూపమ్]

తత్ర సన్దిహ్యతే– కిమ్ అయమ్ అక్ష్య్-ఆదిత్య-మణ్డలాన్తర్వర్తీ పురుషః పుణ్యోపచయ-నిమిత్తైశ్వర్య ఆదిత్యాది-శబ్దాభిలప్యో జీవ ఏవ, ఆహోస్విత్ తద్-అతిరిక్తః పరమాత్మా– ఇతి।

[పూర్వ-పక్షః]

కిం యుక్తమ్ ఉపచిత-పుణ్యో జీవ ఏవేతి।

[పూర్వ-పక్షే యుక్తిః]

కుతః। సశరీరత్వ-శ్రవణాత్। శరీర-సమ్బన్ధో హి జీవానామ్ ఏవ సమ్భవతి। కర్మానుగుణ-ప్రియాప్రియ-యోగాయ హి శరీర-సమ్బన్ధః। అత ఏవ హి కర్మ-సమ్బన్ధ-రహితస్య మోక్షస్య ప్రాప్యత్వమ్ అశరీరత్వేనోచ్యతే న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోర్ అపహతిర్ అస్తి। అశరీరం వా వ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః [ఛాన్., ౮.౧౨.౧] ఇతి। సమ్భవతి చ పుణ్యాతిశయాజ్ జ్ఞానాధిక్యమ్, శక్త్య్-ఆధిక్యం చ। అత ఏవ లోక-కామేశత్వాది తస్యైవోపపద్యతే। తత ఏవ చోపాస్యత్వమ్, ఫల-దాయిత్వం, పాప-క్షపణ-కరత్వేన మోక్షోపయోగిత్వం చ। మనుష్యేష్వ్ అప్య్ ఉపచిత-పుణ్యాః కేచిజ్ జ్ఞాన-శక్త్య్-ఆదిభిర్ అధికతరా దృశ్యన్తే; తతశ్ చ సిద్ధ-గన్ధర్వాదయః; తతశ్ చ దేవాః; తతశ్ చేన్ద్రాదయః। అతో బ్రహ్మాదిష్వ్ అన్యతమ ఏవైకైకస్మిన్ కల్పే పుణ్య-విశేషేణైవమ్భూతమ్ ఐశ్వర్యం ప్రాప్తో జగత్-సృష్ట్య్-ఆద్య్ అపి కరోతీతి జగత్-కారణత్వ-జగద్-అన్తరాత్మత్వాది వాక్యమ్ అస్మిన్న్ ఏవోపచిత-పుణ్య-విశేషే సర్వజ్ఞే సర్వ-శక్తౌ వర్తతే। అతో న జీవాద్ అతిరిక్తః పరమాత్మా నామ కశ్చిద్ అస్తి। ఏవం చ సతి, అస్థూలమ్ అనణ్వ్ అహ్రస్వమ్ [బృహద్., ౫.౮.౮] ఇత్య్ ఆదయో జీవాత్మనః స్వరూపాభిప్రాయా భవన్తి। మోక్ష-శాస్త్రాణ్య్ అపి తత్-స్వరూప-తత్-ప్రాప్త్యుపాయోపదేశ-పరాణి– ఇతి॥

[సిద్ధాన్తః సయుక్తికః]

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే– అన్తస్ తద్-ధర్మోపదేశాత్।

[తత్ర సూత్రాక్షరార్థ-వర్ణనమ్]

అన్తరాదిత్యే'న్తరక్షిణి చ యః పురుషః ప్రతీయతే, స జీవాద్ అన్యః పరమాత్మైవ। కుతః। తద్-ధర్మోపదేశాత్– జీవేష్వ్ అసమ్భవంస్ తద్-అతిరిక్తస్యైవ పరమాత్మనో ధర్మో'యమ్ అపహత-పాప్మత్వాదిః స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదితః [ఛాన్., ౧.౬.౭] ఇత్య్ ఆదినోపదిశ్యతే। అపహత-పాప్మత్వం హ్య్ అపహత-కర్మత్వమ్, కర్మ-వశ్యతాగన్ధ-రహితత్వమ్ ఇత్య్ అర్థః। కర్మాధీన-సుఖ-దుఃఖ-భాగిత్వేన కర్మ-వశ్యా హి జీవాః। అతో'పహత-పాప్మత్వం జీవాద్ అన్యస్య పరమాత్మన ఏవ ధర్మః॥ తత్-పూర్వకం స్వరూపోపాధికం లోక-కామేశత్వమ్, సత్య-సఙ్కల్పత్వాదికం సర్వ-భూతాన్తరాత్మత్వం చ తస్యైవ ధర్మః। యథాహ— ఏష ఆత్మాపహత-పాప్మా విజరో విమృత్యుర్ విశోకో విజిఘత్సో'పిపాసః సత్య-కామః సత్య-సఙ్కల్పః [ఛాన్., ౮.౧.౫] ఇతి, తథా ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మాపహత-పాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః [సుబాల, ౭] ఇతి। సో'కామయత। బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి [తై., ౨.౬] ఇత్య్ ఆది సత్య-సఙ్కల్పత్వ-పూర్వక సమస్త-చిద్-అచిద్-వస్తు-సృష్టి-యోగో నిరుపాధిక-భయాభయ-హేతుత్వమ్, వాఙ్-మనస-పరిమితి-కృత-పరిచ్ఛేద-రహితానవధికాతిశయానన్ద-యోగ ఇత్య్ ఆదయో'కర్మ-సమ్పాద్యాః స్వాభావికా ధర్మా జీవస్య న సమ్భవన్తి॥

[పూర్వ-పక్షస్య సయుక్తికో నిరాసః]

యత్ తు శరీర-సమ్బన్ధాన్ న జీవాతిరక్త ఇత్య్ ఉక్తమ్; తద్ అసత్, న హి సశరీరత్వం కర్మ-వశ్యతాం సాధయతి, సత్య-సఙ్కల్ప స్యేచ్ఛయాపి శరీర-సమ్బన్ధ-సమ్భవాత్। అథోచ్యతే– శరీరం నామ త్రి-గుణాత్మక-ప్రకృతి-పరిణామ-రూప-భూత-సఙ్ఘాతః; తత్-సమ్బన్ధశ్ చాపహత-పాప్మనః సత్య-సఙ్కల్పస్య పురుషస్యేచ్ఛయా న సమ్భవతి, అపురుషార్థత్వాత్। కర్మ-వశ్యస్య తు స్వరూపానభిజ్ఞస్య కర్మానుగుణ-ఫలోపభోగాయానిచ్ఛతో'పి తత్-సమ్బన్ధో'వర్జనీయః– ఇతి॥

[భగవతో'కర్మ-వశ్యస్యాపి దేహ-సమ్బన్ధః]

స్యాద్ ఏతద్ ఏవమ్। యది గుణ-త్రయ-మయః ప్రాకృతో'స్య దేహః స్యాత్ స తు స్వాభిమతః స్వానురూపో'ప్రాకృత ఏవేతి సర్వమ్ ఉపపన్నమ్॥

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– పరస్యైవ బ్రహ్మణో నిఖిల-హేయ-ప్రత్యనీకానన్త-జ్ఞానానన్దైక-స్వరూపతయా సకలేతర-విలక్షణస్య స్వాభావికానవిధకాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ-కల్యాణ-గుణ-గణాశ్ చ సన్తి। తద్వద్ ఏవ స్వాభిమతానురూపైక-రూపాచిన్త్య-దివ్యాద్భుత-నిత్య-నిరవద్య-నిరతిశయౌజ్జ్వల్య-సౌన్దర్య-సౌగన్ధ్య-సౌకుమార్య-లావణ్య-యౌవనాద్య్-అనన్త-గుణ-గణ-నిధి-దివ్య-రూపమ్ అపి స్వాభావికమ్ అస్తి। తద్ ఏవోపాసకానుగ్రహేణ తత్-తత్-ప్రతిపత్త్య్-అనురూప-సంస్థానం కరోత్య్ అపార-కారుణ్య-సౌశీల్య-వాత్సల్యౌదార్య-జలనిధిర్ నిరస్త-నిఖిల-హేయ-గన్ధో'పహత-పాప్మా పరమాత్మా పరం బ్రహ్మ పురుషోత్తమో నారాయణః ఇతి॥

[ఉక్తేఽర్థే ప్రమాణాని]

యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే [తై., ౩.౧], సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్ [ఛాన్., ౬.౨.౧], ఆత్మా వా ఇదమ్ ఏక ఏవాగ్ర ఆసీత్ [ఐత. ౧.౧.౧], ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్ న బ్రహ్మా నేశానః [మహోప. ౧.౧] ఇత్య్ ఆదిషు నిఖిల-జగద్-ఏక-కారణతయావగతస్య పరస్య బ్రహ్మణః సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧], విజ్ఞానమ్ ఆనన్దం బ్రహ్మ [బృహద్., ౫.౯.౨౮], ఇత్య్ ఆదిష్వ్ ఏవమ్భూతం స్వరూపమ్ ఇత్య్ అవగమ్యతే। నిర్గుణమ్ [ఆత్మోప], నిరఞ్జనమ్ [శ్వేత్. ౬.౧౯], అపహత-పాప్మా విజరో విమృత్యుర్ విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్య-కామః సత్య-సఙ్కల్పః [ఛాన్., ౮.౫.౧], న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే న తత్-సమశ్ చాభ్యధికశ్ చ దృశ్యతే। పరాస్య శక్తిర్ వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞాన-బల-క్రియా చ [శ్వే., ౬.౮], తమ్ ఈశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరం తం దైవతానాం పరమం చ దైవతమ్ [శ్వే., ౬.౭], స కారణం కరణాధిపాధియో న చాస్య కశ్చిజ్ జనితా న చాధిపః [శ్వే., ౬.౯], సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరః। నామాని కృత్వాభివదన్యద్ ఆస్తే [తై., ఆ. ౩.౧౨], వేదాహమ్ ఏతం పురుషం మహాన్తమ్। ఆదిత్య-వర్ణం తమసః పరస్తాత్ [తై., యజుర్. ఆర. ౩.౧౨], సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి [మహానారా. ౧.౮] ఇత్య్ ఆదిషు పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాకృత-హేయ-గుణాన్ ప్రాకృత-హేయ-దేహ-సమ్బన్ధం తన్-మూల-కర్మ-వశ్యతా-సమ్బన్ధం చ ప్రతిషిధ్య కల్యాణ-గుణాన్ కల్యాణ-రూపం చ వదన్తి। తద్ ఇదం స్వాభావికమ్ ఏవ రూపమ్ ఉపాసకానుగ్రహేణ తత్-ప్రతిపత్త్య్-అనుగుణాకారం దేవ-మనుష్యాది-సంస్థానం కరోతి స్వేచ్ఛయైవ పరమ-కారుణికో భగవాన్। తద్ ఇదమ్ ఆహ శ్రుతిః– అజాయమానో బహుధా విజాయతే [తై., ఆ. ౩.౧౨] ఇతి। స్మృతిశ్ చ అజోఽపి సన్న్ అవ్యయాత్మా భూతానామ్ ఈశ్వరోఽపి సన్। ప్రకృతిం స్వామ్ అధిష్ఠాయ సమ్భవామ్య్ ఆత్మ-మాయయా। పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతామ్ [భ. గీ., ౪.౬] ఇతి। సాధవో హ్య్ ఉపాసకాః, తత్-పరిత్రాణమ్ ఏవోద్దేశ్యమ్, ఆనుషఙ్గికస్ తు దుష్కృతాం వినాశః, సఙ్కల్ప-మాత్రేణాపి తద్-ఉపపత్తేః। ప్రకృతిం స్వామ్, ఇతి ప్రకృతిః– స్వభావః। స్వమ్ ఏవ స్వభావమ్ ఆస్థాయ, న సంసారిణాం స్వభావమ్ ఇత్య్ అర్థః। ఆత్మ-మాయయేతి స్వ-సఙ్కల్ప-రూపేణ జ్ఞానేనేత్య్ అర్థః।

మాయా వయునం జ్ఞానమ్ [వేదనిఘణ్టౌ, ధర్మ-వర్గే, ౨౨] ఇతి జ్ఞాన-పర్యాయమ్ అపి మాయా-శబ్దం నైఘణ్టుకా అధీయతే। ఆహ చ భగవాన్ పరాశరః– సమస్తాః శక్తయశ్ చైతా నృప యత్ర ప్రతిష్ఠితాః। తద్-విశ్వరూప-వైరూప్యం రూపమ్ అన్యద్ ధరేర్ మహత్॥ సమస్త-శక్తి-రూపాణి తత్ కరోతి జనేశ్వర। దేవ-తిర్యఙ్-మనుష్యాఖ్యా చేష్టావన్తి స్వ-లీలయా। జగతామ్ ఉపకారాయ న సా కర్మ-నిమిత్తజా– [వి. పు., ౬.౭.౭౦] ఇతి। మహాభారతే చావతార-రూపస్యాప్య్ అప్రాకృతత్వమ్ ఉచ్యతే న భూత సఙ్ఘ-సంస్థానో దేహోఽస్య పరమాత్మనః ఇతి। అతః పరస్యైవ బ్రహ్మణ ఏవంరూపవత్త్వాద్ అయమ్ అపి తస్యైవ ధర్మః। అత ఆదిత్య-మణ్డలాక్ష్య్-అధికరణ ఆదిత్యాది-జీవ-వ్యతిరిక్తః పరమాత్మైవ॥౨౧॥

౨౨ భేద-వ్యపదేశాచ్ చాన్యః ॥౧।౧।౨౨॥

[జీవ-భేద-సాధకం హేత్వ్-అన్తరమ్]

ఆదిత్యాది-జీవేభ్యో భేదో వ్యపదిశ్యతే'స్య పరమాత్మనః– య ఆదిత్యే తిష్ఠన్న్ ఆదిత్యాద్ అన్తరో యమాదిత్యో న వేద యస్యాదిత్యః శరీరం య ఆదిత్యమ్ అన్తరో యమయతి। [బృహద్., ౫.౭.౯] య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఆత్మనో'న్తరో యమ్ ఆత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమ్ అన్తరో యమయతి [బృహద్., ౫.౭.౨౨] ఇతి। యో'క్షరమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ యస్యాక్షరం శరీరం యమ్ అక్షరం న వేద యో మృత్యుమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ యస్య మృత్యుః శరీరం యం మృత్యుర్ న వేద ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మాపహత-పాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః [సుబాల, ౭] ఇతి చాస్యాపహత-పాప్మనః పరమాత్మనః సర్వాఞ్ జీవాన్ శరీరత్వేన వ్యపదిశ్య తేషామ్ అన్తరాత్మత్వేనైనం వ్యపదిశతి। అతః సర్వేభ్యో హిరణ్యగర్భాది-జీవేభ్యో'న్య ఏవ పరమాత్మేతి సిద్ధమ్॥౨॥

ఇత్య్ అన్తరధికరణమ్॥౭॥

ఆకాశాధికరణమ్॥౮॥

[అధికరణార్థః– ఆకాశత్వేనోపాస్యః పరమాత్మైవ, న భౌతికాకాశః]

[ఆకాశ-విద్యా– ఛాన్., ౧.౯]]

[పేటికాభేదస్య తత్-సఙ్గతేశ్ చ ప్రతిపాదనమ్]

యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే [తై., 3.౧.౨] ఇతి జగత్-కారణం బ్రహ్మేత్య్ అవగమ్యతే। కిం తజ్-జగత్-కారణమ్ ఇత్య్ అపేక్షాయాం సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్ [ఛాన్., ౬.౨.౧] తత్ తేజో'సృజత [ఛాన్., ౬.౨.3] ఆత్మా వా ఇదమ్ ఏక ఏవాగ్ర ఆసీత్ [ఐత. ౧.౧.౧] స ఇమాల్ లోకాన్ అసృజత [ఐత. ౧.౧.౨] తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః [తై., ౨.౧] ఇతి సాధారణైః శబ్దైర్ జగత్-కారణే నిర్దిష్టే ఈక్షణ-విశేష-ఆనన్ద-విశేష-రూప-విశేషార్థ-స్వభావాత్ ప్రధాన-క్షేత్రజ్ఞాది-వ్యతిరిక్తం బ్రహ్మేత్య్ ఉక్తమ్। ఇదానీమ్ ఆకాశాది-విశేష-శబ్దైర్ నిర్దిశ్య జగత్-కారణత్వ-జగద్-ఐశ్వర్యాది-వాదే'ప్య్ ఆకాశాది-శబ్దాభిధేయతయా ప్రసిద్ధ-చిద్-అచిద్ వస్తునో'ర్థాన్తరమ్ ఉక్త-లక్షణమ్ ఏవ బ్రహ్మేతి ప్రతిపాద్యతే– ఆకాశస్ తల్-లిఙ్గాత్ ఇత్య్ ఆదినా పాద-శేషేణ-

౨3 ఆకాశస్ తల్-లిఙ్గాత్॥౧।౧।౨3॥

[విషయ-వాక్య-ప్రదర్శనమ్]

ఇదమ్ ఆమ్నాయతే ఛాన్దోగ్యే– అస్య లోకస్య కా గతిర్ ఇత్య్ ఆకాశ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్య్ ఆకాశాద్ ఏవ సముత్పద్యన్తే ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్త్య్ ఆకాశో హ్య్ ఏవైభ్యో జ్యాయానాకాశః పరాయణమ్ [ఛాన్., ౧.౯.౧] ఇతి ॥

[అధికరణాఙ్గ-భూత-సంశయ-ప్రదర్శనమ్]

తత్ర సన్దేహః– కిం ప్రసిద్ధాకాశ ఏవాత్రాకాశ-శబ్దేనాభిధీయతే ఉతోక్త-లక్షణమ్ ఏవ బ్రహ్మ– ఇతి ॥

[పూర్వ-పక్ష-ప్రదర్శనమ్]

కిం ప్రాప్తమ్ । ప్రసిద్ధాకాశ ఇతి కుతః శబ్దైక-సమధిగమ్యే వస్తుని య ఏవార్థో వ్యుత్పత్తి-సిద్ధః శబ్దేన ప్రతీయతే స ఏవ గ్రహీతవ్యః । అతః ప్రసిద్ధాకాశ ఏవ చరాచర-భూతస్య కృత్స్నస్య కారణమ్ । అతస్ తస్మాద్ అనతిరిక్తం బ్రహ్మ ।

[అర్థ-విరోధాద్ వ్యుత్పత్తి-సిద్ధార్థస్య త్యాజ్యత్వ-శఙ్కా-పరిహారౌ]

నన్వ్ ఈక్షా-పూర్వక-సృష్ట్య్-ఆదిభిర్ అచేతనాజ్ జీవాచ్ చ వ్యతిరిక్తం బ్రహ్మేత్య్ ఉక్తమ్ । సత్యమ్ ఉక్తమ్, అయుక్తం తు తత్ । తథా హి యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే తద్ బ్రహ్మ [తై., ౩.౧] ఇత్య్ ఉక్తే కుత ఇమాని భూతాని జాయన్త ఇత్య్ ఆది-విశేషాపేక్షాయాం సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్య్ ఆకాశాద్ ఏవ సముత్పద్యన్తే [ఛాన్., ౧.౯.౧] ఇత్య్ ఆదినా విశేష-ప్రతీతేః– జగజ్-జన్మాది-కారణమ్ ఆకాశ ఏవేతి నిశ్చితే సతి సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్ [ఛాన్., ౬.౨.౧] ఇత్య్ ఆదిష్వ్ అపి సద్-ఆది-శబ్దాః సాధారణాకారాస్తమ్ ఏవ విశేషమ్ ఆకాశమ్ అభిదధతి । ఆత్మా వా ఇదమ్ ఏక ఏవాగ్ర ఆసీత్ [ఐత. ౧.౧.౧] ఇత్య్ ఆదిష్వ్ ఆత్మ-శబ్దో'పి తత్రైవ వర్తతే । తస్యాపి హి చేతనైకాన్తత్వం న సమ్భవతి; యథా మృద్-ఆత్మకో ఘటః ఇతి । ఆప్నోతీత్య్ ఆత్మేతి వ్యుత్పత్త్యా సుతరామ్ ఆకాశే'ప్య్ ఆత్మ-శబ్దో వర్తతే ॥

[తద్ ఐక్షతేతీక్షణాదీనాం గౌణతా-నిర్వాహః]

అత ఏవమ్ ఆకాశ ఏవ కారణం బ్రహ్మేతి నిశ్చితే సతీక్షణాదయస్ తద్-అనుగుణా గౌణా వర్ణనీయాః । యది హి సాధారణ-శబ్దైర్ ఏవ సదాదిభిః కారణమ్ అభ్యధాయిష్యత, ఈక్షణాద్య్-అర్థానురోధేన చేతన-విశేష ఏవ కారణమ్ ఇతి నిరచేష్యత । ఆకాశ-శబ్దేన తు విశేష ఏవ నిశ్చిత ఇతి నార్థ-స్వాభావ్యాన్ నిర్ణేతవ్యమ్ అస్తి ।

[ఆకాశస్య కార్యతా-శ్రుతేః పరమ-కారణత్వానుపపత్తి-శఙ్కా-పరిహారౌ]

నన్వ్ ఆత్మన ఆకాశ-సమ్భూతః [తై., ౨.౧.౨] ఇత్య్ ఆకాశస్యాపి కార్యత్వం ప్రతీయతే । సత్యమ్, సర్వేషామ్ ఏవాకాశ-వాయ్వ్-ఆదీనాం సూక్ష్మావస్థా స్థూలావస్థా చేత్య్ అవస్థా-

ద్వయమ్ అస్తి। తత్రాకాశస్య సూక్ష్మావస్థా కారణం స్థూలావస్థా తు కార్యమ్। ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః [తై., ౨.౧.౨] ఇతి స్వస్మాద్ ఏవ సూక్ష్మ-రూపాత్ స్వయం స్థూల-రూపః సమ్భూత ఇత్య్ అర్థః। సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్య్ ఆకాశాద్ ఏవ సముత్పద్యన్తే [ఛాన్., ౧.౯.౧] ఇతి సర్వస్య జగత ఆకాశాద్ ఏవ ప్రభవాప్యయాది-శ్రవణాత్ తద్ ఏవ హి కారణం బ్రహ్మేతి నిశ్చితమ్। యత ఏవం ప్రసిద్ధాకాశాద్ అనతిరిక్తం బ్రహ్మ, అత ఏవ చ యద్ ఏష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్ [తై., ౨.౭] ఆకాశో హ వై నామ-రూపయోర్ నిర్వహితా [ఛాన్., ౮.౧౪.౧] ఇత్య్ ఏవమ్ ఆది-నిర్దేశో'ప్య్ ఉపపన్నతరః। అతః ప్రసిద్ధాకాశాద్ అనతిరిక్తం బ్రహ్మేతి॥

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః– ఆకాశస్ తల్-లిఙ్గాత్– ఆకాశ-శబ్దాభిధేయః ప్రసిద్ధాకాశాద్ అచేతనాద్ అర్థాన్తర-భూతో యథోక్త-లక్షణః పరమాత్మైవ। కుతః। తల్-లిఙ్గాత్, నిఖిల-జగద్-ఏక-కారణత్వమ్, సర్వస్మాజ్ జ్యాయస్త్వం పరాయణత్వమ్ ఇత్య్ ఆదీని పరమాత్మ-లిఙ్గాన్య్ ఉపలభ్యన్తే। నిఖిల-కారణత్వం హ్య్ అచిద్-వస్తునః ప్రసిద్ధాకాశ-శబ్దాభిధేయస్య నోపపద్యతే, చేతన-వస్తునస్ తత్-కార్యత్వాసమ్భవాత్। పరాయణత్వం చ చేతనానాం పరమ-ప్రాప్యత్వమ్। తచ్ చాచేతనస్య హేయస్య సకల-పురుషార్థ-విరోధినో న సమ్భవతి। సర్వస్మాజ్ జ్యాయస్త్వం చ నిరుపాధికం సర్వైః కల్యాణ-గుణైః సర్వేభ్యో నిరతిశయోత్కర్షః। తద్ అప్య్ అచితో నోపపద్యతే॥

[పూర్వ-పక్షోక్తానువాద-పూర్వకం తత్-సమాధానమ్]

యద్ ఉక్తం జగత్-కారణ-విశేషాకాఙ్క్షాయామ్ ఆకాశ-శబ్దేన విశేష-సమర్పణాద్ అన్యత్ సర్వం తద్- అనురూపమ్ ఏవ వర్ణనీయమ్ ఇతి, తద్ అయుక్తమ్, సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్య్ ఆకాశాద్ ఏవ సముత్పద్యన్తే [ఛాన్., ౧.౯.౧] ఇతి ప్రసిద్ధవన్ నిర్దేశాత్। ప్రసిద్ధవన్ నిర్దేశో హి ప్రమాణాన్తర-ప్రాప్తిమ్ అపేక్షతే। ప్రమాణాన్తరాణి చ సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్ [ఛాన్., ౬.౨.3] ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదీన్య్ ఏవ వాక్యాని। తాని చ యథోదిత-ప్రకారేణైవ బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తీతి తత్ ప్రతిపాదితం బ్రహ్మాకాశ-శబ్దేన ప్రసిద్ధవన్ నిర్దిశ్యతే। సమ్భవతి చ పరస్య బ్రహ్మణః ప్రకాశకత్వాద్ ఆకాశ-శబ్దాభిధేయత్వమ్– ఆకాశతే, ఆకాశయతి చ ఇతి॥

[పూర్వ-పక్షోక్తానువాద-పూర్వకం తత్-సమాధానమ్]

కిం చ— అనేనాకాశ-శబ్దేన విశేష-సమర్పణ-క్షమేణాపి చేతనాంశం ప్రత్యసమ్భావిత-కారణ-భావమ్ అచేతన-విశేషమ్ అభిదధానేన తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయ [ఛాన్., ౬.౨.3] సో'కామయత। బహు స్యాం ప్రజాయేయ [తై., ౨.౬] ఇత్య్ ఆది వాక్య-శేషావధారిత-సార్వజ్ఞ్య-సత్య-సఙ్కల్పత్వాది-విశిష్టాపూర్వార్థ-ప్రతిపాదన-సమర్థ-వాక్యార్థాన్యథా-కరణం న ప్రమాణ-పదవీమ్ అధిరోహతి। ఏవమ్ అపూర్వానన్త-విశేషణ-విశిష్టాపూర్వార్థ-ప్రతిపాదన-సమర్థానేక-వాక్య-గతి-సామాన్యం చైకేనానువాద-స్వరూపేణాన్యథా కర్తుం న శక్యతే।

[ఆత్మ-శబ్దానైకాన్త్యస్యానూద్య సమాధానమ్]

యత్ త్వ్ ఆత్మ-శబ్దశ్ చేతనైకాన్తో న భవతి, మృద్-ఆత్మకో ఘటః ఇత్య్ ఆది దర్శనాద్ ఇత్య్ ఉక్తం తత్రోచ్యతే– యద్య్ అపి చేతనాద్ అన్యత్రాపి క్వచిద్ ఆత్మ-శబ్దః ప్రయుజ్యతే; తథాపి శరీర-ప్రతిసమ్బన్ధిన్య్-ఆత్మ-శబ్దస్య ప్రయోగ-ప్రాచుర్యాద్ ఆత్మా వా ఇదమ్ ఏక ఏవాగ్ర ఆసీత్ [ఐత. ౧.౧.౧] ఆత్మన ఆకాశ-సమ్భూతః [తై., ౨.౧.౨] ఇత్య్ ఆదిషు శరీర-ప్రతిసమ్బన్ధి-చేతన ఏవ ప్రతీయతే। యథా గో-శబ్దస్యానేకార్థ-వాచిత్వే'పి ప్రయోగ-ప్రాచుర్యాత్ సాస్నాదిమాన్ ఏవ స్వతః ప్రతీయతే; అర్థాన్తర-ప్రతీతిస్ తు తత్-తద్-అసాధారణ-నిర్దేశాపేక్షా; తథా స్వతః ప్రాప్తం శరీర-ప్రతిసమ్బన్ధి-చేతనాభిధానమ్ ఏవ స ఈక్షత లోకాన్ ను సృజా ఇతి [ఐత. ౧.౧.౧], సో'కామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయ [ఛాన్., ౧.౯.౧] ఇత్య్ ఆది తత్-తద్-వాక్య-విశేషా ఏవ స్థిరీకుర్వన్తి। ఏవం వాక్య-శేషావధారితానన్య-సాధారణానేకాపూర్వార్థ-విశిష్టం నిఖిల-జగద్-ఏక-కారణం సద్ ఏవ సోమ్య [ఛాన్., ౬.౨.౧] ఇత్య్ ఆది-వాక్య-సిద్ధం బ్రహ్మైవాకాశ-శబ్దేన ప్రసిద్ధవత్ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని [ఛాన్., ౧.౯.౧] ఇత్య్ ఆది వాక్యేన నిర్దిశ్యత ఇతి సిద్ధమ్॥౨౩॥

ఇత్య్ ఆకాశాధికరణమ్॥౮॥

ప్రాణాధికరణమ్॥౯॥

[అధికరణార్థః– ప్రాణత్వేనోపాస్యః పరమాత్మైవ, న భూత-చతుర్థో వాయుః]

[ప్రాణ-విద్యా, ఛాన్., ౧.౧౦.౧౧]

౨౪ అత ఏవ ప్రాణః॥౧।౧।౨౪॥

[విషయ-వాక్య-ప్రదర్శనమ్]

ఇదమ్ ఆమ్నాయతే ఛాన్దోగ్యే– ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమ్ అన్వాయత్తా [ఛాన్., ౧.౧౦.౯] ఇతి ప్రస్తుత్య, కతమా సా దేవతేతి ప్రాణ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమ్ ఏవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమ్ అభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమ్ అన్వాయత్తా తాం చేద్ అవిద్వాన్ ప్రాస్తోష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్ [ఛాన్., ౧.౧౧.౪।౫] ఇతి॥

[సిద్ధాన్తార్థః]

అత్ర ప్రాణ-శబ్దో'ప్య్ ఆకాశ-శబ్దవత్ ప్రసిద్ధ-ప్రాణ-వ్యతిరక్తే పరస్మిన్న్ ఏవ బ్రహ్మణి వర్తతే। తద్-అసాధారణ-నిఖిల-జగత్-ప్రవేశ-నిష్క్రమణాది-లిఙ్గాత్ ప్రసిద్ధవన్-నిర్దిష్టాత్॥

[అధికరణ-భేద-ప్రయోజకౌ శఙ్కా-పరిహారౌ]

అధికాశఙ్కా తు– కృత్స్నస్య భూత-జాతస్య ప్రాణాధీన-స్థితి-ప్రవృత్త్య్-ఆది-దర్శనాత్ ప్రసిద్ధ ఏవ ప్రాణో జగత్-కారణతయా నిర్దేశమ్ అర్హతి– ఇతి॥

పరిహారస్ తు– శిలాకాష్ఠాదిషు చేతన-స్వరూపే చ తద్-అభావాత్ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమ్ ఏవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమ్ అభ్యుజ్జిహతే [ఛాన్., ౧.౧౧.౫] ఇతి నోపపద్యత ఇతి। అతః ప్రాణయతి సర్వాణి భూతనీతి కృత్వా పరం బ్రహ్మైవ ప్రాణ-శబ్దేనాభిధీయతే॥

[అధికరణ-ద్వయార్థ-నిగమనమ్]

అతః ప్రసిద్ధాకాశ-ప్రాణాదేర్ అన్యద్ ఏవ నిఖిల-జగద్-ఏక-కారణాపహత-పాప్మత్వసార్వజ్ఞ్య-సత్య-సఙ్కల్పత్వాద్య్-అనన్త-కల్యాణ-గుణ-గణం పరం బ్రహ్మైవాకాశ ప్రాణాది-శబ్దాభిధేయమ్ ఇతి సిద్ధమ్॥౨౪॥

ఇతి ప్రాణాధికరణమ్॥౯॥

జ్యోతిర్-అధికరణమ్॥౧౦॥

[అధికరణార్థః– జ్యోతిష్ట్వేనోపాస్యం, జిజ్ఞాస్యం బ్రహ్మైవ, నాదిత్యాదికమ్]

[కౌక్షేయ-జ్యోతిర్-విద్యా గాయత్రీ-విద్యా చ, ఛాన్., 3.౧౨.౧3]

[వక్ష్యమాణాధికరణ-ద్వయస్య పేటికాన్తరత్వమ్]

అతః పరం జగత్-కారణత్వ-వ్యాప్తేన యేన కేనాపి నిరతిశయోత్కృష్ట-గుణేన జుష్టం జ్యోతిర్-ఇన్ద్రాది-శబ్దైర్ అర్థాన్తర-ప్రసిద్ధైర్ అప్య్ అభిధీయమానం పరం బ్రహ్మైవేత్య్ అభిధీయతే– జ్యోతిశ్ చరణాభిధానాత్ ఇత్య్ ఆదినా

౨౫ జ్యోతిశ్ చరణాభిధానాత్॥౧।౧।౨౫॥

[విషయ-వాక్య-ప్రదర్శనమ్]

ఇదమ్ ఆమ్నాయతే ఛాన్దోగ్యే– అథ యద్ అతః పరో దివో జ్యోతిర్ దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వ్ అనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేష్వ్ ఇదం వావ తద్ యద్ ఇదమ్ అస్మిన్న్ అన్తః పురుషే జ్యోతిః [ఛాన్., 3.౧3.2] ఇతి॥

[అధికరణాఙ్గ-భూతః సంశయః]

తత్ర సంశయః– కిమ్ అయం జ్యోతిః-శబ్దేన నిర్దిష్టో నిరతిశయ-దీప్తి-యుక్తో'ర్థః ప్రసిద్ధమ్ ఆదిత్యాది-జ్యోతిర్ ఏవ కారణ-భూతం బ్రహ్మ, ఉత సమస్త-చిద్-అచిద్-వస్తు-జాత-విసజాతీయః పరమ-కారణ-భూతో'మిత-భాః సర్వ-జ్ఞః సత్య-సఙ్కల్పః పురుషోత్తమః– ఇతి ॥

[సయుక్తికం పూర్వ-పక్ష-స్వరూపమ్]

కిం యుక్తం ప్రసిద్ధమ్ ఏవ జ్యోతిర్ ఇతి । కుతః । ప్రసిద్ధవన్-నిర్దేశే'ప్య ఆకాశ-ప్రాణాదివత్ స్వ-వాక్యోపాత్త-పరమాత్మ-వ్యాప్త-లిఙ్గ-విశేషాదర్శనాత్, పరమ-పురుష-ప్రత్యభిజ్ఞానాసమ్భవాత్, కౌక్షేయ-జ్యోతిషా ఐక్యోపదేశాచ్ చ ప్రసిద్ధమ్ ఏవ జ్యోతిః కారణత్వ-వ్యాప్త-నిరతిశయ-దీప్తి-యోగాజ్ జగత్-కారణం బ్రహ్మేతి ॥

[సిద్ధాన్త-స్వరూపమ్]

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే జ్యోతిశ్ చరణాభిధానాత్– ద్యు-సమ్బన్ధితయా నిర్దిష్టం నిరతిశయ-దీప్తి-యుక్తం జ్యోతిః పరమ-పురుష ఏవ । కుతః । పాదో'స్య సర్వా భూతాని త్రి-పాదస్యామృతం దివి [ఛాన్., ౩.౧౨.౬] ఇత్య అస్యైవ ద్యు-సమ్బన్ధినశ్ చరణత్వేన సర్వ-భూతాభిధానాత్ ॥

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– యద్య అప్య అథ యద్ అతః పరో దివో జ్యోతిః [ఛాన్., ౩.౧౩.౭] ఇత్య అస్మిన్ వాక్యే పరమ-పురుషాసాధారణ-లిఙ్గం నోపలభ్యతే; తథాపి పూర్వ-వాక్యే ద్యు-సమ్బన్ధితయా పరమ-పురుషస్య నిర్దేశాద్ ఇదమ్ అపి ద్యు-సమ్బన్ధి-జ్యోతిః స ఏవేతి ప్రత్యభిజ్ఞాయత ఇతి । కౌక్షేయ-జ్యోతిషైక్యోపదేశశ్ చ ఫలాయ తదాత్మకత్వానుసన్ధాన-విధిర్ ఇతి న కశ్చిద్ దోషః । కౌక్షేయ-జ్యోతిషశ్ చ తదాత్మకత్వం భగవతా స్వయమ్ ఏవోక్తమ్ అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమ్ ఆశ్రితః [భ. గీ., ౧౫.౧౪] ఇతి ॥

౨౬ ఛన్దోభిధానాన్ నేతి చేన్ న తథా చేతో'ర్పణ-నిగమాత్ తథా హి దర్శనమ్ ॥౧।౧।౨౬॥

పూర్వస్మిన్ వాక్యే గాయత్రీ వా ఇదం సర్వమ్ [ఛాన్., ౩.౧౨.౧] ఇతి గాయత్ర్య-ఆఖ్యం ఛన్దో'భిధాయ తద్ ఏతద్ ఋచాభ్యనూక్తమ్ [ఛాన్., ౩.౧౨.౫] ఇత్య ఉదాహృతాయాః, తావాన్ అస్య మహిమా [ఛాన్., ౩.౧౨.౬] ఇత్య అస్యా ఋచో'పి ఛన్దో-విషయత్వాన్ నాత్ర పరమ-పురుషాభిధానమ్ ఇతి చేత్–

తన్ న, తథా చేతో'ర్పణ-నిగమాన్ న గాయత్రీ-శబ్దేన ఛన్దో-మాత్రమ్ ఇహాభిధీయతే, ఛన్దో-మాత్రస్య సర్వాత్మకత్వానుపపత్తేర్ అపి తు బ్రహ్మణ ఏవ గాయత్రీ-చేతో'ర్పణమ్ ఇహ నిగమ్యతే । బ్రహ్మణి గాయత్రీ-సాదృశ్యానుసన్ధానం ఫలాయోపదిశ్యత ఇత్య అర్థః । సమ్భవతి చ పాదో'స్య సర్వా భూతాని । త్రి-పాదస్యామృతం దివి [ఛాన్., ౩.౧౨.౬] ఇతి చతుష్పదో బ్రహ్మణశ్ చతుష్పదయా గాయత్ర్యా చ సాదృశ్యమ్ । చతుష్పదా చ గాయత్రీ క్వచిద్ దృశ్యతే । తద్ యథా ఇన్ద్రః శచీ-పతిః । బలేన పీడితః । దుశ్చ్యవనో వృషా । సమిత్సుసాసహిః ఇతి । తథా హ్య అన్యత్రాపి సాదృశ్యాచ్ ఛన్దో'భిధాయీ శబ్దో'ర్థాన్తరే ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే ।

యథా సంవర్గ-విద్యాయాం తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సమ్పద్యన్త ఇత్య్ ఆరభ్య సైషా విరాడన్నాత్ [ఛాన్., ౪.3.౮] ఇత్య్ ఉచ్యతే ॥౨౬॥

ఇతశ్ చ గాయత్రీ-శబ్దేన బ్రహ్మైవాభిధీయతే–

౨౭ భూతాది-పాద-వ్యపదేశోపపత్తేశ్ చైవమ్ ॥౧।౧।౨౭॥

[యోగ్యతాయా అర్థ-నిర్ణాయకత్వమ్]

భూత-పృథివీ-శరీర-హృదయాని నిర్దిశ్య సైషా చతుష్పదా [ఛాన్., 3.౧౨.౫] ఇతి వ్యపదేశో బ్రహ్మణ్య్ ఏవ గాయత్రీ-శబ్దాభిధేయ ఉపపద్యతే।

౨౮ ఉపదేశ-భేదాన్ నేతి చేన్ నోభయస్మిన్న్ అప్య్ అవిరోధాత్ ॥౧।౧।౨౮॥

[ఉపదేశాకార-వైలక్షణ్యతః పూర్వోత్తర-వాక్యయోర్ అనైకార్థ్యమ్ ఇతి శఙ్కా, తత్-పరిహారశ్ చ]

పూర్వ-వాక్యే త్రి-పాదస్యామృతం దివి [ఛాన్., ౬.౧౨.౬] ఇతి దివోఽధికరణత్వేన నిర్దేశాద్ ఇహ చ దివః పర ఇత్య్ అవధిత్వేన నిర్దేశాద్ ఉపదేశస్య భిన్న-రూపత్వేన పూర్వ-వాక్యోక్తం బ్రహ్మ పరస్మిన్ న ప్రత్యభిజ్ఞాయత ఇతి చేత్ తన్ న, ఉభయస్మిన్న్ అప్య్ ఉపదేశే అర్థ-స్వభావైక్యేన ప్రత్యభిజ్ఞాయా అవిరోధాత్; యథా వృక్షాగ్రే శ్యేనో వృక్షాగ్రాత్ పరతః శ్యేనః ఇతి। తస్మాత్ పరమ-పురుష ఏవ నిరతిశయ-తేజస్కో దివః పరో జ్యోతిర్ దీప్యత ఇతి ప్రతిపాద్యతే॥

[అధికరణార్థ-నిగమనమ్]

ఏతావాన్ అస్య మహిమా। అతో జ్యాయాంశ్ చ పురుషః। పాదోఽస్య విశ్వా భూతాని। త్రి-పాదస్యామృతం దివి [యజుర్. ఆర. 3.౧౨] ఇతి ప్రతిపాదితస్య చతుష్పదః పరమ-పురుషస్య వేదాహమ్ ఏతం పురుషం మహాన్తమ్। ఆదిత్య-వర్ణం తమస్ తు పారే [త్రై. ఆర. 3.౧౨] ఇత్య్ అభిహితాప్రాకృత-రూపస్య తేజోఽప్య్ అప్రాకృతమ్ ఇతి తద్వత్తయా స ఏవ జ్యోతిః శబ్దాభిధేయ ఇతి నిరవద్యమ్॥

ఇతి జ్యోతిర్-అధికరణమ్ ॥౧౦॥

ఇన్ద్రప్రాణాధికరణమ్ ॥౧౧॥

[అధికరణార్థః– ఇన్ద్రత్వేనోపాస్యః, న తు శచీ-పతిర్ ఇన్ద్రః

[ప్రతర్దన-విద్యా [కౌషీ. 3]]

[అవాన్తర-సఙ్గతిః]

నిరతిశయ-దీప్తి-యుక్తం జ్యోతిః శబ్దాభిధేయం ప్రసిద్ధవన్ నిర్దిష్టం పరమ-పురుష ఏవేత్య్ ఉక్తమ్। ఇదానీం కారణత్వ-వ్యాప్తామృతత్వ-ప్రాప్త్య్-ఉపాయతయోపాస్యత్వేన శ్రుత ఇన్ద్ర-ప్రాణాది-శబ్దాభిధేయోऽపి పరమ-పురుష ఏవేత్య్ ఆహ—

౨౮ ప్రాణస్ తథానుగమాత్॥౧।౧।౨౮॥

[విషయ-వాక్య-ప్రతిపాదనమ్

కౌషీతకీ-బ్రాహ్మణే ప్రతర్దన-విద్యాయాం ప్రతర్దనో హ వై దైవోదాసిర్ ఇన్ద్రస్య ప్రియం ధామోపజగామ యుద్ధేన చ పౌరుషేణ చ [కౌ. ౩.౧] ఇత్య్ ఆరభ్య వరం వృణీష్వ [కౌ. ౩.౧] ఇతి వక్తారమ్ ఇన్ద్రం ప్రతి త్వమ్ ఏవ మే వరం వృణీష్వ యం త్వ మనుష్యాయ హితతమం మన్యసే [కౌ. ౩.౧] ఇతి ప్రతర్దనేనోక్తే స హోవాచ ప్రాణోऽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా తం మామాయుర్ అమృతమ్ ఇత్య్ ఉపాస్స్వ [కౌ. ౩.౧] ఇతి శ్రూయతే॥

[అధికరణాఙ్గ-భూతః సంశయః]

తత్ర సంశయః– కిమ్ అయం హితతమోపాసన-కర్మతయేన్ద్ర-ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టో జీవ ఏవ; ఉత తద్-అతిరిక్తః పరమాత్మా ఇతి।

[సయుక్తికః పూర్వ-పక్షః]

కిం యుక్తమ్, జీవ ఏవేతి। కుతః। ఇన్ద్ర-శబ్దస్య జీవ-విశేష ఏవ ప్రసిద్ధేః, తత్-సమానాధికరణస్య ప్రాణ-శబ్దస్యాపి తత్రైవ వృత్తేః। అయమ్ ఇన్ద్రాభిధానో జీవః ప్రతర్దనేన త్వమ్ ఏవ మే వరం వృణీష్వ యం త్వం మనుష్యాయ హితతమం మన్యసే [కౌ. ౩.౧] ఇత్య్ ఉక్తో మామ్ ఉపాస్స్వ [కౌ. ౩.౧] ఇతి స్వాత్మోపాసనం హితతమమ్ ఉపదిదేశ। హితతమశ్ చామృతత్వ-ప్రాప్త్య్-ఉపాయ ఏవ। జగత్-కారణోపాసనస్యైవామృతత్వ-ప్రాప్తి-హేతుతా తస్య తావద్ ఏవ చిరం యావన్ న విమోక్ష్యే అథ సమ్పత్స్యే [ఛాన్., ౬.౧౪.౨] ఇత్య్ అవగతా। అతః ప్రసిద్ధ-జీవ-భావ ఇన్ద్ర ఏవ కారణం బ్రహ్మ– ఇత్య్ ఆశఙ్కాయామ్ అభిధీయతే—

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

ప్రాణస్ తథానుగమాత్– ఇతి; అయమ్ ఇన్ద్ర-ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టో న జీవ-మాత్రమ్, అపి తు జీవాద్ అర్థాన్తర-భూతం పరం బ్రహ్మ। స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మా ఆనన్దోऽజరోమృతః [కౌ. ౩.౧] ఇతీన్ద్ర-ప్రాణ-శబ్దాభ్యాం ప్రస్తుతస్యానన్ద-జరామృత-శబ్ద సామానాధికరణ్యేనానుగమో హి తథా సత్య్ ఏవోపపద్యతే॥౨౮॥

[ఉక్తస్య సిద్ధాన్తస్యార్థస్యాక్షేప-పూర్వకం స్థిరీకరణమ్]

౩౦ న వక్తుర్ ఆత్మోపదేశాద్ ఇతి చేద్ అధ్యాత్మ-సమ్బన్ధ-భూమా హ్య్ అస్మిన్॥౧।౧।౩౦॥

[సిద్ధాన్తినం ప్రతి మధ్యే పూర్వ-పక్షః, సమాధానం చ]

యద్ ఉక్తమ్ ఇన్ద్ర-ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టస్యానన్దో'జరో'మృతః [కౌ. ౩.౯] ఇత్య్ అనేనైకార్థ్యాద్ అయం పరం బ్రహ్మేతి తత్ నోపపద్యతే, మామ్ ఏవ విజానీహి [కౌ. ౩.౧], ప్రాణో'స్మి ప్రజ్ఞాత్మా తం మామ్ ఆయుర్ అమృతమ్ ఇత్య్ ఉపాస్స్వ [కౌ. ౩.౧] ఇతి వక్తా హీన్ద్రః త్రిశీర్షాణం త్వాష్ట్రమ్ అహనమ్ [కౌ. ౩.౧] ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదినా త్వాష్ట్రవధాదిభిః ప్రజ్ఞాత-జీవ-భావస్య స్వాత్మన ఏవోపాస్యతాం ప్రతర్దనాయోపదిశతి। అత ఉపక్రమే జీవవిశేష ఇత్య్ అవగతే సతి, ఆనన్దో'జరో'మృతః [కౌ. ౩.౯] ఇత్య్ ఆదిభిర్ ఉపసంహారస్ తద్-అనుగుణ ఏవ వర్ణనీయ ఇతి చేత్ పరిహరతి— అధ్యాత్మ-సమ్బన్ధ-భూమా హ్య్ అస్మిన్– ఆత్మని యః సమ్బన్ధః సో'ధ్యాత్మ-సమ్బన్ధః। తస్య భూమా– భూయస్త్వమ్– బహుత్వమ్ ఇత్య్ అర్థః। ఆత్మన్య్ ఆధేయతయా సమ్బధ్యమానానాం బహుత్వేన సమ్బన్ధ-బహుత్వమ్। తచ్ చాస్మిన్ వక్తరి పరమాత్మన్య్ ఏవ హి సమ్భవతి। తద్ యథా రథస్యారేషు నేమిర్ అర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూత-మాత్రాః ప్రజ్ఞా-మాత్రా-స్వర్పితాః ప్రజ్ఞా-మాత్రాః ప్రాణే'ర్పితాః స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మాజరో' మృతః [కౌ. ౩.౯] ఇతి భూత-మాత్రా-శబ్దేనాచేతన-వస్తు-జాతమ్ అభిధాయ ప్రజ్ఞా-మాత్రా-శబ్దేన తద్-ఆధారతయా చేతన-వర్గం చాభిధాయ తస్యాప్య్ ఆధారతయా ప్రకృతమ్ ఇన్ద్ర-ప్రాణ-శబ్దాభిధేయం నిర్దిశ్య తమ్ ఏవ ఆనన్దో'జరో'మృతః, [కౌ. ౩.౯] ఇత్య్ ఉపదిశతి। తద్ ఏతచ్ చేతనాచేతనాత్మక-కృత్స్న-వస్త్వ-ఆధారత్వం జీవాద్ అర్థాన్తర-భూతే'స్మిన్ పరమాత్మన్య్ ఏవోపపద్యత ఇత్య్ అర్థః।

[ముఖాన్తరేణ యోజనమ్]

అథవా అధ్యాత్మ-సమ్బన్ధ-భూమా హ్య్ అస్మిన్ పరమాత్మాసాధారణ-ధర్మ-సమ్బన్ధో'ధ్యాత్మ-సమ్బన్ధః। తస్య భూమా బహుత్వం హ్య్ అస్మిన్ ప్రకరణే విద్యతే। తథా హి– ప్రథమం త్వమ్ ఏవ మే వరం వృణీష్వ యం త్వం మనుష్యాయ హితతమం మన్యసే [కౌ. ౩.౯] ఇతి మామ్ ఉపాస్స్వ [కౌ. ౩.౯] ఇతి చ పరమాత్మాసాధారణ-మోక్ష-సాధనోపాసన-కర్మత్వం ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టస్యేన్ద్రస్య ప్రతీయతే। తథా ఏష ఏవ సాధు కర్మ కారయతి తం యమేభ్యో లోకేభ్య ఉన్నినీషతి ఏష ఏవాసాధు కర్మ కారయతి తం యమధో నినీషతి, [కౌ. ౩.౯] ఇతి సర్వస్య కర్మణః కారయితృత్వం చ పరమాత్మ-ధర్మః। తథా తద్ యథా రథస్యారేషు నేమిర్ అర్పితా నాభావరా అర్పితాః ఏవమ్ ఏవైతా భూత-మాత్రాః ప్రజ్ఞా-మాత్రా-స్వర్పితాః ప్రజ్ఞా-మాత్రాః ప్రాణే'ర్పితాః [కౌ. ౩.౯] ఇతి సర్వాధారత్వం చ తస్యైవ ధర్మః। తథా స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మానన్దో'జరో'మృతః [కౌ. ౩.౯] ఇత్య్ ఏతే'పి పరమాత్మన ఏవ ధర్మాః। ఏష లోకాధిపతిర్ ఏష సర్వేశః [కౌ. ౩.౯] ఇతి చ పరమాత్మన్య్ ఏవ సమ్భవతి। తద్ ఏవమ్ అధ్యాత్మ-సమ్బన్ధ-భూమ్నో'త్ర విద్యమానత్వాత్ పరమాత్మైవాత్రేన్ద్ర-ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టః॥౩౦॥

[ఇన్ద్రేణ స్వాత్మన ఉపాస్యత్వోపదేశ-సాఙ్గత్యమ్]

కథం తర్హి ప్రజ్ఞాత-జీవ-భావస్యేన్ద్రస్య స్వాత్మన ఉపాస్యత్వోపదేశః సఙ్గచ్ఛతే; తత్రాహ—

౩౧ శాస్త్ర-దృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవత్॥౧।౧।౩౧॥

ప్రజ్ఞాత-జీవ-భావేనేన్ద్రేణ మామ్ ఏవ విజానీహి [కౌ. ౩.౧] మామ్ ఉపాస్స్వ [కౌ. ౩.౧] ఇత్య్ ఉపాస్యస్య బ్రహ్మణః స్వాత్మత్వేనోపదేశో'యం న ప్రమాణాన్తర-ప్రాప్త-స్వాత్మావలోకన-కృతః, అపితు శాస్త్రేణ స్వాత్మ-దృష్టి-కృతః॥

[జీవ-వాచి-శబ్దానాం పరమాత్మ-పర్యన్తత్వ-సమర్థనమ్]

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణి [ఛాన్., ౬.౩.౨], ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వమ్ [ఛాన్., ౬.౮.౭], అన్తః-ప్రవిష్టః శాస్తాజనానాం సర్వాత్మా [యజు।ఆర], య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఆత్మనో'న్తరో'యమ్ ఆత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమ్ అన్తరో యమయతి [బృహద్., ౫.౭.౨౨], ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మా అపహత-పాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః [సుబాల, ౭] ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదినా శాస్త్రేణ జీవాత్మ-శరీరకం పరమాత్మానమ్ అవగమ్య జీవాత్మ-వాచినామ్ అహన్త్వమ్ ఆది-శబ్దానామ్ అపి పరమాత్మన్య్ ఏవ పర్యవసానం జ్ఞాత్వా మామ్ ఏవ విజానీహి [కౌ. ౩.౯] మామ్ ఉపాస్స్వ [కౌ. ౩.౧] ఇతి స్వాత్మ-శరీరకం పరమాత్మానమ్ ఏవోపాస్యత్వేనోపదిదేశ– ఇతి। వామదేవవత్– యథా వామదేవః పరస్య బ్రహ్మణః సర్వాన్తరాత్మత్వం సర్వస్య చ తచ్-ఛరీరత్వం శరీర-వాచినాం చ శబ్దానాం శరీరిణి పర్యవసానం పశ్యన్న్ అహమ్ ఇతి స్వాత్మ-శరీరకం పరం బ్రహ్మ నిర్దిశ్య తత్-సామానాధికరణ్యేన మను-సూర్యాదీన్ వ్యపదిశతి తద్ ధైతత్ పశ్యన్న్ ఋషిర్ వామదేవః ప్రతి పేదే అహం మనుర్ అభవం సూర్యశ్ చాహం కక్షీవాన్ ఋషిర్ అస్మి విప్రః [బృహద్., ౩.४.౧౦] ఇత్య్ ఆదినా। యథా చ ప్రహ్లాదః సర్వగత్వాద్ అనన్తస్య స ఏవాహమ్ అవస్థితః। మత్తః సర్వమ్ అహం సర్వం మయి సర్వం సనాతనే [వి. పు., ౧.౧౯.౮౯] ఇత్య్ ఆది వదతి॥౩౧॥

అస్మిన్ ప్రకరణే జీవ-వాచిభిః శబ్దైర్ అచిద్-విశేషాభిధాయిభిశ్ చోపాస్య-భూతస్య పరస్య బ్రహ్మణో'భిధానే కారణం చోద్య-పూర్వకమ్ ఆహ–

౩౨ జీవ-ముఖ్య-ప్రాణ-లిఙ్గాన్ నేతి చేన్ నోపాసాత్రైవిధ్యాద్ ఆశ్రితత్వాద్ ఇహ తద్-యోగాత్॥౧।౧।౩౨॥

న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యాత్ [కౌ. ౧.౮], త్రిశీర్షాణం త్వాష్ట్రమ్ అహనమ్ అరున్-ముఖాన్యతీన్ సాలా-వృకేభ్యః ప్రాయచ్ఛమ్ [కౌ. ౩.౧] ఇత్య్ ఆది జీవ-లిఙ్గాత్, యావద్ అస్మిఞ్ శరీరే ప్రాణో వసతి తావద్ ఆయుః [కౌ. ౩.౧] అథ ఖలు ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతి [కౌ. ౩.౧] ఇతి ముఖ్య-ప్రాణ-లిఙ్గాచ్ చ నాధ్యాత్మ-సమ్బన్ధ-భూమేతి చేన్ న, ఉపాసాత్రైవిధ్యాత్ హేతోర్ ఉపాసనా-త్రైవిధ్యమ్ ఉపదేష్టుం తత్-తచ్-ఛబ్దేనాభిధానమ్– నిఖిల-కారణ-భూతస్య బ్రహ్మణః స్వరూపేణానుసన్ధానమ్, భోక్తృ-వర్గ-

శరీరకత్వానుసన్ధానం భోగ్య-భోగోపకరణ-శరీరకత్వానుసన్ధానం చేతి త్రివిధమ్ అనుసన్ధానమ్ ఉపదేష్టుమ్ ఇత్య్ అర్థః। తద్ ఇదం త్రివిధం బ్రహ్మానుసన్ధానం ప్రకరణాన్తరేష్వ్ అప్య్ ఆశ్రితం సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧] ఆనన్దో బ్రహ్మ [తై., ౩.౬] ఇత్య్ ఆదిషు స్వరూపానుసన్ధానమ్; తత్ సృష్ట్వా తద్ ఏవానుప్రావిశత్, తద్ అనుప్రవిశ్య, సచ్ చత్యచ్ చాభవత్, నిరుక్తం చానిరుక్తం చ, నిలయనం చానిలయనం చ, విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ, సత్యం చానృతం చ సత్యమ్ అభవత్ [తై., ౨.౬.౨] ఇత్య్ ఆదిషు భోక్తృ-శరీరతయా, భోగ్య-భోగోపకారణ-శరీరతయా చానుసన్ధానమ్। ఇహాపి ప్రకరణే తత్ త్రివిధమ్ అనుసన్ధానం యుజ్యత ఏవేత్య్ అర్థః।

[విశిష్టోపాసన-పరతా-చిహ్న-ప్రదర్శనమ్]

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– యత్ర హిరణ్యగర్భాది-జీవ-విశేషాణాం ప్రకృత్య్-ఆద్య్-అచేతన-విశేషాణాం చ పరమాత్మాసాధారణ-ధర్మ-యోగః తద్-అభిధాయినాం శబ్దానాం పరమాత్మ-వాచి-శబ్దైః సామానాధికరణ్యం వా దృశ్యతే; తత్ర పరమాత్మనస్ తత్-తచ్-చిద్-అచిద్-విశేషాన్తరాత్మత్వానుసన్ధానం ప్రతిపిపాదయిషితమ్– ఇతి।

అతో'త్రేన్ద్ర-ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టో జీవాద్ అర్థాన్తర-భూతః పరమాత్మైవేతి సిద్ధమ్ ॥౩౨॥

ఇతి ఇన్ద్ర-ప్రాణాధికరణమ్ ॥౧౧॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-రచితే బ్రహ్మసూత్ర-భాష్యే ప్రథమస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః ॥౧॥

ప్రథమాధ్యాయే

[అన్య-యోగ-వ్యవచ్ఛేద-త్రిపాదీ]

ద్వితీయః పాదః

సర్వత్ర-ప్రసిద్ధ్య-అధికరణమ్ ॥౧॥

[అస్పష్ట-జీవాది-లిఙ్గక-వేదాన్త-వాక్య-విచార-రూపః]

[పాదార్థః– పరమాత్మనః సర్వ-శరీరకత్వమ్]

[పూర్వ-పాదీయో జిజ్ఞాసాధికరణార్థః]

ప్రథమే పాదే'ధీత-వేదః పురుషః కర్మ-మీమాంసా-శ్రవణాధిగత-కర్మ-యాథాత్మ్య-జ్ఞానః కేవల-కర్మణామ్ అల్పాస్థిర-ఫలత్వమ్ అవగమ్య, వేదాన్త-వాక్యేషు చాపాత-ప్రతీతానన్త-స్థిర-ఫల-బ్రహ్మ-స్వరూప తద్-ఉపాసనసమ్ ఉపజాత-పరమ-పురుషార్థ-లక్షణ-మోక్షాపేక్షో'వధారిత-పరినిష్పన్న-వస్తు-బోధన-శబ్ద-శక్తిర్ వేదాన్త-వాక్యానాం పరస్మిన్ బ్రహ్మణి నిశ్చిత-ప్రమాణ-భావస్ తద్-ఇతికర్తవ్యతా-రూప-శారీరక-మీమాంసా-శ్రవణమ్ ఆరభేతేత్య్ ఉక్తం శాస్త్రారమ్భ-సిద్ధయే ॥౧॥

[జన్మాద్య-అధికరణార్థః]

అనన్త-విచిత్ర-స్థిర-త్రస-రూప-భోక్తృ-భోగ్య-భోగోపకరణ-భోగ-స్థాన-లక్షణ-నిఖిల-జగద్-ఉదయ-విభవ-లయ-మహానన్దైక-కారణం పరం బ్రహ్మ యతో వా ఇమాని ఇత్య్ ఆది వాక్యం బోధయతీతి చ ప్రత్యపాది ॥౨॥

[శాస్త్ర-యోనిత్వాధికరణార్థః]

జగద్-ఏక-కారణం పరం బ్రహ్మ సకలేతర-ప్రమాణావిషయతయా శాస్త్రైక-ప్రమాణకమ్ ఇత్య్ అభ్యధామ ॥3॥

[సమన్వయాధికరణార్థః]

శాస్త్ర-ప్రమాణకత్వం చ బ్రహ్మ ప్రవృత్తి-నివృత్త్య-అన్వయ-విరహే'పి స్వరూపేణైవ పరమ-పురుషార్థ-భూతే పరస్మిన్ బ్రహ్మణి వేదాన్త-వాక్యానాం సమన్వయాన్ నిరుహ్యత ఇత్య్ అబ్రూమ ॥౪॥

[ఈక్షత్య-అధికరణార్థః]

నిఖిల-జగద్-ఏక-కారణతయా వేదాన్త-వేద్యం బ్రహ్మ చ ఈక్షణాద్య-అన్వయాద్ ఆనుమానిక-ప్రధానాద్ అర్థాన్తర-భూతశ్ చేతన-విశేష ఏవేత్య్ ఉపాపీపదామ ॥౫॥

[ఆనన్ద-మయాధికరణార్థః]

స చ స్వాభావికానవధికాతిశయానన్ద-విపశ్చిత్త్వ-నిఖిల-చేతన-భయాభయ-హేతుత్వ-సత్య-సఙ్కల్పత్వ-సమస్త-చేతనాచేతనాన్తరాత్మత్వాదిభిర్ బద్ధ-ముక్తోభయావస్థాజ్ జీవ శబ్దాభిలపనీయాచ్ చార్థాన్తర-భూత ఇతి చ సమార్తిథామహి ॥౬॥

[అన్తర-ధికరణార్థః]

స చాప్రాకృతాకర్మ-నిమిత్త-స్వాసాధారణ-దివ్య-రూప ఇత్య్ ఉదైరిరామ ॥౭॥

[ఆకాశాధికరణార్థః]

ఆకాశ-ప్రాణాద్య్-అచేతన-విశేషాభిధాయిభిర్ జగత్-కారణతయా ప్రసిద్ధవన్-నిర్దిశ్యమానః సకలేతర-చేతనాచేతన-విలక్షణః స ఏవేతి సమగరిష్మహి॥౮॥

[జ్యోతిర్-అధికరణార్థః]

పరతత్త్వాసాధారణ-నిరతిశయ-దీప్తి-యుక్త-జ్యోతిః శబ్దాభిధేయో ద్యు-సమ్బన్ధితయా ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ స ఏవేత్య్ ఆతిష్ఠామహి॥౯॥

[ఇన్ద్ర-ప్రాణాధికరణార్థః]

పరమ-కారణ-సాధారణామృతత్వ-ప్రాప్తి-హేతు-భూతః పరమ-పురుష ఏవ శాస్త్ర-దృష్ట్యేన్ద్రాది-శబ్దైర్ అభిధీయత ఇత్య్ అబ్రూమహి ॥౧౦॥

[ఆహత్య ప్రథమ-పాదార్థ-సారః]

తద్ ఏవమ్ అతిపతిత-సకలేతర-ప్రమాణ-సమ్భావనా-భూమిః సార్వజ్ఞ్య-సత్య-సఙ్కల్పత్వాద్య్-అపరిమితోదార-గుణ-సాగరతయా స్వేతర-సమస్త-వస్తు-విలక్షణః పరం బ్రహ్మ పురుషోత్తమో నారాయణ ఏవ వేదాన్త-వేద్య ఇత్య్ ఉక్తమ్॥౧౧॥

[అనన్తర-త్రిపాద్యా అర్థః]

అతః పరం ద్వితీయ-తృతీయ-చతుర్థేషు పాదేషు యద్య్ అపి వేదాన్త-వేద్యం బ్రహ్మైవ, తథాపి కానిచిద్ వేదాన్త-వాక్యాని ప్రధాన-క్షేత్రజ్ఞాన్తర్భూత-వస్తు-విశేష-స్వరూప-ప్రతిపాదన-పరాణ్యేవేత్య్ ఆశఙ్కయ తన్-నిరసన-ముఖేన తత్-తద్-వాక్యోదిత-కల్యాణ-గుణాకరత్వం బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్యతే।

[త్రిపాద్యామ్ అపి ప్రతిపాదమ్ అర్థ-సారః]

తత్రాస్పష్ట-జీవాది-లిఙ్గకాని వాక్యాని ద్వితీయే పాదే విచార్యన్తే; స్పష్ట-లిఙ్గకాని తృతీయే, తత్-తత్-ప్రతిపాదన-చ్ఛాయానుసారీణి చతుర్థే॥

33 సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్॥౧।౨।౧॥

[అధికరణార్థః– బ్రహ్మణ ఏవ సర్వాత్మ-భావేనావస్థానమ్]

[శాణ్డిల్య-విద్యా, ఛాన్., ౩.౧౪]

ఇదమ్ ఆమ్నాయతే ఛాన్దోగ్యే– అథ ఖలు క్రతు-మయః పురుషో యథాక్రతుర్ అస్మింల్ లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి స క్రతుం కుర్వీత మనో-మయః ప్రాణ-శరీరో భా-రూపః [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇత్య్ ఆది॥

[జిజ్ఞాస్యో విషయః]

అత్ర స క్రతుం కుర్వీత [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇతి ప్రతిపాదితస్యోపాసనస్యోపాస్యో మనో-మయః ప్రాణ-శరీరః [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇతి నిర్దిశ్యత ఇతి ప్రతీయతే॥

[సంశయాకారః]

తత్ర సంశయః– కిం మనో-మయత్వాది-గుణకః క్షేత్రజ్ఞః; ఉత పరమాత్మా– ఇతి॥

[పూర్వ-పక్ష-స్వరూపమ్]

కిం యుక్తం క్షేత్రజ్ఞ ఇతి। కుతః మనః-ప్రాణయోః క్షేత్రజ్ఞోపకరణత్వాత్, పరమాత్మనస్ తు, అప్రాణో హ్య అమనాః [ముణ్డ్., ౨.౧.౨] ఇతి తత్-ప్రతి షేధాచ్ చ। న చ సర్వం ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇతి పూర్వ-నిర్దిష్టం బ్రహ్మాత్రోపాస్యతయా సమ్బధ్దుం శక్యతే, శాన్త ఉపాసీత [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇత్య్ ఉపాసనోపకరణ-శాన్తి-నిర్వృత్త్య్-ఉపాయభూత-బ్రహ్మాత్మకత్వోపదేశాయోపాత్తత్వాత్॥

[సిద్ధాన్తమ్ ఆశఙ్క్య పూర్వ-పక్ష-స్థిరీకరణమ్]

న చ స క్రతుం కుర్వీత [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇత్య్ ఉపాసనస్యోపాస్య-సాకాఙ్క్షత్వాద్ వాక్యాన్తర-స్థమ్ అపి బ్రహ్మ సమ్బధ్యత ఇతి యుక్తం వక్తుమ్, స్వ-వాక్యోపాత్తేన మనో-మయత్వాది-గుణకేన నిరాకాఙ్క్షత్వాత్; మనో-మయః ప్రాణ-శరీరః [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇత్య్ అనన్యార్థతయా నిర్దిష్టస్య విభక్తి-విపరిణామ-మాత్రేణోభయాకాఙ్క్షా-నివృత్తి-సిద్ధేః। ఏవం నిశ్చితే జీవత్వే ఏతద్ బ్రహ్మ [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇత్య్ ఉపసంహార-స్థ-బ్రహ్మ-పదమ్ అపి జీవ ఏవ పూజార్థం ప్రయుక్తమ్ ఇత్య్ అధ్యవసీయత ఇతి॥

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః— సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్।

[సూత్రార్థ-వివరణమ్]

మనో-మయత్వాది-గుణకః పరమాత్మా। కుతః। సర్వత్ర– వేదాన్తేషు పరస్మిన్న్ ఏవ బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధస్య మనో-మయత్వాదేర్ ఉపదేశాత్। ప్రసిద్ధం హి మనో-మయత్వాది బ్రహ్మణః। యథా మనో-మయః ప్రాణ-శరీర-నేతా [ముణ్డ్., ౨.౨.౭] స ఏషో'న్తర్ హృదయ ఆకాశః। తస్మిన్న్ అయం పురుషో మనో-మయః। అమృతో హిరణ్-మయః [తై., ౨.౬.3] హృదా మనీషా మనసాభిక్లృప్తో య ఏనం విదురమృతాస్తే భవన్తి [మహానా.] న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచా [ముణ్డ్., ౩.౧.౮], మనసా తు విశుద్ధేన తథా ప్రాణస్య ప్రాణః [కేన, ౧.౨], అథ ఖలు ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతి [కౌషీ., ౩.౨], సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమ్ ఏవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమ్ అభ్యుజ్జిహతే [ఛాన్., ౧.౧౧.౫] ఇత్య్ ఆదిషు॥

[పరమాత్మని మనః-ప్రాణ-సమ్బన్ధోపపాదనమ్]

మనో-మయత్వం– విశుద్ధేన మనసా గ్రాహ్యత్వమ్। ప్రాణ-శరీరత్వం– ప్రాణస్యాప్య్ ఆధారత్వం నియన్తృత్వం చ। ఏవం చ సతి ఏష మ ఆత్మాన్తర్ హృదయ ఏతద్బ్రహ్మ [ఛాన్., ౩.౧౪.౪] ఇతి బ్రహ్మ-శబ్దో'పి ముఖ్య ఏవ భవతి। అప్రాణో హ్య్ అమనాః [ముణ్డ్., ౨.౧.౨] ఇతి మన ఆయత్తం జ్ఞానం ప్రాణాయత్తాం స్థితిం చ బ్రహ్మణో నిషేధతి।

[స్వాభిమతా అధికరణ-యోజనా, తత్ర జిజ్ఞాస్య-విషయ-నిర్దేశః]

అథవా సర్వం ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ తజ్ జలాన్ ఇతి శాన్త ఉపాసీత [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇత్య్ అత్రైవోపాసనం విధీయతే– సర్వాత్మకం బ్రహ్మ శాన్తః సన్న్ ఉపాసీతేతి। స క్రతుం కుర్వీత [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇతి తస్యైవ గుణోపాదనార్థో'నువాదః। ఉపాదేయాశ్ చ గుణా మనో-మయత్వాదయః; యతః సర్వాత్మకం బ్రహ్మ మనో-మయత్వాది-గుణకమ్ ఉపాసీతేతి వాక్యార్థః॥

[సంశయ-స్వరూప-నిర్దేశః]

తత్ర సన్దేహః– కిమ్ ఇహ బ్రహ్మ-శబ్దేన ప్రత్యగాత్మా నిర్దిశ్యతే; ఉత పరమాత్మా– ఇతి।

[సయుక్తికః పూర్వ-పక్షః]

కిం యుక్తం ప్రత్యగాత్మేతి। కుతః। తస్యైవ సర్వ-పద-సామానాధికరణ్య-నిర్దేశోపపత్తేః। సర్వ-శబ్ద-నిర్దిష్టం హి బ్రహ్మాది-స్తమ్బ-పర్యన్తం కృత్స్నం జగత్। బ్రహ్మాది-భావశ్ చ ప్రత్యగాత్మనో'నాద్య్-అవిద్యా-మూల-కర్మ-విశేషోపాధికో విద్యత ఏవ; పరస్య తు బ్రహ్మణః సర్వజ్ఞస్య సర్వ-శక్తేర్ అపహత-పాప్మనో నిరస్త-సమస్తావిద్యాది-దోష-గన్ధస్య సమస్త-హేయాకర-సర్వ-భావో నోపపద్యతే॥

[జీవే బ్రహ్మ-శబ్ద-ప్రయోగోపపత్తిః]

ప్రత్యగాత్మన్య్ అపి క్వచిత్ క్వచిద్ బ్రహ్మ-శబ్దః ప్రయుజ్యతే। అత ఏవ పరమాత్మా పరం బ్రహ్మేతి పరమేశ్వరస్య క్వచిత్ సవిశేషణో నిర్దేశః। ప్రత్యగాత్మనశ్ చ నిర్ముక్తోపాధేర్ బృహత్వం చ విద్యతే స చానన్త్యాయ కల్పతే [శ్వే., ౫.౯] ఇతి శ్రుతేః। అవిదుషస్ తస్యైవ కర్మ-నిమిత్తత్వాజ్ జన్మ-స్థితి-లయానాం తజ్ జలాన్ ఇతి హేతు-నిర్దేశో'ప్య్ ఉపపద్యతే। తద్ అయమ్ అర్థః– అయం జీవాత్మా స్వతో'పరిచ్ఛిన్న-స్వరూపత్వేన బ్రహ్మ-భూతః సన్న్ అనాద్య్-అవిద్యయా దేవ-తిర్యజ్-మనుష్య-స్థావరాత్మనావతిష్ఠతే- ఇతి।

[సిద్ధాన్త-స్వరూపమ్]

అత్ర ప్రతివిధీయతే– సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్– సర్వత్ర– సర్వ ఖల్వ్ ఇదమ్ [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇతి నిర్దిష్టే సర్వస్మిఇన్ జగతి బ్రహ్మ-శబ్దేన తదాత్మతయా విధీయమానం పరం బ్రహ్మైవ, న ప్రత్యగాత్మా। కుతః। ప్రసిద్ధోపదేశాత్, తజ్ జలాన్ [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇతి హేతుతః సర్వం

ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ ఇతి ప్రసిద్ధవద్ ఉపదేశాత్। బ్రహ్మణో జాతత్వాద్ బ్రహ్మణి లీనత్వాద్ బ్రహ్మాధీన-జీవనత్వాచ్ చ హేతోర్ బ్రహ్మాత్మకం సర్వం ఖల్వ్ ఇదం జగద్ ఇత్య్ ఉక్తే యస్మాజ్ జగజ్-జన్మ-స్థితి-లయా వేదాన్తేషు ప్రసిద్ధాస్ తద్ ఏవాత్ర బ్రహ్మేతి ప్రతీయతే॥

[సూత్రోక్తార్థోపపాదనమ్]

తచ్ చ పరమ్ ఏవ బ్రహ్మ; తథా హి యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే, యేన జాతాని జీవన్తి, యత్ ప్రయన్త్య్ అభిసంవిశన్తి, తద్ విజిజ్ఞాసస్వ తద్ బ్రహ్మ [తై., ౩.౧] ఇత్య్ ఉపక్రమ్య ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్, ఆనన్దాద్ ధ్యేవ ఖల్వ్ ఇమాని భూతాని జాయన్తే [తై., ౩.౬] ఇత్య్ ఆదినా పూర్వానువాక-ప్రతిపాదితానవధికాతిశయానన్ద-యోగినో విపశ్చితః పరస్మాద్ బ్రహ్మణ ఏవ జగద్-ఉత్పత్తి-స్థిత-లయా నిర్దిశ్యన్తే; తథా స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్ జనితా న చాధిపః [శ్వే., ౬.౯] ఇతి కరణాధిపస్య జీవస్యాధిపః పరం బ్రహ్మైవ కారణం వ్యపదిశ్యతే। ఏవం సర్వత్ర పరస్యైవ బ్రహ్మణః కారణత్వం ప్రసిద్ధమ్॥

[జగద్-బ్రహ్మణోస్ తాదాత్మ్యస్య స్థిరీకరణమ్]

అతః పరబ్రహ్మణో జాతత్వాత్ తస్మిన్ ప్రలీనత్వాత్ తేన ప్రాణనాత్ తదాత్మకతయా తాదాత్మ్యమ్ ఉపపన్నమ్।అతః సర్వ-ప్రకారం సర్వ-శరీరం సర్వాత్మ-భూతం పరం బ్రహ్మ శాన్తో భూత్వోపాసీతేతి శ్రుతిర్ ఏవ పరస్య బ్రహ్మణః సర్వాత్మకత్వమ్ ఉపపాద్య తస్యోపాసనమ్ ఉపదిశతి। పరం బ్రహ్మ హి కారణావస్థం కార్యావస్థం సూక్ష్మ-స్థూల-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరతయా సర్వదా సర్వాత్మ-భూతమ్॥

[లక్షణతః సర్వతాదాత్మ్యే'ప్య్ అపురుషార్థాసంస్పర్శః]

ఏవమ్భూత-తాదాత్మ్యస్య ప్రతిపాదనే పరస్య బ్రహ్మణః సకల-హేయ-ప్రత్యనీక-కల్యాణ-గుణాకరత్వం న విరుధ్యతే, ప్రకార-భూత-శరీర-గతానాం దోషాణాం ప్రకారిణ్య్ ఆత్మన్య్ అప్రసఙ్గాత్, ప్రత్యుత నిరతిశయైశ్వర్యాపాదనేన గుణాయైవ భవతీతి పూర్వమ్ ఏవోక్తమ్॥

[జీవస్య సర్వ-తాదాత్మ్యాయోగః]

యద్ ఉక్తం జీవస్య సర్వ-తాదాత్మ్యమ్ ఉపపద్యత ఇతి; తద్ అసత్, జీవానాం ప్రతిశరీరం భిన్నానామ్ అన్యోన్య-తాదాత్మ్యాసమ్భవాత్। ముక్తస్యాప్య్ అనవచ్ఛిన్న-స్వరూపస్యాపి జగత్-తాదాత్మ్యం జగజ్-జన్మ-స్థితి-ప్రలయ-కారణత్వ-నిమిత్తం న సమ్భవతీతి జగద్-వ్యాపారవర్జమ్ [బ్ర. సూ., ౪.౪.౧౭] ఇత్య్ అత్ర వక్ష్యతే। జీవ-కర్మ-నిమిత్తత్వాజ్ జగజ్-జన్మ-స్థితి-లయానాం స ఏవ కారణమ్ ఇత్య్ అపి న సాధీయః, తత్-కర్మ-నిమిత్తత్వే'పి శ్వరస్యైవ జగత్-కారణత్వాత్॥

[సూత్రార్థోపసంహారః]

అతః పరమాత్మైవాత్ర బ్రహ్మ-శబ్దాభిధేయః। ఇమమ్ ఏవ సూత్రార్థమ్ అభియుక్తా బహు మన్వతే। యథాహ వృత్తి-కారః– సర్వం ఖల్వ్ ఇతి సర్వాత్మా బ్రహ్మేశః ఇతి॥౧॥

[శ్రుత్య్-ఉక్త-గుణ-యోగస్య బ్రహ్మణి సర్వ-తాదాత్మ్యోపపాదకత్వమ్]

౩౪ వివక్షిత-గుణోపపత్తేశ్ చ॥౧।౨।౨॥

వక్ష్యమాణాశ్ చ గుణాః పరమాత్మన్య్ ఏవోపపద్యన్తే మనో-మయః ప్రాణ-శరీరో భా-రూపః సత్య-సఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా సర్వ-కర్మా సర్వ-కామః సర్వ-గన్ధః సర్వ-రసః సర్వమ్ ఇదమ్ అభ్యాత్తో' వాక్య్ అనాదరః [ఛాన్., ౩.౧౪.౨] ఇతి। మనో-మయః– పరిశుద్ధేన మనసైకేన గ్రాహ్యః; వివేక-విమోకాది-సాధన-సప్తకానుగృహీత-పరమాత్మోపాసన-నిర్మలీకృతేన హి మనసా గృహ్యతే। అనేన హేయ-ప్రత్యనీక-కల్యాణైకతానతయా సకలేతర-విలక్షణ-స్వరూపతోచ్యతే; మలిన-మనోభిర్ మలినానామ్ ఏవ గ్రాహ్యత్వాత్। ప్రాణ-శరీరః– జగతి సర్వేషాం ప్రాణానాం ధారకః। ప్రాణో యస్య శరీరమ్ ఆధేయం విధేయం శేష-భూతం చ స ప్రాణ-శరీరః। ఆధేయత్వ-విధేయత్వ-శేషత్వాని శరీర-శబ్ద-ప్రవృత్తి-నిమిత్తానీత్య్ ఉపపాదయిష్యతే। భా-రూపః– భా-స్వర-రూపః; అప్రాకృత-స్వాసాధారణ-నిరతిశయ-కల్యాణ-దివ్య-రూపత్వేన నిరతిశయ-దీప్తి-యుక్త ఇత్య్ అర్థః। సత్య-సఙ్కల్పః– అప్రతిహత-సఙ్కల్పః। ఆకాశాత్మా– ఆకాశవత్ సూక్ష్మ-స్వచ్ఛ-స్వరూపః; సకలేతర-కారణ-భూతస్యాకాశస్యాప్య్ ఆత్మ-భూత ఇతి వా ఆకాశాత్మా; స్వయం చ ప్రకాశతే'న్యాన్ అపి ప్రకాశయతీతి వా ఆకాశాత్మా। సర్వ-కర్మా క్రియత ఇతి కర్మ; సర్వం జగద్ యస్య కర్మ, అసౌ సర్వ-కర్మా; సర్వా వా క్రియా యస్యాసౌ సర్వ-కర్మా। సర్వ-కామః– కామ్యన్త ఇతి కామాః- భోగ్య-భోగోపకరణాదయః; తే పరిశుద్ధాః సర్వ-విధాస్ తస్య సన్తీత్య్ అర్థః। సర్వ-గన్ధః సర్వ-రసః– అశబ్దమ్ అస్పర్శమ్ [కఠ., ౧.౩.౧౫] ఇత్య్ ఆదినా ప్రాకృత-గన్ధ-రసాది-నిషేధాద్ అప్రాకృతాః స్వాసాధారణా నిరవద్యా నిరతిశయాః కల్యాణాః స్వభోగ్య-భూతాః సర్వ-విధా గన్ధ-రసాస్ తస్య సన్తీత్య్ అర్థః। సర్వమ్ ఇదమ్ అభ్యాత్తః– ఉక్తం రస-పర్యన్తం సర్వమ్ ఇదం కల్యాణ-గుణ-జాతం స్వీకృతవాన్। అభ్యాత్తః ఇతి భుక్తా బ్రాహ్మణాః ఇతివత్ కర్తరి క్తః ప్రతిపత్తవ్యః। అవాకీ– వాకః ఉక్తిః; సో'స్య నాస్తీత్య్ అవాకీ। కుత ఇత్యాహ– అనాదర ఇత్య్ అవాప్త-సమస్త-కామత్వేనాదర్తవ్యాభావాద్ ఆదర-రహితః। అత ఏవ అవాకీ-అజల్పాకః; పరిపూర్ణైశ్వర్యత్వాద్ బ్రహ్మాది-స్తమ్బ-పర్యన్తం నిఖిలం జగత్ తృణీకృత్య జోషమ్ ఆసీన ఇత్య్ అర్థః। త ఏతే వివక్షితా గుణాః పరమాత్మన్య్ ఏవోపపద్యన్తే॥౨॥

[ఉక్తానాం గుణానాం, వ్యతిరేకతః పరమాత్మని దృఢీకారః]

౩౫ అనుపపత్తేస్ తు న శారీరః॥౧।౨।౩॥

తమ్ ఇమం గుణ-సాగరం పర్యాలోచయతాం ఖ-ద్యోత-కల్పస్య శరీర-సమ్బన్ధ-నిబన్ధనాపరిమిత-దుఃఖ-సమ్బన్ధ-యోగ్యస్య బద్ధ-ముక్తావస్థస్య జీవస్య ప్రస్తుత-గుణ-లేశ-

సమ్బన్ధ-గన్ధో'పి నోపపద్యత ఇతి నాస్మిన్ ప్రకరణే శారీర-పరిగ్రహ-శఙ్కా జాయత ఇత్య్ అర్థః॥3॥

[ఏతద్-అధికరణీయ-పరమ-సాధ్య-హేతు-కథనమ్]

3౬ కర్మ-కర్తృ-వ్యపదేశాచ్ చ॥౧।౨।౪॥

ఏతమ్ ఇతః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మి [ఛాన్., 3.౧౪.౪] ఇతి ప్రాప్యతయా పరం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే, ప్రాప్తృతయా చ జీవః। అతః ప్రాప్తా జీవ ఉపాసకః, ప్రాప్యం పరం బ్రహ్మోపాస్యమ్ ఇతి ప్రాప్తుర్ అన్యద్ ఏవేదమ్ ఇతి విజ్ఞాయతే॥౪॥

[విభక్తి-విశేష-నిర్దేశాద్ బ్రహ్మ-పద-వాచ్యః పరమాత్మా]

3౭ శబ్ద-విశేషాత్॥౧।౨।౫॥

ఏష మ ఆత్మాన్తర్ హృదయే [ఛాన్., 3.౧౪.3] ఇతి శారీరః షష్ఠ్యా నిర్దిష్టః ఉపాస్యస్ తు ప్రథమయా। ఏవం సమాన-ప్రకరణే వాజినాం చ శ్రుతౌ శబ్ద-విశేషః శ్రూయతే జీవ-పరయోః; యథా వ్రీహిర్ వా యవో వా శ్యామాకో వా శ్యామాక-తణ్డులో వా ఏవమ్ అయమ్ అన్తరాత్మన్ పురుషో హిరణ్-మయో యథా జ్యోతిర్ అధూమమ్ [శత. బ్రా. ౧.౬.3] ఇతి। అత్ర అన్తరాత్మన్ ఇతి సప్తమ్య్ అన్తేన శారీరో నిర్దిశ్యతే; పురుషో హిరణ్-మయః ఇతి ప్రథమయోపాస్యః। అతః పర ఏవోపాస్యః॥

[హృదయ-స్థే ఈశ్వరతాయాః ఉపబృంహణతః స్థాపనమ్]

ఇతశ్ చ శారీరాద్ అన్యః—

3౮ స్మృతేశ్ చ॥౧।౨।౬॥

సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తః స్మృతిర్ జ్ఞానమ్ అపోహనం చ [భ. గీ., ౧౫.౧౫] యో మామ్ ఏవమ్ అసమ్మూఢో జానాతి పురుషోత్తమమ్ [భ. గీ., ౧౫.౧౯], ఈశ్వరః సర్వ-భూతానాం హృద్-దేశే'ర్జున తిష్ఠతి। భ్రామయన్ సర్వ-భూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా। తమ్ ఏవ శరణం గచ్ఛ [భ. గీ. ౧౮.౬౧] ఇతి శారీరమ్ ఉపాసకం, పరమాత్మానం చోపాస్యం స్మృతిర్ దర్శయతి॥౬॥

[హృదయాఖ్యాల్ప-దేశ-స్థితేర్ జీవత్వ-జ్ఞాపకతాశఙ్కా-పరిహారౌ]

3౯ అర్భకౌకస్త్వాత్ తద్-వ్యపదేశాచ్ చ నేతి చేన్ న నిచాయ్యత్వాద్ ఏవం వ్యోమవచ్ చ॥౧।౨।౭॥

అల్పాయతనత్వమ్ అర్భకౌకస్త్వమ్, తద్-వ్యపదేశః– అల్పత్వ-వ్యపదేశః। ఏష మ ఆత్మాన్తర్ హృదయే [ఛాన్., 3.౧౪.3] ఇత్య్ అణీయసి హృదయాయతనే స్థితత్వాద్ అణీయాన్ వ్రీహేర్

వా యవాద్ వా [ఛాన్., ౩.౧౪.౩] ఇత్య్ ఆదినాణీయస్త్వస్య స్వరూపేణ వ్యపదేశాచ్ చ నాయం పరమాత్మా, అపి తు జీవ ఏవ; సర్వ-గతం సుసూక్ష్మం తద్ అవ్యయం యద్ భూత-యోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరాః [ముణ్డ్., ౧.౧.౬] ఇత్య్ ఆదిభిః పరమాత్మనోఽపరిచ్ఛిన్నత్వావగమాత్, జీవస్య చారాగ్ర-మాత్రత్వ-వ్యపదేశాద్ ఇతి చేత్–

నైతద్ ఏవమ్, పరమాత్మైవ హ్య్ అణీయానిత్య్ ఏవం నిచాయ్యత్వేన వ్యపదిశ్యతే; ఏవం నిచాయ్యత్వేన– ఏవం ద్రష్టవ్యత్వేన, ఏవమ్ ఉపాస్యత్వేనేతి యావత్। న పునర్ అణీయస్త్వమ్ ఏవాస్య స్వరూపమ్ ఇతి; వ్యోమవచ్ చాయం వ్యపదిశ్యతే, స్వాభావిక-మహత్త్వం చాత్రైవ వ్యపదిశ్యతే– జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయాన్ అన్తరిక్షాజ్ జ్యాయాన్ దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్యః [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇతి। అత ఉపాసనార్థమ్ ఏవాల్పత్వ-వ్యపదేశః। తథా హి–

[అల్పాయతనత్వాద్య్-ఉపదేశస్యోపాసనార్థత్వ-దృఢీకరణమ్]

సర్వం ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ తజ్ జలాన్ ఇతి శాన్త ఉపాసీత [ముణ్డ్., ౩.౧౪.౧] ఇతి సర్వోత్పత్తి-ప్రలయ-కారణత్వేన సర్వస్యాత్మతయా అనుప్రవేశ-కృత-జీవయితృత్వేన చ సర్వాత్మకం బ్రహ్మోపాసీతేత్య్ ఉపాసనం విధాయ అథ ఖలు క్రతు-మయః పురుషో యథాక్రతుర్ అస్మింల్ లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇతి యథోపాసనం ప్రాప్య-సిద్ధిమ్ అభిధాయ స క్రతుం కుర్వీత ఇతి గుణ-విధానార్థమ్ ఉపాసనమ్ అనూద్య [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] మనో-మయః ప్రాణ-శరీరో భా-రూపః సత్య-సఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా సర్వ-కర్మా సర్వ-కామః సర్వ-గన్ధః సర్వ-రసః సర్వమ్ ఇదమ్ అభ్యాత్తోఽవాక్య్ అనాదరః [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇతి జగదైశ్వర్య-విశిష్టస్య స్వరూప-గుణాంశ్ చోపాదేయాన్ ప్రతిపాద్య ఏష మ ఆత్మాన్తర్ హృదయేఽణీయాన్ వ్రీహేర్ వా యవాద్ వా సర్షపాద్ వా శ్యామాకాద్ వా శ్యామాక-తణ్డులాద్ వా [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇత్య్ ఉపాసకస్య హృదయేఽణీయస్త్వేన తదాత్మతయోపాస్యస్య పరమ-పురుషస్యోపాసనార్థమ్ అవస్థానమ్ ఉక్త్వా ఏష మ ఆత్మాన్తర్ హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయాన్ అన్తర్ అక్షాజ్ జ్యాయాన్ దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్యః సర్వ-కర్మా సర్వ-కామః సర్వ-రసః సర్వమ్ ఇదమ్ అభ్యాత్తోఽవాక్య్ అనాదరః [ఛాన్., ౩.౧౪.౧।౪] ఇత్య్ అన్తర్హృదయేఽవస్థితస్య ఉపాస్యమానస్య ప్రాప్యాకారం నిర్దిశ్య ఏష మ ఆత్మాన్తర్ హృదయ ఏతద్ బ్రహ్మ ఇత్య్ ఏవం భూతం పరం బ్రహ్మ పరమ-కారుణ్యేనాస్మద్ ఉజ్జిజీవయిషయా అస్మద్-ధృదయే సన్నిహితమ్ ఇతీదమ్ అనుసన్ధానం విధాయ ఏతమ్ ఇతః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మి [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇతి యథోపాసనం ప్రాప్తి-నిశ్చయానుసన్ధానం చ విధాయ ఇతి యస్య స్యాదద్ ధా న విచికత్సాస్తి [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇత్య్ ఏవంవిధ-ప్రాప్య-ప్రాప్తి-నిశ్చయోపేతస్యోపాసకస్య ప్రాప్తౌ న సంశయోఽస్తీత్య్ ఉపసంహృతమ్। అత ఉపాసనార్థమ్ అర్భకౌకస్త్వమ్ అణీయస్త్వం చ॥౭॥

[బ్రహ్మణో జీవ-శరీరాన్తర్-వర్తిత్వే సుఖ-దుఃఖోపభోగ-శఙ్కా-పరిహారౌ]

౪౦ సమ్భోగ-ప్రాప్తిర్ ఇతి చేన్ న వైశేష్యాత్ ॥౧।౨।౮॥

జీవస్యేవ పరస్యాపి బ్రహ్మణః శరీరాన్తర్-వర్తిత్వమ్ అభ్యుపగతం చేత్– తద్వద్ ఏవ శరీర-సమ్బన్ధ-ప్రయుక్త-సుఖ-దుఃఖోపభోగ-ప్రాప్తిర్ ఇతి చేత్ తన్ న, హేతువైశేష్యాత్– న హి శరీరాన్తర్-వర్తిత్వమ్ ఏవ సుఖ-దుఃఖోపభోగ-హేతుర్ అపి తు పుణ్య-పాప-రూప-కర్మ-పరవశత్వమ్; తత్ త్వ్ అపహత-పాప్మనః పరమాత్మనో న సమ్భవతి। తథా చ శ్రుతిః— తయోర్ అన్యః పిప్పలం స్వాద్వ్ అత్త్య్ అనశ్నన్న్ అన్యో అభిచాకశీతి [ముణ్డ్., ౩.౧౧] ఇతి ॥౮॥

ఇతి సర్వత్ర-ప్రసిద్ధ్య-అధికరణమ్ ॥౧॥

అత్త్రధికరణమ్ ॥౨॥

[అధికరణార్థః– సర్వ-జగత్-సంహార-రూపమ్ అత్తృత్వం పరమాత్మన ఏవ, న జీవస్య]

[నాచికేత-విద్యా, కఠ., ౨]

[పూర్వాధికరణాన్తిమ-సూత్రేణావాన్తర-సఙ్గతిః]

యది పరమాత్మా న భోక్తా, ఏవం తర్హి సర్వత్ర భోక్తృతయా ప్రతీయమానో జీవ ఏవ స్యాద్ ఇత్య్ ఆశఙ్క్యాహ—

౪౧ అత్తా చరాచర-గ్రహణాత్ ॥౧।౨।౯॥

[విషయ-వాక్య-దర్శనమ్]

కఠ-వల్లీష్వ్ ఆమ్నాయతే— యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ ఉభే భవత ఓదనః। మృత్యుర్ యస్యోపసేచనం క ఇత్థా వేద యత్ర సః [కఠ., ౧.౨.౨౪] ఇతి।

[అధికరణాఙ్గ-భూతః సంశయః]

అత్రౌదనోపసేచన-సూచితోఽత్తా కిం జీవ ఏవ, ఉత పరమాత్మేతి సన్దిహ్యతే॥

[పూర్వ-పక్షః]

కిం యుక్తమ్। జీవ ఇతి। కుతః। భోక్తృత్వస్య కర్మ-నిమిత్తత్వాజ్ జీవస్యైవ తత్-సమ్భవాత్॥

[సిద్ధాన్తః]

అత్రోచ్యతే– అత్తా చరాచరణ-గ్రహణాత్– అత్తా పరమాత్మైవ। కుతః। చరాచర-గ్రహణాత్– చరాచరస్య కృత్స్నస్యాత్తృత్వం హి తస్యైవ సమ్భవతి। న చేదం కర్మ-నిమిత్తం భోక్తృత్వమ్; అపి తు జగజ్-జన్మ-స్థితి-లయ-హేతు-భూతస్య పరస్య బ్రహ్మణో విష్ణోః సంహర్తృత్వమ్। సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్-విష్ణోః పరమం పదమ్ [కఠ., ౧.౩.౯] ఇత్య్ అత్రైవ దర్శనాత్। తథా చ మృత్యుర్ యస్యోపసేచనమ్ [కఠ., ౧.౨.౨౫] ఇతి వచనాత్, బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ [కఠ., ౧.౨.౨౫] ఇతి కృత్స్నం చరాచరం జగద్ ఇహాదనీయౌదనత్వేన గృహ్యతే। ఉపసేచనం హి నామ స్వయమ్ అద్యమానం సద్-అన్యస్యాదన-హేతుః। అత ఉపసేచనత్వేన మృత్యోర్ అప్య్ అద్యమానత్వాత్ తద్-ఉపసిచ్యమానస్య కృత్స్నస్య బ్రహ్మ-క్షత్ర-పూర్వకస్య జగతశ్ చరాచరస్యాదనమ్ అత్ర వివక్షితమ్ ఇతి గమ్యతే। ఈదృశం చాదనమ్ ఉపసంహార ఏవ। తస్మాద్ ఈదృశం జగద్-ఉపసంహారిత్వ-రూపం భోక్తృత్వం పరమాత్మన ఏవ॥౯॥

[అత్తృత్వస్య పరమాత్మ-గతత్వే ప్రాకరణికో హేతుః]

౪౨ ప్రకరణాచ్ చ॥౧।౨।౧౦॥

ప్రకరణం చేదం పరస్యైవ బ్రహ్మణః– మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి [కఠ., ౧.౨.౨౨], నాయమ్ ఆత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన। యమ్ ఏవైష వృణుతే తేన లభ్యస్ తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామ్ [కఠ., ౧.౨.౨౩] ఇతి హి ప్రకృతమ్। క ఇత్థా వేద యత్ర సః [కఠ., ౧.౨.౨౫] ఇత్య్ అపి హి తత్-ప్రసాదాద్ ఋతే తస్య దురవబోధత్వమ్ ఏవ పూర్వ-ప్రస్తుతం ప్రత్యభిజ్ఞాయతే॥౧౦॥

[ఆనన్తరికర్త-పాన-శ్రుత్యా అత్తుర్ జీవత్వ-శఙ్కా]

అథ స్యాత్– నాయం బ్రహ్మ-క్షత్రౌదన-సూచితః పురుషోఽపహత-పాప్మా పరమాత్మా; అనన్తరమ్ ఋతం పిబన్తౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధే। ఛాయా-తపౌ బ్రహ్మ-విదో వదన్తి పఞ్చాగ్నయో యే చ త్రిణాచికేతాః [కఠ., ౧.౩.౧] ఇతి కర్మ-ఫల-భోక్తుర్ ఏవ సద్వితీయస్యాభిధానాత్। ద్వితీయశ్ చ ప్రాణో బుద్ధిర్ వా స్యాత్। ఋత-పానం హి కర్మ-ఫల-భోగ ఏవ; స చ పరమాత్మనో న సమ్భవతి; బుద్ధి-ప్రాణయోస్ తు భోక్తుర్ జీవస్యోపకరణ-భూతయోర్ యథా కథఞ్చిత్ పానేఽన్వయః సమ్భవతీతి తయోర్ అన్యతరేణ సద్వితీయో జీవ ఏవ ప్రతిపాద్యతే, తద్-ఏక-ప్రకరణత్వాత్ పూర్వ-ప్రస్తుతోఽత్తాపి స ఏవ భవితుమ్ అర్హతి– ఇతి॥

[అత్తృత్వే జీవ-గతత్వ-శఙ్కాయాః సమాధానమ్]

తత్రోచ్యతే–

౪౩ గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి తద్-దర్శనాత్॥౧।౨।౧౧॥

న ప్రాణ-జీవౌ బుద్ధి-జీవౌ వా గుహాం ప్రవిష్టావృతం పిబన్తావ్ ఇత్య్ ఉచ్యేతే; అపి తు జీవ-పరమాత్మానౌ హి తథా వ్యపదిశ్యేతే। కుతః। తద్-దర్శనాత్। అస్మిన్ ప్రకరణే జీవ-పరయోర్ ఏవ గుహా-ప్రవేశ-వ్యపదేశో దృశ్యతే। పరమాత్మనస్ తావత్ తం దుర్దర్శం గూఢమ్ అనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం పురాణమ్। అధ్యాత్మ-యోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్ష-శోకౌ జహాతి [కఠ., ౧.౨.౧౨] ఇతి। జీవస్యాపి యా ప్రాణేన సమ్భవత్య్ అదితిర్ దేవతా-మయీ। గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీ యా భూతేభిర్ వ్యజాయత [కఠ., ౨.౪.౭] ఇతి। కర్మ-ఫలాన్య్ అత్తీత్య్ అదితిర్ జీవ ఉచ్యతే। ప్రాణేన సమ్భవతి– ప్రాణేన సహ వర్తతే। దేవతా-మయీ- ఇన్ద్రియాధీన-భోగా। గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీ– హృదయ-పుణ్డరీకోదరవర్తినీ। భూతేభిర్ వ్యజాయత– పృథివ్యాదిభిర్ భూతైః సహితా దేవాది-రూపేణ వివిధా జాయతే। ఏవం చ సతి, ఋతం పిబన్తౌ [కఠ., ౧.౩.౧] ఇతి వ్యపదేశః ఛత్రిణో గచ్ఛన్తి ఇతివత్ ప్రతిపత్తవ్యః। యద్ వా– ప్రయోజ్య-ప్రయోజక-రూపేణ పానే కర్తృత్వం జీవ-పరయోర్ ఉపపద్యతే॥౧౧॥

[అజ్ఞత్వ-సర్వజ్ఞత్వ-రూప-విశేషణయోర్ జీవ-పరమాత్మ-జ్ఞాపకత్వమ్]

౪౪ విశేషణాచ్ చ॥౧।౨।౧౨॥

అస్మిన్ ప్రకరణే జీవ-పరమాత్మానావేవోపాస్యత్వోపాసకత్వ-ప్రాప్యత్వ-ప్రాప్తృత్వ-విశిష్టౌ సర్వత్ర ప్రతిపాద్యేతే। తథా హి– బ్రహ్మజ-జ్ఞం దేవమ్ ఈడ్యం విదిత్వా నిచాయ్యేమాం శాన్తిమ్ అత్యన్తమ్ ఏతి [కఠ., ౧.౧.౧౭] ఇతి। బ్రహ్మజ-జ్ఞో– జీవః, బ్రహ్మణో జాతత్వాజ్ జ్ఞత్వాచ్ చ। తం దేవమ్ ఈడ్యం విదిత్వా జీవాత్మానమ్ ఉపాసకం బ్రహ్మాత్మకత్వేనావగమ్యేత్య్ అర్థః। తథా, యః సేతురీజానానామ్ అక్షరం బ్రహ్మ యత్ పరమ్। అభయం తితీర్షతాం పారం నాచికేతం శకేమహి [కఠ., ౧.౩.౨] ఇత్య్ ఉపాస్యః పరమాత్మోచ్యతే। నాచికేతమ్– నాచికేతస్య కర్మణః ప్రాప్యమిత్య్ అర్థః। ఆత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథమ్ ఏవ చ [కఠ., ౧.౩.౩] ఇత్య్ ఆదినోపాసకో జీవ ఉచ్యతే। తథా విజ్ఞాన-సారథిర్ యస్ తు మనః-ప్రగ్రహవాన్ నరః। సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్ విష్ణోః పరమం పదమ్ [కఠ., ౧.౩.౯] ఇతి ప్రాప్య-ప్రాప్తారావభిధీయేతే జీవ-పరమాత్మానౌ। ఇహాపి ఛాయా-తపౌ [కఠ., ౧.౩.౧] ఇత్య్ అజ్ఞత్వ-సర్వజ్ఞత్వాభ్యాం తావ్ ఏవ విశిష్య వ్యపదిశ్యేతే॥

[ప్రకరణస్య జీవ-పరత్వ-శఙ్కా]

అథ స్యాత్– యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యే అస్తీత్య్ ఏకే నాయమ్ అస్తీతి చైకే [కఠ., ౧.౧.౨౦] ఇతి జీవ-స్వరూప-యాథాత్మ్య-ప్రశ్నోపక్రమాత్ సర్వమ్ ఇదం ప్రకరణం జీవపరమ్ ఇతి ప్రతీయతే– ఇతి॥

[జీవ-పరత్వ-శఙ్కా-పరిహారః]

నైతద్ ఏవమ్, న హి జీవస్య దేహాతిరక్తస్యాస్తిత్వ-నాస్తిత్వ-శఙ్కాయామ్ అయం ప్రశ్నస్ తథా సతి పూర్వ-వర-ద్వయ-వరణానుపపత్తేః। తథా హి పితుః సర్వ-వేద-సదక్షిణాక్రతు-సమాప్తి-వేలాయాం దీయమాన-దక్షిణావైగుణ్యేన క్రతు-వైగుణ్యం మన్యమానేన కుమారేణ నచికేతసా ఆస్తికాగ్రేసరేణ స్వాత్మ-దానేనాపి పితుః క్రతు-సాద్గుణ్యమ్ ఇచ్ఛతా కస్మై మాం దాస్యసి [కఠ., ౧.౨.౪] ఇత్య్ అసకృత్పితరం పృష్టవతా స్వనిర్బన్ధ-రుష్ట-పితృ-వచనాత్ మృత్యు-సదనం ప్రవిష్టేన స్వసదనాత్ ప్రోషుషి యమే తద్-అదర్శనాత్ తత్ర తిస్రో రాత్రీర్ ఉపోషుషా స్వోపవాసభీత-తత్-ప్రతివిధాన-ప్రవృత్త-మృత్యు-ప్రదత్తే వర-త్రయే ఆస్తిక్యాతిరేకాత్ ప్రథమేన వరేణ స్వాత్మానం ప్రతి పితుః ప్రసాదో వృతః, ఏతచ్ చ సర్వం దేహాతిరక్తాత్మానమ్ అజానతో నోపపద్యతే। ద్వితీయేన చ వరేణోత్తీర్ణ-దేహాత్మానుభావ్య-ఫల-సాధన-భూతాగ్ని-విద్యా వృతా; తద్ అపి దేహాతిరిక్తాత్మానభిజ్ఞస్య న సమ్భవతి। అతస్ తృతీయేన వరేణ యద్ ఇదం ప్రియతే యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యే అస్తీత్య్ ఏకే నాయమ్ అస్తీతి చైకే। ఏతద్-విద్యామ్ అనుశిష్టస్ త్వయాహం వరాణామ్ ఏష వరస్ తృతీయః [కఠ., ౧.౧.౨౦] ఇతి, అత్ర పరమ-పురుషార్థ-రూప-బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-లక్షణ-మోక్ష-యాథాత్మ్య-విజ్ఞానాయ తద్-ఉపాయ-భూత-పరమాత్మోపాసన-పరావరాత్మ-తత్త్వ-జిజ్ఞాసాయాయం ప్రశ్నః క్రియతే। ఏవం చ యేయం ప్రేతే [కఠ., ౧.౧.౨౦] ఇతి న శరీర-వియోగ-మాత్రాభిప్రాయమ్,అపి తు సర్వ-బన్ధ-వినిర్మోక్షాభిప్రాయమ్। యథా న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తి [బృహద్., ౪.౪.౧౨] ఇతి। అయమ్ అర్థః-మోక్షాధికృతే మనుష్యే ప్రేతే సర్వ-బన్ధ-వినిర్ముక్తే తత్-స్వరూప-విషయా వాదివిప్రతిపత్తి-నిమిత్తాస్తి-నాస్త్యాత్మికా యేయం విచికత్సా, తద్-అపనోదనాయ తత్-స్వరూప-యాథాత్మ్యం త్వయానుశిష్టోఽహం విద్యాం– జానీయామ్- ఇతి॥

[మోక్ష-విషయిణ్యో విప్రతిపత్తయః]

తథా హి బహుధా విప్రతిపద్యన్తే– ౧) కేచిద్ విత్తి-మాత్రస్యాత్మనః స్వరూపోచ్ఛిత్తి-లక్షణం మోక్షమ్ ఆచక్షతే। ౨) అన్యే విత్త-మాత్రస్యైవ సతోఽవిద్యాస్ తమ్ అయమ్। 3) అపరే– పాషాణ-కల్పస్యాత్మనో జ్ఞానాద్య్-అశేష-వైశేషిక-గుణోచ్ఛేద-లక్షణం కైవల్య-రూపమ్। ౪) అపరే తు– అపహత-పాప్మానం పరమాత్మానమ్ అభ్యుపగచ్ఛన్తస్ తస్యైవోపాధి-సంసర్గ-నిమిత్త-జీవ-భావస్యోపాధ్య్-అపగమేన తద్-భావ-లక్షణం మోక్షమ్ ఆతిష్ఠన్తే। ౫) త్రయ్యన్త-నిష్ణాతాస్ తు నిఖిల-జగద్-ఏక-కారణస్యాశేష-హేయ-ప్రత్యనీకానన్త-జ్ఞానానన్దైక-స్వరూపస్య స్వాభావికానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ-కల్యాణ-గుణాకరస్య సకలేతర-విలక్షణస్య సర్వాత్మ-భూతస్య పరస్య బ్రహ్మణః శరీరతయా ప్రకార-భూతస్యానుకూలాపరిచ్ఛిన్న-జ్ఞాన-స్వరూపస్య పరమాత్మానుభవైకరసస్య జీవస్యానాది-కర్మ-రూపావిద్యాతిరోహిత-స్వరూపస్యావిద్యోచ్ఛేద-పూర్వక-స్వాభావిక-పరమాత్మానుభవమ్ ఏవ మోక్షమ్ ఆచక్షతే। తత్ర మోక్ష-స్వరూపం తత్-సాధనం చ త్వత్-ప్రసాదాద్ విద్యామ్ ఇతి నచికేతసా పృష్టో మృత్యుస్ తస్యార్థస్య దురవబోధత్వ-ప్రదర్శనేన వివిధ-భోగ-వితరణ-ప్రలోభనేన చైనం పరీక్ష్య యోగ్యతామ్ అభిజ్ఞాయ పరావరాత్మ-తత్త్వ-విజ్ఞానం పరమాత్మోపాసనం తత్-పద-ప్రాప్తి-లక్షణం మోక్షం

చ తం దుర్దర్శం గూఢమ్ అనుప్రవిష్టమ్ [కఠ., ౧.౨.౧౨] ఇత్య్ ఆరభ్య సోऽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్ విష్ణోః పరమం పదమ్ [కఠ. ౧.౩.౯] ఇత్య్ అన్తేనోపదిశ్య తద్-అపేక్షితాంశ్ చ విశేషానుపదిదేశేతి సర్వం సమఞ్జసమ్। అతః పరమాత్మైవాత్తేతి సిద్ధమ్॥౧౨॥

ఇత్య్ అత్త్రధికరణమ్॥౨॥

అన్తర్-అధికరణమ్॥౩॥

[అధికరణార్థః– అక్ష్య్-ఆధార-పురుషత్వం పరమాత్మన ఏవ, న జీవాదేః]

[ఉపకోసల-విద్యా, ఛాన్., ౪.౧౦]

౪౫ అన్తర ఉపపత్తేః॥౧।౨।౧౩॥

[విషయ-వాక్య-ప్రదర్శనమ్]

ఇదమ్ ఆమనన్తి చ్ఛన్దోగాః య ఏషోऽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే। ఏష ఆత్మేతి హోవాచ ఏతద్ అమృతమ్ అభయమ్ ఏతద్ బ్రహ్మ [ఛాన్., ౪.౧౫.౧] ఇతి॥

[సంశయ-స్వరూపమ్]

తత్ర సన్దేహః– కిమ్ అయమ్ అక్ష్య్-ఆధారతయా నిర్దిశ్యమానః పురుషః ప్రతిబిమ్బాత్మా, ఉత చక్షుర్-ఇన్ద్రియాధిష్ఠాతా నిర్దిశ్యమానః పురుషః ప్రతిబిమ్బాత్మా, ఉత చక్షుర్-ఇన్ద్రియాధిష్ఠాతా దేవతా-విశేషః, ఉత జీవాత్మా, అథ పరమాత్మా ఇతి॥

[సయుక్తికః పూర్వ-పక్షః]

కిం యుక్తం ప్రతిబిమ్బాత్మేతి। కుతః। ప్రసిద్ధవన్ నిర్దేశాత్; దృశ్యతే ఇత్య్ అపరోక్షాభిధానాచ్ చ। జీవాత్మా వా, తస్యాపి హి చక్షుషి విశేషేణ సన్నిధానాత్ ప్రసిద్ధిర్ ఉపపద్యతే ఉన్మీలితం హి చక్షుర్ ఉద్వీక్ష్య జీవాత్మనః శరీరే స్థితి-గతీ నిశ్చిన్వన్తి। రశ్మిభిర్ ఏషోऽస్మిన్ ప్రతిష్ఠితః [బృహద్., ౭.౫.౧] ఇతి శ్రుతి-ప్రసిద్ధ్యా చక్షుః-ప్రతిష్ఠో దేవతా-విశేషో వా; ఏష్వ్ ఏవ ప్రసిద్ధవన్ నిర్దేశోపపత్తేర్ ఏషామ్ అన్యతమః–

[సిద్ధాన్తః]

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే– అన్తర ఉపపత్తేః– అక్ష్య్-అన్తరః పరమాత్మా। కుతః। ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతద్ అమృతమ్ అభయమ్ ఏతద్ బ్రహ్మేతి ఏతం సంయద్ వామ ఇత్య్ ఆచక్షతే।

ఏతం హి సర్వాణి వామాన్య్ అభిసంయన్తి ఏష ఉ ఏవ వామనిః। ఏష హి సర్వాణి వామాని నయతి। ఏష ఉ ఏవ భామనిః। ఏష హి సర్వేషు లోకేషు భాతి [ఛాన్., ౪.౧౫.3] ఇత్య్ ఏషాం గుణానాం పరమాత్మన్య్ ఏవోపపత్తేః॥౧3॥

[పరమాత్మనశ్ చక్షుష్య్ అవస్థానం శ్రుతి-సిద్ధమ్]

౪౬ స్థానాది-వ్యపదేశాచ్ చ॥౧।౨।౧౪॥

చక్షుషి స్థితి-నియమనాదయః పరమాత్మన ఏవ యశ్ చక్షుషి తిష్ఠన్ [బృహద్., ౫.౭.౧౮] ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదౌ వ్యపదిశ్యన్తే। అతశ్ చ య ఏషో'క్షణి పురుషః [ఛాన్., ౪.౧౫.౧] ఇతి స ఏవ ప్రతీయతే। అతః ప్రసిద్ధవన్ నిర్దేశశ్ చ పరమాత్మన్య్ ఉపపద్యతే। తత ఏవ దృశ్యతే ఇతి సాక్షాత్కార-వ్యపదేశో'పి యోగిభిర్ దృశ్యమానత్వాద్ ఉపపపద్యతే॥౧౪॥

[ప్రకరణ-ప్రతిపాదితం నిరవధికానన్దత్వం పరమాత్మన ఏవ]

౪౭ సుఖ-విశిష్టాభిధానాద్ ఏవ చ॥౧।౨।౧౫॥

ఇతశ్ చాక్ష్య్-ఆధారః పురుషోత్తమః కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ [ఛాన్., ౪.౧౦.౫] ఇతి ప్రకృతస్య సుఖ-విశిష్టస్య బ్రహ్మణః ఉపాసనస్థాన-విధానార్థం సంయద్ వామత్వాది-గుణ-విధానార్థం చ య ఏషో'క్షిణి పురుషః [ఛాన్., ౪.౧౫.౧] ఇత్య్ అభిధానాత్। ఏవకారో నైరపేక్ష్యం హేతోర్ ద్యోతయతి।

[ప్రకరణ-విచ్ఛేద-ప్రదర్శనేన పరమాత్మ-పరత్వాభావ-శఙ్కా]

నన్వ్ అగ్ని-విద్యా-వ్యవధానాత్ కం బ్రహ్మ [ఛాన్., ౪.౧౦.౫] ఇతి ప్రకృతం బ్రహ్మ నేహ సన్నిధత్తే। తథా హ్య్ అగ్నయః, ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ ఇతి బ్రహ్మ-విద్యామ్ ఉపదిశ్య అథ హైనం గార్హపత్యో'నుశశాస [ఛాన్., ౪.౧౧.౧] ఇత్య్ ఆరభ్యాగ్నీనామ్ ఉపాసనమ్ ఉపదిదిశుః। న చాగ్ని-విద్యా బ్రహ్మ-విద్యాఙ్గమ్ ఇతి శక్యం వక్తుమ్; బ్రహ్మ-విద్యా-ఫలానన్తర్గత-తద్-విరోధి-సర్వాయుః ప్రాప్తి-సన్తత్య్-అవిచ్ఛేదాది-ఫల-శ్రవణాత్॥

[ప్రకరమ్ అవిచ్ఛేద-సమర్థనేన పరమాత్మ-పరత్వ-నిర్ణయః]

ఉచ్యతే– ప్రాణో బ్రహ్మ [ఛాన్., ౪.౧౦.౫] ఏతద్ అమృతమ్ అభయమ్ ఏతద్ బ్రహ్మ [ఛాన్., ౪.౧౫.3] ఇత్య్ ఉభయత్ర బ్రహ్మ-సంశబ్దనాత్। ఆచార్యస్ తు తే గతిం వక్తా [ఛాన్., ౪.౧౪.౧] ఇత్య్ అగ్ని-వచనాచ్ చ గత్య్-ఉపదేశాత్ పూర్వం బ్రహ్మ-విద్యాయా అసమాప్తేస్ తన్-మధ్య-గతాగ్ని-విద్యా బ్రహ్మ-విద్యాఙ్గమ్ ఇతి నిశ్చీయతే, అథ హైనం గార్హపత్యో'నుశశాస [ఛాన్., ౪.౧౧.౧] ఇతి బ్రహ్మ-విద్యాధికృతస్యైవాగ్ని-విద్యోపదేశాచ్ చ। కిం చ వ్యాధిభిః ప్రతిపూర్ణో'స్మి [ఛాన్., ౪.౧౦.3] ఇతి బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-వ్యతిరిక్త-నానా-విధ-కామోపహతి-పూర్వక-గర్భ-జన్మ-జరా-మరణాది-భవ-భయోపతప్తాయ ఉపకోసలాయ ఏషా సోమ్య తే'స్మద్-విద్యాత్మ-విద్యా చ

[ఛాన్., ४.౧४.౧] ఇతి సముచ్చిత్యోపదేశాన్ మోక్షైక-ఫలాత్మ-విద్యాఙ్గత్వమ్ అగ్ని-విద్యాయాః ప్రతీయతే। ఏవం చాఙ్గత్వే'వగతే సతి ఫలానుకీర్తనమ్ అర్థవాద ఇతి గమ్యతే॥

[అర్థవాదోక్త-ఫలస్య మోక్షావిరోధితా]

న చాత్ర మోక్ష-విరోధి-ఫలం కిఞ్చిచ్ ఛ్రూయతే, అపహతే పాప-కృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమ్ ఆయుర్ ఏతి జ్యోగ్ జీవతి నాస్యావర-పురుషాః క్షీయన్తే ఉప వయన్తం భుఞ్జామో'స్మింశ్ చ లోకే' ముష్మింశ్ చ [ఛాన్., ४.౧౩.౨] ఇత్య్ అమీషాం ఫలానాం మోక్షాధికృతస్యానుగుణత్వాత్। అపహతే పాప-కృత్యామ్– బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-విరోధి పాపం కర్మాపహన్తి। లోకీ భవతి– తద్-విరోధిని పాపే నిరస్తే బ్రహ్మ-లోకం ప్రాప్నోతి। సర్వమ్ ఆయుర్ ఏతి– వ్యాధ్యాదిభిర్ అనుపహతో యావద్ బ్రహ్మ-ప్రాప్తి జీవతి। నాస్యావర-పురుషాః క్షీయన్తే– అస్య శిష్య-ప్రశిష్యాదయః పుత్ర-పౌత్రాదయో'పి బ్రహ్మ-విద ఏవ భవన్తి। నాస్యాబ్రహ్మ-విత్-కులే భవతి [ముణ్డ్., ౩.౨.౯] ఇతి చ శ్రుత్య్-అన్తరే బ్రహ్మ-విద్యా-ఫలత్వేన శ్రూయతే। ఉప వయన్తం భుఞ్జామో'స్మింశ్ చ లోకే' ముష్మింశ్ చ– వయమ్ అగ్నయస్ తమ్ ఏనమ్ ఉపభుఞ్జామః– యావద్ బ్రహ్మ-ప్రాప్తి విఘ్నేభ్యః పరిపాలయామ ఇతి।

[ఉక్తార్థ-నిగమనమ్]

అతో'గ్ని-విద్యాయా బ్రహ్మ-విద్యాఙ్గత్వేన తత్-సన్నిధానావిరోధాత్ సుఖ-విశిష్టం ప్రకృతమ్ ఏవ బ్రహ్మోపాసన-స్థాన-విధానార్థం గుణ-విధానార్థం చోచ్యతే।

[బ్రహ్మణః పునర్ అవక్తవ్యత్వాక్షేపః]

నను, ఆచార్యస్ తు తే గతిం వక్తా [ఛాన్., ४.౧४.౧] ఇతి గతి-మాత్ర-పరిశేషణాదాచార్యేణ గతిర్ ఏవోపదేశ్యేతి గమ్యతే; తత్ కథం స్థాన-గుణ-విధ్య్-అర్థతోచ్యతే।

[పూర్వోక్త-శఙ్కాపరిహారః]

తద్ అభిధీయతే— ఆచార్యస్ తు తే గతిం వక్తా [ఛాన్., ४.౧४.౧] ఇత్య్ అస్యాయమ్ అభిప్రాయః– బ్రహ్మ-విద్యామ్ అనుపదిశ్య ప్రోషుషి గురౌ తద్-అలాభాద్ అనాశ్వాసమ్ ఉపకోసలమ్ ఉజ్జీవయితుం స్వ-పరిచరణ-ప్రీతా గార్హపత్య-ఆదయో గురోర్ అగ్నయస్ తస్మై బ్రహ్మ-స్వరూప-మాత్రం తద్-అఙ్గ-భూతాం చాగ్ని-విద్యామ్ ఉపదిశ్య ఆచార్యాద్ ధ్యైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపత్ [ఛాన్., ४.౯.3] ఇతి శ్రుత్య్-అర్థమ్ ఆలోచ్య సాధుతమత్వ-ప్రాప్త్య్-అర్థమ్ ఆచార్య ఏవాస్య సంయద్ వామత్వాది-గుణకం బ్రహ్మ తద్-ఉపాసన-స్థానమ్ అర్చిరాదికాం చ గతిమ్ ఉపదిశత్వ్ ఇతి మత్వా ఆచార్యస్ తు తే గతిం వక్తా [ఛాన్., ४.౧४.౧] ఇత్య్ అవోచన్। గతి-గ్రహణమ్ ఉపదేశ్య-విద్యాశేష-ప్రదర్శనార్థమ్। అత ఏవాచార్యో'ప్య్ అహం తు తే తద్ వక్షామి యథా పుష్కర-పలాశ ఆపో న శ్లిష్యన్తే ఏవమ్ ఏవం-విది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే [ఛాన్., ४.౧४.3] ఇత్య్ ఉపక్రమ్య సంయద్ వామత్వాది-కల్యాణ-గుణ-విశిష్టం

బ్రహ్మాక్షి-స్థానోపాస్యమ్ అర్చిరాదికాం చ గతిమ్ ఉపదిదేశ। అతః కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ [ఛాన్., ౪.౧౦.౫] ఇతి సుఖ-విశిష్టస్య ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణోऽత్రాభిధానాద్ అయమ్ అక్ష్య-ఆధారః పరమాత్మా॥౧౫॥

[కం బ్రహ్మేతి వాక్యస్య బ్రహ్మ-పరత్వాభావమ్ ఆశఙ్క్య, ఉత్తర-సూత్ర-సఙ్గతిః]

నను చ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ [ఛాన్., ౪.౧౦.౫] ఇతి పరం బ్రహ్మాభిహితమ్ ఇతి కథమ్ అవగమ్యతే, యస్యేహాక్ష్య-ఆధారతయాభిధానం బ్రూషే; యావతా కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ [ఛాన్., ౪.౧౦.౫] ఇతి ప్రసిద్ధాకాశ-లౌకిక-సుఖయోర్ ఏవ బ్రహ్మ-దృష్టిర్ విధీయత ఇతి ప్రతిభాతి, నామ బ్రహ్మ [ఛాన్., ౭.౧.౫], మనో బ్రహ్మ [ఛాన్., ౭.౩.౨] ఇత్య్ ఆది వచన-సారూప్యాత్। తత్రాహ–

౪౮ అత ఏవ చ స బ్రహ్మ॥౧।౨।౧౬॥

యతస్ తత్ర యద్ ఏవ కం తద్ ఏవ ఖమ్ [ఛాన్., ౪.౧౦.౫] ఇతి సుఖ-విశిష్టస్యాకాశస్యాభిధానమ్, అత ఏవ స్వ-శబ్దాభిధేయః స ఆకాశః పరం బ్రహ్మ। ఏతద్ ఉక్తం భవతి– అగ్నిభిః ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ [ఛాన్., ౪.౧౦.౫] ఇత్య్ ఉక్తే ఉపకోసల ఉవాచ విజానామ్య్ అహం యత్ ప్రాణో బ్రహ్మ కం చ తు ఖం చ న విజానామి [ఛాన్., ౪.౧౦.౫] ఇతి॥

[విజానామ్య్ అహమ్ ఇతి వాక్యాభిప్రాయ-వివరణమ్]

అస్యాయమ్ అభిప్రాయః– న తావత్ ప్రాణాది-ప్రతీకోపాసనమ్ అగ్నిభిర్ అభిహితమ్, జన్మ-జరా-మరణాది-భవ-భయ-భీతస్య ముముక్షోర్ బ్రహ్మోపదేశాయ ప్రవృత్తత్వాత్। అతో బ్రహ్మైవోపాస్యమ్ ఉపదిష్టమ్। తత్ర ప్రసిద్ధైః ప్రాణాదిభిః సమానాధికరణం బ్రహ్మ నిర్దిష్టమ్; తేషు చ ప్రాణ-విశిష్టత్వం జగద్-విధరణ-యోగేన వా ప్రాణ-శరీరతయా ప్రాణస్య నియన్తృత్వేన వా బ్రహ్మణ ఉపపద్యత ఇతి విజానామ్య్ అహం యత్ ప్రాణో బ్రహ్మ [ఛాన్., ౪.౧౦.౫] ఇత్య్ ఉక్తవాన్। తథా సుఖాకాశయోర్ అపి బ్రహ్మణః శరీరతయా తన్-నియామ్యత్వేన విశేషణత్వమ్; ఉతాన్యోన్య-వ్యవచ్ఛేదకతయా నిరతిశయానన్ద-రూప-బ్రహ్మ-స్వరూప-సమర్పణ-పరత్వేన వా; తత్ర పృథగ్-భూతయోః శరీరతయా విశేషణత్వే వైషయిక-సుఖ-భూతాకాశయోర్ నియామకత్వం బ్రహ్మణః స్యాద్ ఇతి స్వరూపావగతిర్ న స్యాద్ అన్యోన్య-వ్యవచ్ఛేదకత్వేऽపరిచ్ఛిన్నానన్దైక-స్వరూపత్వం బ్రహ్మణః స్యాద్ ఇత్య్ అన్యతర-ప్రకార-నిర్ధిధారయిషయా కం చ తు ఖం చ న విజానామి [ఛాన్., ౪.౧౦.౫] ఇత్య్ ఉక్తవాన్। ఉపకోసలస్యేమమ్ ఆశయం జానన్తోऽగ్నయః యద్ వా వ కం తద్ ఏవ ఖం యద్ ఏవ ఖం తద్ ఏవ కమ్ [ఛాన్., ౪.౧౫.౫] ఇత్య్ ఊచిరే। బ్రహ్మణః సుఖ-రూపత్వమ్ ఏవాపరిచ్ఛిన్నమ్ ఇత్య్ అర్థః। అతః ప్రాణ-శరీరతయా ప్రాణ-విశిష్టం యద్ బ్రహ్మ, తద్ ఏవాపరిచ్ఛిన్న-సుఖ-రూపం చేతి నిగమితమ్– ప్రాణం చ హాస్మై తద్ ఆకాశం చోచుః [ఛాన్., ౪.౧౦.౫] ఇతి। అతః కం

బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ [ఛాన్., ౪.౧౦.౫] ఇత్య్ అత్రాపరిచ్ఛిన్న-సుఖం బ్రహ్మ ప్రతిపాదితమ్ ఇతి పరం బ్రహ్మైవ తత్ర ప్రకృతమ్, తద్ ఏవ చాత్రాక్ష్య-ఆధారతయాభిధీయత ఇత్య్ అక్ష్య-ఆధారః పరమాత్మా॥౧౬॥

[అక్షి-పురుషస్య పరమాత్మత్వే జ్ఞాపకాన్తరమ్]

౪౯ శ్రుతోపనిషత్క-గత్య్-అభిధానాచ్ చ॥౧।౨।౧౭॥

శ్రుతోపనిషత్కస్య– అధిగత-పరమ-పురుష-యాథాత్మ్యస్యానుసన్ధేయతయా శ్రుత్య్-అన్తర-ప్రతిపాద్యమానా అర్చిరాదికా గతిర్ యా, తామ్ అపునరావృత్తి-లక్షణ-పరమ-పురుష-ప్రాప్తి-కరీమ్ ఉపకోసలాయాక్షి-పురుషం శ్రుతవతే తే'ర్చిషమ్ ఏవాభిసమ్భవన్త్య్ అర్చిషో'హర్ అహ్న ఆపూర్యమాణ-పక్షమ్ [ఛాన్., ౪.౧౫.౫] ఇత్య్ ఆరభ్య చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్ పురుషో' మానవః స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయత్య్ ఏష దేవపథో బ్రహ్మ-పథ ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమ్ ఆవర్తం నావర్తన్తే [ఛాన్., ౪.౧౫.౫] ఇత్య్ అన్తేనోపదిశతి। అతో'ప్య్ అయమ్ అక్షి-పురుషః పరమాత్మా॥౧౭॥

[వ్యతిరేకోక్త్యా జీవ-నిషేధః]

౫౦ అనవస్థితేర్ అసమ్భవాచ్ చ నేతరః॥౧।౨।౧౮॥

ప్రతిబిమ్బాదీనామ్ అక్షిణి నియమేనానవస్థానాద్ అమృతత్వాదీనాం చ నిరుపాధికానాం తేష్వ్ అసమ్భవాన్ న పరమాత్మన ఇతరశ్ ఛాయాదిర్ అక్షిపురుషో భవితుమ్ అర్హతి। ప్రతిబిమ్బస్య తావత్ పురుషాన్తర-సన్నిధానాయత్తత్వాన్ న నియమేనావస్థాన-సమ్భవః। జీవస్యాపి సర్వేన్ద్రియ-వ్యాపారానుగుణత్వాయ సర్వేన్ద్రియ-కన్ద-భూతే స్థాన-విశేషే వృత్తిర్ ఇతి చక్షుషి నావస్థానమ్। దేవతాయాశ్ చ రశ్మిభిర్ ఏషో'స్మిన్ ప్రతిష్ఠితః [ఛాన్., ౭.౫.౧౦] ఇతి రశ్మి-ద్వారేణావస్థాన-వచనాద్ దేశాన్తరావస్థితస్యాపీన్ద్రియాధిష్ఠానోపపత్తేర్ న చక్షుష్య్-అవస్థానమ్। సర్వేషామ్ ఏవైషాం నిరుపాధికామృతత్వాదయో న సమ్భవన్త్య్ ఏవ। తస్మాద్ అక్షి-పురుషః పరమాత్మా॥౧౮॥

ఇత్య్ అన్తర్-అధికరణమ్॥౩॥

అన్తర్యామ్య్-అధికరణమ్॥౪॥

[అధికరణార్థః– బ్రహ్మణః సర్వాన్తర్యామిత్వమ్, న జీవస్య]

[అన్తర్యామి-విద్యా [బృహద్. ౫.౭]]

[పూర్వానువాద-పురఃసరం తద్-ఉక్తార్థ-సమర్థనాత్ సఙ్గతిః]

స్థానాది-వ్యపదేశాచ్ చ [బ్ర. సూ. ౧.౨.౧౪] ఇత్య్ అత్ర యశ్ చక్షుషి తిష్ఠన్ [బృహద్., ౫.౭.౧౮] ఇత్య్ ఆదినా ప్రతిపాద్యమానం చక్షుషి స్థితి-నియమనాదికం పరమాత్మన ఏవేతి సిద్ధం కృత్వాక్షి-పురుషస్య పరమాత్మత్వం సాధితమ్ ఇదానీం తద్ ఏవ సమర్థయతే—

౫౧ అన్తర్యామ్య్-అధిదైవాధిలోకాదిషు తద్-ధర్మ-వ్యపదేశాత్॥౧।౨।౧౯॥

[విషయ-వాక్య-ప్రదర్శనమ్]

కాణ్వా మాధ్యన్దినాశ్ చ వాజసనేయినః సమామనన్తి– యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమ్ అన్తరో యమయత్య్ ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః [బృహద్., ౫.౭.3], యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీం న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమ్ అన్తరో యమయత్య్ ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః ఇతి। ఏవమ్ అమ్బ్వ్-అగ్న్య్-అన్తరిక్ష-వాయ్వ్-ఆదిత్య-ద్వి-చన్ద్ర-తారకాకాశ-తమస్-తేజఃసు దైవేషు చ సర్వేషు భూతేషు ప్రాణ-వాక్-చక్షుః-శ్రోత్ర-మనస్-త్వగ్-విజ్ఞాన-రేతః స్వాత్మాత్మీయేషు చ తిష్ఠన్తం తత్ తద్ అనన్తర-భూతం తత్ తద్ అవేద్యం తత్ తచ్ ఛరీరకం తత్ తద్ యమయన్తం కఞ్చిన్ నిర్దిశ్య ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః [బృహద్. ౫.౭] ఇత్య్ ఉపదిశ్యతే। మాధ్యన్దన-పాఠే తు యః సర్వేషు లోకేషు తిష్ఠన్ [బృహద్., ౫.౭] యః సర్వేషు వేదేషు [బృహద్., ౫.౬.౨3] యః సర్వేషు యజ్ఞేషు [బృహద్., ౫.౭.౨3] ఇతి చ పర్యాయాః। యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్ [బృహద్., ౫.౭] ఇత్య్ అస్య పర్యాయస్య స్థానే య ఆత్మని తిష్ఠన్ [బృహద్., ౫.౭.౨3] ఇతి పర్యాయః। స త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః [బృహద్., ౫.౭.౨3] ఇతి చ విశేషః।

[సంశయ-స్వరూప-ప్రదర్శనమ్]

తత్ర సంశయ్యతే– కిమ్ అయమ్ అన్తర్యామీ ప్రత్యగాత్మా, ఉత పరమాత్మా– ఇతి। కి యుక్తం ప్రత్యగాత్మేతి। కుతః। వాక్య-శేషే ద్రష్టా శ్రోతా [బృహద్., ౫.౭.౨3] ఇతి కరణాయత్త-జ్ఞానతాశ్రుతేః। ఏవం ద్రష్టుర్ ఏవాన్తర్యామిత్వోపదేశాత్, నాన్యో'తో'స్తి ద్రష్టా [బృహద్., ౫.౭.౨3] ఇతి ద్రష్టన్తర-నిషేధాచ్ చేతి।

[సిద్ధాన్తారమ్భః సయుక్తికః]

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే– అన్తర్యామ్య్-అధిదైవాధిలోకాదిషు తద్-ధర్మ-వ్యపదేశాత్– అధిదైవాధిలోకాదిపద-చిహ్నితేషు వాక్యేషు శ్రూయమాణో'న్తర్యామ్య్-అపహత-పాప్మా పరమాత్మా నారాయణః। కాణ్వ-పాఠ-సిద్ధేభ్యో'ధిదైవాదిమద్భ్యో వాక్యేభ్యో'ధికాన్యధిలోకాదిమన్తి వాక్యాని మాధ్యన్దిన-పాఠే సన్తీతి జ్ఞాపనార్థమ్ అధిదైవాధిలోకాదిష్వ్ ఇత్య్ ఉభయోర్

ఉపాదానమ్। తద్ ఏవమ్ ఉభయేష్వ్ అపి వాక్యేష్వ్ అన్తర్యామీ పరమాత్మేత్య్ అర్థః। కుతః। తద్-ధర్మ-వ్యపదేశాత్; పరమాత్మ-ధర్మో హ్య్ అయమ్, యద్ ఏక ఏవ సన్ సర్వ-లోక-సర్వ-భూత-సర్వ-దేవాదీన్ నియమయతీతి। తథా ఉద్దాలక-ప్రశ్నః– య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకం సర్వాణి చ భూతాని యో'న్తరో యమయతి [బృహద్., ౫.౭.౧] ఇత్య్ ఉపక్రమ్య తమ్ అన్తర్యామిణం బ్రూహి [బృహద్., ౫.౭.౧] ఇతి, తస్య చోత్తరం యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ [బృహద్., ౫.౭.3] ఇత్య్ ఆరభ్యోక్తమ్॥

[అన్తర్యామిత్వస్య పరమాత్మాసాధారణతా]

తద్ ఏతత్ సర్వాంల్ లోకాన్ సర్వాణి చ భూతాని సర్వాన్ దేవాన్ సర్వాన్ వేదాన్ సర్వాంశ్ చ యజ్ఞాన్ అన్తః ప్రవిశ్య సర్వ-ప్రకార-నియమనమ్, సర్వ-శరీరతయా సర్వస్యాత్మత్వం చ సర్వజ్ఞాత్ సత్య-సఙ్కల్పాత్ పురుషోత్తమాద్ అన్యస్య న సమ్భవతి। తథా హ్య్ అన్తః-ప్రవిష్టః శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా [తై., ఆ. ౧౧.౨౦] తత్ సృష్ట్వా, తద్ ఏవానుప్రావిశత్, తద్ అనుప్రవిశ్య, సచ్ చ త్యచ్ చాభవత్ [తై., ౨.౩.౬] ఇత్య్ ఆదీన్యౌపనిషదాని వాక్యాని పరమాత్మన ఏవ సర్వస్య ప్రశాసితృత్వం సర్వస్యాత్మత్వమ్ ఇత్య్ ఆదీని వదన్తి। తథా సుబాలోపనిషది నైవేహ కిఞ్చ నాగ్ర ఆసీద్ అమూలమ్ అనాధారమ్ ఇమాః ప్రజాః ప్రజాయన్తే దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః। చక్షుశ్ చ ద్రష్టవ్యం చ నారాయణః। శ్రోత్రం చ శ్రోతవ్యం చ నారాయణః [సుబాల ౬] ఇత్య్ ఆరభ్య అన్తః శరీరే నిహితో గుహాయామ్ అజ ఏకో నిత్యః, యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ యం పృథివీ న వేద యస్యాపః శరీరమ్ [సుబాల, ౬] ఇత్య్ ఆది, యస్య మృత్యుః శరీరం యో మృత్యుమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ యం మృత్యుర్ న వేద ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మాపహత-పాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః [సుబాల, ౬] ఇతి పరస్యైవ బ్రహ్మణః సర్వాత్మత్వం సర్వ-శరీరత్వం సర్వస్య నియన్తృత్వం చ ప్రతిపాద్యతే। స్వాభావికం చామృతత్వం పరమాత్మన ఏవ ధర్మః॥

[పరమాత్మనః కరణాయత్త-జ్ఞాన-రాహిత్యమ్]

న చ పరస్యాత్మనః కరణాయత్తం ద్రష్టృత్వాదికమ్; అపి తు స్వభావత ఏవ సర్వజ్ఞత్వాత్ సత్య-సఙ్కల్పత్వాచ్ చ స్వత ఏవ। తథా చ శ్రుతిః పశ్యత్య్ అచక్షుః స శృణోత్య్ అకర్ణః అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా [శ్వే., ౩.౧౯] ఇతి। న చ దర్శన-శ్రవణాది-శబ్దాశ్ చక్షుర్-ఆది-కరణ-జన్మనో జ్ఞానస్య వాచకాః, అపి తు రూపాది-సాక్షాత్కారస్య। స చ రూపాదిసాక్షాత్కారః కర్మ-తిరోహిత-స్వాభావిక-జ్ఞానస్య జీవస్య చక్షుర్-ఆది-కరణ-జన్మా, పరస్య తు స్వత ఏవ॥

[నాన్యో'తః ఇతి ద్రష్ట్రన్తర-నిషేధ-సాఙ్గత్యమ్]

నాన్యో'తో'స్తి ద్రష్టా [బృహద్., ౫.౭.౨౩] ఇత్య్ ఏతద్ అపి పూర్వ-వాక్యోదితాన్ నియన్తుర్ ద్రష్టుర్ అన్యో ద్రష్టా నాస్తీతి వదతి। యం పృథివీ న వేద [సుబాల, ౭] యమ్ ఆత్మా న వేద [సుబాల, ౭] ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదిభిర్ వాక్యైః పృథివ్య్-ఆత్మాది-నియామ్యైర్ అనుపలభ్యమాన

ఏవ నియమయతీతి యత్ పూర్వమ్ ఉక్తమ్, తద్ ఏవ అదృష్టో ద్రష్టా అశ్రుతః శ్రోతా [బృహద్., ౫.౭.౨౩] ఇతి నిగమయ్య నాన్యో'తో'స్తి ద్రష్టా [బృహద్., ౫.౭.౨౩] ఇత్య్ ఆదినా తస్య నియన్తుర్ నియన్త్రన్తరం నిషిధ్యతే॥

[వ్యతిరేక-నిర్దేశాద్ అన్తర్యామిణః పృథక్త్వమ్]

ఏష త ఆత్మా [బృహద్. ౫.౭.౨౩] స త ఆత్మా ఇతి చ త ఇతి వ్యతిరేక-విభక్తి-నిర్దిష్టస్య జీవస్య ఆత్మతయోపదిశ్యమానో'న్తర్యామీ న ప్రత్యగాత్మా భవితుమ్ అర్హతి॥౧౯॥

[అధికరణ-ద్వయార్థ-నిగమనమ్]

౫౨ న చ స్మార్తమ్ అతద్-ధర్మాభిలాపాచ్ ఛారీరశ్ చ॥౧।౨।౨౦॥

స్మార్తం ప్రధానమ్। శారీరః జీవః। స్మార్తం చ శారీరశ్ చ నాన్తర్యామీ, అతద్-ధర్మాభిలాపాత్ తయోర్ అసమ్భావిత-ధర్మాభిలాపాత్। స్వభావత ఏవ సర్వస్య ద్రష్టృత్వమ్, సర్వస్య నియన్తృత్వమ్, సర్వస్యాత్మత్వమ్, స్వత ఏవామృతత్వం చ తయోర్ న సమ్భావనాగన్ధమ్ అర్హతి। ఏతద్ ఉక్తం భవతి– యథా స్మార్తమ-చేతనం సర్వజ్ఞత్వ-నియన్తృత్వ-సర్వాత్మత్వాదికం నార్హతి, తథా జీవో'పి, అతద్-ధర్మత్వాత్ ఇతి॥

[ఉత్తర-సూత్రావతరణమ్]

అమీషాం గుణానాం పరమాత్మన్య్ అన్వయః, ప్రత్యగాత్మని వ్యతిరేకశ్ చ సూత్ర-ద్వయేన దర్శితః॥౨౦॥

నిరపేక్షం చ హేత్వన్తరమ్ ఆహ–

౫౩ ఉభయే'పి హి భేదేనైనమ్ అధీయతే॥౧।౨।౨౧॥

ఉభయే– మాధ్యన్దినాః కాణ్వాశ్ చ, అన్తార్యామిణో నియామ్యత్వేన వాగాదిభిర్ అచేతనైః సమమ్ ఏనం శారీరమ్ అపి విభజ్యాధీయతే– య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఆత్మనో'న్తరో యమ్ ఆత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమ్ అన్తరో యమయతి స త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః [బృహద్., ౫.౭.౨౨] ఇతి మాధ్యన్దినాః, యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్ [బృహద్., ౫.౭.౨౨] ఇత్య్ ఆది చ కాణ్వాః, పరమాత్మ-నియామ్యతయా తస్మాద్ విలక్షణత్వేనైనమ్ అధీయత ఇత్య్ అర్థః। అతో'న్తర్యామీ ప్రత్యగాత్మనో విలక్షణో'పహత-పాప్మా పరమాత్మా నారాయణ ఇతి సిద్ధమ్॥౨౧॥

ఇత్య్ అన్తర్యామ్య్-అధికరణమ్॥౪॥

అదృశ్యత్వాది-గుణకాధికరణమ్॥౫॥

[అధికరణార్థః– అదృశ్యత్వాది-గుణకం బ్రహ్మైవ, న ప్రధాన-పురుషౌ]

[అక్షర-విద్యా [ముణ్డ్., ౧.౧,౨।3]]

౫౪ అదృశ్యత్వాది-గుణకో ధర్మోక్తేః॥౧।౨।౨౨॥

[విషయ-వాక్య-ప్రదర్శనమ్]

ఆథర్వణికా అధీయతే అథ పరా యయా తద్ అక్షరమ్ అధిగమ్యతే, యత్ తద్ అద్రేశ్యమ్ అగ్రాహ్యమ్ అగోత్రమ్ అచక్షుః శ్రోత్రం తద్ అపాణిపాదమ్। నిత్యం విభుం సర్వ-గతం సుసూక్ష్మం తద్ అవ్యయం యద్ భూత-యోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరాః [ముణ్డ్., ౧.౧.౫-౬] ఇతి; తథోత్తరత్ర అక్షరాత్ పరతః పరః [ముణ్డ్., ౨.౧.౨] ఇతి।

[సంశయాకారః]

తత్ర సన్దిహ్యతే– కిమ్ ఇహాదృశ్యత్వాది-గుణకమ్ అక్షరాత్ పరతః పరశ్ చ ప్రకృతి-పురుషౌ, అథోభయత్ర పరమాత్మైవ– ఇతి।

[సయుక్తికః పూర్వ-పక్షః]

కిం తావత్ ప్రాప్తం ప్రకృతి-పురుషావ్ ఇతి। కుతః। అస్యాక్షరస్య అదృష్టో ద్రష్టా [బృహద్., ౫.౭.౨3] ఇత్య్ ఆదావ్ ఇవ న ద్రష్టృత్వాదిశ్ చేతన-ధర్మ-విశేష ఇహ శ్రూయతే, అక్షరాత్ పరతః పరః [ముణ్డ్., ౨.౧.౨] ఇతి చ సర్వస్మాద్ వికారాత్ పర-భూతాద్ అక్షరాద్ అస్మాత్ పరః క్షేత్రజ్ఞ-సమష్టి-పురుషః ప్రతిపాద్యతే।

[దృష్టాన్తస్య చేతన-కారణత్వానుగుణ్యమ్]

తద్ ఉక్తం భవతి–

రూపాదిమత్-స్థూల-రూపాచేతన-పృథివ్యాది-భూతాశ్రయం దృశ్యత్వాదికం ప్రతిషిధ్యమానం పృథివ్యాది-సజాతీయ-సూక్ష్మ-రూపాచేతనమ్ ఏవ ఉపస్థాపయతి, తచ్ చ ప్రధానమ్ ఏవ। తస్మాత్ పరత్వం చ సమష్టి-పురుషస్యైవ ప్రసిద్ధమ్। తద్-అధిష్ఠితం చ ప్రధానం మహద్-ఆది-విశేష-పర్యన్తం వికార-జాతం ప్రసూత ఇతి తత్ర దృష్టాన్తా ఉపన్యస్యన్తే యథోర్ణనాభిః సృజతే గృహ్ణతే చ యథా పృథివ్యామ్ ఓషధయః సమ్భవన్తి। యథా సతః పురుషాత్ కేశ-లోమాని తథాక్షరాత్ సమ్భవతీహ విశ్వమ్ [ముణ్డ్., ౧.౧.౭] ఇతి। అతో'స్మిన్ ప్రకరణే ప్రధాన-పురుషావ్ ఏవ ప్రతిపాద్యేతే ఇతి॥

[సిద్ధాన్త-ప్రదర్శనమ్]

ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః– అదృశ్యత్వాది-గుణకో ధర్మోక్తేః– అదృశ్యత్వాది-గుణకో'క్షరాత్ పరతః పరశ్ చ పరమ-పురుష ఏవ; కుతః। తద్-ధర్మోక్తేర్ యః సర్వజ్ఞః సర్వవిత్ [ముణ్డ్., ౧.౧.౯] ఇత్య్ ఆదినా సర్వజ్ఞత్వాదికాస్ తస్యైవ ధర్మా ఉచ్యన్తే; తథా హి యయా తద్ అక్షరమ్ అధిగమ్యతే [ముణ్డ్., ౧.౧.౫] ఇత్య్ ఆదినా అదృశ్యత్వాది-గుణకమ్ అక్షరమ్ అభిధాయ అక్షరాత్ సమ్భవతీహ విశ్వమ్ [ముణ్డ్., ౧.౧.౭] ఇతి తస్మాద్ విశ్వ-సమ్భవం చాభిధాయ యః సర్వ-జ్ఞః సర్వ-విద్ యస్య జ్ఞాన-మయం తపః। తస్మాద్ ఏతద్ బ్రహ్మ నామ రూపమ్ అన్నం చ జాయతే [ముణ్డ్., ౧.౧.౯] ఇతి భూత-యోనేర్ అక్షరస్య సర్వజ్ఞత్వాదిః ప్రతిపాద్యతే। పశ్చాత్, అక్షరాత్ పరతః పరః [ముణ్డ్., ౨.౧.౨] ఇతి చ ప్రకృతమ్ అదృశ్యత్వాది-గుణకం భూత-యోన్య్-అక్షరం సర్వజ్ఞమ్ ఏవ పరత్వేన వ్యపదిశ్యతే। అతః అక్షరాత్ పరతః పరః [ముణ్డ్., ౨.౧.౨] ఇత్య్ అక్షర-శబ్దః పఞ్చమ్యన్తః ప్రకృతమ్ అదృశ్యత్వాది-గుణకమ్ అక్షరం నాభిధత్తే, తస్య సర్వజ్ఞస్య విశ్వ-యోనేః సర్వస్మాత్ పరత్వేన తస్మాద్ అన్యస్య పరత్వాసమ్భవాత్। అతో'త్రాక్షర-శబ్దో భూత-సూక్ష్మమ్ అచేతనం బ్రూతే॥౨౨॥

[బ్రహ్మణ ఏవాక్షరత్వే హేతు-ద్వయమ్]

ఇతశ్ చ న ప్రధాన-పురుషౌ

౫౫ విశేషణ-భేద-వ్యపదేశాభ్యాం చ నేతరౌ॥౧।౨।౨౩॥

విశినష్టి హి ప్రకరణం– ప్రధానాచ్ చ పురుషాచ్ చ భూత-యోన్య్-అక్షరం వ్యావర్తయతీత్య్ అర్థః; ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞోపపాదనాదిభిః। తథా తాభ్యామ్ అక్షరస్య భేదశ్ చ వ్యపదిశ్యతే। అక్షరాత్ పరతః పరః [ముణ్డ్., ౨.౧.౨] ఇత్య్ ఆదినా। తథా హి– స బ్రహ్మ-విద్యాం సర్వ-విద్యా-ప్రతిష్ఠామ్ అథర్వాయ జ్యేష్ఠ-పుత్రాయ ప్రాహ [ముణ్డ్., ౧.౧.౧] ఇతి సర్వ-విద్యా-ప్రతిష్ఠా-భూతా బ్రహ్మ-విద్యా ప్రక్రాన్తా; పర-విద్యైవ చ సర్వ-విద్యా-ప్రతిష్ఠా; తామ్ ఇమాం సర్వ-విద్యా-ప్రతిష్ఠాం విద్యాం చతుర్ముఖాథర్వాది-గురు-పరమ్పరయాఙ్గిరసా ప్రాప్తాం జిజ్ఞాసుః శౌనకో హ వై మహాశాలో'ఙ్గిరసం విధివద్ ఉపసన్నః పప్రచ్ఛ కస్మిన్ ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమ్ ఇదం విజ్ఞాతం భవతి [ముణ్డ్., ౧.౧.౩] ఇతి బ్రహ్మ-విద్యాయాః సర్వ-విద్యాశ్రయత్వాద్ బ్రహ్మ-విజ్ఞానేన సర్వం విజ్ఞాతం భవతీతి కృత్వా బ్రహ్మ-స్వరూపమ్ అనేన పృష్టమ్। తస్మై స హోవాచ ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్ బ్రహ్మ-విదో వదన్తి పరా చైవాపరా చ [బృహద్. ౬.౪.౨౨] ఇతి। బ్రహ్మ-ప్రేప్సునా ద్వే విద్యే వేదితవ్యే– బ్రహ్మ-విషయే పరోక్షాపరోక్ష-రూపే ద్వే విజ్ఞానే ఉపాదేయే ఇత్య్ అర్థః।

[విద్యా-విభాగ-తత్-ఫలయోః ప్రదర్శనమ్]

తత్ర పరోక్షం శాస్త్ర-జన్యం జ్ఞానమ్, అపరోక్షం యోగ-జన్యమ్, తయోర్ బ్రహ్మ-ప్రాప్త్య్-ఉపాయ-భూతమ్ అపరోక్షం జ్ఞానమ్; తచ్ చ భక్తి-రూపాపన్నమ్, యమ్ ఏవైష వృణుతే తేన లభ్యః [ముణ్డ్., ౩.౨.౩] ఇత్య్ అత్రైవ విశేష్యమాణత్వాత్, తద్-ఉపాయశ్ చాగమ-జన్యం

వివేకాది-సాధన-సప్తకానుగృహీతం జ్ఞానమ్, తమ్ ఏతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసానాశకేన [బృహద్. ౬.౪.౨౨] ఇతి శ్రుతేః। ఆహ చ భగవాన్ పరాశరః— తత్-ప్రాప్తి-హేతుర్ జ్ఞానం చ కర్మ చోక్తం మహా-మునే। ఆగమోత్థం వివేకాచ్ చ ద్విధా జ్ఞానం తథోచ్యతే [వి. పు., ౬.౫.౬౦] ఇతి। తత్రాపరా ఋగ్-వేదో యజుర్-వేదః [ముణ్డ్., ౧.౧.౫] ఇత్య్ ఆదినా ధర్మ-శాస్త్రాణి [ముణ్డ్., ౧.౧.౫] ఇత్య్ అన్తేన ఆగమోత్థం బ్రహ్మ-సాక్షాత్కార-హేతు-భూతం పరోక్ష-జ్ఞానమ్ ఉక్తమ్। సాఙ్గస్య సేతిహాస-పురాణస్య సధర్మ-శాస్త్రస్య సమీమాంసస్య వేదస్య బ్రహ్మ-జ్ఞానోత్పత్తి-హేతుత్వాత్, అథ పరా యయా తద్ అక్షరమ్ అధిగమ్యతే [ముణ్డ్., ౧.౧.౫] ఇత్య్ ఉపాసనాఖ్యం బ్రహ్మ-సాక్షాత్కార-లక్షణం భక్తి-రూపాపన్నం జ్ఞానం యత్ తద్ అద్రేశ్యమ్ అగ్రాహ్యమ్ ఇత్య్ ఆదినా పరోక్షాపరోక్ష-రూప-జ్ఞాన-ద్వయ-విషయస్య పరస్య బ్రహ్మణః స్వరూపమ్ ఉచ్యతే।

[బ్రహ్మణో జగద్-ఉత్పత్తిః]

యథోర్ణనాభిః సృజతే గృహ్ణతే చ [ముణ్డ్., ౧.౧.౭] ఇత్య్ ఆదినా యథోక్త-స్వరూపాత్ పరస్మాత్ బ్రహ్మణోऽక్షరాత్ కృత్స్నస్య చేతనాచేతనాత్మక-ప్రపఞ్చస్య ఉత్పత్తిర్ ఉక్తా; విశ్వమ్ ఇతి వచనాన్ నాచేతన-మాత్రస్య। తపసా చీయతే బ్రహ్మ తతోऽన్నమ్ అభిజాయతే। అన్నాత్ ప్రాణో మనః సత్యం లోకాః కర్మసు చామృతమ్ [ముణ్డ్., ౧.౧.౮] ఇతి బ్రహ్మణో విశ్వోత్పత్తి-ప్రకార ఉచ్యతే। తపసా– జ్ఞానేన, యస్య జ్ఞాన-మయం తపః [ముణ్డ్., ౧.౧.౯] ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్; చీయతే ఉపచీయతే; బహు స్యామ్ [ఛాన్., ౬.౨.3] ఇతి సఙ్కల్ప-రూపేణ జ్ఞానేన బ్రహ్మ సృష్ట్య-ఉన్ముఖం భవతీత్య్ అర్థః। తతోऽన్నమ్ అభిజాయతే– అద్యత ఇత్య్ అన్నమ్, విశ్వస్య భోక్తృ-వర్గస్య భోగ్య-భూతం భూత-సూక్ష్మమ్ అవ్యాకృతం పరస్మాద్ బ్రహ్మణో జాయత ఇత్య్ అర్థః। ప్రాణ-మనః ప్రభృతి చ స్వర్గాపవర్గ-రూప-ఫల-సాధన-భూత-కర్మ-పర్యన్తం సర్వం వికార-జాతం తస్మాద్ ఏవ జాయతే। యః సర్వ-జ్ఞః సర్వ-విత్ [ముణ్డ్., ౧.౧.౯] ఇత్య్ ఆదినా సృష్ట్య-ఉపకరణ-భూతం సార్వజ్ఞ్య-సత్య-సఙ్కల్పత్వాదికమ్ ఉక్తమ్। సర్వజ్ఞాత్ సత్య-సఙ్కల్పాత్ పరస్మాద్ బ్రహ్మణోऽక్షరాద్ ఏతత్ కార్యాకారం బ్రహ్మ నామ-రూప-విభక్తం భోక్తృ-భోగ్య-రూపం చ జాయతే।

[ముణ్డక-గత-ద్వితీయ-ఖణ్డార్థోపపాదనమ్]

తద్ ఏతత్ సత్యమ్ [ముణ్డ్., ౧.౨.౧] ఇతి పరస్య బ్రహ్మణో నిరుపాధిక-సత్యత్వమ్ ఉచ్యతే। మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్య్ అపశ్యంస్ తాని త్రేతాయాం బహుధా సన్తతాని। తాన్య్ ఆచరత నియతం సత్య-కామాః [ముణ్డ్., ౧.౨.౧] ఇతి సార్వజ్ఞ్య-సత్య-సఙ్కల్పత్వాది-కల్యాణ-గుణాకరమ్ అక్షరం పురుషం స్వతః సత్యం కామయమానాస్ తత్-ప్రాప్తయే ఫలాన్తరేభ్యో విరక్తా ఋగ్-యజుః సామాథర్వసు కవిభిర్ దృష్టాని వర్ణాశ్రమోచితాని త్రేతాగ్నిషు బహుధా సన్తతాని కర్మాణ్య్ ఆచరతేతి ఏష వః పన్థాః [ముణ్డ్., ౧.౨.౧] ఇత్య్ ఆరభ్య ఏష వః పుణ్యః సుకృతో బ్రహ్మ-లోకః [ముణ్డ్., ౧.౨.౬] ఇత్య్ అన్తేన కర్మానుష్ఠాన-ప్రకారం, శ్రుతి-

స్మృతి-చోదితేషు కర్మస్వ్ ఏకతర-కర్మ-వైధుర్యే'పీతరేషామ్ అనుష్ఠితానామ్ అపి నిష్ఫలత్వమ్, అయథానుష్ఠితస్య చాననుష్ఠిత-సమత్వమ్ అభిధాయ ప్లవా హ్య్ ఏతే అదృఢా యజ్ఞ-రూపా అష్టాదశోక్తమ్ అవరం యేషు కర్మ। ఏతచ్ ఛ్రేయో యే'భినన్దన్తి మూఢా జరా-మృత్యూ్య తే పునర్ ఏవాపి యన్తి [ముణ్డ్., ౧.౨.౭] ఇత్య్ ఆదినా ఫలాభిసన్ధి-పూర్వకత్వేన జ్ఞాన-విధురతయా చావరం కర్మాచరతాం పునరావృత్తిమ్ ఉక్త్వా తపః శ్రద్ధే యే హ్య్ ఉపవసన్తి [ముణ్డ్., ౧.౨.౧౧] ఇత్య్ ఆదినా పునర్ అపి ఫలాభిసన్ధి-రహితం జ్ఞానినానుష్ఠితం కర్మ బ్రహ్మ ప్రాప్తయే భవతీతి ప్రశస్య పరీక్ష్య లోకాన్ [ముణ్డ్., ౧.౨.౧౨] ఇత్య్ ఆదినా కేవల-కర్మ-ఫలేషు విరక్తస్య యథోదిత కర్మానుగృహీతం బ్రహ్మ-ప్రాప్త్య్-ఉపాయ-భూతం జ్ఞానం జిజ్ఞాసమానస్య చ ఆచార్యోపసదనం విధాయ,

[తృతీయ-ఖణ్డార్థానువాదః]

తద్ ఏతత్ సత్యం యథా సుదీప్తాత్ [ముణ్డ్., ౨.౧.౧] ఇత్య్ ఆదినా, సో'విద్యా-గ్రన్థిం వికిరతీహ సోమ్య [ముణ్డ్., ౨.౧.౧౦] ఇత్య్ అన్తేన పూర్వోక్తస్యాక్షరస్య భూత-యోనేః పరస్య బ్రహ్మణః పరమ-పురుషస్యానుక్తైః స్వరూపగుణైః సహ సర్వ-భూతాన్తరాత్మతయా విశ్వ-శరీరత్వేన విశ్వ-రూపత్వమ్, తస్మాద్ విశ్వ-సృష్టిం చ విస్పష్టమ్ అభిధాయ

[చతుర్థ-ఖణ్డార్థ-వివరణమ్]

ఆవిః సన్నిహితమ్ [ముణ్డ్., ౨.౨.౧] ఇత్య్ ఆదినా తస్యైవాక్షరస్యావ్యాకృతాత్ పరతో'పి పురుషాత్ పర-భూతస్య పరస్య బ్రహ్మణః పరమవ్యోమ్ని ప్రతిష్ఠితస్యానవధికాతిశయానన్ద-స్వరూపస్య హృదయ-గుహాయామ్ ఉపాసన-ప్రకారమ్ ఉపాసనస్య చ పర-భక్తి-రూపత్వమ్ ఉపాసీనస్యావిద్యా-విమోక-పూర్వకం బ్రహ్మ-సమం బ్రహ్మానుభవ-ఫలం చోపిదశ్యోపసంహృతమ్। అత ఏవం విశేషణాద్ భేద-వ్యపదేశాచ్ చ నాస్మిన్ ప్రకరణే ప్రధాన-పురుషౌ ప్రతిపాద్యేతే॥

[సూత్రోక్త-భేద-వ్యపదేశ-ప్రపఞ్చనమ్]

భేద-వ్యపదేశో'పి హి తాభ్యాం పరస్య బ్రహ్మణో'త్ర విద్యతే। దివ్యో హ్య్ అమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్య్ అజః। అప్రాణో హ్య్ అమనాః శుభ్రో హ్య్ అక్షరాత్ పరతః పరః [ముణ్డ్., ౨.౧.౨] ఇత్య్ ఆదిభిర్ అక్షరాద్ అవ్యాకృతాత్ పరో యః సమష్టి-పురుషః తస్మాద్ అపి పర-భూతో'దృశ్యత్వాది-గుణకో'క్షర-శబ్దాభిహితః పరమాత్మేత్య్ అర్థః। అశ్నుత ఇతి వా, న క్షరతీతి వాక్షరమ్। తద్ అవ్యాకృతే'పి స్వ-వికార-వ్యాప్త్యా వా మహద్-ఆదివన్-నామాన్తరాభిలాప-యోగ్య-క్షరణాభావాద్ వాక్షరత్వం కథఞ్చిద్ ఉపపద్యతే॥౨౩॥

౫౬ రూపోపన్యాసాచ్ చ॥౧।౨।౨౪॥

అగ్నిర్ మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్ర-సూర్యౌ దిశః శ్రోత్రే వాగ్-వివృతాశ్ చ వేదాః। వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమ్ అస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్య ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మా [ముణ్డ్., ౨.౧.౪] ఇతీదృశం రూపం సర్వ-భూతాన్తరాత్మనః పరమాత్మన ఏవ సమ్భవతి; అతశ్ చ పరమాత్మా ॥౨౪॥

ఇత్య్ అదృశ్యత్వాది-గుణకాధికరణమ్ ॥౫॥

వైశ్వానరాధికరణమ్ ॥౬॥

[అధికరణార్థః– వైశ్వానర-శబ్దార్థః పరమాత్మైవ, న జాఠరాగ్న్య్-ఆదికమ్]

[వైశ్వానర-విద్యా– ఛాన్., ౫.౧౧]

౫౭ వైశ్వానరః సాధారణ-శబ్ద-విశేషాత్ ॥౧।౨।౨౫॥

[విషయ-వాక్య-ప్రదర్శనమ్]

ఇదమ్ ఆమనన్తి ఛన్దోగాః— ఆత్మానమ్ ఏవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి తమ్ ఏవ నో బ్రూహి [ఛాన్., ౫.౧౧.౬] ఇతి ప్రక్రమ్య యస్ త్వ్ ఏతమ్ ఏవం ప్రాదేశ-మాత్రమ్ అభివిమానమ్ ఆత్మానం వైశ్వానరమ్ ఉపాస్తే [ఛాన్., ౫.౧౮.౧] ఇతి।

[సంశయ-స్వరూపమ్]

తత్ర సన్దేహః– కిమ్ అయం వైశ్వానర ఆత్మా, పరమాత్మేతి శక్య-నిర్ణయః, ఉత న– ఇతి।

[సయుక్తికః పూర్వ-పక్షః]

కిం ప్రాప్తమ్ అశక్య-నిర్ణయ ఇతి। కుతః। వైశ్వానర-శబ్దస్య చతుర్ష్వ్ అర్థేషు ప్రయోగ-దర్శనాత్– జాఠరాగ్నౌ తావద్ అయమ్ అగ్నిర్ వైశ్వానరో యేనేదమ్ అన్నం పచ్యతే యద్ ఇదమ్ అద్యతే తస్యైష ఘోషో భవతి యావద్ ఏతత్ కర్ణావ్ అపిధాయ శృణోతి స యదోత్క్రమిష్యన్ భవతి నైనం ఘోషం శృణోతి [బృహద్., ౭.౯.౧] ఇతి; మహాభూత-తృతీయే చ విశ్వస్మా అగ్నిం భువనాయ దేవా వైశ్వానరం కేతుమ్ అహ్నామ్ అకృణవన్ ఇతి దేవతాయాం చ వైశ్వానరస్య సుమతౌ స్యామ రాజా హి కం భువనానామ్ అభిశ్రీః [యజుర్. ౧.౫.౧౧] ఇతి; పరమాత్మని చ తదాత్మన్య్ ఏవ హృదయే'గ్నౌ వైశ్వానరే ప్రాస్యత్ [త్రై., ౩.౧౨.౮] ఇతి, స ఏష వైశ్వానరో విశ్వ-రూపః ప్రాణో'గ్నిర్ ఉదయతే [ప్రశ్., ౧.౭] ఇతి చ। వాక్యోపక్రమాదిషూపలభ్యమానాన్య్ అపి లిఙ్గాని సర్వానుగుణతయా నేతుం శక్యానీతి॥

[సిద్ధాన్త-స్వరూపమ్]

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే– వైశ్వానరః సాధారణ-శబ్ద-విశేషాత్– వైశ్వానరః పర ఏవాత్మా। కుతః। సాధారణ-శబ్దవిశేషాత్, విశేష్యత ఇతి విశేషః– సాధారణస్య వైశ్వానర-శబ్దస్య పరమాత్మాసాధారణైర్ ధర్మైః విశేష్యమాణత్వాద్ ఇత్య్ అర్థః। తథా హి– ఔపమన్యవాదయః పఞ్చ మహర్షయః సమేత్య కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మ [ఛాన్., ౫.౧౧.౧] ఇతి విచార్య ఉద్దాలకో హ వై భగవన్తో'యమ్ ఆరుణిః సమ్ప్రతీమమ్ ఆత్మానం వైశ్వానరమ్ అధ్యేతి తం హన్తాభ్యాగచ్ఛామ [ఛాన్., ౫.౧౧.౨] ఇత్య్ ఉద్దాలకస్య వైశ్వానరాత్మ-విజ్ఞానమ్ అవగమ్య తమ్ అభ్యాజగ్ముః। స చోద్దాలక ఏతాన్ వైశ్వానరాత్మ-జిజ్ఞాసూనభిలక్ష్యాత్మనశ్ చ తత్రాకృత్స్న-వేదిత్వం మత్వా తాన్ హోవాచ అశ్వ-పతిర్ వై భగవన్తో'యం కేకయః సమ్ప్రతీమమ్ ఆత్మానం వైశ్వానర-మధ్యేతి తం హన్తాభ్యాగచ్ఛామ [ఛాన్., ౫.౧౧.౪] ఇతి– తే చోద్దాలక-షష్ఠాస్తమశ్వ-పతిమ్ అభ్యాజగ్ముః। స చ తాన్ మహర్షీన్ యథార్థం పృథగ్ అభ్యర్చ్య న మే స్తేనః [ఛాన్., ౫.౧౧.౫] ఇత్య్ ఆదినా యక్ష్యమాణో హ వై భగవన్తో'హమ్ అస్మి [ఛాన్., ౫.౧౧.౧] ఇత్య్ అన్తేనాత్మనో వ్రతస్థతయా ప్రతిగ్రహ-యోగ్యతాం జ్ఞాపయన్న్ ఏవ బ్రహ్మ-విద్భిర్ అపి ప్రతిషిద్ధ-పరిహరణీయతాం విహిత-కర్మ-కర్తవ్యతాం చ ప్రజ్ఞాప్య యావద్ ఏకైకస్మా ఋత్విజే ధనం దాస్యామి తావద్ భగవద్భ్యో దాస్యామి వసన్తు భవన్తః [ఛాన్., ౫.౧౧.౫] ఇత్య్ అవోచత్। తే చ ముముక్షవో వైశ్వానరమ్ ఆత్మానం జిజ్ఞాసమానాస్ తమ్ ఏవాత్మానమ్ అస్మాకం బ్రూహీత్య్ అవోచన్। తద్ ఏవం కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మ [ఛాన్., ౫.౧౧.౪] ఇతి జీవాత్మనామ్ ఆత్మ-భూతం బ్రహ్మ జిజ్ఞాసమానైస్ తజ్-జ్ఞమ్ అన్విచ్ఛద్భిర్ వైశ్వానరాత్మ-జ్ఞ-సకాశమ్ ఆగమ్య పృచ్ఛయమానో వైశ్వానరాత్మా పరమాత్మేతి విజ్ఞాయతే, ఆత్మ-బ్రహ్మ-శబ్దాభ్యామ్ ఉపక్రమ్య పశ్చాత్ సర్వత్రాత్మ-వైశ్వానర-శబ్దాభ్యాం వ్యవహారాచ్ చ బ్రహ్మ-శబ్ద-స్థానే నిర్దిశ్యమానో వైశ్వానర-శబ్దో బ్రహ్మైవాభిధత్త ఇతి విజ్ఞాయతే। కిం చ స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వ్ ఆత్మస్వ్ అన్నమ్ అత్తి [ఛాన్., ౫.౧౮.౧] తద్ యథేషీక-తూల-మగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే [ఛాన్., ౫..౨౪.3] ఇతి చ వక్ష్యమాణం వైశ్వానరాత్మ-విజ్ఞాన-ఫలం వైశ్వానరాత్మనం పరం బ్రహ్మేతి జ్ఞాపయతి॥౨౫॥

[వైశ్వానరస్య పరమాత్మత్వే జ్ఞాపకాన్తరమ్]

ఇతశ్ చ వైశ్వానరః పరమాత్మా–

౫౦ స్మర్యమాణమ్ అనుమానం స్యాద్ ఇతి॥౧।౨।౨౬॥

ద్యు-ప్రభృతి-పృథివ్య్-అన్తమ్ అవయవ-విభాగేన వైశ్వానరస్య రూపమ్ ఇహోపదిశ్యతే। తచ్ చ శ్రుతిస్-మృతిషు పరమ-పురుష-రూపతయా ప్రసిద్ధమ్। తద్ ఇహ తద్ ఏవేదమ్ ఇతి స్మర్యమాణం– ప్రత్యభిజ్ఞాయమానం వైశ్వానరస్య పరమ-పురపత్వే'నుమానం– లిఙ్గమ్ ఇత్య్ అర్థః, ఇతి శబ్దః ప్రకార-వచనః; ఇత్థమ్భూతం రూపం ప్రత్యభిజ్ఞాయమానం వైశ్వానరస్య

పరమాత్మత్వే'నుమానం స్యాత్। శ్రుతి-స్మృతిషు హి పరమ-పురుషస్యేత్థం రూపం ప్రసిద్ధమ్। యథాథర్వణే— అగ్నిర్ మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్ర-సూర్యౌ దిశః శ్రోత్రే వాగ్ వివృతాశ్ చ వేదాః। వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమ్ అస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్య్ ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మా [ముణ్డ్., ౨.౧.౪] ఇతి। అగ్నిర్ ఇహ ద్యు-లోకః, అసౌ వై లోకో'గ్నిః [బృహద్., ౮.౨.౯] ఇతి శ్రుతేః। స్మరన్తి చ మునయః— ద్యాం మూర్ధానం యస్య విప్రా వదన్తి ఖం వై నాభిం చన్ద్ర-సూర్యౌ చ నేత్రే। దిశః శ్రోత్రే విద్ధి పాదౌ క్షితిం చ సో'చిన్త్యాత్మా సర్వ-భూత-ప్రణేతా ఇతి యస్యాగ్నిర్ ఆస్యం ద్యౌర్ మూర్ధా ఖం నాభిశ్ చరణౌ క్షితిః। సూర్యశ్ చక్షుర్ దిశః శ్రోత్రం తస్మై లోకాత్మనే నమః [మహాభారతే] ఇతి చ।

[ద్యు-ప్రభృతీనాం వైశ్వానరావయత్వ-రూపణమ్]

ఇహ చ ద్యు-ప్రభృతయో వైశ్వానరస్య మూర్ధాద్య్-అవయవత్వేనోచ్యన్తే– తథా హి తైర్ ఔపమన్యవ-ప్రభృతిభిః మహర్షిభిర్ ఆత్మానమ్ ఏవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి తమ్ ఏవ నో బ్రూహి [ఛాన్., ౫.౧౧.౬] ఇతి పృష్టః కేకయస్తేభ్యో వైశ్వానరాత్మానమ్ ఉపదిదిక్షుః విశేష-ప్రశ్నాన్యథానుపపత్త్యా వైశ్వానరాత్మన్య్ ఏతైః కిఞ్చిత్ జ్ఞాతం కిఞ్చిద్ అజ్ఞాతమ్ ఇతి విజ్ఞాయ జ్ఞాతాజ్ఞాతాంశ-బుభుత్సయా తాన్ ఏకైకం పప్రచ్ఛ। తత్ర— ఔపమన్యవ కం త్వమ్ ఆత్మానమ్ ఉపాస్సే [ఛాన్., ౫.౧.౬] ఇతి పృష్టే దివమ్ ఏవ భగవో రాజన్ [ఛాన్., ౫.౧౨.౧] ఇతి తేన చోక్తే దివి తస్య పూర్ణవైశ్వానరాత్మ-బుద్ధిం నివర్తయన్ వైశ్వానరస్య ద్యౌర్ మూధా ఇతి చోపదిశంస్ తస్యా వైశ్వానరాంశ-భూతాయా దివః సుతేజా ఇతి గుణ-నామధేయం ప్రాచిఖ్యపత్। ఏవం సత్య-యజ్ఞాదిభిర్ ఆదిత్య-వాయ్వ్-ఆకాశాప్-పృథివీనామ్ ఏకైకేనైకైకమ్ ఉపాస్యమానతయా కథితానాం విశ్వ-రూపః, పృథగ్-వర్త్మా, బహులో, రయిః, ప్రతిష్ఠా, ఇత్య్ ఏకైక-గుణ-నామధేయాని వైశ్వానరాత్మనశ్ చక్షుః-ప్రాణ-సన్దేహ-వస్తి-పాదావయవత్వం చోపదిష్టమ్। సన్దేహో మధ్య-కాయ ఉచ్యతే। అత ఏవమ్భూత-ద్యు-మూర్ధత్వాది-విశిష్టం పరమ-పురుషస్యైవ రూపమ్ ఇతి వైశ్వానరః పరమ-పురుష ఏవ॥౨౬॥

[ఉత్తర-సూత్రావతరణమ్]

పునర్ అప్య్ అనిర్ణయమ్ ఏవాశఙ్క్య పరిహరతి–

౫౫ శబ్దాదిభ్యో'న్తః-ప్రతిష్ఠానాచ్ చ నేతి చేన్ న తథా దృష్ట్య్-ఉపదేశాద్ అసమ్భవాత్ పురుషమ్ అపి చైనమ్ అధీయతే॥౧।౨।౨౭॥

[వైశ్వానర-శబ్దస్య పరమాత్మ-పరత్వాభావ-శఙ్కనమ్]

యద్ ఉక్తం వైశ్వానరః పరమాత్మేతి నిశ్చీయత ఇతి, తన్ న, శబ్దాదిభ్యో'న్తః-ప్రతిష్ఠానాచ్ చ జాఠరస్యాప్య్ అగ్నేర్ ఇహ ప్రతీయమానత్వాత్। శబ్దస్ తావద్ వాజినాం వైశ్వానర-విద్యా-ప్రకరణే స ఏషో'గ్నిర్ వైశ్వానరః [ప్రశ్., ౧.౭] ఇతి వైశ్వానర-సమానాధికరణతయాగ్నిర్ ఇతి

శ్రూయతే; అస్మిన్ ప్రకరణే చ హృదయం గార్హపత్యో మనో'న్వాహార్య-పచన ఆస్యమ్ ఆహవనీయః [ఛాన్., ౫.౧౮.౨] ఇతి వైశ్వానరస్య హృదయాది-స్థస్యాగ్ని-త్రయ-కల్పనం క్రియతే। తద్ యద్ భక్తం ప్రథమమ్ ఆగచ్ఛేత్ తద్ ధోమీయం స యాం ప్రథమామ్ ఆహుతిం జుహుయాత్ తాం జుహుయాత్ ప్రాణాయ స్వాహా [ఛాన్., ౫.౧౯.౧] ఇత్య్ ఆదినా ప్రాణాహుత్య్-ఆధారత్వం చ వైశ్వానరస్యావగమ్యతే। తథా వైశ్వానరస్యాస్మిన్ పురుషే'న్తః-ప్రతిష్ఠానం వాజసనేయినః సమామనన్తి స యో హైతమ్ ఏవమ్ అగ్నిం వైశ్వానరం పురుష-విధం పురుషే'న్తః-ప్రతిష్ఠితం వేద ఇతి। అతో'గ్ని-శబ్ద-సామానాధికరణ్యాద్ అగ్ని-త్రేతా-పరికల్పనాత్ ప్రాణాహుత్య్-ఆధార-భావాద్ అన్తః-ప్రతిష్ఠానాచ్ చ వైశ్వానరస్య జాఠరత్వమ్ అపి ప్రతీయత ఇతి నైకాన్తతః పరమాత్మత్వమ్ ఇతి చేత్–

[అగ్న్య్-ఆఖ్య-దేవతాయాః, తృతీయ-భూతస్య తేజసశ్ చ వైశ్వానర-శబ్దావాచ్యత్వమ్]

తన్ న, తథా దృష్ట్య్-ఉపదేశాత్– పూర్వోక్తస్య త్రైలోక్య-శరీరస్య పరస్య బ్రహ్మణో వైశ్వానరస్య జాఠరాగ్ని-శరీరతయా తద్-విశిష్టస్యోపాసనోపదేశాత్। అగ్ని-శబ్దాదిభిర్ హి న కేవలో జాఠరః ప్రతిపాద్యతే; అపి తు జాఠరాగ్ని-విశిష్టః పరమాత్మా। కథమ్ ఇదమ్ అవగమ్యత ఇతి చేత్– అసమ్భవాత్– జాఠరస్య కేవలస్య త్రైలోక్య-శరీరత్వాసమ్భవాత్। త్రైలోక్య-శరీరతయా ప్రతిపన్న-వైశ్వానర-సమానాధికరణో జాఠర-విషయతయా ప్రతీయమానో'గ్ని-శబ్దో జాఠర-శరీరతయా తద్-విశిష్టం పరమాత్మానమ్ ఏవాభిదధాతీత్య్ అర్థః। యథోక్తం భగవతా— అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమ్ ఆశ్రితః। ప్రాణాపాన-సమాయుక్తః పచామ్య్ అన్నం చతుర్-విధమ్ [భ. గీ., ౧౫.౧౪] ఇతి జాఠరానల-శరీరో భూత్వేత్య్ అర్థః। అతస్ తద్-విశిష్టస్యోపాసనమ్ అత్రోపదిశ్యతే। కిం చ పురుషమ్ అపి చైనమ్ అధీయతే వాజసనేయినః స ఏషో'గ్నిర్ వైశ్వానరో యత్ పురుషః ఇతి; న హి జాఠరస్య కేవలస్య పురుషత్వమ్, పరమాత్మన ఏవ హి నిరుపాధికం పురుషత్వమ్, యథా, సహస్ర-శీర్షా పురుషః, పురుష ఏవేదం సర్వమ్ [పురుష-సూక్తం] ఇత్య్ ఆదౌ ॥౨౭॥

[అగ్న్య్-ఆఖ్య-దేవతాయాస్ తృతీయ-భూతస్య తేజసశ్ చ వైశ్వానర-శబ్దావాచ్యత్వమ్]

౬౦ అత ఏవ న దేవతా భూతం చ ॥౧।౨।౨౮॥

ఉక్తేభ్య ఏవ హేతుభ్యో దేవతాయాశ్ చ తృతీయస్య మహా-భూతస్యాపి న వైశ్వానరత్వ-ప్రసఙ్గః ॥౨౮॥

[అగ్ని-శబ్దాదేర్ అవ్యవధానేన భగవద్-వాచకతా]

౬౧ సాక్షాద్ అప్య్ అవిరోధం జైమినిః ॥౧।౨।౨౯॥

[సఙ్గతి-ప్రదర్శనమ్]

వైశ్వానర-సమానాధికరణస్యాగ్ని-శబ్దస్య జాఠరాగ్ని-శరీరతయా తద్-విశిష్టస్య పరమాత్మనో వాచకత్వమ్, తథైవ పరమాత్మన ఉపాస్యత్వం చోక్తమ్। జైమినిస్ త్వ్ ఆచార్యో వైశ్వానర-శబ్దవద్ అగ్ని-శబ్దస్యాపి పరమాత్మన ఏవ సాక్షాద్ అవ్యవధానేన వాచకత్వే న కశ్చిద్ విరోధ ఇతి మన్యతే।

[శబ్దానాం పరమాత్మన్య్ అవ్యవహిత-వృత్తేర్ ఉపపాదనమ్]

ఏతద్ ఉక్తం– భవతి– యథా వైశ్వానర-శబ్దః సాధారణో'పి పరమాత్మాసాధారణ-ధర్మ-విశేషితో విశ్వేషాం నరాణాం నేతృత్వాదినా గుణేన పరమాత్మానమ్ ఏవాభిదధాతీతి నిశ్చీయతే, ఏవమ్ అగ్ని-శబ్దో'ప్య్ అగ్ర-నయనాదినా యేనైవ గుణేన యోగాజ్ జ్వలనే వర్తతే, తస్యైవ గుణస్య నిరుపాధికస్య కాష్ఠాగతస్య పరమాత్మని సమ్భవాద్ అస్మిన్ ప్రకరణే పరమాత్మాసాధారణ-ధర్మ-విశేషితః పరమాత్మానమ్ ఏవాభిధత్త ఇతి॥౨౯॥

[ఉత్తర-సూత్రోపయోగినీ శఙ్కా]

యస్ త్వ్ ఏతమ్ ఏవం ప్రాదేశ-మాత్రమ్ అభివిమానమ్ [ఛాన్., ౫.౧౮.౧] ఇత్య్ అపరిచ్ఛిన్నస్య పరస్య బ్రహ్మణో ద్యు-ప్రభృతి-పృథివ్య్-అన్త-ప్రదేశ-సమ్బన్ధితయా మాత్రయా పరిచ్ఛిన్నత్వం కథమ్ ఉపపద్యతే– తత్రాహ—

౬౨ అభివ్యక్తేర్ ఇత్య్ ఆశ్మరథ్యః॥౧।౨।౩౦॥

[పరమాత్మనః ప్రాదేశ-మాత్రతా-వర్ణన-ఫలమ్]

ఉపాసకాభివ్యక్త్యర్థం ప్రాదేశ-మాత్రత్వం పరమాత్మన ఇత్య్ ఆశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యతే। ద్యౌర్ మూర్ధా ఆదిత్యశ్ చక్షుర్ వాయుః ప్రాణః ఆకాశో మధ్య-కాయః, ఆపో వస్తిః, పృథివీ పాదౌ ఇతి ద్యు-ప్రభృతి-ప్రదేశ-సమ్బన్ధిన్యా మాత్రయా పరిచ్ఛిన్నత్వం కృత్స్నమ్ అభివ్యాప్తవతో విగతమానస్య హ్య్ అభివ్యక్తేర్ ఏవ హేతోర్ భవతి॥౩౦॥

[బ్రహ్మణః పురుష-విధత్వ-వర్ణన-ఫలమ్]

మూర్ధాప్రభృత్య్-అవయవ-విశేషైః పురుష-విధత్వం పరస్య బ్రహ్మణః కిమ్ అర్థమ్ ఇతి చేత్– తత్రాహ

౬౩ అనుస్మృతేర్ బాదరిః॥౧।౨।౩౧॥

తథోపాసనార్థమ్ ఇతి బాదరిర్ ఆచార్యో మన్యతే। యస్ త్వ్ ఏతమ్ ఏవమ్ అభివిమానమ్ ఆత్మానం వైశ్వానరమ్ ఉపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వ్ ఆత్మస్వ్ అన్నమ్ అత్తి [ఛాన్., ౫.౧౮.౧] ఇతి బ్రహ్మ-ప్రాప్తయే హ్య్ ఉపాసనమ్ ఉపదిశ్యతే ఏతమ్ ఏవమ్ ఇతి– ఉక్త-ప్రకారేణ పురుషాకారమ్ ఇత్య్ అర్థః। సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వ్ ఆత్మసు వర్తమానం యద్ అన్నం భోగ్యం తద్ అత్తి– సర్వత్ర వర్తమానం స్వత

ఏవానవధికాతిశయానన్దం బ్రహ్మానుభవతి। యత్ తు సర్వైః కర్మ-వశ్యైర్ ఆత్మభిః ప్రత్యేకమ్ అనన్య-సాధారణమ్ అన్నం భుజ్యతే, తన్ ముముక్షుభిస్ త్యాజ్యత్వాద్ ఇహ న గృహ్యతే ॥౩౧॥

[ఉరః-ప్రభృతీనాం వేద్యాది-రూపతా-కల్పన-ప్రజోయనమ్]

యది పరమాత్మా వైశ్వానరః, కథం తర్హ్య్ ఉరః-ప్రభృతీనాం వేద్యాదిత్వోపదేశః, యావతా జాఠరాగ్ని-పరిగ్రహ ఏవైతద్ ఉపపద్యత ఇత్య్ అత్రాహ—

౬౪ సమ్పత్తేర్ ఇతి జైమినిస్ తథా హి దర్శయతి ॥౧।౨।౩౨॥

అస్య పరమాత్మన ఏవ వైశ్వానరస్య ద్యు-ప్రభృతి-పృథివ్య్-అన్త-శరీరస్య సమారాధన-భూతాయా ఉపాసకైర్ అహర్ అహః క్రియమాణాయాః ప్రాణాహుతేర్ అగ్ని హోత్రత్వ-సమ్పాదనాయాయమ్ ఉరః-ప్రభృతీనాం వేదిత్వాద్య్-ఉపదేశ ఇతి జైమినిర్ ఆచార్యో మన్యతే। తథా హి– పరమాత్మోపాసనోచితమ్ ఏవ ఫలం ప్రాణాహుత్యా అగ్ని హోత్ర-సమ్పత్తిం చ దర్శయతీయం శ్రుతిః। స య ఇదమ్ అవిద్వాన్ అగ్ని హోత్రం జుహోతి యథాఙ్గారాన్ అపోహ్య భస్మని జుహుయాత్ తాదృక్ తత్ స్యాత్ అథ య ఏతద్ ఏవం విద్వాన్ అగ్ని హోత్రం జుహోతి తస్య సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వ్ ఆత్మసు హుతం భవతి తద్ యథేషీక-తూలమ్ అగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే [ఛాన్., ౫.౨౪.౧] ఇతి ॥౩౨॥

[పరమాత్మనో ద్యు-ప్రభృతి-శరీరకత్వోపపత్తిః]

౬౫ ఆమనన్తి చైనమ్ అస్మిన్ ॥౧।౨।౩౩॥

ఏనం పరమ-పురుషం ద్యు-మూర్ధత్వాది-విశిష్టం వైశ్వానరమ్ అస్మిన్న్ ఉపాసక-శరీరే ప్రాణాహుత్య్-ఆధారత్వాయ ఆమనన్తి చ తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాః [ఛాన్., ౫.౧౮.౨] ఇత్య్ ఆదినా। అయమ్ అర్థః— యస్ త్వమ్ ఏవం ప్రాదేశ-మాత్రమ్ అభివిమానమ్ ఆత్మానం వైశ్వానరమ్ ఉపాస్తే [ఛాన్., ౫.౧౮.౨] ఇతి త్రైలోక్య-శరీరస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్యోపాసనం విధాయ సర్వేషు లోకేషు [ఛాన్., ౫.౧౮.౧] ఇత్య్ ఆదినా బ్రహ్మ-ప్రాప్తిం చ ఫలమ్ ఉపదిశ్య అస్యైవోపాసనస్యాఙ్గ-భూతం ప్రాణాగ్ని హోత్రం తస్య హ వా ఏతస్య [ఛాన్., ౫.౧౮.౨] ఇత్య్ ఆదినోపదిశతి; యః పూర్వమ్ ఉపాస్యతయోపదిష్టో వైశ్వానరస్ తస్యావయవ-భూతాన్ అగ్న్య్-ఆదిత్యాదీన్ సుతేజో-విశ్వరూపాది-నామధేయానుపాసక-శరీరే మూర్ధాది-పాదాన్తేషు సమ్పాదయతి। మూర్ధైవ సుతేజాః– ఉపాసకస్య మూర్ధైవ పరమాత్మ-మూర్ధ-భూతా ద్యౌర్ ఇత్య్ అర్థః। చక్షుర్ విశ్వరూపః– ఆదిత్య ఇత్య్ అర్థః। ప్రాణః పృథగ్-వర్త్మా– వాయుర్ ఇత్య్ అర్థః। సన్దేహో బహులః– ఉపాసకస్య మధ్య-కాయ ఏవ పరమాత్మ-మధ్య-కాయ-భూత ఆకాశ ఇత్య్ అర్థః। వస్తిర్ ఏవ రయిః– అస్య వస్తిర్ ఏవ తద్-అవయవ-భూతా ఆప ఇత్య్ అర్థః। పృథివ్య్ ఏవ పాదౌ– అస్య

పాదావ్ ఏవ తత్-పాద-భూతా పృథివీత్య్ అర్థః। ఏవమ్ ఉపాసకః స్వ-శరీరే పరమాత్మానం త్రైలోక్య-శరీరం వైశ్వానరం సన్నిహితమ్ అనుసన్ధాయ స్వకీయాన్య్ ఉరో-లోమ-హృదయ-మన-ఆస్యాని ప్రాణాహుత్య్-ఆధారస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్య వేది-బర్హిర్-గార్హాపత్యాన్వాహార్య-పచనౌ ఆహవనీయానగ్ని హెూత్రోపకరణ-భూతాన్ పరికల్ప్య ప్రాణాహుతేశ్ చాగ్ని హెూత్రత్వం పరికల్ప్యైవంవిధేన ప్రాణాగ్ని హెూత్రేణ పరమాత్మానం వైశ్వానరమ్ ఆరాధయేద్ ఇత్య్ ఉర ఏవ వేదిర్ లోమాని బర్హిర్ హృదయం గార్హాపత్యః [ఛాన్., ౫.౧౮.౨] ఇత్య్ ఆదినోపదిశ్యతే। అతః పరమాత్మా పురుషోత్తమ ఏవ వైశ్వానర ఇతి సిద్ధమ్॥33॥

ఇతి వైశ్వానరాధికరణమ్॥౬॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-రచితే బ్రహ్మసూత్ర-భాష్యే ప్రథమస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః॥

తృతీయః పాదః

[పాదార్థః–బ్రహ్మైవ సర్వ-జగత్-కారణమ్]

ప్రథమాధ్యాయే–తృతీయ-పాదే–

ద్యు-భ్వ్-ఆద్య్-అధికరణమ్॥౧॥

[అధికరణార్థః– ద్యుః-పృథివ్య్-ఆదీనామ్ ఆయతనం పరమాత్మైవ, న జీవః]

[అక్షర-పరబ్రహ్మ-విద్యా, ముణ్డ్. ౧.౨]

౬౬ ద్యు-భ్వ్-ఆద్యాయతనం స్వ-శబ్దాత్॥౧।3।౧॥

[విషయ-వాక్యమ్]

ఆథర్వణికా అధీయతే– యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమ్ ఓతం మనః సహ ప్రాణైశ్ చ సర్వైః। తమ్ ఏవైకం జానథాత్మానమ్ అన్యా వాచో విముఞ్చథ అమృతస్యైష సేతుః [ముణ్డ్., ౨.౨.౫] ఇతి।

[అధికరణాఙ్గ-భూతః సంశయః]

తత్ర సంశయః కిమ్ అయం ద్యు-పృథివ్య్-ఆదీనామ్ ఆయతనత్వేన శ్రూయమాణో జీవః, ఉత పరమాత్మా– ఇతి।

[సయుక్తికః పూర్వ-పక్షః]

కిం యుక్తం జీవ ఇతి। కుతః। అరా ఇవ రథ-నాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్యః స ఏషో'న్తశ్ చరతే బహుధా జాయమానః [ముణ్డ్., ౨.౨.౬] ఇతి పరస్మిఞ్ శ్లోకే పూర్వ-వాక్య-ప్రస్తుతం ద్యు-పృథివ్య్-ఆద్య్-ఆయతనం యత్ర ఇతి పునర్ అపి సప్తమ్య్ అన్తేన పరామృశ్య తస్య నాడ్యాధారత్వమ్ ఉక్త్వా, పునర్ అపి స ఏషో'న్తశ్ చరతే బహుధా జాయమానః [ముణ్డ్., ౨.౨.౬] ఇతి తస్య బహుధాజాయమానత్వం చోచ్యతే; నాడీ-సమ్బన్ధో దేవాది-రూపేణ బహుధా జాయమానత్వం చ జీవస్యైవ ధర్మః। అస్మిన్న్ అపి శ్లోకే ఓతం మనః సహ ప్రాణైశ్ చ సర్వైః [ముణ్డ్., ౨.౨.౫] ఇతి ప్రాణ-పఞ్చకస్య మనసశ్ చాశ్రయత్వమ్ ఉచ్యమానం జీవ-ధర్మ ఏవ। ఏవం జీవత్వే నిశ్చితే సతి ద్యు-పృథివ్య్-ఆద్య్-ఆయతనత్వాదికం యథా కథఞ్చిత్ సఙ్గమయితవ్యమ్ ఇతి।

[సయుక్తికః సిద్ధాన్తః]

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే– ద్యు-భ్వ్-ఆద్య్-ఆయతనం స్వ-శబ్దాత్– ద్యు-పృథివ్య్-ఆదీనామ్ ఆయతనం పరం బ్రహ్మ। కుతః। స్వ-శబ్దాత్– పరబ్రహ్మాసాధారణ-శబ్దాత్। అమృతస్యైష సేతుః [ముణ్డ్., ౨.౨.౫] ఇతి పరస్య బ్రహ్మణో'సాధారణః శబ్దః। తమ్ ఏవం విద్వాన్ అమృత ఇహ భవతి। నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే [పు. సూ.] ఇతి సర్వత్రోపినషత్సు స ఏవామృతత్వ-ప్రాప్తి-హేతుః శ్రూయతే। సినోతేశ్ చ బన్ధనార్థత్వాత్ సేతుః అమృతస్య ప్రాపక ఇత్య్ అర్థః। సేతుర్ ఇవ వా సేతుః– నద్య్-ఆదిషు సేతుర్ హి కూలస్య ప్రతిలమ్భకః– సంసారార్ణవ-పారభూతస్యామృతస్యైష ప్రతిలమ్భక ఇత్య్ అర్థః। ఆత్మ-శబ్దశ్ చ నిరుపాధికః పరస్మిన్ బ్రహ్మణి ముఖ్య-వృత్తః, ఆప్నోతీతి హ్య్ ఆత్మా; స్వేతర-సమస్తస్య నియన్తృత్వేన వ్యాప్తిస్ తస్యైవ సమ్భవతి। అతః సో'పి తస్యైవ శబ్దః। యః సర్వ-జ్ఞః సర్వ-విత్ [ముణ్డ్., ౨.౨.౭] ఇత్య్ ఆదయశ్ చోపరితనాః పరస్యైవ బ్రహ్మణః శబ్దాః। నాడ్యాధారత్వం తస్యాపి సమ్భవతి సన్తతం సిరాభిస్ తు లమ్బత్య్ ఆకోశ-సన్నిభమ్ [మహానారా. ౧౩] ఇత్య్ ఆరభ్య తస్యాః శిఖాయా మధ్యే పరమాత్మా వ్యవస్థితః [మహానారా. ౧౩] ఇతి శ్రవణాత్।

[స్వాధీనః పరమాత్మనో'వతారః]

బహుధా జాయమానః [ముణ్డ్., ౨.౨.౬] ఇత్య్ అపి పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సఙ్గచ్ఛతే– అజాయమానో బహుధా విజాయతే। తస్య ధీరాః పరిజానన్తి యోనిమ్ [పు. సూ. 3] ఇతి దేవాదీనాం సమాశ్రయణీయత్వాయ తత్-తజ్-జాతీయ-రూప-సంస్థాన-గుణ-కర్మ-సమన్వితః స్వకీయం స్వభావమ్ అజహద్ ఏవ స్వేచ్ఛయా బహుధా విజాయతే పరః పురుష ఇత్య్ అభిధానాత్। స్మృతిర్ అప్య్ అజో'పి సన్న్ అవ్యయాత్మా భూతానామ్ ఈశ్వరో'పి సన్। ప్రకృతిం స్వామ్ అధిష్ఠాయ సమ్భవామ్య్ ఆత్మ-మాయయా [భ. గీ., ४.౬] ఇతి। మనః-ప్రభృతి-జీవోపకరణాధారత్వం చ సర్వాధారస్య పరస్యైవోపపద్యతే॥౧॥

[ముక్త-ప్రాప్యత్వం పరమాత్మత్వే లిఙ్గమ్]

ఇతశ్ చ పరమ-పురుషః–

౬౭ ముక్తోపసృప్య-వ్యదేశాచ్ చ ॥౧।౩।౨॥

అయం ద్యు-పృథివ్య్-ఆద్య్-ఆయతన-భూతః పురుషః సంసార-బన్ధాన్ ముక్తైర్ అపి ప్రాప్యతయా వ్యపదిశ్యతే– యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మ-వర్ణం కర్తారమ్ ఈశం పురుషం బ్రహ్మ-యోనిమ్ । తదా విద్వాన్ పుణ్య-పాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యమ్ ఉపైతి [ముణ్డ్., ౩.౧.౩] యథా నద్యః స్యన్దమానాః సముద్రే అస్తం గచ్ఛన్తి నామ-రూపే విహాయ । తథా విద్వాన్ నామ-రూపాద్ విముక్తః పరాత్ పరం పురుషమ్ ఉపైతి దివ్యమ్ [ముణ్డ్., ౩.౨.౮] ఇతి । సంసార-బన్ధనాద్ విముక్తా ఏవ హి విధూత-పుణ్య-పాపా నిరఞ్జనా నామ-రూపాభ్యాం వినిర్ముక్తాశ్ చ । పుణ్య-పాప-నిబన్ధనాచిత్-సంసర్గ-ప్రయుక్త-నామ-రూప-భాక్త్వమ్ ఏవ హి సంసారః । అతో విధూత-పుణ్య-పాపైర్ నిరఞ్జనైః ప్రకృతి-సంసర్గ-రహితైః పరేణ బ్రహ్మణా పరమం సామ్యమాపన్నైః ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టో ద్యు-పృథివ్య్-ఆద్య్-ఆయతన-భూతః పురుషః పరం బ్రహ్మైవ ॥౨॥

[ప్రకరణే జీవాసాధారణ-శబ్దాభావో'పి జ్ఞాపకః]

పరబ్రహ్మాసాధారణ-శబ్దాదిభిః పరమ్ ఏవ బ్రహ్మేతి ప్రసాధ్య, ప్రత్యగాత్మాసాధారణ శబ్దాభావాచ్ చాయం పర ఏవేత్య్ ఆహ–

౬౮ నానుమానమతచ్-ఛబ్దాత్ ప్రాణ-భృచ్ చ ॥౧।౩।౩॥

యథాస్మిన్ ప్రకరణే ప్రతిపాదక-శబ్దాభావాత్ ప్రధానం న ప్రతిపాద్యమ్; ఏవం ప్రాణ-భృద్ అపీత్య్ అర్థః । అనుమీయత ఇత్య్ అనుమానం పరోక్తం ప్రధానమ్ ఉచ్యతే, అనుమాన-ప్రమితత్వాద్ ఆనుమానమ్ ఇతి వా; అతచ్-ఛశబ్దాత్– తద్-వాచి-శబ్దాభావాద్ ఇత్య్ అర్థః । అర్థాభావే యద్ అవ్యయమ్ ఇత్య్ అవ్యయీభావః ॥౩॥

[శ్రుతౌ జీవ-భేద-జ్ఞాపకః శబ్దః, పరమాత్మత్వే లిఙ్గమ్]

ఇతశ్ చాయం న ప్రత్యగాత్మా–

౬౯ భేద-వ్యపదేశాత్ ॥౧।౩।౪॥

సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నో'నీశయా శోచతి ముహ్యమానః । జుష్టం యదా పశ్యత్య్ అన్యమ్ ఈశమ్ అస్య మహిమానమ్ ఇతి వీత-శోకః [శ్వే. ౪.౭] ఇత్య్ ఆదిభిర్ జీవాద్ విలక్షణత్వేనాయం వ్యపదిశ్యతే । అనీశయా భోగ్య-భూతయా ప్రకృత్యా ముహ్యమానః శోచతి జీవః, అయం యదా స్వస్మాద్ అన్యం సర్వస్యేశం ప్రీయమాణమ్, అస్య ఈశ్వరస్య మహిమానం చ నిఖిల-జగన్-నియమన-రూపం పశ్యతి; తదా వీత-శోకో భవతి ॥౪॥

౭౦ ప్రకరణాత్ ॥౧।౩।౫॥

ప్రకరణం చేదం పరస్య బ్రహ్మణ ఇత్య్ అదృశ్యత్వాది-గుణకో ధర్మోక్తేః [బ్ర. సూ. ౧.౯.౨౨] ఇత్య్ అత్రైవ ప్రదర్శితమ్। నాడీ-సమ్బన్ధ-బహుధా-జాయమానత్వ-మనః-ప్రాణాధారత్వైశ్ చ ప్రకరణ-విచ్ఛేదాశఙ్కా-మాత్రమ్ అత్ర పర్యహార్ష్మ॥౫॥

౭౧ స్థిత్య్-అదనాభ్యాం చ॥౧।౩।౬॥

ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే। తయోర్ అన్యః పిప్పలం స్వాద్వ్ అత్త్య్ అనశ్నన్న్ అన్యో అభిచాకశీతి [శ్వే., ౪.౬] ఇత్య్ ఏకస్య కర్మ-ఫలాదనమ్ అన్యస్య చ కర్మ-ఫలమ్ అనశ్నత ఏవ దీప్యమానతయా శరీరాన్తః స్థితి-మాత్రం ప్రతిపాద్యతే। తత్ర కర్మ-ఫలమ్ అనశ్నన్దీప్యమాన ఏవ సర్వ-జ్ఞో'మృత-సేతుః సర్వాత్మా ద్యు-భ్వ్-ఆద్య్-ఆయతనం భవితుమ్ అర్హతి, న పునః కర్మ-ఫలమ్ అదన్ శోచన్ ప్రత్యగాత్మా। అతో ద్యు-భ్వ్-ఆద్య్-ఆయతనం పరమాత్మేతి సిద్ధమ్॥౬॥

ఇతి ద్యు-భ్వ్-ఆద్య్-అధికరణమ్॥౧॥

భూమాధికరణమ్॥౨॥

[అధికరణార్థః– భూమ-శబ్ద-వాచ్యమ్, సత్య-శబ్ద-నిర్దిష్టం పరం బ్రహ్మైవ, న జీవాదిః]

[భూమ-విద్యా– ఛాన్., ౭.౧]

౭౨ భూమా సమ్ప్రసాదాద్ అధ్యుపదేశాత్॥౧।౩।౭॥

[విషయ-వాక్య-నిర్దేశః]

ఇదమ్ ఆమనన్తి ఛన్దోగాః— యత్ర నాన్యత్ పశ్యతి నాన్యచ్ ఛృణోతి నాన్యద్ విజానాతి స భూమా। అథ యత్రాన్యత్ పశ్యత్య్ అన్యచ్ ఛృణోత్య్ అన్యద్ విజానాతి తద్ అల్పమ్ [ఛాన్., ౭.౨౪.౧] ఇతి।

[అత్ర భూమ-శబ్దార్థ-నిర్వచనమ్]

అత్రాయం భూమ-శబ్దో భావ-ప్రత్యయాన్తో వ్యుత్పాద్యతే। తథా హి పృథ్వ్య్-ఆదిషు బహు-శబ్దః పఠ్యతే। తతః పృథ్వ్య్-ఆదిభ్య ఇమనిజ్వా [అష్టా, ౫.౧.౧౨౨] ఇతి ఇమనిచ్-ప్రత్యయే కృతే బహోర్ లోపో భూ చ బహోః [అష్టా, ౬.౪.౧౫౮] ఇతి ప్రకృతి-ప్రత్యయయోర్ వికారే భూమేతి భవతి। భూమా–బహుత్వమ్ ఇత్య్ అర్థః। అత్ర చాయం బహు-శబ్దో వైపుల్య-వాచీ, న సఙ్ఖ్యా-

వాచీ; యత్రాన్యత్ పశ్యతి తద్ అల్పమ్ [ఛాన్., ౭.౨౪.౧] ఇత్య్ అల్ప-ప్రతియోగిత్వ-శ్రవణాద్ అల్ప-శబ్ద-నిర్దిష్ట-ధర్మి-ప్రతియోగి-ప్రతిపాదన-పరత్వాద్ ఏవ ధర్మి-పరశ్ చ నిశ్చీయతే; న ధర్మ-మాత్ర-పరః। తద్ ఏవం భూమేతి విపుల ఇత్య్ అర్థః। వైపుల్య-విశేష్యశ్ చేహాత్మేత్య్ అవగతః తరతి శోకమ్ ఆత్మ-విత్ [ఛాన్., ౭.౧.3] ఇతి ప్రక్రమ్య భూమ-విజ్ఞానమ్ ఉపదిశ్య ఆత్మైవేదం సర్వమ్ [ఛాన్., ౭.౨౫.౨] ఇతి తస్యైవోపసంహారాత్।

[అధికరణాఙ్గ-భూతః సంశయః]

అత్ర సంశయ్యతే– కిమ్ అయం భూమ-గుణ-విశిష్టః ప్రత్యగాత్మా, ఉత పరమాత్మా– ఇతి।

[సయుక్తికః పూర్వః పక్షః]

కిం యుక్తం ప్రత్యాగాత్మేతి। కుతః। శ్రుతం హ్య్ ఏవ మే భగవద్-దృశేభ్యస్ తరతి శోకమ్ ఆత్మ-విత్ [ఛాన్., ౭.౧.3] ఇత్య్ ఆత్మ-జిజ్ఞాసయోపసేదుషే నారదాయ నామాది-ప్రాణ-పర్యన్తేషూపాస్యతయోపదిష్టేషు అస్తి భగవో నామ్నో భూయః [ఛాన్., ౭.౧.౫] అస్తి భగవో వాచో భూయః [ఛాన్., ౭.౨.౨] ఇత్య్ ఆదయః ప్రశ్నాః, వాగ్ వావ నామ్నో భూయసీ [ఛాన్., ౭.౨.౧], మనో వావ వాచో భూయః [ఛాన్., ౭.3.౧] ఇత్య్ ఆదీని చ ప్రతివచనాని, ప్రాణాత్ ప్రాచీనేషు దృశ్యన్తే; ప్రాణే తు న పశ్యామః। అతః ప్రాణ-పర్యన్త ఏవాయమ్ ఆత్మోపదేశ ఇతి ప్రతీయతే। తేనేహ ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టః ప్రాణ-సహచారీ ప్రత్యగాత్మైవ; న వాయు-విశేష-మాత్రమ్। ప్రాణో హ పితా ప్రాణో హ మాతా [ఛాన్., ౭.౧౫.౧] ఇత్య్ ఆదయశ్ చ ప్రాణస్య చేతనతామ్ అవగమయన్తి। పితృహా…మాతృహా [ఛాన్., ౭.౨౫.౨] ఇత్య్ ఆదినా సప్రాణేషు పితృ-ప్రభృతిషూపమర్దకారిణి హింసకత్వ-నిమిత్తోపక్రోశ-వచనాత్ తేష్వ్ ఏవ విగత-ప్రాణేష్వ్ అత్యన్తోపమర్ద-కారిణ్య్ అప్య్ ఉపక్రోశాభావ-వచనాచ్ చ హింసాయోగ్యశ్ చేతన ఏవ ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టః। అప్రాణేషు స్థావరేష్వ్ అపి చేతనేషూపమర్ద-భావాభావయోర్ హింసాతద్-అభావ-దర్శనాద్ అయం హింసాయోగ్యతయా నిర్దిష్టః ప్రాణః ప్రత్యగాత్మైవేతి నిశ్చీయతే। అత ఏవ చ అరనాభిదృష్టాన్తాద్య్-ఉపన్యాసేన ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టః పర ఇతి న భ్రమితవ్యమ్, పరస్య హింసా-ప్రసఙ్గాభావాత్, జీవాద్ ఇతరస్య తద్-భోగ్య-భోగోపకరణ-భూతస్య కృత్స్నస్యాచిద్-వస్తునో జీవాయత్త-స్థితిత్వేన ప్రత్యగాత్మన్య్ ఏవారనాభిదృష్టాన్తోపపత్తేశ్ చ। అయమ్ ఏవ చ ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టో భూమా; అస్తి భగవః ప్రాణాద్ భూయః ఇతి ప్రశ్నస్య అదో వావ ప్రాణాద్ భూయః ప్రతివచనస్య చాభావాద్ భూమ-సంశబ్దనాత్ ప్రాక్-ప్రాణ-ప్రకరణస్యావిచ్ఛేదాత్।

[తు-శబ్దస్య ప్రకరణ-విచ్ఛేదకత్వ-శఙ్కా-పరిహారః]

కిం చ ప్రాణ-వేదినోऽతివాదిత్వమ్ ఉక్త్వా తమ్ ఏవ ఏష తు వా అతివదతి [ఛాన్., ౭.౧.౬] ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాప్య యః సత్యేనాతివదతి [ఛాన్., ౭.౧౬] ఇతి తస్య సత్య-వదనం ప్రాణోపాసనాఙ్గతయోపదిశ్య ఉపాదేయస్య సత్య-వదనస్య శేషితయా పూర్వ-నిర్దిష్ట-ప్రాణ-యాథాత్మ్య-విజ్ఞానం యదా వై విజానాత్య్ అథ సత్యం వదతి [ఛాన్., ౭.౧౭] ఇత్య్ ఉపదిశ్య

తత్-సిద్ధ్య-అర్థం చ మనన-శ్రద్ధా-నిష్ఠా-ప్రయత్నాన్ ఉపదిశ్య తద్-ఆరమ్భాయ చ ప్రాప్య-భూత-ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్ట-ప్రత్యగాత్మ-స్వరూపస్య సుఖ-రూపతాజ్ఞానమ్ ఉపదిశ్య తస్య చ సుఖస్య విపులతా భూమా త్వ్ ఏవ విజిజ్ఞాసతవ్యః [ఛాన్., ౭.౨౩.౧] ఇత్య్ ఉపదిశ్యతే। తద్ ఏవం ప్రత్యగాత్మన ఏవావిద్యావియుక్తం రూపం విపుల-సుఖమ్ ఇత్య్ ఉపదిష్టమ్ ఇతి తరతి శోకమ్ ఆత్మ-విత్ [ఛాన్., ౭.౧.3] ఇత్య్ ఉపక్రమావిరోధశ్ చ। అతో భూమ-గుణ-విశిష్టః ప్రత్యగాత్మా, యత ఏవం భూమ-గుణ-విశిష్టః ప్రత్యగాత్మా, అత ఏవాహమ్-అర్థే ప్రత్యగాత్మన్య్ అహమ్ ఏవాధస్తాద్ అహమ్ ఉపరిష్టాత్ [ఛాన్., ౭.౨౫.౧] ఇత్య్ ఆరభ్య అహమ్ ఏవేదం సర్వమ్ [ఛాన్., ౭.౧౫.౧] ఇతి ప్రత్యగాత్మనో వైభవమ్ ఉపదిశతి। ఏవం ప్రత్యగాత్మత్వే నిశ్చితే సతి తద్-అనుగుణతయా వాక్య-శేషో నేతవ్య ఇతి॥

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే– భూమా సమ్ప్రసాదాద్ అధ్యుపదేశాత్–

[సూత్రార్థ-వివృతిః]

భూమ-గుణ-విశిష్టో న ప్రత్యగాత్మా; అపి తు పరమాత్మా। కుతః। సమ్ప్రసాదాద్ అధ్యుపదేశాత్; సమ్ప్రసాదః– ప్రత్యగాత్మా ఏష సమ్ప్రసాదో'స్మాచ్ ఛరీరాత్ సముత్థాయ పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే [ఛాన్., ౮.౧౨.౨] ఇత్య్ ఉపనిషత్-ప్రసిద్ధేః। సమ్ప్రసాదాత్ ప్రత్యగాత్మనో'ధికతయా భూమ-విశిష్టస్య సత్య-శబ్దాభిధేయస్యోపదేశాద్ ఇత్య్ అర్థః। సత్య-శబ్దాభిధేయం చ పరం బ్రహ్మ। ఏతద్ ఉక్తం భవతి– యథా నామాదిషు ప్రాణ-పర్యన్తేషు పూర్వ-పూర్వాధికతయోత్తరోత్తరాభిధానాత్ పూర్వేభ్య ఉత్తరేషామ్ అర్థాన్తరత్వమ్, ఏవం ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టాత్ ప్రత్యగాత్మనో'ధికతయా నిర్దిష్టః సత్య-శబ్దాభిధేయస్ తస్మాద్ అర్థాన్తర-భూత ఏవ; సత్య-శబ్ద-నిర్దిష్ట ఏవ భూమేతి సత్యాఖ్యం పరం బ్రహ్మైవ భూమేత్య్ ఉపదిశ్యతే– ఇతి। తద్ ఆహ వృత్తి-కారః— భూమా త్వ్ ఏవేతి భూమా బ్రహ్మ నామాది-పరమ్పరయా ఆత్మన ఊర్ధ్వమ్ అస్యోపదేశాత్ ఇతి। ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టాద్ అధికతయా సత్యస్యోపదేశః కథమ్ అవగమ్యత ఇతి చేత్ స వా ఏష ఏవం పశ్యన్న్ ఏవం మన్వాన ఏవం విజానన్న్ అతివాదీ భవతి [ఛాన్., ౭.౧౫.౪] ఇతి ప్రాణ-విదో'తివాదిత్వమ్ ఉక్త్వా ఏష తు వా అతివదతి యః సత్యేనాతివదతి [ఛాన్., ౭.౧౬.౧] ఇతి సత్య-వేదిత్వేనాతివాదినం తు శబ్దేన పూర్వస్మాద్ అతివాదినో వ్యావర్తయతి।

[ఏష ఇత్య్ అస్య పూర్వ-ప్రత్యభిజ్ఞాపకతా-నిరాసః]

అత ఏవ ఏష తు వా అతివదతి [ఛాన్., ౭.౧౬.౧] ఇత్య్ అత్ర ప్రాణాతివాదినో న ప్రత్యభిజ్ఞా। అతో'స్యాతివాదిత్వ-నిమిత్తం సత్యం పూర్వాతివాదిత్వ-నిమిత్తాత్ ప్రాణాద్ అధికమ్ ఇతి విజ్ఞాయతే।

నను చ ప్రాణ-వేదిన ఏవ సత్య-వదన-మఙ్గత్వేనోపదిష్టమ్, అతః ప్రాణ-ప్రకరణావిచ్ఛేద ఇత్య్ ఉక్తమ్। నైతద్ యుక్తమ్– తు-శబ్దేన హ్య్ అతివాద్య్ ఏవాన్యః ప్రతీయతే, న తు తస్యైవాతివాదినః సత్య-వదనాఙ్గ-శిష్టతా-మాత్రమ్।

[దృష్టాన్తాపేక్షయా వైలక్షణ్యోపపాదనమ్]

ఏష తు వా అగ్ని హోత్రీ యః సత్యం వదతి ఇత్య్ ఆదిష్వ్ అగ్ని హోత్ర్య-అన్తరాప్రతీతేః; ప్రతీతస్యైవ అగ్ని హోత్రిణః సత్య-వదనాఙ్గ-విధానమ్ ఇతి క్లిష్టా గతిర్ ఆశ్రీయతే; అత్ర త్వ్ అతివాద్యన్తరత్వ-నిమిత్తం సత్య-శబ్దాభిధేయం పరం బ్రహ్మ ప్రతీయతే। సత్య-శబ్దశ్చ సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧] ఇత్య్ ఆదిషు పరస్మిన్ బ్రహ్మణి ప్రయుక్తః॥

[తు-శబ్ద-స్వారస్య-ఫలితార్థః]

అతస్ తన్-నిష్ఠస్యాతివాదినః పూర్వస్మాద్ అధికత్వం సమ్భవతీతి వాక్య-స్వరస-సిద్ధమ్ అన్యత్వం న బాధితవ్యమ్। అతివాదిత్వం హి వస్త్వ్-అన్తరాత్ పురుషార్థతయాతిక్రాన్త-స్వోపాస్య-వస్తు-వాదిత్వమ్; నామాద్య్-ఆశా-పర్యన్తోపాస్య-వస్త్వ్-అతిక్రాన్త-స్వోపాస్య-ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్ట-ప్రత్యగాత్మ-వాదిత్వాత్ ప్రాణ-విదః అతివాదిత్వమ్; తస్యాపి సాతిశయ-పురుషార్థత్వాన్ నిరతిశయ-పురుషార్థతయోపాస్య-పరబ్రహ్మ-వాదిన ఏవ సాక్షాద్ అతివాదిత్వమ్ ఇతి ఏష తు వా అతివదతి యః సత్యేనాతివదతి [ఛాన్., ౭.౧౬.౧] ఇత్య్ ఉక్తమ్।

[అధికరణ-ద్వయార్థ-నిగమనమ్]

సత్యేనేతీత్థమ్భూత-లక్షణే తృతీయా; సత్యేన పరేణ బ్రహ్మణోపాస్యేనోపలక్షితో యో' తివదతీత్య్ అర్థః। అత ఏవైవం శిష్యః ప్రార్థయతే సో'హం భగవః సత్యేనాతివదాని [ఛాన్., ౭.౧౬.౧] ఇతి। ఆచార్యశ్ చ సత్యం త్వ్ ఏవ విజిజ్ఞాసితవ్యమ్ [ఛాన్., ౭.౧౬.౧] ఇత్య్ ఆహ॥

[ఆత్మ-ప్రాణౌ మిథో భిన్నౌ]

ఆత్మనః ప్రాణః [ఛాన్., ౭.౨౬.౧] ఇతి చ ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టస్యాత్మన ఉత్పత్తిర్ ఉచ్యతే। అతః తరతి శోకమ్ ఆత్మ-విత్ [ఛాన్., ౭.౧.3] ఇతి ప్రక్రాన్త ఆత్మా ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టాద్ అన్య ఇతి గమ్యతే।

[పూర్వ-పక్షార్థానువాద్ అతన్-నిరాకరణే]

యద్ ఉక్తమ్ అస్తి భగవః ప్రాణాద్ భూయః ఇతి ప్రశ్నస్య అదో వావ ప్రాణాద్ భూయః ఇతి ప్రతివచనస్య చాదర్శనాత్ ప్రక్రాన్తః ఆత్మోపదేశః ప్రాణోపదేశ-పర్యవసానో గమ్యత ఇతి; తద్ అయుక్తమ్; న హి ప్రశ్న-ప్రతివచనాభ్యామ్ ఏవార్థాన్తరత్వం గమ్యతే; ప్రమాణాన్తరేణాపి తత్-సమ్భవాత్। ఉక్తం చ ప్రమాణాన్తరమ్।

[ప్రశ్న-విశేషాభావాశయః]

అస్తి భగవః ప్రాణాద్ భూయః ఇత్య్ అపృచ్ఛతోఽయమ్ అభిప్రాయః– నామాదిష్వ్ ఆశా-పర్యన్తేష్వ్ అచేతనేషు పురుషార్థ-భూయస్తయా పూర్వ-పూర్వమ్ అతిక్రాన్తేష్వ్ అప్య్ ఉత్తరోత్తరేషూపదిష్టేషు తత్-తద్-వేదిన ఆచార్యేణాతివాదిత్వం నోక్తమ్; ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్ట-ప్రత్యగాత్మ-యాథాత్మ్య-వేదినస్ తు పురుషార్థ-భూయస్త్వాతిశయం మన్వానేన స వా ఏష ఏవం పశ్యన్న్ ఏవం మన్వాన ఏవం విజానన్న్ అతివాదీ భవతి [ఛాన్., ౭.౧౫.౪] ఇత్య్ అతిక్రాన్త-వస్తు-వాదిత్వమ్ ఉక్తమ్। అతోఽత్రైవ ఆత్మోపదేశః సమాప్త ఇతి మత్వా శిష్యో భూయో న పప్రచ్ఛ।

[ఆచార్యాభిప్రాయః]

ఆచార్యస్ త్వ్ ఇదమ్ అపి సాతిశయం మత్వా నిరతిశయ-పురుషార్థ-భూతం సత్య-శబ్దాభిధేయం పరం బ్రహ్మ ఏష తు వా అతివదతి యః సత్యేనాతివదతి [ఛాన్., ౭.౧౬] ఇతి స్వయమ్ ఏవోపచిక్షేప। శిష్యోఽపి పరమ-పురుషార్థ-రూపే పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్య్ ఉపక్షిప్తే తత్-స్వరూప-తద్-ఉపాసన-యాథాత్మ్య-బుభుత్సయా సోఽహం భగవః సత్యేనాతివదాని [ఛాన్., ౭.౧౬] ఇతి ప్రార్థయామ్ ఆస।

[ఉత్తరోపదేశస్య, విశిష్టాతివాదిత్వ-సిద్ధ్య-అర్థతా]

తతో బ్రహ్మ-సాక్షాత్కార-నిమిత్తాతివాదిత్వ-సిద్ధయే బ్రహ్మ-సాక్షాత్కారోపాయ-భూతం బ్రహ్మోపాసనం సత్యం త్వ్ ఏవ విజిజ్ఞాసతివ్యమ్ [ఛాన్., ౭.౧౬] ఇత్య్ ఉపదిశ్య తద్-ఉపాయ-భూతం బ్రహ్మ-మననం మతిస్ త్వ్ ఏవ విజిజ్ఞాసతివ్యా [ఛాన్., ౭.౧౮] ఇత్య్ ఉపదిశ్య శ్రవణ-ప్రతిష్ఠార్థత్వాన్ మననస్య మననోపదేశేన శ్రవణమ్ అర్థ-సిద్ధం మత్వా శ్రవణోపాయ-భూతాం బ్రహ్మణి శ్రద్ధామ్, శ్రద్ధా త్వ్ ఏవ విజిజ్ఞాసితవ్యా [ఛాన్., ౭.౧౯] ఇత్య్ ఉపదిశ్య తద్-ఉపాయ-భూతాం చ తన్-నిష్ఠాం నిష్ఠాత్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యా [ఛాన్., ౭.౨౦] ఇత్య్ ఉపదిశ్య తద్-ఉపాయ-భూతాం చ తద్-ఉద్యోగ-ప్రయత్న-రూపాం కృతిమ్ అపి కృతిస్ త్వ్ ఏవ విజిజ్ఞాసితవ్యా [ఛాన్., ౭.౨౧] ఇత్య్ ఉపదిశ్య శ్రవణాద్య్-ఉపక్రమ-రూప-కృతి-సిద్ధయే ప్రాప్య-భూతస్య సత్య-శబ్దాభిహితస్య బ్రహ్మణః సుఖ-రూపతా జ్ఞాతవ్యేతి సుఖం త్వ్ ఏవ విజిజ్ఞాసితవ్యమ్ [ఛాన్., ౭.౨౨] ఇత్య్ ఉపదిశ్య నిరతిశయ-విపులమ్ ఏవ సుఖం పరమ-పురుషార్థ-రూపం భవతీతి తస్యైవ బ్రహ్మణః సుఖ-రూపస్య నిరతిశయ-విపులతా జ్ఞాతవ్యేతి భూమా త్వ్ ఏవ విజిజ్ఞాసితవ్యః [ఛాన్., ౯.౨౨] ఇత్య్ ఉపదిశ్య నిరతిశయ-విపుల-సుఖ-రూపస్య బ్రహ్మణో లక్షణమ్ ఇదమ్ ఉచ్యతే యత్ర నాన్యత్ పశ్యతి నాన్యచ్ ఛృణోతి నాన్యద్ విజానాతి స భూమా [ఛాన్., ౭.౨౪.౧] ఇతి।

[భూమేతరాదర్శనాదౌ హేతుః]

అయమ్ అర్థః– అనవధికాతిశయ-సుఖ-రూపే బ్రహ్మణ్య్ అనుభూయమానే తతో'న్యత్ కిమ్ అపి న పశ్యత్య్ అనుభవితా, బ్రహ్మ-స్వరూప-తద్-విభూత్య్-అన్తర్గతత్వాచ్ చ కృత్స్నస్య వస్తు-జాతస్య। అత ఐశ్వర్యాపరపర్యాయ-విభూతి-గుణ-విశిష్టం నిరతిశయ-సుఖ-రూపం బ్రహ్మానుభవన్ తద్-వ్యతిరిక్తస్య వస్తునో'భావాద్ ఏవ కిమ్ అప్య్ అన్యన్ న పశ్యతి; అనుభావ్యస్య సర్వస్య సుఖ-రూపత్వాద్ ఏవ దుఃఖం చ న పశ్యతి, తద్ ఏవ హి సుఖమ్, యద్ అనుభూయమానం పురుషానుకూలం భవతి॥

[ఏకస్యైవ జగతః సుఖ-దుఃఖోభయ-రూపత్వానుపపత్తి-తత్-పరిహారౌ]

నను చేదమ్ ఏవ జగత్, బ్రహ్మణో'న్యతయానుభూయమానం దుఃఖ-రూపం పరిమిత-సుఖ-రూపం చ భవత్ కథమ్ ఇవ బ్రహ్మ-విభూతిత్వేన తదాత్మకతయానుభూయమానం సుఖ-రూపమ్ ఏవ భవేత్।

ఉచ్యతే– కర్మ-వశ్యానాం క్షేత్రజ్ఞానాం బ్రహ్మణో'న్యత్వేనానుభూయమానం కృత్స్నం జగత్తత్-తత్-కర్మానురూపం దుఃఖం చ పరిమిత-సుఖం చ భవతి। అతో బ్రహ్మణో'న్యతయా పరిమిత-సుఖత్వేన దుఃఖత్వేన చ జగద్-అనుభవస్య కర్మ-నిమిత్తత్వాత్ కర్మ-రూపావిద్యా-విముక్తస్య తద్ ఏవ జగద్-విభూతి-గుణ-విశిష్ట-బ్రహ్మానుభవాన్తర్గతం సుఖమ్ ఏవ భవతి। యథా పిత్తోపహతేన పీయమానం పయః పిత్త-తారతమ్యేనాల్ప-సుఖం విపరీతం చ భవతి; తద్ ఏవ పయః పిత్తానుపహతస్య సుఖాయైవ భవతి; యథైవ రాజ-పుత్రస్య పితుర్ లీలోపకరణమ్ అతథాత్వేనానుసన్ధీయమానం ప్రియత్వమ్ అనుపగతం తథాత్వానుసన్ధానే ప్రియతమం భవతి; తథా నిరతిశయానన్ద-స్వరూపస్య బ్రహ్మణో'నవిధకాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ-కల్యాణ-గుణాకరస్య లీలోపకరణం తదాత్మకం చానుసన్ధీయమానం జగన్-నిరతిశయ-ప్రీతయే భవత్య్ ఏవ।

[యత్ర నాన్యద్ ఇతి శ్రుత్య్-అర్థ-నిరూపణమ్]

అతో జగద్-ఐశ్వర్య-విశిష్టమ్ అనవధికాతిశయ-సుఖ-రూపం బ్రహ్మానుభవంస్ తతో'న్యత్ కిమ్ అపి న పశ్యతి; దుఃఖం చ న పశ్యతి। ఏతద్ ఏవోపపాదయతి వాక్య-శేషః స వా ఏష ఏవం పశ్యన్న్ ఏవం మన్వాన ఏవం విజానన్న్ ఆత్మ-రతిర్ ఆత్మ-క్రీడ ఆత్మ-మిథున ఆత్మానన్దః స స్వరాడ్ భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామ-చారో భవత్య్ అథ యే'న్యథాతో విదుర్ అన్య-రాజానస్ తే క్షయ్య-లోకా భవన్తి తేషాం సర్వేషు లోకేష్వ్ అకామ-చారో భవతి [ఛాన్., ౭.౨౫.౨] ఇతి। స్వరాట్– అకర్మ-వశ్యః। అన్య-రాజానః– కర్మ-వశ్యాః। తథా న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతామ్। సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమ్ ఆప్నోతి సర్వశః ఇతి చ।

[ఉక్తార్థ-నిగమనమ్]

నిరతిశయ-సుఖ-రూపత్వం చ బ్రహ్మణః ఆనన్ద-మయో'భ్యాసాత్ [బ్ర. సూ. ౧.౧.౧౨] ఇత్య్ అత్ర ప్రపఞ్చితమ్। అతః ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టాత్ ప్రత్యగాత్మనో'ర్థాన్తర-భూతస్య సత్య-శబ్దాభిధేయస్య బ్రహ్మణో భూమేత్య్ ఉపదేశాద్ భూమా పరం బ్రహ్మ ॥౭॥

౭౩ ధర్మోపపత్తేశ్ చ ॥౧।౩।౮॥

[పూర్వ-సూత్రోక్తార్థే ఉపపత్తి-బోధక-సూత్ర-వ్యాఖ్యా]

అస్య భూమ్నో యే ధర్మా ఆమ్నాయన్తే; తే'పి పరస్మిన్న్ ఏవోపపద్యన్తే। ఏతద్ అమృతమ్ [ఛాన్., ౭.౨౪.౧] ఇతి స్వాభావికమ్ అమృతత్వమ్, స్వే మహిమ్ని [ఛాన్., ౭.౧౪.౧] ఇత్య్ అనన్యాధారత్వమ్, స ఏవాధస్తాత్ [ఛాన్., ౭.౨౫.౧] ఇత్య్ ఆది స ఏవేదం సర్వమ్ [ఛాన్., ౫.౨౫.౧] ఇతి సర్వాత్మకత్వమ్, ఆత్మతః ప్రాణః [ఛాన్., ౭.౨౬.౧] ఇత్య్ ఆది ప్రాణ-ప్రభృతి-సర్వస్యోత్పాదకత్వమ్ ఇత్య్ ఆదయో హి ధర్మాః పరమాత్మన ఏవ।

[పూర్వ-పక్ష-యుక్తేః పరిహారః]

యత్ తు అహమ్ ఏవాధస్తాత్ [ఛాన్., ౭.౨౫.౧] ఇత్య్ ఆదినా సర్వాత్మకత్వమ్ ఉపదిష్టమ్, తద్ భూమ-విశిష్టస్య బ్రహ్మణో'హఙ్గ్రహేణోపాసనమ్ ఉపదిశ్యతే అథాతో'హఙ్కారాదేశః [ఛాన్., ౭.౨౫.౧] ఇత్య్ అహఙ్గ్రహోపదేశోపక్రమాత్। అహమ్-అర్థస్య ప్రత్యగాత్మనో'పి హ్య్ ఆత్మా పరమాత్మేత్య్ అన్తర్యామి-బ్రాహ్మణాదిషూక్తమ్। అతః ప్రత్యగ్-అర్థస్య పరమాత్మ-పర్యవసానాద్ అహం-శబ్దో'పి పరమాత్మ-పర్యవసాయీతి ప్రత్యగాత్మ-శరీరకత్వేన పరమాత్మానుసన్ధానార్థో'యమ్ అహఙ్గ్రహోపదేశః। పరమాత్మనః సర్వ-శరీరతయా సర్వాత్మత్వాత్ ప్రత్యగాత్మనో'ప్య్ ఆత్మా పరమాత్మా। తద్ ఏవ అథాత ఆత్మాదేశః [ఛాన్., ౭.౨౫.౨] ఇత్య్ ఆదినా ఆత్మైవేదం సర్వమ్ [ఛాన్., ౭.౨౫.౨] ఇత్య్ అన్తేనోచ్యతే।

[ఉక్తార్థస్య శ్రుత్యా కణ్ఠోక్తత్వోపపాదనమ్]

ఏతద్ ఏవోపపాదయితుం ప్రత్యగాత్మనో'ప్య్ ఆత్మ-భూతాత్ పరమాత్మనః సర్వస్యోత్పత్తిర్ ఉచ్యతే తస్య హ వా ఏతస్యైవం పశ్యత ఏవం మన్వానస్యైవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆకాశః [ఛాన్., ౭.౨౬.౧] ఇత్య్ ఆదినా। ఉపాసకస్యాన్తర్యామితయావస్థితాత్ పరమాత్మనః సర్వస్యోత్పత్తిర్ ఇత్య్ అర్థః। అతః పరమాత్మనః ప్రత్యగాత్మ-శరీరకత్వ-జ్ఞాన-ప్రతిష్ఠార్థమ్ అహఙ్గ్రహోపాసనం కర్తవ్యమ్। తస్మాద్ భూమ-విశిష్టః పరమాత్మేతి సిద్ధమ్ ॥౮॥

ఇతి భూమాధికరణమ్ ॥౨॥

అక్షరాధికరణమ్॥౩॥

[అధికరణార్థః– అక్షర-శబ్ద-వాచ్యః ప్రధానస్యాప్య్ ఆధారతయా నిర్దిష్టః పరమాత్మైవ]

[గార్గ్య-అక్షర-విద్యా. బృహద్., ౩.౮]

౭౪ అక్షరమ్ అమ్బరాన్త-ధృతేః॥౧।౩।౯॥

[విషయ-వాక్య-ప్రదర్శనమ్]

వాజసనేయినో గార్గీ-ప్రశ్నే సమామనన్తి సహోవాచైతద్ వై తద్ అక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్య్ అస్థూలమ్ అనణు అహ్రస్వమ్ అదీర్ఘమ్ అలోహితమ్ అస్నేహమ్ అచ్ఛాయమ్ [బృహద్., ౩.౮.౮] ఇత్య్ ఆది।

[సంశయ-ప్రకారః]

తత్ర సంశయః– కిమ్ ఏతద్ అక్షరం ప్రధానమ్, జీవో వా ఉత పరమాత్మా ఇతి। కిం యుక్తం ప్రధానమ్ ఇతి। కుతః। అక్షరాత్ పరతః పరః [ముణ్డ్., ౨.౧.౨] ఇత్య్ ఆదిష్వ్ అక్షర-శబ్దస్య ప్రధానే ప్రయోగ-దర్శనాద్ అస్థూలత్వాదీనాం చ తత్ర సమన్వయాత్।

[సిద్ధాన్తినః పార్శ్వ-స్థస్య వా చోద్యమ్, తత్-పరిహారశ్ చ]

యయా తద్ అక్షరమ్ అధిగమ్యతే [ముణ్డ్., ౧.౧.౫] ఇత్య్ ఆదిషు పరస్మిన్న్ అప్య్ అక్షర-శబ్దో దృశ్యత ఇతి చేన్ న, ప్రమాణాన్తర-ప్రసిద్ధ-శ్రుతి-ప్రసిద్ధయోః ప్రమాణాన్తర-ప్రసిద్ధస్య ప్రథమ-ప్రతీతేః ప్రతీత-పరిగ్రహే విరోధాభావాత్। కిం చ యద్ ఊర్ధ్వం గార్గి దివో, యద్ అర్వాక్ పృథివ్యాః [బృహద్., ౩.౮.౭] ఇత్య్ ఆరభ్య సర్వస్య కాల-త్రితయ-వర్తినః కారణ-భూతాకాశాధారత్వే ప్రతిపాదితే కస్మిన్ ను ఖల్వ్ ఆకాశః ఓతశ్ చ ప్రోతశ్ చ [బృహద్., ౩.౮.౬] ఇత్య్ ఆకాశస్యాపి కారణం తద్-ఆధార-భూతం కిమ్ ఇతి పృష్టే ప్రత్యుచ్యమానమ్ అక్షరం సర్వ-వికార-కారణతయా తద్-ఆధార-భూతం ప్రమాణాన్తర-ప్రసిద్ధం ప్రధానమ్ ఇతి ప్రతీయతే; అతో'క్షరం ప్రధానమ్॥

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

ఇతి ప్రాప్తే ఉచ్యతే– అక్షరమ్ అమ్బరాన్త-ధృతేర్ అక్షరం– పరం బ్రహ్మ। కుతః। అమ్బరాన్త-ధృతేః; అమ్బరస్య– ఆకాశస్య, అన్తః– పారభూతమ్ అవ్యాకృతమ్ అమ్బరాన్తః; తస్య ధృతేస్ తద్-ఆధారతయాస్యాక్షరస్యోపదేశాద్ ఇతి యావత్।

[సూత్రాశయః]

అయమ్ అర్థః— కస్మిన్ ను ఖల్వ్ ఆకాశః ఓతశ్ చ ప్రోతశ్ చ [బృహద్., ౩.౮.౭] ఇత్య్ అత్రాకాశ-శబ్ద-నిర్దిష్టం న వాయుమ్ అదమ్బరమ్ అపి తు తత్-పార-భూతమ్ అవ్యాకృతమ్,

అతస్ తస్యావ్యాకృతస్యాప్య్ ఆధారత్వేనోచ్యమానమ్ అక్షరం నావ్యాకృతం భవితుమ్ అర్హతి– ఇతి।

[ఆశఙ్కా-పూర్వకమ్ ఉక్తార్థే గమక-ప్రదర్శనమ్]

నన్వ్ ఆకాశ-శబ్ద-నిర్దిష్టో న వాయుమాన్ ఇతి కథమ్ అవగమ్యతే; ఉచ్యతే యద్ ఊర్ధ్వం గార్గి దివో యద్ అర్వాక్ పృథివ్యా యద్ అన్తరా ద్యావ్ ఆపృథివీ ఇమే యద్ భూతం చ భవచ్ చ భవిష్యచ్ చేత్య్ ఆచక్షతే ఆకశ ఏవ తద్ ఓతం చ ప్రోతం చ [బృహద్., ౫.౮.౧] ఇత్య్ ఉక్తే త్రైకాల్య-వర్తినో వికార-జాతస్యాధారతయా నిర్దిష్ట ఆకాశో న వాయుమద్-ఆకాశో భవితుమ్ అర్హతి; తస్యాపి వికారాన్తర్గతత్వాత్। అతో'త్రాకాశ-శబ్ద-నిర్దిష్టం భూత-సూక్ష్మమ్ ఇతి ప్రతీయతే। తతస్ తస్యాపి భూత-సూక్ష్మస్యాధార-భూతం కిమ్ ఇతి పృచ్ఛ్యతే కస్మిన్ ను ఖల్వ్ ఆకాశ ఓతశ్ చ ప్రోతశ్ చ [బృహద్., ౫.౮.౭] ఇతి। అతస్ తద్-ఆధారతయా నిర్దిశ్యమానమ్ అక్షరం న ప్రధానం భవితుమ్ అర్హతి॥

[ఆశఙ్కితార్థస్యానువాద-పూర్వకం నిరాసః]

యత్ తు శ్రుతి-ప్రసిద్ధాత్ ప్రమాణాన్తర-ప్రసిద్ధం ప్రథమం ప్రతీయత ఇతి, తన్ న, అక్షర-శబ్దస్యావయవ-శక్త్యా స్వార్థ-ప్రతిపాదనే ప్రమాణాన్తరానపేక్షణాత్; సమ్బన్ధ-గ్రహణ-దశాయామ్ అర్థ-స్వరూపం యేన ప్రమాణేనావగమ్యతే, న తత్-ప్రతిపాదన-దశాయామ్ అపేక్షణీయమ్॥౯॥

[ఉత్తర-సూత్రావతారికా శఙ్కా]

ఏవం తర్హ్య్ అక్షర-శబ్ద-నిర్దిష్టో జీవో'స్తు, తస్య భూత-సూక్ష్మ-పర్యన్తస్య కృత్స్నస్యాచిద్-వస్తున ఆధారత్వోపపత్తేః; అస్థూలత్వాద్య్-ఉచ్యమాన-విశేషణోపపత్తేశ్ చ అవ్యక్తమ్ అక్షరే లీయతే [సుబాల ౨] యస్యావ్యక్తం శరీరం, యస్యాక్షరం శరీరం [సుబాల, ౭] క్షరః సర్వాణి భూతాని కూటస్థో'క్షర ఉచ్యతే [భ. గీ. ౧౫.౧౬] ఇత్య్ ఆదిషు ప్రత్యగాత్మన్య్ అప్య్ అక్షర-శబ్ద-ప్రయోగ-దర్శనాద్ ఇత్య్ అత్రోత్తరమ్

౭౫ సా చ ప్రశాసనాత్॥౧।౩।౧౦॥

సా చామ్బరాన్త-ధృతిర్ అస్యాక్షరస్య ప్రశాసనాద్ ఏవ భవతీత్య్ ఉపదిశ్యతే ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః, ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావ్ ఆపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠతః; ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి నిమేషా ముహూర్తా అహో-రాత్రాణ్య్ అర్ధ-మాసా మాసా ఋతవః సంవత్సరా ఇతి విధృతాస్ తిష్ఠన్తి [బృహద్., ౫.౮.౯] ఇత్య్ ఆదినా। ప్రశాసనం ప్రకృష్టం శాసనమ్। న చేదృశం స్వ-శాసనాధీన-సర్వ-వస్తు-విధరణం బద్ధ-ముక్తోభయావస్థస్యాపి ప్రత్యగాత్మనః సమ్భవతి। అతః పురుషోత్తమ ఏవ ప్రశాసిత్రక్షరమ్॥౧౦॥

౭౬ అన్య-భావ-వ్యావృత్తేశ్ చ ॥౧।౩।౧౧॥

[ప్రశాసితుర్ అక్షరస్య ప్రకృతి-పురుషాధికతా]

అన్య-భావః– అన్యత్వమ్, ప్రధానాది-భావః। అస్యాక్షరస్య పరమ-పురుషాద్ అన్యత్వం వాక్య-శేషే వ్యావర్త్యతే తద్ వా ఏతద్ అక్షరం గార్గ్య్ అదృష్టం ద్రష్టృశ్రుతం శ్రోత్ర-మతం మన్తృ అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతృ నాన్యద్ అతో'స్తి ద్రష్టృ నాన్యద్ అతో'స్తి శ్రోతృ, నాన్యద్ అతో'తి మన్తృ, నాన్యద్ అతో'స్తి విజ్ఞాతృ, ఏతస్మిన్ ను ఖల్వ్ అక్షరే గార్గ్య్ ఆకాశ ఓతశ్ చ ప్రోతశ్ చ [బృహద్., ౫.౮.౧౧] ఇతి। అత్ర ద్రష్టృత్వ-శ్రోతృత్వాద్య్-ఉపదేశాద్ అస్య అక్షరస్యాచేతన-భూత-ప్రధాన-భావో వ్యావర్త్యతే; సర్వైర్ అదృష్టస్యైవ సతః సర్వస్య ద్రష్టృత్వాద్య్-ఉపదేశాచ్ చ ప్రత్యగాత్మ-భావో వ్యావర్త్యతే। అత ఇయమ్ అన్య-భావ-వ్యావృత్తిర్ అస్యాక్షరస్య పరమ-పురుషతాం ద్రఢయతి। ఏవం వాన్య-భావ-వ్యావృత్తిః– అన్యస్య సద్-భావ-వ్యావృత్తిర్ అన్య-భావ-వ్యావృత్తిః, యద్ధైతద్-అక్షరమ్ అన్యైర్ అదృష్టం సద్ అన్యేషాం ద్రష్టృ చ సత్స్వ్వ్యతిరిక్తస్య సమస్తస్యాధార-భూతమ్, ఏవమ్ అనేనాదృష్టమ్ ఏతస్య ద్రష్టృ చ సద్ ఏతస్యాధార-భూతమ్ అన్యన్ నాస్తీతి వదన్ నాన్యదతో'స్తి ద్రష్టృ [బృహద్., ౫.౮.౧౧] ఇత్య్ ఆది వాక్య-శేషో'న్యస్య సద్-భావం వ్యావర్తయన్న్ అస్యాక్షరస్య ప్రధాన-భావం ప్రత్యగాత్మ-భావం చ ప్రతిషేధతి।

[సూత్రస్థ చ శబ్దస్య ఆశయః]

కిం చ— ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి దదతో మనుష్యాః ప్రశంసన్తి యజమానం దేవా దర్వీం పితరో'న్వాయత్తాః [బృహద్., ౫.౮.౯] ఇతి శ్రౌతం స్మార్తం చ యాగ-దాన-హోమాదికం సర్వం కర్మ యస్యాజ్ఞయా ప్రవర్తతే; తద్ అక్షరం పరబ్రహ్మ-భూతః పురుషోత్తమ ఏవేతి విజ్ఞాయతే। అపి చ యో వా ఏతద్ అక్షరం గార్గ్య్ అవిదత్వాస్మింల్ లోకే జుహోతి యజతే తపస్ తప్యతే బహూని వర్ష-సహస్రాణ్య్ అన్తవద్ ఏవాస్య తద్ భవతి యో వా ఏతద్ అక్షరం గార్గ్య్ అవిదిత్వాస్మాంల్ లోకాత్ ప్రైతి స కృపణః, అథ య ఏతద్ అక్షరం గార్గి విదిత్వాస్మాంల్ లోకాత్ ప్రైతి స బ్రాహ్మణః [బృహద్., ౫.౮.౧౦] ఇతి యద్ అజ్ఞానాత్ సంసార– ప్రాప్తిర్ యజ్-జ్ఞానాచ్ చామృతత్వ-ప్రాప్తిస్ తద్ అక్షరం పరం బ్రహ్మైవేతి సిద్ధమ్॥౧౧॥

ఇత్య్ అక్షరాధికరణమ్॥౩॥

ఈక్షతి-కర్మాధికరణమ్॥౪॥

[అధికరణార్థః– పురుషమ్ ఈక్షతే ఇత్య్ ఉక్తేక్షణ-క్రియా-కర్మ-భూతః పురుష-శబ్ద-వాచ్యో'ర్థః పరమాత్మైవ, న సమష్టి-పురుషః]

[త్రి-మాత్ర-ప్రణవ-పురుష-విద్యా– ప్రశ్. ౫.౫]

౭౭ ఈక్షిత-కర్మ వ్యపదేశాత్ సః॥౧।౩।౧౨॥

[విషయ-వాక్య-ప్రదర్శనమ్]

ఆథర్వణికాః సత్యకామ-ప్రశ్నే'ధీయతే– యః పునర్ ఏతం త్రి-మాత్రేణౌమ్ ఇత్య్ అనేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమ్ అభిధ్యాయీత స తేజసి సూర్యే సమ్పన్నః। యథా పాదోదరస్ త్వచా వినిర్ముచ్యతే ఏవం హ వై స పాప్మనా వినిర్ముక్తః స సామభిర్ ఉన్నీయతే బ్రహ్మ-లోకం స ఏతస్మాజ్ జీవ-ఘనాత్ పరాత్పరం పురిశయం పురుషమ్ ఈక్షతే [ప్రశ్., ౫.౫] ఇతి।

[ధ్యై-ధాతోర్ ఈక్షణ-ధాతోశ్ చాత్ర సమాన-కర్మకతా]

అత్ర ధ్యాయతీక్షతి-శబ్దావ్ ఏక-విషయౌ, ధ్యాన-ఫలత్వాద్ ఈక్షణస్య, యథాక్రతుర్ అస్మింల్ లోకే పురుషః [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇతి న్యాయేన ధ్యాన-విషయస్యైవ ప్రాప్యత్వాత్, పరం పురుషమ్ [ప్రశ్., ౫.౧] ఇత్య్ ఉభయత్ర కర్మ-భూతస్యార్థస్య ప్రత్యభిజ్ఞానాచ్ చ।

[సంశయాకార-ప్రదర్శనమ్]

తత్ర సంశయ్యతే– కిమ్ ఇహ, పరం పురుషమ్ [ప్రశ్., ౫.౧] ఇతి నిర్దిష్టో జీవ-సమష్టి-రూపో'ణ్డాధిపతిశ్ చతుర్ముఖః, ఉత సర్వేశ్వరః పురుషోత్తమః– ఇతి।

[సయుక్తికః పూర్వ-పక్షః]

కిం యుక్తం సమష్టి-క్షేత్రజ్ఞ ఇతి। కుతః। స యో హ వైతద్ భగవన్ మనుష్యేషు ప్రాయణాన్తమ్ ఓఙ్కారమ్ అభిధ్యాయీత కతమం వావ స తేన లోకం జయతి [ప్రశ్., ౫.౧] ఇతి ప్రక్రమ్యైక-మాత్రం ప్రణవమ్ ఉపాసీనస్య మనుష్య-లోక-ప్రాప్తిమ్ అభిధాయ, ద్వి-మాత్రమ్ ఉపాసీనస్య అన్తరిక్ష-లోక-ప్రాప్తిమ్ అభిధాయ, త్రి-మాత్రమ్ ఉపాసీనస్య ప్రాప్యతయాభిధీయమానో బ్రహ్మ-లోకో'న్తరిక్షాత్ పరో జీవ-సమష్టి-రూపస్య చతుర్ముఖస్య లోక ఇతి విజ్ఞాయతే, తద్-గతేన చేక్ష్యమాణస్ తల్-లోకాధిపతిశ్ చతుర్ముఖ ఏవ। ఏతస్మాజ్ జీవ-ఘనాత్ పరాత్పరమ్ [ప్రశ్., ౫.౧] ఇతి చ దేహేన్ద్రియాదిభ్యః పరాద్ దేహేన్ద్రియాదిభిః సహ ఘనీభూతాజ్ జీవ-వ్యష్టి-పురుషాద్ బ్రహ్మ-లోక-వాసినః సమష్టి-పురుషస్య చతుర్ముఖస్య పరత్వేనోపపద్యతే। అతో'త్ర నిర్దిశ్యమానః పరః పురుషః సమష్టి-పురుషశ్ చతుర్ముఖ ఏవ। ఏవం చతుర్ముఖత్వే నిశ్చితే అజరత్వాదయో యథా కథఞ్చిన్ నేతవ్యాః।

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్షమహే– ఈక్షతి-కర్మ-వ్యపదేశాత్ సః– ఈక్షతి-కర్మ సః– పరమాత్మా। కుతః। వ్యపదేశాత్– వ్యపదిశ్యతే హీక్షతి-కర్మ పరమాత్మత్వేన। తథా హి ఈక్షతి-కర్మ-విషయతయోదాహృతే శ్లోకే తమ్ ఓఙ్కారేణైవాయనేనాన్వేతి విద్వాన్ యత్ తచ్ ఛాన్తమ్ అజరమ్ అమృతమ్ అభయం పరం చ [ప్రశ్., ౫.౭] ఇతి। పరం శాన్తమ్ అజరమ్ అభయమ్ అమృతమ్ ఇతి హి పరమాత్మన ఏవైతద్ రూపమ్, ఏతద్ అమృతమ్ ఏతద్ అభయమ్ ఏతద్ బ్రహ్మ [ఛాన్., ౪.౧౫.౧] ఇత్య్ ఏవమ్ ఆది శ్రుతిభ్యః। ఏతస్మాజ్ జీవ-ఘనాత్ పరాత్పరమ్ [ప్రశ్., ౫.౫] ఇతి చ పరమాత్మన ఏవ వ్యపదేశః న చతుర్ముఖస్య, తస్యాపి జీవ-ఘన-శబ్ద-గృహీతత్వాత్। యస్య హి కర్మ-నిమిత్తం దేహిత్వం స జీవ-ఘన ఇత్య్ ఉచ్యతే; చతుర్ముఖస్యాపి తచ్ ఛ్రూయతే యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వమ్ [శ్వే., ౬.౧౮] ఇత్య్ ఆదౌ।

[చతుర్ముఖ-పరత్వే యుక్తిః, తన్-నిరాసశ్ చ]

యత్ పునర్ ఉక్తమ్ అన్తరిక్ష–లోకస్యోపరి-నిర్దిశ్యమానో బ్రహ్మ-లోకశ్ చతుర్ముఖ-లోక ఇతి ప్రతీయతే, అతస్ తత్రస్థశ్ చతుర్ముఖ ఇతి తద్ అయుక్తమ్, యత్ తచ్ ఛాన్తమ్ అజరమ్ అమృతమ్ అభయమ్ [ప్రశ్., ౫.౭] ఇత్య్ ఆదినేక్షతి-కర్మణః పరమాత్మత్వే నిశ్చితే సతి ఈక్షితుః స్థానతయా నిర్దిష్టో బ్రహ్మ-లోకో న క్షయిష్ణుశ్ చతుర్ముఖ-లోకో భవితుమ్ అర్హతి।

[పరమాత్మ-స్థాన-పరత్వే'భ్యుచ్చాయక-యుక్తిః]

కిం చ యథా పాదోదరస్ త్వచా వినిర్ముచ్యతే ఏవం హ వై స పాప్మనా వినిర్ముక్తః స సామభిర్ ఉన్నీయతే బ్రహ్మ-లోకమ్ [ప్రశ్., ౫.౨] ఇతి సర్వ-పాప-వినిర్ముక్తస్య ప్రాప్యతయోచ్యమానం న చతుర్ముఖ-స్థానమ్। అత ఏవ చోదాహరణ-శ్లోకే ఇమమ్ ఏవ బ్రహ్మ-లోకమ్ అధికృత్య శ్రూయతే యత్ తత్ కవయో వేదయన్తే [సుబాల, ౬] ఇతి। కవయః– సూరయః। సూరిభిర్ దృశ్యం చ వైష్ణవం పదమ్ ఏవ, తద్ విష్ణోః పరమం పదం సదా పశ్యన్తి సూరయః [ప్రశ్., ౫.౨] ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదిభ్యః। న చాన్తరిక్షాత్ పరశ్ చతుర్ముఖ-లోకో మధ్యే స్వర్గ-లోకాదీనాం బహూనాం సద్-భావాత్। అతః ఏతద్ వై సత్యకామ పరం చాపరం బ్రహ్మ యద్ ఓఙ్కారస్ తస్మాద్ విద్వాన్ ఏతేనైవ అయనేనైకతరమ్ అన్వేతి [సుబాల, ౬] ఇతి ప్రతివచనే యద్ అపరం కార్యం బ్రహ్మ నిర్దిష్టం తద్ ఐహికాముష్మికత్వేన ద్విధా విభజ్యైక-మాత్ర-ప్రణవమ్ ఉపాసీనానామ్ ఐహికం మనుష్య-లోకావాప్తి-రూపం ఫలమ్ అభిధాయ, ద్వి-మాత్రమ్ ఉపాసీనానామ్ ఆముష్మికమ్ అన్తరిక్ష-శబ్దోపలక్షితం ఫలం చాభిధాయ, త్రి-మాత్రేణ పరబ్రహ్మ-వాచినా ప్రణవేన పరం పురుషం ధ్యాయతాం పరమ్ ఏవ బ్రహ్మ ప్రాప్యతయోపదిశతీతి సర్వం సమఞ్జసమ్। అత ఈక్షిత-కర్మ పరమాత్మా॥

ఇతి ఈక్షతి-కర్మాధికరణమ్॥౪॥

దహరాధికరణమ్ ॥౫॥

[అధికరణార్థః– దహరాకాశ-శబ్ద-వాచ్యః పరమాత్మైవ, న భూతాకాశః, నాపి ప్రత్యగాత్మా]

[దహర-విద్యా– ఛాన్., ౮.౧]

౭౮ దహర ఉత్తరేభ్యః ॥౧।౩।౧౩॥

[విషయ-వాక్య-ప్రదర్శనమ్]

ఇదమ్ ఆమనన్తి ఛన్దోగాః అథ యద్ ఇదమ్ అస్మిన్ బ్రహ్మ-పురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్న్ అన్తరాకాశస్ తస్మిన్ యద్ అన్తస్ తద్ అన్వేష్టవ్యం తద్ వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమ్ [ఛాన్., ౮.౧.౧] ఇతి।

[సంశయాకార-ప్రదర్శనమ్]

తత్ర సన్దేహః– కిమ్ అసౌ హృదయ పుణ్డరీక-మధ్య-వర్తీ దహరాకాశో మహాభూత-విశేషః, ఉత ప్రత్యగాత్మా, అథ పరమాత్మా– ఇతి।

[పూర్వ-పక్షః]

కిం తావద్ యుక్తమ్। మహాభూత-విశేష ఇతి। కుతః। ఆకాశ-శబ్దస్య భూతాకాశే బ్రహ్మణి చ ప్రసిద్ధత్వేఽపి భూతాకాశే ప్రసిద్ధి-ప్రకర్షాత్। తస్మిన్ యద్ అన్తస్ తద్ అన్వేష్టవ్యమ్ [ఛాన్., ౮.౧.౧] ఇత్య్ అన్వేష్టవ్యాన్తరస్యాధారతయా ప్రతీతేశ్ చ।

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

ఇత్య్ ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే– దహర ఉత్తరేభ్యః– దహరాకాశః పరం బ్రహ్మ; కుతః। ఉత్తరేభ్యో వాక్య-గతేభ్యో హేతుభ్యః।

[సిద్ధాన్తార్థోపపాదనమ్]

ఏష ఆత్మాపహత-పాప్మా విజరో విమృత్యుర్ విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్య-కామః సత్య-సఙ్కల్పః [ఛాన్., ౮.౧.౫] ఇతి నిరుపాధికాత్మత్వమ్ అపహత-పాప్మత్వాదికం సత్య-కామత్వం సత్య-సఙ్కల్పత్వం చేతి దహరాకాశే శ్రూయమాణా గుణా దహరాకాశం పరం బ్రహ్మేతి జ్ఞాపయన్తి। అథ య ఇహాత్మానమ్ అనువిద్య వ్రజన్త్య్ ఏతాంశ్ చ సత్యాన్ కామాంస్ తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామ-చారో భవతి [ఛాన్., ౮.౧.౬] ఇత్య్ ఆదినా యం కామం కామయతే సోఽస్య సఙ్కల్పాద్ ఏవ సముత్తిష్ఠతి తేన సమ్పన్నో మహీయతే [ఛాన్., ౮.౨.౧౦] ఇత్య్ అన్తేన దహరాకాశ-వేదినః సత్య-సఙ్కల్పత్వ-ప్రాప్తిశ్ చోచ్యమానా దహరాకాశం పరం బ్రహ్మేత్య్ అవగమయతి।

[ఆకాశయోర్ ఉపమానోపమేయభావః]

యావాన్ వా అయమ్ ఆకాశస్ తావాన్ ఏషో'న్తర్ హృదయ ఆకాశః [ఛాన్., ౮.౧.3] ఇత్య్ ఉపమానోపమేయ-భావశ్ చ దహరాకాశస్య భూతాకాశత్వే నోపపద్యతే। హృదయావచ్ఛేద-నిబన్ధన ఉపమానోపమేయ-భావ ఇతి చేత్– తథా సతి హృదయావచ్ఛిన్నస్య ద్యావ్ ఆపృథివ్యాది-సర్వాశ్రయత్వం నోపపద్యతే।

[ఔపమ్యానుపపత్తి-శఙ్కా– పరిహారౌ]

నను చ దహరాకాశస్య పరమాత్మత్వే'పి బాహ్యాకాశోపమేయత్వం న సమ్భవతి జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయాన్ అన్తరిక్షాత్ [ఛాన్., 3.౧౪.3] ఇత్య్ ఆదౌ సర్వస్మాజ్ జ్యాస్త్వ-శ్రవణాత్– నైవమ్, దహరాకాశస్య హృదయ-పుణ్డరీక-మధ్య-వర్తిత్వ-ప్రాప్తాల్పత్వ-నివృత్తి-పరత్వాద్ అస్య వాక్యస్య; యథా అధిక-జవే'పి సవితరి ఇషువద్ గచ్ఛతి సవితా ఇతి వచనం గతి-మాన్ద్య-నివృత్తి-పరమ్।

[దహర-శబ్దస్య పరమాత్మ-పరస్య ఆశఙ్కా-పరిహారౌ]

అథ స్యాత్– ఏష ఆత్మాపహత-పాప్మా [ఛాన్., ౮.౧.౫] ఇత్య్ ఆదినా దహరాకాశో న నిర్దిశ్యతే దహరో'స్మిన్న్ అన్తర్ ఆకాశః తస్మిన్ యద్ అన్తస్ తద్ అన్వేష్టవ్యమ్ [ఛాన్., ౮.౧.౧] ఇతి దహరాకాశాన్తర్వర్తినః తతో'న్యస్యాన్వేష్టవ్యత్వేన ప్రకృతత్వాద్ ఇహ ఏష ఆత్మాపహత-పాప్మా [ఛాన్., ౮.౧.౫] ఇతి తస్యైవాన్వేష్టవ్యస్య నిర్దేష్టుం యుక్తత్వాత్; స్యాద్ ఏతద్ ఏవమ్, యది శ్రుతిర్ ఏవ దహరాకాశం తద్-అన్తర్వర్తినం చ న వ్యభాజ్క్ష్యత్; వ్యభాజక్షీత్ తు సా; తథా హ్య్ అథ యద్ ఇదమ్ అస్మిన్ బ్రహ్మ-పురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరో'స్మిన్న్ అన్తర్ ఆకాశస్ తస్మిన్ యద్ అన్తస్ తద్ అన్వేష్టవ్యమ్ [ఛాన్., ౮.౧.౧] ఇతి బ్రహ్మ-పుర-శబ్దేనోపాస్యతయా సన్నిహిత-పరబ్రహ్మణః పురత్వేనోపాసక-శరీరం నిర్దిశ్య తన్-మధ్య-వర్తి చ తద్-అవయవ-భూతం పుణ్డరీకాకారమ్ అల్ప-పరిమాణం హృదయం పరస్య బ్రహ్మణో వేశ్మతయాభిధాయ సర్వజ్ఞం సర్వ-శక్తిమ్ ఆశ్రిత-వాత్సల్యైక-జలధిమ్ ఉపాసకానుగ్రహాయ తస్మిన్ వేశ్మని సన్నిహితం సూక్ష్మతయా ధ్యేయం దహరాకాశ-శబ్దేన నిర్దిశ్య తద్-అన్తర్వర్తి చాపహత-పాప్మత్వాది-స్వభావతో నిరస్త-నిఖిల-హేయత్వ సత్య-కామత్వాది-స్వాభావికానవధికాతిశయ-కల్యాణ-గుణ-జాతం చ ధ్యేయం తద్ అన్వేష్టవ్యమ్ [ఛాన్., ౮.౧.౧] ఇత్య్ ఉపదిశ్యతే।

[అన్వేష్టవ్యమ్ ఉభయమ్]

అత్ర తద్ అన్వేష్టవ్యమ్ [ఛాన్., ౮.౧.౧] ఇతి తచ్-ఛబ్దేన దహరాకాశమ్, తద్-అన్తర్వర్తి-గుణ-జాతం చ పరామృశ్య తద్-ఉభయమ్ అన్వేష్టవ్యమ్ ఇత్య్ ఉపదిశ్యతే; యద్ ఇదమ్ అస్మిన్ బ్రహ్మ-పురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ [ఛాన్., ౮.౧.౧] ఇత్య్ అనూద్య తస్మిన్ దహర-పుణ్డరీక-

వేశ్మని యో దహరాకాశః, యచ్ చ తద్-అన్తర్వర్తి-గుణ-జాతమ్, తద్-ఉభయమ్ అన్వేష్టవ్యమ్ ఇతి విధీయత ఇత్య్ అర్థః।

[గుణినో గుణ-జాతస్య చాన్వేష్టవ్యత్వే గమక-చిన్తా]

దహరాకాశ-శబ్ద-నిర్దిష్టస్య పరబ్రహ్మత్వం తస్మిన్ యద్ అన్తః [ఛాన్., ౮.౧.౧] ఇతి నిర్దిష్టస్య చ తద్-గుణత్వమ్, తచ్-ఛబ్దేనోభయం పరామృశ్యోభయస్యాప్య్ అన్వేష్టవ్యతయా విధానం చ కథమ్ అవగమ్యత ఇతి చేత్–

[ఉక్తార్థే గమక-ప్రదర్శనమ్]

తద్-అవహిత-మనాః శృణు– యావాన్ వాయమ్ ఆకాశస్ తావాన్ ఏషో'న్తర్ హృదయ ఆకాశః [ఛాన్., ౮.౧.3] ఇతి దహరాకాశస్యాతిమహత్తామ్ అభిధాయ ఉభే అస్మిన్ ద్యావ్ ఆపృథివీ అన్తర్ ఏవ సమాహితే ఉభావ్ అగ్నిశ్ చ వాయుశ్ చ సూర్యాచన్ద్రమసావ్ ఉభౌ విద్యున్న్ అక్షత్రాణి [ఛాన్., ౮.౧.3] ఇతి ప్రకృతమ్ ఏవ దహరాకాశమ్ అస్మిన్న్ ఇతి నిర్దిశ్య, తస్య సర్వ-జగద్-ఆధారత్వమ్ అభిధాయ యచ్ చాస్యేహాస్తి యచ్ చ నాస్తి సర్వం తద్ అస్మిన్ సమాహితమ్ [ఛాన్., ౮.౧.3] ఇతి పునర్ అప్య్ అస్మిన్న్ ఇతి తమ్ ఏవ దహరాకాశం పరామృశ్య తస్మిన్న్ అస్యోపాసకస్యేహ లోకే యద్ భోగ్య-జాతమ్ అస్తి, యచ్ చ మనోరథ-మాత్ర-గోచరమ్ ఇహ నాస్తి, సర్వం తద్-భోగ్య-జాతమ్ అస్మిన్ దహరాకాశే సమాహితమ్ ఇతి నిరతిశయ-భోగ్యత్వం దహరాకాశస్యాభిధాయ తస్య దహరాకాశస్య దేహావయవ-భూత-హృదయాన్తర్వర్తిత్వే'పి దేహస్య జరా-ప్రధ్వంసాదౌ సత్య్ అపి పరమ-కారణతయాతిసూక్ష్మత్వేన నిర్వికారత్వమ్ ఉక్త్వా తత ఏవ ఏతత్ సత్యం బ్రహ్మ-పురమ్ [ఛాన్., ౮.౧.౫] ఇతి తమ్ ఏవ దహరాకాశం సత్య-భూతం బ్రహ్మాఖ్యం పురం నిఖిల-జగద్-ఆవాస-భూతమ్ ఇత్య్ ఉపపాద్య అస్మిన్ కామాః సమాహితాః [ఛాన్., ౮.౧.౫] ఇతి దహరాకాశమ్ అస్మిన్న్ ఇతి నిర్దిశ్య కామ్య-భూతాంశ్ చ గుణాన్ కామా ఇతి నిర్దిశ్య తేషాం దహరాకాశాన్తర్వర్తిత్వమ్ ఉక్త్వా తద్ ఏవ దహరాకాశస్య కామ్య-భూత-కల్యాణ-గుణ-విశిష్టత్వం తస్యాత్మత్వం చ ఏష ఆత్మాపహత-పాప్మా [ఛాన్., ౮.౧.౫] ఇత్య్ ఆదినా సత్య-సఙ్కల్పః [ఛాన్., ౮.౧.౫] ఇత్య్ అన్తేన స్ఫుటీకృత్య యథా హ్య్ ఏవేహ ప్రజా అన్వావిశన్తి [ఛాన్., ౮.౧.౫] ఇత్య్ ఆరభ్య తేషాం సర్వేషు లోకేష్వ్ అకామ-చారో భవతి [ఛాన్., ౮.౧.౬] ఇత్య్ అన్తేన తద్ ఇదం గుణాష్టకం తద్ విశిష్టం దహరాకాశ-శబ్ద-నిర్దిష్టమ్ ఆత్మానం చావిదుషామ్ ఏతద్ వ్యతిరిక్త-భోగ్య-సిద్ధయే చ కర్మ కుర్వతామ్ అన్తవత్-ఫలావాప్తిమ్ అసత్య-సఙ్కల్పత్వం చాభిధాయ అథ య ఇహాత్మానమ్ అనువిద్య వ్రజన్త్య్ ఏతాంశ్ చ సత్యాన్ కామాంస్ తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామ-చారో భవతి [ఛాన్., ౮.౧.౬] ఇత్య్ ఆదినా దహరాకాశ-శబ్ద-నిర్దిష్టమాత్మానం తద్-అన్తర్వర్తినశ్ చ కామ్య-భూతానపహత-పాప్మత్వాదికాన్ గుణాన్ విజానతామ్ ఉదార-గుణ-సాగరస్య తస్య పరమ-పురుషస్య ప్రసాదాద్ ఏవ సర్వ-కామావాప్తిః సత్య-సఙ్కల్పతా చోచ్యతే।

[ఉభయస్యాన్వేష్టవ్యతా నిగమనమ్]

అతో దహరాకాశః పరం బ్రహ్మ, తద్-అన్తర్వర్తి చాపహత-పాప్మత్వాది-కామ్య-గుణ-జాతమ్, తద్ ఉభయమ్ అన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసతివ్యమ్ ఇతి చోచ్యత ఇతి నిశ్చీయతే। తద్ ఏతద్ వాక్య-కారోऽపి స్పష్టయతి తస్మిన్ యద్ అన్తర్ ఇతి కామ-వ్యపదేశః [వాక్యం] ఇత్య్ ఆదినా। అత ఏతేభ్యో హేతుభ్యో దహరాకాశః పరమ్ ఏవ బ్రహ్మ ॥౧౩॥

౭౮ గతి-శబ్దాభ్యాం తథా హి దృష్టం లిఙ్గం చ ॥౧।౩।౧౪॥

[సూత్రార్థ-వివరణమ్]

తశ్ చ దహరాకాశః పరం బ్రహ్మ। తద్ యథా హిరణ్య-నిధిం నిహితమ్ అక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్య్ ఉపరి సఞ్చరన్తో న విన్దేయుర్ ఏవమ్ ఏవేమాః సర్వాః ప్రజా అహర్ అహర్ గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మ-లోకం న విన్దన్త్య అనృతేన హి ప్రత్యూఢాః [ఛాన్., ౮.౩.౨] ఇతి ఏతమ్ ఇతి ప్రకృతం దహరాకాశం నిర్దిశ్య తత్రాహర్ అహః సర్వేషాం క్షేత్రజ్ఞానాం గమనమ్, గన్తవ్యస్య తస్య దహరాకాశస్య బ్రహ్మ-లోక-శబ్ద-నిర్దేశశ్ చ దహరాకాశస్య పరబ్రహ్మతాం గమయతః।

[గతి-శబ్దయోః పరమాత్మ-సాధకత్వోపపాదనమ్]

కథమ్ అనయోర్ అస్య పరబ్రహ్మత్వ-సాధకత్వమ్ ఇత్య్ అత ఆహ– తథా హి దృష్టమ్– ఇతి। పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సర్వేషాం క్షేత్రజ్ఞానామ్ అహర్ అహః సుషుప్తి-కాలే గమనమ్ అన్యత్రాభిధీయమానం దృష్టమ్– ఏవమ్ ఏవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సతి సమ్పద్య న విదుః సతి సమ్పత్స్యామహే ఇతి [ఛాన్., ౮.౯.౨] ఇతి, సత ఆగమ్య న విదుః సత ఆగచ్ఛామహ ఇతి [ఛాన్., ౮.౯.౨] ఇతి చ। తథా బ్రహ్మ-లోక-శబ్దశ్ చ పరస్మిన్ బ్రహ్మణి దృష్టః ఏష బ్రహ్మ-లోకః సమ్రాడ్ ఇతి హోవాచ [బృహద్., ౬.3.33] ఇతి।

[అవశిష్ట-సూత్ర-ఖణ్డార్థః]

మా భూద్ అన్యత్ర బ్రహ్మణి గమన-దర్శనమ్; ఏతద్ ఏవ తు దహరాకాశే సర్వేషాం క్షేత్రజ్ఞానాం ప్రలయ-కాల ఇవ నిరస్త-నిఖిల-దుఃఖానాం సుషుప్తి-కాలేऽవస్థానం శ్రూయమాణమ్ అస్య పరబ్రహ్మత్వే పర్యాప్తం లిఙ్గమ్; తథా బ్రహ్మ-లోక-శబ్దశ్ చ సమానాధికరణ-వృత్త్యాస్మిన్ దహరాకాశే ప్రయుజ్యమానోऽస్య బ్రహ్మత్వే ప్రయోగాన్తర-నిరపేక్షం పర్యాప్తం లిఙ్గమ్ ఇత్య్ ఆహ– లిఙ్గం చ– ఇతి। నిషాద-స్థపతి-న్యాయాచ్ చ షష్ఠీ-సమాసాత్ సమానాధికరణ-సమాసో న్యాయ్యః॥

[శ్రుతేః ప్రకారాన్తరేణ నయనమ్]

అథవా అహర్ అహర్ గచ్ఛన్త్యః [ఛాన్., ౮.౩.౨] ఇతి న సుషుప్తి-విషయం గమనమ్ ఉచ్యతే; అపి త్వ్ అన్తరాత్మత్వేన సర్వదా వర్తమానస్య దహరాకాశస్య పరమ-పురుషార్థ-భూతస్యోపర్య్ ఉపర్య్ అహర్ అహర్ గచ్ఛన్త్యః సర్వస్మిన్ కాలే వర్తమానాస్ తమ్ అజానత్యస్ తం న విన్దన్తి– న లభన్తే; యథా హిరణ్య-నిధిం నిహితం తత్ స్థానమ్ అజానానాస్ తద్-ఉపరి సర్వదా వర్తమానా అపి న లభన్తే, తద్వద్ ఇత్య్ అర్థః।

[ద్వితీయ-నయన-రీత్యాపి తద్-అర్థస్య బ్రహ్మత్వగమకతా]

సేయమ్ ఏవమ్ అన్తరాత్మత్వేన స్థితస్య దహరాకాశస్యోపరి తన్-నియమితానాం సర్వాసాం ప్రజానామ్ అజానతీనాం సర్వదా గతిర్ అస్య దహరాకాశస్య పరబ్రహ్మతాం గమయతి। తథా హ్య్ అన్యత్ర పరస్య బ్రహ్మణోऽన్తరాత్మతయావస్థితస్య స్వనియామ్యాభిః స్వస్మిన్ వర్తమానాభిః ప్రజాభిర్ అవేదనం దృష్టమ్। యథా అన్తర్యామి-బ్రాహ్మణే య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఆత్మనోऽన్తరో యమ్ ఆత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమ్ అన్తరో యమయతి [బృహద్., ౫.౭.౨౨] ఇతి, అదృష్టో ద్రష్టా అశ్రుతః శ్రోతా [బృహద్., ౫,౭,౨౩] ఇతి చ। మా భూద్ అన్యత్ర దర్శనమ్; స్వయమ్ ఏవ త్వ్ ఇయం నిధి-దృష్టాన్తావగత-పరమ-పురుషార్థ-భావస్యాస్య హృదయ-స్థస్యోపరి తద్-ఆధారతయాహర్ అహః సర్వదా సర్వాసాం ప్రజానామ్ అజానతీనాం గతిర్ అస్య పరబ్రహ్మత్వే పర్యాప్తం లిఙ్గమ్॥౧౪॥

ఇతశ్ చ దహరాకాశం పరం బ్రహ్మ–

౭౦ ధృతేశ్ చ మహిమ్నోऽస్యాస్మిన్న్ ఉపలబ్ధేః॥౧।౩।౧౫॥

[సూత్రార్థోపపాదనమ్]

అథ య ఆత్మా [ఛాన్., ౮.౪.౧] ఇతి ప్రకృతం దహరాకాశం నిర్దిశ్య స సేతుర్ విధృతిర్ ఏషాం లోకానామ్ అసమ్భేదాయ [ఛాం ౮.౪.౧] ఇత్య్ అస్మిఞ్ జగద్-విధరణం శ్రూయమాణం దహరాకాశస్య పరబ్రహ్మతాం గమయతి; జగద్-విధరణం హి పరస్య బ్రహ్మణో మహిమా ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వ-భూతాధిపతిర్ ఏష భూత-పాల ఏష సేతుర్ విధరణ ఏషాం లోకానామ్ అసమ్భేదాయ [బృహద్., ౬.౪.౨౨] ఇతి, ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః [బృహద్., ౫.౮.౯] ఇత్య్ ఆదిభ్యః। స చాయం తస్య పరస్య బ్రహ్మణో ధృత్య్-ఆఖ్యో మహిమాస్మిన్ దహరాకాశే ఉపలభ్యతే; అతో దహరాకాశః పరం బ్రహ్మ॥౧౫॥

౭౧ ప్రసిద్ధేశ్ చ॥౧।౩।౧౬॥

[సూత్రార్థ-వివరణమ్]

ఆకాశ-శబ్దశ్ చ పరస్మిన్ బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధః కో హ్య్ ఏవాన్యాత్ కః ప్రాణ్యాత్। యద్ ఏష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్ [తై., ౨.౭] సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్య్ ఆకాశాద్ ఏవ సముత్పద్యన్తే

[ఛాన్., ౧.౯.౧] ఇత్య్ ఆదిషు; అపహత-పాప్మత్వాది-గుణ-సనాథా ప్రసిద్ధిర్ భూతాకాశ-ప్రసిద్ధేర్ బలీయసీ ఇత్య్ అభిప్రాయః ॥౧౬॥

[సూత్ర-సఙ్గతిః]

ఏవం తావద్ దహరాకాశస్య భూతాకాశత్వం ప్రతిక్షిప్తమ్। అథేదానీం దహరాకాశస్య ప్రత్యగాత్మత్వమ్ ఆశఙ్క్య నిరాకర్తుమ్ ఉపక్రమతే–

౮౨ ఇతర-పరామర్శాత్ స ఇతి చేన్ నాసమ్భవాత్॥౧।౩।౧౭॥

[సూత్ర-గతాక్షేప-భాగ-నిషేధః]

యద్ ఉక్తం వాక్య-శేష-వశాద్ దహరాకాశః పరం బ్రహ్మేతి, తద్ అయుక్తమ్, వాక్య-శేషే పరస్మాద్ ఇతరస్య జీవస్యైవ సాక్షాత్ పరామర్శాత్, అథ య ఏష సమ్ప్రసాదో'స్మాచ్ ఛరీరాత్ సముత్థాయ పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే ఏష ఆత్మేతి హోవాచ ఏతద్ అమృతమ్ అభయమ్ ఏతద్ బ్రహ్మ [ఛాన్., ౮.౩.౪] ఇతి। యద్య్ అపి దహరో'స్మిన్న్ అన్తర ఆకాశః [ఛాన్., ౮.౧.౧] ఇతి హృదయ-పుణ్డరీక-మధ్య-వర్తితయోపదిష్టస్య ఆకాశస్యోపమానోపమేయ-భావాద్య్-అసమ్భవాత్ భూతాకాశత్వం న సమ్భవతి, తథాపి వాక్య-శేష-వశాత్ ప్రత్యగాత్మత్వం యుక్తమ్ ఆశ్రయితుమ్। ఆకాశ-శబ్దో'పి ప్రకాశాది-యోగాజ్ జీవ ఏవ వర్తిష్యత ఇతి చేత్–

[సమాధానార్థ-వివృతిః]

అత్రోత్తరం– నాసమ్భవాత్– ఇతి। నాయం జీవః; న హ్య్ అపహత-పాప్మత్వాదయో గుణా జీవే సమ్భవన్తి॥౧౭॥

౮౩ ఉత్తరాచ్ చేద్ ఆవిర్భూత-స్వరూపస్ తు॥౧।౩।౧౮॥

[సూత్ర-గత-చేద్-అన్తార్థ-వివరణమ్]

ఉత్తరాత్– ప్రజాపతి-వాక్యాత్, జీవస్యైవాపహత-పాప్మత్వాది-గుణ-యోగో నిశ్చీయత ఇతి చేత్– ఏతద్ ఉక్తం భవతి– ప్రజాపతి-వాక్యం జీవ-పరమ్ ఏవ, తథా హి య ఆత్మాపహత-పాప్మా విజరో విమృత్యుర్ విశోకో విజిఘత్సో'పిపాసః సత్య-కామః సత్య-సఙ్కల్పః సో'న్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసివ్యః స సర్వాంశ్ చ లోకాన్ ఆప్నోతి సర్వాంశ్ చ కామాన్ యస్ తమ్ ఆత్మానమ్ అనువిద్య విజానాతి [ఛాన్., ౮.౭.౧] ఇతి ప్రజాపతి-వచనమ్ ఐతిహ్య-రూపేణోపశ్రుత్యాన్వేష్టవ్యాత్మ-స్వరూప-జిజ్ఞాసయా ప్రజాపతిమ్ ఉపసేదుషే మఘవతే ప్రజాపతిః జాగరిత-స్వప్న-సుషుప్త్య-అవస్థం జీవాత్మానం సశరీరం క్రమేణ శుశ్రూషు-యోగ్యతా-పరీచిక్షిషయోపిదిశ్య తత్ర తత్ర భోగ్యమ్ అపశ్యతే పరిశుద్ధాత్మ-స్వరూపోపదేశ-యోగ్యాయ తస్మై మఘవతే మఘవన్ మర్త్యం వా ఇదం శరీరమ్ ఆత్తం మృత్యునా తద్

అస్యామృతస్య అశరీరస్యాత్మనో'ధిష్ఠానమ్ [ఛాన్., ౮.౧౨.౧] ఇతి శరీరస్య అధిష్ఠానతామ్ ఆత్మనశ్ చాధిష్ఠాతృతామ్ అశరీరస్య చ తస్యామృతత్వ-స్వరూపతాం చోక్త్వా న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోర్ అపహతిర్ అస్తి। అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః [ఛాన్., ౮.౧౨.౧] ఇతి కర్మారబ్ధ-శరీర-యోగినస్ తద్-అనుగుణ-సుఖ-దుఃఖ-భాగిత్వ-రూపానర్థం తద్-విమోక్షే చ తద్-అభావమ్ అభిధాయ ఏవమ్ ఏవైష సమ్ప్రసాదో' స్మాచ్ ఛరీరాత్ సముత్థాయ పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే [ఛాన్., ౮.౧౨.౨] ఇతి జీవాత్మనః స్వరూపమ్ ఏవ శరీర-వియుక్తమ్ ఉపదిదేశ। స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్ రమమాణః స్త్రీభిర్ వా యానైర్ వా జ్ఞాతిభిర్ వా నోపజనం స్మరన్న్ ఇదం శరీరమ్ [ఛాన్., ౮.౧౨.3] ఇతి ప్రాప్యస్య పరస్య జ్యోతిషః పురుషోత్తమత్వమ్, నివృత్త-తిరోధానస్య పరం జ్యోతిర్-ఉపసమ్పన్నస్య ప్రత్యగాత్మనో బ్రహ్మ-లోకే యథేష్ట-భోగావాప్తిం, ప్రియాప్రియ-వియుక్త-కర్మ-నిమిత్త-శరీరాద్య-అపురుషార్థాననుసన్ధానం చాభిధాయ స యథా ప్రయోగ్య ఆచరణే యుక్త ఏవమ్ అస్మిన్ శరీరే ప్రాణో యుక్తః [ఛాన్., ౮.౧౨.3] ఇతి యథోక్త-స్వరూపస్యైవ సంసార-దశాయాం కర్మ-తన్త్రం శరీర-యోగం యుగ్య-శకట-యోగ-దృష్టాన్తేనాభిధాయ అథ యత్రైతద్ ఆకాశమ్ అనువిషణ్ణం చక్షుః స చాక్షుషః పురుషో దర్శనాయ చక్షుర్ అథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా గన్ధాయ ఘ్రాణమ్ అథ యో వేదేదమ్ అభివ్యాహరాణీతి స ఆత్మాభివ్యాహారాయ వాగ్ అథ యో వేదేదం శృణవానీతి స ఆత్మా శ్రవణాయ శ్రోత్రమ్। అథ యో వేదేదం మన్వానీతి స ఆత్మా మనో'స్య దివ్యం చక్షుః [ఛాన్., ౮.౧౨.౪।౫] ఇతి చక్షుర్-ఆదీనాం కరణత్వం రూపాదీనాం జ్ఞేయత్వమ్ అస్య చ జ్ఞాతృత్వం ప్రదర్శ్య తత ఏవ శరీరేన్ద్రియేభ్యో'స్య వ్యతిర్ ఏకమ్ ఉపపాద్య స వా ఏష ఏతేన దివ్యేన చక్షుషా మనసైతాన్కామాన్ పశ్యన్ రమతే య ఏతే బ్రహ్మ-లోకే [ఛాన్., ౮.౧౨.౬] ఇతి తస్యైవ విధూత-కర్మ-నిమిత్త-శరీరేన్ద్రియస్య మనః శబ్దాభిహితేన దివ్యేన స్వాభావికేన జ్ఞానేన సర్వ-కామానుభవమ్ ఉక్త్వా తం వా ఏతం దేవా ఆత్మానమ్ ఉపాసతే తస్మాత్ తేషాం సర్వే చ లోకా ఆప్తాః సర్వే చ కామాః [ఛాన్., ౮.౧౨.౬] ఇత్య్ ఏవంవిధమ్ ఆత్మానం జ్ఞానినో జానన్తీత్య్ అభిధాయ సర్వాంశ్ చ లోకాన్ ఆప్నోతి సర్వాంశ్ చ కామాన్ యస్ తమ్ ఆత్మానమ్ అనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిర్ ఉవాచ [ఛాన్., ౮.౧౨.౬] ఇత్య్ ఏవంవిధమ్ ఆత్మానం విదుషః సర్వ-లోక-సర్వ-కామావాప్త్య-ఉపలక్షితం బ్రహ్మానుభవం ఫలమ్ అభిధాయోపసంహృతమ్।

[దహరాకాశస్య పరిశుద్ధ-జీవ-స్వరూపత్వ-రూపత్వాక్షేపోపసంహారః]

అతస్ తత్రాపహత-పాప్మత్వాది-గుణకో జ్ఞాతవ్యతయా ప్రక్రాన్తో జీవ ఏవేత్య్ అవగతమ్। అతో జీవస్యాపహత-పాప్మత్వాదయః సమ్భవన్తి। అతో దహర-వాక్య-శేషే శ్రూయమాణస్య జీవస్యాపహత-పాప్మత్వాది-గుణ-సమ్భవాత్ స ఏవ దహరాకాశ ఇతి నిశ్చీయతే– ఇతి చేత్ ఇతి॥

[ఆక్షేప-పరిహారార్థ-భాగార్థ-వివృతిః]

తత్రాహ– ఆవిర్భూత-స్వరూపస్ తు ఇతి। పూర్వమ్ అనృత-తిరోహితాపహత-పాప్మత్వాది-గుణక-స్వరూపః పశ్చాద్ విముక్త-కర్మ-బన్ధః శరీరాత్ సముత్థితః పరఞ్జ్యోతిర్-ఉపసమ్పన్న ఆవిర్భూత-స్వరూపః సన్, అపహత-పాప్మత్వాది-గుణ-విశిష్టస్ తత్ర ప్రజాపతి-వాక్యే'భిధీయతే; దహర-వాక్యే త్వ్ అతిరోహిత-స్వభావాపహత-పాప్మత్వాది-విశిష్ట ఏవ దహరాకాశః ప్రతీయతే। ఆవిర్భూత-స్వరూపస్యాపి జీవస్యాసమ్భావనీయాః సేతుత్వ-సర్వ-లోక-విధరణత్వాదయః సత్య-శబ్ద-నిర్వచనావగతం చేతనాచేతనయోర్ నియన్తృత్వం దహరాకాశస్య పరబ్రహ్మతాం సాధయన్తి। సేతుత్వ–సర్వ-లోక-విధరణత్వాదయ ఆవిర్భూత-స్వరూపస్యాపి న సమ్భవన్తీతి జగద్-వ్యాపార-వర్జమ్ [బ్ర. సూ. ౪.౪.౧౭] ఇత్య్ అత్రోపపాదియష్యామః॥౧౮॥

[ఉత్తర-సూత్రావతారిణీ శఙ్కా]

యద్య్ ఏవమ్, దహర-వాక్యే అథ య ఏష సమ్ప్రసాదః [ఛాన్., ౮.౩.౪] ఇత్య్ ఆదినా జీవ-ప్రస్తావః కిమ్ అర్థః– ఇతి చేత్– తత్రాహ–

౮౪ అన్యార్థశ్ చ పరామర్శః॥౧।౩।౧౯॥

[దహర-వాక్య-ప్రజాపతి-వాక్యయోర్ జీవ-పరామర్శోపయోగః]

దహరాకాశస్యైవాపహత-పాప్మత్వ-జగద్-విధరణత్వాదివన్ ముక్తస్య తద్-ఉపసమ్పత్త్యాపహత-పాప్మత్వాది-కల్యాణ–గుణ-విశిష్ట-స్వాభావిక-రూప-ప్రాప్తి-కథనేన తద్-ధేతుత్వ-రూపం పరమ-పురుషాసాధారణం గుణమ్ ఉపదేష్టుం ప్రజాపతి-వాక్యోక్తస్య జీవస్యాత్ర పరామర్శః; ప్రజాపతి-వాక్యే చ ముక్తాత్మ-స్వరూప-యాథాత్మ్య-విజ్ఞానం దహర-విద్యోపయోగితయోక్తమ్; బ్రహ్మ-ప్రేప్సోర్ హి జీవాత్మనః స్వ-స్వరూపం చ జ్ఞాతవ్యమ్ ఏవ; స్వయమ్ అపి కల్యాణ-గుణ ఏవ సన్న్ అనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ-కల్యాణ-గుణ-గణం పరం బ్రహ్మానుభవిష్యతీతి బ్రహ్మోపాసన-ఫలాన్తర్గతత్వాత్ స్వరూప-యాథాత్మ్య-విజ్ఞానస్య। సర్వాంశ్ చ లోకాన్ ఆప్నోతి సర్వాంశ్ చ కామాన్ [ఛాన్., ౮.౧౨.౬] స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్ [ఛాన్., ౮.౧౨.౩] ఇత్య్ ఆదికం ప్రజాపతి-వాక్యే కీర్త్యమానం ఫలమ్ అపి దహర-విద్యా-ఫలమ్ ఏవ॥౧౯॥

౮౫ అల్ప-శ్రుతేర్ ఇతి చేత్ తద్ ఉక్తమ్॥౧।౩।౨౦॥

[సూత్రార్థ-వివృతిః]

దహరో'స్మిన్ [ఛాన్., ౮.౧.౧] ఇత్య్ అల్ప-పరిమాణ-శ్రుతిర్ ఆరాగ్రోపమితస్య జీవస్యైవోపపద్యతే, న తు సర్వస్మాజ్ జ్యాయసో బ్రహ్మణ ఇతి చేత్– తత్ర యద్ ఉత్తరం వక్తవ్యమ్, తత్ పూర్వమ్ ఏవోక్తం నిచాయ్యత్వాద్ ఏవమ్ [బ్ర. సూ. ౧.౨.౭] ఇత్య్ అనేన। అతో దహరాకాశో'నాఘ్రాతావిద్యాద్య్-అశేష-దోష-గన్ధః స్వాభావిక-నిరతిశయ–జ్ఞాన-బలైశ్వర్య-వీర్య-

శక్తి–తేజః-ప్రభృత్య్-అపరిమితోదార-గుణ-సాగరః పురుషోత్తమ ఏవ। ప్రజాపతి-వాక్య-నిర్దిష్టస్ తు ఘ్నన్తి త్వ్ ఏవైవం విచ్ఛాదయన్తి [ఛాన్., ౮.౧౦.౨] ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదిభిర్ అవగత-కర్మ-నిమిత్త-దేహ-పరిగ్రహః పశ్చాత్ పరఞ్జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్యావిర్భూతాపహత-పాప్మత్వాది-గుణ-స్వరూప ఇతి న దహరాకాశః॥౨౦॥

ఇతశ్ చైతద్ ఏవమ్–

౮౬ అనుకృతేస్ తస్య చ॥౧।౩।౨॥

[సూత్రార్థోపపాదనమ్]

తస్య దహరాకాశస్య పరస్య బ్రహ్మణో'నుకారాత్– అయమ్ అపహత-పాప్మత్వాది-గుణకో విముక్త-బన్ధః ప్రత్యగాత్మా న దహరాకాశః। తద్-అనుకారః– తత్-సామ్యమ్। తథా హి ప్రత్యగాత్మనో విముక్తస్య పరబ్రహ్మానుకారః శ్రూయతే యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మ-వర్ణం కర్తారమ్ ఈశం పురుషం బ్రహ్మ-యోనిమ్। తదా విద్వాన్ పుణ్య-పాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యమ్ ఉపైతి [ఛాన్., ३.౧.३] ఇతి। అతో'నుకర్తా ప్రజాపతి-వాక్య-నిర్దిష్టః। అనుకార్యం బ్రహ్మ దహరాకాశః॥౨౧॥

౮౭ అపి స్మర్యతే॥౧।౩।౨౨॥

[అనుకరణస్య స్మృతి-సిద్ధత్వోపపాదనమ్]

సంసారిణో'పి ముక్తావస్థాయాం పరమ-సామ్యాపత్తి-లక్షణః పరబ్రహ్మానుకారః స్మర్యతే ఇదం జ్ఞానమ్ ఉపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమ్ ఆగతాః। సర్గే'పి నోపజాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చ [భ. గీ., ౧౪.౨] ఇతి॥

[పరోక్తాధికరణాన్తరత్వానౌచిత్యమ్]

కేచిత్– అనుకృతేస్ తస్య చ, అపి స్మర్యతే ఇతి సూత్ర-ద్వయమ్ అధికరణాన్తరం తమ్ ఏవ భాన్తమ్ అనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమ్ ఇదం విభాతి [ముణ్డ్., ౨.౨.౧౦] ఇత్య్ అస్యాః శ్రుతేః పరబ్రహ్మ-పరత్వ-నిర్ణయాయ ప్రవృత్తం వదన్తి। తత్ తు అదృశ్యత్వాది-గుణకో ధర్మోక్తేః [బ్ర. సూ. ౧.౨.౨౧] ద్యు-భ్వ్-ఆద్య్-ఆయతనం స్వ-శబ్దాత్ [బ్ర. సూ. ౧.३.౧] ఇత్య్ అధికరణ-ద్వయేన తస్య ప్రకరణస్య పరబ్రహ్మ-విషయత్వ-ప్రతిపాదనాత్ జ్యోతిశ్-చరణాభిధానాత్ [బ్ర. సూ. ౧.౧.౨౫] ఇత్య్ ఆదిషు పరస్య బ్రహ్మణో భా-రూపత్వావగతేశ్ చ పూర్వ-పక్షానుత్థానాద్ అయుక్తమ్; సూత్రాక్షర వైరూప్యం చ॥౨౨॥

ఇతి దహరాధికరణమ్॥౫॥

ప్రమితాధికరణమ్ ॥౬॥

[అధికరణార్థః– అఙ్గుష్ఠ-పరిమాణ-పరిమితత్వేన శ్రుత్య్-ఉక్తః పరమాత్మైవ, న కర్మ-వశ్యో జీవః]

[అఙ్గుష్ఠ-ప్రమిత-విద్యా నాచికేత-విద్యా వా, కఠ., ౪.౧౨]

౮౮ శబ్దాద్ ఏవ ప్రమితః ॥౧।౩।౨౩॥

[విషయ-వాక్య-ప్రదర్శనమ్]

కఠ-వల్లీషు శ్రూయతే అఙ్గుష్ఠ-మాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి। ఈశానో భూత-భవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే। ఏతద్ వైతత్ [కఠ., ౨.౪.౧౨] అఙ్గుష్ఠ-మాత్రః పురుషో జ్యోతిర్ ఇవాధూమకః। ఈశానో భూత-భవ్యస్య స ఏవాద్య స ఉ శ్వః। ఏతద్ వైతత్ [కఠ., ౨.౪.౧౩] అఙ్గుష్ఠ-మాత్రః పురుషో'న్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః। తం స్వాచ్ ఛరీరాత్ ప్రవృహేన్ ముఞ్జాద్ ఇవైషీకాం ధైర్యేణ। తం విద్యాచ్ ఛుక్రమ్ అమృతమ్ [కఠ., ౨.౩.౧౭] ఇతి।

[సంశయాకారః]

తత్ర సన్దిహ్యతే– కిమ్ అయమ్ అఙ్గుష్ఠ-మాత్ర-ప్రమితః ప్రత్యగాత్మా, ఉత పరమాత్మా ఇతి।

[సయుక్తికః పూర్వః పక్షః]

కిం యుక్తం ప్రత్యగాత్మేతి। కుతః। జీవస్యాన్యత్రాఙ్గుష్ఠ-మాత్రత్వ-శ్రుతేః ప్రాణాధిపః సఞ్చరతి స్వ-కర్మభిః। అఙ్గుష్ఠ-మాత్రో రవి-తుల్య-రూపః సఙ్కల్పాహఙ్కార-సమన్వితో యః [శ్వే., ౫.౮.౭] ఇతి। న చాన్యత్రోపాసనార్థతయాపి పరమాత్మనో'ఙ్గుష్ఠ-మాత్రత్వం శ్రూయతే। ఏవం నిశ్చితే జీవత్వే ఈశానత్వం శరీరేన్ద్రియ-భోగ్య-భోగోపకరణాపేక్షయాపి భవిష్యతి॥

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః– శబ్దాద్ ఏవ ప్రమితో'ఙ్గుష్ఠ-ప్రమితః పరమాత్మా। కుతః। ఈశానో భూత-భవ్యస్య [కఠ., ౨.౪.౧౩] ఇతి శబ్దాద్ ఏవ; న చ భూత-భవ్యస్య సర్వస్యేశితృత్వం కర్మ-పర-వశస్య జీవస్యోపపద్యతే॥౨౩॥

[ఉత్తర-సూత్రార్థ-శఙ్కా]

కథం తర్హి పరమాత్మనో'ఙ్గుష్ఠ-మాత్రత్వమ్ ఇత్య్ అత్రాహ–

౮౯ హృద్య్ అపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాత్ ॥౧।౩।౨౪॥

[పరమాత్మనో'ఙ్గుష్ఠ-ప్రమితతా-నిదానమ్]

పరమాత్మన ఉపాసనార్థమ్ ఉపాసక-హృదయే వర్తమానత్వాద్ ఉపాసక-హృదయస్యాఙ్గుష్ఠ-ప్రమాణత్వాత్ తద్-అపేక్షయేదమ్ అఙ్గుష్ఠ-ప్రమితత్వమ్ ఉపపద్యతే, జీవస్యాప్య్ అఙ్గుష్ఠ-ప్రమితత్వం హృదయాన్తర్వర్తిత్వాత్ తద్-అపేక్షమ్ ఏవ; తస్యారాగ్ర-మాత్రత్వ-శ్రుతేః। మనుష్యాణామ్ ఏవోపాసకత్వ-సమ్భావనాయా శాస్త్రస్య మనుష్యాధికారత్వాన్ మనుష్య-హృద్యస్య చ తత్-తద్-అఙ్గుష్ఠ-ప్రమితత్వాత్ ఖర-తురగ-భుజగాదీనామ్ అనఙ్గుష్ఠ-ప్రమితత్వే'పి న కశ్చిద్ దోషః। స్థితం తావద్ ఉత్తరత్ర సమాపయిష్యతే॥౨౪॥

ఇతి ప్రమితాధికరణమ్॥౬॥

ఏతద్-గర్భే దేవతాధికరణమ్॥౭॥

[అధికరణార్థః– శ్రుత్య్-ఉక్త-బ్రహ్మోపాసనాధికారో దేవానామ్ అప్య్ అస్త్య్ ఏవ]

[విద్యా-సామాన్య-సమ్బన్ధి]

౮౦ తద్-ఉపర్య్ అపి బాదరాయణః సమ్భవాత్॥౧।౩।౨౫॥

[విషయ-సంశయయోః ప్రదర్శనమ్]

పరస్య బ్రహ్మణో'ఙ్గుష్ఠ-ప్రమితత్వోపపత్తయే మనుష్యాధికారం బ్రహ్మోపాసన-శాస్త్రమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్। తత్-ప్రసఙ్గేనేదానీం బ్రహ్మ-విద్యాయాం దేవాదీనామ్ అప్య్ అధికారో'స్తి నాస్తీతి విచార్యతే।

[పూర్వ-పక్షః సయుక్తికః]

కిం తావద్ యుక్తం నాస్తి దేవాదీనామ్ అధికార ఇతి। కుతః। సామర్థ్యాభావాత్। న హ్య్ అశరీరాణాం దేవాదీనాం వివేక-విమోకాది-సాధన-సప్తకానుగృహీత–బ్రహ్మోపాసనోపసంహార-సామర్థ్యమ్ అస్తి। న చ దేవాదీనాం సశరీరత్వే ప్రమాణమ్ ఉపలభామహే।

[దేవాదీనాం విగ్రహ-సమ్బన్ధస్య ప్రమాణతో'సిద్ధిః]

యద్య్ అపి పరినిష్పన్నే'పి వస్తుని వ్యుత్పత్తి-సమ్భావనయా వేదాన్త-వాక్యాని పరే బ్రహ్మణి ప్రమాణ-భావమ్ అనుభవన్తి; తథాపి దేవాదీనాం విగ్రహవత్త్వ-ప్రతిపాదన-పరం న కిఞ్చిద్ అపి వాక్యమ్ ఉపలభ్యతే। మన్త్రార్థ-వాదాస్ తు కర్మ-విధి-శేషతయాన్య-పరత్వాన్ న దేవాది-విగ్రహ-సాధనే ప్రభవన్తి। కర్మ-విధయశ్ చ స్వాపేక్షితోద్దేశ్యకారకత్వాతిరేకి దేవతాగతం కిమ్

అపి న సాధయన్తి। అత ఏవ తాసామ్ అర్థిత్వమ్ అపి న సమ్భవతి। అతః సామర్థ్యార్థిత్వయోర్ అభావాద్ దేవాదీనామ్ అనధికార ఇతి॥

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే– తద్-ఉపర్య్ అపి బాదరాయణః సమ్భవాత్– తద్-ఉపర్య్ అపి– తత్ బ్రహ్మోపాసనమ్, ఉపరి– దేవాదిష్వ్ అపి, సమ్భవతీతి భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే, తేషామ్ అర్థిత్వ-సామర్థ్యయోః సమ్భవాత్। అర్థిత్వం తావద్ ఆధ్యాత్మికాది-దుర్విషహ-దుఃఖాభితాపాత్ పరస్మిన్ బ్రహ్మణి చ నిరస్త-నిఖిల-దోష-గన్ధే'నవధికాతిశయ– అసఙ్ఖ్యేయ-కల్యాణ-గుణ-గణే నిరతిశయ-భోగ్యత్వాది-జ్ఞానాచ్ చ సమ్భవతి। సామర్థ్యమ్ అపి పటుతర-దేహేన్ద్రియాదిమత్తయా సమ్భవతి।

[దేవాదీనాం విగ్రహాదిమత్తాయాః ప్రామాణికతా]

దేహేన్ద్రియాదిమత్త్వం చ బ్రహ్మాదీనాం సకలోపనిషత్సు సృష్టి-ప్రకరణేషూపాసన-ప్రకరణేషు చ శ్రూయతే। తథా హి సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్ [ఛాన్., ౬.౨.౧], తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్ తేజో'సృజత [ఛాన్., ౬.౨.3] ఇత్య్ ఆరభ్య సర్వమ్ అచేతనం తేజో'-బ్-అన్న-ప్రముఖావస్థా-విశేషవద్ వ్యాకృత్య అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణి [ఛాన్., ౬.3.౨] ఇతి సఙ్కల్ప్య బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తం చతుర్విధం భూత-జాతం తత్-తత్-కర్మోచిత-శరీరం తద్-ఉచిత-నామ-భాక్ చాయమ్ అకరోద్ ఇత్య్ ఉక్తమ్। ఏవం సర్వత్ర సృష్టి-వాక్యేషు దేవ-తిర్యఙ్-మనుష్య-స్థావరాత్మనా చతుర్-విధా సృష్టిర్ ఆమ్నాయతే। దేవాది-భేదశ్ చ తత్-తత్-కర్మానుగుణ-బ్రహ్మ-లోక-ప్రభృతి-చతుర్-దశ-లోక-స్థ-ఫల-భోగ-యోగ్య-దేహేన్ద్రియాది– యోగాయత్తః, ఆత్మనాం స్వతో దేవాదిత్వాభావాత్।

[విగ్రహాదిమత్త్వే ఉపష్టమ్భకమ్]

తథా తద్ధోభయే దేవాసురా అనుబుబుధిరే తే హోచుః। ఇన్ద్రో హ వై దేవానామ్ అభిప్రవవ్రాజ, విరోచనో'సురాణాం తౌ హాసంవిదానావ్ ఏవ సమిత్పాణీ ప్రజాపతి-సకాశమ్ ఆజగ్మతుః [ఛాన్., ౮.౭.౨] తౌ హ ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమ్ ఊషతుః తౌ హ ప్రజాపతిర్ ఉవాచ [ఛాన్., ౮.౭.3] ఇత్య్ ఆదినా స్పష్టమ్ ఏవ శరీరేన్ద్రియవత్త్వం దేవాదీనాం ప్రతీయతే। కర్మ-విధి-శేష-భూత-మన్త్రార్థవాదేష్వ్ అపి వజ్ర-హస్తః పురన్దరః [తై. బ్రా. ౨.౬.౭.3౪], తేనేన్ద్రో వజ్రమ్ ఉదయచ్ఛత్ [తై., ౨.౪.౧౨] ఇత్య్ ఆదిభిః ప్రతీయమానం విగ్రహాదిమత్త్వం ప్రమాణాన్తరావిరుద్ధం తత్ ప్రమేయమ్ ఏవ।

[ఆఖ్యాయికాదీనామ్ అన్య-పరత్వ-శఙ్కా, తత్-పరిహారశ్ చ]

న చానుష్ఠేయార్థ-ప్రకాశన-స్తుతి-పరత్వాభ్యాం ప్రతీయమానార్థాన్తరావివక్షా శక్యతే వక్తుమ్, స్తుత్య్-ఆద్య్-ఉపయోగిత్వాత్ తేన వినా స్తుత్య్-ఆద్య్-అనుపపత్తేశ్ చ। గుణ-కథనేన హి

స్తుతిత్వమ్। గుణానామ్ అసద్-భావే స్తుతిత్వమ్ ఏవ హీయేత। న చాసతా గుణేన కథితేన ప్రరోచనా జాయతే। అతః కర్మ ప్రరోచయన్తో గుణ-సద్-భావం బోధయన్త్య ఏవార్థవాదాః।

మన్త్రాశ్ చ కర్మసు వినియుక్తాస్ తత్ర తత్ర కిఞ్చిత్-కరత్వాయానుష్ఠేయమ్ అర్థం ప్రకాశయన్తో దేవతాది-గతి-విగ్రహాది-గుణ-విశేషమ్ అభిదధత ఏవ తత్ర కిఞ్చిత్ కుర్వన్తి, అన్యథేన్ద్రాది-స్మృత్య్-అనుపపత్తేః। న చ నిర్విశేషా దేవతా ధియమ్ అధిరోహతి। తత్ర ప్రమాణాన్తరాప్రాప్తాన్ గుణాన్ స్వయమ్ ఏవ బోధయిత్వా తైః కర్మ ప్రరోచయన్తి; గుణ-విశిష్టం వా ప్రకాశయన్తి; ప్రాప్తాంశ్ చానూద్య తైః ప్రరోచన-ప్రకాశనే కుర్వన్తి; విరుద్ధత్వే తు తద్-వాచిభిః శబ్దైర్ అవిరుద్ధాన్ గుణాన్ లక్షయిత్వా కుర్వన్తి।

[కర్మ-విధ్య్-ఆదీనాం దేవతైశ్వర్య-పరత్వస్యావర్జనీయతా]

కర్మ-విధేశ్ చ దేవతాయా ఐశ్వర్యమ్ అపేక్షితమ్ ఏవ। కామినః కర్తవ్యతయా కర్మ విధీయమానం స్వయం క్షణ-ప్రధ్వంసి కాలాన్తర-భావినః ఫలస్య స్వర్గాదేః సాధకమ్ అపేక్షతే। మన్త్రార్థవాదయోశ్ చ వాయుర్ వై క్షేపిష్ఠా దేవతా వాయుమ్ ఏవ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవైనం భూతిం గమయతి [తై., యజుర్. ౨.౧.౧.౧] యద్ అనేన హవిషాశాస్తే తద్ అశ్యాత్ తద్ ఋధ్యాత్ తద్ అస్మై దేవా రాధన్తామ్ [ప్రశ్., ౨] ఇత్య్ ఆదిషు దేవతాయాః కర్మణారాధితాయాః ఫల-దాయిత్వం తద్-అనుగుణం చైశ్వర్యం ప్రతీయమానమ్ అపేక్షితత్వేన వాక్యార్థే సమన్వీయతే। దేవ-పూజాభిధాయినో యజి-ధాతోశ్ చ యాగాఖ్యం కర్మ స్వారాధ్య-దేవతా-ప్రధానం ప్రతీయతే।

[మీమాంసకోక్తస్యాపూర్వస్యాకిఞ్చిత్కరతా]

తద్ ఏవం కృత్స్న-వాక్య-పర్యాలోచనయా వాక్యాద్ ఏవ విధ్య్-అపేక్షితం సర్వమ్ అవగతమ్ ఇతి నాపూర్వాదికం వ్యుత్పత్తి-సమయానవగతం కర్మ-విధిష్వ్ అభిధేయతయా కల్ప్యతయా వాశ్రయితవ్యమ్।

తథా సఙ్కీర్ణ-బ్రాహ్మణ-మన్త్రార్థవాద-మూలేషు ధర్మ-శాస్త్రేతిహాస-పురాణేషు బ్రహ్మాదీనాం దేవాసుర-ప్రభృతీనాం చ దేహేన్ద్రియాదయః స్వభావ-భేదాః స్థానాని, భోగాః, కృత్యాని చేత్యేవమ్ ఆదయః సువ్యక్తాః ప్రతిపాద్యన్తే। అతో విగ్రహాదిమత్త్వాద్ దేవానామ్ అప్య్ అధికారో' స్త్య్ ఏవ॥౨౫॥

౯౧ విరోధః కర్మణీతి చేన్ నానేకప్రతిపత్తేర్ దర్శనాత్॥౧।3।౨౬॥

[చేద్-అన్తార్థస్య విరోధాక్షేపస్యోపపాదనమ్]

దేవాదీనాం విగ్రహాదిమత్త్వాభ్యుపగమే కర్మణి విరోధః ప్రసజ్యతే, బహుషు యాగేషు యుగపద్ ఏకస్యేన్ద్రస్య విగ్రహవత్త్వే అగ్న్ మగ్న ఆవహ [యజుర్. 3.౫] ఇన్ద్ర ఆగచ్ఛ హరివ ఆగచ్ఛ, [ప్రశ్., ౧.౧౨] ఇత్య్ ఆదినా ఆహూతస్య తస్య సన్నిధానానుపపత్తేః। దర్శయతి

చాగ్న్యాదీనాం తత్ర తత్రాగమనం కస్య వాహ దేవా యజ్ఞమ్ ఆగచ్ఛన్తి కస్య వా న బహూనాం యజమానానాం యో వై దేవతాః పూర్వః పరిగృహ్ణాతి స ఏనాః శ్వో భూతే యజతే [యజుర్. ౧.౬.౭.౧] ఇతి। అతో విగ్రహాదిమత్త్వే కర్మణి విరోధః ప్రసజ్యత ఇతి చేత్,

[ప్రాప్తస్య విరోధస్య పరిహారః]

తన్ న– అనేక-ప్రతిపత్తేర్ దర్శనాద్ దృశ్యతే హి సౌభరి-ప్రభృతీనాం శక్తిమతాం యుగపద్ అనేక-శరీర-ప్రతిపత్తిః॥

౯౨ శబ్ద ఇతి చేన్ నాతః ప్రభవాత్ ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్॥౧।౩।౨౭॥

[ప్రకారాన్తరేణ విరోధ-ప్రదర్శనమ్]

విరోధ ఇతి వర్తతే। మా భూత్ కర్మణి విరోధోఽనేక-శరీర-ప్రతిపపత్తేః। శబ్దే తు వైదికే విరోధః ప్రసజ్యతే, అనిత్యార్థ-సంయోగాత్। విగ్రహవత్త్వే హి సావయవత్వేనేన్ద్రాదేర్ అర్థస్యానిత్యత్వమ్ అనివార్యమ్। తతో దేవదత్తాది-శబ్దవద్ ఇన్ద్రాద్య-అర్థ-జన్మనః ప్రాగ్-వినాశాద్ ఊర్ధ్వం చేన్ద్రాది-శబ్దానాం వైదికానామ్ అర్థ-శూన్యత్వమ్ అనిత్యత్వం వా వేదస్య స్యాద్ ఇతి చేత్–

[విరోధ-పరిహారః]

తన్ న, అతః ప్రభవాద్ అస్మాద్ ఇన్ద్రాది-శబ్దాద్ ఏవ పునః పునర్ ఇన్ద్రాద్య-అర్థస్య ప్రభవాత్।

[జగత్-సృష్టి-కార్యే వేదోపయోగ-ప్రకారః]

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– న హి దేవదత్తాది-శబ్దవద్ ఇన్ద్రాది-శబ్దా వైదికా వ్యక్తి-విశేష-మాత్రే సఙ్కేత-పూర్వకాః ప్రవృత్తాః; అపి తు స్వభావత ఏవ గవాది-శబ్దవద్ ఆకృతి-విశేష-వాచిత్వేన। తతశ్ చైకస్యామ్ ఇన్ద్ర-వ్యక్తౌ వినష్టాయామ్ అత ఏవ వైదికాద్ ఇన్ద్ర-శబ్దాన్ మనసి విపరి-వర్తమానాద్ అవగత-తద్-వాచ్య-భూతేన్ద్రాద్య-అర్థాకారో ధాతా తద్-ఆకారమ్ ఏవాపరమిన్ద్రం సృజతి; యథా కులాలో ఘట-శబ్దాన్ మనసి విపరి-వర్తమానాత్ తద్-ఆకారమ్ ఏవ ఘటమ్– ఇతి।

[ఏతాదృశార్థావగతి-నిదానమ్]

కథమ్ ఇదమ్ అవగమ్యతే ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం– శ్రుతి-స్మృతిభ్యామ్ ఇత్య్ అర్థః। శ్రుతిస్ తావద్ వేదేన రూపే వ్యాకరోత్ సతాసతీ ప్రజాపతిః [త్రై., ౨.౬.౨.౭] ఇతి; తథా స భూర్ ఇతి వ్యాహరత్ స భూమిమ్ అసృజత స భువ ఇతి వ్యాహరత్ సోఽన్తరిక్షమ్ అసృజత [త్రై., ౨.౨.౪.౨౨] ఇత్య్ ఆది। వాచక-శబ్ద-పూర్వకం తత్-తద్-అర్థ-సంస్థానం స్మరన్ తత్-తత్-సంస్థాన-విశిష్టం తం తమ్ అర్థం సృష్టవాన్ ఇత్య్ అర్థః। స్మృతిర్ అప్య్ అనాది-నిధనా హ్య్ ఏషా వాగ్ ఉత్సృష్టా స్వయమ్భువా। ఆదౌ వేద-మయీ దివ్యా యతః సర్వాః ప్రసూతయః [మను. ౧.౨౧] ఇతి; సర్వేషాం తు స నామాని కర్మాణి చ పృథక్ పృథక్। వేద-శబ్దేభ్య ఏవాదౌ

పృథక్ సంస్థాశ్ చ నిర్మమే ఇతి। సంస్థాః– సంస్థానాని రూపాణీతి యావత్; తథా నామ-రూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపఞ్చనమ్॥ వేద-శబ్దేన ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార సః [వి. పు., ౧.౫.౬౩] ఇతి। అతో దేవాదీనాం విగ్రహవత్త్వేఽపి వైదిక-శబ్దానామ్ ఆనర్థక్యం, వేదస్యాదిమత్త్వం చ న ప్రసజ్యతే॥౨౭॥

౯౩ అత ఏవ చ నిత్యత్వమ్॥౧।౩।౨౮॥

[వేదనిత్యత్వోపపాదనమ్]

యత ఏవేన్ద్ర-వసిష్ఠాది-శబ్దానాం దేవర్షి-వాచినాం తత్-తద్-ఆకార-వాచిత్వం, తత్-తచ్-ఛబ్దేన తత్-తద్-అర్థ-స్మృతి-పూర్వికా చ తత్-తద్-అర్థ-సృష్టిః; తత ఏవ మన్త్ర-కృతో వృణీతే [ఆప. శ్రౌ. సూ. ౨.౧౬.౬], నమ ఋషిభ్యో మన్త్ర-కృద్భ్యః [తై., ఆ. ౭.౧.౧], అయం సో అగ్నిర్ ఇతి విశ్వామిత్రస్య సూక్తం భవతి [యజుర్. ౫.౨.౩.౩] ఇత్య్ ఆదిభిర్ వసిష్ఠాదీనాం మన్త్ర-కృత్త్వ-కాణ్డకృత్త్వర్షిత్వాదౌ ప్రతీయమానేఽపి వేదస్య నిత్యత్వమ్ ఉపపద్యతే।

[ఋషీణాం మన్త్ర-కృత్త్వోపపాదనమ్]

ఏభిర్ ఏవ మన్త్ర-కృతో వృణీతే [ఆప. శ్రౌ. సూ. ౨.౧౬.౬] ఇత్య్ ఆదిభిర్ వేద-శబ్దైస్ తత్-తత్-కాణ్డ-సూక్త-మన్త్ర-కృతామ్ ఋషీణామ్ ఆకృతి-శక్త్య్-ఆదికం పరామృశ్య తత్-తద్-ఆకారాన్ తత్-తచ్-ఛాక్తి-యుక్తాంశ్ చ సృష్ట్వా ప్రజాపతిస్ తాన్ ఏవ తత్-తన్-మన్త్రాది-కరణే నియుఙ్క్తే। తేఽపి ప్రజాపతినా ఆహిత-శక్తయస్ తత్-తద్-అనుగుణం తపస్ తప్త్వా నిత్య-సిద్ధాన్ పూర్వ-పూర్వ-వసిష్ఠాది-దృష్టాన్ తాన్ ఏవ మన్త్రాదీన్ అనధీత్యైవ స్వరతో వర్ణతశ్ చాస్ఖలితాన్ పశ్యన్తి। అతశ్ చ వేదానాం నిత్యత్వమ్ ఏషాం చ మన్త్ర-కృత్త్వమ్ ఉపపద్యతే॥౨౮॥

[ప్రాకృత-ప్రలయాన్తర-సృష్ట్య్-అనుపపత్త్యా ఆక్షేపః]

అథ స్యాత్– నైమిత్తిక-ప్రలయాదిష్వ్ ఇన్ద్రాద్య్-ఉత్పత్తౌ వేద-శబ్దేభ్యః పూర్వ-పూర్వేన్ద్రాది-స్మరణేన ప్రజాపతినా దేవాది-సృష్టిర్ ఉపపద్యతాం నామ; ప్రాకృత-ప్రలయే తు స్రష్టుః ప్రజాపతేర్ భూతాద్య్-అహఙ్కార-పరిణామ-శబ్దస్య చ వినష్టత్వాత్ కథం ప్రజాపతేః శబ్ద-పూర్వికా సృష్టిర్ ఉపపద్యతే కథన్తరాం వినష్టస్య వేదస్య నిత్యత్వమ్ అతో వేదనిత్యత్వ-వాదినా దేవాదీనాం విగ్రహవత్త్వాభ్యుపగమేఽపి లోక-వ్యవహారస్య ప్రవాహానాదితాశ్రయణీయేతి।

[ఉక్తానుపపత్తి-పరిహారః]

అత్రోత్తరం పఠతి–

౯౪ సమాన-నామ-రూపత్వాచ్ చావృత్తావ్ అప్య్ అవిరోధో దర్శనాత్ స్మృతేశ్ చ॥౧।౩।౨౯॥

కృత్స్నోపసంహారే జగద్-ఉత్పత్త్య్-ఆవృత్తావ్ అపి పూర్వోక్తాత్ సమాన-నామ-రూపత్వాద్ ఏవ న కశ్చిద్ విరోధః। తథా హి స భగవాన్ పురుషోత్తమః ప్రలయావసాన-సమయే పూర్వ-సంస్థానం జగత్ స్మరన్ బహు స్యామ్ [ఛాన్., ౬.౨.3] ఇతి సఙ్కల్ప్య భోగ్య-భోక్తృ-జాతం స్వస్మిఞ్ శక్తి-మాత్రావశేషం ప్రలీనం విభజ్య మహద్-ఆది-బ్రహ్మాణ్డం హిరణ్యగర్భ-పర్యన్తం యథాపూర్వం సృష్ట్వా వేదాంశ్ చ పూర్వానుపూర్వీ-విశేష-సంస్థితానావిష్కృత్య హిరణ్యగర్భాయోపదిశ్య పూర్వవద్ ఏవ దేవాద్య్-ఆకార-జగత్-సర్గే తం నియుజ్య స్వయమ్ అపి తద్-అన్తరాత్మతయావతస్థే। అతో యథోక్తం సర్వమ్ ఉపపన్నమ్।

[వేదాపౌరుషేయత్వ-నిత్యత్వయోః స్వరూపమ్]

ఏతద్ ఏవ చ వేదస్యాపౌరుషేయత్వం నిత్యత్వం చ, యత్ పూర్వ-పూర్వోచ్చారణ-క్రమ-జనిత-సంస్కారేణ తమ్ ఏవ క్రమ-విశేషం స్మృత్వా తేనైవ క్రమేణోచ్చార్యత్వమ్; తద్ అస్మాసు సర్వేశ్వరే'పి సమానమ్। ఇయాంస్ తు విశేషః– సంస్కారానపేక్షమ్ ఏవ స్వయమ్ ఏవానుసన్ధత్తే పురుషోత్తమః।

[ఉక్తార్థ-ప్రతిష్ఠాపికాః శ్రుతి-స్మృతయః]

కుత ఇదం యథోక్తమ్ అవగమ్యత ఇతి చేత్ తత్రాహ– దర్శనాత్ స్మృతేశ్ చ। దర్శనం తావద్ యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్ చ ప్రహిణోతి తస్మై [శ్వే., ౬.౧౮] ఇతి। స్మృతిర్ అపి మానవీ ఆసీద్ ఇదం తమో-భూతమ్ ఇత్య్ ఆరభ్య సో'భిధ్యాయ శరీరాత్ స్వాత్ సిసృక్షుర్ వివిధాః ప్రజాః। అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమ్ అపాసృజత్॥ తద్-అణ్డమ్ అభవద్ ధైమం సహస్రాంశు-సమ-ప్రభమ్। తస్మిఞ్ జజ్ఞే స్వయం బ్రహ్మా సర్వ-లోక-పితామహః [మను. ౧.౫.౮-౯] ఇతి। తథా పౌరాణికీ తత్ర సుప్తస్య నాభౌ పద్మమ్ అజాయత। తస్మిన్ పద్మే మహా-భాగ వేద-వేదాఙ్గ-పారగః॥ బ్రహ్మోత్పన్నః స తేనోక్తః ప్రజాః సృజ మహా-మతే; తథా పరో నారాయణో దేవస్ తస్మాజ్ జాతశ్ చతుర్ముఖః ఇతి। తథా ఆది-సర్గమ్ అహం వక్ష్యే ఇత్య్ ఆరభ్యోచ్యతే సృష్ట్వా నారం తోయమ్ అన్తః స్థితో'హం యేన స్యాన్ మే నామ నారాయణేతి। కల్పే కల్పే తత్ర శయామి భూయః సుప్తస్య మే నాభిజం స్యాద్ యథాబ్జమ్॥ ఏవమ్భూతస్య మే దేవి నాభిపద్మే చతుర్ముఖః। ఉత్పన్నః స మయా చోక్తః ప్రజాః సృజ మహా-మతే ఇతి॥

[దేవానాం బ్రహ్మ-విద్యాధికార-నిగమనమ్]

అతో దేవాదీనామ్ అప్య్ అర్థిత్వ-సామర్థ్య-యోగాద్ బ్రహ్మ-విద్యాయామ్ అధికారో'స్తీతి సిద్ధమ్॥౨౯॥

ఇతి దేవతాధికరణమ్॥౭॥

మధ్వ్-అధికరణమ్ ॥౮॥

[అధికరణార్థః– వస్వ్-ఆది-పదం ప్రాప్తానామ్ అపి మధు-విద్యాదిష్వ్ అధికారః]

[మధు-విద్యా, ఛాన్., ౩.౧], జ్యోతిషాం జ్యోతిర్-విద్యా చ]

౯౫ మధ్వ్-ఆదిష్వ్ అసమ్భవాద్ అనధికారం జైమినిః ॥౧।౩।౩౦॥

[పూర్వోత్తరార్థయోః సాఙ్గత్యం, ప్రకృతో విషయశ్ చ]

బ్రహ్మ-విద్యాయాం దేవాదీనామ్ అధికారో'స్తీత్య్ ఉక్తమ్ ॥

[సంశయాకారః]

ఇదమ్ ఇదానీం చిన్త్యతే– యేషూపాసనేషు యా దేవతా ఏవోపాస్యాస్ తేషు తాసామ్ అధికారో'స్తి న ఇతి,

[జైమినేర్ మతమ్]

[పూర్వః పక్షః]

కిం ప్రాప్తం నాస్త్య్ అధికారస్ తేషు మధ్వ్-ఆదిష్వ్ ఇతి జైమినిర్ మన్యతే। కుతః। అసమ్భవాత్– న హ్య్ ఆదిత్య-వస్వ్-ఆదిభిర్ ఉపాస్యా ఆదిత్య-వస్వ్-ఆదయో'న్యే సమ్భవన్తి। న చ వస్వ్-ఆదీనాం సతాం వస్వ్-ఆదిత్వం ప్రాప్యం భవతి, ప్రాప్తత్వాత్; మధు-విద్యాయామ్ ఋుగ్-వేదాది-ప్రతిపాద్య-కర్మ-నిష్పాద్యస్య రశ్మి-ద్వారేణ ప్రాప్తస్య రసస్యాశ్రయతయా లబ్ధ-మధు-వ్యపదేశస్యాదిత్యస్యాంశానాం వస్వ్-ఆదిభిర్ భుజ్యమానానామ్ ఉపాస్యత్వం వస్వ్-ఆదిత్వం చ ప్రాప్యం శ్రూయతే అసౌ వా ఆదిత్యో దేవ-మధు [ఛాన్., ౩.౧.౧] ఇత్య్ ఉపక్రమ్య తద్ యత్ ప్రథమమ్ అమృతం తద్ వసవ ఉపజీవన్తి [ఛాన్., ౩.౬.౧] ఇత్య్ ఉక్త్వా స య ఏతద్ ఏవమ్ అమృతం వేద వసూనామ్ ఏవైకో భూత్వాగ్నినైవ ముఖేనైతద్ ఏవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి [ఛాన్., ౩.౬.౩] ఇత్య్ ఆదినా ॥౩౦॥

౯౬ జ్యోతిషి భావాచ్ చ ॥౧।౩।౩౧॥

[ఉక్తస్యైవ పక్షస్య ఉపష్టమ్భక-యుక్త్య్-అన్తరమ్]

తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిర్ ఆయుర్ హోపాసతే'మృతమ్ [బృహద్., ౬.౪.౧౬] ఇతి జ్యోతిషి పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్య్ ఉపాసనం దేవానాం శ్రూయతే। దేవ-మనుష్యోభయ-సాధారణే పరబ్రహ్మోపాసనే దేవానామ్ ఉపాసకత్వ-కథనం దేవానామ్ ఇతరోపాసన-నివృత్తిం ద్యోతయతి। అత ఏషు వస్వ్-ఆదీనామ్ అనధికారః ॥౩౧॥

[సిద్ధాన్తః, బాదరాయణ-మతమ్]

ఇతి ప్రాప్తే'భిధీయతే

౯౭ భావం తు బాదరాయణో'స్తి హి ॥౧।౩।౩౨॥

ఆదిత్య-వస్వ్-ఆదీనామ్ అపి తేష్వ్ అధికార-భావం భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే। అస్తి హ్య్ ఆదిత్య-వస్వ్-ఆదీనామ్ అపి స్వావస్థ-బ్రహ్మోపాసనేన వస్వ్-ఆదిత్య-ప్రాప్తి-పూర్వక-బ్రహ్మ-ప్రేప్సాసమ్భవః। ఇదానీం వస్వ్-ఆదీనామ్ అపి సతాం కల్పాన్తరే'పి వస్వ్-ఆదిత్య-ప్రాప్తిశ్ చాపేక్షితా భవతి।

[ఉక్తార్థోపపాదనమ్]

అత్ర హి కార్య-కారణోభయావస్థ-బ్రహ్మోపాసనం విధీయతే అసౌ వా ఆదిత్యో దేవ-మధు [ఛాన్., ౩.౧.౧] ఇత్య్ ఆరభ్య అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య [ఛాన్., ౩.౧౧.౧] ఇత్య్ అతః ప్రాగ్-ఆదిత్య-వస్వ్-ఆది-కార్య-విశేషావస్థం బ్రహ్మోపాస్యమ్ ఉపదిశ్యతే; అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య [ఛాన్., ౩.౧౧.౧] ఇత్య్ ఆదినా ఆదిత్యాన్తరాత్మతయావస్థితం కారణావస్థమ్ ఏవ బ్రహ్మోపాస్యమ్ ఉపదిశ్యతే। తద్ ఏవం కార్య-కారణోభయావస్థం బ్రహ్మోపాసీనః కల్పాన్తరే వస్వ్-ఆదిత్వం ప్రాప్య తద్-అన్తే కారణం పరం బ్రహ్మైవాప్నోతి।

[మధు-విద్యాయా బ్రహ్మ-విద్యాత్వమ్]

న హ వా అస్మా ఉదేతి న నిమ్రోచతి సకృద్ దివా హైవాస్మై భవతి య ఏతామ్ ఏవం బ్రహ్మోపనిషదం వేద [ఛాన్., ౩.౧౧.౩] ఇతి కృత్స్నాయా మధు-విద్యాయా బ్రహ్మోపనిషత్త్వ-శ్రవణాద్ బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-పర్యన్త-వస్వ్-ఆదిత్వ-ఫలస్య శ్రవణాచ్ చ వస్వ్-ఆది-భోగ్య-భూతాదిత్యాంశస్య విధీయమానమ్ ఉపాసనం తద్-అవస్థస్యైవ బ్రహ్మణ ఇత్య్ అవగమ్యతే। అత ఏవంవిధమ్ ఉపాసనమ్ ఆదిత్య-వస్వ్-ఆదీనామ్ అపి సమ్భవతి। ఏవం చ బ్రహ్మణ ఏవోపాస్యత్వాత్ తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిః [బృహద్., ౬.౪.౧౬] ఇత్య్ అప్య్ ఉపపద్యతే। తద్ ఆహ వృత్తి-కారః— అస్తి హి మధ్వ్-ఆదిషు సమ్భవో బ్రహ్మణ ఏవ సర్వత్ర నిచాయ్యత్వాత్ ఇతి॥

ఇతి మధ్వ్-అధికరణమ్॥౮॥

అపశూద్రాధికరణమ్॥౯॥

[అధికరణార్థః– త్రైవర్ణికేతరేషాం బ్రహ్మ-విద్యాస్వ్ అనధికారః]

[సంవర్గ-విద్యా, ఛాన్., ౪.౧.౨।3]

౮౦ శుగ్ అస్య తద్-అనాదర-శ్రవణాత్ తద్-ఆద్రవణాత్ సూచ్యతే హి॥౧।3।33॥

[విషయ-సంశయయోః స్వరూపమ్]

బ్రహ్మ-విద్యాయాం శూద్రస్యాప్య్ అధికారోఽస్తి న వేతి విచార్యతే; కిం యుక్తమ్। అస్తీతి। కుతః। అర్థిత్వ-సామర్థ్య-ప్రయుక్తత్వాద్ అధికారస్య, శూద్రస్యాపి తత్-సమ్భవాత్।

[శూద్రేషు కర్మానధికారః-విద్యాధికారయోర్ ఉపపత్తిః]

యద్య్ అప్య్ అగ్ని-విద్యా-సాధ్యేషు కర్మస్వ్ అనగ్ని-విద్యత్వాచ్ ఛూద్రస్యానధికారః; తథాపి మనోవృత్తి-మాత్రత్వాద్ బ్రహ్మోపాసనస్య తత్రాధికారోఽస్త్య్ ఏవ, శాస్త్రీయ-క్రియాపేక్షత్వేఽప్య్ ఉపాసనస్య తత్-తద్-వర్ణాశ్రమోచిత-క్రియాయా ఏవాపేక్షితత్వాచ్ ఛూద్రస్యాపి స్వ-వర్ణోచిత-పూర్వ-వర్ణ-శుశ్రూషైవ క్రియా భవిష్యతి। తస్మాచ్ ఛూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్తః [యజుర్. ౭.౧.౧.౧] ఇత్య్ అప్య్ అగ్ని-విద్యా-సాధ్య-యజ్ఞాది-కర్మానధికార ఏవ న్యాయ-సిద్ధోఽనూద్యతే।

[అశ్రుత-వేద-వేదాన్తస్యాపి శూద్రస్యోపాసనోపపత్తిః]

నన్వ్ అనధీత-వేదస్యాశ్రుత-వేదాన్తస్య బ్రహ్మ-స్వరూప-తద్-ఉపాసన-ప్రకారానభిజ్ఞస్య కథం బ్రహ్మోపాసనం సమ్భవత్య్ ఉచ్యతే– అనధీత-వేదస్యాశ్రుత-వేదాన్త-వాక్యస్యాపీతిహాస-పురాణ-శ్రవణేనాపి బ్రహ్మ-స్వరూప-తద్-ఉపాసన-జ్ఞానం సమ్భవతి। అస్తి చ శూద్రస్యాపీతిహాస-పురాణ-శ్రవణానుజ్ఞా శ్రావయేచ్ చతురో వర్ణాన్ కృత్వా బ్రాహ్మణమ్ అగ్రతః [మహాభా. శాల్య. 3౧౪.౪౫] ఇత్య్ ఆదౌ। దృశ్యన్తే చేతిహాస-పురాణేషు విదురాదయో బ్రహ్మ-నిష్ఠాః। తథోపనిషత్స్వ్ అపి సంవర్గ-విద్యాయాం శూద్రస్యాపి బ్రహ్మ-విద్యాధికారః ప్రతీయతే– శుశ్రూషుం హి జానశ్రుతిమ్ ఆచార్యో రైక్వః శూద్రేత్య్ ఆమన్త్ర్య తస్మై బ్రహ్మ-విద్యామ్ ఉపదిశతి– ఆజహారేమాః శూద్రానేనైవ ముఖేనాలాపయిష్యథాః [ఛాన్., ౪.౨.౫] ఇత్య్ ఆదినా। అతః శూద్రశ్యాప్య్ అధికారః సమ్భవతి॥

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే– న శూద్రస్యాధికారః సమ్భవతి, సామర్థ్యాభావాత్; న హి బ్రహ్మ-స్వరూప-తద్-ఉపాసన–ప్రకారమ్ అజానతః తద్-అఙ్గ-భూత-వేదాను-వచన-యజ్ఞాదిష్వ్ అనధికృతస్య ఉపాసనోపసంహార-సామర్థ్య-సమ్భవః; అసమర్థస్య చార్థిత్వ-సద్-భావేఽప్య్ అధికారో న సమ్భవతి; అసామర్థ్యం చ వేదాధ్యయనాభావాత్;

[కర్మానధికారవద్ ఏవ విద్యాస్వ్ అనధికారోఽపి]

యథైవ హి త్రైవర్ణిక-విషయాధ్యయన-విధి-సిద్ధ-స్వాధ్యాయ-సమ్పాద్య-జ్ఞాన-లాభేన కర్మ-విధయో జ్ఞాన-తద్-ఉపాయాదీన-పరాన్ న స్వీకుర్వన్తి; తథా బ్రహ్మోపాసన-విధయోఽపి।

అతో'ధ్యయన-విధి-సిద్ధ-స్వాధ్యాయాధిగత-జ్ఞానస్యైవ బ్రహ్మోపాసనోపాయత్వాచ్ ఛూద్రస్య బ్రహ్మోపాసన-సామర్థ్యాసమ్భవః।

[ఇతిహాస-పురాణయోర్ జ్ఞానోపాయత్వ-ప్రకారః]

ఇతిహాస-పురాణే'పి వేదోపబృంహణం కుర్వతీ ఏవోపాయభావమ్ అనుభవతః; న స్వాతన్త్ర్యేణ; శూద్రస్యేతిహాస-పురాణ-శ్రవణానుజ్ఞానం పాప-క్షయాది-ఫలార్థమ్; నోపాసనార్థమ్। విదురాదయస్ తు భవాన్తరాధిగత-జ్ఞానాప్రమోషాజ్ జ్ఞానవన్తః ప్రారబ్ధ-కర్మ-వశాచ్ చేదృశ-జన్మ-యోగిన ఇతి తేషాం బ్రహ్మ-నిష్ఠత్వమ్।

[జానశ్రుతేః శూద్ర-పద-ప్రయోగౌచిత్యమ్]

యత్ తు– సంవర్గ-విద్యాయాం శుశ్రూషోః శుద్రేతి సమ్బోధనం శూద్రస్యాధికారం సూచయతి– ఇతి; తన్ నేత్య్ ఆహ– శుగ్ అస్య తద్-అనాదర-శ్రవణాత్ తద్-ఆద్రవణాత్ సూచ్యతే హి– శుశ్రూషోర్ జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య బ్రహ్మ-జ్ఞాన-వైకల్యేన హంసోక్తానాదర-వాక్య-శ్రవణాత్ తదైవ బ్రహ్మ-విదో రైక్వస్య సకాశం ప్రత్యాద్రవణాచ్ ఛుగ్ అస్య సఞ్జాతేతి హి సూచ్యతే; అతః స శూద్రేత్య్ ఆమన్త్ర్యతే, న చతుర్థ-వర్ణత్వేన।

[శూద్ర-పద-వ్యుత్పత్తిః]

శోచతీతి హి శూద్రః; శుచేర్ దశ్ చ [ఉణాదిషు] ఇతి ర-ప్రత్యయే ధాతోశ్ చ దీర్ఘే చ-కారస్య చ ద-కారే శూద్ర ఇతి భవతి। అతః శోచితృత్వమ్ ఏవాస్య శూద్ర-శబ్ద-ప్రయోగేన సూచ్యతే; న జాతి-యోగః।

[ఆఖ్యాయికార్థః]

జానశ్రుతిః కిల పౌత్రాయణో బహు-ద్రవ్య-ప్రదో బహ్వ్-అన్న-ప్రదశ్ చ బభూవ। తస్య ధార్మికాగ్రేసరస్య ధర్మేణ ప్రీతయోః కయోశ్చిన్ మహాత్మనోర్ అస్య బ్రహ్మ-జిజ్ఞాసామ్ ఉత్పిపాదయిషతోః హంస-రూపేణ నిశాయామస్యావిదూరే గచ్ఛతోర్ అన్యతర ఇతరమ్ ఉవాచ– భో భో'యి భల్లాక్ష భల్లాక్ష జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం దివా జ్యోతిర్ ఆతతం తన్ మా ప్రసాఙ్క్షీస్ తత్ త్వా మా ప్రధాక్షీత్ [ఛాన్., ౪.౧.౨] ఇతి। ఏవం జానశ్రుతి-ప్రశంసా-రూపం వాక్యమ్ ఉపశ్రుత్య పరో హంసః ప్రత్యువాచ– కమ్వర ఏనమ్ ఏతత్ సన్తం సయుగ్వానమ్ ఇవ రైక్వమ్ ఆత్థ [ఛాన్., ౪.౧.3] ఇతి। కం సన్తమ్ ఏనం జానశ్రుతిం సయుగ్వానం రైక్వం బ్రహ్మ-జ్ఞమ్ ఇవ గుణ-శ్రేష్ఠమ్ ఏతద్ ఆత్థ; స బ్రహ్మ-జ్ఞో రైక్వ ఏవ లోకే గుణవత్తరః; మహతా ధర్మేణ సంయుక్తస్యాప్య్ అస్య జానశ్రుతేర్ అబ్రహ్మ-జ్ఞస్య కో గుణః, యద్ గుణ-జనితం తేజో రైక్వ-తేజ ఇవ మాం దహేద్ ఇత్య్ అర్థః।

[రైక్వ-పరిచయ-సమ్పాదనమ్]

ఏవమ్ ఉక్తేన పరేణ కో'సౌ రైక్వ ఇతి పృష్టః లోకే యత్ కిఞ్చిత్ సాధ్వ్ అనుష్ఠితం కర్మ, యచ్ చ సర్వ-చేతన-గతం విజ్ఞానమ్, తద్ ఉభయం యదీయ-జ్ఞాన-కర్మాన్తర్భూతమ్, స రైక్వ ఇత్య్ ఆహ।

[రైక్వోపసదనమ్]

తద్ ఏతద్ ధంస-వాక్యం బ్రహ్మ-జ్ఞాన-విధురతయా ఆత్మ-నిన్దా-గర్భం తద్వత్త్తయా చ రైక్వ-ప్రశంసా-రూపం జానశ్రుతిర్ ఉపశ్రుత్య తత్-క్షణాద్ ఏవ క్షత్తారం రైక్వాన్వేషణాయ ప్రేష్య తస్మిన్ విదిత్వా ఆగతే స్వయమ్ అపి రైక్వమ్ ఉపసద్య గవాం షట్ ఛతం నిష్కమ-శ్వతరీ-రథం చ రైక్వాయోపహృత్య రైక్వం ప్రార్థయామ్ ఆస— అను మ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతామ్ ఉపాస్సే [ఛాన్., ౪.౨.౨] ఇతి। త్వద్-ఉపాస్యాం పరాం దేవతాం మమానుశాధీత్య్ అర్థః।

[రైక్వేణ శూద్ర-పద-ప్రయోగ-హేతుః]

స చ రైక్వః స్వ-యోగ-మహిమ-విదిత-లోక-త్రయో జానశ్రుతేర్ బ్రహ్మ-జ్ఞాన–విధురతా-నిమిత్తానాదర-గర్భ-హంస-వాక్య-శ్రవణేన శోకావిష్టతాం తద్-అనన్తరమ్ ఏవ బ్రహ్మ-జిజ్ఞాసయోద్యోగం చ విదిత్వాస్య బ్రహ్మ-విద్యా-యోగ్యతామ్ అభిజ్ఞాయ చిర-కాల-సేవాం వినా ద్రవ్య-ప్రదానేన శుశ్రూషమాణస్యాస్య యావచ్ ఛక్తి-ప్రదానేన బ్రహ్మ-విద్యా ప్రతిష్ఠితా భవతీతి మత్వా తమ్ అనుగృహ్ణన్ తస్య శోకావిష్టతామ్ ఉపదేశ-యోగ్యతాఖ్యాపికాం శూద్ర-శబ్దేనామన్త్రణేన జ్ఞాపయన్న్ ఇదమ్ ఆహ– అహహారే త్వా శూద్ర తవైవ సహ గోభిర్ అస్తు [ఛాన్., ౪.౨.3] ఇతి। సహ గోభిర్ అయం రథస్ తవైవాస్తు; నైతావతా మహ్యం దత్తేన బ్రహ్మ-జిజ్ఞాసయా శోకావిష్టస్య తవ బ్రహ్మ-విద్యా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్య్ అర్థః।

[పునర్ ఉపసత్తిః, రైక్వేణోపదేశశ్ చ]

స చ జానశ్రుతిర్ భూయో'పి స్వ-శక్త్య్-అనుగుణమ్ ఏవ గవాదికం ధనం కన్యాం చ ప్రదాయోపససాద। స రైక్వః పునర్ అపి తస్య యోగ్యతామ్ ఏవ ఖ్యాపయఞ్ శూద్ర-శబ్దేనామన్త్ర్యాహ– ఆజహారేమాః శూద్రానేనైవ ముఖేనాలాపయిష్యథాః [ఛాన్., ౪.౨.౫] ఇతి। ఇమాని ధనాని శక్త్య్-అనుగుణాన్య్ ఆజహర్థ; అనేనైవ ద్వారేణ చిర-సేవయా వినాపి మాం త్వద్-అభిలషితం బ్రహ్మోపదేశ-రూప-వాక్యమ్ ఆలాపియష్యసీత్య్ ఉక్త్వా తస్మా ఉపదిదేశ।

[వివక్షితోపసంహారః]

అతః శూద్ర-శబ్దేన విద్యోపదేశ-యోగ్యతాఖ్యాపనార్థం శోక ఏవాస్య సూచితః; న చతుర్థ-వర్ణత్వమ్ ॥33॥

౯౯ క్షత్రియత్వ-గతేశ్ చ ॥౧।3।3౪॥

[ద్విజత్వ-స్థిరీకరణమ్]

బహుదాయీ ఇతి దాన-పతిత్వేన బహు-పాక్యః [ఛాన్., ౪.౧.౧] ఇత్య్ ఆదినా సర్వత ఏవమ్ ఏతద్ అన్నమ్ అత్స్యన్తి [ఛాన్., ౪.౧.౩] ఇత్య్ అన్తేన బహుతర-పక్వాన్న-ప్రదాయిత్వ-ప్రతీతేః సహసఞ్జిహాన ఏవ క్షత్తారమ్ ఉవాచ ఇతి క్షత్తృ-ప్రేషణాద్ బహు-గ్రామ-ప్రదానావగత-జనపదాధిపత్యాచ్ చాస్య జానశ్రుతేః క్షత్రియత్వ-ప్రతీతేశ్ చ న చతుర్థ-వర్ణత్వమ్॥౩౪॥

[సూత్ర-సఙ్గతిః]

తద్ ఏవమ్ ఉపక్రమగతాఖ్యాయికాయాం క్షత్రియత్వ-ప్రతీతిర్ ఉక్తా; ఉపసంహార-గతాఖ్యాయికాయామ్ అపి క్షత్రియత్వమ్ అస్య ప్రతీయత ఇత్య్ అత్రాహ–

౧౦౦ ఉత్తరత్ర చైత్రరథేన లిఙ్గాత్॥౧।౩।౩౫॥

[క్షత్రియత్వ-స్థిరీకరణమ్]

అస్య జానశ్రుతేర్ ఉపదిశ్యమానాయామ్ అస్యామ్ ఏవ సంవర్గ-విద్యాయామ్ ఉత్తరత్ర కీర్త్యమానేనాభిప్రతారి-నామ్నా చైత్రరథేన క్షత్రియేణాస్య క్షత్రియత్వం గమ్యతే। కథమ్ అథ హ శౌనకం చ కాపేయమ్ అభిప్రతారిణం చ కాక్ష-సేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే [ఛాన్., ౪.౩.౫] ఇత్య్ ఆదినా బ్రహ్మచారిన్న్ ఏదమ్ ఉపాస్మహే [ఛాన్., ౪.౩.౭] ఇత్య్ అన్తేన కాపేయాభిప్రతారిణోర్ భిక్షమాణస్య బ్రహ్మచారిణశ్ చ సంవర్గ-విద్యా-సమ్బన్ధిత్వం ప్రతీయతే। తేషు చాభిప్రతారీ క్షత్రియః, ఇతరౌ బ్రాహ్మణౌ, అతో'స్యాం విద్యాయాం బ్రాహ్మణస్య తద్-ఇతరేషు చ క్షత్రియస్యైవాన్వయో దృశ్యతే; న శూద్రస్య। అతో'స్యాం విద్యాయామ్ అన్వితాద్ రైక్వాద్ బ్రాహ్మణాద్ అన్యస్య జానశ్రుతేర్ అపి క్షత్రియత్వమ్ ఏవ యుక్తమ్; న చతుర్థ-వర్ణత్వమ్।

[ఉక్తార్థే ఆక్షేపస్ తత్-పరిహారశ్ చ]

నన్వ్ అస్మిన్ ప్రకరణే'భిప్రతారిణశ్ చైత్రరథత్వం క్షత్రియత్వం చ న శ్రుతమ్; తత్ కథమస్యాభిప్రతారిణః చైరథత్వం కథం వా క్షత్రియత్వం తత్రాహ లిఙ్గాత్– ఇతి। అథ హ శౌనకం చ కాపేయమ్ అభిప్రతారిణం చ కాక్ష సేనిమ్ [ఛాన్., ౪.౩.౫] ఇత్య్ అభిప్రతారిణః కాపేయ-సాహచర్యాల్ లిఙ్గాద్ అస్యాభిప్రతారిణః కాపేయ-సమ్బన్ధః ప్రతీయతే; అన్యత్ర చ ఏతేన వై చైత్రరథం కాపేయా అయాజయన్ [తాణ్డ్య. ౨.౧౨.౫] ఇతి కాపేయస-బన్ధినశ్ చైత్రరథత్వం శ్రూయతే; తథా చైత్రరథస్య క్షత్రియత్వం తస్మాచ్ చైత్రరథో నామైకః క్షత్రపతిర్ అజాయత [శతపథ. ౧౧.౫.౩.౧౩] ఇతి; అతో'భిప్రతారిణశ్ చైత్రరథత్వం క్షత్రియత్వం చ గమ్యతే॥౩౫॥

[సూత్రయోః సఙ్గతిః]

తద్ ఏవం న్యాయ-విరోధిని శూద్రస్యాధికారే లిఙ్గం నోపలభ్యత ఇత్య్ ఉక్తమ్,

ఇదానీం న్యాయ-సిద్ధః శూద్రస్యానధికారః శ్రుతి-స్మృతిభిర్ అనుగృహ్యత ఇత్య్ ఆహ–

౧౦౧ సంస్కార-పరామర్శాత్ తద్-ఆభావాభిలాపాచ్ చ ॥౧।౩।౩౬॥

[ఉపనయనస్య త్రైవర్ణికతా-స్థాపకత్వమ్]

బ్రహ్మ-విద్యోపదేశేషూపనయన-సంస్కారః పరామృశ్యతే– ఉప త్వా ఆనేష్యే [ఛాన్., ౪.౪.౫] తం హోపనిన్యే [ఆప. శ్రౌ. సూ.] ఇత్య్ ఆదిషు। శూద్రస్య చోపనయనాది-సంస్కారాభావో'భిలప్యతే– న శూద్రే పాతకం కిఞ్చిన్ న చ సంస్కారమ్ అర్హతి [మను. ౧౦.౧౨౬], చతుర్థో వర్ణ ఏక-జాతిర్ న చ సంస్కారమ్ అర్హతి [గౌత. ౧౦.౯] ఇత్య్ ఆదిషు॥౩౬॥

౧౦౨ తద్-అభావ-నిర్ధారణే చ ప్రవృత్తేః॥౧।౩।౩౭॥

[ఉపదేశాత్ పూర్వం బ్రాహ్మణత్వ-నిర్ణయ-ప్రవృత్తి-దర్శనం విద్యాన్తరే]

నైతద్ అబ్రాహ్మణో వివక్తుమ్ అర్హతి సమిధం సోమ్యాహర [ఛాన్., ౪.౪.౫] ఇతి శుశ్రూషోర్ జాబాలస్య శూద్రత్వాభావ-నిర్ధారణే సత్య్ ఏవ విద్యోపదేశ-ప్రవృత్తేశ్ చ న శూద్రస్యాధికారః॥౩౭॥

౧౦౩ శ్రవణాధ్యయనార్థ-ప్రతిషేధాత్॥౧।౩।౩౮॥

[శూద్రే'ధ్యయనోపాసన-నిషేధస్య శ్రౌతతా]

శూద్రస్య వేద-శ్రవణ-తద్-అధ్యయన-తద్-అర్థానుష్ఠానాని ప్రతిషిధ్యన్తే పద్యు హ వా ఏతచ్ ఛ్మశానం యచ్ ఛూద్రస్ తస్మాచ్ ఛూద్ర-సమీపే నాధ్యేతవ్యం తస్మాచ్ ఛూద్రో బహు-పశుర్ అయజ్ఞీయః ఇతి। బహు-పశుః పశు-సదృశ ఇత్య్ అర్థః। అనుపశృణ్వతో'ధ్యయన-తద్-అర్థ-జ్ఞాన-తద్-అర్థానుష్ఠానాని న సమ్భవన్తి; అతస్ తాన్య్ అపి ప్రతిషిద్ధాన్య్ ఏవ॥౩౮॥

౧౦౪ స్మృతేశ్ చ॥౧।౩।౩౯॥

[ఉక్తార్థస్య స్మృతితః సిద్ధిః]

స్మర్యతే చ శ్రవణాది-నిషేధః అథ హాస్య వేదమ్ ఉపశృణ్వతస్ త్రపు-జతుభ్యాం శ్రోత్ర-ప్రతిపూరణమ్ ఉదాహరణే జిహ్వా-చ్ఛేదో ధారణే శరీర-భేదః [గౌత. ధ. ౨.౧౨.౩] ఇతి, న చాస్యోపదిశేద్ ధర్మం నచాస్య వ్రతమ్ ఆదిశేత్ [మను. ౪.౮౦] ఇతి చ; అతః శూద్రస్యానధికార ఇతి సిద్ధమ్॥౩౯॥

[అస్యాధికరణస్య పరాభిమతార్థ-విరుద్ధతా]

యే తు నిర్విశేష-చిన్-మాత్రం బ్రహ్మైవ పరమార్థః; అన్యత్ సర్వం మిథ్యా-భూతమ్; బన్ధశ్ చాపారమార్థికః; స చ వాక్య-జన్య-వస్తు-యాథాత్మ్య-జ్ఞాన-మాత్ర-నివర్త్యః; తన్-నివృత్తిర్ ఏవ మోక్షః– ఇతి వదన్తి; తైర్ బ్రహ్మ-జ్ఞానే శూద్రాదేర్ అనధికారో వక్తుం న శక్యతే; అనుపనీతస్య అనధీత-వేదస్యాశ్రుత-వేదాన్త-వాక్యస్యాపి యస్మాత్ కస్మాద్ అపి నిర్విశేష-చిన్-మాత్రం బ్రహ్మైవ పరమార్థో'న్యత్ సర్వం తస్మిన్ పరికల్పితం మిథ్యా-భూతమ్ ఇతి వాక్యాద్ వస్తు-యాథాత్మ్య-జ్ఞానోత్పత్తేః, తావతైవ బన్ధ-నివృత్తేశ్ చ। న చ తత్ త్వమ్ అస్య్ ఆది వాక్యేనైవ జ్ఞానోత్పత్తిః కార్యా న వాక్యాన్తరేణేతి నియన్తుం శక్యమ్; జ్ఞానస్యాపురుష-తన్త్రత్వాత్, సత్యాం సామగ్ర్యామ్ అనిచ్ఛతో'పి జ్ఞానోత్పత్తేః।

[వేదాయత్త-జ్ఞానస్యైవ బన్ధ-నివర్తకత్వాశఙ్కా తత్-పరిహారశ్ చ]

న చ వేద-వాక్యాద్ ఏవ వస్తు-యాథాత్మ్య-జ్ఞానే సతి బన్ధ-నివృత్తిర్ భవతీతి శక్యం వక్తుమ్, యేన కేనాపి వస్తు-యాథామ్య-జ్ఞానే సతి భ్రాన్తి-నివృత్తేః; పౌరుషేయాద్ అపి నిర్విశేష-చిన్-మాత్రం బ్రహ్మ పరమార్థో'న్యత్ సర్వం మిథ్యా-భూతమ్ ఇతి వాక్యాజ్ జ్ఞానోత్పత్తేస్ తావతైవ భ్రమ-నివృత్తేశ్చ। యథా పౌరుషేయాద్ అప్య్ ఆప్త-వాక్యాచ్ ఛుక్తికా-రజతాది-భ్రాన్తిర్ బ్రాహ్మణస్య శూద్రాదేర్ అపి నివర్తతే, తద్వద్ ఏవ శూద్రస్యాపి వేదవిత్ సమ్ప్రదాయాగత-వాక్యాద్ వస్తు-యాథాత్మ్య-జ్ఞానేన జగద్-భ్రమ-నివృత్తిర్ అపి భవిష్యతి॥

[వేదవిద్భిః శూద్రస్య జ్ఞానాసమ్భవ-శఙ్కా– తత్-పరిహారౌ]

న చాస్యోపదిశేద్ ధర్మమ్ [మను. ౪.౮౦] ఇత్య్ ఆదినా వేద-విదః శూద్రాదిభ్యో న వదన్తీతి చ న శక్యం వక్తుమ్, తత్ త్వమ్ అస్యాది వాక్యావగత-బ్రహ్మాత్మ-భావానాం వేద-శిరసి వర్తమానతయా దగ్ధాఖిలాధికారత్వేన నిషేధ-శాస్త్ర-కిఙ్కరత్వాభావాత్, అతిక్రాన్త-నిషేధైర్ వా కైశ్చిద్ ఉక్తాద్ వాక్యాచ్ ఛూద్రాదేర్ జ్ఞానమ్ ఉత్పద్యత ఏవ।

[పౌరుషేయ-వాక్యాద్ బన్ధ-హేతు-భ్రమ-నివృత్తి-శఙ్కా– తత్-పరిహారౌ]

న చ వాచ్యం– శుక్తికాదౌ రజతాది-భ్రమ-నివృత్తివత్ పౌరుషేయ–వాక్య-జన్య-తత్త్వ-జ్ఞాన-సమనన్తరం శూద్రస్య జగద్-భ్రమో న నివర్తత ఇతి; తత్ త్వమ్ అస్యాది వాక్య-శ్రవణ-సమనన్తరం బ్రాహ్మణస్యాపి జగద్-భ్రమానివృత్తేః। నిదిధ్యాసనేన ద్వైత-వాసనాయాం నిరస్తాయామ్ ఏవ తత్ త్వమ్ అస్యాది వాక్యం నివర్తక-జ్ఞానమ్ ఉత్పాదయతీతి చేత్– పౌరుషేయమ్ అపి వాక్యం శూద్రాదేస్ తథైవేతి న కశ్చిద్ విశేషః।

నిదిధ్యాసనం హి నామ బ్రహ్మాత్మత్వ-భావాభిధాయి వాక్యం యద్-అర్థ-ప్రతిపాదన-యోగ్యమ్, తద్-అర్థ-భావనా; సైవ విపరీత-వాసనాం నివర్తయతీతి దృష్టార్థత్వం నిదిధ్యాసన-విధేర్ బ్రూషే, వేదానువచనాదీన్య్ అపి వివిదిషోత్పత్తావ్ ఏవోపయుజ్యన్తే ఇతి శూద్రస్యాపి వివిదిషాయాం జాతాయాం పౌరుషేయ-వాక్యాన్ నిదిధ్యాసనాదిభిర్ విపరీత-వాసనాయాం నిరస్తాయాం జ్ఞానమ్ ఉత్పత్స్యతే; తేనైవాపారమార్థికో బన్ధో నివర్తిష్యతే।

[ముఖాన్తరేణ జ్ఞాన-సమ్భవ-ప్రదర్శనతః పరాభిప్రాయ-నిరసనమ్]

అథవా తర్కానుగృహీతాత్ ప్రత్యక్షాద్ అనుమానాచ్ చ నిర్విశేష-స్వ-ప్రకాశ-చిన్-మాత్ర-ప్రత్యగ్-వస్తున్య్ అజ్ఞాన-సాక్షిత్వం, తత్-కృత-వివిధ-విచిత్ర-జ్ఞాతృ-జ్ఞేయ-వికల్ప-రూపం కృత్స్నం జగచ్ చాధ్యస్తమ్ ఇతి నిశ్చిత్యైవమ్భూత-పరిశుద్ధ-ప్రత్యగ్-వస్తున్య్ అనవరత-భావనయా విపరీత-వాసనాం నిరస్య తద్ ఏవ ప్రత్యగ్-వస్తు సాక్షాత్కృత్య శూద్రాదయోఽపి విమోక్ష్యన్త ఇతి మిథ్యా-భూత-విచిత్రైశ్వర్య-విచిత్ర-సృష్ట్య్-ఆద్య్-అలౌకికానన్త-విశేషావలమ్బినా వేదాన్త-వాక్యేన న కిఞ్చిత్ ప్రయోజనమ్ ఇహ దృశ్యత ఇతి శూద్రాదీనామ్ ఏవ బ్రహ్మ-విద్యాయామ్ అధికారః సుశోభనః।

[శ్రుతి-వైయర్థ్య-రూపమ్ అనుపపత్త్య్-అన్తరమ్]

అనేనైవ న్యాయేన బ్రాహ్మణాదీనామ్ అపి బ్రహ్మ-వేదన-సిద్ధేర్ ఉపనిషచ్ చ తపస్వినీ దత్త-జలాఞ్జలిః స్యాత్।

[ప్రకారాన్తరేణ శ్రుతి-జన్య-జ్ఞానావశ్యకత్వ-శఙ్కా తత్-పరిహారశ్ చ]

న చ వాచ్యం నైసర్గిక-లోక-వ్యవహారే భ్రామ్యతోఽస్య కేనచిద్ అయం లౌకిక-వ్యవహారో భ్రమః, పరమార్థస్ త్వ్ ఏవమ్ ఇతి సమర్పితే సత్య్ ఏవ ప్రత్యక్షానుమాన-వృత్త-బుభుత్సా జాయత ఇతి తత్-సమర్పికా శ్రుతిర్ అప్య్ ఆస్థేయేతి; యతో భవ-భయ-భీతానాం సాఙ్ఖ్యాదయ ఏవ ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం వస్తు-నిరూపణం కుర్వన్తః ప్రత్యక్షానుమాన-వృత్త-బుభుత్సాం జనయన్తి; బుభుత్సాయాం చ జాతాయాం ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్ ఏవ వివిక్త-స్వభావాభ్యాం నిత్య-శుద్ధ-స్వ-ప్రకాశాద్వితీయ-కూటస్థ-చైతన్యమ్ ఏవ సత్, అన్యత్స్ అర్వం తస్మిన్న్ అధ్యస్తమ్ ఇతి సువివేచమ్। ఏవమ్భూతే స్వ-ప్రకాశే వస్తుని శ్రుతి-సమధిగమ్యం విశేషాన్తరం చ నాభ్యుపగమ్యతే; అధ్యస్తాతద్-రూప-నివర్తినీ హి శ్రుతిర్ అపి త్వన్-మతే। న చ సత ఆత్మన ఆనన్ద-రూపతాజ్ఞానాయ ఉపనిషదాస్థేయా, చిద్-రూపతాయా ఏవ సకలేతరాతద్-రూప-వ్యావృత్తాయా ఆనన్ద-రూపత్వాత్।

[ఉపాసనస్య వేదాన్త-విహితస్య మోక్షోపాయత్వ-వాదినా సర్వ-దోషాభావః]

యస్య తు మోక్ష-సాధనతయా వేదాన్త-వాక్యైర్ విహితం జ్ఞానమ్ ఉపాసన-రూపమ్, తచ్ చ పరబ్రహ్మ-భూత-పరమ-పురుష-ప్రీణనమ్, తచ్ చ శాస్త్రైక-సమధిగమ్యమ్, ఉపాసన-శాస్త్రం చోపనయనాది-సంస్కృతాధీత-స్వాధ్యాయ-జనితం జ్ఞానం వివేక-విమోకాది-సాధనానుగృహీతమ్ ఏవ స్వోపాయతయా స్వీకరోతి, ఏవం రూపోపాసన-ప్రీతః పురుషోత్తమ ఉపాసకం స్వాభావికాత్మ-యాథాత్మ్య-జ్ఞాన-దానేన కర్మ-జనితాజ్ఞానం నాశయన్ బన్ధాన్ మోచయతీతి పక్షః; తస్య యథోక్తయా నీత్యా శూద్రాదేర్ అనధికార ఉపపద్యతే॥

ఇత్య్ అపశూద్రాధికరణమ్॥౯॥

ప్రమితాధికరణ-శేషః ॥౧౦॥

[పూర్వేణాధికరణేన ప్రసక్తిః]

తద్ ఏవం ప్రసక్తానుప్రసక్తాధికార-కథాం పరిసమాప్య ప్రకృతస్యాఙ్గుష్ఠ-ప్రమితస్య భూత-భవ్యేశితృత్వావగత పరబ్రహ్మ-భావోత్తమ్పనం హేత్వ్-అన్తరమ్ ఆహ–

౧౦౫ కమ్పనాత్ ॥౧।౩।౪౦॥

[సూత్రార్థ-వివృతిః]

అఙ్గుష్ఠ-మాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి [కఠ., ౨.౪.౧౨] అఙ్గుష్ఠ-మాత్రః పురుషో'న్తరాత్మా [కఠ., ౨.౬.౧౭] ఇత్య్ అనయోర్ వాక్యయోర్ మధ్యే యద్ ఇదం కిం చ జగత్ సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిఃసృతమ్। మహద్ భయం వజ్రమ్ ఉద్యతం య ఏతద్ విదుర్ అమృతాస్ తే భవన్తి। భయాద్ అస్యాగ్నిస్ తపతి భయాత్ తపతి సూర్యః। భయాదిన్ద్రశ్ చ వాయుశ్ చ మృత్యుర్ ధావతి పఞ్చమః [కఠ., ౨.౬.౪] ఇతి కృత్స్నస్య జగతో'గ్ని-సూర్యాదీనాం చాస్మిన్న్ అఙ్గుష్ఠ-మాత్రే పురుషే ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టే స్థితానాం సర్వేషాం తతో నిఃసృతానాం తస్మాత్ సఞ్జాత-మహా-భయ-నిమిత్తమ్ ఏజనం కమ్పనం శ్రూయతే। తచ్-ఛాసనాతివృత్తౌ కిం భవిష్యతీతి మహతో భయాద్ వజ్రాదివోద్యతాత్ కృత్స్నం జగత్ కమ్పత ఇత్య్ అర్థః।

[విషయ-వాక్యస్య యోజనాయా అనుశాసనాత్ సిద్ధిః]

భయాద్ అస్యాగ్నిస్ తపతి [కఠ., ౨.౬.3] ఇత్య్ అనేనైకార్థ్యాన్ మహద్ భయం వజ్రమ్ ఉద్యతమ్ [కఠ., ౨.౬.౨] ఇతి పఞ్చమ్య్ అర్థే ప్రథమా। అయం చ పరస్య బ్రహ్మణః స్వభావ ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః [బృహద్., ౫.౮.౯], భీషాస్మాద్వాతః పవతే భీషోదేతి సూర్యః। భీషాస్మాద్ అగ్నిశ్ చేన్ద్రశ్ చ। మృత్యుర్ ధావతి పఞ్చమః [తై., ౨.౮.౧] ఇతి పరస్య బ్రహ్మణః పురుషోత్తమస్యైవం-విధైశ్వర్యావగతేః ॥౪౦॥

ఇతశ్ చాఙ్గుష్ఠ-ప్రమితః పురుషోత్తమః

౧౦౬ జ్యోతిర్ దర్శనాత్ ॥౧।౩।౪౧॥

[సూత్రార్థ-వివృతిః, పరస్య బ్రహ్మణర్ జ్యోతిష్ట్వం చ]

తయోర్ ఏవాఙ్గుష్ఠ-ప్రమిత-విషయయోర్ వాక్యయోర్ మధ్యే పరబ్రహ్మాసాధారణం సర్వ-తేజసాం ఛాదకం సర్వ-తేజసాం కారణ-భూతమ్ అనుగ్రాహకం చాఙ్గుష్ఠ-ప్రమితస్య జ్యోతిర్ దృశ్యతే– న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్ర-తారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతో'యమ్ అగ్నిః। తమ్ ఏవ భాన్తమ్ అనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమ్ ఇదం విభాతి ॥ [కఠ., ౨.౫.౧౫] ఇతి।

అయమ్ ఏవ శ్లోక ఆథర్వణే పరం బ్రహ్మాధికృత్య శ్రూయతే। పర-జ్యోతిష్ట్వం చ సర్వత్ర పరస్య బ్రహ్మణః శ్రూయతే। యథా– పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే [ఛాన్., ౮.౧౨.౨] తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతే'మృతమ్ [బృహద్., ౬.౪.౧౬] అథ యద్ అతః పరో దివో జ్యోతిర్ దీప్యతే [ఛాన్., ౩.౧౩.౭] ఇత్య్ ఆదిషు। అతో అఙ్గుష్ఠ-ప్రమితః పరం బ్రహ్మ॥౪౧॥

ఇతి ప్రమితాధికరణ-శేషః॥౧౦॥

అర్థాన్తరత్వాది-వ్యపదేశాధికరణమ్॥౧౧॥

[అధికరణార్థః– నామ-రూపనిర్వోఢా ఆకాశః, పరమాత్మా]

[దహర-విద్యా-శేష-భూతమ్, ఛాన్., ౮.౧౪]

౧౦౭ ఆకాశో'ర్థాన్తరత్వాది-వ్యపదేశాత్॥౧।౩।౪౨॥

[విషయ-వాక్య-ప్రదర్శనమ్]

ఛాన్దోగ్యే శ్రూయతే ఆకాశో హ వై నామ-రూపయోర్ నిర్వహితా తే యద్ అన్తరా తద్ బ్రహ్మ తద్ అమృతం స ఆత్మా [ఛాన్., ౮.౧౪.౧] ఇతి।

[సంశయాకారః]

తత్ర సంశయః– కిమ్ అయమ్ ఆకాశ-శబ్ద-నిర్దిష్టో ముక్తాత్మా, ఉత పరమాత్మా– ఇతి।

[పూర్వ-పక్షః]

కిం యుక్తం ముక్తాత్మేతి। కుతః। అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ ముఖాత్ ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమ్ అకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మ-లోకమ్ అభిసమ్భవామి॥ [ఛాన్., ౮.౧౩.౧] ఇతి ముక్తస్యానన్తర-ప్రకృతత్వాత్, తే యద్ అన్తరా [ఛాన్., ౮.౧౪.౧] ఇతి చ నామ-రూప-వినిర్ముక్తస్య తస్యాభిధానాత్, నామ-రూపయోర్ నిర్వహితా [ఛాన్., ౮.౧౪.౨] ఇతి చ స ఏవ పూర్వావస్థయోపలిలక్షయిషితః; స ఏవ హి దేవాది-రూపాణి నామాని చ పూర్వమ్ అబిభృత; తస్యైవ నామ-రూప-వినిర్ముక్తా సామ్ప్రతికావస్థా తద్ బ్రహ్మ తద్ అమృతమ్ [ఛాన్., ౮.౧౪.౧] ఇత్య్ ఉచ్యతే। ఆకాశ-శబ్దశ్ చ తస్మిన్న్ అప్య్ అసఙ్కుచిత-ప్రకాశ-యోగాద్ ఉపపద్యతే।

[పరమాత్మ-ప్రతిపాదన-వాక్య-శేషత్వ-కృత-పరమాత్మ-పరత్వ-శఙ్కా– తద్-దూషణే]

నను దహర-వాక్య-శేషత్వాద్ అస్య స ఏవ దహరాకాశో'యమ్ ఇతి ప్రతీయతే। తస్య చ పరమాత్మత్వం నిర్ణీతమ్। మైవం, ప్రజాపతి-వాక్య-వ్యవధానాత్। ప్రజాపతి-వాక్యే చ ప్రత్యగాత్మనో ముక్త్యవస్థాన్తం రూపమ్ అభిహితమ్; అనన్తరం చ విధూయ పాపమ్ [ఛాన్., ౮.౧౩.౧] ఇతి స ఏవ ముక్తావస్థః ప్రస్తుతః। అతో'త్రాకాశో ముక్తాత్మా॥

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

ఇతి ప్రాప్తే ఉచ్యతే– ఆకాశో'ర్థాన్తరత్వాది-వ్యపదేశాత్– ఇతి। ఆకాశః పరం బ్రహ్మ। కుతః। అర్థాన్తరత్వాది-వ్యపదేశాత్। అర్థాన్తరత్వ-వ్యపదేశస్ తావత్— ఆకాశో హ వై నామ-రూపయోర్ నిర్వహితా [ఛాన్., ౮.౧౪.౧] ఇతి నామ-రూపయోర్ నిర్వోఢృత్వం బద్ధ-ముక్తోభయావస్థాత్ ప్రత్యగాత్మనో'ర్థాన్తరత్వమ్ ఆకాశస్యోపపాదయతి। బద్ధావస్థః స్వయం కర్మ-వశాన్ నామ-రూపే భజమానో న నామ-రూపే నిర్వోఢుం శక్నుయాత్; ముక్తావస్థస్య జగద్-వ్యాపారాసమ్భవాన్ న నితరాం నామ-రూప-నిర్వోఢృత్వమ్; ఈశ్వరస్య తు సకల-జగన్-నిర్మాణ-ధురన్ధరస్య నామ-రూపయోర్ నిర్వోఢృత్వం శ్రుత్యైవ ప్రతిపన్నమ్ అనేన జీవేనాత్మనా అనుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణి [ఛాన్., ౬.౩.౨], యః సర్వ-జ్ఞః సర్వ-విద్యస్య జ్ఞాన-మయం తపః। తస్మాద్ ఏతద్ బ్రహ్మ నామ-రూపమ్ అన్నం చ జాయతే [ముణ్డ్., ౧.౧.౯], సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాభివదన్యద్ ఆస్తే ఇత్య్ ఆదిషు। అతో నిర్వాహ్యానామ-రూపాత్ ప్రత్యగాత్మనో నామ-రూపయోర్ నిర్వోఢాయమాకాశో'ర్థాన్తర-భూతః పరమ్ ఏవ బ్రహ్మ। తద్ ఏవోపపాదయతి తే యద్ అన్తరా [ఛాన్., ౮.౧౪.౧] ఇతి। యస్మాద్ అయమ్ ఆకాశో నామ-రూపే అన్తరా– తాభ్యామ్ అస్పృష్టో'ర్థాన్తర-భూతః, తస్మాత్ తయోర్ నిర్వోఢా అపహత-పాప్మత్వాత్ సత్య-సఙ్కల్పత్వాచ్ చ నిర్వహితేత్య్ అర్థః। ఆది-శబ్దేన బ్రహ్మత్వాత్మత్వామృతత్వాని గృహ్యన్తే। నిరుపాధిక-బృహత్త్వాదయో హి పరమాత్మన ఏవ సమ్భవన్తి; తేనాత్రాకాశః పరమ్ ఏవ బ్రహ్మ।

[అధికరణ-ద్వయార్థ-నిగమనమ్]

యత్ పునర్ ఉక్తం ధూత్వా శరీరమ్ [ఛాన్., ౮.౧౪.౧] ఇతి ముక్తో'నన్తర-ప్రకృత ఇతి తన్ న, బ్రహ్మ-లోకమ్ అభిసమ్భవామి [ఛాన్., ౮.౧౪.౧] ఇతి పరస్యైవ బ్రహ్మణో'నన్తర-ప్రకృతత్వాత్। యద్య్ అప్య్ అభిసమ్భవితుర్ ముక్తస్యాభిసమ్భావ్యతయా పరం బ్రహ్మ నిర్దిష్టమ్, తథాప్య్ అభిసమ్భవితుర్ ముక్తస్య నామ-రూప-నిర్వోఢుత్వాద్య్-అసమ్భవాద్ అభిసమ్భావ్యం పరమ్ ఏవ బ్రహ్మ తత్ర ప్రత్యేతవ్యమ్।

[ప్రజాపతి-వాక్యస్యావ్యవధాయకత్వమ్]

కిం చ ఆకాశ-శబ్దేన ప్రకృతస్య దహరాకాశస్యాత్ర ప్రత్యభిజ్ఞానాత్, ప్రజాపతి-వాక్యస్యాప్య్ ఉపాసక-స్వరూప-కథనార్థత్వాద్ ఉపాస్య ఏవ దహరాకాశః ప్రాప్యతయేహోపసంహ్రియత

ఇతి యుక్తమ్। ఆకాశ-శబ్దశ్ చ ప్రత్యగాత్మని న క్వచిద్ దృష్ట-చరః। అతో'త్రాకాశః పరం బ్రహ్మ॥౪౨॥

అథ స్యాత్– ప్రత్యగాత్మనో'ర్థాన్తర-భూతమ్ ఆత్మాన్తరమ్ ఏవ నాస్తి, ఐక్యోపదేశాత్, ద్వైత-ప్రతిషేధాచ్ చ। శుద్ధావస్థ ఏవ హి ప్రత్యగాత్మా పరమాత్మా పరం బ్రహ్మ పరమేశ్వర ఇతి చ వ్యపదిశ్యతే; అతః ప్రకృతాన్ ముక్తాత్మనో'భిసమ్భవతుర్ నార్థాన్తరమ్ అభిసమ్భావ్యో బ్రహ్మ-లోకః; అతో నామ-రూపయోర్ నిర్వహితా ఆకాశో'పి స ఏవ భవితుమ్ అర్హతీత్య్ అత ఉత్తరం పఠతి–

౧౦౮ సుషుప్త్య్-ఉత్క్రాన్త్యోర్ భేదేన॥౧।౩।౪౩॥

[సూత్రార్థ-వివరణమ్]

వ్యపదేశాద్ ఇతి వర్తతే, సుషుప్త్య్-ఉత్క్రాన్త్యోః ప్రత్యగాత్మనో'ర్థాన్తరత్వేన పరమాత్మనో వ్యపదేశాత్ ప్రత్యగాత్మనో'ర్థాన్తర-భూతః పరమాత్మాస్త్య్ ఏవ। తథా హి– వాజసనేయకే కతమ ఆత్మా యో'యం విజ్ఞాన-మయః ప్రాణేషు [బృహద్., ౬.౩.౭] ఇతి ప్రకృతస్య ప్రత్యగాత్మనః సుషుప్త్య్-అవస్థాయామ్ అకిఞ్చిజ్-జ్ఞస్య సర్వ-జ్ఞేన పరమాత్మనా పరిష్వఙ్గ ఆమ్నాయతే– ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం [బృహద్., ౬.౩.౨౧] ఇతి; తథోత్క్రాన్తావ్ అపి ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతి [బృహద్., ౬.౩.౩౫] ఇతి। న చ స్వరూపత ఉత్క్రామతో వా అస్యాకిఞ్చిజ్-జ్ఞస్య తదానీమ్ ఏవ స్వేనైవ సర్వ-జ్ఞేన సతా పరిష్వఙ్గాన్వారోహౌ సమ్భవతః న చ క్షేత్రజ్ఞాన్తరేణ, తస్యాపి సర్వ-జ్ఞత్వాసమ్భవాత్॥౪౩॥

[ఉక్తార్థే హేత్వ్-అన్తర-వర్ణన-పరసూత్రావతరణమ్]

ఇతశ్ చ ప్రత్యగాత్మనో'ర్థాన్తర-భూతః పరమాత్మేత్య్ ఆహ–

౧౦౯ పత్య్-ఆది-శబ్దేభ్యః॥౧।౩।౪౪॥

[సూత్రార్థ-వివరణమ్]

అయం పరిష్వఙ్గకః పరమాత్మా ఉత్తరత్ర పత్య్-ఆది-శబ్దైర్ వ్యపదిశ్యతే సర్వస్యాధిపతిః సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా కనీయాన్। ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిర్ ఏష భూత-పాల ఏష సేతుర్ విధరణ ఏషాం లోకానామ్ అసమ్భేదాయ। తమ్ ఏతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి…। ఏతమ్ ఏవ విదిత్వా మునిర్ భవతి। ఏతమ్ ఏవ ప్రవ్రాజినో లోకమ్ ఇచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి [బృహద్., ౬.౪.౨౨], స వా ఏష మహానజ ఆత్మాన్నాదో వసుదానః [బృహద్., ౬.౪.౨౪], అజరో'మృతో'భయో బ్రహ్మ [బృహద్., ౬.౪.౨౫] ఇతి।

[పతిత్వాదేః పరమాత్మాసాధారణత్వమ్ ఐక్యోపదేశ-తాత్పర్యం చ]

ఏతే చ పతిత్వ-జగద్-విధరణత్వ-సర్వేశ్వరత్వాదయః ప్రత్యగాత్మని ముక్తావస్థేఽపి న కథఞ్చిత్ సమ్భవన్తి। అతో ముక్తాత్మనోఽర్థాన్తర-భూతో నామ-రూపయోర్ నిర్వహితాకాశః। ఐక్యోపదేశస్ తు సర్వస్య చిద్-అచిద్-ఆత్మకస్య బ్రహ్మ-కార్యత్వేన తద్-ఆత్మకత్వాయత్త ఇతి సర్వం ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ తజ్ జలాన్ [ఛాన్., ౩.౧౪.౧] ఇత్య్ ఆదిభిర్ వాక్యైః ప్రతిపాద్యత ఇతి పూర్వమ్ ఏవ సమర్థితమ్। ద్వైత-ప్రతిషేధశ్ చ తత ఏవేత్య్ అనవద్యమ్॥౪౩॥

ఇత్య్ అర్థాన్తరత్వాది-వ్యపదేశాధికరణమ్॥౧౧॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-రచితే బ్రహ్మసూత్ర-భాష్యే ప్రథమస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః।

ప్రథమాధ్యాయే

చతుర్థ-పాదః

ఆనుమానికాధికరణమ్॥౧॥

[అధికరణార్థః– అవ్యక్త-శబ్దార్థో న సాఙ్ఖ్యోక్తం ప్రధానం కిన్తు శరీరమ్ ఏవ]

[అధికరణ-ద్వయార్థ-నిగమనమ్]

౧౧౦ ఆనుమానికమ్ అప్య్ ఏకేషామ్ ఇతి చేన్ న శరీర-రూపక-విన్యస్త-గృహీతేర్ దర్శయతి చ॥౧।౪।౧॥

[ద్వితీయ-తృతీయ-పాదార్థ-సఙ్గ్రహః]

ఉక్తం పరమ-పురుషార్థ-లక్షణ-మోక్ష-సాధనతయా జిజ్ఞాస్యం జగజ్-జన్మాది-కారణం బ్రహ్మాచిద్-వస్తునః ప్రధానాదేశ్ చేతనాచ్ చ బద్ధ-ముక్తోభయావస్థాద్ విలక్షణం, నిరస్త-సమస్త-హేయ-గన్ధం, సర్వ-జ్ఞం, సర్వ-శక్తి సత్య-సఙ్కల్పం, సమస్త-కల్యాణ-గుణాత్మకం సర్వాన్తరాత్మ-భూతం నిరఙ్కుశైశ్వర్యమ్ ఇతి।

[ప్రకృత-చతుర్థ-పాదార్థ-సఙ్గ్రహః]

ఇదానీం కాపిల-తన్త్ర-సిద్ధాబ్రహ్మాత్మక-ప్రధాన-పురుషాది-ప్రతిపాదన-ముఖేన ప్రధాన-కారణత్వ-ప్రతిపాదన-చ్ఛాయానుసారీణ్య్ అపి కానిచిద్ వాక్యాని కాసుచిచ్ ఛాఖాసు సన్తీత్య్ ఆశఙ్క్య బ్రహ్మైక-కారణత్వ-స్థేమ్నే తన్-నిరాక్రియతే।

[విషయ-ప్రదర్శనమ్]

కఠ-వల్లీష్వ్ ఆమ్నాయతే– ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్య్ అర్థా అర్థేభ్యశ్ చ పరం మనః। మనసస్ తు పరా బుద్ధిర్ బుద్ధేర్ ఆత్మా మహాన్ పరః। మహతః పరమ-వ్యక్తమ్ అవ్యక్తాత్ పురుషః పరః। పురుషాన్ న పరం కిఞ్చిత్ సా కాష్ఠా సా పరా గతిః [కఠ., ౧.౩.౧౦] ఇతి।

[అధికరణాఙ్గభూతః సంశయః]

తత్ర సన్దేహః– కిం కాపిల-తన్త్ర-సిద్ధమ్ అబ్రహ్మాత్మకం ప్రధానమ్ ఇహావ్యక్త-శబ్దేనోచ్యతే ఉత న, ఇతి;

[పూర్వః పక్షః]

కిం యుక్తం ప్రధానమ్ ఇతి। కుతః। మహతః పరమ్ అవ్యక్తమ్ అవ్యక్తాత్ పురుషః పరః [కఠ., ౧.౩.౧౧] ఇతి తన్త్ర-సిద్ధ-తత్త్వ-ప్రక్రియాప్రత్యభిజ్ఞానేన తస్యైవ ప్రతీతేః; పురుషాన్ న పరం కిఞ్చిత్ సా కాష్ఠా సా పరా గతిః [కఠ., ౧.౩.౧౨] ఇతి పఞ్చ-వింశక-పురుషాతిరిక్త-తత్త్వ-నిషేధాచ్ చ। అతోऽవ్యక్తం కారణమ్ ఇతి ప్రాప్తమ్। తద్ ఇదమ్ ఉక్తమ్– ఆనుమానికమ్ అప్య్ ఏకేషామ్ ఇతి చేత్– ఇతి। ఏకేషాం శాఖినాం శాఖాస్వ్ ఆనుమానికం ప్రధానమ్ అపి కారణమ్ ఆమ్నాయత ఇతి చేత్

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

అత్రోత్తరం– నేతి। నావ్యక్త-శబ్దేనాబ్రహ్మాత్మకం ప్రధానమ్ ఇహాభిధీయతే। కుతః।

శరీర-రూపక-విన్యస్త-గృహీతేః– శరీరాఖ్య-రూపక-విన్యస్తస్యావ్యక్త-శబ్దేన గృహీతేః। ఆత్మ-శరీర-బుద్ధి-మన-ఇన్ద్రియ-విషయేషు రథ-రథాది-భావేన రూపితేషు రథ-రూపణేన విన్యస్తస్య శరీరస్యాత్రావ్యక్త-శబ్దేన గ్రహణాద్ ఇత్య్ అర్థః।

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– పూర్వత్ర హ్య్ ఆత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథమ్ ఏవ చ। బుద్ధిం తు సారథిం విద్ధి మనః ప్రగ్రహమ్ ఏవ చ। ఇన్ద్రియాణి హయానాహుర్ విషయాంస్ తేషు గోచరాన్ [కఠ., ౧.౩.౩] ఇత్య్ ఆదినా, సోऽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్ విష్ణోః పరమం పదమ్ [కఠ., ౧.౩.౯] ఇత్య్ అన్తేన సంసారాధ్వనః పారం వైష్ణవం పదం ప్రేప్సన్తమ్ ఉపాసకం రథిత్వేన తచ్-ఛరీరాదీని చ రథ-రథాఙ్గత్వేన రూపయిత్వా, యస్యైతే రథాదయో వశే తిష్ఠన్తి, స ఏవాధ్వనః పారం వైష్ణవం పద్మాప్నోతీత్య్ ఉక్త్వా, తేషు రథాది-రూపిత-శరీరాదిషు యాని యేభ్యో వశీకార్యతాయాం ప్రధానాని, తాన్య్ ఉచ్యన్తే ఇన్ద్రియేభ్యః పరాః [కఠ., ౧.౩.౧౦] ఇత్య్ ఆదినా।

[వశీకార్యేషు ప్రాధాన్య-విశదీకరణమ్]

తత్ర హయత్వేన రూపితేభ్య ఇన్ద్రియేభ్యో గోచరత్వేన రూపితాః విషయాః వశీకార్యత్వే పరాః, వశ్యేన్ద్రియస్యాపి విషయ-సన్నిధావ్ ఇన్ద్రియాణాం దుర్నిగ్రహత్వాత్। తేభ్యోऽపి పరం ప్రగ్రహ-రూపితం మనః, మనసి విషయ-ప్రవణే విషయాసన్నిధానస్యాప్య్ అకిఞ్చిత్కరత్వాత్।

తస్మాద్ అపి సారథిత్వ-రూపితా బుద్ధిః పరా, అధ్యవసాయాభావే మనసోఽప్య్ అకిఞ్చిత్కరత్వాత్। తస్యా అపి రథిత్వ-రూపిత ఆత్మా కర్తృత్వేన ప్రాధాన్యాత్ పరః; సర్వస్య చాస్యాత్మేచ్ఛాయత్తత్వాద్ ఆత్మైవ మహాన్ ఇతి చ విశేష్యతే। తస్మాద్ అపి రథ-రూపితం శరీరం పరమ్, తద్-ఆయత్తత్వాజ్ జీవాత్మనః సకల-పురుషార్థ-సాధన-ప్రవృత్తీనామ్। తస్మాద్ అపి పరః సర్వాన్తరాత్మ-భూతోఽన్తర్యామ్య్ అధ్వనః పారభూతః పరమ-పురుషః, యథోక్తస్యాత్మ-పర్యన్తస్య సమస్తస్య తత్-సఙ్కల్పాయత్త-ప్రవృత్తిత్వాత్। స ఖల్వ్ అన్తర్యామితయోపాసనస్యాపి నిర్వర్తకః। పరాత్ తు తచ్ ఛ్రుతేః [బ్ర. సూ. ౨.౩.౪౦] ఇతి హి జీవాత్మనః కర్తృత్వం పరమ-పురుషాయత్తమ్ ఇతి వక్ష్యతే। వశీకార్యోపాసన-నిర్వృత్త్య్-ఉపాయ-కాష్ఠా-భూతః పరమ-ప్రాప్యశ్ చ స ఏవ। తద్ ఇదమ్ ఉచ్యతే పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్ సా కాష్ఠా సా పరా గతిః [కఠ., ౧.౩.౧౧] ఇతి। తథా చాన్తర్యామి-బ్రాహ్మణే, య ఆత్మని తిష్ఠన్ [బృహద్., ౫.౭.౨౨] ఇత్య్ ఆదిభిః సర్వం సాక్షాద్ కుర్వన్ సర్వం నియమయతీత్య్ ఉక్త్వా నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా [బృహద్., ౫.౭.౨౩] ఇతి నియన్త్రన్తరం నిషిధ్యతే। భగవద్గీతాసు చ—అధిష్ఠానం తథా కర్తా కరణం చ పృథగ్ విధమ్। వివిధా చ పృథక్ చేష్టా దైవం చైవాత్ర పఞ్చమమ్ [భ. గీ., ౧౮.౧౪] ఇతి। దైవమ్ అత్ర పురుషోత్తమ ఏవ సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తః స్మృతిర్ జ్ఞానమ్ అపోహనం చ [భ. గీ., ౧౫.౧౫] ఇతి వచనాత్। తస్య చ వశీకరణం తచ్-ఛరణాగతిర్ ఏవ। యథాహ– ఈశ్వరః సర్వ-భూతానాం హృద్-దేశేఽర్జున తిష్ఠతి। భ్రామయన్ సర్వ-భూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా। తమ్ ఏవ శరణం గచ్ఛ [భ. గీ., ౧౮.౬౧।౬౨] ఇతి।

[శరీరస్యైవావ్యక్త-పద-బోధ్యతా]

తద్ ఏవమ్ ఆత్మానం రథినం విద్ధి [కఠ., ౧.౩.౩] ఇత్య్ ఆదినా రథ్య్-ఆది-రూపక-విన్యస్తా ఇన్ద్రియాదయః ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్య్ అర్థాః [కఠ., ౧.౩.౧౦] ఇత్య్ అత్ర స్వ-శబ్దైర్ ఏవ ప్రత్యభిజ్ఞాయన్తే, న రథ-రూపితం శరీరమ్ ఇతి పరిశేషాత్ తద్-అవ్యక్త-శబ్దేనోచ్యత ఇతి నిశ్చీయతే। అతః కాపిల-తన్త్ర-సిద్ధస్య ప్రధానస్య ప్రసఙ్గ ఏవ నాస్తి।

[అస్య మన్త్రస్య తన్త్ర-ప్రక్రియాపరత్వాసాఙ్గత్యమ్]

న చాత్ర తత్-తన్త్ర-సిద్ధ-ప్రక్రియా-ప్రత్యభిజ్ఞా ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్య్ అర్థాః [కఠ., ౧.౩.౧౦] ఇతీన్ద్రియేభ్యోఽర్థానాం శబ్దాదీనాం పరత్వ-కీర్తనాత్। న హి శబ్దాదయ ఇన్ద్రియాణాం కారణ-భూతాస్ తద్-దర్శనే। అర్థేభ్యశ్ చ పరం మనః [కఠ., ౧.౩.౧౦] ఇత్య్ అపి న తత్-తన్త్ర-సఙ్గతమ్, అకారణత్వాద్ ఏవ; తథా బుద్ధేర్ ఆత్మా మహాన్ పరః [కఠ., ౧.౩.౧౦] ఇత్య్ అప్య్ అసఙ్గతమ్; బుద్ధి-శబ్దేన మహత్-తత్త్వస్యాభిధానాభ్యుపగమాత్। న హి మహతో మహాన్ పరః సమ్భవతి। మహత ఆత్మ-శబ్దేన విశేషణం చ న సఙ్గచ్ఛతే। అతో రూపక-విన్యస్తానామ్ ఏవ గ్రహణమ్। దర్శయతి చ తద్ ఏవ ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశతే। దృశ్యతే త్వ్ అగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మ-దర్శిభిః, యచ్ఛేద్ వాఙ్-మనసీ ప్రాజ్ఞస్ తద్ యచ్ఛేత్

జ్ఞాన ఆత్మని జ్ఞానమ్ ఆత్మని మహతి నియచ్ఛేత్ తద్ యచ్ఛేచ్ ఛాన్త ఆత్మని [కఠ., ౧.3.౧3] ఇత్య్ అజిత-బాహ్యాభ్యన్తర-కరణైర్ అస్య పరమ-పురుషస్య దుర్ధర్శత్వమ్ అభిధాయ హయాది-రూపితానామ్ ఇన్ద్రియాదీనాం వశీకార-ప్రకారో'యమ్ ఉచ్యతే। యచ్ఛేద్ వాఙ్-మనసీ [కఠ., ౧.3.౧3] వాచం మనసి నియచ్ఛేత్– వాక్-పూర్వకాణి కర్మేన్ద్రియాణి జ్ఞానేన్ద్రియాణి చ మనసి నియచ్ఛేద్ ఇత్య్ అర్థః। వాక్-శబ్దే ద్వితీయాయాః సుపాం సులుక్ [అష్టా. ౭.౧.3౯] ఇతి లుక్। మనసీ ఇతి సప్తమ్యాశ్ ఛాన్దసో దీర్ఘః। తద్ యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఆత్మని [కఠ., ౧.3.౧3] తన్ మనో బుద్ధౌ నియచ్ఛేత్। జ్ఞాన-శబ్దేనాత్ర పూర్వోక్తా బుద్ధిర్ అభిధీయతే। జ్ఞాన ఆత్మని [కఠ., ౧.3.౧3] ఇతి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ। ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్ఛేద్ ఇత్య్ అర్థః। జ్ఞానమ్ ఆత్మని మహతి నియచ్ఛేత్ [కఠ., ౧.3.౧3] బుద్ధిం కర్తరి మహత్యాత్మని నియచ్ఛేత్। తద్ యచ్ఛేచ్ ఛాన్త ఆత్మని [కఠ., ౧.3.౧3] తం కర్తారం పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సర్వాన్తర్యామిణి నియచ్ఛేత్। వ్యత్యయేన తద్ ఇతి నపుంసక-లిఙ్గతా। ఏవమ్భూతేన రథినా వైష్ణవం పదం గన్తవ్యమ్ ఇత్య్ అర్థః॥౧॥

అవ్యక్త-శబ్దేన కథం వ్యక్తస్య శరీరస్యాభిధానం తత్రాహ—

౧౧౧ సూక్ష్మం తు తద్-అర్హత్వాత్॥౧।౪।౨॥

[సూత్రార్థః]

భూత-సూక్ష్మమ్ అవ్యాకృతం హ్య్ అవస్థా-విశేషమ్ ఆపన్నం శరీరం భవతి; తద్ అవ్యాకృతమ్ ఇహ శరీరావస్థమ్ అవ్యక్త-శబ్దేనోచ్యతే। తద్-అర్హత్వాత్– తస్యావ్యాకృతస్యాచిద్-వస్తున ఏవ వికారాపన్నస్య రథవత్ పురుషార్థ-సాధన-ప్రవృత్త్య-అర్హత్వాత్॥౨॥

[ఉత్తర-సూత్రావతారికా]

యది భూత-సూక్ష్మమ్ అవ్యాకృతమ్ అభ్యుపగమ్యతే, కాపిల-తన్త్ర-సిద్ధోపాదానే కః ప్రద్వేషః। తత్రాపి హి భూతకారణమ్ ఏవావ్యక్తమ్ ఇత్య్ ఉచ్యతే; తత్రాహ–

౧౧౨ తద్-అధీనత్వాద్ అర్థవత్॥౧।౪।3॥

పరమ-కారణ-భూత-పరమ-పురుషాధీనత్వాత్ ప్రయోజనవద్ భూత-సూక్ష్మమ్। ఏతద్ ఉక్తం భవతి– న వయమ్ అవ్యక్తం తత్-పరిమాణమ్ అవిశేషాంశ్ చ స్వరూపేణ నాభ్యుపగచ్ఛామః; అపి తు పరమ-పురుష-శరీరతయా తద్-ఆత్మకత్వ-విరహేణ। తద్-ఆత్మకత్వేనైవ హి ప్రకృత్యాదయః స్వ-ప్రయోజనం సాధయన్తి, అన్యథా స్వరూపస్థితి-ప్రవృత్తి-భేదాస్ తేషాం న స్యుః। తథానభ్యుపగమాద్ ఏవ తన్త్ర-సిద్ధ-ప్రక్రియా-నిరసనమ్– ఇతి। శ్రుతి-స్మృత్యోర్ హి జగద్-ఉత్పత్తి-ప్రలయ-వాదేషు పరమ-పురుష-మహిమ-వాదేషు చ ప్రకృతి-వికృతి-పురుషాస్ తద్-ఆత్మకాః సఙ్కీర్త్యన్తే యథా పృథివ్య్ అప్సు లీయతే [సుబాల, ౨] ఇత్య్ ఆరభ్య

తన్మాత్రాణి భూతాదౌ లీయన్తే॥ భూతాదిర్ మహతి లీయతే। మహాన్ అవ్యక్తే లీయతే। అవ్యక్తమ్ అక్షరే లీయతే। అక్షరం తమసి లీయతే। తమః పరే దేవ ఏకీభవతి [సుబాల, ౨] తథా యస్య పృథివీ శరీరం యస్యాపః శరీరం యస్య తేజః శరీరం యస్య వాయుః శరీరం యస్యాకాః శరీరం యస్యాహఙ్కారః శరీరం యస్య బుద్ధిః శరీరం యస్యావ్యక్తం శరీరం యస్యాక్షరం శరీరం యస్య మృత్యుః శరీరమ్ ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మాపహత-పాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః, [సుబాల, ౭] తథా భూమిర్ ఆపో'నలో వాయుః ఖం మనో బుద్ధిర్ ఏవ చ। అహఙ్కార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిర్ అష్టధా॥ అపరేయమ్ ఇతస్ త్వ్ అన్యాం ప్రకృతిం విద్ధి మే పరామ్। జీవ-భూతాం మహా-బాహో యయేదం ధార్యతే జగత్॥ ఏతద్ యోనీని భూతాని సర్వాణీత్య్ ఉపధారయ। అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్ తథా॥ మత్తః పరతరం నాన్యత్ కిఞ్చిద్ అస్తి ధనఞ్జయ। మయి సర్వమ్ ఇదం ప్రోతం సూత్రే మణి-గణా ఇవ [భ. గీ., ౭.౪।౭] ఇతి, వ్యక్తం విష్ణుస్ తథావ్యక్తం పురుషః కాల ఏవ చ [వి. పు., ౧.౨.౧౮] ఇతి, ప్రకృతిర్ యా మయాఖ్యాతా వ్యక్తావ్యక్త-స్వరూపిణీ। పురుషశ్ చాప్య్ ఉభావ్ ఏతౌ లీయేతే పరమాత్మని। పరమాత్మా చ సర్వేషామ్ ఆధారః పరమేశ్వరః, విష్ణు-నామా స వేదేషు వేదాన్తేషు చ గీయతే [వి. పు., ౬.౪.౩౮-౪౦] ఇతి చ॥౩॥

౧౧౩ జ్ఞేయత్వావచనాచ్ చ॥౧।౪।౪॥

యది తన్త్ర-సిద్ధమ్ ఇహావ్యక్తమ్ అవివక్షిష్యత్, జ్ఞేయత్వమ్ అవక్ష్యత్; వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞ-విజ్ఞానాత్ [సాఙ్ఖ్యకారికా] మోక్షం వదద్భిస్ తాన్త్రికైస్ తేషాం సర్వేషాం జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్, న చాస్య జ్ఞేయత్వమ్ ఉచ్యతే; అతో న తన్త్ర-సిద్ధస్యేహ గ్రహణమ్॥౪॥

౧౧౪ వదతీతి చేన్ న ప్రాజ్ఞో హి ప్రకరణాత్॥౧।౪।౫॥

అశబ్దమ్ అస్పర్శమ్ అరూపమ్ అవ్యయం తథారసం నిత్యమ్ అగన్ధవచ్ చ యత్। అనాద్య్ అనన్తం మహతః పరం ధ్రువం నిచాయ్య తం మృత్యు-ముఖాత్ ప్రముచ్యతే [కఠ., ౧.౩.౧౫] ఇత్య్ అవ్యక్తస్య జ్ఞేయత్వమ్ అనన్తరమ్ ఏవ వదతీయం శ్రుతిర్ ఇతి చేత్– తన్ న, ప్రాజ్ఞః– పరమ-పురుష ఏవ హ్య్ అత్ర శ్లోకే నిచాయ్యత్వేన ప్రతిపాద్యతే విజ్ఞాన-సారథిర్ యస్ తు మనః ప్రగ్రహవాన్ నరః। సో'ధ్వనః పారమాప్నోతి తద్ విష్ణోః పరమం పదమ్, ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశతే। దృశ్యతే త్వ్ అగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మ-దర్శిభిః॥ [కఠ., ౧.౩.౧౨] ఇతి ప్రాజ్ఞస్యైవ ప్రకృతత్వాత్। అత ఏవ పురుషాన్ న పరం కిఞ్చిత్ [కఠ., ౧.౩.౧౧] ఇతి న పఞ్చ-వింశక-పురుషాతిరిక్త-తత్త్వ-నిషేధః। తస్య చ పరమ-పురుషస్యాశబ్దత్వాదయో ధర్మాః యత్ తద్ అద్రేశ్యమ్ అగ్రాహ్యమ్ [ముణ్డ్., ౧.౬] ఇత్య్ ఆది శ్రుతి-ప్రసిద్ధాః। మహతః పరమ్ [ముణ్డ్., ౧.౬] ఇత్య్ అపి బుద్ధేర్ ఆత్మా మహాన్ పరః [కఠ., ౧.౩.౧౦] ఇతి పూర్వ-ప్రకృతాజ్ జీవాత్మనః పరత్వమ్ ఏవోచ్యతే॥౫॥

౧౧౫ త్రయాణామ్ ఏవ చైవమ్ ఉపన్యాసః ప్రశ్నశ్ చ॥౧।౪।౬॥

అస్మిన్ ప్రకరణే హ్య్ ఉపాయోపేయోపేతౄణాం త్రయాణామ్ ఏవ చైవమ్ ఉపన్యాసః– జ్ఞేయత్వేనోపన్యాసః, తద్-విషయశ్ చ ప్రశ్నో దృశ్యతే, నాన్యస్యావ్యక్తాదేః। తథా హి నచికేతా ముముక్షుః సన్ మృత్యు ప్రదత్తే వర-త్రయే ప్రథమేన వరేణాత్మనః పురుషార్థ-యోగ్యతాపాదినీమ్ ఆత్మని పితుః సుమనస్కతాం ప్రతిలభ్య, ద్వితీయేన వరేణ మోక్షోపాయ-భూతాం నాచికేతాగ్ని-విద్యాం వవ్రే– సత్త్వమ్ అగ్నిం స్వర్గ్య-మధ్యేషి మృత్యో ప్రబ్రూహి తం శ్రద్ధధానాయ మహ్యమ్। స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్త ఏతద్ ద్వితీయేన వృణే వరేణ [కఠ., ౧.౧.౧౩] ఇతి। స్వర్గ-శబ్దేనాత్ర పరమ-పురుషార్థ-లక్షణో మోక్షోఽభిధీయతే, అమృతత్వం భజన్తే [కఠ., ౧.౧.౧౩] ఇతి తత్రస్థస్య జనన-మరణాభావ-శ్రవణాద్ ఉత్తరత్ర క్షయి-ఫల-కర్మ-నిన్దాదర్శనాచ్ చ; త్రిణాచికేతస్ త్రిభిర్ ఏత్య సన్ధిం త్రి-కర్మ-కృత్ తరతి జన్మ-మృత్యూ [కఠ., ౧.౧.౧౭] ఇతి చ ప్రతివచనాత్। తృతీయేన వరేణ మోక్ష-స్వరూప-ప్రశ్న-ద్వారేణోపేయ-స్వరూపమ్ ఉపేతృ-స్వరూపమ్ ఉపాయ-భూత-కర్మానుగృహీతోపాసన-స్వరూపం చ పృష్టమ్– యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తీత్య్ ఏకే నాయమ్ అస్తీతి చైకే। ఏతద్-విద్యామ్ అనుశిష్టస్ త్వయాహం వరాణామ్ ఏష వరస్ తృతీయః [కఠ., ౧.౧.౨౦] ఇతి। ఏవం మోక్షే పృష్టే తద్-ఉపదేశ-యోగ్యతాం పరీక్ష్యోపదిదేశ– తం దుర్దర్శం గూఢమ్ అనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం పురాణమ్॥ అధ్యాత్మ-యోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్ష-శోకౌ జహాతి [కఠ., ౧.౨.౧౨] ఇతి। తద్ ఏవం సామాన్యేనోపిదష్టే నచికేతాః ప్రీతః సన్ దేవం మత్వా [కఠ., ౧.౨.౧౨] ఇత్య్ ఉపాస్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్య-భూతస్య దేవస్య అధ్యాత్మ-యోగాధిగమేన [కఠ., ౧.౨.౧౨] ఇతి వేదితవ్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనశ్ చ మత్వా ధీరో హర్ష-శోకౌ జహాతి [కఠ., ౧.౨.౧౨] ఇతి నిర్దిష్టస్య బ్రహ్మోపాసనస్య చ స్వరూప-విశోధనాయ పునః పప్రచ్ఛ– అన్యత్ర-ధర్మాద్ అన్యత్రాధర్మాద్ అన్యత్రాస్మాత్ కృతాకృతాత్। అన్యత్ర భూతాద్ భవ్యాచ్ చ యత్ తత్ పశ్యసి తద్ వద [కఠ., ౧.౨.౧౪] ఇతి। ఏవం సకలేతరాతీతానాగత–వర్తమాన-సాధ్య-సాధన-సాధక-విలక్షణే త్రయే పృష్టే ప్రథమం ప్రణవం ప్రశస్య తద్ వాచ్యం ప్రాప్య-స్వరూపం, తద్-అన్తర్గతం చ ప్రాప్తృ-స్వరూపం వాచక-రూపం చోపాయం పునర్ అపి సామాన్యేన ఖ్యాపయన్ ప్రణవం తావద్ ఉపదిదేశ– సర్వే వేదా యత్ పదమ్ ఆమనన్తి తపాంసి సర్వాణి చ యద్ వదన్తి। యద్ ఇచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి తత్ తే పదం సఙ్గ్రహేణ బ్రవీమ్య్ ఓమ్ ఇత్య్ ఏతత్ [కఠ., ౧.౨.౧౫] ఇతి। ఏవమ్ ఉపదిశ్య పునర్ అపి ప్రణవం ప్రశస్య ప్రథమం తావత్ ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనః స్వరూపమ్ ఆహ– న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ [కఠ., ౧.౨.౧౮] ఇత్య్ ఆదినా। ప్రాప్యస్య పరస్య బ్రహ్మణో విష్ణోః స్వరూపమ్ అణోర్ అణీయాన్ [కఠ., ౧.౨.౨౦] ఇత్య్ ఆదినా క ఇత్థా వేద యత్ర సః [కఠ., ౧.౨.౨౫] ఇత్య్ అన్తేనోపదిశన్ మధ్యే నాయమ్ ఆత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన [కఠ., ౧.౨.౨౩] ఇత్య్ ఆదినోపాయభూతస్యోపాసనస్య భక్తి-రూపతామ్ అప్య్ ఆహ। ఋతం పిబన్తౌ [కఠ., ౧.౩.౧] ఇతి చోపాస్యస్యోపాసకేన సహావస్థానాత్ సూపాసతామ్ ఉక్త్వా ఆత్మానం రథినం విద్ధి [కఠ.,

౧.3.3] ఇత్య్ ఆదినా దుర్గం పథస్ తత్ కవయో వదన్తి [కఠ., ౧.3.౧౪] ఇత్య్ అన్తేనోపాసన-ప్రకారమ్ ఉపాసీనస్య చ వైష్ణవ-పరమ-పద-ప్రాప్తిమ్ అభిధాయ అశబ్దమ్ అస్పర్శమ్ [కఠ., ౧.3.౧౫] ఇత్య్ ఆదినోపసంహృతమ్। అతస్ త్రయాణామ్ ఏవాత్ర జ్ఞేయత్వేనోపన్యాసః ప్రశ్నశ్ చ; తస్మాన్ నేహ తాన్త్రికస్యావ్యక్తస్య గ్రహణమ్॥

౧౧౬ మహద్వచ్ చ॥౧।౪।౭॥

యథా బుద్ధేర్ ఆత్మా మహాన్ పరః [కఠ., ౧.3.౧౦] ఇత్య్ అత్రాత్మ-శబ్ద-సామానాధికరణ్యాన్ న తన్త్ర-సిద్ధం మహత్-తత్త్వం గృహ్యతే; ఏవమ్ అవ్యక్తమ్ అప్య్ ఆత్మనః పరత్వేనాభిధానాన్ న కాపిల-తన్త్ర-సిద్ధం గృహ్యత ఇతి స్థితమ్॥౭॥

ఇత్య్ ఆనుమానికాధికరణమ్॥౧॥

చమసాధికరణమ్॥౨॥

[అధికరణార్థః– ప్రకృత్యాదీనాం బ్రహ్మాత్మకతా]

[అజా-విద్యా, మన్త్రికా ఉ. ౧/ శ్వే., ౪]

౧౧౭ చమసవద్ అవిశేషాత్॥౧।౪।౮॥

[ప్రకృతాధికరణ-ప్రయోజన-కృత్యమ్]

అత్రాపి తన్త్ర-సిద్ధ-ప్రక్రియా నిరస్యతే, న బ్రహ్మాత్మకానాం ప్రకృతి-మహద్-అహఙ్కారాదీనాం స్వరూపమ్, శ్రుతి-స్మృతిభ్యాం బ్రహ్మాత్మకానాం తేషాం ప్రతిపాదనాత్।

[మన్త్రికోపనిషత్-సిద్ధం ప్రకృత్య్-ఆది-స్వరూపమ్]

యథాథర్వణికా అధీయతే– వికార-జననీమ్ అజ్ఞామ్ అష్ట-రూపామ్ అజాం ధ్రువామ్। ధ్యాయతే'ధ్యాసితా తేన తన్యతే ప్రేర్యతే పునః। సూయతే పురుషార్థం చ తేనైవాధిష్ఠితా జగత్। గౌర్ అనాద్య్ అన్తవతీ సా జనిత్రీ భూత-భావినీ। సితాసితా చ రక్తా చ సర్వ-కామ-దుఘా విభోః। పిబన్త్య్ ఏనామ్ అవిషమామ్ అవిజ్ఞాతాః కుమారకాః। ఏకస్ తు పిబతే దేవః స్వచ్ఛన్దో'త్ర వశానుగామ్। ధ్యాన-క్రియాభ్యాం భగవాన్ భుఙ్క్తే'సౌ ప్రసభం విభుః। సర్వ-సాధారణీం దోగ్ధ్రీం పీయమానాం తు యజ్వభిః [మన్త్రికా ౧.౭] చతుర్-వింశతి-సఙ్ఖ్యాతమ్ అవ్యక్తం వ్యక్తమ్ ఉచ్యతే [మన్త్రికా ఉ.] ఇతి। అత్ర ప్రకృత్య్-ఆదీనాం స్వరూపమ్ అభిహితమ్; యద్ ఆత్మకాశ్

చైతే ప్రకృత్య్-ఆదయః, స పరమపురుషో'పి తం షడ్-వింశకమ్ ఇత్య్ ఆహుః సప్త-వింశమ్ అథాపరే। పురుషం నిర్గుణం సాఙ్ఖ్యమ్ అథర్వశిరసో విదుః [మన్త్రికా ఉ.] ఇతి ప్రతిపాద్యతే।

[గర్భోపనిషది శ్వేతాశ్వతరే చ ప్రకృతి-పురుషేశ్వర-స్వరూపమ్]

అపరే చాథర్వణికాః అష్టౌ ప్రకృతయః షోడశ వికారాః [గర్భ. 3] ఇత్య్ అధీయతే; శ్వేతాశ్వతరాశ్ చైవం ప్రకృతి-పురుషేశ్వర-స్వరూపమ్ ఆమనన్తి సంయుక్తమ్ ఏతత్ క్షరమ్ అక్షరం చ వ్యక్తావ్యక్తం భరతే విశ్వమ్ ఈశః। అనీశశ్ చాత్మా బధ్యతే భోక్తృ-భావాత్, జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వ-పాపైః [శ్వే., ౧.౮], జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావ్ అజావ్ ఈశనీశావ్ అజా హ్య్ ఏకా భోక్తృ-భోగార్థ-యుక్తా। అనన్తశ్ చాత్మా విశ్వ-రూపో హ్య్ అకర్తా త్రయం యదా విన్దతే బ్రహ్మమ్ ఏతత్ [శ్వే., ౧.౯], క్షరం ప్రధానమ్ అమృతాక్షరం హరః క్షరాత్మానావీశతే దేవ ఏకః। తస్యాభిధ్యానాద్ యోజనాత్ తత్త్వ-భావాద్ భూయశ్ చాన్తే విశ్వ-మాయా-నివృత్తిః [శ్వే., ౧.౧౦] ఇతి। తథా ఛన్దాంసి యజ్ఞాః క్రతవో వ్రతాని భూతం భవ్యం యచ్ చ వేదా వదన్తి। అస్మాన్ మాయీ సృజతే విశ్వమ్ ఏతత్ తస్మింశ్ చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః। మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్ మాయినం తు మహేశ్వరమ్। తస్యావయవ-భూతైస్ తు వ్యాప్తం సర్వమ్ ఇదం జగత్ [శ్వే., ౪.౯-౧౦] ఇతి। తథోత్తరత్రాపి ప్రధాన-క్షేత్రజ్ఞ-పతిర్ గుణేశః సంసార-మోక్ష-స్థితి-బన్ధ-హేతుః [శ్వే., ౬.౧౬] ఇతి।

[ఉక్తార్థే గీతాచార్యోక్తయః]

స్మృతిర్ అపి ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్య్ అనాదీ ఉభావ్ అపి। వికారాంశ్ చ గుణాంశ్ చైవ విద్ధి ప్రకృతి-సమ్భవాన్। కార్య-కారణ-కర్తృత్వే హేతుః ప్రకృతిర్ ఉచ్యతే। పురుషః సుఖ-దుఃఖానాం భోక్తృత్వే హేతుర్ ఉచ్యతే। పురుషః ప్రకృతి-స్థో'పి భుఙ్క్తే ప్రకృతి-జాన్ గుణాన్। కారణం గుణ-సఙ్గో'స్య సద్ అసద్ యోని-జన్మసు [భ. గీ., ౧౩.౧౯-౨౧], సత్త్వం రజస్ తమ ఇతి గుణాః ప్రకృతి-సమ్భవాః। నిబధ్నన్తి మహా-బాహో దేహే దేహినమ్ అవ్యయమ్ [భ. గీ., ౧౪.౫]। తథా సర్వ-భూతాని కౌన్తేయ ప్రకృతిం యాన్తి మామికామ్। కల్ప-క్షయే పునస్ తాని కల్పాదౌ విసృజామ్య్ అహమ్॥ ప్రకృతిం స్వామ్ అవష్టభ్య విసృజామి పునః పునః। భూత-గ్రామమ్ ఇమం కృత్స్నమ్ అవశం ప్రకృతేర్ వశాత్ [భ. గీ., ౯.౭-౮] మయాధ్యక్షేణ ప్రకృతిః సూయతే సచరాచరమ్। హేతునానేన కౌన్తేయ జగద్ ధి పరివర్తతే [భ. గీ., ౯.౧౦] ఇతి। తస్మాద్ అబ్రహ్మాత్మకత్వేన కాపిల-తన్త్ర-సిద్ధాః ప్రకృత్యాదయో నిరస్యన్తే। శ్వేతాశ్వతరోపనిషది శ్రూయతే అజామ్ ఏకాం లోహిత-శుక్ల-కృష్ణాం బహ్వీః ప్రజాః సృజమానాం సరూపాః। అజో హ్య్ ఏకో జుషమాణో'నుశేతే జహాత్య్ ఏనాం భుక్త-భోగామ్ అజో'న్యః [శ్వే., ౪.౫] ఇతి।

[అధికరణాఙ్గ-భూతః సంశయః]

తత్ర సన్దేహః– కిమ్ అస్మిన్ మన్త్రే కేవలా తన్త్ర-సిద్ధా ప్రకృతిర్ అభిధీయతే, ఉత బ్రహ్మాత్మికా– ఇతి।

[పూర్వః పక్షః]

కిం యుక్తం కేవలేతి। కుతః। అజామ్ ఏకామ్ [శ్వే., ౪.౫] ఇత్య్ అస్యాః ప్రకృతేర్ అకార్యత్వ-శ్రవణాత్, బహ్వీః ప్రజాః సృజమానాం సరూపాః [శ్వే., ౪.౫] ఇతి స్వాతన్త్ర్యేణ సరూపాణాం బహ్వీనాం ప్రజానాం స్రష్టృత్వ-శ్రవణాచ్ చ– ఇతి॥

[సిద్ధాన్తారమ్భః, తత్రాబ్రహ్మాత్మకాజా-గ్రాహకాభావః]

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే– చమసవద్ అవిశేషాత్– న జాయత ఇత్య్ అజేత్య్ అజాత్వ-మాత్ర-ప్రతిపాదనాత్ తన్త్ర-సిద్ధాబ్రహ్మాత్మకాజా-గ్రహణే విశేషాప్రతీతేః। చమసవత్– యథా అర్వాగ్ బిలశ్ చమస ఊర్ధ్వ-బుధ్నః [బృహద్., ౪.౨.౩] ఇత్య్ అస్మిన్ మన్త్రే చమసస్య భక్షణ-సాధనత్వ-మాత్రం చమస-శబ్దేన ప్రతీయత ఇతి న తావన్ మాత్రేణ చమస-విశేష-ప్రతీతిః, యౌగిక-శబ్దానామ్ అర్థ-ప్రకరణాదిభిర్ వినార్థ-విశేష-నిశ్చయాయోగాత్। తత్ర యథేదం తచ్-ఛిరః ఏష హ్య్ అర్వాగ్ బిలశ్ చమస ఊర్ధ్వ-బుధ్నః [బృహద్., ౪.౨.౩] ఇత్య్ ఆదినా వాక్య-శేషేణ శిరసశ్ చమసత్వ-నిశ్చయః; తథాత్రాప్య్ అర్థ-ప్రకరణాదిభిర్ ఏవాజా నిర్ణేతవ్యా; న చాత్ర తన్త్ర-సిద్ధాజా-గ్రహణ-హేతవోఽర్థ-ప్రకరణాదయో దృశ్యన్తే। నచాస్యాః స్వాతన్త్ర్యేణ స్రష్టృత్వం ప్రతీయతే, బహ్వీః ప్రజాః సృజమానామ్ ఇతి స్రష్టృత్వ-మాత్ర-ప్రతీతేః। అతోఽనేన మన్త్రేణ నాబ్రహ్మాత్మికాజాభిధీయతే॥౮॥

[బ్రహ్మాత్మకాజా-గ్రాహక-ప్రమాణాని]

బ్రహ్మాత్మకాజా-గ్రహణ ఏవ విశేష-హేతుర్ అస్తీత్య్ ఆహ–

౧౧౮ జ్యోతిర్-ఉపక్రమా తు తథాహ్య్ అధీయత ఏకే॥౧।౪।౯॥

తు-శబ్దోఽవధారణార్థః; జ్యోతిర్-ఉపక్రమైవైషాజా; జ్యోతిః– బ్రహ్మ; తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిః [బృహద్., ౬.౪.౧౬], అథ యద్ అతః పరో దివో జ్యోతిర్ దీప్యతే [ఛాన్., ౩.౧౩.౭] ఇత్య్ ఆది శ్రుతి-ప్రసిద్ధేః। జ్యోతిర్-ఉపక్రమా బ్రహ్మకారణికేత్య్ అర్థః। తథాహ్య్ అధీయత ఏకే– హీతి హేతౌ, యస్మాద్ అస్యా అజాయా బ్రహ్మ-కారణకత్వమ్ ఏకే శాఖినస్ తైత్తిరీయా అధీయతే– అణోర్ అణీయాన్ మహతో మహీయాన్ ఆత్మా గుహాయాం నిహితోఽస్య జన్తోః [మహానారా. ౧౨] ఇతి హృదయ-గుహాయామ్ ఉపాస్యత్వేన సన్నిహితం బ్రహ్మాభిధాయ సప్త ప్రాణాః ప్రభవన్తి తస్మాత్ [మహానా. ౧౨.౧] ఇత్య్ ఆదినా సర్వేషాం లోకానాం బ్రహ్మాదీనాం చ తత ఉత్పత్తిమ్ అభిధాయ సర్వ-కారణీభూతాజా తత ఉత్పన్నాభిధీయతే। అజామ్ ఏకాం లోహిత-శుక్ల-కృష్ణాం బహ్వీం ప్రజాం జనయన్తీం సరూపామ్। అజో హ్య్ ఏకో జుషమాణోఽనుశేతే జహాత్య్ ఏనాం భుక్త-భోగామ్ అజోఽన్యః [శ్వే. ౪.౫] ఇతి। సర్వస్య తద్-వ్యతిరిక్తస్య వస్తు-జాతస్య తత

ఉత్పత్త్యా తద్-ఆత్మకత్వోపదేశే ప్రక్రియమాణే'భిధీయమానత్వాత్ ప్రాణ-సముద్ర-పర్వతాదివద్ ఏషాప్య్ అజా వహ్వీనాం సరూపాణాం ప్రజానాం స్రష్ట్రీ, కర్మ-వశ్యేనాత్మనా భుజ్యమానా అన్యేన విదుషాత్మనా త్యజ్యమానా చ బ్రహ్మణ ఉత్పన్నా, బ్రహ్మాత్మికావగన్తవ్యేత్య్ అర్థః। అతో వాక్య-శేషాచ్ చమస-విశేషవచ్ ఛాఖాన్తరీయాద్ ఏతత్ సరూపాత్ ప్రత్యభిజ్ఞాయమానార్థాద్ వాక్యాన్ నియమితాజా బ్రహ్మాత్మికేతి నిశ్చీయతే।

[తాన్త్రికాజా-గ్రహణ-హేతూనామ్ అభావ-స్థిరీకరణమ్]

ఇహాపి ప్రకరణోపక్రమే కిం కారణం బ్రహ్మ [శ్వే., ౧.౧] ఇత్య్ ఆరభ్య తే ధ్యాన-యోగానుగతా అపశ్యన్ దేవాత్మ-శక్తిం స్వ-గుణైర్ నిరూఢామ్ [శ్వే., ౧.3] ఇతి పరబ్రహ్మ-శక్తి-రూపాయా అజాయా అవగతేః, ఉపరిష్టాచ్ చ అస్మాన్ మాయీ సృజతే విశ్వమ్ ఏతస్మింశ్ చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః [శ్వే., ౪.౯] మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్ మాయినం తు మహేశ్వరమ్ [శ్వే., ౪.౧౦] యో యోనిర్ యోనిమ్ అధితిష్ఠత్య్ ఏకః [శ్వే., ౪.౯] ఇతి చ తస్యా ఏవ ప్రతీతేర్ నాస్మిన్ మన్త్రే తన్త్ర-సిద్ధ-స్వతన్త్ర-ప్రకృతి-ప్రతిపత్తి-గన్ధః॥౯॥

[అజాత్వ-జ్యోతిర్-ఉపక్రమాత్వయోః విప్రతిషేధ-శఙ్కా- నిరాసః]

కథం తర్హి జ్యోతిర్-ఉపక్రమాయా లోహిత-శుక్ల-కృష్ణ-రూపాయా అస్యాః ప్రకృతేర్ అజాత్వమ్, అజాయా వా కథం జ్యోతిర్-ఉపక్రమాత్వమ్ ఇత్య్ అత్రాహ-

౧౧౯ కల్పనోపదేశాచ్ చ మధ్వ్-ఆదివద్ అవిరోధః॥౧।౪।౧౦॥

ప్రసక్తాశఙ్కా-నివృత్త్య్-అర్థశ్ చ-శబ్దః। అస్యాః ప్రకృతేర్ అజాత్వం జ్యోతిర్-ఉపక్రమాత్వం చ న విరుధ్యతే। కుతః। కల్పనోపదేశాత్। కల్పనం- క్లృప్తిః సృష్టిః; జగత్-సృష్ట్య్-ఉపదేశాద్ ఇత్య్ అర్థః। యథా సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమ్ అకల్పయత్ [తై., ఆ. ౧౦.౧.౧౪] ఇతి కల్పనం సృష్టిః। అత్రాప్య్ అస్మాన్ మాయీ సృజతే విశ్వమ్ ఏతత్ [శ్వే., ౪.౯] ఇతి జగత్-సృష్టిర్ ఉపదిశ్యతే। స్వేనావిభక్తాద్ అస్మాత్ సూక్ష్మావస్థాత్ కారణాన్ మాయీ సర్వేశ్వరః సర్వం జగత్-సృజతీత్య్ అర్థః। అనేన కల్పనోపదేశేనాస్యాః ప్రకృతేః కార్య-కారణ-రూపేణ అవస్థా-ద్వయాన్వయో'వగమ్యతే। సా హి ప్రలయ-వేలాయాం బ్రహ్మతాపన్నా అవిభక్త-నామ-రూపా సూక్ష్మ-రూపేణావతిష్ఠతే; సృష్టి-వేలాయాం తూద్భూత-సత్త్వాది-గుణా విభక్త-నామ-రూపావ్యక్తాది-శబ్ద-వాచ్యా తేజో-'బ్-అన్నాది-రూపేణ చ పరిణతా లోహిత-శుక్ల-కృష్ణాకారా చావతిష్ఠతే। అతః కారణావస్థా-జా, కార్యావస్థా జ్యోతిర్-ఉపక్రమేతి న విరోధః।

[ఉక్తార్థే మధు-విద్యార్థ-దృష్టాన్తీకరణమ్]

మధ్వ్-ఆదివత్- యథేశ్వరేణాద్ ఇత్య్ అస్య కారణావస్థాయామ్ ఏకస్యైవావస్థితస్య కార్యవస్థాయామ్ ఋగ్-యజుఃసామాథర్వ-ప్రతిపాద్య-కర్మ-నిష్పాద్య-రసాశ్రయతయా వస్వ్-ఆది-దేవతా-భోగ్యత్వాయ మధుత్వ-కల్పనమ్ ఉదయాస్త-మయ-కల్పనం చ న విరుధ్యతే।

తద్ ఉక్తం మధు-విద్యాయామ్ అసౌ వా ఆదిత్యో దేవ-మధు [ఛాన్., ౩.౧.౧] ఇత్య్ ఆరభ్య అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమ్ ఏత్రైకల ఏవ మధ్యే స్థాతా [ఛాన్., ౩.౧౧.౧] ఇత్య్ అన్తేన। ఏకలః ఏక-స్వభావః। అతో'నేన మన్త్రేణ బ్రహ్మాత్మికాజైవాభిధీయతే, న కాపిల-తన్త్ర-సిద్ధేతి సిద్ధమ్॥

[ఏతన్-మన్త్రోక్తాజా-స్వరూపే పరమతోల్లేఖో నిరాసశ్ చ]

అన్యే త్వ్ అస్మిన్ మన్త్రే తేజో-'బ్-అన్న-లక్షణాజైకాభిధీయత ఇతి బ్రువతే। తే ప్రష్టవ్యాః కిం తేజో-'బ్-అన్నాన్య్ ఏవ తేజో-'బ్-అన్నాత్మికాజైకా ఉత తేజో-'బ్-అన్న-రూపం బ్రహ్మైవ; కిం వా తేజో-'బ్-అన్న-కారణ-భూతా కాచిత్– ఇతి। ప్రథమే కల్పే తేజో-'బ్-అన్నానామ్ అనేకత్వాద్ అజామ్ ఏకామ్ ఇతి విరుధ్యతే। న చ వాచ్యం తేజో-'బ్-అన్నానామ్ అనేకత్వే'పి త్రివృత్-కరణేనైకతాపత్తిర్ ఇతి। త్రివృత్-కరణే'పి బహుత్వానపగమాత్, ఇమాస్ తిస్రో దేవతాః [ఛాన్., ౬.౩.౨] తాసాం త్రివృతం త్రివృతమ్ ఏకైకాం కరవాణి [ఛాన్., ౬.౩.౩] ఇతి ప్రత్యేకం త్రివృత్-కరణోపదేశాత్। ద్వితీయః కల్పో వికల్ప్యః కిం తేజో-'బ్-అన్న-రూపేణ వికృతం బ్రహ్మైవాజైకా; కిం వా స్వరూపేణావస్థితమ్ అవికృతమ్ ఇతి। ప్రథమః కల్పో బహుత్వానపాయాద్ ఏవ నిరస్తః। ద్వితీయే'పి లోహిత-శుక్ల-కృష్ణామ్ [శ్వే. ౪.౫] ఇతి విరుధ్యతే। స్వరూపేణావస్థితం బ్రహ్మ తేజో-'బ్-అన్న-లక్షణమ్ ఇతి వక్తుమ్ అపి న శక్యతే। తృతీయే కల్పే'ప్య్ అజా-శబ్దేన తేజో-'బ్-అన్నాని నిర్దిశ్య త్రైస్ తత్-కారణావస్థా ఉపస్థాపనీయా ఇత్య్ ఆస్థేయమ్। తతో వరమ్ అజా-శబ్దేన తేజో-'బ్-అన్న-కారణావస్థాయాః శ్రుతి-సిద్ధాయా ఏవాభిధానమ్।

[అజా-శబ్దస్య ఛాగార్థగత్వాభిప్రాయే అనౌచిత్యమ్]

యత్ పునర్ అస్యాః ప్రకృతేర్ అజా-శబ్దేన చ్ఛాగత్వ-పరికల్పనమ్ ఉపదిశ్యత ఇతి; తద్ అప్య్ అసఙ్గతమ్, నిష్ప్రయోజనత్వాత్। యథా ఆత్మానం రథినం విద్ధి [కఠ., ౧.౩.౩] ఇత్య్ ఆదిషు బ్రహ్మ-ప్రాప్త్య్-ఉపాయతాఖ్యాపనాయ శరీరాదిషు రథాది-రూపణం క్రియతే; యథా చాదిత్యే వస్వ్-ఆదీనాం భోగ్యత్వ-ఖ్యాపనాయ మధుత్వ-కల్పనం క్రియతే; తద్వద్ అస్యాం ప్రకృతౌ చ్ఛాగత్వ-పరికల్పనం క్వోపయుజ్యతే; న కేవలమ్ ఉపయోగాభావ ఏవ, విరోధశ్ చ; కృత్స్న-జగత్-కారణ-భూతాయాః స్వస్మిన్న్ అనాది-కాల-సమ్బద్ధానాం సర్వేషామ్ ఏవ చేతనానాం నిఖిల-సుఖ-దుఃఖోపభోగ అపవర్గ-సాధన-భూతాయాః అచేతనాయాః అత్యల్ప-ప్రజా-సర్గ-కరాగన్తుక-సఙ్గమ-చేతన-విశేషైక-రూపాత్య్-అల్ప-ప్రయోజన–సాధన-స్వ-పరిత్యాగ-హేతు-భూత-స్వ-సమ్బన్ధి-పరిత్యాగ-సమర్థ-చేతన-విశేష-రూప-చ్ఛాగ-స్వభావ-ఖ్యాపనాయ తద్-రూపత్వ-కల్పనం విరుద్ధమ్ ఏవ।

[ఏక-మన్త్ర-గతయోర్ ద్వయోర్ అజ-పదయోః అర్థ-వైరూప్య-విరోధః]

అజామ్ ఏకామ్ [శ్వే., ౪.౫], అజో హ్య్ ఏకః [శ్వే., ౪.౫], అజో'న్యః [శ్వే., ౪.౫] ఇత్య్ అత్రాజా-శబ్దస్య విరూపార్థ-కల్పనం చ న శోభనమ్। సర్వత్ర చ్ఛాగత్వం పరికల్ప్యేత ఇతి చేత్ జహాత్య్ ఏనాం భుక్త-భోగామ్ అజో'న్యః [శ్వే., ౪.౫] ఇతి విదుష ఆత్యన్తిక-ప్రకృతి-పరిత్యాగం కుర్వతో' నేన వాన్యేన వా పునర్ అపి సమ్బన్ధ-యోగ్య-చ్ఛాగత్వ-పరికల్పనమ్ అత్యన్త-విరుద్ధమ్॥౧౦॥

ఇతి చమసాధికరణమ్॥౨॥

సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాధికరణమ్॥౩॥

[అధికరణార్థః– కాపిల-మతానఙ్గీకారే'పి పఞ్చ-జన-శబ్దార్థ-సిద్ధిః]

[జ్యోతిషాం జ్యోతిర్-విద్యా, బృహద్., ౬.౪.౧౬]

౧౨౦ న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాద్ అపి నానాభావాద్ ఇతరేకాచ్ చ॥౧।౪।౧౧॥

[విషయ-వాక్య-ప్రదర్శనమ్]

వాజసనేయినః సమామనన్తి యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చ-జనా ఆకాశశ్ చ ప్రతిష్ఠితః। తమ్ ఏవ మన్య ఆత్మానం విద్వాన్ బ్రహ్మామృతో'మృతమ్ [బృహద్., ౩.౪.౧౭] ఇతి।

[సంశయ-స్వరూపమ్]

కిమ్ అయం మన్త్రః కాపిల-తన్త్ర-సిద్ధ-తత్త్వ-ప్రతిపాదన-పరః, ఉత నేతి సన్దిహ్యతే।

[పూర్వ-పక్షః]

కిం యుక్తం తన్త్ర-సిద్ధ-తత్త్వ-ప్రతిపాదన-పర ఇతి కుతః। పఞ్చ-శబ్ద-విశేషితాత్ పఞ్చ-జన-శబ్దాత్ పఞ్చ-వింశతి-తత్త్వ-ప్రతీతేః।

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– పఞ్చ-జనాః [బృహద్., ౬.౪.౧౭] ఇతి సమాసః సమాహార-విషయః। పఞ్చానాం జనానాం సమూహాః పఞ్చ-జనాః; పఞ్చ-పూల్య ఇతివత్। పఞ్చ-జనా ఇతి లిఙ్గ-వ్యత్యయశ్ ఛాన్దసః। తే చ సమూహాః కతీత్య్ అపేక్షాయాం పఞ్చ-జన-శబ్ద-విశేషణేన ప్రథమేన పఞ్చ-శబ్దేన సమూహాః పఞ్చేతి ప్రతీయన్తే; యథా పఞ్చ పఞ్చ-పూల్య ఇతి। అతః పఞ్చ పఞ్చ-జనాః [బృహద్., ౬.౪.౧౭] ఇతి పఞ్చ-వింశతి-పదార్థావగతౌ తే కతమ ఇత్య్ అపేక్షాయాం మోక్షాధికారాన్ ముముక్షుభిర్ జ్ఞాతవ్యతయా స్మృతి-ప్రసిద్ధాః ప్రకృత్యాదయ ఏవ జ్ఞాయన్తే। మూల-ప్రకృతిర్ అవికృతిర్ మహద్-ఆద్యాః ప్రకృతి-వికృతయః సప్త। షోడశకశ్ చ

వికారో న ప్రకృతిర్ న వికృతిః పురుషః [సాఙ్ఖ్య-కా.] ఇతి హి కాపిలానాం ప్రసిద్ధిః। అతస్ తన్త్ర-సిద్ధ-తత్త్వ-ప్రతిపాదన-పరః।

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

[పఞ్చ-జన-శబ్దస్య ప్రాకృత-తత్త్వ-పరత్వాభావః]

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే– న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాద్ అపి– ఇతి పఞ్చ పఞ్చ-జనాః [బృహద్., ౬.౪.౧౭] ఇతి పఞ్చ-వింశతి-సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాద్ అపి న తన్త్ర-సిద్ధ-తత్త్వ-ప్రతీతిః। కుతః। నానాభావాత్– ఏషాం పఞ్చ-సఙ్ఖ్యా-విశేషితానాం పఞ్చ-జనానాం తన్త్ర-సిద్ధేభ్యస్ తత్త్వేభ్యః పృథగ్-భావాత్ యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చ-జనా ఆకాశశ్ చ ప్రతిష్ఠితః [బృహద్., ౩.౪.౧౭] ఇత్య్ ఏతేషాం యచ్-ఛబ్ద-నిర్దిష్ట-బ్రహ్మాశ్రయతయా బ్రహ్మాత్మకత్వం హి ప్రతీయతే తమ్ ఏవ మన్య ఆత్మానం విద్వాన్ బ్రహ్మామృతోఽమృతమ్ [బృహద్., ౩.౪.౧౭] ఇత్య్ అత్ర తమ్ ఇతి పరామర్శేన యచ్-ఛబ్ద-నిర్దిష్టం బ్రహ్మేత్య్ అవగమ్యతే। అతస్ తేభ్యః పృథగ్-భూతాః పఞ్చ-జనా ఇతి న తన్త్ర-సిద్ధా ఏతే।

[పఞ్చ-వింశత్య్-అతిరేకేణ వాక్యావగతస్య ప్రాకృతేతరత్వ-జ్ఞాపకతా]

అతిరేకాచ్ చ– తన్త్ర-సిద్ధేభ్యస్ తత్త్వేభ్యోఽత్ర తత్త్వాతిరేకోఽపి భవతి; యచ్-ఛబ్ద-నిర్దిష్ట ఆత్మా ఆకాశశ్ చాత్రాతిరిచ్యేతే। అతః తం షడ్-వింశకమ్ ఇత్య్ ఆహుః సప్త-వింశమ్ అథాపరే [మాన్త్రికా] ఇతి శ్రుతి-ప్రసిద్ధ-సర్వ-తత్త్వాశ్రయ-భూతః సర్వేశ్వరః పరమ-పురుషోఽత్రాభిధీయతే। న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాద్ అపి ఇత్య్ అపి-శబ్దస్య పఞ్చ పఞ్చ-జనాః [బృహద్., ౬.౪.౧౭] ఇత్య్ అత్ర పఞ్చ-వింశతి-తత్త్వ-ప్రతిపత్తిర్ ఏవ న సమ్భవతీత్య్ అభిప్రాయః। కథం పఞ్చభిర్ ఆరబ్ధ-సమూహ-పఞ్చకాసమ్భవాత్। న హి తన్త్ర-సిద్ధ-తత్త్వేషు పఞ్చసు పఞ్చస్వ్ అనుగతం యత్ సఙ్ఖ్యానివేశ-నిమిత్తం జాత్య్ ఆద్య్ అస్తి; న చ వాచ్యం– పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి, పఞ్చ జ్ఞానేన్ద్రియాణి, పఞ్చ మహాభూతాని, పఞ్చ తన్మాత్రాణి, అవశిష్టాని పఞ్చ– ఇత్య్ అవాన్తర-సఙ్ఖ్యానివేశ-నిమిత్తమ్ అస్త్య్ ఏవ ఇతి; ఆకాశస్య పృథఙ్-నిర్దేశేన పఞ్చభిర్ ఆరబ్ధ-మహాభూత-సమూహాసిద్ధేః।

[పఞ్చ-జన-శబ్దస్య సంజ్ఞయా అర్థ-విశేష-పరత్వమ్]

అతః పఞ్చ-జనా [బృహద్., ౬.౪.౧౭] ఇత్య్ అయం సమాసో న సమాహార-విషయః; అయం తు దిక్-సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామ్ [అష్టా, ౨.౧.౫౦] ఇతి సంజ్ఞా-విషయః; అన్యథా పఞ్చ-జనాః ఇతి లిఙ్గ-వ్యత్యయశ్ చ। పఞ్చ-జనా నామ కేచిత్ సన్తి; తే చ పఞ్చ-సఙ్ఖ్యయా విశేష్యన్తే, పఞ్చ పఞ్చ-జనాః ఇతి, సప్త సప్తర్షయ ఇతివత్॥౧౧॥

[సంజ్ఞాయాః పఞ్చేన్ద్రియ-పరత్వమ్]

కే పునస్ తే పఞ్చ-జనాః ఇత్య్ అత ఆహ–

౧౨౧ ప్రాణాదయో వాక్య-శేషాత్ ॥౧।౪।౧౨॥

ప్రాణస్య ప్రాణమ్ ఉత చక్షుషశ్ చక్షుః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమ్ అన్నస్యాన్నం మనసో యే మనో విదుః [బృహద్., ౬.౪.౧౮] ఇతి వాక్య-శేషాద్ బ్రహ్మాశ్రయాః ప్రాణాదయ ఏవ పఞ్చ పఞ్చ-జనాః ఇతి విజ్ఞాయన్తే ॥౧౨॥

[కాణ్వ-అపాఠానురోధే ఇన్ద్రియ-పరత్వానుపపత్తి-శఙ్కా– సమాధానే]

అథ స్యాత్– కాణ్వానాం మాధ్యన్దినానాం చ యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చ-జనాః [బృహద్., ౬.౪.౧౭] ఇత్య్ అయం మన్త్రః సమానః, ప్రాణస్య ప్రాణమ్ [బృహద్., ౬.౪.౧౮] ఇత్య్ ఆది వాక్య-శేషే కాణ్వానామ్ అన్నస్య పాఠో న విద్యతే; తేషాం పఞ్చ పఞ్చ-జనాః ప్రాణాదయ ఇతి న శక్యం వక్తుమ్– ఇతి; అత్రోత్తరమ్ ॥

౧౨౨ జ్యోతిషైకేషామ్ అసత్య్ అన్నే ॥౧।౪।౧౩॥

ఏకేషాం కాణ్వానాం పాఠే అసత్య్ అన్నే జ్యోతిషా పఞ్చ-జనాః ఇన్ద్రియాణీతి జ్ఞాయన్తే; తేషాం వాక్య-శేషః ప్రదర్శనార్థః। ఏతద్ ఉక్తం భవతి యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చ-జనాః [బృహద్., ౬.౪.౧౭] ఇత్య్ అస్మాత్ పూర్వస్మిన్ మన్త్రే తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిర్ ఆయుర్ హోపాసతే'మృతమ్ [బృహద్., ౬.౪.౧౬] ఇతి జ్యోతిషాం జ్యోతి ష్ట్వే బ్రహ్మణ్య్ అభిధీయమానే బ్రహ్మాధీన-స్వ-కార్యాణి కానిచిజ్ జ్యోతీంషి ప్రతిపన్నాని; తాని చ విషయాణాం ప్రకాశకానీన్ద్రియాణీతి యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చ-జనాః ఇత్య్ అనిర్ధారిత-విశేష-నిర్దేశేనావగమ్యన్తే– ఇతి।

[ఉక్తార్థస్య విశదీకరణమ్]

ప్రాణస్య [బృహద్., ౬.౪.౧౮] ఇతి ప్రాణ-శబ్దేన స్పర్శనేన్ద్రియం గృహ్యతే, వాయు-సమ్బన్ధిత్వాత్ స్పర్శనేన్ద్రియస్య ముఖ్య-ప్రాణస్య జ్యోతిః-శబ్దేన ప్రదర్శనాయోగాత్। చక్షుష ఇతి చక్షుర్ ఇన్ద్రియమ్, శ్రోత్ర స్యేతి శ్రోత్రేన్ద్రియమ్, అన్న స్యేతి ఘ్రాణ-రసనయోస్ తన్త్రేణోపాదానమ్, అన్న-శబ్దోదిత-పృథివీ-సమ్బన్ధిత్వాద్ ఘ్రాణేన్ద్రియమనేన గృహ్యతే అద్యతే'నేనేత్య్ అన్నమ్ ఇతి రసనేన్ద్రియమ్ అపి గృహ్యతే। మనస ఇతి మనః। ఘ్రాణ-రసనయోస్ తన్త్రేణోపాదానమ్ ఇతి పఞ్చత్వమ్ అప్య్ అవిరుద్ధమ్। ప్రకాశకాని మనః-పర్యన్తానీన్ద్రియాణి పఞ్చ-జన-శబ్ద-నిర్దిష్టాని తద్-అవిరోధాయ ఘ్రాణ-రసనయోస్ తన్త్రేణోపాదానమ్। తద్ ఏవం యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చ-జనా ఆకాశశ్ చ ప్రతిష్ఠితః [బృహద్., ౬.౪.౧౭] ఇతి పఞ్చ-జన-శబ్ద-నిర్దిష్టానీన్ద్రియాణ్య్ ఆకాశ-శబ్ద-ప్రదర్శితాని మహాభూతాని చ బ్రహ్మణి ప్రతిష్ఠితానీతి సర్వ-తత్త్వానాం బ్రహ్మాశ్రయత్వ-ప్రతిపాదనాన్న తన్త్ర-సిద్ధ-పఞ్చ-వింశతి-తత్త్వ-ప్రసఙ్గః। అతః సర్వత్ర వేదాన్తే సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహే తద్-అభావే వా న కాపిల-తన్త్ర-సిద్ధ-తత్త్వ-ప్రతీతిర్ ఇతి స్థితమ్ ॥

ఇతి సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాధికరణమ్ ॥౩॥

కారణత్వాధికరణమ్ ॥౪॥

[అధికరణార్థః– సద్-రూపస్య బ్రహ్మణ ఏవ జగత్-కారణతా, న కాపిలస్య ప్రధానస్య]

[అవ్యాకృత-బ్రహ్మ-విద్యా, బృహద్., ౩.౪.౭]

౧౨౩ కారణత్వేన చాకాశాదిషు యథావ్యపదిష్టోక్తేః ॥౧।౪।౧౪॥

పునః ప్రధాన-కారణ-వాదీ ప్రత్యవతిష్ఠతే– న వేదాన్తేష్వ్ ఏకస్మాత్ సృష్టిర్ ఆమ్నాయత ఇతి జగతో బ్రహ్మైక-కారణత్వం న యుజ్యతే వక్తుమ్। తథా హి సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్ [ఛాన్., ౬.౨.౧] ఇతి సత్-పూర్వికా సృష్టిర్ ఆమ్నాయతే; అసద్ వా ఇదమ్ అగ్ర ఆసీత్ [తై., ౨.౭] ఇత్య్ అసత్-పూర్వికా చ; అన్యత్ర అసద్ ఏవేమ్ అగ్ర ఆసీత్। తత్ సద్ ఆసీత్॥ తత్ సమభవత్ [ఛాన్., ౩.౧౯.౧] ఇతి చ। అతో వేదాన్తేషు స్రష్టుర్ అవ్యవస్థితేర్ జగతో బ్రహ్మైక-కారణత్వం న నిశ్చేతుం శక్యమ్; ప్రత్యుత ప్రధాన-కారణత్వమ్ ఏవ నిశ్చేతుం శక్యతే తద్ ధేదం తర్హ్య్ అవ్యాకృతమ్ ఆసీత్ [బృహద్., ౩.౫.౭] ఇత్య్ అవ్యాకృతే ప్రధానే జగతః ప్రలయమ్ అభిధాయ తన్ నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియత [బృహద్., ౩.౪.౭] ఇత్య్ అవ్యాకృతాద్ ఏవ జగతః సృష్టిశ్ చాభిధీయతే। అవ్యాకృతం హ్య్ అవ్యక్తమ్, నామ-రూపాభ్యాం న వ్యాక్రియతే– న వ్యజ్యత ఇత్య్ అర్థః। అవ్యక్తం ప్రధానమ్ ఏవ। అస్య చ స్వరూప-నిత్యత్వేన పరిణామాశ్రయత్వేన చ జగత్-కారణ-వాది-వాక్య-గతౌ సద్-అసచ్-ఛబ్దౌ బ్రహ్మణీవాస్మిన్ న విరోత్స్యేతే।

[సృష్టి-వాక్య-శ్రుతేక్షణాదీనాం గౌణతామ్ ఆశ్రిత్య పూర్వ-పక్షః]

ఏవమ్ అవ్యాకృత-కారణత్వే నిశ్చితే సతీక్షణాదయః కారణగతాః సృష్ట్యోన్ముఖ్యాభిప్రాయేణ యోజయితవ్యాః। బ్రహ్మాత్మ-శబ్దావ్ అపి బృహత్త్వ-వ్యాపిత్వాభ్యాం ప్రధాన ఏవ వర్తేతే। అతః స్మృతి-న్యాయ-ప్రసిద్ధం ప్రధానమ్ ఏవ జగత్-కారణం వేదాన్త-వాక్యైః ప్రతిపాద్యతే॥

[సిద్ధాన్తః, పరస్మాద్ బ్రహ్మణ ఏవ జగత్-సృష్టిః ఇతి వేదాన్త-తాత్పర్యదార్ఢ్యమ్]

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే– కారణత్వేన చాకాశాదిషు యథావ్యపదిష్టోక్తేః– చ-శబ్దస్ తు-శబ్దార్థే; సర్వజ్ఞాత్ సర్వేశ్వరాత్ సత్య-సఙ్కల్పాన్ నిరస్త-నిఖిల-దోష-గన్ధాత్ పరస్మాద్ బ్రహ్మణ ఏవ జగద్ ఉత్పద్యేత ఇతి నిశ్చేతుం శక్యతే। కుతః। ఆకాశాదిషు కారణత్వేన యథావ్యపదిష్టస్యోక్తేః– సర్వజ్ఞత్వాది-విశిష్టత్వేన; జన్మాద్యస్య యతః [బ్ర. సూ. ౧.౧.౨] ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదిషు ప్రతిపాదితం బ్రహ్మ యథావ్యపదిష్టమ్ ఇత్య్ ఉచ్యతే, తస్యైకస్యైవాకాశాదిషు

కారణత్వేనోక్తేః। తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః [తై., ౨.౧] తత్ తేజో'సృజత [ఛాన్., ౬.౨.3] ఇత్య్ ఆదిషు సర్వ-జ్ఞం బ్రహ్మైవ కారణత్వేనోచ్యతే। తథా హి సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧] సో'శ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా [తై., ౨.౧] ఇతి ప్రకృతం విపశ్చిద్ ఏవ బ్రహ్మ తస్మాద్ వా ఏతస్మాత్ [తై., ౨.౧] ఇతి పరామృశ్యతే। తథా తద్ ఐక్షత బహు స్యామ్ [ఛాన్., ౬.౨.3] ఇతి నిర్దిష్టం సర్వ-జ్ఞం బ్రహ్మైవ తత్ తే'జో'సృజత [ఛాన్., ౬.౨.3] ఇతి పరామృశ్యతే। ఏవం సర్వత్ర సృష్టి-వాక్యేషు ద్రష్టవ్యమ్। అతో బ్రహ్మైక-కారణం జగద్ ఇతి నిశ్చీయతే॥౧౪॥

[అసత్-పద-ఘటిత-కారణ-వాక్యస్య దార్ఢ్య-విఘటకత్వ-శఙ్కా– సమాధానే]

నను అసద్ వా ఇదమ్ అగ్ర ఆసీత్ [తై., ౨.౭.౧] ఇత్య్ అసద్ ఏవ కారణత్వేన వ్యపదిశ్యతే; తత్ కథమ్ ఇవ సర్వ-జ్ఞస్య సత్య-సఙ్కల్పస్య బ్రహ్మణ ఏవ కారణత్వం నిశ్చీయత ఇత్య్ అత ఆహ–

౧౨౪ సమాకర్షాత్॥౧।౪।౧౫॥

అసద్ వా ఇదమ్ అగ్ర ఆసీత్ [తై., ౨.౭.౧] ఇత్య్ అత్రాపి విపశ్చిద్ ఆనన్ద-మయం సత్య-సఙ్కల్పం బ్రహ్మైవ సమాకృష్యతే। కథం తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ విజ్ఞాన-మయాత్। అన్యో'న్తర ఆత్మానన్ద-మయః [తై., ౨.౫] సో'కామయత। బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి [తై., ౨.౬] ఇదం సర్వమ్ అసృజత। యద్ ఇదం కిం చ। తత్ సృష్ట్వా। తద్ ఏవానుప్రావిశత్। తద్ అనుప్రవిశ్య సచ్ చ త్యచ్ చాభవత్ [తై., ౨.౬] ఇత్య్ ఆదినా బ్రాహ్మణేనానన్ద-మయం బ్రహ్మ సత్య-సఙ్కల్పం సర్వస్య స్రష్టృ సర్వానుప్రవేశేన సర్వాత్మ-భూతమ్ అభిధాయ తద్ అప్య్ ఏష శ్లోకో భవతి [తై., ౨.౬] ఇత్య్ ఉక్తస్యార్థస్య సర్వస్య సాక్షిత్వేనోదాహృతో'యం శ్లోకః— అసద్ వా ఇదమ్ అగ్ర ఆసీత్ [తై., ౨.౭] ఇతి। తథోత్తరత్ర భీషాస్మాద్ వాతః పవతే [తై., ౨.౮] ఇత్య్ ఆదినా తద్ ఏవ బ్రహ్మ సమాకృష్య సర్వస్య ప్రశాసితృత్వ-నిరతిశయానన్దత్వాదయో' భిధీయన్తే। అతో'యం మన్త్రస్ తద్ విషయ ఏవ। తదానీం నామ-రూప-విభాగాభావేన తత్-సమ్బన్ధితయాస్తిత్వాభావాద్ బ్రహ్మైవాసచ్-ఛబ్దేనోచ్యతే। అసద్ ఏవేదమ్ అగ్ర ఆసీత్ [ఛాన్., 3.౧౯.౧] ఇత్య్ అత్రాప్య్ అయమ్ ఏవ నిర్వాహః।

[అవ్యాకృత-పదస్య తచ్-ఛరీరక-బ్రహ్మ-పరతామాశ్రిత్య ప్రధాన-కారణతా-నిరాసః]

యద్ ఉక్తం తద్ ధేదం తర్హ్య్ అవ్యాకృతమ్ ఆసీత్ [బృహద్., 3.౪.౭] ఇతి ప్రధానమ్ ఏవ జగత్-కారణత్వేనాభిధీయత ఇతి; నేత్య్ ఉచ్యతే, తత్రాప్య్ అవ్యాకృత-శబ్దేనావ్యాకృత-శరీరం బ్రహ్మైవాభిధీయతే స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఆనఖాగ్రేభ్యః పశ్యంశ్ చక్షుః శృణ్వఙ్ శ్రోత్రం మన్వానో మన ఆత్మేత్య్ ఏవోపాసీత [బృహద్., 3.౪.౭] ఇత్య్ అత్ర స ఏషః [బృహద్. 3.౪.౭] ఇతి తచ్-ఛబ్దేనావ్యాకృత-శబ్ద-నిర్దష్టస్యాన్తః ప్రవిశ్య ప్రశాసితృత్వేనానుత్కర్షాత్, తత్ సృష్ట్వా తద్ ఏవానుప్రావిశద్ అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణి [ఛాన్., ౬.3.౨]

ఇతి స్రష్టుః సర్వ-జ్ఞస్య పరస్య బ్రహ్మణః కార్యానుప్రవేశ-నామ-రూప-వ్యాకరణ-ప్రసిద్ధేశ్ చ। అన్తః ప్రవిష్టః శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా [త్రై., ౩.౧౧.౧౦] ఇతి నియమనార్థత్వాద్ అనుప్రవేశస్య ప్రధానస్యాచేతనస్యైవంరూపో'నుప్రవేశో న సమ్భవతి। అతః అవ్యాకృతమ్– అవ్యాకృత-శరీరం బ్రహ్మ తన్ నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియత [బృహద్. ౩.౪.౭] ఇతి తద్ ఏవావిభక్త-నామ-రూపం బ్రహ్మ సర్వ-జ్ఞం సత్య-సఙ్కల్పం స్వేనైవ విభక్త-నామ-రూపం స్వయమ్ ఏవ వ్యాక్రియతేత్య్ ఉచ్యతే। ఏవం చ సతి ఈక్షణాదయో ముఖ్యా ఏవ భవన్తి। బ్రహ్మాత్మ-శబ్దావ్ అపి నిరతిశయ-బృహత్త్వ-నియమనార్థ-వ్యాపిత్వాభావేన ప్రధానే న కథఞ్చిద్ ఉపపద్యేతే। అతో బ్రహ్మైక-కారణం జగద్ ఇతి స్థితమ్॥౧౫॥

ఇతి కారణత్వాధికరణమ్॥౪॥

జగద్వాచిత్వాధికరణమ్॥౫॥

[అధికరణార్థః– జగత్ పరబ్రహ్మ-కారణకమ్ ఏవ, న పురుష-పద-వాచ్య-జీవ-కారణకమ్]

[బాలాకి-విద్యా, కౌషీ. ౪]

౧౨౫ జగద్-వాచిత్వాత్॥౧।౪।౧౬॥

[సఙ్గతి-ప్రదర్శనమ్]

[వేదాన్త-వాక్యేషు చేతన-కారణత్వ-బోధే'పి జీవ-పరత్వేన నిర్వాహ్యత్వ-శఙ్కా]

పునర్ అపి సాఙ్ఖ్యః ప్రత్యవతిష్ఠతే యద్య్ అపి వేదాన్త-వాక్యాని చేతనం జగత్-కారణత్వేన ప్రతిపాదయన్తి, తథాపి తన్త్ర-సిద్ధ-ప్రధాన-పురుషాతిరిక్తం వస్తు జగత్-కారణం వేద్యతయా న తేభ్యః ప్రతీయతే। తథా హి భోక్తారమ్ ఏవ పురుషం కారణం వేద్యతయాధీయతే కౌషీతకినో బాలాక్య-అజాతశత్రు-సంవాదే బ్రహ్మ తే బ్రవాణి [కౌషీ. ౪.౧౮] ఇత్య్ ఉపక్రమ్య యో వై బాలాక ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య వైతత్ కర్మ స వై వేదితవ్యః [కౌషీ. ౪.౧౮] ఇతి।

[పూర్వ-పక్షః]

[తత్ర క్షేత్రజ్ఞస్యైవ వేదితవ్యతోక్తిః]

ఉపక్రమే వక్తవ్యతయా బాలాకినోపక్షిప్తం బ్రహ్మజానతే తస్మా ఏవాజాతశత్రుణా స వై వేదితవ్యః [కౌషీ. ౪.౧౮] ఇతి బ్రహ్మోపదిశ్యతే। యస్య వైతత్ కర్మ [కౌషీ. ౪.౧౮] ఇతి కర్మ-సమ్బన్ధాత్ ప్రకృత్య్-అధ్యక్షో భోక్తా పురుషో వేదితవ్యతయోపదిష్టం బ్రహ్మేతి నిశ్చీయతే,

నార్థాన్తరమ్, తస్య కర్మ-సమ్బన్ధానభ్యుపగమాత్। కర్మ చ పుణ్యాపుణ్య-లక్షణం క్షేత్రజ్ఞస్యైవ సమ్భవతి।

[క్షేత్రజ్ఞేతరస్య వేదితవ్యత్వోక్తి-శఙ్కా]

న చ వాచ్యమ్– క్రియత ఇతి కర్మేతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రత్యక్షాది-ప్రమాణోపస్థాపితం జగద్ ఏతత్ కర్మేతి నిర్దిశ్యతే, యస్యైతత్ కృత్స్నం జగత్ కర్మ, స వేదితవ్య ఇతి క్షేత్రజ్ఞాద్ అర్థాన్తరమ్ ఏవ ప్రతీయతే– ఇతి;

[క్షేత్రజ్ఞేతరస్య వేదితవ్యత్వోక్తి-శఙ్కా]

యో వై బాలాకే ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య వైతత్ కర్మ [కౌషీ. ౪.౧౮] ఇతి పృథగ్ నిర్దేశ-వైయర్థ్యాత్, కర్మ-శబ్దస్య చ లోక-వేదయోః పుణ్య-పాప-రూప ఏవ కర్మణి ప్రసిద్ధేః।

[జీవే సర్వ-కర్తృత్వోపపత్తిః]

తత్-తద్-భోక్తృ-కర్మ-నిమిత్తత్వాజ్ జగద్-ఉత్పత్తేర్ ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తేతి చ భోక్తుర్ ఏవోపపద్యతే। తద్ అయమ్ అర్థః– ఏతేషామ్ ఆదిత్య-మణ్డలాద్య్-అధికరణానాం క్షేత్రజ్ఞ-భోగ్య-భోగోపకరణ-భూతానాం పురుషాణాం యః కారణ-భూతః, ఏతత్ కారణ-భావ-హేతు-భూతం పుణ్యాపుణ్య-లక్షణం చ కర్మ యస్య, స వేదితవ్యః– తత్-స్వరూపం ప్రకృతేర్ వివిక్తం వేదితవ్యమ్ ఇతి।

[జీవత్వస్య ప్రకారాన్తరేణోపపత్తిః]

తథోత్తరత్ర తౌ హ సుప్తం పురుషమ్ ఈయతుః తం యష్టినా చిక్షేప [కౌషీ. ౪.౧౮] ఇతి సుప్త-పురుష-గమన-యష్టి-ఘాతోత్థాపనాదీని చ భోక్తృ-ప్రతిపాదన ఏవ లిఙ్గాని। తథోపరిష్టాద్ అపి భోక్తైవ ప్రతిపాద్యతే తద్ యథా శ్రేష్ఠీ స్వైర్ భుఙ్క్తే యథా వా స్వాః శ్రేష్ఠినం భుఞ్జన్త్య్ ఏవమ్ ఏవైష ప్రజ్ఞాత్మైతైర్ ఆత్మభిర్ భుఙ్క్తే ఏవమ్ ఏవైత ఆత్మాన ఏనం భుఞ్జన్తి [కౌషీ. ౪.౨౦] ఇతి। తథా క్వైష ఏతద్ బాలకే పురుషోఽశయిష్ట క్వ వా ఏతద్ అభూత్ కుత ఏతద్ ఆయాత్ [కౌషీ. ౪.౧౮] ఇతి పృష్టమ్ అర్థమ్ అజానతే తస్మై స్వయమ్ ఏవాజాతశత్రుర్ ఉవాచ హితా నామ నాడ్యస్ తాసు తదా భవతి యదా సుప్తః స్వప్నం న కథఞ్చన పశ్యత్య్ అథాస్మిన్ ప్రాణ ఏవైకధా భవతి తదైనం వాక్ సర్వైర్ నామభిః సహాప్యే్ ఏతి మనః సర్వైర్ ధ్యానైః సహాప్యే్ ఏతి స యదా ప్రతిబుధ్యతే యథాగ్నేర్ జ్వలతః సర్వా దిశో విస్ఫులిఙ్గా విప్రతిష్ఠేరన్న్ ఏవమ్ ఏవైతస్మాద్ ఆత్మనః ప్రాణా యథాయతనం విప్రతిష్ఠన్తే ప్రాణేభ్యో దేవా దేవేభ్యో లోకాః [కౌషీ. ౪.౧౯] ఇతి సుషుప్త్య్-ఆధారతయా స్వప్న-సుషుప్తి-జాగరితావస్థాసు వర్తమానం వాగ్-ఆది-కరణాప్యయోద్గమ-స్థానమ్ ఏవ జీవాత్మానమ్ అథాస్మిన్ ప్రాణ ఏవైకధా భవతి [కౌషీ. ౪.౧౯] ఇత్య్ ఉక్తవాన్। అస్మిన్ జీవాత్మని ప్రాణ-భృత్త్వ-నిబన్ధనోఽయం ప్రాణ-శబ్దః స యదా ప్రతిబుధ్యతే [కౌషీ. ౪.౧౯] ఇతి ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టస్య ప్రబోధ-శ్రవణాత్ ముఖ్య-

ప్రాణస్యేశ్వరస్య చ సుషుప్తి-ప్రబోధయోర్ అసమ్భవాత్ । అథవా అస్మిన్ ప్రాణే [కౌషీ. ४.౧౯] ఇతి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ, అస్మిన్న్ ఆత్మని వర్తమానే ప్రాణ ఏవైకధా భవతి వాగ్-ఆది-కరణ-గ్రామ ఇతి । ప్రాణ-శబ్దస్య ముఖ్య-ప్రాణ-పరత్వే'పి జీవ ఏవాస్మిన్ ప్రకరణే ప్రతిపాద్యతే, స్వతః ప్రాణస్య జీవోపకరణత్వాత్ ।

[పూర్వ-పక్షోపసంహారః]

అతో వక్త-వ్యతయోపక్రాన్తం బ్రహ్మ పురుష ఏవేతి తద్-వ్యతిరిక్తేశ్వరాసిద్ధిః । కారణ-గతాశ్ చేక్షణాదయశ్ చేతన-ధర్మా అస్మిన్న్ ఏవోపపద్యన్త ఇత్య్ ఏతద్ అధిష్ఠితం ప్రధానమ్ ఏవ జగత్-కారణమ్ ॥

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

[ఏతత్-సంవాద-ప్రతిపాద్యతా పురుషోత్తమస్యైవ, న జీవస్య]

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే– జగద్-వాచిత్వాత్– అత్ర పుణ్యాపుణ్య-పర-వశః క్షుద్రః క్షేత్రజ్ఞః స్వస్మిన్, ప్రకృతి-ధర్మాధ్యాసేన తత్-పరిణామ-హేతు-భూతః పురుషో నాభిధీయతే; అపి తు నిరస్త-సమస్తావిద్యాది–దోష-గన్ధో'నవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ-కల్యాణ-గుణ-నిధిర్ నిఖిల-జగద్-ఏక-కారణ-భూతః పురుషోత్తమో'భిధీయతే ।

[సౌత్ర-హేతు-వాచక-శబ్దార్థ-వివరణమ్]

కుతః । యస్య వైతత్ కర్మ [కౌషీ. ४.౧౮] ఇత్య్ అత్రైతచ్-ఛబ్దాన్వితస్య కర్మ-శబ్దస్య పరమ-పురుష-కార్య-భూత-జగద్-వాచిత్వాత్ । ఏతచ్-ఛబ్దో హ్య్ అర్థ-ప్రకరణాదిభిర్ అసఙ్కుచిత–వృత్తిర్ అవిశేషేణ ప్రత్యక్షాది-ప్రమాణోపస్థాపిత-నిఖిల-చిద్-అచిన్-మిశ్ర-జగద్-విషయః ।

[పుణ్యాపుణ్యయోః క్రియాసామాన్యస్య వా కర్మ-పదావాచ్యత్వమ్]

న చ పుణ్యాపుణ్య-లక్షణం కర్మాత్ర కర్మ-శబ్దాభిధేయం బ్రహ్మ తే బ్రవాణి [కౌషీ. ४.౧౮] ఇత్య్ ఉపక్రమ్య బ్రహ్మత్వేన బాలాకినా నిర్దిష్టానామ్ ఆదిత్య-మణ్డలాద్య్-అధికరణానాం పురుషాణామ్ అబ్రహ్మత్వేన మృషా వై ఖలు మా సంవాదయిష్ఠాః [కౌషీ. ४.౧౮] ఇతి తమ్ అబ్రహ్మ-వాదినమ్ అపోద్య తేనావిదిత-బ్రహ్మ-జ్ఞానాయాజాతశత్రుణేదం వాక్యమ్ అవతారితం యో వై బాలాకే [కౌషీ. ४.౧౨] ఇత్య్ ఆది । పుణ్యాపుణ్య-లక్షణ-కర్మ-సమ్బన్ధిన ఆదిత్యాద్య్-అధికరణాస్ తత్-సజాతీయాశ్ చ పురుషాస్తేనైవ విదితా ఇతి తద్-అవిదిత-పురుష-విశేష-జ్ఞాపన-పరో'యం కర్మ-శబ్దో న పుణ్యాపుణ్య-మాత్ర-వాచీ; కర్మ-మాత్ర-వాచీ వా; అపి తు కృత్స్నస్య జగతః కార్యత్వ-వాచీ । ఏవమ్ ఏవ ఖల్వ్ అవిదితో'ర్థ ఉపదిష్టో భవతి ।

[పురుషస్య చేతనాఖ్యస్య వేదిత-వ్యత్వోపదేశానౌచిత్యమ్]

పురుషస్య కర్మ-సమ్బన్ధోపలక్షిత-స్వాభావిక-స్వరూపస్యాజ్ఞాతస్య వేదితవ్యత్వోపదేశే చ లక్షణా, కర్మ-సమ్బన్ధ-మాత్రస్యైవ వేదితవ్య-స్వరూప-లక్షణత్వాద్ యస్య కర్మ చ వేదితవ్య ఇత్య్ ఏతావతైవ తత్-సిద్ధే; యస్య వైతత్ కర్మ [కౌషీ. ౪.౧౮] ఇత్య్ ఏతచ్-ఛబ్ద-వైయర్థ్యం చ।

[మిథః కర్తృత్వ-కర్మత్వయోః పృథఙ్-నిర్దేశాశయః]

య ఏతేషాం కర్తా యస్య వైతత్ కర్మ [కౌషీ. ౪.౧౮] ఇతి పృథఙ్-నిర్దేశస్య చాయమ్ అభిప్రాయః– యే త్వయా బ్రహ్మత్వేన నిర్దిష్టాః పురుషాః తేషాం యః కర్తా, తే యత్ కార్య-భూతాః, కిం విశిష్యాభిధీయతే, కృత్స్నం జగద్ యస్య కార్యమ్, ఉత్కృష్టా అపకృష్టాశ్ చేతనా అచేతనాశ్ చ సర్వే పదార్థా యత్ కార్యత్వే తుల్యాః, స పరమ-కారణ-భూతః పురుషోత్తమో వేదితవ్యః– ఇతి।

[జీవీయ-కర్మణాం జగత్-స్రష్టౌ హేతుత్వేఽపి న వేదితవ్యతా జీవస్య]

జగద్-ఉత్పత్తేర్ జీవ-కర్మ-నిబన్ధనత్వేఽపి న జీవః స్వ-భోగ్య-భోగోపకరణాదేః స్వయమ్ ఉత్పాదకః, అపి తు స్వ-కర్మానుగుణ్యేనేశ్వర-సృష్టం సర్వం భుఙ్క్తే; అతో న తస్య పురుషాన్ ప్రతి కర్తృత్వమ్ ఉపపద్యతే। అతః సర్వ-వేదాన్తేషు పరమ-కారణతయా ప్రసిద్ధం పరం బ్రహ్మైవాత్ర వేదితవ్యతయోపదిశ్యతే॥౧౬॥

౧౨౬ జీవ-ముఖ్య-ప్రాణ-లిఙ్గాన్ నేతి చేత్ తద్-వ్యాఖ్యాతమ్॥౧।౪।౧౭॥

[ఉపరితన-వాక్య-గత-హేతోర్ జీవాది-సాధకత్వ-శఙ్కా-పరిహారౌ]

అథ యద్ ఉక్తమ్– జీవ-లిఙ్గాన్ ముఖ్య-ప్రాణ-సఙ్కీర్తనాచ్ చ– లిఙ్గాద్ భోక్తైవాస్మిన్ ప్రకరణే ప్రతిపాద్యతే, న పరమాత్మా– ఇతి; తద్ వ్యాఖ్యాతమ్– తస్య నిర్వాహః ప్రతర్దన-విద్యాయామ్ అభిహితః।

[ప్రతర్దన-విద్యాస్థపరిహారస్య, అతిదేష్టవ్యాంశస్య చ వివరణమ్]

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– యత్రోపక్రమోపసంహార-పర్యాలోచనయా బ్రహ్మ-పరం వాక్యమ్ ఇతి నిశ్చితమ్, తత్రాన్య్ అలిఙ్గాని తద్-అనురోధేన వర్ణనీయానీతి తత్ర ప్రతిపాదితమ్। అత్రాప్య్ ఉపక్రమే బ్రహ్మ తే బ్రవాణి [కౌషీ. ౪.౧౮] ఇతి బ్రహ్మోపక్షిప్తమ్, మధ్యే చ యస్య చైతత్ కర్మ [కౌషీ. ౪.౧౮] ఇతి నిర్దిష్టం న పురుష-మాత్రమ్, అపి తు నిఖిల-జగద్-ఏక-కారణం బ్రహ్మైవేత్య్ ఉక్తమ్। ఉపసంహారే చ సర్వాన్ పాప్మనోఽపహత్య సర్వేషాం చ భూతానాం శ్రైష్ఠ్యం స్వారాజ్యమ్ ఆధిపత్యం పర్యేతి య ఏవం వేద [కౌషీ. ౪.౨౦] ఇతి బ్రహ్మోపాసనైకాన్తం సర్వ-పాపోపహతి-పూర్వకం స్వారాజ్యం చ ఫలం శ్రుతమ్; అతోఽస్య వాక్యస్య బ్రహ్మ-పరత్వ-నిశ్చయేన జీవ-ముఖ్య-ప్రాణ-లిఙ్గాన్య్ అపి తత్పరతయా వర్ణనీయాని– ఇతి।

[సవిశేషం ప్రాతర్దనో నిర్వాహ-ప్రకారః]

ప్రాతర్దనే హ్య్ ఉపాసా-త్రైవిధ్యేన జీవ-ముఖ్య-ప్రాణ-లిఙ్గానాం బ్రహ్మ-పరత్వమ్ ఉక్తమ్। అత్రాప్య్ అథాస్మిన్ ప్రాణ ఏవైకధా భవతి [కౌషీ. ౪.౧౯] ఇతి సామానాధికరణ్య-సమ్భవే వైయధికరణ్య-సమాశ్రయణాయోగాద్ బ్రహ్మణ్య్ ఏవ ప్రాణ-శబ్ద-ప్రయోగ-నిశ్చయేన చ ప్రాణ-శరీరక-బ్రహ్మోపాసనార్థం ప్రాణ-సఙ్కీర్తనం లిఙ్గం యుజ్యతే॥౧౭॥

జీవ-లిఙ్గానాం పునః కథం బ్రహ్మ-పరత్వమ్ ఇత్య్ అత్రాహ–

[జైమిని-మతేనోక్తానుపపత్తి-పరిహారః]

౧౨౭ అన్యార్థం తు జైమినిః ప్రశ్న-వ్యాఖ్యానాభ్యామ్ అపి చైవమ్ ఏకే॥౧।౪।౧౮॥

తు-శబ్దః, జీవ-సఙ్కీర్తనేన వాక్యస్య తత్పరత్వ-సమ్భావనావ్యావృత్త్య్-అర్థః। అన్యార్థం జీవ-సఙ్కీర్తనం జీవాతిరిక్త-బ్రహ్మ-స్వరూప-ప్రతిబోధనార్థమ్ ఇతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే। కుతః।

[పరమాత్మ-జ్ఞాపక-ప్రశ్నోత్తర-విధానమ్]

ప్రశ్న-వ్యాఖ్యానాభ్యామ్। ప్రశ్నస్ తావత్ తౌ హ సుప్తం పురుషమ్ ఆజగ్మతుః [కౌషీ. ౪.౧౮] ఇత్య్ ఆదినా సుప్తస్య ప్రబుద్ధ-ప్రాణస్యైవ ప్రాణ-నామభిర్ ఆమన్త్రణాశ్రవణ-యష్టి-ఘాతోత్థాపనాభ్యాం ప్రాణాది-వ్యతిరిక్తం జీవం ప్రతిబోధ్య పునర్జీవ-వ్యతిరిక్త-బ్రహ్మ-ప్రతిబోధన-పరో దృశ్యతే క్వైష ఏతద్ బాలాకే పురుషో'శయిష్ట క్వ వా ఏతద్ అభూత్ కుత ఏతద్ ఆగాత్ [కౌషీ. ౪.౧౮] ఇతి। వ్యాఖ్యానమ్ అపి యదా సుప్తః స్వప్నం న కథఞ్చన పశ్యత్య్ అథాస్మిన్ ప్రాణ ఏవైకధా భవతి ఏతస్మాద్ ఆత్మనః ప్రాణా యథాయతనం విప్రతిష్ఠన్తే ప్రాణేభ్యో దేవా దేవేభ్యో లోకాః [కౌషీ. ౪.౧౯] ఇతి జీవాద్ అర్థాన్తర-భూత-పరమాత్మ-పరమ్ ఏవ।

[ఉక్తస్య పరమాత్మ-పరత్వస్యోపపాదనమ్]

సుషుప్తస్య హి జీవస్య యత్రోషితస్య జాగరిత-స్వప్న-దశాసమ్బన్ధి విచిత్ర-సుఖ-దుఃఖానుభవ-కాలుష్య-విరహేణ సమ్ప్రసన్న్ అస్య స్వస్థతాపత్తిః, పునర్ అప్య్ అస్య యస్మాద్ భోగాయ నిష్క్రమణమ్, సో'యం పరమాత్మా। తథా హి—

[ప్రశ్న-వ్యాఖ్యానయోః జీవ-పరతా-పూర్వ-పక్ష-తన్-నిరాసౌ]

సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి [ఛాన్., ౬.౮.౧] ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమ్ [బృహద్., ౬.౩.౨౧] ఇతి సుషుప్త్య్-ఆధారతయా ప్రసిద్ధో జీవాద్ అర్థాన్తర-భూతః ప్రాజ్ఞః పరమాత్మా। అతః ప్రశ్న-ప్రతివచనాభ్యాం జీవ-సఙ్కీర్తనం జీవాద్ అర్థాన్తర-భూత-పరమాత్మ-ప్రతిపాదనార్థమ్ ఇతి నిశ్చీయతే।

[ఉక్తార్థ-స్థాపక-శాస్త్రాన్తర-పాఠ-ప్రదర్శనమ్]

యద్ ఉక్తం ప్రశ్న-వ్యాఖ్యానే జీవ-పరే సుషుప్తి-స్థానం చ నాడ్య ఏవ, కరణ-గ్రామశ్ చ ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టే జీవ ఏవైకధా భవతి– ఇతి;

తద్ అయుక్తమ్, నాడీనాం స్వప్న-స్థానత్వాత్, ఉక్త-రీత్యా బ్రహ్మణ ఏవ సుషుప్తి-స్థానత్వాచ్ చ। ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టే బ్రహ్మణ్య్ ఏవ జీవస్య తద్-ఉపకరణ-భూతవాగాదికరణ-గ్రామస్య చైకతాపత్తి-విభాగ-వచనాచ్ చ।

[ఉక్తార్థ-స్థాపక-శాస్త్రాన్తర-పాఠ-ప్రదర్శనమ్]

అపి చైవమ్ ఏకే– వాజసనేయినోऽస్మిన్న్ ఏవ బాలాక్య్-అజాతశత్రు-సంవాదే సుషుప్తాద్ విజ్ఞాన-మయాద్ భేదేన తదాశ్రయ-భూతం పరమాత్మానమ్ ఆమనన్తి– య ఏష విజ్ఞాన-మయః పురుషః క్వైష తద్ ఆభూత్ కుత ఏతద్ ఆగాత్ [బృహద్., ౪.౧.౧౬], యత్రైష ఏతత్ సుప్తోऽభూద్య ఏష విజ్ఞాన-మయః పురుషస్ తద్ ఐతేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమ్ ఆదాయ య ఏషోऽన్తర్ హృదయ ఆకాశస్ తస్మిఞ్ శేతే [బృహద్., ౪.౧.౧౭] ఇతి। ఆకాశ-శబ్దశ్ చ పరమాత్మని ప్రసిద్ధః, దహరోऽస్మిన్న్ అన్తర ఆకాశః [ఛాన్., ౮.౧.౧] ఇతి। అతోऽత్ర జీవ-సఙ్కీర్తనం తస్మాద్ అర్థాన్తర-భూతస్య ప్రాజ్ఞస్య పరస్య బ్రహ్మణః ప్రతిబోధనార్థమ్ ఇత్య్ అవగమ్యతే।

[అధికరణార్థోపసంహారః]

తస్మాద్ అస్మిన్ వాక్యే పురుషాద్ అర్థాన్తర-భూతస్య నిఖిల-జగత్-కారణస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణో వేదితవ్యతయాభిధానాన్ న తన్త్ర-సిద్ధస్య పురుషస్య తద్-అధిష్ఠితస్య వా ప్రధానస్య కారణత్వం క్వచిద్ అపి వేదాన్తే ప్రతీయత ఇతి స్థితమ్॥౧౮॥

ఇతి జగద్-వాచిత్వాధికరణమ్॥౫॥

వాక్యాన్వయాధికరణమ్॥౬॥

[అధికరణార్థః– వాక్య-విశేషైర్ ఉపాస్యతయా విహితం బ్రహ్మైవ, న పురుషః]

[మైత్రేయీ-విద్యా, బృహద్., ౬.౫]

౧౨౮ వాక్యాన్వయాత్॥౧।౪।౧౯॥

[సఙ్గతి-ప్రతిపాదనమ్]

అత్రాపి కాపిల-తన్త్ర-సిద్ధ-పురుష-తత్త్వావేదన-పరం వాక్యం క్వచిద్ దృశ్యత ఇతి తద్-అతిరిక్త ఈశ్వరో నామ న కశ్చిత్ సమ్భవతీత్య్ ఆశఙ్క్య నిరాకరోతి।

[విషయ-ప్రదర్శనమ్]

బృహదారణ్యకే మైత్రేయీ-బ్రాహ్మణే శ్రూయతే– న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవతి [బృహద్., ౬.౫.౬] ఇత్య్ ఆరభ్య– న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవతి, ఆత్మనస్ తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతి। ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః, మైత్రేయ్య్ ఆత్మని ఖల్వ్ అరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాతే ఇదం సర్వం విదితమ్ [బృహద్., ౬.౫.౬] ఇతి।

[సంశయ-ప్రదర్శనమ్]

తత్ర సంశయః– కిమ్ అస్మిన్ వాక్యే ద్రష్టవ్యతయోపదిశ్యమానస్ తన్త్ర-సిద్ధః పురుషః ఏవ అథవా సర్వ-జ్ఞః సత్య-సఙ్కల్పః సర్వేశ్వరః। ఇతి।

[సయుక్తికః పూర్వః పక్షః]

కిం యుక్తమ్। పురుష ఇతి। కుతః। ఆది-మధ్యావసానేషు పురుషస్యైవ ప్రతీతేః। ఉపక్రమే తావత్ పతి-జాయా-పుత్ర-విత్త-పశ్వ్-ఆది-ప్రియత్వ-యోగాజ్ జీవాత్మైవ ప్రతీయతే, మధ్యే'పి విజ్ఞాన-ఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్య్ ఏవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తి [బృహద్., ४.४.౧౨] ఇత్య్ ఉత్పత్తి-వినాశ-యోగాత్ స ఏవావగమ్యతే; తథాన్తే చ విజ్ఞాతారమ్ అరే కేన విజానీయాత్ [బృహద్., ౬.౫.౧౫] ఇతి స ఏవ జ్ఞాతా క్షేత్రజ్ఞ ఏవ ప్రతీయతే, నేశ్వరః। అతస్ తన్త్ర-సిద్ధ-పురుష-ప్రతిపాదన-పరమ్ ఇదం వాక్యమ్ ఇతి నిశ్చీయతే।

[పురుష-ప్రతిపాదన-పరత్వాక్షేప-పరిహారౌ]

నను— అమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేన [బృహద్., ౬.౫.౬] ఇత్య్ ఉపక్రమామృతత్వ-ప్రాప్త్య్-ఉపాయోపదేశ-పరమ్ ఇదం వాక్యమ్ ఇత్య్ అవగమ్యతే। తత్ కథం పురుష-ప్రతిపాదన-పరత్వమ్ అస్య వాక్యస్య। తద్ ఉచ్యతే– అత ఏవ హ్య్ అత్ర పురుష-ప్రతిపాదనమ్। తన్త్రే హ్య్ అచిద్-ధర్మాధ్యాస-వియుక్త-పురుష-స్వరూప-యాథాత్మ్య-విజ్ఞానమ్ ఏవామృతత్వ-హేతుత్వేనోచ్యతే। అతో జీవాత్మనః ప్రకృతి-వియుక్తం స్వరూపమ్ ఇహామృతత్వాయ ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః [బృహద్., ౬.౫.౬] ఇత్య్ ఆదినోపదిశ్యతే।

[జీవాత్మ-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-సిద్ధ్య్-ఉపపాదనమ్]

సర్వేషామ్ ఆత్మనాం ప్రకృతి-వియుక్తం స్వరూపమ్ ఏక-రూపమ్ ఏకమ్ ఇతి స్వాత్మ-యాథాత్మ్య-విజ్ఞానేన సర్వ ఏవాత్మానో విదితా భవన్తీత్య్ ఆత్మ-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞానమ్ ఉపపన్నమ్;

[ఐక్యోపదేశాశయః]

దేవాది-స్థావరాన్తేషు సర్వేషు భూతేష్వ్ ఆత్మ-స్వరూపస్య జ్ఞానైక-ప్రకారత్వాత్। ఇదం సర్వం యద్ అయమ్ ఆత్మా [బృహద్., ౬.౫.౭] ఇత్య్ ఐకాత్మ్యోపదేశః; దేవాద్య్-ఆకారాణామ్

అనాత్మాకారత్వాత్ సర్వం తం పరాదాత్ [బృహద్., ౬.౫.౭] ఇత్య్ ఆదినాన్యత్వ-నిషేధశ్ చ యత్ర హి ద్వైతమ్ ఇవ భవతి [బృహద్., ౬.౫.౧౫] ఇతి చ నానాత్వ-నిషేధేనైక-స్వరూపే హ్య్ ఆత్మని దేవాది-ప్రకృతి-పరిణామ-భేదేన నానాత్వం మిథ్యేత్య్ ఉచ్యతే। తస్య హ వా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిఃశ్వసితమ్ ఏతద్ యద్ ఋగ్-వేదః [బృహద్., ౬.౫.౧౧] ఇత్య్ ఆద్య్ అపి ప్రకృతేర్ అధిష్ఠాతృత్వేన పురుష-నిమిత్తత్వాజ్ జగద్-ఉత్పత్తేర్ ఉపపద్యతే।

[పూర్వ-పక్ష-నిగమనమ్]

ఏవమ్ అస్మిన్ వాక్యే పురుష-పరే నిశ్చితే సతి తద్-ఐకార్థ్యాత్ సర్వే వేదాన్తాస్ తన్త్ర-సిద్ధం పురుషమ్ ఏవాభిదధతీతి తద్-అధిష్ఠాతా ప్రకృతిర్ ఏవ జగద్-ఉపాదానమ్, నేశ్వరః- ఇతి।

[సిద్ధాన్తారమ్భః]

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే– వాక్యాన్వయాత్– ఇతి। సర్వేశ్వర ఏవాస్మిన్ వాక్యే ప్రతీయతే। కుతః। ఏవమ్ ఏవ హి వాక్యావయవానామ్ అన్యోన్యాన్వయః సమఞ్జసో భవతి।

[సామఞ్జస్యోపపాదనమ్]

అమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేన [బృహద్., ౬.౫.3] ఇతి యాజ్ఞవల్క్యేనాభిహితే యేనాహం నామృతా స్యాం కిమ్ అహం తేన కుర్యాం తద్ ఏవ భగవాన్ వేద తద్ ఏవ మే బ్రూహి [బృహద్., ౬.౫.౪] ఇత్య్ అమృతత్వానుపాయతయా విత్తాద్య్-అనాదరేణామృతత్వ-ప్రాప్త్య్-ఉపాయమ్ ఏవ ప్రార్థయమానాయై మైత్రేయ్యై తద్-ఉపాయతయా ద్రష్టవ్యత్వేనోపదిష్టో' యమ్ ఆత్మా పరమాత్మైవ తమ్ ఏవ విదిత్వాతిమృత్యుమ్ ఏతి [శ్వే., 3.౮] తమ్ ఏవం విద్వాన్ అమృత ఇహ భవతి నాన్యః పన్థాః [పు. సూ.] ఇత్య్ ఆదిభిర్ అమృతత్వస్య పరమ-పురుష-వేదనైకోపాయతయా ప్రతిపాదనాత్।

[ప్రాప్తృ-స్వరూపావగమోపయోగః, పరమాత్మన ఏవ జ్ఞాతవ్యతా చ]

పరమ-పురుష-విభూతి-భూతస్య ప్రాప్తుర్ ఆత్మనః స్వరూప-యాథాత్మ్యమ్ అపవర్గ-సాధన-పరమ-పురుష-వేదనోపయోగితయా అవగన్తవ్యమ్; న స్వత ఏవోపాయత్వేన। అతో'త్ర పరమాత్మైవామృతత్వోపాయతయా ద్రష్టవ్యః [బృహద్., ౬.౫.౬] ఇత్య్ ఆదినోపదిశ్యతే। తథా తస్య హ వా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిఃశ్వసితమ్ ఏతద్ యద్ ఋగ్-వేదః [బృహద్., ౬.౫.౧౧] ఇత్య్ ఆదినా కృత్స్నస్య జగతః కారణత్వమ్ ఉచ్యమానం పరమ-పురుషాద్ అన్యస్య కర్మ-పర-వశస్య ముక్తస్య నిర్వ్యాపారస్య చ పురుష-మాత్రస్య న సమ్భవతి। తథా ఆత్మనో వా అరే దర్శనేన [బృహద్., ౪.౪.౫] ఇత్య్ ఆదినా ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞానమ్ అభిధీయమానం సర్వాత్మ-భూతే పరమాత్మన్య్ ఏవావకల్పతే।

[పరోక్తస్య సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞానిర్వాహ-ప్రకారస్యానౌచిత్యమ్]

యత్ త్వ్ ఏతద్ ఏక-రూపత్వాద్ ఆత్మనామ్ ఏకాత్మ-విజ్ఞానేన సర్వాత్మ-విజ్ఞానమ్ ఉచ్యత ఇతి; తద్ అయుక్తమ్; అచేతన-ప్రపఞ్చ-జ్ఞానాభావేన సర్వ-విజ్ఞానాభావాత్। ప్రతిజ్ఞోపపాదనాయ చ ఇదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమ్ [బృహద్., ౬.౫.౭] ఇత్య్ ఉపక్రమ్య ఇదం సర్వం యద్ అయమ్ ఆత్మా [బృహద్., ౬.౫.౭] ఇతి ప్రత్యక్షాది-సిద్ధం చిద్-అచిన్-మిశ్రం ప్రపఞ్చమ్ ఇదమ్ ఇతి నిర్దిశ్య ఏతద్ అయమ్ ఆత్మా ఇత్య్ ఐకాత్మ్యోపదేశశ్ చ పరమాత్మన ఏవోపపద్యతే। న హి ఇదం-శబ్ద-వాచ్యం చిద్-అచిన్-మిశ్రం జగత్-పురుషేణాచిత్-సంసృష్టేన తద్-వియుక్తేన స్వరూపేణ వావస్థితేన చైక్యమ్ ఉపగచ్ఛతి।

[ఆత్మేతరత్వ-జ్ఞాన-నిషేధ-తాత్పర్యమ్]

అత ఏవ సర్వం తం పరాదాద్యో'న్యత్రాత్మనః సర్వం వేద [బృహద్., ౬.౫.౭] ఇతి వ్యతిరిక్తత్వేన సర్వ-వేదన-నిన్దా చ; తథా ప్రథమే చ మైత్రేయీ-బ్రాహ్మణే మహద్ భూతమ్ అనన్తమ్ అపారమ్ [బృహద్., ४.४.१२] ఇతి శ్రుతా మహత్త్వాదయో గుణాః పరమాత్మన ఏవ సమ్భవన్తి। అతః స ఏవాత్ర ప్రతిపాద్యతే।

[పరోక్తార్థస్యానూద్య దూషణమ్]

యత్ తూక్తం పతి-జాయా-పుత్ర-విత్త-పశ్వ్-ఆది-ప్రియాన్వయినో జీవాత్మన ఉపక్రమే త్వ్ అన్వేష్టవ్యతయా ప్రతిపాదనాత్ తద్-విషయమ్ ఏవేదం వాక్యమ్ ఇతి; తద్ అయుక్తమ్, ఆత్మనస్ తు కామాయ [బృహద్., ౬.౫.౬] ఇత్య్ ఆత్మ-శబ్దేన జీవాత్మ-సంశబ్దనే తస్య ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః [బృహద్., ౬.౫.౬] ఇత్య్ అనేనానన్వయ-ప్రసఙ్గాత్। ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః [బృహద్., ౬.౫.౬] ఇత్య్ ఆత్మనో ద్రష్టవ్యత్వోపయోగితయా ఆత్మనస్ తు కామాయ [బృహద్., ౬.౫.౬] ఇత్య్ ఉపదిష్టమ్ ఇతి ప్రతీయతే। ఆత్మనస్ తు కామాయ– ఆత్మనః కామ-సమ్పత్తయే; కామ్యన్త ఇతి కామాః; ఆత్మన ఇష్ట-సమ్పత్తయ ఇతి యావత్।

[జీవాత్మ-స్వరూపస్యాన్వేష్టవ్యతా-పరత్వానుపపత్తిః]

న చ– జీవాత్మనః ఇష్ట-సమ్పత్తయే పత్య్-ఆదయః ప్రియా భవన్తి– ఇత్య్ ఉక్తే సతి తస్య జీవస్య స్వరూపమ్ అన్వేష్టవ్యం భవతి। ప్రియమ్ ఏవ హ్య్ అన్వేష్టవ్యమ్; న తు ప్రియం ప్రతి శేషిణః ప్రియ-వియుక్తం స్వరూపమ్। యస్మాద్ ఆత్మన ఇష్ట-సమ్పత్తయే పత్య్-ఆదయః ప్రియా భవన్తి, తస్మాత్ పత్య్-ఆది-ప్రియం పరిత్యజ్య తద్-వియుక్తమ్ ఆత్మ-స్వరూపమ్ అన్వేష్టవ్యమ్ ఇత్య్ అసఙ్గతం భవతి। ప్రత్యుత న పత్య్-ఆది-శేషతయా పత్య్-ఆదీనాం ప్రియత్వమ్; అపి త్వ్ ఆత్మనః శేషతయా పత్య్-ఆదీనాం ప్రియత్వమ్ ఇత్య్ ఉక్తే స్వ-శేషతయా త ఏవోపాదేయాః స్యుః।

[పరోక్తానురోధస్య వాక్య-భేదాపాదకత్వమ్]

ఆత్మనస్ తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతి [బృహద్., ౬.౫.౬] ఇత్య్ అస్య పరేణానన్వయే వాక్య-భేదః ప్రసజ్యతే। అభ్యుపగమ్యమానే'పి వాక్య-భేదే పూర్వ-వాక్యస్య న కిఞ్చిత్ ప్రయోజనం దృశ్యతే।

[స్వాభిమతో'ర్థః]

అతః పత్య్-ఆది సర్వం ప్రియం పరిత్యజ్యాత్మన ఏవాన్వేష్టవ్యత్వం యథా ప్రతీయతే, తథా వాక్యార్థో వర్ణనీయః; సో'యమ్ ఉచ్యతే– అమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేన [బృహద్., ౬.౫.3] ఇతి విత్తాదీనాం నిత్య-నిర్దోష-నిరతిశయానన్ద-రూపామృతత్వ-ప్రాప్త్య్-అనుపాయతామ్ ఉక్త్వా విత్త-పుత్ర-పతి-జాయాదీనాం సాతిశయ-దుఃఖ-మిశ్ర-కాదాచిత్క-ప్రియత్వమ్ అనుభూయమానం న పత్య్-ఆది-స్వరూప-ప్రయుక్తమ్, అపి తు నిరతిశయానన్ద- స్వభావ-పరమాత్మ-ప్రయుక్తమ్। అతో య ఏవ స్వయం నిరతిశయానన్దః సన్న్ అన్యేషామ్ అపి ప్రియత్వ-లేశాస్పదత్వమ్ ఆపాదయతి, స పరమాత్మైవ ద్రష్టవ్య ఇత్య్ ఉపదిశ్యతే।

[ఉక్తస్యార్థస్య శబ్దతో లాభః]

తద్ అయమ్ అర్థః– న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవతి [బృహద్., ౬.౫.౬] న హి పతి-జాయా-పుత్ర-విత్తాదయో మత్-ప్రయోజనాయాహమ్ అస్య ప్రియః స్యామ్ ఇతి స్వ-సఙ్కల్పాత్ ప్రియా భవన్తి; అపి త్వ్ ఆత్మనః కామాయ పరమాత్మనః స్వారాధక-ప్రియ-ప్రతిలమ్భన-రూపేష్ట-నిర్వృత్తయ ఇత్య్ అర్థః। పరమాత్మా హి కర్మభిర్ ఆరాధితస్ తత్-తత్-కర్మానుగుణం ప్రతినియత-దేశ-కాల-స్వరూప-పరిమాణమారాధకానాం తత్-తద్-వస్తు-గతం ప్రియత్వమ్ ఆపాదయతి ఏష హ్య్ ఏవానన్దయాతి [తై., ౨.౭] ఇతి శ్రుతేః। న తు తత్ తద్ వస్తు స్వరూపేణ ప్రియమ్ అప్రియం వా। యథోక్తం– తద్ ఏవ ప్రీతయే భూత్వా పునర్ దుఃఖాయ జాయతే। తద్ ఏవ కోపాయ యతః ప్రసాదాయ చ జాయతే॥ తస్మాద్ దుఃఖాత్మకం నాస్తి న చ కిఞ్చిత్ సుఖాత్మకమ్ ఇతి।

[ద్వితీయ-వాక్య-స్థాత్మ-శబ్దస్య పరమాత్మ-పరతాయామ్ ఏవ స్వారస్యమ్]

ఆత్మనస్ తు కామాయ [బృహద్., ౬.౫.౬] ఇత్య్ అస్య జీవాత్మపరత్వే'పి, ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః [బృహద్., ౬.౫.౬] ఇతి తు పరమాత్మ-విషయమ్ ఏవ। తత్రాయమ్ అర్థః– యస్మాత్ పత్య్-ఆదీనామ్ ఇష్ట-సమ్ప్రత్తయే తత్-పర-వశేన పత్య్-ఆదయః ప్రియత్వేన నోపాదీయన్తే, అపి త్వ్ ఆత్మేష్ట-సమ్ప్రత్తయే స్వ-తన్త్రేణ స్వ-ప్రియత్వేనోపాదీయన్తే; తస్మాద్ య ఏవాత్మనో నిరుపాధిక-నిర్దోష-నిరవధిక-ప్రియః పరమాత్మా; స ఏవ హి ద్రష్టవ్యః; న దుఃఖ-మిశ్రాల్ప-సుఖ-దుఃఖోదర్కాః పరాయత్త-తత్-తత్-స్వభావాః పతి-జాయా-పుత్ర-వితాదయో విషయాః ఇతి।

[ఆత్మ-శబ్దయోర్ ద్వయోర్ అప్య్ ఏక-విషతౌచిత్యమ్]

అస్మింస్ తు ప్రకరణే జీవాత్మ-వాచి-శబ్దేనాపి పరమాత్మన ఏవాభిధానాద్ ఆత్మనస్ తు కామాయ [బృహద్., ౬.౫.౬] ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః [బృహద్., ౬.౫.౬] ఇతి పూర్వోక్త-ప్రక్రియయోభయత్రాత్మ-శబ్దావ్ ఏక-విషయౌ ॥౧౯॥

[ఉత్తర-సూత్రావతరణమ్]

మతాన్తరేణాపి జీవ-శబ్దేన పరమాత్మాభిధానోపపాదనాయాహ–

౧౨౯ ప్రతిజ్ఞా-సిద్ధేర్ లిఙ్గమ్ ఆశ్మరథ్యః ॥౧।౪।౨౦॥

[యాదవ-ప్రకాశ-మత-నిదాన-సూత్రార్థ-వివరణమ్]

ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞా సిద్ధేర్ ఇదం లిఙ్గమ్, యజ్ జీవాత్మ-వాచి-శబ్దైః పరమాత్మనో'భిధానమ్– ఇత్య్ ఆశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యతే స్మ। యద్య్ అయం జీవః పరమాత్మ-కార్యతయా పరమాత్మైవ న భవేత్ తదా తద్-వ్యతిరిక్తతయా పరమాత్మ-విజ్ఞానాద్ ఏతద్ విజ్ఞానం న సేత్స్యతి। ఆత్మా వా ఇదమ్ ఏక ఏవాగ్ర ఆసీత్ [ఐత. ౧.౧.౧] ఇతి ప్రాక్సృష్టేర్ ఏకత్వావధారణాత్

[పరమాత్మనో జీవోత్పత్త్యాదేర్ ఔపనిషదత్వాజ్ జీవ-బ్రహ్మైక్యమ్]

యథా సుదీప్తాత్ పావకాద్ విస్ఫులిఙ్గాః సహస్రశః ప్రభవన్తే సరూపాః। తథాక్షరాద్ వివిధాః సోమ్య భావాః ప్రజాయన్తే తత్ర చైవాపియన్తి [ముణ్డ్., ౨.౧.౧] ఇత్య్ ఆదిభిర్ బ్రహ్మణో జీవానామ్ ఉత్పత్తి-శ్రవణాత్ తస్మిన్న్ ఏవ లయ-శ్రవణాచ్ చ జీవానాం బ్రహ్మ-కార్యత్వేన బ్రహ్మణైక్యమ్ అవగమ్యతే। అతో జీవ-శబ్దేన పరమాత్మాభిధానమ్ ఇతి ॥౨౦॥

౧౩౦ ఉత్క్రమిష్యత ఏవమ్భావాద్ ఇత్య్ ఔడులోమిః ॥౧।౪।౨౧॥

[ఆశ్మరథ్య-మతానువాద-పూర్వకం దూషణమ్]

యద్ ఉక్తం జీవస్య బ్రహ్మ-కార్యతయా బ్రహ్మణైక్యేనైక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞోపపాదనార్థం బ్రహ్మణో జీవ-శబ్దేన ప్రతిపాదనమ్ ఇతి, తద్ అయుక్తం న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ [కఠ., ౨.౨.౧౮] ఇత్య్ ఆదినాజత్వ-శ్రుతేర్ జీవాత్మనాం ప్రాచీన-కర్మ-ఫల-భోగాయ జగత్-సృష్ట్య్-అభ్యుపగమాచ్ చ, అన్యథా విషమ-సృష్ట్య్-అనుపపత్తేశ్ చ, బ్రహ్మ-కార్యస్య జీవస్య బ్రహ్మతాపత్తి-లక్షణో మోక్ష ఆకాశాదివద్ అవర్జనీయ ఇతి తద్-ఉపాయ-విధానానుష్ఠానానర్థక్యాచ్ చ, ఘటాదివత్ కారణ-ప్రాప్తేర్ వినాశ-రూపత్వేన మోక్షస్యాపురుషార్థత్వాచ్ చ। జీవాత్మన ఉత్పత్తి-ప్రలయ-వాదోపపత్తిర్ ఉత్తరత్ర ప్రపఞ్చయిష్యతే।

[సూత్రార్థ-వివరణమ్]

అతః ఏష సమ్ప్రసాదో'స్మాచ్ ఛరీరాత్ సముత్థాయ పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే [ఛాన్., ౮.౩.౪] యథా నద్యః స్యన్దమానాః సముద్రే అస్తం గచ్ఛన్తి నామ-రూపే విహాయ। తథా విద్వాన్ నామ-రూపాద్ విముక్తః పరాత్పరం పురుషమ్ ఉపైతి దివ్యమ్ [ముణ్డ్., ౩.౨.౮] ఇత్య్ ఉత్క్రమిష్యతః పరమాత్మ-భావాజ్ జీవ-శబ్దేన పరమాత్మనో'భిధానమ్ ఇత్య్ ఔడులోమిర్ ఆచార్యో మన్యతే స్మ॥౨౧॥

౧౩౧ అవస్థితేర్ ఇతి కాశకృత్స్నః॥౧।౪।౨౨॥

[ఔడులోమి-మతానువాద-పూర్వకం దూషణమ్]

యద్ ఉక్తమ్ ఉత్క్రమిష్యతో జీవస్య బ్రహ్మ-భావాద్ బ్రహ్మణస్ తచ్-ఛబ్దేనాభిధానమ్ ఇతి; తద్ అప్య్ అయుక్తమ్, వికల్పాసహత్వాత్। అస్య జీవాత్మన ఉత్క్రాన్తేః పూర్వమ్ అనేవమ్భావః కిం స్వాభావికః; ఉతౌపాధిక; తత్రాపి పారమార్థికః, అపారమాథికో వేతి। స్వాభావికత్వే బ్రహ్మ-భావో నోపపద్యతే, భేదస్య స్వరూప-ప్రయుక్తత్వేన స్వరూపే విద్యమానే తద్-అనపాయాత్। అథ భేదేన సహ స్వరూపమ్ అప్య్ అపైతీతి, తథా సతి వినష్టత్వాద్ ఏవ తస్య న బ్రహ్మ-భావః, అపురుషార్థత్వాది-దోష-ప్రసఙ్గశ్ చ। పారమార్థికౌపాధికత్వే ప్రాగ్ అపి బ్రహ్మైవేత్య్ ఉత్క్రమిష్యత ఏవమ్భావాత్ ఇతి విశేషో న యుజ్యతే వక్తుమ్। అస్మిన్ పక్షే'ప్య్ ఉపాధి-బ్రహ్మ-వ్యతిరేకేణ వస్త్వ్-అన్తరాభావాన్ నిరవయవస్య బ్రహ్మణ ఉపాధినా ఛ్ఛేదాద్య-సమ్భవాచ్ చోపాధిగత ఏవ భేద ఇత్య్ ఉత్క్రాన్తేః ప్రాగ్ అపి బ్రహ్మైవ। ఔపాధికస్య భేదస్యాపారమార్థికత్వే కస్యాయమ్ ఉత్క్రాన్తౌ బ్రహ్మ-భావ ఇతి వక్తవ్యమ్; బ్రహ్మణ ఏవావిద్యోపాధి-తిరోహిత-స్వస్వరూపస్యేతి చేన్ న, నిత్య-ముక్త-స్వ-ప్రకాశ-జ్ఞాన-స్వరూపస్య అవిద్యోపాధి-తిరోధానాసమ్భవాత్। తిరోధానం నామ వస్తు-స్వరూపే విద్యమానే తత్-ప్రకాశ-నివృత్తిః। ప్రకాశ ఏవ వస్తు-స్వరూపమ్ ఇత్య్ అఙ్గీకారే తిరోధానాభావః స్వరూప-నాశో వా స్యాత్। అతో నిత్యావిర్భూత-స్వ-స్వరూపత్వాత్ తస్యోత్క్రాన్తౌ బ్రహ్మ-భావే న కశ్చిద్ విశేష ఇత్య్ ఉత్క్రిమష్యతః ఇతి విశేషణం వ్యర్థమ్ ఏవ।

[స్వరూపాభినిష్పత్తి-శ్రుత్య్-అర్థ-నిర్ణయః]

అస్మాచ్ ఛరీరాత్ సముత్థాయ [ఛాన్., ౮.౩.౪] ఇతి పూర్వమ్ అనేవంరూపస్య న తదానీం బ్రహ్మతాపత్తిమ్ ఆహ, అపి తు పూర్వ-సిద్ధ-స్వరూపస్యావిర్భావమ్। తథా హి వక్ష్యతే సమ్పద్యావిర్భావః స్వేన-శబ్దాత్ [బ్ర. సూ. ౪.౪.౨] ఇత్య్ ఆదిభిః।

[సూత్ర-వ్యాఖ్యానమ్]

అతః అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య [ఛాన్., ౬.౩.౨], య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఆత్మనో'న్తరో యమ్ ఆత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమ్ అన్తరో యమయతి స త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః [బృహద్. ౫.౭.౨౨], యో'క్షరమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ యస్యాక్షరం శరీరం యమ్ అక్షరం న వేద ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మాపహత-పాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః [సుబాల,

౭], అన్తః-ప్రవిష్టః శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా [త్తై., ఆ., ౧.౩.౨౧] ఇతి స్వ-శరీర-భూతే జీవాత్మన్య్ ఆత్మతయావస్థితేర్ జీవ-శబ్దేన బ్రహ్మ-ప్రతిపాదనమ్ ఇతి కాశకృత్స్న ఆచార్యో మన్యతే స్మ। జీవ-శబ్దశ్ చ జీవస్య పరమాత్మ-పర్యన్తస్యైవ వాచకో న జీవ-మాత్రస్యేతి పూర్వమ్ ఏవోక్తం నామ-రూపే వ్యాకరవాణి [ఛాన్., ౬.౩.౨] ఇత్య్ అత్ర।

[ఉక్తార్థస్యైవ సూత్ర-కార-సమ్మతత్వమ్ ఇతి ప్రతిపాదనమ్]

ఏవమాత్మ-శరీర-భావేన తాదాత్మ్యోపపాదనే పరస్య బ్రహ్మణో'పహత-పాప్మత్వ-సర్వ-జ్ఞత్వాది-గోచరా జీవస్యావిదుషః శోచతో బ్రహ్మోపాసనాన్ మోక్ష-వాదిన్యో జగత్-సృష్టి-ప్రలయాభిధాయిన్యో జగతో బ్రహ్మ-తాదాత్మ్యోపదేశ-పరాశ్ చ సర్వాః శ్రుతయః సమ్యగ్ ఉపపాదితా భవన్తీతి కాశకృత్స్నీయమ్ ఏవ మతం సూత్ర-కారః స్వీకృతవాన్।

[కాశకృత్స్నానురోధేన శ్రుతి-వాక్యార్థః]

అయమ్ అత్ర వాక్యార్థః– అమృతత్వోపాయే మైత్రేయ్యా పృష్టే యాజ్ఞవల్క్యః- ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః [బృహద్., ౬.౫.౬] ఇత్య్ ఆదినా పరమాత్మోపాసనమ్ అమృతత్వోపాయమ్ ఉక్త్వా ఆత్మని ఖల్వ్ అరే దృష్టే [బృహద్., ౬.౫.౬] ఇత్య్ ఆదినోపాస్య-లక్షణమ్, దున్దుభ్య్-ఆది-దృష్టాన్తైశ్ చోపాసనోపకరణ-భూతమనః ప్రభృతి-కరణ-నియమనం చ సామాన్యేనాభిధాయ స యథార్ద్రైధాగ్నేః [బృహద్., ౪.౪.౧౦] ఇత్య్ ఆదినా స యథా సర్వాసామపాం సముద్ర ఏకాయనమ్ [బృహద్., ౪.౪.౧౧] ఇత్య్ ఆదినా చోపాస్య-భూతస్య పరస్య బ్రహ్మణో నిఖిల-జగద్-ఏక-కారణత్వమ్, సకల-విషయ-ప్రవృత్తి-మూల-కరణ-గ్రామ-నియమనం చ విస్తీర్ణమ్ ఉపదిశ్య స యథా సైన్ధవఘనః [బృహద్., ౬.౫.౧౩] ఇత్య్ ఆది నామృతత్వోపాయ-ప్రవృత్తి-ప్రోత్సాహనాయ జీవాత్మ-స్వరూపేణావస్థితస్య పరమాత్మనో'పరిచ్ఛిన్న-జ్ఞానైకాకారతామ్ ఉపపాద్య తస్యైవాపరిచ్ఛన్న-జ్ఞానైకాకారస్య సంసార-దశాయాం భూత-పరిణామానువృత్తిం విజ్ఞాన-ఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్య్ ఏవానువినశ్యతి [బృహద్., ౪.౪.౧౨] ఇత్య్ అభిధాయ న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తి [బృహద్., ౫.౫.౧౨] ఇతి మోక్ష-దశాయాం స్వాభావికాపరిచ్ఛిన్న-జ్ఞాన-సఙ్కోచాభావేన భూత-సఙ్ఘాతేనైకీకృత్యాత్మని దేవాది-రూప-జ్ఞానాభావమ్ ఉక్త్వా పునర్ అపి యత్ర హి ద్వైతమ్ ఇవ భవతి [బృహద్., ౪.౪.౧౪] ఇత్య్ ఆదినా అబ్రహ్మాత్మకత్వేన నానా-భూత-వస్తు-దర్శనమ్ అజ్ఞాన-కృతమ్ ఇతి నిరస్త-నిఖిలాజ్ఞానస్య బ్రహ్మాత్మకం కృత్స్నం జగద్-అనుభవతో బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్త-వస్త్వ్-అన్తరాభావేన భేద-దర్శనం నిరస్య యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్ [బృహద్., ౬.౫.౧౪] ఇతి చ జీవాత్మా స్వాత్మతయావస్థితేన యేన పరమాత్మా ఆహిత-జ్ఞానః సన్న్ ఇదం సర్వం విజానాతి, అయం తం కేన విజానీయాత్, న కేనాపీతి పరమాత్మనో దురవగమత్వమ్ ఉపపాద్య స ఏష నేతి నేతి [బృహద్., ౬.౫.౧౫] ఇత్య్ ఆదినాయం సర్వేశ్వరః స్వేతర-సమస్త-చిద్-అచిద్-వస్తు-విలక్షణ-స్వరూప ఏవ సర్వ-శరీరః సర్వస్యాత్మతయావస్థిత ఇతి స్వ-శరీర-భూత-చిద్-అచిద్-వస్తు-గతైర్ దోషైర్ న స్పృశ్యత

ఇత్య్ అభిధాయ విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్ ఇత్య్ ఉక్తానుశాసనాసి మైత్రేయ్యేతావదరే ఖల్వ్ అమృతత్వమ్ [బృహద్., ౪.౪.౧౫] ఇతి సమస్త-వస్తు-విసజాతీయం నిఖిల-జగద్-ఏక-కారణ-భూతం సర్వస్య విజ్ఞాతారం పురుషోత్తమమ్ ఉక్త-ప్రకారాద్ ఉపాసనాదృతే కేన విజానీయాద్ ఇతీదమ్ ఏవోపాసనమ్ అమృతత్వోపాయః; బ్రహ్మ-ప్రాప్తిర్ ఏవ చామృతత్వమ్ అభిధీయతే– ఇత్య్ ఉక్తవాన్।

[అధికరణార్థోపసంహారః]

అతః పరం బ్రహ్మైవాస్మిన్ వాక్యే ప్రతిపాద్యత ఇతి పరమ్ ఏవ బ్రహ్మ జగత్-కారణమ్, న పురుషస్ తద్-అధిష్ఠాతా చ ప్రకృతిర్ ఇతి స్థితమ్॥౨౨॥

ఇతి వాక్యాన్వయాధికరణమ్॥౬॥

ప్రకృత్య్-అధికరణమ్॥౭॥

[అధికరణార్థః– బ్రహ్మణ ఏవ జగన్-నిమిత్తతా, జగద్-ఉపాదానతా చ]

[సద్-విద్యా, ఛాన్., ౬]

౧౩౨ ప్రకృతిశ్ చ ప్రతిజ్ఞా-దృష్టాన్తానుపరోధాత్॥౧।౪।౨౩॥

[పేటికా-సఙ్గతిః]

ఏవం నిరీశ్వర-సాఙ్ఖ్యే నిరస్తే సతి సేశ్వర-సాఙ్ఖ్యః ప్రత్యవతిష్ఠతే– యద్య్ అపీక్షణాది-గుణ-యోగాత్ సర్వ-జ్ఞమ్ ఈశ్వరం జగత్-కారణత్వేన వేదాన్తాః ప్రతిపాదయన్తి తథాపి వేదాన్తైర్ ఏవ జగద్-ఉపాదానతయా ప్రధానమ్ ఏవ ప్రతిపాద్యత ఇతి ప్రతీయతే। న హి వేదాన్తాః సర్వ-జ్ఞస్యాపరిణామినో'ధిష్ఠాతుర్ ఈశ్వరస్యాధిష్ఠేయేనాచేతనేన పరిణామినా ప్రధానేన వినా జగతః కారణత్వమ్ అవగమయన్తి।

[ఉక్తార్థే శ్రుతి-స్మృతి-ప్రదర్శన-పూర్వకం పూర్వః పక్షః]

తథా హ్య్ అపరిణామినమ్ ఏనం ప్రకృతిం చైతద్-అధిష్ఠితాం పరిణామినీమ్ అధీయతే నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్ [శ్వే., ౬.౧౯] స వా ఏష మహాన్ అజ ఆత్మాజరో'మరః [బృహద్., ౬.౪.౨౫] వికార-జననీమ్ అజ్ఞామ్ అష్ట-రూపామ్ అజాం ధ్రువామ్, ధ్యాయతే'ధ్యాసితా తేన తన్యతే ప్రేర్యతే పునః। సూయతే పురుషార్థం చ తేనైవాధిష్ఠితా జగత్। గౌర్ అనాద్య్ అన్తవతీ సా జనిత్రీ భూత-భావినీ [మన్త్రికా] ఇతి। తథా ప్రకృతిమ్ ఉపాదాన-

భూతామ్ అధిష్ఠాయైవేశ్వరో విశ్వం జగత్ సృజతీతి శ్రూయతే అస్మాన్ మాయీ సృజతే విశ్వమ్ ఏతత్ [శ్వే., ౪.౯], మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్ మాయినం తు మహేశ్వరమ్ [శ్వే., ౪.౧౦] ఇతి। స్మృతిర్ అపి మయాధ్యక్షేణ ప్రకృతిః సూయతే సచరాచరమ్ [భ. గీ., ౯.౧౦] ఇతి। ఏవమ్ అశ్రుతే'పి ప్రధానోపాదానత్వే బ్రహ్మణో జగత్-కారణత్వ-శ్రుత్య్-అన్యథానుపపత్త్యైవ ప్రధాన-స్వరూపం తస్యేశ్వరాధిష్ఠితస్య జగద్-ఉపాదానత్వం చ సిద్ధ్యతి॥

[తత్ర వేదాన్త్య్-అభిమత-నిమిత్తోపాదానైక్య-దూషణమ్]

ఏవమ్ ఏవ హి లోకే నిమిత్తోపాదానయోర్ అత్యన్త-భేదో దృశ్యతే। మృత్-సువర్ణాదేర్ అచేతనస్య ఘట-కటకాద్య్-ఉపాదానత్వం చేతనస్య కులాల-సువర్ణ-కారాదేర్ నిమిత్తత్వం చ నియతమ్ ఉపలభ్యతే కార్య-నిష్పత్తిశ్ చ నియమేనానేక-కారక-సవ్యపేక్షా దృష్టా। ఏవం నిమిత్తోపాదానయోర్ భేద నియమం కార్య-నిష్పత్తేర్ అనేక-కారక-సవ్యపేక్షత్వ-నియమం చాతిక్రమ్యైకమ్ ఏవ బ్రహ్మోపాదానం నిమిత్తం చ ప్రతిపాదయితుం న ప్రభవన్తి వేదాన్త-వాక్యాని। అతో బ్రహ్మ నిమిత్త-కారణమ్ ఏవ, నోపాదానమ్। ఉపాదానం తు తద్-అధిష్ఠితం ప్రధానమ్ ఏవ– ఇతి॥

[సిద్ధాన్త-ప్రదర్శనమ్]

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే– ప్రకృతిశ్ చ ప్రతిజ్ఞా-దృష్టాన్తానుపరోధాత్– ఇతి। ప్రకృతిశ్ చ– ఉపాదానం చ। న నిమిత్త-కారణ-మాత్రం బ్రహ్మ, ఉపాదాన-కారణం చ బ్రహ్మైవేత్య్ అర్థః। కుతః। ప్రతిజ్ఞా-దృష్టాన్తానుపరోధాత్। ఏవమ్ ఏవ హి ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తౌ నోపరుధ్యేతే। ప్రతిజ్ఞా తావత్ స్తబ్ధో'స్యుత తమ్ ఆదేశమ్ అప్రాక్ష్యః యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్య్ అమతం మతమ్ అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమ్ [ఛాన్., ౬.౧.3] ఇత్య్ ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-విషయా। దృష్టాన్తశ్ చ యథా సోమ్యైకేన మృత్-పిణ్డేన సర్వం మృణ్-మయం విజ్ఞాతం స్యాత్ [ఛాన్., ౬.౧.౪], యథా సోమ్యైకేన లోహ-మణినా [ఛాన్., ౬.౧.౬], యథా సౌమ్యైకేన నఖ-నికృన్తనేన [ఛాన్., ౬.౧.౬] ఇతి కారణ-విజ్ఞానాత్ కార్య-విజ్ఞాన-విషయః।

[బ్రహ్మణో నిమిత్త-మాత్రత్వే ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞానానుపపత్తిః]

యది నిమిత్త-కారణమ్ ఏవ జగతో బ్రహ్మ, తదా తద్-విజ్ఞానాన్ న సమస్తం జగద్ విజ్ఞాతం స్యాత్। న హి కులాలాది-విజ్ఞానేన ఘటాదిర్ విజ్ఞాయతే। అతః ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తయోర్ బాధ ఏవ। బ్రహ్మణ ఏవోపాదానత్వే ఉపాదాన-భూత-మృత్-పిణ్డ-లోహ-మణి-నఖని-కృన్తనవిజ్ఞానేన ఘట-మణిక-కటక-ముకుట-వాసీ-పరశ్వధాది-తత్-కార్య-విజ్ఞానవత్ నిఖిల-జగద్-ఉపాదాన-భూతే బ్రహ్మణి విజ్ఞాతే తత్-కార్యం నిఖిలం జగద్ విజ్ఞాతం స్యాత్। కారణమ్ ఏవావస్థాన్తరాపన్నం కార్యమ్, న ద్రవ్యాన్తరమ్ ఇతి కార్య-కారణ-రూపేణ అవస్థిత-మృత్-తద్-వికారాది-నిదర్శనేన ప్రతిజ్ఞా-సమర్థనాద్ బ్రహ్మ జగద్ ఉపాదానం చేతి నిశ్చీయతే।

[నిమిత్తోపాదానయోర్ భేదస్య శ్రౌతత్వ-నిరాసః]

యత్ తు నిమిత్తోపాదనయోర్ భేదః శ్రుత్యైవ ప్రతీయత ఇతి; తద్ అసత్, నిమిత్తోపాదానయోర్ ఐక్య-ప్రతీతేః। ఉత తమ్ ఆదేశమ్ అప్రాక్ష్యః యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతి [ఛాన్., ౬.౧.3] ఆదిశ్యతే ప్రశిష్యతే'నేనేత్య్ ఆదేశః, ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి [బృహద్., ౫.౮.౯] ఇత్య్ ఆది శ్రుతేః। సాధకతమత్వేన కర్తా వివక్షితః। తమ్ ఆదేష్టారమ్ అప్రాక్ష్యః, యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతి, యేనాదేష్ట్రాధిష్ఠాత్రా శ్రుతేనాశ్రుతమ్ అపి శ్రుతం భవతీతి నిమిత్తోపాదనయోర్ ఐక్యం ప్రతీయతే, సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవ [ఛాన్., ౬.౨.౧] ఇతి ప్రాక్సృష్టేర్ ఏకత్వావధారణాద్ అద్వితీయ-పదేనాధిష్ఠాత్రన్తర-నివారణాచ్ చ।

[ఉక్తే'ర్థే మన్త్రికోపనిషద్-విరోధ-శఙ్కా-పరిహారౌ]

నన్వ్ ఏవం సతి వికార-జననీమ్ [మన్త్రికా] గౌర్ అనాద్య్ అన్తవతీ [మన్త్రికా] ఇత్య్ ఆదిభిః ప్రకృతేర్ ఆద్య-అన్త-విరహేణ నిత్యత్వం జగద్-ఉపాదానత్వం చ శ్రూయమాణం కథమ్ ఉపపద్యతే తద్ ఉచ్యతే– తత్రాప్య్ అవిభక్త-నామ-రూపం కారణావస్థం బ్రహ్మైవ ప్రకృతి-శబ్దేనాభిధీయతే। బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్త-వస్త్వ్-అన్తరాభావాత్। తథా హి శ్రుతయః సర్వం తం పరాదాద్యో'న్యత్రాత్మనః సర్వం వేద [బృహద్., ౬.౫.౭], యత్ర త్వ్ అస్య సర్వమ్ ఆత్మైవాభూత్ తత్ కేన కం పశ్యేత్ [బృహద్., ౬.౫.౧౫] ఇత్య్ ఆద్యాః; సర్వం ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ [ఛాన్., 3.౧౪.౧], ఐతదాత్మ్యమ్ అదం సర్వమ్ [ఛాన్., ౬.౮.౭] ఇతి కార్యావస్థం కారణావస్థం చ సర్వం జగద్ బ్రహ్మాత్మకమ్ ఇతి శ్రవణాచ్ చ।

[ఉక్తార్థస్యైవ సర్వ-శ్రుతి-సిద్ధత్వ-దృఢీకరణమ్]

ఏతద్ ఉక్తం భవతి– యః పృథివీమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ యస్య పృథివీ శరీరం యం పృథివీ న వేద [సుబాల, ౭] ఇత్య్ ఆరభ్య యో'వ్యక్తమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ యస్యావ్యక్తం శరీరం యమ్ అవ్యక్తం న వేద [సుబాల, ౭], యో'క్షరమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ యస్యాక్షరం శరీరం యమ్ అక్షరం న వేద యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమ్ అన్తరో యమయతి [బృహద్., ౫.౭.3] ఇత్య్ ఆరభ్య య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఆత్మనో'న్తరో యమ్ ఆత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమ్ అన్తరో యమయతి స త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః [బృహద్., ౫.౭.౨౨] ఇతి చ సర్వ-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరతయా సర్వదా సర్వాత్మ-భూతం పరం బ్రహ్మ కదాచిద్ విభక్త-నామ-రూపమ్, కదాచిచ్ చావిభక్త-నామ-రూపమ్; యదా విభక్త-నామ-రూపం తదా తద్ ఏవ బహుత్వేన కార్యత్వేన చోచ్యతే; యదా చావిభక్త-నామ-రూపం తదైకమ్ అద్వితీయం కారణమ్ ఇతి చ।

[మన్త్రికోపనిషద్-వాక్య-తాత్పర్యమ్]

ఏవం సర్వదా చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరస్య పరస్య బ్రహ్మణో'విభక్త-నామ-రూపా యా కారణావస్థా సా గౌర్ అనాద్య్ అన్తవతీ, వికార-జననీమ్ అజ్ఞామ్ [మన్త్రికా] అజామ్ ఏకామ్ [శ్వే., ౪.౫] ఇత్య్ ఆదిభిర్ అభిధీయతే– ఇతి।

[ఉక్త-తాత్పర్యస్య సుబాల-శ్రుత్య్-ఆది-విరోధ-పరిహారః]

నను చ మహాన్ అవ్యక్తే లీయతే అవ్యక్తమ్ అక్షరే లీయతే [సుబాల, ౨] ఇతి ప్రలయ-శ్రుతేర్ అవ్యక్తస్యోత్పత్తి-ప్రలయౌ ప్రతీయేతే; తథా చ మహాభారతే తస్మాద్ అవ్యక్తమ్ ఉత్పన్నం త్రి-గుణం ద్విజ-సత్తమ [మహాభా. శాల్య. ౮.౧౩] అవ్యక్తం పురుషే బ్రహ్మన్ నిష్క్రియే సమ్ప్రలీయతే ఇతి। [మహాభా. శాల్య. ౮.౧౪] నైష దోషః, అచిద్-వస్తు-శరీరస్య బ్రహ్మణో' వ్యక్త-శబ్ద-వాచ్యాయాస్ త్రి-గుణావస్థాయాః కార్యత్వాత్। యదా తమ్ అస్తన్ న దివా న రాత్రిః ఇతి కృత్స్న-ప్రలయ-దశాయామ్ అపి బ్రహ్మాత్మకస్యాతిసూక్ష్మస్య అచిద్-వస్తునః స్థిత్య్-అభిధానాజ్ జగత్-కారణస్య పరస్య బ్రహ్మణః ప్రకార-భూతమ్ అతిసూక్ష్మం చాచిద్ వస్తు నిత్యమ్ ఏవేతి తత్ ప్రకారం బ్రహ్మైవ గౌర్ అనాద్య్ అన్తవతీ [మాన్త్రికా] ఇత్య్ ఆదిష్వ్ అభిధీయతే।

[మన్త్రికోపనిషద్-వాక్య-తాత్పర్యమ్]

అత ఏవ చ అక్షరం తమసి లీయతే తమః పరే దేవ ఏకీభవతి [సుబాల, ౨] ఇతి తమస ఏకీభావ-మాత్రమ్ ఏవ శ్రూయతే; న తు లయః। ఏకీభావ ఇతి తమో-'భిధానాతిసూక్ష్మాచిత్-ప్రకారస్య బ్రహ్మణో'విభక్త-నామ-రూపతయావస్థానమ్ అభిధీయతే। తమ ఆసీత్ తమసా గూఢమ్ అగ్రే ప్రకేతం తమసస్ తన్-మహిమా జాయతైకమ్ [త్రై., బ్రా. ౨.౮.౯] ఇత్య్ ఆద్య్ అప్య్ ఏతద్ ఏవ వదతి। తథా చ మానవం వచః ఆసీద్ ఇదం తమో-భూతమ్ అప్రజ్ఞాతమ్ అలక్షణమ్। అప్రతర్క్యమ్ అవిజ్ఞేయం ప్రసుప్తమ్ ఇవ సర్వతః [మను. ౨.౫] ఇతి। అస్మాన్ మాయీ సృజతే విశ్వమ్ ఏతత్ [శ్వే., ౪.౯] ఇత్య్ ఆద్య్ అనన్తరమ్ ఏవోపపాదయిష్యతే; బ్రహ్మణో'పరిణామిత్వ-శ్రుతయశ్ చ।

[ఉక్తార్థస్య తర్కాననుగృహీతత్వ-శఙ్కా-నిరాసా]

యత్ త్వ్ ఏకస్య నిమిత్తత్వమ్ ఉపాదానత్వం చ న సమ్భవతి, ఏక-కారక-నిష్పాద్యత్వం చ కార్యస్య; లోకే తథా నియమ-దర్శనాత్। అతో'గ్నినా సిఞ్చేద్ ఇతివద్ వేదాన్త-వాక్యాన్య్ ఏకస్మాద్ ఏవోత్పత్తిం ప్రతిపాదయితుం న ప్రభవన్తీతి॥

అత్రోచ్యతే– సకలేతర-విలక్షణస్య పరస్య బ్రహ్మణః సర్వ-శక్తేః సర్వ-జ్ఞస్యైకస్యైవ సర్వమ్ ఉపపద్యతే। మృదాదేర్ అచేతనస్య జ్ఞానాభావేనాధిష్ఠాతృత్వాయోగాద్ అధిష్ఠాతుః కులాలాదేర్ విచిత్ర-పరిణామ-శక్తి-విరహాద్ అసత్య-సఙ్కల్పతయా చ తథా దర్శన-నియమః। అతో బ్రహ్మైవ జగతో నిమిత్తమ్ ఉపాదానం చ॥౨౩॥

౧33 అభిధ్యోపదేశాచ్ చ ॥౧।౪।౨౪॥

[బహు-భవన-సఙ్కల్ప-శ్రుత్యా నిమిత్తోపాదానైక్యమ్]

ఇతశ్ చోభయం బ్రహ్మైవ సో'కామాయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి [తై., ౨.౬.౨] తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయ [ఛాన్., ౬.౨.3] ఇతి స్రష్టుర్ బ్రహ్మణః స్వస్యైవ బహు-భవన-సఙ్కల్పోపదేశాత్। విచిత్ర-చిద్-అచిద్-రూపేణాహమ్ ఏవ బహు స్యాం తథా ప్రజాయేయేతి సఙ్కల్ప-పూర్వికా హి సృష్టిర్ ఉపదిశ్యతే॥౨౪॥

౧3౪ సాక్షాచ్ చోభయామ్నానాత్॥౧।౪।౨౫॥

[శ్రుతి-కణ్ఠోక్త్యా నిమిత్తోపాదానైక్యమ్]

న కేవలం ప్రతిజ్ఞా-దృష్టాన్తాభిధ్యోపదేశాదిభిర్ అయమ్ అర్థో నిశ్చీయతే, బ్రహ్మణ ఏవ నిమిత్తత్వమ్ ఉపాదానత్వం చ సాక్షాద్ ఆమ్నాయతే కిం స్విద్ వనం క ఉ స వృక్ష ఆసీద్ యతో ద్యావ్ ఆపృథివీ నిష్టతక్షుః। మనీషిణో మనసా పృచ్ఛతేద్ ఉ తద్ యద్ అధ్యతిష్ఠద్-భువనాని ధారయన్। బ్రహ్మ వనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీద్ యతో ద్యావ్ ఆపృథివీ నిష్టతక్షుః। మనీషిణో మనసా విబ్రవీమి వో బ్రహ్మాధ్యతిష్ఠద్-భువనాని ధారయన్ [తై., బ్రా. ౨.౮.౯] ఇతి। అత్ర హి స్రష్టుర్ బ్రహ్మణః కిమ్ ఉపాదానం కాని చోపకరణానీతి లోక-దృష్ట్యా పృష్టే సకలేతర-విలక్షణస్య బ్రహ్మణః సర్వ-శక్తి-యోగో న విరుద్ధ ఇతి బ్రహ్మైవోపాదానమ్ ఉపకరణాని చేతి పరిహృతమ్। అతశ్ చోభయం బ్రహ్మ॥౨౫॥

౧3౫ ఆత్మకృతేః॥౧।౪।౨౬॥

[స్వస్యైవ స్వయం సృష్టి-కారణ-శ్రుత్యా తదైక్యమ్]

సో'కామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయ [తై., ౨.౬.౨] ఇతి సిసృక్షుత్వేన ప్రకృతస్య బ్రహ్మణః తద్ ఆత్మానం స్వయమ్ అకురుత [తై., ౨.౭.౧] ఇతి సృష్టేః కర్మత్వం కర్తృత్వం చ ప్రతీయత ఇత్య్ ఆత్మన ఏవ బహుత్వ-కరణాత్ తస్యైవ నిమిత్తత్వమ్ ఉపాదానత్వం చ ప్రతీయతే। అవిభక్త-నామ-రూప ఆత్మా కర్తా, స ఏవ విభక్త-నామ-రూపః కార్యమ్ ఇతి కర్తృత్వ-కర్మత్వయోర్ న విరోధః। స్వయమ్ ఏవాత్మానం తథాకురుతేతి నిమిత్తమ్ ఉపాదానం చ॥౨౬॥

[ఉత్తర-సూత్రావతారికా శఙ్కా]

[నిమిత్తోపాదానైక్యస్య బ్రహ్మణ్య్ అపురుషార్థావహత్వ-శఙ్కా]

సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౨.౧] ఆనన్దో బ్రహ్మ [తై., ౨.3.౬] అపహత-పాప్మా విజరో విమృత్యుర్ విశోకో విజిఘత్సో'పిపాసః [ఛాన్., ౮.౧.౫] నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్ [శ్వే., ౬.౧౯] స వా ఏష మహాన్ అజ ఆత్మాజరో'మరః [బృహద్., ౬.౫.౨౫] ఇతి

స్వభావతో నిరస్త-సమస్త-చేతనాచేతన-వర్తి-దోష-గన్ధస్య నిరతిశయ-జ్ఞానానన్దైకతానస్య పరస్య బ్రహ్మణో విచిత్రానన్తాపురుషార్థాస్పద-చిద్-అచిన్-మిశ్ర-ప్రపఞ్చ-రూపేణాత్మనో బహు-భవన-సఙ్కల్ప-పూర్వకం బహుత్వ-కరణం కథమ్ ఉపపద్యత ఇత్య్ ఆశఙ్క్యాహ–

౧౩౬ పరిణామాత్॥౧।౪।౨౭॥

[అపురుషార్థతానావహ-పరిణామ-స్వభావోక్త్యా శఙ్కా-నిరాసః]

పరిణామ-స్వాభావ్యాత్; నాత్రోపదిశ్యమానస్య పరిణామస్య పరస్మిన్ బ్రహ్మణి దోషావహత్వం స్వభావః ప్రత్యుత నిరఙ్కుశైశ్వర్యావహత్వమ్ ఏవేత్య్ అభిప్రాయః। ఏవమ్ ఏవ హి పరిణామ ఉపదిశ్యతే; అశేష-హేయ-ప్రత్యనీక-కల్యాణైకతానం స్వేతర-సమస్త-వస్తు-విలక్షణం సర్వ-జ్ఞం సత్య-సఙ్కల్పమ్ అవాప్త-సమస్త-కామమ్ అనవధికాతిశయానన్దం స్వ-లీలోపకరణ-భూత-సమస్త-చిద్-అచిద్-వస్తు-జాత-శరీరతయా తద్-ఆత్మ-భూతం పరం బ్రహ్మ స్వ-శరీర-భూతే ప్రపఞ్చే తన్మాత్రాహఙ్కారాది-కారణ-పరమ్పరయా తమః-శబ్ద-వాచ్యాతిసూక్ష్మాచిద్-వస్త్వ్-ఏక-శేషే సతి, తమసి చ స్వ-శరీరతయాపి పృథఙ్-నిర్దేశానర్హాతిసూక్ష్మ-దశాపత్త్యా స్వస్మిన్న్ ఏకతామ్ ఆపన్నే సతి, తథాభూతతమః శరీరం బ్రహ్మ పూర్వవద్ విభక్త-నామ-రూప-చిద్-అచిన్-మిశ్ర-ప్రపఞ్చ-శరీరం స్యామ్ ఇతి సఙ్కల్ప్యావ్యయ-క్రమేణ జగచ్-ఛరీరతయా ఆత్మానం పరిణమయతీతి సర్వేషు వేదాన్తేషు పరిణామోపదేశః।

[బృహదారణ్యక-సౌబాలాది-వాక్యార్థ-విశదీకరణేనోక్తార్థ-దృఢీకారః]

తథైవ బృహదారణ్యకే కృత్స్నస్య జగతో బ్రహ్మ-శరీరత్వం బ్రహ్మణస్ తదాత్మత్వం చామ్నాయతే యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమ్ అన్తరో యమయత్య్ ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః ఇత్య్ ఆరభ్య యస్యాపః శశరీరం యస్యాగ్నిః శరీరం యస్యాన్తరిక్షం శరీరం యస్య వాయుః శరీరం యస్య ద్యౌః శరీరం యస్యాదిత్యః శరీరం యస్య దిశః శరీరం యస్య చన్ద్ర-తారకం శరీరం యస్యాకాశః శరీరం యస్య తమః శరీరం యస్య తేజః శరీరం యస్య సర్వాణి భూతాని శరీరం యస్య ప్రాణః శరీరం యస్య వాక్ ఛరీరం యస్య చక్షుః శరీరం యస్య శ్రోత్రం శరీరం యస్య మనః శరీరం యస్య త్వక్ ఛరీరం యస్య విజ్ఞానం శరీరం యస్య రేతః శరీరం [బృహద్., ౫.౭.3] ఇత్య్ ఏవమ్ అన్తేన కాణ్వ-పాఠే; మాధ్యన్దినే తు పాఠే విజ్ఞాన-స్థానే యస్యాత్మా శరీరమ్ ఇతి విశేషః। లోక-యజ్ఞ-వేదానాం పరమాత్మ-శరీరత్వమ్ అధికమ్। సుబాలోపనిషది చ పృథివ్య్-ఆదీనాం తత్త్వానాం పరమాత్మ-శరీరత్వమ్ అభిధాయ వాజసనేయకే'నుక్తానామ్ అపి తత్త్వానాం శరీరత్వం బ్రహ్మణ ఆత్మత్వం చ శ్రూయతే యస్య బుద్ధిః శరీరం యస్యాహఙ్కారః శరీరం, యస్య చిత్తం శరీరం, యస్యావ్యక్తం శరీరమ్, యస్యాక్షరం శరీరమ్, యో మృత్యుమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ యస్య మృత్యుః శరీరం యం మృత్యుర్ న వేద ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మాపహత-పాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః [సుబాల, ౭] ఇతి। అత్ర మృత్యు-శబ్దేన పరమ-సూక్ష్మమ్ అచిద్-వస్తుతమః శబ్ద-వాచ్యమ్ అభిధీయతే, అవ్యక్తమ్ అక్షరే లీయతే అక్షరం తమసి

లీయతే [సుబాల, ౨] ఇతి తస్యామ్ ఏవోపనిషది క్రమ-ప్రత్యభిజ్ఞానాత్। సర్వేషామ్ ఆత్మనాం జ్ఞానావరణానర్థ-మూలత్వేన తద్ ఏవ హి తమో మృత్యు-శబ్ద-వ్యపదేశ్యమ్। సుబాలోపనిషద్య్ ఏవ బ్రహ్మ-శరీరతయా తదాత్మకానాం తత్త్వానాం బ్రహ్మణ్య్ ఏవ ప్రలయ ఆమ్నాయతే పృథివ్య్ అప్సు ప్రలీయతే ఆపస్ తేజసి లీయన్తే తేజో వాయౌ లీయతే వాయుర్ ఆకాశే లీయతే ఆకాశమ్ ఇన్ద్రియేష్వ్ ఇన్ద్రియాణి తన్మాత్రేషు తన్మాత్రాణి భూతాదౌ లీయన్తే భూతాదిర్ మహతి లీయతే మహాన్ అవ్యక్తే లీయతే అవ్యక్తమ్ అక్షరే లీయతే అక్షరం తమసి లీయతే తమః పరే దేవ ఏకీ భవతి [సుబాల, ౨] ఇతి। అవిభాగాపత్తి-దశాయామ్ అపి చిద్-అచిద్-వస్త్వ్-అతిసూక్ష్మం సకర్మ-సంస్కారం తిష్ఠతీత్య్ ఉత్తరత్ర వక్ష్యతే– న కర్మావిభాగాద్ ఇతి చేన్ నానాదిత్వాద్ ఉపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చ [బ్ర. సూ. ౨.౧.౩౫] ఇతి।

[ఉక్తస్యేదృశార్థస్యైవ తైత్తిరీయ-శ్రుతి-తాత్పర్య-విషయతా]

ఏవం స్వస్మాద్ విభాగ-వ్యపదేశానర్హాతయా పరమాత్మనైకీభూతాత్యన్తసూక్ష్మ-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరాద్ ఏకస్మాద్ ఏవ అద్వితీయాత్ నిరతిశయానన్దాత్ సర్వ-జ్ఞాత్ సత్య-సఙ్కల్పాద్ బ్రహ్మణో నామ-రూప-విభాగార్హ-స్థూల-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరతయా బహు-భవన-సఙ్కల్ప-పూర్వకో జగద్-ఆకారేణ పరిణామః శ్రూయతే। సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ [తై., ౨.౧.౧] తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ విజ్ఞాన-మయాత్। అన్యోన్తర ఆత్మానన్ద-మయః। [తై., ౨.౫.౨], ఏష హ్య్ ఏవానన్దయాతి [తై., ౨.౭.౭], సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి స తపోఽతప్యత స తపస్ తప్త్వా ఇదం సర్వమ్ అసృజత యద్ ఇదం కిం చ తత్ సృష్ట్వా తద్ ఏవానుప్రావిశత్ తద్ అను ప్రవిశ్య సచ్ చ త్యచ్ చాభవత్ నిరుక్తం చానిరుక్తం చ నిలయనం చానిలయనం చ విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ సత్యం చానృతం చ సత్యమ్ అభవత్ [తై., ౨.౬.3] ఇతి।

[పరబ్రహ్మణస్ తపస ఆలోచన-రూపతా-వర్ణనమ్]

అత్ర తపః శబ్దేన ప్రాచీన-జగద్-ఆకార-పర్యాలోచన-రూపం జ్ఞానమ్ అభిధీయతే యస్య జ్ఞాన-మయం తపః [ముణ్డ్., ౧.౧.౯] ఇత్య్ ఆది శ్రుతేః। ప్రాక్సృష్టం జగత్ సంస్థానమ్ ఆలోచ్యేదానీమ్ అపి తత్ సంస్థానం జగద్ అసృజద్ ఇత్య్ అర్థః; తథైవ హి బ్రహ్మ సర్వేషు కల్పేష్వ్ ఏక-రూపమ్ ఏవ జగత్ సృజతి సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమ్ అకల్పయత్। దివం చ పృథివీం చాన్తిరక్షమ్ అథో సువః [తై., ౨.౬.౨౪] యథర్తుష్వ్ ఋతు-లిఙ్గాని నానా-రూపాణి పర్యయే। దృశ్యన్తే తాని తాన్య్ ఏవ తథా భావా యుగాదిషు [వి. పు., ౧.౫.౬౫] ఇతి శ్రుతి-స్మృతిభ్యః।

[పరబ్రహ్మణో జగద్-రూపతా-ప్రాప్తి-విశదీకరణమ్]

తద్ అయమ్ అర్థః– స్వయమ్ అపరిచ్ఛిన్న-జ్ఞానానన్ద-స్వభావః అత్యన్త-సూక్ష్మతయాసత్-కల్ప-స్వ-లీలోపకరణ-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరతయా తన్-మయః పరమాత్మా విచిత్రానన్త-క్రీడనకోపాదిత్సయా స్వ-శరీర-భూత-ప్రకృతి-పురుష-సమష్టి-పరమ్పరయా మహాభూత-

పర్యన్తమ్ ఆత్మానం తత్-తచ్-ఛరీరకం పరిణమయ్య తన్-మయః పునః సత్-త్యచ్-ఛబ్ద-వాచ్య-విచిత్ర-చిద్-అచిన్-మిశ్ర-దేవాదిస్థావరాన్త-జగద్-రూపోऽభవత్ ఇతి తద్ ఏవానుప్రావిశత్ తద్ అనుప్రవిశ్య [తై., ౨.౬.3] ఇతి। కారణావస్థాయామ్ ఆత్మతయావస్థితః పరమాత్మైవ కార్య-రూపేణ విక్రియమాణ-ద్రవ్యస్యాప్య్ ఆత్మతయావస్థాయ తత్ తద్ అభవద్ ఇత్య్ ఉచ్యతే।

[విశిష్ట-పరిణామేऽపురుషార్థ-తద్-అభావయోర్ ఆశ్రయ-నిష్కర్షః]

ఏవం పరమాత్మ-చిద్-అచిత్-సఙ్ఘాత-రూప-జగద్-ఆకార-పరిణామే పరమాత్మ-శరీర-భూత-చిద్-అంశ-గతాః సర్వ ఏవాపురుషార్థాః; తథాభూతాచిద్-అంశ-గతాశ్ చ సర్వే వికారాః; పరమాత్మని కార్యత్వమ్; తద్-అవస్థయోస్ తయోః నియన్తృత్వేనాత్మత్వమ్; పరమాత్మా తు తయోః స్వ-శరీర-భూతయోర్ నియన్తృతయాత్మ-భూతస్ తద్-గతాపురుషార్థైర్ వికారైశ్ చ న స్పృశ్యతే; అపరిచ్ఛిన్న-జ్ఞానానన్ద-మయః సర్వదైక-రూప ఏవ జగత్-పరివర్తన-లీలయావతిష్ఠతే। తద్ ఏతద్ ఆహ సత్యం చానృతం చ సత్యమ్ అభవత్ [తై., ౨.౬.3] ఇతి। విచిత్ర-చిద్-అచిద్-రూపేణ విక్రియమాణమ్ అపి బ్రహ్మ సత్యమ్ ఏవాభవత్– నిరస్త-నిఖిల-దోష-గన్ధమ్ అపరిచ్ఛిన్న-జ్ఞానానన్దమ్ ఏక–రూపమ్ ఏవాభవద్ ఇత్య్ అర్థః।

[సృష్టేర్ భగవల్-లీలాత్వమ్]

సర్వాణి చిద్-అచిద్-వస్తూని సూక్ష్మ-దశాపన్నాని స్థూల-దశాపన్నాని చ పరస్య బ్రహ్మణో లీలోపకరణాని; సృష్ట్యాదయశ్ చ లీలేతి భగవద్-ద్వైపాయన-పరాశరాదిభిర్ ఉక్తమ్, అవ్యక్తాది-విశేషాన్తం పరిణామర్ద్ధి-సంయుతమ్। క్రీడా హరేర్ ఇదం సర్వం క్షరమ్ ఇత్య్ ఉపధార్యతామ్। క్రీడతో బాలకస్యేవ చేష్టాం తస్య నిశామయ [వి. పు., ౧.౮.౧౮], బాలః క్రీడనకైర్ ఇవ [వాయు. పు. ఉత్తర. 3౬.౯౬] ఇత్య్ ఆదిభిః। వక్ష్యతి చ లోకవత్ తు లీలా-కైవల్యమ్ [బ్ర. సూ. ౨.౧.33] ఇతి। అస్మాన్ మాయీ సృజతే విశ్వమ్ ఏతత్ తస్మింశ్ చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః [శ్వే., ౪.౯] ఇతి బ్రహ్మణి జగద్-రూపతయా విక్రియమాణేऽపి తత్-ప్రకార-భూతాచిద్-అంశ-గతాః సర్వే వికారాస్ తత్-ప్రకార-భూత-క్షేత్రజ్ఞ-గతాశ్ చాపురుషార్థా ఇతి వివేక్తుం ప్రకృతి-పురుషయోర్ బ్రహ్మ-శరీర-భూతయోస్ తదానీం తథా నిర్దేశానర్హాతిసూక్ష్మ-దశాపత్త్యా బ్రహ్మణైకీభూతయోర్ అపి భేదేన వ్యపదేశః తదాత్మానం స్వయమ్ అకురుత [తై., ౨.౭] ఇత్య్ ఆదిభిర్ ఐకార్థ్యాత్। తథా చ మానవం వచః– సోऽభిధ్యాయ శరీరాత్ స్వాత్ సిసృక్షుర్ వివిధాః ప్రజాః। అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమ్ అపాసృజత్ [మను. ౧.౮] అత ఏవ బ్రహ్మణో నిర్దోషత్వ-నిర్వికారత్వ-శ్రుతయశ్ చోపపన్నాః। అతో బ్రహ్మైవ జగతో నిమిత్తమ్ ఉపాదానం చ॥౨౭॥

౧3౭ యోనిశ్ చ హి గీయతే॥౧।౪।౨౮॥

[ఉపాదాన-వాచక-యోని-వ్యపదేశాద్ ఉపాదానత్వోపసంహారః]

ఇతశ్ చ జగతో నిమిత్తమ్ ఉపాదానం చ బ్రహ్మ, యస్మాద్ యోనిత్వేనాప్యభిధీయతే కర్తారమ్ ఈశం పురుషం బ్రహ్మ యోనిమ్ [ముణ్డ్., ౩.౧.౩] ఇతి। యద్ భూత-యోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరాః [ముణ్డ్., ౧.౧.౬] ఇతి చ యోని-శబ్దశ్ చోపాదాన-వచన ఇతి యథోర్ణనాభిః సృజతే గృహ్ణతే చ [ముణ్డ్., ౧.౧.౭] ఇతి వాక్య-శేషాద్ అవగమ్యతే॥౨౮॥

ఇతి ప్రకృత్య-అధికరణమ్॥౭॥

సర్వ-వ్యాఖ్యానాధికరణమ్॥౮॥

[అధికరణార్థః– సర్వ-వేదాన్త-గతానాం సర్వేషాం జగత్-కారణత్వ-పరవాక్యానాం, బ్రహ్మ-పరత్వమ్ ఏవ]

[సర్వ-విద్యా-సమ్బన్ధి-విచార-రూపమ్]

౧౩౮ ఏతేన సర్వే వ్యాఖ్యాతా వ్యాఖ్యాతాః॥౧।౪।౨౯॥

[ఉక్తేనార్థేన సర్వ-వేదాన్త-తాత్పర్య-నిర్ణయః]

ఏతేన పాద-చతుష్టయోక్త-న్యాయ-కలాపేన, సర్వ-వేదాన్తేషు జగత్-కారణ-ప్రతిపాదన-పరాః సర్వే వాక్య-విశేషాశ్ చేతనాచేతన-విలక్షణ-సర్వ-జ్ఞ-సర్వ-శక్తి-బ్రహ్మ-ప్రతిపాదన-పరా వ్యాఖ్యాతాః। వ్యాఖ్యాతాః ఇతి పదాభ్యాసోऽధ్యాయ-పరిసమాప్తి-ద్యోతనార్థః॥౨౯॥

ఇతి సర్వ-వ్యాఖ్యానాధికరణమ్॥౮॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-రచితే బ్రహ్మసూత్ర-భాష్యే ప్రథమస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః॥౪॥

॥ సమాప్తశ్ చ ప్రథమోऽధ్యాయః॥

ద్వితీయాధ్యాయే

ప్రథమః పాదః

స్మృత్య-అధికరణమ్॥౧॥

౧౩౫ స్మృత్య్-అనవకాశ-దోష-ప్రసఙ్గ ఇతి చేన్ నాన్య-స్మృత్య్-అనవకాశ-దోష-ప్రసఙ్గాత్॥౨।౧।౧॥

ప్రథమే'ధ్యాయే ప్రత్యక్షాది-ప్రమాణ-గోచరాద్ అచేతనాత్ తత్-సంసృష్టాత్ తద్-వియుక్తాచ్ చ చేతనాద్ అర్థాన్తర-భూతం నిరస్త-నిఖిలావిద్యాద్య్-అపురుషార్థ-గన్ధమ్ అనన్త-జ్ఞానానన్దైకతానమ్ అపరిమితోదార-గుణ-సాగరం నిఖిల-జగద్-ఏక-కారణం సర్వాన్తరాత్మ-భూతం పరం బ్రహ్మ వేదాన్త-వేద్యమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్। అనన్తరమ్ అస్యార్థస్య సమ్భావనీయ-సమస్త-ప్రకార-దుర్ధర్షణత్వ-ప్రతిపాదనాయ ద్వితీయో'ధ్యాయ ఆరభ్యతే॥

ప్రథమం తావత్ కపిల-స్మృతి-విరోధాద్ వేదాన్తానామ్ అతత్-పరత్వమ్ ఆశఙ్క్య తన్ నిరాక్రియతే। కథం స్మృతి-విరోధాచ్ ఛ్రుతేర్ అన్య-పరత్వమ్। ఉక్తం హి— విరోధే త్వ అనపేక్షం స్యాత్, ఇతి శ్రుతి-విరుద్ధాయాః స్మృతేర్ అనాదరణీయత్వమ్। సత్యమ్। ఔదుమ్బరీం స్పృష్ట్వోద్గాయేత్, ఇత్య్ ఆదిషు స్వత ఏవార్థ-నిశ్చయ-సమ్భవాత్ తద్-విరుద్ధా స్మృతిర్ అనాదరణీయైవ। ఇహ తు వేదాన్త-వేద్య-తత్త్వస్య దురవబోధత్వేన పరమర్షిప్రణీత-స్మృతి-విరోధే సత్య్ అయమ్ అర్థ ఇతి నిశ్చయాయోగాత్ స్మృత్యా శ్రుతేర్ అతత్-పరత్వోపపాదనమ్ అవిరుద్ధమ్।

ఏతద్ ఉక్తం భవతి— ప్రాచీన-భాగోదిత-నిఖిలాభ్యుదయ-సాధన-భూతాగ్ని హోత్ర-దర్శపూర్ణమాస-జ్యోతిష్టోమాది-కర్మాణి యథావద్ అభ్యుపగచ్ఛతా శ్రుతి-స్మృతీతిహాస-పురాణేషు, ఋషిం ప్రసూతం కపిలమ్ ఇత్య్ ఆది వాక్యైర్ ఆప్తత్వేన సఙ్కీర్తితేన పరమర్షిణా కపిలేన పరమ-నిఃశ్రేయస-తత్-సాధనావబోధిత్వేనోపనిబద్ధ-స్మృత్య్-ఉపబృంహణేన వినా అల్ప-శ్రుతైర్ మన్ద-మతిభిర్ వేదాన్తార్థ-నిశ్చయాయోగాద్ యథాశ్రుతార్థ-గ్రహణే చాప్త-ప్రణీతాయాః సాఙ్ఖ్య-స్మృతేః సకలాయా ఏవానవకాశ-ప్రసఙ్గాచ్ చ స్మృతి-ప్రసిద్ధ ఏవార్థో వేదాన్త-వేద్య ఇతి బలాద్ అభ్యుపగమనీయమ్ ఇతి। న చ వాచ్యం మన్వ్-ఆది-స్మృతీనాం బ్రహ్మైక-కారణత్వ-వాదినీనామ్ ఏవం సత్య్ అనవకాశత్వ-దోష-ప్రసఙ్గ ఇతి; ధర్మ-ప్రతిపాదన-పర-ప్రాచీన-భాగోపబృంహణ ఏవ సావకాశత్వాత్। అస్యాస్ తు కృత్స్నాయాస్ తత్త్వ-ప్రతిపాదన-పరత్వాత్ తథానభ్యుపగమే నిరవకాశత్వమ్ ఏవ స్యాత్। తద్ ఇదమ్ ఆశఙ్క్యతే స్మృత్య్-అనవకాశ-దోష-ప్రసఙ్గ ఇతి చేద్ ఇతి॥

తత్రోత్తరం— నాన్య-స్మృత్య్-అనవకాశ-దోష-ప్రసఙ్గాద్ ఇతి। అన్యా హి మన్వ్-ఆది-స్మృతయో బ్రహ్మైక-కారణతాం వదన్తి। యథాహ మనుః— ఆసీద్ ఇదం తమో-భూతమ్ ఇత్య్ ఆరభ్య, తతః స్వయమ్భూర్ భగవాన్ అవ్యక్తో వ్యఞ్జయన్న్ ఇదమ్। మహాభూతాది-వృత్తౌజాః ప్రాదుర్ ఆసీత్ తమో'నుదః॥ సో'భిధ్యాయ శరీరాత్ స్వాత్ సిసృక్షుర్ వివిధాః ప్రజాః। అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమ్ అప్రాసృజత్, ఇతి। భగవద్-గీతాసు చ— అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్ తథా, అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తః సర్వం ప్రవర్తతే ఇతి చ। మహాభారతే— కుతః సృష్టమ్ ఇదం సర్వం జగత్ స్థావర-జఙ్గమమ్। ప్రలయే చ కమ్ అభ్యేతి

తన్ మే బ్రూహి పితామహ, ఇతి పృష్ట ఆహ— నారాయణో జగన్-మూర్తిర్ అనన్తాత్మా సనాతనః, ఇతి। తథా— తస్మాద్ అవ్యక్తమ్ ఉత్పన్నం త్రి-గుణం ద్విజసత్తమ, ఇతి, అవ్యక్తం పురుషే బ్రహ్మన్ నిష్క్రియే సమ్ప్రలీయతే ఇతి చ। ఆహ చ భగవాన్ పరాశరః— విష్ణోః సకాశాద్ ఉద్భూతం జగత్ తత్రైవ చ స్థితమ్। స్థితి-సంయమ్ అకర్తాసౌ జగతోऽస్య జగచ్ చ సః, ఇతి। ఆహ చాపస్తమ్బః— పూః ప్రాణినః సర్వ ఏవ గుహాశయస్య అహన్యమానస్య వికల్మషస్య, ఇత్య ఆరభ్య, తస్మాత్ కాయాః ప్రభవన్తి సర్వే స మూలం శాశ్వతికః స నిత్యః, ఇతి। యది కపిల-స్మృత్యా వేదాన్త-వాక్యార్థ-వ్యవస్థా స్యాత్, తదైతాసాం సర్వాసాం స్మృతీనామ్ అనవకాశత్వ-రూపో మహాన్ దోషః ప్రసజ్యేత।

అయమ్ అర్థః— యద్య్ అపి వేదాన్త-వాక్యానామ్ అతిక్రాన్త-ప్రత్యక్షాది-సకలేతర-ప్రమాణ-సమ్భావనా-భూమి-భూతార్థ-ప్రతిపాదన-పరత్వాత్ తద్-అర్థ-వైశద్యాయాల్ప-శ్రుతానాం ప్రతిపత్తౄణాం తద్-ఉపబృంహణమ్ అపేక్షితమ్। తథాపి తద్-అర్థానుసారిణీనామ్ ఆప్తతమ-ప్రణీతానాం బహ్వీనాం స్మృతీనాం తద్-ఉపబృంహణాయ ప్రవృత్తానామ్ అనవకాశత్వం మా ప్రసాఙ్క్షీద్ ఇతి శ్రుతి-విరుద్ధార్థా కపిల-స్మృతిర్ ఉపేక్షణీయా। ఉపబృంహణం చ శ్రుతి-ప్రతిపన్నార్థ-విశదీకరణమ్; తచ్ చ విరుద్ధార్థయా స్మృత్యా న శక్యతే కర్తుమ్। న చైతాసాం స్మృతీనాం ప్రాచీన-భాగోదిత-ధర్మాంశ-విశదీకరణేన సావకాశత్వమ్; పరబ్రహ్మ-భూత-పరమ-పురుషారాధనత్వేన ధర్మాన్ విదధతీనామ్ ఏతాసామ్ ఆరాధ్య-భూత-పరమ-పురుష-ప్రతిపాదనాభావే సతి తద్-ఆరాధన-భూత-ధర్మ-ప్రతిపాదనాసమ్భవాత్। తథా హి పరమ-పురుషారాధన-రూపతా సర్వేషాం కర్మణాం స్మర్యతే— యతః ప్రవృత్తిర్ భూతానాం యేన సర్వమ్ ఇదం తతమ్। స్వ-కర్మణా తమ్ అభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవః॥ ధ్యాయేన్ నారాయణం దేవం స్నానాదిషు చ కర్మసు। బ్రహ్మ-లోకమ్ అవాప్నోతి న చేహావర్తతే పునః॥ యైః స్వ-కర్మ-పరైర్ నాథ నరైర్ ఆరాధితో భవాన్। తే తరన్త్య్ అఖిలామ్ ఏతాం మాయామ్ ఆత్మ-విముక్తయే, ఇతి। న చైహికాముష్మిక-సాంసారిక-ఫల-సాధన-కర్మ-ప్రతిపాదనేనైతాసాం సావకాశత్వమ్। యతస్ తేషామ్ అపి కర్మణాం పరం పురుషారాధనత్వమ్ ఏవ స్వరూపమ్; యథోక్తం— యేऽప్య్ అన్య-దేవతా-భక్తా యజన్తే శ్రద్ధయాన్వితాః। తేऽపి మామ్ ఏవ కౌన్తేయ యజన్త్య్ అవిధి-పూర్వకమ్। అహం హి సర్వ-యజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభుర్ ఏవ చ। న తు మామ్ అభిజానన్తి తత్త్వేనాతశ్ చ్యవన్తి తే, ఇతి।

తథా— యజ్ఞైస్ త్వమ్ ఇజ్యసే నిత్యం సర్వ-దేవ-మయాచ్యుత। హవ్యకవ్య-భుగ్ ఏకస్ త్వం పితృ-దేవ-స్వరూప-ధృక్, ఇతి। యద్ ఉక్తమ్ ఋషిం ప్రసూతం కపిలమ్ ఇతి కపిలస్యాప్తతయా సఙ్కీర్తనాత్ తత్-స్మృత్య్-అనుసారేణ వేదాన్తార్థ వ్యవస్థాపనం న్యాయ్యమ్ ఇతి; తద్ అసత్, బృహస్పతేః శ్రుతి-స్మృతిషు సర్వేషామ్ అతిశయిత-జ్ఞానానాం నిదర్శనత్వేన సఙ్కీర్తనాత్ తత్-ప్రణీతేన లోకాయతేన శ్రుత్య్-అర్థ-వ్యవస్థాపన-ప్రసక్తేర్ ఇతి॥౧॥

అథ స్యాత్, కపిలస్య స్వ-యోగ-మహిమ్నా వస్తు-యాథాత్మ్యోపలబ్ధేస్ తత్-స్మృత్య్-అనుసారేణ వేదాన్తార్థో వ్యవస్థాపయితవ్య ఇతి; అత ఉత్తరం పఠతి—

౧౪౦ ఇతరేషాం చానుపలబ్ధేః ॥౨।౧।౨॥

చ-శబ్దస్ తు-శబ్దార్థశ్ చోదితాశఙ్కా-నివృత్త్య్-అర్థః। ఇతరేషాం— మన్వ్-ఆదీనాం బహూనాం స్వ-యోగ-మహిమ సాక్షాత్కృత-పరావర-తత్త్వ-యాథాత్మ్యానాం నిఖిల-జగద్-భేషజ-భూత-స్వ-వాక్యతయా, యద్ వై కిం చ మనుర్ అవదత్ తద్ భేషజమ్ ఇతి శ్రుతి-ప్రసిద్ధానాం కపిల-దృష్ట-ప్రకారేణ తత్త్వానుపలబ్ధేః శ్రుతి-విరుద్ధా కపిలోపలబ్ధిర్ భ్రాన్తి-మూలేతి న తయా యథోక్తో వేదాన్తార్థశ్ చాలయితుం శక్య ఇతి సిద్ధమ్ ॥౨॥

ఇతి స్మృత్య్-అధికరణమ్ ॥౧॥

అథ యోగ-ప్రత్యుక్త్య్-అధికరణమ్ ॥౨॥

౧౪౧ ఏతేన యోగః ప్రత్యుక్తః ॥౨।౧।౩॥

ఏతేన— కాపిల-స్మృతి-నిరాకరణేన, యోగ-స్మృతిర్ అపి ప్రత్యుక్తా। కా పునర్ అత్రాధికాశఙ్కా యన్-నిరాకరణాయ న్యాయాతిదేశః। యోగ-స్మృతావ్ అపీశ్వరాభ్యుపగమాన్ మోక్ష-సాధనతయా వేదాన్త-విహిత-యోగస్య చాభిధానాద్ వక్తుర్ హిరణ్యగర్భస్య సర్వ-వేదాన్త-ప్రవర్తనాధికృతత్వాచ్ చ తత్-స్మృత్యా వేదాన్తోపబృంహణం న్యాయ్యమ్ ఇతి। పరిహారస్ తు— అబ్రహ్మాత్మక-ప్రధాన-కారణ-వాదాన్ నిమిత్త-కారణ-మాత్రేశ్వరాభ్యుపగమాద్ ధ్యానాత్మకస్య యోగస్య ధ్యేయైక-నిరూపణీయస్య ధ్యేయ-భూతయోర్ ఆత్మేశ్వరయోర్ బ్రహ్మాత్మకత్వ-జగద్-ఉపాదానతాది-సర్వ-కల్యాణ-గుణాత్మకత్వ-విరహేణావైదికత్వాద్ వక్తుర్ హిరణ్యగర్భస్యాపి క్షేత్రజ్ఞ-భూతస్య కదాచిద్ రజస్-తమోభిభవ-సమ్భవాచ్ చ యోగ-స్మృతిర్ అపి తత్-ప్రణీత-రజస్-తమో-మూల-పురాణవద్ భ్రాన్తి-మూలేతి న తయా వేదాన్తోపబృంహణం న్యాయ్యమ్ ఇతి ॥౩॥ ఇతి యోగ-ప్రత్యుక్త్య్-అధికరణమ్ ॥౨॥

అథ విలక్షణత్వాధికరణమ్ ॥౩॥

౧౪౨ న విలక్షణత్వాద్ అస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్ ॥౨।౧।౪॥

పునర్ అపి స్మృతి-విరోధ-వాదీ తర్కమ్ అవలమ్బమానః ప్రత్యవతిష్ఠతే— యత్ సాఙ్ఖ్య-స్మృతి-నిరాకరణేన జగతో బ్రహ్మ-కార్యత్వమ్ ఉక్తం తన్ నోపపద్యతే; అస్య ప్రత్యక్షాదిభిర్ అచేతనత్వేనాశుద్ధత్వేనానీశ్వరత్వేన దుఃఖాత్మకత్వేన చోపలభ్యమానస్య చిద్-అచిద్-ఆత్మకస్య జగతః భవద్ అభ్యుపేతాత్ సర్వజ్ఞాత్ సర్వేశ్వరాద్ ధేయ-ప్రత్యనీకాద్ ఆనన్దైకతానాద్ బ్రహ్మణో విలక్షణత్వాత్। న కేవలం ప్రత్యక్షాదిభిర్ ఏవ జగతో వైలక్షణ్యమ్ ఉపలభ్యతే; శబ్దాచ్ చ తథాత్వం— విలక్షణత్వమ్, ఉపలభ్యతే— విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ,

ఏవమ్ ఏవైతా భూత-మాత్రాః ప్రజ్ఞా-మాత్రాస్వ్ అర్పితాః ప్రజ్ఞా-మాత్రాః ప్రాణే'ర్పితాః, సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నో'నీశయా శోచతి ముహ్యమానః, అనీశశ్ చాత్మా బధ్యతే భోక్తృ-భావాత్, ఇత్య్ ఆదిభిః కాయస్య హి జగతో'చేతనత్వ-దుఃఖిత్వాదయో నిర్దిశ్యన్తే। యద్ ధి యత్ కార్యమ్, తత్ తస్మాద్ అవిలక్షణమ్, యథా మృత్-సువర్ణాది-కార్యం ఘట-రుచకాది। అతో బ్రహ్మ-విలక్షణస్యాస్య జగతస్ తత్-కార్యత్వం న సమ్భవతీతి సాఙ్ఖ్య-స్మృత్య్-అనురోధేన కార్య-సలక్షణం ప్రధానమ్ ఏవ కారణం భవితుమ్ అర్హతి। అవశ్యం చ శాస్త్రస్యానన్యాపేక్షస్యాతీన్ద్రియార్థ-గోచరత్వే'పి తర్కో'నుసరణీయః; యతః సర్వేషాం ప్రమాణానాం క్వచిత్ క్వచిద్ విషయే తర్కానుగృహీతానామ్ ఏవార్థ-నిశ్చయ-హేతుత్వమ్। తర్కో హి నామ— అర్థ-స్వభావ-విషయేణ వా సామగ్రీ-విషయేణ వా నిరూపణేనార్థ-విశేషే ప్రమాణం వ్యవస్థాపయత్ తద్ ఇతికర్తవ్యతా-రూపమ్ ఊహా-పర-పర్యాయం జ్ఞానమ్। తద్-అపేక్షా చ సర్వేషాం ప్రమాణానాం సమానా। శాస్త్రస్య తు విశేషేణాకాఙ్క్షా-సన్నిధి-యోగ్యతా-జ్ఞానాధీన-ప్రమాణ-భావస్య సర్వత్రైవ తర్కానుగ్రాహాపేక్షా। ఉక్తం చ మనునా— యస్ తర్కేణానుసన్ధత్తే స ధర్మం వేద నేతరః ఇతి। తద్ ఏవ హి తర్కానుగృహీత-శాస్త్రార్థ-ప్రతిష్ఠాపనం శ్రుత్యా చ, మన్తవ్యః, ఇత్య్ ఉచ్యతే।

అథోచ్యేత— శ్రుత్యా జగతో బ్రహ్మైక-కారణత్వే నిశ్చితే సతి తత్-కార్యస్యాపి జగతశ్ చైతన్యానువృత్తిర్ అభ్యుపగమ్యతే। యథా చేతనస్య సుషుప్తి-మూర్చ్ఛాదిషు చైతన్యానుపలమ్భః; తథా ఘటాదిష్వ్ అపి సద్ ఏవ చైతన్యమ్ అనుద్భూతమ్; అత ఏవ చేతనాచేతన-విభాగః, ఇతి। నైతద్ ఉపపద్యతే, యతో నిత్యానుపలబ్ధిర్ అసద్-భావమ్ ఏవ సాధయతి। అత ఏవ చైతన్య-శక్తి-యోగో'పి తేషు నిరస్తః। యస్య హి క్వచిత్ కదాచిద్ అపి యత్-కార్యానుపలబ్ధిః, తస్య తత్-కార్య-శక్తిం బ్రువాణో వన్ధ్యా-సుత-సమితిషు తజ్-జననీనాం ప్రజనన-శక్తిం బ్రూతామ్। కిం చ వేదాన్తైర్ జగతో బ్రహ్మోపాదానతా-ప్రతిపాదన-నిశ్చయే సతి ఘటాదీనాం చైతన్య-శక్తేశ్ చైతన్యస్య వానుద్భూతస్య సద్-భావ-నిశ్చయః, తన్-నిశ్చయే సతి వేదాన్తైర్ జగతో బ్రహ్మోపాదానతా-ప్రతిపాదన-నిశ్చయ ఇతీతరేతరాశ్రయత్వమ్।

విలక్షణయోర్ హి కార్య-కారణ-భావః ప్రతిపాదయితుమ్ ఏవ న శక్యతే। కిం పునః ప్రకృతి-వికారయోః సాలక్షణ్యమ్ అభిప్రేతమ్, యద్-అభావాజ్ జగతో బ్రహ్మోపాదానతా-ప్రతిపాదనాసమ్భవం బ్రూషే। న తావత్ సర్వ-ధర్మ-సారూప్యమ్, కార్య-కారణ-భావానుపపత్తేః। న హి మృత్-పిణ్డ-కార్యేషు ఘట-శరావాదిషు పిణ్డత్వాద్య్-అనువృత్తిర్ దృశ్యతే। అథ యేన కేనచిద్ ధర్మేణ సారూప్యమ్, తజ్ జగద్-బ్రహ్మణోరపి సత్తాది-లక్షణం సమ్భవతి। తద్ ఉచ్యతే— యేన స్వభావేన కారణ-భూతం వస్తు వస్త్వ్-అన్తరాద్ వ్యావృత్తమ్, తస్య స్వభావస్య తత్-కార్యే'ప్య్ అనువృత్తిః కార్యస్య కారణ-సాలక్షణ్యమ్। యేన హ్య్ ఆకారేణ మృద్-ఆదిభ్యో హిరణ్యం వ్యావర్తతే, తద్-ఆకారానువృత్తిస్ తత్-కార్యేషు కుణ్డలాదిషు దృశ్యతే। బ్రహ్మ చ హేయ-ప్రత్యనీక-జ్ఞానానన్దైశ్వర్య-స్వభావమ్, జగచ్ చ తత్-ప్రత్యనీక-

స్వభావమ్ ఇతి న తద్-ఉపాదానమ్। నను చ వైలక్షణ్యే'పి కార్య-కారణ-భావో దృశ్యతే, యథా చేతనాత్ పురుషాద్ అచేతనాని కేశ-నఖ-దన్త-లోమాని జాయన్తే; యథా చాచేతనాద్ గోమయాచ్ చేతనో వృశ్చికో జాయతే; చేతనాచ్ చోర్ణ-నాభేర్ అచేతనస్ తన్తుః। నైతద్ ఏవమ్, యతస్ తత్రాప్య్ అచేతనాంశ ఏవ కార్య-కారణభావః॥౪॥

అథ స్యాత్— అచేతనత్వేనాభిమతానామ్ అపి చైతన్య-యోగః శ్రుతిషు శ్రావ్యతే— తం పృథివ్య్ అబ్రవీత్, ఆపో వా అకామయన్త, తే హేమే ప్రాణా అహం శ్రేయసే వివదమానా బ్రహ్మణం జగ్ముః, ఇతి। నదీ-సముద్ర-పర్వతాదీనామ్ అపి చేతనత్వం పౌరాణికా ఆతిష్ఠన్తే। అతో న వైలక్షణ్యమ్ ఇతి। అత ఉత్తరం పఠతి—

౧౪౩ అభిమాని-వ్యపదేశస్ తు విశేషానుగతిభ్యామ్॥౨।౧।౫॥

తు-శబ్దశ్ చోదితాశఙ్కా-నివృత్త్య్-అర్థః పృథివ్య్-ఆద్యభిమానిన్యో దేవతాః, తం పృథివ్య్ అబ్రవీద్ ఇత్య్ అదిశు పృథివ్య్-ఆది-శబ్దైర్ వ్యపదిశ్యన్తే। కుతః। విశేషానుగతిభ్యామ్। విశేషః— విశేషణమ్, దేవతా-శబ్దేన విశేష్య ప్రిథివ్య్-ఆదయో'భిధీయన్తే; హన్తాహమ్ ఇమాస్ తిస్రో దేవతాః, ఇతి తేజో-'బ్-అన్నాని దేవతా-శబ్దేన విశేష్యన్తే; సర్వా హ వై దేవతా అహం శ్రేయసే వివదమానాః, తే దేవాః ప్రాణే నిఃశ్రేయసం విదిత్వా, ఇతి చ। అనుగతిః— అనుప్రవేశః; అగ్నిర్ వాగ్ భూత్వా ముఖం ప్రావిశత, ఆదిత్యశ్ చక్షుర్ భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశత్, వాయుః ప్రణో భూత్వ నాసికే ప్రావిశత్, ఇత్య్ ఆదినా వాగ్-ఆద్య్-అభిమానిత్వేనాగ్న్య్-ఆదీనామ్ అనుప్రవేశః శ్రూయతే। అతో జగతో'చేతనత్వేన విలక్షణత్వాద్ బ్రహ్మ-కార్యత్వానుపపత్తేస్ తర్కానుగృహీత-స్మృత్య్-అనురోధేన జగతః ప్రధానోపాదానత్వం వేదాన్తైః ప్రతిపాద్యతే॥౫॥

ఇతి ప్రాప్తే'భిధీయతే—

౧౪౪ దృశ్యతే తు॥౨।౧।౬॥

తు-శబ్దాత్ పక్షో విపరివర్తతే; యద్ ఉక్తం జగతో బ్రహ్మ-విలక్షణత్వేన బ్రహ్మోపాదానత్వం న సమ్భవతీతి; తద్ అయుక్తమ్, విలక్షణయోర్ అపి కార్య-కారణ-భావ-దర్శనాత్। దృశ్యతే హి మాక్షికాదేర్ విలక్షణస్య క్రిమ్య్-ఆదేస్ తస్మాద్ ఉత్పత్తిః। ననూక్తమ్ అచేతనాంశ ఏవ కార్య-కారణ-భావాత్ తత్ర సాలక్షణ్యమ్। సత్యమ్ ఉక్తమ్; న తావతా కార్య-కారణయోర్ భవద్-అభిమత-సాలక్షణ్య-సిద్ధిః। యథా కథఞ్చిత్ సాలక్షణ్యే సర్వస్య సర్వ-సాలక్షణ్యేన సర్వస్మాత్ సర్వోత్పత్తి-ప్రసఙ్గ-భయాద్ వస్తునో వస్త్వ్-అన్తరాద్ వ్యావృత్తి-హేతు-భూతస్యాకారస్యానువృత్తిస్ సాలక్షణ్యం భవతాభ్యుపేతమ్। స తు నియమో మాక్షికాదిభ్యః క్రిమ్య్-ఆద్య్-ఉత్పత్తౌ న దృశ్యత ఇతి బ్రహ్మ-విలక్షణస్యాపి జగతో బ్రహ్మ-కార్యత్వం నానుపపన్నమ్। న హి మృద్-ధిరణ్య-ఘట-మకుటాదిష్వ్ ఇవ వస్త్వ్-అన్తర-వ్యావృత్తి-హేతు-భూతాసాధారణాకారానువృత్తిర్ మాక్షిక-గోమయ-క్రిమి-వృశ్చికాదిషు దృశ్యతే॥౬॥

౧౪౫ అసద్ ఇతి చేన్ న, ప్రతిషేధ-మాత్రత్వాత్॥౨।౧।౭॥

యది కార్య-భూతాజ్ జగతః కారణ-భూతం బ్రహ్మ విలక్షణమ్, తర్హి కార్య-కారణయోర్ ద్రవ్యాన్తరత్వేన కారణే పరస్మిన్ బ్రహ్మణి కార్యం జగన్ న విద్యత ఇత్య్ అసత ఏవ జగత ఉత్పత్తిః ప్రసజ్యత ఇతి చేత్; నైతద్ ఏవమ్, కార్య-కారణయోః సాలక్షణ్య-నియమ-ప్రతిషేధ-మాత్రమ్ ఏవ హి పూర్వ-సూత్రే'భిప్రేతమ్, న తు కారణాత్ కార్యస్య ద్రవ్యాన్తరత్వమ్। కారణ-భూతం బ్రహ్మైవ స్వస్మాద్ విలక్షణ-జగద్-ఆకారేణ పరిణమత ఇత్య్ ఏతత్ తు న పరిత్యక్తమ్। క్రిమి-మాక్షికయోర్ అపి హి సతి చ వైలక్షణ్యే కుణ్డల-హిరణ్యయోర్ ఇవ ద్రవ్యైక్యమ్ అస్త్య్ ఏవ॥౭॥

అత్ర చోదయతి—

౧౪౬ అపీతౌ తద్వత్ ప్రసఙ్గాద్ అసమఞ్జసమ్॥౨।౧।౮॥

అపీతావ్ ఇత్య్ అపీతి-పూర్వక-సృష్ట్య్-ఆదేః ప్రదర్శనార్థమ్, సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్, ఆత్మా వా ఇదమ్ ఏక ఏవాగ్ర ఆసీత్, ఇత్య్ ఆదిష్వ్ అప్య్ అయావస్థోపదేశ-పూర్వకత్వ-దర్శనాత్ సృష్ట్య్-ఆదేః। యది కార్య-కారణయోర్ ద్రవ్యైక్యమ్ అభ్యుపేతమ్, తదా కార్యస్య జగతో బ్రహ్మణ్య్ అప్యయ-సృష్ట్య్-ఆదిషు సత్సు బ్రహ్మణ ఏవ తత్-తద్-అవస్థాన్వయ ఇతి కార్య-గతాః సర్వ ఏవాపురుషార్థాః బ్రహ్మణి ప్రసజ్యేరన్, సువర్ణ ఇవ కుణ్డల-గతా విశేషాః। తతశ్ చ వేదాన్త-వాక్యం సర్వమ్ అసమఞ్జసం స్యాత్, యః సర్వ-జ్ఞః సర్వ-విత్, అపహత-పాప్మా విజరో విమృత్యుః, న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే న తత్-సమశ్ చాభ్యధికశ్ చ దృశ్యతే, తయోర్ అన్యః పిప్పలం స్వాద్వ్ అత్తి, అనీశశ్ చాత్మా బధ్యతే భోక్తృ-భావాత్, అనీశయా శోచతి ముహ్యమానః, ఇత్య్ ఏకస్మిన్న్ ఏవ వస్తున్య్ ఏషాం పరస్పర-విరుద్ధానాం ప్రసక్తేః।

అథోచ్యేత— చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరకస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణః కార్య-కారణ-భావాచ్ ఛరీర-భూత-చిద్-అచిద్-వస్తు-గతత్వాచ్ చ దోషాణామ్, న శరీరిణి బ్రహ్మణి కార్యావస్థే కారణావస్థే చ ప్రసఙ్గ ఇతి। తద్ అయుక్తమ్, జగద్-బ్రహ్మణోః శరీర-శరీరి-భావస్యైవాసమ్భవాత్; సమ్భవే చ బ్రహ్మణి శరీర-సమ్బన్ధ-నిబన్ధన-దోషాణామ్ అనివార్యత్వాత్। న హి చిద్-అచిద్-వస్తునోర్ బ్రహ్మణః శరీరత్వం సమ్భవతి। శరీరం హి నామ కర్మ-ఫల-రూప-సుఖ-దుఃఖ-భోగ-సాధన-భూతేన్ద్రియాశ్రయః పఞ్చ-వృత్తి-ప్రాణాధీన-ధారణః పృథ్వ్య్-ఆది-భూత-సఙ్ఘాత-విశేషః; తథావిధస్యైవ లోక-వేదయోః శరీరత్వ-ప్రసిద్ధేః। పరమాత్మనశ్ చ— అపహత-పాప్మా విజరః, అనశ్నన్న్ అన్యో అభిచాకశీతి, అపాణి-పాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్య్ అచక్షుః స శృణోత్య్ అకర్ణః, అప్రాణో హ్య్ అమనాః, ఇత్య్ ఆదిభిః కర్మ-తత్-ఫల-భోగయోర్ అభావాద్ ఇన్ద్రియాధీన-భోగత్వాభావాత్ ప్రాణవత్త్వాభావాచ్ చ న తం ప్రతి చేతనాచేతనయోః శరీరత్వమ్। న చాచేతన-వ్యష్టి-రూప-తృణ-కాష్ఠాదీనాం సమష్టి-రూపస్య భూత-సూక్ష్మస్య చేన్ద్రియాశ్రయత్వాది సమ్భవతి। భూత-సూక్ష్మస్య పృథివ్య్-ఆది-సఙ్ఘాతత్వం చ న విద్యతే। చేతనస్య తు జ్ఞానైకాకారస్య సర్వమ్ ఏతన్ న సమ్భవతీతి నతరాం శరీరత్వ-సమ్భవః। న చ భోగాయతనత్వం శరీరత్వమ్ ఇతి శరీరత్వ-సమ్భవః; భోగాయతనేషు వేశ్మాదిషు

శరీరత్వాప్రసిద్ధేః। యత్ర వర్తమానస్యైవ సుఖ-దుఃఖోపభోగః, తద్ ఏవ భోగాయతనమ్ ఇతి చేన్ న; పర-కాయ-ప్రవేశ-జన్మ-సుఖ-దుఃఖోపభోగాయతనస్య పర-కాయస్య ప్రవిష్ట-శరీరత్వాప్రసిద్ధేః। ఈశ్వరస్య తు స్వతః సిద్ధ-నిత్య-నిరతిశయానన్దస్య భోగం ప్రతి చిద్-అచితోర్ ఆయతనత్వ-నియమో న సమ్భవతి।

ఏతేన భోగ-సాధన-మాత్రస్య శరీరత్వం ప్రత్యుక్తమ్। అథ మతమ్, యద్ ఇచ్ఛాధీన-స్వరూప-స్థితి-ప్రవృత్తి యత్ తత్ తస్య శరీరమ్ ఇతి, సర్వస్యేశ్వరేచ్ఛాధీన-స్వరూప-స్థితి-ప్రవృత్తిత్వేనేశ్వర-శరీరత్వం సమ్భవతీతి; తద్ అపి న సాధీయః, శరీరతయా ప్రసిద్ధేషు తత్-తచ్-చేతనేచ్ఛాయత్త-స్వరూపత్వాభావాత్, రుగ్ణ-శరీరస్య తద్-ఇచ్ఛాధీన-ప్రవృత్తిత్వాభావాత్, మృత-శరీరస్య తద్-ఆయత్త-స్థితిత్వాభావాచ్ చ, సాల-భఞ్జికాదిషు చేతనేచ్ఛాధీన-స్వరూప-స్థితి-ప్రవృత్తిషు తచ్-ఛరీరత్వాప్రసిద్ధేశ్ చ। చేతనస్య నిత్యస్యేశ్వరేచ్ఛాయత్త-స్వరూపత్వాభావాచ్ చ, న తచ్-ఛరీరత్వ-సమ్భవః। న చ యద్ యద్ ఏక-నియామ్యమ్, యద్ ఏక-ధార్యమ్, యస్యైవ శేష-భూతమ్, తత్ తస్య శరీరమ్ ఇతి వాచ్యమ్; క్రియాదిషు వ్యభిచారాత్। అశరీరం శరీరేషు, అపాణి-పాదో జవనో గ్రహీతా, ఇత్య్ ఆదిభిశ్ చేశ్వరస్య శరీరాభావః ప్రతిపాద్యతే। అతో జగద్-బ్రహ్మణోః శరీర-శరీరిభావస్యాసమ్భవాత్ తత్-సమ్భవే చ బ్రహ్మణి దోష-ప్రసఙ్గాద్ బ్రహ్మ-కారణ-వాదే వేదాన్త-వాక్యానామ్ అసామఞ్జస్యమ్ ఇతి॥౮॥

అత్రోత్తరమ్—

౧౪౭ న తు దృష్టాన్త-భావాత్॥౨।౧।౯॥

నైవమ్ అసామఞ్జస్యమ్, ఏకస్యైవావస్థా-ద్వయాన్వయే'పి గుణ-దోష-వ్యవస్థితేర్ దృష్టాన్తస్య విద్యమానత్వాత్। తు-శబ్దో'త్ర హేయ-సమ్బన్ధ-గన్ధస్యాసమ్భావనీయతాం ద్యోతయతి। ఏతద్ ఉక్తం భవతి— చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరతయా తదాత్మ-భూతస్య పరస్య బ్రహ్మణః సఙ్కోచ-వికాసాత్మక-కార్య-కారణ-భావావస్థా-ద్వయాన్వయే'పి న కశ్చిద్ విరోధః; యతః సఙ్కోచ-వికాసౌ పరబ్రహ్మ-శరీర-భూత-చిద్-అచిద్-వస్తు-గతౌ; శరీర-గతాస్ తు దోషా నాత్మని ప్రసజ్యన్తే; ఆత్మ-గతాశ్ చ గుణా న శరీరే; యథా దేవ-మనుష్యాదీనాం సశరీరాణాం క్షేత్రజ్ఞానాం శరీర-గతా బాలత్వ-యువత్వ-స్థవిరత్వాదయో నాత్మని సమ్బధ్యన్తే; ఆత్మ-గతాశ్ చ జ్ఞాన-సుఖాదయో న శరీరే। అథ చ దేవో జాతో, మనుష్యో జాతః, తథా స ఏవ బాలో యువా స్థవిరశ్ చ ఇతి వ్యపదేశశ్ చ ముఖ్యః। భూత-సూక్ష్మ-శరీరస్యైవ క్షేత్రజ్ఞస్య దేవ-మనుష్యాది-భావ ఇతి, తద్-అన్తర-ప్రతిపత్తౌ, ఇతి వక్ష్యత ఇతి।

యత్ పునర్ ఉక్తం చిద్-అచిద్-ఆత్మకస్య జగతః స్థూలస్య సూక్ష్మస్య చ పరమాత్మానం ప్రతి శరీర-భావో నోపపద్యత ఇతి తద్ అనాకలిత-సమ్యఙ్-న్యాయానుగృహీత-వేదాన్త-వాక్య-గణస్య స్వమ్ అతిపరికల్పిత-కుతర్క-విజృమ్భితమ్। సర్వ ఏవ హి వేదాన్తాః స్థూలస్య సూక్ష్మస్య చేతనస్యాచేతనస్య సమస్తస్య చ పరమాత్మానం ప్రతి శరీరత్వం శ్రావయన్తి। వాజసనేయకే

తావత్ కాణ్వ-శాఖాయాం మాధ్యన్దిన-శాఖాయాం చాన్తర్యామి-బ్రాహ్మణే— యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్...యస్య పృథివీ శరీరమ్ ఇత్య్ ఆరభ్య, పృథివ్య్-ఆది-సమస్తమ్ అచిద్-వస్తు, యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్....యస్య విజ్ఞానం శరీరమ్, య ఆత్మని తిష్ఠన్...యస్యాత్మా శరీరమ్ ఇతి చేతనం చ పృథక్ పృథఙ్ నిర్దిశ్య తస్య తస్య పరమాత్మ-శరీరత్వమ్ అభిధీయతే। సుబాలోపనిషది చ— యః పృథివీమ్న్ అన్తరే సఞ్చరన్ యస్య పృథివీ శరీరమ్ ఇత్య్ ఆరభ్య, తద్వద్ ఏవ చిద్-అచితోః సర్వావస్థయోః పరమాత్మ-శరీరత్వమ్ అభిధాయ, ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మాపహత-పాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః, ఇతి తస్య సర్వ-భూతాని ప్రత్యాత్మత్వమ్ అభిధీయతే। స్మరన్తి చ— జగత్ సర్వం శరీరం తే, యద్ అమ్బు వైష్ణవః కాయః, తత్ సర్వం వై హరేస్ తనుః, తాని సర్వాణి తద్-వపుః, సోఽభిధ్యాయ శరీరాత్ స్వాత్, ఇత్య్ ఆది। భూత-సూక్ష్మాత్ స్వాచ్ ఛరీరాద్ ఇత్య్ అర్థః।

లోకే చ శరీర-శబ్దో ఘటాది-శబ్దవద్ ఏకాకార-ద్రవ్య-నియత-వృత్తిమ్ అనాసాదితః క్రిమి-కీట-పతఙ్గ-సర్ప-నర-పశు-ప్రభృతిష్వ్ అత్యన్త-విలక్షణాకారేషు ద్రవ్యేష్వ్ అగౌణః ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే। తేన తస్య ప్రవృత్తి-నిమిత్త-వ్యవస్థాపనం సర్వ-ప్రయోగానుగుణ్యేనైవ కార్యమ్। త్వద్-ఉక్తం చ కర్మ-ఫల-భోగ-హేతుర్మ ఇత్య్ ఆదికం ప్రవృత్తి-నిమిత్త-లక్షణం న సర్వ-ప్రయోగానుగుణమ్, యథోక్తేష్వ్ ఈశ్వర-శరీరతయాభిహితేషు పృథివ్య్-ఆదిష్వ్ అవ్యాప్తేః। కిం చ— ఈశ్వరస్యేచ్ఛా-విగ్రహేషు, ముక్తానాం చ, స ఏకధా భవతీత్య్ ఆది వాక్యావగతేషు విగ్రహేషు తల్-లక్షణమ్ అవ్యాప్తమ్, కర్మ-ఫల-భోగ-నిమిత్తత్వాభావాత్ తేషామ్। పరమ-పురుషేచ్ఛా-విగ్రహాశ్ చ న పృథివ్య్-ఆది-భూత-సఙ్ఘాత-విశేషాః, న భూత-సఙ్ఘ-సంస్థానో దేహోఽస్య పరమాత్మనః, ఇతి స్మృతేః। అతో భూత-సఙ్ఘాత-రూపత్వం చ శరీరస్యావ్యాప్తమ్। పఞ్చ-వృత్తి-ప్రాణాధీన-ధారణత్వం చ స్థావర-శరీరేష్వ్ అవ్యాప్తమ్। స్థావరేషు హి ప్రాణ-సద్-భావేఽపి తస్య పఞ్చధా అవస్థాయ శరీరస్య ధారకత్వేనావస్థానం నాస్తి। అహల్యాదీనాం కర్మ-నిమిత్త-శిలా-కాష్ఠాది-శరీరేష్వ్ ఇన్ద్రియాశ్రయత్వం సుఖ-దుఃఖ-హేతుత్వం చావ్యాప్తమ్।

అతో యస్య చేతనస్య యద్ ద్రవ్యం సర్వాత్మనా స్వార్థే నియన్తుం ధారయితుం చ శక్యమ్, తచ్-ఛేషతైక-స్వరూపం చ తత్ తస్య శరీరమ్ ఇతి శరీర-లక్షణమ్ ఆస్థేయమ్। రుగ్ణ-శరీరాదిషు నియమనాద్య్-అదర్శనం విద్యమానాయా ఏవ నియమన-శక్తేః ప్రతిబన్ధ-కృతమ్, అగ్న్య్-ఆదేః శక్తి-ప్రతిబన్ధాద్ ఔష్ణ్యాద్య్-అదర్శనవత్। మృత-శరీరం చ చేతన-వియోగ-సమయ ఏవ విశరితుమ్ ఆరబ్ధమ్; క్షణాన్తరే చ విశీర్యతే। పూర్వం శరీరతయా పరిక్లప్త-సఙ్ఘాతైకదేశత్వేన చ తత్ర శరీరత్వ-వ్యవహారః। అతః సర్వం పరమ-పురుషేణ సర్వాత్మనా స్వార్థే నియామ్యం ధార్య తచ్-ఛేషతైక-స్వరూపమ్ ఇతి సర్వం చేతనాచేతనం తస్య శరీరమ్। అశరీరం శరీరేషు, ఇత్య్ ఆది చ కర్మ-నిమిత్త-శరీర-ప్రతిషేధ-పరమ్, యథోక్త-సర్వ-శరీరత్వ-శ్రవణాత్। ఉపరితనాధికరణేషు చైతద్ ఉపపాదయిష్యతే। అపీతౌ తద్వత్ ప్రసఙ్గాద్ అసమఞ్జసమ్, న తు దృష్టాన్త-భావాత్, ఇతి సూత్ర-ద్వయేన, ఇతర-వ్యపదేశాత్, ఇత్య్ అధికరణ-సిద్ధోఽర్థః స్మారితః॥౯॥

౧౪౮ స్వ-పక్ష-దోషాచ్ చ ॥౨।౧।౧౦॥

న కేవలం బ్రహ్మ-కారణ-వాదస్య నిర్దోషతయైతత్-సమాశ్రయణమ్; ప్రధాన-కారణ-వాదస్య దుష్టత్వాచ్ చ తత్ పరిత్యజ్యైతద్ ఏవ సమాశ్రయణీయమ్। ప్రధాన-కారణ-వాదే హి జగత్-ప్రవృత్తిర్ నోపపద్యతే। తత్ర హి నిర్వికారస్య చిన్-మాత్రైకరసస్య పురుషస్య ప్రకృతి-సన్నిధానేన ప్రకృతి-ధర్మాధ్యాస-నిబన్ధనా జగత్-ప్రవృత్తిః। నిర్వికారస్య చిన్-మాత్ర-రూపస్య ప్రకృతి-ధర్మాధ్యాస-హేతు-భూతం ప్రకృతి-సన్నిధానం కిం-రూపమ్ ఇతి వివేచనీయమ్। కిం ప్రకృతేః సద్-భావ ఏవ, ఉత తద్-గతః కశ్చిద్ వికారః। అథ పురుష-గత ఏవ కశ్చిద్ వికారః। న తావత్ పురుష-గతః, అనభ్యుపగమాత్। నాపి ప్రకృతేర్ వికారః, తస్యాధ్యాస-కార్యతయాభ్యుపేతస్యాధ్యాస-హేతుత్వాసమ్భవాత్; సద్-భావ-మాత్రస్య సన్నిధానత్వే ముక్తస్యాప్య్ అధ్యాస-ప్రసఙ్గ ఇతి త్వత్-పక్షే జగత్-ప్రవృత్తిర్ నోపపద్యతే। అయమ్ అర్థః సాఙ్ఖ్య-పక్ష-ప్రతిక్షేపస-మయే, అభ్యుపగమే'ప్య్ అర్థాభావాత్, ఇత్య్ ఆదినా ప్రపఞ్చయిష్యతే॥౧౦॥

౧౪౯ తర్కాప్రతిష్ఠానాద్ అపి॥౨।౧।౧౧॥

తర్కస్యాప్రతిష్ఠితత్వాద్ అపి శ్రుతి-మూలో బ్రహ్మ-కారణ-వాద ఏవ సమాశ్రయణీయః; న ప్రధాన-కారణ-వాదః। శాక్యోలూక్యాక్షపాద-క్షపణ-కపిల-పతఞ్జలి-తర్కాణామ్ అన్యోన్య-వ్యాఘాతాత్ తర్కస్యాప్రతిష్ఠితత్వం గమ్యతే॥౧౧॥

౧౫౦ అన్యథానుమేయమ్ ఇతి చేద్ ఏవమ్ అప్య్ అనిర్మోక్ష-ప్రసఙ్గః॥౨।౧।౧౨॥

ఇదానీం విద్యమానానాం శాక్యాదీనాం తర్కాన్ ఉద్ధూష్యాన్యథా ప్రధాన-కారణ-వాద-మతి-క్రాన్త-తద్-ఉపదర్శిత-దూషణత్వేనానుమాస్యామహ ఇతి చేద్ ఏవమ్ అపి పురుష-బుద్ధి-మూల-తర్కైకావలమ్బనస్య తథైవ దేశాన్తర-కాలాన్తరేషు త్వద్-అధిక-కుతర్క-కుశల-పురుషోత్ప్రేక్షిత-తర్క-దూష్యత్వ-సమ్భావనయా తర్కాప్రతిష్ఠాన-దోషాద్ అనిర్మోక్షో దుర్వారః। అతో'తీన్ద్రియే'ర్థే శాస్త్రమ్ ఏవ ప్రమాణమ్; తద్-ఉపబృంహణాయైవ తర్క ఉపాదేయః; తథా చాహ— ఆర్షం ధర్మోపదేశం చ వేద-శాస్త్రావిరోధినా। యస్ తర్కేణానుసన్ధత్తే స ధర్మం వద నేతరః, ఇతి। వేదాఖ్య-శాస్త్రావిరోధినేత్య్ అర్థః। అతో వేద-విరోధిత్వేన వేదార్థ-విశదీకరణ-రూప-వేదోపబృంహణ-తర్కోపాదానాయ సాఙ్ఖ్య-స్మృతిర్ నాదరణీయా॥౧౨॥ ఇతి విలక్షణత్వాధికరణమ్॥3॥

అథ శిష్టాపరిగ్రహాధికరణమ్॥౪॥

౧౫౧ ఏతేన శిష్టాపరిగ్రహా అపి వ్యాఖ్యాతాః॥౨।౧।౧3॥

శిష్టాః— పరిశిష్టాః, న విద్యతే వేద-పరిగ్రహో యేషామ్ ఇత్య్ అపరిగ్రహాః; శిష్టాశ్ చాపరిగ్రహాశ్ చ శిష్టాపరిగ్రహాః; ఏతేన— వేదాపరిగృహీత-సాఙ్ఖ్య-పక్ష-క్షపణేన, పరిశిష్టాశ్ చ

వేదాపరిగృహీతాః కణభక్షాక్షపాద-క్షపణక-భిక్షు-పక్షాః క్షపితా వేదితవ్యాః। పరమాణుకారణవాదే'మీషాం సర్వేషాం సంవాదాత్ కారణ-వస్తు-విషయస్య తర్కస్యాప్రతిష్ఠితత్వం న శక్యతే వక్తుమ్ ఇత్య్ అధికాశఙ్కా। తావన్-మాత్ర-సంవాదే'పి తర్క-మూలత్వావిశేషాత్ పరమాణు-స్వరూపే'పి శూన్యాత్మకత్వాశూన్యాత్మకత్వ-జ్ఞానాత్మకత్వార్థాత్మకత్వ-క్షణికత్వ-నిత్యత్వైకాన్తత్వానేకాన్తత్వ-సత్యాసత్యాత్మకత్వాది-విసంవాద-దర్శనాచ్ చాప్రతిష్ఠితత్వమ్ ఏవేతి పరిహారః॥౧౩॥ ఇతి శిష్టాపరిగ్రహాధికరణమ్॥౪॥

అథ భోక్త్రాపత్త్య-అధికరణమ్॥౫॥

౧౫.౨ భోక్త్రాపత్తేర్ అవిభాగశ్ చేత్ స్యాల్ లోకవత్॥౨।౧।౧౪॥

పునర్ అపి సాఙ్ఖ్యః ప్రత్యవతిష్ఠతే— యద్ ఉక్తం, స్థూల-సూక్ష్మ-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరస్య పరస్య బ్రహ్మణః కార్య-కారణ-రూపత్వాజ్ జీవ-బ్రహ్మణోః స్వభావ-విభాగ ఉపపద్యత ఇతి; స తు విభాగో న సమ్భవతి, బ్రహ్మణః సశరీరత్వే తస్య భోక్తృత్వాపత్తేః, సశరీరత్వే జీవస్యేవేశ్వరస్యాపి సశరీరత్వ-ప్రయుక్త-సుఖ-దుఃఖయోర్ భోక్తృత్వస్యావర్జనీయత్వాత్। నను చ, సమ్భోగ-ప్రాప్తిర్ ఇతి చేన్ న వైశేష్యాద్ ఇత్య్ అత్రేశ్వరస్య భోగ-ప్రసఙ్గ-పరిహార ఉక్తః నైవమ్; తత్ర హ్య్ ఉపాస్యతయా హృదయాయతనే సన్నిహితస్య శరీరాన్తర్వర్తిత్వ-మాత్రేణ భోగ-ప్రసఙ్గో న విద్యత ఇత్య్ ఉక్తమ్, ఇహ తు జీవవద్ బ్రహ్మణో'పి సశరీరత్వే తద్వద్ ఏవ సుఖ-దుఃఖయోర్ భోక్తృత్వ-ప్రసఙ్గో దుర్వార ఇత్య్ ఉచ్యతే। దృశ్యతే హి సశరీరాణాం జీవానాం శరీర-గత-బాలత్వ-స్థవిరత్వాది-వికారాసమ్భవే'పి శరీర-ధాతు-సామ్య-వైషమ్య-నిమిత్త-సుఖ-దుఃఖ-యోగః। శ్రుతిశ్ చ— న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోర్ అపహతిర్ అస్త్య్ అశరీరం వా వ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః, ఇతి। అతః సశరీర-బ్రహ్మ-కారణ-వాదే జీవేశ్వర-స్వభావ-విభాగాసమ్భవాత్ కేవల-బ్రహ్మ-కారణ-వాదే మృత్-సువర్ణాదివజ్ జగద్-గతాపురుషార్థాది-సర్వ-విశేషాశ్రయత్వ-ప్రసఙ్గాచ్ చ ప్రధాన-కారణ-వాద ఏవ జ్యాయాన్ ఇతి చేద్ అత్రోత్తరం— స్యాల్ లోకవత్ తద్ ఇతి। స్యాద్ ఏవ విభాగో జీవేశ్వర-స్వభావయోః। న హి జీవస్య శరీర-ధాతు-సామ్య-వైషమ్య-నిమిత్తం సుఖ-దుఃఖయోర్ భోక్తృత్వం సశరీరత్వ-కృతమ్ అపి తు పుణ్య-పాప-రూప-కర్మ-కృతమ్। న హ వై సశరీరస్యేత్య్ అపి కర్మారబ్ధ-దేహ-విషయమ్, స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి, స యది పితృ-లోక-కామో భవతి, స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడత్ రమమాణః, ఇతి కర్మ-బన్ధ-వినిర్ముక్తస్యావిర్భూత-స్వరూపస్య సశరీరస్యైవాపురుషార్థ-గన్ధాభావాత్। అపహత-పాప్మనస్ తు పరమాత్మనః స్థూల-సూక్ష్మ-రూప-కృత్స్న-జగచ్-ఛరీరత్వే'పి కర్మ-సమ్బన్ధ-గన్ధో నాస్తీతి నతరామ్ అపురుషార్థ-గన్ధ-ప్రసఙ్గః। లోకవత్— యథా లోకే రాజ-శాసనానువర్తినాం తద్-అతివర్తినాం చ రాజానుగ్రహ-నిగ్రహ-కృత-సుఖ-దుఃఖ-యోగే'పి న శరీరిత్వ-మాత్రేణ శాసకే రాజ్యపి శాసనానువృత్త్య-అతివృత్తి-నిమిత్త-సుఖ-దుఃఖయోర్ భోక్తృత్వ-ప్రసఙ్గః। యథాహ ద్రమిడ-

భాష్య-కారః— యథా లోకే రాజా ప్రచుర-దన్దశూకే ఘోరే'నర్థ-సఙ్కటే'పి ప్రదేశే వర్తమానో వ్యజనాద్య-అవధూత-దేహో దోషైర్ న స్పృశ్యతే, అభిప్రేతాంశ్ చ లోకాన్ పరిపాలయతి, భోగాంశ్ చ గన్ధాదీన్ అవిశ్వ-జనోపభోగ్యాన్ ధారయతి, తథాసౌ లోకేశ్వరో భ్రమత్-స్వ-సామర్థ్య-చామరో దోషైర్ న స్పృశ్యతే, రక్షతి చ లోకాన్ బ్రహ్మ-లోకాదీన్, భోగాంశ్ చావిశ్వ-జనోపభోగ్యాన్ ధారయతి, ఇతి।

మృత్-సువర్ణాదివద్ బ్రహ్మ-స్వరూప-పరిణామస్ తు నైవాభ్యుపగమ్యతే, అవికారత్వ-నిర్దోషత్వాది-శ్రుతేః॥

యత్ తు పరైర్ బ్రహ్మ-కారణ-వాదే భోక్తృ-భోగ్య-విభాగాభావమ్ ఆశఙ్క్య సముద్ర-ఫేన-తరఙ్గ-దృష్టాన్తేన విభాగ-ప్రతిపాదన-పరం సూత్రం వ్యాఖ్యాతం తద్ అయుక్తమ్, అన్తర్భావిత-శక్త్య-అవిద్యోపాధికాద్ బ్రహ్మణః సృష్టిమ్ అభ్యుపగచ్ఛతామ్ ఏవమ్ ఆక్షేప-పరిహారయోర్ అసఙ్గతత్వాత్, కారణాన్తర్గత-శక్త్య-అవిద్యోపాధ్య-ఉపహితస్య భోక్తృత్వాద్ ఉపాధేశ్ చ భోగ్యత్వాత్; విలక్షణయోస్ తయోః పరస్పర-భావాపత్తిర్ హి న సమ్భవతి। స్వరూప-పరిణామస్ తు తైర్ అపి నాభ్యుపేయతే, న కర్మావిభాగాద్ ఇతి చేన్ నానాదిత్వాద్ ఇతి క్షేత్రజ్ఞానాం తద్-గత-కర్మణాం చానాదిత్వ-ప్రతిపాదనాత్। స్వరూప-పరిణామాభ్యుపగమే'పి భోక్తృ-భోగ్యావిభాగాశఙ్కా కస్యచిద్ అపి న జాయతే, మృత్-సువర్ణాది-పరిణామ-రూప-ఘట-శరావ-కటక-మకుటాది-విభాగవద్ భోక్తృ-భోగ్య-విభాగోపపత్తేః। స్వరూప-పరిణామే చ బ్రహ్మణ ఏవ భోక్తృ-భోగ్యత్వాపత్తిర్ ఇతి పునర్ అప్య్ అసామఞ్జస్యమ్ ఏవ॥౧౪॥ ఇతి భోక్త్రాపత్త్య-అధికరణమ్॥౫॥

అథారమ్భణాధికరణమ్॥౬॥

౧౫౩ తద్-అనన్యత్వమ్ ఆరమ్భణ-శబ్దాదిభ్యః॥౨।౧।౧౫॥

అసద్ ఇతి చేన్ న ప్రతిషేధ-మాత్రత్వాత్, ఇత్య్ ఆదిషు కారణ-భూతాద్ బ్రహ్మణః కార్య-భూతస్య జగతో'నన్యత్వమ్ అభ్యుపగమ్య బ్రహ్మణో జగత్-కారణత్వమ్ ఉపపాదితమ్, ఇదానీం తద్ ఏవానన్యత్వమ్ ఆక్షిప్య సమాధీయతే।

తత్ర కాణాదాః ప్రాహుః— న కారణాత్ కార్యస్యానన్యత్వం సమ్భవతి, విలక్షణ-బుద్ధి-బోధ్యత్వాత్— న ఖలు తన్తు-పట-మృత్-పిణ్డ-ఘటాదిషు కార్య-కారణ-విషయా బుద్ధిర్ ఏక-రూపా। శబ్ద-భేదాచ్ చ— న హి తన్తవః పట ఇత్య్ ఉచ్యన్తే, పటో వా తన్తవ ఇతి। కార్య-భేదాచ్ చ— న హి మృత్-పిణ్డేనోదకమ్ ఆహ్రియతే, ఘటేన వా కుడ్యం నిర్మీయతే। కాల-భేదాచ్ చ పూర్వ-కాలం చ కారణమ్, అపర-కాలం చ కార్యమ్। ఆకార-భేదాచ్ చ పిణ్డాకారం కారణమ్, కార్యం చ పృథు-బుధ్నోదరాకారం తథా సత్యామ్ ఏవ మృది ఘటో నష్ట ఇతి వ్యవహ్రియతే। సఙ్ఖ్యా భేదశ్ చ దృశ్యతే— బహవస్ తన్తవః, ఏకశ్ చ పటః। కారక-వ్యాపార-వైయర్థ్యం చ

కారణమ్ ఏవ చేత్ కార్యం కిం కారక-వ్యాపార-సాధ్యం స్యాత్। సత్య్ అపి కార్యే కార్యోపయోగితయా కారక-వ్యాపారేణ భవితవ్యం చేత్, సర్వదా కారక-వ్యాపారేణ నోపరన్తవ్యమ్। సర్వస్య సర్వదా సత్త్వేన నిత్యానిత్య-విభాగశ్ చ న స్యాత్। అథ కార్యం సద్ ఏవ పూర్వమ్ అనభివ్యక్తం కారక-వ్యాపారేణాభివ్యజ్య అతః కారక-వ్యాపారార్థత్త్వం, నిత్యానిత్య-విభాగశ్ చోచ్యతే; తద్ అసత్, అభివ్యక్తేర్ అభివ్యక్త్య్-అన్తరాపేక్షత్వే'నవస్థానాద్ అనపేక్షత్వే కార్యస్య నిత్యోపలబ్ధి-ప్రసఙ్గాత్ తద్-ఉత్పత్త్య్-అభ్యుపగమే చాసత్కార్యవాద-ప్రసఙ్గాత్। కిం చ కారక-వ్యాపారస్యాభివ్యఞ్జకత్వే ఘటార్థేన కారక-వ్యాపారేణ కరకాదేర్ అప్య్ అభివ్యక్తిః ప్రసజ్యతే, సమ్ప్రతిపన్నాభివ్యఞ్జక-భావేషు దీపాదిష్వ్ అభివ్యఙ్గ్య-విశేష-నియమాదర్శనాత్; న హి ఘటార్థమ్ ఆరోపితః ప్రదీపః కరకాదీన్ నాభివ్యనక్తి। అతో'సతః కార్యస్యోత్పత్తి-హేతుత్వేనైవ కారక-వ్యాపారార్థవత్త్వమ్, అతశ్ చ సత్కార్యవాదాసిద్ధిః। న చ నియత-కారణోపాదానం సత ఏవ కార్యత్వం సాధయతి; కారణ-శక్తి-నియమాద్ ఏవ తద్-ఉపపత్తేః। నన్వ్ అసత్కార్య-వాదినో'పి కారక-వ్యాపారో నోపపద్యతే; ప్రాగ్-ఉత్పత్తేః కార్యస్యాసత్త్వాత్ కార్యాద్ అన్యత్ర కారక-వ్యాపారేణ భవితవ్యమ్; తత్రాన్యత్వావిశేషాత్ తన్తు-గత-కారక-వ్యాపారేణ ఘటోత్పత్తిర్ అపి ప్రసజ్యతే। నైవమ్, యత్ కార్యోత్పాదన-శక్తం యత్ కారణమ్, తద్-గత-కారక-వ్యాపారేణ తత్-కార్యోత్పత్తి-సిద్ధేః॥

అత్రాహుః— కారణాద్ అనన్యత్ కార్యమ్। న హి పరమార్థతః కారణ-వ్యతిరిక్తం కార్యం నామ వస్త్వ్ అస్తి, అవిద్యా-నిబన్ధనత్వాత్ సకల-కార్య-తద్-వ్యవహారయోః। అతో యథా కారణ-భూతాన్ మృద్-ద్రవ్యాద్ ఘటాదిషు వికారేషూపలభ్యమానావ్యతిరిక్తం ఘట-శరావాది-కార్యం వ్యవహార-మాత్రాలమ్బనం మిథ్యా, కారణ-భూతం మృద్-ద్రవ్యమ్ ఏవ సత్యమ్; తథా నిర్విశేష-సన్-మాత్రాత్ కారణ-భూతాద్ బ్రహ్మణో'న్యో'హఙ్కారాది-వ్యవహారాలమ్బనః కృత్స్నః ప్రపఞ్చో మిథ్యా, కారణ-భూతం సన్-మాత్రం బ్రహ్మైవ సత్యమ్। తస్మాత్ కారణ-వ్యతిరిక్తం కార్యం నాస్తీతి కారణాద్ అనన్యత్ కార్యమ్। న చ వాచ్యం శుక్తి-కార-జతాదీనామ్ ఇవ ఘటాది-కార్యాణామ్ అసత్యత్వాప్రసిద్ధేర్ దృష్టాన్తానుపపత్తిర్ ఇతి। యతస్ తత్రాపి యుక్త్యా మృద్-ద్రవ్య-మాత్రమ్ ఏవ సత్యతయా వ్యవస్థాప్యతే; తద్-అతిరిక్తం తు యుక్త్యా బాధ్యతే। కా పునర్ అత్ర యుక్తిః। మృద్-ద్రవ్య-మాత్రస్యానువర్తమానత్వమ్, తద్-అతిరిక్తస్య చ వ్యావర్తమానత్వమ్। రజ్జు-సర్పాదిషు హ్య్ అనువర్తమానస్యాధిష్ఠాన-భూతస్య రజ్జ్వ్-ఆదేః సత్యతా, వ్యావర్తమానస్య చ సర్ప-భూ-దలనామ్బు-ధారాదేర్ అసత్యతా దృష్టా; తథానువర్తమానమ్ అధిష్ఠాన-భూతం మృద్-ద్రవ్యమ్ ఏవ సత్యమ్, వ్యావర్తమానాస్ తు ఘట-శరావాదయో'సత్య-భూతాః। కిం చ సత ఆత్మనో వినాశాభావాద్ అసతశ్ చ శశ-విషాణాదేర్ ఉపలబ్ధ్య్-అభావాద్ ఉపలబ్ధి-వినాశ-యోగి కార్యం సద్-అసద్భ్యామ్ అనిర్వచనీయమ్ ఇతి గమ్యతే। అనిర్వచనీయం చ శుక్తికా-రజతాదివన్ మృషైవ। తస్య చానిర్వచనీయత్వం ప్రతీతి-బాధాభ్యాం సిద్ధమ్।

కిం చ కార్యమ్ ఉత్పాదయన్ మృదాది కారణ-ద్రవ్యం కిమ్ అవికృతమ్ ఏవ కార్యమ్ ఉత్పాదయతి, ఉత కఞ్చన విశేషమ్ ఆపన్నమ్। న తావద్ అవికృతమ్ ఉత్పాదయతి, సర్వదోత్పాదకత్వ-ప్రసఙ్గాత్। నాపి విశేషాన్తరమ్ ఆపన్నమ్, విశేషాన్తరాపత్తేర్ అపి విశేషాన్తరాపత్తి-పూర్వకత్వేన భవితవ్యమ్, తస్యా అపి తథేత్య్ అనవస్థానాత్। అవికృతమ్ ఏవ దేశ-కాల-నిమిత్త-విశేష-సమ్బద్ధం కార్యమ్ ఉత్పాదయతీతి చేన్ న। దేశాది-విశేష-సమ్బన్ధోఽపి హ్య్ అవికృతస్య విశేషాన్తరమ్ ఆపన్నస్య చ పూర్వవన్ న సమ్భవతి। న చ వాచ్యం మృత్-సువర్ణ-దుగ్ధాదిభ్యో ఘట-రుచక-దధ్య్-ఆదీనామ్ ఉత్పత్తిర్ దృశ్యతే; శుక్తికా-రజతాదివద్ దేశ-కాలాది-ప్రతిపన్నోపాధౌ బాధశ్ చ న దృశ్యతే, అతః ప్రతీతి-శరణానాం కారణాత్ కార్యోత్పత్తిర్ అవశ్యాశ్రయణీయేతి; వికల్పాసహత్వాత్— కిం హేమాది-మాత్రమ్ ఏవ స్వస్తికాదేర్ ఆరమ్భకమ్ ఉత రుచకాది। అథ రుచకాద్య్-ఆశ్రయో హేమాది। న తావద్ ధేమాది-మాత్రమ్ ఆరమ్భకమ్; హేమ-వ్యతిరిక్తస్య కార్యస్యాభావాత్, స్వాత్మానం ప్రత్యాత్మన ఆరమ్భకత్వాసమ్భవాచ్ చ। హేమ-వ్యతిరిక్తం స్వస్తికం దృశ్యత ఇతి చేన్ న హేమ-వ్యతిరిక్తం తత్, హేమ-ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ తద్-అతిరిక్త-వస్త్వ్-అన్తరానుపలబ్ధేశ్ చ। బుద్ధి-శబ్దాన్తరాదిభిర్ వస్త్వ్-అన్తరత్వం సాధితమ్ ఇతి చేన్ న, అనిరూపిత-వస్త్వ్-అవలమ్బనానాం బుద్ధి-శబ్దాన్తరాదీనాం శుక్తికా-రజత-శబ్ద-బుద్ధ్య్-ఆదివద్ భ్రాన్తి-మూలత్వేన వస్త్వ్-అన్తర-సద్-భావస్యాసాధకత్వాత్। నాపి రుచకాది స్వస్తికాదేర్ ఆరమ్భకమ్, స్వస్తికే హి రుచకం పట ఇవ తన్తవో భవతాపి నోపలభ్యతే। నాపి రుచకాశ్రయ-భూతం హేమ, రుచకాశ్రయాకారేణ హేమ్నః స్వస్తికేఽనుపలబ్ధేః।

అతో మృద్-ఆది-కారణాతిరిక్తస్య కార్యస్యాసత్యత్వ-దర్శనాద్ బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్తం కృత్స్నం జగత్-కార్యత్వేన మిథ్యా-భూతమ్। తద్ ఇదం బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్త-మిథ్యాత్వ-సుఖ-ప్రతిపత్తయే కాల్పనిక-మృద్-ఆది-సత్యత్వమ్ ఆశ్రిత్య కార్యస్యాసత్యత్వం ప్రతిపాదితమ్। పరమార్థతస్ తు మృత్-సువర్ణాది-కారణమ్ అపి ఘట-రుచకాది-కార్యవన్ మిథ్యా-భూతమ్, బ్రహ్మ-కార్యత్వావిశేషాత్। ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వం తత్ సత్యమ్, నేహ నానాస్తి కిఞ్చన, మృత్యోః స మృత్యుమ్ ఆప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి, యత్ర హి ద్వైతమ్ ఇవ భవతి తద్-ఇతర ఇతరం పశ్యతి యత్ర త్వ్ అస్య సర్వమ్ ఆత్మైవాభూత్ తత్ కేన కం పశ్యేత్, ఇన్ద్రో మాయాభిః పురు-రూప ఈయతే, ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదిభిః శ్రుతిభిశ్ చ బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్తస్య మిథ్యాత్వమ్ అవగమ్యతే। న చాగమావగతార్థస్య ప్రత్యక్ష-విరోధః శఙ్కనీయః; యథోక్త-ప్రకారేణ కార్యస్య సర్వస్య మిథ్యాత్వావగమాత్, ప్రత్యక్షస్య సన్-మాత్ర-విషయత్వాచ్ చ। విరోధే సత్య్ అప్య్ అసమ్భావిత-దోషస్య చరమ-భావినః స్వరూప-సద్-భావాదౌ ప్రత్యక్షాద్య్-అపేక్షత్వేఽపి ప్రమితౌ నిరాకాఙ్క్షస్య నిరవకాశస్య శాస్త్రస్య బలీయస్త్వాత్। అతః కారణ-భూతాద్ బ్రహ్మణోఽన్యత్ సర్వం మిథ్యా।

న చ ప్రపఞ్చ-మిథ్యాత్వేన జీవ-మిథ్యాత్వమ్ ఆశఙ్కనీయమ్, బ్రహ్మణ ఏవ జీవ-భావాత్। బ్రహ్మైవ హి సర్వ-శరీరేషు జీవ-భావమ్ అనుభవతి, అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య, ఏకో దేవః

సర్వ-భూతేషు గూఢః, ఏకో దేవో బహుధా నివిష్టః, ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశతే, నాన్యో'తో'స్తి ద్రష్టా, ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదిభ్యః। నన్వ్ ఏకమ్ ఏవ బ్రహ్మ సర్వ-శరీరేషు జీవ-భావమ్ అనుభవతి చేత్ పాదే మే వేదనా, శిరసి మే సుఖమ్ ఇతివత్ సర్వ-శరీరేషు సుఖ-దుఃఖ-ప్రతిసన్ధానం స్యాత్; జీవేశ్వర-బద్ధ-ముక్త-శిష్యాచార్య-జ్ఞత్వాజ్ఞత్వాది-వ్యవస్థా చ న స్యాత్।

అత్ర కేచిద్ అద్వితీయత్వం బ్రహ్మణో'భ్యుపయన్త ఏవైవం సమాదధతే— ఏకస్యైవ బ్రహ్మణః ప్రతిబిమ్బ-భూతానాం జీవానాం సుఖిత్వ-దుఃఖిత్వాదయ ఏకస్యైవ ముఖస్య ప్రతిబిమ్బానాం మణి-కృపాణ-దర్పణాదిషూపలభ్య మానానామ్ అల్పత్వ-మహత్త్వ-మలినత్వ-విమలత్వాదివత్ తత్-తద్-ఉపాధివశాద్ వ్యవస్థాప్యన్తే। నను, అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేత్య్ ఆది శ్రుతేర్ న జీవా బ్రహ్మణో భిద్యన్త ఇత్య్ ఉక్తమ్। సత్యమ్। పరమార్థతః; కాల్పనికం తు భేదమ్ ఆశ్రిత్యేయం వ్యవస్థోచ్యతే। కస్య పునః కల్పనా। న తావద్ బ్రహ్మణః, తస్య పరిశుద్ధ-జ్ఞానాత్మనః కల్పనా-శూన్యత్వాత్। నాపి జీవానామ్। ఇతరేతరాశ్రయత్వ-ప్రసఙ్గాత్— కల్పనాధీనో హి జీవ-భావః, జీవాశ్రయా చ కల్పనేతి। నైతద్ ఏవమ్, అవిద్యాజీవ-భావయోర్ బీజాఙ్కుర-న్యాయేనానాదిత్వాత్। కిం చ— ప్రాసాద-నిగరణాదివద్ అనుపపన్నత్రైక-వేషాయామ్ అవస్తు-భూతాయామ్ అవిద్యాయాం నేతరేతరాశ్రయత్వాదయో వస్తు-దోషా అనవక్లప్తిమ్ ఆవహన్తి వస్తుతో బ్రహ్మవ్యతిరిక్తానాం జీవానాం స్వతో విశుద్ధత్వే'పి కృపాణాది-గత-ముఖ-ప్రతిబిమ్బ-శ్యామతాదివద్ ఔపాధికాశుద్ధి-సమ్భవాద్ అవిద్యాశ్రయత్వోపపత్తేః కాల్పనికత్వోపపత్తిః। ప్రతిబిమ్బ-గత-శ్యామతాదివజ్ జీవ-గతాశుద్ధిర్ అపి భ్రాన్తిర్ ఏవ, అన్యథానిర్మోక్షత్వ-ప్రసఙ్గాత్। జీవానాం భ్రమస్య ప్రవాహానాదిత్వాన్ న తద్ ధేతుర్ అన్వేషణీయః, ఇతి॥

తద్ ఏతద్ అవిదితాద్వైత-యాథాత్మ్యానాం భేద-వాద-శ్రద్ధాలు-జన-సబహుమానావలోకన-లిప్సా-విజృమ్భితమ్। తథా హి— జీవస్యాకల్పిత-స్వాభావిక-రూపేణావిద్యాశ్రయత్వే బ్రహ్మణ ఏవావిద్యాశ్రయత్వమ్ ఉక్తం స్యాత్। తద్-అతిరిక్తేన తస్మిన్ కల్పితేనాకారేణావిద్యాశ్రయత్వే జడస్యావిద్యాశ్రయత్వమ్ ఉక్తం స్యాత్। న ఖల్వ్ అద్వైత-వాదినస్ తద్-ఉభయ-వ్యతిరిక్తమ్ ఆకారమ్ అభ్యుపగచ్ఛన్తి। కల్పితాకార-విశిష్టేన స్వరూపేణైవావిద్యాశ్రయత్వమ్ ఇతి చేత్ తన్ న, స్వరూపస్యాఖణ్డైకరసస్యావిద్యామ్ అన్తరేణ విశిష్ట-రూపత్వాసిద్ధేః; అవిద్యాశ్రయాకార ఏవ హి నిరూప్యతే। కిం చ బన్ధ-మోక్షాది-వ్యవస్థా-సిద్ధ్య-అర్థం హి జీవాజ్ఞాన-వాదాశ్రయణమ్, సా తు వ్యవస్థా జీవాజ్ఞాన-పక్షే'పి న సిధ్యతి। అవిద్యా-వినాశ ఏవ హి మోక్షః। తత్రైకస్మిన్ ముక్తే అవిద్యా-వినాశాదితరే'పి విముచ్యేరన్। అన్యస్యామ్ ఉక్తత్వాద్ అవిద్యా తిష్ఠతీతి చేత్, తర్హ్య్ ఏకస్యాప్య్ అముక్తిః స్యాత్, అవిద్యాయా అవినష్టత్వాత్। ప్రతిజీవమ్ అవిద్యా-భేదః కల్ప్యతే, తత్ర యస్యావిద్యా వినష్టా, స మోక్ష్యతే, యస్య త్వ్ అవినష్టా, స భన్త్స్యత ఇతి చేత్ తన్ న, ప్రతిజీవమ్ ఇతి జీవ-భేదమ్ ఆశ్రిత్య బ్రూషే, స జీవ-భేదః కిం స్వాభావికః, ఉతావిద్యా-కల్పితః। న తావత్ స్వాభావికః, అనభ్యుపగమాత్; భేద-సిద్ధ్య-అర్థస్య చావిద్యా-కల్పనస్య వ్యర్థత్వాత్। అథావిద్యా కల్పితః,

తత్రేయం జీవ-భేద-కల్పికావిద్యా కిం బ్రహ్మణః, ఉత జీవానామ్। బ్రహ్మణ ఇతి చేద్ ఆగతో'సి మదీయం మార్గమ్। అథ జీవానామ్, కిమ్ అస్యా జీవ-భేద-క్లప్తి-సిద్ధ్య-అర్థతాం విస్మరసి। అథ ప్రతిజీవం బద్ధ-ముక్త-వ్యవస్థా-సిద్ధ్య-అర్థం యా అవిద్యాః కల్ప్యన్తే, తాభిర్ ఏవ జీవ-భేదో'పీతి మనుషే, జీవ-భేద-సిద్ధౌ తాః సిద్ధ్యన్తి, తాసు సిద్ధాసు జీవ-భేద-సిద్ధిర్ ఇతీతరేతరాశ్రయత్వమ్। న చాత్ర బీజాఙ్కుర-న్యాయః సిధ్యతి। బీజాఙ్కురేషు హ్య అన్యద్ అన్యద్ బీజమ్ అన్యస్యాన్యస్యాఙ్కురస్యోత్పాదకమ్। ఇహ తు యాభిర్ అవిద్యాభిర్ యే జీవాః కల్ప్యన్తే, తాన్ ఏవాశ్రిత్య తాసాం సిద్ధిర్ ఇత్య అశకనీయతా। అథ బీజాఙ్కుర-న్యాయేన పూర్వ-పూర్వ-జీవాశ్రయాభిర్ అవిద్యాభిర్ ఉత్తరోత్తర-జీవ-కల్పనాం మన్యసే, తథా సతి జీవానాం భఙ్గురత్వమ్ అకృతాభ్యాగమ-కృత-విప్రణాశాది-ప్రసఙ్గశ్ చ। అత ఏవ బ్రహ్మణః పూర్వ-పూర్వ-జీవాశ్రయాభిర్ అవిద్యాభిర్ ఉత్తరోత్తర-జీవ-భవ-కల్పనమ్ ఇత్య అపి నిరస్తమ్। అవిద్యా ప్రవాహే'భ్యుపగమ్యమానే తత్-కల్పిత-జీవ-భావస్యాపి తద్వత్ ప్రవాహానాదితా స్యాత్। న ధ్రువ-రూపతా। ఆమోక్షాచ్ చ జీవస్య ధ్రువత్వమ్ ఇష్టం న సిధ్యేత్॥

యచ్ చోక్తమ్ అవిద్యాయా అవస్తు-రూపత్వేనానుపపన్నత్త్రైక-వేషాయా నేతరేతరాశ్రయత్వాదయో వస్తు-దోషా అనవక్లప్తిమ్ ఆవహన్తీతి, తథా సతి ముక్తాన్ పరం చ బ్రహ్మాశ్రయేద్ అవిద్యా। శుద్ధ-విద్యా-స్వరూపత్వాద్ అశుద్ధి-రూపా న తత్ర ప్రసజతీతి చేత్, కిమ్ ఉపపత్త్య అనువర్తిన్య అవిద్యా। ఏవం తర్హ్య ఉక్తాభిర్ ఉపపత్తిభిర్ జీవాన్ అపి నాశ్రయేత్।

కిం చ జీవాశ్రయాయా అవిద్యాయాస్ తత్త్వ-జ్ఞానోదయాన్ నాశే సతి జీవో నశ్యేద్ వా న వా। యది నశ్యేత్, స్వరూపోచ్ఛిత్తి-లక్షణో మోక్షః స్యాత్; నో చేద్ అవిద్యా-నాశే'ప్య అనిర్మోక్షః, బ్రహ్మ-స్వరూప-వ్యతిరిక్త-జీవత్వావస్థానాత్। యచ్ చోక్తం మణి-కృపాణ-దర్పణాదిషూపలభ్యమాన-ముఖ-మలినత్వ-విమలత్వాదివచ్ ఛుద్ధ్య-అశుద్ధ్యాది-వ్యవస్థోపపత్తిర్ ఇతి తత్రేదం విమర్శనీయమ్ అల్పత్వ-మలినత్వాదయ ఔపాధికా దోషాః కదా నశ్యేయుర్ ఇతి। కృపాణాద్య-ఉపాధ్య-అపగమ ఇతి చేత్ కిం తదాల్పత్వాద్య-ఆశ్రయః ప్రతిబిమ్బం తిష్ఠతి వా న వా। తిష్ఠతి చేత్, తత్-స్థానీయస్య జీవస్యాపి స్థితత్వాద్ అనిర్మోక్ష-ప్రసఙ్గః। నశ్యతి చేత్, తద్వద్ ఏవ జీవ-నాశాత్ స్వరూపోచ్ఛిత్తి-లక్షణో మోక్షః స్యాత్। కిం చ యస్య హ్య అపురుషార్థ-రూప-దోష-ప్రతిభాసః, తస్య తద్-ఉచ్ఛేదః పురుషార్థః; తత్ర కిమ్ ఔపాధిక-దోష-ప్రతిభాసో బిమ్బ-స్థానీయస్య బ్రహ్మణః, ఉత ప్రతిబిమ్బ-స్థానీయస్య జీవస్య, ఉతాన్యస్య కస్యచిత్। ఆద్యయోః కల్పయోర్ దృష్టాన్తో'యం న సఙ్గచ్ఛతే, ముఖస్య ముఖ-ప్రతిబిమ్బస్య చాల్పత్వాది-దోష-ప్రతిభాస-శూన్యత్వాత్। న హి ముఖం తత్-ప్రతిబిమ్బం వా చేతయతే। బ్రహ్మణో దోష-ప్రతిభాసే బ్రహ్మవిద్యా-ప్రసఙ్గశ్ చ। తృతీయో'పి కల్పో న కల్పతే, జీవ-బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్తస్య ద్రష్టుర్ అభావాత్।

కిం చ— అవిద్యా-కల్ప్యస్య జీవస్య కల్పకః క ఇతి నిరూపణీయమ్। న తావద్ అవిద్యా, అచేతనత్వాత్। నాపి జీవః, ఆత్మాశ్రయ-దోష-ప్రసఙ్గాత్; శుక్తికా-రజతాదివద్ అవిద్యా-

కల్ప్యత్వాచ్ చ జీవ-భావస్య। బ్రహ్మైవ కల్పకమ్ ఇతి చేద్ బ్రహ్మాజ్ఞానమ్ ఏవాయాతమ్। కిం చ బ్రహ్మాజ్ఞానానభ్యుపగమే కిం బ్రహ్మ జీవాన్ పశ్యతి వా న వా। న పశ్యతి చేద్ ఈక్షా-పూర్వికా విచిత్ర-సృష్టిర్ నామ-రూప-వ్యాకరణమ్ ఇత్య్ ఆది బ్రహ్మణో న స్యాత్। అథ పశ్యతి, అఖణ్డైకరసం బ్రహ్మ నావిద్యామ్ అన్తరేణ జీవాన్ పశ్యతీతి బ్రహ్మాజ్ఞాన-ప్రసఙ్గః।

అత ఏవ మాయావిద్యా-విభాగ-వాదో'పి నిరస్తః। అజ్ఞానమ్ అన్తరేణ హి మాయినో'పి బ్రహ్మణో జీవ-దర్శిత్వం న స్యాత్। న చ మాయావీ పరాన్ అదృష్ట్వా మోహయితుమ్ అలమ్। నాపి మాయా మాయావినో దర్శన-సాధనమ్, దృష్టేషు పరేషు తన్-మోహన-సాధన-మాత్రత్వాత్ తస్యాః। అథ బ్రహ్మణో మాయా తస్య జీవ-దర్శిత్వం కుర్వతీ జీవ-మోహనస్య హేతుర్ ఇతి మన్యసే; తర్హి పరిశుద్ధస్యాఖణ్డైకరస-స్వ-ప్రకాశస్య బ్రహ్మణః పర-దర్శనం కుర్వతీ మాయా మాయా-పరపర్యాయా అవిద్యైవ స్యాత్। అథ మతమ్— విపరీత-దర్శన-హేతుర్ అవిద్యా, మాయా తు మిథ్యా-భూతం బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్తం మిథ్యాత్వేన దర్శయన్తీ న బ్రహ్మణో విపరీత-దర్శన-హేతుః। అతస్ తస్యా నావిద్యాత్వమ్ ఇతి। నైవమ్— చన్ద్రైకత్వే జ్ఞాయమానే ద్వి-చన్ద్ర-దర్శన-హేతోర్ అప్య్ అవిద్యాత్వాత్। యది చ బ్రహ్మ మిథ్యాత్వేనైవ స్వవ్యతిరిక్తం జానాతి, న తర్హి తన్ మోహయతి। న హ్య్ అనున్మత్తో మిథ్యాత్వేన జ్ఞాతాన్ మోహయితుమ్ ఈహతే। అథాపురుషార్థాపరమార్థ-దర్శన-హేతుర్ అవిద్యా, మాయా తు బ్రహ్మణో నాపురుషార్థ-దర్శన-హేతుః; అతో'స్యా నావిద్యాత్వమ్ ఇతి మతమ్; తన్ న, ద్వి-చన్ద్ర-జ్ఞానస్య దుఃఖ-హేతుత్వాభావేనాపురుషార్థత్వాభావే'పి తద్-ధేతుర్ అవిద్యైవ, తన్-నిరసనే చ ప్రయస్యన్తి। యది చ నాపురుషార్థ-దర్శన-కరీ మాయా, తర్హ్య్ అనుచ్ఛేద్యతయా నిత్యా బ్రహ్మ-స్వరూపానుబన్ధినీ స్యాత్। అస్తు కో దోష ఇతి చేద్ ద్వైత-దర్శనమ్ ఏవ దోషః। యత్ర హి ద్వైతమ్ ఇవ భవతి…యత్ర త్వ్ అస్య సర్వమ్ ఆత్మైవాభూత్ తత్ కేన కే పశ్యేత్, ఇత్య్ ఆద్య్ అద్వైత-శ్రుతయః ప్రకుప్యేయుః। పరమార్థ-విషయా అద్వైత-శ్రుతయః; మాయా యాస్ త్వ్ అపరమార్థత్వాద్ అవిరోధ ఇతి చేద్ అపరిచ్ఛిన్నానన్దైక-స్వరూపస్య బ్రహ్మణో'పరమార్థ-భూతమాయాదర్శనం తద్వత్ తా చావిద్యామ్ అన్తరేణ నోపపద్యతే।

కిం చ— అపరమార్థ-భూతయా నిత్యయా మాయయా కిం ప్రయోజనం బ్రహ్మణః। జీవ-మోహనమ్ ఇతి చేద్ అపురుషార్థేన మోహనేన కిం ప్రయోజనమ్। క్రీడేతి చేద్ అపరిచ్ఛిన్నానన్దస్య కిం క్రీడయా। పరిపూర్ణ-భోగానామ్ ఏవ క్రీడా పురుషార్థత్వేన లోకే దృష్టేతి చేన్ నైవమ్ ఇహోపపద్యతే; న హ్య్ అపరమార్థ-భూతైః క్రీడోపకరణైర్ అపరమార్థతయా ప్రతిభాసమానైర్ నిష్పన్నయాపరమార్థ-భూతయా క్రీడయాపరమార్థ-భూతేన చ తత్-ప్రతిభాసేనానున్మత్తానాం క్రీడా-రసో నిష్పద్యతే। మాయాశ్రయతయాభిమత-బ్రహ్మ-వ్యతిరేకేణావిద్యాశ్రయస్య జీవస్య కల్పనాసమ్భవశ్ చ పూర్వవద్ ఏవ ద్రష్టవ్యః॥

అతో బ్రహ్మైవానాద్య్-అవిద్యా-శబలం స్వగత-నానాత్వం పశ్యతీత్య్ అద్వితీయత్వం బ్రహ్మణో'భ్యుపయద్భిర్ అభ్యుపేత్యమ్। యత్ తు బన్ధ-మోక్ష-వ్యవస్థా నోపపద్యత ఇతి, న

తద్ బ్రహ్మజ్ఞాన-వాదినశ్ చోద్యమ్, ఏకస్యైవ బ్రహ్మణో'జ్ఞస్య స్వాజ్ఞాన-నివృత్త్యా మోక్ష్యమాణత్వాద్ బద్ధ-ముక్తాది-వ్యవస్థాయా ఏవాభావాత్, వ్యవహ్రియమాణాయాశ్ చ బద్ధ-ముక్త-శిష్యాచార్యాది-వ్యవస్థాయాః కాల్పనికత్వాత్, స్వప్న-దర్శిన ఇవ చైకస్యైవావిద్యయా సర్వ-కల్పనోపపత్తేః; స్వప్న-దృశా హ్య్ ఏకేన దృష్టాః శిష్యాచార్యాదయస్ తద్-అవిద్యా-కల్పితా ఏవ। అత ఏవ బహ్వ్-అవిద్యా-కల్పనమ్ అపి న యుక్తిమత్। పారమార్థికీ బన్ధ-మోక్ష-వ్యవస్థా స్వ-పరవ్యవస్థా చ జీవాజ్ఞాన-వాదినాపి నాభ్యుపేయతే। అపారమార్థికీ త్వ్ ఏకస్యైవావిద్యయోపపద్యతే। ప్రయోగశ్ చ— బన్ధ-మోక్ష-వ్యవస్థా స్వ-పరవ్యవస్థాశ్ చ స్వావిద్యా-కల్పితాః, అపారమార్థికత్వాత్, స్వప్న-దృష్ట-వ్యవస్థావద్ ఇతి। శరీరాన్తరాణ్య్ అపి మయ్యైవాత్మవన్తి, శరీరత్వాత్, ఏతచ్-ఛరీరవత్। శరీరాన్తరాణ్య్ అపి మద్-అవిద్యా-కల్పితాని, శరీరత్వాత్, కార్యత్వాత్, జడత్వాత్, కల్పితత్వాద్ వా; ఏతచ్-ఛరీరవత్। వివాదాధ్యాసితం చేతన-జాతమ్ అహమ్ ఏవ, చేతనత్వాత్, యద్ అనహం తద్ అచేతనం దృష్టమ్, యథా ఘటః। అతః స్వపర-విభాగో బద్ధ-ముక్త-శిష్యాచార్యాది-వ్యవస్థాశ్ చైకస్యావిద్యా-కల్పితాః॥

ద్వైత-వాదినాపి బద్ధ-ముక్త-వ్యవస్థా దురుపపాదా; అతీతానాం కల్పనామ్ ఆనన్త్యాద్ ఏకైకస్మిన్ కల్పే ఏకైకమ్ ఉక్త్వావ్ అపి సర్వేషాం మోక్ష-సమ్భవాద్ అముక్తానుపపత్తేః। అనన్తత్వాద్ ఆత్మనామ్ అముక్తాశ్ చ సన్తీతి చేత్, కిమ్ ఇదమ్ అనన్తత్వమ్। అసఙ్ఖ్యేయత్వమ్ ఇతి చేన్ న, భూయస్త్వాద్ అల్ప-జ్ఞైర్ అసఙ్ఖ్యేయత్వే'పీశ్వరస్య సర్వ-జ్ఞస్య సఙ్ఖ్యేయా ఏవ। తస్యాప్య్ అశక్యత్వే సర్వ-జ్ఞత్వం న స్యాత్; ఆత్మనాం నిఃసఙ్ఖ్యత్వాద్ ఈశ్వరస్యావిద్యమాన-సఙ్ఖ్యావేదనాభావో నాసార్వజ్ఞ్యమ్ ఆవహతీతి చేద్ భిన్నత్వే సఙ్ఖ్యావిధురత్వం నోపపద్యతే। ఆత్మానః సఙ్ఖ్యావన్తః, భిన్నత్వాత్, మాష-సర్షప-ఘట-పటాదివత్। భిన్నత్వే చాత్మనాం ఘటాదివజ్ జడత్వమ్ అనాత్మత్వం క్షయిత్వం చ ప్రసజ్యతే। బ్రహ్మణశ్ చానన్తత్వం న స్యాత్। అనన్తత్వం నామ పరిచ్ఛేద-రహితత్వమ్। భేద-వాదే చ వస్త్వ్-అన్తరాద్ విలక్షణత్వేన బ్రహ్మణో వస్తుతః పరిచ్ఛేద-రహితత్వం న శక్యతే వక్తుమ్; వస్త్వ్-అన్తరభావ ఏవ హి వస్తుతః పరిచ్ఛేదః। వస్తుతః పరిచ్ఛిన్నస్య దేశతః కాలతశ్ చాపరిచ్ఛిన్నత్వం చ న యుజ్యతే; వస్త్వ్-అన్తరాద్ విలక్షణత్వేన వస్తుతః పరిచ్ఛిన్నా ఏవ ఘటాదయో దేశతః కాలతశ్ చ పరిఛిన్నా హి దృష్టాః; తథా సర్వే చేతనా బ్రహ్మ చ వస్తుతః పరిచ్ఛిన్నా దేశ-కాలాభ్యామ్ అపి పరిచ్ఛిద్యన్తే। ఏవం చ, సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తమ్ ఇత్య్ ఆదిభిః సర్వ-ప్రకార-పరిచ్ఛేద-రహితత్వం వదద్భిర్ విరోధః। ఉత్పత్తి-వినాశాదయశ్ చ జీవానాం బ్రహ్మణశ్ చ ప్రసజ్యేరన్। కాల-పరిచ్ఛేద ఏవ హ్య్ ఉత్పత్తి-వినాశ-భాగిత్వమ్। అత ఏకస్యైవాపరిచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణో'విద్యా-విజృమ్భితం బ్రహ్మాది-స్తమ్బ-పర్యన్తం కృత్స్నం జగత్। సుఖ-దుఃఖ-ప్రతిసన్ధాన-వ్యవస్థాదయో'పి స్వాప్న-వ్యవస్థావద్ అవిద్యా-స్వాభావ్యాద్ ఉపపద్యన్తే। తస్మాద్ ఏకమ్ ఏవ నిత్య-ముక్త-స్వ-ప్రకాశ-స్వభావమ్ అనాద్య-అవిద్యా-వశాజ్ జగద్-ఆకారేణ వివర్తత ఇతి పరమార్థతో బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్తాభావాత్ తద్-అనన్యత్వం జగతః, ఇతి॥

అత్రోచ్యతే— నిర్విశేష-స్వ-ప్రకాశ-మాత్రం బ్రహ్మనాద్య్-అవిద్యా-తిరోహిత-స్వ-స్వరూపం స్వగత-నానాత్వం పశ్యతీత్య్ ఏతత్ ప్రకాశ-స్వరూపస్య నిరంశస్య ప్రకాశ-నివృత్తి-రూప-తిరోధానే స్వరూప-నాశ-ప్రసఙ్గేన తిరోధానాసమ్భవాదిభ్యః సకల-ప్రమాణ-విరుద్ధం స్వ-పచన-విరుద్ధం చేతి పూర్వమ్ ఏవోక్తమ్। యత్ పునర్ ఉక్తం కారణ-వ్యతిరిక్తం కార్యం యుక్తి-బాధితత్వేన శుక్తికా-రజతాదివద్ భ్రమ ఇతి; తద్ అయుక్తమ్, యుక్తేర్ అభావాత్। యత్ త్వ్ అనువర్తమానస్య కారణ-మాత్రస్య సత్యత్వమ్, వ్యావర్తమానానాం ఘట-శరావాది-కార్యాణామ్ అసత్యత్వమ్ ఇతి; తద్ అప్య్ అన్యత్ర దృష్టస్యాన్యత్ర వ్యావర్తమానతా న బాధికేత్య్ ఆదిభిః పూర్వమ్ ఏవ పరిహృతమ్। యచ్ చోపలభ్యమానత్వ-వినాశిత్వాభ్యాం సద్-అసద్-అనిర్వచనీయత్వేన కార్యస్య మృషాత్వమ్ ఇతి; తద్ అసత్, ఉపలబ్ధి-వినాశ-యోగో హి న మిథ్యాత్వం సాధయతి, కిన్త్వ్ అనిత్యత్వమ్। యద్ దేశ-కాల-సమ్బన్ధితయా యద్ ఉపలబ్ధమ్, తద్ దేశ-కాల-సమ్బన్ధితయా బాధితత్వమ్ ఏవ హి తస్య మిథ్యాత్వే హేతుః। దేశాన్తర-కాలాన్తర-సమ్బన్ధితయోపలబ్ధస్యాన్య-దేశ-కాల-సమ్బన్ధిత్వేన బాధితత్వం దేశాన్తర-కాలాన్తరావ్యాప్తి-మాత్రం సాధయతి; న తు మిథ్యాత్వమ్। ప్రతిప్రయోగశ్ చ— ఘటాది కార్యం సత్యమ్, దేశ-కాలాది-ప్రతిపన్నోపాధావ్ అబాధితత్వాత్, ఆత్మవత్।

యచ్ చోక్తం కారణ-స్వరూపాద్ అవికృతాద్ వికృతాచ్ చ కార్యోత్పత్తిర్ న సమ్భవతీతి; తద్ అసత్, దేశ-కాలాది-సహకారి-సమవహితాత్ కారణాత్ కార్యోత్పత్తి-సమ్భవాత్। తత్-సమవధానం చ వికృతస్యావికృతస్య చ న సమ్భవతీతి యద్ ఉక్తమ్; పూర్వమ్ అవికృతస్యైవ కాలాది-సమవధాన-సమ్భవాత్। అవికృతత్వావిశేషాత్ పూర్వమ్ అపి దేశ-కాలాది-సమవధానం ప్రసజ్యత ఇతి చేన్ న; దేశ-కాలాది-సమవధానస్య కారణాన్తరాయత్తస్యైతద్-ఆయత్తత్వాభావాత్। అతో దేశ-కాలాది-సమవధాన-రూప-విశేషమ్ ఆపన్నం కారణం కార్యమ్ ఉత్పాదయతీతి న కిఞ్చిద్ అవహీనమ్। కారణస్య చ కార్యం ప్రత్యారమ్భకత్వమ్ అబాధితం దృశ్యమానం న కేనాపి ప్రకారేణాపహ్నోతుమ్ శక్యతే॥

యత్ తు హేమాది-మాత్రస్య, రుచకాది-కార్యస్యైతద్-ఆశ్రయస్య వా హేమాదేర్ ఆరమ్భకత్వం న సమ్భవతీతి; తద్ అయుక్తమ్, హేమాది-మాత్రస్యైవ యథోక్త-పరికర-యుక్తస్యారమ్భకత్వ-సమ్భవాత్। న చారమ్భక-హేమ-వ్యతిరిక్తం కార్యం న దృశ్యత ఇతి వక్తుం శక్యమ్; హేమాతిరిక్తస్య స్వస్తికస్య దర్శనాత్, బుద్ధి-శబ్దాన్తరాదిభిర్ వస్త్వ్-అన్తరస్య సాధితత్వాచ్ చ। న చాయం శుక్తికా-రజతాదివద్ భ్రమః, ఉత్పత్తి-వినాశయోర్ అన్తరాల ఉపలభ్యమానస్య తద్-దేశ-కాల-సమ్బన్ధితయా బాధాదర్శనాత్। న చాస్యా ఉపలబ్ధేర్ బాధికా కాచిద్ అపి యుక్తిర్ దృశ్యతే। ప్రాగ్-అనుపలబ్ధ-స్వస్తికోపలబ్ధి-వేలాయామ్ అపి హేమ-ప్రత్యభిజ్ఞా స్వస్తికాశ్రయతయా హేమ్నో'ప్య్ అనువృత్తేర్ అవిరుద్ధా। శ్రుతిభిస్ తు ప్రపఞ్చ-మిథ్యాత్వ-సాధనం పూర్వమ్ ఏవ నిరస్తమ్। యచ్ చాన్యద్ అత్ర ప్రత్యక్షావిరోధాది ప్రతివక్తవ్యమ్, తద్ అపి సర్వం పూర్వమ్ ఏవ సూక్తమ్।

యచ్ చోక్తమ్ ఏకేనాత్మనా సర్వాణి శరీరాణ్య్ ఆత్మవన్తీతి; తద్ అసత్, ఏకస్యైవ సర్వ-శరీర-ప్రయుక్త-సుఖ-దుఃఖ-ప్రతిసన్ధాన-ప్రసఙ్గాత్। సౌభరి-ప్రభృతిషు హ్య్ ఆత్మైకత్వేనానేక-శరీర-ప్రయుక్త-సుఖాది-ప్రతిసన్ధానమ్ ఏకస్య దృశ్యతే। న చాహమ్-అర్థస్య జ్ఞాతృత్వాత్ తద్-భేదాత్ ప్రతిసన్ధానాభావో, నాత్మభేదాద్ ఇతి వక్తుం శక్యమ్; ఆత్మా జ్ఞాతైవ, స చాహమ్-అర్థ ఏవ, అన్తఃకరణ-భూతస్ త్వ్ అహఙ్కారో జడత్వాత్ కరణత్వాచ్ చ శరీరేన్ద్రియాదివన్ న జ్ఞాతేత్య్ ఉపపాదితత్వాత్। యచ్ చ శరీరత్వ-జడత్వ-కార్యత్వ-కల్పితత్వైః సర్వ-శరీరాణామ్ ఏకస్యావిద్యా-కల్పితత్వమ్ ఉక్తమ్; తద్ అపి సర్వ-శరీరాణామ్ అవిద్యా-కల్పితత్వస్యైవాభావాద్ అయుక్తమ్। తద్-అభావశ్ చాబాధితస్య సత్యత్వోపపాదనాత్। యచ్ చ చేతనాద్ అన్యస్య జడత్వ-దర్శనాత్ సర్వ-చేతనానామ్ అనన్యత్వమ్ ఉక్తమ్, తద్ అపి సుఖ-దుఃఖ-వ్యవస్థయా భేదోపపాదనాద్ ఏవ నిరస్తమ్। యత్ తు మయ్యైవాత్మవన్తి, మద్-అవిద్యా-కల్పితాన్య్ అహమ్ ఏవ సర్వం చేతన-జాతమ్ ఇత్య్ అహమ్-అర్థస్యైక్యమ్ ఉపపాదితమ్, తద్-అజ్ఞాత-స్వ-సిద్ధాన్తస్య భ్రాన్తి-జల్పితమ్; అహం-త్వమ్-ఆద్య్-అర్థ-విలక్షణం చిన్-మాత్రం హ్య్ ఆత్మా త్వన్-మతే॥

కిం చ నిర్విశేష-చిన్-మాత్రాతిరేకి సర్వం మిథ్యేతి వదతో మోక్షార్థ-శ్రవణాది-ప్రయత్నో నిష్ఫలః; అవిద్యా-కార్యత్వాత్; శుక్తికా-రజతాదిషు రజతాద్య్-ఉపాదానాది-ప్రయత్నవత్। మోక్షార్థ-ప్రయత్నో వ్యర్థః; కల్పితాచార్యాయత్త-జ్ఞాన-కార్యత్వాత్, శుక-ప్రహ్లాద-వామదేవాది-ప్రయత్నవత్। తత్త్వమ్ అస్య్ ఆది వాక్య-జన్య-జ్ఞానం న బన్ధ-నివర్తకమ్, అవిద్యా-కల్పిత-వాక్య-జన్యత్వాత్, స్వయమ్ అవిద్యాత్మకత్వాత్, అవిద్యా-కల్పిత-జ్ఞానాశ్రయత్వాత్, కల్పితాచార్యాయత్త-శ్రవణ-జన్యత్వాద్ వా, స్వాప్న-బన్ధ-నివర్తన-వాక్య-జన్య-జ్ఞానవత్। కిం చ నిర్విశేష-చిన్-మాత్రం బ్రహ్మ మిథ్యా, అవిద్యా-కార్య-జ్ఞాన-గమ్యత్వాత్, అవిద్యా-కల్పిత-జ్ఞానాశ్రయ-జ్ఞాన-గమ్యత్వాత్, అవిద్యాత్మక-జ్ఞాన-గమ్యత్వాద్ వా, యద్ ఏవం తత్ తథా, యథా స్వాప్న-గన్ధర్వ-నగరాదిః। న చ నిర్విశేష-చిన్-మాత్రం బ్రహ్మ స్వయం ప్రకాశతే, యేన న ప్రమాణాన్తరమ్ అపేక్షతే। యత్ త్వ్ ఆత్మ-సాక్షికం స్వయం-ప్రకాశ-జ్ఞానం దృశ్యతే, తత్ తు జ్ఞేయ-విశేష-సిద్ధి-రూపం జ్ఞాతృ-గతమ్ ఏవ దృశ్యత ఇతి పూర్వమ్ ఏవోక్తమ్। యాని చ తస్య నిర్విశేషత్వ-సాధకాని యౌక్తికాని జ్ఞానాన్య్ ఉపన్యస్తాని, తాని చానన్తరోక్తైర్ అవిద్యా-కార్యత్వాద్ ఇత్య్ ఆదిభిర్ అనుమానైర్ నిరస్తాని। న చ నిర్విశేషస్య చిన్-మాత్రస్యాజ్ఞాన-సాక్షిత్వమ్ అహఙ్కారాది-జగద్-భ్రమశ్ చోపపద్యతే। సాక్షిత్వ-భ్రమాదయో'పి హి జ్ఞాతృ-విశేష-గతా దృష్టాః; న జ్ఞప్తి-మాత్ర-గతాః। న చ తస్య ప్రకాశత్వం స్వాయత్త-ప్రకాశతా వా సిధ్యతి। ప్రకాశో హి కస్యచిత్ పురుషస్య కఞ్చనార్థ-విశేషం ప్రతి సిద్ధి-రూపో దృశ్యతే। తత ఏవ హి తస్య స్వయం-ప్రకాశతోపపాద్యతే భవద్భిర్ అపి। న చాతాదృశస్య నిర్విశేషస్య ప్రకాశతా సమ్భవతి॥

యః పునః స్వ-గోష్ఠీష్వ్ అపరమార్థాద్ అపి పరమార్థ-కార్యం దృశ్యత ఇత్య్ ఉద్ఘోషః, సో'పి తాని కార్యాణి సర్వాణ్య్ అబాధిత-కల్పాని వ్యావహారిక-సత్యాని; వస్తుతస్ త్వ్ అవిద్యాత్మకాన్య్

ఏవేతి స్వాభ్యుపగమాద్ ఏవ నిరస్తః। అస్మాభిర్ అపి సర్వత్ర పరమార్థాద్ ఏవ కారణాత్ సర్వ-కార్యోత్పత్తిమ్ ఉపపాదయద్భిః పూర్వమ్ ఏవ నిరస్తః। న చ త్వయైషామ్ అనుమానానాం శ్రుతి-విరోధో వక్తుం శక్యతే, శ్రుతేర్ అప్య్ అవిద్యాత్మకత్వేన చోక్త-దృష్టాన్తేభ్యో విశేషాభావాత్॥

యత్ తు బ్రహ్మణోऽపారమార్థిక-జ్ఞాన-గమ్యత్వేऽపి పశ్చాత్తన-బాధాదర్శనాద్ బ్రహ్మ సత్యమ్ ఏవేతి తద్ అసత్, దుష్ట-కారణ-జన్య-జ్ఞాన-గమ్యత్వే నిశ్చితే సతి పశ్చాత్తన-బాధాదర్శనస్యాకిఞ్చిత్కరత్వాత్; యథా శూన్యమ్ ఏవ తత్త్వమ్ ఇతి వాక్య-జన్య-జ్ఞానస్య పశ్చాత్తన-బాధాదర్శనేऽపి దోష-మూలత్వ-నిశ్చయాద్ ఏవ తద్-అర్థస్యాసత్యత్వమ్। కిం చ—నేహ నానాస్తి కిఞ్చన, విజ్ఞానమ్ ఆనన్దం బ్రహ్మేతి విజ్ఞాన-మాత్రాతిరిక్తస్య కృత్స్నస్య వస్తు-జాతస్య నిషేధకత్వేన సర్వస్మాత్ పరత్వాత్ పశ్చాత్తన-బాధాదర్శనమ్ ఉచ్యతే; శూన్యమ్ ఏవ తత్త్వమ్ ఇతి తస్యాప్య్ అభావం వదతస్ తస్మాత్ పరత్వేన పశ్చాత్తన-బాధో దృశ్యతే। సర్వ-శూన్యత్వాతిరేకి-నిషేధాసమ్భవాత్ తస్యైవ పశ్చాత్తన-బాధాదర్శనమ్। దోష-మూలత్వం తు ప్రత్యక్షాదీనాం వేదాన్త-జన్మనః సర్వ-శూన్య-జ్ఞానస్యాప్య్ అవిశిష్టమ్। అతః సర్వం విజ్ఞాన-జాతం పారమార్థిక-జ్ఞాతృ-గతమ్, స్వయం చ పరమార్థ-భూతమ్ అర్థ-విశేష-సిద్ధి-రూపమ్; తత్ర కిఞ్చిజ్ జ్ఞానం దోష-మూలమ్; దోషశ్ చ పరమార్థః; కిఞ్చిచ్ చ నిర్దోషం పారమార్థిక-సామగ్రీ-జన్యమ్ ఇతి యావన్ నాభ్యుపేయతే, న తావత్ సత్య-మిథ్యార్థ-వ్యవస్థా లోక-వ్యవహారశ్ చ సేత్స్యతి। లోక-వ్యవహారో హి పారమార్థికో భ్రాన్తి-రూపశ్ చ పారమార్థిక-జ్ఞాతృ-గతార్థ-విశేష-సిద్ధి-రూప-ప్రకాశ-పూర్వకః; నిర్విశేష-సన్-మాత్రస్య తు పారమాథికస్యాపారమార్థికస్య చ ప్రతిభాసాదేర్ హేతుత్వాసమ్భవాల్ లోక-వ్యవహారో న సమ్భవతి। యచ్ చ తైర్ నిరధిష్ఠాన-భ్రమాసమ్భవాత్ సర్వాధ్యాసాధిష్ఠానస్య సన్-మాత్రస్య పారమార్థికత్వమ్ ఉక్తం తద్ అపి దోష-దోషాశ్రయత్వ-జ్ఞాతృత్వ-జ్ఞానానామ్ అపారమార్థ్యేऽపి భ్రమోపపత్తివద్ అధిష్ఠానాపారమార్థ్యేऽపి భ్రమోపపత్తేర్ నిరస్తమ్। అథ అధిష్ఠానాపారమార్థ్యేऽపి న క్వచిద్ భ్రమో దృష్ట ఇతి సన్-మాత్రస్య పారమార్థికత్వమ్ అవశ్యాశ్రయణీయమ్ ఇతి మన్యసే, హన్త తర్హి దోష-దోషాశ్రయత్వ-జ్ఞాతృత్వ-జ్ఞానానామ్ అపారమార్థ్యేऽపి న క్వచిద్ భ్రమో దృష్ట ఇతి దర్శనానుగుణ్యేన తేషామ్ అపి పారమార్థ్యమ్ అవశ్యాశ్రయణీయమ్ ఇతి న కశ్చిద్ విశేషోऽన్యత్ర తత్-సంరమ్భాత్॥

యత్ తు భేద-పక్షేऽప్య్ అతీత-కల్పానామ్ ఆనన్త్యాత్ సర్వేషామ్ ఆత్మనాం ముక్తత్వేన బద్ధాసమ్భవాద్ బద్ధ-ముక్త-వ్యవస్థా న సమ్భవతీతి, తదాత్మానన్త్యేన పరిహృతమ్। యత్ త్వ ఆత్మనాం భిన్నత్వే మాష-సర్షప-ఘట-పటాదివత్-సఙ్ఖ్యావత్త్వమ్ అవర్జనీయమ్ ఇతి, తత్ర ఘటాదీనామ్ అప్య్ అనన్తత్వాద్ దృష్టాన్తః సాధ్య-వికలః స్యాత్। దశ-ఘటాః సహస్రం మాషా ఇతి సఙ్ఖ్యావత్త్వం దృశ్యత ఇతి చేత్ సత్యం, తత్ తు న ఘటాది-స్వరూపగతమ్, అపి తు దేశ-కాలాద్య్-ఉపాధిమద్-ఘటాది-గతమ్; తాదృశం తు సఙ్ఖ్యావత్త్వమ్ ఆత్మనామ్ అభ్యుపగచ్ఛామః। న చ తావతా సర్వ-ముక్తి-ప్రసఙ్గః; ఆత్మ-స్వరూపానన్త్యాత్। యత్ త్వ ఆత్మనాం భిన్నత్వే ఘటాదివజ్ జడత్వానాత్మత్వ-క్షయిత్వ-ప్రసఙ్గ ఇతి; తద్ అయుక్తం,

ఏక-జాతీయానాం భేదస్య తజ్-జాతీయానాం జాత్య్-అన్తరీయత్వానాపాదకత్వాత్। న హి ఘటానాం భేదః తేషాం పటత్వమ్ ఆపాదయతి। యత్ తు భిన్నత్వే వస్తుతః పరిచ్ఛేదాద్ దేశ-కాలాభ్యామ్ అపి పరిచ్ఛేదో బ్రహ్మణః ప్రసజ్యత ఇత్య్ అనన్తత్వం బ్రహ్మణో న సిధ్యతీతి; తద్ అయుక్తం, వస్తుతః పరిచ్ఛిన్నానామ్ అపి దేశ-కాల-పరిచ్ఛేదస్య న్యూనాధిక-భావేనానియమ-దర్శనాత్; దేశ-కాల-సమ్బన్ధేయత్తాయాః ప్రమాణాన్తరాయత్త-నిర్ణయత్వేన బ్రహ్మణః సర్వ-దేశ-కాల-సమ్బన్ధస్యాపి ప్రమాణాన్తరాద్ ఆపతతో విరోధాభావాత్। వస్తుతః పరిచ్ఛేద-మాత్రాద్ అపి సర్వ-ప్రకార-పరిచ్ఛేద-రహితత్వాభావాద్ ఆనన్త్యాసిద్ధిర్ ఇతి చేత్, తద్ భవతో'ప్య్ అవిద్యా-విలక్షణత్వం బ్రహ్మణో'భ్యుపయతః సమానమ్। అతః సతో'విద్యా-విలక్షణత్వాభ్యుపగమాద్ బ్రహ్మణో'పి భిన్నత్వేన భేద-ప్రయుక్తా దోషాః సర్వే తవాపి ప్రసజ్యేరన్। యద్య్ అవిద్యా-విలక్షణత్వం నాభ్యుపేయతే తర్హ్య్ అవిద్యాత్మకమ్ ఏవ బ్రహ్మ స్యాత్। సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మేతి లక్షణ-వాక్యమ్ అపి తత ఏవాపార్థకం స్యాత్। భేద-తత్త్వానభ్యుపగమే హి స్వ-పక్ష-పర-పక్ష-సాధన-దూషణాది-వివేకాభావాత్ సర్వమ్ అసమఞ్జసం స్యాత్। ఆనన్త్య-ప్రసిద్ధిశ్ చ దేశ-కాల-పరిచ్ఛేద-రహితత్వ-మాత్రేణ; న వస్తుతో'పి పరిచ్ఛేద-రహితత్వేన, తథావిధస్య శశ-విషాణాయమానస్యానుపలబ్ధేః। భేద-వాదినస్ తు సర్వ-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరత్వేన బ్రహ్మణః సర్వ-ప్రకారత్వాత్ స్వతః పరతో'పి పరిచ్ఛేదో న విద్యతే। తద్ ఏవం కారణాద్ భిన్నస్య కార్యస్య సత్యత్వాద్ బ్రహ్మ-కార్యం కృత్స్నం జగద్ బ్రహ్మణో'న్యద్ ఏవ॥

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— తద్-అనన్యత్వమ్ ఆరమ్భణ-శబ్దాదిభ్యః। తస్మాత్ పరమ-కారణాద్ బ్రహ్మణః, అనన్యత్వం జగత ఆరమ్భణ-శబ్దాదిభ్యః తద్-ఉపపాదయద్భ్యో'వగమ్యతే। ఆరమ్భణ-శబ్ద ఆదిర్ యేషాం వాక్యానామ్, తాన్య్ ఆరమ్భణ-శబ్దాదీని— వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్య్ ఏవ సత్యమ్, సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవాద్వితీయం తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్ తేజో'సృజత, అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య, సన్-మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సద్-ఆయతనాః సత్-ప్రతిష్ఠాః...ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వం తత్ సత్యం స ఆత్మా తత్ త్వమ్ అసి శ్వేతకేతో, ఇత్య్ ఏతాని; ప్రకరణాన్తర-స్థాన్య్ అప్య్ ఏవఞ్జాతీయకాన్య్ అత్రాభిప్రేతాని। ఏతాని హి వాక్యాని చిద్-అచిద్-ఆత్మకస్య జగతః పరస్మాద్ బ్రహ్మణో'నన్యత్వమ్ ఉపపాదయన్తి। తథా హి— స్తబ్ధో'స్యుత తమ్ ఆదేశమ్ అప్రాక్ష్యో యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్య్ అమతం మతమ్ అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమ్ ఇతి కృత్స్నం జగతో బ్రహ్మైక-కారణత్వమ్, కారణాత్ కార్యస్యానన్యత్వం చ హృది నిధాయ కారణ-భూత-బ్రహ్మ-విజ్ఞానేన కార్య-భూతస్య సర్వస్య విజ్ఞానే ప్రతిజ్ఞాతే సతి కృత్స్నస్య బ్రహ్మైక-కారణతామ్ అజానతా శిష్యేణ, కథం ను భగవః స ఆదేశః, ఇత్య్ అన్య-జ్ఞానే నాన్య-జ్ఞాతతాసమ్భవం చోదితో, జగతో బ్రహ్మైక-కారణతామ్ ఉపదేక్ష్యన్, లౌకిక-ప్రతీతి-సిద్ధం కారణాత్ కార్యస్యానన్యత్వం తావత్, యథా సోమ్యైకేన మృత్-పిణ్డేన సర్వం మృన్-మయం విజ్ఞాతం స్యాత్, ఇతి దర్శయతి। యథైక-మృత్-పిణ్డారబ్ధానాం ఘట-శరావాదీనాం

తస్మాద్ అనతిరిక్త-ద్రవ్యతయా తజ్-జ్ఞానేన జ్ఞాతతేత్య్ అర్థః। అత్ర కాణాద-వాదేన కారణాత్ కార్యస్య ద్రవ్యాన్తరత్వమ్ ఆశఙ్క్య లోక-ప్రతీత్త్యైవ కారణాత్ కార్యస్యానన్యత్వామ్ ఉపపాదయతి— వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్య్ ఏవ సత్యమ్ ఇతి। ఆరభ్యతే ఆలభ్యతే స్పృశ్యతే ఇత్య్ ఆరమ్భణమ్; కృత్య-ల్యుటో బహూలమ్ ఇతి కర్మణి ల్యుట్। వాచా వాక్-పూర్వకేణ వ్యవహారేణ హేతునేత్య్ అర్థః। ఘటేనోదకమ్ ఆహర, ఇత్య్ ఆది వాక్-పూర్వకో హ్య్ ఉదకాహరణాది-వ్యవహారః; తస్య వ్యవహారస్య సిద్ధయే, తేనైవ మృద్-ద్రవ్యేణ పృథు-బుధ్నోదరత్వాది-లక్షణో వికారః— సంస్థాన-విశేషః, తత్ ప్రయుక్తం చ ఘట ఇత్య్ ఆది నామధేయమ్, స్పృశ్యతే— ఉదకాహరణాది-వ్యవహార-విశేష-సిద్ధ్య-అర్థం మృద్-ద్రవ్యమ్ ఏవ సంస్థానాన్తర-నామధేయాన్తర-భాగ్ భవతి। అతో ఘటాద్య్ అపి మృత్తికేత్య్ ఏవ సత్యమ్— మృత్తికా-ద్రవ్యమ్ ఇత్య్ ఏవ సత్యమ్, ప్రమాణేనోపలభ్యత ఇత్య్ అర్థః, న తు ద్రవ్యాన్తరత్వేన। అతస్ తస్యైవ మృద్-ధిరణ్యాదేర్ ద్రవ్యస్య సంస్థానాన్తర-భాక్త్వ-మాత్రేణ బుద్ధి-శబ్దాన్తరాదయ ఉపపద్యన్తే యథైకస్యైవ దేవదత్తస్యావస్థా-భేదైర్ బాలో యువా స్థవిర ఇతి బుద్ధి-శబ్దాన్తరాదయః కార్య-విశేషాశ్ చ దృశ్యన్తే॥

యద్ ఉక్తం సత్యామ్ ఏవ మృది ఘటో నష్ట ఇతి వ్యవహారాత్ కారణాద్ అన్యత్ కార్యమ్ ఇతి, తద్-ఉత్పత్తి- వినాశాదీనాం కారణ-భూతస్యైవ ద్రవ్యస్యావస్థా-విశేషత్వాభ్యుపగమాద్ ఏవ పరిహృతమ్। తత్-తద్-అవస్థస్యైకస్యైవ ద్రవ్యస్య తే తే శబ్దాస్ తాని తాని చ కార్యాణీతి యుక్తమ్। ద్రవ్యస్య తత్-తద్-అవస్థత్వం కారక-వ్యాపారాయత్తమ్ ఇతి తస్యార్థవత్త్వమ్। అభివ్యక్త్య-అనుబన్ధీని చోద్యాని తస్యా అనభ్యుపగమాద్ ఏవ పరిహృతాని। ఉత్పత్త్య-అభ్యుపగమే'పి సత్కార్యవాదో న విరుధ్యతే సత ఏవోత్పత్తేః। విప్రతిషిద్ధమ్ ఇదమ్ అభిధీయతే— పూర్వమ్ ఏవ సత్, తద్ ఉత్పద్యతే చేతి। అజ్ఞాతోత్పత్తి-వినాశ-యాథాత్మ్యస్యేదం చోద్యమ్; ద్రవ్యస్యోత్తరోత్తర-సంస్థాన-యోగః పూర్వ-పూర్వ-సంస్థాన-సంస్థితస్య వినాశః, స్వావస్థస్య తూత్పత్తిః। అతః సర్వావస్థస్య ద్రవ్యస్య సత్త్వాత్ సత్కార్యవాదో న విరుధ్యతే। సంస్థానస్యాసత ఉత్పత్తావ్ అసత్కార్యవాద-ప్రసఙ్గ ఇతి చేత్, అసత్కార్యవాదినో'ప్య్ ఉత్పత్తేర్ అనుత్పత్తిమత్త్వే సత్కార్యవాద-ప్రసఙ్గః, ఉత్పత్తిమత్త్వే చానవస్థా। అస్మాకం త్వ్ అవస్థానాం పృథక్-ప్రతిపత్తి-కార్య-యోగానర్హత్వాద్ అవస్థావత ఏవోత్పత్త్య-ఆదికం సర్వమ్ ఇతి నిరవద్యమ్। కపాలత్వ-చూర్ణత్వ-పిణ్డత్వావస్థా-ప్రహాణేన ఘటత్వావస్థావద్ ఏకత్వావస్థా-ప్రహాణేన బహుత్వావస్థా, తత్-ప్రహాణేనైకత్వావస్థా చేతి న కశ్చిద్ విరోధః॥

తథా— సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవాద్వితీయమ్ ఇతి సద్ ఏవేదమ్ ఇదానీం విభక్త-నామ-రూపత్వేన నానా-రూపం జగద్ అగ్రే నామ-రూప-విభాగాభావేనైకమ్ ఏవాసీత్, సర్వ-శక్తిత్వేనాధిష్ఠాత్రన్తరాసహతయా అద్వితీయం చేత్య్ అనన్యత్వమ్ ఏవోపపాదితమ్। తథా— తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి స్రక్ష్యమాణ-తేజః-ప్రభృతి-వివిధ-విచిత్ర స్థిర-త్రస-రూప-జగత్త్వేనాత్మనో బహు-భవనం సఙ్కల్ప్య జగత్-సర్గాభిధానాత్ కార్య-భూతస్య

జగతః పరమ-కారణాత్ పరస్మాద్ బ్రహ్మణో'నన్యత్వమ్ అవసీయతే। సచ్-ఛబ్ద-వాచ్యస్య పరస్య బ్రహ్మణః సర్వ-జ్ఞస్య సత్య-సఙ్కల్పస్య నిరవద్యస్యైవ సద్ ఏవేదమ్ ఇతి నిర్దేశార్హ-జగత్త్వమ్, సచ్-ఛబ్ద-వాచ్యస్యైవ జగతో నామ-రూప-విభాగాభావేనైకత్వమ్ అధిష్ఠాత్రన్తర-నిరపేక్షత్వమ్, పునర్ అపి తస్యైవ విచిత్ర-స్థిర-త్రస-రూప-జగత్త్వేన బహు-భవన-సఙ్కల్ప-రూపేక్షణమ్, యథాసఙ్కల్పం సర్గశ్ చ కథమ్ ఉపపద్యత ఇత్య్ ఆశఙ్క్యాహ— సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమ్ ఇమాస్ తిస్రో దేవతాఅ అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణీతి తాసాం త్రివృతం త్రివృతమ్ ఇత్య్ ఆది। తిస్రో దేవతా ఇతి కృత్స్నమ్ అచిద్-వస్తు నిర్దిశ్య స్వాత్మక-జీవానుప్రవేశేనైతద్-విచిత్ర-నామ-రూప-భాక్ కరవాణీత్య్ ఉక్తమ్। అనేన జీవేనాత్మనా— మద్-ఆత్మక-జీవేన ఆత్మతయానుప్రవిశ్యైతద్ విచిత్ర-నామ-రూప-భాక్ కరవాణీత్య్ అర్థః। స్వాత్మనో జీవస్య చాత్మతయానుప్రవేశ-కృతం నామ-రూప-భాక్త్వమ్ ఇత్య్ ఉక్తం భవతి। తత్ సృష్ట్వా, తద్ ఏవానుప్రావిశత్, తద్ అనుప్రవిశ్య, సచ్ చ త్యచ్ చాభవత్, ఇతి శ్రుత్య్-అన్తరేణ స్పష్టం సజీవం జగత్ పరేణ బ్రహ్మణా ఆత్మతయానుప్రవిష్టమ్ ఇతి॥

తద్ ఏతత్ కార్యావస్థస్య చ కారణావస్థస్య చ చిద్-అచిద్-వస్తునః స్థూలస్య సూక్ష్మస్య చ పర-బ్రహ్మ-శరీరత్వమ్, పరస్య చ బ్రహ్మణ ఆత్మత్వమ్ అన్తర్యామి-బ్రాహ్మణాదిషు సిద్ధం స్మారితమ్। అనేన పూర్వోక్తా శఙ్కా నిరస్తా। అచిద్-వస్తుని సజీవే బ్రహ్మణ్య్ ఆత్మతయావస్థితే నామ-రూప-వ్యాకరణ-వచనాచ్ చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరకం బ్రహ్మైవ జగచ్-ఛబ్ద-వాచ్యమ్ ఇతి, సద్ ఏవేదమ్ అగ్ర ఏకమ్ ఏవాసీద్ ఇత్య్ ఆది సర్వమ్ ఉపపన్నతరమ్। శరీర-భూత-చిద్-అచిద్-వస్తు-గతాః సర్వే వికారాశ్ చాపురుషార్థాశ్ చేతి బ్రహ్మణో నిరవద్యత్వం కల్యాణ-గుణాకరత్వం చ సుస్థితమ్। తద్ ఏతత్, అధికం తు భేద-నిర్దేశాత్, ఇత్య్ అనన్తరమ్ ఏవ వక్ష్యతి। తథా— ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వమ్ ఇతి కృత్స్నస్య చేతనాచేతనస్య బ్రహ్మ-తాదాత్మ్యమ్ ఉపదిశతి। తద్ ఏవ చ— తత్ త్వమ్ అసీతి నిగమయతి। తథా ప్రకణాన్తరస్థేష్వ్ అపి వాక్యేషు—సర్వం ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ, ఆత్మని ఖల్వ్ అరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాత ఇదం సర్వం విదితమ్, ఇదం సర్వం యద్ అయమ్ ఆత్మా, బ్రహ్మైవేదం సర్వమ్, ఆత్మైవేదం సర్వమ్ ఇత్య్ అనన్యత్వం ప్రతీయతే। తథాన్యత్వం చ నిషిధ్యతే— సర్వం తం పరాదాద్యో'న్యత్రాత్మనః సర్వం వేద, నేహ నానాస్తి కిఞ్చన, మృత్యోః స మృత్యుమ్ ఆప్నోతి య ఇహ నానేవపశ్యతి, ఇతి। తథా— యత్ర హి ద్వైతమ్ ఇవ భవతి తద్-ఇతర ఇతరం పశ్యతి యత్ర త్వ్ అస్య సర్వమ్ ఆత్మైవాభూత్ తత్ కేన కం పశ్యేత్, ఇత్య్ అవిదుషో ద్వైత-దర్శనం విదుషశ్ చాద్వైత-దర్శనం ప్రతిపాదయద్ అనన్యత్వమ్ ఏవ తాత్త్వికమ్ ఇతి ప్రతిపాదయతి। తద్ ఏవమ్ ఆరమ్భణ-శబ్దాదిభ్యో జగతః పరమ-కారణాత్ పరస్మాద్ బ్రహ్మణో'నన్యత్వమ్ ఉపపాద్యతే।

అత్రేదం తత్త్వమ్— చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరతయా తత్-ప్రకారం బ్రహ్మైవ సర్వదా సర్వ-శబ్దాభిధేయమ్। తత్ కదాచిత్ స్వ-శరీరతయాపి పృథగ్-వ్యపదేశానర్హ-సూక్ష్మ-దశాపన్న-చిద్-

అచిద్-వస్తు-శరీరమ్। తత్ కారణావస్థం బ్రహ్మ। కదాచిచ్ చ విభక్త-నామ-రూప-వ్యవహారార్హ-స్థూల-దశాపన్న-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరమ్। తచ్ చ కార్యావస్థమ్ ఇతి కారణాత్ పరస్మాద్ బ్రహ్మణః కార్య-రూపం జగద్ అనన్యత్। శరీర-భూత-చిద్-అచిద్-వస్తునః శరీరిణో బ్రహ్మణశ్ చ కారణావస్థాయాం కార్యావస్థాయాం చ శ్రుతి-శత-సిద్ధయా స్వభావ-వ్యవస్థయా గుణ-దోష-వ్యవస్థా చ, న తు దృష్టాన్త-భావాత్, ఇత్య్ అత్రోక్తా॥

యే తు కార్య-కారణయోర్ అనన్యత్వం కార్యస్య మిథ్యాత్వాశ్రయణేన వర్ణయన్తి, న తేషాం కార్య-కారణయోర్ అనన్యత్వం సిధ్యతి, సత్య-మిథ్యార్థయోర్ ఐక్యానుపపత్తేః; తథా సతి బ్రహ్మణో మిథ్యాత్వం జగతః సత్యత్వం వా స్యాత్॥ [బ్రహ్మాజ్ఞాన-వాది-మత-దూషణమ్ ఇదమ్]

యే చ కార్యమ్ అపి పారమార్థికమ్ అభ్యుపయన్త ఏవ జీవ-బ్రహ్మణోర్ ఔపాధికమ్ అన్యత్వమ్, స్వాభావికం చానన్యత్వమ్, అచిద్-బ్రహ్మణోస్ తు ద్వయమ్ అపి స్వాభావికమ్ ఇతి వదన్తి; తేషామ్ ఉపాధి-బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్త-వస్త్వ్-అన్తరాభావాన్ నిరవయవస్యాఖణ్డితస్య బ్రహ్మణ ఏవోపాధి-సమ్బన్ధాద్ బ్రహ్మ-స్వరూపస్యైవ హేయాకార-పరిణామాత్, శక్తి-పరిణామాభ్యుపగమే శక్తి-బ్రహ్మణోర్ అనన్యత్వాచ్ చ జీవ-బ్రహ్మణోః కర్మ-వశ్యత్వాపహత-పాప్మత్వాది-వ్యవస్థా-వాదిన్యో'చిద్-బ్రహ్మణోశ్ చ పరిణామాపరిణామ-వాదిన్యః శ్రుతయో వ్యాకుప్యేయుః॥ [భాస్కర-మత-దూషణమ్ ఇదమ్]

యే పునః నిరస్త-నిఖిల-భోక్తృత్వాది-వికల్ప-విప్లవం సర్వ-శక్తి-యుక్తం సన్-మాత్ర-ద్రవ్యమ్ ఏవ కారణం బ్రహ్మ; తచ్ చ ప్రలయ-వేలాయాం శాన్తాశేష-సుఖ-దుఃఖానుభవ-విశేషం స్వ-ప్రకాశమ్ అపి సుషుప్తాత్మ-వద-చిద్-అవిలక్షణమ్ అవస్థితమ్; సృష్టి-వేలాయాం మృత్తికా-ద్రవ్యమ్ ఇవ ఘట-శరావాది-రూపమ్, సముద్ర ఇవ చ ఫేన-తరఙ్గ-బుద్బుదాది-రూపో భోక్తృ-భోగ్య-నియన్తృ-రూపేణాంశ-త్రయావస్థమ్ అవతిష్ఠతే; అతో భోక్తృ-భోగ్య-నియన్తృత్వాని తత్-ప్రయుక్తాశ్ చ గుణ-దోషాః శరావత్వ-ఘటత్వ-మణికత్వవత్-తద్-గత-కార్య-భేదవచ్ చ వ్యవతిష్ఠన్తే; భోక్తృ-భోగ్య-నియన్తౄణాం సద్-ఆత్మనైకత్వం చ ఘట-శరావ-మణికాదీనాం మృద్-ఆత్మనైకత్వవద్ ఉపపద్యతే; అతః సన్-మాత్ర-ద్రవ్యమ్ ఏవ సర్వావస్థావస్థితమ్ ఇతి బ్రహ్మణో'నన్యజ్ జగద్ ఆతిష్ఠన్తే; తేషాం సకల-శ్రుతి-స్మృతీతిహాస-పురాణ-న్యాయ-విరోధః।

సర్వా హి శ్రుతయః సస్మృతీతిహాస-పురాణాః సర్వేశ్వరేశ్వరం సదైవ సర్వ-జ్ఞం సర్వ-శక్తిం సత్య-సఙ్కల్పం నిరవద్యం దేశ-కాలానవచ్ఛిన్నానవధికాతిశయానన్దం పరమ-కారణం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తి; న పునర్ ఈశ్వరాద్ అపి పరమీశ్వరాంశి సన్-మాత్రమ్। తథా హి—సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవాద్వితీయమ్, తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి, బ్రహ్మ వా ఇదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవ తద్ ఏకం సన్ న వ్యభవత్ తచ్-ఛ్రేయో-రూపమ్ అత్యసృజత క్షత్రం యాన్య్ ఏతాని దేవ-క్షత్రాణీన్ద్రో వరుణః సోమో రుద్రః పర్జన్యో యమో మృత్యుర్ ఈశాన ఇతి, ఆత్మా వా ఇదమ్ ఏక ఏవాగ్ర ఆసీత్, నాన్యత్ కిఞ్చన

మిషత్ స ఐక్షత లోకాన్ ను సృజా ఇతి, ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్ న బ్రహ్మా నేశానో నేమే ద్యావ్ ఆపృథివీ న నక్షత్రాణి నాపో నాగ్నిర్ న సోమో న సూర్యః స ఏకాకీ న రమేత తస్య ధ్యానాన్త-స్థస్య, ఇత్య్ ఆదిభిః పరమ-కారణం సర్వేశ్వరేశ్వరో నారాయణ ఏవేత్య్ అవగమ్యతే। సద్-బ్రహ్మాత్మ-శబ్దా హి తుల్య-ప్రకరణ-స్థాస్ తత్-తుల్య-ప్రకరణ-స్థేన నారాయణ-శబ్దేన విశేషితాస్ తమ్ ఏవావగమయన్తి। తమ్ ఈశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరమ్, స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్ జనితా న చాధిపః, ఇతీష్వరస్యైవ కారణత్వం శ్రూయతే॥

స్మృతిర్ అపి మానవీ, తతః స్వయమ్భూర్ భగవాన్ ఇతి ప్రకృత్య, సో'భిధ్యాయ శరీరాత్ స్వాత్ సిసృక్షుర్ వివిధాః ప్రజాః। అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమ్ అపాసృజత్, ఇతి।

ఇతిహాస-పురాణాన్య్ అపి పురుషోత్తమమ్ ఏవ పరమ-కారణమ్ అభిదధతి— నారాయణో జగన్-మూర్తిర్ అనన్తాత్మా సనాతనః— స సిసృక్షుః సహస్రాంశాద్ అసృజత్ పురుషాన్ ద్విధా, విష్ణోః సకాశాద్ ఉద్భూతం జగత్ తత్రైవ చ స్థితమ్ ఇత్య్ ఆదిషు॥ న చేశ్వరః సన్-మాత్రమ్ ఏవేతి వక్తుం శక్యమ్, తస్య తద్-అంశత్వాభ్యుపగమాత్ సవిశేషత్వాచ్ చ। న చ తస్య జ్ఞానానన్దాద్య్-అనన్త-కల్యాణ-గుణ-యోగః కాదాచిత్ క ఇతి వక్తుం శక్యతే, తేషాం స్వాభావికత్వేన సద్-ఆతనత్వాత్। పరాస్య శక్తిర్ వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞాన-బల-క్రియా చ, యః సర్వ-జ్ఞః సర్వ-విత్, ఇత్య్ ఆదిభ్యః। జ్ఞానానన్దాది-శక్తి-యోగ ఏవాస్య స్వాభావిక ఇతి మా వోచః, శక్తిః స్వాభావికీ, జ్ఞాన-బల-క్రియా చ స్వాభావికీ ఇతి పృథగ్ నిర్దేశాల్ లక్షణాప్రసఙ్గాచ్ చ। న చ పాచకాదివత్ సర్వ-జ్ఞః ఇత్య్ ఆదిషు శక్తి-మాత్రే కృత్-ప్రత్యయ ఇతి వక్తుం శక్యమ్, కృత్-ప్రత్యయ-మాత్రస్య శక్తావ్ అస్మరణాత్, శక్తౌ హస్తిక-పాటయోః, ఇత్య్ ఆదిషు కేషాఞ్చిద్ ఏవ కృత్-ప్రత్యయానాం శక్తి-విషయత్వ-స్మరణాత్। పాచకాదిషు త్వ్ అగత్యా లక్షణా సమాశ్రీయతే। కిం చ, ఈశ్వరస్య తద్-అంశ-విశేషత్వాత్తః స చాంశిత్వే తరఙ్గాత్ సముద్రస్యేవాంశాద్ అంశినో'ధికత్వాత్, తమ్ ఈశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరమ్, న తత్-సమశ్ చాభ్యధికశ్ చ దృశ్యతే, ఇత్య్ ఆదీన్ ఈశ్వర-విషయాణి పరః శతాని వచాంసి బాధ్యేరన్। కిం చ సన్-మాత్రస్య సర్వాత్మకత్వే అంశిత్వే చ ఈశ్వరస్య తద్-అంశ-విశేషత్వాత్ తస్య సర్వాత్మకత్వాంశిత్వోపదేశా వ్యాహన్యేరన్। న హి మణికాత్మకత్వం తద్-అంశత్వం వా ఘట-శరావాదేః। స్వాంశేషు సర్వేషు సన్-మాత్రస్య పూర్ణత్వేనేశ్వరాంశే'పి తస్య పూర్ణత్వాత్ తద్-ఆత్మకాని తద్-అంశాశ్ చేతరాణి వస్తూనీతి చేన్ న, ఘటే'పి సన్-మాత్రస్య పూర్ణత్వాదీశ్వరస్యాపి ఘటాత్మకత్వ-తద్-అంశత్వ-ప్రసఙ్గాత్। న చ సన్-మాత్రస్య ఘటో'స్తి, పటో'స్తీతి వస్తు-ధర్మతయావగతస్య ద్రవ్యత్వం కారణత్వం వోపపద్యతే। వ్యవహార-యోగ్యతా హి సత్త్వమ్। విరోధి-వ్యవహార-యోగ్యతా తద్-వ్యవహార-యోగ్యస్యాసత్త్వమ్। ద్రవ్యమ్ ఏవ సద్ ఇత్య్ అభ్యుపగమే క్రియాదీనామ్ అసత్వ-ప్రసఙ్గః। క్రియాదిషు కాశ-కుశావలమ్బనేనాపి సర్వత్రైక-రూపా సత్తా దురుపపాదా। సద్-ఆత్మనాచ్ చ సర్వస్యాభిన్నత్వే సర్వజ్ఞత్వేన సర్వ-స్వభావ-ప్రాతిసన్ధానాత్ సర్వ-గుణ-దోష-సఙ్కర-ప్రసఙ్గశ్ చ పూర్వమ్ ఏవోక్తః। అతో యథోక్త-ప్రకారమ్ ఏవానన్యత్వమ్॥ [యాదవప్రకాశ-మత-దూషణమ్ ఇదమ్] ॥౧౪॥

అథోచ్యేత— ఏకస్యైవావస్థాన్తర-యోగే'పి బుద్ధి-శబ్దాన్తరాదయో బాలత్వ-యువత్వాదిషు దృశ్యన్తే, మృద్-దారు-హిరణ్యాదిషు ద్రవ్యాన్తరత్వే'పి దృశ్యన్తే, తత్ర మృద్-ఘటాదిషు కార్య-కారణేషు బుద్ధి-శబ్దాన్తరాదయో'వస్థా-నిబన్ధనా ఏవేతి కుతో నిర్ణీయత ఇతి। తత్రోత్తరమ్—

౧౫౪ భావే చోపలబ్ధేః॥౨।౧।౧౬॥

కుణ్డలాది-కార్య-సద్-భావే చ కారణ-భూత-హిరణ్యస్యోపలబ్ధేః— ఇదం కుణ్డలం హిరణ్యమ్ ఇతి హిరణ్యత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞానాద్ ఇత్య్ అర్థః। న చైవం హిరణ్యాదిషు ద్రవ్యాన్తరేషు మృద్-ఆదయ ఉపలభ్యన్తే। అతో బాల-యువాదివత్ కారణ-భూతమ్ ఏవ ద్రవ్యమ్ అవస్థాన్తరాపన్నం కార్యమ్ ఇతి గీయతే; ద్రవ్యాన్తర-వాదినాప్య్ అభ్యుపేతే నావస్థాన్తర-యోగేన బుద్ధి-శబ్దాన్తరాదిషూపపన్నేష్వ్ అనుపలబ్ధ-ద్రవ్యాన్తర-కల్పనానుపపత్తేశ్ చ। న చ జాతిని బన్ధనేయం ప్రత్యభిజ్ఞా, జాత్య్-ఆశ్రయ-భూత-ద్రవ్యాన్తరానుపలబ్ధేః; ఏకమ్ ఏవ హేమ-జాతీయం ద్రవ్యం కార్య-కారణో భయావస్థం దృశ్యతే। న చ ద్రవ్య-భేదే సమవాయి-కారణానువృత్త్యా కార్యే ప్రతిసన్ధానమ్ ఇతి వక్తుం శక్యమ్, ద్రవ్యాన్తరత్వే సత్త్యాశ్రయానువృత్తి-మాత్రేణ తద్-ఆశ్రిత-ద్రవ్యాన్తరే ప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః। గోమయాది-కార్యే వృశ్చికాదౌ గోమయాది-ప్రతిసన్ధానం న దృశ్యత ఇతి చేన్ న, తత్రాప్య్ ఆద్య-కారణ-భూత-పృథివీ-ద్రవ్య-ప్రత్యభిజ్ఞానాత్। అగ్ని-కార్యే ధూమే అగ్ని-ప్రత్యభిజ్ఞానం న దృశ్యత ఇతి చేత్, భవతు న తత్ర ప్రత్యభిజ్ఞానమ్; తథాపి న దోషః, అగ్నేర్ నిమిత్త-కారణ-మాత్రత్వాత్। అగ్ని-సంయుక్తార్ద్రేన్ధనాద్ ధి ధూమో జాయతే। గన్ధైక్యాచ్ చార్ద్రేన్ధన-కార్యమ్ ఏవ ధూమః। అతః కార్య-భావే చ తద్ ఏవేదమ్ ఇత్య్ ఉపలబ్ధేర్ బుద్ధి-శబ్దాన్తరాదయో'వస్థా-భేద-మాత్ర-నిబన్ధనా ఇత్య్ అవగమ్యతే। తస్మాత్ కారణాద్ అనన్యత్ కార్యమ్॥౧౬॥

ఇతశ్ చ—

౧౫౫ సత్త్వాచ్ చాపరస్య॥౨।౧।౧౭॥

అపరస్య— కాయస్య కారణే సత్త్వాచ్ చ కారణాత్ కార్యస్యానన్యత్వమ్। లోక-వేదయోర్ హి కార్యమ్ ఏవ కారణతయా వ్యపదిశ్యతే; యథా లోకే సర్వమ్ ఇదం ఘట-శరావాదికం పూర్వాహ్నే మృత్తికైవాసీద్ ఇతి; వేదే చ— సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఇతి॥౧౭॥

౧౫౬ అసద్-వ్యపదేశాన్ నేతి చేన్ న, ధర్మాన్తరేణ వాక్య-శేషాద్య్-ఉక్తేః శబ్దాన్తరాచ్ చ॥౨।౧।౧౮॥

యద్ ఉక్తం కారణే కార్యస్య సత్త్వం లోక-వేదాభ్యామ్ అవగమ్యత ఇతి; తద్ అయుక్తమ్, అసద్-వ్యపదేశాత్, అసద్ ఏవేదమ్ అగ్ర ఆసీత్, అసద్ వా ఇదమ గ్ర ఆసీత్, ఇదం వా అగ్రే నైవ కిఞ్చనాసీత్, ఇతి। లోకే చ సర్వమ్ ఇదం ఘట-శరావాదికం పూర్వాహ్నే నాసీద్ ఇతి। అతో యథోక్తం నోపపద్యత ఇతి చేత్ తన్ న, ధర్మాన్తరేణ తథా వ్యపదేశాత్। స ఖల్వ్ అసద్-వ్యపదేశస్ తస్యైవ కార్య-ద్రవ్యస్య పూర్వ-కాలే ధర్మాన్తరేణ-సంస్థానాన్తరేణ; న భవద్-

అభిప్రేతేన తుచ్ఛత్వేన। సత్త్వాసత్త్వే హి ద్రవ్య-ధర్మావ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్। తత్ర సత్త్వ-ధర్మాద్ ధర్మాన్తరమ్ అసత్త్వమ్। ఇదం-శబ్ద-నిర్దిష్టస్య జగతః సత్త్వ-ధర్మో నామ-రూపే; అసత్త్వ-ధర్మస్ తు తద్-విరోధినీ సూక్ష్మావస్థా। అతో జగతో నామ-రూప-యుక్తస్య తద్-విరోధి-సూక్ష్మ-దశాపత్తిర్ అసత్త్వమ్। కథమ్ ఇదమ్ అవగమ్యతే। వాక్య-శేషాద్య్-ఉక్తేః శబ్దాన్తరాచ్ చ వాక్య-శేషస్ తావత్— ఇదం వా అగ్రే నైవ కిఞ్చనాసీత్, ఇత్య్ అత్ర, తద్ అసద్ ఏవ సన్ మనో'కురుత స్యామ్ ఇతి, ఇతి। అనేన వాక్య-శేష-గతేన మనస్కార-లిఙ్గేనాసచ్-ఛబ్దార్థే తుచ్ఛాతిరిక్తే నిశ్చితే తద్-ఐకార్థ్యాత్— అసద్ ఏవేదమ్ ఇత్య్ ఆదిష్వ్ అప్య్ అసచ్-ఛబ్దస్యాయమ్ ఏవార్థ ఇతి నిశ్చీయతే। యుక్తేశ్ చాసత్త్వస్య ధర్మాన్తరత్వమ్ అవగమ్యతే। యుక్తిర్ హి సత్త్వాసత్త్వే పదార్థ-ధర్మావ్ అవగమయతి। మృద్-ద్రవ్యస్య పృథు-బుధ్నోదరాకార-యోగో ఘటో'స్తీతి వ్యవహార-హేతుః; తస్యైవ తద్-విరోధ్య్-అవస్థాన్తర-యోగో ఘటో నాస్తీతి వ్యవహార-హేతుః। తత్ర కపాలాద్య్-అవస్థాయాస్ తద్-విరోధిత్వేన సైవ ఘటావస్థస్య నాస్తీతి వ్యవహార-హేతుః। న చ తద్-వ్యతిరిక్తో ఘటాభావో నామ కశ్చిద్ ఉపలభ్యతే; న చ కల్ప్యతే, తావతైవాభావ-వ్యవహారోపపత్తేః। తథా శబ్దాన్తరాచ్ చ పూర్వ-కాలే ధర్మాన్తర-యోగ ఏవావగమ్యతే। శబ్దాన్తరశ్ చ పూర్వోదాహృతం— సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఇత్య్ ఆదికమ్। తత్ర హి— కుతస్ తు ఖలు సోమ్యైవం స్యాత్, ఇతి తుచ్ఛత్వమ్ ఆక్షిప్య, సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఇతి స్థాపితం తద్ ధేదం తర్హ్య్ అవ్యాకృతమ్ ఆసీత్ తన్-నామ-రూపాభ్యాం వ్యాక్రియత, ఇతి సుస్పష్టమ్ ఉక్తమ్॥౧౮॥

ఇదానీం కార్యస్య కారణాద్ అనన్యత్వే నిదర్శన-ద్వయం ద్వాభ్యాం సూత్రాభ్యాం దర్శయతి—

౧౫౭ పటవచ్ చ॥౨।౧।౧౯॥

యథా తన్తవ ఏవ వ్యతిషఙ్గ-విశేష-భాజః పట ఇతి నామ-రూప-కార్యాన్తరాదికం భజన్తే; తద్వద్ బ్రహ్మాపి॥౧౯॥

౧౫౮ యథా చ ప్రాణాదిః॥౨।౧।౨౦॥

యథా చ వాయుర్ ఏక ఏవ శరీరే వృత్తి-విశేషం భజమానః ప్రాణాపానాది-నామ-రూప-కార్యాన్తరాణి భజతే; తద్వద్ బ్రహ్మైకమ్ ఏవ విచిత్ర-స్థిర-త్రస-రూపం జగద్ భవతీతి పరమ-కారణాత్ పరస్మాద్ బ్రహ్మణో'నన్యత్వం జగతః సిద్ధమ్॥౨౦॥ ఇత్య్ ఆరమ్భణాధికరణమ్॥౬॥

అథ ఇతర-వ్యపదేశాధికరణమ్॥౭॥

౧౫౯ ఇతర-వ్యపదేశాద్ ధితాకరణాది-దోష-ప్రసక్తిః॥౨।౧।౨౧॥

జగతో బ్రహ్మానన్యత్వం ప్రతిపాదయద్భిః, తత్ త్వమ్ అసి, అయమ్ ఆత్మా బ్రహ్మ, ఇత్య్ ఆదిభిర్ జీవస్యాపి బ్రహ్మానన్యత్వం వ్యపదిశ్యత ఇత్య్ ఉక్తమ్। తత్రేదం చోద్యతే—

యదీతరస్య జీవస్య బ్రహ్మ-భావో'మీభిర్ వాక్యైర్ వ్యపదిశ్యతే తదా బ్రహ్మణః సార్వజ్ఞ్య-సత్య-సఙ్కల్పత్వాది-యుక్తస్యాత్మనో హిత-రూప-జగద్-అకరణమ్ అహిత-రూప-జగత్-కరణమ్ ఇత్య్ ఆదయో దోషాః ప్రసజ్యేరన్। ఆధ్యాత్మికాధిదైవికాధిభౌతికానన్త-దుఃఖాకరం చేదం జగత్; న చేదృశే స్వానర్థే స్వాధీనో బుద్ధిమాన్ ప్రవర్తతే। జీవాద్ బ్రహ్మణో భేద-వాదిన్యః శ్రుతయో జగద్-బ్రహ్మణోర్ అనన్యత్వం వదతా త్వయైవ పరిత్యక్తాః; భేదే సత్య్ అనన్యత్వాసిద్ధేః॥

ఔపాధిక-భేద-విషయా భేద-శ్రుతయః, స్వాభావికాభేద-విషయాశ్ చాభేద-శ్రుతయ ఇతి చేత్ తత్రేదం వక్తవ్యమ్— స్వభావతః స్వస్మాద్ అభిన్నం జీవం కిమ్ అనుపహితం జగత్-కారణం బ్రహ్మ జానాతి వా న వా। న జానాతి చేత్ సర్వజ్ఞత్వ-హానిః; జానాతి చేత్ స్వస్మాద్ అభిన్నస్య జీవస్య దుఃఖం స్వ-దుఃఖమ్ ఇతి జానతో బ్రహ్మణో హితాకరణాహిత-కరణాది-దోష-ప్రసక్తిర్ అనివార్యా॥

జీవ-బ్రహ్మణోర్ అజ్ఞాన-కృతో భేదః, తద్-విషయా భేద-శ్రుతిర్ ఇతి చేత్ తత్రాపి జీవాజ్ఞాన-పక్షే పూర్వోక్తో వికల్పస్ తత్-ఫలం చ తద్-అవస్థమ్। బ్రహ్మాజ్ఞాన-పక్షే స్వ-ప్రకాశ-స్వరూపస్య బ్రహ్మణో'జ్ఞాన-సాక్షిత్వం తత్-కృత-జగత్-సృష్టిశ్ చ న సమ్భవతి। అజ్ఞానేన ప్రకాశస్ తిరోహితశ్ చేత్ తిరోధానస్య ప్రకాశ-నివృత్తి-కరత్వేన ప్రకాశస్యైవ స్వరూపత్వాత్ స్వరూప-నివృత్తిర్ ఏవేతి స్వరూప-నాశాది-దోష-సహస్రం ప్రాగ్ ఏవోదీరితమ్। అత ఇదమ్ అసఙ్గతం బ్రహ్మణో జగత్-కారణత్వమ్॥౨౧॥

ఇతి ప్రాప్తే'భిధీయతే—

౧౬౦ అధికం తు భేద-నిర్దేశాత్॥౨।౧।౨౨॥

తు-శబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి; ఆధ్యాత్మికాది-దుఃఖ-యోగార్హాత్ ప్రత్యగాత్మనో'ధికమ్— అర్థాన్తర-భూతం బ్రహ్మ। కుతః। భేద-నిర్దేశాత్— ప్రత్యగాత్మనో హి భేదేన నిర్దిశ్యతే పరం బ్రహ్మ, య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఆత్మనో'న్తరో యమ్ ఆత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమ్ అన్తరో యమయతి స త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః, పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్ తతస్ తేనామృతత్వమ్ ఏతి, స కారణం కరణాధిపాధిపః, తయోర్ అన్యః పిప్పలం స్వాద్వ్ అత్త్య్ అనశ్నన్న్ అన్యో అభిచాకశీతి, జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావ్ అజావ్ ఈశనీశౌ, ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః, ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢః, అస్మాన్ మాయీ సృజతే విశ్వమ్ ఏతత్ తస్మింశ్ చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః, ప్రధాన-క్షేత్రజ్ఞ-పతిర్ గుణేశః, నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్ చేతనానామ్ ఏకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్, యో'వ్యక్తమన్తరే సఞ్చరన్ యస్యావ్యక్తం శరీరం యమ్ అవ్యక్తం న వేద యో'క్షరమ్ అన్తరే సఞ్చరన్ యస్యాక్షరం శరీరం యమ్ అక్షరం న వేద ఏష సర్వ-భూతాన్తరాత్మాపహత-పాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః, ఇత్య్ ఆదిభిః॥౨౨॥

౧౬౧ అశ్మాదివచ్ చ తద్-అనుపపత్తిః॥౨।౧।౨౩॥

అశ్మ-కాష్ఠ-లోష్ట-తృణాదీనామ్ అత్యన్త-హేయానాం సతత-వికారాస్పదానామ్ అచిద్-విశేషాణాం నిరవద్య-అనిర్వికార-నిఖిల-హేయ-ప్రత్యనీక-కల్యాణైకతాన-స్వేతర-సమస్త-వస్తు-విలక్షణానన్త-జ్ఞానానన్దైక-స్వరూప-నానా-విధానన్త-మహా-విభూతి-బ్రహ్మ-స్వరూపైక్యం యథా నోపపద్యతే, తథా చేతనస్యాప్య్ అనన్త-దుఃఖ-యోగార్హస్య ఖద్యోత-కల్పస్య, అపహత-పాప్మా, ఇత్య్ ఆది వాక్యావగత-సకల-హేయ-ప్రత్యనీకానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ-కల్యాణ-గుణాకర-బ్రహ్మ-భావానుపపత్తిః। సామానాధికరణ్య-నిర్దేశః, యస్యాత్మా శరీరమ్ ఇత్య్ ఆది శ్రుతేర్ జీవస్య బ్రహ్మ-శరీరత్వాద్ బ్రహ్మణో జీవ-శరీరతయా తదాత్మత్వేనావస్థితేర్ జీవ-ప్రకార-బ్రహ్మ-ప్రతిపాదన-పరశ్ చైతద్-అవిరోధీ, ప్రత్యుతైతస్యార్థస్యోపపాదకశ్ చేతి, అవస్థితేర్ ఇతి కాశకృత్స్నః, ఇత్య్ ఆదిభిర్ అసకృద్ ఉపపాదితమ్। అతః సర్వావస్థం బ్రహ్మ చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరమ్ ఇతి సూక్ష్మ-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరం బ్రహ్మ కారణమ్; తద్ ఏవ బ్రహ్మ స్థూల-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరం జగద్-ఆఖ్యం కార్యమ్ ఇతి జగద్-బ్రహ్మణోః సామానాధికరణ్యోపపత్తిః, జగతో బ్రహ్మ-కార్యత్వమ్, బ్రహ్మణోఽనన్యత్వమ్, అచిద్-వస్తునో జీవస్య చ బ్రహ్మణశ్ చ పరిణామిత్వ-దుఃఖిత్వ-కల్యాణ-గుణాకరత్వ-స్వభావాసఙ్కరః సర్వ-శ్రుత్య-అవిరోధశ్ చ భవతి। సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవేత్య్ అవిభాగావస్థాయామ్ అప్య్ అచిద్-యుక్త-జీవస్య బ్రహ్మ-శరీరతయా సూక్ష్మ-రూపేణావస్థానమ్ అవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యమ్, వైషమ్య-నైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్। న కర్మావిభాగాద్ ఇతి చేన్ నానాదిత్వాద్ ఉపపద్యతే చాప్య్ ఉపలభ్యతే చ, ఇతి సూత్ర-ద్వయోదితత్వాత్ తదానీమ్ అపి సూక్ష్మ-రూపేణావస్థానస్య। అవిభాగస్ తు నామ-రూప-విభాగాభావాద్ ఉపపద్యతే। అతో బ్రహ్మ-కారణత్వం సమ్భవత్య్ ఏవ॥

యే పునర్ అస్యైవ జీవస్యావిద్యా-వియుక్తావస్థామ్ అభిప్రేత్యేమం భేదం వర్ణయన్తి, తేషామ్ ఇదం సర్వమ్ అసఙ్గతం స్యాత్; న హి తద్-అవస్థస్య సర్వజ్ఞత్వం, సర్వేశ్వరత్వం, సమస్త-కారణత్వం, సర్వాత్మత్వం సర్వ-నియన్తృత్వమ్ ఇత్య్ ఆదీని సన్తి। అనేనైవ రూపేణ హ్య్ ఆభిః శ్రుతిభిః ప్రత్యగాత్మనో భేదః ప్రతిపాద్యతే। [తస్య సర్వస్యావిద్యా-పరికల్పితత్వాత్] తత్ సర్వం హ్య్ అవిద్యా-పరికల్పితం త్వన్-మతే। న చావిద్యా-పరికల్పితస్యావిద్యావస్థాయాం శుక్తి-కార-జతాది-భేదవత్ పరస్పర-భేదోఽత్ర సూత్ర-కారేణ— అధికం తు భేద-నిర్దేశాద్ ఇత్య్ ఆదిషు ప్రతిపాద్యతే। బ్రహ్మ-జిజ్ఞాసా కర్తవ్యేతి జిజ్ఞాస్యతయా ప్రక్రాన్తస్య బ్రహ్మణో జగజ్-జన్మాది-కారణస్య వేదాన్త-వేద్యత్వమ్, తస్య చ స్మృతి-న్యాయ-విరోధ-పరిహారశ్ చ క్రియతే। అపీతౌ తద్వత్ ప్రసఙ్గాద్ అసమఞ్జసమ్, న తు దృష్టాన్తభావాత్, ఇతి సూత్ర-ద్వయమ్ ఏతద్-అధికరణ-సిద్ధమ్ అనువదతి; తత్ర హి విలక్షణయోః కార్య-కారణ-భావ-సమ్భవ ఏవాధికరణార్థః। అసద్ ఇతి చేన్ న ప్రతిషేధ-మాత్రత్వాద్ ఇతి చ పూర్వాధికరణస్థమ్ అనువదతి॥౨౩॥ ఇతి ఇతర-వ్యపదేశాధికరణమ్॥౭॥

అథ ఉపసంహార-దర్శనాధికరణమ్॥౮॥

౧౬౨ ఉపసంహార-దర్శనాన్ నేతి చేన్ న క్షీరవద్ ధి॥౨।౧।౨౪॥

పరస్య బ్రహ్మణః సర్వ-జ్ఞస్య సత్య-సఙ్కల్పస్య స్థూల-సూక్ష్మావస్థ-సర్వ-చేతనాచేతన-వస్తు-శరీరతయా సర్వ-ప్రకారత్వేన సర్వాత్మత్వం సకలేతర-విలక్షణత్వం చావిరుద్ధమ్ ఇతి స్థాపితమ్। ఇదానీం సత్య-సఙ్కల్పస్య పరస్య బ్రహ్మణః సఙ్కల్ప-మాత్రేణ విచిత్ర-జగత్-సృష్టి-యోగో న విరుద్ధ ఇతి స్థాప్యతే। నను చ పరిమిత-శక్తీనాం కారక-కలాపోపసంహార-సాపేక్షత్వ-దర్శనేన సర్వ-శక్తేర్ బ్రహ్మణః కారక-కలాపానుపసంహారేణ జగత్-కారణత్వ-విరోధః కథమ్ ఆశఙ్క్యతే। ఉచ్యతే— లోకే తత్-తత్-కార్య-జనన-శక్తి-యుక్తస్యాపి తత్-తద్-ఉపకరణాపేక్షిత్వ-దర్శనాత్ సర్వ-శక్తి-యుక్తస్య పరస్య బ్రహ్మణోఽపి తత్-తద్-ఉపకరణ-విరహిణః స్రష్టృత్వం నోపపద్యత ఇతి కస్యచిన్ మన్ద-ధియః శఙ్కా జాయత ఇతి సా నిరాక్రియతే। ఘట-పటాది-కారణ-భూతానాం కులాల-కువిన్దాదీనాం తజ్-జనన-సామర్థ్యే సత్య్ అపి కానిచిద్ ఉపకరణాన్య్ ఉపసంహృత్యైవ జనయితృత్వం దృశ్యతే। తజ్-జననాశక్తాః కారక-కలాపోపసంహారేఽపి జనయితుం న శక్నువన్తి; శక్తాః పునః కారక-కలాపోపసంహారే జనయన్తీత్య్ ఏతావాన్ ఏవ విశేషః। బ్రహ్మణోఽపి సర్వ-శక్తేః సర్వస్య జనయితృత్వం తద్-ఉపకరణానామ్ అనుపసంహారే నోపపద్యతే। ప్రాక్ సృష్టేశ్ చాసహాయత్వం, సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్, ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీత్, ఇత్య్ ఆదిషు ప్రతీయతే। అతః స్రష్టృత్వం నోపపద్యత ఇత్య్ ఏవం ప్రాప్తమ్। తద్ ఇదమ్ ఆశఙ్కతే— ఉపసంహార-దర్శనాన్ నేతి చేద్ ఇతి॥

పరిహరతి— న క్షీరవద్ ధీతి। న సర్వేషాం కార్య-జనన-శక్తానామ్ ఉపసంహార-సాపేక్షత్వమ్ అస్తి; యథా క్షీర-జలాదేర్ దధి-హిమ-జనన-శక్తస్య తజ్-జననే। ఏవం బ్రహ్మణోఽపి స్వయమ్ ఏవ సర్వ-జనన-శక్తేః సర్వస్య జనయితృత్వమ్ ఉపపద్యతే। హీతి ప్రసిద్ధవన్ నిర్దేశశ్ చోద్యస్య మన్దతాఖ్యాపనాయ। క్షీరాదిష్వ్ ఆతఞ్చనాద్య్-అపేక్షా న దధ్య్-ఆది-భావాయ, అపి తు శైఘ్ర్యార్థం రస-విశేషార్థం చ॥౨౪॥

౧౬౩ దేవాదివద్ అపి లోకే॥౨।౧।౨౫॥

యథా దేవాదయః స్వే స్వే లోకే సఙ్కల్ప-మాత్రేణ స్వాపేక్షితాని సృజన్తి; తథాసౌ పురుషోత్తమః కృత్స్నం జగత్ సఙ్కల్ప-మాత్రేణ సృజతి। దేవాదీనాం వేదావగత-శక్తీనాం దృష్టాన్తతయోపాదానమ్, బ్రహ్మణో వేదావగత-శక్తేః సుఖ-గ్రహణాయేతి ప్రతిపత్తవ్యమ్॥౨౫॥
ఇత్య్ ఉపసంహార-దర్శనాధికరణమ్॥౮॥

అథ కృత్స్న-ప్రసక్త్య్-అధికరణమ్॥౯॥

౧౬౪ కృత్స్న-ప్రసక్తిర్ నిరవయవత్వ-శబ్ద-కోపో వా॥౨।౧।౨౬॥

సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్, ఇదం వా అగ్రే నైవ కిఞ్చనాసీత్, ఆత్మా వా ఇదమ్ ఏక ఏవాగ్ర ఆసీత్ ఇత్య్ ఆదిషు కారణావస్థాయాం బ్రహ్మైకమ్ ఏవ నిరవయవమ్ ఆసీద్ ఇతి కారణావస్థాయాం నిరస్త-చిద్-అచిద్-విభాగతయా నిరవయవం బ్రహ్మైవాసీద్ ఇత్య్ ఉక్తమ్।

తద్-అవిభాగమ్ ఏకం నిరవయవమ్ ఏవ బ్రహ్మ, బహు స్యామ్ ఇతి సఙ్కల్ప్య ఆకాశ-వాయ్వ్-ఆది-విభాగం బ్రహ్మాది-స్తమ్బ-పర్యన్త-క్షేత్రజ్ఞ-విభాగం చాభవద్ ఇతి చోక్తమ్। ఏవం సతి తద్ ఏవ పరం బ్రహ్మ కృత్స్నం కార్యత్వేనోపయుక్తమ్ ఇత్య్ అభ్యుపగన్తవ్యమ్। అథ చిద్-అంశః క్షేత్రజ్ఞ-విభాగ-విభక్తః, అచిద్-అంశశ్ చాకాశాది-విభాగ-విభక్త ఇత్య్ ఉచ్యతే, తదా— సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్, ఏకమ్ ఏవాద్వితీయమ్, బ్రహ్మైకమ్ ఏవ, ఆత్మైక ఏవ, ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదయః కారణ-భూతస్య బ్రహ్మణో నిరవయవత్వ-వాదినః శబ్దాః కుప్యేయుః— బాధితా భవేయుః। యద్య్ అపి సూక్ష్మ-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరం బ్రహ్మ కారణమ్, స్థూల-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరం బ్రహ్మ కార్యమ్ ఇత్య్ అభ్యుపగమ్యతే; తథాపి శరీయంశస్యాపి కార్యత్వాభ్యుపగమాద్ ఉక్త-దోషో దుర్వారః। తస్య నిరవయవస్య బహు-భవనం చ నోపపద్యతే। కార్యత్వానుపయుక్తాంశ-స్థితిశ్ చ నోపపద్యతే। తస్మాద్ అసమఞ్జసమ్ ఇవాభాతి। అతో బ్రహ్మ-కారణత్వం నోపపద్యతే॥౨౬॥

ఇత్య్ ఆక్షిప్తే సమాధత్తే—

౧౬౫ శ్రుతేస్ తు శబ్ద-మూలత్వాత్॥౨।౧।౨౭॥

తు-శబ్ద ఉక్త-దోషం వ్యావర్తయతి। నైవమ్ అసామఞ్జస్యమ్। కుతః। శ్రుతేః। శ్రుతిస్ తావన్ నిరవయవత్వం బ్రహ్మణస్ తతో విచిత్ర-సర్గం చాహ। శ్రౌతే'ర్థే యథాశ్రుతి ప్రతిపత్తవ్యమ్ ఇత్య్ అర్థః। నను చ శ్రుతిర్ అప్య్ అగ్నినా సిఞ్చేద్ ఇతివత్ పరస్పరాన్వయాయోగ్యమ్ అర్థం ప్రతిపాదయితుం న సమర్థా; అత ఆహ— శబ్ద-మూలత్వాద్ ఇతి। శబ్దైక-ప్రమాణకత్వేన సకలేతర-వస్తు-విసజాతీయత్వాద్ అస్యార్థస్య విచిత్ర-శక్తి-యోగో న విరుధ్యత ఇతి న సామాన్యతో దృష్టం సాధనం దూషణం వా అర్హతి బ్రహ్మ॥౨౭॥

౧౬౬ ఆత్మని చైవం విచిత్రాశ్ చ హి॥౨।౧।౨౮॥

కిం చ— ఏవం వస్త్వ్-అన్తర-సమ్బన్ధినో ధర్మస్య వస్త్వ్-అన్తరే చారోపణే సతి, అచేతనే ఘటాదౌ దృష్టా ధర్మాస్ తద్-విసజాతీయే చేతనే నిత్య ఆత్మన్య్ అపి ప్రసజ్యన్తే। తద్-అప్రసక్తిశ్ చ భావ-స్వభావ-వైచిత్ర్యాద్ ఇత్య్ ఆహ— విచిత్రాశ్ చ హీతి। యథా అగ్ని-జలాదీనామ్ అన్యోన్య-విసజాతీయానామ్ ఔష్ణ్యాది-శక్తయశ్ చ విసజాతీయా దృశ్యన్తే; తద్వల్ లోక-దృష్ట-విసజాతీయే పరే బ్రహ్మణి తత్ర తత్రాదృష్టాః సహస్రశః శక్తయః సన్తీతి న కిఞ్చిద్ అనుపపన్నమ్। యథోక్తం భగవతా పరాశరేణ— నిర్గుణస్యాప్రమేయస్య శుద్ధస్యాప్య్ అమలాత్మనః। కథం సర్గాది-కర్తృత్వం బ్రహ్మణో'భ్యుపగమ్యతే, ఇతి సామాన్య-దృష్ట్యా పరిచోద్య, శక్తయః సర్వ-భావానామ్ అచిన్త్య-జ్ఞాన-గోచరః। యతో'తో బ్రహ్మణస్ తాస్ తు సర్గాద్యా భావ-శక్తయః। భవన్తి తపతాం శ్రేష్ఠ పావకస్య యథోష్ణతా, ఇతి। శ్రుతిశ్ చ— కిం స్విద్ వనం క ఉ స వృక్ష ఆసీద్ యతో ద్యావ్ ఆపృథివీ నిష్టతక్షుః। మనీషిణో మనసా పృచ్ఛతేద్ ఉ తద్ యద్ అధ్యతిష్ఠద్ భువనాని ధారయన్॥ బ్రహ్మ వనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీద్ యతో ద్యావ్

ఆపృథివీ నిష్టతక్షుః। మనీషిణో మనసా విబ్రవీమి వో బ్రహ్మాధ్యతిష్ఠద్ భువనాని ధారయన్, ఇతి। సామాన్యతో దృష్టం చోద్యం సర్వ-వస్తు-విలక్షణే పరే బ్రహ్మణి నావతరతీత్య్ అర్థః॥౨౮॥

ఇతశ్ చ—

౧౬౭ స్వ-పక్ష-దోషాచ్ చ॥౨।౧।౨౯॥

స్వ-పక్షే— ప్రధానాది-కారణ-వాదే, లౌకిక-వస్తు-విసజాతీయత్వాభావేన ప్రధానాదేః లోక-దృష్టా దోషాస్ తత్ర భవేయుర్ ఇతి సకలేతర-విలక్షణం బ్రహ్మైవ కారణమ్ అభ్యుపగన్తవ్యమ్। ప్రధానం చ నిరవయవమ్; తస్య నిరవయవస్య కథమ్ ఇవ మహద్-ఆది-విచిత్ర-జగద్-ఆరమ్భ ఉపపద్యతే। సత్త్వం రజస్ తమ ఇతి తస్యావయవా విద్యన్త ఇతి చేత్, తత్రేదం వివేచనీయమ్; కిం సత్వ-రజస్-తమసాం సమూహః ప్రధానమ్ ఉత సత్త్వ-రజస్-తమోభిర్ ఆరబ్ధం ప్రధానమ్। అనన్తరే కల్పే ప్రధానం కారణమ్ ఇతి స్వాభ్యుపగమ-విరోధః; స్వాభ్యుపేత-సఙ్ఖ్యావిరావోధశ్ చ; తేషామ్ అపి నిర్వయవానాం కార్యారమ్భ-విరోధశ్ చ। సమూహ-పక్షే చ తేషాం నిరవయవత్వేన ప్రదేశ-భేదమ్ అనపేక్ష్య సంయుజ్యమానానాం న స్థూల-ద్రవ్యారమ్భకత్వ-సిద్ధిః। పరమాణుకారణ-వాదే'పి తథైవ అణవో నిరంశా నిష్ప్రదేశాః ప్రదేశ-భేదమ్ అనపేక్ష్య పరస్పరం సంయుజ్యమానా అపి న స్థూల-కార్యారమ్భాయ ప్రభవేయుః॥౨౯॥

౧౬౮ సర్వోపేతా చ తద్-దర్శనాత్॥౨।౧।౩౦॥

సకలేతర-వస్తు-విసజాతీయా పరా దేవతా సర్వ-శక్త్య్-ఉపేతా చ। తథైవ పరాం దేవతాం దర్శయన్తి హి శ్రుతయః— పరాస్య శక్తిర్ వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞాన-బల-క్రియా చ, తథా, అపహత-పాప్మా విజరో విమృత్యుర్ విశోకో'విజిఘత్సో'పిపాసః ఇతి సకలేతర-విసజాతీయతాం పరస్యా దేవతాయాః ప్రతిపాద్య, సత్య-కామః సత్య-సఙ్కల్పః, ఇతి సర్వ-శక్తి-యోగం ప్రతిపాదయన్తి। తథా— మనో-మయః ప్రాణ-శరీరో భా-రూపః సత్య-సఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా సర్వ-కర్మా సర్వ-కామః సర్వ-గన్ధః సర్వ-రసః సర్వమ్ ఇదమ్ అభ్యాత్తో'వాక్య అనాదరః, ఇతి చ॥౩౦॥

౧౬౯ వికరణత్వాన్ నేతి చేత్ తద్ ఉక్తమ్॥౨।౧।౩౧॥

యద్య్ అప్య్ ఏకమ్ ఏవ బ్రహ్మ సకలేతర-విలక్షణం సర్వ-శక్తి తథాపి— న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే, ఇతి కరణ-విరహిణస్ తస్య న కార్యారమ్భ-సమ్భవతీతి చేత్ తత్రోత్తరం— శబ్ద-మూలత్వాత్, విచిత్రాశ్ చ హి, ఇత్య్ ఉక్తమ్। శబ్దైక-ప్రమాణకం సకలేతర-విలక్షణం తత్-తత్-కరణ-విరహేణాపి తత్-తత్-కార్య-సమర్థమ్ ఇత్య్ అర్థః। తథా చ శ్రుతిః— పశ్యత్య్

అచక్షుః స శృణోత్య్ అకర్ణః అపాణి-పాదో జవనో గ్రహీతా, ఇత్య్ ఏవమ్ ఆద్యా॥౩౦॥ ఇతి కృత్స్న-ప్రసక్త్య్-అధికరణమ్॥౯॥

అథ ప్రయోజనవత్త్వాధికరణమ్॥౧౦॥

౧౭౦ న ప్రయోజనవత్త్వాత్॥౨।౧।౩౨॥

యద్య్ అపీశ్వరః ప్రాక్ సృష్టేర్ ఏక ఏవ సన్ సకలేతర-విలక్షణత్వేన సర్వార్థ-శక్తి-యుక్తః స్వయమ్ ఏవ విచిత్రం జగత్ స్రష్టుం శక్నోతి। తథాపీశ్వర-కారణత్వం న సమ్భవతి, ప్రయోజనవత్త్వాద్ విచిత్ర-సృష్టేః, ఈశ్వరస్య చ ప్రయోజనాభావాత్। బుద్ధి-పూర్వ-కారిణామ్ ఆరమ్భే ద్వి-విధం హి ప్రయోజనం— స్వార్థః పరార్థో వా। న హి పరస్య బ్రహ్మణః స్వభావత ఏవావాప్త-సమస్త-కామస్య జగత్-సర్గేణ కిఞ్చన ప్రయోజనమ్ అనవాప్తమ్ అవాప్యతే। నాపి పరార్థః, అవాప్త-కామస్య పరార్థతా హి పరానుగ్రహేణ భవతి; న చేదృశ-గర్భ-జన్మ-జరా-మరణ-నరకాది-నానా-విధానన్త-దుఃఖ-బహులం జగత్-కరుణావాన్ సృజతి; ప్రత్యుత సుఖైకతానమ్ ఏవ జనయేజ్ జగత్-కరుణయా సృజన్। అతః ప్రయోజనాభావాద్ బ్రహ్మణః కారణత్వం నోపపద్యత ఇతి॥౩౨॥

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే—

౧౭౧ లోకవత్ తు లీలా-కైవల్యమ్॥౨।౧।౩౩॥

అవాప్త-సమస్త-కామస్య పరిపూర్ణస్య స్వ-సఙ్కల్ప-వికార్య-వివిధ-విచిత్ర-చిద్-అచిన్-మిశ్ర-జగత్-సర్గే లీలైవ కేవలా ప్రయోజనమ్। లోకవత్— యథా లోకే సప్త-ద్వీపామ్ ఏవ మేదినీమ్ అధితిష్ఠతః సమ్పూర్ణ-శౌర్య-వీర్య-పరాక్రమస్యాపి మహారాజస్య కేవల-లీలైక-ప్రయోజనాః కన్దుకాద్య్-ఆరమ్భా దృశ్యన్తే; తథైవ పరస్యాపి బ్రహ్మణః స్వ-సఙ్కల్ప-మాత్రావక్లృప్త-జగజ్-జన్మ-స్థితి-ధ్వంసాదేర్ లీలైవ ప్రయోజనమ్ ఇతి నిరవద్యమ్॥౩౩॥

౧౭౨ వైషమ్య-నైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్ తథా హి దర్శయతి॥౨।౧।౩౪॥

యద్య్ అపి పరమ-పురుషస్య సకలేతర-చిద్-అచిద్-వస్తు-విలక్షణస్యాచిన్త్య-శక్తి-యోగాత్ ప్రాక్ సృష్టేర్ ఏకస్య నిరవయవస్యాపి విచిత్ర-చిద్-అచిన్-మిశ్ర-జగత్-సృష్టిః సమ్భావ్యేత; తథాపి దేవ-తిర్యఙ్-మనుష్య-స్థావరాత్మనోత్కృష్ట-మధ్యమాపకృష్ట-సృష్ట్యా పక్ష-పాతః ప్రసజ్యేత। అతి ఘోర-దుఃఖ-యోగ-కరణాన్ నైర్ఘృణ్యం చావర్జనీయమ్ ఇతి। తత్రోత్తరం— న సాపేక్షత్వాద్ ఇతి। న ప్రసజ్యేయాతాం వైషమ్య-నైర్ఘృణ్యే। కుతః। సాపేక్షత్వాత్— సృజ్యమాన-దేవాది-క్షేత్రజ్ఞ-కర్మ-సాపేక్షత్వాద్ విషమ-సృష్టేః। దేవాదీనాం క్షేత్రజ్ఞానాం దేవాది-శరీర-యోగం తత్-తత్-కర్మ-సాపేక్షం దర్శయన్తి హి శ్రుతి-స్మృతయః— సాధు-కారీ సాధుర్ భవతి పాప-కారీ పాపో భవతి పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాప పాపేన కర్మణా। తథా భగవతా పరాశరేణాపి దేవాది-వైచిత్ర్య-హేతుః సృజ్యమానానాం క్షేత్రజ్ఞానాం ప్రాచీన-కర్మ-

శక్తిర్ ఏవేత్య్ ఉక్తం— నిమిత్త-మాత్రమ్ ఏవాసౌ సృజ్యానాం సర్గ-కర్మణి। ప్రధాన-కారణీభూతా యతో వై సృజ్య-శక్తయః॥ నిమిత్త-మాత్రం ముక్త్వైవ నాన్యత్ కిఞ్చిద్ అపేక్షతే। నీయతే తపతాం శ్రేష్ఠ స్వ-శక్త్యా వస్తు వస్తుతామ్ ఇతి। స్వ-శక్త్యా— స్వ-కర్మణైవ దేవాది-వస్తుతా-ప్రాప్తిర్ ఇతి॥౩౪॥

౧౭౩ న కర్మావిభాగాద్ ఇతి చేన్ నానాదిత్వాద్ ఉపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చ॥౨।౧।౩౫॥

ప్రాక్ సృష్టేః క్షేత్రజ్ఞా నామ న సన్తి। కుతః। అవిభాగ-శ్రవణాత్, సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఇతి; అన్తస్ తదానీం తద్-అభావాత్ తత్ కర్మ న విద్యతే; కథం తద్-అపేక్షం సృష్టి-వైషమ్యమ్ ఇత్య్ ఉచ్యత ఇతి చేన్ న, అనాదిత్వాత్ క్షేత్రజ్ఞానాం తత్-కర్మ-ప్రవాహాణాం చ। తద్-అనాదిత్వేఽప్య్ అవిభాగ ఉపపద్యతే చ; యతస్ తత్-క్షేత్రజ్ఞ-వస్తు-పరిత్యక్త-నామ-రూపం బ్రహ్మ-శరీరతయాపి పృథగ్-వ్యపదేశానర్హమ్ అతిసూక్ష్మమ్। తథానభ్యుపగమేఽకృతాభ్యాగమ-కృత-విప్రణాశ-ప్రసఙ్గశ్ చ। ఉపలభ్యతే చ తేషామ్ అనాదిత్వం— న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్, ఇతి । సృష్టి-ప్రవాహానాదిత్వం చ— సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమ్ అకల్పయత, ఇత్య్ ఆదౌ। తద్ ధేదం తర్హ్య్ అవ్యాకృతమ్ ఆసీత్ తన్-నామ-రూపాభ్యాం వ్యాక్రియత ఇతి నామ-రూప-వ్యాకరణ-మాత్ర-శ్రవణాత్ క్షేత్రజ్ఞానాం స్వరూపానాదిత్వం। సిద్ధమ్। స్మృతావ్ అపి— ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్య్ అనాదీ ఉభావపి, ఇతి। అతః సర్వ-విలక్షణత్వాత్ సర్వ-శక్తిత్వాత్, లీలైక-ప్రయోజనత్వాత్, క్షేత్రజ్ఞ-కర్మానుగుణ్యేన విచిత్ర-సృష్టి-యోగాద్ బ్రహ్మైవ జగత్-కారణమ్॥౩౫॥

౧౭౪ సర్వ-ధర్మోపపత్తేశ్ చ॥౨।౧।౩౬॥

ప్రధాన-పరమాణ్వ్-ఆదీనాం కారణత్వే యద్ ధర్మ-వైకల్యమ్ ఉక్తం, వక్ష్యమాణం చ తస్య సర్వస్య ధర్మ-జాతస్య కారణత్వోపపాదినో బ్రహ్మణ్య్ ఉపపత్తేశ్ చ బ్రహ్మైవ జగత్-కారణమ్ ఇతి స్థితమ్॥౩౬॥ ఇతి ప్రయోజనవత్త్వాధికరణమ్॥౧౦॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-విరచితే శ్రీ-శారీరక-మీమాంసా-భాష్యే ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః॥౧॥

ద్వితీయాధ్యాయే

ద్వితీయః పాదః

రచనానుపపత్త్య్-అధికరణమ్॥౧॥

౧౭౫ రచనానుపపత్తేశ్ చ నానుమానం ప్రవృత్తేశ్ చ॥౨।౨।౧॥

ఉక్తం జగజ్-జన్మాది-కారణం పరం బ్రహ్మేతి; తత్ర పరైర్ ఉద్భావితాశ్ చ దోషాః పరిహృతాః। ఇదానీం స్వ-పక్ష-రక్షణాయ పర-పక్షాః ప్రతిక్షిప్యన్తే। ఇతరథా కస్యచిన్ మన్ద-ధియస్ తేషాం పక్షాణాం యుక్త్య్-ఆభాస-మూలతామ్ అజానతః ప్రామాణికత్వ-శఙ్కయా వైదిక-పక్షే కిఞ్చిచ్ ఛ్రద్ధా-వైకల్యం జాయేతాపి। అతః పర-పక్ష-ప్రతిక్షేపాయానన్తరః పాదః ప్రవర్తతే। తత్ర ప్రథమం తావత్ కాపిల-మతం నిరస్యతే, వైదికానుమత-సత్కార్యవాదాద్య్-అర్థ-సఙ్గ్రహేణైతస్య సత్-పక్ష-నిక్షేప-సమ్భావనాభ్రమ-హేతుత్వాతిరేకాత్। ఈక్షతేర్ నాశబ్దమ్ ఇత్య్ ఆదిభిర్ వైదిక-వాక్యానామ్ అతత్-పరత్వ-మాత్రమ్ ఉక్తమ్। అత్రైవ తత్-పక్ష-స్వరూప-ప్రతిక్షేపః క్రియత ఇతి న పౌనరుక్త్య-ఆశఙ్కా।

ఏషా హి సాఙ్ఖ్యానాం దర్శన-స్థితిః— మూల-ప్రకృతిర్ అవికృతిర్ మహద్-ఆద్యాః ప్రకృతి-వికృతయః సప్త। షోడశకశ్ చ వికారో న ప్రకృతిర్ న వికృతిః పురుషః, ఇతి తత్త్వ-సఙ్గ్రహః। మూల-ప్రకృతిర్ నామ సుఖ-దుఃఖ-మోహాత్మకాని లాఘవ-ప్రకాశ-చలనోపష్టమ్భన-గౌరవావరణ-కార్యాణ్య్ అత్యన్తాతీన్ద్రియాణి కార్యైక-నిరూపణ-వివేకాన్య-న్యూనానతిరేకాణి సమతామ్ ఉపేతాని సత్త్వ-రజస్ తమాంసి ద్రవ్యాణి। సా చ సత్త్వ-రజస్-తమసాం సామ్య-రూపా ప్రకృతిర్ ఏకా స్వయమ్ అచేతనానేక-చేతన-భోగాపవర్గార్థా నిత్యా సర్వ-గతా సతత-విక్రియా న కస్యచిద్ వికృతిః, అపి తు పరమ-కారణమ్ ఏవ। మహద్-ఆద్యాస్ తద్-వికృతయోఽన్యేషాం చ ప్రకృతయః సప్త— మహాన్ అహఙ్కారః శబ్ద-తన్మాత్రం స్పర్శ-తన్మాత్రం రూప-తన్మాత్రం రస-తన్మాత్రం గన్ధ-తన్మాత్రమ్ ఇతి। తత్రాహఙ్కారస్ త్రిధా— వైకారికస్ తైజసో భూతాదిశ్ చ, క్రమాత్ సాత్త్వికో రాజసస్ తామసశ్ చ। తత్ర వైకారికః సాత్త్విక ఇన్ద్రియాదిః; భూతాదిస్ తామసో మహాభూత-హేతు-భూత-తన్మాత్ర-హేతుః; తైజసో రాజసస్ తూభయోర్ అనుగ్రాహకః। ఆకాశాదీని పఞ్చ మహాభూతాని శ్రోత్రాదీని పఞ్చ జ్ఞానేన్ద్రియాణి వాగ్-ఆదీని పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి మన ఇతి కేవల-వికారాః షోడశ। పురుషస్ తు నిష్పరిణామత్వేన న కస్యచిత్ ప్రకృతిః, న కస్యచిద్ వికృతిః; తత ఏవ నిర్ధర్మకశ్ చైతన్య-మాత్ర-వపుర్ నిత్యో నిష్క్రియః సర్వ-గతః ప్రతిశరీరం భిన్నశ్ చ। నిర్వికారత్వాన్ నిష్క్రియత్వాచ్ చ తస్య కర్తృత్వం భోక్తృత్వం చ న సమ్భవతి। ఏవమ్భూతేఽపి తత్త్వే మూఢాః ప్రకృతి-పురుష-సన్నిధి-మాత్రేణ పురుషస్య చైతన్యం ప్రకృతావ్ అధ్యస్య ప్రకృతేశ్ చ కర్తృత్వం స్ఫటిక-మణావ్ ఇవ జపా-కుసుమస్యారుణిమానం పురుషేఽధ్యస్య "అహం కర్తా భోక్తా" ఇతి మన్యన్తే। ఏవమ్ అజ్ఞానాద్ భోగః, తత్త్వ-జ్ఞానాచ్ చాపవర్గః। తద్ ఏతత్ ప్రత్యక్షానుమానాగమైః సాధయన్తి। తత్ర ప్రత్యక్ష-సిద్ధేషు పదార్థేషు నాతీవ వివాద-పదమ్ అస్తి। ఆగమోఽపి కపిలాది-సర్వజ్ఞ-జ్ఞాన-మూల ఇతి సోఽపి ప్రథమే కాణ్డే ప్రమాణ-లక్షణే నిరస్త-ప్రాయః। యద్ ఇదం ప్రధానమ్ ఏవ జగత్-కారణమ్ ఇత్య్ అనుమానమ్, తన్-నిరసనేన తన్మతం సర్వే నిరస్తం భవతీతి తద్ ఏవ నిరస్యతే॥

తే చైవం వర్ణయన్తి— కృత్స్నస్య జగత ఏక-మూలత్వమ్ అవశ్యాభ్యుపగమనీయమ్, అనేకేభ్యః కార్యోత్పత్త్య్-అభ్యుపగమే కారణానవస్థానాత్। తన్తు-ప్రభృతయో హ్య్ అవయవాః స్వాంశ-భూతైః షడ్భిః పార్శ్వైః పరస్పరం సంయుజ్యమానా అవయవినమ్ ఉత్పాదయన్తి; తే చ తన్త్వ్-ఆదయః స్వావయవైస్ తథాభూతైర్ ఉత్పాద్యన్తే; తే చ తథాభూతైః స్వావయవైర్ ఇతి పరమాణుభిర్ అపి స్వకీయైః షడ్భిః పార్శ్వైః సంయుజ్యమానైర్ ఏవ స్వకార్యోత్పాదనమ్ అభ్యుపేతవ్యమ్। అన్యథా ప్రథిమానుపపత్తేః। పరమాణవో'ప్య్ అంశిత్వేన స్వాంశైస్ తథైవోత్పాద్యన్తే, తే చ స్వాంశైర్ ఇతి న క్వచిత్ కారణ-వ్యవస్థితిః। అతః కారణ-వ్యవస్థాసిద్ధ్య్-అర్థమ్ ఏక-ద్రవ్యం వివిధ-విచిత్ర-పరిణామ-శక్తి-యుక్తం స్వయమ్ అప్రచ్యుత-స్వరూపమ్ ఏవ మహద్-ఆద్య్-అనన్తావస్థాశ్రయః కారణమ్ ఆశ్రయణీయమ్। తచ్ చైకం కారణం గుణ-త్రయ-సామ్య-రూపం ప్రధానమ్ ఇతి తత్-కల్పనే హేతూన్ ఉపన్యస్యన్తి— భేదానాం పరిమాణాత్ సమన్వయాచ్ ఛక్తితః ప్రవృత్తేశ్ చ। కారణ-కార్య-విభాగాద్ అవిభాగాద్ వైశ్వరూప్యస్య॥ కారణమ్ అస్త్య్ అవ్యక్తమ్ ఇతి। అయమ్ అర్థః— విశ్వ-రూపమ్ ఏవ వైశ్వరూప్యం, విచిత్ర-సన్నివేశం తను-భువనాది కృత్స్నం జగత్। తచ్ చ జగద్ విచిత్ర-సన్నివేశత్వేన కార్య-భూతం తత్-సరూపావ్యక్త-కారణకమ్। కుతః। కార్యత్వాత్। కార్యస్య హి సర్వస్య తత్-సరూపాత్ కారణ-విశేషాద్ విభాగస్ తస్మిన్న్ ఏవావిభాగశ్ చ దృశ్యతే। యథా ఘట-మకుటాదేః కార్యస్య తత్-సరూపాన్ మృత్-సువర్ణాదేః కారణాద్ విభాగస్ తస్మిన్న్ ఏవ చావిభాగః। అతో విశ్వ-రూపస్య జగతస్ తత్-సరూపాత్ ప్రధానాద్ ఉత్పత్తిస్ తస్మిన్న్ ఏవ లయశ్ చేతి ప్రధాన-కారణకమ్ ఏవ జగత్। గుణ-త్రయ-సామ్య-రూపం ప్రధానమ్ ఏవ జగత్-సరూపం కారణమ్; సత్త్వ-రజస్-తమో-మయ-సుఖ-దుఃఖ-మోహాత్మకత్వాజ్ జగతః। యథా మృద్-ఆత్మనో ఘటస్య మృద్-ద్రవ్యమ్ ఏవ కారణమ్। తద్ ఏవ హి తద్-ఉత్పత్త్య్-ఆఖ్య-ప్రవృత్తి-శక్తిమత్, తథా దర్శనాత్। అవ్యక్తస్య గుణ-సామ్య-రూపస్య దేశతః కాలతశ్ చాపరిమితస్యైవ కారణత్వం భేదానాం మహద్-అహఙ్కార-తన్మాత్రాదీనాం పరిమితత్వాద్ అవగమ్యతే। మహద్-ఆదీని చ ఘటాదివత్ పరిమితాని కృత్స్న-జగద్-ఉత్పత్తౌ న ప్రభవన్తి, అతస్ త్రి-గుణం జగద్-గుణ-త్రయ-సామ్య-రూప-ప్రధానైక-కారణమ్ ఇతి నిశ్చీయతే॥

అత్రోచ్యతే— రచనానుపపత్తేశ్ చ నానుమానం ప్రవృత్తేశ్ చ। అనుమీయత ఇత్య్ అనుమానమ్। న భవద్-ఉక్తం ప్రధానం విచిత్ర-జగద్-రచనా-సమర్థమ్, అచేతనత్వే సతి తత్-స్వభావాభిజ్ఞానధిష్ఠితత్వాత్। యద్ ఏవం తత్ తథా, యథా రథ-ప్రాసాదాది-నిర్మాణే కేవల-దార్వాదికమ్। దార్వాదేర్ అచేతనస్య తజ్-జ్ఞానధిష్ఠితస్య కార్యారమ్భానుపపత్తేర్ దర్శనాత్, తజ్-జ్ఞాధిష్ఠితస్య కార్యారమ్భ-ప్రవృత్తేర్ దర్శనాచ్ చ న ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితం ప్రధానం కారణమ్ ఇత్య్ ఉక్తం భవతి। చ-కారాద్ అన్వయస్యానైకాన్త్యం సముచ్చినోతి। న హ్య్ అన్వితం శౌక్ల్య-గోత్వాది కారణత్వ-వ్యాప్తమ్। న చ వాచ్యం మా భూద్ అన్వితానామ్ అపి శౌక్ల్యాది-ధర్మాణాం కారణత్వమ్, ద్రవ్యస్య తు హేమాదేః కార్యే'న్వితస్య కారణత్వ-వ్యాప్తిర్ అస్త్య్ ఏవ; సత్త్వాదీన్య్ అపి ద్రవ్యాణి కార్యే'న్వితాని కారణత్వ-వ్యాప్తానీతి। యతః సత్త్వాదయో ద్రవ్య-

ధర్మాః, న తు ద్రవ్య-స్వరూపమ్। సత్త్వాదయో హి పృథివ్య్-ఆది-ద్రవ్య-గత-లఘుత్వ-ప్రకాశాది- హేతు-భూతాస్ తత్-స్వభవ-విశేషా ఏవ। న తు మృద్-ధిరణ్యాదివద్ ద్రవ్యతయా కార్యాన్వితా ఉపలభ్యన్తే। గుణా ఇత్య్ ఏవ చ సత్త్వాదీనాం ప్రసిద్ధిః। యచ్ చ కారణ-వ్యవస్థాసిద్ధయే జగత ఏక-మూలత్వమ్ ఉక్తమ్, తద్ అపి సత్త్వాదీనామ్ అనేకత్వాన్ నోపపద్యతే। అత ఏవ కారణ-వ్యవస్థా చ న సిధ్యతి। సామ్యావస్థాః సత్త్వాదయ ఏవ హి ప్రధానమ్ ఇతి త్వన్-మతమ్। అతః కారణ-బహుత్వాద్ అనవస్థా తద్-అవస్థైవ। న చ తేషామ్ అపరిమితత్వేన వ్యవస్థాసిద్ధిః, అపరిమితత్వే హి త్రయాణామ్ అపి సర్వ-గతత్వేన న్యూనాధిక-భావాభావాద్ వైషమ్యాసిద్ధేః కార్యారమ్భాసమ్భవాత్, కార్యారమ్భాయైవ పరిమితత్వమ్ అవశ్యాశ్రయణీయమ్॥౧॥

యత్ర రథాదిషు స్పష్టం చేతనాధిష్ఠితత్వం దృష్టమ్, తద్-వ్యతిరిక్తం సర్వం పక్షీకృతమ్ ఇత్య్ ఆహ—

౧౭౬ పయో'మ్బువచ్ చేత్ తత్రాపి॥౨।౨।౨॥

యద్ ఉక్తం ప్రధానస్య ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితస్య విచిత్ర-జగద్-రచనానుపపత్తిర్ ఇతి తన్ న, యతః పయో'మ్బువత్ ప్రవృత్తిర్ ఉపపద్యతే। పయసస్ తావద్ దధి-భావేన పరిణమమానస్యానన్యాపేక్షస్యాద్య్-అపరిస్పన్ద-ప్రభృతి-పరిణామ-పరమ్పరా స్వత ఏవోపలభ్యతే। యథా చ వారిద-విముక్తస్యామ్బున ఏకరసస్య నారికేల-తాల-చూత-కపిత్థ-నిమ్బ-తిన్త్రిణ్య్-ఆది-విచిత్ర-రస-రూపేణ పరిణామ-ప్రవృత్తిః స్వత ఏవ దృశ్యతే। తథా ప్రధానస్యాపి పరిణామ-స్వభావస్యాన్యానాధిష్ఠితస్యైవ ప్రతిసర్గావస్థాయాం సదృశ-పరిణామేనావస్థితస్య సర్గావస్థాయాం గుణ-వైషమ్య-నిమిత్త-విచిత్ర-పరిణామ ఉపపద్యతే। యథోక్తం— పరిణామతస్ సలిలవత్ ప్రతిప్రతిగుణాశ్రయ-విశేషాత్, ఇతి। తద్ ఏవమ్ అవ్యక్తమ్ అనన్యాపేక్షం ప్రవర్తత ఇతి చేత్, అత ఉత్తరం— తత్రాపీతి। యత్ క్షీర-జలాది దృష్టాన్తతయా నిదర్శితమ్, తత్రాపి ప్రాజ్ఞానధిష్ఠానే ప్రవృత్తిర్ నోపపద్యతే; తద్ అపి పూర్వత్ర పక్షీకృతమ్ ఇత్య్ అభిప్రాయః। ఉపసంహార-దర్శనాన్ నేతి చేన్ న క్షీరవద్ ధి, ఇత్య్ అత్ర దృష్ట-పరికరాన్తర-రహితస్యాపి స్వాసాధారణ-పరిణామ ఉపపద్యత ఇత్య్ ఏతావద్ ఉక్తమ్, న ప్రాజ్ఞాధిష్ఠితత్వం పరాకృతమ్, యో'ప్సు తిష్ఠన్, ఇత్య్ ఆది శ్రుతేః॥౨॥

౧౭౭ వ్యతిరేకానవస్థితేశ్ చానపేక్షత్వాత్॥౨।౨।3॥

ఇతశ్ చ సత్య-సఙ్కల్పేశ్వరాధిష్ఠానానపేక్ష-పరిణామిత్వే సర్గ-వ్యతిరేకేణ ప్రతిసర్గావస్థయానవస్థితి-ప్రసఙ్గాచ్ చ న ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితం ప్రధానం కారణమ్। ప్రాజ్ఞాధిష్ఠితత్వే తస్య సత్య-సఙ్కల్పత్వేన సర్గ-ప్రతిసర్గ-విచిత్ర-సృష్టి-వ్యవస్థాసిద్ధిః। న చ వాచ్యం ప్రాజ్ఞాధిష్ఠితత్వే'పి తస్యావాప్త-సమస్త-కామస్య పరిపూర్ణస్యానవధికాతిశయానన్దస్య నిరవద్యస్య నిరఞ్జనస్య సర్గ-ప్రతిసర్గ-వ్యవస్థా- హేత్వ్-అభావాద్ విషమ-సృష్టౌ నిర్దయత్వ-

ప్రసఙ్గాచ్ చ సమానో'యం దోష ఇతి। పరిపూర్ణస్యాపి లీలార్థ-ప్రవృత్తి-సమ్భవాత్, సర్వజ్ఞస్య తస్య పరిణామ-విశేషాపన్న-ప్రకృతి-దర్శన-రూప-సర్గ-ప్రతిసర్గ-విశేష-హేతోః సమ్భవాత్, క్షేత్రజ్ఞ-కర్మణామ్ ఏవ విషమ-సృష్టి-వ్యవస్థాపకత్వాచ్ చ। నన్వ్ ఏవం క్షేత్రజ్ఞ-పుణ్యాపుణ్య-కర్మభిర్ ఏవ సర్వా వ్యవస్థాః సిధ్యన్తీతి కృతమ్ ఈశ్వరేణాధిష్ఠాత్రా। పుణ్యాపుణ్య-రూపానుష్ఠిత-కర్మ-సంస్కృతా ప్రకృతిర్ ఏవ పురుషార్థానురూపం తథా తథా వ్యవస్థయా పరిణంస్యతే। యథా విషాది-దూషితానామ్ అన్న-పానాదీనామ్ ఔషధ-విశేషాప్యాయితానాం చ సుఖ-దుఃఖ-హేతు-భూతః పరిణామ-విశేషో దేశ-కాల-వ్యవస్థయా దృశ్యతే। అతః సర్గ-ప్రతిసర్గ-వ్యవస్థా, దేవాది-విషమ-సృష్టిః, కైవల్య-వ్యవస్థా చ సర్వ-ప్రకార-పరిణామ-శక్తి-యుక్తస్య ప్రధానస్యైవోపపద్యత ఇతి।

అనభిజ్ఞో భవాన్ పుణ్యాపుణ్య-కర్మ-స్వరూపయోః। పుణ్యాపుణ్య-స్వరూపే హి శాస్త్రైక-సమధిగమ్యే। శాస్త్రం చానాది-నిధనావిచ్ఛిన్న-పాఠ-సమ్ప్రదాయానాఘ్రాత-ప్రమాదాది-దోష-గన్ధ-వేదాఖ్యాక్షర-రాశిః। తచ్ చ పరమ-పురుషారాధన-తద్-విపర్యయ-రూపే కర్మణీ పుణ్యాపుణ్యే, తద్-అనుగ్రహ-నిగ్రహాయత్తే చ తత్-ఫలే సుఖ-దుఃఖే ఇతి వదతి। తథాహ ద్రమిడాచార్యః— ఫల-సంవిభిత్సయా హి కర్మభిర్ ఆత్మానం పిప్రీషన్తి స ప్రీతో'లం ఫలాయేతి శాస్త్ర-మర్యాదా, ఇతి। తథా చ శ్రుతిః— ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభిః, ఇతి। తథా చ భగవతా స్వయమ్ ఏవోక్తం—యతః ప్రవృత్తిర్ భూతానాం యేన సర్వమ్ ఇదం తతమ్। స్వ-కర్మణా తమ్ అభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవః, ఇతి, తాన్ అహం ద్విషతః క్రూరాన్ సంసారేషు నరాధమాన్। క్షిపామ్య్ అజస్రమ్ అశుభాన్ ఆసురీష్వ్ ఏవ యోనిషు, ఇతి చ॥

స భగవాన్ పురుషోత్తమో'వాప్తసమస్తకామః సర్వ-జ్ఞః సర్వేశ్వరః సత్య-సఙ్కల్పః, స్వ-మాహాత్మ్యానుగుణ-లీలా-ప్రవృత్తః, ఏతాని కర్మాణి సమీచీనాన్య్ ఏతాన్య్ అసమీచీనానీతి కర్మ-ద్వైవిధ్యం సంవిధాయ, తద్-ఉపాదానోచిత-దేహేన్ద్రియాదికం తన్-నియమన-శక్తిం చ సర్వేషాం క్షేత్రజ్ఞానాం సామాన్యేన ప్రదిశ్య, స్వ-శాసనావబోధి శాస్త్రం చ ప్రదర్శ్య, తద్-ఉపసంహారార్థం చాన్తరాత్మతయానుప్రవిశ్యానుమన్తృతయా చ నియచ్ఛంస్ తిష్ఠతి। క్షేత్రజ్ఞాస్ తు తద్-ఆహిత-శక్తయస్ తత్-ప్రదిష్ట-కరణ-కలేవరాదికాస్ తద్-ఆధారాశ్ చ స్వయమ్ ఏవ స్వేచ్ఛానుగుణ్యేన పుణ్యాపుణ్య-రూపే కర్మణీ ఉపాదదతే। తతశ్ చ పుణ్య-రూప-కర్మ-కారిణం స్వ-శాసనానువర్తినం జ్ఞాత్వా ధర్మార్థ-కామ-మోక్షైర్ వర్ధయతే। శాసనాతివర్తినం చ తద్-విపర్యయైర్ యోజయతి। అతః స్వాతన్త్ర్యాది-వైకల్యచోద్యాని నావకాశం లభన్తే। దయా హి నామ స్వార్థ-నిరపేక్షా పర-దుఃఖాసహిష్ణుతా। సా చ స్వ-శాసనాతివృత్తి-వ్యవసాయిన్య్ అపి వర్తమానా న గుణాయావకల్పతే; ప్రత్యుతాపుంస్త్వమ్ ఏవావహతి। తన్-నిగ్రహ ఏవ తత్ర గుణః; అన్యథా శత్రు-నిగ్రహాదీనామ్ అగుణత్వ-ప్రసఙ్గాత్। స్వ-శాసనాతివృత్తి-వ్యవసాయ-నివృత్తి-మాత్రేణానాద్య్-అనన్త-కల్పోపచిత-దుర్విషహానన్తాపరాధానఙ్గీకారేణ నిరతిశయ-సుఖ-సంవృద్ధయే స్వయమ్ ఏవ ప్రయతతే।

యథోక్తం— తేషాం సతత-యుక్తానాం భజతాం ప్రీతి-పూర్వకం। దదామి బుద్ధి-యోగం తం యేన మామ్ ఉపయాన్తి తే॥ తేషామ్ ఏవానుకమ్పార్థమ్ అహమ్ అజ్ఞాన-జం తమః। నాశయామ్య్ ఆత్మ-భావ-స్థో జ్ఞాన-దీపేన భాస్వతా, ఇతి। అతః ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితం ప్రధానం న కారణమ్॥3॥

అథ స్యాత్— యద్య్ అపి ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితాయాః ప్రకృతేః పరిస్పన్ద-ప్రవృత్తిర్ అపి న సమ్భవతీత్య్ ఉక్తమ్, తథాప్య్ అనపేక్షాయా ఏవ పరిణామ-ప్రవృత్తిః సమ్భవతి, తథా దర్శనాత్; ధేన్వ్-ఆదినోపయుక్తం హి తృణోదకాది స్వయమ్ ఏవ క్షీరాద్య్-ఆకారేణ పరిణమమానం దృశ్యతే। అతః ప్రకృతిర్ అపి స్వయమ్ ఏవ జగద్-ఆకారేణ పరిణంస్యత ఇతి। తత్రాహ—

౧౭౮ అన్యత్రాభావాచ్ చ న తృణాదివత్॥౨।౨।౪॥

నైతద్ ఉపపద్యతే, తృణాదేః ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితస్య పరిణామాభావాద్ దృష్టాన్తాసిద్ధేః। కథమ్ అసిద్ధిః। అన్యత్రాభావాత్— యది హి తృణోదకాదికమ్ అనడుదాహ్య్-ఉపయుక్త ప్రహీణం వా క్షీరాకారేణ పర్యణంస్యత; తతః ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితమ్ ఏవ పరిణమత ఇతి వక్తుమ్ అశక్ష్యత। న చైతద్ అస్తి; అతో ధేన్వ్-ఆద్య్-ఉపయుక్తం ప్రాజ్ఞ ఏవ క్షీరీకరోతి। పయోऽమ్బువచ్ చేత్ తత్రాపీత్య్ ఉక్తమ్ ఏవాత్ర ప్రపఞ్చితం తత్రైవ వ్యభిచార-ప్రదర్శనాయ॥౪॥

౧౭౯ పురుషాశ్మవద్ ఇతి చేత్ తథాపి॥౨।౨।౫॥

అథోచ్యేత— యద్య్ అపి చైతన్య-మాత్ర-వపుః పురుషో నిష్క్రియః, ప్రధానమ్ అపి దృక్-శక్తి-వికలమ్; తథాపి పురుష-సన్నిధానాద్ అచేతనం ప్రధానం ప్రవర్తతే, తథా దర్శనాత్। గమన-శక్తి-వికల-దృక్-శక్తి-యుక్త-పఙ్గు-సన్నిధానాత్ తచ్-చైతన్యోపకృతో దృక్-శక్తి-వికలః ప్రవృత్తి-శక్తోऽన్ధః ప్రవర్తతే; అయస్కాన్తాశ్మ-సన్నిధానాచ్ చాయః ప్రవర్తతే। ఏవం ప్రకృతి-పురుష-సంయోగ-కృతో జగత్-సర్గః ప్రవర్తతే। యథోక్తం— పురుషస్య దర్శనార్థం కైవల్యార్థం తథా ప్రధానస్య। పఙ్గ్వ్-అన్ధవద్ ఉభయోర్ అపి సంయోగస్ తత్-కృతః సర్గః, ఇతి। పురుషస్య ప్రధానోపభోగార్థం కైవల్యార్థం చ పురుష-సన్నిధానాత్ ప్రధానం సర్గాదౌ ప్రవర్తత ఇత్య్ అర్థః। అత్రోత్తరం— తథాపీతి। ఏవమ్ అపి ప్రధానస్య ప్రవృత్త్య్-అసమ్భవస్ తద్-అవస్థ ఏవ, పఙ్గోర్ గమన-శక్తి-వికలస్యాపి మార్గ-దర్శన-తద్-ఉపదేశాదయః కాదాచిత్కా విశేషాః సహస్రశః సన్తి; అన్ధోऽపి చేతనః సంస్తద్-ఉపదేశాద్య్-అవగమేన ప్రవర్తతే; తథా అయస్కాన్త-మణేర్ అప్య్ అయః సమీపాగమనాదయః సన్తి। పురుషస్య తు నిష్క్రియస్య న తాదృశా వికారాః సమ్భవన్తి। సన్నిధాన-మాత్రస్య నిత్యత్వేన నిత్య-సర్గ-ప్రసఙ్గః, నిత్య-ముక్తత్వేన బన్ధాభావోऽపవర్గాభావశ్ చ॥౫॥

౧౮౦ అఙ్గిత్వానుపపత్తేశ్ చ॥౨।౨।౬॥

గుణానామ్ ఉత్కర్ష-నికర్ష-నిబన్ధనాఙ్గాఙ్గీ-భావాద్ ధి జగత్-ప్రవృత్తిః, ప్రతిప్రతి-గుణాశ్రయ-విశేషాత్, ఇతి వదద్భిర్ భవద్భిర్ అభ్యుపగమ్యతే। ప్రతిసర్గావస్థాయాం తు సామ్యావస్థానాం సత్త్వ-రజస్-తమసామ్ అన్యోన్యాధిక్య-న్యూనత్వాభావాద్ అఙ్గాఙ్గీ-భావానుపపత్తేర్ న జగత్-సర్గ ఉపపద్యతే। తదాపి వైషమ్యాభ్యుపగమే నిత్య-సర్గ-ప్రసఙ్గః। అతశ్ చ న ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితం ప్రధానం కారణమ్॥౬॥

౧౮౧ అన్యథానుమితౌ చ జ్ఞ-శక్తి-వియోగాత్॥౨।౨।౭॥

దూషిత-ప్రకారాతిరిక్త-ప్రకారాన్తరేణ ప్రధానానుమితౌ చ ప్రధానస్య జ్ఞాతృత్వ-శక్తి-వియోగాత్త ఏవ దోషాః ప్రాదుః ష్యుః। అతో న కథఞ్చిద్ అప్య్ అనుమానేన ప్రధాన-సిద్ధిః॥౭॥

౧౮౨ అభ్యుపగమే'ప్య్ అర్థాభావాత్॥౨।౨।౮॥

అనుమానేన ప్రధాన-సిద్ధ్య-అభ్యుపగమే'పి ప్రధానేన ప్రయోజనాభావాన్ న తద్ అనుమాతవ్యమ్। పురుషస్య దర్శనార్థం కైవల్యార్థం తథా ప్రధానస్యేతి ప్రధానస్య ప్రయోజనం పురుష-భోగాపవర్గావభిమతౌ, తౌ చ న సమ్భవతః। పురుషస్య చైతన్య-మాత్ర-వపుషో నిష్క్రియస్య నిర్వికారస్య నిర్మలస్య తత ఏవ నిత్య-ముక్త-స్వరూపస్య ప్రకృతి-దర్శన-రూపో భోగస్ తద్-వియోగ-రూపో'పవర్గశ్ చ న సమ్భవతి। ఏవంరూపస్యైవ ప్రకృతి-సన్నిధానాత్ తత్-పరిణామ-విశేష-సుఖ-దుఃఖ-దర్శన-రూప-భోగ-సమ్భావనాయాం ప్రకృతి-సన్నిధానస్య నిత్యత్వేన కదాచిద్ అప్య్ అపవర్గో న సేత్స్యతి॥౮॥

౧౮౩ విప్రతిషేధాచ్ చాసమఞ్జసమ్॥౨।౨।౯॥

విప్రతిషిద్ధం చేదం సాఙ్ఖ్యానాం దర్శనమ్। తథా హి— ప్రకృతేః పరార్థత్వేన దృశ్యత్వేన భోగ్యత్వేన చ ప్రకృతేర్ భోక్తారమ్ అధిష్ఠాతారం ద్రష్టారం సాక్షిణం చ పురుషమ్ అభ్యుపగమ్య ప్రకృత్యైవ సాధన-భూతయా తస్య కైవల్యమ్ అపి ప్రాప్యం వదన్త ఏవ తస్య నిత్య-నిర్వికార-చైతన్య-మాత్ర-స్వరూపతయా అకర్తృత్వం, కైవల్యం చ స్వరూపమ్ ఏవాహుః; తత ఏవ బన్ధ-మోక్ష-సాధనానుష్ఠానం మోక్షశ్ చ ప్రకృతేర్ ఏవేత్య్ ఆహుః; ఏవమ్భూత-నిర్వికారోదాసీన-పురుష-సన్నిధానాత్ ప్రకృతేర్ ఇతరేతరాధ్యాసేన సర్గాది-ప్రవృత్తిం పురుష-భోగాపవర్గార్థత్వం చాహుః— సఙ్ఘాత-పరార్థత్వాత్ త్రి-గుణాది-విపర్యయాద్ అధిష్ఠానాత్। పురుషో'స్తి భోక్తృ-భావాత్ కైవల్యార్థ-ప్రవృత్తేశ్ చ॥ తస్మాచ్ చ విపర్యాసాత్ సిద్ధం సాక్షిత్వమ్ అస్య పురుషస్య। కైవల్యం మాధ్యస్థ్యం ద్రష్టృత్వమ్ అకర్తృ-భావశ్ చ, ఇతి। పురుష-విమోక్ష-నిమిత్తం తథా ప్రవృత్తిః ప్రధానస్య, ఇత్య్ ఉక్త్వైవమ్ ఆహుః— తస్మాన్ న బధ్యతే'ద్ధా న ముచ్యతే నాపి సంసరతి కశ్చిత్। సంసరతి బధ్యతే ముచ్యతే చ నానాశ్రయా ప్రకృతిః, ఇతి। తథా— తస్మాత్ తత్-సంయోగాద్ అచేతనం చేతనావద్ ఇవ లిఙ్గమ్। గుణ-కర్తృత్వే చ తథా కర్తేవ భవత్య్ ఉదాసీనః॥ పురుషస్య దర్శనార్థం కైవల్యార్థం తథా ప్రధానస్య। పఙ్గ్వ-అన్ధవద్ ఉభయోర్ అపి సంయోగస్ తత్-కృతః సర్గః, ఇతి। సాక్షిత్వ-ద్రష్టృత్వ-భోక్తృత్వాదయో నిత్య-

నిర్వికారస్యాకర్తుర్ ఉదాసీనస్య కైవల్యైక-స్వరూపస్య న సమ్భవన్తి। ఏవంరూపస్య తస్యాధ్యాస-మూల-భ్రమోఽపి న సమ్భవతి, అధ్యాస-భ్రమయోర్ అపి వికారత్వాత్। ప్రకృతేశ్ చ తౌ న సమ్భవతః, తయోశ్ చేతన-ధర్మత్వాత్। అధ్యాసో హి నామ చేతనస్యాన్యస్మిన్న్ అన్య-ధర్మానుసన్ధానమ్। స చ చేతన-ధర్మో వికారశ్ చ। న చ పురుషస్య ప్రకృతి-సన్నిధి-మాత్రేణాధ్యాసాదయః సమ్భవన్తి, నిర్వికారత్వాద్ ఏవ। సమ్భవన్తి చేత్, నిత్యం ప్రసజ్యేరన్। సన్నిధేర్ అకిఞ్చిత్కరత్వం చ— న విలక్షణత్వాద్ ఇత్య్ అత్ర ప్రతిపాదితమ్। ప్రకృతిర్ ఏవ సంసరతి బధ్యతే ముచ్యతే చేత్; కథం నిత్య-ముక్తస్య పురుషస్యోపకారిణీ సేత్య్ ఉచ్యతే। వదన్తి హి— నానావిధైర్ ఉపాయైర్ ఉపకారిణ్య్ అనుపకారిణః పుంసః। గునవత్య్ అగుణస్య సతస్ తస్యార్థమ్ అపార్థకం చరతి, ఇతి॥

తథా ప్రకృతిర్ యేన పురుషేణ యథాస్వభావా దృష్టా, తస్మాత్ పురుషాత్ తదానీమ్ ఏవ నివర్తత ఇతి చాహుః— రఙ్గస్య దర్శయిత్వా నివర్తతే నర్తకీ యథా నృత్తాత్। పురుషస్య తథాత్మానం ప్రకాశ్య వినివర్తతే ప్రకృతిః॥ ప్రకృతేః సుకుమారతరం న కిఞ్చిద్ అస్తీతి మే మతిర్ భవతి। యా దృష్టాస్మీతి పునర్ న దర్శనమ్ ఉపైతి పురుషస్య, ఇతి।

తద్ అప్య్ అసఙ్గతమ్, పురుషో హి నిత్య-ముక్తత్వాన్ నిర్వికారత్వాన్ న తాం కదాచిద్ అపి పశ్యతి, నాధ్యస్యతి చ। స్వయం చ స్వాత్మానం న పశ్యతి, అచేతనత్వాత్। పురుషస్య స్వాత్మ-దర్శనం స్వ-దర్శనమ్ ఇతి నాధ్యస్యతి చ, స్వయమ్ అచేతనత్వాత్; పురుషస్య చ దర్శన-రూప-వికారాసమ్భవాత్। అథ సన్నిధి-మాత్రమ్ ఏవ దర్శనమ్ ఇత్య్ ఉచ్యతే; సన్నిధేర్ నిత్యత్వేన నిత్య-దర్శన-ప్రసఙ్గ ఇత్య్ ఉక్తమ్। స్వరూపాతిరిక్త-కాదాచిత్క-సన్నిధిర్ అపి నిత్య-నిర్వికారస్య నోపపద్యతే। కిం చ మోక్ష-హేతుస్ తు స్వ-సన్నిధాన-రూపమ్ ఏవ దర్శనం చేత్; బన్ధ-హేతుర్ అపి తద్ ఏవేతి నిత్యవద్ బన్ధో మోక్షశ్ చ స్యాతామ్। అయథాదర్శనం బన్ధ-హేతుః, యథావత్ స్వరూప-దర్శనం మోక్ష-హేతుర్ ఇతి చేత్; ఉభయ-విధస్యాపి దర్శనస్య సన్నిధాన-రూపతానతిరేకాత్ సదోభయ-ప్రసఙ్గ ఏవ। సన్నిధేర్ అనిత్యత్వే తస్య హేతుర్ అన్వేషణీయః, తస్యాపీత్య్ అనవస్థా। అథైతద్-దోష-పరిజిహీర్షయా స్వరూప-సద్-భావ ఏవ సన్నిధిర్ ఇతి, తదా స్వరూపస్య నిత్యత్వేన నిత్యవద్ బన్ధ-మోక్షౌ। అత ఏవమ్ ఆదేర్ విప్రతిషేధాత్ సాఙ్ఖ్యానాం దర్శనమ్ అసమఞ్జసమ్॥

యేఽపి కూటస్థ-నిత్య-నిర్విశేష-స్వ-ప్రకాశ-చిన్-మాత్రం బ్రహ్మావిద్యా-సాక్షిత్వేనాపారమార్థిక-బన్ధ-మోక్ష-భాగ్ ఇతి వదన్తి, తేషామ్ అప్య్ ఉక్త-నీత్యావిద్యా-సాక్షిత్వాధ్యాసాద్య్-అసమ్భవాద్ అసామఞ్జస్యమ్ ఏవ; ఇయాంస్ తు విశేషః— సాఙ్ఖ్యాః జనన-మరణ-ప్రతినియమాది-వ్యవస్థాసిద్ధ్య్-అర్థం పురుష-బహుత్వమ్ ఇచ్ఛన్తి, తే తు తద్ అపి నేచ్ఛన్తీతి సుతరామ్ అసామఞ్జస్యమ్। యత్ తు ప్రకృతేః పారమార్థ్యాపారమార్థ్య-విభాగేన వైషమ్యమ్ ఉక్తమ్, తద్ అయుక్తమ్; పారమార్థికత్వేఽప్య్ అపారమార్థికత్వేఽపి నిత్య-నిర్వికార-స్వ-ప్రకాశైకరస-చిన్-మాత్రస్య స్వ-వ్యతిరిక్త-సాక్షిత్వాద్య్-అనుపపత్తేః। అపారమార్థికత్వే తు తస్యా దృశ్యత్వ-

బాధ్యత్వాభ్యుపగమాత్ సుతరామ్ అసఙ్గతమ్। ఔపాధిక-భేద-వాదే'ప్య్ ఉపాధి-సమ్బన్ధినో బ్రహ్మణో'యమ్ ఏవ స్వభావ ఇత్య్ ఉపాధి-సమ్బన్ధాద్య్-అనుపపత్తేర్ అసామఞ్జస్యం పూర్వమ్ ఏవోక్తమ్॥౯॥ ఇతి రచనానుపపత్త్య్-అధికరణమ్॥౧॥

అథ మహద్-దీర్ఘాధికరణమ్॥౨॥

౧౮౪ మహద్-దీర్ఘవద్ వా హ్రస్వ-పరిమణ్డలాభ్యామ్॥౨।౨।౧౦॥

ప్రధాన-కారణ-వాదస్య యుక్త్య్-ఆభాస-మూలతయా విప్రతిషిద్ధత్వాచ్ చాసామఞ్జస్యమ్ ఉక్తమ్; సమ్ప్రతి పరమాణు-కారణ-వాదస్యాప్య్ అసామఞ్జస్యం ప్రతిపాద్యతే— మహద్-దీర్ఘవద్ వా హ్రస్వ-పరిమణ్డలాభ్యామ్ ఇతి। అసమఞ్జసమ్ ఇతి వర్తతే। వా-శబ్దశ్ చార్థే। హ్రస్వ-పరిమణ్డలాభ్యాం— ద్వ్య-అణుక-పరమాణుభ్యాం, మహద్-దీర్ఘవత్— త్ర్య-అణుకోత్పత్తి-వాదవత్, అన్యచ్ చ తద్-అభ్యుపగతం సర్వమ్ అసమఞ్జసమ్; పరమాణుభ్యో ద్వ్య-అణుకాది-క్రమేణ జగద్-ఉత్పత్తి-వాదవద్ అన్యద్ అప్య్ అసమఞ్జసమ్ ఇత్య్ అర్థః। తథా హి— తన్తు-ప్రభృతయో హ్య్ అవయవాః స్వాంశైః షడ్భిః పార్శ్వైః సంయుజ్యమానా అవయవినమ్ ఉత్పాదయన్తి, పరమాణవో'పి స్వకీయైః షడ్భిః పార్శ్వైః సంయుజ్యమానా ఏవ ద్వ్య-అణుకాదీనామ్ ఉత్పాదకా భవేయుః, అన్యథా పరమాణూనాం ప్రదేశ-భేదాభావే సతి సహస్ర-పరమాణు-సంయోగే'ప్య్ ఏకస్మాత్ పరమాణోర్ అనతిరిక్త-పరిమాణతయా అణుత్వ-హ్రస్వత్వ-మహత్త్వ-దీర్ఘత్వాద్య్-అసిద్ధిః స్యాత్। ప్రదేశ-భేదాభ్య్-ఉపగమే పరమాణవో'పి సాంశాః స్వకీయైర్ అంశైః, తే చ స్వకీయైర్ అంశైర్ ఇత్య్ అనవస్థా। న చ వాచ్యమ్ అవయవాల్పత్వ-మహత్త్వాభ్యాం హి సర్షప-మహీధరయోర్ వైషమ్యమ్; పరమాణోర్ అప్య్ అనన్తావయవత్వే అవయవానన్త్య-సామ్యాత్ సర్షప-మహీధరయోర్ వైషమ్యాసిద్ధేర్ అవయవాపకర్ష-కాష్ఠావశ్యాభ్యుపగమనీయేతి। పరమాణూనాం ప్రదేశ-భేదాభావే సత్య్ ఏక-పరమాణు-పరిమాణాతిరేకి-ప్రథిమా న జాయేతేతి సర్షప-మహీధరయోర్ ఏవాసిద్ధేః। కిం కుర్మ ఇతి చేత్; వైదికః పక్షః పరిగృహ్యతామ్।

యత్ తు పరైర్ బ్రహ్మ-కారణ-వాద-దుషణ-పరిహార-పరమ్ ఇదం సూత్రం వ్యాఖ్యాతమ్; తద్-అసఙ్గతం, పునర్ ఉక్తం చ। బ్రహ్మ-కారణ-వాదే పరోక్తాన్ దోషాన్ పూర్వస్మిన్ పాదే పరిహృత్య పర-పక్ష-ప్రతిక్షేపో హ్య్ అస్మిన్ పాదే క్రియతే। చేతనాద్ బ్రహ్మణో జగద్-ఉత్పత్తి-సమ్భవశ్ చ— న విలక్షణత్వాద్ ఇత్య్ అత్రైవ ప్రపఞ్చితః। అతో హ్రస్వ-పరిమణ్డలాభ్యాం మహద్-దీర్ఘాణు-హ్రస్వోత్పత్తివద్ అన్యచ్ చ తద్-అభ్యుపగతం సర్వమ్ అసమఞ్జసమ్ ఇత్య్ ఏవ సూత్రార్థః॥౧౦॥

కిమ్ అత్రాన్యద్ అసమఞ్జసమ్ ఇత్య్ అత ఆహ—

౧౮౫ ఉభయధాపి న కర్మాతస్ తద్-అభావః॥౨।౨।౧౧॥

పరమాణు-కారణ-వాదే హి పరమాణు-గత-కర్మ-జనిత-తత్-సంయోగ-పూర్వక-ద్వ్య-అణుకాది-క్రమేణ జగద్-ఉత్పత్తిర్ ఇష్యతే। తత్ర నిఖిల-జగద్-ఉత్పత్తి-కారణ-భూతం పరమాణు-గతమ్ ఆద్యం కర్మాదృష్ట-కారితమ్ ఇత్య్ అభ్యుపగమ్యతే— అగ్నేర్ ఊర్ద్వ-జ్వలనం వాయోస్ తిర్యగ్-గమనమ్ అణు-మనసోశ్ చాద్యం కర్మేత్య్ అదృష్ట-కారితాని, ఇతి। తద్ ఇదం పరమాణు-గతం కర్మ స్వగతాదృష్ట-కారితమ్, ఆత్మ-గతాదృష్ట-కారితం వా। ఉభయథాపి న సమ్భవతి; క్షేత్రజ్ఞ-పుణ్య-పాపానుష్ఠాన-జనితస్యాదృష్టస్య పరమాణు-గతత్వాసమ్భవాత్। సమ్భవే చ సదోత్పాదకత్వ-ప్రసఙ్గః। ఆత్మ-గతస్య చాదృష్టస్య పరమాణు-గత-కర్మోత్పత్తి-హేతుత్వం న సమ్భవతి। అథాదృష్టవద్ ఆత్మ-సంయోగాద్ అణుషు కర్మోత్పత్తిః, తదా తస్యాదృష్ట-ప్రవాహస్య నిత్యత్వేన నిత్య-సర్గ-ప్రసఙ్గః।

నన్వ్ అదృష్టం విపాకాపేక్షం ఫలాయాలమ్। కానిచిద్ అదృష్టాని తదానీమ్ ఏవ విపచ్యన్తే, కానిచిజ్ జన్మాన్తరే, కానిచిత్ కల్పాన్తరే। అతో విపాకాపేక్షత్వాన్ న సర్వదోత్పాదకత్వ-ప్రసఙ్గ ఇతి। నైతత్, అనన్తైరాత్మభిర్ అసఙ్కేత-పూర్వకమ్ అయుగపద్-అనుష్ఠితానేక-విధ-కర్మ-జనితానామ్ అదృష్టానామ్ ఏకస్మిన్ కాలే ఏక-రూప-విపాకస్యాప్రామాణికత్వాత్। అత ఏవ యుగపత్-సర్వ-సంహారో ద్వి-పరార్ధ-కాలమ్ అవిపాకేనావస్థానం చ న సఙ్గచ్ఛతే। న చేశ్వరేచ్ఛాహిత-విశేషాదృష్ట-సంయోగాద్ అణుషు కర్మ, ఆనుమానికేశ్వరాసిద్ధేః— శాస్త్ర-యోనిత్వాద్ ఇత్య్ అత్రోపపాదితత్వాత్। అతో జగద్-ఉత్పత్తేర్ అణుగత-కర్మ-పూర్వకత్వాభావః॥౧౧॥

౧౮౬ సమవాయాభ్యుపగమాచ్ చ సామ్యాద్ అనవస్థితేః॥౨।౨।౧౨॥

సమవాయాభ్యుపగమాచ్ చాసమఞ్జసమ్। కుతః। సామ్యాద్ అనవస్థితేః— సమవాయస్యాప్య్ అవయవి-జాతి-గుణవద్ ఉపపాదకాన్తరాపేక్షా-సామ్యాద్ ఉపపాదకాన్తరస్యాపి తథేత్య్ అనవస్థితేర్ అసమఞ్జసమ్ ఏవ। ఏతద్ ఉక్తం భవతి— అయుత-సిద్ధానామ్ ఆధారాధేయ-భూతానామ్ ఇహ ప్రత్యయ-హేతుర్ యః సమ్బన్ధః, స సమవాయ ఇతి సమవాయో'భ్యుపగమ్యతే। అపృథక్-స్థిత్య్-ఉపలబ్ధీనాం జాత్య్-ఆదీనాం తథాభావస్య నిర్వాహకత్వేన చేత్ సమవాయో'భ్యుపగమ్యతే, సమవాయస్యాపి తత్-సామ్యాత్ తథాభావ-హేతుర్ అన్వేషణీయః, తస్యాపి తథేత్య్ అనవస్థితిః। సమవాయస్య తద్-అపృథక్-సిద్ధత్వం స్వభావ ఇతి పరికల్ప్యతే చేత్, జాతి-గుణానామ్ ఏవైష స్వభావః పరికల్పనీయః, న పునర్ అదృష్ట-చరం సమవాయమ్ అభ్యుపగమ్య తస్యైష స్వభావ ఇతి కల్పయితుం యుక్తమ్ ఇతి॥౧౨॥

సమవాయస్య నిత్యత్వే అనిత్యత్వే చాయం దోషః సమానః; నిత్యత్వే దోషాన్తరం చాహ —

౧౮౭ నిత్యమ్ ఏవ చ భావాత్॥౨।౨।౧౩॥

సమవాయస్య సమ్బన్ధత్వాత్ సమ్బన్ధస్య నిత్యత్వే సమ్బన్ధినో జగతశ్ చ నిత్యమ్ ఏవ భావాద్ అసమఞ్జసమ్॥౧౩॥

౧౮౮ రూపాదిమత్త్వాచ్ చ విపర్యయో దర్శనాత్॥౨।౨।౧౪॥

పరమాణూనాం పార్థివాప్య్ అతైజస-వాయవీయానాం చతుర్-విధానాం రూప-రస-గన్ధ-స్పర్శవత్త్వాభ్యుపగమాద్ అభిమత-నిత్యత్వ-సూక్ష్మత్వ-నిరవయవత్వాది-విపర్యయేణానిత్యత్వ-స్థూలత్వ-సావయవత్వాది ప్రసజ్యతే, రూపాదిమతాం ఘటాదీనామ్ అనిత్యత్వ-తథావిధ-కారణాన్తరారబ్ధత్వాది-దర్శనాత్। న హి దర్శనానుగుణ్యేనాదృష్టో'ర్థః కల్ప్యమానః స్వాభిమత-విశేషే వ్యవస్థాపయితుం శక్యః। దర్శనానుగుణ్యేన హి పరమాణూనాం రూపదిమత్త్వం త్వయా కల్ప్యతే। అతో'ప్య్ అసమఞ్జసమ్॥౧౪॥

అథైతద్-దోష-పరిజిహీర్షయా పరమాణూనాం రూపాదిమత్త్వం నాభ్యుపగమ్యతే, తత్రాహ—

౧౮౯ ఉభయధా చ దోషాత్॥౨।౨।౧౫॥

న కేవలం పరమాణూనాం రూపాదిమత్త్వాభ్యుపగమ ఏవ దోషః, రూపాది-విరహే'పి కారణ-గుణ-పూర్వకత్వాత్ కార్య-గుణానాం పృథివ్య్-ఆదయో రూపాది-శూన్యాః స్యుః। తత్-పరిజిహీర్షయా రూపాదిమత్త్వాభ్యుపగమే పూర్వోక్త-దోష ఇత్య్ ఉభయధా చ దోషాద్ అసమఞ్జసమ్॥౧౫॥

౧౯౦ అపరిగ్రహాచ్ చాత్యన్తమ్ అనపేక్షా॥౨।౨।౧౬॥

కాపిల-పక్షస్య శ్రుతి-న్యాయ-విరోధ-పరిత్యక్తస్యాపి సత్కార్యవాదాదినా క్వచిద్ అంశే వైదికైః పరిగ్రహో'స్తి, అస్య తు కాణాద-పక్షస్య కేనాప్య్ అంశేనాపరిగ్రహాద్ అనుపపన్నత్వాచ్ చాత్యన్తమ్ అనపేక్షైవ నిఃశ్రేయసార్థిభిః కార్యా॥౧౬॥ ఇతి మహద్-దీర్ఘాధికరణమ్॥౨॥

అథ సముదాయాధికరణమ్॥3॥

౧౯౧ సముదాయ ఉభయ-హేతుకే'పి తద్-అప్రాప్తిః॥౨।౨।౧౭॥

పరమాణు-కారణ-వాదినో వైశేషికా నిరస్తాః; సౌగతాశ్ చ జగతః పరమాణు-కారణత్వమ్ అభ్యుపగచ్ఛన్తీత్య్ అనన్తరం తన్-మతే'పి జగద్-ఉత్పత్తి-తద్-వ్యవహారాదికం నోపపద్యత ఇత్య్ ఉచ్యతే। తే చతుర్-విధాః— కేచిత్ పార్థివాప్య్ అతైజస-వాయవీయ-పరమాణు-సఙ్ఘాత-రూపాన్ భూత-భౌతికాన్ బాహ్యాంశ్ చిత్త-చైత్త-రూపాంశ్ చాభ్యన్తరానర్థాన్ ప్రత్యక్షానుమాన-సిద్ధాన్ అభ్యుపయన్తి; అన్యే తు బాహ్యార్థాన్ సర్వాన్ పృథివ్య్-ఆదీన్ విజ్ఞానానుమేయాన్ వదన్తి; అపరే త్వ్ అర్థ-శూన్యం విజ్ఞానమ్ ఏవ పరమార్థ-సత్-బాహ్యార్థాస్ తు స్వాప్నార్థ-కల్పా ఇత్య్ ఆహుః; త్రయో'ప్య్ ఏతే స్వాభ్యుపగతం వస్తు క్షణికమ్ ఆచక్షతే, ఉక్త-భూత-భౌతిక-చిత్త-చైత్త-వ్యతిరిక్తమ్ ఆత్మాకాశాదికం స్వరూపేణైవ నానుమన్వతే; అన్యే తు సర్వ-శూన్యత్వమ్ ఏవ సఙ్గిరన్తే॥

తత్ర యే బాహ్యార్థాస్తిత్వ-వాదినః, తే తావన్ నిరస్యన్తే। తే చైవం మన్యన్తే— రూప-రస-స్పర్శ-గన్ధ-స్వభావాః పార్థివాః పరమాణవః, రూప-రస-స్పర్శ-స్వభావాశ్ చాప్యాః, రూప-స్పర్శ-స్వభావాశ్ చ తైజసాః, స్పర్శ-స్వభావాశ్ చ వాయవీయాః పృథివ్య్-అప్-తేజో-వాయు-రూపేణ సంహన్యన్తే, తేభ్యశ్ చ పృథివ్య్-ఆదిభ్యః శరీరేన్ద్రియ-విషయ-రూప-సఙ్ఘాతా భవన్తి; తత్ర చ శరీరాన్తర్వర్తీ గ్రాహకాభిమానారూఢో విజ్ఞాన-సన్తాన ఏవాత్మత్వేనావతిష్ఠతే; తత ఏవ సర్వో లౌకికో వ్యవహారః ప్రవర్తత ఇతి॥

తత్రాభిధీయతే— సముదాయ ఉభయ-హేతుకే'పి తద్-అప్రాప్తిః। యో'యమ్ అణు-హేతుకః పృథివ్య్-ఆది-భూతాత్మకః సముదాయః, యశ్ చ పృథివ్య్-ఆది-హేతుకః శరీరేన్ద్రియ-విషయ-రూపః సముదాయః, తస్మిన్న్ ఉభయ-హేతుకే'పి సముదాయే తత్-ప్రాప్తిర్ నోపపద్యతే— జగద్-ఆత్మక-సముదాయోత్పత్తిర్ నోపపద్యత ఇత్య్ అర్థః। పరమాణూనాం పృథివ్య్-ఆది-భూతానాం చ క్షణికత్వాభ్యుపగమాత్, క్షణ-ధ్వంసినః పరమాణవో భూతాని చ కదా సంహతౌ వ్యాప్రియన్తే। కదా వా సంహన్యన్తే। కదా విజ్ఞాన-విషయ-భూతాః। కదా చ హానోపాదానాది-వ్యవహారాస్పదతాం భజన్తే। కో వా విజ్ఞానాత్మా కం చ విషయం స్పృశతి। కశ్ చ విజ్ఞానాత్మా కమ్ అర్థం కదా వేదయతే। కం వా విదితమ్ అర్థం కశ్ చ కదోపాదత్తే। స్ప్రష్టా హి నష్టః, స్పృష్టశ్ చ నష్టః, తథా వేదితా విదితశ్ చ నష్టః; కథం చాన్యేన స్పృష్టమ్ అన్యో వేదయతే। కథఞ్చాన్యేన విదితమ్ అర్థమ్ అన్య ఉపాదత్తే। సన్తానానామ్ ఏకత్వే'పి సన్తానిభ్యస్ తేషాం వస్తుతో వస్త్వ్-అన్తరత్వానభ్యుపగమాన్ న తన్-నిబన్ధనం వ్యవహారాదికమ్ ఉపపద్యతే। అహమ్-అర్థ ఏవాత్మా, స చ జ్ఞాతైవేతి చోపపాదితం పురస్తాత్॥౧౭॥

౧౯౨ ఇతరేతర-ప్రత్యయత్వాద్ ఉపపన్నమ్ ఇతి చేన్ న సఙ్ఘాత-భావానిమిత్తత్వాత్॥౨।౨॥౧౮॥

అవిద్యాదీనామ్ ఇతరేతర-హేతుత్వేనోపపన్నం సఙ్ఘాత-భావాదికమ్ ఇతి చేత్। ఏతద్ ఉక్తం భవతి— యద్య్ అపి క్షణికాః సర్వే భావాః, తథాప్య్ అవిద్యయైతత్ సర్వమ్ ఉపపద్యతే। అవిద్యా హి నామ విపరీత-బుద్ధిః క్షణికాదిషు స్థిరత్వాది-గోచరా। తయా సంస్కారాఖ్యా రాగ-ద్వేషాదయో జాయన్తే; తతశ్ చిత్తాభిజ్వలన-రూపం విజ్ఞానమ్; తతశ్ చ నామాఖ్యాశ్ చిత్త-చైత్తాః; తతశ్ చ పృథివ్య్-ఆదికం [చ] రూపి-ద్రవ్యమ్; తతః షడ్ ఆయతనాఖ్యమ్ ఇన్ద్రియ-షట్కమ్; తతః స్పార్శాఖ్యః కాయః; తతో వేదనాదయః; తతశ్ చ పునర్ అప్య్ అవిద్యాదయో యథోక్తా ఇత్య్ అనాదిర్ ఇయమ్ అవిద్యాదికాన్యోన్య-మూలా చక్ర-పరివృత్తిః। ఏతచ్ చ సర్వం పృథివ్య్-ఆది-భూత-భౌతిక-సఙ్ఘాతమ్ అన్తరేణ నోపపద్యతే। అతః సఙ్ఘాత-భావాదికమ్ ఉపపన్నమ్ ఇతి॥

తత్రోత్తరం— న సఙ్ఘాత-భావానిమిత్తత్వాద్ ఇతి। నైతద్ ఉపపద్యతే, ఏషామ్ అవిద్యాదీనాం పృథివ్య్-ఆది-భూత-భౌతిక-సఙ్ఘాత-భావం ప్రత్య్ అనిమిత్తత్వాత్। న ఖల్వ్ అస్థిరాదిషు స్థిరత్వాది-బుద్ధ్య్-ఆత్మికావిద్యా తన్-నిమిత్తా రాగ-ద్వేషాదయో వార్థాన్తరస్య క్షణికస్య సంహతి-

హేతుతాం ప్రతిపద్యన్తే। శుక్తికా-రజతాది-బుద్ధిర్ హి న శుక్త్య్-ఆద్య్-అర్థ-సంహతి-హేతుర్ భవతి। కిం చ యస్య క్షణికే స్థిరత్వ-బుద్ధిః, స తద్రైవ నష్ట ఇతి కస్య రాగాదయ ఉత్పద్యన్తే। సంస్కారాశ్రయం స్థిరమ్ ఏకం ద్రవ్యమ్ అనభ్యుపగచ్ఛతాం సంస్కారానువృత్తిర్ అపి న శక్యా కల్పయితుమ్॥౧౮॥

౧౯౩ ఉత్తరోత్పాదే చ పూర్వ-నిరోధాత్॥౨।౨।౧౯॥

ఇతశ్ చ క్షణికత్వ-పక్షే జగద్-ఉత్పత్తిర్ నోపపద్యతే; ఉత్తర-క్షణోత్పత్తి-వేలాయాం పూర్వ-క్షణస్య వినష్టత్వాత్, తస్యోత్తర-క్షణం ప్రతి హేతుత్వానుపపత్తేః। అభావస్య హేతుత్వే సర్వం సర్వత్ర సర్వదోత్పద్యేత; అథ పూర్వ-క్షణ-వర్తిత్వమ్ ఏవ హేతుత్వమ్ ఇత్య్ ఉచ్యతే, ఏవం తర్హి కశ్చిద్ ఏవ ఘట-క్షణస్ తద్-ఉత్తర-కాల-భావినాం సర్వేషామ్ ఏవ గో-మహిషాశ్వ-కుడ్య-పాషాణాదీనాం త్రైలోక్య-వర్తినాం హేతుః స్యాత్। అథైక-జాతీయస్యైవ పూర్వ-క్షణ-వర్తినో హేతుత్వమ్ ఇష్యతే, తథాపి సర్వ-దేశ-వర్తినామ్ ఉత్తర-క్షణ-భావినాం ఘటానామ్ ఏక ఏవ పూర్వ-క్షణ-వర్తి-ఘటో హేతుః స్యాత్। అథైకస్యైవ హేతుర్ ఏక ఇతి మనుషే, తథాపి కస్యైకస్య కో హేతుర్ ఇతి న జ్ఞాయతే। అథ యస్మిన్ దేశే యో ఘట-క్షణః స్థితః, తద్-దేశ-సమ్బన్ధిన ఏవోత్తర-ఘట-క్షణస్య స హేతుర్ ఇతి, కిం దేశస్య స్థిరత్వం మనుషే। కిం చ చక్షుర్-ఆది-సమ్ప్రయుక్తస్యార్థస్య జ్ఞానోత్పత్తి-కాలే'నవస్థితత్వాన్ న కస్యచిద్ అర్థస్య జ్ఞాన-విషయత్వం సమ్భవతి॥౧౯॥

౧౯౪ అసతి ప్రతిజ్ఞోపరోధో యౌగపద్యమ్ అన్యథా॥౨।౨।౨౦॥

అసత్య్ అపి హేతౌ కార్యమ్ ఉత్పద్యతే చేత్; సర్వం సర్వత్ర సర్వదోత్పద్యేతేత్య్ ఉక్తమ్। న కేవలమ్ ఉత్పత్తి-విరోధ ఏవ; ప్రతిజ్ఞా చ భవతామ్ ఉపరుధ్యేత, అధిపతి-సహకార్యాలమ్బన-సమనన్తర-ప్రత్యయాశ్ చత్వారో విజ్ఞానోత్పత్తౌ హేతవ ఇతి వః ప్రతిజ్ఞా; అధిపతిర్ ఇన్ద్రియమ్। అథ ప్రతిజ్ఞానుపరోధాయ ఘట-క్షణే స్థిత ఏవ ఘట-క్షణాన్తరోత్పత్తిర్ ఇష్యతే, తథా చ సతి ద్వయోః కార్య-కారణయోర్ ఘట-క్షణయోర్ యౌగపద్యేనోపలబ్ధిః ప్రసజ్యేత, న చ తథోపలభ్యతే; క్షణికత్వ-ప్రతిజ్ఞా చైవం హీయేత। క్షణికత్వం స్థితమ్ ఏవేతి చేత్, ఇన్ద్రియ-సమ్ప్రయోగ-జ్ఞానయోర్ యౌగపద్యం ప్రసజ్యేత॥౨౦॥

౧౯౫ ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాప్రాప్తిర్ అవిచ్ఛేదాత్॥౨।౨।౨౧॥

ఏవం తావద్ అసత ఉత్పత్తిర్ నిరస్తా; సతో నిరన్వయ-వినాశో'పి నోపపద్యత ఇత్య్ ఉచ్యతే। క్షణికత్వ-వాదిభిర్ ముద్గరాభిఘాతాద్య్-అనన్తర-భావితయోపలబ్ధి-యోగ్యః సదృశ-సన్తానావసాన-రూపః స్థూలో యః, సదృశ-సన్తానే ప్రతిక్షణ-భావీ చోపలబ్ధ్య్-అనర్హః సూక్ష్మశ్ చ యో నిరన్వయో వినాశః ప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధ-శబ్దాభ్యామ్ అభిధీయేతే, తౌ న సమ్భవత ఇత్య్ అర్థః। కుతః। అవిచ్ఛేదాత్— సతో నిరన్వయ-విచ్ఛేదాసమ్భవాత్। అసమ్భవశ్ చ, సత ఉత్పత్తి-వినాశౌ నామావస్థాన్తరాపత్తిర్ ఏవ; అవస్థాయోగి తు ద్రవ్యమ్

ఏకమ్ ఏవ స్థిరమ్ ఇతి కారణాద్ అనన్యత్వం కార్యస్యోపపాదయద్భిర్ అస్మాభిః— తద్-అనన్యత్వమ్ ఇత్య్ అత్ర ప్రతిపాదితః। నిర్వాణస్య దీపస్య నిరన్వయ-వినాశ-దర్శనాద్ అన్యత్రాపి వినాశో నిరన్వయోఽనుమీయత ఇతి చేన్ న, ఘట-శరావాదౌ మృద్-ఆది-ద్రవ్యానువృత్త్య్-ఉపలబ్ధ్యా సతో ద్రవ్యస్యావస్థాన్తరాపత్తిర్ ఏవ వినాశ ఇతి నిశ్చితే సతి ప్రదీపాదౌ సూక్ష్మ-దశాపత్త్యాప్య్ అనుపలమ్భోపపత్తేస్ తత్రాప్య్ అవస్థాన్తరాపత్తి-కల్పనస్యైవ యుక్తత్వాత్॥౨౧॥

౧౯౬ ఉభయధా చ దోషాత్॥౨।౨।౨౨॥

క్షణికత్వ-వాదిభిర్ అభ్యుపేతా తుచ్ఛాద్ ఉత్పత్తిర్ ఉత్పన్నస్య తుచ్ఛతాపత్తిశ్ చ న సమ్భవతీత్య్ ఉక్తమ్; తద్-ఉభయ-ప్రకారాభ్యుపగతౌ దోషశ్ చ భవతి। తుచ్ఛాద్ ఉత్పత్తౌ తుచ్ఛాత్మకమ్ ఏవ కార్యం స్యాత్; యద్ ధి యస్మాద్ ఉత్పద్యతే, తత్-తద్-ఆత్మకం దృష్టమ్; యథా మృత్-సువర్ణాదేర్ ఉత్పన్నం మణిక-మకుటాది మృత్-సువర్ణాద్య్-ఆత్మకం దృష్టమ్; న చ జగత్-తుచ్ఛాత్మకం భవద్భిర్ అభ్యుపగమ్యతే; న చ ప్రతీయతే। సతో నిరన్వయ-వినాశే సత్య్ ఏక-క్షణాద్ ఊర్ధ్వం కృత్స్నస్య జగతస్ తుచ్ఛతాపత్తిర్ ఏవ స్యాత్; పశ్చాత్ తుచ్ఛాజ్ జగద్-ఉత్పత్తౌ అనన్తరోక్తం తుచ్ఛాత్మకత్వమ్ ఏవ స్యాత్। అత ఉభయధాపి దోషాన్ న భవద్-ఉక్త-ప్రకారావ్ ఉత్పత్తి-నిరోధౌ॥౨౨॥

౧౯౭ ఆకాశే చావిశేషాత్॥౨।౨।౨౩॥

బాహ్యాభ్యన్తర-వస్తునః స్థిరత్వ-ప్రతిపాదనాయ ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధయోస్ తుచ్ఛ-రూపతా నిరాకృతా। తత్-ప్రసఙ్గేన తాభ్యాం సహ తుచ్ఛత్వేన సౌగతైః పరిగణితస్యాకాశస్యాపి తుచ్ఛతా ప్రతిక్షిప్యతే। ఆకాశే చ నిరుపాఖ్యతా న యుక్తా, భావ-రూపత్వేనాభ్యుపగత-పృథివ్య్-ఆదివద్ ఆకాశస్యాప్య్ అబాధిత-ప్రతీతి-సిద్ధత్వావిశేషాత్। ప్రతీయతే హ్య్ ఆకాశః, అత్ర శ్యేనః పతతి, అత్ర గృధ్ర ఇతి శ్యేనాది-పతన-దేశత్వేన। న చ పృథివ్య్-ఆద్య్-అభావ-మాత్రమ్ ఆకాశ ఇతి వక్తుం శక్యమ్, వికల్పాసహత్వాత్। పృథివ్య్-ఆదేః ప్రాగ్-అభావః, ప్రధ్వంసాభావః, ఇతరేతరాభావః, అత్యన్తాభావో వా ఆకాశః। సర్వథాప్య్ ఆకాశ-ప్రతీత్య్-అనుపపత్తిః స్యాత్। ప్రాగ్-అభావ-ప్రధ్వంసాభావయోర్ ఆకాశత్వే పృథివ్య్-ఆదిషు వర్తమానేషు ఆకాశ-ప్రతీత్య్-అయోగాత్ నిరాకాశం జగత్స్యాత్। ఇతరేతరాభావస్యాకాశత్వేఽపి, ఇతరేతరాభావస్య తత్-తద్-వస్తు-గతత్వేన తేషామ్ అన్తరాలే ఆకాశ-ప్రతీతిర్ న స్యాత్। అత్యన్తాభావస్ తు పృథివ్య్-ఆదీనాం న సమ్భవతి। అభావస్య విద్యమాన-పదార్థావస్థా-విశేషత్వోపపాదనాచ్ చాకాశస్యాభావ-రూపత్వేఽపి న నిరుపాఖ్యత్వమ్। అణ్డాన్తర్వర్తిన ఆకాశస్య త్రివృత్-కరణోపదేశ-ప్రదర్శిత-పఞ్చీకరణేన రూపవత్త్వాచ్ చాక్షుషత్వేఽప్య్ అవిరోధః॥౨౩॥

౧౯౮ అనుస్మృతేశ్ చ॥౨।౨।౨౪॥

పూర్వ-ప్రస్తుతం వస్తునః స్థిరత్వమ్ ఏవోపపాద్యతే। అనుస్మరణం— పూర్వానుభూత-వస్తు-విషయం జ్ఞానమ్, ప్రత్యభిజ్ఞానమ్ ఇత్య్ అర్థః। తద్ ఏవేదమ్ ఇతి సర్వం వస్తు-జాతమ్ అతీత-కాలానుభూతం ప్రత్యభిజ్ఞాయతే। న చ భవద్భిర్ జ్వాలాదిష్వ్ ఇవ సాదృశ్య-నిబన్ధనో'యమ్ ఏకత్వ-వ్యామోహ ఇతి వక్తుం శక్యమ్; వ్యాముహ్యతో జ్ఞాతుర్ ఏకస్యానభ్యుపగమాత్। న హ్య్ అన్యానుభూతేనైకత్వం సాదృశ్యం వా స్వానుభూతస్యాన్యో'నుసన్ధత్తే। అతో భిన్న-కాల-వస్త్వ్-ఆశ్రయ-సాదృశ్యానుభవ-నిబన్ధనమ్ ఏకత్వ-వ్యామోహం వదద్భిర్ జ్ఞాతుర్ ఏకత్వమ్ అవశ్యాశ్రయణీయమ్। న చ జ్ఞేయేష్వ్ అపి ఘటాదిషు జ్వాలాదిష్వ్ ఇవ భేద-సాధన-ప్రమాణమ్ ఉపలభామహే, యేన సాదృశ్య-నిబన్ధనాం ప్రత్యభిజ్ఞాం కల్పయేమ।

యద్ అపి చేదమ్ ఉచ్యతే ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం ఘటాదేః క్షణికత్వం సిధ్యతి। ప్రత్యక్షం తావద్ వర్తమానార్థ-విషయమ-వర్తమానాద్ వస్తునో వ్యావృత్తం స్వ-విషయమ్ అవగమయతి, నీలమ్ ఇవ పీతాత్। ఏవం చ భూత-భవిష్యద్భ్యః వర్తమానస్య వస్త్వ్-అన్తరత్వమ్ అవగతం భవతి। అనుమానమ్ అపి— అర్థ-క్రియా-కారిత్వాత్ సత్త్వాచ్ చ ఘటాదిః క్షణికః, యద్ అక్షణికం శశ-విషాణాది, తద్ అనర్థ-క్రియా-కార్య-సచ్ చ। తథాన్త్య-ఘట-క్షణ-సత్త్వాత్ పూర్వ-ఘట-క్షణ-సత్త్వాని వినాశీని, ఘట-క్షణ-సత్త్వాత్, అన్త్య-ఘట-క్షణ-సత్త్వవద్ ఇతి। తచ్ చ కార్య-కారణ-భావానుపపత్త్య్-ఆదిభిః పూర్వమ్ ఏవ నిరస్తమ్। కిం చ ప్రత్యక్ష-గమ్యా వర్తమానస్యావర్తమానాద్ వ్యావృత్తిర్ న వర్తమానస్య వస్త్వ్-అన్తరత్వమ్ అవగమయతి; అపి తు వర్తమాన-కాల-యోగితా-మాత్రమ్। న చ తావతా వస్త్వ్-అన్తరత్వం సిధ్యతి, తస్యైవ కాలాన్తర-యోగ-సమ్భవాత్।

యత్ తు సత్త్వాద్ అర్థ-క్రియా-కారిత్వాచ్ చేతి క్షణికత్వే హేతు-ద్వయమ్ ఉక్తమ్, తద్-అభిమత-విపరీత-సాధనత్వాద్ విరుద్ధమ్। సత్త్వాద్ అర్థ-క్రియా-కారిత్వాద్ వా ఘటాది స్థాస్ను। యద్ అస్థాస్ను తద్ అసద్ అనర్థ-క్రియా-కారి చ, యథా శశ-విషాణమ్ ఇత్య్ అపి హి వక్తుం శక్యమ్। కిం చ— అర్థ-క్రియా-కారిత్వమ్ అక్షణికత్వమ్ ఏవ సాధయేత్। క్షణ-ధ్వంసినో హి వ్యాపారాసమ్భవాద్ అర్థ-క్రియా-కారిత్వం న సమ్భవతీత్య్ ఉక్తమ్। తథాన్త్య-ఘట-క్షణస్య హేతుతో నాశ-దర్శనాద్ ఇతరే'పి ఘట-క్షణా హేత్వ్-అపేక్ష-వినాశాః స్యుర్ ఇత్య్ ఆముద్గరాది-హేతూపనిపాతాత్ స్థాస్నుత్వమ్ ఏవ। న చ వాచ్యం న ముద్గరాదయో వినాశ-హేతవః, అపి తు కపాలాది-విసదృశ-సన్తానోత్పత్తి-హేతవ ఇతి; కపాలత్వావస్థాపత్తిర్ ఏవ ఘటాదీనాం వినాశ ఇత్య్ ఉపపాదితత్వాత్। కపాలోత్పత్తి-వ్యతిరిక్తత్వాభ్యుపగమే'పి వినాశస్య వినాశ-హేతుత్వమ్ ఏవ ముద్గరాదేర్ ఆనన్తర్యాద్య్ ఉక్తమ్।

అతః ప్రత్యభిజ్ఞయా స్థిరత్వమ్ అవగమ్యమానం న కేనాపి ప్రకారేణాపహ్నోతుం శక్యమ్। పూర్వాపర-కాల-సమ్బన్ధ్య్-అర్థైక్య-విషయాయాః ప్రత్యభిజ్ఞాయా అన్య-విషయత్వం బ్రువన్ నీలాది-జ్ఞానానామ్ అపి నీలాదేర్ అర్థాన్తర-విషయత్వం బ్రూయాత్। కిం చ ప్రమాతృ-ప్రమేయయోః క్షణికత్వం వదద్భిర్ వ్యాప్త్య్-అవధారణ-తత్-స్మరణ-

పూర్వకానుమానాభ్యుపగమో'పి దుఃశకః। తథా ఇదం క్షణికమ్ ఇత్య్ ఆది ప్రతిజ్ఞా-పూర్వక-హేతూపన్యాసాదికమ్ అపి నోపపద్యతే భవతామ్, ప్రతిజ్ఞోపక్రమక్షణ ఏవ వక్తుర్ వినష్టత్వాత్; న హ్య్ అన్యేనోపక్రాన్తమ్ అజానద్భిర్ అన్యైః సమాపయితుం శక్యమ్॥౨౪॥

౧౯౯ నాసతో'దృష్టత్వాత్॥౨।౨।౨౫॥

ఏవం తావద్ వైభాషిక-సౌత్రాన్తికయోర్ బాహ్యార్థాస్తిత్వ-వాదినోః సాధారణాని దూషణాన్య్ ఉక్తాని। తత్ర యద్ ఉక్తం సమ్ప్రయుక్తస్యార్థస్య జ్ఞానోత్పత్తి-కాలే'నవస్థితత్వాన్ న కస్యచిద్ అర్థస్య జ్ఞాన-విషయత్వం సమ్భవతీతి; తత్ర సౌత్రాన్తికః ప్రత్యవతిష్ఠతే— న జ్ఞాన-కాలే' నవస్థానమ్ అర్థస్య జ్ఞానావిషయత్వ-హేతుః; జ్ఞానోత్పత్తి-హేతుత్వమ్ ఏవ హి జ్ఞాన-విషయత్వమ్। న చైతావతా చక్షుర్-ఆదేర్ జ్ఞాన-విషయత్వ-ప్రసఙ్గః, స్వాకార-సమర్పణేన జ్ఞాన-హేతోర్ ఏవ జ్ఞాన-విషయత్వాభ్యుపగమాత్। జ్ఞానే స్వాకారం సమర్ప్య వినష్టో'ప్య్ అర్థో జ్ఞాన-గతేన నీలాద్య్-ఆకారేణానుమీయతే। న చ పూర్వ-పూర్వ-జ్ఞానేనోత్తరోత్తర-జ్ఞానాకార-సిద్ధిః, నీల-జ్ఞాన-సన్తతౌ పీత-జ్ఞానానుత్పత్తి-ప్రసఙ్గాత్। అతో'ర్థ-కృతమ్ ఏవ జ్ఞాన-వైచిత్ర్యమ్ ఇతి। అత్రోచ్యతే— నాసతో'దృష్టత్వాద్ ఇతి। యో'యం జ్ఞానే నీలాదిర్ ఆకార ఉపలభ్యతే, స వినష్టస్యాసతో'ర్థస్యాకారో భవితుం నార్హతి। కుతః। అదృష్టత్వాత్— న ఖలు ధర్మిణి వినష్టే తద్-ధర్మస్యార్థాన్తరే సఙ్క్రమణం దృష్టమ్। ప్రతిబిమ్బాదికమ్ అపి స్థిరస్యైవ భవతి। తత్రాపి న ధర్మ-మాత్రస్య। అతో'ర్థ-వైచిత్ర్య-కృతం జ్ఞాన-వైచిత్ర్యమ్ అర్థస్య జ్ఞాన-కాలే'వస్థానాద్ ఏవ భవతి॥౨౫॥

పునర్ అపి సాధారణం దూషణమ్ ఆహ—

౨౦౦ ఉదాసీనానామ్ అపి చైవం సిద్ధిః॥౨।౨।౨౬॥

ఏవం క్షణికత్వాసద్-ఉత్పత్త్య-హేతుక-వినాశాద్య్-అభ్యుపగమే ఉదాసీనానామ్— అనుద్యుఞ్జానానామ్ అపి సర్వార్థ-సిద్ధిః స్యాత్। ఇష్ట-ప్రాప్తిర్ అనిష్ట-నివృత్తిర్ వా ప్రయత్నాదిభిః సాధ్యతే। క్షణ-ధ్వంసే హి సర్వేషాం భావానాం పూర్వ-పూర్వం వస్తు తద్-గతో వా విశేషః సంస్కారాదికో విద్యాదిర్ వా ఉత్తరత్ర న కశ్చిద్ అనువర్తత ఇతి ప్రయత్నాది-సాధ్యం న కిఞ్చిద్ అస్తి। ఏవం సత్య-హేతు-సాధ్యత్వాత్ సర్వ-సిద్ధీనామ్ ఉదాసీనానామ్ అప్య్ ఐహికాముష్మిక-ఫలం మోక్షశ్ చ సిధ్యేత్॥౨౬॥ ఇతి సముదాయాధికరణమ్॥3॥

అథోపలబ్ధ్య్-అధికరణమ్॥౪॥

౨౦౧ నాభావ ఉపలబ్ధేః॥౨।౨।౨౭॥

విజ్ఞాన-మాత్రాస్తిత్వ-వాదినో యోగాచారాః ప్రత్యవతిష్ఠన్తే— యద్ ఉక్తమ్ అర్థ-వైచిత్ర్య-కృతం జ్ఞాన-వైచిత్ర్యమ్ ఇతి; తన్ నోపపద్యతే, అర్థవజ్ జ్ఞానానామ్ ఏవ సాకారాణాం స్వయమ్ ఏవ

విచిత్రత్వాత్। తచ్ చ స్వరూప-వైచిత్ర్యం వాసనా-వశాద్ ఏవోపపద్యతే। వాసనా చ విలక్షణ-ప్రత్యయ-ప్రవాహ ఏవ। యద్ ఘటాకార-జ్ఞానం కపాలాకార-జ్ఞానస్యోత్పాదకమ్, తస్య తథావిధస్యోత్పాదకం తత్-పూర్వ-ఘట-జ్ఞానమ్; తస్య చ తథావిధస్యోత్పాదకం తతః పూర్వ-ఘట-జ్ఞానమ్ ఇత్య్ ఏవంరూపః ప్రవాహ ఏవ వాసనేత్య్ ఉచ్యతే। కథం బహిష్ఠ-సర్షప-మహీధరాదేర్ ఆకార ఆన్తరస్య జ్ఞానస్యేత్య్ ఉచ్యతే। ఇత్థమ్— అర్థస్యాపి వ్యవహార-యోగ్యత్వం జ్ఞాన-ప్రకాశాయత్తమ్, అన్యథా స్వ-పర-వేద్యయోర్ అనతిశయ-ప్రసఙ్గాత్। ప్రకాశమానస్య చ జ్ఞానస్య సాకారత్వమ్ అవశ్యాశ్రయణీయమ్, నిరాకారస్య ప్రకాశాయోగాత్। ఏకశ్ చాయమ్ ఆకార ఉపలభ్యమానో జ్ఞానస్యైవ। తస్య చ బహిర్వద్ అవభాసో'పి భ్రమ-కృతః। జ్ఞానార్థయోః సహోపలమ్భ-నియమాచ్ చ జ్ఞానాద్ అవ్యతిరిక్తో'ర్థః। కిం చ బాహ్యమ్ అర్థమ్ అభ్యుపయద్భిర్ అపి ఘట-పటాది-విజ్ఞానేషు జ్ఞానస్య తత్-తద్-అర్థాసాధారణ్యం తత్-తద్-అర్థ-సారూప్యమ్ అన్తరేణ నోపపద్యత ఇత్య్ అవశ్యం జ్ఞానే'ర్థ-సరూపం రూపమ్ ఆస్థేయమ్। తావతైవ సర్వ-వ్యవహారోపపత్తేస్ తద్-వ్యతిరిక్తార్థ-కల్పనా నిష్ప్రామాణికా। అతో విజ్ఞాన-మాత్రమ్ ఏవ తత్త్వమ్, న బాహ్యార్థో'స్తీతి॥

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— నాభావ ఉపలబ్ధేర్ ఇతి। జ్ఞానాతిరిక్తస్యార్థస్యాభావో వక్తుం న శక్యతే। కుతః। ఉపలబ్ధేః— జ్ఞాతుర్ ఆత్మనో'ర్థ-విశేష-వ్యవహార-యోగ్యతాపాదన-రూపేణ జ్ఞానస్యోపలబ్ధేః। ఏవమ్ ఏవ హి సర్వే లౌకికాః ప్రతియన్తి ఘటమ్ అహం జానామీతి। ఏవంరూపేణ సకర్మకేణ సకర్తృకేన జ్ఞా-ధాత్వ్-అర్థేన సర్వ-లోక-సాక్షికమ్ అపరోక్షమ్ అవభాసమానేనైవ జ్ఞాన-మాత్రమ్ ఏవ పరమార్థ ఇతి సాధయన్తః సర్వ-లోకోపహాసోపకరణం భవన్తీతి వేద-వాద-చ్ఛద్మ-ప్రచ్ఛన్న-బౌద్ధ-నిరాకరణే నిపుణతరం ప్రపఞ్చితమ్। యత్ తు— సహోపలమ్భ-నియమాద్ అభేదో నీల-తద్-ధియోర్ ఇతి, తత్ స్వ-వచన-విరుద్ధమ్, సాహిత్యస్యార్థ-భేద-హేతుకత్వాత్। తద్-అర్థ-వ్యవహార-యోగ్యతైక-స్వరూపస్య జ్ఞానస్య తేన సహోపలమ్భ-నియమస్ తస్మాద్ అవైలక్షణ్య-సాధనమ్ ఇతి చ హాస్యమ్। నిరన్వయ-వినాశినాం జ్ఞానానామ్ అనువర్తమాన-స్థిరాకార-విరహాద్ వాసనా చ దురుపపాదా। వినష్టేన పూర్వ-జ్ఞానేనానుత్పన్నమ్ ఉత్తర-జ్ఞానం కథం వాస్యతే। అతో జ్ఞాన-వైచిత్ర్యమ్ అప్య్ అర్థ-వైచిత్ర్య-కృతమ్ ఏవ। తత్-తద్-అర్థ-వ్యవహార-యోగ్యతాపాదన-రూపతయా సాక్షాత్ ప్రతీయమానస్య జ్ఞానస్య తత్-తద్-అర్థ-సమ్బన్ధాయత్తం తత్-తద్-అసాధారణ్యమ్। సమ్బన్ధశ్ చ సంయోగ-లక్షణః। జ్ఞానమ్ అపి హి ద్రవ్యమ్ ఏవ। ప్రభా-ద్రవ్యస్య ప్రదీప-గుణ-భూతస్యేవ జ్ఞానస్యాప్య్ ఆత్మ-గుణ-భూతస్య ద్రవ్యత్వమ్ అవిరుద్ధమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్। అతో న బాహ్యార్థాభావః॥౨౮॥

యత్ పరైః స్వప్న-జ్ఞాన-దృష్టాన్తేన జాగరిత-జ్ఞానానామ్ అపి నిరాలమ్బనత్వమ్ ఉక్తమ్; తత్రాహ—

౨౦౨ వైధర్మ్యాచ్ చ న స్వప్నాదివత్॥౨।౨।౨౯॥

స్వప్న-జ్ఞాన-వైధర్మ్యాజ్ జాగరిత-జ్ఞానానామ్ అర్థ-శూన్యత్వం న యుజ్యతే వక్తుమ్। స్వప్న-జ్ఞానాని హి నిద్రాది-దోష-దుష్ట-కరణ-జన్యాని, బాధితాని చ; జాగరిత-జ్ఞానాని తు తద్-విపరీతానీతి తేషాం న తత్-సామ్యమ్। సర్వేషాం చ జ్ఞానానామ్ అర్థ-శూన్యత్వే భవద్భిః సాధ్యో' ప్య్ అర్థో న సిధ్యతి, నిరాలమ్బనానుమానస్యాప్య్ అర్థ-శూన్యత్వాత్। తస్యార్థవత్త్వే జ్ఞానత్వస్యానైకాన్త్యాత్ సుతరామ్ అర్థ-శూన్యత్వాసిద్ధిః॥౨౮॥

౨౦౩ న భావో'నుపలబ్ధేః॥౨।౨।౨౯॥

న కేవలస్యార్థ-శూన్యస్య జ్ఞానస్య భావః సమ్భవతి। కుతః। క్వచిద్ అప్య్ అనుపలబ్ధేః। న హ్య్ అకర్తృకస్యాకర్మకస్య వా జ్ఞానస్య క్వచిద్ ఉపలబ్ధిః। స్వప్న-జ్ఞానాదిష్వ్ అపి నార్థ-శూన్యత్వమ్ ఇతి ఖ్యాతి-నిరూపణే ప్రతిపాదితమ్॥౨౯॥ ఇత్య్ ఉపలబ్ధ్య్-అధికరణమ్॥౪॥

అథ సర్వథానుపపత్త్య్-అధికరణమ్॥౫॥

౨౦౪ సర్వథానుపపత్తేశ్ చ॥౨।౨।౩౦॥

అత్ర సర్వ-శూన్య-వాదీ మాధ్యమికః ప్రత్యవతిష్ఠతే। శూన్య-వాద ఏవ హి సుగత-మత-కాష్ఠా। శిష్య-బుద్ధి-యోగ్యతానుగుణ్యేనార్థాభ్యుపగమాదినా క్షణికత్వాదయ ఉక్తాః। విజ్ఞానం బాహ్యార్థాశ్ చ సర్వే న సన్తి, శూన్యమ్ ఏవ తత్త్వమ్; అభావాపత్తిర్ ఏవ చ మోక్ష ఇత్య్ ఏవ బుద్ధస్యాభిప్రాయః। తద్ ఏవ హి యుక్తమ్, శూన్యస్యాహేతు-సాధ్యతయా స్వతః సిద్ధేః। సత ఏవ హి హేతుర్ అన్వేషణీయః। తచ్ చ సత్ భావాద్ అభావాచ్ చ నోత్పద్యతే; భావాత్ తావన్ న కస్యచిద్ ఉత్పత్తిర్ దృష్టా; న హి ఘటాదిర్ అనుపమృదితే పిణ్డాదికే జాయతే। నాప్య్ అభావాద్ ఉత్పత్తిః సమ్భవతి, నష్టే పిణ్డాదికే హ్య్ అభావాద్ ఉత్పద్యమానం ఘటాదికమ్ అభావాత్మకమ్ ఏవ స్యాత్। తథా స్వతః పరతశ్ చోత్పత్తిర్ న సమ్భవతి। స్వతః స్వోత్పత్తావ్ ఆత్మాశ్రయ-దోష-ప్రసఙ్గాత్, ప్రయోజనాభావాచ్ చ। పరతః పరోత్పత్తౌ పరత్వావిశేషాత్ సర్వేషాం సర్వేభ్య ఉత్పత్తి-ప్రసఙ్గః। జన్మాభావాద్ ఏవ వినాశస్యాప్య్ అభావః। అతః శూన్యమ్ ఏవ తత్త్వమ్। అతో జన్మ-వినాశ-సద్-అసద్-ఆదయో భ్రాన్తి-మాత్రమ్। న చ నిరధిష్ఠాన-భ్రమాసమ్భవాద్ భ్రమాధిష్ఠానం కిఞ్చిత్ పారమార్థికం తత్త్వమ్ ఆశ్రయితవ్యమ్, దోష-దోషాశ్రయత్వ-జ్ఞాతృత్వాద్య్-అపారమార్థ్యే'పి భ్రమోపపత్తివద్ అధిష్ఠానాపారమార్థ్యే'పి భ్రమోపపత్తేః। అతః శూన్యమ్ ఏవ తత్త్వమ్॥

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— సర్వథానుపపత్తేశ్ చేతి। సర్వథానుపపత్తేః సర్వ-శూన్యత్వం చ భవద్-అభిప్రేతం న సమ్భవతి। కిం భవాన్ సర్వం సద్ ఇతి వా ప్రతిజానీతే, అసద్ ఇతి వా, అన్యథా వా। సర్వథా తవాభిప్రేతం తుచ్ఛత్వం న సమ్భవతి; లోకే భావాభావ-శబ్దయోస్ తత్-ప్రతీత్యోశ్ చ విద్యమానస్యైవ వస్తునో'వస్థా-విశేష-గోచరత్వస్య ప్రతిపాదితత్వాత్। అతః సర్వం శూన్యమ్ ఇతి ప్రతిజానతా సర్వం సద్ ఇతి ప్రతిజానతేవ సర్వస్య విద్యమానస్యావస్థా-

విశేష-యోగిత్రైవ ప్రతిజ్ఞాతా భవతీతి భవద్-అభిమతా తుచ్చతా న కుతశ్చిద్ అపి సిధ్యతి। కిం చ కుతశ్చిత్ ప్రమాణాచ్ ఛూన్యత్వమ్ ఉపలభ్య శూన్యత్వం సిసాధయిషతా తస్య ప్రమాణస్య సత్యత్వమ్ అభ్యుపేత్య; తస్యాసత్యత్వే సర్వం సత్యం స్యాద్ ఇతి సర్వథా సర్వ-శూన్యత్వం చానుపపన్నమ్॥౩౦॥ ఇతి సర్వథానుపపత్త్య-అధికరణమ్॥౫॥

అథ ఏకస్మిన్న్ అసమ్భవాధికరణమ్॥౬॥

౨౦౫ నైకస్మిన్న్ అసమ్భవాత్॥౨।౨।౩౧॥

నిరస్తాః సౌగతాః। జైనా అపి పరమాణుకారణత్వాదికం జగతో వదన్తీత్య్ అనన్తరం జైన-పక్షః ప్రతిక్షిప్యతే। తే కిల మన్యన్తే— జీవాజీవాత్మకం జగద్ ఏతన్ నిరీశ్వరమ్; తచ్ చ షడ్-ద్రవ్యాత్మకమ్। తాని చ ద్రవ్యాణి జీవ-ధర్మాధర్మ-పుద్గల-కాలాకాశాఖ్యాని। తత్ర జీవాః— బద్ధాః, యోగ-సిద్ధాః, ముక్తాశ్ చేతి త్రి-విధాః। ధర్మో నామ గతిమతాం గతి-హేతు-భూతో ద్రవ్య-విశేషో జగద్-వ్యాపీ। అధర్మశ్ చ స్థితి-హేతు-భూతో వ్యాపీ। పుద్గలో నామ వర్ణ-గన్ధ-రస-స్పర్శవద్ ద్రవ్యమ్। తచ్ చ ద్వి-విధమ్— పరమాణు-రూపం, తత్-సఙ్ఘాత-రూపం చ పవన-జ్వలన-సలిల-ధరణీ-తను-భువనాదికమ్। కాలస్ త్వ్ అభూద్ అస్తి భవిష్యతీతి వ్యవహార-హేతుర్ అణురూపో ద్రవ్య-విశేషః। ఆకాశో'ప్య్ ఏకో'నన్త-ప్రదేశశ్ చ। తేషు చాణువ్యతిరిక్త-ద్రవ్యాణి పఞ్చాస్తికాయా ఇతి చ సఙ్గృహ్యన్తే— జీవాస్తికాయః; ధర్మాస్తికాయః, అధర్మాస్తికాయః, పుద్గలాస్తికాయః, ఆకాశాస్తికాయః, ఇతి। అనేక-దేశ-వర్తిని ద్రవ్యే'స్తికాయ-శబ్దః ప్రయుజ్యతే॥

జీవానాం మోక్షోపయోగినమ్ అపరమ్ అపి సఙ్గ్రహం కుర్వన్తి— జీవాజీవాస్రవ-బన్ధ-నిర్జర-సంవర-మోక్షా ఇతి। మోక్ష-సఙ్గ్రహేణ మోక్షోపాయశ్ చ గృహీతః। స చ సమ్యగ్-జ్ఞాన-దర్శన-చారిత్ర-రూపః। తత్ర జీవస్ తు జ్ఞాన-దర్శన-సుఖ-వీర్య-గుణః। అజీవశ్ చ జీవ-భోగ్య-వస్తు-జాతమ్। ఆస్రవస్ తద్-భోగోపకరణ-భూతమ్ ఇన్ద్రియాదికమ్। బన్ధశ్ చాష్ట-విధః— ఘాతి-కర్మ-చతుష్టయమ్ అఘాతి-కర్మ-చతుష్టయం చేతి। తత్రాద్యం జీవ-గుణానాం స్వాభావికానాం జ్ఞాన-దర్శన-వీర్య-సుఖానాం ప్రతిఘాతకరమ్। అపరం శరీర-సంస్థాన-తద్-అభిమాన-తత్-స్థితి-తత్-ప్రయుక్త-సుఖ-దుఃఖోపేక్షా-హేతు-భూతమ్। నిర్జరం మోక్ష-సాధనమ్ అర్హద్-ఉపదేశావగతం తపః। సంవరో నామేన్ద్రియ-నిరోధః సమాధిరూపః। మోక్షస్ తు నివృత్త-రాగాది-క్లేశస్య స్వాభావికాత్మ-స్వరూపావిర్భావః। పృథివ్య్-ఆది-హేతు-భూతాశ్ చాణవో వైశేషికాదీనామ్ ఇవ న చతుర్-విధాః। అపి త్వ్ ఏక-స్వభావాః। పృథివ్య్-ఆది-భేదస్ తు పరిణామ-కృతః। సర్వం చ వస్తు-జాతం సత్త్వాసత్త్వ-నిత్యత్వానిత్యత్వ-భిన్నత్వాభిన్నత్వాదిభిర్ అనైకాన్తికమ్ ఇచ్ఛన్తి— స్యాద్ అస్తి, స్యాన్ నాస్తి, స్యాద్ అస్తి చ నాస్తి చ, స్యాద్ అవక్తవ్యమ్, స్యాద్ అస్తి చావక్తవ్యం చ, స్యాన్ నాస్తి చావక్తవ్యం చ, స్యాద్ అస్తి చ నాస్తి చావక్తవ్యం చేతి సర్వత్ర సప్త-భఙ్గీ-నయావతారాత్। సర్వం వస్తు-జాతం ద్రవ్య-

పర్యాయాత్మకమ్ ఇతి ద్రవ్యాత్మనా సత్త్వైకత్వ-నిత్యత్వాద్య్ ఉపపాదయన్తి; పర్యాయాత్మనా చ తద్-విపరీతమ్। పర్యాయాశ్ చ ద్రవ్యస్యావస్థా-విశేషాః। తేషాం చ భావాభావ-రూపత్వాత్ సత్త్వాసత్త్వాదికం సర్వమ్ ఉపపన్నమ్ ఇతి॥

అత్రాభిధీయతే— నైకస్మిన్న్ అసమ్భవాద్ ఇతి। నైతద్ ఉపపద్యతే; కుతః। ఏకస్మిన్న్ అసమ్భవాత్— ఏకస్మిన్ వస్తున్య్ అస్తిత్వ-నాస్తిత్వాదేర్ విరుద్ధస్య చ్ఛాయా-తపవద్ యుగపద్ అసమ్భవాత్। ఏతద్ ఉక్తం భవతి— ద్రవ్యస్య తద్-విశేషణ-భూత-పర్యాయ-శబ్దాభిధేయావస్థా-విశేషస్య చ పృథక్ పదార్థత్వాన్ నైకస్మిన్ విరుద్ధ-ధర్మ-సమావేశః సమ్భవతీతి। తథా హి— ఏకేనాస్తిత్వాదినావస్థా-విశేషేణ విశిష్టస్య తదానీమ్ ఏవ న తద్-విపరీత-నాస్తిత్వాది-విశిష్టత్వం సమ్భవతి। ఉత్పత్తి-వినాశాఖ్య-పరిణామ-విశేషాస్పదత్వం చ ద్రవ్యస్యానిత్యత్వమ్, తద్-విపరీతం చ నిత్యత్వం తస్మిన్ కథం సమవైతి। విరోధి-ధర్మాశ్రయత్వం చ భిన్నత్వమ్, తద్-విపరీతం చాభిన్నత్వం కథం వా తస్మిన్ సమవైతి। యథాశ్వత్వ-మహిషత్వయోర్ యుగపద్ ఏకస్మిన్న్ అసమ్భవః। అయమ్ అర్థః పూర్వమ్ ఏవ భేదాభేద-వాది-నిరసన-సమయే— తత్ తు సమన్వయాద్ ఇత్య్ అత్ర ప్రపఞ్చితః। కాలస్య పదార్థ-విశేషణతయైవ ప్రతీతేస్ తస్య పృథగ్-అస్తిత్వనాస్తిత్వాదయో న వక్తవ్యాః; న చ పరిహర్తవ్యాః। కాలో'స్తి నాస్తీతి వ్యవహారో వ్యవహర్తౄణాం జాత్య-ఆద్య-అస్తిత్వ-నాస్తిత్వ-వ్యవహార-తుల్యః। జాత్య-ఆదయో హి ద్రవ్య-విశేషణతయైవ ప్రతీయన్త ఇతి పూర్వమ్ ఏవోక్తమ్। కథం పునర్ ఏకమ్ ఏవ బ్రహ్మ సర్వాత్మకమ్ ఇతి శ్రోత్రియైర్ ఉచ్యతే। సర్వ-చేతనాచేతన-శరీరత్వాత్ సర్వ-జ్ఞస్య సర్వ-శక్తేః సత్య-సఙ్కల్పస్య పురుషోత్తమస్యేత్య్ ఉక్తమ్। శరీర-శరీరిణోస్ తద్-ధర్మాణాం చాత్యన్త-వైలక్షణ్యమ్ అప్య్ ఉక్తమ్। కిం చ జీవాదీనాం షణ్ణాం ద్రవ్యాణామ్ ఏక-ద్రవ్య-పర్యాయత్వాభావాత్ తేషు ద్రవ్యైకత్వేన పర్యాయాత్మనా చైకత్వానేకత్వాదయో దురుపపాదాః। అథోచ్యేత— షడ్ ఏతాని ద్రవ్యాణి స్వకీయైః పర్యాయైః స్వేన స్వేన చాత్మనా తథా భవన్తీతి। ఏవమ్ అపి సర్వమ్ అనైకాన్తికమ్ ఇత్య్ అభ్యుపగమ-విరోధః, అన్యోన్య-తాదాత్మ్యాభావాత్। అతో న యుక్తమ్ ఇదం జైన-మతమ్। ఈశ్వరానధిష్ఠిత-పరమాణు-కారణ-వాదే పూర్వోక్త-దోషాస్ తథైవావతిష్ఠన్తే॥౩౧॥

౨౦౬ ఏవం చాత్మాకార్త్స్న్యమ్॥౨।౨।౩౨॥

ఏవం భవద్-అభ్యుపగమే సత్య్ ఆత్మనశ్ చాకార్త్స్న్యం ప్రసజ్యతే। జీవో'సఙ్ఖ్యాత-ప్రదేశో దేహ-పరిమాణ ఇతి హి భవతాం స్థితిః। తత్ర హస్త్య-ఆది-శరీరే'వస్థితస్యాత్మనస్ తతో న్యూన-పరిమాణే పిపీలికాది-శరీరే ప్రవిశతో'ల్ప-దేశ-వ్యాపిత్వేనాకార్త్స్న్యం ప్రసజ్యతే— అపరిపూర్ణతా ప్రసజ్యత ఇత్య్ అర్థః॥౩౨॥

అథ సఙ్కోచ-వికాస-ధర్మతయా ఆత్మనః పర్యాయ-శబ్దాభిధేయావస్థాన్తరాపత్త్యా విరోధః పరిహ్రియత ఇత్య్ ఉచ్యేత; తత్రాహ—

౨౦౭ న చ పర్యాయాద్ అప్య్ అవిరోధో వికారాదిభ్యః ॥౨।౨।౩౩॥

న చ సఙ్కోచ-వికాస-రూపావస్థన్తరాపత్త్యా విరోధః పరిహర్తుం శక్యతే, వికార-తత్-ప్రయుక్తానిత్యత్వాది-దోష-ప్రసక్తేర్ ఘటాది-తుల్యత్వ-ప్రసఙ్గాత్॥౩౩॥

౨౦౮ అన్త్యావస్థితేశ్ చోభయ-నిత్యత్వాద్ అవిశేషః॥౨।౨।౩౪॥

జీవస్య యద్ అన్త్యం పరిమాణం మోక్షావస్థా-గతమ్, తస్య పశ్చాద్ దేహాన్తర-పరిగ్రహాభావాద్ అవస్థితత్వాద్ ఆత్మనశ్ చ మోక్షావస్థస్య తత్-పరిమాణస్య చోభయోర్ నిత్యత్వాత్ తద్ ఏవ ఆత్మనః స్వాభావికం పరిమాణమ్ ఇతి పూర్వమ్ అపి తస్మాద్ అవిశేషః స్యాత్। అతో దేహ-పరిమాణత్వమ్ ఆత్మనో న స్యాద్ ఇత్య్ అసఙ్గతమ్ ఏవేదమ్ ఆర్హత-మతమ్॥౩౪॥ ఇత్య్ ఏకస్మిన్న్ అసమ్భవాధికరణమ్॥౬॥

అథ పశుపత్య-అధికరణమ్॥౭॥

౨౦౯ పత్యుర్ అసామఞ్జస్యాత్॥౨।౨।౩౫॥

కపిల-కణాద-సుగతార్హత-మతానామ్ అసామఞ్జస్యాద్ వేద-బాహ్యత్వాచ్ చ నిఃశ్రేయసార్థిభిర్ అనాదరణీయత్వమ్ ఉక్తమ్; ఇదానీం పశుపతి-మతస్య వేద-విరోధాద్ అసామఞ్జస్యాచ్ చ అనాదరణీయతోచ్యతే। తన్-మతానుసారిణశ్ చతుర్-విధాః— కాపాలాః కాలాముఖాః పాశుపతాః శైవాశ్ చేతి। సర్వే చైతే వేద-విరుద్ధాం తత్త్వ-ప్రక్రియామ్ ఐహికాముష్మిక-నిఃశ్రేయస-సాధన-కల్పనాశ్ చ కల్పయన్తి। నిమిత్తోపాదానయోర్ భేదం, నిమిత్త-కారణం చ పశుపతిమ్ ఆచక్షతే। తథా నిఃశ్రేయస-సాధనమ్ అపి ముద్రికా-షట్క-ధారణాదికమ్। యథాహుః కాపాలాః— ముద్రికా-షట్క-తత్త్వ-జ్ఞః పర-ముద్రా-విశారదః। భగాసన-స్థమ్ ఆత్మానం ధ్యాత్వా నిర్వాణమ్ ఋచ్ఛతి॥ కణ్ఠికా రుచకం చైవ కుణ్డలం చ శిఖా-మణిః। భస్మ యజ్ఞోపవీతం చ ముద్రా-షట్కం ప్రచక్షతే॥ ఆభిర్ముద్రిత-దేహస్ తు న భూయ ఇహ జాయతే, ఇత్య్ ఆదికమ్। తథా కాలాముఖా అపి కపాల-పాత్ర-భోజన-శవ-భస్మ-స్నాన-తత్-ప్రాశన-లగుడ-ధారణ-సురా-కుమ్భ-స్థాపన-తద్-ఆధార-దేవ-పూజాదికమ్ ఐహికాముష్మిక-సకల-ఫల-సాధనమ్ అభిదధతి। రుద్రాక్ష-కఙ్కణం హస్తే జటా చైకా చ మస్తకే। కపాలం భస్మనా స్నానమ్ ఇత్య్ ఆది చ ప్రసిద్ధం శైవాగమేషు। తథా కేనచిత్ క్రియా-విశేషేణ విజాతీయానామ్ అపి బ్రాహ్మణ్య-ప్రాప్తిమ్ ఉత్తమాశ్రమ-ప్రాప్తిం చాహుః— దీక్షా-ప్రవేశ-మాత్రేణ బ్రాహ్మణో భవతి క్షణాత్। కాపాలం వ్రతమ్ ఆస్థాయ యతిర్ భవతి మానవః, ఇతి॥

తత్రేదమ్ ఉచ్యతే— పత్యుర్ అసామఞ్జస్యాద్ ఇతి। నైకస్మిన్న్ అసమ్భవాద్ ఇత్య్ అతో నేత్య్ అనువర్తతే। పత్యుః— పశుపతేః, మతం నాదరణీయమ్। కుతః। అసామఞ్జస్యాత్। అసామఞ్జస్యం చాన్యోన్య-వ్యాఘాతాద్ వేద-విరోధాచ్ చ। ముద్రికా-షట్క-ధారణ-భగాసన-

స్థాత్మ-ధ్యాన-సురా-కుమ్భ-స్థాపన-తత్-స్థ-దేవతార్చన-గూఢాచార-శ్మశాన-భస్మ-స్నాన-ప్రణవ-పూర్వాభిధ్యానాన్యన్యోన్య-విరుద్ధాని। వేద-విరుద్ధం చేదం తత్త్వ-పరికల్పనమ్ ఉపాసనమ్ ఆచారశ్ చ। వేదాః ఖలు పర బ్రహ్మ నారాయణమ్ ఏవ జగన్-నిమిత్తమ్ ఉపాదానం చ వదన్తి— నారాయణః పరం బ్రహ్మ తత్త్వం నారాయణః పరః। నారాయణ పరో జ్యోతిర్ ఆత్మా నారాయణః పరః తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి, సో'కామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తద్ ఆత్మానం స్వయమ్ అకురుత, ఇత్య్ ఆదయః। పర-బ్రహ్మ-భూత-పరమ-పురుష-వేదనమ్ ఏవ చ మోక్ష-సాధనమ్ ఉపాసనం వదన్తి— వేదాహమ్ ఏతం పురుషం మహాన్తమ్, ఆదిత్య-వర్ణం తమసస్ తు పారే, తమ్ ఏవం విద్వాన్ అమృత ఇహ భవతి, నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే, ఇత్య్ ఆదినా ఏకతాం గతాః సర్వే వేదాన్తాః। తద్ ఇతికర్తవ్యతా-భూతం కర్మ చ వేద-విహిత-వర్ణాశ్రమ-సమ్బన్ధి యజ్ఞాదికమ్ ఏవ వదన్తి— తమ్ ఏతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసానాశకేన ఏతమ్ ఏవ లోకమ్ ఇచ్ఛన్తః ప్రవాజినః ప్రవ్రజన్తి, ఇత్య్ ఆదయః। కేవల-పర-తత్త్వ-ప్రతిపాదన-పర-నారాయణానువాక-సిద్ధ-తత్త్వ-పరాః కేషుచిద్ ఉపాసనాది-విధి-పరేషు వాక్యేషు శ్రుతాః ప్రజాపతి-శివేన్ద్రాకాశ-ప్రాణాది-శబ్దా ఇతి శాస్త్ర-దృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవద్ ఇత్య్ అత్ర ప్రతిపాదితమ్। తథా— ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్ న బ్రహ్మా నేశానః, ఇత్య్ ఆరభ్య, స ఏకాకీ న రమత, ఇతి సృష్టి-వాక్యోదితం స్రష్టారం నారాయణమ్ ఏవ సమాన-ప్రకరణ-స్థాః, సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఇత్య్ ఆదిషు సాధారణాః సబ్రహ్మాత్మాది-శబ్దాః ప్రతిపాదయన్తీతి— జన్మాద్య్ అస్య యతః, ఇత్య్ అత్ర ప్రతిపాదితమ్। అతో వేద-విరుద్ధ-తత్త్వోపాసనానుష్ఠానాభిధానాత్ పశుపతి-మతమ్ అనాదరణీయమ్ ఏవ॥౩౫॥

౨౧౦ ఆధిష్ఠానానుపపత్తేశ్ చ॥౨।౨।౩౬॥

వేద-బాహ్యానామ్ అనుమానాద్ ధి కేవల-నిమిత్తేశ్వర-కల్పనా। తథా సతి దృష్టానుసారేణ కులాలాదివద్ అధిష్ఠానం కర్తవ్యమ్; న చ కులాలాదేర్ మృద్-ఆద్య్-అధిష్ఠానవత్ పశుపతేర్ నిమిత్త-భూతస్య ప్రధానాధిష్ఠానమ్ ఉపపద్యతే, అశరీరత్వాత్; సశరీరాణామ్ ఏవ హి కులాలాదీనామ్ అధిష్ఠాన-శక్తిర్ దృష్టా। న చేశ్వరస్య సశరీరత్వమ్ అభ్యుపగన్తవ్యమ్; తచ్-ఛరీరస్య సావయవస్య నిత్యత్వే అనిత్యత్వే చ, శాస్త్ర-యోనిత్వాద్ ఇత్య్ అత్ర దోషస్యోక్తత్వాత్॥౩౬॥

౨౧౧ కరణవచ్ చేన్ న భోగాదిభ్యః॥౨।౨।౩౭॥

యథా భోక్తుర్ జీవస్య కరణ-కలేవరాద్య్-అధిష్ఠానమ్ అశరీరస్యైవ దృశ్యతే; తద్వన్ మహేశ్వరస్యాప్య్ అశరీరస్య చ ప్రధానాధిష్ఠానమ్ ఉపపద్యత ఇతి చేన్ న; భోగాదిభ్యః— పుణ్య-పాప-రూప-కర్మ-ఫల-భోగార్థం పుణ్య-పాప-రూపాదృష్ట-కారితం హి తద్-అధిష్ఠానమ్; తద్వత్ పశుపతేర్ అపి పుణ్య-పాప-రూపాదృష్టవత్తయా తత్-ఫల-భోగాది సర్వం ప్రసజ్యేత; అతో నాధిష్ఠాన-సమ్భవః॥౩౭॥

౨౧౨ అన్తవత్త్వమ్ అసర్వజ్ఞతా వా ॥౨।౨।౩౮॥

వా-శబ్దశ్ చార్థే; పశుపతేః పుణ్య-పాప-రూపాదృష్టవత్త్వే జీవవద్ అన్తవత్త్వం సృష్టి-సంహారాద్య్-ఆస్పదత్వమ్ అసర్వజ్ఞతా చ స్యాద్ ఇత్య్ అనాదరణీయమ్ ఏవేదం మతమ్। విరోధే త్వ్ అనపేక్షం స్యాత్, ఇత్య్ ఆదినా వేద-విరుద్ధస్యానాదరణీయత్వే సిద్ధే'పి పశుపతి-మతస్య వేద-విరుద్ధతాఖ్యాపనార్థం, పత్యుర్ అసామఞ్జస్యాద్ ఇతి పునర్ ఆరమ్భః। యద్య్ అపి పాశుపత-శైవయోర్ వేదావిరోధిన ఇవ కేచన ధర్మాః ప్రతీయన్తే తథాపి వేద-విరుద్ధ-నిమిత్తోపాదాన-భేద-కల్పనాపరావర-తత్త్వ-వ్యత్యయ-కల్పనా-మూలత్వాత్ సర్వమ్ అసమఞ్జసమ్ ఏవేత్య్ అసామఞ్జస్యాద్ ఇత్య్ ఉక్తమ్॥౩౮॥

ఇతి పశుపత్య్-అధికరణమ్॥౭॥

అథోత్పత్త్య్-అసమ్భవాధికరణమ్॥౮॥

౨౧౩ ఉత్పత్త్య్-అసమ్భవాత్॥౨।౨।౩౯॥

కపిలాది-తన్త్ర-సామాన్యాద్ భగవద్-అభిహిత-పరమ-నిఃశ్రేయస-సాధనావబోధిని పఞ్చరాత్ర-తన్త్రే'ప్య్ అప్రామాణ్యమ్ ఆశఙ్క్య నిరాక్రియతే। తత్రైవమ్ ఆశఙ్క్యతే—పరమ-కారణాత్ పరబ్రహ్మ-భూతాద్ వాసుదేవాత్ సఙ్కర్షణో నామ జీవో జాయతే, సఙ్కర్షణాత్ ప్రద్యుమ్న-సంజ్ఞం మనో జాయతే, తస్మాద్ అనిరుద్ధ-సంజ్ఞో'హఙ్కారో జాయత ఇతి హి భాగవత-ప్రక్రియా। అత్ర జీవస్యోత్పత్తిః శ్రుతి-విరుద్ధా ప్రతీయతే; శ్రుతయో హి జీవస్యానాదిత్వం వదన్తి— న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్, ఇత్య్ ఆద్యాః॥౩౯॥

౨౧౪ న చ కర్తుః కరణమ్॥౨।౨।౪౦॥

సఙ్కర్షణాత్ ప్రద్యుమ్న-సంజ్ఞం మనో జాయతే ఇతి కర్తుర్ జీవాత్, కరణస్య మనస ఉత్పత్తిర్ న సమ్భవతి, ఏతస్మాజ్ జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ, ఇతి పరస్మాద్ ఏవ బ్రహ్మణో మనసో'ప్య్ ఉత్పత్తి-శ్రుతేః। అతః శ్రుతి-విరుద్ధార్థ-ప్రతిపాదనాద్ అస్యాపి తన్త్రస్య ప్రామాణ్యం ప్రతిషిధ్యత ఇతి॥౪౦॥

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే—

౨౧౫ విజ్ఞానాది-భావే వా తద్-అప్రతిషేధః॥౨।౨।౪౧॥

వా-శబ్దాత్ పక్షో విపరివర్తతే; విజ్ఞానం చాది చేతి పరబ్రహ్మ విజ్ఞానాది। సఙ్కర్షణ-ప్రద్యుమ్నానిరుద్ధానామ్ అపి పరబ్రహ్మ-భావే సతి తత్-ప్రతిపాదన-పరస్య శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం న ప్రతిషిధ్యతే। ఏతద్ ఉక్తం భవతి— భాగవత-ప్రక్రియామ్ అజానతామ్ ఇదం చోద్యం యజ్ జీవోత్పత్తిర్ విరుద్ధాభిహితేతి। వాసుదేవాఖ్యం పరం బ్రహ్మైవాశ్రిత-వత్సలం

స్వాశ్రిత-సమాశ్రయణీయత్వాయ స్వేచ్ఛయా చతుర్ధావతిష్ఠత ఇతి హి తత్-ప్రక్రియా। యథా పౌష్కర-సంహితాయాం— కర్తవ్యత్వేన వై యత్ర చాతురాత్మ్యమ్ ఉపాస్యతే। క్రమాగతైః స్వ-సంజ్ఞాభిర్ బ్రాహ్మణైర్ ఆగమం తు తత్, ఇత్య్ ఆది। తచ్ చ చాతురాత్మ్యోపాసనం వాసుదేవాఖ్య-పరబ్రహ్మోపాసనమ్ ఇతి సాత్త్వత-సంహితాయామ్ ఉక్తం— బ్రాహ్మణానాం హి సద్-బ్రహ్మ-వాసుదేవాఖ్య-యాజినామ్। వివేక-దం పరం శాస్త్రం బ్రహ్మోపనిషదం మహత్, ఇతి। తద్ ధి వాసుదేవాఖ్యం పరం బ్రహ్మ సమ్పూర్ణ-షాడ్గుణ్య-వపుః సూక్ష్మ-వ్యూహ-విభవ-భేద-భిన్నం యథాధికారం భక్తైర్ జ్ఞాన-పూర్వేణ కర్మణా అభ్యర్చితం సమ్యక్ ప్రాప్యతే। విభవార్చనాద్ వ్యూహం ప్రాప్య వ్యూహార్చనాత్ పరం బ్రహ్మ వాసుదేవాఖ్యం సూక్ష్మం ప్రాప్యత ఇతి వదన్తి। విభవో హి నామ రామ-కృష్ణాది-ప్రాదుర్భావ-గణః। వ్యూహో వాసుదేవ-సఙ్కర్షణ-ప్రద్యుమ్నానిరుద్ధ-రూపశ్ చతుర్-వ్యూహః। సూక్ష్మం తు కేవల-షాడ్గుణ్య-విగ్రహం వాసుదేవాఖ్యం పరబ్రహ్మ। యథా పౌష్కరే— యస్మాత్ సమ్యక్ పరం బ్రహ్మ వాసుదేవాఖ్యమ్ అవ్యయమ్। అస్మాద్ అవాప్యతే శాస్త్రాజ్ జ్ఞాన-పూర్వేణ కర్మణా, ఇత్య్ ఆది। అతః సఙ్కర్షణాదీనామ్ అపి పరస్యైవ బ్రహ్మణః స్వేచ్ఛా-విగ్రహ-రూపత్వాత్, అజాయమానో బహుధా విజాయత ఇతి శ్రుతి-సిద్ధస్యైవాశ్రిత-వాత్సల్య-నిమిత్త-స్వేచ్ఛా-విగ్రహ-సఙ్గ్రహ-రూప-జన్మనో'భిధానాత్ తద్-అభిధాయి-శాస్త్ర-ప్రామాణ్యస్యాప్రతిషేధ ఇతి। తత్ర జీవ-మనో-'హఙ్కార-తత్త్వానామ్ అధిష్ఠాతారః సఙ్కర్షణ-ప్రద్యుమ్నానిరుద్ధా ఇతి తేషామ్ ఏవ జీవాది-శబ్దైర్ అభిధానమ్ అవిరుద్ధమ్; యథా ఆకాశ-ప్రాణాది-శబ్దైర్ బ్రహ్మణో' భిధానమ్॥౪౧॥

౨౧౬ విప్రతిషేధాచ్ చ॥౨।౨।౪౨॥

విప్రతిషిద్ధా హి జీవోత్పత్తిస్ తస్మిన్న్ అపి తన్త్రే; యథోక్తం పరమ-సంహితాయామ్— అచేతనా పరార్థా చ నిత్యా సతత-విక్రియా। త్రి-గుణా కర్మిణాం క్షేత్రం ప్రకృతే రూపమ్ ఉచ్యతే॥ వ్యాప్తి-రూపేణ సమ్బన్ధస్ తస్యాశ్ చ పురుషస్య చ। స హ్య్ అనాదిర్ అనన్తశ్ చ పరమార్థేన నిశ్చితః, ఇతి। ఏవం సర్వాస్వ్ అపి సంహితాసు జీవస్య నిత్యత్వ-వచనాజ్ జీవ-స్వరూపోత్పత్తిః పఞ్చరాత్ర-తన్త్రే ప్రతిషిద్ధైవ। జన్మ-మరణాది-వ్యవహారస్ తు లోక-వేదయోర్ జీవస్య యథోపపద్యతే, తథా— నాత్మా శ్రుతేర్ ఇత్య్ అత్ర వక్ష్యతే। అతో జీవస్యోత్పత్తిస్ తత్రాపి ప్రతిషిద్ధైవేతి జీవోత్పత్తి-వాద-నిమిత్తాప్రామాణ్య-శఙ్కా దూరోత్సారితా।

యశ్ చైష కేషాఞ్చిద్ ఉద్ఘోషః— సాఙ్గేషు వేదేషు నిష్ఠామ్ అలభమానః శాణ్డిల్యః పఞ్చరాత్ర-శాస్త్రమ్ అధీతవాన్ ఇతి సాఙ్గేషు వేదేషు పురుషార్థ-నిష్ఠా న లబ్ధేతి వచనాద్ వేద-విరుద్ధమ్ ఏవేదం తన్త్రమ్ ఇతి, సో'ప్య్ అనాఘ్రాత-వేద-వచసామ్ అనాకలిత-తద్-ఉపబృంహణ-న్యాయ-కలాపానాం శ్రద్ధా-మాత్ర-విజృమ్భితః। యథా— ప్రాతః ప్రాతర్ అనృతం తే వదన్తి పురోదయాజ్ జుహ్వతి యే'గ్నిహోత్రమ్ ఇత్య్ అనుదిత-హోమ-నిన్దా ఉదిత-హోమ-ప్రశంసార్థేత్య్ ఉక్తమ్; యథా చ భూమ-విద్యా-ప్రక్రమే నారదేన— ఋగ్-వేదం భగవో'ధ్యేమి

యజుర్-వేదం సామ-వేదమ్ ఆథర్వణం చతుర్థమ్ ఇతిహాస-పురాణం పఞ్చమమ్ ఇత్య్ ఆరభ్య సర్వం విద్యా-స్థానమ్ అభిధాయ, సోఽహం భగవో మన్త్ర-విద్ ఏవాస్మి నాత్మవిత్, ఇతి భూమ-విద్యా-వ్యతిరిక్తాసు సర్వాసు విద్యా-స్వాత్మ-వేదనాలాభ-వచనం వక్ష్యమాణ-భూమ-విద్యా-ప్రశంసార్థం కృతమ్। అథవా అస్య నారదస్య సాఙ్గేషు వేదేషు యత్ పర-తత్త్వం ప్రతిపాద్యతే, తద్-అలాభ-నిమిత్తోఽయం వాదః; ఏవమ్ ఏవ శాణ్డిల్యస్యేతి, పశ్చాద్ వేదాన్త-వేద్య-వాసుదేవాఖ్య-పరబ్రహ్మ-తత్త్వాభిధానాద్ అవగమ్యతే॥

తథా వేదార్థస్య దుర్జ్ఞానతయా సుఖావబోధార్థః శాస్త్రారమ్భః పరమ-సంహితాయామ్ ఉచ్యతే। అధీతా భగవన్ వేదాః సాఙ్గోపాఙ్గాః సవిస్తరాః। శ్రుతాని చ మయాఙ్గాని వాకో-వాక్యయుతాని చ। న చైతేషు సమస్తేషు సంశయేన వినా క్వచిత్। శ్రేయో-మార్గం ప్రపశ్యామి యేన సిద్ధిర్ భవిష్యతి, ఇతి। వేదాన్తేషు యథా సారం సఙ్గృహ్య భగవాన్ హరిః। భక్తానుకమ్పయా విద్వాన్ సఞ్చిక్షేప యథాసుఖమ్, ఇతి చ। అతః స భగవాన్ వేదైక-వేద్యః పరబ్రహ్మాభిధానో వాసుదేవో నిఖిల-హేయ-ప్రత్యనీక-కల్యాణైకతానానన్త-జ్ఞానానన్దాద్య-అపరిమితోదార-గుణ-సాగరః సత్య-సఙ్కల్పశ్ చాతువర్ణ్య-చాతురాశ్రమ్య-వ్యవస్థయావస్థితాన్ ధర్మార్థ-కామ-మోక్షాఖ్య-పురుషార్థాభిముఖాన్ భక్తాన్ అవలోక్యాపార-కారుణ్య-సౌశీల్య-వాత్సల్యౌదార్య-మహోదధిః స్వ-స్వరూప-స్వ-విభూతి-స్వారాధన-తత్-ఫల-యాథాత్మ్యావబోధినో వేదాన్ ఋగ్-యజుః సామాథర్వ-భేద-భిన్నాన-పరిమిత-శాఖాన్ విధ్య-అర్థవాద-మన్త్ర-రూపాన్ స్వేతర-సకల-సుర-నర-దురవగాహాంశ్ చావధార్య తద్-అర్థ-యాథాత్మ్యావబోధి పఞ్చరాత్ర-శాస్త్రం స్వయమ్ ఏవ నిరమిమీతేతి నిరవద్యమ్॥

యత్ తు పరైః సూత్ర-చతుష్టయం కస్యచిద్ విరుద్ధాంశస్య ప్రామాణ్య-నిషేధ-పరం వ్యాఖ్యాతమ్। తత్ సూత్రాక్షరాననుగుణమ్, సూత్ర-కారాభిప్రాయ-విరుద్ధం చ। తథా హి— సూత్ర-కారేణ వేదాన్త-న్యాయాభిధాయీని సూత్రాణ్య్ అభిధాయ వేదోపబృంహణాయ చ భారత-సంహితాం శత-సహస్రికాం కుర్వతా మోక్షధర్మే జ్ఞాన-కాణ్డేఽభిహితం— గృహస్థో బ్రహ్మచారీ చ వానప్రస్థోఽథ భిక్షుకః। య ఇచ్ఛేత్ సిద్ధిమ్ ఆస్థాతుం దేవతాం కాం యజేత సః, ఇత్య్ ఆరభ్య మహతా ప్రబన్ధేన పఞ్చరాత్ర-శాస్త్ర-ప్రక్రియాం ప్రతిపాద్య, ఇదం శత-సహస్రాద్ ధి భారతాఖ్యాన-విస్తరాత్। ఆవిధ్య మతి-మన్థానం దధ్నో ఘృతమ్ ఇవోద్ధృతమ్। నవనీతం యథా దధ్నో ద్వి-పదాం బ్రాహ్మణో యథా। ఆరణ్యకం చ వేదభ్య ఓషధీభ్యో యథామృతమ్॥ ఇదం మహోపనిషదం చతుర్-వేద-సమన్వితమ్। సాఙ్ఖ్య-యోగ-కృతాన్తేన పఞ్చరాత్రానుశబ్దితమ్॥ ఇదం శ్రేయ ఇదం బ్రహ్మ ఇదం హితమ్ అనుత్తమమ్। ఋగ్-యజుః-సామభిర్ జుష్టమ్ అథర్వాఙ్గిరసైస్ తథా। భవిష్యతి ప్రమాణం వా ఏతద్ ఏవానుశాసనమ్, ఇతి। సాఙ్ఖ్య-యోగ-శబ్దాభ్యాం జ్ఞాన-యోగ-కర్మ-యోగావభిహితౌ; యథోక్తంఇ— జ్ఞాన-యోగేన సాఙ్ఖ్యానాం కర్మ-యోగేన యోగినామ్ ఇతి। భీష్మ-పర్వణ్య్ అపి— బ్రాహ్మణైః క్షత్రియైర్ వైశ్యః శూద్రైశ్ చ కృత-లక్షణైః। అర్చనీయశ్ చ సేవ్యశ్ చ పూజనీయశ్ చ మాధవః। సాత్త్వతం విధిమ్ ఆస్థాయ గీతః సఙ్కర్షణేన యః, ఇతి। కథమ్ అవబ్రువాణో

బాదరాయణో వేద-విద్ అగ్రేసరో వేదాన్త-వేద్య-పరబ్రహ్మ-భూత-వాసుదేవోపాసనార్చనాది-ప్రతిపాదన-పరస్య సాత్త్వత-శాస్త్రస్యాప్రామాణ్యం బ్రూయాత్।

నను చ— సాఙ్ఖ్యం యోగః పఞ్చరాత్రం వేదాః పాశుపతం తథా। కిమ్ ఏతాన్య్ ఏక-నిష్ఠాని పృథగ్ నిష్ఠాని వా మునే, ఇత్య్ ఆదినా సాఙ్ఖ్యాదీనామ్ అప్య్ ఆదరణీయతోచ్యతే। శారీరకే తు సాఙ్ఖ్యాదీని ప్రతిషిధ్యన్తే। అత ఇదమ్ అపి తన్త్రం తత్-తుల్యమ్। నేత్యుచ్యతే, యతస్ తత్రాపీమమ్ ఏవ శారీరకోక్తం న్యాయమ్ అవతారయతి। కిమ్ ఏతాన్య్ ఏక-నిష్ఠాని పృథగ్ నిష్ఠాని వేతి ప్రశ్నస్యాయమ్ అర్థః— కిం సాఙ్ఖ్య-యోగ-పాశుపత-వేద-పఞ్చరాత్రాణ్య్ ఏక-తత్త్వ-ప్రతిపాదన-పరాణి, పృథక్-తత్త్వ-ప్రతిపాదన-పరాణి వా। యద్యేక-తత్త్వ-ప్రతిపాదన-పరాణి, కిం తద్ ఏకం తత్త్వమ్। యదా తు పృథక్-తత్త్వ-ప్రతిపాదన-పరాణి, తదైషాం పరస్పరం విరుద్ధార్థ-ప్రతిపాదన-పరత్వాద్ వస్తుని వికల్పాసమ్భవాచ్ చైకమ్ ఏవ ప్రమాణమ్ అఙ్గీకరణీయమ్, కిం తద్ ఏకమ్ ఇతి। అస్యోత్తరం బ్రువన్— జ్ఞానాన్యేతాని రాజర్షే విద్ధి నానా-మతాని వై। సాఙ్ఖ్యస్య వక్తా కపిలః, ఇత్య్ ఆరభ్య సాఙ్ఖ్య-యోగ-పాశుపతానాం కపిల-హిరణ్యగర్భ-పశుపతి-కృతత్వేన పౌరుషేయత్వం ప్రతిపాద్య— అవాన్తరతపా నామ వేదాచార్యః స ఉచ్యతే, ఇతి వేదానామ్ అపౌరుషేయత్వమ్ అభిధాయ, పఞ్చరాత్రస్య కృత్స్నస్య వక్తా నారాయణః స్వయమ్ ఇతి పఞ్చరాత్ర-తన్త్రస్య వక్తా నారాయణః స్వయమ్ ఏవేత్య్ ఉక్తవాన్।

ఏవం వదతశ్ చాయమ్ ఆశయః— పౌరుషేయాణాం హి తన్త్రాణాం పరస్పర-విరుద్ధ-వస్తు-వాదితయా అపౌరుషేయత్వేన నిరస్త-ప్రమాదాది-నిఖిల-దోష-గన్ధ-వేద-వేద్య-వస్తు-విరుద్ధాభిధాయిత్వాచ్ చ యథావస్థిత-వస్తుని ప్రామాణ్యం దుర్లభమ్; వేద-వేద్యశ్ చ పరబ్రహ్మ-భూతో నారాయణః; అతస్ తత్-తత్-తన్త్రాభిహిత-ప్రధాన-పురుష-పశుపతి-ప్రభృతి-తత్త్వస్య వేదాన్త-వేద్య-పరబ్రహ్మ-భూత-నారాయణాత్మకతయైవ వస్తుత్వమ్ అభ్యుపగమనీయమ్ ఇతి। తద్ ఇదమ్ ఆహ చ— సర్వేషు చ నృప-శ్రేష్ఠ జ్ఞానేష్వ్ ఏతేషు దృశ్యతే। యథాగమం యథాన్యాయం నిష్ఠా నారాయణః ప్రభుః, ఇతి। యథాగమం యథాన్యాయమ్ ఇతి న్యాయానుగృహీత-తత్-తద్-ఆగమోక్తం వస్తు పరామృశతో నారాయణ ఏవ సర్వస్య వస్తునో నిష్ఠేతి దృశ్యతే, అబ్రహ్మాత్మకతయా తత్-తత్-తన్త్రాభిహితానాం తత్త్వానాం— సర్వం ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ, విశ్వం నారాయణః, ఇత్య్ ఆదినా సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకతామ్ అనుసన్దధానస్య నారాయణ ఏవ నిష్ఠేతి ప్రతీయత ఇత్య్ అర్థః। అతో వేదాన్త-వేద్యః పరబ్రహ్మ-భూతో నారాయణః స్వయమ్ ఏవ పఞ్చరాత్రస్య కృత్స్నస్య వక్తేతి, తత్-స్వరూప-తద్-ఉపాసనాభిధాయి తత్ తన్త్రమ్ ఇతి చ తస్మిన్న్ ఇతర-తన్త్ర-సామాన్యం న కేనచిద్ ఉద్భావయితుం శక్యమ్। అతస్ తత్రైవేదమ్ ఉచ్యతే— ఏవమ్ ఏకం సాఙ్ఖ్య-యోగం వేదారణ్యకమ్ ఏవ చ। పరస్పరాఙ్గాన్య్ ఏతాని పఞ్చరాత్రం తు కథ్యతే, ఇతి। సాఙ్ఖ్యం చ యోగశ్ చ సాఙ్ఖ్య-యోగమ్, వేదాశ్ చారణ్యకాని చ వేదారణ్యకమ్, పరస్పరాఙ్గాన్య్ ఏతాన్య్ ఏక-తత్త్వ-ప్రతిపాదన-పరతయైకీభూతాన్య్ ఏకం పఞ్చరాత్రమ్ ఇతి కథ్యతే।

ఏతద్ ఉక్తం భవతి— సాఙ్ఖ్యోక్తాని పఞ్చ-వింశతి-తత్త్వాని, యోగోక్తం చ యమ-నియమాద్య్-ఆత్మకం యోగమ్, వేదోదిత-కర్మ-స్వరూపాణ్య్ అఙ్గీకృత్య తత్త్వానాం బ్రహ్మాత్మకత్వం, యోగస్య చ బ్రహ్మోపాసన-ప్రకారత్వం కర్మణాం చ తద్-ఆరాధన-రూపతామ్ అభిదధతి బ్రహ్మ-స్వరూపం ప్రతిపాదయన్త్య్ ఆరణ్యకాని। ఏతద్ ఏవ పరేణ బ్రహ్మణా నారాయణేన స్వయమ్ ఏవ పఞ్చరాత్ర-తన్త్రే విశదీకృతమ్ ఇతి। శారీరకే చ సాఙ్ఖ్యోక్త-తత్త్వానామ్ అబ్రహ్మాత్మకతా-మాత్రం నిరాకృతమ్; న స్వరూపమ్। యోగ-పాశుపతయోశ్ చేశ్వరస్య కేవల-నిమిత్త-కారణతా, పరావర-తత్త్వ-విపరీత-కల్పనా, వేద-బహిష్కృతాచారో నిరాకృతః; న యోగ-స్వరూపమ్, పశుపతి-స్వరూపం చ। అతః— సాఙ్ఖ్యం యోగః పఞ్చరాత్రం వేదాః పాశుపతం తథా। ఆత్మ-ప్రమాణాన్య్ ఏతాని న హన్తవ్యాని హేతుభిః, ఇత్య్ అపి తత్-తద్-అభిహిత-తత్-తత్-స్వరూప-మాత్రమ్ అఙ్గీకార్యమ్; జిన-సుగతాభిహిత-తత్త్వవత్ సర్వం న బహిష్కార్యమ్ ఇత్య్ ఉచ్యతే, యథాగమం యథాన్యాయం నిష్ఠా నారాయణః ప్రభుర్ ఇత్య్ అనేనైకార్థ్యాత్॥౪౨॥ ఇత్య్ ఉత్పత్త్య్-అసమ్భవాధికరణమ్॥౮॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-విరచితే శ్రీ-శారీరక-మీమాంసా-భాష్యే ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః॥౨॥

ద్వితీయాధ్యాయే

తృతీయః పాదః

వియద్-అధికరణమ్॥౧॥

౨౧౭ న వియదశ్రుతేః॥౨।౩।౧॥

సాఙ్ఖ్యాది-వేద-బాహ్య-తన్త్రాణాం న్యాయాభాస-మూలతయా విప్రతిషేధాచ్ చాసామఞ్జస్యమ్ ఉక్తమ్। ఇదానీం స్వ-పక్షస్య విప్రతిషేధాది-దోష-గన్ధాభావ-ఖ్యాపనాయ బ్రహ్మ-కార్యతయాభిమత-చిద్-అచిద్-ఆత్మక-ప్రపఞ్చస్య కార్యతా-ప్రకారో విశోధ్యతే। తత్ర వియద్ ఉత్పద్యతే న వేతి సంశయ్యతే। కిం యుక్తమ్। న వియద్ ఉత్పద్యత ఇతి। కుతః। అశ్రుతేః; సమ్భావితస్య హి శ్రవణ-సమ్భవః; అసమ్భావితస్య తు గగన-కుసుమ-వియద్-ఉత్పత్త్య్-ఆదేః శబ్దాభిధేయత్వం న సమ్భవతి। న ఖలు నిరవయవస్య సర్వ-గతస్యాకాశస్య ఆత్మన ఇవోత్పత్తిర్ నిరూపయితుం శక్యతే। అత ఏవ చోత్పత్త్య్-అసమ్భవాచ్ ఛాన్దోగ్యే సృష్టి-ప్రకరణే

తేజః-ప్రభృతీనామ్ ఏవోత్పత్తిర్ ఆమ్నాయతే— తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్ తేజో'సృజతేతి। తైత్తిరీయకాథర్వణాదిషు— తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః, ఏతస్మాజ్ జాయతే ప్రాణో మనః-సర్వేన్ద్రియాణి చ, ఖం వాయుర్ జ్యోతిర్ ఆపః, ఇత్య్ ఆదిషు శ్రూయమాణా వియద్-ఉత్పత్తిర్ అర్థ-విరోధాద్ బాధ్యత ఇతి ॥౧॥

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే—

౨౧౮ అస్తి తు ॥౨।౩।౨॥

అస్తి త్వ్ ఆకాశస్యోత్పత్తిః। అతీన్ద్రియార్థ-విషయా హి శ్రుతిః ప్రమాణాన్తరాప్రతీతామ్ అపి వియద్ ఉత్పత్తిం ప్రతిపాదయితుం సమర్థైవ। న చ శ్రుతి-ప్రతిపన్నే'ర్థే తద్-విరోధి-నిరవయవత్వాది-హేతుకమ్ అనుత్పత్త్య్-అనుమానమ్ ఉదేతుమ్ అలమ్; ఆత్మనో' నుత్పత్తిర్ న నిరవయవత్వ-ప్రయుక్తేతి వక్ష్యతే ॥౨॥

పునశ్ చోదయతి—

౨౧౯ గౌణ్య-సమ్భవాచ్ ఛబ్దాచ్ చ ॥౨।౩।౩॥

తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః ఇత్య్ ఆది వియద్-ఉత్పత్తి-శ్రుతిర్ గౌణీతి కల్పయితుం యుక్తమ్, తత్ తేజో'సృజతేతి సిసృక్షోః బ్రహ్మణః ప్రథమం తేజ ఉత్పద్యత ఇతి తేజ-ఉత్పత్తి-ప్రాథమ్యేన వియద్-ఉత్పత్తి-ప్రతిపాదనాసమ్భవాత్, వాయుశ్ చాన్తరిక్షం చైతద్ అమృతమ్ ఇతి వియతో'మృతత్వ-శబ్దాచ్ చ ॥౩॥

కథమ్ ఏకస్య సమ్భూత-శబ్దస్య ఆకాశాపేక్షయా గౌణత్వమ్, అగ్న్య్-ఆద్య్-అపేక్షయా ముఖ్యత్వమ్ ఇతి చేత్, తత్రాహ—

౨౨౦ స్యాచ్ చైకస్య బ్రహ్మ-శబ్దవత్ ॥౨।౩।౪॥

ఏకస్యైవ— తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః ఇత్య్ ఆకాశే ముఖ్యత్వాసమ్భవాద్ గౌణతయా ప్రయుక్తస్య సమ్భూత-శబ్దస్య, వాయోర్ అగ్నిః, ఇత్య్ ఆదిష్వ్ అనుషక్తస్య ముఖ్యత్వం స్యాద్ ఏవ। బ్రహ్మ-శబ్దవత్— యథా బ్రహ్మ-శబ్దః; తస్మాద్ ఏతద్ బ్రహ్మ నామ రూపమ్ అన్నం చ జాయతే ఇత్య్ అత్ర ప్రధానే గౌణతయా ప్రయుక్తస్ తస్మిన్న్ ఏవ ప్రకరణే, తపసా చీయతే బ్రహ్మ తతో'న్నమ్ అభిజాయతే ఇతి బ్రహ్మణి ముఖ్యతయా ప్రయుజ్యతే; తద్వత్। అనుషఙ్గే చ శ్రవణావృత్తావ్ ఇవాభిధానావృత్తిర్ విద్యత ఏవేత్య్ అర్థః ॥౪॥

పరిహరతి—

౨౨౧ ప్రతిజ్ఞాహానిర్ అవ్యతిరేకాత్ ॥౨।౩।౫॥

ఛాన్దోగ్య-శ్రుత్య్-అనుసారేణాన్యాసాం వియద్-ఉత్పత్తి-వాదినీనాం శ్రుతీనాం గౌణత్వం కల్పయితుం న యుజ్యతే। యతశ్ ఛాన్దోగ్య-శ్రుత్యైవ వియద్-ఉత్పత్తిర్ అఙ్గీకృతా; యేనాశ్రుతం శ్రుతమ్ ఇత్య్ ఆదినా బ్రహ్మ-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞానాత్। తస్యా హి ప్రతిజ్ఞాయాః అహానిర్ ఆకాశస్యాపి బ్రహ్మ-కార్యత్వేన తద్-అవ్యతిరేకాద్ ఏవ భవతి॥౫॥

౨౨౨ శబ్దేభ్యః॥౨।౩।౬॥

ఇతశ్ చ వియద్-ఉత్పత్తిశ్ ఛాన్దోగ్యే ప్రతీయతే— సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవాద్వితీయమ్ ఇతి ప్రాక్సృష్టేర్ ఏకత్వావధారణ-శబ్దాత్; ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వమ్ ఇత్య్ ఏవమ్ ఆది-శబ్దేభ్యశ్ చ కార్యత్వేన బ్రహ్మణో'వ్యతిరేక-ప్రతీతేః। న చ తత్ తేజో'సృజతేతి తేజస ఉత్పత్తి-శ్రుతిర్ వియద్-ఉత్పత్తిం వారయతి। వియద్-ఉత్పత్త్య్-అవచన-మాత్రేణ తేజసః ప్రతీయమానం ప్రాథమ్యం శ్రుత్య్-అన్తర-ప్రతిపన్నాం వియద్-ఉత్పత్తిం న నివారయితుమ్ అలమ్॥౬॥

౨౨౩ యావద్ వికారం తు విభాగో లోకవత్॥౨।౩।౭॥

తు-శబ్దశ్ చార్థే; ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వమ్ ఇత్య్ ఆదిభిర్ ఆకాశస్య వికారత్వ-వచనేన తస్యాకాశస్య బ్రహ్మణో విభాగః— ఉత్పత్తిర్ అప్య్ ఉక్తైవ। లోకవత్— యథా లోకే ఏతే సర్వే దేవదత్త-పుత్రాః ఇత్య్ అభిధాయ తేషు కేషాఞ్చిత్ తత ఉత్పత్తి-వచనేన సర్వేషామ్ ఉత్పత్తిర్ ఉక్తా స్యాత్ తద్వత్। ఏవం చ సతి— వాయుశ్ చాన్తరిక్షం చైతద్ అమృతమ్ ఇతి సురాణామ్ ఇవ చిర-కాల-స్థాయిత్వాభిప్రాయమ్॥౭॥

౨౨౪ ఏతేన మాతరిశ్వా వ్యాఖ్యాతః॥౨।౩।౮॥

అనేనైవ హేతునా మాతరిశ్వనో వాయోర్ అప్య్ ఉత్పత్తిర్ వ్యాఖ్యాతా। వియన్-మాతరిశ్వనోః పృథగ్ యోగ-కరణం, తేజో'తస్ తథా హ్య్ ఆహేతి మాతరిశ్వ-పరామర్శార్థమ్॥౮॥

౨౨౫ అసమ్భవస్ తు సతో'నుపపత్తేః॥౨।౩।౯॥

తు-శబ్దో'వధారణార్థః। అసమ్భవః— అనుత్పత్తిః, సతా— బ్రహ్మణ ఏవ; తద్-వ్యతిరిక్తస్య కస్యచిద్ అప్య్ అనుత్పత్తిర్ న సమ్భవతి, అనుపపత్తేః। ఏతద్ ఉక్తం భవతి— వియన్-మాతరిశ్వనోర్ ఉత్పత్తి-ప్రతిపాదనమ్ ఉదాహరణార్థమ్; ఉత్పత్త్య్-అసమ్భవస్ తు సతః పరమ-కారణస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణః। తద్-వ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్యావ్యక్త-మహద్-అహఙ్కార-తన్మాత్రేన్ద్రియ-వియత్-పవనాదికస్య ప్రపఞ్చస్యైక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞాదిభిర్ అవగత-కార్య-భావస్యానుత్పత్తిర్ నోపపద్యత ఇతి॥౯॥ ఇతి వియద్-అధికరణమ్॥౧॥

అథ తేజో'ధికరణమ్॥౨॥

౨౨౬ తేజో'తస్ తథా హ్య్ ఆహ॥౨।౩।౧౦॥

బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్య బ్రహ్మ-కార్యత్వమ్ ఉక్తమ్। ఇదానీం వ్యవహిత-కార్యాణాం కిం కేవలాత్ తత్-తద్-అనన్తర-కారణ-భూతాద్ వస్తున ఉత్పత్తిః, ఆహోస్విత్ తత్-తద్-రూపాద్ బ్రహ్మణ ఇతి చిన్త్యతే। కిం యుక్తమ్। కేవలాత్ తత్-తద్-వస్తున ఇతి। కుతః। తేజస్ తావత్ అతః— మాతరిశ్వన ఏవోత్పద్యతే। వాయోర్ అగ్నిః, ఇతి హ్య్ ఆహ॥౧౦॥

౨౨౭ ఆపః॥౨।౩।౧౧॥

ఆపో'ప్య్ అతః— తేజస ఏవోత్పద్యన్తే, అగ్నేర్ ఆపః, తద్ అపో'సృజత, ఇతి హ్య్ ఆహ॥౧౧॥

౨౨౮ పృథివీ॥౨।౩।౧౨॥

పృథివీ అద్భ్య ఉత్పద్యతే— అద్భ్యః పృథివీ, తా అన్నమ్ అసృజన్త, ఇతి హ్య్ ఆహ॥౧౨॥
నన్వ్ అన్న-శబ్దేన కథం పృథివ్య్ అభిధీయతే। అత ఆహ—

౨౨౯ అధికార-రూప-శబ్దాన్తరేభ్యః॥౨।౩।౧౩॥

మహాభూత-సృష్ట్య్-అధికారాత్ పృథివ్య్ ఏవాన్న-శబ్దేనోక్తేతి ప్రతీయతే। అదనీయస్య సర్వస్య పృథివీ-వికారత్వాత్ కారణే కార్య-శబ్దః। తథా వాక్య-శేషే భూతానాం రూప-సంశబ్దనే, యద్ అగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్ తద్ రూపం యచ్ ఛుక్లం తద్ అపాం యత్ కృష్ణం తద్ అన్నస్య, ఇత్య్ అప్-తేజసోః సజాతీయమ్ ఏవాన్న-శబ్ద-వాచ్యం ప్రతీయతే। శబ్దాన్తరం చ సమాన-ప్రకరణే, అగ్నేర్ ఆపః, అద్భ్యః పృథివీ, ఇతి శ్రూయతే। అతః పృథివ్య్ ఏవాన్న-శబ్దేనోచ్యత ఇత్య్ అద్భ్య ఏవ పృథివీ జాయతే। ఉదాహృతాస్ తేజః-ప్రభృతయః ప్రదర్శనార్థాః। మహద్-ఆదయో'పి స్వానన్తర-వస్తున ఏవోత్పద్యన్తే, యథాశ్రుత్య్-అభ్యుపగమావిరోధాత్। ఏతస్మాజ్ జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ। ఖం వాయుర్ జ్యోతిర్ ఆపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ, తస్మాద్ ఏతద్ బ్రహ్మ నామ-రూపమ్ అన్నం చ జాయతే, తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః. తత్ తేజో'సృజత, ఇత్య్ ఆదయో బ్రహ్మణః పరమ్పరయా కారణత్వే'ప్య్ ఉపపద్యన్త ఇతి॥౧౩॥

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే—

౨౩౦ తద్-అభిధ్యానాద్ ఏవ తు తల్-లిఙ్గాత్ సః॥౨।౩।౧౪॥

తు-శబ్దాత్ పక్షో వ్యావృత్తః। మహద్-ఆది-కార్యాణామ్ అపి తత్-తద్-అనన్తర-వస్తు-శరీరకః స ఏవ పురుషోత్తమః కారణమ్। కుతః। తద్-అభిధ్యాన-రూపాత్ తల్-లిఙ్గాత్। అభిధ్యానం— బహు స్యామ్ ఇతి సఙ్కల్పః, తత్ తేజ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి, తా ఆప ఐక్షన్త బహ్వ్యః స్యామ ప్రజాయేమహి, ఇత్య్ ఆత్మనో బహు-భవన-సఙ్కల్ప-రూపేక్షణ-శ్రవణాన్ మహద్-అహఙ్కారాకాశాదీనామ్ అపి కారణానాం తథావిధేక్షా-పూర్వికైవ స్వ-కార్య-సృష్టిర్ ఇతి

గమ్యతే; తథావిధం చేక్షణం తత్-తచ్-ఛరీరకస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణ ఉపపద్యతే। శ్రూయతే చ సర్వ-శరీరకత్వేన సర్వాత్మకత్వం పరస్య బ్రహ్మణోఽన్తర్యామి-బ్రాహ్మణే— యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్, యోఽప్సు తిష్ఠన్, యస్ తేజసి తిష్ఠన్, యో వాయౌ తిష్ఠన్, య ఆకాశే తిష్ఠన్, ఇత్య్ ఆది। సుబాలోపనిషది చ— యస్య పృథివీ శరీరమ్ ఇత్య్ ఆరభ్య, యస్యాహఙ్కారః శరీరమ్, యస్య బుద్ధిః శరీరమ్, యస్యావ్యక్తం శరీరమ్ ఇత్య్ ఆది॥౧౪॥

యచ్ చోక్తమ్— ఏతస్మాజ్ జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చేత్య్ ఆదిషు శ్రూయమాణా బ్రహ్మణః ప్రాణాది-సృష్టిః పరమ్పరయాప్యుపపద్యత ఇతి; అత్రోచ్యతే—

౨౩౧ విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతే చ॥౨।౩।౧౫॥

తు-శబ్దోఽవధారణార్థః। అవ్యక్త-మహద్-అహఙ్కారాకాశాది-క్రమాద్ విపర్యయేణ యః సర్వేషాం కార్యాణాం బ్రహ్మానన్తర్య-రూపః క్రమః, ఏతస్మాజ్ జాయతే ప్రాణ ఇత్య్ ఆదిషు ప్రతీయతే, స చ క్రమస్ తత్-తద్-రూపాద్ బ్రహ్మణస్ తత్-తత్-కార్యోత్పత్తేర్ ఏవోపపద్యతే। పరమ్పరయా కారణత్వే హ్య్ ఆనన్తర్య-శ్రవణమ్ ఉపరుధ్యేత। అతః— ఏతస్మాజ్ జాయతే ఇత్య్ ఆదికమ్ అపి సర్వస్య బ్రహ్మణః సాక్షాత్ సమ్భవస్యోత్తమ్భనమ్॥౧౫॥

౨౩౨ అన్తరా విజ్ఞాన-మనసీ క్రమేణ తల్-లిఙ్గాద్ ఇతి చేన్ నావిశేషాత్॥౨।౩।౧౬॥

విజ్ఞాన-సాధనత్వాద్ ఇన్ద్రియాణి విజ్ఞానమ్ ఇత్య్ ఉచ్యన్తే। యద్ ఉక్తమ్— ఏతస్మాజ్ జాయతే ఇత్య్ ఆదినా సర్వస్య బ్రహ్మణోఽనన్తర-కార్యత్వం శ్రావ్యతే; అతశ్ చానేన వాక్యేన సర్వస్య సాక్షాద్ బ్రహ్మణ ఉత్పత్తిర్ అభిధ్యాన-లిఙ్గావగతోత్తభ్యత ఇతి; తన్ నోపపద్యతే, క్రమ-విశేష-పరత్వాద్ అస్య వాక్యస్య; అత్రాపి సర్వేషాం క్రమ-ప్రతీతేః। ఖాదిషు తావత్ శ్రుత్య్-అన్తర-సిద్ధః క్రమోఽత్రాపి ప్రతీయతే; తైః సహపాఠ-లిఙ్గాద్ భూత-ప్రాణయోర్ అన్తరాలే విజ్ఞాన-మనసీ అపి క్రమేణోత్పద్యేతే ఇతి ప్రతీయతే। అతః సర్వస్య సాక్షాద్ బ్రహ్మణ ఏవ సమ్భవస్యోత్తమ్భనమ్ ఇదం వాక్యం న భవతీతి చేత్; తన్ న, అవిశేషాత్— ఏతస్మాజ్ జాయతే ప్రాణ ఇత్య్ అనేనావిశేషాత్। విజ్ఞాన-మనసోః ఖాదీనాం చ— ఏతస్మాజ్ జాయతే ఇత్య్ అనేన సాక్షాత్ సమ్భవ-రూప-సమ్బన్ధస్యాభిధేయస్య సర్వేషాం ప్రాణాది-పృథివ్య్-అన్తానామ్ అవిశిష్టత్వాత్ స ఏవ విధేయః, న క్రమః। శ్రుత్య్-అన్తర-సిద్ధ-క్రమ-విరోధాచ్ చ నేదం క్రమ-పరమ్, పృథివ్య్ అప్సు ప్రలీయతే, ఇత్య్ ఆరభ్య, తమః పరే దేవ ఏకీభవతీత్య్ అన్తేన క్రమాన్తర-ప్రతీతేః। అతోఽ వ్యక్తాది-శరీరకాత్ పరస్మాద్ బ్రహ్మణ ఏవ సర్వ-కార్యాణామ్ ఉత్పత్తిః। తేజః-ప్రభృతయశ్ చ శబ్దాస్ తదాత్మ-భూతం బ్రహ్మైవాభిదధతి॥౧౬॥

నన్వ్ ఏవం సర్వ-శబ్దానాం బ్రహ్మ-వాచిత్వే సతి తైస్ తైః శబ్దైస్ తత్-తద్-వస్తు-వ్యపదేశో వ్యుత్పత్తి-సిద్ధ ఉపరుద్ధ్యేత; తత్రాహ—

౨౩౩ చరాచర-వ్యపాశ్రయస్ తు స్యాత్ తద్-వ్యపదేశో భాక్తస్ తద్-భావ-భావిత్వాత్॥౨।౩।౧౭॥

తు-శబ్దశ్ చోదితాశఙ్కా-నివృత్త్య్-అర్థః। నిఖిల-జఙ్గమ-స్థావర-వ్యపాశ్రయస్ తత్-తచ్-ఛబ్ద-వ్యపదేశో భాక్తో వాచ్యైకదేశే భజ్యత ఇత్య్ అర్థః। సమస్త-వస్తు-ప్రకారిణో బ్రహ్మణః ప్రకార-భూత-వస్తు-గ్రాహి-ప్రత్యక్షాది-ప్రమాణావిషయత్వాద్ వేదాన్త-శ్రవణాత్ ప్రాక్-ప్రకార్య-ప్రతీతేః, ప్రకారి-ప్రతీతి-భావ-భావిత్వాచ్ చ తత్పర్య-వసానస్య, లోకే తత్-తద్-వస్తు-మాత్రే వాచ్యైకదేశే తే తే శబ్దా భఙ్క్త్వాభఙ్క్త్వా వ్యపదిశ్యన్తే। అథవా తేజః-ప్రభృతిభిః శబ్దైస్ తత్-తద్-వస్తు-మాత్ర-వాచితయా వ్యుత్పన్నైర్ బ్రహ్మణో వ్యపదేశో భాక్తః స్యాత్— అముఖ్యః స్యాద్ ఇత్య్ ఆశఙ్క్య, చరాచర-వ్యపాశ్రయస్ తు ఇత్య్ ఆద్య్ ఉచ్యతే। చరాచర-వ్యపాశ్రయస్ తద్-వ్యపదేశః— తద్-వాచి-శబ్దః, చరాచర-వాచి-శబ్దో బ్రహ్మణ్య్ అభాక్తః— ముఖ్య ఏవ। కుతః। బ్రహ్మ-భావ-భావిత్వాత్ సర్వ-శబ్దానాం వాచక-భావస్య; నామ-రూప-వ్యాకరణ-శ్రుత్యా హి తథావగతమ్॥౧౭॥ ఇతి తేజో-’ధికరణమ్॥౭॥

౨౩౪ నాత్మా శ్రుతేర్ నిత్యత్వాచ్ చ తాభ్యః॥౨।౩।౧౮॥

వియద్-ఆదేః కృత్స్నస్య పరస్మాద్ బ్రహ్మణ ఉత్పత్తిర్ ఉక్తా। ఇదానీం జీవస్యాప్య్ ఉత్పత్తిర్ అస్తి నేతి సంశయ్యతే। కిం యుక్తమ్। అస్తీతి। కుతః। ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞోపపత్తేః, ప్రాక్ సృష్టేర్ ఏకత్వావధారణాచ్ చ। వియద్-ఆదేర్ ఇవ జీవస్యాప్య్ ఉత్పత్తి-వాదిన్యః శ్రుతయశ్ చ సన్తి—యతః ప్రసూతా జగతః ప్రసూతీ తోయేన జీవాన్ వ్యససర్జ భూమ్యామ్, ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజత, సన్-మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సద్-ఆయతనాః సత్-ప్రతిష్ఠాః, యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే, ఇతి। ఏవం సచేతనస్య జగత ఉత్పత్తి-వచనాజ్ జీవస్యాప్య్ ఉత్పత్తిః ప్రతీయతే। న చ వాచ్యం బ్రహ్మణో నిత్యత్వాత్ తత్ త్వమ్ అస్య్ ఆదిభిశ్ చ జీవస్య బ్రహ్మత్వావగమాజ్ జీవస్య నిత్యత్వమ్ ఇతి; ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వమ్, సర్వం ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ, ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదిభిర్ వియద్-ఆదేర్ అపి బ్రహ్మత్వావగమాత్ తస్యాపి నిత్యత్వ-ప్రసక్తేః। అతో జీవో’పి వియద్-ఆదివద్ ఉత్పద్యత ఇతి॥

ఏవం ప్రాప్తే’భిధీయతే— నాత్మా శ్రుతేర్ ఇతి। నాత్మోత్పద్యతే। కుతః। శ్రుతేః— న జాయత మ్రియతే వా విపశ్చిత్, జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావ్ అజౌ, ఇత్య్ ఆదిభిర్ జీవస్యోత్పత్తి-ప్రతిషేధో హి శ్రూయతే। ఆత్మనో నిత్యత్వం చ తాభ్యః— శ్రుతిభ్య ఏవావగమ్యతే, నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్ చేతనానామ్ ఏకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్, అజో నిత్యః శాశ్వతో’యం పురాణో న హన్యతే హన్యమానే శరీరే, ఇత్య్ ఆదిభ్యః। అతశ్ చ నాత్మోత్పద్యతే। కథం తర్హ్య్ ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞోపపద్యతే। ఇత్థమ్ ఉపపద్యతే— జీవస్యాపి కార్యత్వాత్ కార్య-కారణయోర్ అనన్యత్వాచ్ చ। ఏవం తర్హి వియద్-ఆదివద్ ఉత్పత్తిమత్త్వమ్ అఙ్గీకృతం స్యాత్; నేత్య్ ఉచ్యతే। కార్యత్వం హి నామైకస్య ద్రవ్యస్యావస్థాన్తరాపత్తిః, తజ్-జీవస్యాప్యస్త్య్ ఏవ। ఇయాంస్ తు విశేషః—వియద్-ఆదేర్ అచేతనస్య యాదృశో’న్యథాభావో న తాదృశో జీవస్య; జ్ఞాన-

సఙ్కోచ-వికాస-లక్షణో జీవస్యాన్యథా-భావః; వియద్-ఆదేస్ తు స్వరూపాన్యథా-భావ-లక్షణః। సేయం స్వరూపాన్యథా-భావ-లక్షణోత్పత్తిర్ జీవే ప్రతిషిధ్యతే॥

ఏతద్ ఉక్తం భవతి— భోగ్య-భోక్తృ-నియన్తౄన్ వివిక్త-స్వభావాన్ ప్రతిపాద్య భోగ్య-గతమ్ ఉత్పత్త్య్-ఆదికం భోక్తరి ప్రతిషిధ్య తస్య నిత్యతాం చ ప్రతిపాద్య, భోగ్య-గతమ్ ఉత్పత్త్య్-ఆదికం భోక్తృ-గతం చాపురుషార్థాశ్రయత్వం నియన్తరి ప్రతిషిధ్య, తస్య నిత్యత్వం, నిరవద్యత్వం, సర్వదా సర్వజ్ఞత్వం, సత్య-సఙ్కల్పత్వం, కరణాధిపాధిపత్వం విశ్వస్య పతిత్వం చ ప్రతిపాద్య, సర్వావస్థయోశ్ చిద్-అచితోస్ తం ప్రతి శరీరత్వం, తస్య చాత్మత్వం ప్రతిపాదితమ్। అతః సర్వదా చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరతయా తత్-ప్రకారం బ్రహ్మ। తత్ కదాచిత్ స్వస్మాద్ విభక్త-వ్యపదేశానర్హాతిసూక్ష్మ-దశాపన్న-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరం తిష్ఠతి తత్-కారణావస్థం బ్రహ్మ। కదాచిచ్ చ విభక్త-నామ-రూప-స్థూల-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరమ్; తచ్ చ కార్యావస్థమ్। తత్ర కారణావస్థస్య కార్యావస్థాపత్తావ్ అచిద్-అంశస్య కారణావస్థాయాం శబ్దాది-విహీనస్య భోగ్యత్వాయ శబ్దాదిమత్తయా స్వరూపాన్యథా-భావ-రూప-వికారో భవతి। చిద్-అంశస్య చ కర్మ-ఫల-విశేష-భోక్తృత్వాయ తద్-అనురూప-జ్ఞాన-వికాస-రూప-వికారో భవతి। ఉభయ-ప్రకార-విశిష్టే నియన్త్రంశే తద్-అవస్థ-తద్-ఉభయ-విశిష్టతా-రూప-వికారో భవతి; కారణావస్థాయా అవస్థాన్తరాపత్తి-రూపో వికారః ప్రకార-ద్వయే ప్రకారిణి చ సమానః। అత ఏవైకస్యావస్థాన్తరాపత్తి-రూప-వికారాపేక్షయా, యేనాశ్రుతం శ్రుతమ్ ఇత్య్ ఏక-విజ్ఞానేన సర్వ-విజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ మృద్-ఆది-దృష్టాన్తో యథా సోమ్యైకేనేత్య్ ఆదినా నిదర్శితః। ఈదృశ-జ్ఞాన-సఙ్కోచ-వికాస-కర-తత్-తద్-దేహ-సమ్బన్ధ-వియోగాభిప్రాయాః జీవస్యోత్పత్తి-మరణ-వాదిన్యః, ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజత, ఇత్య్ ఆద్యాః శ్రుతయః। అచిద్-అంశవత్ స్వరూపాన్యథాత్వాభావాభిప్రాయా ఉత్పత్తి-ప్రతిషేధ-వాదిన్యో నిత్యత్వ-వాదిన్యశ్ చ, న జాయతే మ్రియతే ఇత్య్ ఆద్యాః, నిత్యో నిత్యానామ్ ఇత్య్ ఆద్యాశ్ చ శ్రుతయః। స్వరూపాన్యథాత్వ-జ్ఞాన-సఙ్కోచ-వికాస-రూపోభయ-విధానిష్ట-వికారాభావాభిప్రాయాః, స వా ఏష మహాన్ అజ ఆత్మాజరో'మరో'మృతో బ్రహ్మ, నిత్యో నిత్యానామ్ ఇత్య్ ఆద్యాః పర-విషయాః శ్రుతయః। ఏవం సర్వదా చిద్-అచిద్-వస్తు-విశిష్టస్య బ్రహ్మణః ప్రాక్సృష్టేర్ ఏకత్వావధారణం చ నామ-రూప-విభాగాభావాద్ ఉపపద్యతే। తద్ ధేదం తర్హ్య్ అవ్యాకృతమ్ ఆసీత్ తన్ నామ-రూపాభ్యాం వ్యాక్రియత, ఇతి హి నామ-రూప-విభాగ-భావాభావాభ్యాం నానాత్వైకత్వే వదతీతి॥

యే త్వ్ అవిద్యోపాధికం జీవత్వం వదన్తి, యే చ పారమార్థికోపాధికృతమ్, యే చ సన్-మాత్ర-స్వరూపం బ్రహ్మ స్వయమ్ ఏవ భోక్తృ-భోగ్య-నియన్తృ-రూపేణ త్రిధావస్థితం వదన్తి; సర్వే'ప్య్ ఏతే అవిద్యా-శక్తేర్ ఉపాధి-శక్తేర్ భోక్తృ-భోగ్య-నియన్తృ-శక్తీనాం చ ప్రలయ-కాలే'వస్థానే'పి తదానీమ్ ఏకత్వావధారణం నామ-రూప-విభాగాభావాద్ ఏవోపపాదయన్తి। వైషమ్య-నైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్, న కర్మావిభాగాద్ ఇతి చేన్ నానాదిత్వాద్ ఉపపద్యతే చాప్య్ ఉపలభ్యతే చ, ఇతి సూత్రాభ్యాం జీవ-భేదస్య తత్-కర్మ-ప్రవాహస్య చానాదిత్వాభ్యుపగమాచ్ చ। ఇయాన్ విశేషః— ఏకస్యానాద్య-అవిద్యయా బ్రహ్మ స్వయమ్ ఏవ ముహ్యతి; అన్యస్య

పారమార్థికానాద్య-ఉపాధినా బ్రహ్మ-స్వరూపమ్ ఏవ బధ్యతే, ఉపాధి-బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్త-వస్త్వ-అన్తరాభావాత్; అపరస్య బ్రహ్మైవ విచిత్రాకారేణ పరిణమతే, కర్మ-ఫలాని చానిష్టాని భుఙ్క్తే; నియన్తృంశస్య భోక్తృత్వాభావే'పి సర్వజ్ఞత్వాత్ స్వస్మాద్ అభిన్నం భోక్తారమ్ అనుసన్దధాతీతి స్వయమ్ ఏవ భుఙ్క్తే। అస్మాకం తు స్థూల-సూక్ష్మావస్థ-చిద్-అచిద్-వస్తు-శరీరం బ్రహ్మ కార్య-కారణోభయావస్థావస్థితమ్ అపి సర్వదా నిరస్త-నిఖిల-దోష-గన్ధం సత్య-సఙ్కల్పత్వాద్య-అపరిమితోదార-గుణ-సాగరమ్ అవతిష్ఠతే। ప్రకార-భూత-చిద్-అచిద్-వస్తు-గతాః అపురుషార్థాః స్వరూపాన్యథా-భావాశ్ చేతి సర్వం సమఞ్జసమ్॥౧౭॥ ఇత్య ఆత్మాధికరణమ్॥౩॥

అథ జ్ఞాధికరణమ్॥౪॥

౨౩౫ జ్ఞో'త ఏవ॥౨।౩।౧౮॥

వియద్-ఆదివజ్ జీవో నోత్పద్యత ఇత్య ఉక్తమ్, తత్-ప్రసఙ్గేన జీవ-స్వరూపం నిరూప్యతే। కిం సుగత-కాపిలాభిమత-చిన్-మాత్రమ్ ఏవాత్మనః స్వరూపమ్ ఉత కణభుగ్-అభిమత-పాషాణ-కల్ప-స్వరూపమ్ అచిత్-స్వభావమ్ ఏవాగన్తుక-చైతన్య-గుణకమ్; అథ జ్ఞాతృత్వమ్ ఏవాస్య స్వరూపమ్ ఇతి। కిం యుక్తమ్। చిన్-మాత్రమ్ ఇతి। కుతః। తథా శ్రుతేః। అన్తర్యామి-బ్రాహ్మణే హి— య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఇతి మాధ్యన్దినీయ-పర్యాయస్య స్థానే, యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్న్ ఇతి కాణ్వా అధీయతే। తథా— విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే, కర్మాణి తనుతే'పి చేతి కర్తుర్ ఆత్మనో విజ్ఞానమ్ ఏవ స్వరూపం శ్రూయతే। స్మృతిషు చ— జ్ఞాన-స్వరూపమ్ అత్యన్త-నిర్మలం పరమార్థతః, ఇత్య ఆదిష్వ ఆత్మనో జ్ఞాన-స్వరూపత్వం ప్రతీయతే। అపరస్తు— జీవాత్మనో జ్ఞానత్వే జ్ఞాతృత్వే చ స్వాభావికే'భ్యుపగమ్యమానే తస్య సర్వ-గతస్య సర్వదా సర్వత్రోపలబ్ధి-ప్రసఙ్గాత్, కరణానాం చ వైయర్థ్యాత్, సుషుప్తి-మూర్చ్ఛాదిషు సతో'ప్య ఆత్మనశ్ చైతన్యానుపలబ్ధేర్ జాగ్రతః సామగ్ర్యాం సత్యాం జ్ఞానోత్పత్తి-దర్శనాద్ అస్య న జ్ఞానం స్వరూపమ్; నాపి జ్ఞాతృత్వమ్। ఆగన్తుకమ్ ఏవ చైతన్యమ్; సర్వ-గతత్వం చాత్మనో' వశ్యాభ్యుపేత్యమ్, సర్వత్ర కార్యోపలబ్ధేః సర్వత్రాత్మనః సన్నిధానాభ్యుపగమాచ్ ఛరీర-గమనేనైవ కార్య-సమ్భవే సతి గతి-కల్పనాయాం ప్రమాణాభావాచ్ చ। శ్రుతిర్ అపి సుషుప్తి-వేలాయాం జ్ఞానాభావం దర్శయతి— నాహ ఖల్వ్ అయమ్ ఏవం సమ్ప్రత్య్ ఆత్మానం జానాత్య అయమ్ అహమ్ అస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని, ఇతి। తథా మోక్ష-దశాయాం జ్ఞానాభావం దర్శయతి— న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తి, ఇతి। జ్ఞాన-స్వరూపమ్ ఇత్య ఆది ప్రయోగస్ తు జ్ఞానస్య తద్-అసాధారణ-గుణత్వేన లాక్షణిక ఇతి॥

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— జ్ఞో'త ఏవ। జ్ఞ ఏవ— అయమ్ ఆత్మా జ్ఞాతృ-స్వరూప ఏవ, న జ్ఞాన-మాత్రమ్; నాపి జడ-స్వరూపః। కుతః। అత ఏవ— శ్రుతేర్ ఏవేత్య అర్థః। నాత్మా శ్రుతేర్ ఇతి

ప్రకృతా శ్రుతిః అత ఇతి శబ్దేన పరామృశ్యతే। తథా ఛాన్దోగ్యే ప్రజాపతి-వాక్యే ముక్తాముక్తాత్మ-స్వరూప-కథనే, అథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా, మనసైవైతాన్ కామాన్ పశ్యన్ రమతే య ఏతే బ్రహ్మ-లోకే, సత్య-కామః సత్య-సఙ్కల్పః, నోపజనం స్మరన్న్ ఇదం శరీరమ్। అన్యత్రాపి— న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి, తథా వాజసనేయకే, కతమ ఆత్మేతి పృష్ట్వా, యో' యం విజ్ఞాన-మయః ప్రాణేషు హృద్య్ అన్తర్ జ్యోతిః పురుషః ఇతి; తథా— విజ్ఞాతారమ్ అరే కేన విజానీయాత్, జానాత్య్ ఏవాయం పురుషః, తథా— ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా రసయితా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుషః, ఏవమ్ ఏవాస్య పరిద్రష్టుర్ ఇమాః షోడశ-కలాః, ఇతి॥౧౯॥

యత్ తూక్తం జ్ఞాతృత్వే స్వాభావికే సతి సర్వ-గతస్య తస్య సర్వదా సర్వత్రోపలబ్ధిః ప్రసజ్యేత ఇతి;

తత్రోచ్యతే—

౨౩౬ ఉత్క్రాన్తి-గత్య్-ఆగతీనామ్॥౨।౩।౨౦॥

నాయం సర్వగతః, అపి త్వ్ అణుర్ ఏవాయమ్ ఆత్మా। కుతః। ఉత్క్రాన్తి-గత్య్-ఆగతీనాం శ్రుతేః। ఉత్క్రాన్తిస్ తావచ్ ఛ్రూయతే— తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షుషో వా మూర్ధ్నో వాన్యేభ్యో వా శరీర-దేశేభ్యః, ఇతి। గతిర్ అపి— యే వై కే చాస్మాల్ లోకాత్ ప్రయన్తి చన్ద్రమసమ్ ఏవ తే సర్వే గచ్ఛన్తి, ఇతి। ఆగతిర్ అపి— తస్మాల్ లోకాత్ పునర్ ఏత్య్ అస్మై లోకాయ కర్మణే, ఇతి। విభుత్వే హ్య్ ఓతా ఉత్క్రాన్త్య్-ఆదయో నోపపద్యేరన్॥౨౦॥

౨౩౭ స్వాత్మనా చోత్తరయోః॥౨।౩।౨౧॥

చశబ్దో'వధారణే। యద్య్ అపి శరీర-వియోగ-రూపత్వేనోత్క్రాన్తిః స్థితస్యాప్య్ ఆత్మనః కథఞ్చిద్ ఉపపద్యతే। గత్య్-ఆగతీ తు న కథఞ్చిద్ ఉపపద్యేతే। అతస్ తే స్వాత్మనైవ సమ్పాద్యే॥౨౧॥

౨౩౮ నాణుర్ అతచ్-ఛ్రుతేర్ ఇతి చేన్ నేతరాధికారాత్॥౨।౩।౨౨॥

యో'యం విజ్ఞాన-మయః ప్రాణేషు, ఇతి జీవం ప్రస్తుత్య, స వా ఏష మహానజ ఆత్మా, ఇతి మహత్త్వ-శ్రుతేః నాణుర్ జీవ ఇతి చేన్ న। ఇతరాధికారాత్— జీవాదితరస్య ప్రాజ్ఞస్య తత్రాధికారాత్। యద్య్ అప్య్ ఉపక్రమే జీవః ప్రస్తుతః; తథాపి— యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మా, ఇతి మధ్యే పరః ప్రతిపాద్యత ఇతి తత్-సమ్బన్ధీదం మహత్త్వమ్, న జీవస్య॥౨౨॥

౨౩౯ స్వ-శబ్దోన్మానాభ్యాం చ॥౨।౩।౨౩॥

సాక్షాద్ అణు-శబ్ద ఏవ శ్రూయతే— ఏషో'ణుర్ ఆత్మా చేతసా వేదితవ్యో యస్మిన్ ప్రాణః పఞ్చధా సంవివేశ, ఇతి। ఉద్ధృత్య మానమ్ ఉన్మానమ్; అణు-సదృశం వస్తూద్ధృత్య తన్-మానత్వం జీవస్య శ్రూయతే— బాలాగ్ర-శత-భాగస్య శతధా కల్పితస్య చ, భాగో జీవః స

విజ్ఞేయః, ఇతి; ఆరాగ్ర-మాత్రో హ్య్ అవరోఽపి దృష్టః, ఇతి చ। అతోఽణుర్ ఏవాయమ్ ఆత్మా॥౨౩॥

అథ స్యాత్— ఆత్మనోఽణుత్వే సకల-శరీర-వ్యాపినీ వేదనా నోపపద్యేత ఇతి; తత్ర మతాన్తరేణ పరిహారమ్ ఆహ—

౨౪౦ అవిరోధశ్ చన్దనవత్॥౨।౩।౨౪॥

యథా హరిచన్దన-బిన్దుర్ దేహైకదేశ-వర్త్య్ అపి సకల-దేహ-వ్యాపినమ్ ఆహ్లాదం జనయతి, తద్వద్ ఆత్మాపి దేహైకదేశ-వర్తీ సకల-దేశ-వర్తినీం వేదనామ్ అనుభవతి॥౨౪॥

౨౪౧ అవస్థితి-వైశేష్యాద్ ఇతి చేన్ నాభ్యుపగమాద్ ధృది హి॥౨।౩।౨౫॥

హరిచన్దన-బిన్ద్వ్-ఆదేర్ దేహ-దేశ-విశేషావస్థితి-విశేషాత్ తథాభావః, ఆత్మనస్ తు తన్ న విద్యత ఇతి చేన్ న; ఆత్మనోఽపి దేహ-దేశ-విశేషే స్థిత్య్ అభ్యుపగమాత్। హృదయ-దేశే హ్య్ ఆత్మనః స్థితిః శ్రూయతే— హృది హ్య్ అయమ్ ఆత్మా తత్రైకశతం నాడీనామ్ ఇతి; తథా— కతమ ఆత్మేతి ప్రకృత్య, యోఽయం విజ్ఞాన-మయః ప్రాణేషు హృద్య్ అన్తర్ జ్యోతిః, ఇతి। ఆత్మనో దేశ-విశేష-స్థితి-ఖ్యాపనాయ చన్దన-దృష్టాన్తః ప్రదర్శితః, న తు చన్దనస్య దేశ-విశేషాపేక్షా॥౨౫॥

ఏకదేశ-వర్తినః సకల-దేహ-వ్యాపి-కార్య-కరత్వ-ప్రకారం స్వ-మతేనాహ—

౨౪౨ గుణాద్ వాలోకవత్॥౨।౩।౨౬॥

వా-శబ్దో మతాన్తర-వ్యావృత్త్య్-అర్థః। ఆత్మా స్వ-గుణేన జ్ఞానేన సకల-దేహం వ్యాప్యావస్థితః; ఆలోకవత్— యథా మణి-ద్యు-మణి-ప్రభృతీనామ్ ఏకదేశ-వర్తినామ్ ఆలోకోఽనేక-దేశ-వ్యాపీ దృశ్యేతే, తద్వద్ ధృదయ-స్థస్యాత్మనో జ్ఞానం సకల-దేహం వ్యాప్య వర్తతే। జ్ఞాతుః ప్రభా-స్థానీయస్య జ్ఞానస్య స్వాశ్రయాద్ అన్యత్ర వృత్తిర్ మణి-ప్రభావద్ ఉపపద్యత ఇతి ప్రథమ-సూత్రే స్థాపితమ్॥౨౬॥

ననూక్తం జ్ఞాన-మాత్రమ్ ఏవాత్మేతి; తత్ కథం జ్ఞానస్య స్వరూప-వ్యతిరిక్త-గుణత్వమ్ ఉచ్యతే; తత్రాహ—

౨౪౩ వ్యతిరేకో గన్ధవత్ తథా చ దర్శయతి॥౨।౩।౨౭॥

యథా పృథివ్యా గన్ధస్య గుణత్వేనోపలభ్యమానస్య తతో వ్యతిరేకః, తథా జానామీతి జ్ఞాతృ-గుణత్వేన ప్రతీయమానస్య జ్ఞానస్యాత్మనో వ్యతిరేకః సిద్ధః। దర్శయతి చ శ్రుతిః— జానాత్య్ ఏవాయం పురుష ఇతి॥౨౭॥

౨౪౪ పృథగ్ ఉపదేశాత్॥౨।౩।౨౮॥

స్వ-శబ్దేనైవ విజ్ఞానం విజ్ఞాతుః పృథగ్ ఉపదిశ్యతే— న హి విజ్ఞాతుర్ విజ్ఞాతేర్ విపరిలోపో విద్యతే ఇతి ॥౨౮॥

యత్ తూక్తం— యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్, విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే, జ్ఞాన-స్వరూపమ్ అత్యన్త-నిర్మలమ్ ఇత్య్ ఆదిషు జ్ఞానమ్ ఏవాత్మేతి వ్యపదిశ్యత ఇతి, తత్రాహ—

౨।౪౫ తద్-గుణ-సారత్వాత్ తు తద్-వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవత్ ॥౨।౩।౨౯॥

తు-శబ్దశ్ చోద్యం వ్యావర్తయతి। తద్-గుణ-సారత్వాత్— విజ్ఞాన-గుణ-సారత్వాద్ ఆత్మనో విజ్ఞానమ్ ఇతి వ్యపదేశః। విజ్ఞానమ్ ఏవాస్య సార-భూతో గుణః, యథా ప్రాజ్ఞస్యానన్దః సార-భూతో గుణ ఇతి ప్రాజ్ఞ ఆనన్ద-శబ్దేన వ్యపదిశ్యతే— యద్ ఏష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్, ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్, ఇతి। ప్రాజ్ఞస్య హ్య్ ఆనన్దః సార-భూతో గుణః— స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః, ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్, న బిభేతి కుతశ్చన, ఇతి। యథా వా— సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మేతి విపశ్చితః ప్రాజ్ఞస్య జ్ఞాన-శబ్దేన వ్యపదేశః। సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా, యః సర్వజ్ఞః, ఇత్య్ ఆదిషు ప్రాజ్ఞస్య జ్ఞానం సార-భూతో గుణ ఇతి విజ్ఞాయతే॥౨౯॥

౨।౪౬ యావద్ ఆత్మ-భావిత్వాచ్ చ న దోషస్ తద్-దర్శనాత్ ॥౨।౩।౩౦॥

విజ్ఞానస్య యావద్ ఆత్మ-భావి-ధర్మత్వాత్ తేన తద్-వ్యపదేశో న దోషః; తథా చ ఖణ్డాదయో యావత్ స్వరూప-భావి-గోత్వాది-ధర్మ-శబ్దేన గౌర్ ఇతి వ్యపదిశ్యమానా దృశ్యన్తే; స్వరూప-నిరూపణ-ధర్మత్వాద్ ఇత్య్ అర్థః। చ-కారాజ్ జ్ఞానవద్ ఆత్మనో'పి స్వ-ప్రకాశత్వేన విజ్ఞానమ్ ఇతి వ్యపదేశో న దోష ఇతి సముచ్చినోతి ॥౩౦॥

యచ్ చోక్తం సుషుప్త్య్ ఆదిషు జ్ఞానాభావాజ్ జ్ఞానస్య న స్వరూపానుబన్ధి-ధర్మత్వమ్ ఇతి, తత్రాహ—

౨।౪౭ పుంస్త్వాదివత్ త్వ్ అస్య సతో'భివ్యక్తి-యోగాత్ ॥౨।౩।౩౧॥

తు-శబ్దశ్ చోదితాశఙ్కా-నివృత్త్య్-అర్థః। అస్య— జ్ఞానస్య సుషుప్త్య్-ఆదిష్వ్ అపి విద్యమానస్య జాగర్యాదిష్వ్ అభివ్యక్తేః సమ్భవాత్ స్వరూపానుబన్ధి-ధర్మత్వోపపత్తిః। పుంస్త్వాదివత్—యథా పుంస్త్వాద్య్-అసాధారణస్య ధాతోర్ బాల్యావస్థాయాం సతో'ప్య్ అనభివ్యక్తస్య యువత్వే' భివ్యక్తౌ పుంసస్ తద్వత్తా న కాదాచిత్కీ భవతి। సప్త-ధాతు-మయత్వం హి శరీరస్య స్వరూపానుబన్ధి— తత్-సప్త-ధాతు త్రి-మలం ద్వి-యోని చతుర్-విధాహార-మయం శరీరమ్ ఇతి శరీర-స్వరూప-వ్యపదేశాత్। సుషుప్త్య్-ఆదిష్వ్ అప్య్ అహమ్-అర్థః ప్రకాశత ఇతి ప్రాగ్ ఏవోక్తమ్। తస్య విద్యమానస్య జ్ఞానస్య విషయ-గోచరత్వం జాగర్యాదావ్ ఉపలభ్యతే। ఏతే చాత్మనో జ్ఞాతృత్వాదయో ధర్మాః ప్రాగ్ ఏవోపపాదితాః। అతో జ్ఞాతృత్వమ్ ఏవ జీవాత్మనః

స్వరూపమ్। స చాయమ్ ఆత్మాణు-పరిమాణః। న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తి, ఇత్య్ అపి న ముక్తస్య జ్ఞానాభావ ఉచ్యతే, అపి తు— ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్య్ ఏవానువినశ్యతి, ఇతి సంసార-దశాయాం యద్ భూతానువిధాయిత్వ-ప్రయుక్తం జన్మ-నాశాది-దర్శనమ్, తన్ ముక్తస్య న విద్యతే, న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతామ్। సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమ్ ఆప్నోతి సర్వశః॥ నోపజనం స్మరన్న్ ఇదం శరీరమ్, మనసైతాన్ కామాన్ పశ్యన్ రమతే, ఇత్య్ ఆది శ్రుత్యైకార్థ్యాత్॥౩౧॥

సప్రవృత్తి జ్ఞానాత్మ-వాదే తస్య సర్వ-గతత్వే దూషణమ్ ఆహ—

౨౪౮ నిత్యోపలబ్ధ్య్-అనుపలబ్ధి-ప్రసఙ్గో'న్యతర-నియమో వాన్యథా॥౨।౩।౩౨॥

అన్యథా— సర్వ-గతత్వ-పక్షే తస్య జ్ఞాన-మాత్రత్వ-పక్షే చ నిత్యమ్ ఉపలబ్ధ్య్-అనుపలబ్ధీ సహైవ ప్రసజ్యేయాతామ్; అన్యతర-నియమో వా— ఉపలబ్ధిర్ ఏవ వా నిత్యం స్యాత్, అనుపలబ్ధిర్ ఏవ వా। ఏతద్ ఉక్తం భవతి— లోకే తావద్ వర్తమానయోర్ ఆత్మోపలబ్ధ్య్-అనుపలబ్ధ్యోర్ అయం జ్ఞానాత్మా సర్వ-గతో హేతుః స్యాత్; ఉపలబ్ధేర్ ఏవ వా, అనుపలబ్ధేర్ ఏవ వా। ఉభయ-హేతుత్వే సర్వదా సర్వత్రోభయం ప్రసజ్యేత। యద్య్ ఉపలబ్ధేర్ ఏవ, సర్వస్య సర్వదా సర్వత్రానుపలమ్భో న స్యాత్। అథానుపలబ్ధేర్ ఏవ, సర్వదా సర్వత్రోపలబ్ధిర్ న స్యాద్ ఇతి। అస్మాకం శరీరస్యాన్తర్ ఏవావస్థితత్వాద్ ఆత్మనస్ తత్రైవోపలబ్ధిర్ నాన్యత్రేతి వ్యవస్థా-సిద్ధిః। కరణాయత్తోపలబ్ధేర్ అపి సర్వేషామ్ ఆత్మనాం సర్వ-గతత్వేన సర్వైః కరణైః సర్వదా సంయుక్తత్వాద్ అదృష్టాదేర్ అప్య్ అనియమాద్ ఉక్త-దోషః సమానః॥౩౨॥ ఇతి జ్ఞాధికరణమ్॥౪॥

అథ కర్త్రధికరణమ్॥౫॥

౨౪౯ కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాత్॥౨।౩।౩౩॥

అయమ్ ఆత్మా జ్ఞాతా, స చాణు-పరిమాణ ఇత్య్ ఉక్తమ్; ఇదానీం కిం స ఏవ కర్తా, ఉత స్వయమ్ అకర్తైవ సన్న్ అచేతనానాం గుణానాం కర్తృత్వమ్ ఆత్మన్య్ అధ్యస్యతీతి చిన్త్యతే। కిమ్ అత్ర యుక్తమ్। అకర్తైవాత్మేతి। కుతః। ఆత్మనో హ్య్ అకర్తృత్వమ్, గుణానామ్ ఏవ చ కర్తృత్వమ్ అధ్యాత్మ-శాస్త్రేషు శ్రూయతే। తథా హి కఠవల్లీషు జీవస్య— న జాయతే మ్రియతే ఇత్య్ ఆదినా జన్మ-జరా-మరణాదికం సర్వం ప్రకృతి-ధర్మం ప్రతిషిధ్య హననాదిషు క్రియాసు కర్తృత్వమ్ అపి ప్రతిషిధ్యతే—హన్తా చేన్ మన్యతే హన్తుం హతశ్ చేన్ మన్యతే హతమ్। ఉభౌ తౌ న విజానీతో నాయం హన్తి న హన్యతే, ఇతి। హన్తారమ్ ఆత్మానం జానన్ న జానాత్య్ ఆత్మానమ్ ఇత్య్ అర్థః। తథా చ భగవతా స్వయమ్ ఏవ జీవస్యాకర్తృత్వం స్వరూపమ్, కర్తృత్వాభిమానస్ తు వ్యామోహ ఇత్య్ ఉచ్యతే— ప్రకృతేః క్రియమాణాని గుణైః కర్మాణి సర్వశః। అహఙ్కార-విమూఢాత్మా కర్తాహమ్ ఇతి మన్యతే, నాన్యం గుణేభ్యః కర్తారం యదా

ద్రష్టానుపశ్యన్తి, కార్య-కారణ-కర్తృత్వే హేతుః ప్రకృతిర్ ఉచ్యతే। పురుషః సుఖ-దుఃఖానాం భోక్తృత్వే హేతుర్ ఉచ్యతే, ఇతి చ। అతః పురుషస్య భోక్తృత్వమ్ ఏవ, ప్రకృతేర్ ఏవ తు కర్తృత్వమ్ ఇతి॥

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాద్ ఇతి। ఆత్మైవ కర్తా; న గుణాః। కస్మాత్। శాస్త్రార్థవత్త్వాత్। శాస్త్రాణి హి యజేత స్వర్గ-కామః, ముముక్షుర్ బ్రహ్మోపాసీతేత్య్ ఏవమ్ ఆదీని స్వర్గ-మోక్షాది-ఫలస్య భోక్తారమ్ ఏవ కర్తృత్వే నియుఞ్జతే। న హ్య్ అచేతనస్య కర్తృత్వే' న్యో నియుజ్యతే। శాసనాచ్ చ శాస్త్రమ్; శాసనం చ ప్రవర్తనమ్; శాస్త్రస్య చ ప్రవర్తకత్వం బోధ-జనన-ద్వారేణ; అచేతనం చ ప్రధానం న బోధయితుం శక్యమ్। అతః శాస్త్రాణామ్ అర్థవత్త్వం భోక్తుశ్ చేతనస్యైవ కర్తృత్వే భవేత్। తద్ ఉక్తం— శాస్త్ర-ఫలం ప్రయోక్తరీతి। యద్ ఉక్తం— హన్తా చేన్ మన్యతే ఇత్య్ ఆదినా హనన-క్రియాయామ్ అకర్తృత్వమ్ ఆత్మనః శ్రూయత ఇతి; తద్-ఆత్మనో నిత్యత్వేన హన్తవ్యత్వాభావాద్ ఉచ్యతే। యచ్ చ— ప్రకృతేః క్రియామాణానీత్య్ ఆదినా గుణానామ్ ఏవ కర్తృత్వం స్మర్యత ఇతి తత్ సాంసారిక-ప్రవృత్తిష్వ్ అస్య కర్తృతా సత్త్వ-రజస్-తమో-గుణ-సంసర్గ-కృతా; న స్వరూప-ప్రయుక్తేతి ప్రాప్తాప్రాప్త-వివేకేన గుణానామ్ ఏవ కర్తృతేత్య్ ఉచ్యతే। తథా చ తత్రైవోచ్యతే— కారణం గుణ-సఙ్గో'స్య సద్-అసద్-యోని-జన్మసు, ఇతి। తథా తత్రైవాత్మనశ్ చ కర్తృత్వమ్ అభ్యుపేత్యోచ్యతే— తత్రైవం సతి కర్తారమ్ ఆత్మానం కేవలం తు యః। పశ్యత్య్ అకృత-బుద్ధిత్వాన్ న పశ్యతి దుర్మతిః, ఇతి। అధిష్ఠానం తథా కర్తా కరణం చ పృథగ్ విధమ్। వివిధా చ పృథక్ చేష్టా దైవం చైవాత్ర పఞ్చమమ్ ఇత్య్ అధిష్ఠానాది-దైవ-పర్యన్త-సాపేక్షే సత్యాత్మనః కర్తృత్వే య ఆత్మానమ్ ఏవ కేవలం కర్తారం మన్యతే, న స పశ్యతీత్య్ అర్థః॥33॥

౨౫౦ ఉపాదానాద్ విహారోపదేశాచ్ చ॥౨।3।3౪॥

స యథా మహారాజః, ఇతి ప్రకృత్య, ఏవమ్ ఏవైష ఏతాన్ ప్రాణాన్ గృహీత్వా స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తతే, ఇతి ప్రాణానామ్ ఉపాదానే విహారే చ కతృత్వమ్ ఉపదిశ్యతే॥3౪॥

౨౫౧ వ్యపదేశాచ్ చ క్రియాయాం న చేన్ నిర్దేశ-విపర్యయః॥౨।3।3౫॥

విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే, కర్మాణి తనుతే'పి చ, ఇతి లౌకిక-వైదిక-క్రియాసు కర్తృత్వ-వ్యపదేశాచ్ చ కర్తా। విజ్ఞాన-శబ్దేన నాత్మనో వ్యపదేశః, అపి త్వ్ అన్తఃకరణస్య బుద్ధేర్ ఇతి చేత్; ఏవం సతి నిర్దేశ-విపర్యయః స్యాత్— బుద్ధేః కరణత్వాద్ విజ్ఞానేనేతి కరణ-విభక్తి-నిర్దేశః స్యాత్॥3౫॥

౨౫౨ ఉపలబ్ధివద్ అనియమః॥౨।3।3౬॥

ఆత్మనో'కర్తృత్వే దోష ఉచ్యతే। యథాత్మనో విభుత్వే నిత్యోపలబ్ధ్య్-అనుపలబ్ధి-ప్రసఙ్గ ఇత్య్ ఆదినోపలబ్ధేర్ అనియమ ఉక్తః, తద్వద్ ఆత్మనో'కర్తృత్వే ప్రకృతేశ్ చ కర్తృత్వే తస్యాః సర్వ-

పురుష-సాధారణత్వాత్ సర్వాణి కర్మాణి సర్వేషాం భోగాయ స్యుః; నైవ వా కస్యచిత్। ఆత్మనో విభుత్వాభ్యుపగమాత్ సన్నిధానమ్ అపి సర్వేషామ్ అవిశిష్టమ్। అత ఏవ చాన్తఃకరణాదీనామ్ అపి నియమో నోపపద్యతే, యద్-ఆయత్తా వ్యవస్థా స్యాత్॥౩౬॥

౨౫౩ శక్తి-విపర్యయాత్॥౨।౩।౩౭॥

బుద్ధేః కర్తృత్వే కర్తుర్ అన్యస్య భోక్తృత్వానుపపత్తేర్ భోక్తృత్వ-శక్తిర్ అపి తస్యా ఏవ స్యాద్ ఇత్య్ ఆత్మనో భోక్తృత్వ-శక్తిర్ హీయేత। భోక్తృత్వం చ బుద్ధేర్ ఏవ సమ్పద్యత ఇత్య్ ఆత్మ-సద్-భావే ప్రమాణాభావశ్ చ స్యాత్। పురుషో'స్తి భోక్తృ-భావాత్, ఇతి హి తేషామ్ అభ్యుపగమః॥౩౭॥

౨౫౪ సమాధ్య-అభావాచ్ చ॥౨।౩।౩౮॥

బుద్ధేః కర్తృత్వే మోక్ష-సాధన-భూత-సమాధావ్ అపి సైవ కర్త్రీ స్యాత్। స చ సమాధిః ప్రకృతేర్ అన్యో'స్మీత్య్ ఏవం-రూపః; న చ ప్రకృతేర్ అన్యో'స్మీతి ప్రకృతిః సమాధాతుమ్ అలమ్। అతో'ప్య్ ఆత్మైవ కర్తా॥౩౮॥

నన్వ్ ఆత్మనః కర్తృత్వే'భ్యుపగమ్యమానే సర్వదా కర్తృత్వాన్ నోపరమ్ ఏతేత్య్ అత్రాహ—

౨౫౫ యథా చ తక్షోభయధా॥౨।౩।౩౯॥

వాగ్-ఆది-కరణ-సమ్పన్నో'ప్య్ ఆత్మా యదేచ్ఛతి తదా కరోతి; యదా తు నేచ్ఛతి తదా న కరోతి। యథా తక్షా వాస్యాది-కరణ-సన్నిధానే'పి ఇచ్ఛానుగుణ్యేన కరోతి, న కరోతి చ। బుద్ధేస్ త్వ్ అచేతనాయాః కర్తృత్వే తస్యా భోగ-వాఞ్ఛాది-నియమ-కారణాభావాత్ సర్వదా కర్తృత్వమ్ ఏవ స్యాత్॥౩౯॥ ఇతి కర్త్రధికరణమ్॥౫॥

అథ పరాయత్తాధికరణమ్॥౬॥

౨౫౬ పరాత్ తు తచ్-ఛ్రుతేః॥౨।౩।౪౦॥

ఇదం జీవస్య కర్తృత్వం కిం స్వాతన్త్ర్యేణ, ఉత పరమాత్మాయత్తమ్ ఇతి। కిం ప్రాప్తమ్। స్వాతన్త్ర్యేణేతి। పరమాత్మాయత్తత్వే హి విధి-నిషేధ-శాస్త్రానర్థక్యం ప్రసజ్యేత। యో హి స్వ-బుద్ధ్యా ప్రవృత్తి-నివృత్త్య్-ఆరమ్భ-శక్తః; స ఏవ నియోజ్యో భవతి। అతః స్వాతన్త్ర్యేణాస్య కర్తృత్వమ్ ఇతి ప్రాప్తే'భిధీయతే— పరాత్ తు తచ్-ఛ్రుతేర్ ఇతి। తు-శబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి; తత్— కర్తృత్వమ్, అస్య జీవస్య పరాత్— పరమాత్మన ఏవ హేతోర్ భవతి। కుతః। శ్రుతేః— అన్తః ప్రవిష్టః శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా, య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఆత్మనో'న్తరో యమ్ ఆత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమ్ అన్తరో యమయతి స త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః, ఇతి। స్మృతిర్ అపి సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తః

స్మృతిర్ జ్ఞానమ్ అపోహనం చ, ఈశ్వరః సర్వ-భూతానాం హృద్-దేశే'ర్జున తిష్ఠతి।
భ్రామయన్ సర్వ-భూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా, ఇతి॥౪౦॥

నన్వ్ ఏవం విధి-నిషేధ-శాస్త్రానర్థక్యం ప్రసజ్యేతేత్య్ ఉక్తమ్; తత్రాహ—

౨౫౭ కృత-ప్రయత్నాపేక్షస్ తు విహిత-ప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః॥౨।౩।౪౧॥

సర్వాసు క్రియాసు పురుషేణ కృతం ప్రయత్నమ్— ఉద్యోగమ్ అపేక్ష్యాన్తర్యామీ పరమాత్మా తద్-అనుమతి-దానేన ప్రవర్తయతి। పరమాత్మానుమతిమ్ అన్తరేణాస్య ప్రవృత్తిర్ నోపపద్యత ఇత్య్ అర్థః। కుత ఏతత్। విహిత-ప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః— ఆది-శబ్దేనానుగ్రహ-నిగ్రహాదయో గృహ్యన్తే। యథా ద్వయోః సాధారణే ధనే పర-స్వత్వాపాదనమ్ అన్యతరానుమతిమ్ అన్తరేణ నోపపద్యతే; అథాపీతరానుమతేః; స్వేనైవ కృతమ్ ఇతి తత్-ఫలం స్వస్యైవ భవతి। పాప-కర్మసు నివర్తన-శక్తస్యాప్య్ అనుమన్తృత్వం న నిర్దయత్వమ్ ఆవహతీతి సాఙ్ఖ్య-సమయ-నిరూపణే ప్రతిపాదితమ్। నన్వ్ ఏవమ్— ఏష హ్య్ ఏవ సాధు కర్మ కారయతి తం యమ్ ఏభ్యో లోకేభ్య ఉన్నినీషతి ఏష ఏవాసాధు కర్మ కారయతి తం యమ్ అధో నినీషతి, ఇత్య్ ఉన్నినీషయాధోనినీషయా చ స్వయమ్ ఏవ సాధ్వ్-అసాధునీ కర్మణీ కారయతీత్య్ ఏతన్ నోపపద్యతే। ఉచ్యతే— ఏతన్ న సర్వ-సాధారణమ్, యస్ త్వ్ అతిమాత్ర-పరమ-పురుషానుకూల్యే వ్యవసితః ప్రవర్తతే; తమ్ అనుగృహ్ణన్ భగవాన్ స్వయమ్ ఏవ స్వ-ప్రాప్త్య్-ఉపాయేష్వ్ అతికల్యాణేషు కర్మస్వ్ ఏవ రుచిం జనయతి। యశ్ చాతిమాత్ర-ప్రాతికూల్యే వ్యవసితః ప్రవర్తతే తం నిగృహ్ణన్ స్వ-ప్రాప్తి-విరోధిష్వ్ అధో-గతి-సాధనేషు కర్మసు సఞ్జయతి। యథోక్తం భగవతా స్వయమ్ ఏవ— అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తః సర్వం ప్రవర్తతే। ఇతి మత్వా భజన్తే మాం బుధా భావ-సమన్వితాః, ఇత్యారభ్య, తేషాం సతత-యుక్తానాం భజతాం ప్రీతి-పూర్వకమ్। దదామి బుద్ధి-యోగం తం యేన మామ్ ఉపయాన్తి తే॥ తేషామ్ ఏవానుకమ్పార్థమ్ అహమ్ అజ్ఞాన-జం తమః। నాశయామ్య్ ఆత్మ-భావ-స్థో జ్ఞాన-దీపేన భాస్వతా, ఇతి। తథా—అసత్యమ్ అప్రతిష్ఠం తే జగద్ ఆహుర్ అనీశ్వరమ్ ఇత్య్ ఆది, మామ్ ఆత్మ-పర-దేహేషు ప్రద్విషన్తో'భ్యసూయకాః, ఇత్య్ అన్తమ్ ఉక్త్వా, తాన్ అహం ద్విషతః క్రూరాన్ సంసారేషు నరాధమాన్। క్షిపామ్యజస్రమ్ అశుభాన్ ఆసురీష్వ్ ఏవ యోనిషు, ఇత్య్ ఉక్తమ్॥౪౧॥ ఇతి పరాయత్తాధికరణమ్॥౬॥

అథ అంశాధికరణమ్॥౭॥

౨౫౮ అంశో నానా-వ్యపదేశాద్ అన్యథా చాపి దాశ-కితవాదిత్వమ్ అధీయత ఏకే॥౨।౩।౪౨॥

జీవస్య కర్తృత్వం పరమ-పురుషాయత్తమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్; ఇదానీం కిమ్ అయం జీవః పరస్మాద్ అత్యన్త-భిన్నః, ఉత పరమ్ ఏవ బ్రహ్మ భ్రాన్తమ్, ఉత బ్రహ్మైవోపాధ్య్-అవచ్ఛిన్నమ్, అథ

బ్రహ్మాంశ ఇతి సంశయ్యతే। శ్రుతి-విప్రతిపత్తేః సంశయః। నను— తద్-అనన్యత్వమ్ ఆరమ్భణ-శబ్దాదిభ్యః, అధికం తు భేద-నిర్దేశాత్, ఇత్య్ అత్రైవాయమ్ అర్థో నిర్ణీతః। సత్యమ్। స ఏవ నానాత్వైకత్వ-శ్రుతి-విప్రతిపత్త్యా ఆక్షిప్య జీవస్య బ్రహ్మాంశత్వోపపాదనేన విశేషతో నిర్ణీయతే। యావద్ ధి జీవస్య బ్రహ్మాంశత్వం న నిర్ణీతమ్, తావజ్ జీవస్య బ్రహ్మణో' నన్యత్వం, బ్రహ్మణస్ తస్మాద్ అధికత్వం చ న ప్రతితిష్ఠతి। కిం తావత్ ప్రాప్తమ్। అత్యన్త-భిన్న ఇతి। కుతః। జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావ్ అజావ్ ఈశనీశౌ, ఇత్య్ ఆది భేద-నిర్దేశాత్। జ్ఞాజ్ఞయోర్ అభేద-శ్రుతయస్ తు, అగ్నినా సిఞ్చేద్ ఇతివద్ విరుద్ధార్థ-ప్రతిపాదనాద్ ఔపచారిక్యః। బ్రహ్మణో' ంశో జీవ ఇత్య్ అపి న సాధీయః। ఏక-వస్త్వ్-ఏకదేశ-వాచీ హ్య్ అంశ-శబ్దః। జీవస్య బ్రహ్మైకదేశత్వే తద్-గతా దోషా బ్రహ్మణి భవేయుః। న చ బ్రహ్మ-ఖణ్డో జీవ ఇత్య్ అశత్వోపపత్తిః, ఖణ్డనానర్హత్వాద్ బ్రహ్మణః, ప్రాగ్-ఉక్త-దోష-ప్రసఙ్గాచ్ చ। తస్మాద్ అత్యన్త-భిన్నస్య చ తద్-అంశత్వం దురుపపాదమ్। యద్వా భ్రాన్తం బ్రహ్మైవ జీవః। కుతః। తత్ త్వమ్ అసి, అయమ్ ఆత్మా బ్రహ్మేత్య్ ఆది బ్రహ్మాత్మ-భావోపదేశాత్। నానాత్వ-వాదిన్యస్ తు ప్రత్యక్షాది-సిద్ధార్థానువాదిత్వాద్ అనన్యథా-సిద్ధాద్వైతోపదేశ-పరాభిః శ్రుతిభిః ప్రత్యక్షాదయ ఇవావిద్యాన్తర్గతాః ఖ్యాప్యన్తే। అథవా బ్రహ్మైవానాద్య్-ఉపాధ్య్-అవచ్ఛిన్నం జీవః। కుతః। తత ఏవ బ్రహ్మాత్మ-భావోపదేశాత్। న చాయమ్ ఉపాధిర్ భ్రాన్తి-పరికల్పిత ఇతి వక్తుం శక్యమ్, బన్ధ-మోక్షాది-వ్యవస్థానుపపత్తేర్ ఇతి॥

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే బ్రహ్మాంశ ఇతి। కుతః। నానావ్యపదేశాత్, అన్యథా చ— ఏకత్వేన వ్యపదేశాత్। ఉభయథా హి వ్యపదేశో దృశ్యతే। నానాత్వ-వ్యపదేశస్ తావత్ స్రష్టృత్వ-సృజ్యత్వ-నియన్తృత్వ-నియామ్యత్వ-సర్వజ్ఞత్వాజ్ఞత్వ-స్వాధీనత్వ-పరాధీనత్వ-శుద్ధత్వాశుద్ధత్వ-కల్యాణ-గుణాకరత్వ-తద్-విపరీతత్వ-పతిత్వ-శేషత్వాదిభిర్ దృశ్యతే। అన్యథా చాభేదన వ్యపదేశో'పి, తత్ త్వమ్ అసి, అయమ్ ఆత్మా బ్రహ్మేత్య్ ఆదిభిర్ దృశ్యతే। అపి దాశ-కితవాదిత్వమ్ అధీయత ఏకే– బ్రహ్మ-దాశా బ్రహ్మ-దాసా బ్రహ్మేమే కితవాః, ఇత్య్ ఆథర్వణికా బ్రహ్మణో దాశ-కితవాదిత్వమ్ అప్య్ అధీయతే। తతశ్ చ సర్వ-జీవ-వ్యాపిత్వేనాభేదో వ్యపదిశ్యత ఇత్య్ అర్థః। ఏవమ్ ఉభయ-వ్యపదేశ-ముఖ్యత్వ-సిద్ధయే జీవో' యం బ్రహ్మణో'ంశ ఇత్య్ అభ్యుపగన్తవ్యః।

న చ భేద-వ్యపదేశానాం ప్రత్యక్షాది-ప్రసిద్ధార్థత్వేనాన్యథా-సిద్ధత్వమ్; బ్రహ్మ-సృజ్యత్వ-తన్-నియామ్యత్వ-తచ్-ఛరీరత్వ-తచ్-ఛేషత్వ-తద్-ఆధారత్వ-తత్-పాల్యత్వ-తత్-సంహార్యత్వ-తద్-ఉపాసకత్వ-తత్-ప్రసాద-లభ్య-ధర్మార్థ-కామ-మోక్ష-రూప-పురుషార్థ-భాక్త్వాదయస్ తత్-కృతశ్ చ జీవ-బ్రహ్మణోర్ భేదః ప్రత్యక్షాద్య్-అగోచరత్వేనానన్యథా-సిద్ధః। అతో న జగత్-సృష్ట్య్-ఆది-వాదినీనాం ప్రమాణాన్తర-సిద్ధ-భేదానువాదేన మిథ్యార్థోపదేశ-పరత్వమ్। న చాఖణ్డైకరస-చిన్-మాత్ర-స్వరూపేణ బ్రహ్మణా ఆత్మనో'తద్-భావానుసన్ధానమ్, బహు-భవన-సఙ్కల్ప-పూర్వక-వియద్-ఆది-సృష్టిం, జీవ-భావేన తత్-ప్రవేశం, విచిత్ర-నామ-రూప-వ్యాకరణం, తత్-కృతానన్త-విషయానుభవ-నిమిత్త-సుఖ-దుఃఖ-భాగిత్వమ్,

అభోక్తృత్వేన తత్ర స్థిత్వా తన్-నియమనేనాన్తర్యామిత్వం, జీవ-భూతస్య స్వస్య కారణ-బ్రహ్మాత్మ-భావానుసన్ధానం, సంసార-మోక్షం, తద్-ఉపదేశ-శాస్త్రం చ కుర్వాణేన భ్రమితవ్యమ్ ఇత్య్ ఉపదిశ్యతే; తథా సత్య్ ఉన్మత్త-ప్రలపితత్వాపాతాత్। ఉపాధ్య్-అవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ జీవ ఇత్య్ అపి న సాధీయః, పూర్వ-నిర్దిష్ట-నియన్తృత్వ-నియామ్యత్వాది-వ్యపదేశ-బాధాద్ ఏవ। న హి దేవదత్తాదేర్ ఏకస్యైవ గృహాద్య్-ఉపాధి-భేదాన్ నియన్తృ-నియామ్య-భావాది-సిద్ధిః। అత ఉభయ-వ్యపదేశోపపత్తయే జీవో'యం బ్రహ్మణో'ంశ ఇత్య్ అభ్యుపేత్యమ్॥౪౨॥

౨౫౯ మన్త్ర-వర్ణాత్॥౨।౩।౪౩॥

పాదో'స్య విశ్వా భూతాని త్రి-పాదస్యామృతం దివి, ఇతి మన్త్ర-వర్ణాచ్ చ బ్రహ్మాంశో జీవః। అంశ-వాచీ హి పాద-శబ్దః। విశ్వా భూతానీతి జీవానాం బహుత్వాద్ బహు-వచనం మన్త్రే। సూత్రే'ప్య్ అంశ ఇత్య్ ఏక-వచనం జాత్య్-అభిప్రాయమ్; నాత్మా శ్రుతేర్ ఇత్య్ అత్రాప్య్ ఏక-వచనం జాత్య్-అభిప్రాయమ్; నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్ చేతనానామ్ ఏకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్, ఇత్య్ ఆది శ్రుతిభ్య ఈశ్వరాద్ భేదస్యాత్మనాం బహుత్వ-నిత్యత్వయోశ్ చాభిధీయమానత్వాత్। ఏవం నిత్యానామ్ ఆత్మనాం బహుత్వే ప్రామాణికే సతి జ్ఞాన-స్వరూపత్వేన సర్వేషామ్ ఏక-రూపత్వే'పి భేదకాకార ఆత్మ-యాథాత్మ్య-వేదన-క్షమైర్ అవగమ్యతే। అనన్తతేశ్ చావ్యతికరః, ఇత్య్ అనన్తరమ్ ఏవ చాత్మ-బహుత్వం వక్ష్యతి॥౪౩॥

౨౬౦ అపి స్మర్యతే॥౨।౩।౪౪॥

మమైవాంశో జీవ-లోకే జీవ-భూతః సనాతనః, ఇతి జీవస్య పురుషోత్తమాంశత్వం స్మర్యతే; అతశ్ చాయమ్ అంశః॥౪౪॥

అంశత్వే'పి జీవస్య బ్రహ్మైకదేశత్వేన జీవ-గతా దోషా బ్రహ్మణ ఏవేత్య్ ఆశఙ్క్యాహ—

౨౬౧ ప్రకాశాదివత్ తు నైవం పరః॥౨।౩।౪౫॥

తు-శబ్దశ్ చోద్యం వ్యావతయతి। ప్రకాశాదివజ్ జీవః పరమాత్మనో'ంశః, యథాగ్న్య్-ఆదిత్యాదేర్ భాస్వతో భా-రూపః ప్రకాశో'ంశో భవతి, యథా గవాశ్వ-శుక్ల-కృష్ణాదీనాం గోత్వాది-విశిష్టానాం వస్తూనాం గోత్వాదీని విశేషణాన్య్ అంశాః, యథా వా దేహినో దేవ-మనుష్యాదిర్ దేహో'ంశః, తద్వత్। ఏక-వస్త్వ్-ఏకదేశత్వం హ్య్ అంశత్వమ్। విశిష్టస్యైకస్య వస్తునో విశేషణమ్ అంశ ఏవ। తథా చ వివేచకా విశిష్టే వస్తుని విశేషణాంశో'యమ్, విశేష్యాంశో'యమ్ ఇతి వ్యపదిశన్తి। విశేషణ-విశేష్యయోర్ అంశాంశిత్వే'పి స్వభావ-వైలక్షణ్యం దృశ్యతే। ఏవం జీవ-పరయోర్ విశేషణ-విశేష్యయోర్ అంశాంశిత్వం, స్వభావ-భేదశ్ చోపపద్యతే। తద్ ఇదమ్ ఉచ్యతే— నైవం పర ఇతి। యథాభూతో జీవః, న తథాభూతః పరః। యథైవ హి ప్రభాయాః ప్రభావానన్యథా-భూతః, తథా ప్రభా-స్థానీయాత్ స్వాంశాజ్ జీవాద్ అంశీ పరో'ప్య్ అర్థాన్తర-

భూత ఇత్య్ అర్థః। ఏవం జీవ-పరయోర్ విశేషణ-విశేష్యత్వ-కృతం స్వభావ-వైలక్షణ్యమ్ ఆశ్రిత్య భేద-నిర్దేశాః ప్రవర్తన్తే; అభేద-నిర్దేశాస్ తు పృథక్సిద్ధ్య్-అనర్హ-విశేషణానాం విశేష్య-పర్యన్తత్వమ్ ఆశ్రిత్య ముఖ్యత్వేనోపపద్యన్తే। తత్ త్వమ్ అసి, అయమ్ ఆత్మా బ్రహ్మేత్య్ ఆదిషు, తచ్-ఛబ్ద-బ్రహ్మ-శబ్దవత్ త్వమ్ అయమ్ ఆత్మేతి శబ్దా అపి, జీవ-శరీరక-బ్రహ్మ-వాచకత్వేనైకార్థాభిధాయిత్వాద్ ఇత్య్ అయమ్ అర్థః ప్రాగ్ ఏవ ప్రపఞ్చితః॥౪౫॥

౨౬౨ స్మరన్తి చ॥౨।౩।౪౬॥

ఏవం ప్రభాప్రభావద్ రూపేణ శక్తి-శక్తిమద్-రూపేణ శరీరాత్మ-భావేన చాంశాంశి-భావం జగద్-బ్రహ్మణోః పరాశరాదయః స్మరన్తి, ఏకదేశ-స్థితస్యాగ్నేర్ జ్యోత్స్నా విస్తారిణీ యథా। పరస్య బ్రహ్మణః శక్తిస్ తథేదమ్ అఖిలం జగత్, యత్ కిఞ్చిత్ సృజ్యతే యేన సత్త్వ-జాతేన వై ద్విజ। తస్య సృజ్యస్య సమ్భూతౌ తత్ సర్వం వై హరేస్ తనుః, ఇత్య్ ఆదినా। చ-కారాచ్ ఛ్రుతయో'పి— యస్యాత్మా శరీరమ్ ఇత్య్ ఆదినా ఆత్మ-శరీర-భావేనాశాంశిత్వం వదన్తీత్య్ ఉచ్యతే॥౪౬॥

ఏవం బ్రహ్మణో'ంశత్వే, బ్రహ్మ-ప్రవర్త్యత్వే, జ్ఞత్వే చ సర్వేషాం సమానే కేషాఞ్చిద్ వేదాధ్యయన-తద్-అర్థానుష్ఠానాద్య్-అనుజ్ఞా, కేషాఞ్చిత్ తత్-పరిహారః, కేషాఞ్చిద్-దర్శన-స్పర్శనాద్య్-అనుజ్ఞా, కేషాఞ్చిత్-తత్-పరిహారశ్ చ, శాస్త్రేషు కథమ్ ఉపపద్యత ఇత్య్ ఆశఙ్క్యాహ—

౨౬౩ అనుజ్ఞా-పరిహారౌ దేహ-సమ్బన్ధాజ్ జ్యోతిర్ ఆదివత్॥౨।౩।౪౭॥

సర్వేషాం బ్రహ్మాంశత్వాదినైక-రూపత్వే సత్య్ అపి బ్రాహ్మణ-క్షత్రియ-వైశ్య-శూద్రాది-రూప-శుచ్య్-అశుచి-దేహ-సమ్బన్ధ-నిబన్ధనావ్ అనుజ్ఞా-పరిహారావ్ ఉపపద్యేతే। జ్యోతిర్-ఆదివద్ యథాగ్నేర్ అగ్నిత్వేనైక-రూపత్వే'పి శ్రోత్రియాగారాద్ అగ్నిర్ ఆహ్రియతే; శ్మశానాదేస్ తు పరిహ్రియతే; యథా చాన్నాది శ్రోత్రియాదేర్ అనుజ్ఞాయతే; అభిశస్తాదేస్ తు పరిహ్రియతే॥౪౭॥

౨౬౪ అసన్తతేశ్ చావ్యతికరః॥౨।౩।౪౮॥

బ్రహ్మాంశత్వాదినైక-రూపత్వే సత్య్ అపి జీవానామ్ అన్యోన్య-భేదాద్ అణుత్వేన ప్రతిశరీరం భిన్నత్వాచ్ చ భోగ-వ్యతికరో'పి న భవతి। భ్రాన్త-బ్రహ్మ-జీవ-వాదే చోపహిత-బ్రహ్మ-జీవ-వాదే చ జీవ-పరయోర్ జీవానాం చ భోగ-వ్యతికరాదయః సర్వే దోషాః సన్తీత్య్ అభిప్రాయేణ స్వ-పక్షే భోగ-వ్యతికరాభావ ఉక్తః॥౪౮॥

నను భ్రాన్త-బ్రహ్మ-జీవ-నాదే'ప్య్ అవిద్యాకృతోపాధి-భేదాద్ భోగ-వ్యవస్థాదయ ఉపపద్యన్తే; అత ఆహ—

౨౬౫ ఆభాస ఏవ చ॥౨।౩।౪౯॥

అఖణ్డైకరస-ప్రకాశ-మాత్ర-స్వరూపస్య స్వరూప-తిరోధాన-పూర్వకోపాధి-భేదోపపాదన-హేతుర్ ఆభాస ఏవ। ప్రకాశైక-స్వరూపస్య ప్రకాశ-తిరోధానం, ప్రకాశ-నాశ ఏవేతి ప్రాగ్ ఏవోపపాదితమ్। ఆభాసా ఏవ ఇతి వా పాఠః; తథా సతి హేతవ ఆభాసాః। చ-కారాత్— పృథగ్ ఆత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా, జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వౌ, తయోర్ అన్యః పిప్పలం స్వాద్వ్ అత్తి, ఇత్య్ ఆది శ్రుతి-విరోధశ్ చ। అవిద్యా-పరికల్పితోపాధి-భేదే'పి సర్వోపాధిభిర్ ఉపహిత-స్వరూపస్యైకత్వాభ్యుపగమాద్ భోగ-వ్యతికరస్ తద్-అవస్థ ఏవ॥౪౯॥

పారమార్థికోపాధ్య్-ఉపహిత-బ్రహ్మ-జీవ-వాదే'ప్య్ ఉపాధి-భేద-హేతు-భూతానాద్య్-అదృష్ట-వశాద్ వ్యవస్థా భవిష్యతీత్య్ ఆశఙ్క్యాహ—

౨౬౬ అదృష్టానియమాత్॥౨।౩।౫౦॥

ఉపాధి-పరమ్పరా-హేతు-భూతస్యాదృష్టస్యాపి బ్రహ్మ-స్వరూపాశ్రయత్వేన నియమ-హేత్వ్-అభావాద్ అవ్యవస్థైవ, ఉపాధిభిర్ అదృష్టైశ్ చ స్వ-సమ్బన్ధేన బ్రహ్మ-స్వరూప-చ్ఛేదాసమ్భవాత్॥౫౦॥

౨౬౭ అభిసన్ధ్య్-ఆదిష్వ్ అపి చైవమ్॥౨।౩।౫౧॥

అదృష్ట-హేతు-భూతాభిసన్ధ్య్-ఆదిష్వ్ అప్య్ ఉక్తాద్ ఏవ హేతోర్ అనియమ ఏవ॥౫౧॥

౨౬౮ ప్రదేశ-భేదాద్ ఇతి చేన్నాన్తర్భావాత్॥౨।౩।౫౨॥

యద్య్ అప్య్ ఏకమ్ ఏవ బ్రహ్మ-స్వరూపమ్, తచ్-ఛేదానర్హం నానా-విధోపాధిభిః సమ్బధ్యతే; తథాప్య్ ఉపాధి-సమ్బన్ధి-బ్రహ్మ-ప్రదేశ-భేదాద్ ఉపపద్యత ఏవ భోగ-వ్యవస్థేతి చేత్ తన్ న, ఉపాధీనాం తత్ర తత్ర గమనాత్ సర్వ-ప్రదేశానాం సర్వోపాధ్య్-అన్తర్భావాద్ వ్యతికరస్ తద్-అవస్థ ఏవ। ప్రదేశ-భేదేన సమ్బన్ధే'పి సర్వస్య బ్రహ్మ-ప్రదేశత్వాత్ తత్-తత్-ప్రదేశ-సమ్బన్ధి దుఃఖం బ్రహ్మణ ఏవ స్యాత్। పూర్వత్ర— నిత్యోపలబ్ధ్య్-అనుపలబ్ధి-ప్రసఙ్గో'న్యతర-నియమో వాన్యథా, ఉపలబ్ధివద్ అనియమః, ఇత్య్ ఆభ్యాం సూత్రాభ్యాం వేద-బాహ్యానాం సర్వ-గత-జీవ-వాదినాం దోష ఉక్తః; అత్ర తు, ఆభాస ఏవ చేత్య్ ఆదిభిః సూత్రైర్ వేదావలమ్బినామ్ ఆత్మైకత్వ-వాదినాం దోష ఉచ్యతే॥౫౨॥ ఇత్య్ అంశాధికరణమ్॥౭॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-విరచితే శ్రీ-శారీరక-మీమాంసా-భాష్యే ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః॥౩॥

ద్వితీయాధ్యాయే

చతుర్థః పాదః

ప్రాణోత్పత్త్య-అధికరణమ్॥౧॥

౨౬౯ తథా ప్రాణాః॥౨।౪।౧॥

బ్రహ్మ-వ్యతిరిక్తస్య వియద్-ఆదేః కృత్స్నస్య కార్యత్వేనోత్పత్తావ్ ఉక్తాయాం జీవస్య కార్యత్వే'పి స్వరూపాన్యథా-భావ-లక్షణోత్పత్తిర్ అపోదితా। తత్-ప్రసఙ్గేన జీవ-స్వరూపం శోధితమ్। సమ్ప్రతి జీవోపకరణానామ్ ఇన్ద్రియాణాం ప్రాణస్య చోత్పత్త్యాది-ప్రకారో విశోధ్యతే। తత్ర కిమ్ ఇన్ద్రియాణాం కార్యత్వం జీవవత్। ఉత వియద్-ఆదివద్ ఇతి చిన్త్యతే। కిం యుక్తమ్। జీవవద్ ఏవేత్య్ ఆహ పూర్వ-పక్షీ తథా ప్రాణాః ఇతి। ప్రాణాః ఇన్ద్రియాణి। యథా జీవో నోత్పద్యతే; తథేన్ద్రియాణ్య్ అపి నోత్పద్యన్తే। కుతః। శ్రుతేః। యథా జీవస్యానుత్పత్తిః శ్రుతేర్ అవగమ్యతే; తథా ప్రాణానామ్ అప్య్ అనుత్పత్తిః శ్రుతేర్ ఏవావగమ్యతే। తథా ప్రాణా ఇతి ప్రమాణమ్ అప్య్ అతిదిశ్యతే। కా పునర్ అత్ర శ్రుతిః। అసద్ వా ఇదమ్ అగ్ర ఆసీత్ తద్ ఆహుః కిం తద్ ఆసీద్ ఇతి ఋషయో వా వ తే అగ్రే సద్ ఆసీత్ తద్ ఆహుః కే తే ఋషయ ఇతి ప్రాణా వా వ ఋషయః ఇతి జగద్-ఉత్పత్తేః ప్రాగ్ ఇన్ద్రియాణాం సద్-భావః శ్రూయతే। ప్రాణ-శబ్దే బహు-వచనాద్ ఇన్ద్రియాణ్య్ ఏవేతి నిశ్చీయతే। న చేయం శ్రుతిర్ వాయుశ్ చాన్తరిక్షం చైతద్ అమృతమ్, సైషానస్తమితా దేవతా యద్ వాయుః ఇతివచ్ చిర-కాలావస్థాయిత్వేన పరిణతుం శక్యా, అసద్ వా ఇదమ్ అగ్ర ఆసీత్ ఇతి కృత్స్న-ప్రపఞ్చ-ప్రలయ-వేలాయామ్ అప్య్ అవస్థితత్వ-శ్రవణాత్। ఉత్పత్తి-వాదిన్యస్ తు జీవోత్పత్తి-వాదిన్య ఇవ నేతవ్యా ఇతి॥

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే— వియద్-ఆదివద్ ఏవ ప్రాణాశ్ చోత్పద్యన్తే। కుతః। సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీత్, ఆత్మా వా ఇదమ్ ఏక ఏవాగ్ర ఆసీద్ ఇత్య్ ఆదిషు ప్రాకృష్టేర్ ఏకత్వావధారణాత్, ఏతస్మాజ్ జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ, ఇతీన్ద్రియాణామ్ ఉత్పత్తి-శ్రవణాచ్ చ, ప్రాగ్-అవస్థానాసమ్భవాత్। న చాత్మోత్పత్తి-వాదవద్ ఇన్ద్రియోత్పత్తి-వాదాః పరిణేతుం శక్యాః, ఆత్మవద్ ఉత్పత్తి-ప్రతిషేధ-శ్రుతీనాం నిత్యత్వ-శ్రుతీనాం చాదర్శనాత్। అసద్ వా ఇదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఇత్య్ ఆది వాక్యే'పి ప్రాణ-శబ్దేన పరమాత్మైవ నిర్దిశ్యతే, సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమ్ ఏవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమ్ అభ్యుజ్జిహతే ఇతి ప్రాణ-శబ్దస్య పరమాత్మన్య్ అపి ప్రసిద్ధేః। ప్రాణా వా వ ఋషయః ఇతి ఋషి-శబ్దశ్ చ సర్వ-జ్ఞే తస్మిన్న్ ఏవ యుజ్యతే; న త్వ్ అచేతనేష్వ్ ఇన్ద్రియేషు॥౧॥

ఋషయః, ప్రాణా ఇతి చ బహు-వచన-శ్రుతిః కథమ్ ఉపపద్యత ఇతి చేత్, తత్రాహ—

౨౭౦ గౌణ్య-సమ్భవాత్ తత్-ప్రాక్-ఛ్రుతేశ్ చ॥౨।౪।౨॥

బహు-వచన-శ్రుతిర్ గౌణీ, బహ్వ్-అర్థాసమ్భవాత్। తస్యైవ పరమాత్మనః సృష్టేః ప్రాగ్ అవస్థాన-శ్రుతేర్ ఏవ॥౨॥

౨౭౧ తత్-పూర్వకత్వాద్ వాచః॥౨।౪।౩॥

ఇతశ్ చ ప్రాణ-శబ్దః పరమాత్మ-వచనః; వాచః— పరమాత్మ-వ్యతిరిక్త-విషయస్య నామధేయస్య వాగ్-విషయ-భూత-వియద్-ఆది-సృష్టి-పూర్వకత్వాత్। తద్ ధేదం తర్హ్య్ అవ్యాకృతమ్— ఆసీత్ తన్-నామ-రూపాభ్యాం వ్యాక్రియత, ఇతి నామ-రూప-భాజామ్ అభావాత్ తదానీం వాగ్-ఆదీన్ద్రియ-కార్యాభావాచ్ చ తాని న సన్తీత్య్ అర్థః॥౩॥

ఇతి ప్రాణోత్పత్త్య్-అధికరణమ్॥౧॥

అథ సప్త-గత్య్-అధికరణమ్॥౨॥

౨౭౨ సప్త గతేర్ విశేషితత్వాచ్ చ॥౨।౪।౪॥

తానీన్ద్రియాణి కిం సప్తైవ స్యుః, అథవైకాదశేతి చిన్త్యతే। శ్రుతి-విప్రతిపత్తేః సంశయః। కిం ప్రాప్తమ్; సప్తేతి। కుతః। గతేర్ విశేషితత్వాచ్ చ। గతిస్ తావజ్ జాయమానేన మ్రియమాణేన చ జీవేన సహ లోకేషు సఞ్చరణ-రూపా సప్తానామ్ ఏవ శ్రుయతే— సప్త ఇమే లోకా యేషు చరన్తి ప్రాణా గుహాశయా నిహితాః సప్త సప్త, ఇతి। వీప్సా పురుష-భేదాభిప్రాయా। విశేషితాశ్ చ తే గతిమన్తః ప్రాణాః స్వరూపతః, యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహ। బుద్ధిశ్ చ న విచేష్టేత తామ్ ఆహుః పరమాం గతిమ్ ఇతి। శరీరాన్తః-సఞ్చరణం విహాయ మోక్షార్థ-గమనం పరమా గతిః। ఏవం జీవేన సహ జన్మ-మరణయోః సప్తానామ్ ఏవ గతి-శ్రవణాద్ యోగ-దశాయాం జ్ఞానానీతి విశేషితత్వాచ్ చ జీవస్య కరణాని శ్రోత్ర-త్వక్-చక్షుర్-జిహ్వా-ఘ్రాణ-బుద్ధి-మనాంసి సప్తైవేతి గమ్యతే। యాని త్వ్ ఇతరాణి విషయాణాం గ్రాహకత్వేన, అష్టౌ గ్రహాః, సప్త వై శీర్షణ్యాః ప్రాణాః ద్వావ్ అవాఞ్చౌ, ఇత్య్ ఆదిషు చతుర్దశ-పర్యన్తాని ప్రాణ-ప్రతిపాదక-వాక్యేషు వాక్-పాణి-పాద-పాయూపస్థాహఙ్కార-చిత్తాఖ్యానీన్ద్రియాణి ప్రతీయన్తే, తేషాం జీవేన సహ గతి-శ్రవణాభావాజ్ జీవస్యాల్పాల్పోపకారకత్వ-మాత్రేణౌపచారికః ప్రాణ-వ్యపదేశః॥౪॥

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే—

౨౭౩ హస్తాదయస్ తు స్థితే'తో నైవమ్॥౨।౪।౫॥

న సప్తైవేన్ద్రియాణ్య్ అపి త్వ్ ఏకాదశ; హస్తాదీనామ్ అపి శరీరే స్థితే జీవే తస్య భోగోపకరణత్వాత్, కార్య-భేదాచ్ చ। దృశ్యతే హి శ్రోత్రాదీనామ్ ఇవ హస్తాదీనామ్ అపి కార్య-భేద ఆదానాదిః; అతస్ తే 'పి సన్త్య్ ఏవ। అతో నైవమ్— అతో హస్తాదయో న సన్తీత్య్ ఏవం న మన్తవ్యమ్ ఇత్య్ అర్థః। అధ్యవసాయాభిమాన-చిన్తావృత్తి-భేదాన్ మన ఏవ బుద్ధ్యహ

అఙ్కార-చిత్త-శబ్దైర్ వ్యపదిశ్యత ఇత్య్ ఏకాదశేన్ద్రియాణి। అతః— దశేమే పురుషే ప్రాణాః ఆత్మైకాదశః ఇత్య్ ఆత్మ-శబ్దేన మనో'భిధీయతే। ఇన్ద్రియాణి దశైకం చ పఞ్చ చేన్ద్రియ గోచరాః, తైజసానీన్ద్రియాణ్య్ ఆహుర్ దేవా వైకారికా దశ। ఏకాదశం మనశ్ చాత్ర, ఇత్య్ ఆది శ్రుతి-స్మృతి-సిద్ధేన్ద్రియ-సఙ్ఖ్యా స్థితా। అధిక-సఙ్ఖ్యా-వాదాః మనో-వృత్తి-భేదాభిప్రాయాః; న్యూన-వ్యపదేశాస్ తు తత్ర తత్ర వివక్షిత-గమనాది-కార్య-విశేష-ప్రయుక్తాః॥౫॥

ఇతి సప్త-గత్య్-అధికరణమ్॥౨॥

అథ ప్రాణాణుత్వాధికరణమ్॥౩॥

౨౭౪ అణవశ్ చ॥౨।౪।౬॥

త ఏతే సర్వ ఏవ సమాః సర్వే'నన్తాః, ఇత్య్ ఆనన్త్య శ్రవణాద్ విభుత్వం ప్రాణానామ్; ఇతి ప్రాప్తే'భిధీయతే— ప్రాణమ్ అనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి, ఇత్య్ ఉత్క్రాన్త్య్ ఆది శ్రవణాత్ పరిమితత్వే సిద్ధే సత్య్ ఉత్క్రాన్త్య్ ఆదిషు పార్శ్వ-స్థైర్ అనుపలభ్యమానత్వాద్ అణవశ్ చ ప్రాణాః। ఆనన్త్య-శ్రుతిస్ తు, అథ యో హైతాన్ అనన్తాన్ ఉపాస్తే ఇత్య్ ఉపాసన-శ్రవణాద్ ఉపాస్య-ప్రాణ-విశేషణ-భూత-కార్య-బాహుల్యాభిప్రాయా॥౬॥

౨౭౫ శ్రేష్ఠశ్ చ॥౨।౪।౭॥

ప్రాణ-సంవాదే శరీర-స్థితి-హేతుత్వేన శ్రేష్ఠతయా నిర్ణీతో ముఖ్య-ప్రాణః, ఆనీదవాతం స్వధయా తద్ ఏకమ్ ఇతి మహా-ప్రలయ-సమయే స్వ-కార్య-భూత-ప్రాణన-సద్-భావ-శ్రవణాత్, ఏతస్మాజ్ జాయతే ఇతి జన్మ-శ్రవణస్య జీవ-జన్మ-శ్రవణవద్ ఉపపత్తేర్ నోత్పద్యత, ఇత్య్ ఆశఙ్క్య ప్రాక్సృష్టేర్ ఏకత్వావధారణాది-విరోధాత్, ఏతస్మాజ్ జాయతే ప్రాణః ఇతి పృథివ్య్-ఆది- తుల్యోత్పత్తి-శ్రవణాత్, ఉత్పత్తి-నిషేధాభావాచ్ చ, జాయత ఏవ శ్రేష్ఠశ్ చ ప్రాణ ఇత్య్ ఉచ్యతే। ఆనీదవాతమ్ ఇతి తు న జైవం శ్రేష్ఠం ప్రాణమ్ అభిప్రేత్యోచ్యతే, అపి తు పరస్య బ్రహ్మణ ఏకస్యైవ విద్యమానత్వమ్ ఉచ్యతే, అవాతమ్ ఇతి తత్రైవ శ్రవణాత్। పూర్వేణైవ తుల్య-న్యాయత్వే'పి పృథగ్ యోగ-కరణమ్ ఉత్తర చిన్తార్థమ్॥౭॥

ఇతి ప్రాణాణుత్వాధికరణమ్॥౩॥

అథ వాయు-క్రియాధికరణమ్॥౪॥

౨౭౬ న వాయు-క్రియే పృథగ్-ఉపదేశాత్॥౨।౪।౮॥

సో'యం శ్రేష్ఠః ప్రాణః కిం మహాభూత-ద్వితీయ-వాయు-మాత్రం, తస్య వా స్పన్ద-రూప-క్రియా, అథవా వాయుర్ ఏవ కఞ్చన విశేషమ్ ఆపన్నః, ఇతి విశయే వాయుర్ ఏవేతి ప్రాప్తమ్, యః ప్రాణః స వాయుః ఇతి వ్యపదేశాత్। యద్వా వాయు-మాత్రే ప్రాణత్వ-ప్రసిద్ధ్య-అభావాద్

ఉచ్ఛ్వాస-నిఃశ్వాసాది-వాయు-క్రియాయాం ప్రాణ-శబ్ద-ప్రసిద్ధేశ్ చ తత్-క్రియైవ, ఇతి ప్రాప్తే న వాయు-మాత్రం, న చ తత్-క్రియేత్య్ ఉచ్యతే। కుతః। పృథగ్-ఉపదేశాత్— ఏతస్మాజ్ జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ, ఖం వాయుః ఇతి। తత ఏవ పృథగ్-ఉపదేశాత్ వాయు-క్రియాపి న భవతి ప్రాణః; న హి తేజః-ప్రభృతీనాం క్రియా త్రైః సహ పృథగ్-ద్రవ్యతయోపదిశ్యతే। యః ప్రాణః స వాయుర్ ఇతి తు వాయుర్ ఏవావస్థాన్తరమ్ ఆపన్నః ప్రాణః; న తేజః-ప్రభృతివత్ తత్త్వాన్తరమ్ ఇతి జ్ఞాపనార్థం। ఉచ్ఛ్వాస-నిఃశ్వాసాదావ్ అపి ప్రాణః స్పన్దత ఇతి క్రియావతి ద్రవ్య ఏవ ప్రాణ-శబ్ద-ప్రసిద్ధిః; న క్రియా-మాత్రే॥౮॥ కిమ్ అయం ప్రాణో వాయోర్ వికారః సన్న్ అగ్నివద్ భూతాన్తరమ్। నేత్య్ ఆహ—

౨౭౭ చక్షుర్-ఆదివత్ తు తత్-సహ-శిష్ట్య-ఆదిభ్యః॥౨।౪।౯॥

నాయం భూత-విశేషః, అపి తు చక్షుర్-ఆదివజ్ జీవోపకరణ-విశేషః। తచ్ చోపకరణత్వమ్ ఉపకరణ-భూతైర్ ఇన్ద్రియైహ్ సహశిష్ట్య-ఆదిభ్యోఽవగమ్యతే। చక్షుర్-ఆదిభిః సహాయం ప్రాణః శిష్యతే ప్రాణ-సంవాదాదిషు తత్-సజాతీయత్వే హి త్రైః సహ శాసనం యుజ్యతే। ప్రాణ-శబ్ద-పరిగృహీతేషు కరణేష్వ్ అస్య విశిష్యాభిధానమ్ ఆది-శబ్దేన గృహ్యతే; అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణః శ్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణః ఇత్య్ ఆదిషు విశిష్యాభిధానాత్॥౯॥

చక్షుర్-ఆదివద్ అస్యాపి కరణత్వే తద్వద్ అస్యాపి జీవం ప్రత్యుపకార-విశేష-రూప-క్రియయా భవితవ్యం సా తు న దృశ్యతే; అతో నాయం చక్షుర్-ఆదివద్ భవితుమ్ అర్హతీతి చేత్, తత్రాహ—

౨౭౮ అకరణత్వాచ్ చ న దోషస్ తథా హి దర్శయతి॥౨।౪।౧౦॥

అకరణత్వాత్— కరణం క్రియా, అక్రియత్వాత్, అస్య ప్రాణస్య జీవం ప్రత్యుపకార-విశేష-రూప-క్రియా-రహితత్వాచ్ చ యో దోష ఉద్భావ్యతే, స నాస్తి; యత ఉపకార-విశేష-రూపాం శరీరేన్ద్రియ-ధారణాది-రూపాం క్రియాం దర్శయతి శ్రుతిః— యస్మిన్న్ ఉత్క్రాన్తే ఇదం శరీరం పాపిష్ఠతరమ్ ఇవ దృశ్యతే స వః శ్రేష్ఠః ఇత్య్ ఉక్త్వా వాగ్-ఆద్య్-ఉత్క్రమణేఽపి శరీరస్యేన్ద్రియాన్తరాణాం చ స్థితిం దర్శయిత్వా ప్రాణోత్క్రమణే శరీరేన్ద్రియ-శైథిల్యాభిధానాత్। అతః ప్రాణాపాన-వ్యానోదాన-సమానాకారేణ పఞ్చధావస్థితోఽయం ప్రాణః శరీరేన్ద్రియ-ధారణాదినా జీవస్యోపకరోతీతి చక్షుర్-ఆదివత్ కరణత్వమ్॥౧౦॥

నన్వ్ ఏవం నామ-భేదాత్ కార్య-భేదాచ్ చ ప్రాణాపానాదయస్ తత్త్వాన్తరాణి స్యుః, తత్రాహ—

౨౭౯ పఞ్చ-వృత్తిర్ మనోవద్ వ్యపదిశ్యతే॥౨।౪।౧౧॥

యథా కామాది-వృత్తి-భేదే తత్-కార్య-భేదేఽపి న కామాదికం మనసస్ తత్త్వాన్తరం, కామః సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాశ్రద్ధా-ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్ సర్వం మన ఏవ, ఇతి

వచనాత్। ఏవం— ప్రాణో'పానో వ్యాన ఉదానః సమాన ఇత్య్ ఏతత్ సర్వే ప్రాణ ఏవ, ఇతి వచనాద్ అపానాదయో'పి ప్రాణస్యైవ వృత్తి-విశేషాః, న తత్త్వాన్తరమ్ ఇత్య్ అవగమ్యతే॥౧౧॥

ఇతి వాయు-క్రియాధికరణమ్॥౪॥

అథ శ్రేష్ఠాణుత్వాధికరణం॥౫॥

౨౮౦ అణుశ్ చ॥౨।౪।౧౨॥

అణుశ్ చాయం, పూర్వవద్ ఉత్క్రాన్త్య్ ఆది శ్రవణాత్— తమ్ ఉత్క్రామన్తం ప్రాణో' నూత్క్రామతి ఇత్య్ ఆదిషు అధికాశఙ్కా తు సమ ఏభిస్ త్రిభిర్ లోకైః సమో'నేన సర్వేణ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్, సర్వం హీదం ప్రాణేనావృతమ్ ఇత్య్ ఆది శ్రవణాత్ మహా-పరిమాణ ఇతి। పరిహారస్ తు— ఉత్క్రాన్త్య్-ఆది-శ్రవణాత్ పరిచ్ఛిన్నత్వే నిశ్చితే సర్వస్య ప్రాణి-జాతస్య ప్రాణాయత్త-స్థితిత్వేన వైభవ-వాదోపపత్తిర్ ఇతి॥౧౨॥

ఇతి శ్రేష్ఠాణుత్వాధికరణమ్

అథ జ్యోతిర్-ఆద్య్-అధిష్ఠానాధికరణమ్॥౬॥

౨౮౧ జ్యోతిర్-ఆద్య్-అధిష్ఠానం తు తద్-ఆమననాత్ ప్రాణవతా శబ్దాత్॥౨।౪।౧౩॥

సశ్రేష్ఠానాం ప్రాణానాం బ్రహ్మణ ఉత్పత్తిర్ ఇయత్తా-పరిమాణం చోక్తమ్। తేషాం ప్రాణానామ్ అగ్న్య్-ఆది-దేవతాధిష్ఠితత్వం చ పూర్వమ్ ఏవ అభిమాని-వ్యపదేశస్ తు విశేషానుగతిభ్యామ్ ఇత్య్ అనేన సూత్రేణ ప్రసఙ్గాద్ ఉపపాదితం జీవస్య చ స్వ-భోగ-సాధనానామ్ ఏషామ్ అధిష్ఠాత్రిత్వం లోక-సిద్ధమ్, ఏవమ్ ఏవైష ఏతాన ప్రాణాన్ గృహిత్వా స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తతే ఇత్య్ ఆది శ్రుతి-సిద్ధం చ। తద్ ఇదం జీవస్యాగ్న్య్-ఆది-దేవతానాం చ ప్రాణ-విషయమ్ అధిష్ఠానం కిం స్వాయత్తమ్, ఉత పరమాత్మాయత్తమ్ ఇతి విశయే నైరపేక్ష్యాత్ స్వాయత్తమ్॥

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— జ్యోతిర్-ఆద్య్-అధిష్ఠానమ్ ఇతి। ప్రాణవతా— జీవేన సహ జ్యోతిర్-ఆదీనామ్ అగ్న్య్-ఆది-దేవతానాం ప్రాణ-విషయమ్ అధిష్ఠానమ్, తద్-ఆమననాత్— తస్య పరమాత్మనః ఆమననాద్ భవతి। ఆమననమ్— ఆభిముఖ్యేన మననమ్, పరమాత్మనః సఙ్కల్పాద్ ఏవ భవతీత్య్ అర్థః। కుత ఏతత్। శబ్దాత్— ఇన్ద్రియాణాం సాభిమాని-దేవతానాం జీవాత్మనశ్ చ స్వ-కార్యేషు పరమ-పురుష-మననాయత్తత్వ-శాస్త్రాత్। యథాన్తర్యామి బ్రాహ్మణాదిషు— యో'గ్నౌ తిష్ఠన్న్ అగ్నేర్ అన్తరో యమ్ అగ్నిర్ న వేద యస్యాగ్నిః శరీరం యో'గ్నిమ్ అన్తరో యమయతి స త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః యో వాయౌ తిష్ఠన్, య ఆదిత్యే తిష్ఠన్, య ఆత్మని తిష్ఠన్, యశ్ చక్షుషి తిష్ఠన్ ఇత్య్ ఆది। యథా చ— భీషాస్మాద్ వాతః పవతే, భీషోదేతి సూర్యః, భీషాస్మాద్ అగ్నిశ్ చేన్ద్రశ్ చ, మృత్యుర్ ధావతి పఞ్చమః ఇతి।

తథా— ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః ఇత్య్ ఆది ॥౧౩॥

౨౮౨ తస్య చ నిత్యత్వాత్ ॥౨।౪।౧౪॥

సర్వేషాం పరమాత్మాధిష్ఠితత్వస్య నిత్యత్వాత్, స్వరూపానుబన్ధిత్వేన నియతత్వాచ్ చ తత్-సఙ్కల్పాద్ ఏవైషామ్ అధిష్ఠాతృత్వమ్ అవర్జనీయమ్। తత్ సృష్ట్వా, తద్ ఏవానుప్రావిశత్, తద్ అనుప్రవిశ్య, సచ్ చ త్యచ్ చాభవత్ ఇత్య్ ఆదినా పరమ-పురుషస్య నియన్తృత్వేన సర్వ-చిద్-అచిద్-వస్త్వ్-అనుప్రవేశః స్వరూపానుబన్ధీ శ్రూయతే। స్మర్యతే చ— విష్టభ్యాహమ్ ఇదం కృత్స్నమ్ ఏకాంశేన స్థితో జగత్ ఇతి ॥౧౪॥

ఇతి జ్యోతిర్-ఆద్య్-అధిష్ఠానాధికరణమ్ ॥౬॥

అథ ఇన్ద్రియాధికరణమ్ ॥౭॥

౨౮౩ త ఇన్ద్రియాణి తద్-వ్యపదేశాద్ అన్యత్ర శ్రేష్ఠాత్ ॥౨।౪।౧౫॥

కిం సర్వే ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టా ఇన్ద్రియాణి, ఉత శ్రేష్ఠ-ప్రాణ-వ్యతిరిక్తా ఏవేతి విశయే ప్రాణ-శబ్ద వాచ్యత్వాత్, కరణత్వాం చ సర్వ ఏవేన్ద్రియాణి, ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— శ్రేష్ఠ-వ్యతిరిక్తా ఏవ ప్రాణా ఇన్ద్రియాణి। కుతః। శ్రేష్ఠాద్ అన్యేష్వ్ ఏవ ప్రాణేషు తద్-వ్యపదేశాత్। ఇన్ద్రియాణి దశైకం చ పఞ్చ చేన్ద్రియ-గోచరాః ఇత్య్ ఆదిభిర్ హి చక్షుర్-ఆదిషు సమనస్కేష్వ్ ఏవ ఇన్ద్రియ-శబ్దో వ్యపదిశ్యతే ॥౧౫॥

౨౮౪ భేద-శ్రుతేర్ వైలక్షణ్యాచ్ చ ॥౨।౪।౧౬॥

ఏతస్మాజ్ జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ, ఇత్య్ ఆదిష్వ్ ఇన్ద్రియేభ్యః ప్రాణస్య పృథక్ శ్రవణాత్ ప్రాణ-వ్యతిరిక్తానామ్ ఏవేన్ద్రియత్వమ్ అవగమ్యతే। మనసః పృథక్ శ్రవణే'పి తస్యాన్యత్రేన్ద్రియాన్తర్భావ ఉక్తః— మనః షష్ఠానీన్ద్రియాణి ఇత్య్ ఆదౌ। వైలక్షణ్యం చ చక్షుర్-ఆదిభ్యః శ్రేష్ఠ-ప్రాణస్యోపలభ్యతే; సుషుప్తౌ హి ప్రాణస్య వృత్తిర్ ఉపలభ్యతే, చక్షుర్-ఆదీనాం తు వృత్తిర్ నోపలభ్యతే। కార్యం చ చక్షుర్-వాగ్-ఆదీనాం సమనస్కానాం జ్ఞాన-కర్మ-సాధనత్వమ్; ప్రాణస్య తు శరీరేన్ద్రియ-ధారణమ్। ప్రాణాధీన-ధారణత్వాత్ త్వ్ ఇన్ద్రియేషు ప్రాణ-శబ్ద-వ్యపదేశః। తథా చ శ్రుతిః— త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమ్ అభవన్, తస్మాద్ ఏత ఏతేనాఖ్యాయన్తే ఇతి। రూపమ్ అభవన్ శరీరమ్ అభవన్, తద్-అధీన-ప్రవృత్తయో'భవన్న్ ఇత్య్ అర్థః ॥౧౬॥ ఇతి ఇన్ద్రియాధికరణమ్ ॥౭॥

అథ సంజ్ఞా-మూర్తి-కౢప్త్య్-అధికరణమ్ ॥౮॥

౨౮౫ సంజ్ఞా-మూర్తి-కౢప్తిస్ తు త్రివృత్ కుర్వత ఉపదేశాత్ ॥౨।౪।౧౭॥

భూతేన్ద్రియాదీనాం సమష్టి-సృష్టిః, జీవానాం కర్తృత్వం చ పరస్మాద్ బ్రహ్మణ ఇత్య్ ఉక్తం పురస్తాత్। జీవానాం స్వేన్ద్రియాధిష్ఠానం చ పరాయత్తమ్ ఇతి చానన్తరం స్థిరీకరణాయ స్మారితమ్। యా త్వ్ ఇయం నామ-రూప-వ్యాకరణాత్మికా ప్రపఞ్చ-వ్యష్టి-సృష్టిః, సా కిం సమష్టి-జీవ-రూపస్య హిరణ్యగర్భస్యైవ కర్మ। ఉత తేజః-ప్రభృతి-శరీరకస్య పరస్యాబ్-ఆది-సృష్టివద్ ధిరణ్యగర్భ-శరీరకస్య పరస్య బ్రహ్మణః। ఇతీదానీం చిన్త్యతే। కిం యుక్తమ్। సమష్టి-జీవస్యేతి। కుతః। అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణీతి జీవ-కర్తృకత్వ-శ్రవణాత్। న హి పరా దేవతా స్వేన రూపేణ నామ-రూపే వ్యాకరవాణీత్య్ ఐక్షత; అపి తు స్వాంశ-భూతేన జీవ-రూపేణ, అనేన జీవేనాత్మనేతి వచనాత్। నన్వ్ ఏవం చారేణానుప్రవిశ్య పర-బలం సఙ్కలయానీతివత్, వ్యాకరవాణీత్య్ ఉత్తమ-పురుషః కర్తృ-స్థ-క్రియశ్ చ ప్రవిశతిర్ లాక్షణికః స్యాత్। నైవమ్, తత్ర రాజ-చారయోః స్వరూప-భేదాల్ లాక్షణికత్వమ్, ఇహ తు జీవస్యాపి స్వాంశత్వేన స్వరూపత్వాత్ తేన రూపేణ ప్రవేశో వ్యాకరణం చాత్మన ఏవేతి న లాక్షణికత్వ-ప్రసఙ్గః। న చ సహయోగ-లక్షణేయం తృతీయా, కారక-విభక్తౌ సమ్భవన్త్యామ్ ఉపపద-విభక్తేర్ అన్యాయ్యత్వాత్। న చ కరణే తృతీయా, బ్రహ్మ-కర్తృకయోః ప్రవేశ-వ్యాకరణయోర్ జీవస్య సాధకతమత్వాభావాత్। న చ జీవస్య కర్తృత్వం ప్రవేశమానే పర్యవస్యతి, నామ-రూప-వ్యాకరణం తు బ్రహ్మణ ఏవేతి శక్యం వక్తుమ్; క్త్వాప్రత్యయేన సమాన-కర్తృకత్వ-ప్రతీతేః। జీవస్య స్వాంశత్వేన స్వరూపత్వే'పి పర-స్వరూప-వ్యావృత్త్య్-అర్థః, అనేన జీవేనేతి పరాక్త్వేన పరామర్శః। అతో హిరణ్యగర్భ-కర్తృకేయం నామ-రూప-వ్యాక్రియా। అత ఏవ చ స్మృతిషు చతుర్ముఖ-కర్తృక-సృష్టి-ప్రకరణే నామ-రూప-వ్యాకరణం సఙ్కీర్త్యతే, నామ రూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపఞ్చనమ్। వేద-శబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార సః, ఇత్య్ ఆది॥

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే— సంజ్ఞా-మూర్తి-క్లృప్తిస్ తు ఇతి। తు-శబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి। సంజ్ఞా-మూర్తి-క్లృప్తిః— నామ-రూప-వ్యాకరణమ్। తత్ త్రివృత్ కుర్వతః పరస్యైవ బ్రహ్మణః, తస్యైవ నామ-రూప-వ్యాకరణోపదేశాత్। త్రివృత్-కరణం కుర్వత ఏవ హి నామ-రూప-వ్యాకరణమ్ ఉపదిశ్యతే, సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమ్ ఇమాస్ తిస్రో దేవతా అనేన జివేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణి తాసాం త్రివృతం త్రివృతమ్ ఏకైకాం కరవాణి, ఇతి సమాన-కర్తృకత్వ-ప్రతితేః। త్రివృత్-కరణం తు చతుర్ముఖస్యాణ్డాన్తవర్తినో న సమ్భవతి, తేజో-'బ్-అన్నైర్ హ్య్ అణ్డమ్ ఉత్పాద్యతే। చతుర్ముఖస్య చాణ్డే సమ్భవః స్మర్యతే— తస్మిన్న్ అణ్డే' భవద్ బ్రహ్మ సర్వ-లోక-పితామహః ఇతి। అతస్ త్రివృత్ కరణం పరస్యైవ బ్రహ్మణః; తత్-సమాన-కర్తృకం నామ-రూప-వ్యాకరణం చ తస్యైవేతి విజ్ఞాయతే। కథం తర్హి, అనేన జీవేనేతి సఙ్గచ్ఛతే। ఆత్మనా జీవేనేతి సామానాధికరణ్యాత్ జీవ-శరీరకం పరం బ్రహ్మైవ జీవ-శబ్దేనాభిధీయతే; యథా— తత్ తేజ ఐక్షత తద్ అపో'సృజత, తా ఆప ఐక్షన్త, తా అన్నమ్ అసూజన్త, ఇతి తేజః-ప్రభృతి-శరీరకం పరమ్ ఏవ బ్రహ్మాభిధీయతే। అతో జీవ-సమష్టి-భూత-హిరణ్యగర్భ-శరీరకస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణః కర్మ నామ-రూప-వ్యాకరణమ్। ఏవం చ— ప్రవిశ్య

నామ-రూపే వ్యాకరవాణీతి ప్రవిశతిర్ ఉత్తమ-పురుషశ్ చాక్లిష్టౌ ముఖ్యార్థావ్ ఏవ భవతః। ప్రవేశ-వ్యాకరణయోః సమాన-కర్తృకత్వమ్ అప్య్ ఉపపద్యతే। చతుర్ముఖ-శరీరకస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణః కర్మ దేవాది-విచిత్ర-సృష్టిర్ ఇతి చతుర్ముఖ-కర్తృక-సృష్టి-ప్రకరణే నామ-రూప-వ్యాక్రియోపదేశశ్ చోపపద్యతే। అతః— సేయం దేవతేత్య్-ఆది-వాక్యస్యాయమ్ అర్థః— ఇమాః—తేజో'బ్-అన్న-రూపాస్ తిస్రో దేవతాః, అనేన జీవేన— జీవ-సమష్టి-విశిష్టేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణి— దేవాది-విచిత్ర-సృష్టిం తన్-నామధేయాని చ కరవాణి। తద్-అర్థమ్ అన్యోన్య-సంసర్గమ్ అప్రాప్తానామ్ ఏషాం తేజో'బ్-అన్నానాం విశేష-సృష్ట్య్-అసమర్థానాం తత్-సామర్థ్యాయైకైకాం త్రివృతం త్రివృతం కరవాణీతి। అతః పరస్యైవ బ్రహ్మణః కర్మేదం నామ-రూప-వ్యాకరణమ్॥౧౭॥

అథ స్యాత్— నామ-రూప-వ్యాకరణస్య త్రివృత్-కరణేనైక-కర్తృకత్వాత్ పరమాత్మ-కర్తృకమ్ ఇతి న శక్యతే వక్తుమ్, త్రివృత్-కరణస్యాపి జీవ-కర్తృకత్వ-సమ్భవాత్। అణ్డ-సృష్ట్య్-ఉత్తర-కాలం హి చతుర్ముఖ-సృష్ట-జీవేషు త్రివృత్-కరణ-ప్రకార ఉపదిశ్యతే— యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్ తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్ త్రివృద్ ఏకైకా భవతి తన్ మే విజానీహీతి, అన్నమ్ అశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో భాగస్ తత్ పురీషం భవతి యో మధ్యమస్ తన్ మాంసం యో'ణిష్ఠస్ తన్ మనః ఇత్య్ ఆదినా। తథా పూర్వస్మిన్న్ అపి వాక్యే— యద్ అగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్ తద్ రూపం యచ్ ఛుక్లం తద్ అపాం యత్ కృష్ణం తద్ అన్నస్య, ఇత్య్ ఆదినా చతుర్ముఖ-సృష్టాగ్న్య్-ఆదిత్య-చన్ద్ర-విద్యుత్సు త్రివృత్-కరణం ప్రదర్శ్యతే। నామ-రూప-వ్యాకరణోత్తర-కాలం చ త్రివృత్-కరణం శ్రూయతే— సేయం దేవతేమాస్ తిస్రో దేవతాః అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరోత్తాసాం త్రివృతం త్రివృతమ్ ఏకైకామ్ అకరోత్ ఇతి। తత్రాహ—

౨౮౬ మాంసాది-భౌమం యథా శబ్దమ్ ఇతరయోశ్ చ॥౨।౪।౧౮॥

యద్ ఉక్తమ్ అణ్డ-సృష్ట్య్-ఉత్తర-కాలం చతుర్ముఖ-సృష్ట-దేవతాది-విషయో'యం— తాసాం త్రివృతం త్రివృతమ్ ఏకైకామ్ అకరోద్ ఇతి త్రివృత్-కరణోపదేశ ఇతి; తన్ నోపపద్యతే; అన్నమ్ అశితం త్రేధా విధీయతే ఇత్య్ అత్ర మాంస-మనసోః పురీషాద్ అణుత్వేనాణీయస్త్వేన చ వ్యపదిష్టయోః కారణానువిధాయిత్వేనాప్య్ అతైజసత్వ-ప్రసఙ్గాత్; ఆపః పీతాః ఇత్య్ అత్రాపి మూత్ర-ప్రాణయోః స్థవిష్ఠాణీయసోః పార్థివత్వ-తైజసత్వ-ప్రసఙ్గాచ్ చ। న చైవమ్ ఇష్యతే; మాంసాది హి భౌమమ్ ఇష్యతే— పురీషవన్ మాంస-మనసీ అపి భౌమే— పార్థివే ఇష్యేతే, అన్నమ్ అశితం త్రేధేతి ప్రక్రమాత్। యథా శబ్దమ్ ఇతరయోశ్ చ— ఇతరయోర్ అపి, ఆపః పీతాః, తేజో'శితమ్ ఇతి పర్యాయయోర్ యథా శబ్దం వికారా ఇష్యన్తే। ఆపః పీతాస్ త్రేధా విధీయన్త ఇత్య్ అపామ్ ఏవ త్రేధా పరిణామః శబ్దాత్ ప్రతీయతే; తథా తేజో' శితం త్రేధా విధీయత ఇత్య్ అపి తేజస ఏవ త్రేధా పరిణామః శబ్దాత్ ప్రతీయతే। అతః పురీష-మాంస-మనాంసి పృథివీ-వికారాః, మూత్ర-లోహిత-ప్రాణాః అబ్-వికారాః, అస్థి-మజ్జా-వాచస్-

తేజో-వికారా ఇతి ప్రతిపత్తవ్యమ్; అన్న-మయం హి సోమ్య మనః ఆపో-మయః ప్రాణస్ తేజో-మయీ వాక్, ఇతి వాక్య-శేషావిరోధాచ్ చ। అతః— తాసాం త్రివృతం త్రివృతమ్ ఏకైకామ్ అకరోద్ ఇత్య్ ఉక్తస్ త్రివృత్-కరణ-ప్రకారః, అన్నమ్ అశితమ్ ఇత్య్ ఆదినా న ప్రదర్శ్యతే; తథా సతి మనః-ప్రాణ-వాచాం త్రయాణామ్ అప్య్ అణీయస్త్వేన తైజసత్వాత్, అన్న-మయం హి సోమ్య మనః ఇత్య్ ఆదిర్ విరుధ్యతే। ప్రాగ్ ఏవ త్రివృత్-కృతానాం పృథివ్య్-ఆదీనాం పురుషం ప్రాప్తానామ్, అన్నమ్ అశితమ్ ఇత్య్ ఆదినైకైకస్య త్రేధా పరిణామ ఉచ్యతే। అణ్డ-సృష్టేః ప్రాగ్ ఏవ చ తేజో'బ్-అన్నానాం త్రివృత్-కరణేన భవితవ్యమ్, అత్రివృత్-కృతానాం తేషాం కార్యారమ్భాసామర్థ్యాత్। అన్యోన్య-సంయుక్తానామ్ ఏవ హి కార్యారమ్భ-సామర్థ్యమ్; తద్ ఏవ చ త్రివృత్-కరణమ్। తథా చ స్మర్యతే— నానా-వీర్యాః పృథగ్-భూతాస్ తతస్ తే సంహతిం వినా। నాశక్నువన్ ప్రజాస్ స్రష్టుమ్ అసమాగమ్య కృత్స్నశః। సమేత్యాన్యోన్య-సంయోగం పరస్పర-సమాశ్రయాః। మహద్-ఆద్యా విశేషాన్తా హ్య్ అణ్డమ్ ఉత్పాదయన్తి తే, ఇతి। అత ఏవ చ— అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరోత్ తాసాం త్రివృతం త్రివృతమ్ ఏకైకామ్ అకరోత్, ఇతి పాఠ-క్రమో'ర్థ-క్రమేణ బాధ్యతే। అణ్డాన్తర్వర్తిష్వ్ అగ్న్య్-ఆదిత్యాదిషు త్రివృత్-కరణ-ప్రదర్శనం శ్వేతకేతోః శుశ్రూషోర్ అణ్డాన్తర్వర్తిత్వేన తస్య బహిష్ఠ-వస్తుషు త్రివృత్-కరణ-ప్రదర్శనాయోగాత్ త్రివృత్-కృతానాం కార్యేష్వ్ అగ్న్య్-ఆదిత్యాదిషు క్రియతే॥౧౮॥

స్యాద్ ఏతత్; అన్నమ్ అశితమ్, ఆపః పీతాః, తేజో'శితమ్ ఇతి త్రివత్-కృతానామ్ అన్నాదీనామ్ ఏకైకస్య తేజో'బ్-అన్నాత్మకత్వేన త్రి-రూపస్య కథమ్ అన్నమ్ ఆపస్ తేజ ఇత్య్ ఏకైక-రూపేణ వ్యపదేశ ఉపపద్యత ఇతి;

తత్రాహ—

౨౦౭ వైశేష్యాత్ తు తద్-వాదస్ తద్-వాదః॥౨।౪।౧౯॥

వైశేష్యం— విశేష-భావః। త్రివృత్-కరణేన త్రి-రూపే'ప్య్ ఏకైకస్మిన్న్ అన్నాద్య్-ఆధిక్యాత్ తత్ర తత్రాన్నాది-వాదః। ద్విర్ ఉక్తిర్ అధ్యాయ-సమాప్తిం ద్యోతయతి॥౧౯॥

ఇతి సంజ్ఞా-మూర్తి-కౢప్త్య్-అధికరణమ్॥౮॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-విరచితే శ్రీ-శారీరక-మీమాంసా-భాష్యే ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః॥౪॥

సమాప్తశ్ చాధ్యాయః॥

తృతీయాధ్యాయే

అప్రథమః పాదః

తద్-అన్తర-ప్రతిపత్త్య్-అధికరణమ్॥౧॥

౨౮౮ తద్-అన్తర-ప్రతిపత్తౌ రంహతి సమ్పరిష్వక్తః ప్రశ్న-నిరూపణాభ్యామ్॥౩।౧।౧॥

అతిక్రాన్తాధ్యాయ-ద్వయేన నిఖిల-జగద్-ఏక-కారణం నిరస్త-నిఖిల-దోష-గన్ధమ్ అపరిమితోదార-గుణ-సాగరం సకలేతర-విలక్షణం పరం బ్రహ్మ ముముక్షుభిర్ ఉపాస్యతయా వేదాన్తాః ప్రతిపాదయన్తీత్య్ అయమ్ అర్థః స్మృతి-న్యాయ-విరోధ-పరిహార-పర-పక్ష-ప్రతిక్షేప-వేదాన్త-వాక్య-పరస్పర-విరోధ-పరిహార-రూప-కార్య-స్వరూప-సంశోధనైస్ తద్-దుర్ధర్షణత్వ-హేతుభిః సహ స్థాపితః। అతో'ధ్యాయ-ద్వయేన బ్రహ్మణః స్వరూపం ప్రతిపాదితమ్। ఉత్తరేణేదానీం తత్-ప్రాప్త్య్-ఉపాయైః సహ ప్రాప్తి-ప్రకారశ్ చిన్తయితుమ్ ఇష్యతే। తత్ర తృతీయాధ్యాయే ఉపాయ-భూతోపాసన-విషయా చిన్తా వర్తతే। ఉపాసనారమ్భాభ్యర్థితోపాయశ్ చ ప్రాప్య-వస్తు-వ్యతిరిక్త-వైతృష్ణ్యమ్, ప్రాప్య-తృష్ణా చేతి, తత్-సిద్ధ్య్-అర్థం జీవస్య లోకాన్తరేషు సఞ్చరతో జాగ్రతః స్వపతః సుషుప్తస్య మూర్చ్ఛతశ్ చ దోషాః, పరస్య చ బ్రహ్మణస్ తద్-రహితతా, కల్యాణ-గుణాకరత్వం చ ప్రథమ-ద్వితీయయోః పాదయోః ప్రతిపాద్యన్తే। తత్ర దేహాద్ దేహాన్తరం గచ్ఛన్న్ అయం జీవో దేహాన్తరారమ్భ-హేతుభిర్ భూత-సూక్ష్మైః సమ్పరిష్వక్త ఏవ గచ్ఛతి, ఉత నేతి చిన్తాయాం యత్ర యత్ర జీవో యాతి తత్ర తత్ర భూత-సూక్ష్మాణాం సులభత్వాద్ అసమ్పరిష్వక్తో యాతీతి ప్రాప్తమ్। పశ్చాద్ అపి పూర్వ-పక్ష-బీజాన్య్ ఉపన్యస్య నిరసిష్యతి॥

తత్ర సిద్ధాన్తమ్ ఆహ— తద్-అన్తర-ప్రతిపత్తౌ రంహతి సమ్పరిష్వక్త ఇతి। సంజ్ఞా-మూర్తి-క్లృప్తిర్ ఇతి మూర్తి-శబ్దేన దేహః ప్రస్తుతః; స తచ్-ఛబ్దేన పరామృశ్యతే। తద్-అన్తర-ప్రతిపత్తౌ-దేహాన్తర-గమనే భూత-సూక్ష్మైః సమ్పరిష్వక్తో జీవో రంహతి–గచ్ఛతీత్య్ అర్థః। కుతః। ప్రశ్న-నిరూపణాభ్యాం— ప్రశ్న-ప్రతివచనాభ్యామ్। పఞ్చాగ్ని-విద్యాయామ్ ఏవం ప్రశ్న-ప్రతివచనే ఆమ్నాయేతే— శ్వేతకేతుం కిలారుణేయం పాఞ్చాలః ప్రవాహణః కర్మిణాం గన్తవ్య-దేశం, పునర్-ఆవృత్తి-ప్రకారం, దేవయాన-పితృయాణ-పథ-వ్యావర్తనే, అముష్య లోకస్యాప్రాప్తారం చ వేత్థేతి పృష్ట్వేదమ్ అపి పప్రచ్ఛ— వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామ్ ఆహుతావ్ ఆపః పురుష-వచసో భవన్తి, ఇతి। తత ఇమం పాశ్చిమం ప్రశ్నం ప్రతిబ్రువంశ్ చ ద్యు-లోకమ్ అగ్నిత్వేన రూపయిత్వా, తస్మిన్న్ ఏతస్మిన్న్ అగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేః సోమో రాజా సమ్భవతి, ఇత్య్ ఆదినా దేవాఖ్యా జీవస్య ప్రాణా అగ్నిత్వేన రూపితే ద్యు-లోకే శ్రద్ధాఖ్యం వస్తు ప్రక్షిపన్తి। సా చ శ్రద్ధా సోమరాజాఖ్యామృత-మయ-దేహ-రూపేణ పరిణమతే। తం చామృత-

మయం దేహం త ఏవ ప్రాణాః పర్జన్యే'గ్నిత్వేన రూపితే ప్రక్షిపన్తి; స చ దేహస్ తత్ర ప్రక్షిప్తో వర్షం భవతి। తచ్ చ వర్షం త ఏవ ప్రాణాః పృథివ్యామ్ అగ్నిత్వ-రూపితాయాం ప్రక్షిపన్తి; తచ్ చ తత్ర ప్రక్షిప్తమ్ అన్నం భవతి। తచ్ చాన్నం త ఏవ పురుషే'గ్నిత్వ-రూపితే ప్రక్షిపన్తి; తచ్ చ తత్ర రేతో భవతి। తచ్ చ త ఏవ యోషాయామ్ అగ్నిత్వ-రూపితాయాం ప్రక్షిపన్తి; తచ్ చ తత్ర ప్రక్షిప్తం గర్భో భవతీత్య్ ఉక్త్వా ఆహ— ఇతి తు పఞ్చమ్యామ్ ఆహుతావ్ ఆపః పురుష-వచసో భవన్తి, ఇతి। ఏవం పఞ్చమ్యామ్ ఆహుతౌ హుతాయామ్ ఆపః పురుష-శబ్దాభిలప్యా భవన్తీత్య్ అర్థః। ఏవమ్ ఉక్తే పూర్వాస్వ్ అప్స్వ్ ఆహుతిష్వ్ అనువర్తమానానామ్ ఏవాపాం సూక్ష్మ-రూపాణామ్ ఇదానీం పురుషాకారత్వం భవతీత్య్ ఉక్తం భవతి। అత ఏవం ప్రశ్న-ప్రతివచనాభ్యాం దేహ-హేతు-భూతైర్ భూత-సూక్ష్మైః సహ తత్ర తత్ర యాతీతి గమ్యతే॥౧॥

నను— ఆపః పురుష-వచస ఇత్య్ ఉక్తే అపాం పురుషాకార-పరిణామ-ప్రతీతేర్ గచ్ఛతా జీవేన తాసామ్ ఏవ పరిష్వఙ్గః ప్రతీయతే। అతః కథం సర్వేషాం భూత-సూక్ష్మాణాం పరిష్వఙ్గ ఇతి। తత్రాహ—

౨౮౯ త్ర్య్-ఆత్మకత్వాత్ తు భూయస్త్వాత్॥౩।౧।౨॥

తు-శబ్దశ్ చోద్యం వ్యావర్తయతి। దేహారమ్భకాణామ్ అపాం కేవలానాం న దేహారమ్భ-సమ్భవః। దేహాద్య్-ఆరమ్భాయ హి— తాసాం త్రివృతం త్రివృతమ్ ఏకైకామ్ ఇతి త్రివృత్-కరణమ్। కేవలానామ్ అపాం శ్రవణం తు తాసాం భూయస్త్వాత్। దేహే చ లోహితాది-భూయస్త్వేనారమ్భకేష్వ్ అపాం భూయస్త్వం గమ్యతే॥౨॥

౨౯౦ ప్రాణ-గతేశ్ చ॥౩।౧।౩॥

ఇతశ్ చ భూత-సూక్ష్మ-పరిష్వక్తస్య గమనమ్ ఇతి గమ్యతే। ఉత్క్రామతి జీవే ప్రాణానాం తద్-అనుగతిః శ్రూయతే— తమ్ ఉత్క్రామన్తం ప్రాణో'నూత్క్రామతి ప్రాణమ్ అనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి, ఇతి। స్మర్యతే చ— మనః షష్ఠానీన్ద్రియాణి ప్రకృతి-స్థాని కర్షతి। శరీరం యద్ అవాప్నోతి యచ్ చాప్య్ ఉత్క్రామతీశ్వరః। గృహీత్వైతాని సంయాతి వాయుర్ గన్ధాన్ ఇవాశయాత్, ఇతి। న చ నిరాశ్రయాణాం గతిర్ ఉపపద్యత ఇతి తద్-ఆశ్రయ-భూతానాం భూత-సూక్ష్మాణామ్ అపి గతిర్ అభ్యుపగన్తవ్యా॥౩॥

౨౯౧ అగ్న్య్-ఆది-గతి-శ్రుతేర్ ఇతి చేన్ న భాక్తత్వాత్॥౩।౧।౪॥

యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగ్ అప్య్ ఏతి, వాతం ప్రాణశ్ చక్షుర్ ఆదిత్యమ్ ఇత్య్ ఆదినా ప్రాణాన-జీవ-మరణ-కాలే అగ్న్య్-ఆదిష్వ్ అప్యయ-శ్రవణాన్ న తేషాం జీవేన సహ గమనమ్ ఇతి గతి-శ్రుతిర్ అన్యథా నేయేతి చేన్ న, భాక్తత్వాత్ అగ్న్యాదిష్వ్ అప్య్ అయశ్రవణస్య। కథం భాక్తత్వమ్। ఓషధీర్ లోమాని వనస్పతీన్ కేశాః, ఇత్య్ అనపియద్భిర్ లోమాదిభిః సహ శ్రవణాత్। అతశ్ చక్షురాద్య్-అప్యయ-శ్రుతిర్ అధిష్ఠాతృ-దేవతాపక్రమణ-పరా॥౪॥

౨౯౨ ప్రథమే'శ్రవణాద్ ఇతి చేన్ న తా ఏవ హ్య్ ఉపపత్తేః ॥౩।౧।౫॥

యద్ ఉక్తమ్ అద్భిః సూక్ష్మాభిర్ భూతాన్తర-సంసృష్టాభిః పరిష్వక్తో జీవో గచ్ఛతీతి ప్రశ్న-ప్రతివచనాభ్యామ్ అవగమ్యత ఇతి; తన్ నోపపద్యతే, ద్యు-లోకాగ్ని-విషయే ప్రథమే హోమే అపాం హోమ్యత్వాశ్రవణాత్। తస్మిన్న్ ఏతస్మిన్న్ అగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి, ఇతి శ్రద్ధైవ హోమ్యత్వేన శ్రుతా। శ్రద్ధా నామ జీవస్య మనోవృత్తి-విశేషత్వేన ప్రసిద్ధా। అతో నాపస్ తత్ర హోమ్యా ఇతి చేన్ న, యతః తాః— ఆప ఏవ శ్రద్ధా-శబ్దేన తత్రాభిధీయన్తే। కుతః। ప్రశ్న-ప్రతివచనోపపత్తేః। వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామ్ ఆహుతావ్ ఆపః పురుష-వచసో భవన్తీతి ప్రశ్నస్య ప్రతివచనోపక్రమే హి శ్రద్ధా ద్యు-లోకాగ్నౌ హోమ్యత్వేన శ్రుతా। తత్ర యది శ్రద్ధా-శబ్దేనాపో నోచ్యేరన్, తతో'న్యథా ప్రశ్నో'న్యథా ప్రతివచనమ్ ఇత్య్ అసఙ్గత స్యాత్। ఇతి తు పఞ్చమ్యామ్ ఆహుతావ్ ఆపః పురుష-వచసః, ఇతి ప్రతివచన-నిగమనం చ శ్రద్ధాయా అప్త్వమ్ ఏవ సూచయతి। వేత్థ యథేతి హి ప్రశ్న-గతః ప్రకారః, ఇతి తు పఞ్చమ్యామ్ ఇతీతి-శబ్దేన పరిహారే నిగమ్యతే। శ్రద్ధా-సోమరాజ-వర్షాన్న-రేతో-గర్భ-రూపేణాపాం పరిణామమ్ ఉక్త్వా హ్య్ ఏవమ్ ఆపః పురుష-వచస ఇతి నిగమ్యతే। శ్రద్ధా-శబ్దస్య చాప్సు వైదిక-ప్రయోగో దృశ్యతే— అపః ప్రణయతి శ్రద్ధా వా ఆపః, ఇతి। శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేః సోమో రాజా సమ్భవతి, ఇతి సోమాకారేణ పరిణామశ్ చాపామ్ ఏవోపపద్యతే। అతో భూతాన్తర-సంసృష్టాభిర్ అద్భిః సమ్పరిష్వక్తో జీవో రంహతీత్య్ ఉపపన్నమ్॥౫॥

౨౯౩ అశ్రుతత్వాద్ ఇతి చేన్నేష్టాదికారిణాం ప్రతీతేః॥౩।౧।౬॥

యత్ పునర్ ఉక్తమ్ అద్భిః సమ్పరిష్వక్తో జీవో యాతీత్య్ అయమ్ అర్థ ఏతస్మాద్ వాక్యాద్ అవగమ్యత ఇతి; తన్ నోపపద్యతే, అస్మిన్ వాక్యే జీవస్యాశ్రవణాత్। అత్ర హి శ్రద్ధాదయ ఏవామ్బ్వ-అవస్థా-విశేషా హోమ్యత్వేన శ్రుతాః; న తు జీవస్ తత్-పరిష్వక్త ఇతి చేత్ తన్ న, ఇష్టాది-కారిణాం ప్రతీతే— అస్మిన్న్ ఏవ వాక్యే హ్య్ ఉత్తరత్ర బ్రహ్మ-జ్ఞాన-విధురేష్టాపూర్త-దత్త-కారిణో ద్యు-లోకం ప్రాప్య సోమరాజానో భవన్తి; పుణ్య-కర్మావసానే చ పునర్ ఆగత్య గర్భం ప్రాప్నువన్తీత్య్ ఉచ్యతే— అథ య ఇమే గ్రామే ఇష్టాపూర్తే దత్తమ్ ఇత్య్ ఉపాసతే తే ధూమమ్ అభిసమ్భవన్తి, ఇత్య్ ఆరభ్య, పితృలోకాద్ ఆకాశమ్ ఆకాశాచ్ చన్ద్రమసమ్ ఏష సోమో రాజా తద్-దేవానామ్ అన్నం తం దేవా భక్షయన్తి, తస్మిన్ యావత్ సమ్పాతమ్ ఉషిత్వాథైతమ్ ఏవాధ్వానం పునర్ నివర్తన్తే, యో యో హ్య్ అన్నమ్ అత్తి యో యో రేతః సిఞ్చతి తద్ భూయ ఏవ భవతి, ఇతి। అత్రాపి ద్యు-లోకాగ్నౌ, శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేః సోమో రాజా సమ్భవతి, ఇతి తద్-ఏకార్థత్వాచ్ ఛ్రద్ధావస్థ-దేహ-విశిష్టః సోమ-రూప-దేహ-విశిష్టో భవతీత్య్ ఉక్తమ్ ఇతి గమ్యతే। దేహస్య జీవ-విశేషణతైక-స్వరూపస్య వాచకః శబ్దో విశేష్యే జీవ ఏవ పర్యవస్యతి। అతః సమ్పరిష్వక్తో జీవో యాతీత్య్ ఉపపద్యతే॥౬॥

నను చ— తం దేవా భక్షయన్తీతి దేవైర్ భక్ష్యమాణత్వ-వచనాత్ సోమో రాజేతి న జీవ ఉచ్యతే, జీవస్యానదనీయత్వాత్। తత్రాహ—

౨౯౪ భాక్తం వానాత్మవిత్త్వాత్ తథా హి దర్శయతి ॥౩।౧।౭॥

వా-శబ్దశ్ చోద్యం వ్యావర్తయతి। ఇష్టాది-కారిణో'నాత్మవిత్త్వాత్ స దేవానాం భోగోపకరణత్వేనేహాముత్ర చ వర్తతే। ఇహేష్టాదినా తద్-ఆరాధనం కుర్వన్న్ ఉపకరోతి। ఆరాధన-ప్రీతైర్ దేవైర్ దత్తమ్ అముం లోకం ప్రాప్య తత్ర తత్-సమాన-భోగస్ తద్-ఉపకరణం భవతి। యథా పశుర్ ఏవం స దేవానామ్ ఇత్య్ అనాత్మవిదో దేవానామ్ ఉపకరణత్వం దర్శయతి శ్రుతిః । స్మృతిర్ అప్య్ ఆత్మ-విదాం బ్రహ్మ-ప్రాప్తిమ్ అనాత్మ-విదాం చ దేవ-భోగ్యత్వం దర్శయతి— దేవాన్ దేవ-యజో యాన్తి మద్-భక్తా యాన్తి మామ్ అపి, ఇతి। అతో జీవస్య దేవానాం భోగోపకరణత్వాభిప్రాయమ్ అన్నత్వేన భక్ష్యత్వ-వచనమ్; అతస్ తద్-భాక్తమ్। తేన తృప్తిర్ ఏవ చ దేవానాం భక్షణమ్ ఇతి శ్రూయతే— న హ వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్తి ఏతద్ ఏవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి, ఇతి। తస్మాద్ భూత-సూక్ష్మైః సమ్పరిష్వక్తో జీవో రహతీతి సిద్ధమ్॥౭॥ ఇతి తద్-అన్తర-ప్రతిపత్త్య్-అధికరణమ్॥౧॥

అథ కృతాత్యయాధికరణమ్॥౨॥

౨౯౫ కృతాత్యయే'నుశయవాన్దృష్ట-స్మృతిభ్యాం యథేతమ్ అనేవం చ॥౩।౧।౮॥

కేవలేష్టాపూర్త-దత్త-కారిణాం ధూమాదినా పితృయాణేన పథా గమనం కర్మ-ఫలావసానే పునర్ ఆవర్తనం చామ్నాతం— యావత్ సమ్పాతమ్ ఉషిత్వాథైతమ్ ఏవాధ్వానం పునర్ నివర్తన్తే, ఇతి। తత్ర ప్రత్యవరోహన్ జీవః కిమ్ అనుశయవాన్ ప్రత్యవరోహతి, ఉత నేతి సంశయ్యతే। కిం యుక్తమ్। కర్మణః కృత్స్నస్యోపభుక్తత్వాత్ నానుశయవాన్ ఇతి ప్రాప్తమ్। అనుశయో హ్య్ ఉపభుక్త-శిష్టం కర్మ। తచ్ చ కృత్స్న-ఫలోపభోగే సతి నావశిష్యతే। యావత్ సమ్పాతమ్ ఉషిత్వేతి వచనాత్ కృత్స్నోపభోగశ్ చ జ్ఞాయతే। సమ్పతన్త్య్ అనేన స్వర్గం లోకమ్ ఇతి సమ్పాతః కర్మోచ్యతే। శ్రుత్య్-అన్తరం చ— ప్రాప్యాన్తం కర్మణస్ తస్య యత్ కిఞ్చేహ కరోత్య్ అయమ్। తస్మాల్ లోకాత్ పునర్ ఏత్య్ అస్మై లోకాయ కర్మణే, ఇతి॥

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే— అనుశయవాన్ ప్రత్యవరోహతీతి। కుతః। దృష్ట-స్మృతిభ్యాం— శ్రుతి-స్మృతిభ్యామ్ ఇత్య్ అర్థః। శ్రుతిస్ తావత్— తద్ య ఇహ రమణీయ-చరణా అభ్యాశో హ యత్ తే రమణీయాం యోనిమ్ ఆపద్యేరన్ బ్రాహ్మణ-యోనిం క్షత్రియ-యోనిం వైశ్య-యోనిం వా అథ య ఇహ కపూయ-చరణా అభ్యాశో హ యత్ తే కపూయాం యోనిమ్ ఆపద్యేరన్ శ్వ-యోనిం వా సూకర-యోనిం వా చణ్డాల-యోనిం వా, ఇతి ప్రత్యవరూఢాన్ ప్రతి శ్రూయతే। అముష్మాల్ లోకాత్ ప్రత్యవరూఢేషు రమణీయ-కర్మాణో రమణీయాం బ్రాహ్మణాది-యోనిం ప్రతిపద్యన్తే; కపూయ-చరణాః కుత్సిత-కర్మాణః కుత్సితాం శ్వ-సూకర-చణ్డాలాది-యోనిం ప్రతిపద్యన్త ఇతి ప్రత్యవరూఢానాం పుణ్య-పాప-కర్మ-యోగం దర్శయాతి । స్మృతిర్ అపి— వర్ణా ఆశ్రమాశ్ చ స్వ-కర్మ-నిష్ఠాః ప్రేత్య కర్మ-ఫలమ్ అనుభూయ తతః శేషేణ విశిష్ట-దేశ-

జాతి-కుల-రూపాయుః శ్రుత-విత్త-వృత్త-సుఖ-మేధసో (హి) జన్మ ప్రతిపద్యన్తే విష్వఞ్చో విపరీతా నశ్యన్తి, ఇతి। తథా— తతః పరివృత్తౌ కర్మ-ఫల-శేషేణ జాతిం రూపం వర్ణం బలం మేధాం ప్రజ్ఞాం ద్రవ్యాణి ధర్మానుష్ఠానమ్ ఇతి ప్రతిపద్యన్తే తచ్ చక్రవద్ ఉభయోర్ లోకయోః సుఖ ఏవ వర్తతే, ఇతి। యావత్ సమ్పాతమ్ ఇతి ఫల-దాన-ప్రవృత్త-కర్మ-విశేష-విషయమ్; యత్ కిం చేహ కరోత్య్ అయమ్ ఇతీదమ్ అపి తద్-విషయమ్ ఏవ। అభుక్త-ఫలానామ్ అకృత-ప్రాయశ్చిత్తానాం చ కర్మణాం కర్మాన్తర-ఫలానుభవాన్ నాశోఽప్య్ అనుపపన్నః। అతోఽముం లోకం గతాః సానుశయా ఏవ యథేతమ్ అనేవం చ పునర్ నివర్తన్తే— ఆరోహణ-ప్రకారేణ ప్రకారాన్తరేణ చ పునర్ నివర్తన్త ఇత్య్ అర్థః। ఆరోహణం హి ధూమ-రాత్ర్య్-అపర-పక్ష-దక్షిణాయన-షణ్-మాస-పితృలోకాకాశ-చన్ద్ర-క్రమేణ; అవరోహణం తు చన్ద్రమసః స్థానాద్ ఆకాశ-వాయు-ధూమాభ్ర-మేఘ-క్రమేణ। తత్రాకాశావరోహణాద్ యథేతమ్; వాయ్వ్-ఆది-ప్రాప్తేః పితృలోకాద్య్-అప్రాప్తేశ్ చానేవమ్॥౮॥

౨౯౬ చరణాద్ ఇతి చేన్ న తద్-ఉపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిః॥౩।౧।౯॥

రమణీయ-చరణాః, కపూయ-చరణా ఇతి న చరణ-శబ్దేన పుణ్య-పాప-రూపం కర్మాభిధీయతే, చరణ-శబ్దస్య లోక-వేదయోర్ ఆచారే ప్రసిద్ధేః। లౌకికాః ఖలు చరణమ్ ఆచారః శీలం వృత్తమ్ ఇతి పర్యాయానభిమన్యన్తే; వేదే చ— యాన్య్ అనవద్యాని కర్మాణి, తాని సేవితవ్యాని, యాన్య్ అస్మాకం సుచరితాని, తాని త్వయోపాస్యాని, ఇతి చరణ-కర్మణీ భేదేన వ్యపదిశ్యేతే। అతః చరణాత్— శీలాత్ యోని-విశేష-ప్రాప్తిః, నానుశయాద్ ఇతి చేత్ తన్ న, చరణ-శ్రుతిః కర్మోపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిర్ ఆచార్యో మన్యతే, కేవలాద్ ఆచారాత్ సుఖ-దుఃఖ-ప్రాప్త్య్-అసమ్భవాత్। సుఖ-దుఃఖే హి పుణ్య-పాప-రూప-కర్మ-ఫలే॥౯॥

౨౯౭ ఆనర్థక్యమ్ ఇతి చేన్ న తద్-అపేక్షత్వాత్॥౩।౧।౧౦॥

ఏవం తర్హ్య్ అఫలత్వాద్ ఆచారస్య స్మృతి-విహితస్యానర్థక్యమ్ ఏవేతి చేత్ తన్ న, తద్-అపేక్షత్వాత్ పుణ్యస్య కర్మణః। ఆచారవత ఏవ పుణ్య-కర్మస్వ్ అధికారః, సన్ధ్యాహీనోఽశుచిర్ నిత్యమ్ అనర్హః సర్వ-కర్మసు, ఆచార-హీనం న పునన్తి వేదాః, ఇత్య్ ఆది వచనేభ్యః। అతశ్ చరణ-శ్రుతిః కర్మోపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినేర్ అభిప్రాయః॥౧౦॥

౨౯౮ సుకృత-దుష్కృతే ఏవేతి తు బాదరిః॥౩।౧।౧౧॥

పుణ్యం కర్మాచరతి, పాపం కర్మాచరతీతి కర్మణి చరతేః ప్రయోగాత్, పృథగ్ నిర్దేశస్య చ ప్రత్యక్ష-శ్రుతి-సిద్ధాచారానుమిత-శ్రుతి-సిద్ధ-విషయత్వేన గో-బలీవర్ద-న్యాయేనోపపత్తేః, ముఖ్యే సమ్భవతి న లక్షణా న్యాయ్యేతి సుకృత-దుష్కృతే ఏవ చరణ-శబ్దాభిధేయే ఇతి బాదరిర్ ఆచార్యో మన్యతే। అత్ర బాదరి-మతమ్ ఏవ స్వ-మతమ్। ఆచారానుమిత-శ్రుతి-విహిత-సన్ధ్యావన్దనాదేః కర్మాన్తరాధికార-సమ్పాదనం ఫలమ్ ఇతి తు స్వీకృతమ్। అతః సానుశయా ఏవ ప్రత్యవరోహన్తి॥౧౧॥ ఇతి కృతాత్యయాధికరణమ్॥౨॥

అథ అనిష్టాది-కార్య్-అధికరణమ్ ॥౩॥

౨౯౯ అనిష్టాది-కారిణామ్ అపి చ శ్రుతమ్ ॥౩।౧।౧౨॥

కేవలేష్టాపూర్త-దత్త-కారిణశ్ చన్ద్రమసం గత్వా సానుశయా ఏవ నివర్తన్త ఇత్య్ ఉక్తమ్। ఇదానీమ్ అనిష్టాది-కారిణోऽపి చన్ద్రమసం గచ్ఛన్తి, నేతి చిన్త్యతే। యే విహితం న కుర్వన్తి, నిషిద్ధం చ కుర్వన్తి, త ఉభయేऽపి పాప-కర్మాణోऽనిష్టాది-కారిణః। కిం యుక్తమ్। తేऽపి చన్ద్రమసం గచ్ఛన్తీతి। కుతః। తేషామ్ అపి హి తద్-గమనం శ్రుతం— యే వై కే చాస్మాల్ లోకాత్ ప్రయన్తి చన్ద్రమసమ్ ఏవ తే సర్వే గచ్ఛన్తి, ఇత్య్ అవిశేషేణ సర్వేషామ్ ఏవ గతి-శ్రవణాత్ ॥౧౨॥

ఏవం తర్హి సుకృత-దుష్కృత-కారిణోర్ ఉభయోర్ అప్య్ అవిశిష్టైవ గతిః స్యాత్। నేత్య్ ఆహ—

౩౦౦ సంయమనే త్వ్ అనుభూయేతరేషామ్ ఆరోహావరోహౌ తద్-గతి-దర్శనాత్ ॥౩।౧।౧౩॥

తు-శబ్దః శఙ్కాం వ్యావర్తయతి। ఇతరేషామ్ అనిష్టాది-కారిణాం చన్ద్రారోహావరోహౌ సంయమనే— యమ-శసనే తత్-ప్రయుక్త-యాతనా అనుభూయైవ, నాన్యథా। కుతః। తద్-గతి-దర్శనాత్— దృశ్యతే హి పాప-కర్మణాం యమ-వశ్యతయా తద్-గమనమ్, అయం లోకో నాస్తి న పర ఇతి మానీ పునః పునర్ వశమ్ ఆపద్యతే మే, వైవస్వతం సఙ్గమనం జనానాం యమం రాజానమ్ ఇత్య్ ఆదిషు ॥౧౩॥

౩౦౧ స్మరన్తి చ ॥౩।౧।౧౪॥

స్మరన్తి చ సర్వేషాం యమ-వశ్యతాం పరాశరాదయః— సర్వే చైతే వశం యాన్తి యమస్య భగవన్ కిల, ఇత్య్ ఆదిషు ॥౧౪॥

౩౦౨ అపి సప్త ॥౩।౧।౧౫॥

పాప-కర్మణాం గన్తవ్యత్వేన రౌరవాదీన్ సప్త నరకాన్ అపి స్మరన్తి ॥౧౫॥

నను సప్తసు లోకేషు గచ్ఛతాం కథం యమ-సదన-ప్రాప్తిః, అత ఆహ—

౩౦౩ తత్రాపి తద్-వ్యాపారాద్ అవిరోధః ॥౩।౧।౧౬॥

తేష్వ్ అపి సప్తసు యమాజ్ఞయైవ గమనాద్ అవిరోధః। అతోऽనిష్టాది-కారిణామ్ అపి యమ-లోకం ప్రాప్య స్వ-కర్మానురూపం యాతనాశ్ చానుభూయ పశ్చాచ్ చన్ద్రారోహావరోహౌ స్తః ॥౧౬॥

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే—

౩౦౪ విద్యా-కర్మణోర్ ఇతి తు ప్రకృతత్వాత్ ॥౩।౧।౧౭॥

తు-శబ్దః పక్ష-వ్యావృత్త్య-అర్థః। అనిష్టాది-కారిణామ్ అపి చన్ద్ర-ప్రాప్తిర్ అస్తీత్య్ ఏతన్ నోపపద్యతే। కుతః। విద్యా-కర్మణోర్ ఇతి— విద్యా-కర్మణోః ఫల-భోగార్థత్వాద్ దేవయాన-పితృయాణయోః। ఏతద్ ఉక్తం భవతి— అనిష్టాది-కారిణాం యథా విద్యా-విధురత్వాద్ దేవయానేన పథా గమనం న సమ్భవతి; తద్వద్ ఏవేష్టాపూర్త-దత్త-విధురత్వాత్ పితృయాణేన చన్ద్ర-గమనమ్ అపి న సమ్భవతీతి। దేవయాన-పితృయాణయోర్ విద్యా-విషయత్వం పుణ్య-కర్మ-విషయత్వం చ కథమ్ అవగమ్యత ఇతి చేత్ ప్రకృతత్వాత్ తయోః। ప్రకృతా హి దేవయానే విద్యా, పితృయాణే చ కర్మ; తద్ య ఇత్థం విదుర్యే చేమే'రణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్య్ ఉపాసతే, ఇత్య్ ఉక్త్వా తే'ర్చిషమ్ అభిసమ్భవన్త్య్ అర్చిషో'హః, ఇత్య్ ఆదినా దేవయాన-వచనాత్, అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమ్ ఇత్య్ ఉపాసతే, ఇత్య్ ఉక్త్వా, తే ధూమమ్ అభిసమ్భవన్తి, ఇత్య్ ఆదినా పితృయాణ-వచనాచ్ చ। యే వై కే చాస్మాల్ లోకాత్ ప్రయన్తి చన్ద్రమసమ్ ఏవ తే సర్వే గచ్ఛన్తి, ఇత్య్ ఏతద్ అపి వచనం య ఇష్టాది-కారిణః తే సర్వే ఇతి పరిణేయమ్॥౧౭॥

నను పాప-కర్మణాం చన్ద్ర-గమనాభావే పఞ్చమాహుత్య్-అసమ్భవాచ్ ఛరీరారమ్భ ఏవ నోపపద్యతే; పఞ్చమ్యామ్ ఆహుతావ్ ఆపః పురుష-వచసో భవన్తి, ఇతి హి శరీరారమ్భః శ్రూయతే, సా చాహుతిశ్ చన్ద్ర-ప్రాప్తి-పూర్వికేతి దర్శితమ్। అతః శరీరారమ్భాయైవ తేషామ్ అపి చన్ద్రారోహావరోహావ-వశ్యాభ్యుపేత్యావ్ ఇత్య్ అత ఆహ—

30౫ న తృతీయే తథోపలబ్ధేః॥3।౧।౧౮॥

తృతీయ-స్థానస్య శరీరారమ్భాయ న పఞ్చమాహుత్య్-అపేక్షా। కుతః। తథోపలబ్ధేః— తృతీయ-స్థాన-శబ్దేన కేవల-పాప-కర్మాణ ఉచ్యన్తే, తేషాం దేహారమ్భే పఞ్చమాహుత్య్-అనపేక్షత్వమ్ ఉపలభ్యతే, వేత్థ యథా కేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే, ఇత్య్ అస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనే— అథైతయోః పథోర్ న కతరేణ చ తానీమాని క్షుద్రాణ్య్ అసకృద్-ఆవర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేత్య్ ఏతత్ తృతీయం స్థానం తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే, ఇతి తృతీయ-స్థానస్య ద్యు-లోకారోహావరోహాభావేన ద్యు-లోకాసమ్పూర్తి-వచనాద్ అస్య తృతీయ-స్థానస్య శరీరారమ్భాయ న పఞ్చమాహుత్యపేక్షా। పఞ్చమ్యామ్ ఆహుతావ్ ఇతి చాపాం పఞ్చమాగ్ని-సమ్బన్ధస్య పురుష-వచస్ త్వే అహేతుత్వ-మాత్రం ప్రతిపాదయతి, నాన్యన్ నివారయతి, అవధారణాశ్రవణాత్॥౧౮॥

30౬ స్మర్యతే'పి చ లోకే॥3।౧।౧౯॥

పుణ్య-కర్మణామ్ అపి కేషాఞ్చిత్ పఞ్చమాహుత్య్-అనపేక్షయా దేహారమ్భో లోకే స్మర్యతే ద్రౌపదీ-ధృష్టద్యుమ్న-ప్రభృతీనామ్॥౧౯॥

30౭ దర్శనాచ్ చ॥3।౧।౨౦॥

శ్రుతావ్ అపి దృశ్యతే కేషాఞ్చిత్ పఞ్చమాహుత్య్-అనపేక్షయా దేహారమ్భః— తేషాం ఖల్వ్ ఏషాం భూతానాం త్రీణ్య్ ఏవ బీజాని భవన్త్య్ ఆణ్డజం జీవజమ్ ఉద్భిజ్జమ్ ఇతి। ఏషూద్భిజ్జ-స్వేదజయోః భూతయోః పఞ్చమాహుతిమ్ అన్తరేణోత్పత్తిర్ దృశ్యతే॥౨౦॥

నను స్వేదజానామ్ అత్ర న సఙ్కీర్తనమ్ అస్తి, త్రీణ్య్ ఏవ బీజానీతి వచనాత్; తత్రాహ—

౩౦౮ తృతీయ-శబ్దావరోధః సంశోక-జస్య॥౩।౧।౨౧॥

సంశోక-జస్య— స్వేదజస్యాపి, ఆణ్డజం జీవజమ్ ఉద్భిజ్జమ్ ఇత్య్ అత్ర తృతీయేనోద్భిజ్జ-శబ్దేనావరోధః— సఙ్గ్రహో విద్యత ఇత్య్ అర్థః; అతః కేవల-పాప-కర్మణాం చన్ద్ర-ప్రాప్తిర్ న సమ్భవతి॥౨౧॥ ఇత్య్ అనిష్టాది-కార్య్-అధికరణమ్॥౩॥

అథ తత్-స్వాభావ్యాపత్త్య్-అధికరణమ్॥౪॥

౩౦౯ తత్-స్వాభావ్యాపత్తిర్ ఉపపత్తేః॥౩।౧।౨౨॥

ఇష్టాది-కారిణో భూత-సూక్ష్మ-పరిష్వక్తాః సానుశయాశ్ చన్ద్రమసోఽవరోహన్తీత్య్ ఉక్తమ్; అవరోహ-ప్రకారశ్ చ— అథైతమ్ ఏవాధ్వానం పునర్ నివర్తన్తే యథేతమ్ ఆకాశమ్ ఆకాశాద్ వాయుం వాయుర్ భూత్వా ధూమో భవతి ధూమో భూత్వాభ్రం భవత్య్ అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతి మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి, ఇతి వచనాత్; యథేతమ్ అనేవం చేత్య్ ఉక్తమ్। తత్రాస్యాకాశాది-ప్రతిపత్తౌ దేవ-మనుష్యాది-భావవద్ ఆకాశాది-భావః, ఉత తత్-సాదృశ్యాపత్తి-మాత్రమ్ ఇతి విశయే శ్రద్ధావస్థస్య సోమ-భావవద్ అవిశేషాద్ ఆకాశాది-భావః।

ఇతి ప్రాప్తే తత్-స్వాభావ్యాపత్తిర్ ఏవేత్య్ ఉచ్యతే। తత్-స్వాభావ్యాపత్తిః— తత్-సాదృశ్యాపత్తిర్ ఇత్య్ అర్థః। కుత ఏతత్। ఉపపత్తేః— సోమ-భావ-మనుష్య-భావాదౌ హి సుఖ-దుఃఖోపభోగాయ తద్-భావః; అత్ర త్వ్ ఆకాశాదౌ సుఖ-దుఃఖోపభోగాభావాత్ తద్-భావానుపపత్తేస్ తద్-ఆపత్తి-వచనం తత్-సంసర్గ-కృత-తత్-సాదృశ్యాపత్త్య్-అభిప్రాయమ్॥౨౨॥

ఇతి తత్-స్వాభావ్యాపత్త్య్-అధికరణమ్॥౪॥

అథ నాతిచిరాధికరణమ్॥౫॥

౩౧౦ నాతిచిరేణ విశేషాత్॥౩।౧।౨౩॥

ఆకాశ-ప్రాప్తి-ప్రభృతి యావద్-వ్రీహ్య్-ఆది-ప్రాప్తి కిం తత్ర తత్ర నాతిచిరం తిష్ఠతి, ఉతానియమ ఇతి విశయే నియమ-హేత్వ్-అభావాద్ అనియమ ఇతి ప్రాప్తే ఉచ్యతే— నాతిచిరేణేతి। కుతః। విశేషాత్— ఉత్తరత్ర వ్రీహ్య్-ఆది-ప్రాప్తౌ, అతో వై ఖలు

దుర్నిష్ప్రపతరమ్ ఇతి విశిష్య కృచ్ఛ్ర-నిష్క్రమణత్వాభిధానాత్ పూర్వత్ర హ్యా ఆకాశాది-ప్రాప్తావ్ అచిర-నిష్క్రమణం గమ్యతే। దుర్నిష్ప్రపతరమ్ ఇతి చ్ఛాన్దసస్ త-శబ్ద-లోపః; దుర్నిష్ప్రపతతరం— దుఃఖ-నిష్క్రమణతరమ్ ఇత్య్ అర్థః॥౨౩॥ ఇతి నాతిచిరాధికరణమ్॥౫॥

అథ అన్యాధిష్ఠితాధికరణమ్॥౬॥

౩౧౧ అన్యాధిష్ఠితే పూర్వవద్ అభిలాపాత్॥౩।౧।౨౪॥

అవరోహన్తో జీవా వ్రీహ్యా-ఆది-భావేన జాయన్త ఇతి శ్రూయతే— మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి త ఇహ వ్రీహి-యవా ఓషధి-వనస్పతయస్ తిలమాషా జాయన్తే, ఇతి। తే కిమ్ అన్యైర్ భోక్తృభిర్ వ్రీహ్యా-ఆది-శరీరైర్ అధిష్ఠితాన్ వ్రీహ్యా-ఆదీన్ ఆశ్లిష్యన్తి, ఉత తే భోక్తారో వ్రీహ్యా-ఆది-శరీరా జాయన్త ఇతి విశయే, జాయన్త ఇతి వచనాద్ దేవో జాయతే మనుష్యో జాయత ఇతివద్ వ్రీహ్యా-ఆది-శరీరా ఏవ; ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— అన్యాధిష్ఠితే ఇతి। జీవాన్తరేణాధిష్ఠితే వ్రీహ్యా-ఆది-శరీరే తేషాం సంశ్లేష-మాత్రమ్ ఏవ। కుతః। పూర్వవద్ అభిలాపాత్— ఆకాశాది-మేఘ-పర్యన్తవత్ కేవల-తద్-భావాభిలాపాత్। యత్ర హి భోక్తృత్వమ్ అభిప్రేతమ్; తత్ర తత్-సాధన-భూతం కర్మ-భిలప్యతే, రమణీయ-చరణాః....కపూయ-చరణాః, ఇతి। ఇహ చాకాశాదివన్ నాభిలప్యతే కర్మ, ఫల-ప్రదానే ప్రవృత్తస్య స్వర్గోపభోగ్య-ఫలస్యేష్టాదేః కర్మణః స్వర్గోపభోగాద్ ఏవ సమాప్తత్వాత్, అనారబ్ధస్య, రమణీయ-చరణః...కపూయ-చరణాః, ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్, మధ్యే కర్మాన్తరాభావాచ్ చ। అత ఆకాశాది-భావ-వచనవద్ వ్రీహ్యా-ఆది-భావేన జన్మ-వచనమ్ ఔపచారికమ్॥౨౪॥

౩౧౨ అశుద్ధమ్ ఇతి చేన్ న శబ్దాత్॥౩।౧।౨౫॥

నైతద్ అస్తి యద్ అన్యాధిష్ఠితే వ్రీహ్యా-ఆది-శరీరే సంశ్లేష-మాత్రమ్, భోక్తృత్వ- హేత్వ-అభావాన్ న వ్రీహ్యా-ఆది-భావేన జన్మ, ఇతి; భోక్తృత్వ- హేతు-సద్-భావాత్। స్వర్గోపభోగ్య-ఫలమ్ ఇష్టాది-కర్మైవాశుద్ధమ్— పాప-మిశ్రమ్, అగ్నీషోమీయాది-హింసా-యుక్తత్వాత్। హింసా చ— న హింస్యాత్ సర్వా భూతాని, ఇతి నిషిద్ధత్వాత్ పాపమ్ ఏవ। న చాత్ర పదాహవనీయాదివద్ ఉత్సర్గాపవాద్ అభావః సమ్భవతి, భిన్న-విషయత్వాత్। అగ్నీషోమీయ-హింసా-విధిర్ హింసాయాః క్రతూపకారకత్వం బోధయతి; న హింస్యాద్ ఇతి తు హింసాయాః ప్రత్యవాయ-ఫలత్వమ్। అథోచ్యేత— అగ్నీషోమీయాదిషు విధితః ప్రవృత్తేర్ న తద్-విషయం నిషేధ-విధిర్ ఆస్కన్దతి, రాగ-ప్రాప్త-విషయత్వాత్ తస్యేతి; నైవమ్, ఇహాపి రాగాప్రాప్తేర్ అవిశిష్టత్వాత్। స్వర్గ-కామో యజేతేత్య్ ఏవమ్ ఆదౌ హి కామినః కర్తవ్యతయా యాగాద్య-ఉపదేశాద్య-ఆగాదేః స్వర్గాది-సాధనత్వమ్ అవగమ్య ఫల-రాగత ఏవ యాగాదౌ ప్రవర్తతే। అగ్నీషోమీయాదిష్వ్ అపి తేషాం ఫల-సాధన-భూతస్య యాగాదేర్ ఉపకారకత్వం

శాస్త్రాద్ అవగమ్య రాగాద్ ఏవ ప్రవర్తతే। లౌకిక్యామ్ అపి హింసాయాం కేనచిత్ ప్రమాణేన హింసాయాః స్వ-సమీహిత-సాధనత్వమ్ అవగమ్య రాగాత్ ప్రవర్తత ఇతి న కశ్చన విశేషః। తథా నిత్యేష్వ్ అపి కర్మసు— సర్వ-వర్ణానాం స్వ-ధర్మానుష్ఠానే పరమ-పరిమితం సుఖమ్ ఇత్య్ ఆది వచనాత్ ఫల-సాధనత్వమ్ అవగమ్య రాగాద్ ఏవ ప్రవృత్తిర్ ఇతి తేషామ్ అప్య్ అశుద్ధి-యుక్తత్వమ్। అత ఇష్టాదీనాం పాప-మిశ్రత్వేనాశుద్ధి-యుక్తానాం స్వర్గే'నుభావ్యం ఫలం స్వర్గే'నుభూయ హింసాంశస్య ఫలం వ్రీహ్య్-ఆది-స్థావర-భావేనానుభూయతే। స్థావర-భావం చ పాప-ఫలం స్మరన్తి— శరీరజైః కర్మ-దోషైర్ యాతి స్థావరతాం నరః, ఇతి। అతో వ్రీహ్య్-ఆది-భావేన భోగాయానుశయినో జాయన్త ఇతి చేత్ తన్ న। కుతః। శబ్దాత్— అగ్నీషోమీయాదేః సంజ్ఞపనస్య స్వర్గ-లోక-ప్రాప్తి-హేతుతయా హింసాత్వాభావ-శబ్దాత్। పశోర్ హి సంజ్ఞపన-నిమిత్తాం స్వర్గ-లోక-ప్రాప్తిం వదన్తం శబ్దమ్ ఆమనన్తి— హిరణ్య-శరీర ఊర్ధ్వః స్వర్గం లోకమ్ ఏతి, ఇత్య్ ఆదికమ్। అతిశయితాభ్యుదయ-సాధన-భూతో వ్యాపారో'ల్ప-దుఃఖదో'పి న హింసాః; ప్రత్యుత రక్షణమ్ ఏవ। తథా చ మన్త్ర-వర్ణః— న వా ఉ వై తన్ మ్రియసే న రిష్యసి, దేవా ఇదేషి పథిభిః సుగ్ ఏభిః; యత్ర యన్తి సుకృతో నాపి దుష్కృతః, తత్ర త్వా దేవః సవితా దధాతు, ఇతి। చికిత్సకం చ తాదాత్వికాల్ప-దుఃఖ-కారిణమ్ అపి రక్షకమ్ ఏవ వదన్తి, పూజయన్తి చ తజ్-జ్ఞాః॥౨౫॥

౩౧౩ రేతఃసిగ్-యోగో'థ॥౩।౧।౨౬॥

ఇతశ్ చౌపచారికం వ్రీహ్య్-ఆది-జన్మ-వచనమ్, వ్రీహ్య్-ఆది-భావ-వచనానన్తరం— యో యో హ్య్ అన్నమ్ అత్తి యో యో రేతః సిఞ్చతి తద్ భూయ ఏవ భవతి, ఇతి రేతఃసిగ్-భావో' నుశయినాం శ్రూయమాణో యథా తద్-యోగ-మాత్రం ప్రతిపాదయతి; తద్వద్ వ్రీహ్య్-ఆది-భావో'పీత్య్ అర్థః॥౨౬॥

౩౧౪ యోనేః శరీరమ్॥౩।౧।౨౭॥

యోని-ప్రాప్తేః పశ్చాద్ ఏవానుశయినాం శరీర-ప్రాప్తిః, తత్రైవ సుఖ-దుఃఖోపభోగ-సద్-భావాత్। తతః ప్రాగ్ ఆకాశాది-ప్రాప్తి-ప్రభృతి తద్-యోగ-మాత్రమ్ ఏవేత్య్ అర్థః॥౨౭॥ ఇత్య్ అన్యాధిష్ఠితాధికరణమ్॥౬॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-విరచితే శ్రీ-శారీరక-మీమాంసా-భాష్యే తృతీయస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః॥౧॥

తృతీయాధ్యాయే

ద్వితీయః పాదః

సన్ధ్యాధికరణమ్॥౧॥

३౧४ సన్ధ్యే సృష్టిర్ ఆహ హి॥३।౨।౧॥

ఏవం కర్మానురూప-గమనాగమన-జన్మాది-యోగేన జాగ్రతో జీవస్య దుఃఖిత్వం ఖ్యాపితమ్; ఇదానీమ్ అస్య స్వప్నావస్థా పరీక్ష్యతే। స్వప్నమ్ అధికృత్య శ్రూయతే— న తత్ర రథా న రథ-యోగా న పన్థానో భవన్త్య్ అథ రథాన్ రథ-యోగాన్ పథః సృజతే న తత్రానన్దా ముదః ప్రముదో భవన్త్య్ అథానన్దాన్ ముదః ప్రముదః సృజతే న తత్ర వేశాన్తాః పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్యో భవన్త్య్ అథ వేశాన్తాన్ పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్యః సృజతే స హి కర్తా, ఇతి। తత్ర సంశయః— కిమ్ ఇయం రథాది-సృష్టిర్ జీవేనైవ క్రియతే, ఆహోస్విద్ ఈశ్వరేణేతి। కిం యుక్తమ్। సన్ధ్యే సృష్టిర్ జీవేనేతి। కుతః। సన్ధ్యం స్వప్న-స్థానమ్ ఉచ్యతే— సన్ధ్యం తృతీయం స్వప్న-స్థానమ్ ఇతి వచనాత్; సా తు జీవేనైవ క్రియతే; సృజతే స హి కర్తేత్య్ ఆహ హి। స్వప్న-దృగ్ జీవ ఏవ తత్ర ప్రతీయతే॥౧॥

३౧६ నిర్మాతారం చైకే పుత్రాదయశ్ చ॥३।౨।౨॥

కిం చ, ఏనం జీవం స్వప్నే కామానాం నిర్మాతారమ్ ఏకే శాఖినో'ధీయతే— య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణః, ఇతి। పుత్రాదయశ్ చ తత్ర కామ్యమానతయా కామ-శబ్దేన నిర్దిశ్యన్తేర్ నేచ్ఛా-మాత్రమ్; పూర్వత్ర హి— సర్వాన్ కామాన్ ఛన్దతః ప్రార్థయస్వ, శతాయుషః పుత్ర-పౌత్రాన్ వృణీష్వ, ఇతి పుత్రాదయ ఏవ కామాః ప్రకృతాః। అతో రథాదీన్ జీవః స్వప్నే సృజతి। జీవస్య చ సత్య-సఙ్కల్పత్వం ప్రజపతి-వాక్యే శ్రుతమ్; అత ఉపకరణాద్య్-అభావే'పి సృష్టిర్ ఉపపద్యతే॥౨॥

ఇతి ప్రాప్తే'భిధీయతే—

३౧౭ మాయా-మాత్రం తు కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్త-స్వరూపత్వాత్॥३।౨।३॥

తు-శబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి। స్వప్నే రథ-పుష్కరిణ్యాద్య్-అర్థ-జాతం మాయా-మాత్రం— పరమ-పురుష-సృష్టమ్ ఇత్య్ అర్థః। మాయా-శబ్దో హ్య్ ఆశ్చర్య-వాచీ। జనకస్య కులే జాతా దేవ-మాయేవ నిర్మితా, ఇత్య్ ఆదిషు తథా దర్శనాత్। అత్రాపి— న తత్ర రథా న రథ-యోగా న పన్థానః— సకలేతర-పురుషానుభావ్యతయా న భవన్తీత్య్ అర్థః; అథ రథాన్ రథ-యోగాన్ పథః సృజతే— స్వప్న-దృగ్-అనుభావ్యతయా తత్-కాల-మాత్రావసానాన్ సృజత ఇత్య్ ఆశ్చర్య-రూపత్వమ్ ఏవాహ। ఏవంవిధాశ్చర్య-రూపా సృష్టిః సత్య-సఙ్కల్పస్య పరమ-పురుషస్యైవోపపద్యతే, న జీవస్య। తస్య సత్య-సఙ్కల్పత్వాది-యుక్తస్యాపి సంసార-దశాయాం కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్త-స్వరూపత్వాన్ న జీవస్య తథావిధాశ్చర్య-సృష్టిర్ ఉపపద్యతే। కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణ ఇతి చ పరమ-పురుషమ్ ఏవ నిర్మాతారమ్ ఆహ— య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి, తద్ ఏవ శుక్రం తద్ బ్రహ్మ తద్ ఏవామృతమ్ ఉచ్యతే। తస్మింల్ లోకాః శ్రితాః

సర్వే తద్ ఉ నాత్యేతి కశ్చన, ఇత్య్ ఉపక్రమోపసంహారయోః పరమ-పురుషాసాధారణ-స్వభావ-ప్రతీతేః। అథ వేశాన్తాన్ పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్యః సృజతే స హి కర్తా, ఇతి చ తయా శ్రుత్యైకార్థ్యాత్ పరమ-పురుషమ్ ఏవ కర్తారమ్ ఆహ॥౩॥

స్వాభావికం చేజ్ జీవస్యాపహత-పాప్మత్వాదికమ్, కుతస్ తన్ నాభివ్యజ్యత ఇత్య్ అత ఆహ—

౩౧౮ పరాభిధ్యానాత్ తు తిరోహితం తతో హ్య్ అస్య బన్ధ-విపర్యయౌ॥౩।౨।౪॥

తు-శబ్దః శఙ్కా-వ్యావృత్త్య్-అర్థః; పరాన్ నిధ్యానాత్— పరమ-పురుష-సఙ్కల్పాత్, అస్య జీవస్య స్వాభావికం రూపం తిరోహితమ్; అనాది-కర్మ-పరమ్పరయా కృతాపరాధస్య హ్య్ అస్య స్వాభావికం కల్యాణ-రూపం పరమ-పురుషస్ తిరోధాపయతి; తతః తత్-సఙ్కల్పాద్ ఏవ హ్య్ అస్య— జీవస్య బన్ధ-మోక్షౌ శ్రుతౌ— యదా హ్య్ ఏవైష ఏతస్మిన్న్ అదృశ్యే'నాత్మ్యే' నిరుక్తే' నిలయనే'భయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే, అథ సో'భయం గతో భవతి, యదా హ్య్ ఏవైష ఏతస్మిన్న్ ఉదరమ్ అన్తరం కురుతే, అథ తస్య భయం భవతి, ఏష హ్య్ ఏవానన్దయాతి, భీషాస్మాద్ వాతః పవతే, ఇత్య్ ఆదిషు॥౪॥

౩౧౯ దేహ-యోగాద్ వా సో'పి॥౩।౨।౫॥

సో'పి— తిరోభావో దేహ-యోగ-ద్వారేణ వా భవతి, సూక్ష్మాచిచ్-ఛక్తి-యోగ-ద్వారేణ వా; సృష్టి-కాలే దేహావస్థేనాచిద్-వస్తునా సంయోగాద్ భవతి, ప్రలయ-కాలే నామ-రూప-విభాగానర్హాతిసూక్ష్మాచిద్-వస్తు-యోగాత్। అతో'నభివ్యక్త-స్వరూపత్వాత్ స్వప్నే జీవో న రథాదీన్ సఙ్కల్ప-మాత్రేణ స్రష్టుం శక్నోతి। తస్మింల్ లోకాః శ్రితాః సర్వే తద్ ఉ నాత్యేతి కశ్చనేతి సర్వేషు సుప్తేషు జాగరణం సర్వ-లోకాశ్రయత్వమ్ ఇత్య్ ఆదయో హి పరమ-పురుషస్యైవ సమ్భవన్తి। అతో జీవానామ్ అల్పాల్ప-కర్మానుగుణ-ఫలానుభవార్థం తావన్-మాత్ర-కాలావసానాన్ తద్-ఏకానుభావ్యానర్థాన్ ఉత్పాదయతి॥౫॥

౩౨౦ సూచకశ్ చ హి శ్రుతేర్ ఆచక్షతే చ తద్-విదః॥౩।౨।౬॥

ఇతశ్ చ స్వాప్నా అర్థా న జీవ-సఙ్కల్ప-పూర్వకాః; యతః స్వప్నో'భ్యుదయానభ్యుదయయోః సూచకః శ్రుతేర్ అవగమ్యతే— యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతి। సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్ తాస్మిన్ స్వప్న-నిదర్శనే, ఇతి; అథ స్వప్నే పురుషం కృష్ణం కృష్ణ-దన్తం పశ్యతి స ఏనం హన్తి, ఇత్య్ ఆదేశ్ చ। స్వప్నాధ్యాయ విదశ్ చ స్వప్నం శుభాశుభయోః సూచకమ్ ఆచక్షతే। సూచకత్వం చ స్వ-సఙ్కల్పాయత్తస్య నోపపద్యతే; తథా చాశుభస్యానిష్టత్వాచ్ ఛుభస్య సూచకమ్ ఏవ సృష్ట్వా పశ్యేత్। అతః స్వప్నే సృష్టిర్ ఈశ్వరేణైవ కృతా॥౬॥ ఇతి సన్ధ్యాధికరణమ్॥౧॥

అథ తద్-అభావాధికరణమ్॥౨॥

౩.౨౧ తద్-అభావో నాడీషు తచ్-ఛ్రుతేర్ ఆత్మని చ ॥౩।౨।౭॥

ఇదానీం సుషుప్తి-స్థానం పరీక్ష్యతే। ఇదమ్ ఆమ్నాయతే— అథ యత్రైతత్ సుప్తః సమస్తః సమ్ప్రసన్నః స్వప్నం న విజానాత్య్ ఆసు తదా నాడీషు సుప్తో భవతి, ఇతి; తథా— అథ యదా సుషుప్తో భవతి యదా న కస్యచన వేద హితా నామ నాడ్యో ద్వాసప్తతి-సహస్రాణి హృదయాత్ పురీతతమ్ అభిప్రతిష్ఠన్తే తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేతే, ఇతి; తథా— యత్రైతత్ పురుషః స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి, ఇతి। ఏవం నాడ్యః పురీతద్ బ్రహ్మ చ సుషుప్తి-స్థానత్వేన శ్రూయతేః; కిమ్ ఏషాం వికల్పః సుముచ్చయో వేతి విశయే నిరపేక్షత్వ-ప్రతీతేర్ యుగపద్-అనేక-స్థాన-వృత్త్య్-అసమ్భవాచ్ చ వికల్పః, ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— తద్-అభావ ఇతి। తద్-అభావః— స్వప్నాభావః సుషుప్తిర్ నాడీషు పురీతత్య్ ఆత్మని చ భవతి; ఏషాం స్థానానాం సముచ్చయ ఇత్య్ అర్థః। కుతః। తచ్-ఛ్రుతేః— త్రయాణాం స్థానత్వ-శ్రుతేః। న చ కార్య-భేదేన సముచ్చయే సమ్భవతి పాక్షిక-బాధ-గర్భ-వికల్పో న్యాయ్యః। సమ్భవతి చ ప్రాసాద-ఖట్వా-పర్యఙ్కవన్ నాడ్యాదీనాం కార్య-భేదః। తత్ర నాడీ-పురీతతౌ ప్రాసాద-ఖట్వా-స్థానీయౌ; బ్రహ్మ తు పర్యఙ్క-స్థానీయమ్। అతో బ్రహ్మైవ సాక్షాత్ సుషుప్తి-స్థానమ్ ॥౭॥

౩.౨౨ అతః ప్రబోధోఽస్మాత్ ॥౩।౨।౮॥

యతో బ్రహ్మైవ సాక్షాత్ సుషుప్తి-స్థానమ్, అతః అస్మాత్ బ్రహ్మణ ఏషాం జీవానాం ప్రబోధః శ్రూయమాణ ఉపపద్యతే— సత ఆగమ్య న విదుః సత ఆగచ్ఛామహే, ఇత్య్ ఆదిషు ॥౮॥ ఇతి తద్-అభావాధికరణమ్ ॥౨॥

అథ కర్మానుస్మృతి-శబ్ద-విధ్య్-అధికరణమ్ ॥౩॥

౩.౨౩ స ఏవ తు కర్మానుస్మృతి-శబ్ద-విధిభ్యః ॥౩।౨।౯॥

కిం సుషుప్త ఏవ ప్రబోధ-సమయే ఉత్తిష్ఠతి, ఉతాన్య ఇతి సంశయే, అస్య సకలోపాధి-వినిర్ముక్తస్య బ్రహ్మణి సమ్పన్నస్య ముక్తాద్ అవిలక్షణత్వేన ప్రాచీన-శరీరేన్ద్రియాది-సమ్బన్ధాభావాద్ అన్య ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— స ఏవ తు, ఇతి। తు-శబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి; స ఏవోత్తిష్ఠతి। కుతః। కర్మానుస్మృతి-శబ్ద-విధిభ్యః। కర్మ తావత్— సుషుప్తేన పూర్వ-కృతం పుణ్య-పాప-రూపం తత్త్వ-జ్ఞానాత్ ప్రాక్తేనైవ భోక్తవ్యమ్। అనుస్మృతిర్ అపి— య ఏవాహం సుప్తః, స ఏవ ప్రబుద్ధోఽస్మీతి। శబ్దోఽపి సుషుప్త-ప్రబుద్ధః స ఏవేతి దర్శయతి, త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దంశో వా మశకో వా యద్ యద్ భవన్తి తథా భవన్తి, ఇతి। విధయశ్ చ మోక్షార్థాః సుషుప్తస్య ముక్తత్వేఽనర్థకాః స్యుః। న చాసౌ సర్వోపాధి-వినిర్ముక్త ఆవిర్భూత-స్వరూపః— తద్ యత్రైతత్ సుషుప్తః, ఇతి సుషుప్తం

ప్రకృత్య, నా హ ఖల్వ్ అయమ్ ఏవం సమ్ప్రత్య్ ఆత్మానం జానాత్య్ అయమ్ అహమ్ అస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమ్ ఏవాపీతో భవతి నాహమ్ అత్ర భోగ్యం పశ్యామి, ఇతి వచనాత్। ముక్తస్య చ— పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే, స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్ రమమాణః, స స్వరాడ్ భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామ-చారో భవతి, సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమ్ ఆప్నోతి సర్వశః, ఇతి సర్వజ్ఞత్వాది శ్రూయతే। అతః సుషుప్తః సంసరన్న్ ఏవ ఆయస్త-సర్వ-కరణో జ్ఞాన-భోగాద్య్-అశక్తో విశ్రమ-స్థానం పరమాత్మానమ్ ఉపసమ్పద్యాశ్వస్తః పునర్ భోగాయోత్తిష్ఠతి ॥౯॥ ఇతి కర్మానుస్మృతి-శబ్ద-విధ్య్-అధికరణమ్ ॥౩॥

అథ ముగ్ధాధికరణమ్ ॥౪॥

౩౨౪ ముగ్ధే'ర్ధ-సమ్పత్తిః పరిశేషాత్ ॥౩।౨।౧౦॥

ముగ్ధమ్ అధికృత్య చిన్త్యతే; కిమ్ ఇయం మూర్చా సుషుప్త్య-ఆదిష్వ్ అన్యతమావస్థా, ఉతావస్థాన్తరమ్ ఇతి విశయే సుషుప్త్య-ఆదీనామ్ అన్యతమావస్థాయామ్ ఏవ మూర్చాప్రసిద్ధ్య-ఉపపత్తేర్ అవస్థాన్తర-కల్పనే ప్రమాణాభావాద్ అన్యతమావస్థా, ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— ముగ్ధే'ర్ధ-సమ్పత్తిర్ ఇతి। ముగ్ధే పురుషే యా తస్యావస్థా, సా మరణాయార్ధ-సమ్పత్తిః। కుతః। పరిశేషాత్— న తావత్ స్వప్న-జాగరౌ, జ్ఞానాభావాత్; నిమిత్త-వైరూప్యాద్ ఆకార-వైరూప్యాచ్ చ న సుషుప్తి-మరణే। నిమిత్తం హి మూర్చాయా అభిఘాతాదిః। పారిశేష్యాన్ మరణాయార్ధ-సమ్పత్తిర్ మూర్చా। మరణం హి సర్వ-ప్రాణ-దేహ-సమ్బన్ధోపరతిః; సూక్ష్మ-ప్రాణ-దేహ-సమ్బన్ధావస్థితిర్ మూర్చా ॥౧౦॥ ఇతి ముగ్ధాధికరణమ్ ॥౪॥

అథ ఉభయ-లిఙ్గాధికరణమ్ ॥౫॥

౩౨౫ న స్థానతో'పి పరస్యోభయ-లిఙ్గం సర్వత్ర హి ॥౩।౨।౧౧॥

దోష-దర్శనాద్ వైరాగ్యోదయాయ జీవస్యావస్థా-విశేషా నిరూపితాః। ఇదానీం బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-తృష్ణా-జననాయ ప్రాప్యస్య బ్రహ్మణో నిర్దోషత్వ-కల్యాణ-గుణాత్మకత్వ-ప్రతిపాదనాయారభతే। తత్ర జాగర-స్వప్న-సుషుప్తి-ముగ్ధ్య-ఉత్క్రాన్తిషు స్థానేషు తత్-తత్-స్థాన-ప్రయుక్తా జీవస్య యే దోషాః, తే తద్-అన్తర్యామిణః పరస్య బ్రహ్మణో'పి తత్ర తత్రావస్థితస్య సన్తి, నేతి విచార్యతే। కిం యుక్తమ్। సన్తీతి। కుతః। తత్-తద్-అవస్థ-శరీరే'వస్థానాత్। నను— సమ్భోగ-ప్రాప్తిర్ ఇతి చేన్ న వైశేష్యాత్, స్థిత్య-అదనాభ్యాం చేత్య్ ఆదిషు పరస్యాకర్మ-వశ్యత్వేన దోషాభావ ఉక్తః, తత్ కథమ్ అకర్మ-వశ్యస్య పరస్య బ్రహ్మణస్ తత్-తత్-స్థాన-సమ్బన్ధాద్ దోష ఉచ్యతే। ఇత్థమ్ ఉచ్యతే— కర్మాణ్య్ అపి దేహ-సమ్బన్ధమ్ ఆపాదయన్త్య్ అపురుషార్థ-జననాని భవన్తీతి, దేహ-యోగాద్ వేత్య్ అత్రోక్తమ్। తచ్ చ దేహ-

సమ్బన్ధస్యాపురుషార్థత్వేన భవతి। ఇతరథా కర్మాణ్య్ ఏవ దుఃఖం జనయిష్యన్తి; కిం దేహ-సమ్బన్ధేన। అతో ఽకర్మ-వశ్యత్వే సత్య్ అపి నానా-విధాశుచి-దేహ-సమ్బన్ధో ఽపురుషార్థ ఏవ। అతస్ తన్-నియమనార్థే స్వేచ్ఛయా తత్-ప్రవేశే ఽప్య్ అపురుషార్థ-సమ్బన్ధో ఽవర్జనీయః। పూయ-శోణితాది-మజ్జనం హి స్వేచ్ఛాకారితమ్ అప్య్ అపురుషార్థ ఏవ। అతో యద్య్ అపి జగద్-ఏక-కారణం సర్వజ్ఞత్వాది-కల్యాణ-గుణాకరం చ బ్రహ్మ; తథాపి— యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్, య ఆత్మని తిష్ఠన్, యశ్ చక్షుషి తిష్ఠన్, యో రేతసి తిష్ఠన్, ఇత్య్ ఆది వచనాత్ తత్ర తత్రావస్థితస్య తత్-తత్-సమ్బన్ధ-రూపాపురుషార్థాః సన్తీతి॥

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— న స్థానతో ఽపి పరస్యేతి। న పృథివ్య్-ఆత్మాది-స్థానతో ఽపి పరస్య బ్రహ్మణ అపురుషార్థ-గన్ధః సమ్భవతి। కుతః। ఉభయ-లిఙ్గం సర్వత్ర హి— యతః సర్వత్ర శ్రుతి-స్మృతిషు పరం బ్రహ్మ ఉభయ-లిఙ్గమ్— ఉభయ-లక్షణమ్ అభిధీయతే; నిరస్త-నిఖిల-దోషత్వ-కల్యాణ-గుణాకరత్వ-లక్షణోపేతమ్ ఇత్య్ అర్థః। అపహత-పాప్మా విజరో విమృత్యుర్ విశోకో ఽవిజిఘత్సో ఽపిపాసః సత్య-కామః సత్య-సఙ్కల్పః, సమస్త-కల్యాణ-గునాత్మకో ఽసౌ స్వ-శక్తి-లేశాద్ ధృత-భూత-సర్గః, తేజో-బలైశ్వర్య-మహావబోధ-సువీర్య-శక్త్య్-ఆది-గుణైక-రాశిః। పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయః సన్తి పరావరేశే॥ సమస్త-హేయ-రహితం విష్ణ్వ్-ఆఖ్యం పరమం పదమ్ ఇత్య్ ఆది శ్రుతి-స్మృతిభ్య ఉభయ-లక్షణం హి బ్రహ్మావగతమ్॥౧౧॥

౩౨౬ భేదాద్ ఇతి చేన్ న ప్రత్యేకమ్ అతద్-వచనాత్॥౩।౨।౧౨॥

యథా జీవస్య ప్రజాపతి-వాక్యావగతాపహత-పాప్మత్వాద్య్-ఉభయలిఙ్గస్యాపి దేవాది-దేహ-యోగ-రూపావస్థాభేదాద్ అపురుషార్థ-యోగః, తథాన్తర్యామిణః పరస్యాపి స్వతో ఽపహత-పాప్మత్వాద్య్-ఉభయలిఙ్గస్య తత్-తద్-దేవాది శరీర-యోగ-రూపావస్థా-భేదాద్ అపురుషార్థ-యోగో ఽవర్జనాయ ఇతి చేత్ తన్ న; ప్రత్యేకమ్ అతద్-వచనాత్— యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్, య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఇత్య్ ఆదిషు ప్రతిపర్యాయం, స త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః, ఇత్య్ అన్తర్యామిణో ఽమృతత్వ-వచనేన తత్ర తత్ర స్వేచ్ఛయా నియమనం కుర్వతస్ తత్-తత్-సమ్బన్ధ-ప్రయుక్తాపురుషార్థప్రతిషేధాత్। జీవస్య తు తత్-స్వరూపం తిరోహితమ్ ఇతి, పరాభిధ్యానాత్ తు తిరోహితమ్ ఇత్య్ అత్రోక్తమ్। నను స్వేచ్ఛయా కుర్వతో ఽపి తత్-తద్-వస్తు-స్వభావాయత్తాపురుషార్థ-సమ్బన్ధో ఽవర్జనీయ ఇత్య్ ఉక్తమ్; నైతద్ యుక్తమ్; న హ్య్ అచిద్ వస్త్వ్ అపి స్వభావతో ఽపురుషార్థ-స్వరూపమ్; కర్మ-వశ్యానాం తు కర్మ-స్వభావానుగుణ్యేన పరమ-పురుష-సఙ్కల్పాద్ ఏకమ్ ఏవ వస్తు కాల-భేదేన పురుష-భేదన చ సుఖాయ దుఃఖాయ చ భవతి; వస్తు-స్వరూప-ప్రయుక్తే తు తాద్రూప్యే సర్వం సర్వదా సర్వస్య సుఖాయైవ దుఃఖాయైవ వా స్యాత్; న చైవం దృశ్యతే। తథా చోక్తం— నరక-స్వర్గ-సంజ్ఞే వై పాప-పుణ్యే ద్విజోత్తమ। వస్త్వ్ ఏకమ్ ఏవ దుఃఖాయ సుఖాయేర్ష్యాగమాయ చ। కోపాయ చ యతస్ తస్మాద్ వస్తు వస్త్వ్-ఆత్మకం కుతః। తద్ ఏవ ప్రీతయే భూత్వా పునర్ దుఃఖాయ జాయతే। తద్ ఏవ కోపాయ యతః ప్రసాదాయ చ జాయతే। తస్మాద్ దుఃఖాత్మకం నాస్తి న చ కిఞ్చిత్

సుఖాత్మకమ్ ఇతి। అతో జీవస్య కర్మ-వశ్యత్వాత్ తత్-తత్-కర్మానుగుణ్యేన తత్-తద్-వస్తు-సమ్బన్ధ ఏవాపురుషార్థః స్యాత్; పరస్య తు బ్రహ్మణః స్వాధీనస్య స ఏవ సమ్బన్ధస్ తత్-తద్-విచిత్ర-నియమన-రూప-లీలా-రసాయైవ స్యాత్॥౧౨॥

౩౨౭ అపి చైవమ్ ఏకే॥౩।౨।౧౩॥

అపి చ ఏకే శాఖిన ఏకస్మిన్న్ ఏవ దేహ-సంయోగే జీవస్యాపురుషార్థం పరస్య తు తద్-అభావం నియమన-రూపైశ్వర్యాయత్త-దీప్తి-యోగం చ స్వ-శబ్దేనాధీయతే— ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే। తయోర్ అన్యః పిప్పలం స్వాద్వ్ అత్త్య్ అనశ్నన్న్ అన్యో అభిచాకశీతి, ఇతి॥౧౩॥

అథ స్యాత్— అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణీతి బ్రహ్మాత్మక-జీవానుప్రవేశ-పూర్వకం నామ-రూప-వ్యాకరణమ్ ఇతి బ్రహ్మణోఽపి తద్-ఆత్మ-భూతస్య దేవ-మనుష్యాది-రూపత్వం తన్-నామ-భాక్త్వం చాస్తి, తతశ్ చ— బ్రాహ్మణో యజేతేత్య్ ఆది విధి-నిషేధ-శాస్త్ర-గోచరత్వేన కర్మ-వశ్యత్వమ్ అవర్జనీయమ్ ఇతి; తత్రాహ—

౩౨౮ అరూపవద్ ఏవ హి తత్-ప్రధానత్వాత్॥౩।౨।౧౪॥

దేవాది-శరీరానుప్రవేశే తేన తేన రూపేణ యుక్తమ్ అప్య్ అరూపవద్ ఏవ రూప-రహిత-తుల్యమ్ ఏవ; జీవవచ్ ఛరీరిత్వ-నిబన్ధనం కర్మ-వశ్యత్వమ్ అస్య న విద్యత ఇత్య్ అర్థః। కుతః। నిర్వాహకత్వేన ప్రధానత్వాత్। ఆకాశో హ వై నామ-రూపయోర్ నిహితా తే యద్ అన్తరా తద్ బ్రహ్మేతి సర్వానుప్రవేశేఽపి నామ-రూప-కార్యాస్పర్శేన నామ-రూపయోర్ నిర్వోఢృత్వమ్ ఏవ బ్రహ్మణః ప్రతిపాదయతి। నను తచ్-ఛరీరకత్వేన తద్-అన్తర్యామిత్వే కథమ్ అరూపవద్ ఇతి రూప-సమ్బన్ధ-రహిత-తుల్యత్వమ్ ఉచ్యతే। ఇత్థమ్— యథా జీవస్య తత్-తజ్-జన్య-సుఖ-దుఃఖ-భాక్త్వేన తత్-తద్-రూప-సమ్బన్ధః, తథా తద్-అభావాత్ పరస్యారూపవత్త్వమ్। విధి-నిషేధ-శాస్త్రాణ్య్ అపి కర్మ-వశ్యమ్ ఏవాధికుర్వన్తి। తస్మాద్ అరూప-తుల్యమ్ ఏవ పరం బ్రహ్మ। తతశ్ చాన్తర్యామి-రూపేణావస్థితమ్ అపి బ్రహ్మ నిరస్త-నిఖిల-దోషత్వ-కల్యాణ-గుణాకరత్వ-రూపోభయ-లిఙ్గమ్ ఏవ॥౧౪॥

నను చ— సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మేత్య్ ఆదిభిర్ నిర్విశేష-ప్రకాశైక-స్వరూపం బ్రహ్మావగమ్యతే, అన్యత్ తు సర్వజ్ఞత్వ-సత్య-సఙ్కల్పత్వ-జగత్-కారణత్వ-సర్వాన్తరాత్మత్వ-సత్య-కామత్వాదికం, నేతి నేతి, ఇత్య్ ఆదిభిః ప్రతిషిధ్యమానత్వేన మిథ్యాభూతమ్ ఇత్య్ అవగన్తవ్యమ్। తత్ కథం కల్యాణ-గుణాకరత్వ-నిరస్త-నిఖిల-దోషత్వ-రూపోభయ-లిఙ్గత్వం బ్రహ్మణః। ఇత్య్ అత ఆహ—

౩౨౯ ప్రకాశవచ్ చావైయర్థ్యాత్॥౩।౨।౧౫॥

యథా— సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మేత్య్ ఆది వాక్యావైయర్థ్యాత్ ప్రకాశ-స్వరూపత్వం బ్రహ్మణో'భ్యుపగభ్యతే తథా సత్య-సఙ్కల్పత్వ-సర్వజ్ఞత్వ-జగత్-కారణత్వ-సర్వాత్మకత్వ-నిరస్త-నిఖిలావిద్యాది-దోషత్వాద్య్-అభిధాయి-వాక్యావైయార్థ్యాద్ ఉభయ-లిఙ్గమ్ ఏవ బ్రహ్మ॥౧౫॥

330 ఆహ చ తన్మాత్రమ్॥3।౨।౧౬॥

కిం చ— సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తమ్ ఇత్య్ ఆది వాక్యం బ్రహ్మణః ప్రకాశ-స్వరూపతా-మాత్రం ప్రతిపాదయతి, నాన్యత్ సత్య-సఙ్కల్పత్వాదికం వాక్యాన్తరావగతం నిషేధతి। నేతి నేతీతి చ నిషేధస్య విషయో'నన్తరమ్ ఏవ వక్ష్యతే॥౧౬॥

331 దర్శయతి చాథో అపి స్మర్యతే॥3।౨।౧౭॥

దర్శయతి చ వేదాన్త-గణః కల్యాణ-గుణాకరత్వం నిరస్త-నిఖిల-దోషత్వం చ— తమ్ ఈశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరం తం దైవతానాం పరమం చ దైవతమ్। స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్ జనితా న చాధిపః। న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే న తత్-సమశ్ చాభ్యధికశ్ చ దృశ్యతే। పరాస్య శక్తిర్ వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞాన-బల-క్రియా చ॥ యః సర్వ-జ్ఞః సర్వ-విత్ యస్య జ్ఞాన-మయం తపః, భీషాస్మాద్ వాతః పవతే, భిషోదేతి సూర్యః, స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః, యతో వాచో నివర్తన్తే, అప్రాప్య మనసా సహ, ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్, న బిభేతి కుతశ్చనేతి, నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్ ఇత్య్ ఆది। స్మర్యతే చ— యో మామ్ అజమ్ అనాదిం చ వేత్తి లోక-మహేశ్వరమ్, విష్టభ్యాహమ్ ఇదం కృత్స్నమ్ ఏకాంశేన స్థితో జగత్, మయాధ్యక్షేణ ప్రకృతిః సూయతే సచరాచరమ్। హేతునానేన కౌన్తేయ జగద్ ధి పరివర్తతే॥ ఉత్తమః పురుషస్ త్వ్ అన్యః పరమాత్మేత్య్ ఉదాహృతః। యో లోక-త్రయమ్ ఆవిశ్య బిభర్త్య్ అవ్యయ ఈశ్వరః, సర్వ-జ్ఞః సర్వ-కృత్ సర్వ-శక్తిర్ జ్ఞాన-బలర్ద్ధిమాన్। అన్యూనశ్ చాప్య్ అవృద్ధిశ్ చ స్వాధీనో'నాదిమాన్ వశీ। క్లమ-తన్ద్రీ-భయ-క్రోధ-కామాదిభిర్ అసంయుతః। నిరవద్యః పరః ప్రాప్తేర్ నిరధిష్ఠో'క్షరః క్రమః, ఇత్య్ ఆది। అతః సర్వత్రావస్థితస్యాపి బ్రహ్మణ ఉభయ-లిఙ్గత్వాత్ తత్-తత్-స్థాన-ప్రయుక్తా దోషా న పరం బ్రహ్మ స్పృశన్తి॥౧౭॥

332 అత ఏవ చోపమా సూర్యకాదివత్॥3।౨।౧౮॥

యతో నానా-విధేషు స్థానేషు స్థితస్యాపి పరస్య బ్రహ్మణో న తత్-ప్రయుక్త-దోష-భాక్త్వమ్, అత ఏవ జల-దర్పణాది-ప్రతిబిమ్బిత-సూర్యాదివత్ పరమాత్మా తత్ర తత్రావస్థితో'పి నిర్దోష ఇతి శాస్త్రేషూపమా క్రియతే— ఆకాశమ్ ఏకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్ భవేత్। తథాత్మైకో హ్య్ అనేక-స్థో జలాధారేష్వ్ ఇవాంశుమాన్॥ ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః। ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జల-చన్ద్రవత్, ఇత్య్ ఆదిషు॥౧౮॥

అత్ర చోదయతి—

333 అమ్బువద్ అగ్రహణాత్ తు న తథాత్వమ్ ॥3।౨।౧౯॥

తు-శబ్దశ్ చోద్యం ద్యోతయతి। అమ్బువద్ ఇతి సప్తమ్య్-అన్తాత్ వతిః। అమ్బు-దర్పణాదిషు యథా సూర్య-ముఖాదయో గృహ్యన్తే; న తథా పృథివ్య్-ఆదిషు స్థానేషు పరమాత్మా గృహ్యతే। అమ్బ్వ్-ఆదిషు హి సూర్యాదయో భ్రాన్త్యా తత్రస్థా ఇవ గృహ్యన్తే, న పరమార్థతస్ తత్రస్థాః। ఇహ తు— యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్, యో'ప్సు తిష్ఠన్, య ఆత్మని తిష్ఠిన్న్ ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదినా పరమార్థత ఏవ పరమాత్మా పృథివ్య్-ఆదిషు స్థితో గృహ్యతే। అతః సూర్యాదేర్ అమ్బు-దర్పణాది-ప్రయుక్త-దోషానుషఙ్గస్ తత్ర తత్ర స్థిత్య్-అభావాద్ ఏవ। అతో న తథాత్వం— దార్ష్టాన్తికస్య న దృష్టాన్త-తుల్యత్వమ్ ఇత్య్ అర్థః॥౧౯॥

పరిహరతి—

33౪ వృద్ధి-హ్రాస-భాక్త్వమ్ అన్తర్భావాద్ ఉభయ-సామఞ్జస్యాద్ ఏవం దర్శనాచ్ చ॥3।౨।౨౦॥

పృథివ్య్-ఆది-స్థానాన్తర్భావాత్ స్థానినః పరస్య బ్రహ్మణః స్వరూపతో గుణతశ్ చ పృథివ్య్-ఆది-స్థాన-గత-వృద్ధి-హ్రాసాది-దోష-భాక్త్వ-మాత్రం సూర్యాది-దృష్టాన్తేన నివర్త్యతే। కథమ్ ఇదమ్ అవగమ్యతే। ఉభయ-సామఞ్జస్యాద్ ఏవమ్— ఉభయ-దృష్టాన్త-సామఞ్జస్యాద్ ఏవమ్ ఇతి నిశ్చీయతే। ఆకాశమ్ ఏకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్ భవేత్, జలాధారేష్వ్ ఇవాంశుమాన్ ఇతి దోషవత్స్వ్ అనేకేషు వస్తుషు వస్తుతో'వస్థితస్యాకాశస్య, వస్తుతో' నవస్థితస్యాంశుమతశ్ చోభయస్య దృష్టాన్తస్యోపాదానం హి పరమాత్మనః పృథివ్యాది-గత-దోష-భాక్త్వ-నివర్తన-మాత్రే ప్రతిపాద్య సమఞ్జసం భవతి। ఘట-కరకాదిషు యథా వృద్ధి-హ్రాస-భాక్షు పృథక్ పృథక్ సంయుజ్యమానమ్ అప్య్ ఆకాశం వృద్ధి-హ్రాసాది-దోషైర్ న స్పృశ్యతే; యథా చ జలాధారేషు విషమేషు దృశ్యమానో'ంశుమాన్ తద్-గత-వృద్ధి-హ్రాసాదిభిర్ న స్పృశ్యతే; తథాయం పరమాత్మా పృథివ్య్-ఆదిషు నానాకారేష్వ్ అచేతనేషు చేతనేషు చ స్థితస్ తత్-తద్-గత-వృద్ధి-హ్రాసాది-దోషైర్ అసంస్పృష్టః సర్వత్ర వర్తమానో'ప్య్ ఏక ఏవాస్పృష్ట-దోష-గన్ధః కల్యాణ-గుణాకర ఏవ। ఏతద్ ఉక్తం భవతి— యథా జలాదిషు వస్తుతో' నవస్థితస్యాంశుమతో హేత్వ్-అభావాజ్ జలాది-దోషానభిష్వఙ్గః, తథా పృథివ్య్-ఆదిష్వ్ అవస్థితస్యాపి పరమాత్మనో దోష-ప్రత్యనీకాకారతయా దోష-హేత్వ్-అభావాన్ న దోష-సమ్బన్ధః, ఇతి। దర్శనాచ్ చ— దృశ్యతే చైవం సర్వాత్మనా సాధర్మ్యాభావే'పి వివక్షితాంశ-సాధర్మ్యాద్ దృష్టాన్తోపాదానం, సింహ ఇవ మాణవక ఇత్య్ ఆదౌ। అతః స్వభావతో నిరస్త-నిఖిలాజ్ఞానాది-దోష-గన్ధస్య సమస్త-కల్యాణ-గుణాకరస్య పృథివ్య్-ఆది-స్థానతో'పి న దోష-సమ్భవః॥౨౦॥

అథ స్యాత్— ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చామూర్తం చేతి ప్రకృత్య సమస్తం స్థూల-సూక్ష్మ-రూపం ప్రపఞ్చం బ్రహ్మణో రూపత్వేన పరామృశ్య, తస్య వైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాసః, ఇత్య ఆదినా ఆకార-విశేషం చాభిధాయ, అథాత ఆదేశో నేతి నేతి న హ్య ఏతస్మాద్ ఇతి నేత్య అన్యత్ పరమ్ అస్తి, ఇతి సర్వం ప్రకృతం బ్రహ్మణః ప్రకారమ్ ఇతి-శబ్దేన పరామృశ్య తత్ సర్వం ప్రతిషిధ్య సర్వ-విశేషాధిష్ఠానం సన్-మాత్రమ్ ఏవ బ్రహ్మ; విశేషాస్ త్వ్ ఏవంవిధం స్వ-స్వరూపమ్ అజానతా బ్రహ్మణా కల్పితా ఇతి దర్శయతి; అతః కథమ్ ఉభయ-లిఙ్గత్వం బ్రహ్మణ ఇతి। అత్రాహ—

33౫ ప్రకృతైతావత్త్వం హి ప్రతి షేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయః॥౩।౨।౨౧॥

నైతద్ ఉపపద్యతే— యద్ బ్రహ్మణః ప్రకృత-విశేషవత్త్వం, నేతి నేతీతి ప్రతిషిధ్యత ఇతి, తథా సతి భ్రాన్త-జల్పితాయమానత్వాత్। న హి బ్రహ్మణో విశేషణతయా ప్రమాణాన్తరా-ప్రజ్ఞాతం సర్వం తద్-విశేషణత్వేనోపదిశ్య పునస్ తద్ ఏవానున్మత్తః ప్రతి షేధతి। యద్య్ అపి నిర్దిశ్యమానేషు కేచన పదార్థాః ప్రమాణాన్తర-ప్రసిద్ధాః, తథాపి తేషాం బ్రహ్మణః ప్రకారత్వమ్ అప్రజ్ఞాతమ్ ఏవ; ఇతరేషాం తు స్వరూపం బ్రహ్మణః ప్రకారత్వం చాజ్ఞాతమ్। అతస్ తేషామ్ అనువాదాసమ్భవాద్ అత్రైవోపదిశ్యన్తే। అతస్ తన్-ని షేధో నోపపద్యతే। యస్మాద్ ఏవం, తస్మాత్ ప్రకృతైతావత్త్వం బ్రహ్మణః ప్రతి షేధతీదం వాక్యమ్। యే బ్రహ్మణో విశేషాః ప్రకృతాః; తద్-విశిష్టతయా బ్రహ్మణః ప్రతీయమానేయత్తా, నేతి నేతీతి ప్రతిషిధ్యతే। నేతి నేతి— నైవం నైవమ్, ఉక్త-ప్రకార-మాత్ర-విశిష్టం న భవతి బ్రహ్మ; ఉక్త-ప్రకార-విశిష్టతయా యా బ్రహ్మణ ఇయత్తా ప్రకృతా; సాత్ర ఇతి-శబ్దేన పరామృశ్యత ఇత్య్ అర్థః। యతశ్ చ ని షేధానన్తరం బ్రహ్మణో భూయో గుణ-జాతం బ్రవీతి, అతశ్ చ ప్రకృత-విశేషణ-యోగిత్వ-మాత్రం బ్రహ్మణః ప్రతి షేధతి। బ్రవీతి హి భూయో గుణ-జాతం— న హ్య ఏతస్మాద్ ఇతి నేత్య అన్యత్ పరమ్ అస్త్య్ అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యమ్ ఇతి ప్రాణా వై సత్యం తేషామ్ ఏష సత్యమ్ ఇతి। అయమ్ అర్థః— ఇతి నేతి యద్ బ్రహ్మ ప్రతిపాదితమ్, తస్మాద్ ఏతస్మాద్ అన్యద్ వస్తు పరం న హ్య అస్తి; బ్రహ్మణో'న్యత్ స్వరూపతో గుణతశ్ చోత్కృష్టం నాస్తీత్య్ అర్థః। తస్య చ బ్రహ్మణః సత్యస్య సత్యమ్ ఇతి నామధేయమ్। తస్య చ నిర్వచనం— ప్రాణా వై సత్యం తేషామ్ ఏష సత్యమ్ ఇతి। ప్రాణ-శబ్దేన ప్రాణ-సాహచర్యాజ్ జీవాః పరామృశ్యన్తే। తే తావత్ సత్యమ్, వియద్-ఆదివత్ స్వరూపాన్యథాభావ-రూప-పరిణామాభావాత్। తేషామ్ ఏష సత్యమ్— తేభ్యో'ప్య్ ఏష పరమ-పురుషస్ సత్యమ్। జీవానాం కర్మానుగుణ్యేన జ్ఞాన-సఙ్కోచ-వికాసౌ విద్యేతే; పరమ-పురుషస్య త్వ్ అపహత-పాప్మనస్ తౌ న విద్యేతే; అతస్ తేభ్యో'ప్య్ ఏష సత్యమ్। అతశ్ చైవం వాక్య-శేషోదిత-గుణ-జాత-యోగాత్, నేతి నేతీతి బ్రహ్మణః స విశేషత్వం న ప్రతిషిధ్యతే; అపి తు పూర్వ-ప్రకృతేయత్తా-మాత్రమ్। అత ఉభయ-లిఙ్గమ్ ఏవ పరం బ్రహ్మ॥౨౧॥

బ్రహ్మణః ప్రమాణాన్తరాగోచరత్వేన తత్-సమ్బన్ధితయా మూర్తామూర్తాది-రూపానువాదేన తన్-నిషేధాసమ్భవాత్ ప్రకృతైతావత్త్వ-ప్రతిషేధ ఉక్తః; తద్ ఏవ ప్రమాణాన్తరాగోచరత్వం ద్రఢయతి—

౩౩౬ తద్ అవ్యక్తమ్ ఆహ హి ॥౩।౨।౨౨॥

తత్— బ్రహ్మ ప్రమాణాన్తరేణ న వ్యజ్యతే; ఆహ హి శాస్త్రం— న సన్దృశే తిష్ఠతి రూపమ్ అస్య న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమ్, న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచా, ఇత్య్ ఆది ॥౨౨॥

హేత్వ్-అన్తరం చాహ—

౩౩౭ అపి సంరాధనే ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్ ॥౩।౨।౨౩॥

అపి చ సంరాధనే— సమ్యక్ ప్రీణనే భక్తి-రూపాపన్నే నిదిధ్యాసన ఏవాస్య సాక్షాత్కారః, నాన్యత్రేతి శ్రుతి-స్మృతిభ్యామ్ అవగమ్యతే। నాయమ్ ఆత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన। యమ్ ఏవైష వృణుతే తేన లభ్యస్ తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామ్ ॥ జ్ఞాన-ప్రసాదేన విశుద్ధ-సత్త్వస్ తతస్ తు తం పశ్యతి నిష్కలం ధ్యాయమానః, ఇతి శ్రుతిః। స్మృతిర్ అపి— నాహం వేదైర్ న తపసా న దానేన న చేజ్యయా, భక్త్యా త్వ్ అనన్యయా శక్య అహమ్ ఏవంవిధోఽర్జున। జ్ఞాతుం ద్రష్టుం చ తత్త్వేన ప్రవేష్టుం చ పరన్తప, ఇతి। భక్తి-రూపాపన్నమ్ ఏవోపాసనం సంరాధనం తస్య ప్రీణనమ్ ఇతి పూర్వమ్ ఏవోక్తమ్। అతో నిదిధ్యాసనాయ బ్రహ్మ-స్వరూపమ్ ఉపదిశత్, ద్వే వావ బ్రహ్మణః, ఇత్య్ ఆది శాస్త్రం బ్రహ్మణో మూర్తామూర్త-రూప-ద్వయాది-విశిష్టతాం ప్రాగ్ అసిద్ధాం నానువదితుం క్షమమ్ ॥౨౩॥

౩౩౮ ప్రకాశాదివచ్ చావైశేష్యం ప్రకాశశ్ చ కర్మణ్య్ అభ్యాసాత్ ॥౩।౨।౨౪॥

ఇతశ్ చ ప్రకృతైతావత్త్వమ్ ఏవ ప్రతిషేధతి; న మూర్తామూర్తాది-విశిష్టత్వమ్; యతః సాక్షాత్కృత-పరబ్రహ్మ-స్వరూపాణాం వామదేవాదీనాం దర్శనే ప్రకాశాదివత్—జ్ఞానానన్దాది-స్వరూపవన్ మూర్తామూర్తాది-ప్రపఞ్చ-విశిష్టతాయా అపి బ్రహ్మ-గుణత్వావైశేష్యం ప్రతీయతే, తద్ ధైతత్ పశ్యన్న్ ఋషిర్ వామదేవః ప్రతిపేదే అహం మనుర్ అభవం సూర్యశ్ చ, ఇత్య్ ఆది। బ్రహ్మ-స్వరూప-భూత-ప్రకాశానన్దాదిశ్ చ తేషాం వామదేవాదీనాం సంరాధనాత్మకే కర్మణ్య్ అభ్యాసాద్ ఉపలభ్యతే। తద్వచ్ చాభ్యస్త-సంరాధనానాం తేషాం మూర్తామూర్తాది-విశిష్టత్వమ్ అప్య్ అవిశేషేణ ప్రతీయత ఇత్య్ అర్థః ॥౨౪॥

ఉక్తం బ్రహ్మణ ఉభయ-లిఙ్గత్వమ్ ఉపసంహరతి—

౩౩౯ అతోఽనన్తేన తథా హి లిఙ్గమ్ ॥౩।౨।౨౫॥

అతః— ఉక్తైర్ హేతుభిర్ బ్రహ్మణ అనన్తేన కల్యాణ-గుణ-గణేన విశిష్టత్వం సిద్ధమ్। తథా హి సత్య్ ఉభయ-లిఙ్గం బ్రహ్మోపపన్నం భవతి॥౨౫॥ ఇత్య్ ఉభయ-లిఙ్గాధికరణమ్॥౫॥

అథ అహి-కుణ్డలాధికరణమ్॥౬॥

3౪౦ ఉభయ-వ్యపదేశాత్ త్వ్ అహి-కుణ్డలవత్॥3।౨।౨౬॥

మూర్తామూర్తాత్మకస్య అచిత్-ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణో రూపత్వం ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్య్ ఆదినోపదిశ్యతే। అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి మూర్తామూర్తాచిద్-వస్తు-రూపతయా బ్రహ్మణ ఇయత్తా ప్రతిషిధ్యతే। న హ్య్ ఏతస్మాద్ ఇతి నేత్య్ అన్యత్ పరమ్ అస్తీతి బ్రహ్మణో'న్యద్ ఉత్కృష్టం న హ్య్ అస్తీతి ప్రతిపాదితమ్। తద్-ఉపపాదనాయ— అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యామ్ ఇతి ప్రాణా వై సత్యం తేషామ్ ఏష సత్యమ్ ఇతి ప్రాణ-శబ్ద-నిర్దిష్టేభ్యశ్ చేతనేభ్యో'ప్య్ ఏష సత్యమ్ ఇతి కదాచిద్ అపి జ్ఞానాది-సఙ్కోచాభావాద్ ఉక్తమ్। తథా ప్రధాన-క్షేత్రజ్ఞ-పతిర్ గుణేశః, పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమ్, నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్ చేతనానామ్ ఇత్య్ ఆది శ్రుతేశ్ చాయమ్ అర్థో'వగమ్యతే। తస్యాచిద్-వస్తునో బ్రహ్మ-రూపత్వ-ప్రకార ఇదానీం చిన్త్యతే, బ్రహ్మణో నిర్దోషత్వ-సిద్ధ్య్-అర్థమ్। కిమ్ అస్యాచిద్-వస్తునో బ్రహ్మ-రూపత్వమ్ అహి-కుణ్డల-న్యాయేన, ఉత ప్రభాప్రభావతోర్ ఇవైక-జాతి-యోగేన, ఉత జీవస్యేవ విశేషణ-విశేష్య తయాంశాంశి-భావేనేతి। ఇహ స్థాప్యమానం విశేషణ-విశేష్య-భావమ్ అఙ్గీకృత్య ప్రకృతిశ్ చ ప్రతిజ్ఞా-దృష్టాన్తానుపరోధాత్— తద్-అనన్యత్వమ్ ఆరమ్భణ-శబ్దాదిభ్యః, ఇత్య్ అత్ర సూక్ష్మ-చిద్-అచిద్-వస్తు-విశిష్టాద్ బ్రహ్మణః స్థూల-చిద్-అచిద్-వస్తు-విశిష్టస్యోత్పత్తిర్ అనన్యత్వం చోక్తమ్। కిం యుక్తమ్। అహి-కుణ్డలవద్ ఇతి। కుతః। ఉభయ-వ్యపదేశాత్— బ్రహ్మైవేదం సర్వమ్, ఆత్మైవేదం సర్వమ్ ఇతి తాదాత్మ్య-వ్యపదేశాత్, హన్తాహమ్ ఇమాస్ తిస్రో దేవతాః, అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేత్య్ ఆది భేద-వ్యపదేశాచ్ చ। అహేః కుణ్డల-భావర్జు-భావవత్ తస్యైవ బ్రహ్మణః సంస్థాన-విశేషా ఏవాచిద్-వస్తూని॥౨౬॥

3౪౧ ప్రకాశాశ్రయవద్ వా తేజస్త్వాత్॥3।౨।౨౭॥

వా-శబ్దః పక్ష-వ్యావృత్య్-అర్థః; బ్రహ్మ-స్వరూపస్యైవాచిద్-రూపేణావస్థానే భేద-శ్రుతయో బ్రహ్మణో'పరిణామి త్వ్ అవాదిన్యో'పి బాధితా భవేయుః। అతో యథా తేజస్త్వేన ప్రభా-తద్-ఆశ్రయ-యోనియోర్ అపి తాదాత్మ్యమ్। ఏవమ్ అచిత్-ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణో రూపత్వమ్ ఇత్య్ అర్థః॥౨౭॥

3౪౨ పూర్వవద్ వా॥3।౨।౨౮॥

వా-శబ్దః పక్ష-ద్వయ-వ్యావృత్త్య్-అర్థః। ఏకస్యైవ ద్రవ్యస్యావస్థా-విశేష-యోగే'పి బ్రహ్మ-స్వరూపస్యైవాచిద్-ద్రవ్య-రూపత్వాద్ ఉక్త-దోషాద్ అనిర్మోక్షః। అథ ప్రభా-తద్-ఆశ్రయయోర్

ఇవాచిద్ బ్రహ్మణో బ్రహ్మత్వ-జాతి-యోగ-మాత్రమ్ I ఏవం తర్హ్య్ అశ్వత్వ-గోత్వవద్ బ్రహ్మపీశ్వరే చిద్-అచిద్-వస్తునో'శ్వానువర్తమానం సామాన్యమ్ ఇతి సకల-శ్రుతి-స్మృతి-వ్యవహార-విరోధః I పూర్వవద్ ఏవ— అంశో నానా-వ్యపదేశాత్, ప్రకాశాదివత్ తు నైవం పరః, ఇతి జీవవత్ పృథక్సిద్ధ్యనర్హ-విశేషణత్వేనాచిద్-వస్తునో బ్రహ్మంశత్వమ్ I విశిష్ట-వస్త్వే-ఏకదేశత్వేనాభేద-వ్యవహారో ముఖ్యః, విశేషణ-విశేష్యయోః స్వరూప-స్వభావ-భేదేన భేద-వ్యవహారో ముఖ్యః; బ్రహ్మణో నిర్దోషత్వం చ రక్షితమ్ I తద్ ఏవం ప్రకాశ-జాతి-గుణ-శరీరాణాం మణి-వ్యక్తి-గుణ్య్-ఆత్మనః ప్రత్య్ అపృథక్సిద్ధి-లక్షణ-విశేషణతయా యథాంశత్వమ్ I తథేహ జీవస్యాచిద్-వస్తునశ్ చ బ్రహ్మ ప్రత్యంశత్వమ్ II ౨౮ II

3౪3 ప్రతి షేధాచ్ చ II3 I ౨ I ౨౯ II

స వా ఏష మహాన్ అజ ఆత్మాజరో'మరః, నాస్య జరయైతజ్ జీర్యతి, ఇత్య్ ఆదిభిర్ బ్రహ్మణో' చిద్-ధర్మ-ప్రతి షేధాచ్ చ విశేషణ-విశేష్యత్వేనైవాంశాంశి-భావ ఇత్య్ అర్థః I అతః సూక్ష్మ-చిద్-అచిద్-వస్తు-విశిష్టం కారణ-భూతం బ్రహ్మ, స్థూల-చిద్-అచిద్-వస్తు-విశిష్టం కార్య-భూతం బ్రహ్మేతి కారణాత్ కార్యస్యానన్యత్వమ్, కారణ-భూత-బ్రహ్మ-విజ్ఞానేన కార్యస్య జ్ఞాతతేత్య్ ఆది సర్వమ్ ఉపపన్నమ్; బ్రహ్మణో నిర్దోషత్వం చ రక్షితమ్ I బ్రహ్మణో నిర్దోషత్వేన కల్యాణ-గుణాకరత్వేన చోభయ-లిఙ్గత్వమ్ అపి సిద్ధమ్ II ౨౯ II ఇత్య్ అహి-కుణ్డలాధికరణమ్ II ౬ II

అథ పరాధికరణమ్ II ౭ II

3౪౪ పరమతః సేతూన్మాన-సమ్బన్ధ-భేద-వ్యపదేశేభ్యః II3 I ౨ I 30 II

ఇదానీమ్ అస్మాత్ పరస్మాజ్ జగన్-నిమిత్తోపాదాన-రూప-పరమ-కారణాత్ పరబ్రహ్మణః పరమ్ అపి కిఞ్చిత్ తత్త్వమ్ అస్తీతి కైశ్చిద్ ధేత్వాభాసైర్ ఆశఙ్క్య నిరాక్రియతే, అస్యోపాస్యస్య నిర్దోషత్వానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ-కల్యాణ-గుణాకరత్వ-స్థేమ్నే I తత్రేయమ్ ఆశఙ్కా— యద్ ఇదం పరం బ్రహ్మోభయ-లిఙ్గమ్; ఏతస్మాన్ నిఖిల-జగత్-కారణాత్ పరమ్ అపి కిఞ్చిత్ తత్త్వమ్ అస్తి I కథమ్ I అథ య ఆత్మా స సేతుర్ విధృతిః, ఇత్య్ అస్య పరస్య సేతుత్వ-వ్యపదేశాత్, సేతు-శబ్దస్య చ లోకే కూలాన్తర-ప్రాప్తి- హేతౌ ప్రసిద్ధేర్ ఇతో'న్యద్ అనేన ప్రాప్తవ్యమ్ అస్తీతి గమ్యతే I తథా— ఏతం సేతుం తీర్త్వాన్ధః సన్న్ అనన్ధో భవతి, ఇతి తరితవ్యతా చాస్యాభిధీయతే; అతశ్ చాన్యత్ ప్రాప్యమ్ అస్తి I ఉన్మాన-వ్యపదేశాచ్ చ— ఉన్మితం— పరిమితమ్ ఇదం పరం బ్రహ్మ, చతుష్పాద్ బ్రహ్మ, షోడశ-కలమ్ ఇత్య్ ఉన్మాన-వ్యపదేశాత్ I స చాయమ్ ఉన్మాన-వ్యపదేశస్ తేన సేతునా ప్రాప్యస్యానున్మితస్యాస్తితాం ద్యోతయతి I తథా సమ్బన్ధ-వ్యపదేశశ్ చ సేతు-సేతుమతోః ప్రాపకత్వ-ప్రాప్యత్వ-లక్షణో దృశ్యతే, అమృతస్య పరం సేతుం దగ్ధేన్ధనమ్ ఇవానలమ్, అమృతస్యైష సేతుః, ఇతి I

అతశ్ చ పరాత్ పరమ్ అస్తి। భేదేన చ పరాత్పరం వ్యపదిశ్యతే— పరాత్పరం పురుషమ్ ఉపైతి, పరాత్పరం యన్ మహతో మహాన్తమ్ ఇతి చ। తథా— తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్, తతో యద్ ఉత్తరతరం తద్ అరూపమ్ అనామయమ్ ఇతి। అత ఏభ్యో హేతుభ్యః పరస్మాద్ బ్రహ్మణః పరమ్ అపి కిఞ్చిద్ అస్తీతి గమ్యత ఇతి॥౩౦॥

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే —

౩౪౫ సామాన్యాత్ తు॥౩।౨।౩౧॥

తు-శబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి। యత్ తావద్ ఉక్తం సేతు-వ్యపదేశాత్ పరాత్పరమ్ అస్తీతి తన్ నోపపద్యతే। న హ్య్ అయమ్ అత్ర కిఞ్చిత్ ప్రాప్యం ప్రతి సేతుర్ ఉచ్యతే— ఏషాం లోకానామ్ అసమ్భేదాయేతి సేతు-సామాన్యేన సర్వ-లోకాసఙ్కర-కరత్వ-శ్రుతేః। సినోతి— బధ్నాతి స్వస్మిన్ సర్వం చిద్-అచిద్-వస్తు-జాతమ్ అసఙ్కీర్ణమ్ ఇతి సేతుర్ ఉచ్యతే। ఏతం సేతుం తీర్త్వేతి తరతిశ్ చ ప్రాప్తి-వచనః। యథా— వేదాన్తం తరతీతి॥౩౧॥

౩౪౬ బుద్ధ్య్-అర్థః పాదవత్॥౩।౨।౩౨॥

యో'యం— చతుష్పాద్ బ్రహ్మ, షోడశ-కలమ్, పాదో'స్య విశ్వా భూతానీత్య్ ఉన్మాన-వ్యపదేశః; స బుద్ధ్య్-అర్థః— ఉపాసనార్థః; సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మేత్య్ ఆదిభిర్ జగత్-కారణస్య బ్రహ్మణో'పరిచ్ఛిన్నత్వావగమాత్ స్వత ఉన్మితత్వాసమ్భవాత్। జగత్-కారణత్వం హి తస్యైవ శ్రూయతే— తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః, సో'కామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి, ఇతి। అతో యథా— వాక్ పాదః ప్రాణః పాదః చక్షుః పాదో మనః పాదః, ఇత్య్ ఆదినా బ్రహ్మణో వాగ్-ఆది-పాద-వ్యపదేశ ఉపాసనార్థః, ఏవమ్ అయమ్ అపి॥౩౨॥

స్వయమ్ అనున్మితస్య కథమ్ ఉపాసనార్థతయాప్య్ ఉన్మాన-సమ్భవః, తత్రాహ—

౩౪౭ స్థాన-విశేషాత్ ప్రకాశాదివత్॥౩।౨।౩౩॥

ప్రతిపన్న-వాగ్-ఆది-స్థాన-విశేష-రూపోపాధి-భేదాత్ తత్-సమ్బన్ధితయోన్మితత్వానుసన్ధానం సమ్భవతి; యథా ప్రకాశాకాశాదేర్ వితతస్య వాతాయన-ఘటాది-స్థాన-భేదైః పరిచ్ఛిద్యానుసన్ధాన-సమ్భవ ఇత్య్ అర్థః॥౩౩॥

౩౪౮ ఉపపత్తేశ్ చ॥౩।౨।౩౪॥

యద్ ఉక్తం— అమృతస్యైష సేతుర్ ఇతి ప్రాప్య-ప్రాపక-సమ్బన్ధ-వ్యపదేశాత్ ప్రాపకాత్ పరం ప్రాప్యమ్ అస్తీతి తన్ న, ప్రాప్యస్య పరమ-పురుషస్య స్వ-ప్రాప్తౌ స్వస్యైవోపాయత్వోపపత్తేః। నాయమ్ ఆత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన। యమ్ ఏవైష వృణుతే తేన లభ్యస్ తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామ్ ఇత్య్ అనన్యోపాయత్వ-శ్రవణాత్॥౩౪॥

౩౪౮ తథాన్య-ప్రతిషేధాత్ ॥౩।౨।౩౭॥

యత్ పునర్ ఉక్తం— తతో యద్ ఉత్తరతరం, పరాత్పరం పురుషమ్, అక్షరాత్ పరతః పరః, ఇత్య్ ఆది భేద-వ్యపదేశాత్ పరాత్పరమ్ అస్తీతి తన్ నోపపద్యతే, తత్రైవ తతో'న్యస్య పరస్య ప్రతిషేధాత్, యస్మాత్ పరం నాపరమ్ అస్తి కిఞ్చిద్ యస్మాన్ నాణీయో న జ్యాయో'స్తి కశ్చిత్, ఇతి। యస్మాద్ అపరం పరం నాస్తి కిఞ్చిత్— న కేనాపి ప్రకారేణ పరమస్తీత్య్ అర్థః। తథాన్యత్రాపి— న హ్య్ ఏతస్మాద్ ఇతి నేత్య్ అన్యత్ పరమ్ అస్తి, ఇతి— ఇతి నేతి నిర్దిష్టాద్ ఏతస్మాద్ బ్రహ్మణో'న్యత్ పరం న హ్య్ అస్తీత్య్ అర్థః। తథా— న తస్యేశే కశ్చన తస్య నామ మహద్ యశః, ఇతి। తద్ ధి జగద్-ఉపాదాన-కారణతయానన్తరమ్ ఉక్తం, సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాద్ అధి, స ఆపః ప్రదుఘే ఉభే ఇమే, ఇత్య్ ఆదినా। అద్భ్యః సమ్భూతో హిరణ్యగర్భ ఇత్య్ అష్టౌ, ఇతి చ జగత్-కారణం పురుషమ్ ఏనం ప్రత్యభిజ్ఞాపయతి। తతో యద్ ఉత్తరతరమ్ ఇతి కిమ్ ఉచ్యత ఇతి చేత్; పూర్వత్ర— వేదాహమ్ ఏతం పురుషం మహాన్తమ్ ఆదిత్య-వర్ణం తమసః పరస్తాత్। తమ్ ఏవ విదిత్వా అతిమృత్యుమ్ ఏతి నాన్యః పన్థా విద్యతే'యనాయ, ఇతి పరస్య బ్రహ్మణో మహా-పురుషస్య వేదనమ్ ఏవామృతత్వ-సాధనమ్, నాన్యో'మృతత్వస్య పన్థా ఇత్య్ ఉపదిశ్య తద్-ఉపపాదనాయ— యస్మాత్ పరం నాపరమ్ అస్తి కిఞ్చిద్ యస్మాన్ నాణీయో న జ్యాయో'స్తి కశ్చిత్। వృక్ష ఇవ స్తబ్ధో దివి తిష్ఠత్య్ ఏకస్ తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్ ఇతి పురుషస్య పరత్వం, తద్-వ్యతిరిక్తస్య పరత్వాసమ్భవం చ ప్రతిపాద్య, తతో యద్ ఉత్తరతరం తద్ అరూపమ్ అనామయమ్। య ఏతద్ విదుర్ అమృతాస్తే భవన్త్య్ అథేతరే దుఃఖమ్ ఏవాపి యన్తి, ఇతి పూర్వోక్తమ్ అర్థం హేతుతో నిగమయతి— యద్ ఉత్తరతరం పురుషతత్త్వమ్, తద్ ఏవారూపమ్ అనామయం యతః, తతో య ఏతత్ పురుష-తత్త్వం విదుః, త ఏవామృతా భవన్తి, అథేతరే దుఃఖమ్ ఏవాపి యన్తి— ఇతి। అన్యథోపక్రమ-విరోధో'నన్తరోక్తి-విరోధశ్ చ। పరాత్పరం పురుషమ్ ఉపైతి దివ్యమ్ ఇతి పూర్వత్ర, అక్షరాత్ పరతః పరః, ఇతి, అక్షరాత్— అవ్యాకృతాద్ యః పరః— సమష్టి-పురుషః; తస్మాత్ పరో యో'దృశ్యత్వాది-గుణకః సర్వ-జ్ఞః పరమ-పురుషః, స ఏవేహాపి పరాత్పర ఇతి సమష్టి-పురుషాత్ పరత్వేనోచ్యతే॥౩౭॥

౩౫౦ అనేన సర్వ-గతత్వమ్ ఆయామ-శబ్దాదిభ్యః॥౩।౨।౩౮॥

అనేన— బ్రహ్మణా, సర్వ-గతత్వమ్— సర్వస్య జగతో వ్యాప్తత్వమ్, ఆయామ-శబ్దాదిభ్యః— సర్వ-వ్యాప్తి-వాచి-శబ్దేభ్యో'వగమ్యమానమ్ అస్మాత్ పరం నాస్తీత్య్ అవగమయతి। ఆయామ-శబ్దస్ తావత్— తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్, యచ్ చ కిఞ్చిజ్ జగత్య్ అస్మిన్ దృశ్యతే శ్రూయతే'పి వా। అన్తర్ బహిశ్ చ తత్ సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః॥ నిత్యం విభుం సర్వ-గతం సుసూక్ష్మం యద్ భూత-యోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరాః। ఆది-శబ్దాత్— బ్రహ్మైవేదం సర్వమ్,

ఆత్మైవేదం సర్వమ్ ఇత్య్ ఆదయో గృహ్యన్తే। అత ఇదం పరం బ్రహ్మైవ సర్వస్మాత్ పరమ్॥౩౬॥ ఇతి పరాధికరణమ్॥౭॥

అథ ఫలాధికరణమ్॥౮॥

౩౫౧ ఫలమ్ అత ఉపపత్తేః॥౩।౨।౩౭॥

ఉక్తమ్ ఉపాసిసిషోపజననార్థం జీవస్య సర్వావస్థాసు సదోషత్వం, ప్రాప్యస్య చ పరమ-పురుషస్య నిర్దోషత్వం, కల్యాణ-గుణాకరత్వం, సర్వస్మాత్ పరత్వం చ। అతః పరమ్ ఉపాసనం వివక్షన్న్ ఉపాసీనానాం పరస్మాద్ ఏవాస్మాత్ పురుషాత్ తత్-ప్రాప్తి-రూపమ్ అపవర్గాఖ్యం ఫలమ్ ఇతి సమ్ప్రతి బ్రూతే। తుల్య-న్యాయతయా శాస్త్రీయమ్ ఐహికాముష్మికమ్ అపి ఫలమ్ అత ఏవ పరస్మాత్ పురుషాద్ భవతీతి సామాన్యేన ఫలమ్ అత ఇత్య్ ఉచ్యతే। కుత ఏతత్। ఉపపత్తేః— స ఏవ హి సర్వ-జ్ఞః సర్వ-శక్తిర్ మహోదారో యాగ-దాన-హోమాదిభిర్ ఉపాసనేన చారాధిత ఐహికాముష్మిక-భోగ-జాతం స్వ-స్వరూపావాప్తి-రూపమ్ అపవర్గం చ దాతుమ్ ఈష్టే। న హ్య్ అచేతనం కర్మ క్షణ-ధ్వంసి కాలాన్తర-భావి-ఫల-సాధనం భవితుమ్ అర్హతి॥౩౭॥

౩౫౨ శ్రుతత్వాచ్ చ॥౩।౨।౩౮॥

స వా ఏష మహాన్ అజ ఆత్మాన్నాదో వసు-దానః— ఏష హ్య్ ఏవానన్దయాతి, ఇతి భోగాపవర్గ-రూపం ఫలమ్ అయమ్ అవదదాతీతి హి శ్రూయతే॥౩౮॥

సమ్ప్రతి పూర్వ-పక్షమ్ ఆహ—

౩౫౩ ధర్మం జైమినిర్ అత ఏవ॥౩।౨।౩౯॥

అత ఏవ— ఉపపత్తేః, శాస్త్రాచ్ చ, యాగ-దాన-హోమోపాసన-రూప-ధర్మమ్ ఏవ ఫల-ప్రదం జైమినిర్ ఆచార్యో మన్యతే। లోకే హి కృష్య్-ఆదికం మర్దనాదికం చ కర్మ సాక్షాద్ వా, పరమ్పరయా వా స్వయమ్ ఏవ ఫల-సాధనం దృష్టమ్; ఏవం వేదే'పి యాగ-దాన-హోమాదీనాం సాక్షాత్ ఫల-సాధనత్వాభావే'పి పరమ్పరయా అపూర్వ-ద్వారేణ ఫల-సాధనత్వమ్ ఉపపద్యతే। తథా— యజేత స్వర్గ-కామః, ఇత్య్ ఆది శాస్త్రమ్ అపి సిషాధయిషిత-స్వర్గస్య కర్తవ్యతయా యాగాద్య్ అభిదధద్ అన్యథానుపపత్త్యా అపూర్వ-ద్వారేణ ఫల-సాధనత్వమ్ అవగమయతి॥౩౯॥

౩౫౪ పూర్వం తు బాదరాయణో హేతు-వ్యపదేశాత్॥౩।౨।౪౦॥

తు-శబ్దః పక్ష-వ్యావృత్త్య-అర్థః। పూర్వోక్తం పరమ-పురుషస్యైవ ఫల-ప్రదత్వం భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే। కుతః। హేతు-వ్యపదేశాత్— యజ-దేవ-పూజాయామ్ ఇతి దేవతారాధన-భూత-యాగాద్య-ఆరాధ్య-భూతాగ్ని-వాయ్వ్-ఆది-దేవతానామ్ ఏవ తత్-తత్-ఫల-హేతుతయా తస్మింస్ తస్మిన్న్ అపి వాక్యే వ్యపదేశాత్। వాయవ్యం శ్వేతమ్ ఆలభేత భూతి-కామో వాయుర్ వై క్షేపిష్ఠా దేవతా వాయుమ్ ఏవ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవైనం భూతిం గమయతి, ఇత్య్ ఆదిషు కామినః సిషాధయిషిత-ఫల-సాధనత్వ-ప్రకారోపదేశోఽపి విధ్య-అపేక్షిత ఏవేతి నాతత్-పరత్వ-శఙ్కా యుక్తా। ఏవమ్ అపేక్షితేఽపి ఫల-సాధనత్వ-ప్రకారే శబ్దాద్ ఏవావగతే సతి తత్-పరిత్యాగమ్ అశ్రుతాపూర్వాది-పరికల్పనం చ ప్రామాణికా న సహన్తే। లిఙ్-ఆదయోఽపి దేవతారాధన-భూత-యాగాదేః ప్రకృత్య-అర్థస్య కర్తృవ్యాపార-సాధ్యతాం వ్యుత్పత్తి-సిద్ధాం శబ్దానుశాసనానుమతామ్ అభిదధతి; నాన్యద్ అలౌకికమ్ ఇతి ప్రాగ్ ఏవోక్తమ్। తద్ ఏవం— వాయుర్ వై క్షేపిష్ఠా దేవతేత్య్ ఆది శబ్దాద్ వాయ్వ్-ఆదీనాం ఫల-ప్రదత్వమ్ అవగమ్యతే। వాయ్వ్-ఆద్య-ఆత్మనా చ పరమ-పురుష ఏవారాధ్యతయా ఫల-ప్రదాయిత్వేన చావతిష్ఠత ఇతి శ్రూయతే— ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభిః, తద్ ఏవాగ్నిస్ తద్ వాయుస్ తత్ సూర్యస్ తద్ ఉ చన్ద్రమాః, ఇతి। అన్తర్యామి-బ్రాహ్మణే చ— యో వాయౌ తిష్ఠన్ యస్య వాయుః శరీరమ్, యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్, య ఆదిత్యే తిష్ఠన్, ఇత్య్ ఆది శ్రూయతే। స్మర్యతే చ— యో యో యాంయాం తనుం భక్తః శ్రద్ధయార్చితుమ్ ఇచ్ఛతి। తస్య తస్యాచలాం శ్రద్ధాం తామ్ ఏవ విదధామ్య్ అహమ్॥ స తయా శ్రద్ధయా యుక్తస్ తస్యారాధనమ్ ఈహతే। లభతే చ తతః కామాన్ మయైవ విహితాన్ హి తాన్, ఇతి, అహం హి సర్వ-యజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభుర్ ఏవ చేతి। ప్రభుర్ ఇతి— ఫల-ప్రదాయిత్య్ అర్థః। దేవాన్ దేవ-యజో యాన్తి మద్-భక్తా యాన్తి మామ్ అపి, యాన్తి మద్-యాజినోఽపి మామ్ ఇతి చ। లోకే చ కృష్య్-ఆదిభిర్ విచిత్ర-రూపాన్ ద్రవ్య-విశేషాన్ సమ్పాద్య తైః రాజానం భృత్య-ద్వారేణ సాక్షాద్ వార్చయన్తి; అర్చితశ్ చ రాజా తత్-తద్-అర్చనానుగుణం ఫలం ప్రయచ్ఛన్ దృశ్యతే। వేదాన్తాస్ త్వ్ అతిపతిత-సకలేతర-ప్రమాణ-సమ్భావనా-భూమిం నిరస్త-సమస్తావిద్యాది-దోష-గన్ధం స్వాభావికానవధికాతిశయాపరిమితోదార-గుణ-సాగరం పురుషోత్తమం ప్రతిపాద్య, తద్-ఆరాధన-రూపాణి చ యాగ-దాన-హోమాత్మకాని, స్తుతి-నమస్కార-కీర్తనార్చన-ధ్యానాని చ తద్-ఆరాధనాని, ఆరాధితాత్ పరస్మాత్ పురుషాద్ భోగాపవర్గ-రూపం ఫలం చ, వదన్తీతి సర్వం సమఞ్జసమ్॥౪౦॥ ఇతి ఫలాధికరణమ్॥౮॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-విరచితే శ్రీ-శారీరక-మీమాంసా-భాష్యే తృతీయస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః॥౨॥

తృతీయాధ్యాయే

తృతీయః పాదః

సర్వ-వేదాన్త-ప్రత్యయాధికరణమ్ ॥౧॥

౩౫౫ సర్వ-వేదాన్త-ప్రత్యయం చోదనాద్య్-అవిశేషాత్ ॥౩।౩।౧॥

ఉక్తం బ్రహ్మోపాసిసిషోపజననాయ వక్తవ్యం బ్రహ్మణః ఫల-దాయిత్వ-పర్యన్తమ్। ఇదానీం బ్రహ్మోపాసనానాం గుణోపసంహార-వికల్ప-నిర్ణయాయ విద్యా-భేదాభేద-చిన్తా ప్రస్తూయతే। ప్రథమం తావద్ ఏకస్యా వైశ్వానర-విద్యాదికాయా అనేక-శాఖాసు శ్రూయమాణాయాః కిమ్ ఏక-విద్యాత్వమ్, ఉత విద్యా-భేద ఇతి చిన్త్యతే। అవిశేష-పునః శ్రవణస్య ప్రకరణాన్తరస్య చ భేదకత్వాచ్ ఛాఖాన్తరే చోభయోర్ అవర్జనీయత్వాద్ విద్యా-భేద ఇతి ప్రాప్తమ్। అత ఏవ— తేషామ్ ఏవైతాం బ్రహ్మ-విద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్ యైస్ తు చీర్ణమ్ ఇతి శిరోవ్రతవతామ్ ఆథర్వణికానామ్ ఏవ విద్యోపదేశ-నియమ ఉపపద్యతే। విద్యైక్యే హి విద్యాఙ్గస్య శిరోవ్రతస్యాన్యేషామ్ అపి శాఖినాం ప్రాప్తేర్ నియమో నోపపద్యతే।

ఏవం ప్రాప్త ఉచ్యతే— సర్వ-వేదాన్త-ప్రత్యయమ్ ఏకమ్ ఉపాసనమ్ ఇతి। కుతః। చోదనాద్య్-అవిశేషాత్— చోదనా తావత్, ఉపాసీత, విద్యాత్, ఇత్య్ ఏవం-జాతీయకో ధాత్వ్-అర్థ-విశేష-విధిః। ఆది-శబ్దేన— ఏకం వా సంయోగ-రూప-చోదనాఖ్యావిశేషాత్, ఇతి కర్మ-కాణ్డ-శాఖాన్తరాధికరణ-సూత్రోక్తాః సంయోగ-రూపాఖ్యా గృహ్యన్తే। ఏషాం చోదనాదీనామ్ అవిశేషాత్ సైవేయం విద్యేతి శాఖాన్తరే ప్రత్యభిజ్ఞాయతే। తథాహి— ఛాన్దోగ్య-వాజసనేయకోః, వైశ్వానరమ్ ఉపాస్తే, ఇతి చోదనా తావద్ ఏక-రూపా; వేద్యైక-నిరూపణీయ-స్వరూపస్య విది-పర్యాయస్యోపాసేర్ వేద్య-భూత-వైశ్వానరైక్యాద్ రూపమ్ అప్య్ అవిశిష్టమ్; ఆఖ్యా చ వైశ్వానర-విద్యేత్య్ అవిశిష్టా। అత ఏభిః ప్రత్యభిజ్ఞానాచ్ ఛాఖాన్తరే'పి విద్యైక్యమ్ ॥౧॥

యత్ తూక్తమ్ అవిశేష-పునః-శ్రవణాత్ ప్రకరణాన్తరాచ్ చ విధేయ-భేద-ప్రతీతేన విద్యైక్యమ్ ఇతి, తద్ అనుభాష్య పరిహరతి—

౩౫౬ భేదాన్ నేతి చేద్ ఏకస్యామ్ అపి ॥౩।౩।౨॥

అవిశేష-పునః-శ్రుత్యా ప్రకరణాన్తరాచ్ చ విధేయ-భేదాన్ న విద్యైక్యమ్ ఇతి చేత్; ఏకస్యామ్ అపి విద్యాయాం ప్రతిపత్తృ-భేదాత్ పునః-శ్రుతిః ప్రకరణాన్తరం చోపపద్యతే। యత్ర హ్య్ ఏకస్మిన్ ప్రతిపత్తరి పునః-శ్రుతిః ప్రకరణాన్తరం చ విద్యతే; తత్రాన్యథానుపపత్త్యా విధేయ-భేదాద్ విద్యా-భేదః, ప్రతిపత్తృ-భేదే తు తత్-ప్రతిపత్త్య్-అర్థతయా పునః-శ్రుత్య్-ఆద్య్-ఉపపత్తేస్ తత్ర న విధేయాన్తర-సమ్భవః ॥౨॥

యచ్ చోక్తం శిరోవ్రతవతామ్ ఆథర్వణికానామ్ ఏవ విద్యోపదేశ-నియమ-దర్శనాద్ విద్యా-భేదః ప్రతీయత ఇతి, తత్రాహ—

౩౫౭ స్వాధ్యాయస్య తథాత్వే హి సమాచారే'ధికారాచ్ చ సవవచ్ చ తన్-నియమః ॥౩।౩।౩॥

నైతద్ అస్తి— శిరోవ్రతోపదేశ-నియమ-దర్శనం విద్యా-భేదం ద్యోతయతీతి, శిరోవ్రతస్య విద్యాఙ్గత్వాభావాత్। స్వాధ్యాయస్య తథాత్వే హి తన్-నియమః— స్వాధ్యాయస్య తథాత్వ-సిద్ధ్య-అర్థం— తజ్-జన్య-సంస్కార-భాక్త్వ-సిద్ధ్య-అర్థం హి శిరోవ్రతోపదేశ-నియమః; న విద్యాయాః। కుత ఏతత్। నైతద్ అచీర్ణ-వ్రతో'ధీయీత, ఇతి తస్యాధ్యయన-సంయోగాత్। సమాచారే'ధికారాచ్ చ— సమాచారాఖ్యే గ్రన్థే, ఇదమ్ అపి వేద-వ్రతేన వ్యాఖ్యాతమ్ ఇత్య్ అతిదేశాత్। తేషామ్ ఏవైతాం బ్రహ్మ-విద్యాం వదేత— వేద-విద్యామ్ ఇత్య్ అర్థః। సవవచ్ చ తన్-నియమః— యథా హి సవ-హోమాః సప్త సూర్యాదయః శతోదన-పర్యన్తా ఆథర్వణికైకాగ్ని-సమ్బన్ధినస్ తత్రైవ భవన్తి; న త్రేతాగ్నిషు॥౩॥

౩౫౮ దర్శయతి చ॥౩।౩।౪॥

దర్శయతి చ శ్రుతిర్ ఉపాసనస్య సర్వ-వేదాన్త-ప్రత్యయత్వమ్। తథా హి ఛాన్దోగ్యే— తస్మిన్ యద్ అన్తస్ తద్ అన్వేష్టవ్యమ్ ఇత్య్ ఉక్త్వా, కిం తద్ అత్ర విద్యతే యద్ అన్వేష్టవ్యమ్ ఇతి పశ్న-పూర్వకమ్ అపహత-పాప్మత్వాది-గుణాష్టక-విశిష్టః పరమాత్మా తస్మిన్న్ ఉపాస్య ఇత్య్ ఉక్తమ్। తైత్తిరీయకే తు ఛాన్దోగ్య-స్థం ప్రతినిర్దేశమ్ ఉపజీవ్య, తత్రాపి దహరం గగనం విశోకస్ తస్మిన్ యద్ అన్తస్ తద్ ఉపాసితవ్యమ్ ఇతి గుణాష్టక-విశిష్టస్య పరమాత్మన ఉపాసనమ్ ఉచ్యతే। తద్ ఉభయత్ర విద్యైకత్వేన గుణోపసంహారాద్ ఏవోపపద్యతే॥౪॥

తద్ ఏవం శాఖాన్తరాధికరణ-న్యాయ-సిద్ధం విద్యైక్యం స్థిరీకృత్య తత్-ప్రయోజనమ్ ఆహ—

౩౫౯ ఉపసంహారో'ర్థాభేదాద్ విధి-శేషవత్ సమానే చ॥౩।౩।౫॥

ఏవం సర్వ-వేదాన్తేషు సమానే సత్య్ ఉపాసనే వేదాన్తాన్తరామ్నాతానాం గుణానాం వేదాన్తాన్తర ఉపసంహారః కర్తవ్యః। కుతః। విధి-శేషవద్ అర్థాభేదాత్— యథైకస్మిన్ వేదాన్తే శ్రుతో వైశ్వానర-దహరాది-విధి-శేషో గుణస్ తద్-విద్యా-సమ్బన్ధాత్ తద్-ఉపకార-రూప-ప్రయోజన-సిద్ధ్య-అర్థమ్ అనుష్ఠీయతే; తథా వేదాన్తాన్తరోదితో'పి తద్-విద్యా-సమ్బన్ధిత్వేన తద్-ఉపకారావిశేషాద్ ఉపసంహర్తవ్య ఇత్య్ అర్థః। చ-శబ్దో'వధారణే॥౫॥ ఇతి సర్వ-వేదాన్త-ప్రత్యయాధికరణమ్॥౧॥

అథ అన్యథాత్వాధికరణమ్॥౨॥

౩౬౦ అన్యథాత్వం శబ్దాద్ ఇతి చేన్ నావిశేషాత్॥౩।౩।౬॥

ఏవం చోదనాద్య-అవిశేషాద్ విద్యైకత్వమ్, ఏకత్వే చ గుణోపసంహారః కర్తవ్య ఇత్య్ ఉక్తమ్। అతః పరం కాశ్చన విద్యా అధికృత్య ప్రత్యభిజ్ఞా-హేతు-భూత-చోదనాద్య-అవిశేషో'స్తి, నేతి నిరూప్య నిర్ణీయతే॥

అస్త్య్ ఉద్గీథ-విద్యా వాజినాం ఛన్దోగానాం చ। వాజినాం తావత్, ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా దేవాశ్ చాసురాశ్ చ, ఇత్య్ ఆరభ్య, తే హ దేవా ఊచుః హన్తాసురాన్ యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామ, ఇత్య్ ఉద్గీథేనాసుర-విధ్వంసనం ప్రతిజ్ఞాయోద్గీథే వాగ్-ఆది-మనః-పర్యన్త-దృష్టౌ అసురైర్ అభిభవమ్ ఉక్త్వా, అథ హేమమ్ ఆసన్యం ప్రాణమ్ ఊచుః, ఇత్య్ ఆదినా ఉద్గీథే ప్రాణ-దృష్ట్యా అసుర-పరాభవమ్ ఉక్త్వా, భవత్య్ ఆత్మనా పరాస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేద, ఇతి శత్రు-పరాజయ-ఫలాయోద్గీథే ప్రాణ-దృష్టిర్ విహితా। ఏవం ఛన్దోగానామ్ అపి— దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిరే, ఇత్య్ ఆరభ్య, తద్ ధ దేవా ఉద్గీథమ్ ఆజహ్రుర్ అనేనైనాన్ అభిహనిష్యామః, ఇత్య్ ఉద్గీథేనాసుర-పరాభవం ప్రతిజ్ఞాయ తద్వద్ ఏవోద్గీథే వాగ్-ఆది-దృష్టౌ దోషమ్ అభిధాయ, అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్ తమ్ ఉద్గీథమ్ ఉపాసాఞ్చక్రిరే, ఇత్య్ ఆదినా ఉద్గీథే ప్రాణ-దృష్ట్యా అసుర-పరాభవమ్ ఉక్త్వా, యథాశ్మానమ్ ఆఖణమ్ ఋత్వా విధ్వంసతే ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవం-విది పాపం కామయతే, ఇతి శత్రు-పరాభవాయ ఉద్గీథే ప్రాణ-దృష్టిర్ విహితా। వేదన-విషయ-విధి-ప్రత్యయాశ్రవణేఽపి ఫల-సాధనత్వ-శ్రవణాద్ వేదన-విషయో విధిః కల్ప్యతే। ఉద్గీథ-విద్యాయాః క్రత్వ్-అర్థత్వేన ఋతు-సాద్గుణ్య-ఫలత్వేఽప్య్ ఆర్థవాదికమ్ అపి ఫలం తద్-అవిరుద్ధం గ్రాహ్యమ్ ఏవేతి దేవతాధికరణే ప్రతిపాదితమ్। తత్ర సంశయ్యతే— కిమ్ అత్ర విద్యైక్యమ్, ఉత నేతి। కిం యుక్తమ్। విద్యైక్యమ్ ఇతి। కుతః। ఉభయత్రోద్గీథస్యైవాధ్యస్త-ప్రాణ-భావస్యోపాస్యత్వ-శ్రవణాచ్ చోదనాద్య్-అవిశేషాత్। ఫల-సంయోగస్ తావచ్ ఛత్రు-పరిభవ-రూపో న విశిష్యతే। రూపమ్ అప్య్ అధ్యస్త-ప్రాణ-భావోద్గీథాఖ్యోపాస్యైక్యాద్ అవిశిష్టమ్। చోదనా చ విది-ధాత్వ్-అర్థ-గతా అవిశిష్టా। ఆఖ్యా చోద్గీథ-విద్యేత్య్ అవిశిష్టా॥

అత్ర రాద్ధాన్తి-చ్ఛాయయా పరిచోద్య పరిహరతి— అన్యథాత్వం శబ్దాద్ ఇతి చేన్ నావిశేషాద్ ఇతి। యద్ ఉక్తం విద్యైక్యమ్ ఇతి, తన్ నోపపద్యతే, రూప-భేదాత్। రూపాన్యథాత్వం హి శబ్దాద్ ఏవ ప్రతీయతే। వాజసనేయకే హి— అథ హేమమ్ ఆసన్యం ప్రాణమ్ ఊచుస్ త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయత్, ఇత్య్ ఉద్గానస్య కర్తరి ప్రాణ-దృష్ట్యాసుర-పరాభవమ్ ఉక్త్వా, య ఏవం వేద, ఇతి కర్తర్య్ ఏవ ప్రాణ-దృష్టిర్ ఏవం-శబ్దాద్ అవగమ్యతే। ఛాన్దోగ్యే— అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్ తమ్ ఉద్గీథమ్ ఉపాసాఞ్చక్రిరే, ఇత్య్ ఉగానస్య కర్మణ్య్ ఉద్గీథే ప్రాణ-దృష్ట్యా అసుర-పరాభవమ్ ఉక్త్వా, య ఏవం-విది పాపం కామయతే, ఇత్య్ ఏవం-శబ్దాత్ కర్మణ్య్ ఏవోద్గీథే ప్రాణ-దృష్టిర్ విహితా। అత ఏకత్ర కర్తరి ప్రాణ-దృష్టి-శబ్దాద్ అన్యత్ర కర్మణి ప్రాణ-దృష్టి-శబ్దాచ్ చ రూపాన్యథాత్వం స్పష్టమ్। రూపాన్యథాత్వే చ విధేయ-భేదే సతి కేవల-చోదనాద్య్-అవిశేషోఽకిఞ్చిత్కర ఇతి విద్యా-భేద ఇతి చేత్; తన్ న, అవిశేషాత్— అవిశేషేణ హ్య్ ఉభయత్ర ఉద్గీథ-సాధనక-పర-పరిభవ ఉపక్రమే ప్రతీయతే; వాజసనేయకే, తే హ దేవా ఊచుర్ హన్తాసురాన్ యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామ, ఇత్య్ ఉపక్రమే శ్రూయతే; ఛాన్దోగ్యేఽపి— తద్ ధ దేవా ఉద్గీథమ్ ఆజహ్రురనేనైనాన్ అభిహనిష్యామః, ఇతి। అత ఉపక్రమావిరోధాయ, తేభ్య ఏష ప్రాణ

ఉదగాయత్, ఇత్య్ అధ్యస్త-ప్రాణ-భావ ఉద్గీథ ఉద్గాన-కర్మ-భూత ఏవ పాకాదిష్వ్ ఓదనాదివత్ సౌకర్యాతిశయ-వివక్షయా కర్తృత్వేనోచ్యతే; అన్యథోపక్రమగత ఉద్గీథ-శబ్దః కర్తరి లాక్షణికః స్యాత్। అతో విద్యైక్యమ్॥౬॥

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే—

౩౬౧ న వా ప్రకరణ-భేదాత్ పరోవరీయస్త్వాదివత్॥౩।౩।౭॥

న వేతి పక్షం వ్యావర్తయతి; న చైతద్ అస్తి, యద్ విద్యైక్యమ్ ఇతి। కుతః। ప్రకరణ-భేదాత్, ఓమ్ ఇత్య్ ఏతద్ అక్షరమ్ ఉద్గీథమ్ ఉపాసీత, ఇతి ప్రకృతమ్ ఉద్గీథావయవం ప్రణవం ప్రస్తుత్య, ఏతస్య వా అక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి। దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిరే, ఇత్య్ ఆరభ్య, అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్ తమ్ ఉద్గీథమ్ ఉపాసాఞ్చక్రిరే, ఇత్య్ ఉద్గీథావయవ-భూత-ప్రణవ-విషయమ్ ఉపాసనం ఛన్దోగా అధీయతే। వాజినస్ తు తాదృశ-ప్రాచీన-ప్రకరణాభావాత్, హన్తాసురాన్ యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామ, ఇతి కృత్స్నమ్ ఉద్గీథం ప్రస్తుత్య, అథ హేమమ్ ఆసన్యం ప్రాణమ్ ఊచుస్ త్వం న ఉద్గాయ, ఇత్య్ ఆది కృత్స్నోద్గీథ-విషయమ్ అధీయతే। అతః ప్రకరణ-భేదేన విధేయ-భేదః, విధేయ-భేదే చ రూప-భేద ఇతి న విద్యైక్యమ్। కిం చ— అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్ తమ్ ఉద్గీథమ్ ఉపాసాఞ్చక్రిరే, ఇతి పూర్వ-ప్రకృత ఉద్గీథావయవ-భూతః ప్రణవ ఏవాధ్యస్త-ప్రాణ-భావశ్ ఛన్దోగానామ్ ఉపాస్యః। వాజినాం తు కృత్స్నస్యోద్గీథస్య కర్తోద్గాతా ప్రాణ-దృష్ట్యోపాస్య ఇతి; అథ హేమమ్ ఆసన్యం ప్రాణమ్ ఊచుస్ త్వం న ఉగాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయత్, ఇత్య్ ఉద్గాతరి ప్రాణాధ్యాసం నిర్దిశ్య, య ఏవం వేద, ఇత్య్ ఉగాతైవాధ్యస్త-ప్రాణ-భావ ఉపాస్యో విధీయతే। అతశ్ చ రూప-భేదః। న చోద్గాతర్య్ ఉపాస్యే విహితే, ఉద్గీథేనాత్యయామ, ఇత్య్ ఆఖ్యాయికోపక్రమ-విరోధః శఙ్కనీయః; ఉద్గాతుర్ ఉపాసనే ఉద్గీథస్యోద్గాన-కర్మ-భూతస్యావశ్యాపేక్షితత్వాత్ తస్యాపి పర-పరిభవాఖ్యం ఫలం ప్రతి హేతుత్వాత్। అతో రూప-భేదాద్ విద్యా-భేద ఇతి చోదనాద్య్-అవిశేషే'పి న విద్యైక్యమ్। పరోవరీయస్త్వాదివత్— యథైకస్యామ్ అపి శాఖాయామ్ ఉద్గీథావయవ-భూతే ప్రణవే పరమాత్మ-దృష్టి-విధాన-సామ్యే'పి హిరణ్-మయ-పురుష-దృష్టి-విధానాత్ పరోవరీయత్వాది-గుణ-విశిష్ట-దృష్టి-విధానమ్ అర్థాన్తర-భూతమ్॥౭॥

౩౬౨ సంజ్ఞాతశ్ చేత్ తద్ ఉక్తమ్ అస్తి తు తద్ అపి॥౩।౩।౮॥

ఉద్గీథ-విద్యేతి సంజ్ఞైక్యాత్ తత్— విద్యైక్యమ్ ఉక్తం చేత్। తత్— సంజ్ఞైక్యం విధేయ-భేదే'ప్య్ అస్త్య్ ఏవ। యథా అగ్నిహోత్ర-సంజ్ఞా నిత్యాగ్నిహోత్రే, కుణ్డ-పాయినామయనాగ్నిహోత్రే చ; యథా చోద్గీథ-విద్యేతి చ్ఛాన్దోగ్యే ప్రథమ-ప్రపాఠకోదితాసు బహ్వీషు విద్యాసు॥౮॥

౩౬౩ వ్యాప్తేశ్ చ సమఞ్జసమ్॥౩।౩।౯॥

ఛాన్దోగ్యే ప్రథమ-ప్రపాఠకే ఉత్తరాస్వ్ అపి విద్యాసూద్గీథావయవస్య ప్రణవస్య ప్రథమ-ప్రస్తుతస్యోపాస్యత్వేన వ్యాప్తేశ్ చ తన్-మధ్య-గతస్య, తద్ ధ దేవా ఉద్గీథమ్ ఆజహ్రుః, ఇత్య్ ఉద్గీథ-శబ్దస్య ప్రణవ-విషయత్వమ్ ఏవ సమఞ్జసమ్। అవయవే చ సముదాయ-శబ్దః పటో దగ్ధ ఇత్య్ ఆదిషు దృశ్యతే। అతశ్ చోద్గీథావయవ-భూతః ప్రణవ ఏవోగీథ-శబ్ద-నిర్దిష్ట ఇతి స ఏవ ప్రాణ-దృష్ట్యోపాస్యశ్ ఛాన్దోగ్యే ప్రతిపత్తవ్యః। వాజసనేయకే తు కృత్స్నోద్గీథ-విషయ ఉదీథ-శబ్ద ఇతి కృత్స్నోద్గీథస్య కర్తోద్గాతా ప్రాణ-దృష్ట్యోపాస్య ఇతి విద్యా-నానాత్వం సిద్ధమ్॥౯॥ ఇత్య్ అన్యథాత్వాధికరణమ్॥౨॥

అథ సర్వాభేదాధికరణమ్॥౩॥

౩౬౪ సర్వాభేదాద్ అన్యత్రేమే॥౩।౩।౧౦॥

ఛాన్దోగ్య-వాజసనేయకయోః ప్రాణ-విద్యా ఆమ్నాయతే— యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్ చ హ వై శ్రేష్ఠశ్ చ భవతి ప్రాణో హ వావ జ్యేష్ఠశ్ చ శ్రేష్ఠశ్ చ, ఇత్య్ ఆది। తత్ర జ్యైష్ఠ్య-శ్రైష్ఠ్య-గుణకం ప్రాణమ్ ఉపాస్యం ప్రతిపాద్య వాక్-చక్షుః-శ్రోత్ర-మనఃసు వసిష్ఠత్వ-ప్రతిష్ఠాత్వ-సమ్పత్త్వాయతనత్వాఖ్యాన్ గుణాన్ ప్రతిపాద్య వాగ్-ఆదీనాం దేహస్య చ ప్రాణాయత్త-స్థితిత్వేన తద్-ఆయత్త-తత్-తత్-కార్యత్వేన చ ప్రాణస్య శ్రేష్ఠ్యం ప్రతిపాద్య వాగ్-ఆది-సమ్బన్ధితయా శ్రుతాన్ వసిష్ఠత్వాదీన్ గుణాంశ్ చ ప్రాణ-సమ్బన్ధితయా ప్రతిపాదయతి। ఏవం ఛాన్దోగ్య-వాజసనేయకయోర్ జ్యేష్ఠ్య-శ్రేష్ఠ్య-గుణకో వసిష్ఠత్వాది-గుణకశ్ చ ప్రాణ ఉపాస్యః ప్రతిపాద్యతే। కౌషీతకినాం తు ప్రాణ-విద్యాయాం తథైవ జ్యైష్ఠ్య-శ్రైష్ఠ్య-గుణకః ప్రాణ ఉపాస్యః ప్రతిపాదితః; న పునర్ వసిష్ఠత్వాదయో వాగ్-ఆది-సమ్బన్ధినో గుణాః ప్రాణ-సమ్బన్ధితయా ప్రతిపాదితాః। తత్ర సంశయః— కిమ్ అత్ర విద్యా భిద్యతే, ఉత నేతి। కిం యుక్తమ్। భిద్యత ఇతి। కుతః। రూప-భేదాత్। యద్య్ అప్య్ ఉభయత్ర ప్రాణ ఏవ జ్యైష్ఠ్య-శ్రైష్ఠ్య-గుణక ఉపాస్యస్ తథాప్య్ ఏకత్ర వసిష్ఠత్వాదిభిర్ అపి గుణైర్ యుక్తః ప్రాణ ఉపాస్యః ప్రతీయతే; ఇతరత్ర తు తద్-విధుర ఇత్య్ ఉపాస్య-రూప-భేదాద్ విద్యా-భేదః।

ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః— సర్వాభేదాద్ అన్యత్రేమే। నాత్ర విద్యా-భేదః, అన్యత్ర కాషీతకినాం ప్రాణ-విద్యాయామ్ అపి ఇమే— వసిష్ఠత్వాదయో గుణా ఉపాస్యాః సన్తి। కుతః। సర్వాభేదాత్— ప్రతిజ్ఞాత-ప్రాణ-జ్యైష్ఠ్య-శ్రైష్ఠ్యోపపాదన-ప్రకారస్య సర్వస్య తత్రాప్య్ అభేదాత్। తథా హి ఛన్దోగ-వాజసనేయినాం ప్రాణ-విద్యాయామ్— ఏతా హి వై దేవతా అహం-శ్రేయసే వ్యూదిరే, అహం-శ్రేయసే వివదమానాః, ఇతి చోపక్రమ్య వాగ్-ఆద్య్ ఏకైకాపక్రమణే అన్యేషాం సప్రాణానామ్ ఇన్ద్రియాణాం శరీరస్య చ స్థితిం తత్-తత్-కార్యం చావికలం ప్రతిపాద్య ప్రాణోత్క్రమణే సర్వేషాం విశరణమ్ అకార్య-కరత్వం చాభిధాయ సర్వేషాం ప్రాణాధీన-స్థితిత్వ-తద్-అధీన-కార్యత్వాభ్యాం ప్రాణస్య జ్యైష్ఠ్యమ్ ఉపపాదితమ్। ఏవమ్ ఉపపాదితం వాగ్-ఆది-కార్యస్య ప్రాణాధీనత్వమ్, అథ హైనం వాగ్ ఉవాచ యద్ అహం వాసిష్ఠాస్మి త్వం

తద్ వసిష్ఠో'సి, ఇత్య్ ఆదినా వాగ్-ఆదిభిర్ అనూద్యతే। కౌషీతకినాం ప్రాణ-విద్యాయామ్ అపి ప్రాణ-జ్యైష్ఠ్య-శ్రైష్ఠ్య-ప్రతిపాదనాయ వాగ్-ఆదిషు వసిష్ఠత్వాదయః ప్రతిపాదితాః। అథ హేమా దేవతాః ప్రజాపతిం, పితరమ్ ఏత్య్ అబ్రువన్ కో వై నః శ్రేష్ఠః, ఇత్య్ ఆదినా వాగ్-ఆది-గతా గుణా వాగ్-ఆదయశ్ చ దేహశ్ చ ప్రాణాధీనా ఇతి ప్రాణస్య జ్యేష్ఠ్యమ్ ఉపపాదితమ్। వాగ్-ఆదిభిః స్వ-స్వ-గుణానాం వసిష్ఠత్వాదీనాం ప్రాణాధీనత్వానువాద-మాత్రం తు న కృతం। నైతావతా రూప-భేదః, వాగ్-ఆదీనాం వసిష్ఠత్వాది-గుణాన్వితానాం ప్రాణాధీన-కార్యత్వోపపాదనేనైవ ప్రాణస్య వాగ్-ఆది-వసిష్ఠత్వాది-గుణ-హేతుత్వస్య సిద్ధత్వాత్। తద్ ఏవ హి ప్రాణస్య వసిష్ఠత్వాది-గుణ-యోగిత్వం, యద్ వాగ్-ఆది-వసిష్ఠత్వాది-హేతుత్వమ్। అతో'త్రాపి వసిష్ఠత్వాది-గుణ-యోగాత్ ప్రాణో జ్యేష్ఠః ప్రాతిపన్న ఇతి నాస్తి విద్యా-భేదః॥౧౦॥
ఇతి సర్వాభేదాధికరణమ్॥౩॥

అథ ఆనన్దాద్య్-అధికరణమ్॥౪॥

ప్రాణ-విద్యాఙ్గ-విషయమ్ అన్యద్ అపి నిరూపణమ్ అనన్తరమ్ ఏవ కరిష్యతే। యథా ప్రాణస్య వసిష్ఠత్వాద్య్-అనుసన్ధానేన వినా జ్యైష్ఠ్య-శ్రైష్ఠ్యానుసన్ధానానుపపత్తేర్ అనుక్తానామ్ అపి వసిష్ఠత్వాదినా కౌషీతకి-ప్రాణ-విద్యాయాం ప్రాప్తిః; తథా బ్రహ్మ-స్వరూపానుసన్ధానం యైర్ గణైర్ వినా నోపపద్యతే, తే బ్రహ్మ-విద్యాసు సర్వాస్వ్ అప్య్ అనుసన్ధేయా ఇత్య్ అయమ్ అర్థః ప్రతిపాద్యతే—

౩౬౫ ఆనన్దాదయః ప్రధానస్య॥౩।౩।౧౧॥

అత్ర బ్రహ్మ-స్వరూప-గుణానాం సర్వాసు పర-విద్యాసూపసంహారో'స్తి, నేతి విచార్యతే। అప్రకరణాధీతానామ్ ఉపసంహారే ప్రమాణాభావాత్ ప్రకరణ-శ్రుతానామ్ ఏవోపసంహార ఇత్య్ ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః— ఆనన్దాదయః ప్రధానస్య। అభేదాద్ ఇతి వర్తతే। ప్రధానస్య గుణినో బ్రహ్మణః సర్వేషూపాసనేష్వ్ అభేదాత్, గుణ్య-పృథగ్-భావాద్ గుణానాం, సర్వత్రానన్దాదయస్ తద్-గుణా ఉపసంహర్తవ్యాః॥౧౧॥

ఏవం తర్హి గుణ్య-పృథగ్-భావాద్ ఏవానన్దాదివత్ ప్రియ-శిరస్త్వాదయో'పి— తస్య ప్రియమ్ ఏవ శిరః, ఇత్య్ ఆదౌ బ్రహ్మ-గుణత్వేన శ్రుతాః సర్వత్ర ప్రసజ్యేరన్। నేత్య్ ఆహ—

౩౬౬ ప్రియ-శిరస్త్వాద్య్-అప్రాప్తిర్ ఉపచయాపచయౌ హి భేదే॥౩।౩।౧౨॥

బ్రహ్మ-స్వరూప-గుణానాం ప్రాప్తావ్ ఉచ్యమానాయాం ప్రియ-శిరస్త్వాదీనామ్ అప్రాప్తిః, తేషామ్ అబ్రహ్మ-గుణత్వాత్; బ్రహ్మణః పురుష-విధత్వ-రూపణ-మాత్రాన్తర్గతత్వాత్ ప్రియ-శిరస్త్వాదీనామ్। అన్యథా శిరః-పక్ష-పుచ్ఛాద్య్-అవయవ-భేదే సతి బ్రహ్మణో'ప్య్

ఉపచయాపచయౌ ప్రసజ్యేయాతామ్। తథా చ సతి— సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మేత్య్ ఆది విరుధ్యతే॥౧౨॥

నన్వ్ ఏవమ్ ఏవ బ్రహ్మ-సమ్బన్ధినామ్ ఏవైశ్వర్య-గామ్భీర్యౌదార్య-కారుణ్యాదీనాం గుణానామ్ అనన్తానాం గుణ్య-పృథక్-స్థితత్వ-మాత్రేణ తత్ర తత్రాశ్రుతానామ్ అప్య్ ఉపసంహారే సర్వే సర్వత్ర ప్రసజ్యేరన్, ఆనన్త్యాద్ ఉపసంహారాశక్తిశ్ చ తత్రాహ—

3౬౭ ఇతరే త్వ్ అర్థ-సామాన్యాత్॥3।3।౧3॥

తు-శబ్దశ్ చోద్యం వ్యావర్తయతి। ఇతరేతు— ఆనన్దాదయ అర్థ-సామాన్యాత్ సర్వత్రానువర్తన్తే। యే త్వ్ అర్థ సమానాః— అర్థ-స్వరూప-నిరూపణ-ధర్మత్వేనార్థ-ప్రతీత్య్-అనుబన్ధినః; తేఽర్థ-స్వరూపవత్ సర్వత్రానువర్తన్తే। తే చ గుణాః సత్య-జ్ఞానానన్దామలత్వానన్తత్వాని। యతో వా ఇమానీత్య్ ఆదినా జగత్-కారణతయోపలక్షితం బ్రహ్మ, సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ, ఆనన్దో బ్రహ్మేత్య్ ఆనన్దాదిభిర్ హి స్వరూపతో నిరూప్యతే। అత ఉపాస్య-బ్రహ్మ-స్వరూపావగమాయ సర్వాసు విద్యాస్వ్ ఆనన్దాదయోఽనువర్తన్తే। యే తు నిరూపిత-స్వరూపస్య బ్రహ్మణః కారుణ్యాదయో గుణాః ప్రతిపన్నాః; తేషాం గుణ్య-పృథక్-స్థితత్వేఽపి ప్రతీత్య్-అనుబన్ధిత్వాభావాత్, యే యత్ర శ్రుతాః, తే తత్రోపసంహార్యా ఇతి నిరవద్యమ్॥౧3॥

యద్య్ ఉపచయాపచయ-ప్రసఙ్గాత్ ప్రియ-శిరస్త్వాదయో బ్రహ్మణః పురుష-విధత్వ-రూపణ-మాత్రార్థాః, న తు బ్రహ్మ-గుణాః; తర్హ్య్ అతథారూపస్య బ్రహ్మణస్ తథాత్వేన రూపణం కిమ్ అర్థం క్రియతే। అతథాభూతస్య హి తథాత్వ-రూపణే కేనచిత్ ప్రయోజనేన భవితవ్యమ్; యథా— ఆత్మానం రథినం విద్ధి, ఇత్య్ ఆదినోపాసకస్య తద్-ఉపకరణానాం చ రథి-రథాదిత్వ-రూపణమ్ ఉపాసనోపకరణ-భూత-శరీరేన్ద్రియాది-వశీకరణార్థం క్రియత ఇత్య్ ఉక్తమ్। న చేహ తథావిధం కిఞ్చిత్ ప్రయోజనం దృశ్యత ఇతి బలాద్ బ్రహ్మ-గుణత్వం ప్రియ-శిరస్త్వాదీనామ్ అభ్యుపేత్యమ్। తత్రాహ—

3౬౮ ఆధ్యానాయ ప్రయోజనాభావాత్॥3।3।౧౪॥

ప్రయోజనాన్తరాభావాద్ ఆధ్యానాయాయం రూపణోపదేశః క్రియతే। ఆధ్యానమ్ అనుచిన్తనమ్, ఉపాసనమ్ ఉచ్యతే। బ్రహ్మ-విద్ ఆప్నోతి పరమ్ ఇత్య్ అత్రోపదిష్టాధ్యాన-రూప-వేదన-సిద్ధయే హ్య్ ఆనన్ద-మయ-బ్రహ్మ-ప్రతిపత్త్య్-అర్థమ్ ఆనన్ద-మయం బ్రహ్మ ప్రియ-మోదాది-రూపేణ విభజ్య శిరః-పక్షాదిత్వేన రూపయిత్వోపదిశ్యత। యథాన్న-మయః పురుషః అయం దేహః శిరః-పక్షాదిభిః— తస్యేదమ్ ఏవ శిరః, ఇత్య్ ఆదినా బుద్ధావ్ ఆరోప్యతే; యథా చ ప్రాణ-మయ-మనో-మయ-విజ్ఞాన-మయాః, తస్య ప్రాణ ఏవ శిరః, ఇత్య్ ఆదినా ప్రాణాద్య్-అవయవైర్ బుద్ధావ్ ఆరోప్యన్తే; ఏవమ్ ఏభ్యోఽర్థాన్తర-భూతస్ తద్-అన్తర్-ఆత్మా ఆనన్ద-మయోఽపి ప్రియ-మోదాదిభిర్ ఏక-దేశైః శిరః-ప్రభృతిత్వేన రూపితైర్ ఆధ్యానాయ బుద్ధావ్ ఆరోప్యతే।

ఏవమ్ ఆనన్ద-మయోపలక్షణత్వాత్ ప్రియ-శిరస్త్వాదీనాం న సర్వదా ఆనన్ద-మయ-ప్రతీతావ్ అనువర్తన్తే॥౧౪॥

౩౯౯ ఆత్మ-శబ్దాచ్ చ॥౩।౩।౧౫॥

అన్యో'న్తర ఆత్మానన్ద-మయః, ఇత్య్ ఆత్మ-శబ్దేన నిర్దేశాదాత్మనశ్ చ శిరః-పక్ష-పుచ్ఛాసమ్భవాత్ ప్రియశిరస్త్వాదయస్ తస్య సుఖ-ప్రతిపత్త్య-అర్థం రూపణ-మాత్రమ్ ఇతి గమ్యతే॥౧౫॥

నను— అన్యో'న్తర ఆత్మా ప్రాణ-మయః, అన్యో'న్తర ఆత్మా మనో-మయః, ఇత్య్ ఆత్మ-శబ్ద-స్థానాత్మస్వ్ అపి పూర్వం ప్రయుక్తత్వాత్, అన్యో'న్తర ఆత్మానన్ద-మయ ఇత్య్ ఆత్మ-శబ్దస్య పరమాత్మ-విషయత్వం కథం నిశ్చీయతే। తత్రాహ—

౩౭౦ ఆత్మ-గృహీతిర్ ఇతరవద్ ఉత్తరాత్॥౩।౩।౧౬॥

అన్యో'న్తర ఆత్మానన్ద-మయ ఇత్య్ అత్రాత్మ-శబ్దేన పరమాత్మన ఏవ గ్రహణమ్; ఇతరవత్— యథేతరత్ర, ఆత్మా వా ఇదమ్ ఏక ఏవాగ్ర ఆసీత్, స ఈక్షత లోకాన్ ను సృజై, ఇత్య్ ఆదిష్వ్ ఆత్మ-శబ్దేన పరమాత్మన ఏవ గ్రహణమ్; తద్వత్। కుత ఏతత్। ఉత్తరాత్— సో'కామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్య్ ఆనన్ద-మయ-విషయాద్ ఉత్తరాద్ వాక్యాత్॥౧౬॥

౩౭౧ అన్వయాద్ ఇతి చేత్స్యాద్ అవధారణాత్॥౩।౩।౧౭॥

పూర్వత్ర ప్రాణ-మయాదిష్వ్ అనాత్మస్వ్ ఆత్మ-శబ్దాన్వయ-దర్శనాన్ నోత్తరాన్ నిశ్చేతుం శక్యత ఇతి చేత్ స్యాద్ అవధారణాత్— స్యాద్ ఏవ నిశ్చయః। కుతః। అవధారణాత్— పూర్వత్రాపి, తస్మాద్ వా ఏతస్మాద్ ఆత్మన ఆకాశ-సంసభూతః, ఇతి పరమాత్మన ఏవ బుద్ధ్యావధారితత్వాద్ అన్న-మయాద్ అన్తరే ప్రాణ-మయే ప్రథమం పరమాత్మ-బుద్ధిర్ అవతీర్ణా; తద్-అనన్తరం చ ప్రాణ-మయాద్ అన్తరే మనో-మయే; తతో విజ్ఞాన-మయే; తత ఆనన్ద-మయే ప్రక్రాన్తా పరమాత్మ-బుద్ధిస్ తద్-అన్తరాభావాద్ ఉత్తరాచ్ చ, సో'కామయతేతి వాక్యాత్ ప్రతిష్ఠితేత్య్ ఉపక్రమే'ప్య్ అపరమ్ ఆత్మని పరమాత్మ-బుద్ధ్యా ఆత్మ-శబ్దాన్వయః, ఇతి నిరవద్యమ్॥౧౭॥ ఇత్య్ ఆనన్దాద్య్-అధికరణమ్॥౪॥

అథ కార్యాఖ్యానాధికరణమ్॥౫॥

౩౭౨ కార్యాఖ్యానాద్ అపూర్వమ్॥౩।౩।౧౮॥

పూర్వ-ప్రస్తుత-ప్రాణ-విద్యాశేష-భూతమ్ ఇదానీం చిన్త్యతే। ఛాన్దోగ్య-వాజసనేయకయోః జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ ప్రాణమ్ ఉపాస్యమ్ ఉక్త్వా ప్రాణస్య వాసస్త్వేనాపో'భిధీయన్తే। ఛాన్దోగ్యే తావత్— స హోవాచ కిం మే వాసో భవిష్యతీత్య్ ఆప ఇతి హోచుస్ తస్మాద్ వా ఏతద్

అశిష్యన్తః పురస్తాచ్ చోపరిష్టాచ్ చాద్భిః పరిదధతి లమ్బుకో హ వాసో భవత్య్ అనగ్నో భవతి, ఇతి। వాజసనేయకే— కిం మే వాసః, ఇతి ప్రాణేన పృష్టా వాగ్-ఆదయ ఊచుః— ఆపో వాస ఇతి తద్-విద్వాంసః శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్య్ అశిత్వా చాచామన్త్య్ ఏతమ్ ఏవ తద్ అనమ్ అనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే, తస్మాద్ ఏవం-విద్ అశిష్యన్న్ ఆచామేద్ అశిత్వా చాచామేద్ ఏతమ్ ఏవ తద్ అనమ్ అనగ్నం కురుతే, ఇతి। తత్ర సంశయః– కిమ్ అత్రాచమనం విధీయతే, ఉతాపాం ప్రాణ-వాసస్త్వానుసన్ధానమ్ ఇతి। అశిష్యన్న్ ఆచామేద్ అశిత్వా చాచామేద్ ఇత్య్ ఆచమనే విధి-ప్రత్యయ-శ్రవణాత్, ఏతమ్ ఏవ తద్ అనమ్ అనగ్నం కురుత ఇతి వేదనే విధి-ప్రత్యయాభావాద్ అనగ్నతా-సఙ్కీర్తనస్య స్తుత్య్-అర్థతయాన్వ్యపపత్తేశ్ చ, భోజనాఙ్గస్యాచమనస్య స్మృత్య్-ఆచార-ప్రాప్తత్వేన విధి-ప్రత్యయ-బలాత్ ప్రాణ-విద్యాఙ్గమ్ ఆచమనాన్తరం విధీయతే।

ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః— ఆచమనీయానామ్ అపాం ప్రాణస్య వాసస్త్వానుసన్ధానమ్ ఏవేహ, అపూర్వమ్— అప్రాప్తం విధీయతే, కార్యాఖ్యానాత్— అప్రాప్తాఖ్యానాత్; అప్రాప్తాఖ్యానే శబ్దస్యార్థవత్త్వాద్ ఇత్య్ అర్థః। ఏతద్ ఉక్తం భవతి— కిం మే వాసః, ఆపో వాసః అద్భిః పరిదధతి, ఏతమ్ ఏవ తద్ అనమ్ అనగ్నం కురుతే, ఇత్య్ ఉపక్రమోపసంహారయోర్ వాక్యస్యాపాం ప్రాణ-వాసో-దృష్టి-పరత్వ-ప్రతీతేర్ ఆచమనస్య స్మృత్య్-ఆచార-ప్రాప్తత్వాద్ ఆచమనమ్ అనూద్యాచమనీయాస్వప్సు ప్రాణ-వాసస్త్వానుసన్ధానం విధీయత ఇతి। అత ఏవ చ్ఛాన్దోగ్యే— తస్మాద్ వా ఏతద్ అశిష్యన్తః పురస్తాచ్ చోపరిష్టాచ్ చాద్భిః పరిదధతి, ఇత్య్ అద్భిః పరిధానమ్ ఏవోక్తమ్; నాచమనమ్॥౧౮॥ ఇతి కార్యాఖ్యానాధికరణమ్॥౫॥

అథ సమానాధికరణమ్॥౬॥

323 సమాన ఏవం చాభేదాత్॥3।3।౧౯॥

వాజసనేయకే అగ్ని-రహస్యే శాణ్డిల్య-విద్యామ్నాతా— సత్యం బ్రహ్మేత్య్ ఉపాసీత అథ ఖలు ఋతు-మయో'యం పురుషః, ఇత్య్ ఆరభ్య, స ఆత్మానమ్ ఉపాసీత మనో-మయం ప్రాణ-శరీరం భా-రూపం సత్య-సఙ్కల్పమ్ ఆకాశాత్మానమ్ ఇతి। తథా తస్మిన్న్ ఏవ బృహదారణ్యకే పునర్ అపి శాణ్డిల్య-విద్యామ్నాయతే— మనో-మయో'యం పురుషో భాః సత్యం తస్మిన్న్ అన్తర్ హృదయే యథా వ్రీహిర్ వా యవో వా స ఏష సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః సర్వమ్ ఇదం ప్రశాస్తి యద్ ఇదం కిం చేతి। తత్ర సంశయః— కిమ్ అత్ర విద్యా భిద్యతే, ఉత నేతి। సంయోగ-చోదనాఖ్యానామ్ అవిశేషే'పి వశిత్వాద్య్ ఉపాస్య-గుణ-భేదేన రూప-భేదాద్ విద్యా-భేద ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— సమాన ఏవమ్ ఇతి। యథాగ్ని-రహస్యే మనో-మయ-ప్రాణ-శరీర-భా-రూప-సత్య-సఙ్కల్పత్వ-గుణ-గణః శ్రుతః; ఏవం

బృహదారణ్యకే'పి మనో-మయత్వాదికే సమానే సత్య్ అధికస్య వశిత్వాదేశ్ చ సత్య-సఙ్కల్పత్వ-గుణాభేదాన్ న రూప-భేదః; అతో విద్యైక్యమ్ ॥౧౯॥ ఇతి సమానాధికరణమ్ ॥౬॥

అథ సమ్బన్ధాధికరణమ్ ॥౭॥

3౭౪ సమ్బన్ధాద్ ఏవమ్ అన్యత్రాపి ॥3।3।౨౦॥

బృహదారణ్యకే శ్రూయతే— సత్యం బ్రహ్మేత్య్ ఉపక్రమ్య, తద్ యత్ సత్యమ్ అసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్ మణ్డలే పురుషో యశ్ చాయం దక్షిణే'క్షన్, ఇత్య్ ఉపక్రమ్య ఆదిత్య-మణ్డలే'క్షణి చ సత్యస్య బ్రహ్మణో వ్యాహృతి-శరీరత్వేనోపాస్యత్వమ్ ఉక్త్వా తస్యోపనిషద్ అహర్ ఇత్య్ అధిదైవతమ్, తస్యోపనిషద్ అహమ్ ఇత్య్ అధ్యాత్మమ్ ఇతి ద్వే ఉపనిషదౌ రహస్య-నామనీ ఉపాసన-శేషతయామ్నాయేతే। తే కిం యథాశ్రుత-స్థాన-విశేషానియతత్వేన వ్యవస్థితే, ఉతోభయత్రోభే అనియమేనేతి సంశయే, సత్యస్య వ్యాహృతి-శరీరస్యైవోపాస్యస్య బ్రహ్మణో ద్వయోః స్థానయోః సమ్బన్ధాద్ ఉపాస్యైక్యేన రూపాభేదాత్ సంయోగాద్య్-అభేదాచ్ చ విద్యైక్యాద్ అనియమేనేతి ప్రాప్తమ్। తద్ ఇదమ్ ఉచ్యతే సమ్బన్ధాద్ ఏవమ్ అన్యత్రాపీతి। యథా మనో-మయత్వాది-గుణ-విశిష్టస్యైకత్వాద్ ఉపాస్యైక్యేన రూపాభేదాద్ విద్యైక్యాద్ గుణోపసంహారః; ఏవమ్ అన్యత్రాక్ష్య్-ఆదిత్య-సమ్బన్ధినో బ్రహ్మణః సత్యస్యైకత్వేన విద్యైక్యాద్ ఉభయోర్ ఉభయత్రోపసంహారః ॥౨౦॥

ఇత్య్ ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే—

3౭౫ న వా విశేషాత్ ॥3।3।౨౧॥

న వైతద్ అస్తి యద్ విద్యైక్యాద్ ఉపసంహార ఇతి। కుతః। విశేషాత్— ఉపాస్య-రూప-విశేషాత్। బ్రహ్మణ ఏకత్వే'ప్య్ ఏకత్రాదిత్య-మణ్డల-స్థతయా ఉపాస్యత్వమ్, ఇతరత్రాక్ష్య్-ఆధారతయోపాస్యత్వమ్ ఇతి స్థాన-సమ్బన్ధిత్వ-భేదేన రూప-భేదాద్ విద్యా-భేదః। నైవం శాణ్డిల్య-విద్యాయా ఉపాస్య-స్థానం భిద్యతే, ఉభయత్ర హృదయాధారత్వేనోపాస్యత్వాత్। అతో వ్యవస్థితే ఇతి ॥౨౧॥

3౭౬ దర్శయతి చ ॥3।3।౨౨॥

దర్శయతి చాక్ష్యాధారాదిత్యాధారయోర్ గుణానుపసంహారం, తస్యైతస్య తద్ ఏవ రూపం యద్ అముష్య రూపమ్ ఇత్య్ ఆదినా రూపాద్య్-అతిదేశేన। స్వతో హ్య్ అప్రాప్తావ్ అతిదేశేన ప్రాప్త్య్-అపేక్షా ॥౨౨॥ ఇతి సమ్బన్ధాధికరణమ్ ॥౭॥

అథ సమ్భృత్య్-అధికరణమ్ ॥౮॥

3౭౭ సమ్భృతి-ద్యు-వ్యాప్త్య్ అపి చాతః ॥3।3।౨3॥

తైత్తిరీయకే రాణాయనీయానాం ఖిలేషు చ— బ్రహ్మ జ్యేష్ఠా వీర్యా సమ్భృతాని బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠం దివమ్ ఆతతాన। బ్రహ్మ భూతానాం ప్రథమో'థ జజ్ఞే తేనార్హతి బ్రహ్మణా స్పర్ధితుం కః, ఇతి బ్రహ్మణి జ్యేష్ఠానాం వీర్యాణాం సమ్భృతిః:, ద్యు-వ్యాప్తిశ్ చేత్య్ ఆది-గుణ-జాతమ్ ఆమ్నాతమ్। తేషామ్ ఉపాసన-విశేషమ్ అనారభ్యాధీతానాం గుణానాం సర్వాసు విద్యాసూపసంహారే ప్రాప్త ఉచ్యతే—

సమ్భృతి-ద్యు-వ్యాప్త్య్ అపీతి। సమ్భృతి-ద్యు-వ్యాప్తీతి సమాహార-ద్వన్ద్వత్వాద్ ఏకవద్ భావః। సమ్భృత్య్-ఆదికమ్ అనారభ్యాధీతమ్ అప్య్ అత ఏవ స్థాన-భేదాద్ వ్యవస్థాప్యమ్; న సర్వత్రోపసంహర్తవ్యమ్। కథమ్ అనారభ్యాధీతానాం స్థాన-విశేష-నియతత్వమ్; స్వ-సామర్థ్యాద్ ఇతి బ్రూమః। ద్యు-వ్యాప్తిస్ తావద్ ధృదయాద్య్-అల్ప-స్థాన-గోచరాసు విద్యాసు నోపసంహర్తుం శక్యా; సమ్భృత్య్-ఆదయో'పి తత్-సహచారిణస్ తత్-తుల్య-దేశా ఇత్య్ అల్ప-స్థాన-విషయాసు విద్యాస్వ్ అనుపసంహార్యాః। శాణ్డిల్య-దహరాది-విద్యాస్వ్ అల్ప-స్థాన-విషయాసు— జ్యాయాన్ పృథివ్యాః, యావాన్ వా అయమ్ ఆకాశస్ తావాన్ ఏషో'న్తర్ హృదయ ఆకాశః, ఇత్య్ ఆదయస్ తత్ర తత్రాశక్యోపసంహారా మనో-మయత్వాపహత-పాప్మత్వాది-విశిష్టస్యోపాస్యస్య మాహాత్మ్య-ప్రతిపాదన-పరాః॥౨౩॥ ఇతి సమ్భృత్య్-అధికరణమ్॥౮॥

అథ పురుష-విద్యాధికరణమ్॥౯॥

౩౭౮ పురుష-విద్యాయామ్ అపి చేతరేషామ్ అనామ్నానాత్॥౩।౩।౨౪॥

తైత్తిరీయకే పురుష-విద్యామ్నాయతే— తస్యైవం విదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమానః శ్రద్ధా పత్నీ శరీరమ్ ఇధ్మమ్ ఉరో వేదిర్ లోమాని బర్హిః, ఇత్య్ ఆదికా। ఛాన్దోగ్యే'పి పురుషవిద్యామ్నాయతే— పురుషో వావ యజ్ఞస్ తస్య యాని చతుర్-వింశతి-వర్షాణి, ఇత్య్ ఆదికా। తత్ర సంశయః— కిమ్ అత్ర విద్యా భిద్యతే, ఉత నేతి। పురుష-విద్యేతి నామైక్యాత్ పురుషావయవేషు యజ్ఞావయవ-కల్పన-సామ్యేన రూపైక్యాత్ తైత్తిరీయకే ఫల-సంయోగాశ్రవణాత్, ప్రాహ షోడశం వర్ష-శతం జీవతి, ఇతి చ్ఛాన్దోగ్యే శ్రుతస్యైవ పురుష-విద్యా-ఫలత్వాత్ ఫల-సంయోగస్యాప్య్ అవిశేషాద్ విద్యైక్యమ్॥

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— ఉభయత్రామ్నాతయోర్ విద్యయోః పురుష-విద్యాత్వే'పి విద్యా-భేదో'స్త్య్ ఏవ। కుతః। ఇతరేషామ్ అనామ్నానాత్— ఏకస్యాం శాఖాయామ్ ఆమ్నాతానాం గుణానామ్ అన్యత్రానామ్నానాత్। తథా హి— యత్ సాయం ప్రాతర్ మధ్యన్దినం చ తాని సవనాని, ఇత్య్ ఆదయస్ తైత్తిరీయకే ఆమ్నాతాః ఛాన్దోగ్యే సవనత్వేన నామ్నాయన్తే; త్రేధా విభక్తం పురుషాయుషం ఛాన్దోగ్యే సవనత్వేన కల్ప్యతే। ఛాన్దోగ్యే శ్రుతానామ్ అశిశిషాదీనాం దీక్షాదిత్వ-కల్పనం తైత్తిరీయకే న కృతమ్। యజమాన-పత్న్యాది-పరికల్పనం చాన్యథా। అతో రూపమ్

ఉభయత్ర భిద్యతే। తథా ఫల-సంయోగో'పి భిద్యతే; తైత్తిరీయకే హి పూర్వానువాకే— బ్రహ్మణే త్వామ్ అహస ఓమ్ ఇత్య్ ఆత్మానం యుఞ్జీత, ఇతి బ్రహ్మ-విద్యామ్ అభిధాయ తత్-ఫలత్వేన, బ్రహ్మణో మహిమానమ్ ఆప్నోతి, ఇత్య్ ఉక్త్వా, తస్యైవం విదుషః, ఇత్య్ ఆదినా ఆమ్నాతా పురుష-విద్యాస్యైవ బ్రహ్మ-విదుషో యజ్ఞత్వ-కల్పనమ్ ఇతి గమ్యతే॥

అతో బ్రహ్మ-విద్యాఙ్గత్వాద్ బ్రహ్మ-ప్రాప్తిర్ ఏవాత్ర ఫలమ్; ఫలవత్ సన్నిధావఫలం తద్-అఙ్గమ్ ఇతి న్యాయాత్ తైత్తిరీయకామ్నాతా పురుష-విద్యా బ్రహ్మ-విద్యాఙ్గమ్ ఇతి గమ్యతే। ఛాన్దోగ్యే త్వ్ ఆయుః-ప్రాప్తి-ఫలా పురుష-విద్యేత్య్ ఉక్తమ్। అతో రూప-సంయోగయోర్ భేదాద్ విద్యా-భేద ఇత్య్ ఏకత్రానాతానాం గుణానామ్ ఇతరత్రానుపసంహారః॥౨౪॥ ఇతి పురుష-విద్యాధికరణమ్॥౯॥

అథ వేధాద్య్-అధికరణమ్॥౧౦॥

౩౨౯ వేధాద్య్-అర్థ-భేదాత్॥౩।౩।౨౫॥

ఆథర్వణికా ఉపనిషద్-ఆరమ్భే— శుక్రం ప్రవిధ్య హృదయం ప్రవిధ్య, ఇత్య్ ఆదీన్ మన్త్రాన్ అధీయతే; సామగాశ్ చ రహస్య-బ్రాహ్మణారమ్భే, దేవ సవితః ప్రసువ యజ్ఞం ప్రసువ, ఇత్య్ ఆద్య్ ఆమనన్తి; కాఠకాస్ తైత్తిరీయకాయశ్ చ— శం నో మిత్రః శం వరుణః, ఇత్య్ ఆదికమ్; శాట్యాయనినశ్ చ— శ్వేతో'శ్వో హరి-నీలో'సి, ఇత్య్ ఆదికమ్; ఐతరేయిణస్ తు మహావ్రత-బ్రాహ్మణమ్ అధీయతే, ఇన్ద్రో హ వై వృత్రం హత్వా మహాన్ అభవత్, ఇత్య్ ఆది; కౌషీతకినో'పి మహావ్రత-బ్రాహ్మణమ్ ఏవ, ప్రజాపతిర్ వై సంవత్సరస్ తస్యైష ఆత్మా యన్ మహావ్రతమ్ ఇతి; వాజసనేయినస్ తు ప్రవర్గ్య-బ్రాహ్మణం, దేవా హ వై సత్రం నిషేదుః, ఇత్య్ ఆది। తత్ర సంశయః— కిమ్ ఉపనిషద్-ఆరమ్భేష్వ్ అధీతాః, శుక్రం ప్రవిధ్య, శం నో మిత్రః ఇత్య్ ఆదయో మన్త్రాః ప్రవర్గ్యాదీని చ కర్మాణి విద్యాఙ్గమ్, ఉత నేతి। కిం యుక్తమ్। విద్యాఙ్గమ్ ఇతి। కుతః। సన్నిధి-సమామ్నానాద్ విద్యాఙ్గత్వ-ప్రతీతేః। యద్య్ అపి— శుక్రం ప్రవిధ్యేత్య్ ఆదీనాం మన్త్రాణాం ప్రవర్గ్యాదేశ్ చ కర్మణః శ్రుతి-లిఙ్గ-వాక్యైర్ బలవద్భిర్ యథాయథం కర్మసు వినియోగో'వగమ్యతే తథాపి— శం నో మిత్రః, సహ నావవతు, ఇత్య్ ఆదేర్ మన్త్రస్యాన్యత్ర వినియోగాభావాద్ విద్యాధికారాచ్ చ విద్యాఙ్గత్వమ్ అవర్జనీయమ్ ఇతి సర్వాసు విద్యాసు ఇమే మన్త్రా ఉపసంహర్తవ్యాః।

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— వేధాద్య్-అర్థ-భేదాత్, శుక్రం ప్రవిధ్య హృదయం ప్రవిధ్య, ఋతం వదిష్యామి సత్యం వదిష్యామి, ఋతమ్ అవాదిషం సత్యమ్ అవాదిషమ్, తేజస్వి నావధీతమ్ అస్తు మా విద్విషావహై, ఇత్య్ ఆదిభిర్ లిఙ్గైర్ అభిచారాధ్యయనాదిష్వ్ ఏషాం వినియోగావగమాన్ న విద్యాఙ్గత్వమ్। ఏతద్ ఉక్తం భవతి— యథా, హృదయం ప్రవిధ్యేత్య్ ఆది మన్త్ర-సామర్థ్యాత్ శుక్రం ప్రవిధ్యేత్య్ ఆదీనామ్ అభిచారాది-శేషత్వమ్ అవగమ్యతే; ఏవమ్ ఏవ— ఋతం వదిష్యామి, తేజస్వి నావధీతమ్ అస్తు, ఇత్య్ ఆది మన్త్ర-సామర్థ్యాద్ ఏవ

స్వాధ్యాయ-శేషత్వమ్, శం నో మిత్ర ఇత్య్ ఆది మన్త్రాణామ్ అవగమ్యతే; అతో న తేషాం విద్యాఙ్గత్వమ్ ఇతి। శుక్రం ప్రవిధ్యేత్య్ ఆదీనాం ప్రవర్గ్యాది-బ్రాహ్మణానాం చేహ పాఠో దివాకీర్త్యత్వారణ్యేనువాక్యత్వ-కృతః॥౨౫॥ ఇతి వేధాద్య్-అధికరణమ్॥౧౦॥

అథ హాన్య్-అధికరణమ్॥౧౧॥

౩౮౦ హానౌ తూపాయన-శబ్ద-శేషత్వాత్ కుశాచ్ఛన్దః స్తుత్య్-ఉపగానవత్ తద్ ఉక్తమ్॥౩।౩।౨౬॥

ఛన్దోగా ఆమనన్తి— అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ ముఖాత్ ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమ్ అకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మ-లోకమ్ అభిసమ్భవాని, ఇతి; ఆథర్వణికాశ్ చ— తదా విద్వాన్ పుణ్య-పపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యమ్ ఉపైతి, ఇతి; శాట్యాయనినస్ తు— తస్య పుత్రా దాయమ్ ఉపయన్తి సుహృదః సాధు-కృత్యాం ద్విషన్తః పాప-కృత్యామ్ ఇత్య్ ఆది; కౌషీతకినస్ తు— తత్-సుకృత-దుష్కృతే ధూనుతే తస్య ప్రియా జ్ఞాతయః సుకృతమ్ ఉపయన్త్య్ అప్రియా దుష్కృతమ్ ఇతి। ఏవం క్వచిత్ పుణ్య-పాపయోర్ హానిః, క్వచిత్ ప్రియాప్రియేషు తత్-ప్రాప్తిః; క్వచిద్ ఉభయం చ శ్రుతమ్। తద్-ఉభయమ్ ఏకైక-విద్యాయాం శ్రుతమ్ అపి సర్వ-విద్యాఙ్గమ్ ఆస్థేయమ్, సర్వ-బ్రహ్మ-విద్యా-నిష్ఠస్యాపి బ్రహ్మ ప్రాప్నువతః పుణ్య-పాప-ప్రహాణస్యావశ్యమ్భావిత్వాత్ ప్రహీణ-విషయత్వాచ్ చోపాయనస్య। తచ్-చిన్తనం చ విధీయమానం సర్వ-విద్యాఙ్గం భవితుమ్ అర్హతి। తత్రేదం విచార్యతే— హాని-చిన్తనమ్ ఉపాయన-చిన్తనమ్ ఉభయ-చిన్తనం చ వికల్ప్యేరన్, ఉపసంహ్రియేరన్ వా। కిం యుక్తమ్। వికల్ప్యేరన్న్ ఇతి। కుతః। పృథగ్-ఆమ్నాన-సామర్థ్యాత్। సముచ్చయే హి సర్వత్రోభయానుసన్ధానం స్యాత్, తచ్ చ కౌషీతకీ-వాక్యేనైవ సిద్ధమ్ ఇత్య్ అన్యత్రామ్నానమ్ అనర్థకమ్ ఏవ స్యాత్। అతోఽనేకత్రామ్నానస్య వికల్ప ఏవ ప్రయోజనమ్। న చాధ్యేతృ-భేదేన పరిహర్తుం శక్యమ్ అనేకత్రామ్నానమ్; అవిశేష-పునః-శ్రవణం హ్య్ అధ్యేతృ-భేద-పరిహార్యమ్; అత్ర తు హానిర్ ఏవ ద్వయోః శాఖయోః, ఉపాయనమ్ ఏవ చైకస్యామ్। న చ విద్యా-భేదేన వ్యవస్థాపయితుం శక్యమ్, సర్వ-శేష-భూతమ్ ఇదమ్ అనుసన్ధానమ్ ఇత్య్ ఉక్తత్వాత్॥

అత్రేదమ్ ఉచ్యతే— హానౌ తూపాయన-శబ్ద-శేషత్వాద్ ఇతి। తు-శబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి। హానావ్ ఇతి ప్రదర్శనార్థమ్; కేవలాయాం హానౌ కేవలే చోపాయనే శ్రూయమాణే తయోర్ ఇతరేతర-సముచ్చయోఽవశ్యమ్భావీ। కుతః। ఉపాయన-శబ్ద-శేషత్వాత్— ఉపాయన-శబ్దస్య హాని-వాక్య-శేషత్వాత్। ఉపాయన-వాక్యస్య హి హాని-వాక్య-శేషత్వమ్ ఏవోచితమ్, విదుషా త్యక్తయోః పుణ్య-పాపయోః ప్రవేశ-స్థాన-వాచిత్వాద్ ఉపాయన-వాక్యస్య। ప్రదేశాన్తరామ్నాతస్య వాక్యస్య ప్రదేశాన్తరామ్నాత-వాక్య-శేషత్వే దృష్టాన్తా ఉపన్యస్యన్తే— కుశాచ్ఛన్దః స్తుత్య్-

ఉపగానవద్ ఇతి। కాలాపినః— కుశా వానస్పత్యాః, ఇత్య్ ఆమనన్తి; శాట్యాయనినాం తు— ఔదుమ్బర్యః కుశాః, ఇతి వాక్యం సామాన్యేన వానస్పత్యత్వేనావగతాః కుశాః ఔదుమ్బర్య ఇతి విశింషత్ తద్-వాక్య-శేషతామ్ ఆపద్యతే। తథా— దేవాసురాణాం ఛన్దోభిః, ఇత్య్ ఆదినా అవిశేషేణ దేవాసురాణాం ఛన్దసాం ప్రసఙ్గే, దేవ-చ్ఛన్దాంసి పూర్వమ్; ఇతి వచనం క్రమ-విశేషం ప్రతిపాదయత్ తద్-వాక్య-శేషతాం గచ్ఛతి। తథా— హిరణ్యేన షోడశినః స్తోత్రమ్ ఉపాకరోతి, ఇత్య్ అవిశేషేణ ప్రాప్తే, సమయావిషితే సూర్యే షోడశినః స్తోత్రమ్ ఉపాకరోతి, ఇతి విశేష-విషయం వాక్యం తద్-వాక్య-శేషతాం భజతే। తథా— ఋత్విజ ఉపగాయన్తి, ఇత్య్ అవిశేష-ప్రాప్తస్య, నాధ్వర్యుర్ ఉపగాయేత్, ఇతి వాక్యమ్ అనధ్వర్యు-విషయతామ్ అవగమయత్ తద్-వాక్య-శేషత్వమ్ ఋచ్ఛతి। ఏవం సామాన్యేనావగతమ్ అర్థం విశేషే వ్యవస్థాపయితుం క్షమస్య వాక్యస్య తచ్-ఛేషత్వమ్ అనభ్యుపగచ్ఛద్భిస్ తయోర్ అర్థయోర్ వికల్పః సమాశ్రయితవ్యః; స చ సమ్భవన్త్యాం గతౌ న యుజ్యతే। తద్ ఉక్తం పూర్వస్మిన్ కాణ్డే— అపి తు వాక్య-శేషః స్యాద్ అన్యాయ్యత్వాద్ వికల్పస్య విధీనామ్ ఏకదేశః స్యాత్, ఇతి। తద్ ఏవం కేవల-హానోపాయన-వాక్యయోర్ ఏక-వాక్యత్వాత్ కేవలస్య హానస్య కేవలస్య చోపాయనస్యాభావాద్ వికల్పో నోపపద్యతే। కౌషీతకినామ్ ఉభయామ్నానమ్ అవిశేష-పునః-శ్రవణత్వేన ప్రతిపత్త్ృ-భేదాద్ అవిరుద్ధమ్॥౨౬॥ ఇతి హాన్య-అధికరణమ్॥౧౧॥

అథ సామ్పరాయాధికరణమ్॥౧౨॥

౩౮౧ సామ్పరాయే తర్తవ్యాభావాత్ తథా హ్య్ అన్యే॥౩।౩।౨౭॥

సుకృత-దుష్కృతయోర్ హానమ్ ఉపాయనం చ సర్వాసు విద్యాసు చిన్తనీయమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్। తద్ ధానం కిం దేహ-వియోగ-కాలే, దేహాద్ ఉత్క్రాన్తస్యాధ్వని చ, ఉత దేహ-వియోగ-కాల ఏవేతి విశయే ఉభయత్రేతి యుక్తమ్, ఉభయధా శ్రుతత్వాత్। ఏవం హి కౌషీతకినః సమామనన్తి— స ఏతం దేవయానం పన్థానమ్ ఆపద్యాగ్ని-లోకం గచ్ఛతి, ఇత్య్ ఉపక్రమ్య, స ఆగచ్ఛతి విరజాం నదీం తాం మనసాత్యేతి తత్-సుకృత-దుష్కృతే ధూనుతే, ఇతి। అత్ర వాక్యే అధ్వని సుకృత-దుష్కృత-హానిః ప్రతీయతే। తాణ్డినస్ తు— అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ ముఖాత్ ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమ్ అకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మ-లోకమ్ అభిసమ్భవాని, ఇతి। అత్ర తు దేహ-వియోగ-కాల ఇతి ప్రతీయతే। శాట్యాయనకే'పి— తస్య పుత్రా దాయమ్ ఉపయన్తి సుహృదః సాధు-కృత్యాం ద్విషన్తః పాప-కృత్యామ్ ఇతి పుత్రేషు దాయ-సఙ్క్రాన్తి-సమ-కాలం సుకృత-దుష్కృత-సఙ్క్రమణం

శ్రూయమాణం దేహ-వియోగ-కాల ఇతి గమ్యతే। అతః సుకృత-దుష్కృతయోర్ ఏకదేశో దేహ-వియోగ-కాలే హీయతే; శేషస్ త్వ్ అధ్వని।

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— సామ్పరాయే ఇతి। సామ్పరాయే— దేహాద్ అపక్రమణ-కాలే ఏవ విదుషః సుకృత-దుష్కృతే నిరవశేషం హీయేతే। కుతః। తర్తవ్యాభావాత్— విదుషో దేహ-వియోగాత్ పశ్చాత్ సుకృత-దుష్కృతాభ్యాం తరితవ్య-భోగాభావాత్। విద్యా-ఫల-భూత-బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-వ్యతిరేకేణ హి సుకృత-దుష్కృతాభ్యాం భోక్తవ్యే సుఖ-దుఃఖే న విద్యేతే। తథా హ్య్ అన్యే దేహ-వియోగాద్ ఊర్ధ్వం బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-వ్యతిరిక్త-సుఖ-దుఃఖోపభోగాభావమ్ అధీయతే, అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః, ఏష సమ్ప్రసాదో'స్మాచ్ ఛరీరాత్ సముత్థాయ పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపణాభినిష్పద్యతే, తస్య తావద్ ఏవ చిరం యావన్ న విమోక్ష్యే'థ సమ్పత్స్యే, ఇతి॥౨౭॥

౩౮౨ ఛన్దత ఉభయావిరోధాత్॥౩।౩।౨౮॥

ఏవమ్ అర్థ-స్వాభావ్యాత్ సుకృత-దుష్కృత-హాని-కాలే'వధృతే సత్య్ ఉభయావిరోధేన— శ్రుతేర్ అర్థ-స్వభావస్య చావిరోధేన, ఛన్దతః— యథేష్టం పదానామ్ అన్వయో వర్ణనీయః। కౌషీతకీ-వాక్యే— తత్-సుకృత-దుష్కృతే ధూనుతే, ఇతి చరమ-శ్రుతో వాక్యావయవః, ఏతం దేవయానం పన్థానమ్ ఆపద్య, ఇతి ప్రథమ-శ్రుతావయవాత్ ప్రాగ్ అనుగమయితవ్య ఇత్య్ అర్థః॥౨౮॥

అత్ర పూర్వ-పక్షీ ప్రత్యవతిష్ఠతే—

౩౮౩ గతేర్ అర్థవత్త్వమ్ ఉభయథాన్యథా హి విరోధః॥౩।౩।౨౯॥

సుకృత-దుష్కృతయోర్ ఏకదేశస్య దేహ-వియోగ-కాలే హానిః, శేషస్య చ పశ్చాద్ ఇత్య్ ఉభయథా కర్మ-క్షయే సత్య్ ఏవ గతేర్ అర్థ్వత్త్వమ్— దేవయాన-గతి-శ్రుతేర్ అర్థవత్త్వమ్ ఇత్య్ అర్థః। అన్యథా హి విరోధః— దేహ-వియోగ-కాల ఏవ సర్వ-కర్మ-క్షయే సూక్ష్మ-శరీరస్యాపి వినాశః స్యాత్; తథా సతి కేవలస్యాత్మనో గమనం నోపపద్యతే। అత ఉత్క్రాన్తి-సమయే విదుషో నిఃశేష-కర్మ-క్షయో నోపపన్నః॥౨౯॥

అత్రోత్తరమ్—

౩౮౪ ఉపపన్నస్ తల్-లక్షణార్థోపలబ్ధే లోకవత్॥౩।౩।౩౦॥

ఉపపన్న ఏవోత్క్రాన్తి-కాలే సర్వ-కర్మ-క్షయః। కథమ్। తల్-లక్షణార్థోపలబ్ధేః— క్షీణ-కర్మణో'ప్య్ ఆవిర్భూత-స్వరూపస్య దేహ-సమ్బన్ధ-లక్షణార్థోపలబ్ధేః। పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే, స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్ రమమాణః, స స్వరాడ్ భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామ-చారో భవతి, స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి, ఇత్య్ ఆదిషు దేహ-

సమ్బన్ధాఖ్యో'ర్థో హ్య ఉపలభ్యతే। అతః క్షీణ-కర్మణో'పి సూక్ష్మ-శరీర-యుక్తస్య దేవయానేన గమనమ్ ఉపపద్యతే। కథం సూక్ష్మ-శరీరమ్ అప్య్ ఆరమ్భక-కర్మ-వినాశే'వతిష్ఠత ఇతి చేత్, విద్యా-మాహాత్మ్యాద్ ఇతి బ్రూమః। విద్యా హి స్వయం సూక్ష్మ-శరీరస్యానారమ్భికాపి ప్రాకృత-సుఖ-దుఃఖోపభోగ-సాధన-స్థూల-శరీరస్య సర్వ-కర్మణాం చ నిరవశేష-క్షయే'పి స్వ-ఫల-భూత-బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-ప్రదానాయ దేవయానేన పథైనం గమయితుం సూక్ష్మ-శరీరం స్థాపయతి। లోకవత్— యథా లోకే సస్యాది-సమృద్ధ్య-అర్థమ్ ఆరబ్ధే తటాకాదికే తద్-ధేతుషు తద్-ఇచ్ఛాదిషు వినష్టేష్వ్ అపి తద్ ఏవ తటాకాదికమ్ అశిథిలం కుర్వన్తస్ తత్ర పానీయ-పానాది కుర్వన్తి, తద్వత్॥౩౦॥

అథ స్యాజ్ జ్ఞానినాం సాక్షాత్కృత-పర-తత్త్వానాం దేహ-పాత-సమయే కర్మణో నిరవశేష-క్షయాద్ దేహ-పాతాద్ ఊర్ధ్వం సూక్ష్మ-శరీర-మాత్రం గత్య్-అర్థమ్ అనువర్తతే, సుఖ-దుఃఖానుభవో న విద్యత ఇతి యద్ ఉక్తమ్, తన్ నోపపద్యతే; వసిష్ఠావాన్తర-తపః-ప్రభృతీనాం సాక్షాత్కృత-పర-తత్త్వానాం దేహ-పాతాద్ ఊర్ధ్వం దేహాన్తర-సఙ్గమః, పుత్ర-జన్మ-విపత్త్య్-ఆది-నిమిత్త-సుఖ-దుఃఖానుభవశ్ చ దృశ్యత ఇతి। అత ఉత్తరం పఠతి—

౩౮౫ యావద్ అధికారమ్ అవస్థితిర్ ఆధికారికాణామ్॥౩।౩।౩౧॥

నాస్మాభిః సర్వేషాం జ్ఞానినాం దేహ-పాత-సమయే సుకృత-దుష్కృతయోర్ వినాశ ఉక్తః, అపి తు యేషాం జ్ఞానినాం దేహ-పాతానన్తరమ్ అర్చిరాదికా గతిః ప్రాప్తా, తేషాం దేహ-పాత-సమయే సుకృత-దుష్కృత-హానిర్ ఉక్తా। వసిష్ఠాదీనాం త్వ్ ఆధికారికాణాం న దేహ-పాతానన్తరమ్ అర్చిర్-ఆదిగతి-ప్రాప్తిః, ప్రారబ్ధస్యాధికారస్యాసమాప్తత్వాత్। తేషాం కర్మ-విశేషేణాధికార-విశేషం ప్రాప్తానాం యావద్ అధికార-సమాప్తి తద్-ఆరమ్భకం కర్మ న క్షీయతే। ప్రారబ్ధస్య హి కర్మణో భోగాద్ ఏవ క్షయః। అత ఆధికారికాణాం తద్-ఆరమ్భకం కర్మ యావద్ అధికారమ్ అవతిష్ఠతే। అతస్ తేషాం న దేహ-పాతాద్ అనన్తమ్ అర్చిర్-ఆది-గతి-ప్రాప్తిః॥౩౧॥ ఇతి సామ్పరాయాధికరణమ్॥౧౨॥

అథ అనియమాధికరణమ్॥౧౩॥

౩౮౬ అనియమః సర్వేషామ్ అవిరోధః శబ్దానుమానాభ్యామ్॥౩।౩।౩౨॥

ఉపకోసలాదిషు యేషూపాసనేష్వ్ అర్చిర్-ఆది-గతిః శ్రూయతే; కిం తన్-నిష్ఠానామ్ ఏవ తయా బ్రహ్మ-ప్రాప్తిః, ఉత సర్వేషాం బ్రహ్మోపాసన-నిష్ఠానామ్ ఇతి సంశయే, ఇతరేష్వ్ అనామ్నానాత్, యే చేమే'రణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్య్ ఉపాసతే, శ్రద్ధాం సత్యమ్ ఉపాసతే, ఇతీతర-సకల-బ్రహ్మ-విద్యోపస్థాపకత్వే ప్రమాణాభావాచ్ చ తన్-నిష్ఠానామ్ ఏవేతి ప్రాప్తే అభిధీయతే— అనియమ ఇతి। సర్వేషాం— సర్వోపాసన-నిష్ఠానాం తయైవ గన్తవ్యత్వాత్ తన్-నిష్ఠానామ్ ఏవేతి నియమో నాస్తి। సర్వేషాం తయైవ గమనే హి సతి శబ్దానుమానాభ్యాం— శ్రుతి-

స్మృతిభ్యామ్ అవిరోధః, అన్యథా విరోధ ఏవేత్య్ అర్థః। శ్రుతిస్ తావచ్ ఛాన్దోగ్య-వాజసనేయకయోః పఞ్చాగ్నివిద్యాయామ్ అర్చిర్-ఆది-మార్గేణ సర్వ-బ్రహ్మోపాసన-నిష్ఠానాం గమనమ్ ఆహ— య ఏవమ్ ఏతద్ విదుర్యే చామీ అరణ్యే శ్రద్ధాం సత్యమ్ ఉపాసతే తే'ర్చిషమ్ అభిసమ్భవన్తి, ఇతి వాజసనేయకే; తద్ య ఇత్థం విదుర్యే చేమే'రణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్య్ ఉపాసతే తే'ర్చిషమ్ అభిసమ్భవన్తి, ఇతి ఛాన్దోగ్యే; య ఇథం విదుః, ఇతి పఞ్చాగ్నివిద్యా-నిష్ఠాన్, యే చేమే, ఇత్య్ ఆదినా శ్రద్ధా-పూర్వకం బ్రహ్మోపాసీనాంశ్ చోద్దిశ్యార్చిర్-ఆదికా గతిర్ ఉపదిశ్యతే, సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మ, సత్యం త్వ్ ఏవ విజిజ్ఞాసితవ్యమ్ ఇతి సత్య-శబ్దస్య బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధేః। తపః-శబ్దస్యాపి తేనైకార్థ్యాత్ సత్య-తపః-శబ్దాభ్యాం బ్రహ్మైవాభిధీయతే। శ్రద్ధా-పూర్వకం బ్రహ్మోపాసనం చాన్యత్ర శ్రుతం— సత్యం త్వ్ ఏవ విజిజ్ఞాసితవ్యమ్ ఇత్య్ ఉపక్రమ్య, శ్రద్ధా త్వ్ ఏవ విజిజ్ఞాసితవ్యా, ఇతి। స్మృతిర్ అపి— అగ్నిర్ జ్యోతిర్ అహః శుక్లః షణ్-మాసా ఉత్తరాయణమ్। తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మ-విదో జనాః, ఇతి సర్వేషాం బ్రహ్మ-విదామ్ అనేనైవ మార్గేణ గమనమ్ ఇత్య్ ఆహ। ఏవం-జాతీయకాః శ్రుతి-స్మృతయో బహ్వ్యః సన్తి। ఏవం సర్వ-విద్యా-సాధారణీ ఇయం గతిః ప్రాప్తైవోపకోసల-విద్యాదావ్ అనూద్యతే॥౩౭॥ ఇత్య్ అనియమాధికరణమ్॥౧౩॥

అథ అక్షరధ్య-అధికరణమ్॥౧౪॥

౩౮౭ అక్షర-ధియాం త్వ్ అవరోధః సామాన్య-తద్-భావాభ్యామ్ ఔపసదవత్ తద్ ఉక్తమ్॥౩।౩।౩౩॥

బృహదారణ్యకే శ్రూయతే— ఏతద్ వై తద్ అక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్య్ అస్థూలమ్ అనణ్వ్ అహ్రస్వమ్ అదీర్ఘమ్ అలోహితమ్ అస్నేహమ్ అచ్ఛాయమ్ అతమో'వాయ్వ్-అనాకాశమ్ అసఙ్గమ్ అరసమ్ అగన్ధమ్ అచక్షుష్కమ్ అశ్రోత్రమ్ అవాగమనో'తేజస్కమ్ అప్రాణమ్ అముఖమ్ అమాత్రమ్ అనన్తరమ్ అబాహ్యం న తద్ అశ్నాతి కిఞ్చన ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః, ఇతి। తథా ఆథర్వణే— అథ పరా యయా తద్ అక్షరమ్ అధిగమ్యతే యత్ తద్ అద్రేశ్యమ్ అగ్రాహ్యమ్ అగోత్రమ్ అవర్ణమ్ అచక్షుః శ్రోత్రం తద్ అపాణి-పాదమ్ ఇతి। తత్ర సంశయః- కిమ్ ఇమే అక్షర-శబ్ద-నిర్దిష్ట-బ్రహ్మ-సమ్బన్ధితయా శ్రుతాః అస్థూలత్వాదయః ప్రపఞ్చ-ప్రత్యనీకతా-స్వరూపాః సర్వాసు బ్రహ్మ-విద్యాస్వ్ అనుసన్ధేయాః, ఉత యత్ర శ్రూయన్తే తత్రైవేతి। కిం యుక్తమ్। యత్ర శ్రుతాస్ తత్రైవేతి। కుతః। విద్యాన్తరస్య రూప-భూతానాం గుణానం విద్యాన్తరస్య రూపత్వే ప్రమాణాభావాత్, ప్రతిషేధ-రూపాణామ్ ఏషామ్ ఆనన్దాదివత్ స్వరూపావగమోపాయత్వాభావాచ్ చ। ఆనన్దాదిభిర్ అవగత-స్వరూపే హి బ్రహ్మణి స్థూలత్వాదయః ప్రపఞ్చ-ధర్మాః ప్రాతిషిధ్యన్తే, నిరాలమ్బన-ప్రతిషేధాయోగాత్॥

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— అక్షర-ధియాం త్వ్ అవరోధః, ఇతి। అక్షర-బ్రహ్మ-సమ్బన్ధినీనామ్ అస్థూలత్వాది-ధియాం సర్వ-బ్రహ్మ-విద్యాస్వ్ అవరోధః— సఙ్గ్రహణమ్ ఇత్య్ అర్థః। కుతః। సామాన్య-తద్-భావాభ్యాం— సర్వేషూపాసనేషూపాస్యస్యాక్షరస్య బ్రహ్మణః సమానత్వాద్ అస్థూలత్వాదీనాం తత్-స్వరూప-ప్రతీతౌ భావాచ్ చ। ఏతద్ ఉక్తం భవతి— అసాధారణాకారేణ గ్రహణం హి వస్తునో గ్రహణమ్। న చ కేవలమ్ ఆనన్దాది బ్రహ్మణో'సాధారణమ్ ఆకారమ్ ఉపస్థాపయతి, ప్రత్యగాత్మన్య్ అప్య్ ఆనన్దాదేర్ విద్యమానత్వాత్। హేయ-ప్రత్యనీకో హ్య్ ఆనన్దాదిర్ బ్రహ్మణో'సాధారణం రూపమ్। ప్రత్యగాత్మనస్ తు స్వతో హేయ-విరహిణో'పి హేయ-సమ్బన్ధ-యోగ్యతాస్తి; హేయ-ప్రత్యనీకత్వం చ చిద్-అచిద్-ఆత్మక-ప్రపఞ్చ-ధర్మ-భూత-స్థూలత్వాది-విపరీత-రూపమ్। అతో'సాధారణాకారేణ బ్రహ్మానుసన్ధతాస్థూలత్వాది-విశేషిత-జ్ఞానానన్దాద్య్-ఆకారం బ్రహ్మానుసన్ధేయమ్ ఇత్య్ అస్థూలత్వాదీనామ్ ఆనన్దాదివద్ బ్రహ్మ-స్వరూప-ప్రతీత్యన్తర్భావాత్ సర్వాసు బ్రహ్మ-విద్యాసు తథైవ బ్రహ్మానుసన్ధేయమ్ ఇతి। గుణానాం ప్రధానానువర్తిత్వే దృష్టాన్తమ్ ఆహ— ఔపసదవత్, ఇతి। యథా జామదగ్న్య-చతూరాత్ర-పురోడాశాద్య్-ఉపసద్-గుణ-భూతః సామ-వేద-పఠితః— అగ్నిర్ వై హోత్రం వేతు, ఇత్య్ ఆదికో మన్త్రః ప్రధానానువర్తితయా యాజుర్-వైదికనోపాంశుత్వేన ప్రయుజ్యతే। తద్ ఉక్తం ప్రథమ-కాణ్డే, గుణ-ముఖ్య-వ్యతిక్రమే తద్-అర్థత్వాన్ ముఖ్యేన వేద-సంయోగః, ఇతి॥౩౩॥

నన్వ్ ఏవం సర్వాసు బ్రహ్మ-విద్యాసు బ్రహ్మణ ఏవ గుణిత్వాద్ గుణానాం చ ప్రధానానువర్తిత్వాత్, సర్వ-కర్మా సర్వ-గన్ధః సర్వ-రసః, ఇత్య్ ఆదేర్ గుణ-జాతస్య ప్రతివిద్యం వ్యవస్థితస్యాప్య్ అవ్యవస్థా స్యాత్; తత్రాహ—

౩౮౮ ఇయద్ ఆమననాత్॥౩।౩।౩౪॥

ఆమననమ్— ఆభిముఖ్యేన మననమ్, అనుచిన్తనమ్। ఆమననాద్ ధేతోర్ ఇయద్ ఏవ గుణ-జాతం సర్వత్రానుసన్ధేయత్వేన ప్రాప్తమ్, యద్ అస్థూలత్వాది-విశేషితమ్ ఆనన్దాదికమ్। యేన గుణ-జాతేన వినా బ్రహ్మ-స్వరూపస్యేతర-వ్యావృత్తస్యానుసన్ధానం న సమ్భవతి; తద్ ఏవ సర్వత్రానువర్తనీయమ్; తచ్ చేయద్ ఏవేత్య్ అర్థః। ఇతరే తు సర్వ-కర్మత్వాదయః ప్రధానానువర్తినో'పి చిన్తనీయత్వేన ప్రతివిద్యం వ్యవస్థితాః॥౩౪॥ ఇత్య్ అక్షర-ధ్య్-అధికరణమ్॥౧౪॥

అథ అన్తరత్వాధికరణమ్॥౧౫॥

౩౮౯ అన్తరా భూత-గ్రామవత్ స్వాత్మనో'న్యథా భేదానుపపత్తిర్ ఇతి చేన్ నోపదేశవత్॥౩।౩।౩౫॥

బృహదారణ్యకే ఉషస్త-ప్రశ్న ఏవమామ్నాయతే— యత్ సాక్షాద్ అపరోక్షాద్ బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్ తన్ మే వ్యాచక్ష్వ, ఇతి। తస్య ప్రతివచనం— యః ప్రాణేన ప్రాణితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో యో'పానేనాపాన్ ఇతి స త ఆత్మా, ఇత్య్ ఆది। అతుష్టేన తేన పునః పృష్ట ఆహ— న దృష్టేర్ ద్రష్టారం పశ్యేః, న శ్రుతేః శ్రోతారం శృణుయాః, న మతేర్ మన్తారం మన్వీథాః, న విజ్ఞాతేర్ విజ్ఞాతారం విజానీయాః, ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరో'తో'న్యద్ ఆర్తమ్ ఇతి। తథా తద్-అనన్తరం కహోల-ప్రశ్నే చైవమ్ ఆమ్నాయతే— యద్ ఏవ సాక్షాద్ అపరోక్షాద్ బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్ తన్ మే వ్యాచక్ష్వ, ఇతి। ప్రతివచనం చ— యో'శనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమ్ అత్యేతి, ఏవం హైతమ్ ఆత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణః పుత్రేషణాయాశ్ చ విత్తేషణాయాశ్ చ, ఇత్య్ ఆది, అతో'న్యద్ ఆర్తమ్ ఇత్య్ అన్తమ్। తత్ర సంశయ్యతే— కిమ్ అనయోర్ విద్యా-భేదో'స్తి, నేతి। కిం యుక్తమ్। భేద ఇతి। కుతః। రూప-భేదాత్। ప్రతివచన-భేదాద్ రూపం భిద్యతే। ప్రశ్న స్యైకరూప్యే'పి ప్రతివచన-ప్రకారో హి భేదేనోపలభ్యతే। పూర్వత్ర ప్రాణనాదీనాం కర్తా సర్వాన్తరాత్మత్వేనోచ్యతే; పరత్రాశనాయాపిపాసాది-రహితః। అతః పూర్వత్ర ప్రాణితా దేహేన్ద్రియ-బుద్ధి-మనః-ప్రాణ-వ్యతిరిక్తః ప్రత్యగాత్మోచ్యతే; పరత్ర తు తద్-అతిరిక్తో'శనాయాపిపాసాది-రహితః పరమాత్మా। అతో రూపం భిద్యతే। భూత-గ్రామవతశ్ చ ప్రత్యగాత్మనస్ తస్య భూత-గ్రామస్య సర్వస్యాన్తరాత్మత్వేన సర్వాన్తరత్వమ్ అప్య్ ఉపపన్నమ్। యద్య్ అపి ప్రత్యగాత్మనః సర్వాన్తరత్వం భూత-గ్రామ-మాత్రాపేక్షత్వేనాపేక్షికమ్, తథాపి తద్ ఏవ గ్రాహ్యమ్, అన్యథా ముఖ్యాన్తరాత్మ-పరిగ్రహ-లోభాత్ పరమాత్మ-స్వీకారే ప్రతివచన-భేదో నోపపద్యతే। ప్రతివచనం హి పూర్వత్ర ప్రత్యగాత్మ-విషయమ్, పరమాత్మనః ప్రాణితృత్వాపానితృత్వాద్య్-అసమ్భవాత్। పరం చ పరమాత్మ-విషయమ్, అశనాయాపిపాసాద్య్-అతీతత్వాత్। తద్ ఇదమ్ ఆశఙ్కతే–అన్తరా భూత-గ్రామవత్ స్వాత్మనో'న్యథా భేదానుపపత్తిర్ ఇతి చేద్ ఇతి। అన్తరా– సర్వాన్తరత్వేన ప్రథమ-ప్రతివచనం భూత-గ్రామవత్ స్వాత్మనః— భూత-గ్రామవాన్ తద్-అన్తరః స్వాత్మా, ప్రత్యగాత్మా సర్వాన్తర ఇత్య్ ఉచ్యత ఇత్య్ అర్థః। అన్యథా— యః ప్రాణేన ప్రాణితి, యో'శనాయాపిపాసాద్య్-అతీతః, ఇతి ప్రతివచన-భేదానుపపత్తిర్ ఇతి చేత్, అత్రోత్తరం— నేతి। న విద్యా-భేద ఇత్య్ అర్థః। ఉభయత్ర పర-విషయత్వాత్ ప్రశ్న-ప్రతివచనయోః। తథా హి— యత్ సాక్షాద్ అపరోక్షాద్ బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరః, ఇతి ప్రశ్నస్ తావత్ పరమాత్మ-విషయ ఏవ। బ్రహ్మ-శబ్దస్య పరమాత్మాసాధారణత్వే'పి ప్రత్యగాత్మన్య్ అపి కదాచిద్ ఉపచరిత-ప్రయోగ-దర్శనాత్ తద్-వ్యావృత్త్యా పరమాత్మ-ప్రతిపత్త్య్-అర్థం, యత్ సాక్షాద్ బ్రహ్మేతి విశేషణం క్రియతే। అపరోక్షత్వమ్ అపి సర్వ-దేశ-సర్వ-కాల-సమ్బన్ధిత్వం, సత్యం జ్ఞానమ్ అనన్తం బ్రహ్మేత్య్ అనన్తత్వేనావగతస్య పరమాత్మన ఏవోపపద్యతే। సర్వాన్తరత్వమ్ అపి— యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరః, ఇత్య్ ఆరభ్య, య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఆత్మనో'న్తరః, ఇతి సర్వాన్తర్యామిణః పరమాత్మన ఏవ సమ్భవతి। ప్రతివచనమ్ అపి తథైవ పరమాత్మ-విషయమ్। యః ప్రాణేన ప్రాణితి, ఇతి

నిరూపాధికం ప్రాణనస్య కర్తృత్వం పరమాత్మన ఏవ, ప్రత్యగాత్మనః సుషుప్తౌ ప్రాణనం ప్రతి కర్తృత్వాభావాత్। ఏవమ్ అజానతోషస్ తేన ప్రాణనే కర్తృత్వ-మాత్రమ్ ఉక్తం మన్వానేన ప్రత్యగాత్మనోఽపి సాధారణత్వం ప్రతివచనస్య మత్వా అతుష్టేన పునః పృష్టస్తం ప్రతి ప్రత్యగాత్మనో వ్యావృత్తం నిరూపాధికత్వేన ప్రాణనస్య కర్తారం పరమాత్మానమ్ ఆహ— న దృష్టేర్ దృఅష్టారం పశ్యేర్ ఇత్య్ ఆదినా। ఇన్ద్రియాధీనానాం దర్శన-శ్రవణ-మనన-విజ్ఞానానాం కర్తారం ప్రత్యగాత్మానం ప్రాణనస్య కర్తృత్వేనోక్త ఇతి న మన్వీథాః; తస్య సుషుప్తి-మూర్చాదౌ ప్రాణనాదేర్ అకర్తృత్వాత్। కో హ్య్ ఏవాన్యాత్ కః ప్రాణ్యాత్, యద్ ఏష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్, ఇతి సర్వ-ప్రాణి-ప్రాణన-హేతుత్వం హి పరమాత్మన ఏవాన్యత్ర శ్రుతమ్। అతః పూర్వ-ప్రశ్న-ప్రతివచనే పరమాత్మ-విషయే। ఏవమ్ ఉత్తరే అపి, అశనాయాద్య-అతీతత్వస్య పరమాత్మాసాధారణత్వాత్। ఉభయత్ర— అతోఽన్యద్ ఆర్తమ్ ఇత్య్ ఉపసంహారశ్ చైక-రూపః। ప్రశ్న-ప్రతివచనావృత్తిస్ తు కృత్స్న-ప్రాణి-ప్రాణన-హేతోః పరస్య బ్రహ్మణోఽశనాయాద్య-అతీతత్వ-ప్రతిపాదనాయ। తత్ర దృష్టాన్తమ్ ఆహ— ఉపదేశవద్ ఇతి। యథా సద్-విద్యాయామ్— ఉత తమ్ ఆదేశమ్ అప్రాక్ష్యః, ఇతి ప్రక్రాన్తే సద్-ఉపదేశే, భగవాంస్ త్వ్ ఏవ మే తద్ బ్రవీత్వ్ ఇతి, భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయతు, ఇతి ప్రశ్నస్య, ఏషోఽణిమా ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వం తత్ సత్యమ్ ఇతి ప్రతివచనస్య చ భూయో భూయ ఆవృత్తిః సతో బ్రహ్మణస్ తత్-తన్-మాహాత్మ్య-విశేష-ప్రతిపాదనాయ దృశ్యతే; తద్వత్। అత ఏకస్యైవ సర్వాన్తర-భూతస్య బ్రహ్మణః కృత్స్న-ప్రాణి-ప్రాణన-హేతుత్వాశనాయాద్య-అతీతత్వ-ప్రతిపాదనేన రూపైక్యాద్ విద్యైక్యమ్ ॥౩౫॥

అథ స్యాత్— యద్య్ అప్య్ ఉభే ప్రశ్న-ప్రతివచనే పర-బ్రహ్మ-విషయే; తథాపి విద్యా-భేదోఽ వర్జనీయః, ఏకత్ర సర్వ-ప్రాణి-ప్రాణన-హేతుత్వేనోపాస్యమ్, ఇతరత్రాశనాయాద్య-అతీతత్వేనేత్య్ ఉపాస్య-గుణ-భేదేన రూప-భేదాత్, ప్రష్టృ-భేదాచ్ చ; పూర్వత్ర హ్య్ ఉషస్తః ప్రష్టా, ఉత్తరత్ర కహోల ఇతి; తత్రాహ—

౩౮౦ వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవత్ ॥౩।౩।౩౬॥

నాత్ర విద్యా-భేదః, ప్రశ్న-ప్రతివచనాభ్యామ్ ఏక-రూపార్థ-విషయాభ్యామ్ ఏకేన చ విధి-పదేనైక-వాక్యత్వ-ప్రతీతేః। ప్రశ్న-ద్వయం తావత్ సర్వాన్తరాత్మత్వ-విశిష్ట-బ్రహ్మ-విషయమ్। ద్వితీయే ప్రశ్నే— యద్ ఏవ సాక్షాద్ అపరోక్షాద్ బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరః, ఇత్య్ ఏవకారశ్ చ పూర్వత్రోషస్తేన దృష్ట-గుణ-విశిష్ట-బ్రహ్మ-విషయత్వం కహోల-ప్రశ్నస్యావధారయతి। ప్రతివచనం చోభయత్ర— స త ఆత్మా సర్వాన్తరః, ఇతి సర్వాన్తరాత్మత్వ-విశిష్ట-బ్రహ్మ-విషయమ్ ఏక-రూపమ్ ఏవ। విధి-ప్రత్యయశ్ చోత్తరత్రైవ దృశ్యతే— తస్మాద్ బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేత్, ఇతి। ఏవం సర్వాన్తరాత్మత్వ-విశిష్ట-బ్రహ్మైక-విషయత్వే ద్వయోర్ అవగతే సత్య్ ఏకస్మిన్న్ ఏవ సర్వాన్తరాత్మత్వ-విశిష్టే బ్రహ్మణ్య్ ఉపాస్యే ఉషస్త-కహోలయోర్ ఇతరేతర-బుద్ధి-వ్యతిహారః కర్తవ్యః। ఉషస్తస్య యా

సర్వాన్తరాత్మనో బ్రహ్మణః సర్వ-ప్రాణి-ప్రాణన-హేతుత్వ-విషయా బుద్ధిః సా కహోలేనాపి ప్రష్ట్రా కార్యా; యా చ కహోలస్య తస్యైవ బ్రహ్మణోఽశనాయాద్య-అతీతత్వ-విషయా బుద్ధిః, సా ఉషస్తేనాపి కార్యా। ఏవం వ్యతిహారే కృతే ఉభాభ్యాం సర్వాన్తరస్య బ్రహ్మణో జీవవ్యావృత్తిర్ అవగతా భవతి। ఏనం సర్వాన్తరాత్మానం ప్రత్యగాత్మనో వ్యావృత్తమ్ అవగమయితుం సర్వ-ప్రాణి-ప్రాణన-హేతుత్వాశనాయాద్య-అతీతత్వ-ప్రతిపాదనేన విశింషన్తి హి యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతివచనాని। అతో బ్రహ్మణః సర్వాన్తరాత్మత్వమ్ ఏవోపాస్య-గుణః। ప్రాణన-హేతుత్వాదయస్ తు తస్యోపపాదకాః; నోపాస్యాః।

ననూపాస్య-గుణః సర్వాన్తరాత్మత్వమ్ ఏవ చేత్, ప్రాణన-హేతుత్వస్య అశనాయాద్య-అతీతత్వస్య చ ప్రష్ట్రోర్ వ్యతిహృత్యానుసన్ధానం కిమ్ అర్థమ్। తద్ ఉచ్యతే— సర్వ-ప్రాణి-ప్రాణన-హేతుత్వేన సర్వాన్తరాత్మని జీవాద్ వ్యావృత్తే బ్రహ్మణ్య్ ఉషస్తేనావగతే సతి కహోలేన జీవస్య సర్వాత్మనా అసమ్భావితేన స్వభావ-విశేషేణ సర్వాన్తరాత్మా వ్యావృత్తోఽనుసన్ధేయ ఇతి కృత్వా పునః ప్రశ్నః కృతః। యాజ్ఞవల్క్యోఽపి తద్-అభిప్రాయమ్ అభిజ్ఞాయ ప్రత్యగాత్మనోఽసమ్భావితమ్ అశనాయాది-ప్రత్యనీకత్వమ్ ఉక్తవాన్। అతశ్ చోపాస్యస్య వ్యావృత్తి-ప్రతీతి-సిద్ధ్య-అర్థమ్ ఉభాభ్యాం పరస్పర-బుద్ధి-వ్యతిహారః కర్తవ్యః। ఇతరవత్— యథేతరత్ర సద్-విద్యాయాం భూయో భూయః ప్రశ్నైః ప్రతివచనైశ్ చ తద్ ఏవ సద్ బ్రహ్మ వ్యవచ్ఛిద్యతే; న పునః పూర్వ-ప్రతిపన్నాద్ గుణాద్ గుణాన్తర-విశిష్టతయోపాస్యం ప్రతిపాద్యతే; తద్వత్॥౩౬॥ తత్రాపి ప్రశ్న-ప్రతివచన-భేదే సతి కథమ్ ఐక్యమ్ అవగమ్యత ఇతి చేత్, తత్రాహ—

౩౬౧ సైవ హి సత్యాదయః॥౩।౩।౩౭॥

సైవ హి— సచ్-ఛబ్దాభిహితా పరమ-కారణ-భూతా పరా దేవతైవ, సేయం దేవతైక్షత, తేజః పరస్యాం దేవతాయామ్ ఇతి ప్రకృతా, యథా సోమ్య మధు మధు-కృతో నిస్తిష్ఠన్తి, ఇత్య్ ఆదిషు పర్యాయేషు సర్వేషూపపాద్యతే। యతః— ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వం తత్ సత్యం స ఆత్మా, ఇతి ప్రథమ-పర్యాయోదితాః సత్యాదయః సర్వేషు పర్యాయేషూపపాద్యోపసంహ్రియన్తే॥

కేచిత్ తు— వ్యతిహారో విశిషన్తి హీతరవత్, సైవ హి సత్యాదయః ఇతి సూత్ర-ద్వయమ్ అధికరణ-ద్వయం వర్ణయన్తి। తత్ర పూర్వేణ— త్వం వా అహమ్ అస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమ్ అసి భగవో దేవతే తద్ యోఽహం సోఽసౌ యోఽసౌ సోఽహమ్ ఇతి వాక్యే జీవ-పరయోర్ వ్యతిహారానుసన్ధానం ప్రతిపాద్యత ఇత్య్ ఉచ్యత ఇత్య్ ఆహుః। తత్— సర్వం ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ, ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వమ్, తత్ త్వమ్ అసి, ఇత్య్ అవగత-సర్వాత్మ-భావ-విషయత్వాద్ అస్య వాక్యస్య నాత్ర ప్రతిపాదనీయమ్ అపూర్వమ్ అస్తీత్య్ అనాదరణీయమ్। తత్ తు వక్ష్యతే— ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేతి। న చ సర్వాత్మత్వానుసన్ధానాతిరేకేణ పరస్మిన్ బ్రహ్మణి జీవత్వానుసన్ధానమ్, జీవే చ పరబ్రహ్మత్వానుసన్ధానం, తథ్యం సమ్భవతి।

ఉత్తరేణ చ సూత్రేణ— స యో హ వై తన్ మహద్ యక్షం ప్రథమ-జం వేద సత్యం బ్రహ్మ, ఇత్య్ ఆది వాక్య-ప్రతిపాదితస్య సత్యోపాసనస్య, తద్ యత్ సత్యమ్ అసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్ మణ్డలే పురుషో యశ్ చాయం దక్షిణే'క్షిన్, ఇత్య్ ఆది వాక్య-ప్రతిపాదితోపాసనస్య చైక్యం ప్రతిపాద్యత ఇతి; తద్ అప్య్ అయుక్తమ్, ఉత్తర-వాక్యే అక్ష్య్-ఆదిత్య-స్థాన-భేదేన విద్యా-భేదస్య పూర్వమ్ ఏవ— న వా విశేషాద్ ఇత్య్ అనేన ప్రతిపాదితత్వాత్। న చ ద్వయోర్ అనయోర్ వ్యాహృత్య్-ఆది-శరీరకత్వేన రూపవతోః— హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేద, ఇతి పృథక్ సంయోగచోదనావతో ద్వయారుపాసనయోః, స యో హ వై తన్ మహద్ యక్షం ప్రథమ-జం వేద సత్యం బ్రహ్మేతి జయతీమాన్ లోకాన్, ఇతి సంయోగ-రూపాదిమత్తయా నిరపేక్షేణ పూర్వేణైకేనోపాసనేనాభేదః సమ్భవతి। న చ— హన్తి పాప్మానం జహాతి, ఇతి గుణ-ఫలాధికారత్వం, ప్రమాణాభావాత్। పూర్వేణైక-విద్యాత్వం ప్రమాణమ్ ఇతి చేన్ న, ఇతరేతరాశ్రయత్వాత్। ఏక-విద్యాత్వే నిశ్చితే పూర్వ-ఫలస్యైవ ప్రధాన-ఫలత్వేనోత్తరయోః ఫలయోర్ గుణ-ఫలత్వమ్, తయోర్ గుణ-ఫలత్వే నిశ్చితే సతి సంయోగ-భేదాభావాత్ పూర్వేణ విద్యైక్యమ్ ఇతీతరేతరాశ్రయత్వమ్ ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదిభిర్ యథోక్త-ప్రకారమ్ ఏవ సూత్ర-ద్వయమ్ ॥౩౭॥ ఇత్య్ అన్తరత్వాధికరణమ్ ॥౧౫॥

అథ కామాద్య్-అధికరణమ్ ॥౧౬॥

౩౯౨ కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్యః ॥౩।౩।౩౮॥

ఛాన్దోగ్యే శ్రూయతే— అథ యద్ ఇదమ్ అస్మిన్ బ్రహ్మ-పురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరో'స్మిన్న్ అన్తర ఆకాశస్ తస్మిన్ యద్ అన్తస్ తద్ అన్వేష్టవ్యమ్ ఇత్య్ ఆది; వాజసనేయకే చ— స వా ఏష మహానజ ఆత్మా యో'యం విజ్ఞాన-మయః ప్రాణేషు య ఏషో'న్తర్ హృదయ ఆకాశస్ తస్మిఞ్ శేతే సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః, ఇత్య్ ఆది। తత్ర సంశయః— కిమ్ అనయోర్ విద్యా-భేదః, ఉత నేతి। కిం యుక్తమ్। భేద ఇతి। కుతః। రూప-భేదాత్; అపహత-పాప్మత్వాది-గుణాష్టక-విశిష్ట ఆకాశః ఛాన్దోగ్యే ఉపాస్యః ప్రతీయతే; వాజసనేయకే త్వ్ ఆకాశే శయానో వశిత్వాది-గుణ-విశిష్ట ఉపాస్యః ప్రతీయతే; అతో రూప-భేదాద్ విద్యా-భేదః।

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— న భేద ఇతి। కుతః। రూపాభేదాత్— ఇతరత్ర తత్ర చ కామాద్య్ ఏవ హి రూపం— వాజసనేయకే ఛాన్దోగ్యే చ సత్య-కామాది-విశిష్టమ్ ఏవ బ్రహ్మోపాస్యమ్ ఇత్య్ అర్థః। కుత ఏతద్ అవగమ్యతే। ఆయతనాదిభ్యః— హృదయాయతనత్వ-సేతుత్వ-విధరణత్వాదిభిస్ తావద్ ఉభయత్ర స వై విద్యేతి ప్రత్యభిజ్ఞాయతే। వశిత్వాదయశ్ చ వాజసనేయకే శ్రుతాః ఛాన్దోగ్య-శ్రుతస్య గుణాష్టకాన్యతమ-భూతస్య సత్య-సఙ్కల్పత్వస్య విశేషా ఏవేతి సత్య-సఙ్కల్పత్వ-సహచారిణాం సత్య-కామత్వాదీనామ్ అపహత-పాప్మత్వ-పర్యన్తానాం సద్-భావమ్ అవగమయన్తి। అతో రూపం న భిద్యతే। సంయోగో'పి— పరం

జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే, అభయం వై బ్రహ్మ భవతి, ఇతి బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-రూపో న భిద్యతే। ఆకాశ-శబ్దః ఛాన్దోగ్యే పరమాత్మ-విషయ ఇతి, దహర ఉత్తరేభ్యః, ఇత్య్ అత్ర నిర్ణీతమ్। వాజసనేయకే త్వ్ ఆకాశే శయానస్య వశిత్వాది-శ్రవణాత్ తస్య శయానస్య పరమాత్మత్వే సతి తద్-ఆధారాభిధాయిన ఆకాశ-శబ్దస్య, తస్యాన్తే సుషిరం సూక్ష్మమ్ ఇతి హృదయాన్తర్గతస్య సుషిర-శబ్ద-వాచ్యస్యాకాశస్యాభిధాయకత్వమ్ అవగమ్యతే। అతో విద్యైక్యమ్॥౩౮॥

అథ స్యాత్— యద్ ఉక్తం వాజసనేయకే వశిత్వాదిభిః సహ సత్య-కామత్వాది-సద్-భావో' వగమ్యత ఇతి; తన్ నోపపద్యతే, వశిత్వాదీనామ్ ఏవ తత్ర పరమార్థతః సద్-భావాభావాత్। తద్-అభావశ్ చ— మనసైవానుద్రష్టవ్యం నేహ నానాస్తి కిఞ్చన। మృత్యోః స మృత్యుమ్ ఆప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి, ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమ్ ఏతద్ అప్రమేయం ధ్రువమ్ ఇతి ప్రకృతేన వాక్యేన, స ఏష నేతినేత్య్ ఆత్మా, ఇత్య్ ఉత్తరేణ చోపాస్యస్య బ్రహ్మణో నిర్విశేషత్వ-ప్రతీతేర్ అవగమ్యతే। అతో వశిత్వాదయో'పి స్థూలత్వాణుత్వవన్ నిషేధ్యా ఇతి ప్రతీయన్తే। అత ఏవ చ్ఛాన్దోగ్యే'పి సత్య-కామత్వాదయో న బ్రహ్మణః పారమార్థికా గుణా ఉచ్యన్తే। అతో' పారమార్థికత్వాద్ ఏవం-జాతీయకానాం గుణానాం మోక్షార్థేషూపాసనేషు లోప ఇతి। తత్రాహ—

౩౯౩ ఆదరాద-లోపః॥౩।౩।౩౯॥

బ్రహ్మ-గుణత్వేన ప్రమాణాన్తరాప్రాప్తానాం గుణానామ్ ఏషాం సత్య-కామత్వాదీనాం— తస్మిన్ యద్ అన్తస్ తద్ అన్వేష్టవ్యమ్, ఏష ఆత్మాపహత-పాప్మా విజరో విమృత్యుర్ విశోకో' విజిఘత్సో'పిపాసః సత్య-కామః సత్య-సఙ్కల్పః, సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః, ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిర్ ఏష భూత-పాల ఏష సేతుర్ విధరణ ఏషాం లోకానామ్ అసమ్భేదాయ, ఇత్య్ ఆదిభిర్ అనయోః శ్రుత్యోర్ అన్యాసు చ మోక్షార్థోపాసనోపాస్య-బ్రహ్మ-గుణత్వేన సాదరమ్ ఉపదేశాద్ ఏషామ్ అలోపః; అపి తూపసంహార ఏవ కార్యః। ఛాన్దోగ్యే తావత్— తద్ య ఇహాత్మానమ్ అనువిద్య వ్రజన్త్య్ ఏతాంశ్ చ సత్యాన్ కామాన్ తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామ-చారో భవతి, ఇతి సత్య-కామత్వాది-గుణ-విశిష్టస్య బ్రహ్మణో వేదనమ్ అభిధాయ, అథ య ఇహాత్మానమ్ అననువిద్య వ్రజన్త్య్ ఏతాంశ్ చ సత్యాన్ కామాంస్ తేషాం సర్వేషు లోకేష్వ్ అకామ-చారో భవతి, ఇత్య్ అవేదన-నిన్దా క్రియమాణా గుణ-విశిష్ట-వేదనస్యాదరం దర్శయతి। తథా వాజసనేయకే— సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః, ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిర్ ఏష భూత-పాలః, ఇతి భూయో భూయ ఐశ్వర్యోపదేశాద్ గుణేష్వ్ ఆదరః ప్రతీయతే। ఏవమ్ అన్యత్రాపి। న చ మాతా-పితృ-సహస్రేభ్యో'పి వత్సలతరం శాస్త్రం ప్రతారకవద్ అపారమార్థికాన్ నిరసనీయాన్ గుణాన్ ప్రమాణాన్తరాప్రతిపన్నాన్ ఆదరేణోపదిశ్య సంసార-చక్ర-పరివర్తనేన పూర్వమ్ ఏవ బమ్భ్రమ్యమాణాన్ ముముక్షూన్ భూయో'పి భ్రమయితుమ్ అలమ్। నేహ నానాస్తి కిఞ్చన, ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమ్ ఇతి తు సర్వస్య బ్రహ్మ-కార్యత్వేన తదాత్మకత్వాద్ ఏకధానుదర్శనం విధాయాబ్రహ్మాత్మకత్వేన పూర్వ-సిద్ధ-నానాత్వ-దర్శనం

నిషేధతీత్య్ అయమ్ అర్థః ప్రాగ్ ఏవ ప్రపఞ్చితః। స ఏష నేతినేత్య్ ఆత్మా ఇత్య్ అత్ర చేతి-శబ్దేన ప్రమాణాన్తర-ప్రతిపన్నం ప్రపఞ్చాకారం పరామృశ్య న తథావిధం బ్రహ్మేతి సర్వాత్మ-భూతస్య బ్రహ్మణః ప్రపఞ్చ-విలక్షణత్వం ప్రతిపాద్యతే। తద్ ఏవ చానన్తరమ్ ఉపపాదయతి— అగ్రాహ్యో న హి గృహ్యతే అశీర్యో న హి శీర్యతే అసఙ్గో న హి సజ్యతే అవ్యథితో న వ్యథతే న రిష్యతి, ఇతి। ప్రమాణాన్తర-గ్రాహ్య-విసజాతీయత్వాత్ ప్రమాణాన్తరేణ న గృహ్యతే। విశరణీయ-విసజాతీయత్వాన్ న విశీర్యతే। ఏవమ్ ఉత్తరత్రానుసన్ధేయమ్। ఛాన్దోగ్యే'పి— నాస్య జరయైతజ్ జీర్యతి న వధేనాస్య హన్యతే ఏతత్ సత్యం బ్రహ్మ-పురమ్ అస్మిన్ కామాః సమాహితాః, ఇతి సర్వ-విసజాతీయత్వం బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్య తస్మిన్ సత్య-కామత్వాదయో విధీయన్తే॥౩౯॥

నన్వ్ ఏవమ్ అపి— తద్ య ఇహాత్మానమ్ అనువిద్య వ్రజన్త్య్ ఏతాంశ్ చ సత్యాన్ కామాంస్ తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామ-చారో భవతి స యది పితృ-లోక-కామో భవతి, ఇత్య్ ఆదినా సత్య-కామాది-గుణ-విశిష్ట-వేదనస్య సాంసారిక-ఫల-సమ్బన్ధ-శ్రవణాన్ ముముక్షోర్ బ్రహ్మ-ప్రేప్సోర్ న సగుణం బ్రహ్మోపాస్యమ్। పర-విద్యా-ఫలం చ, పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే, ఇతీదమ్ ఏవ। అతః సత్య-కామత్వాదయో బ్రహ్మ ప్రేప్సోర్ నోపసంహార్యాః, ఇతి। అత ఉత్తరం పఠతి—

౩౯౪ ఉపస్థితే'తస్ తద్-వచనాత్॥౩।౩।౪౦॥

ఉపస్థితిః— ఉపస్థానమ్, బ్రహ్మోపసమ్పన్నే సర్వ-బన్ధ-వినిముక్తే స్వేన రూపేణాభినిష్పన్నే ప్రత్యగాత్మన్య్ అత ఏవ— ఉపసమ్పత్తేర్ ఏవ హేతోః సర్వేషు లోకేషు కామ-చార ఉచ్యతే, పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్ రమమాణః స్త్రీభిర్ వా యానైర్ వా జ్ఞాతిభిర్ వా నోపజనం స్మరన్ ఇదం శరీరం స స్వరాడ్ భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామ-చారో భవతి, ఇతి। తద్ ఏతచ్ చతుర్థే నిపుణతరమ్ ఉపపాదయిష్యతే। అతః సర్వేషు లోకేషు కామ-చారస్య ముక్తోపభోగ్య-ఫలత్వాత్ ముముక్షోః సత్య-కామత్వాదయో గుణా ఉపసంహార్యాః॥౪౦॥ ఇతి కామాద్య-అధికరణమ్॥౧౬॥

అథ తన్-నిర్ధారణానియమాధికరణమ్॥౧౭॥

౩౯౫ తన్-నిర్ధారణానియమస్ తద్-దృష్టేః పృథగ్ ఘ్య్ అప్రతిబన్ధః ఫలమ్॥౩।౩।౪౧॥

ఓమ్ ఇత్య్ ఏతద్ అక్షరమ్ ఉద్గీథమ్ ఉపాసీత, ఇత్య్ ఆదీని కర్మాఙ్గాశ్రయాణ్య్ ఉపాసనాని కర్మాఙ్గ-భూతోద్గీథాది-ముఖేన జుహ్వాది-ముఖేన పర్ణతాదివత్ కర్మాఙ్గత్వేన నిరూఢానుష్ఠానానీత్య్ ఉద్గీథాద్య్-ఉపాసన-సమ్బన్ధినో, యద్ ఏవ విద్యయా కరోతి

శ్రద్ధయోపనిషదా తద్ ఏవ వీర్యవత్తరం భవతి, ఇతి వర్తమాన-నిర్దేశస్య పర్ణతాది-సమ్బన్ధ్య-అపాప-శ్లోక-శ్రవణవత్ పృథక్-ఫలత్వ-కల్పనాయోగాత్ క్రతుషు నియమేనోపసంహార్యాణీతి ॥

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— తన్-నిర్ధారణానియమ ఇతి । నిర్ధారణం— నిశ్చయేన మనసో'వస్థాపనమ్, ధ్యానమ్ ఇత్య్ అర్థః; తన్-నిర్ధారణానియమః— కర్మసూద్గీథాద్య్-ఉపాసనానామ్ అనియమః । కుతః । తద్-దృష్టేః— ఉపలభ్యతే హ్య్ ఉపాసనానుష్ఠానానియమః, తేనోభౌ కురుతో యశ్ చైతద్ ఏవం వేద యశ్ చ న వేద, ఇత్య్ అవిదుషో'ప్య్ అనుష్ఠాన-వచనాత్ । న చాఙ్గత్వే సత్య్ ఉపాసనస్యానుష్ఠానానియమ ఉపపద్యతే । ఏవమ్ ఉపాసనస్యానఙ్గత్వే నిశ్చితే సత్య్ ఉపాసన-విధేః ఫలాకాఙ్క్షాయాం రాత్రిసత్ర-న్యాయేన వీర్యవత్తరత్వం కర్మ-ఫలాత్ పృథగ్-భూతమ్ ఏవ ఫలమ్ ఇత్య్ అవగమ్యతే । కిమ్ ఇదం వీర్యవత్తరత్వమ్ । కర్మ-ఫలస్యైవాప్రతిబన్ధః । ప్రతిబధ్యతే హి కర్మ-ఫలం ప్రబల-కర్మాన్తర-ఫలేన తావన్తం కాలమ్; తద్-అభావో'ప్రతిబన్ధః । స హ్య్ అప్రతిబన్ధః కర్మ-ఫలాత్ స్వర్గాది-లక్షణాత్ పృథగ్-భూతమ్ ఏవ ఫలమ్ । తద్ ఇదమ్ ఉచ్యతే— పృథగ్ ఘ్య్ అప్రతిబన్ధః ఫలమ్ ఇతి । అతః కర్మాఙ్గాశ్రయాణామ్ అపి పృథక్-ఫలత్వాద్ గోదోహనాదివత్ కర్మసూద్గీథాద్య్ ఉపాసనానామ్ అనియమేనోపసంహారః ॥४౧॥ ఇతి తన్-నిర్ధారణానియమాధికరణమ్ ॥౧౭॥

అథ ప్రదానాధికరణమ్ ॥౧౮॥

३౯౬ ప్రదానవద్ ఏవ తద్ ఉక్తమ్ ॥3।3।४౨॥

దహర-విద్యాయాం— తద్ య ఇహాత్మానమ్ అనువిద్య వ్రజన్త్య్ ఏతాంశ్ చ సత్యాన్ కామాన్ ఇతి దహరాకాశస్య పరమాత్మన ఉపాసనమ్ ఉక్త్వా, ఏతాంశ్ చ సత్యాన్ కామాన్ ఇతి గుణానామ్ అపి పృథగ్ ఉపాసనం విహితమ్ । తత్ర సంశయః— గుణ-చిన్తనే'పి తత్-తద్-గుణ-విశిష్టతయా దహరస్యాత్మనశ్ చిన్తనమ్ ఆవర్తనీయమ్, ఉత నేతి । దహరాకాశస్యైవాపహత-పాప్మత్వాదీనాం గుణిత్వాత్ తస్య చ సకృద్ ఏవానుసన్ధాతుం శక్యత్వాద్ గుణార్థం తచ్-చిన్తనం నావర్తనీయమ్ ।

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— ప్రదానవద్ ఏవేతి । ప్రదానవద్ ఆవర్తనీయమ్ ఏవేత్య్ అర్థః । యద్య్ అపి దహరాకాశ ఏక ఏవాపహత-పాప్మత్వాది-గుణానాం గుణీ; స చ ప్రథమం చిన్తితః; తథాపి స్వరూప-మాత్రాద్ గుణ-విశిష్టాకారస్య భిన్నత్వాత్, అపహత-పాప్మా విజరః, ఇత్య్ ఆదినా గుణ-విశిష్టతయా చోపాస్యత్వేన విహితత్వాత్ పూర్వం స్వరూపేణానుసంహితస్యాపహత-పాప్మత్వాది-విశిష్టతయానుసన్ధానార్థమ్ ఆవృత్తిః కర్తవ్యా । యథా— ఇన్ద్రాయ రాజ్ఞే పురోడాశమ్ ఏకాదశక-పాలం నిర్వపేత్, ఇన్ద్రాయాధిరాజాయ, ఇన్ద్రాయ స్వరాజ్ఞే, ఇతీన్ద్రస్యైవ రాజత్వాది-గుణ-విశిష్టత్వే'పి తత్-తద్-గుణ-సమ్బన్ధ్య-ఆకారస్య భిన్నత్వాత్ ప్రదానావృత్తిః క్రియతే । తద్ ఉక్తం సాఙ్కర్షణే, నానా వా దేవతా పృథక్త్వాత్, ఇతి ॥४౨॥ ఇతి ప్రదానాధికరణమ్ ॥౧౮॥

అథ లిఙ్గ-భూయస్త్వాధికరణమ్ ॥౧౯॥

౩౯౭ లిఙ్గ-భూయస్త్వాత్ తద్ ధి బలీయస్ తద్ అపి ॥౩।౩।౪౩॥

తైత్తిరీయా దహర-విద్యానన్తరమ్ అధీయతే— సహస్ర-శీర్షం దేవం విశ్వాక్షం విశ్వ-శమ్భువమ్। విశ్వం నారాయణం దేవమ్ అక్షరం పరమం ప్రభుమ్ ఇత్య్ ఆరభ్య, సో'క్షరః పరమః స్వరాట్, ఇత్య్ అన్తమ్। తత్ర సంశయః— కిం పూర్వ-ప్రకృత-విద్యయైక-విద్యాత్వేన తద్-ఉపాస్య-విశేష-నిర్ధారణమ్ అనేన క్రియతే, ఉత సర్వ-వేదాన్తోదిత-పర-విద్యోపాస్య-విశేష-నిర్ధారణమ్ ఇతి। కిం యుక్తమ్। దహర-విద్యోపాస్య-విశేష-నిర్ధారణమ్ ఇతి। కుతః। ప్రకరణాత్। పూర్వస్మిన్న్ అనువాకే దహర-విద్యా హి ప్రకృతా— దహరం విపాప్మం పర-వేశ్మ-భూతం యత్ పుణ్డరీకం పుర-మధ్య-సంస్థమ్। తత్రాపి దహరం గగనం విశోకస్ తస్మిన్ యద్ అన్తస్ తద్ ఉపాసితవ్యమ్ ఇతి। అస్మింశ్ చానువాకే— పద్మ-కోశ-ప్రతీకాశం హృదయం చాప్య్ అధో-ముఖమ్ ఇత్య్ ఆదినా హృదయ-పుణ్డరీకాభిధానమ్ అస్య నారాయణానువాకస్య దహర-విద్యోపాస్య-నిర్ధారణార్థత్వమ్ ఉపోద్బలయతీతి।

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— లిఙ్గ-భూయస్త్వాద్ ఇతి। అస్య నిఖిల-పర-విద్యోపాస్య-విశేష-నిర్ధారణార్థత్వే భూయాంసి లిఙ్గాని దృశ్యన్తే; తథా హి— పర-విద్యాస్వ్ అక్షర-శివ-శమ్భు-పరబ్రహ్మ-పరజ్యోతిః-పరతత్త్వ-పరమాత్మాది-శబ్ద-నిర్దిష్టమ్ ఉపాస్యం వస్త్వ్ ఇహ తైర్ ఏవ శబ్దైర్ అనూద్య తస్య నారాయణత్వం విధీయతే। భూయసీషు విద్యాసు శ్రుతాన్ అనూద్య నారాయణత్వ-విధాన-భూయస్త్వం నారాయణ ఏవ సర్వ-విద్యాసూపాస్యమ్ అస్థూలత్వాది-విశేషితానన్దాది-గుణకం పరం బ్రహ్మేతి విశేష-నిర్ణయే భూయో బహుతరం లిఙ్గం భవతి। అత్ర లిఙ్గ-శబ్దః చిహ్న-పర్యాయః। చిహ్న-భూతం వాక్యం బహుతరమ్ అస్తీత్య్ అర్థః। తద్ ధి ప్రకరణాద్ బలీయః। తద్ అప్య్ ఉక్తం ప్రథమ-కాణ్డే—శ్రుతి-లిఙ్గ-వాక్య-ప్రకరణ-స్థాన-సమాఖ్యానాం సమవాయే పర-దౌర్బల్యమ్ అర్థ-విప్రకర్షాత్, ఇతి। యత్ తూక్తం—పద్మ-కోశ-ప్రతీకాశమ్ ఇత్య్ ఆది వచనం దహర-శేషత్వమ్ అస్యోపోద్బలయతీతి; తన్ న, బలీయసా ప్రమాణేన సర్వ-విద్యోపాస్య-నిర్ధారణార్థత్వే'వధృతే సతి; దహర-విద్యాయామ్ అపి తస్యైవ నారాయణస్యోపాస్యత్వేన తద్-వచనోపపత్తేః। న చ— సహస్ర-శీర్షమ్ ఇత్య్ ఆది ద్వితీయా-నిర్దేశేన పూర్వానువాకోదితోపాసినా సమ్బన్ధః శఙ్కనీయః; తస్మిన్ యద్ అన్తస్ తద్ ఉపాసితవ్యమ్ ఇత్య్ ఉపాసి-గతేన కృత్-ప్రత్యయేనోపాస్యస్య కర్మణో'భిహితత్వాత్ తద్-ఉపాస్యే ద్వితీయానుపపత్తేః। విశ్వమ్ ఏవేదం పురుషః— తత్త్వం నారాయణః పరః, ఇత్య్ ఆది ప్రథమా-నిర్దేశాచ్ చ ప్రథమార్థే ద్వితీయా వేదితవ్యా। అన్తర్ బహిశ్ చ తత్ సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః, తస్యాః శిఖాయా మధ్యే పరమాత్మా వ్యవస్థితః, స బ్రహ్మ స శివః సేన్ద్రః సో' క్షరః పరమః స్వరాట్, ఇతి నిర్దేశైః సర్వస్మాత్ పరో నారాయణ ఏవ సర్వత్రోపాస్య ఇతి నిర్ణీయమానత్వాచ్ చ ప్రథమార్థే ద్వితీయేతి నిశ్చీయతే॥౪౩॥ ఇతి లిఙ్గ-భూయస్త్వాధికరణమ్॥౧౯॥

అథ పూర్వ-వికల్పాధికరణమ్ ॥౨౦॥

౩౯౮ పూర్వ-వికల్పః ప్రకరణాత్ స్యాత్ క్రియా మానసవత్ ॥౩।౩।౪౪॥

వాజసనేయకే అగ్నిరహస్యే మనశ్ చితాదయో'గ్నయః శ్రూయన్తే— మనశ్-చితో వాక్-చితః ప్రాణ-చితః చక్షుశ్-చితః శ్రోత్ర-చితః కర్మ-చితో'గ్ని-చితః, ఇతి। తత్ర సంశయః— కిమ్ ఏతే మనశ్-చితాదయః సామ్పాదికత్వేన విద్యా-రూపా అగ్నయః క్రియా-మయ-క్రత్వ్-అనుప్రవేశేన క్రియా-రూపాః, ఆహోస్విద్ విద్యా-మయ-క్రత్వ్-అనుప్రవేశేన విద్యా-రూపా ఏవేతి విశయే, క్రియా-రూపత్వం తావద్ ఆహ— పూర్వ-వికల్ప ఇత్య్ ఆదినా। చిత్యాగ్నిత్వేన సమ్పాదితానామ్ ఏషాం మనశ్-చితాదీనాం క్రత్వ్-అనుప్రవేశ-సాకాఙ్క్షాణాం స్వ-దేశే క్రతు-విధ్య్-అభావాత్ పూర్వత్ర, అసద్ వా ఇదమ్ అగ్ర ఆసీత్, ఇత్య్ ఆదినేష్టక-చితస్యాగ్నేః ప్రకృతత్వాత్ తస్య చ క్రియామయ-క్రత్వ్-అవ్యభిచారిత్వేన తత్ర క్రతు-సన్నిధానాత్ తత్-ప్రకరణ-గృహీతా మనశ్-చితాదయస్ తేనేష్టక-చితేనాగ్నినా వికల్ప్యమానాః క్రియా-రూపా ఏవ స్యుః। విద్యా-రూపాణామ్ అపి క్రియా-మయ-క్రత్వ్-అనుప్రవేశేన క్రియా-రూపత్వం మానస-గ్రహవద్ ఉపపద్యతే। యథా ద్వాదశాహే'వివాక్యే దశమే'హని మానస-గ్రహస్య మనో-నిష్పాద్య-గ్రహణాసాదన-స్తోత్ర-శస్త్ర-ప్రత్యాహరణ-భక్షణత్వేన విద్యా-రూపస్యాపి క్రియా-మయ-క్రత్వ్-అఙ్గతయా క్రియా-రూపత్వమ్। తథేహాపి ॥౪౪॥

౩౯౯ అతిదేశాచ్ చ ॥౩।౩।౪౫॥

ఇతశ్ చేష్టక-చితేనాగ్నినా మనశ్-చితాదీనాం వికల్పః క్రియా-రూపత్వం చావగమ్యతే। తేషామ్ ఏకైక ఏవ తావాన్ యావాన్ అసౌ పూర్వః, ఇతి పూర్వస్యేష్టక-చితస్యాగ్నేర్ వీర్యం మనశ్-చితాదిష్వ్ అతిదిశ్యతే; తేన తుల్య-కార్యత్వాద్ వికల్పః। తతశ్ చేష్టక-చితవత్ తత్-క్రతు-నిర్వర్తనేన తద్-అఙ్గ-భూతా మనశ్-చితాదయః (క్రియా-మయ-క్రత్వ్-అనుప్రవేశేన) క్రియా-రూపా ఏవేతి ॥౪౫॥

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే—

౪౦౦ విద్యైవ తు నిర్ధారణాద్ దర్శనాచ్ చ ॥౩।౩।౪౬॥

తు-శబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి; యద్ ఉక్తం మనశ్-చితాదయః క్రియా-మయ-క్రత్వ్-అనుప్రవేశేన క్రియా-రూపా ఏవేతి; నైతద్ అస్తి; విద్యా-రూపా ఏవైతే— విద్యా-రూప-క్రత్వ్-అన్వయిన ఇత్య్ అర్థః। కుతః। నిర్ధారణాద్ దర్శనాచ్ చ। నిర్ధారణం తావత్— తే హైతే విద్యా-చిత ఏవ విద్యయా హైవైత ఏవం-విదశ్ చితా భవన్తి, ఇతి। వాజ్-మనశ్-చక్షుర్-ఆది-వ్యాపారాణామ్ ఇష్టకాది-వచ్ చయనానుపపత్తేర్ మనసా సపాదితాగ్నిత్వేన విద్యా-రూపత్వే సిద్ధే'పి, విద్యా-చిత ఏవ, విద్యయా హైవైతే, ఇతి చావధారణం విద్యా-మయ-క్రత్వ్-అన్వయేన

విద్యా-రూపత్వ-జ్ఞాపనార్థమ్ ఇతి నిశ్చీయతే। దృశ్యతే చాత్రైవైషాం శేషీ విద్యా-రూపః క్రతుః, తే మనసైవాధీయన్త మనసైవాచీయన్త మనసైషు గ్రహా అగృహ్యన్త మనసా స్తువన్త మనసాశంసన్ యత్ కిం చ యజ్ఞే కర్మ క్రియతే, యత్ కిం చ యజ్ఞీయం కర్మ మనసైవ తేషు మనో-మయేషు మనశ్-చిత్సు మనో-మయమ్ అక్రియత, ఇతి। ఇష్టక-చితేష్వ్ అగ్నిషు యత్ క్రియా-మయం యజ్ఞీయం కర్మ క్రియతే, తన్ మనో-నిర్వర్త్యేషు మనశ్-చితాద్య్-అగ్నిషు మనో-మయమ్ ఏవాక్రియతేతి వచనాత్ క్రతుర్ అపి విద్యా-మయో'త్ర ప్రతీయతే॥౪౬॥

నన్వ్ అత్ర విధి-పదాశ్రవణాత్ ఫల-సమ్బన్ధాప్రతీతేశ్ చేష్టక-చితాగ్న్య్-ఉపస్థాపిత-క్రియా-మయ-క్రతు-ప్రకరణాద్ విద్యా-మయ-క్రత్వ్-అన్వయేన విద్యా-రూపత్వైషాం బాధ్యేత; నేత్య్ ఆహ—

౪౦౧ శ్రుత్య్-ఆది-బలీయస్త్వాచ్ చ న బాధః॥౩।౩।౪౭॥

శ్రుతి-లిఙ్గ-వాక్యానాం ప్రకరణాద్ బలీయస్త్వేన శ్రుత్య్-ఆద్య్-అవగతః క్రతుర్ ఏషాం తద్-అన్వయశ్ చ దుర్బలేన ప్రకరణేన బాధితుం న శక్యతే। శ్రుతిస్ తావత్— తే హైతే విద్యా-చిత ఏవేతి। తాం వివృణోతి— విద్యయా హైవైత ఏవం-విదశ్ చితా భవన్తీతి। విద్యయా విద్యా-మయేన క్రతునా సమ్బద్ధా మనశ్-చితాదయశ్ చితా భవన్తీత్య్ అర్థః। తాన్ హైతాన్ ఏవం-విదే సర్వదా సర్వాణి భూతాని చిన్వన్త్య్ అపి స్వపతే, ఇతి లిఙ్గమ్। వాక్యం చ— ఏవం-విదే చిన్వన్తి, ఇతి। సమభివ్యాహారో వాక్యమ్। ఏవం-విదే విద్యా-మయ-క్రతు-మతే సర్వదా సర్వాణి భూతాని చిన్వన్తీత్య్ అర్థః। సర్వ-భూత-కర్తృకం సర్వ-కాల-వ్యాపి చయనం మనసా సమ్పాదితం పరిమిత-కర్తృ-కాల-క్రియా-భయేష్టక-చితాగ్న్య-ద్వారేణ క్రత్వ్-అనుప్రవేశ-సమ్భవమ్ అలభమానం విద్యా-మయ-క్రత్వ్-అనుప్రవేశే లిఙ్గం భవతి॥౪౭॥

యచ్ చేద్ అముక్తం— విధి-ప్రత్యయాశ్రవణాత్ ఫల-సమ్బన్ధాప్రతీతేశ్ చ క్రియా-మయాత్ క్రతోర్ అన్యో'త్ర విద్యా-మయః క్రతుర్ న సమ్భవతీతి, తత్రాహ—

౪౦౨ అనుబన్ధాదిభ్యః ప్రజ్ఞాన్తర-పృథక్త్వవద్ దృష్టశ్ చ తద్ ఉక్తమ్॥౩।౩।౪౮॥

ఇష్టక-చితాన్వయినః క్రియా-మయాత్ క్రతోర్ విద్యా-మయో'యం క్రతుః పృథక్త్వేన అనుబన్ధాదిభ్యః పృథక్త్వ-హేతుభ్యో'వగమ్యతే। అనుబన్ధా యజ్ఞానుబన్ధినో గ్రహ-స్తోత్ర-శస్త్రాదయః, మనసైషు గ్రహా అగృహ్యన్త మనసా స్తువన్త మనసాశంసన్, ఇత్య్ ఆదినా ప్రతిపాదితాః। ఆది-శబ్దేన శ్రుత్య్-ఆదయః పూర్వోక్తా గృహ్యన్తే। శ్రుత్య్-ఆదిభిః సానుబన్ధైర్ విద్యా-మయ-క్రతుః పృథగ్ అవగమ్యత ఇత్య్ అర్థః। ప్రజ్ఞాన్తర-పృక్త్వవత్— యథా ప్రజ్ఞాన్తరం దహర-విద్యాది క్రియా-మయాత్ క్రతోః పృథగ్-భూతం శ్రుత్య్-ఆదిభిర్ అవగమ్యతే, ఏవమ్ అయమ్ అపి। ఏవం చానుబన్ధాదిభిః పృథగ్-భూతే విద్యా-మయే యజ్ఞే'వగతే సతి విధిః పరికల్ప్యతే। దృష్టశ్ చానువాద-సరూపేషు కల్ప్యమానో విధిః। తద్ ఉక్తం— వచనాని త్వ్ అపూర్వత్వాత్ ఇతి। ఫలం చ— తేషామ్ ఏకైక ఏవ తావాన్ యావాన్ అసౌ పూర్వః, ఇత్య్

అతిదేశాత్ స్వ-క్రతు-ద్వారేణేష్టక-చితస్యాగ్నేర్ యత్ ఫలమ్, తద్ ఏవ మనశ్-చితాదీనామ్ అపి స్వ-క్రతు-ద్వారేణ ఫలమ్ ఇత్య్ అవగమ్యతే॥౪౮॥

యత్ పునర్ అతిదేశేన తుల్య-కార్యత్వావగమాత్ క్రియా-మయ-క్రత్వ్-అనుప్రవేశోఽవగమ్యత ఇత్య్ ఉక్తమ్, తత్రాహ—

౪౦౩ న సామాన్యాద్ అప్య్ ఉపలబ్ధేర్ మృత్యువన్ న హి లోకాపత్తిః॥౩।౩।౪౯॥

నావశ్యమ్ అతిదేశాద్ అవాన్తర-వ్యాపారస్యాపి తుల్యతయా భవితవ్యమ్, యేన క్రియా-మయ-క్రత్వ్-అనుప్రవేశ ఏషాం స్యాత్, యస్మాత్ కస్మాచ్చిత్ సామాన్య-మాత్రాద్ అతిదేశోపలబ్ధేః। ఉపలభ్యతే హి— స ఏష ఏవ మృత్యుర్ య ఏష ఏతస్మిన్ మణ్డలే పురుషః, ఇత్య్ ఆదిషు సంహర్తృత్వాది-సామాన్య-మాత్రాద్ అతిదేశః। న హి తత్ర మణ్డల-పురుషస్య మృత్యువత్ తల్-లోకాపత్తిః— తద్-దేశ-ప్రాప్తిర్ అపి భవతి। ఏవమ్ ఇహాపి మనశ్-చితాదీనామ్ ఇష్టక-చితాగ్నివద్ భావాతిదేశ-మాత్రేణేష్టక-చితాగ్ని-దేశ-రూప-క్రియా-మయ-క్రత్వ్-అనుప్రవేశేనాపి న భవితవ్యమ్। అత ఇష్టక-చితాగ్నేర్ స్వ-క్రతు-ద్వారేణ యత్ ఫలమ్, తద్ ఏవ మనశ్-చితాదీనామ్ అపి విద్యా-మయ-క్రతు-ద్వారేణ ఫలమ్ ఇత్య్ అతిదేశాద్ అవగమ్యతే॥౪౯॥

౪౦౪ పరేణ చ శబ్దస్య తాద్విధ్యం భూయస్త్వాత్ త్వ్ అనుబన్ధః॥౩।౩।౫౦॥

పరేణ చ బ్రాహ్మణేనాస్యాపి మనశ్-చితాద్య్-అభిధాయినః శబ్దస్య తాద్విధ్యం— తద్-విధత్వమ్, విద్యా-మయ-ప్రతిపాదిత్వమ్ అవగమ్యతే। పరేణ హి బ్రాహ్మణేన— అయం వావ లోక ఏషోఽగ్ని-చితస్ తస్యాప ఏవ పరిశ్రితాః, ఇత్య్ ఆదినా, స యో హైతద్ ఏవం వేద లోకం పృణానామ్ ఏనం భూతమ్ ఏతత్ సర్వమ్ అభిసమ్పద్యతే, ఇతి పృథక్-ఫలా విద్యైవ విధీయతే, తథా వైశ్వానర-విద్యాదౌ చ విద్యైవ విధీయతే। అతోఽగ్నిరహస్యస్య క్రియైక-విషయత్వం నాస్తి। ఏవం తర్హి విద్యా-మయా మనశ్-చితాదయో బృహదారణ్యకేఽనుబద్ధవ్యాః కిమ్ అర్థమ్ ఇహానుబధ్యన్తే। తత్రోచ్యతే— భూయస్త్వాత్ త్వ్ అనుబన్ధ ఇతి। మనశ్-చితాదిషు సమ్పాదనీయానామ్ అగ్న్యఙ్గానాం భూయస్త్వాత్ తత్-సన్నిధావ్ ఇహానుబన్ధః కృతః॥౫౦॥ ఇతి పూర్వ-వికల్పాధికరణమ్॥౨౦॥

అథ శరీరే భావాధికరణమ్॥౨౧॥

౪౦౫ ఏక ఆత్మనః శరీరే భావాత్॥౩।౩।౫౧॥

సర్వాసు పర-విద్యాసూపాస్యోపాసన-స్వరూపవద్ ఉపాసక-స్వరూపస్యాపి జ్ఞాతవ్యత్వమ్ ఉక్తం— త్రయాణామ్ ఏవ చైవమ్ ఉపన్యాసః ప్రశ్నశ్ చేతి। వక్ష్యతి చాస్య ప్రత్యగాత్మనః పరమాత్మాత్మకత్వేనానుసన్ధానమ్— ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేతి। కిమ్ అయం

ప్రత్యగాత్మా జ్ఞాతా కర్తా భోక్తేహాముత్ర సఞ్చార-క్షమో'నుసన్ధేయః, ఉత ప్రజాపతి-వాక్యోదితాపహత-పాప్మత్వాది-స్వరూపః। కిం యుక్తమ్। జ్ఞాతృత్వాద్య్-ఆకార-మాత్ర ఇత్య్ ఏకే మన్యన్తే। కుతః। అస్యోపాసకస్యాత్మనః శరీరే భావాత్। ఆత్మనః శరీరే వర్తమానస్య తాదృశమ్ ఏవ రూపమ్। తావతైవానుసన్ధానేన తత్-ఫల-సిద్ధ్య్-ఉపపత్తేశ్ చ। న హి కర్మస్వ్ అధికృతానాం స్వర్గాది-ఫలార్థినాం జ్ఞాతృత్వాద్య్-అతిరేకేణ ఫలానుభవ-దశాయాం యాదృశం రూపమ్, తాదృశం రూపం సాధనానుష్ఠాన-దశాయామ్ అనుసన్ధాతవ్యమ్। తావతైవ సాధనానుష్ఠాన-తత్-ఫలయోః సిద్ధేర్ అతిరిక్తానుసన్ధానే ప్రయోజనాభావాత్; తద్-అవిశేషాద్ ఇహాపి తథైవ। నను చాత్ర— యథాక్రతుర్ అస్మిన్ లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి, ఇతి విశేష-వచనాద్ అపహత-పాప్మత్వాద్య్-ఆకార ఏవానుసన్ధాతవ్య ఇత్య్ అవగమ్యతే। నైవమ్, తం యథాయథోపాసతే, ఇత్య్ ఉపాస్యవిషయత్వాత్ తస్య॥౫౧॥

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే—

౪౦౬ వ్యతిరేకస్ తద్-భావ-భావిత్వాన్ న తూపలబ్ధివత్॥౩।౩।౫౨॥

న త్వ్ ఏతద్ అస్తి— యజ్ జ్ఞాతృత్వాద్య్-ఆకార ఏవానుసన్ధేయ ఇతి। అస్యాత్మనః సంసార-దశాయా మోక్ష-దశాయాం యో వ్యతిరేకః, సో'పహత-పాప్మత్వాదికో'నుసన్ధేయః; అస్య మోక్ష-దశాయాం యాదృశం రూపం, తాదృగ్-రూప ఏవోపాసన-వేలాయామ్ ఆత్మానుసన్ధేయ ఇత్య్ అర్థః। కుతః। తద్-భావ-భావిత్వాత్ తద్-రూపాపత్తేః; యథాక్రతుర్ అస్మిన్ లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి, తం యథాయథోపాసతే తథైవ భవతి, ఇతి యథోపాసనమ్ ఏవ హి ప్రాప్తిః శ్రూయతే। న చ పర-స్వరూప-మాత్ర-విషయమ్ ఏవేదమ్ ఇతి వక్తుం శక్యతే, ప్రత్యగాత్మనో'ప్య్ ఉపాస్య-భూత-పరబ్రహ్మ-శరీరతయోపాస్య-కోటి-నిక్షిప్తత్వాత్। అతః ప్రజాపతి-వాక్యోదితాపహత-పాప్మత్వాది-గుణక-ప్రత్యగాత్మ-శరీర-పరమాత్మోపాసనస్య తథారూపమ్ ఏవ ప్రాప్యమ్ ఇత్య్ ఉక్తం భవతి। అత ఏవ— ఏవం క్రతుర్ హాముం లోకం ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మి, ఇత్య్ ఉచ్యతే। తస్మాత్ ప్రత్యగాత్మా ప్రాప్యాకార ఏవానుసన్ధేయః। ఉపలబ్ధివద్ బ్రహ్మోపలబ్ధివద్ యథా బ్రహ్మోపలబ్ధిర్ విహితా యథావస్థిత-బ్రహ్మ-స్వరూప-విషయా, తథాత్మోపలబ్ధిర్ అపి యథావస్థితాత్మ-స్వరూప-విషయేత్య్ అర్థః। కర్మస్వ్ ఆత్మ-స్వరూపానుసన్ధానం కర్మాఙ్గమ్; యజేత స్వర్గ-కామ ఇతి కర్మానుష్ఠానమ్ ఏవ హి ఫలాయ చోద్యతే। దేహాతిరిక్త-జ్ఞాతృత్వాద్య్-ఆకారాత్మావగతిః కాలాన్తర-భావి-ఫల-సాధన-కర్మాధికారార్థేతి తావన్-మాత్రమ్ ఏవ తత్రాపేక్షితమ్ ఇతి న కిఞ్చిద్ అపహీనమ్॥౫౨॥ ఇతి శరీరే భావాధికరణమ్॥౨౧॥

అథ అఙ్గావబద్ధాధికరణమ్॥౨౨॥

౪౦౭ అఙ్గావబద్ధాస్ తు న శాఖాసు హి ప్రతివేదమ్॥౩।౩।౫౩॥

ఓమ్ ఇత్య్ ఏతద్ అక్షరమ్ ఉద్గీథమ్ ఉపాసీత, లోకేషు పఞ్చ-విధం సామోపాసీత, ఉక్థమ్ ఉక్థమ్ ఇతి వై ప్రజా వదన్తి తద్ ఇదమ్ ఏవోక్థమ్ ఇయమ్ ఏవ పృథివీ, అయం వా వ లోక ఏషో'గ్ని-చితః, ఇత్య్ ఏవమ్ ఆద్యాః క్రత్వ్-అఙ్గాశ్రయా ఉపాసనా భవన్తి। తాః కిం యాసు శాఖాసు శ్రూయన్తే, తాస్వ్ ఏవ నియతాః, ఉత సర్వాసు శాఖాసూద్గీథాదిషు సమ్బధ్యన్త ఇతి విచారః। సర్వ-వేదాన్త-ప్రత్యయత్వే స్థితే'పి ప్రతివేదం స్వర-భేదాద్ ఉద్గీథాదయో భిద్యన్త ఇతి తత్ర తత్ర వ్యవతిష్ఠేరన్న్ ఇతి యుక్తా శఙ్కా। కిం యుక్తమ్। వ్యవతిష్ఠేరన్న్ ఇతి। కుతః। ఉద్గీథమ్ ఉపాసీతేతి సామాన్యేనోద్గీథ-సమ్బన్ధితయా శ్రుతాయాస్ తస్యామ్ ఏవ శాఖాయాం స్వర-విశష-యుక్తస్యోద్గీథ-విశేషస్య సన్నిధానాత్ తస్మిన్న్ ఏవ విశేషే పర్యవసానం యుక్తమ్ ఇతి, ఏవమ్ ఆద్యాస్ తాస్వ్ ఏవ శాఖాసు వ్యవతిష్ఠేరన్న్ ఇతి॥

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— అఙ్గావబద్ధాస్ త్వ్ ఇతి। తు-శబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి। న హ్య్ ఉద్గీథాద్య్-అఙ్గావబద్ధా ఉపాసనాస్ తాస్వ్ ఏవ శాఖాసు వ్యవతిష్ఠేరన్; అపి తు ప్రతివేదం సమ్బధ్యేరన్; సర్వాసు శాఖాస్వ్ ఇత్య్ అర్థః। హి-శబ్దో హేతౌ। యస్మాచ్ ఛ్రుత్యైవోద్గీథాద్య్-అఙ్గ-మాత్రావబద్ధాః, తస్మాద్ యత్రోద్గీథాదయః, తత్ర సర్వత్ర సమ్బధ్యేరన్। యద్య్ అపి స్వర-భేదేనోద్గీథ-వ్యక్తయో భిద్యన్తే; తథాపి సామాన్యేనోద్గీథ-శ్రుత్యా సర్వా వ్యక్తయః సన్నిహితా ఇతి న క్వచిద్ వ్యవస్థాయాం ప్రమాణమ్ అస్తి। సర్వ-శాఖా-ప్రత్యయ-న్యాయేన చ సర్వాసు శాఖాసు క్రతుర్ ఏకః। అతః సర్వాసు శాఖాస్వ్ ఏకస్య క్రతోః సన్నిధానాత్ క్రత్వ్-అఙ్గ-భూతోద్గీథాదయో'పి సన్నిహితా ఇతి। నైకస్య సన్నిధి-విశేషో'స్తీతి న వ్యవస్థా॥౫౩॥

౪౦౮ మన్త్రాదివద్ వావిరోధః॥౩।౩।౫౪॥

వా-శబ్దశ్ చార్థే। ఆది-శబ్దేన జాతి-గుణ-సఙ్ఖ్యా-సాదృశ్య-క్రమ-ద్రవ్య-కర్మాణి గృహ్యన్తే। యథా మన్త్రాదీనామ్ ఏకైక-శాఖా-స్వామ్నాతానామ్ అపి శేషిణః క్రతోః సర్వ-శాఖాస్వ్ ఏకత్వేన యథాయథం శ్రుత్య్-ఆదిభిః సర్వాసు శాఖాసు వినియోగో న విరుధ్యతే; తద్వద్ ఇహాప్య్ అవిరోధః॥౫౪॥ ఇత్య్ అఙ్గావబద్ధాధికరణమ్॥౨౨॥

అథ భూమ-జ్యాయస్త్వాధికరణమ్॥౨౩॥

౪౦౯ భూమ్నః క్రతువజ్ జ్యాయస్త్వం తథా హి దర్శయతి॥౩।౩।౫౫।

ప్రాచీన-శాల ఔపమన్యవః, ఇత్య్ ఆరభ్య వైశ్వానర-విద్యా ఆమ్నాతా। తత్ర వైశ్వానరః పరమాత్మా త్రైలోక్య-శరీర ఉపాస్యః శ్రుతః స్వర్-లోకాదిత్య-వాయ్వ్-ఆకాశాప్-పృథివ్య్-అవయవః। తత్ర చ ద్యౌర్ మూర్ధా, ఆదిత్యశ్ చక్షుః, వాయుః ప్రాణః, ఆకాశః సన్దేహో మధ్య-కాయ ఇత్య్ అర్థః, ఆపో వస్తిః, పృథివీ పాదావ్ ఇత్య్ అవయవ-విశేషాః। తత్ర సంశయః— కిమ్ అస్య త్రైలోక్య-శరీరస్య వ్యస్తస్యోపాసనం కర్తవ్యమ్, ఉత వ్యస్తస్య సమస్తస్య చ, అథ సమస్తస్యైవేతి। కిం యుక్తమ్। వ్యస్తస్యేతి। కుతః। ఉపక్రమే వ్యస్తోపాసనోపదేశాత్। తథా హ్య్

ఉపదిశ్యతే— ఔపమన్యవాదయః కిలోద్ధాలక-షష్ఠాః కేకయమ్ అశ్వపతిమ్ ఉపసద్య, ఆత్మానమ్ ఏవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి తమ్ ఏవ నో బ్రూహి, ఇతి పప్రచ్ఛుః। స చ తేభ్యః ప్రత్యేకం స్వోపాస్యాన్ ద్యు-ప్రభృతీన్ ఉక్తవద్భ్యో మూర్ధాదిషు వ్యస్తేషూపాసనం తత్ర తత్ర ఫలం చోక్తవాన్— అత్త్య్ అన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్య్ అస్య బ్రహ్మ-వర్చసం కులే య ఏతమ్ ఏవమ్ ఆత్మానం వైశ్వానరమ్ ఉపాస్తే మూర్ధా త్వ్ ఏష ఆత్మన ఇతి ఏష వై సుతేజా ఆత్మా వైశ్వానరః, ఇత్య్ ఆదినా తేషు తేషూపాసనేషూపాస్యస్య వైశ్వానరత్వం చాహ। అతో వ్యస్తస్యోపాసనం కర్తవ్యమ్। పరత్ర— యస్ త్వ్ ఏతమ్ ఏవం ప్రాదేశ-మాత్రమ్ అభివిమానమ్ ఆత్మానం వైశ్వానరమ్ ఉపాస్తే, ఇతి ద్యు-ప్రభృతి-ప్రదేశావచ్ఛిన్న-మాత్రే వైశ్వానరే ఉక్తస్య మూర్ధాద్య్-ఉపాసనస్య సమాసేనోపసంహార ఇత్య్ అవగన్తవ్యమ్॥

అపర ఆహ— ఏవమ్ ఏవ సమస్తస్యాప్య్ ఉపాసనం కార్యమ్ ఇతి, పృథక్-ఫల-నిర్దేశాత్, యస్ త్వ్ ఏతమ్ ఏవం ప్రాదేశ-మాత్రమ్ అభివిమానమ్ ఆత్మానం వైశ్వానరమ్ ఉపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వ్ ఆత్మస్వ్ అన్నమ్ అత్తి, ఇతి। న చైతావతా వాక్య-భేదః। యథా భూమ-విద్యోపక్రమే నామాద్య్-ఉపాసనం తత్-తత్-ఫలం చాభిధాయ ఏష తు వా అతివదతి యః సత్యేనాతివదతి, ఇత్య్ ఆదినా భూమ-విద్యామ్ ఉపదిశ్య, స స్వరాడ్ భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామ-చారో భవతి, ఇతి తత్-ఫలం చ వ్యపదిశతి। తత్ర భూమ-విద్యా-పరత్వే'పి వాక్యస్య నామాద్య్-అవాన్తరోపాసనం తత్-తత్-ఫలం చాఙ్గీక్రియతే, తథా ఇహాపీతి॥

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే-భూమ్నో జ్యాయస్త్వమ్ ఇతి। భూమ్నః— విపులస్య, సమస్తస్యైవ, జ్యాయస్త్వం ప్రామాణికత్వమ్ ఇత్య్ అర్థః; ఏక-వాక్యత్వావగతేః। తథా హి— ప్రాచీన-శాల ఔపమన్యవః, ఇత్య్ ఉపక్రమ్య, ఉద్దాలకో హ వై భగవన్తో'యమ్ ఆరుణిః సమ్ప్రతీమమ్ ఆత్మానం వైశ్వానరమ్ అధ్యేతి తం హన్తాభ్యాగచ్ఛామ, ఇతి వైశ్వానరాత్మ-బుభుత్సయౌపమన్యవాదయః పఞ్చ మహర్షయః తమ్ ఉద్దాలకమ్ ఉపేత్య తత్ర వైశ్వానరాత్మ-వేదనమ్ అలభమానాస్ తేన చ సహాశ్వపతిం కేకయం వైశ్వానరాత్మ-వేదినమ్ ఉపసఙ్గమ్య, ఆత్మానమ్ ఏవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి తమ్ ఏవ నో బ్రూహి, ఇతి పృష్ట్వా తత్-సకాశాత్ పరమాత్మానం వైశ్వానరం స్వర్-లోకాది-పృథివ్య్-అన్త-శరీరమ్ ఉపాస్యమ్ అవగమ్య తత్-ఫలం చ సర్వ-లోక-సర్వ-భూత-సర్వాత్మాన్న-భూత-బ్రహ్మానుభవమ్ అవగతవన్త ఇత్య్ ఉపసంహారతో వాక్యస్యైకత్వమ్ అవగమ్యతే। ఏవమ్ ఏక-వాక్యత్వే'వగతే సత్య్ అవయవ-విశేషేషూపాస్తి-వచనం ఫల-నిర్దేశశ్ చ సమస్తోపాసనైకదేశానువాద-మాత్రమ్ ఇతి నిశ్చీయతే। క్రతువత్, యథా— వైశ్వానరం ద్వాదశ-కపాలం నిర్వపేత్ పుత్రే జాతే, ఇతి విహితస్యైవ క్రతోర్ ఏకదేశాః, యద్ అష్టా-కపాలో భవతి, ఇత్య్ ఆదిభిర్ అనూద్యన్తే, తథా సమస్తోపాసనమ్ ఏవ న్యాయ్యమ్, న వ్యస్తోపాసనమ్। తథా హి దర్శయతీయం శ్రుతిర్ వ్యస్తోపాసనే అనర్థం బ్రవతీ— మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్ యన్ మాం నాగమిష్యః, ఇతి, అన్ధో'భవిష్యో యన్ మాం నాగమిష్యః, ఇత్య్ ఆదికా। అత ఇదమ్ అప్య్

అపాస్తం, యన్ నామాద్య్-ఉపాసన-సామ్యమ్ ఉక్తమ్। తత్ర హి నామాద్య్-ఉపాసనేష్వ్ అనర్థో న శ్రుతః, నామాద్య్-ఉపాసనేభ్యో భూమోపాసనస్యాతిశయిత-ఫలత్వం శ్రుతమ్, ఏష తు వా అతివదతి యః సత్యేనాతివదతీతి। తత ఏవ తత్ర భూమ-విద్యా-పరత్వేऽపి వాక్యస్య నామాద్య్-ఉపాసనానాం సఫలానాం వివక్షితత్వమ్; అన్యథాతిశయిత-ఫలత్వ-నిమిత్తాతివాదేన భూమ-విద్యా-స్తుత్య్-అనుపపత్తేః। అతః సమస్తోపాసనమ్ ఏవ న్యాయ్యమ్॥౫౫॥ ఇతి భూమ-జ్యాయస్త్వాధికరణమ్॥౨౩॥

అథ శబ్దాది-భేదాధికరణమ్॥౨౪॥

౪౧౦ నానా శబ్దాది-భేదాత్॥౩।౩।౫౬॥

ఇహ బ్రహ్మ-విద్యాః సర్వా బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-రూప-మోక్షైక-ఫలాః సద్-విద్యా-భూమ-విద్యా-దహర-విద్యోపకోసల-విద్యా-శాణ్డిల్య-విద్యా-వైశ్వానర-విద్యానన్ద-మయ-విద్యాక్షర-విద్యాదికా ఏక-శాఖా-గతాః శాఖాన్తర-గతాశ్ చోదాహరణమ్; అన్యాః ప్రాణాద్య్-ఏక-విషయ-ఫలాశ్ చ। కిమ్ అత్ర విద్యైక్యమ్, ఉత విద్యా-భేద ఇతి సంశయ్యతే। అత్రైవాసాం పరస్పర-భేదే సమర్థితే సత్య్ ఏకస్యా దహర-విద్యాదికాయాః సర్వ-వేదాన్త-ప్రత్యయన్యాయః। కిం యుక్తమ్। విద్యైక్యమ్ ఇతి। కుతః। వేద్యస్య బ్రహ్మణ ఏకత్వాత్; వేద్యం హి విద్యాయా రూపమ్। అతో రూపైక్యాద్ విద్యైక్యమ్ ఇతి॥

ఏవం ప్రాప్తేऽభిధీయతే— నానా ఇతి। నానా-భూతా విద్యాః; కుతః। శబ్దాదిభేదాత్— ఆదిశబ్దేనాభ్యాస-సఙ్ఖ్యా-గుణ-ప్రక్రియా-నామధేయాని గృహ్యన్తే। శబ్దాన్తరాదిభిర్ అత్ర విధేయ-భేద-హేతవోऽనుబన్ధ-భేదా దృశ్యన్తే। యద్య్ అపి వేదోపాసీతేత్య్ ఆదయః శబ్దాః ప్రత్యయావృత్త్య్-అభిధాయినః ప్రత్యయాశ్ చ బ్రహ్మైక-విషయాః, తథాపి తత్-తత్-ప్రకరణోదిత-జగద్-ఏక-కారణత్వాపహత-పాప్మత్వాది-విశేషణ-విశిష్ట-బ్రహ్మ-విషయ-ప్రత్యయావృత్త్య్-అవబోధినః ప్రత్యయావృత్తి-రూపా విద్యా భిన్దన్తి। బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-రూప-ఫల-సమ్బన్ధ్య్-ఉపాసన-విశేషాభిధాయీని చ నిరాకాఙ్క్షాణి వాక్యాని ప్రతిప్రకరణం విలక్షణ-విద్యాభిధాయీనీతి నిశ్చీయతే। అస్మిన్న్ అర్థే— శబ్దాన్తరే కర్మ-భేదః, ఇత్య్ ఆదిభిః పూర్వ-కాణ్డోదితైః సూత్రైః సిద్ధేऽపి పునర్ ఇహ ప్రతిపాదనం వేదాన్త-వాక్యాన్య్ అవిధేయ-జ్ఞాన-పరాణీతి కుదృష్టి-నిరసనాయ। అతో విద్యా-భేద ఇతి స్థితమ్॥౫౬॥ ఇతి శబ్దాది-భేదాధికరణమ్॥౨౪॥

అథ వికల్పాధికరణమ్॥౨౫॥

౪౧౧ వికల్పోऽవిశిష్ట-ఫలత్వాత్॥౩।౩।౫౭॥

బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-ఫలానాం సద్-విద్యా-దహర-విద్యాదీనాం నానాత్వమ్ ఉక్తమ్। ఇదానీమ్ ఆసాం విద్యానామ్ ఏకస్మిన్ పురుషే ప్రయోజనవత్త్వేన సముచ్చయో'పి సమ్భవతి, ఉత ప్రయోజనాభావాద్ వికల్ప ఏవేతి విశయే, కిం యుక్తమ్। సముచ్చయో'పి సమ్భవతీతి। కుతః। ఏక-ఫలానాం భిన్న-శాస్త్రార్థానామ్ అపి సముచ్చయ-దర్శనాత్। దృశ్యతే హ్య్ ఏకస్యైవ స్వర్గాదేః సాధనానామ్ అగ్నిహోత్ర-దర్శపూర్ణమాసాదీనాం తస్యైవ స్వర్గస్య భూయస్త్వాపేక్షయైకత్ర పురుషే సముచ్చయః। ఏవమ్ ఇహాపి బ్రహ్మానుభవ-భూయస్త్వాపేక్షయా సముచ్చయో'పి సమ్భవతీతి॥

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— వికల్ప ఏవ; న సముచ్చయః సమ్భవతీతి। కుతః। అవిశిష్ట-ఫలత్వాత్— సర్వాసాం హి బ్రహ్మ-విద్యానామ్ అనవధికాతిశయానన్ద-బ్రహ్మానుభవః ఫలమ్ అవిశిష్టం శ్రూయతే— బ్రహ్మ-విద్ ఆప్నోతి పరమ్, స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః, శ్రోత్రియస్య చాకామ-హతస్య, యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మ-వర్ణం కర్తారమ్ ఈశం పురుషం బ్రహ్మ-యోనిమ్। తదా విద్వాన్ పుణ్య-పాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యమ్ ఉపైతి, ఇత్య్ ఆదిభ్యః। బ్రహ్మ హి స్వస్య పరస్య చ స్వయమ్ అనుభూయమానమ్ అనవధికాతిశయానన్దం భవతి। స చ తాదృశో బ్రహ్మానుభవ ఏకయా విద్యయావాప్యతే చేత్, కిమ్ అన్యయేతి న సముచ్చయ-సమ్భవః। స్వర్గార్ దేహి దేశతః కాలతః స్వరూపతశ్ చ పరిమితత్వేన తత్ర దేశాద్య్-అపేక్షయా భూయస్త్వ-సమ్భవాత్ తద్-అర్థినః సముచ్చయః సమ్భవతి; ఇహ తు తద్-విపరీత-స్వరూపే బ్రహ్మణి తన్ న సమ్భవతి। సర్వాశ్ చ విద్యా బ్రహ్మానుభవ-విరోధ్య్-అనాది-కర్మావిద్యానిరసన-ముఖేన బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-ఫలా ఇత్య్ అవిశిష్ట-ఫలత్వాత్ సర్వాసాం వికల్ప ఏవ॥౫౭॥

బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-వ్యతిరిక్త-ఫలాస్ తు విద్యాః స్వర్గాది-ఫల-కర్మవద్ యథేష్టం వికల్పేరన్, సముచ్చీయేరన్ వా, తాసాం పరిమిత-ఫలత్వేన భూయస్త్వాపేక్షాసమ్భవాత్। తద్ ఆహ—

౪౧౨ కామ్యాస్ తు యథాకామం సముచ్చీయేరన్ న వా పూర్వ-హేత్వ్-అభావాత్॥౩।౩।౫౮॥

అపరిమిత-ఫలత్వాభావాద్ ఇత్య్ అర్థః॥౫౮॥ ఇతి వికల్పాధికరణమ్॥౨౫॥

అథ యథాశ్రయ-భావాధికరణమ్॥౨౬॥

౪౧౩ అఙ్గేషు యథాశ్రయ-భావః॥౩।౩।౫౯॥

ఉద్గీథాది-క్రత్వ్-అఙ్గేష్వ్ ఆశ్రితాః— ఓమ్ ఇత్య్ ఏతద్ అక్షరమ్ ఉద్గీథమ్ ఉపాసీత, ఇత్య్ ఆదికా విద్యాః కిమ్ ఉద్గీథాదివత్ క్రత్వ్-అర్థతయా క్రతుషు నియమేనోపాదేయాః, ఉత గోదోహనాదివత్ పురుషార్థతయా యథాకామమ్ ఇతి విశయే, నియమేనోపాదేయా ఇతి యుక్తమ్। నను చాసాం పురుషార్థత్వేనానియమః ప్రతిపాదితః— తన్-నిర్ధారణానియమస్

తద్-దృష్టేః పృథగ్ ఘ్య్ అప్రతిబన్ధః ఫలమ్ ఇత్య్ అత్ర। సత్యమ్; తద్ ఏవ ద్రఢయితుం కైశ్చిల్ లిఙ్గ-దర్శనైర్ యుక్త్యా చాక్షిప్యతే। తత్ర హి— తేనోభౌ కురుతః, ఇత్య్ అనియమ-దర్శనాత్ పృథక్-ఫలత్వమ్ ఉక్తమ్। ఉపాసనాశ్రయ-భూతోద్గీథాదివద్ ఉపాసనానామ్ అప్య్ అఙ్గతయోపాదాన-నియమే బహవో హేతవ ఉపలభ్యన్తే। న హ్య్ అత్ర— గోదోహనేన పశు-కామస్య ప్రణయేత్, ఇత్య్ ఆదివద్ ఉపాసనా-విధి-వాక్యే ఫల-సమ్బన్ధః శ్రూయతే; ఉద్గీథమ్ ఉపాసీతేత్య్ ఉద్గీథాది-సమ్బన్ధితయైవోపాసనం ప్రతీయతే। యద్ ఏవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తద్ ఏవ వీర్యవత్తరమ్ ఇతి వర్తమానోపదేశ-రూప-వాక్యాన్తరాద్ ధి ఫల-సమ్బన్ధో జ్ఞాయతే। స్వ-వాక్యేనైవావ్యభిచరిత-క్రతు-సమ్బన్ధ్య్-ఉద్గీథాది-సమ్బన్ధేన నిర్జ్ఞాత-క్రత్వ్-అఙ్గ-భావస్య వాక్యాన్తర-స్థ-వర్తమాన-ఫల-సమ్బన్ధ-నిర్దేశో'ర్థవాద-మాత్రం స్యాత్, అపాప-శ్లోక-శ్రవణాదివత్। అతో యథోద్గీథాదయ ఉపాసనాశ్రయాః క్రత్వ్-అఙ్గతయా ప్రయోగ-విధినా నియమేనోపాదీయన్తే; తథా తద్-ఆశ్రితాశ్ చోపాసనాస్ తన్-ముఖేన క్రత్వ్-అఙ్గ-భూతా ఇతి నియమేనోపాదేయా ఏవ॥౫౯॥

౪౧౪ శిష్టేశ్ చ॥౩।౩।౬౦॥

శిష్టిః శాసనమ్, విధానమ్ ఇత్య్ అర్థః। ఉద్గీథమ్ ఉపాసీతేత్య్ ఉద్గీథాఙ్గతయోపాసన-విధానాచ్ చోపాదాన-నియమః। గోదోహనేన పశు-కామస్య ప్రణయేత, ఇత్య్ ఆదివద్ విధి-వాక్యే'ధికారాన్తరాశ్రవణాద్ ఉద్గీథాఙ్గ-భావ ఏవ హి విధేయ ఇతి గమ్యతే॥౬౦॥

౪౧౫ సమాహారాత్॥౩।౩।౬౧॥

హోతృషదనాద్ ధైవాపి దురుద్గీథమ్ అనుసమాహరతి, ఇత్య్ ఉపాసనస్య సమాహార-నియమో దృశ్యతే। దురుద్గీథం వేదన-విహీనమ్ ఉద్గీథమ్। వేదన-హానావ్ అన్యేన సమాధానం బ్రువత్ తస్య నియమేనోపాదానం దర్శయతి॥౬౧॥

౪౧౬ గుణ-సాధారణ్య-శ్రుతేశ్ చ॥౩।౩।౬౨॥

ఉపాసన-గుణస్య ఉపాసనాశ్రయస్య ప్రణవస్య సోపాసనస్య— తేనేయం త్రయీ విద్యా వర్తతే ఓమ్ ఇత్య్ ఆశ్రావయత్య్ ఓమ్ ఇతి శంసత్య్ ఓమ్ ఇత్య్ ఉద్గాయతి, ఇతి సాధారణ్య-శ్రుతేశ్ చోపాసన-సమాహారో గమ్యతే। తేనేతి ప్రకృత-పరామర్శాత్ సోపాసన ఏవ ప్రణవః సర్వత్ర సఞ్చరతి। అత ఉపాసనస్య ప్రణవ-సహభావ-నియమ-దర్శనాచ్ చోద్గీథాద్య్-ఉపాసనానామ్ ఉద్గీథాదివన్ నియమేనోపాదానమ్॥౬౨॥

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే—

౪౧౭ న వా తత్-సహభావాశ్రుతేః॥౩।౩।౬౩॥

న చైతద్ అస్తి— యద్ ఉద్గీథాద్య్-ఉపాసనానామ్ ఋతుషూద్గీథాదివద్ ఉపాదాన-నియమ ఇతి। కుతః। తత్-సహభావాశ్రుతేః— ఉద్గీథాఙ్గ-భావాశ్రుతేర్ ఇత్య్ అర్థః। అఙ్గ-భావే హి

సహభావ-నియమో భవతి। యద్య్ అపి— ఉద్గీథమ్ ఉపాసీతేత్య్ అస్మిన్ పద-సముదాయే' ధికారాన్తరం న ప్రతీయతే; తథాపి తద్-అనన్తరమ్ ఏవ— యద్ ఏవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తద్ ఏవ వీర్యవత్తరం భవతి, ఇతి విద్యాయాః క్రతు-వీర్యవత్తరత్వం ప్రతి సాధన-భావః ప్రతిపాద్యతే। తేన క్రతు-ఫలాత్ పృథగ్-భూత-ఫల-సాధన-భూతా విద్యా, ఉద్గీథమ్ ఉపాసీతేతి కర్తవ్యతయా విధీయతే। క్రతు-ఫలాత్ పృథగ్-భూత-ఫల-సాధనతయావగతస్యోపాసనస్య క్రత్వ్-అఙ్గ-భూతోద్గీథాఙ్గతయా వినియోగో నోపపద్యతే। అథ ఉపాసనస్యాశ్రయాపేక్షాయాం సన్నిహిత ఉద్గీథ ఆశ్రయ-మాత్రం భవతి। ఉద్గీథశ్ చ క్రత్వ్-అఙ్గ-భూత ఇతి క్రతు-ప్రయుక్తోద్గీథాద్య్-ఆశ్రయే ఉపాసనే క్రత్వ్-అధికారిణ ఏవ క్రతోర్ వీర్యవత్తరత్వేచ్ఛా-నిమిత్తమ్ ఇదమ్ అధికారాన్తరమ్ ఇతి న క్రతుషు తద్-ఉపాదాన-నియమః। వీర్యవత్తరత్వం చ క్రతు-ఫలస్య ప్రబల-కర్మాన్తర-ఫలేనాప్రతిబన్ధ ఇత్య్ ఉక్తమ్। క్రతోర్ అవిలమ్బిత-ఫలత్వమ్ ఇత్య్ అర్థః। పర్ణతాదీనాం తు— యద్ ఏవ విద్యయా కరోతి తద్ ఏవ వీర్యవత్తరం భవతీతి విద్యాయాః ఫల-సాధనత్వవద్ అపాప-శ్లోక-శ్రవణాది-ఫలం ప్రతి సాక్షాత్ సాధన-భావో న శ్రుత ఇతి క్రత్వ్-అఙ్గ-భూత-జుహ్వ్-ద్య్-అఙ్గతయా వినియోగావిరోధాత్ తద్-అఙ్గ-భూతానాం ఫలాన్తర-సాధన-భావ-కల్పనానుపపత్తేస్ తత్ర ఫల-శ్రుతిర్ అర్థవాద-మాత్రం స్యాత్॥౬౩॥

౪౧౮ దర్శనాచ్ చ॥౩।౩।౬౪॥

దర్శయతి చ శ్రుతిర్ ఉపాసనోపాదానానియమమ్— ఏవం-విద్ ధ వై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్ చ ఋత్విజో'భిరక్షతి, ఇతి బ్రహ్మణో వేదనేన సర్వేషాం రక్షణం బ్రువతీ। ఉద్గాతృ-ప్రభృతీనాం వేదనస్యానియమే సత్య్ ఏతద్ ఉపపద్యతే। అనేన లిఙ్గేన పూర్వోక్తానాం సమాహారాది-లిఙ్గానాం ప్రాయికత్వమ్ అవగమ్యతే। అతో'నియమ ఏవేతి స్థితమ్॥౬౪॥ ఇతి యథాశ్రయ-భావాధికరణమ్॥౨౬॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-విరచితే శ్రీ-శారీరక-మీమాంసా-భాష్యే తృతీయస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః॥౩॥

తృతీయాధ్యాయే

చతుర్థః పాదః

పురుషార్థాధికరణమ్॥౧॥

౪౧౯ పురుషార్థో'తః శబ్దాద్ ఇతి బాదరాయణః॥౩।౪।౧॥

గుణోపసంహారానుపసంహార-ఫలా విద్యైకత్వ-నానాత్వ-చిన్తా కృతా। ఇదానీం విద్యాతః పురుషార్థః, ఉత విద్యాఙ్గకాత్ కర్మణ ఇతి చిన్త్యతే। కిం యుక్తమ్। అతః— విద్యాతః పురుషార్థ ఇతి భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే। కుతః। శబ్దాత్— దృశ్యతే హ్య ఔపనిషదః శబ్దో విద్యాతః పురుషార్థం బ్రువన్, బ్రహ్మ-విద్ ఆప్నోతి పరమ్, వేదాహమ్ ఏతం పురుషం మహాన్తమ్, ఆదిత్య-వర్ణం తమసః పరస్తాత్, తమ్ ఏవం విద్వాన్ అమృత ఇహ భవతి, నాన్యః పన్థా విద్యతే'యనాయ॥ యథా నద్యః స్యన్దమానాః సముద్రే అస్తం గచ్ఛన్తి నామ-రూపే విహాయ। తథా విద్వాన్ నామ-రూపాద్ విముక్తః పరాత్పరం పురుషమ్ ఉపైతి దివ్యమ్, ఇత్య్ ఆదిః॥౧॥

అత్ర పూర్వపక్షీ ప్రత్యవతిష్ఠతే—

౪౨౦ శేషత్వాత్ పురుషార్థవాదో యథాన్యేష్వ్ ఇతి జైమినిః॥౩।౪।౨॥

నైతద్ ఏవం యద్ విద్యాతః పురుషార్థావాప్తిః శబ్దాద్ అవగమ్యత ఇతి। న హ్య ఏషః— బ్రహ్మ-విద్ ఆప్నోతి పరమ్ ఇత్య్ ఆది-శబ్దో వేదనాత్ పురుషార్థావాప్తిమ్ అవగమయతి, కర్మసు కర్తృ-భూతస్యాత్మనో యాథాత్మ్య-వేదన-ప్రతిపాదన-పరత్వాత్। అతః కర్తుః సంస్కార-ద్వారేణ విద్యాయాః క్రతు-శేషత్వాత్ తత్ర ఫల-శ్రుతిర్ అర్థవాద-మాత్రమ్; యథాన్యేషు ద్రవ్యాదిషు— ఇతి జైమినిర్ ఆచార్యో మన్యతే। తద్ ఉక్తం— ద్రవ్య-సంస్కార-కర్మసు పరార్థత్వాత్ ఫల-శ్రుతిర్ అర్థవాదః స్యాత్, ఇతి। నను చ కర్మసు కర్తుర్ జీవాద్ అన్యో ముముక్షుభిః ప్రాప్యతయా వేదాన్తేషు వేద్య ఉపదిశ్యత ఇతి ప్రాగ్ ఏవోపపాదితం— నేతరో'నుపపత్తేః, భేద-వ్యపదేశాచ్ చ, అనుపపత్తేస్ తు న శారీరః, ఇతర-పరామర్శాత్ స ఇతి చేన్ నాసమ్భవాత్, ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదిభిః సూత్రైః। తద్ ఏవ బ్రహ్మ తత్త్వమ్ అస్య్ ఆది సామానాధికరణ్యేన జీవాద్ అనతిరిక్తమ్ ఇత్య్ ఏతద్ అపి, అధికం తు భేద-నిర్దేశాత్, ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదిభిర్ నిరస్తమ్। సామానాధికరణ్య-నిర్దేశశ్ చ, ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వమ్, సర్వం ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ, ఇతి చేతనాచేతన-సాధారణః, యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్, య ఆత్మని తిష్ఠన్, ఇత్య్ ఆదినావగత-తత్-తద్-ఆత్మతయావస్థితి-నిబన్ధన ఇతి, అవస్థితేర్ ఇతి కాశకృత్స్నః, ఇత్య్ ఆదిభిర్ ఉపపాదితమ్। తత్ కథం కర్మసు కర్తుర్ ఆత్మనో యాథాత్మ్యోపదేశ-పరా వేదాన్త-శబ్దా ఇతి విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వం ప్రతిపాద్యతే। ఉచ్యతే— వేదాన్త-వాక్యేష్వ్ ఏవ విద్యాయాః కర్మ-ప్రాధాన్యం సూచయద్భిర్ లిఙ్గైస్ తద్-ఉపబృంహిత-సామానాధికరణ్య-నిర్దేశేన చ వేదాన్త-శబ్దా దేహాతిరిక్త-జీవ-స్వరూప-యాథాత్మ్యోపదేశ పరా ఇతి బలాద్ అభ్యుపగమనీయమ్ ఇతి పూర్వ-పక్షిణో'భిప్రాయః। నను చ కర్తృ-సంస్కార-ముఖేన విద్యాయాః క్రత్వ్-అనుప్రవేశో న శక్యతే వక్తుమ్, కర్తుర్ లౌకిక-వైదిక-సాధారణత్వేనావ్యభిచరిత-క్రతు-సమ్బన్ధిత్వాభావాత్। నైవమ్, లౌకికస్య కర్మణః కర్తుర్ దేహాద్ అవ్యతిరిక్తత్వే'ప్య్ ఉపపత్తేర్ దేహాతిరిక్త-నిత్యాత్మ-స్వరూపస్య క్రతావ్ ఏవోపయోగాత్ తత్-స్వరూప-ప్రతిపాదన-ముఖేన క్రత్వ్-అనుప్రవేశో న విరుధ్యతే। అతో విద్యాయాః క్రతు-శేషత్వాన్ నాతః పురుషార్థః॥౨॥

కాని పునస్ తాని లిఙ్గాని, యద్ ఉపబృంహిత-సామానాధికరణ్య-నిర్దేశేన వేదాన్త-శబ్దా జీవ-స్వరూప-పరా ఇతి నిర్ణీయన్తే। తత్రాహ—

౪౨౧ ఆచార-దర్శనాత్॥౩।౪।౩॥

బ్రహ్మ-విదాం ప్రాధాన్యేన కర్మస్వ్ ఏవాచారో దృశ్యతే అశ్వపతిః కేకయః కిల ఆత్మవిత్తమస్ తద్-విజ్ఞా నాయోపగతాంస్ తాన్ ఋషీన్ ప్రత్యాహ— యక్ష్యమాణో హ వై భగవన్తోఽహమ్ అస్మి, ఇతి। తథా జనకాదయో బ్రహ్మ-విద్-అగ్రేసరాః కర్మ-నిష్ఠాః స్మృతిషు దృశ్యన్తే— కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమ్ ఆస్థితా జనకాదయః, ఇయాజ సోఽపి సుబహూన్ యజ్ఞాన్ జ్ఞాన-వ్యపాశ్రయః, ఇతి। అతో బ్రహ్మ-విదాం కర్మ-ప్రధానత్వ-దర్శనాద్ విద్యాయాః కర్తృ-స్వరూప-వేదన-రూపత్వేన కర్మాఙ్గత్వమ్ ఏవేతి న విద్యాతః పురుషార్థః॥౩॥

లిఙ్గమ్ ఇదమ్; ప్రాప్తిర్ ఉచ్యతామ్ ఇత్య్ అత్రాహ—

౪౨౨ తచ్ ఛ్రుతేః॥౩।౪।౪॥

శ్రుతిర్ ఏవ హి విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వమ్ ఆహ— యద్ ఏవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తద్ ఏవ వీర్యవత్తరం భవతి, ఇతి। నేయం శ్రుతిః ప్రకరణాద్ ఉద్గీథ-మాత్ర-విషయేతి వ్యవస్థాపయితుం శక్యా; యతః ప్రకరణాచ్ ఛ్రుతిర్ బలీయసీ; యద్ ఏవ విద్యయా కరోతీతి విద్యా-మాత్ర-విషయా హీయం శ్రుతిః॥౪॥

౪౨౩ సమన్వారమ్భణాత్॥౩।౪।౫॥

తం విద్యా-కర్మణీ సమన్వారభేతే, ఇతి విద్యా-కర్మణోః సాహిత్యం చ దృశ్యతే। సాహిత్యం చోక్తేన న్యాయేన విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వే సత్య్ ఏవ భవతి॥౫॥

౪౨౪ తద్వతో విధానాత్॥౩।౪।౬॥

విద్యావతః కర్మ-విధానాద్ విద్యా కర్మాఙ్గమ్ ఇత్య్ అవగమ్యతే। ఆచార్య-కులాద్ వేదమ్ అధీత్య యథావిధానం గురోః కర్మాతిశేషేణాభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే, ఇత్య్ ఆదౌ, వేదమ్ అధీత్యేత్య్ అధ్యయనవతః కర్మాణి విదధద్ అర్థావబోధ-పర్యన్తాధ్యయనవత ఏవ విదధాతి। అర్థావబోధ-పర్యన్తం హ్య్ అధ్యయనమ్ ఇతి స్థాపితమ్। అతో బ్రహ్మ-విద్యాపి కర్మసు వినియుక్తేతి న పృథక్ ఫలాయావకల్పతే॥౬॥

౪౨౫ నియమాత్॥౩।౪।౭॥

ఇతశ్ చ న విద్యాతః పురుషార్థః। కుర్వన్న్ ఏవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ ఛతం సమాః, ఇత్య్ ఆత్మ-విదః పురుషాయుషస్య సర్వస్య కర్మసు నియమేన వినియోగాత్ కర్మణ ఏవ ఫలమ్ ఇత్య్ అవగమ్యతే। విద్యా తు కర్మాఙ్గమ్ ఇతి॥౭॥

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే—

౪౨౬ అధికోపదేశాత్ తు బాదరాయణస్యైవం తద్-దర్శనాత్ ॥౩।౪।౮॥

తు-శబ్దాత్ పక్షో వ్యావృత్తః। విద్యాత ఏవ పురుషార్థః। కుతః। అధికోపదేశాత్— కర్మసు కర్తుర్ జీవాద్ ధేయ-ప్రత్యనీకానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ-కల్యాణ-గుణాకరత్వేనాధికస్యార్థాన్తర-భూతస్య పరస్య బ్రహ్మణో వేద్యతయోపదేశాత్, భగవతో బాదరాయణస్య విద్యాతః ఫలమ్ ఇత్య్ ఏవమ్ ఏవ మతమ్। లిఙ్గాని తిష్ఠన్తు; వేద్యతయోపదేశస్ తు తావత్ కర్తుః ప్రత్యగాత్మనో'ధికస్యైవ। కథమ్। తద్-దర్శనాత్— ప్రత్యగాత్మన్య్ అశుద్ధే శుద్ధే'ప్య్ అసమ్భావ-నీయానన్త-గుణాకరస్య వేద్యస్య నిరస్త-నిఖిల-హేయ-గన్ధస్య స్వ-సఙ్కల్ప-కృత-జగద్-ఉదయ-విభవ-లయ-లీలస్య సర్వ-జ్ఞస్య సర్వ-శక్తేర్ వాఙ్-మనసాపరిచ్ఛేద్యానన్దస్య జీవాధిపస్య కృత్స్న-ప్రశాసితుః పరస్య బ్రహ్మణో వేదనోపదేశ-వాక్యేషు దర్శనాత్, అపహత-పాప్మా విజరో విమృత్యుర్ విశోకో'విజిఘత్సో'పిపాసః సత్య-కామః సత్య-సఙ్కల్పః, తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్ తేజో'సృజత, యః సర్వ-జ్ఞః సర్వ-విత్, పరాస్య శక్తిర్ వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞాన-బల-క్రియా చ, స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః, యతో వాచో నివర్తన్తే, అప్రాప్య మనసా సహ, ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్, న బిభేతి కుతశ్చనేతి, ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిర్ ఏష భూత-పాల ఏష సేతుర్ విధరణః, స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్ జనితా న చాధిపః, ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావ్ ఆపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠతః) భీషాస్మాద్ వాతః పవతే, భీషోదేతి సూర్యః, భీషాస్మాద్ అగ్నిశ్ చేన్ద్రశ్ చ, మృత్యుర్ ధావతి పఞ్చమః, ఇత్య్ ఆదిషు। తస్మాద్ వేదనోపదేశ-శబ్దేషు కర్తుః ప్రత్యగాత్మనః ఖద్యోత-కల్పస్యావిద్యాది-హేయ-సమ్బన్ధ-యోగ్యస్య గన్ధో'పి నాస్తీతి పరమ-పురుష-విషయాయా విద్యాయాస్ తత్-ప్రాప్తి-రూపమ్ అమృతత్వం తత్ర తత్ర శ్రూయమాణం ఫలమ్ ఇతి విద్యాతః పురుషార్థ ఇతి సుష్ఠుక్తమ్ ॥౮॥

లిఙ్గాన్య్ అపి నిరస్యన్తే—

౪౨౭ తుల్యం తు దర్శనమ్ ॥౩।౪।౯॥

యద్ ఉక్తం బ్రహ్మ-విదాం కర్మానుష్ఠాన-దర్శనాద్ విద్యా కర్మాఙ్గమ్ ఇతి; తన్ న, విద్యాయా అనఙ్గత్వే'పి తుల్యం దర్శనమ్— బ్రహ్మ-విదాం కర్మానుష్ఠాన-దర్శనమ్ అనైకాన్తికమ్ ఇత్య్ అర్థః, అననుష్ఠానస్యాపి దర్శనాత్। దృశ్యతే హి బ్రహ్మ-విదాం కర్మ-త్యాగః— ఋషయః కావషేయాః కిమ్-అర్థా వయమ్ అధ్యేష్యామహే కిమ్-అర్థా వయం యక్ష్యామహే, ఇత్య్ ఆదౌ। అతో బ్రహ్మ-విదాం కర్మ-త్యాగ-దర్శనాన్ న విద్యా కర్మాఙ్గమ్। కథమ్ ఇదమ్ ఉపపద్యతే బ్రహ్మ-విదాం కర్మానుష్ఠానమ్ అననుష్ఠానం చ। ఫలాభిసన్ధి-రహితస్య యజ్ఞాది-కర్మణో బ్రహ్మ-విద్యాఙ్గత్వాత్ తథావిధస్య కర్మణో'నుష్ఠాన-దర్శనమ్ ఉపపద్యతే। వక్ష్యతి చ— సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాది-శ్రుతేర్ అశ్వవత్, ఇతి। ఫలార్థస్య తస్యైవ యజ్ఞాదేః కర్మణో మోక్షైక-

ఫల-బ్రహ్మ-విద్యా-విరోధిత్వాత్ తస్యాననుష్ఠాన-దర్శనమ్ ఉపపన్నతరమ్। విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వే కర్మ-త్యాగః కథమ్ అపి నోపపద్యతే॥౯॥

యద్ ఉక్తం శ్రుత్యైవ విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వమ్ అవగమ్యత ఇతి; తత్రాహ—

౪౨౮ అసార్వత్రికీ॥3।౪।౧౦॥

న సర్వ-విద్యా-విషయేయం శ్రుతిః, అపి తూద్గీథ-విద్యా-విషయైవ— యద్ ఏవ విద్యయా కరోతి, ఇతి యచ్-ఛబ్దస్యానిర్ధారిత-విశేషస్య, ఉద్గీథమ్ ఉపాసీత, ఇతి ప్రస్తుతోద్గీథ-విశేష-నిష్ఠత్వాత్। న హి యత్ కరోతి తద్ విద్యయేతి సమ్బధ్యతే; యద్ ఏవ విద్యయా కరోతి, తద్ ఏవ వీర్యవత్తరమ్ ఇతి విద్యయా క్రియమాణం యచ్-ఛబ్దేన నిర్దిశ్య తస్య హి వీర్యవత్తరత్వమ్ ఉచ్యతే॥౧౦॥

యచ్ చేదమ్ ఉక్తం— తం విద్యా-కర్మణీ సమన్వారభేతే, ఇతి విద్యా-కర్మణోః సాహిత్య-దర్శనాద్ విద్యా కర్మాఙ్గమ్ ఇతి। తత్రాహ—

౪౨౯ విభాగః శతవత్॥3।౪।౧౧॥

తం విద్యా-కర్మణీ సమన్వారభేతే, ఇత్య్ అత్రోక్తేన న్యాయేన విద్యా-కర్మణోర్ భిన్న-ఫలత్వాద్ విద్యా స్వస్మై ఫలాయ సమన్వారభతే, కర్మ చ స్వస్మై ఫలాయేతి విభాగో ద్రష్టవ్యః। శతవత్— యథా క్షేత్ర-రత్న-విక్రయిణం శత-ద్వయమ్ అన్వేతీత్య్ ఉక్తే క్షేత్రార్థం శతమ్, రత్నార్థం శతమ్ ఇతి విభాగః ప్రతీయతే; తథేహాపి॥౧౧॥

౪30 అధ్యయన-మాత్రవతః॥3।౪।౧౨॥

యద్ ఉక్తం విద్యావతః కర్మ-విధానాద్ విద్యా కర్మాఙ్గమ్ ఇతి; నైతద్ యుక్తమ్, వేదమ్ అధీత్యేత్య్ అధ్యయన-మాత్రవతో విధానాత్। న చాధ్యయన-విధిర్ ఏవార్థ-బోధే ప్రవర్తయతి, ఆధానవద్ అధ్యయనస్యాక్షర-రాశి-గ్రహణ-మాత్రే పర్యవసానాత్। గృహీతస్య చ స్వాధ్యాయస్య ఫలవత్ కర్మావబోధిత్వ-దర్శనాత్ తన్-నిర్ణయ-ఫలే తద్-అర్థ-విచారే పురుష స్వయమ్ ఏవ ప్రవర్తతే; తతః కర్మార్థీ కర్మ-జ్ఞానే ప్రవర్తతే, మోక్షార్థీ చ బ్రహ్మ-జ్ఞాన ఇతి న విద్యా కర్మాఙ్గమ్। యద్య్ అప్య్ అధ్యయన-విధిర్ ఏవార్థావబోధే ప్రవర్తయతి; తథాపి న విద్యా కర్మాఙ్గమ్, అర్థ-జ్ఞానాద్ అర్థాన్తరత్వాద్ విద్యాయాః। యథా జ్యోతిష్టోమాది-కర్మ-స్వరూప-విజ్ఞానాత్ ఫల-సాధన-భూతం తత్-కర్మానుష్ఠానమ్ అర్థాన్తరమ్; తథార్థ-జ్ఞాన-రూపాద్ బ్రహ్మ-స్వరూప-విజ్ఞానాద్ అర్థాన్తరమ్ ఏవ ధ్యానోపాసనాది-శబ్ద-వాచ్యా పురుషార్థ-సాధన-భూతా విద్యేతి న తస్యాః కర్మ-సమ్బన్ధ-గన్ధో విద్యతే॥౧౨॥

౪3౧ నావిశేషాత్॥3।౪।౧3॥

యచ్ చోక్తం— కుర్వన్న్ ఏవేహ కర్మాణీత్య్ ఆత్మ-విదం జ్ఞానాద్ వ్యావర్త్య యావజ్ జీవం కర్మానుష్ఠానే నియమయతీతి; తన్ నోపపద్యతే; అవిశేషాత్— న హ్య్ అయం నియమః ఫల-సాధన-భూత-స్వతన్త్ర-కర్మ-విషయ ఇతి విశేష-హేతుర్ అస్తి, విద్యాఙ్గ-భూత-కర్మ-విషయతయాప్య్ ఉపపత్తేః। కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమ్ ఆస్థితా జనకాదయః, ఇతి చ విదుషస్ త్వ్ ఆప్రయాణాద్ ఉపాసనస్యానువర్తమానత్వాత్॥౧౩॥

ఏవమ్ అర్థ-స్వాభావ్యేన చోద్యం పరిహృత్య— కుర్వన్న్ ఏవేహ కర్మాణీత్య్ అస్య వాక్యస్యార్థమ్ ఆహ—

౪౩౨ స్తుతయే'నుమతిర్ వా॥౩।౪।౧౪॥

వా-శబ్దో'వధారణార్థః; ఈశావాస్యమ్ ఇదం సర్వమ్ ఇతి విద్యా-ప్రకరణాద్ విద్యా-స్తుతయే సర్వదా కర్మానుష్ఠానానుమతిర్ ఇయమ్। విద్యా-మాహాత్మ్యాత్ సర్వదా కర్మ కుర్వన్న్ అపి న లిప్యతే కర్మభిర్ ఇతి హి విద్యా స్తుతా భవతి। వాక్య-శేషశ్ చైవమ్ ఏవ దర్శయతి— ఏవం త్వయి నాన్యథేతో'స్తి న కర్మ లిప్యతే నరే, ఇతి। అతో న కర్మాఙ్గం విద్యా॥౧౪॥

౪౩౩ కామ-కారేణ చైకే॥౩।౪।౧౫॥

అపి చైవమ్ ఏకే శాఖినః కామ-కారేణ బ్రహ్మ-విద్యా-నిష్ఠస్య గార్హస్థ్య-త్యాగమ్ అధీయతే— కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోయమాత్మాయం లోకః, ఇతి। విదుషో విరక్తస్య కామ-కారేణ గార్హస్థ్య-కర్మ-త్యాగం బ్రువద్ ఇదం వచనం బ్రహ్మ-విద్యాయాః కర్మానఙ్గత్వం దర్శయతి। యజ్ఞాది-కర్మాఙ్గత్వే హి విద్యాయా విద్యా-నిష్ఠస్య కామ-కారేణ గార్హస్థ్య-త్యాగో న సమ్భవతి। అతో న విద్యా కర్మాఙ్గమ్॥౧౫॥

౪౩౪ ఉపమర్దం చ॥౩।౪।౧౬॥

పుణ్యాపుణ్య-రూపస్య సమస్త-సాంసారిక-దుఃఖ-మూలస్య కర్మణో బ్రహ్మ-విద్యయోపమర్దం చ ప్రతివేదాన్తమ్ అధీయతే— భిద్యతే హృదయ-గ్రన్థిశ్ ఛిద్యన్తే సర్వ-సంశయాః। క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే, ఇత్య్ ఆదికమ్। తద్-విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వే న సఙ్గచ్ఛతే॥౧౬॥

౪౩౫ ఊర్ధ్వ-రేతఃసు చ శబ్దే హి॥౩।౪।౧౭॥

ఊర్ధ్వ-రేతఃస్వ్ ఆశ్రమేషు బ్రహ్మ-విద్యా-దర్శనాత్ తేష్వ్ అగ్నిహోత్ర-దర్శపూర్ణమాసాది-కర్మాభావాచ్ చ న విద్యా కర్మాఙ్గమ్। నను ర్ధ్వ-రేతస ఆశ్రమా న సన్త్య్ ఏవ, యావజ్ జీవమ్ అగ్నిహోత్రం జుహోతి, ఇత్య్ ఆదినాగ్నిహోత్ర-దర్శపూర్ణమాసాదీనాం యావజ్-జీవాధికార-శ్రుతేః; శ్రుతి-విరుద్ధానాం స్మృతీనాం చాప్రామాణ్యాత్। అత ఆహ— శబ్దే హీతి। వైదిక ఏవ హి శబ్దే తే దృశ్యన్తే— త్రయో ధర్మ-స్కన్ధాః, యే చేమే'రణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్య్

ఉపాసతే, ఏతమ్ ఏవ ప్రవ్రాజినో లోకమ్ ఇచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి, ఇత్య్ ఆదౌ। యావజ్-జీవ-శ్రుతిస్ త్వ్ అవిరక్త-విషయా॥౧౭॥

౪౩౬ పరామర్శం జైమినిర్ అచోదనాచ్ చాపవదతి హి॥౩।౪।౧౮॥

యద్ ఇదం— త్రయో ధర్మ-స్కన్ధాః, ఇత్య్ ఆదౌ వైదికే శబ్దే ఊర్ధ్వ-రేతస ఆశ్రమా దృశ్యన్తే, అతస్ తే సన్త్య్ ఏవేతి; నైతద్ ఉపపద్యతే; యతః— త్రయో ధర్మ-స్కన్ధాః, ఇత్య్ ఆదిషు వాక్యేషు తేషామ్ ఆశ్రమాణాం పరామర్శ-మాత్రం క్రియతే, అనువాద-మాత్రమ్ ఇత్య్ అర్థః। కుత ఏతత్। అచోదనాత్— అవిధానాద్ ఇత్య్ అర్థః। న హ్య్ అత్ర విధి-శబ్దః శ్రూయతే। త్రయో ధర్మ-స్కన్ధా ఇత్య్ ఆదినా హి ప్రకృతం ప్రణవేన బ్రహ్మోపాసనం స్తూయతే, బ్రహ్మ-సంస్థో'మృతత్వమ్ ఏతి, ఇత్య్ ఉపసంహారాత్। అతో'న్యార్థమ్ అనువాద-మాత్రమ్ అత్ర క్రియతే తేషామ్ ఆశ్రమాణామ్। యే చేమే'రణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్య్ ఉపాసతే, ఇతి చ దేవయాన-విధి-పరత్వాత్ తత్రాపి నాశ్రమాన్తర-విధి-సమ్భవః। అపి చాపవదతి హి శ్రుతిర్ ఆశ్రమాన్తరం, వీరహా వా ఏష దేవానాం యో'గ్నిమ్ ఉద్వాసయతే, ఇత్య్ ఆదికా। అత ఊర్ధ్వ-రేతస ఆశ్రమా న సన్తీతి జైమినిర్ ఆచార్యో మన్యతే॥౧౮॥

౪౩౭ అనుష్ఠేయం బాదరాయణః సామ్య-శ్రుతేః॥౩।౪।౧౯॥

గృహస్థాశ్రమవద్ ఆశ్రమాన్తరమ్ అప్య్ అనుష్ఠేయం భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే। కుతః। సామ్య-శ్రుతేః— ఉపాదేయతయాభిమత-గృహస్థాశ్రమ-సామ్యం హి తేషామ్ అప్య్ ఆశ్రమాణాం శ్రూయతే। త్రయో ధర్మ-స్కన్ధా ఇత్య్ ఆరభ్య బ్రహ్మ-సంస్థ-స్తుత్య్-అర్థతయా సఙ్కీర్తనం గృహస్థాశ్రమస్యేతరేషాం చ సమానమ్। అథ గృహస్థాశ్రమస్యానువాదః ప్రాప్తౌ సత్యామ్ ఏవ సమ్భవతీతి తస్య ప్రాప్తిర్ అవశ్యాభ్యుపేత్యేతి మతమ్; తద్ ఇతరేషామ్ అపి సమానమ్ అన్యత్రాభినివేశాత్। న చ గార్హస్థ్య-ధర్మ ఏవ— యజ్ఞో'ధ్యయనం దానం తపో బ్రహ్మచర్యమ్ ఇతి సర్వైః శబ్దైర్ అభిధీయతే, బ్రహ్మచర్య-తపసోర్ గృహస్థస్యైవ సమ్భవాద్ ఇతి యుక్తమ్; త్రయో ధర్మ-స్కన్ధా ఇతి త్రిత్వేన సఙ్గృహ్య, ప్రథమో…ద్వితీయః… తృతీయః, ఇతి విభాగ-వచనానుపపత్తేః। అతః— యజ్ఞో'ధ్యయనం దానమ్ ఇతి గృహస్థాశ్రమ ఉచ్యతే। అధ్యయన-శబ్దో వేదాభ్యాస-పరః। తపః శబ్దేన వైఖానస-పారివ్రాజ్యయోర్ గ్రహణమ్, ఉభయోస్ తపః-ప్రధానత్వాత్। తపః-శబ్దో హి కాయ-క్లేశే రూఢః; స చ ద్వయోర్ అపి సమానః। బ్రహ్మచారి-ధర్మ ఏవ బ్రహ్మచర్య-శబ్దేనాభిధీయతే। బ్రహ్మ-సంస్థో'మృతత్వమ్ ఏతీతి పరత్ర శ్రూయమాణో బ్రహ్మ-సంస్థ-శబ్దో యౌగికః సర్వాశ్రమ-సాధారణః, సర్వేషామ్ ఆశ్రమిణాం బ్రహ్మ-సంస్థా-సమ్భవాత్। బ్రహ్మణి సంస్థా— సంస్థితిర్ బ్రహ్మ-సంస్థత్వమ్, తచ్ చ సర్వేషాం సమ్భవత్య్ ఏవ। బ్రహ్మ-నిష్ఠా-వికలాః కేవలాశ్రమిణః పుణ్య-లోక-భాజః; తేష్వ్ ఏవ బ్రహ్మ-నిష్ఠో'మృతత్వ-భాగ్ భవతి। తద్ ఏతద్ విస్పష్టమ్ ఉక్తం భగవతా పరాశరేణ— ప్రాజాపత్యం బ్రాహ్మణానామ్ ఇత్య్ ఆరభ్య, బ్రాహ్మం సన్న్యాసినాం స్మృతమ్ ఇత్య్ అన్తేన వర్ణానామాశ్రమాణాం చ

కేవలానాం బ్రహ్మ-లోక-ప్రాప్త్య-అన్తం ఫలమ్ అభిధాయ, ఏకాన్తినః సదా బ్రహ్మ ధ్యాయినో యోగినో హి యే। తేషాం తత్ పరమం స్థానం యద్ వై పశ్యన్తి సూరయః, ఇతి తేష్వ్ ఏవ బ్రహ్మ-నిష్ఠానాం బ్రహ్మ-ప్రాప్తిమ్ అభిదధతా। అతో గృహస్థాశ్రమ-తుల్యా ఊర్ధ్వ-రేతస ఆశ్రమా అపి దృశ్యన్త ఇతి తే'ప్య్ అనుష్ఠేయాః। యే చేమే'రణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్య్ ఉపాసతే, ఇతి చ అరణ్యే ఇతి తపః-ప్రధానాశ్రమ-ప్రాప్త్య-అపేక్షత్వాద్ దేవయాన-విధానస్య తత్రాపి తత్-ప్రాప్తిర్ అఙ్గీకరణీయా॥౧౯॥

పరామర్శ-పక్షే విధాన-పక్షే చ గృహస్థాశ్రమ-తుల్యమ్ ఏషామ్ అప్య్ అనుష్ఠేయత్వమ్ ఇత్య్ ఉపపాద్య విధిర్ ఏవాయమాశ్రమాణాం సర్వేషాం, నానువాద ఇత్య్ ఉపపాదయితుమ్ ఆహ—

౪౩౮ విధిర్ వా ధారణవత్॥3।౪।౨౦॥

వా-శబ్దో'వధారణార్థః। విధిర్ ఏవాయమాశ్రమాణామ్; ధారణవత్— యథా దిష్టాగ్ని హోత్రే, అధస్తాత్ సమిధం ధారయన్న్ అనుద్రవేద్ ఉపరి హి దేవేభ్యో ధారయతి, ఇత్య్ అత్రానువాద-సరూపాద్ అపి వాక్యాద్ ఉపరి ధారణస్యాప్రాప్తత్వాద్ విధిర్ ఆశ్రీయతే। తద్ ఉక్తం శేష-లక్షణే— విధిస్ తు ధారణే'పూర్వత్వాత్, ఇతి। తథాత్రాప్య్ అప్రాప్తత్వాద్ విధిర్ ఏవాశ్రయణీయః। బ్రహ్మచర్యే సమాప్య గృహీ భవేత్, గృహాద్ వనీ భూత్వా ప్రవ్రజేత్, యద్ ఇవేతరథా బ్రహ్మచర్యాద్ ఏవ ప్రవ్రజేత్, గృహాద్ వా వనాద్ వా యద్ అహర్ ఏవ విరజేత్ తద్ అహర్ ఏవ ప్రవ్రజేత్, ఇతి జాబాలానామ్ ఆశ్రమ-విధిమ్ అసన్తమ్ ఇవ కృత్వేతేష్వ్ అన్య-పరేష్వ్ అపి వాక్యేష్వ్ ఆశ్రమ-ప్రాప్తిర్ అవశ్యాశ్రయణీయేత్య్ ఉపపాదితమ్। ఏవమ్ ఆశ్రమాన్తర-విధానాద్ ఋణ-శ్రుతిర్ యావజ్-జీవ-శ్రుతిర్ అపవాద-శ్రుతిశ్ చావిరక్త-విషయా ఏవేతి వేదితవ్యాః। అన్యాశ్ చ బ్రహ్మ-విదః కర్మణామ్ ఆప్రయాణాద్ అవశ్య-కర్తవ్యతా-విధాయిన్యః శ్రుతయః స్మృతయశ్ చ స్వ-స్వాశ్రమ-ధర్మ-విషయాః। అత ఊర్ధ్వ-రేతఃసు చ బ్రహ్మ-విద్యా-విధానాద్ విద్యాతః పురుషార్థ ఇతి సిద్ధమ్॥౨౦॥ ఇతి పురుషార్థాధికరణమ్॥౧॥

అథ స్తుతి-మాత్రాధికరణమ్॥౨॥

౪౩౯ స్తుతి-మాత్రమ్ ఉపాదానాద్ ఇతి చేన్ నాపూర్వత్వాత్॥3।౪।౨౧॥

ఇదమ్ ఇదానీం చిన్త్యతే— స ఏష రసానాం రసతమః పరమః పరార్ధ్యో'ష్టమో యద్ ఉద్గీథః, ఇత్య్ ఏవం-జాతీయకాని వాక్యాని క్రత్వ-అవయవ-భూతోద్గీథాది-స్తుతి-మాత్ర-పరాణి, ఆహో స్విద్ ఉద్గీథాదిషు రసతమాది-దృష్టి-విధానార్థానీతి। అత్ర ప్రతిపాదితమ్ ఉపాసన-పరత్వమ్ అఙ్గీకృత్యోపాసనస్య పురుషార్థత్వేన క్రతుషూపాదానానియమ ఉక్తః। కిం యుక్తమ్। స్తుతి-మాత్ర-పరాణీతి। కుతః। ఉద్గీథాద్య-ఉపాదానాత్। క్రత్వ-అఙ్గ-భూతాని హ్య్ ఉద్గీథాదీన్య్ ఉపాదాయ తేషాం రసతమాదిత్వం ప్రతిపాదితమ్; యథా జుహ్వాదీనాం పృథివ్య-ఆదిత్వం ప్రతిపాదయతో వచనస్య, ఇయమ్ ఏవ జుహూః స్వర్గో లోక ఆహవనీయః, ఇత్య్ ఆదికస్య తత్-

స్తుతి-మాత్ర-పరత్వమ్, తథేహాపి। తద్ ఇదమ్ ఆశఙ్కతే— స్తుతి-మాత్రమ్ ఉపాదానాద్ ఇతి చేద్ ఇతి। ఉద్గీథాద్య్-ఉపాదానాత్ తత్-స్తుతి-మాత్రమ్ ఏవైషాం వాక్యానాం వివక్షితమ్ ఇతి చేత్, అత్రోత్తరం— నాపూర్వత్వాద్ ఇతి। న స్తుతి-మాత్రత్వమ్ ఉపపద్యతే। కుతః। అపూర్వత్వాత్— అప్రాప్తత్వాత్। న హ్య్ ఉద్గీథాదయో రసతమాదితయా ప్రమాణాన్తరేణ ప్రతిపన్నాః; యేన తత్-ప్రాశస్త్య-బుద్ధ్య్-ఉత్పత్త్య్-అర్థం రసతమాదిత్వేనానూద్యేరన్। న చోద్గీథాది-విధిర్ అత్ర సన్నిహితః; యేన— ఇయమ్ ఏవ జుహూః స్వర్గో లోక ఆహవనీయః, ఇత్య్ ఆదివత్ తద్ ఏక-వాక్యత్వేన యయా కయాచన విధయా తత్-స్తుతి-పరత్వమ్ ఆశ్రీయేత। అతః క్రతు-వీర్యవత్తరత్వాది-ఫల-సిద్ధ్య్-అర్థమ్ ఉద్గీథాదిషు రసతమాది-దృష్టి-విధానమ్ ఏవ న్యాయ్యమ్॥౨౧॥

౪౪౦ భావ-శబ్దాచ్ చ॥3।౪।౨౨॥

ఉపాసీతేత్య్ ఆది భావ-శబ్దాచ్ చ విధి-పరత్వమ్ ఏవ న్యాయ్యమ్। విధి-ప్రత్యయ-యుక్తో హి క్రియా-శబ్దో విధేయమ్ ఏవ స్వార్థమ్ అవగమయతి। తస్మాద్ ఉపాసన-విధానార్థా ఏతాః శ్రుతయః॥౨౨॥ ఇతి స్తుతి-మాత్రాధికరణమ్॥౨॥

అథ పారిప్లవార్థాధికరణమ్॥3॥

౪౪౧ పారిప్లవార్థా ఇతి చేన్ న విశేషితత్వాత్॥3।౪।౨3॥

ప్రతర్దనో హ వై దైవోదాసిర్ ఇన్ద్రస్య ప్రియం ధామోపజగామ, శ్వేతకేతుర్ హారుణేయ ఆస, ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదీని వేదాన్తేష్వ్ ఆఖ్యానాని కిం పారిప్లవ-ప్రయోగార్థాని, ఉత విద్యా-విశేష-ప్రతిపాదనార్థానీతి చిన్తాయామ్, ఆఖ్యానాని శంసన్తి, ఇత్య్ ఆఖ్యానానాం పారిప్లవే వినియోగాన్ న విద్యా-ప్రధానత్వం న్యాయ్యమ్ ఇతి చేత్, న సర్వాణ్యాఖ్యానాని పారిప్లవ-ప్రయోగే వినియోగమ్ అర్హన్తి। కుతః। విశేషితత్వాద్ వినియోగస్య। ఆఖ్యానాని శసన్తీత్య్ ఉక్త్వా తత్రైవ, మనుర్ వైవస్వతో రాజా, ఇత్య్ ఆదినా మన్వ్-ఆదీనామ్ ఆఖ్యానాని విశేష్యన్తే; అతస్ తేషామ్ ఏవ తత్ర వినియోగ ఇతి గమ్యతే। తస్మాన్ న సర్వా వేదాన్తేష్వ్ ఆఖ్యాన-శ్రుతయః పారిప్లవ-ప్రయోగార్థాః, అపి తు విద్యా-విధ్య్-అర్థాః॥౨3॥

౪౪౨ తథా చైక-వాక్యోపబన్ధాత్॥3।౪।౨౪॥

ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః, ఇత్య్ ఆది విధినైక-వాక్యతయోపబన్ధాచ్ చాఖ్యానానాం విద్యా-విధ్య్-అర్థాన్య్ ఏవ తానీతి గమ్యతే; యథా— సో'రోదీత్, ఇత్య్ ఏవమ్ ఆదేః కర్మ-విధ్య్-అర్థత్వమ్; న పారిప్లవార్థత్వమ్॥౨౪॥ ఇతి పారిప్లవార్థాధికరణమ్॥3॥

అథ అగ్నీన్ధనాద్య్-అధికరణమ్॥౪॥

౪౪3 అత ఏవ చాగ్నీన్ధనాద్య్-అనపేక్షా॥3।౪।౨౫॥

స్తుతి-ప్రసఙ్గాద్ అవాన్తర-సఙ్గతి-విశేషేణార్థ-ద్వయం చిన్తితమ్। విద్యావన్త ఊర్ధ్వ-రేతస ఆశ్రమిణః సన్తీత్య్ ఉక్తమ్, ఊర్ధ్వ-రేతఃసు చ శబ్దే హీత్య్ ఆదిభిః సూత్రైః। ఇదానీమ్ ఊర్ధ్వ-రేతసో యజ్ఞాద్య్-అభావాత్ తద్-అఙ్గికా విద్యా న సమ్భవతీత్య్ ఆశఙ్క్యాహ— అత ఏవ చాగ్నీన్ధనాద్య్-అనపేక్షేతి। యత ఊర్ధ్వ-రేతస ఆశ్రమిణో విద్యా-సమ్బన్ధిత్వేన శ్రుత్యా పరిగృహ్యన్తే— బ్రహ్మ-సంస్థో'మృతత్వమ్ ఏతి, యే చేమే'రణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్య్ ఉపాసతే, ఏతమ్ ఏవ ప్రవ్రాజినో లోకమ్ ఇచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి, యద్ ఇచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి ఇత్య్ ఆదికయా; అత ఏవోర్ధ్వ-రేతఃసు విద్యా అగ్నీన్ధనాద్య్-అనపేక్షా, అగ్నీన్ధనమ్— అగ్న్యాధానమ్; ఆధాన-పూర్వకాగ్నిహోత్ర-దర్శపూర్ణమాసాది-కర్మానపేక్షా తేషు విద్యా। కేవల-స్వాశ్రమ-విహిత-కర్మాపేక్షేత్య్ అర్థః॥౨౫॥ ఇత్య్ అగ్నీన్ధనాద్య్-అధికరణమ్॥౪॥

అథ సర్వాపేక్షాధికరణమ్॥౫॥

౪౪౪ సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాది-శ్రుతేర్ అశ్వవత్॥3।౪।౨౬॥

యది విద్యా యజ్ఞాద్య్-అనపేక్షైవామృతత్వం సాధయతి తర్హి గృహస్థేష్వ్ అపి తద్-అనపేక్షైవ సాధయితుమ్ అర్హతి; యజ్ఞాది-శ్రుతిర్ అపి— వివిదిషన్తీతి శబ్దాత్ కర్మణో వేదనాఙ్గతాం న ప్రతిపాదయతీతి। అత ఆహ— సర్వాపేక్షేతి। అగ్నిహోత్రాది-సర్వ-కర్మాపేక్షైవ విద్యా కర్మవత్సు గృహస్థేషు। కుతః। యజ్ఞాది-శ్రుతేః। తమ్ ఏతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసానాశకేన, ఇత్య్ ఆదినా యజ్ఞాదయో హి విద్యాఙ్గత్వేన శ్రూయన్తే। యజ్ఞాదినా వివిదిషన్తి— వేదితుమ్ ఇచ్ఛన్తి, యజ్ఞాదిభిర్ వేదనం ప్రాప్తుమ్ ఇచ్ఛన్తీత్య్ అర్థః। యజ్ఞాదీనాం జ్ఞాన-సాధనత్వే సత్య్ ఏవ యజ్ఞాదిభిర్ జ్ఞానం ప్రాప్తుమ్ ఇచ్ఛన్తీతి వ్యపదేశ ఉపపద్యతే; యథా అసేర్ హనన-సాధనత్వే సత్య్ అసినా జిఘాంసతీతి వ్యపదేశః। అతో యజ్ఞాదీనాం జ్ఞాన-సాధనత్వమ్ అవగమ్యతే। జ్ఞానం చ వాక్యార్థ-జ్ఞానాద్ అర్థాన్తర-భూతం ధ్యానోపాసనాది-శబ్ద-వాచ్యం విశదతమ-ప్రత్యక్షతాపన్న-స్మృతి-రూపం నిరతిశయ ప్రియమ్ అహర్ అహర్ అభ్యాసాధేయాతిశయమ్ ఆప్రయాణాద్ అనువర్తమానం మోక్ష-సాధనమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్ అస్మాభిః పూర్వమ్ ఏవ। వక్ష్యతి చ— ఆవృత్తిర్ అసకృద్ ఉపదేశాద్ ఇత్య్ ఆదినా। ఏవం-రూపం చ ధ్యానమ్ అహర్ అహర్ అనుష్ఠీయమానైర్ నిత్య-నైమిత్తిక-కమభిః పరమ-పురుషారాధన-రూపైః పరమ-పురుష-ప్రసాద-ద్వారేణ జాయత ఇతి యజ్ఞాదినా వివిదిషన్తీతి శాస్త్రేణ ప్రతిపాద్యతే। అతః కర్మవత్సు గృహస్థేషు యజ్ఞాది-నిత్య-నైమిత్తిక-సర్వ-కర్మాపేక్షా విద్యా। అశ్వవత్— యథా పురుష-గమన-సాధన-భూతో'శ్వః స్వ-పరికర-బన్ధ-పరికర్మాపేక్షః; ఏవం మోక్ష-సాధన-భూతాపి విద్యా నిత్య-నైమిత్తిక-కర్మ పరికరాపేక్షా। తద్ ఇదమ్ ఆహ స్వయమ్ ఏవ భగవాన్—

యజ్ఞ-దాన-తపః కర్మ న త్యాజ్యం కార్యమ్ ఏవ తత్ । యజ్ఞో దానం తపశ్ చైవ పావనాని మనీషిణామ్ ॥ యతః ప్రవృత్తిర్ భూతానాం యేన సర్వమ్ ఇదం తతమ్ । స్వ-కర్మణా తమ్ అభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవః, ఇతి ॥౨౬॥ ఇతి సర్వాపేక్షాధికరణమ్ ॥౫॥

అథ శమ-దమాద్య్-అధికరణమ్ ॥౬॥

౪౪౫ శమ-దమాద్య్-ఉపేతః స్యాత్ తథాపి తు తద్-విధేస్ తద్-అఙ్గతయా తేషామ్ అప్య్ అవశ్యానుష్ఠేయత్వాత్ ॥3।౪।౨౭॥

గృహస్థస్య శమ-దమాదీన్య్ అప్య్ అనుష్ఠేయాని, ఉత నేతి చిన్తాయామ్, ఆన్తర-బాహ్య-కరణ-వ్యాపార-రూపత్వాత్ కర్మానుష్ఠానస్య, శమ-దమాదీనాం తద్-విపరీత-రూపత్వాచ్ చాననుష్ఠేయాని । ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— యద్య్ అపి గృహస్థః కరణ-వ్యాపార-రూప-కర్మసు ప్రవృత్తః; తథాపి స విద్వాన్ శమ-దమాద్య్ ఉపేతః స్యాత్ । కుతః । తద్-అఙ్గతయా తద్-విధేః— విద్యాఙ్గతయా తేషాం విధేః, తస్మాద్ ఏవం-విచ్ ఛాన్తో దాన్త ఉపరతస్ తితిక్షుః సమాహితో భూత్వాత్మన్య్ ఏవాత్మానం పశ్యేత్, ఇతి । విద్యోత్పత్తేశ్ చిత్త-సమాధాన-రూపత్వేన దృష్ట-పరికరత్వాచ్ ఛమాదీనాం, విద్యా నిర్వృత్తయే తేషాం— శమాదీనామ్ అప్య్ అవశ్యానుష్ఠేయత్వాచ్ చ తాన్య్ అప్య్ అనుష్ఠేయాని । న చ కరణ-వ్యాపార-తద్-విపర్యయ-రూపత్వేన కర్మణాం శమ-దమాదీనాం చ పరస్పర-విరోధః; భిన్న-విషయత్వాత్— విహితేషు కరణ-వ్యాపారః, అవిహితేషు ప్రయోజన-శూన్యేషు చ తద్-ఉపశమ ఇతి । న చ కరణ-వ్యాపార-రూప-కర్మసు వర్తమానస్య వాసనా-వశాచ్ ఛమాదీనామ్ ఉపాదేయత్వాసమ్భవః, విహితానాం కర్మణాం పరమ-పురుషారాధనతయా తత్-ప్రసాద-ద్వారేణ నిఖిల-విపరీత-వాసనోచ్ఛేద-హేతుత్వాత్ । అతో గృహస్థస్య శమ-దమాదయోఽప్య్ అనుష్ఠేయాః ॥౨౭॥ ఇతి శమ-దమాద్య్-అధికరణమ్ ॥౬॥

అథ సర్వాన్నానుమత్య్-అధికరణమ్ ॥౭॥

౪౪౬ సర్వాన్నానుమతిశ్ చ ప్రాణాత్యయే తద్-దర్శనాత్ ॥3।౪।౨౮॥

వాజినాం ఛన్దోగానాం చ ప్రాణ-విద్యాయాం— న హ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతి నానన్నం పరిగృహీతం భవతి, న హ వా ఏవం-విది కిఞ్చనానన్నం భవతి, ఇతి ప్రాణ-విదః సర్వాన్నానుమతిః సఙ్కీర్త్యతే । కిమ్ ఇయం ప్రాణ-విద్యా-నిష్ఠస్య సర్వాన్నానుమతిః సర్వదా, ఉత ప్రాణాత్యయాపత్తావ్ ఇతి విశయే, విశేషానుపాదానాత్ సర్వదా । ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— ప్రాణాత్యయ ఇతి । చ-శబ్దోఽవధారణే ప్రాణాత్యయాపత్తావ్ ఏవేత్య్ అర్థః । కుతః । తద్-దర్శనాత్— దృశ్యతే హ్య్ అన్యత్ర బ్రహ్మ-విదామ్ అపి ప్రాణాత్యయాపత్తావ్ ఏవ

సర్వాన్నాభ్యనుజ్ఞా; కిం పునః ప్రాణ-విదః। ఉపస్తిః కిల చాక్రాయణో బ్రహ్మ-విద్-అగ్రేసరో మటచీ-హతేషు కురుషు దుర్భిక్ష-దూషితేష్వ్ ఇభ్య-గ్రామే వసన్న్ అనశనేన ప్రాణ-శంసయమ్ ఆపన్నో బ్రహ్మ-విద్యా-నిష్పత్తయే ప్రాణానామ్ అనవసాదమ్ ఆకాఙ్క్షమాణ ఇభ్యం కుల్మాషాన్ ఖాదన్తం భిక్షమాణస్ తేన చ ఉచ్ఛిష్టేభ్యో'న్యే న విద్యన్త ఇతి ప్రత్యుక్తః పునర్ అపి— ఏతేషాం మే దేహి, ఇత్య్ ఉక్త్వా తేన చేభ్యేనోచ్ఛిష్టేభ్య ఆదాయ దత్తాన్ కుల్మాషాన్ ప్రతిగృహ్యానుపాన-ప్రతిగ్రహమ్ ఇభ్యేనార్థితః, ఉచ్ఛిష్టం వై మే పీతం స్యాత్, ఇతి వదంశ్ చాక్రాయణః, కిమ్ ఏతే కుల్మాషా అనుచ్ఛిష్టా ఇతి ఇభ్యేన పర్యను-యుక్తః, న వా అజీవిష్యమ్ ఇమాన్ అఖాదన్...కామో మ ఉదపానమ్ ఇతి కుల్మాషాఖాదనే స్వస్య ప్రాణ-సంశయా పత్తేస్ తావన్-మాత్ర-ఖాదనేన ధృత-ప్రాణస్య స్వస్యోచ్ఛిష్టోదక-పానం కామ-కారితం నిషిద్ధం స్యాద్ ఇత్య్ ఉక్త్వా స్వ-ఖాదిత-శేషం జాయాయై దత్త్వా తయా చ రక్షితాన్ అపరేద్యుర్ యాజనేనార్జిజీషయా జిగమిషుః పునర్ అపి ప్రాణ-సంశయమ్ ఆపన్నస్ తాన్ ఏవేభ్యోచ్ఛిష్టాన్ స్వోచ్ఛిష్ట-భూతాన్ పర్యుషితాంశ్ చఖాద। అతో బ్రహ్మ-విదామ్ అపి ప్రాణ-సంశయ ఏవ సర్వాన్నానుమతి-దర్శనాద్ అత్రావిశేషేణ కీర్తితమ్ అపి ప్రాణ-విదః సర్వాన్నీనత్వం ప్రాణాత్యయాపత్తావ్ ఏవేతి నిశ్చీయతే॥౨౮॥

౪౪౭ అబాధాచ్ చ॥౩।౪।౨౯॥

ఆహార-శుద్ధౌ సత్త్వ-శుద్ధిః సత్త్వ-శుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః, ఇతి బ్రహ్మ-విద్యోత్పత్తావ్ ఆహార-శుద్ధి-విధానాబాధాద్ అపి బ్రహ్మ-విదాం సర్వాన్నీనత్వమ్ ఆపద్-విషయమ్ అవగమ్యతే। ఏవం బ్రహ్మ-విదామ్ అతిశయిత-శక్తీనామ్ అపి సర్వాన్నీనత్వస్యాపద్-విషయత్వాత్ ప్రాణ-విదో'ల్ప-శక్తేః సర్వాన్నానుమతిర్ ఆపద్-విషయైవ॥౨౯॥

౪౪౮ అపి స్మర్యతే॥౩।౪।౩౦॥

అపి చ ఆపద్-విషయమ్ ఏవ సర్వాన్నీనత్వం బ్రహ్మ-విదామ్ అన్యేషాం చ స్మర్యతే— ప్రాణ-సంశయమ్ ఆపన్నో యో'న్నమ్ అత్తి యతస్ తతః। లిప్యతే న స పాపేన పద్మ-పత్రమ్ ఇవామ్భసా, ఇతి॥౩౦॥

౪౪౯ శబ్దశ్ చాతో'కామ-కారే॥౩।౪।౩౧॥

యతో బ్రహ్మ-విదామ్ అన్యేషాం చ సర్వాన్నీనత్వమ్ ఆపద్-విషయమ్ ఏవ; అత ఏవ సర్వేషామ్ అకామ-కారే శబ్దః— కామ-కారస్య ప్రతిషేధకః శబ్దో వర్తతే। అస్తి హి కఠానాం సంహితాయాం కామ-కారస్య ప్రతిషేధకః శబ్దః, తస్మాద్ బ్రాహ్మణః సురాం న పిబతి పాప్మనా నోత్సృజా ఇతి, ఇతి। పాప్మనా సంస్పృష్టో న భవానీతి మత్వా బ్రాహ్మణః సురాం న పిబతీత్య్ అర్థః॥౩౧॥ ఇతి సర్వాన్నానుమత్య్-అధికరణమ్॥౭॥

అథ విహితత్వాధికరణమ్ ॥౮॥

౪౩౦ విహితత్వాచ్ చాశ్రమ-కర్మాపి ॥3।౪।3౨॥

యజ్ఞాది-కర్మాఙ్గికా బ్రహ్మ-విద్యేత్య్ ఉక్తమ్; తాని చ యజ్ఞాదీని కర్మాణ్య్ అముముక్షుణా కేవలాశ్రమిణాప్య్ అనుష్ఠేయాని, ఉత నేతి చిన్తాయాం, విద్యాఙ్గానాం సతాం కేవలాశ్రమ-శేషత్వే నిత్యానిత్య-సంయోగ-విరోధః ప్రసజ్యత ఇతి యజ్ఞాదీనాం కేవలాశ్రమ-ధర్మత్వం న సమ్భవతి। ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— ఆశ్రమ-కర్మాపీతి। ఆశ్రమస్య కర్మాపి భవతి। కేవలాశ్రమిణాప్య్ అనుష్ఠేయానీత్య్ అర్థః। కుతః। యావజ్ జీవమ్ అగ్నిహోత్రం జుహోతి, ఇత్య్ ఆదినా విహితత్వాత్— జీవన-నిమిత్తతయా నిత్యవద్ విహితత్వాద్ ఇత్య్ అర్థః ॥3౨॥

తథా విద్యాఙ్గతయా చ— తమ్ ఏతం వేదానువచనేన, ఇత్య్ ఆదినా విహితత్వాద్ విద్యాశేషతయాప్య్ అనుష్ఠేయానీత్య్ ఆహ—

౪౩౧ సహకారిత్వేన చ ॥3।౪।33॥

విద్యోత్పత్తి-ద్వారేణ విద్యాసహకారితయాప్య్ అనుష్ఠేయాని। అగ్నిహోత్రాదీనామ్ ఇవ జీవనాధికార-స్వర్గాధికారవద్ వినియోగ-పృథక్త్వేనోభయార్థత్వం న విరుధ్యత ఇత్య్ అర్థః ॥33॥

తద్వద్ ఏవ కర్మాన్తరత్వమ్ అపి నాస్తీత్య్ ఆహ—

౪౩౨ సర్వథాపి త ఏవోభయ-లిఙ్గాత్ ॥3।౪।3౪॥

సర్వథా— విద్యార్థత్వే ఆశ్రమార్థత్వే'పి, త ఏవ యజ్ఞాదయ ఇతి ప్రతిపత్తవ్యమ్; న కర్మ-స్వరూప-భేద ఇత్య్ అర్థః। కుతః। ఉభయ-లిఙ్గాత్— ఉభయత్ర శ్రుతౌ యజ్ఞాది-శబ్దైః ప్రత్యభిజ్ఞాప్య వినియోగాత్, కర్మ స్వరూప-భేదే ప్రమాణాభావాచ్ చ ॥3౪॥

౪౩3 అనభిభవం చ దర్శయతి ॥3।౪।3౫॥

ధర్మేణ పాపమ్ అపనుదతి, ఇత్య్ ఆదిభిశ్ చ తాన్ ఏవ యజ్ఞాది-ధర్మాన్ నిర్దిశ్య తైర్ విద్యాయా అనభిభవం— పాప-కర్మభిర్ ఉత్పత్తి-ప్రతిబన్ధాభావం దర్శయతి। అహర్ అహర్ అనుష్ఠీయమానైర్ హి యజ్ఞాదిభిర్ విశుద్ధే'న్తఃకరణే ప్రత్యహం ప్రకృష్యమాణా విద్యోత్పద్యతే। అతస్ త ఏవోభయత్ర యజ్ఞాదయః ॥3౫॥ ఇతి విహితత్వాధికరణమ్ ॥౮॥

అథ విధురాధికరణమ్ ॥౯॥

౪౩౪ అన్తరా చాపి తు తద్-దృష్టేః ॥3।౪।3౬॥

చతుర్ణామ్ ఆశ్రమిణాం బ్రహ్మ-విద్యాయామ్ అధికారో'స్తి; విద్యాసహకారిణ ఆశ్రమ-ధర్మా ఇతి చోక్తమ్। యే పునర్ ఆశ్రమానన్తరా వర్తన్తే విధురాదయస్ తేషాం బ్రహ్మ-విద్యాయామ్ అధికారో' స్తి న వేతి విశయే; ఆశ్రమ-ధర్మేతికర్తవ్యతాకత్వాద్ విద్యాయాః, అనాశ్రమిణాం చాశ్రమ-ధర్మాభావాన్ నాస్త్య్ అధికారః। ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే అన్తరా చాపి త్వ్ ఇతి। తు-శబ్దః పక్ష-వ్యావృత్త్య్-అర్థః। చ-శబ్దో'వధారణే। అన్తరా వర్తమానానామ్— అనాశ్రమిణామ్ అపి విద్యాయామ్ అధికారో'స్త్య్ ఏవ। కుతః। తద్-ద్రష్టేః— దృశ్యతే హి రైక్వ-భీష్మ-సంవర్తాదీనామ్ అనాశ్రమిణామ్ అపి బ్రహ్మ-విద్యా-నిష్ఠత్వమ్। న చాశ్రమ-ధర్మైర్ ఏవ విద్యానుగ్రహ ఇతి శక్యం వక్తుమ్, యజ్ఞేన దానేన తపసానాశకేన, ఇతి దానాదీనామ్ ఆశ్రమేషు అనైకాన్తికానామ్ అప్య్ అనుగ్రాహకత్వ-దర్శనాత్। యథోర్ధ్వ-రేతఃసు విద్యా-నిష్ఠత్వ-దర్శనాద్ అగ్ని హోత్రాది-వ్యతిరిక్తైర్ ఏవ విద్యానుగ్రహః క్రియతే; తథానాశ్రమిష్వ్ అపి విద్యా-దర్శనాద్ ఆశ్రమానియతైర్ జపోపవాస-దాన-దేవతారాధనాదిభిర్ విద్యానుగ్రహః శక్యతే కర్తుమ్॥౩౬॥

౪౫౫ అపి స్మర్యతే॥౩।౪।౩౭॥

అపి చానాశ్రమిణామ్ అపి జపాదిభిర్ ఏవ విద్యానుగ్రహః స్మర్యతే— జప్యేనాపి చ సంసిధ్యేద్ బ్రాహ్మణో నాత్ర సంశయః। కుర్యాద్ అన్యన్ న వా కుర్యాన్ మైత్రో బ్రాహ్మణ ఉచ్యతే, ఇతి। సంసిధ్యేత్— జపాద్య్-అనుగృహీతయా విద్యయా సిద్ధో భవతీత్య్ అర్థః॥౩౭॥

౪౫౬ విశేషానుగ్రహశ్ చ॥౩।౪।౩౮॥

న కేవలం న్యాయ-స్మృతిభ్యామ్ అయమ్ అర్థః సాధనీయః; శ్రూయతే చానాశ్రమ-నియతైర్ ధర్మ-విశేషైర్ విద్యానుగ్రహః— తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయాత్మానమ్ అన్విష్యేత్, ఇతి॥౩౮॥

౪౫౭ అతస్ త్వ్ ఇతరజ్ జ్యాయో లిఙ్గాచ్ చ॥౩।౪।౩౯॥

తు-శబ్దో'వధారణే; అతః— అనాశ్రమిత్వాత్, ఇతరత్— ఆశ్రమిత్వమ్ ఏవ జ్యాయః; అనాశ్రమిత్వమ్ ఆపద్-విషయమ్। శక్తస్య త్వ్ ఆశ్రమిత్వమ్ ఏవోపాదేయమ్ ఇత్య్ అర్థః; భూయో-ధర్మ-కాల్ప-ధర్మకయోర్ అతుల్య-కార్యత్వాత్। లిఙ్గాచ్ చ— స్మృతేర్ ఇత్య్ అర్థః। స్మర్యతే చ శక్తం ప్రత్యాశ్రమస్యోపాదేయత్వమ్, అనాశ్రమీ న తిష్ఠేత్ తు దినమ్ ఏకమ్ అపి ద్విజః, ఇత్య్ ఆదినా। నివృత్త-బ్రహ్మచర్యస్య మృత-భార్యస్య చావైరాగ్యే సతి దారా-లాభ ఆపత్॥౩౯॥ ఇతి విధురాధికరణమ్॥౯॥

అథ తద్-భుతాధికరణమ్॥౧౦॥

౪౫౮ తద్-భూతస్య తు నాతద్-భావో జైమినేర్ అపి నియమాత్ తద్-రూపాభావేభ్యః॥౩।౪।౪౦॥

నైష్ఠిక-వైఖానస-పరివ్రాజకాశ్రమేభ్యః ప్రచ్యుతానామ్ అపి బ్రహ్మ-విద్యాయామ్ అధికారోఽస్తి, నేతి చిన్తాయాం, విధురాదివద్ అనాశ్రమైకాన్తైర్ దానాదిభిర్ విద్యానుగ్రహ-సమ్భవాద్ అస్త్య్ అధికారః। ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— తద్-భూతస్య తు నాతద్-భావ ఇతి। తు-శబ్దః పక్ష-వ్యావృత్త్య్-అర్థః। తద్-భూతస్య— నైష్ఠికాద్య్-ఆశ్రమనిష్ఠస్య, నాతద్-భావః— అతథాభావః, అనాశ్రమిత్వేనావస్థానం న సమ్భవతి। కుతః। తద్-రూపాభావేభ్యో నియమాత్, తద్-రూపాణి— తేషాం నైష్ఠికాదీనాం రూపాణి, వేషాః, ధర్మా ఇత్య్ అర్థః; తేషామ్ అభావాః— తద్-రూపాభావాః; తేభ్యః శాస్త్రైర్ నియమాత్। నైష్ఠికాద్య్-ఆశ్రమ-ప్రవిష్టాన్ స్వాశ్రమ-ధర్మ-నివృత్తిభ్యో నియచ్ఛన్తి హి శాస్త్రాణి— బ్రహ్మచార్యాచార్య-కుల-వాసీ తృతీయోఽత్యన్తమ్ ఆత్మానమ్ ఆచార్య-కులేఽవసాదయన్, ఇతి, అరణ్యమ్ ఇయాత్ తతో న పునర్ ఏయాత్, ఇతి, సన్న్యస్యాగ్నిం న పునర్ ఆవర్తయేత్, ఇతి చ। అతో విధురాదివన్ నైష్ఠికాదీనామ్ అనాశ్రమిత్వేనావస్థానాసమ్భవాన్ న తాన్ అధికరోతి బ్రహ్మ-విద్యా; జైమినేర్ అపీత్య్ అవిగానం దర్శయన్న్ ఉక్తం స్వాభిమతం ద్రఢయతి॥౪౦॥

అథ స్యాత్— నైష్ఠికాదీనాం బ్రహ్మచర్యాత్ ప్రచ్యుతానాం ప్రాయశ్చిత్తాద్ అధికారః సమ్భవతి। అస్తి చ ప్రాయశ్చిత్తమ్ అధికార-లక్షణే నిరూపితమ్— అవకీర్ణి-పశుశ్ చ తద్వత్, ఇతి। అతః ప్రచ్యుత-బ్రహ్మచర్యస్య ప్రాయశ్చిత్త-సమ్భవాత్ కృత-ప్రాయశ్చిత్తో బ్రహ్మ-విద్యాయామ్ అధికరిష్యతీతి; తత్రాహ—

౪౫౯ న చాధికారికమ్ అపి పతనానుమానాత్ తద్-అయోగాత్॥3।౪।౪౧॥

అధికార-లక్షణోక్తమ్ అపి ప్రాయశ్చిత్తం నైష్ఠికాదీనాం తద్-భ్రష్టానాం న సమ్భవతి। కుతః। పతనానుమానాత్ తద్-అయోగాత్— నైష్ఠికాదీనాం ప్రచ్యుతానాం పతన-స్మృతేస్ తస్య ప్రాయశ్చిత్తస్యాసమ్భవాత్— ఆరూఢో నైష్ఠికం ధర్మం యస్ తు ప్రచ్యవతే ద్విజః। ప్రాయశ్చిత్తం న పశ్యామి యేన శుధ్యేత్ స ఆత్మ-హా, ఇతి। అతోఽధికార-లక్షణోక్తం ప్రాయశ్చిత్తమ్ ఇతర-బ్రహ్మచారి-విషయమ్॥౪౧॥

౪౬౦ ఉపపూర్వమ్ అపీత్య్ ఏకే భావమ్ అశనవత్ తద్ ఉక్తమ్॥3।౪।౪౨॥

నైష్ఠికాదీనాం బ్రహ్మచర్య-ప్రచ్యవనమ్ ఉపపూర్వమ్— ఉపపాతకమ్, మహా-పాతకేష్వ్ అపరిగణితత్వాద్ ఇతి తత్ర ప్రాయశ్చిత్తస్య భావం— విద్యమానతామ్ అప్య్ ఏకే ఆచార్యా మన్యన్తే। అశనవత్— యథా మధ్వ్-అశనాది-నిషేధస్ తత్-ప్రాయశ్చిత్తం చోపకుర్వాణస్య నైష్ఠికాదీనాం చ సమానమ్; తద్ ఉక్తం స్మృతి-కారైః— ఉత్తరేషాం చైతద్-అవిరోధి, ఇతి। గురు-కుల-వాసినో యద్ ఉక్తం, తత్-స్వాశ్రమావిరోధ్య్-ఉత్తరేషామ్ అప్య్ ఆశ్రమిణాం భవతీత్య్ అర్థః। తద్వద్ ఇహాపి బ్రహ్మచర్య-ప్రచ్యవనే ప్రాయశ్చిత్త-సమ్భవాద్ బ్రహ్మ-విద్యా-యోగ్యతాప్య్ అస్తి॥౪౨॥

౪౬౧ బహిస్ తూభయథాపి స్మృతేర్ ఆచారాచ్ చ ॥౩।౪।౪౩॥

తు-శబ్దో మతాన్తర-వ్యావృత్త్య-అర్థః। ఉపపాతకత్వే మహా-పాతకత్వే'ప్య్ ఏతే బహిర్-భూతా ఏవ బ్రహ్మ-విద్యాధికారిభ్యః; బ్రహ్మ-విద్యాయామ్ అనధికృతా ఇత్య్ అర్థః। కుతః। స్మృతేః— పూర్వోక్తాత్ పతన-స్మరణాత్। యద్య్ అపి కల్మష-నిర్హరణాయ కైశ్చిద్ వచనైః ప్రాయశ్చిత్తాధికారో విద్యతే తథాపి కర్మాధికారానుగుణ-శుద్ధి-హేతు-ప్రాయశ్చిత్తం న సమ్భవతి, ప్రాయశ్చిత్తం న పశ్యామి యేన శుధ్యేత్ స ఆత్మ-హా, ఇతి స్మృతేర్ ఇత్య్ అర్థః। ఆచారాచ్ చ శిష్టా హి నైష్ఠికాదీన్ భ్రష్టాన్ కృత-ప్రాయశ్చిత్తాన్ అపి వర్జయన్తి, తేభ్యో బ్రహ్మ-విద్యాదికం నోపదిశన్తి; అతస్ తేషాం నాస్తి బ్రహ్మ-విద్యాయామ్ అధికారః॥౪౩॥ ఇతి తద్-భూతాధికరణమ్॥౧౦॥

అథ స్వామ్య్-అధికరణమ్॥౧౧॥

౪౬౨ స్వామినః ఫల-శ్రుతేర్ ఇత్య్ ఆత్రేయః॥౩।౪।౪౪॥

కర్మాఙ్గాశ్రయాణ్య్ ఉద్గీథాద్య్-ఉపాసనాని కిం యజమాన-కర్తృకాణి, ఉతర్త్విక్-కర్తృకాణీతి చిన్తాయాం యజమాన-కర్తృకాణీత్య్ ఆత్రేయో మన్యతే। కుతః। ఫల-శ్రుతేః— వేదాన్త-విహితేషు దహరాద్య్-ఉపాసనేషు ఫలోపాసనయోర్ ఏకాశ్రయత్వ-దర్శనాద్ ఇహ చ క్రతు-ఫలాప్రతిబన్ధ-రూపస్యోద్గీథోపాసన-ఫలస్య యజమానాశ్రయత్వ-శ్రవణాద్ ఇత్య్ అర్థః। న చ గోదోహనాదివద్ అఙ్గాశ్రయత్వేన యజమాన-కర్తృకత్వాసమ్భవః; గోదోహనాదిషు హ్య్ అధ్వర్యు-కర్తృక-ప్రణయనాశ్రయ-గోదోహనోపాదానమ్ అన్యేనాశక్యమ్; ఇహ తూద్గాతృ-కర్తృకే'ప్య్ ఉద్గీథే తస్యోద్గీథాదేః రసతమత్వానుసన్ధానం యజమానేనైవ కర్తుం శక్యతే॥౪౪॥

ఇతి ప్రాప్తే'భిధీయతే—

౪౬౩ ఆర్త్విజ్యమ్ ఇత్య్ ఔడులోమిస్ తస్మై హి పరిక్రియతే॥౩।౪।౪౫॥

ఆర్త్విజ్యమ్— ఋత్విజః కర్మోద్గీథాద్య్-ఉపాసనమ్ ఇత్య్ ఔడులోమిర్ ఆచార్యో మన్యతే। కుతః। తస్మై హి— ప్రయోజనాయ ఋత్విక్ పరిక్రియతే; ఫల-సాధన-భూతస్య సాఙ్గస్య క్రతోర్ ఉపాదానాయేత్య్ అర్థః। కర్మ-విధిషు— ఋత్విజో వృణీతే, ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాం దదాతి, ఇతి ఋత్విక్-కర్తృకత్వ-శాస్త్రేణ ఫల-సాధన-భూతం సాఙ్గం కర్మ ఋత్విగ్భిర్ అనుష్ఠేయమ్ ఇత్య్ అవగమ్యతే; తద్-అన్తర్గతాని కాయికాని మానసాని చ కర్మాణి ఋత్విక్-కర్తృకాణ్య్ ఏవ; న చ శక్త్య్-అశక్తీ తస్య నిబన్ధనమ్। యద్య్ అప్య్ ఉద్గీథాద్య్-ఉపాసనం పురుషార్థః, తథాపి క్రత్వ్-అధికృతాధికారత్వాత్ క్రతోశ్ చ సాఙ్గస్య ఋత్విక్-కర్తృకత్వాత్, యద్ ఏవ విద్యయా కరోతి…తద్ ఏవ వీర్యవత్తరమ్ ఇతి ఋత్విక్-కర్తృక-క్రియోపయోగిత్వేన విద్యాయాస్ తద్-ఏక-కర్తృకత్వ-శ్రవణాత్, ఋత్విక్-కర్తృకాణ్య్ ఏతాని। దహరాదిషూపాసనేషు ఋత్విక్-

కర్తృకత్వాశ్రవణాత్, శాస్త్ర-ఫలం ప్రయోక్తరి, ఇతి న్యాయాచ్ చ ఫలి-కర్తృకత్వమ్ ఏవ॥౪౫॥
ఇతి స్వామ్య-అధికరణమ్॥౧౧॥

అథ సహకార్యన్తర-విధ్య-అధికరణమ్॥౧౨॥

౪౬౪ సహకార్యన్తర-విధిః పక్షేణ తృతీయం తద్వతో విధ్య-ఆదివత్॥3।౪।౪౬॥

తస్మాద్ బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేత్। బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిః, ఇత్య్ అత్ర బాల్య-పాణ్డిత్యవన్ మౌనమ్ అపి విధీయతే, ఉతానూద్యత ఇతి విశయః। మౌన-పాణ్డిత్య-శబ్దయోర్ జ్ఞానార్థత్వాత్, పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేతి విహితమ్ ఏవ జ్ఞానమ్, అథ మునిర్ ఇత్య్ అనూద్యతే; విధి-శబ్దో న హ్య్ అత్ర శ్రయత ఇతి। ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః— సహకార్యన్తర-విధిర్ ఇతి। తద్వతః— విద్యావతః; విధ్య-ఆదివత్— విధీయతే ఇతి యజ్ఞాదిః సర్వాశ్రమ-ధర్మః శమ-దమాదిశ్ చ విధి-శబ్దేనోచ్యతే; ఆది-శబ్దేన శ్రవణ-మననే గృహ్యతే; సహకార్యన్తర-విధిర్ ఇత్య్ అత్రాపి విధీయత ఇతి విధిః, సహకార్యన్తరం విధిశ్ చేతి సహకార్యన్తర-విధిః। ఏతద్ ఉక్తం భవతి— యథా తమ్ ఏతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన, ఇత్య్ ఆదినా, శాన్తో దాన్త ఇత్య్ ఆదినా చ సహకారీ యజ్ఞాదిః శమ-దమాదిశ్ చ విధీయతే; యథా చ— శ్రోతవ్యో మన్తవ్యః, ఇతి శ్రవణ-మననే చార్థ-ప్రాప్తే విద్యా-సహకారిత్వేన గృహ్యేతే; తథా— తస్మాద్ బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్య్ ఆదినా పాణ్డిత్యం బాల్యం మౌనమ్ ఇతి త్రితయం విద్యాయాః సహకార్యన్తరం విధీయత ఇతి। మౌనం చ పాణ్డిత్యాద్ అర్థాన్తరమ్ ఇత్య్ ఆహ— పక్షేణేతి। ముని-శబ్దస్య పక్షేణ ప్రకృష్ట-మనన-శీలే వ్యాసాదౌ ప్రయోగ-దర్శనాత్ మౌనం పాణ్డిత్య-బాల్యయోర్ ద్వయోస్ తృతీయమ్। యద్య్ అపి— అథ మునిర్ ఇత్య్ అత్ర విధి-ప్రత్యయో న శ్రూయతే; తథాపి మౌనస్యాప్రాప్తత్వాద్ విధేయత్వమ్ అఙ్గీకరణీయమ్— అథ మునిః స్యాద్ ఇతి। ఇదం చ మౌనం శ్రవణ-ప్రతిష్ఠార్థాన్ మననాద్ అర్థాన్తర-భూతమ్ ఉపాసనాలమ్బనస్య పునః పునః సంశీలనం తద్-భావనా-రూపమ్।

తద్ ఏవం వాక్యార్థః— బ్రాహ్మణః— విద్యావాన్ పాణ్డిత్యం, నిర్విద్య— ఉపాస్యం బ్రహ్మ-తత్త్వం పరిశుద్ధం పరిపూర్ణం చ విదిత్వా, శ్రవణ-మననాభ్యాం ప్రాప్తం వేదనం ప్రతిలభ్యేత్య్ అర్థః। తచ్ చ భగవద్-భక్తి-సహకృత-సత్త్వ-వివృద్ధి-కృతమ్; యథోక్తం—నాహం వేదైః, ఇత్య్ ఆరభ్య, భక్త్యా త్వ్ అనన్యయా శక్యః...జ్ఞాతుమ్ ఇతి। శ్రుతిశ్ చ— యస్య దేవే పరా భక్తిః, నాయమ్ ఆత్మా ప్రవచనేన, ఇత్య్ ఆదికా। బాల్యేన తిష్ఠాసేత్; బాల్య-స్వరూపం చానన్తరమ్ ఏవ వక్ష్యతే। బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిః స్యాత్— బాల్య-పాణ్డిత్యే యథావద్ ఉపాదాయ పరిశుద్ధే పరిపూర్ణే బ్రహ్మణి మనన-శీలో భవేత్, నిదిధ్యాసన-రూప-విద్యావాప్తయే। ఏవమ్ ఏవ త్రితయోపాదానేన లబ్ధ-విద్యో భవతీత్య్ ఆహ— అమౌనం చ మౌనం చ నిర్విద్యాథ

బ్రాహ్మణః, ఇతి। అమౌనం మౌనేతర-సహకారి-కలాపః, తం చ మౌనం చ యథావద్ ఉపాదదానో విద్యా-కాష్ఠాం తద్-ఏక-నిష్పాద్యాం లభేతేత్య్ అర్థః। స బ్రాహ్మణః కేన స్యాత్, ఇత్య్ ఉక్తాద్ ఉపాయాత్ కిమ్ అన్యోఽప్య్ ఉపాయోఽస్తీతి పృష్టే, యేన స్యాత్ తేనేదృశ ఏవ, ఇతి, యేన మౌన-పర్యన్తేన బ్రాహ్మణః స్యాద్ ఇత్య్ ఉక్తమ్, తేనైవేదృశః స్యాత్; న కేనాప్య్ అన్యేనోపాయేనేతి పరిహృతమ్। అతః సర్వేష్వ్ ఆశ్రమేషు స్థితస్య విదుషో యజ్ఞాది-స్వాశ్రమ-ధర్మవత్ పాణ్డిత్యాదికం మౌన-తృతీయం విద్యాయాః సహకార్యన్తరం విధీయతే॥౪౭॥

అథ స్యాత్— యది సర్వేష్వ్ ఆశ్రమేషు స్థితానాం విదుషాం తత్-తద్-ఆశ్రమ-ధర్మ-సహకారిణీ మౌన-తృతీయ-సచివా విద్యా బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-సాధనమ్ ఉచ్యతే; కథం తర్హి చ్ఛాన్దోగ్యే— అభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే, ఇత్య్ ఆరభ్య, స ఖల్వ్ ఏవం వర్తయన్ యావద్ ఆయుషం బ్రహ్మ-లోకమ్ అభిసమ్పద్యతే న చ పునర్ ఆవర్తతే, ఇతి యావద్ ఆయుషం గార్హస్థ్య-ధర్మేణ స్థితి-దర్శనమ్ ఉపపద్యతే। అత ఆహ—

౪౬౫ కృత్స్న-భావాత్ తు గృహిణోపసంహారః॥౩।౪।౪౮॥

తు-శబ్దశ్ చోద్యం వ్యావర్తయతి; కృత్స్న-భావాత్— కృత్స్నేషు భావాత్, కృత్స్నేష్వ్ ఆశ్రమేషు విద్యాయాః సద్-భావాత్ గృహిణోఽప్య్ అస్తీతి తేనోపసంహారః; తస్మాత్ సర్వాశ్రమ-ధర్మ-ప్రదర్శనార్థో గృహిణోపసంహార ఇత్య్ అభిప్రాయః॥౪౮॥

తథైతస్మిన్న్ అపి వాక్యే— బ్రాహ్మణః పుత్రేషణాయాశ్ చ విత్తేషణాయాశ్ చ లోకేషణాయాశ్ చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరతి, ఇతి పారివ్రాజ్యైకాన్త-ధర్మం ప్రతిపాద్య, తస్మాద్ బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్య్ ఆదినా పారివ్రాజ్య-ధర్మ-స్థితి-హేతుక-మౌన-తృతీయ-సహకారి-విధానం ప్రదర్శనార్థమ్ ఇత్య్ ఆహ—

౪౬౬ మౌనవద్ ఇతరేషామ్ అప్య్ ఉపదేశాత్॥౩।౪।౪౯॥

సర్వేషణా-వినిర్ముక్తస్య భిక్షాచరణ-పూర్వక-మౌనోపదేశః సర్వేషామ్ ఆశ్రమ-ధర్మాణాం ప్రదర్శనార్థః। కుతః। ఏవం-విధ-మౌనోపదేశవద్ ఇతరేషామ్ ఆశ్రమిణామ్ అపి— త్రయో ధర్మ-స్కన్ధాః ఇత్య్ ఆరభ్య, బ్రహ్మ-సంస్థోఽమృతత్వమ్ ఏతి, ఇతి బ్రహ్మ-ప్రాప్త్య్-ఉపదేశాత్। ఉపపాదితశ్ చ పూర్వమ్ ఏవ బ్రహ్మ-సంస్థ-శబ్దః సర్వాశ్రమి-సాధారణ ఇతి। అతస్ సుష్ఠూక్తం— యజ్ఞాది-సర్వాశ్రమ-ధర్మవన్ మౌన-తృతీయః పాణ్డిత్యాదిర్ విద్యా-సహకారిత్వేన విధీయత ఇతి॥౪౯॥ ఇతి సహకార్యన్తర-విధ్య్-అధికరేణమ్॥౧౨॥

అథ అనావిష్కారాధికరణమ్॥౧౩॥

౪౬౭ అనావిష్కుర్వన్న్ అన్వయాత్॥౩।౪।౫౦॥

తస్మాద్ బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేద్ ఇత్య్ అత్ర విదుషా బాల్యమ్ ఉపాదేయతయా శ్రుతమ్। బాలస్య భావః, కర్మ వా బాల్యమ్। బాల-భావస్య వయోవస్థా-విశేషస్యానుపాదేయత్వాత్ కర్మైవేహ గృహ్యతే। తత్ర కిం బాలస్య కర్మ కామ-చారాదికం సర్వం విదుషోపాదేయమ్, ఉత డమ్భాది-రహితత్వమ్ ఏవేతి విశయే విశేషాభావాత్ సర్వమ్ ఉపాదేయమ్; నియమ-శాస్త్రాణి చ విశేష-విధినానేన బాధ్యన్త ఇతి॥ ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే— అనావిష్కుర్వన్న్ ఇతి। బాలస్య యత్ స్వభావానావిష్కార-రూపం కర్మ తద్ ఉపాదదానో వర్తేత విద్వాన్। కుతః। అన్వయాత్— తస్యైవాన్వయాత్। బాల్యేన తిష్ఠాసేత్, ఇత్య్ అస్మిన్ విధౌ తస్యైవ హ్య్ అన్వయ-సమ్భవః; ఇతరేషాం విద్యా-విరోధిత్వ-శ్రవణాత్— నావిరతో దుశ్చరితాన్ నాశాన్తో నాసమాహితః। నాశాన్త-మానసో వాపి ప్రజ్ఞానేనైనమ్ ఆప్నుయాత్॥ ఆహార-శుద్ధౌ సత్త్వ-శుద్ధిః, ఇత్య్ ఆదిషు॥౪౯॥ ఇత్య్ అనావిష్కారాధికరణమ్॥౧౩॥

అథ ఐహికాధికరణమ్॥౧౪॥

౪౬౦ ఐహికమ్ అప్రస్తుత-ప్రతిబన్ధే తద్-దర్శనాత్॥౩।౪।౫౦॥

ద్వి-విధా విద్యా— అభ్యుదయ-ఫలా, ముక్తి-ఫలా చ। తత్రాభ్యుదయ-ఫలా స్వ-సాధన-భూతైః పుణ్య-కర్మభిః పుణ్య-కర్మానన్తరమ్ ఏవ ఉత్పద్యతే, ఉతానన్తరం కాలాన్తరే వేత్య్ అనియమ ఇతి సంశయః। పూర్వ-కృతైః పుణ్య-కర్మభిర్ హి విద్వాన్ జాయతే; యథోక్తం భగవతా— చతుర్-విధా భజన్తే మాం జనాః సుకృతినో'ర్జున, ఇతి। సాధనే నిర్వృత్తే విలమ్బ-హేత్వ్-అభావాద్ అనన్తరమ్ ఏవ। ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— ఐహికమ్ అప్రస్తుత-ప్రతిబన్ధ ఇతి। ఐహికమ్ అభ్యుదయ-ఫలమ్ ఉపాసనమ్। అప్రస్తుత-ప్రతిబన్ధే— అప్రస్తుతే ప్రబల-కర్మాన్తర-ప్రతిబన్ధే' సత్య్ అనన్తరమ్, ప్రతిబన్ధే సతి తద్-ఉత్తర-కాలమ్ ఇత్య్ అనియమః। కుతః। తద్-దర్శనాత్— దృశ్యతే హి ప్రబల-కర్మాన్తరేణ కర్మ-ఫల-ప్రతిబన్ధాభ్యుపగమః శ్రుతౌ— యద్ ఏవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తద్ ఏవ వీర్యవత్తరమ్ ఇత్య్ ఉద్గీథ-విద్యా-యుక్తస్య కర్మణః ఫలాప్రతిబన్ధ-శ్రవణాత్॥౫౦॥ ఇత్య్ ఐహికాధికరణమ్॥౧౪॥

అథ ముక్తి-ఫలాధికరణమ్॥౧౫॥

౪౬౧ ఏవం ముక్తి-ఫలానియమస్ తద్-అవస్థావధృతేస్ తద్-అవస్థావధృతేః॥౩।౪।౫౧॥

ముక్తి-ఫలస్యాప్య్ ఉపాసనస్య స్వ-సాధన-భూతైర్ అతిశయిత-కర్మభిర్ ఉత్పత్తావ్ ఏవమ్ ఏవ కాలానియమః, తస్యాపి పూర్వవత్ ప్రతిబన్ధాభావ-ప్రతిబన్ధ-సమాప్తి-రూపావస్థావగతేః— అత్రాపి తస్య హేతోః సమానత్వాద్ ఇత్య్ అర్థః॥ సర్వేభ్యః కర్మభ్యో ముక్తి-ఫల-విద్యా-సాధనస్య కర్మణః ప్రబలత్వాత్ ప్రతిబన్ధాసమ్భవ ఇత్య్ అధికాశఙ్కా॥ తత్రాపి బ్రహ్మ-విద్-అపచారాణాం

పూర్వ-కృతానాం ప్రబలానాం సమ్భవాత్ ప్రతిబన్ధ-సమ్భవ ఇతి పరిహారః। ద్విర్ ఉక్తిర్ అధ్యాయ-పరిసమాప్తిం ద్యోతయతి॥౫౧॥ ఇతి ముక్తి-ఫలాధికరణమ్॥౧౫॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-విరచితే శ్రీ-శారీరక-మీమాంసా-భాష్యే తృతీయస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః॥౪॥

సమాప్తశ్ చాధ్యాయః॥౩॥

చతుర్థాధ్యాయే

ప్రథమః పాదః

ఆవృత్త్య-అధికరణమ్॥౧॥

౪౭౦ ఆవృత్తిర్ అసకృద్ ఉపదేశాత్ ॥౪।౧।౧॥

తృతీయే'ధ్యాయే సాధనైః సహ విద్యా చిన్తితా। అథేదానీం విద్యా-స్వరూప-విశోధన-పూర్వకం విద్యా-ఫలం చిన్త్యతే। తత్ర— బ్రహ్మ-విద్ ఆప్నోతి పరమ్, తమ్ ఏవ విదిత్వాతిమృత్యుమ్ ఏతి, బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి, యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మ-వర్ణమ్ ఇత్య్ ఆది వేదాన్త-వాక్యేషు బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-సాధనతయా విహితం వేదనం కిం సకృత్ కృతమ్ ఏవ శాస్త్రార్థః, ఉతాసకృద్ ఆవృత్తమ్ ఇతి సంశయః। కిం యుక్తమ్। సకృత్ కృతమ్ ఇతి। కుతః। బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి ఇతి వేదన-మాత్రస్యైవ విధానాద్ అసకృద్ ఆవృత్తౌ ప్రమాణాభావాత్। నచావఘాతాదివద్ వేదనస్య బ్రహ్మాపరోక్ష్యం ప్రతి దృష్టోపాయత్వాద్ యావత్ కార్యమ్ ఆవృత్తిర్ ఇతి శక్యం వక్తుమ్; వేదనస్య దృష్టోపాయత్వాభావాత్। జ్యోతిష్టోమాది-కర్మాణి, వేదాన్త-విహితం చ వేదనం పరమ-పురుషారాధన-రూపమ్, ఆరాధితాచ్ చ పరమ-పురుషాద్ ధర్మార్థ-కామ-మోక్షాఖ్య-పురుషార్థావాప్తిర్ ఇతి హి, ఫలమ్ అత ఉపపత్తేర్ ఇత్య్ అత్ర ప్రతిపాదితమ్। అతో జ్యోతిష్టోమాదివద్ యథాశబ్దం సకృత్ కృతమ్ ఏవ శాస్త్రార్థః।

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— ఆవృత్తిర్ అసకృద్ ఇతి। అసకృద్ ఆవృత్తమ్ ఏవ వేదనం శాస్త్రార్థః। కుతః। ఉపదేశాత్— ధ్యానోపాసన-పర్యాయేణ వేదన-శబ్దేనోపదేశాత్। తత్-పర్యాయత్వం చ విద్యుపాస్తి-ధ్యాయతీనామ్ ఏకస్మిన్ విషయే వేదనోపదేశ-పర-వాక్యేషు ప్రయోగాద్ అవగమ్యతే। తథాహి—మనో బ్రహ్మేత్య్ ఉపాసీత ఇత్య్ ఉపాసినోపక్రాన్తో'ర్థః। భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మ-వర్చసేన య ఏవం వేద ఇతి విదినోపసంహ్రియతే। తథా— యస్ తద్ వేద యత్ స వేద స మయైతద్ ఉక్తః ఇత్య్ ఉపక్రమే విదినోక్తం రైక్వస్య జ్ఞానమ్, అను మ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతామ్ ఉపాస్సే ఇత్య్ ఉపాసినోపసంహ్రియతే। తథా— బ్రహ్మ-విద్ ఆప్నోతి పరమ్ ఇత్య్ ఆది వాక్య-సమానార్థేషు వాక్యేషు, ఆత్మా వా అరే

ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః, తతస్ తు తం పశ్యతి నిష్కలం ధ్యాయమానః ఇత్య్ ఆదిషు ధ్యాయతినా వేదనమ్ అభిధీయతే। ధ్యానం చ చిన్తనమ్। చిన్తనం చ స్మృతి-సన్తతి-రూపమ్। న స్మృతి-మాత్రమ్। ఉపాస్తిర్ అపి తద్-ఏకార్థః, ఏకాగ్ర-చిత్త-వృత్తినైర్ అన్తర్యే ప్రయోగ-దర్శనాత్। తద్-ఉభయైకార్థ్యాద్ అసకృద్ ఆవృత్త-సన్తత-స్మృతిర్ ఇహ, బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి, జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వ-పాశైః ఇత్య్ ఆదిషు వేదనాది-శబ్దైర్ అభిధీయత ఇతి నిశ్చీయతే॥౧॥

౪౭౧ లిఙ్గాచ్ చ॥౪।౧।౨॥

లిఙ్గ-స్మృతిః। స్మృతేశ్ చాయమ్ అర్థో'వగమ్యతే। స్మర్యతే హి మోక్ష-సాధన-భూతం వేదనం స్మృతి-సన్తతి-రూపం, తద్-రూప-ప్రత్యయే చైకా సన్తతిశ్ చాన్యనిః స్పృహా। తద్-ధ్యానం ప్రథమైః షడ్భిర్ అఙ్గైర్ నిష్పాద్యతే తథా, ఇతి। తస్మాద్ అసకృద్ ఆవృత్తమ్ ఏవ వేదనం శాస్త్రార్థః॥౨॥ ఇత్య్ ఆవృత్య-అధికరణమ్॥౧॥

అథ ఆత్మత్వోపాసనాధికరణమ్॥౨॥

౪౭౨ ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చ॥౪।౧।౩॥

ఇదమ్ ఇదానీం చిన్త్యతే— కిమ్ ఉపాస్యం బ్రహ్మోపాసితుర్ అన్యత్వేనోపాస్యమ్, ఉతోపాసితుర్ ఆత్మత్వే నేతి। కిం యుక్తమ్। అన్యత్వేనేతి। కుతః। ఉపాసితుః ప్రత్యగాత్మనో'ర్థన్తరత్వాత్ బ్రహ్మణః। అర్థాన్తరత్వం చ— అధికం తు భేద-నిర్దేశాత్, అధికోపదేశాత్, నేతరో'నుపపత్తేః ఇత్య్ ఆదిషూపపాదితమ్। యథావస్థితం చ బ్రహ్మోపాస్యమ్। అయథోపాసనే హి బ్రహ్మ-ప్రాప్తిర్ అప్య్ అయథా-భూతా స్యాత్, యథా-క్రతుర్ అస్మింల్ లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి ఇతి న్యాయాత్। అతో'న్యత్వేనోపాస్యమ్ ఇతి॥

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే— ఆత్మేతి త్వ్ ఇతి। తు-శబ్దో'వధారణే। ఉపాసితుర్ ఆత్మేత్య్ ఏవోపాస్యమ్, ఉపాసితా ప్రత్యగాత్మా స్వ-శరీరస్య స్వయం యథా ఆత్మా తథా స్వాత్మనో'పి పరం బ్రహ్మత్మేత్య్ అవోపాసీతేత్య్ అర్థః। కుతః। ఏవం హ్య్ ఉపగచ్ఛన్తి పూర్వే ఉపాసితారః, త్వం వా అహమ్ అస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమ్ అసి, ఇతి। ఉపాసితుర్ అర్థాన్తర-భూతం బ్రహ్మోపాసితారో'హమ్ ఇతి కథమ్ అభ్యుపగచ్ఛన్తీత్య్ అత్రాహ— గ్రాహయన్తి చేతి। ఇమమ్ అర్థమ్ అవిరుద్ధమ్ ఉపాసితౄన్ గ్రాహయన్తి శాస్త్రాణి, తాన్ ప్రత్య్ ఉపపాదయన్తీత్య్ అర్థః। య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఆత్మనో'న్తరో యమ్ ఆత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమ్ అన్తరో యమయతి స త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః ఇతి; తథా— సన్-మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సద్-ఆయతనాః సత్-ప్రతిష్ఠాః ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వమ్, సర్వం ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ తజ్ జలాన్ ఇతి, ఇతి చ సర్వస్య చిద్-అచిద్-వస్తునస్ తజ్-జత్వాత్ తల్-లత్వాత్ తద్-అనత్వాత్ తన్-నియామ్యత్వాత్ తచ్-ఛరీరత్వాచ్ చ సర్వస్యాయమ్ ఆత్మా। అతః స త ఆత్మా। అతో యథా ప్రత్యగాత్మనః స్వ-శరీర-ప్రత్యాత్మత్వాద్ దేవో'హం మనుష్యో'

హమ్ ఇత్య్ అనుసన్ధానమ్; తథా ప్రత్యగాత్మనో'ప్య్ ఆత్మత్వాత్ పరమాత్మనస్ తస్యాప్య్ అహమ్ ఇత్య్ ఏవానుసన్ధానం యుక్తమ్ ఇతి। ఏవం శాస్త్రైర్ ఉపపాదితం సర్వ-బుద్ధీనాం బ్రహ్మైకనిష్ఠత్వేన సర్వ-శబ్దానాం బ్రహ్మైకనిష్ఠత్వమ్ అభ్యుపగచ్ఛన్తః, త్వం వా అహమ్ అస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమ్ అసి భగవో దేవతే, ఇతి వ్యతికరేణోక్తవన్తః। ఏవం చ— అథ యో'న్యాం దేవతామ్ ఉపాస్తే అన్యో'సావన్యో'హమ్ అస్మీతి న స వేద, అకృత్స్నో హ్య్ ఏష ఆత్మేత్య్ ఏవోపాసీత, సర్వం తం పరాదాద్యో'న్యత్రాత్మనః సర్వం వేద, ఇత్య్ ఆత్మత్వాననుసన్ధాన-నిషేధః, పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా, ఇతి పృథక్త్వానుసన్ధాన-విధానం చావిరుద్ధమ్। అహమ్ ఇతి స్వాత్మతయానుసన్ధానాద్ అన్యత్వానుసన్ధాన-నిషేధో రక్షితః। స్వ-శరీరాత్ స్వాత్మనో'ధికత్వానుసన్ధానవత్ స్వాత్మనో'పి పరమాత్మనో'ధికత్వానుసన్ధానాత్ పృథక్త్వానుసన్ధాన-విధానం చ రక్షితమ్। అధికస్య బ్రహ్మణః ప్రత్యగాత్మన ఆత్మత్వాత్ తస్య చ బ్రహ్మ-శరీరత్వాన్ నిషేధ-వాక్యే, అకృత్స్నో హ్య్ ఏషః, ఇత్య్ ఉక్తమ్। అత ఉపాసితుర్ ఆత్మత్వేన బ్రహ్మోపాస్యమ్ ఇతి స్థితమ్॥౩॥ ఇత్య్ ఆత్మత్వోపాసనాధికరణమ్॥౨॥

అథ ప్రతీకాధికరణమ్॥౩॥

౪౭౩ న ప్రతీకే న హి సః॥౪।౧।౪॥

మనో బ్రహ్మేత్య్ ఉపాసీత, స యో నామ బ్రహ్మేత్య్ ఉపాస్తే, ఇత్య్ ఆది ప్రతీకోపాసనేష్వ్ అప్య్ ఆత్మత్వానుసన్ధానం కార్యమ్ ఉత నేతి చిన్తాయాం, మనో బ్రహ్మేత్య్ ఉపాసీతేతి బ్రహ్మోపాసనత్వ-సామ్యాద్ బ్రహ్మణశ్ చోపాసితుర్ ఆత్మత్వాద్ ఆత్మేత్య్ ఏవోపాసీతేతి॥ ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే— న ప్రతీక ఇతి। ప్రతీకే నాత్మత్వానుసన్ధానం కార్యమ్। న హి సః। న హ్య్ ఉపాసితుర్ ఆత్మా ప్రతీకః। ప్రతీకోపాసనేషు ప్రతీక ఏవోపాస్యః, న బ్రహ్మ। బ్రహ్మ తు తత్ర దృష్టి-విశేషణ-మాత్రమ్। ప్రతీకోపాసనం హి నామాబ్రహ్మణి బ్రహ్మ-దృష్ట్యానుసన్ధానమ్। తత్రోపాస్యస్య ప్రతీకస్యోపాసితుర్ ఆత్మత్వాభావాన్ న తథానుసన్ధేయమ్॥౪॥

నన్వ్ అత్రాపి బ్రహ్మైవోపాస్యం బ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వ-సమ్భవే మన-ఆదీనామ్ అచేతనానామ్ అల్ప-శక్తీనాం చోపాస్యత్వాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాత్। అతో మన-ఆది-దృష్ట్యా బ్రహ్మైవోపాస్యమ్ ఇతి। అత ఆహ—

౪౭౪ బ్రహ్మ-దృష్టిర్ ఉత్కర్షాత్॥౪।౧।౫॥

మన-ఆదిషు బ్రహ్మ-దృష్టిర్ ఏవ యుక్తా, న బ్రహ్మణి మన-ఆది-దృష్టిః। బ్రహ్మణో మన-ఆదిభ్య ఉత్కర్షాత్। తేషాం చ విపర్యయాత్। ఉత్కృష్టే హి రాజని భృత్య-దృష్టిః ప్రత్యవాయ-కరీ। భృత్యే తు రాజ-దృష్టిర్ అభ్యుదయాయ॥౫॥ ఇతి ప్రతీకాధికరణమ్॥౩॥

అథ ఆదిత్యాది-మత్య్-అధికరణమ్॥౪॥

౪౭౫ ఆదిత్యాది-మతయశ్ చాఙ్గ ఉపపత్తేః॥౪।౧।౬॥

య ఏవాసౌ తపతి తమ్ ఉద్గీథమ్ ఉపాసీత, ఇత్య్ ఆదిషు కర్మాఙ్గాశ్రయేషూపాసనేషు సంశయః— కిమ్ ఉద్గీథాదౌ కార్మఙ్గే ఆదిత్యాది-దృష్టిః కర్తవ్యా, ఉతాదిత్యాదిషూద్గీథాది-దృష్టిర్ ఇతి। ఉత్కృష్ట-దృష్టిర్ నికృష్టే కర్తవ్యేతి న్యాయాత్। ఉద్గీథాదీనాం చ ఫల-సాధన-భూత-కర్మాఙ్గత్వేనాఫలేభ్య ఆదిత్యాదిభ్యః ఉత్కృష్టత్వాద్ ఆదిత్యాదిషూద్గీథాది-దృష్టిః, ఇతి ప్రాప్తే'భిధీయతే—ఆదిత్యాది-మతయశ్ చాఙ్గ ఇతి। చశబ్దో'వధారణే। క్రత్వ్-అఙ్గే ఉద్గీథాదావ్ ఆదిత్యాది-దృష్టయ ఏవ కార్యాః। కుతః। ఉపపత్తేః— ఆదిత్యాదీనామ్ ఏవోత్కృష్టత్వోపపత్తేః। ఆదిత్యాది-దేవతారాధన-ద్వారేణ హి కర్మణామ్ అపి ఫల-సాధనత్వమ్। అతస్ తద్-దృష్టిర్ ఉద్గీథాద్య్-అఙ్గే॥౬॥ ఇత్య్ ఆదిత్యాది-మత్య్-అధికరణమ్॥౪॥

అథ ఆసీనాధికరణమ్॥౫॥

౪౭౬ ఆసీనః సమ్భవాత్॥౪।౧।౭॥

మోక్ష-సాధనతయా వేదాన్త-శాస్త్రైర్ విహితం జ్ఞానం ధ్యానోపాసనాది-శబ్ద-వాచ్యమ్ అసకృద్ ఆవృత్తం సన్తత-స్మృతి-రూపమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్। తద్-అనుతిష్ఠన్న్ ఆసీనః శయానస్ తిష్ఠన్ గచ్ఛంశ్ చ విశేషాభావాద్ అనియమేనానుతిష్ఠేత్, ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— ఆసీన ఇతి। ఆసీనః ఉపాసనమ్ అనుతిష్ఠేత్। కుతః। సమ్భవాత్— ఆసీనస్యైవ హ్య్ ఏకాగ్ర-చిత్తతాసమ్భవః। స్థితిగత్యోః ప్రయత్న-సాపేక్షత్వాత్, శయనే చ నిద్రాసమ్భవాత్। పశ్చార్ధ-ధారణ-ప్రయత్న-నివృత్తయే సాపాశ్రయే ఆసీనః కుర్యాత్॥౭॥

౪౭౭ ధ్యానాచ్ చ॥౪।౧।౮॥

నిదిధ్యాసితవ్యః ఇతి ధ్యాన-రూపత్వాద్ ఉపాసనస్య, ఏకాగ్ర-చిత్తతావశ్యమ్భావినీ। ధ్యానం హి విజాతీయ-ప్రత్యయాన్తరావ్యవహితమ్ ఏక-చిన్తనమ్ ఇత్య్ ఉక్తమ్॥౮॥

౪౭౮ అచలత్వం చాపేక్ష్య॥౪।౧।౯॥

నిశ్చలత్వం చాపేక్ష్య పృథివ్య్-అన్తరిక్షాదిషు ధ్యాన-వాచో-యుక్తిర్ దృశ్యతే, ధ్యాయతీవ పృథివీ, ధ్యాయతీవాన్తరిక్షం, ధ్యాయతీవ ద్యౌః, ధ్యాయన్తీవాపో, ధ్యాయన్తీవ పర్వతాః ఇతి। అతః పృథివీ-పర్వతాదివద్ ఏకాగ్ర-చిత్తతయా నిశ్చలత్వమ్ ఉపాసకస్యాసీనస్యైవ సమ్భవేత్॥౯॥

౪౭౯ స్మరన్తి చ॥౪।౧।౧౦॥

స్మరన్తి చాసీనస్యైవ ధ్యానం— శుచౌ దేశే ప్రతిష్ఠాప్య స్థిర-మాసనమ్ ఆత్మనః। నాత్యుచ్ఛ్రితం నాతినీచం చైలాజిన-కుశోత్తరమ్। తత్రైకాగ్రం మనః కృత్వా యత-చిత్తేన్ద్రియ-క్రియః। ఉపవిశ్యాసనే యుఞ్జ్యాద్ యోగమాత్మ-విశుద్ధయే॥ ఇతి॥౧౦॥

౪౮౦ యత్రైకాగ్రతా తత్రావిశేషాత్॥౪।౧।౧౧॥

ఏకాగ్రతాతిరిక్త-దేశ-కాల-విశేషాశ్రవణాద్ ఏకాగ్రతానుకూలో యో దేశః కాలశ్ చ, స ఏవోపాసనస్య దేశః కాలశ్ చ। సమే శుచౌ శర్కరా-వహ్ని-వాలుకా-వివర్జితే ఇతి వచనమ్ ఏకాగ్రతైకాన్త-దేశమ్ ఆహ, న తు దేశం నియచ్ఛతి, మనో'నుకూలే ఇతి వాక్య-శేషాత్॥౧॥ ఇత్య్ ఆసీనాధికరణమ్॥౫॥

అథ ఆప్రయాణాధికరణమ్॥౬॥

౪.౧.౧ ఆప్రయాణాత్ తత్రాపి హి దృష్టమ్॥౪।౧।౧౨॥

తద్ ఇదమ్ అపవర్గ-సాధనమ్ ఉక్త-లక్షణమ్ ఉపాసనమ్ ఏకాహ ఏవ సమ్పాద్యమ్, ఉతాప్రయాణాత్ ప్రత్యహమ్ అనువర్తనీయమ్ ఇతి విశయే, ఏకస్మిన్న్ ఏవాహని శాస్త్రార్థస్య కృతత్వాత్ తావతైవ పరిసమాపనీయమ్। ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— ఆప్రయాణాద్ ఇతి। ఆమరణాద్ అనువర్తనీయమ్। కుతః। తత్రాపి హి దృష్టమ్— ఉపాసనోద్యోగ-ప్రభృత్య్-ఆప్రయాణాన్ మధ్యే యః కాలః, తత్ర సర్వత్రాపి దృష్టమ్ ఉపాసనం— స ఖల్వ్ ఏవం వర్తయన్ యావద్ ఆయుషం బ్రహ్మ-లోకమ్ ఆభిసమ్పద్యతే ఇతి॥౨॥ ఇత్య్ ఆప్రయాణాధికరణమ్॥౬॥

అథ తద్-అధిగమాధికరణమ్॥౭॥

౪.౧.౨ తద్-అధిగమ ఉత్తర-పూర్వాఘయోర్ అశ్లేష-వినాశౌ తద్-వ్యపదేశాత్॥౪।౧।౧౩॥

ఏవం విద్యా-స్వరూపం విశోధ్య విద్యా-ఫలం చిన్తయితుమ్ ఆరభతే; బ్రహ్మ-విద్యా-ప్రాప్తౌ పురుషస్యోత్తర-పూర్వాఘయోర్ అశ్లేష-వినాశౌ శ్రూయేతే తద్ యథా పుష్కర-పలాశ ఆపో న శ్లిష్యన్తే ఏవమ్ ఏవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే— తస్యైవాత్మా పద-విత్తం విదిత్వా న కర్మణా లిప్యతే పాపకేన ఇత్య్ ఉత్తరాఘాశ్లేషః, తద్ యథేషీక-తూల-మగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే, క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే ఇతి పూర్వాఘ-వినాశః। ఏతావ్ అశ్లేష-వినాశౌ విద్యా-ఫల-భూతావ్ ఉపపద్యేతే, నేతి సంశయః। కిం యుక్తమ్। నోపపద్యతే ఇతి। కుతః। నాభుక్తం క్షీయతే కర్మ కల్పకోటిశతైర్ అపి, ఇత్య్ ఆది శాస్త్ర-విరోధాత్। అశ్లేష-వినాశ-వ్యపదేశస్ తు మోక్ష-సాధన-భూత-విద్యా-విధాయి-వాక్య-శేష-గతః కథఞ్చిద్ విద్యా-స్తుతి-ప్రతిపాదనేనాప్య్ ఉపపద్యతే। న చ విద్యా పూర్వోత్తరాఘయోః ప్రాయశ్చిత్తతయా విధీయతే; యేన ప్రాయశ్చిత్తేనాఘ-వినాశ ఉచ్యతే। విద్యా హి బ్రహ్మ-విద్ ఆప్నోతి పరమ బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి ఇతి బ్రహ్మ-ప్రాప్త్య్-ఉపాయతయా విధీయతే। అతో విద్యార్థవాదో'యమ్ అఘ-వినాశాశ్లేష-వ్యపదేశ ఇతి॥

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే తద్-అధిగమ ఇతి। విద్యా-ప్రాప్తౌ పురుషస్య విద్యా-మాహాత్మ్యాద్ ఉత్తర-పూర్వాఘయోర్ అశ్లేష-వినాశావ్ ఉపపద్యేతే। కుతః। ఏవంవిధం హి విద్యా-మాహాత్మ్యమ్ అవగమ్యతే ఏవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే— ఏవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే ఇత్య్ ఆది వ్యపదేశాత్। న చ నాభుక్తం క్షీయతే కర్మ ఇత్య్ అనేన శాస్త్రేణాస్య

విరోధః, భిన్న-విషయత్వాత్। తద్ ధి కర్మణాం ఫల-జనన-సామర్థ్య-ద్రఢిమ-విషయమ్। ఏతత్ తూత్పన్నాయా విద్యాయాః ప్రాకృతానాం పాప్మనాం ఫల-జనన-శక్తి-వినాశ-సామర్థ్యమ్ ఉత్పత్స్యమానానాం చ ఫల-జనన-శక్త్య-ఉత్పత్తి-ప్రతిబన్ధ-కరణ-సామర్థ్యం చ ప్రతిపాదయతీతి ద్వయోర్ విషయో భిద్యతే। యథా అగ్ని-జలయోర్ ఔష్ణ్య-తన్-నివారణ-సామర్థ్య-విషయయోర్ ద్వయోః ప్రమాణయోర్ అపి విషయ-భేదాత్ ప్రామాణ్యమ్; ఏవమ్ అత్రాపీతి న కశ్చిద్ విరోధః। అఘస్యాశ్లేష-కరణం— వైదిక-కర్మాయోగ్యతా-వాసనా-ప్రత్యవాయ- హేతు-శక్త్య-ఉత్పత్తి-ప్రతిబన్ధ-కరణమ్। అఘాని హి కృతాని పురుషస్య వైదిక-కర్మాయోగ్యతాం, సజాతీయ-కర్మాన్తరారమ్భ-రుచిం, ప్రత్యవాయం చ కుర్వన్తి। అఘస్య వినాశ-కరణమ్-ఉత్పన్నాయాస్ తచ్-ఛక్తేర్ వినాశ-కరణమ్। శక్తిర్ అపి పరమ-పురుషాప్రీతిర్ ఏవ। తద్ ఏవం విద్యా వేదితుర్ వేద్యాత్యర్థ-ప్రియత్వేన స్వయమ్ అపి నిరతిశయ-ప్రియా సతీ వేద్య-భూత-పరమ-పురుషారాధన-స్వరూపా పూర్వ-కృతాఘ-సఞ్చయ-జనిత-పరమ-పురుషాప్రీతిం వినాశయతి; సైవ విద్యా స్వోత్పత్త్య-ఉత్తర-కాల-భావ్య-అఘ-నిమిత్త-పరమ-పురుషాప్రీత్య-ఉత్పత్తిం చ ప్రతిబధ్నాతి। తద్ ఇదమ్ అశ్లేష-వచనం ప్రామాదిక-విషయం మన్తవ్యమ్; నావిరతో దుశ్చరితాత్ ఇత్యాదిభిః శాస్త్రైర్ ఆప్రయాణాద్ అహర్ అహర్ ఉత్పద్యమానాయా ఉత్తరోత్తరాతిశయ-భాగిన్యాః విద్యాయాః దుశ్చరిత-విరతి-నిష్పాద్యత్వావగమాత్॥౩॥ ఇతి తద్-అధిగమాధికరణమ్॥౭॥

అథ ఇతరాధికరణమ్॥౮॥

౪౮౩ ఇతరస్యాప్య్ ఏవమ్ అసంశ్లేషః పాతే తు॥౪।౧।౧౪॥

ఉత్తర-పూర్వాఘయోర్ విద్యయా అశ్లేష-వినాశావ్ ఉక్తౌ। ఇతరస్య-పుణ్యస్యాపి, ఏవమ్— ఉక్తేన న్యాయేనాశ్లేష-వినాశౌ విద్యయా స్యాతామ్, విద్యా-ఫల-విరోధిత్వ-సామాన్యాద్ వ్యపదేశాచ్ చ। భవతి చ వ్యపదేశః ఉభే సుకృత-దుష్కృతే నిర్ధిశ్య-సర్వే పాప్మానో'తో నివర్తన్తే ఇతి, తత్-సుకృత-దుష్కృతే ధూనుతే ఇతి చ। ముముక్షోర్ అనిష్ట-ఫలత్వాత్ సుకృతస్యాపి పాప్మ-శబ్దేన వ్యపదేశః। సుకృతస్యాపి శాస్త్రీయత్వాత్ తత్-ఫలస్య కేషాఞ్చిద్ ఇష్టత్వ-దర్శనాచ్ చ విద్యయా అవిరోధ-శఙ్కాం నివర్తయితుమ్ అతిదేశః। నను విదుషో'పి సేతికర్తవ్యతా కోపాసన-నిర్వృత్తయే వృష్ట్య-అన్నాది-ఫలానీష్టాన్య్ ఏవ। కథం తేషాం విరోధాద్ వినాశ ఉచ్యతే। తత్రాహ— పాతే త్వ్ ఇతి। శరీర-పాతే తు తేషాం వినాశః; శరీర-పాతాద్ ఊర్ధ్వం తు విద్యానుగుణ-దృష్ట-ఫలాని సుకృతాని నశ్యన్తీత్య్ అథః॥౧౪॥ ఇతి ఇతరాధికరణమ్॥౮॥

అథ అనారబ్ధ-కార్యాధికరణమ్॥౯॥

౪౮౪ అనారబ్ధ-కార్యే ఏవ తు పూర్వే తద్-అవధేః॥౪।౧।౧౫॥

బ్రహ్మ-విద్యోత్పత్తేః పూర్వోత్తర-భావినోః సుకృత-దుష్కృతయోర్ అశ్లేష-వినాశావ్ ఉక్తౌ; తతః పూర్వ-భావినోః సుకృత-దుష్కృతయోః కిమ్ అవిశేషేణ వినాశః, ఉతానారబ్ధ-కార్యయోర్

ఏవేతి విశయే, సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే ఇతి విద్యా-ఫలస్యావిశేష-శ్రవణాద్ విద్యోత్పత్త్య్-ఉత్తర-కాల-భావిన్యాశ్ చ శరీర-స్థితేః కులాల-చక్ర-భ్రమణాదివత్ సంస్కార-వశాద్ అప్య్ ఉపపత్తేర్ అవిశేషేణ, ఇతి ప్రాప్తే ఉచ్యతే— అనారబ్ధ-కార్యే ఏవ తు పూర్వే ఇతి। విద్యోత్పత్తేః పూర్వే సుకృత-దుష్కృతే అనారబ్ధ-కార్యే— అప్రవృత్త-ఫలే ఏవ విద్యయా వినశ్యతః। కుతః। తద్-అవధేః— తస్య తావద్ ఏవ చిరం యావన్ న విమోక్ష్యే అథ సమ్పత్స్యే ఇతి శరీర-పాత-విలమ్బావధిశ్రుతేః। న చ పుణ్యాపుణ్య-కర్మ-జన్య-భగవత్-ప్రీత్య్-అప్రీతి-వ్యతిరేకేణ శరీర-స్థితి-హేతు-భూత-సంస్కార-సద్-భావే ప్రమాణమ్ అస్తి॥౧౫॥ ఇత్య్ అనారబ్ధ-కార్యాధికరణమ్॥౯॥

అథ అగ్ని-హోత్రాద్య్-అధికరణమ్॥౧౦॥

౪౮౫ అగ్ని హోత్రాది తు తత్-కార్యాయేవ తద్-దర్శనాత్॥౪।౧।౧౬॥

ఇతరస్యాప్య్ ఏవమ్ అసంశ్లేష ఇతి విద్యా-బలాత్ సుకృతస్యాప్య్ అసంశ్లేష ఉక్తః। అగ్ని హోత్రాదీనాం నిత్య-నైమిత్తికానాం స్వాశ్రమ-ధర్మాణామ్ అపి సుకృతత్వ-సామాన్యేన తత్-ఫలస్యాశ్లేషాద్ అనిచ్ఛతోఽననుష్ఠానే ప్రాప్త ఉచ్యతే— అగ్ని హోత్రాది త్వ్ ఇతి। తు-శబ్దః సుకృతాన్తరేభ్యో విశేషణార్థః। అగ్ని హోత్రాద్య్-ఆశ్రమ-ధర్మాః ఫలాశ్లేషాసమ్భవాద్ అనుష్ఠేయా ఏవ। తద్-అసమ్భవశ్ చ తత్-కార్యార్థత్వాత్ తేషామ్। విద్యాఖ్య-కార్యాయైవ హి విదుషోఽగ్ని హోత్రాద్య్-అనుష్ఠానమ్। కథమ్ ఇదమ్ అవగమ్యతే। తద్-దర్శనాత్; దృశ్యతే హి తమ్ ఏతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసానాశకేన ఇత్య్ ఆదినాగ్ని హోత్రాదీనాం విద్యా-సాధనత్వమ్। విద్యాయాశ్ చాప్రయాణాద్ అభ్యాసాధేయాతిశయాయా అహరహరుత్పాద్యత్వాత్తదుత్పత్త్యర్థమాశ్రమకర్మాప్యహరహరనుష్ఠేయమేవ। అన్యథాశ్రమ-కర్మ-లోపే దూషితాన్తఃకరణస్య విద్యోత్పత్తిర్ ఏవ న స్యాత్॥౬॥

యద్య్ అగ్ని హోత్రాది-సాధు-కృత్యా విద్యోత్పత్త్య్-అర్థాః, విద్యోత్పత్తేః ప్రాచీనం చ సుకృతం యావత్ సమ్పాతమ్ ఉషిత్వా ప్రాప్యాన్తం కర్మణః ఇత్య్ అనుభవేన వినష్టం భుక్త-శిష్టం చ ప్రారబ్ధ-ఫలమ్; సుహృదః సాధు-కృత్యామ్ ఇత్య్ అస్య కో విషయః। తత్రాహ—

౪౮౬ అతోఽన్యాపి హ్య్ ఏకేషామ్ ఉభయోః॥౪।౧।౧౭॥

అతః అగ్ని హోత్రాది-సాధు-కృత్యాయా విద్యోత్పత్త్య్-అర్థాయా అన్యాపి విద్యాధిగమాత్ పూర్వోత్తరయోర్ ఉభయోర్ అపి పుణ్య-కర్మణోః ప్రబల-కర్మ-ప్రతిబద్ధ-ఫలా సాధు-కృత్యానన్తా సమ్భవత్య్ ఏవ, తద్-విషయమ్ ఇదమ్ ఏకేషాం శాఖినాం వచనం, తస్య పుత్రా దాయమ్ ఉపయన్తి సుహృదః సాధు-కృత్యామ్ ఇతి। విద్యయాశ్లేష-వినాశ-శ్రుతిశ్ చ తద్-విషయా॥౧౭॥

అనుష్ఠితస్యాపి కర్మణః ఫల-ప్రతిబన్ధ-సమ్భవం పూర్వోక్తం స్మారయతి—

౪౮౭ యద్ ఏవ విద్యయేతి హి॥౪।౧।౧౮॥

యద్ ఏవ విద్యయా కరోతి...తద్ ఏవ వీర్యవత్తరమ్ ఇత్య్ ఉద్గీథ-విద్యాయాః క్రతు-ఫలాప్రతిబన్ధ-ఫలత్వ-వచనేనానుష్ఠితస్యాపి కర్మణః ఫల-ప్రతిబన్ధః సూచ్యతే హి। అతో విదుషో'నుష్ఠిత-ప్రతిబద్ధ-ఫల-విషయమ్, సుహృదః సాధు-కృత్యామ్ ఇతి శాట్యాయనికమ్॥౮॥ ఇత్య్ అగ్ని హోత్రాద్య్-అధికరణమ్॥౧౦॥

అథ ఇతర-క్షపణాధికరణమ్॥౧౧॥

౪౮౮ భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాథ సమ్పద్యతే॥౪।౧।౧౯॥

యయోః పుణ్య-పాపయోర్ అశ్లేష-వినాశాయుక్తౌ, తాభ్యామ్ ఇతరే ఆరబ్ధ-కార్యే పుణ్య-పాపే కిం విద్యా-యోని-శరీరావసానే, ఉత తచ్-ఛరీరావసానే శరీరాన్తరావసానే వేత్య్ అనియమ ఇతి సంశయే, తస్య తావద్ ఏవ చిరం యావన్ న విమోక్ష్యే ఇతి తచ్-ఛరీర-విమోక్షావసానత్వ-శ్రవణాత్ తద్-అవసానే। ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— భోగేన త్వ్ ఇతి। తు-శబ్దః పక్ష-వ్యావృత్త్య్-అర్థః। ఇతరే— ఆరబ్ధ-కార్యే పుణ్య-పాపే స్వారబ్ధ-ఫల-భోగేన క్షపయిత్వా తత్-ఫల-భోగ-సమాప్త్య్-అనన్తరం బ్రహ్మ సమ్పద్యతే। తే చ పుణ్య-పాపే ఏక-శరీరోపభోగ్య-ఫలే చేత్, తచ్-ఛరీరావసానే సమ్పద్యతే; అనేక-శరీర-భోగ్య-ఫలే చేత్, తద్-అవసానే సమ్పద్యతే; భోగేనైవ క్షపయితవ్యత్వాద్ ఆరబ్ధ-ఫలయోః కర్మణోః। తస్య తావద్ ఏవ చిరం యావన్ న విమోక్ష్యే ఇతి చ భోగేన తయోః కర్మణోర్ విమోక్ష ఉచ్యతే, దేహావధి-నియమాశ్రవణాత్। తద్ ఏవం బ్రహ్మ-విద్యాయాః ప్రాగ్ అనుష్ఠితమ్ అభుక్త-ఫలమ్ అనారబ్ధ-ఫలం పుణ్య-పాప-రూపం కర్మానాది-కాల-సఞ్చితమ్ అనన్తం విద్యా-మాహాత్మ్యాద్ వినశ్యతి; విద్యారమ్భోత్తర-కాలమ్ అనుష్ఠితం చ న శ్లిష్యతి తత్ర పుణ్య-రూపం సర్వ-విదుషః సుహృదో గృహ్ణన్తి, పాపం చ ద్విషన్త ఇతి నిరవద్యమ్॥౧౯॥ ఇతి ఇతర-క్షపణాధికరణమ్॥౧౧॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-విరచితే శ్రీ-శారీరక-మీమాంసా-భాష్యే చతుర్థస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః।

చతుర్థాధ్యాయే

ద్వితీయః పాదః

వాగ్-అధికరణమ్॥౧॥

౪౮౯ వాఙ్-మనసి దర్శనాచ్ ఛబ్దాచ్ చ॥౪।౨।౧॥

ఇదానీం విదుషో గతి-ప్రకారం చిన్తయితుమ్ ఆరభతే। ప్రథమం తావద్ ఉత్క్రాన్తిశ్ చిన్త్యతే। తత్రేదమ్ ఆమ్నాయతే— అస్య సోమ్య పురుషస్య ప్రయతో వాఙ్-మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్ తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామ్ ఇతి। అత్ర వాఙ్-మనసి సమ్పద్యతే ఇతి వాచో మనసి సమ్పత్తి-శ్రుతిః కిం వాగ్-వృత్తి-మాత్ర-విషయా, ఉత వాగ్-విషయేతి విశయే వృత్తి-మాత్ర-విషయేతి యుక్తమ్। కుతః। మనసో వాక్-ప్రకృతిత్వాభావాత్ తత్ర వాక్-స్వరూప-సమ్పత్త్య్-అసమ్భవాత్। వాగ్-ఆది-వృత్తీనాం మనో-'ధీనత్వేన వృత్తి-సమ్పత్తి-శ్రుతిః కథఞ్చిద్ ఉపపద్యత ఇతి। ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే— వాఙ్-మనసీతి। వాక్-స్వరూపమ్ ఏవ మనసి సమ్పద్యతే। కుతః। దర్శనాత్— దృశ్యతే హి వాగ్-ఇన్ద్రియ ఉపరతే'పి మనః-ప్రవృత్తిః। వృత్తి-మాత్ర-సమ్పత్త్యాపి తద్ ఉపపద్యత ఇతి చేత్, తత్రాహ— శబ్దాచ్ చేతి। వాఙ్-మనసి సమ్పద్యత ఇతి వాక్-స్వరూప-సమ్పత్తావ్ ఏవ హి శబ్దః, న వృత్తి-మాత్ర-సమ్పత్తౌ। న హి తదానీం వృత్త్య్-ఉపరమే వాగ్-ఇన్ద్రియం ప్రమాణాన్తరేణోపలభ్యతే; యేన వృత్తి-మాత్రమ్ ఏవ సమ్పద్యత ఇత్య్ ఉచ్యేత। యద్ ఉక్తం మనసో వాక్-ప్రకృతిత్వాభావాద్ వాచో మనసి సమ్పత్తిర్ నోపపద్యత ఇతి। తత్ వాఙ్-మనసి సమ్పద్యత ఇతి వచనాత్ మనసా వాక్ సంయుజ్యతే, న తు తత్ర లీయత ఇతి పరిహర్తవ్యమ్।

౪౯౦ అత ఏవ సర్వాణ్య్ అను ॥౪।౨।౨॥

యతో వాచో మనసా సంయోగ-మాత్రం సమ్పత్తిః, న తు లయః, అత ఏవ వాచమ్ అను సర్వేషామ్ ఇన్ద్రియాణాం మనసి సమ్పత్తి-శ్రుతిర్ ఉపపద్యతే తస్మాద్ ఉపశాన్త-తేజా (అ) పునర్భవమ్ ఇన్ద్రియైర్ మనసి సమ్పద్యమానైః ఇతి ॥౨॥ ఇతి వాగ్-అధికరణమ్॥

అథ మనో-'ధికరణమ్ ॥౨॥

౪౯౧ తన్-మనః-ప్రాణ ఉత్తరాత్ ॥౪।౨।౩॥

తత్ సర్వేన్ద్రియ-సంయుక్తం మనః ప్రాణే సమ్పద్యతే— ప్రాణేన సంయుజ్యతే న మనో-వృత్తి-మాత్రమ్। కుతః। ఉత్తరాత్— మనః-ప్రాణే ఇతి వాక్యాత్॥ అధికాశఙ్కా తు— అన్న-మయం హి సోమ్య మనః ఇతి వచనాన్ మనసో'న్న-ప్రకృతిత్వమ్ అవగమ్యతే; అన్నస్య చ— తా అన్నమ్ అసృజన్త ఇత్య్ అమ్మయత్వం సిద్ధమ్, ఆపో మయః ప్రాణః ఇతి చాప్-ప్రకృతిత్వం ప్రాణస్యావగమ్యతే, అతో మనః ప్రాణే సమ్పద్యత ఇత్య్ అత్ర ప్రాణ-శబ్దేన ప్రాణ-ప్రకృతి-భూతా అపో నిర్దిశ్య తాసు మనః సమ్పత్తి-ప్రతిపాదనే పరమ్పరయా స్వ-కారణే లయ ఇతి సమ్పత్తి-వచనమ్ ఉపపన్నం భవతీతి॥ పరిహారస్ తు— అన్న-మయం హి సోమ్య మనః, ఆపో-మయః ప్రాణః ఇతి మనః-ప్రాణయోర్ అన్నేనాద్భిశ్ చాప్యాయనమ్ ఉచ్యతే, న తత్-ప్రకృతిత్వమ్; ఆహఙ్కారికత్వాన్ మనసః, ఆకాశ-వికారత్వాచ్ చ ప్రాణస్య। ప్రాణ-శబ్దేనాపాం లక్షణా చ స్యాద్ ఇతి ॥౩॥ ఇతి మనోధికరణమ్ ॥౨॥

అథ అధ్యక్షాధికరణమ్ ॥౩॥

౪౯౨ సో'ధ్యక్షే తద్-ఉపగమాదిభ్యః ॥౪।౨।౪॥

యథా— వాఙ్-మనసి సమ్పద్యతే, మనః ప్రాణే ఇతి వచనానురోధేన మనః-ప్రాణయోర్ ఏవ వాఙ్-మనసయోః సమ్పత్తిః, తథా-ప్రాణస్ తేజసి ఇతి వచనాత్ తేజస్య్ ఏవ ప్రాణః సమ్పద్యతే। ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— సో'ధ్యక్షే ఇతి। సః ప్రాణః, అధ్యక్షే కరణాధిపే జీవే సమ్పద్యతే। కుతః। తద్-ఉపగమాదిభ్యః— ప్రాణస్య జీవోపగమస్ తావచ్ ఛ్రయతే, ఏవమ్ ఏవేమమ్ ఆత్మానమ్ అన్త-కాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తి ఇతి। తథా జీవేన సహ ప్రాణస్యోత్క్రాన్తిః శ్రూయతే తమ్ ఉత్క్రామన్తం ప్రాణో'నూత్క్రామతి ఇతి। ప్రతిష్ఠా చ జీవేన సహ శ్రూయతే, కస్మిన్న్ ఉత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్ వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామి ఇతి। ఏవం జీవేన సంయుజ్య తేన సహ తేజః సమ్పత్తిర్ ఇహ ప్రాణస్ తేజసి ఇత్యుచ్యతే; యథా యమునాయాః గఙ్గయా సంయుజ్య సాగర-గమనే'పి యమునా సాగరం గచ్ఛతీతి వచో న విరుధ్యతే, తద్వత్॥౪॥ ఇత్య్ అధ్యక్షాధికరణమ్॥౩॥

అథ భూతాధికరణమ్॥౪॥

౪౯౩ భూతేషు తచ్-ఛ్రుతేః ॥౪।౨।౫॥

ప్రాణస్ తేజసీతి జీవ-సంయుక్తస్య ప్రాణస్య తేజసి సమ్పత్తిర్ ఉక్తా; సా సమ్పత్తిః కిం తేజో-మాత్రే, ఉత సంహతేషు సర్వేషు భూతేష్వ్ ఇతి విశయే తేజో-మాత్ర-శ్రవణాత్ తేజసి। ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— భూతేష్వ్ ఇతి। భూతేషు సమ్పద్యతే। కుతః। తచ్-ఛ్రుతేః-పృథివీ-మయః ఆపోమయః...తేజోమయః ఇతి జీవస్య సఞ్చరతః సర్వ-భూత-మయత్వ-శ్రుతేః॥౫॥

నను తేజః-ప్రభృతిష్వ్ ఏకైకస్మిన్ క్రమేణ సమ్పత్తావ్ అపి పృథివీ-మయ ఇత్య్ ఆదికా శ్రుతిర్ ఉపపద్యతే, అత ఆహ—

౪౯౪ నైకస్మిన్ దర్శయతో హి ॥౪।౨।౬॥

నైకస్మిన్, ఏకైకస్య కార్యాక్షమత్వాత్। దర్శయతో హ్య్ అక్షమత్వం శ్రుతి-స్మృతీ— అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామ-రూపే వ్యాకరవాణి తాసాం త్రివృతం త్రివృతమ్ ఏకైకాం కరవాణి ఇతి నామ-రూప-వ్యాకరణ-యోగ్యత్వాయ త్రివృత్-కరణమ్ ఉపదిశ్యతే। నానా-వీర్యాః పృథగ్ భూతాః తతస్ తే సంహతిం వినా। నాశక్నువన్ ప్రజాః స్రష్టుమ్ అసమాగమ్య కృత్స్నశః। సమేత్యాన్యోన్య-సంయోగం పరస్పర-సమాశ్రయాః। మహద్-ఆద్యా విశేషాన్తా హ్య్ అణ్డమ్ ఉత్పాదయన్తి తే ఇతి। అతః ప్రాణస్ తేజసీతి తేజః-శబ్దేన భూతాన్తర-సంసృష్టమ్ ఏవ తేజో'భిధీయతే। అతో భూతేష్వ్ ఏవ సమ్పత్తిః॥౬॥ ఇతి భూతాధికరణమ్॥౪॥

అథ ఆసృత్య్-ఉపక్రమాధికరణమ్॥౫॥

౪౯౫ సమానా చాసృత్య్-ఉపక్రమాద్ అమృతత్వం చానుపోష్య ॥౪।౨।౭॥

ఇయమ్ ఉత్క్రాన్తిః కిం విద్వద్-అవిదుషోః సమానా, ఉతావిదుష ఏవేతి చిన్తాయామ్, అవిదుష ఏవేతి ప్రాప్తమ్। కుతః। విదుషో'త్రైవామృతత్వ-వచనాద్ ఉత్క్రాన్త్య-అభావాత్। విదుషో హ్య్ అత్రైవామృతత్వం శ్రావ్యతే—యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యే'స్య హృది స్థితాః। అథ మర్త్యోర్'మృతో భవత్య్ అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే ఇతి॥ ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే-సమానా చాసృత్య్-ఉపక్రమాద్ ఇతి। విదుషో'ప్య్ ఆసృత్య్-ఉపక్రమాద్ ఉత్క్రాన్తిః సమానా। ఆసృత్య్-ఉపక్రమాత-ఆగత్య్-ఉపక్రమాత్। నాడీ-ప్రవేశాత్ ప్రాగ్ ఇత్య్ అర్థః। విదుషో'పి హి నాడీ-విశేషేణోత్క్రమ్య గతిః శ్రూయతే-శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్ తాసాం మూర్ధానమ భినిఃసృతైకా। తయోర్ ధ్వమ్ ఆయన్న్ అమృతత్వమ్ ఏతి విష్వఙ్ఙ్ అన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి ఇతి। ఏవం నాడీ-విశేషేణ గతి-శ్రవణాద్ విదుషో'ప్య్ ఉత్క్రాన్తిర్ అవర్జనీయా। సా చ నాడీ-ప్రవేశాత్ ప్రాగ్-విశేషాశ్రవణాత్ సమానా। తత్-ప్రవేశ-దశాయాం చ విశేషః శ్రూయతే— తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షుషో వా మృర్ధ్నోర్ వా అన్యేభ్యో వా శరీర-దేశేభ్యః ఇతి। శతం చైకా చ హృదయస్యేత్యనయా శ్రుత్య్-ఐకార్థ్యాన్ మూర్ధ్నోర్ నిష్క్రమణం విద్వద్-విషయమ్; ఇతరద్ అవిద్వద్-విషయమ్। యద్ ఉక్తం విదుషో'త్రైవామృతత్వం శ్రావ్యత ఇతి; తత్రోచ్యతే— అమృతత్వం చానుపోష్యేతి। చశబ్దో'వధారణే। అనుపోష్య శరీరేన్ద్రియాది-సమ్బన్ధమ్ అదగ్ధ్వైవ, యద్ అమృతత్వమ్— ఉత్తర-పూర్వాఘయోర్ అశ్లేష-వినాశ-రూపం ప్రాప్యతే తద్ ఉచ్యతే— యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే ఇత్య్ ఆదికయా శ్రుత్యేత్య్ అర్థః। అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి చ ఉపాసన-వేలాయాం యో బ్రహ్మానుభవః, తద్-విషయమ్ ఇత్య్ అభిప్రాయః॥

౪౯౬ తద్-ఆపీతేః సంసార-వ్యపదేశాత్ ॥౪।౨।౮॥

అవశ్యం చ తత్— అమృతత్వమ్ అదగ్ధ-దేహ-సమ్బన్ధస్యైవేతి విజ్ఞేయమ్। కుతః। ఆపీతేః సంసార-వ్యపదేశాత్। అపీతిః అప్యయః। బ్రహ్మ-ప్రాప్తిః। సా చార్చిరాదినా మార్గేణ దేశ-విశేషం గత్వేతి వక్ష్యతే। ఆతద్-అవస్థా-ప్రాప్తేః సంసారః దేహ-సమ్బన్ధ-లక్షణో హి వ్యపదిశ్యతే— తస్య తావద్ ఏవ చిరం యావన్ న విమోక్ష్యే'థ సమ్పత్స్య ఇతి, అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ ముఖాత్ ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమ్ అకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మ-లోకమ్ అభిసమ్భవాని ఇతి చ॥౮॥

౪౯౭ సూక్ష్మం ప్రమాణతశ్ చ తథోపలబ్ధేః ॥౪।౨।౯॥

ఇతశ్ చ విదుషో'పి బన్ధో నాత్ర దగ్ధః, యతః సూక్ష్మం శరీరమ్ అనువర్తతే। కుత ఇదమ్ అవగమ్యతే। ప్రమాణతస్ తథోపలబ్ధేః— ఉపలభ్యతే హి దేవయానేన పథా గచ్ఛతో విదుషః, తం ప్రతిబ్రూయాత్, సత్యం బ్రూయాత్ ఇతి చన్ద్రమసా సంవాద-వచనేన శరీర-సద్-భావః। అతః సూక్ష్మ-శరీరమ్ అనువర్తతే। అతశ్ చ బన్ధో న దగ్ధః॥౯॥

౪౯౮ నోపమర్దేనాతః ॥౪।౨।౧౦॥

అతః— యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యే'స్య హృది స్థితాః। అథ మర్త్యోర్'మృతో భవత్య్ అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే ఇతి వచనం న బన్ధోపమర్దేనామృతత్వం వదతి॥౧౦॥

౪౮౯ అస్యైవ చోపపత్తేర్ ఊష్మా ॥౪।౨।౧౧॥

అస్య— సూక్ష్మ-శరీరస్య క్వచిద్ విద్యమానత్వోపపత్తేర్ విదుషః ప్రక్రాన్త-మరణస్య మరణాత్ ప్రాగ్ ఊష్మా స్థూలే శరీరే క్వాచిత్కః ఉపలభ్యతే। న చ స్థూలస్యైవ శరీరస్యాయమ్ ఊష్మా, అన్యత్రానుపలబ్ధేః। తతశ్ చోష్మణః క్వచిద్ ఉపలబ్ధిర్ విదుషః సూక్ష్మ-శరీరస్యోత్క్రాన్తి-నిబన్ధనేతి గమ్యతే। తస్మాద్ విదుషో'ప్య్ ఆసృత్య్ ఉప క్రమాత్ సమానోత్క్రాన్తిర్ ఇతి సుష్ఠూక్తమ్॥౧॥

పునర్ అపి విదుష ఉత్క్రాన్తిర్ న సమ్భవతీత్య్ ఆశఙ్క్య పరిహ్రియతే—

౪౯౦ ప్రతిషేధాద్ ఇతి చేన్ న శారీరాత్ స్పష్టో హ్య్ ఏకేషామ్ ॥౪।౨।౧౨॥

యద్ ఉక్తం విదుషో'ప్య్ ఉత్క్రాన్తిః సమానేతి తన్ నోపపద్యతే, విదుష ఉత్క్రాన్తి-ప్రతిషేధాత్। తథా హి— స ఏతాస్ తేజో-మాత్రాః సమభ్యాదదానో హృదయమ్ ఏవాన్వపక్రామతి ఇత్య్ ఉపక్రమ్య తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి తమ్ ఉత్క్రామన్తం ప్రాణో'నూత్క్రామతి ఇత్య్ అవిదుష ఉత్క్రాన్తి-ప్రకారమ్ అభిధాయ, అన్యన్ నవతరం కల్యాణతరం రూపం కురుతే ఇతి దేహాన్తర-పరిగ్రహం చాభిధాయ, ప్రాప్యాన్తం కర్మణస్ తస్య యత్ కిం చేహ కరోత్య్ అయమ్। తస్మాల్ లోకాత్ పునర్ ఏత్యస్మై లోకాయ కర్మణే ఇతి తు కామయమానః ఇత్య్ అవిద్వద్-విషయం పరిసమాప్య, అథాకామయమానో యో'కామో నిష్కామ ఆప్త-కామ ఆత్మ-కామః న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్య్ ఏతి ఇతి విదుష ఉత్క్రాన్తిః ప్రతిషిధ్యతే। తథా పూర్వత్ర ఆర్తభాగ-ప్రశ్నే'పి విదుష ఉత్క్రాన్తి-ప్రతిషేధో దృశ్యతే, అప పునర్ మృత్యుం జయతి ఇతి విద్వాంసం ప్రస్తుత్య, యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే ఉదస్మాత్ ప్రాణాః క్రామన్త్య్ ఆహో న, ఇతి పృష్టః, నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో'త్రైవ సమవలీయన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాతో మృతః శేతే ఇతి। అతో విద్వాన్ ఇహైవామృతత్వం ప్రాప్నోతీతి చేత్ తన్ న। శారీరాత్ ప్రత్యగాత్మనః। ప్రాణానామ్ ఉత్క్రాన్తిర్ హ్య్ అత్ర ప్రతిషిధ్యతే, న శరీరాత్। న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీత్య్ అత్ర తచ్-ఛబ్దేన, అథాకామయమాన ఇతి ప్రకృతః శారీర ఏవ పరామృశ్యతే; నాశ్రుతం శరీరమ్। తస్యేతి షష్ఠయా ప్రాణానాం సమ్బన్ధిత్వేన శారీరో నిర్దిష్టః; నతూత్క్రాన్త్య్ అపాదానత్వేన। ఉత్క్రాన్త్య్-అపాదానం తు శరీరమ్ ఏవేతి చేన్ న, అపాదానాపేక్షాయామ్ అశ్రుతాచ్ ఛరీరాత్ సమ్బన్ధితయా శ్రుతస్యాత్మన ఏవ సన్నిహితత్వేనాపాదానతయాపి గ్రాహ్యత్వాత్। కిం చ ప్రాణానాం జీవ-సమ్బన్ధితయైవ ప్రజ్ఞాతానాం తత్-సమ్బన్ధ-కథనే ప్రయోజనాభావాత్ సమ్బన్ధ-మాత్ర-వాచిన్యా షష్ఠయా అపాదానమ్ ఏవ విశేష ఇతి నిశ్చీయతే; యథా నటస్య శృణోతీతి। న చాత్ర వివదితవ్యమ్। స్పష్టో హ్య్ ఏకేషాం— మాధ్యన్దినానామ్ ఆమ్నాయే శారీరో జీవ ఏవాపాదానమ్ ఇతి, యో'కామో

నిష్కామ ఆప్త-కామ ఆత్మ-కామో న తస్మాత్ ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి ఇతి। శారీరాత్ ప్రాణానామ్ ఉత్క్రాన్తి-ప్రసఙ్గాభావాత్ తన్-నిషేధో నోపపద్యత ఇతి చేన్ న, తస్య తావద్ ఏవ చిరమ్ ఇతి విదుషః శరీర-వియోగ-కాలే బ్రహ్మ-సమ్పత్తి-వచనేన ప్రాణానామ్ అపి తస్మిన్ కాలే శారీరాద్ విదుషో వియోగః ప్రసజ్యతే తతశ్ చ దేవయానేన పథా బ్రహ్మ-సమ్పత్తిర్ నోపపద్యత ఇతి, న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి-దేవయానేన పథా బ్రహ్మ-ప్రాప్తేః ప్రాగ్ జీవాద్ విదుషో'పి ప్రాణా న విశ్లిష్యన్తీత్య్ ఉచ్యతే। ఆర్తభాగ-ప్రశ్నే'పి యదా విద్వద్-విషయః, తదాయమ్ ఏవ పరిహారః। స త్వ్ అవిద్వద్-విషయః, తత్ర ప్రశ్న-ప్రతివచనయోర్ బ్రహ్మ-విద్యా-ప్రసఙ్గాదర్శనాత్। తత్ర హి గ్రహాతిగ్రహ-రూపేణేన్ద్రియేన్ద్రియార్థ-స్వభావః, అపామ్ అగ్న్య-అన్నత్వం, మ్రియమాణస్య జీవస్య ప్రాణాపరిత్యాగః, మృతస్య నామ-వాచ్య-కీర్త్య-అనువృత్తిః, తస్య చ పుణ్య-పాపానుగుణ-గతి-ప్రాప్తిర్ ఇత్య్ ఏతే'ర్థాః ప్రశ్న-పూర్వకం ప్రత్యుక్తాః। తత్ర చ— అప పునర్ మృత్యుం జయతీత్య్ అపామ్ అగ్న్య-అన్నత్వ-జ్ఞానాద్ అగ్ని-జయ ఏవ మృత్యు-జయ ఉచ్యతే। అతో నాత్ర విదుషః ప్రసఙ్గః। అవిదుషస్ తు ప్రాణాన్ ఉత్క్రాన్తి-వచనం, స్థూల-దేహవత్ ప్రాణా న ముఞ్చన్తి, అపి తు భూత-సూక్ష్మవజ్ జీవం పరిష్వజ్య గచ్ఛన్తీతి ప్రతిపాదయతీతి నిరవద్యమ్॥౨॥

౫౦౧ స్మర్యతే చ॥౪।౨।౧౩॥

స్మర్యతే చ విదుషో'పి మూర్ధన్య-నాడ్యోత్క్రాన్తిః, ఊర్ధ్వమ్ ఏకః స్థితస్ తేషాం యో భిత్త్వా సూర్య-మణ్డలమ్। బ్రహ్మ-లోకమ్ అతిక్రమ్య తేన యాతి పరాం గతిమ్ ఇతి॥౧౩॥ ఇత్య్ ఆసృత్య్-ఉపక్రమాధికరణమ్॥౫॥

అథ పర-సమ్పత్త్య్-అధికరణమ్ ॥౬॥

౫౦౨ తాని పరే తథా హ్య్ ఆహ ॥౪।౨।౧౪॥

సకరణ-గ్రామః సప్రాణః కరణాధ్యక్షః ప్రత్యగాత్మా ఉత్క్రాన్తి-వేలాయాం తేజః-ప్రభృతి-భూత-సూక్ష్మేషు సమ్పద్యత ఇత్య్ ఉక్తమ్। సైషా సమ్పత్తిర్ విదుషో న విద్యత ఇత్య్ ఆశఙ్క్య పరిహృతమ్। తాని పునర్ జీవ-పరిష్వక్తాని భూత-సూక్ష్మాణి కిం యథాకర్మ యథావిద్యం చ స్వ-కార్యాయ గచ్ఛన్తి, ఉత పరమాత్మని సమ్పద్యన్త ఇతి విశయే మధ్యే పరమాత్మ-సమ్పత్తౌ సుఖ-దుఃఖోపభోగ-రూప-కార్యాదర్శనాత్, తద్-ఉపభోగానుగుణ్యేన యథాకర్మ యథావిద్యం చ గచ్ఛన్తి, ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే తాని పరే ఇతి। తాని పరస్మిన్న్ ఆత్మని సమ్పద్యన్తే। కుతః। తథా హ్య్ ఆహ శ్రుతిః-తేజః పరస్యాం దేవతాయామ్ ఇతి। యథాహ శ్రుతిస్ తద్-అనుగుణం కార్యం కల్ప్యమ్ ఇత్య్ అర్థః। సుషుప్తి-ప్రలయయోర్ యథా పరమాత్మ-సమ్పత్త్యా సుఖ-దుఃఖోపభోగాయాసవిశ్రమః। తద్వద్ ఇహాపి॥౧౪॥ ఇతి పర-సమ్పత్త్య్-అధికరణమ్॥౬॥

అథ అవిభాగాధికరణమ్ ॥౭॥

౫౦౩ అవిభాగో వచనాత్ ॥౪।౨।౧౫॥

సేయం పరమాత్మని సమ్పత్తిః కిం ప్రాకృత-లయవత్ కారణాపత్తి-రూపా, ఉత వాజ్-మనసి ఇత్య్ ఆదివద్ అవిభాగ-రూపేతి చిన్తాయాం, పరమాత్మనః సర్వేషాం యోని-భూతత్వాత్ కారణాపత్తి-రూపా, ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— అవిభాగ ఇతి। అపృథగ్-భావః-పృథగ్-వ్యవహారానర్హ-సంసర్గ ఇత్య్ అర్థః। కుతః। వచనాత్— తేజః పరస్యాం దేవతాయామ్ ఇత్య్ అత్రాపి వాజ్-మనసి సమ్పద్యత ఇత్య్ అతః సమ్పద్యత ఇతి వచనస్యానుషఙ్గాత్। తస్య చ సంసర్గ-విశేష-వాచిత్వాత్। అనుషక్తస్యాభిధాన-వైరూప్యే ప్రమాణాభావాత్, ఉత్క్రాన్తి-వేలాయాం కారణాపత్తి-ప్రయోజనాభావాత్ పునస్ తత్రావ్యక్తాది-సృష్ట్య-అవచనాచ్ చ ॥౧॥ ఇత్య్ అవిభాగాధికరణమ్ ॥౭॥

అథ తద్-ఓకోధికరణమ్ ॥౮॥

౫౦౪ తద్-ఓకో'గ్ర-జ్వలనం తత్-ప్రకాశిత-ద్వారో విద్యా-సామర్థ్యాత్ తచ్-ఛేష-గత్య్-అనుస్మృతి-యోగాచ్ చ హార్దానుగృహీతః శతాధికయా ॥౪।౨।౧౬॥

ఏవం గత్య్-ఉపక్రమావధి విద్వద్-అవిదుషోః సమానాకార ఉత్క్రాన్తి-ప్రకార ఉక్తః। ఇదానీం విదుషో విశేష ఉచ్యతే। తత్రేదమ్ ఆమ్నాయతే— శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్ తాసాం మూర్ధానమ్ అభినిఃసృతైకా। తయోర్ ధ్వమ్ ఆయన్న్ అమృతత్వమ్ ఏతి విష్వఙ్ఙ్ అన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి ఇతి। అనయా నాడీనాం శతాధికయా మూర్ధన్య-నాడ్యైవ విదుషో గమనమ్, అన్యాభిర్ ఏవ చావిదుషో గమనమ్ ఇత్య్ అయం నియమ ఉపపద్యతే, నేతి సంశయః। కిం యుక్తమ్। నియమో నోపపద్యత ఇతి। కుతః। నాడీనాం భూయస్త్వాద్ అతిసూక్ష్మత్వాచ్ చ దుర్వివేచతయా పురుషేణో పాదాతుమ్ అశక్యత్వాత్। తయోర్ ధ్వమ్ ఆయన్న్ అమృతత్వమ్ ఏతి విష్వఙ్ఙ్ అన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి యాదృచ్ఛికీమ్ ఉత్క్రాన్తిమ్ అనువదతీతి యుక్తమ్ ఇతి। ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— శతాధికయేతి। విద్వాన్ శతాధికయా మూర్ధన్యయైవ నాడ్యోత్క్రామతి। నచాస్యాః విదుషో దుర్వివేచత్వమ్; విద్వాన్ హి పరమ-పురుషారాధన-భూతాత్యర్థ-ప్రియ-విద్యా-సామర్థ్యాద్ విద్యాశేష-భూతతయాత్మనో'త్యర్థ-ప్రియ-గత్య్-అనుస్మరణ-యోగాచ్ చ ప్రసన్నేన హార్దేన పరమ-పురుషేణానుగృహీతో భవతి తతశ్ చ తద్-ఓకః-తస్య జీవస్య స్థానం హృదయమ్, అగ్ర-జ్వలనం భవతి— అగ్రే జ్వలనం ప్రకాశనం యస్య, తద్ ఇదమ్ అగ్ర-జ్వలనమ్। పరమ-పురుష-ప్రసాదాత్ ప్రకాశిత-ద్వారో విద్వాన్ తాం నాడీ విజానాతీతి తయా విదుషో గతిర్ ఉపపద్యతే॥౬॥ ఇతి తద్-ఓకోధికరణమ్॥౮॥

అథ రశ్మ్య-అనుసారాధికరణమ్॥౯॥

౫౦౫ రశ్మ్య-అనుసారీ॥౪।౨।౧౭॥

విదుషో హృదయాచ్ ఛతాధికయా మూర్ధన్య-నాడ్యా నిర్గతస్యాదిత్య-రశ్మీన్ అనుసృత్యాదిత్య-మణ్డల-గతిః శ్రూయతే— అథ యత్రైతద్ అస్మాచ్ ఛరీరాద్ ఉత్క్రామత్య్ అథైతైర్ ఏవ

రశ్మిభిర్ ఊర్ధ్వ్మ ఆక్రమతే ఇతి। తత్ర రశ్మ్య-అనుసారేణైవేత్య్ అయం గతి-నియమః సమ్భవతి, నేతి చిన్తాయామ్, నిశి మృతస్య విదుషో రశ్మ్య-అనుసారాసమ్భవాద్ అనియమః। వచనం తు పక్ష-ప్రాప్త-విషయమ్ ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— రశ్మ్య-అనుసారీతి। రశ్మ్య-అనుసార్య్ ఏవ విద్వాన్ ఊర్ధ్వం గచ్ఛతి। కుతః। అథైతైర్ ఏవ రశ్మిభిర్ ఇత్య్ అవధారణాత్; పాక్షికత్వే హ్య్ ఏవకారో'నర్థకః స్యాత్। యద్ ఉక్తం నిశి మృతస్య రశ్మ్య-అసమ్భవాద్ రశ్మీన్ అనుసృత్య గమనం నోపపద్యత ఇతి; తన్ న, నిశ్య్ అపి సూర్య-రశ్మ్య-అనుసారః సమ్భవతి। లక్ష్యతే హి నిశ్య్ అపి నిదాఘ-సమయే ఊష్మోపలబ్ధ్యా రశ్మి-సద్-భావః। హేమన్తాదౌ తు హిమాభిభవాద్ దుర్దిన ఇవోష్మానుపలమ్భః। శ్రూయతే చ నాడీ-రశ్మీనాం సవదాన్యోన్యాన్వయః— తద్ యథా మహా-పథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చ ఏవమ్ ఏవైత ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఉభౌ లోకౌ గచ్ఛన్తీమం చాముం చ అముష్మాద్ ఆదిత్యాత్ ప్రతాయన్తే త ఆసు నాడీషు సృప్తాః ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తే'ముష్మిన్న్ ఆదిత్యే సృప్తాః ఇతి। తస్మాన్ నిశ్య్ అపి రశ్మి-సమ్భవాన్ నిశి మృతానామ్ అపి విదుషాం రశ్మ్య-అనుసారేణైవ బ్రహ్మ-ప్రాప్తిర్ అస్త్య్ ఏవ॥౭॥
ఇతి రశ్మ్య-అనుసారాధికరణమ్॥౯॥

అథ నిశాధికరణమ్॥౧౦॥

౫౦౬ నిశి నేతి చేన్ న సమ్బన్ధస్య యావద్ దేహ-భావిత్వాద్ దర్శయతి చ॥౪।౨।౧౮॥

ఇదమ్ ఇదానీం చిన్త్యతే— విదుషో నిశి మృతస్య బ్రహ్మ-ప్రాప్తిర్ అస్తి, నేతి। యద్య్ అపి నిశాయాం సూర్య-రశ్మి-సమ్భవాద్ రశ్మ్య-అనుసారేణ గతిర్ నిశాయామ్ అపి సమ్భవతి తథాపి నిశా-మరణస్య శాస్త్రేషు గర్హితత్వాత్ పరమ-పురుషార్థ-లక్షణ-బ్రహ్మ-ప్రాప్తిర్ నిశామృతస్య న సమ్భవతి। శాస్త్రేషు దివా-మరణం ప్రశస్తమ్. విపరీతం నిశా-మరణం-దివా చ శుక్ల-పక్షశ్ చ ఉత్తరాయణమ్ ఏవ చ। ముమూర్షతాం ప్రశస్తాని విపరీతం తు గర్హితమ్ ఇతి। దివా-మరణ-నిశా-మరణయోః ప్రశస్తత్వ-విపరీతత్వే చోత్తమాధమ-గతి-హేతుత్వేన స్యాతామ్। అతో నిశి మరణమ్ అధో-గతి-హేతుత్వాన్ న బ్రహ్మ-ప్రాప్తి-హేతుర్ ఇతి చేత్ తన్ న, విదుషః కర్మ-సమ్బన్ధస్య యావద్ దేహ-భావిత్వాత్। ఏతద్ ఉక్తం భవతి— అనారబ్ధ-కార్యాణామ్ అధో-గతి-హేతు-భూతానాం కర్మణాం విద్యా-సమ్బన్ధేనైవ వినాశాద్ ఉత్తరేషాం చాశ్లేషాత్ ప్రారబ్ధ-కార్యస్య చ చరమ-దేహావధిత్వాద్ బన్ధ-హేత్వ-అభావాద్ విదుషో నిశామృతస్యాపి బ్రహ్మ-ప్రాప్తిః సిద్ధైవ। దర్శయతి చ శ్రుతిః— తస్య తావద్ ఏవ చిరం యావన్ న విమోక్ష్యే అథ సమ్పత్స్య్ ఇతి। దివా చ శుక్ల-పక్షశ్ చేత్య్ ఆది వచనమ్ అవిద్వద్-విషయమ్ ॥౧౮॥

ఇతి నిశాధికరణమ్॥౧౦॥

అథ దక్షిణాయనాధికరణమ్ ॥౧౧॥

౫౦౭ అతశ్ చాయనేపి దక్షిణే ॥౪।౨।౧౯॥

నిశి మృతస్యాపి విదుషో బ్రహ్మ-ప్రాప్తౌ యో హేతుర్ ఉక్తః, తత ఏవ హేతోర్ దక్షిణే'ప్య్ అయనే మృతస్య బ్రహ్మ-ప్రాప్తిః సిద్ధా। అధికాశఙ్కా తు— అథ యో దక్షిణే ప్రమీయతే పితౄణామ్ ఏవ మహిమానం గత్వా చన్ద్రమసః సాయుజ్యం గచ్ఛతి ఇతి దక్షిణాయనే మృతస్య చన్ద్ర-ప్రాప్తి-శ్రవణాచ్ చన్ద్రం ప్రాప్తానాం చ, తేషాం యదా తత్పర్యవైత్య్ అథైతమ్ ఏవాధ్వానం పునర్ నివర్తన్తే ఇతి పునర్-ఆవృత్తి-శ్రవణాత్, భీష్మాదీనాం చ బ్రహ్మ-విద్యా-నిష్ఠానామ్ ఉత్తరాయణ-ప్రతీక్షాదర్శనాద్ దక్షిణాయనే మృతస్య బ్రహ్మ-ప్రాప్తిర్ న సమ్భవతీతి॥ పరిహారస్ తు— అవిదుషాం పితృ-యాణేన పథా చన్ద్రం ప్రాప్తానామ్ ఏవ పునర్-ఆవృత్తిః, విదుషస్ తు చన్ద్రం ప్రాప్తస్యాపి తస్మాద్ బ్రహ్మణో మహిమానమ్ ఆప్నోతి ఇతి వాక్య-శేషాత్ తస్య దక్షిణాయనమృతస్య చన్ద్ర-ప్రాప్తిః బ్రహ్మ ప్రపిత్సతో విశ్రమ-హేతు-మాత్రమ్ ఇతి గమ్యతే। వాక్య-శేషాభావే'పి పూర్వోక్తాద్ ఏవ బన్ధ-హేత్వ్-అభావాద్ విదుషశ్ చన్ద్రం ప్రాప్తస్యాపి బ్రహ్మ-ప్రాప్తిర్ అనివార్యా। భీష్మాదీనాం యోగ-ప్రభావాత్ స్వచ్ఛన్ద-మరణానాం ధర్మ-ప్రవర్తనాయోత్తరాయణ-ప్రాశస్త్య-అప్రదర్శనార్థస్ తథావిధాచారః॥౯॥

నను చ విదుషో ముమూర్షూన ప్రతి పునర్-ఆవృత్త్య-అపునర్-ఆవృత్తి-హేతుత్వేన కాల-విశేష-విధిర్ దృశ్యతే— యత్ర కాలే త్వ్ అనావృత్తిమ్ ఆవృత్తిం చైవ యోగినః। ప్రయాతా యాన్తి తం కాలం వక్ష్యామి భరతర్షభ॥ అగ్నిర్ జ్యోతిర్ అహః శుక్లః షణ్-మాసా ఉత్తరాయణమ్। తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మ-విదో జనాః॥ ధూమో రాత్రిస్ తథా కృష్ణః షణ్-మాసా దక్షిణాయనమ్। తత్ర చాన్ద్రమసం జ్యోతిర్ యోగీ ప్రాప్య నివర్తతే॥ శుక్ల-కృష్ణ-గతీ హ్య్ ఏతే జగతః శాశ్వతే మతే। ఏకయా యాత్య్ అనావృత్తిమ్ అన్యయావర్తతే పునః ఇతి। తత్రాహ—

౫౦౮ యోగినః ప్రతి స్మర్యేతే స్మార్తే చైతే ॥౪।౨।౨౦॥

నాత్ర ముమూర్షూన్ ప్రతి మరణ-కాల-విశేషోపాదానం స్మర్యతే; అపి తు యోగినః—యోగ-నిష్ఠాన్ ప్రతి స్మార్తే— స్మృతి-విషయ-భూతే స్మర్తవ్యే దేవయాన-పితృ-యాణాఖ్యే గతీ స్మర్యేతే యోగాఙ్గతయానుదినం స్మర్తుమ్। తథా హ్య్ ఉపసంహారః— నేతే సృతీ పార్థ జానన్ యోగీ ముహ్యతి కశ్చన। తస్మాత్ సర్వేషు కాలేషు యోగ-యుక్తో భవార్జున, ఇతి। అగ్నిర్ జ్యోతిః, ధూమో రాత్రిర్ ఇతి చ దేవయాన-పితృ-యాణే ప్రత్యభిజ్ఞాయేతే। ఉపక్రమే చ— యత్ర కాలే త్వ్ ఇతి కాల-శబ్దః కాలాభిమాని-దేవతాతివాహిక-పరః, అగ్న్య-ఆదేః, కాలత్వాసమ్భవాత్। అతః— తే'ర్చిషమ్ అభిసమ్భవన్తి ఇతి విహిత-దేవ-యానానుస్మృతిర్ అత్ర విద్యా-నిష్ఠాన్ ప్రతి విధీయతే, న ముమూర్షూన్ ప్రతి మరణ-కాల-విశేషః॥౨౦॥ ఇతి దక్షిణాయనాధికరణమ్॥౧॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-విరచితే శ్రీ-శారీరక-మీమాంసా-భాష్యే చతుర్థస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః॥౨॥

చతుర్థాధ్యాయే

తృతీయః పాదః

అర్చిర్-ఆద్య్-అధికరణమ్ ॥౧॥

౫౧౯ అర్చిర్-ఆదినా తత్-ప్రథితేః ॥౪।౩।౧॥

విదుష ఉత్క్రాన్తస్య నాడీ-విశేషేణ హార్దానుగ్రహాద్ గత్య్-ఉపక్రమ ఉక్తః। తస్య గచ్ఛతో మార్గ ఇదానీం నిర్ణీయతే। తత్ర శ్రుతిషు మార్గ-ప్రకారాః బహుధా ఆమ్నాయన్తే। ఛాన్దోగ్యే తావత్— యథా పుష్కర-పలాశ ఆపో న శ్లిష్యన్తే ఏవమ్ ఏవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే ఇత్య్ ఉపక్రమ్య బ్రహ్మ-విద్యామ్ ఉపదిశ్యామ్నాయతే— అథ యద్ ఉ చైవాస్మిఞ్ ఛవ్యం కుర్వన్తి యద్ ఉ చ న అర్చిషమ్ ఏవాభిసమ్భవన్త్య్ అర్చిషో'హర్ అహ్న ఆపూర్యమాణ-పక్షమ్ ఆపూర్యమాణ-పక్షాద్యాన్ షడ్-ఉదఙ్ఙేతి మాసాంస్ తాన్ మాసేభ్యః సంవత్సరం సంవత్సరాద్ ఆదిత్యమ్ ఆదిత్యాచ్ చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్-పురుషో'మానవః— స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయత్య్ ఏష దేవ-పథో బ్రహ్మ-పథః ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమ్ ఆవర్తం నావర్తన్తే ఇతి। తథాత్రైవాష్టమ్ ఏకౌ రశ్మిభిర్ ఊర్ధ్వమ్ ఆక్రమతే ఇతి। కౌషీతకినశ్ చ దేవయాన-మార్గమ్ అన్యథాధీయతే, స ఏతం దేవ-యానం పన్థానమ్ ఆపద్యాగ్ని-లోకమ్ ఆగచ్ఛతి స వాయు-లోకం స వరుణ-లోకం స ఆదిత్య-లోకం స ఇన్ద్ర-లోకం స ప్రజాపతి-లోకం స బ్రహ్మ-లోకమ్ ఇతి। తథా బృహదారణ్యకే— య ఏవమ్ ఏతద్ విదుర్యే చేమే'రణ్యే శ్రద్ధాం సత్యమ్ ఉపాసతే తే'ర్చిషమ్ అభిసమ్భవన్త్య్ అర్చిషో'హర్ అహ్న ఆపూర్యమాణ-పక్షమ్ ఆపూర్యమాణ-పక్షాద్యాన్ షణ్-మాసాన్ ఉదఙ్ ఆదిత్య ఏతి మాసేభ్యో దేవ-లోకం దేవ-లోకాద్ ఆదిత్యమ్ ఆదిత్యాద్ వైద్యుతం వైద్యుతాత్ పురుషో'మానవః స ఏత్య బ్రహ్మ-లోకాన్ గమయతి ఇతి। తత్రైవ పునర్ అన్యథా— యదా వై పురుషో'స్మాల్ లోకాత్ ప్రేతి స వాయుమ్ ఆగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథ-చక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వమ్ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమ్ ఆగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా ఆడమ్బరస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వమ్ ఆక్రమతే స చన్ద్రమసమ్ ఆగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖమ్ ఇత్య్ ఆది। తత్ర సంశయః— కిమ్ అర్చిర్-ఆదిర్ ఏక ఏవ మార్గ ఆభిః శ్రుతిభిః ప్రతిపాద్యత ఇతి, తేనైవ బ్రహ్మ గచ్ఛతి విద్వాన్, ఉత తస్మాద్ అన్యే'న్యత్ర మార్గా ఇతి, త్రైర్ వానేన వేత్య్ అనియమః ఇతి। కిం యుక్తమ్। అనిమయ ఇతి। కుతః। అనేక-రూపత్వాన్ నైరపేక్ష్యాచ్ చేతి॥

ఏవం ప్రాప్తే'భిధీయతే— అర్చిర్-ఆదినేతి। అర్చిర్-ఆదిర్ ఏక ఏవ మార్గః సర్వత్ర ప్రతిపాద్యతే। అతో'ర్చిర్-ఆదినైవ గచ్ఛతి। కుతః। తత్-ప్రథితేః— తస్యైవ సర్వత్ర ప్రథితేః। ప్రథితిః— ప్రసిద్ధిః, తస్యైవ సర్వత్ర ప్రత్యభిజ్ఞానాద్ ఇత్య్ అర్థః। ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ స ఏవ మార్గః సర్వత్ర న్యూనాధిక-భావేన ప్రతిపాద్యత ఇతి విద్యా-గుణోపసంహారవద్ అన్యత్రోక్తానామ్

అన్యత్రోపసంహారః క్రియతే। ఛాన్దోగ్యే తావద్ ఉపకోసల-విద్యాయాం పఞ్చాగ్ని-విద్యాయాం చైక-రూప ఏవామ్నాయతే। వాజసనేయకే చ పఞ్చాగ్ని-విద్యాయాం తథైవార్చిర్-ఆదిః అల్పాన్తర ఆమ్నాయతే, అతస్ తత్రాపి స ఏవేతి ప్రతీయతే। అన్యత్రాపి సర్వత్రాగ్న్య్-ఆదిత్యాదయః ప్రత్యభిజ్ఞాయన్తే॥౧॥ ఇత్య్ అర్చిర్-ఆద్య్-అధికరణమ్॥

అథ వాయ్వ్-అధికరణమ్॥౨॥

౩౧౦ వాయుమ్ అబ్దాద్ అవిశేష-విశేషాభ్యామ్॥౪।౩।౨॥

అర్చిర్-ఆదినైవ గచ్ఛన్తి విద్వాంస ఇత్య్ ఉక్తమ్। తత్రార్చిర్-ఆదికే మార్గే ఛన్దోగాః మాసాదిత్యయోర్ అన్తరాలే సంవత్సరమ్ అధీయతే— మాసేభ్యః సంవత్సరం సంవత్సరాద్ ఆదిత్యమ్ ఇతి। వాజసనేయినస్ తు తయోర్ ఏవాన్తరాలే దేవ-లోకం-మాసేభ్యో దేవ-లోకం దేవ-లోకాద్ ఆదిత్యమ్ ఇతి। ఉభయత్రాపి మార్గస్యైకత్వాద్ ఉభావ్ ఉభయత్రోపసంహార్యౌ। తత్ర మాసాద్ ఊర్ధ్వమ్ అభిహితయోః సంవత్సర-దేవలోకయోః పఞ్చమ్యాభిహితస్య శ్రౌత-క్రమస్య తుల్యత్వే'పి— అర్చిషో'హర్ అహ్న ఆపూర్యమాణ-పక్షమ్ ఆపూర్యమాణ-పక్షాద్యాన్ షడ్ ఉదఙ్ఙ్ ఏతి మాసాంస్ తాన్ ఇత్య్ అధిక-కాలానాం న్యూన-కాలేభ్య ఉత్తరోత్తరత్వేన నివేశ-దర్శనాత్ సంవత్సరస్యైవ మాసాద్ అనన్తరం బుద్ధౌ విపరివృత్తేః సంవత్సర ఏవ మాసాద్ ఊర్ధ్వం నివేశయితవ్య ఇతి తత ఊర్ధ్వం దేవ-లోక ఇతి నిశ్చీయతే। అన్యత్ర వాజసనేయినః— యదా వై పురుషో'స్మాల్ లోకాత్ ప్రైతి స వాయుమ్ ఆగచ్ఛతి, తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథ-చక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వమ్ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమ్ ఆగచ్ఛతి ఇత్య్ ఆదిత్యాత్ పూర్వం వాయుమ్ అధీయతే। కౌషీతకినస్ తు— స ఏతం దేవయానం పన్థానమ్ ఆపద్యాగ్ని-లోకమ్ ఆగచ్ఛతి స వాయు-లోకమ్ ఇత్య్ అగ్ని-లోక-శబ్ద-నిర్దిష్టాద్ అర్చిషః పరం వాయుమ్ అధీయతే। తత్ర కౌషీతకినాం పాఠ-క్రమేణార్చిషః పరత్వేన ప్రాప్తస్య వాయోర్ వాజసనేయినాం— తేన స ఊర్ధ్వమ్ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమ్ ఆగచ్ఛతీత్య్ ఊర్ధ్వ-శబ్ద-నిర్దిష్ట-శ్రోత-క్రమేణ పాఠ-క్రమాద్ బలీయసా ఆదిత్యాత్ పూర్వం ప్రవేశో నిశ్చీయతే। అత ఆదిత్యాత్ పూర్వం సంవత్సరాద్ ఊర్ధ్వం దేవ-లోకో వాయుశ్ చ ప్రాప్తౌ। తత్రేదం చిన్త్యతే— కిం దేవ లోకో వాయుశ్ చార్థాన్తర-భూతౌ యథేష్ట-క్రమేణ విద్వాన్ అభిగచ్ఛేత్, ఉతానన్తరత్వేన సంవత్సరాద్ ఊర్ధ్వం దేవ-లోకం సన్తం వాయుమ్ అభిగచ్ఛేద్ ఇతి। కిం యుక్తమ్। భిన్నార్థత్వమ్, ప్రసిద్ధేః। భిన్నార్థత్వే చోర్ధ్వ-శబ్దేన పఞ్చమ్యా చోభయోః సంవత్సరాదిత్యాన్తరాలే శ్రుతి-క్రమేణ ప్రాప్తత్వాత్, విశేషాభావాచ్ చ యథేష్టమ్, ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— వాయుమ్ అబ్దాద్ ఇతి। వాయు సంవత్సరాద్ ఊర్ధ్వమ్ అభిగచ్ఛేత్। కుతః। అవిశేష-విశేషాభ్యాం వాయోర్ ఏవ నిర్దిష్టత్వాత్। దేవ-లోక-శబ్దో హ్య్ అవిశేషేణ—సామాన్యేన దేవానాం లోక ఇత్య్ అనేన రూపేణ వాయుమ్ అభిధత్తే। స వాయుమ్ ఆగచ్ఛతి తస్మై స తత్రేతి వాయు-శబ్దో విశేషేణ వాయుమ్ అభిధత్తే। అతో దేవ-లోక-వాయు-శబ్దాభ్యామ్ అవిశేష-విశేషాభ్యాం వాయుర్ ఏవాభిధీయత ఇతి సంవత్సరాద్ ఊర్ధ్వం వాయుమ్ ఏవాభిగచ్ఛేత్।

కోషీతకినాం వాయు-లోక-శబ్దశ్ చాగ్ని-లోక-శబ్దవద్ వాయుశ్ చాసౌ లోకశ్ చేతి వ్యుత్పత్త్యా వాయుమ్ ఏవాభిధత్తే। వాయుశ్ చ దేవానామ్ ఆవాస-భూత ఇత్య్ అన్యత్ర శ్రూయతే— యో' యం పవత ఏష ఏవ దేవానాం గృహాః ఇతి ॥౨॥ ఇతి వాయ్వ్-అధికరణమ్ ॥౨॥

అథ వరుణాధికరణమ్ ॥౩॥

౫౧౧ తటితో'ధి వరుణః సమ్బన్ధాత్ ॥౪।౩।౩॥

కౌషీతకినాం— స ఏతం దేవ-యానం పన్థానమ్ ఆపద్యాగ్ని-లోకమ్ ఆగచ్ఛతి స వాయు-లోకం స వరుణ-లోకం స ఆదిత్య-లోకం స ఇన్ద్ర-లోకం స ప్రజాపతి-లోకం స బ్రహ్మ-లోకమ్ ఇత్య్ అత్రాగ్ని-లోక-శబ్దస్యార్చిః-పర్యాయత్వేన ప్రాథమ్యమ్ అవిగీతమ్। వాయోశ్ చ సంవత్సరాద్ ఊర్ధ్వం నివేశ ఉక్తః। ఆదిత్యస్యాప్య్ అత్ర ప్రాప్త-పాఠ-క్రమ-బాధేన-దేవ-లోకాద్ ఆదిత్యమ్ ఆదిత్యాద్ వైద్యుతమ్ ఇతి వాజసనేయకోక్త-శ్రుతి-క్రమాద్ దేవ-లోక-శబ్దాభిహితాద్ వాయోర్ ఉపరి నివేశః సిద్ధః। ఇదానీం వరుణేన్ద్రాదిషు చిన్తా। కిమ్ ఏతే వరుణాదయో యథాపాఠం వాయోర్ ఊర్ధ్వం నివేశయితవ్యాః; ఆహోస్విద్ విద్యుతో'ధీతి విశయే, అర్చి-ప్రభృతిషు సర్వేషు— అర్చిషో'హర్ ఇత్య్ ఆది శ్రుతి-క్రమోపరోధాద్ విద్యుతః పరస్తాచ్ చ— తత్ పురుషో' మానవః స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతి ఇతి విద్యుత్ పురుషస్య బ్రహ్మ-గమయితృత్వ-శ్రవణాచ్ చ సర్వత్రావకాశాభావేనాప్రాప్తౌ చోపదేశావైయర్థ్యాయావశ్యం కస్యచిద్ బాధ్యత్వే పాఠ-క్రమానురోధేన వాయోర్ అనన్తరం వరుణో నివేశయితవ్యః। వాయ్వ్-ఆదిత్యయోః క్రమస్య బాధితత్వేనేన్ద్ర-ప్రజాపతీ అపి హ్య్ అత్రైవ నివేశయితవ్యౌ। ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— తటితో'ధి వరుణ ఇతి। వరుణస్ తావద్ విద్యుత ఉపరిష్టాన్ నివేశయితవ్యః। కుతః। సమ్బన్ధాత్— మేఘోదర-వర్తిత్వాద్ విద్యుతో వరుణేన సమ్బన్ధో లోక-వేదయోః ప్రసిద్ధః। ఏతద్ ఉక్తం భవతి వరుణాదీనామ్ ఉపదేశావైయర్థ్యాయ క్వచిన్ నివేశయితవ్యత్వే సతి పాఠ-క్రమాద్ అర్థ-క్రమస్య బలీయస్త్వాద్ విద్యుతో'ధి వరుణో నివేశయితవ్యః। తతశ్ చామానవస్య గమయితృత్వం వ్యవధాన-సహమ్ ఇత్య్ అవగమ్యతే। తస్య చ వ్యవధాన-సహత్వాద్ ఇన్ద్రాదేశ్ చోపదిష్టస్యావశ్య-నివేశయితవ్యస్య వరుణాద్ ఉపర్య్-ఉపదిష్టత్వాద్ ఆగన్తూనామ్ అన్తే నివేశయితవ్యత్వాచ్ చ వరుణాద్ ఉపరీన్ద్రాది-నివేశయితవ్య ఇతి ॥౩॥ ఇతి వరుణాధికరణమ్ ॥౩॥

అథ ఆతివాహికాధికరణమ్ ॥౪॥

౫౧౨ ఆతివాహికాస్ తల్-లిఙ్గాత్ ॥౪।౩।౪॥

ఇదమ్ ఇదానీం చిన్త్యతే— కిమ్ అర్చిర్-ఆదయో మార్గ-చిహ్న-భూతాః, ఉత భోగ-భూమయః, అథవా విదుషాం బ్రహ్మ ప్రేప్సతామ్ అతివోఢార ఇతి। కిం తావద్ యుక్తమ్। మార్గ-చిహ్న-భూతా ఇతి। కుతః। ఉపదేశస్య తథావిధత్వాత్। దృశ్యతే హి లోకే గ్రామాదీన్ ప్రతి గన్తౄణామ్ ఏవంవిధో దేశికైర్ ఉపదేశః— ఇతో నిష్క్రమ్యాముకం వృక్షమ్ అముకాం నదీమ్ అముకం చ

పర్వత-పార్శ్వం గత్వాముకం గ్రామం గచ్ఛేతి। అథవా భోగ-భూమయ ఏతాః స్యుః, కాల-విశేషతయా ప్రసిద్ధానామ్ అహర్-ఆదీనాం మార్గ-చిహ్నత్వానుపపత్తేర్ అన్యస్య చ మార్గ-చిహ్న-భూత స్యైతేషామ్ అనభిధాయకత్వాత్। భోగ-భూమిత్వం చ— ఏత ఏవ లోకా యద్ అహో-రాత్రాణ్య్ అర్ధ-మాసా మాసా ఋతవః సంవత్సరాః ఇత్య్ అహర్-ఆదీనాం లోకత్వ-వచనాద్ అపపద్యతే। అత ఏవ చ కౌషీతకినః— అగ్ని-లోకమ్ ఆగచ్ఛతి ఇత్య్ ఆదినా లోక-శబ్దానువిధానేనాచిర్-ఆదీన పఠన్తీతి॥ ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః— ఆతివాహికా ఇతి। విదుషామ్ అతివాహే పరమ-పురుషేణ నియుక్తాః ఆతివాహికాః దేవతా-విశేషా ఏతే'ర్చిర్-ఆదయః। కుతః। తల్-లిఙ్గాత్-అతివహన-లిఙ్గాత్। అతివహనం హి గన్తౄణాం గమయితృత్వమ్। గమయితృత్వం చ— తత్ పురుషో'మానవః స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతి ఇత్య్ ఉపసంహారే శ్రూయమాణం పూర్వేషామ్ అప్య్ అవిశేష-శ్రుతానాం స ఏవ సమ్బన్ధ ఇతి గమయతి। వదన్తి చార్చిర్-ఆదయః శబ్దాః అర్చిర్-ఆద్యాత్మ-భూతాన్ అభిమాని-దేవతా-విశేషాన్; తం పృథివ్య్ అబ్రవీత్ ఇతివత్॥౪॥

యద్య్ ఏవం తత్ పురుషో'మానవః స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీతి వైద్యుతస్యైవ పురుషస్య బ్రహ్మ-గమయితృత్వ-శ్రుతేర్ విద్యుతః పరేషాం వరుణాదీనాం కథమ్ ఆతివాహికత్వేనాన్వయ ఇత్య్ అత్రాహ—

౫౧౩ వైద్యుతేనైవ తతస్ తచ్-ఛ్రుతేః॥౪।౩॥౫॥

తతః— విద్యుత ఉపరి, వైద్యుతేన— అమానవేనైవాతివాహికేన విదుషామ్ ఆబ్రహ్మ-ప్రాప్తేర్ గమనమ్। కుతః। తచ్-ఛూతేః— స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీతి తస్యైవ గమయితృత్వ-శ్రుతేః। వరుణాదయస్ త్వ్ అనుగ్రాహకా ఇతి తేషామ్ అప్యాతివాహికత్వేనాన్వయో విద్యుత ఏవ॥౫॥ ఇత్య్ ఆతివాహికాధికరణమ్॥౪॥

అథ కార్యాధికరణమ్॥౫॥

౫౧౪ కార్యం బాదరిర్ అస్య గత్య్-ఉపపత్తేః॥౪।౩।౬॥

అర్చిర్-ఆదినైవ గచ్ఛతి విద్వాన్; అర్చిర్-ఆదిర్ అమానవాన్తశ్ చ గణ ఆతివాహికో విద్వాంసం బ్రహ్మ గమయతీత్య్ ఉక్తమ్। ఇదమ్ ఇదానీం చిన్త్యతే। కిమ్ అయమ్ అర్చిర్-ఆదికో గణః కార్యం హిరణ్యగర్భమ్ ఉపాసీనాన్ నయతి, ఉత పరమ్ ఏవ బ్రహ్మోపాసీనాన్। అథ పరం బ్రహ్మోపాసీనాన్ ప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకతయోపాసీనాంశ్ చ, ఇతి విశయే కార్యమ్ ఉపాసీనాన్ ఏవ గమయతీతి బాదరిర్ ఆచార్యో మన్యతే। కుతః। అస్య— హిరణ్యగర్భమ్ ఉపాసీనస్యైవ గత్య్-ఉపపత్తేః। న హి పరిపూర్ణం సర్వ-జ్ఞం సర్వ-గతం సర్వాత్మ-భూతం పరం బ్రహ్మోపాసీనస్య తత్-ప్రాప్తయే దేశాన్తర-గతిర్ ఉపపద్యతే, ప్రాప్తత్వాద్ ఏవ। నిత్య-ప్రాప్త-పరబ్రహ్మ-విషయావిద్యా-నివృత్తి-మాత్రమ్ ఏవ హి పర-విద్యా-కార్యమ్। కార్యం తు హిరణ్యగర్భ-రూపం బ్రహ్మోపాసీనస్య పరిచ్ఛిన్న-దేశ-వర్తి-ప్రాప్య-

ప్రాప్త్య-అర్థం గమనమ్ ఉపపద్యతే। అతో'ర్చిర్-ఆదిర్ ఆతివాహిక-గణస్ తమ్ ఏవ నయతి॥౭॥

౫౧౫ విశేషితత్వాచ్ చ॥౪।౩।౭॥

పురుషో మానస ఏత్య బ్రహ్మ-లోకాన్ గమయతీతి లోక-శబ్దేన బహు-వచనేన చ లోక-విశేష-వర్తినం హిరణ్యగర్భమ్ ఉపాసీనమ్ ఏవామానవో గమయతీతి విశేష్యతే। కిం చ— ప్రజాపతేః సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే, ఇతి కార్యస్య హిరణ్యగర్భస్య సమీప-గమనమ్ అర్చిర్-ఆదినా గతః ప్రత్యభిసన్ధత్తే॥౭॥

నన్వ్ ఏవం— తత్ పురుషో'మానవః స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతి ఇత్య్ అయం నిర్దేశో నోపపద్యతే, హిరణ్యగర్భ-నయనే హి— స ఏతాన్ బ్రహ్మాణం గమయతీతి నిర్దేష్టవ్యం స్యాత్। అత ఆహ—

౫౧౬ సామీప్యాత్ తు తద్-వ్యపదేశః॥౪।౩।౮॥

యో బ్రహ్మాణం విదధాతి ఇతి హిరణ్యగర్భస్య ప్రథమజత్వేన బ్రహ్మ-సామీప్యాత్ తస్య బ్రహ్మ-శబ్దేన వ్యపదేశ ఇతి గత్య్-అనుపపత్తి-విశేషణాదిభిర్ ఉక్తైర్ హేతుభిర్ నిశ్చీయత ఇత్య్ అర్థః॥౮॥

అథ స్యాత్— అర్చిర్-ఆదినా హిరణ్యగర్భ-ప్రాప్తౌ— ఏష దేవ-పథో బ్రహ్మ-పథ ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమ్ ఆవర్తం నావర్తన్తే, తయోర్ధ్వమ్ ఆయన్న్ అమృతత్వమ్ ఏతి, ఇత్య్ అమృతత్వ-ప్రాప్త్య్ అపునర్-ఆవృత్తి-వ్యపదేశో నోపపద్యతే, హిరణ్యగర్భస్య కార్య-భూతస్య ద్వి-పరార్ధ-కాలావసానే వినాశ-శాస్త్రాత్, ఆబ్రహ్మ-భువనాల్ లోకాః పునర్ ఆవర్తినో'ర్జున ఇతి వచనాద్ ధిరణ్యగర్భ-ప్రాప్తస్య పునర్-ఆవృత్తేర్ అవర్జనీయత్వాద్ ఇతి; అత్రాహ—

౫౧౭ కార్యాత్యయే తద్-అధ్యక్షేణ సహాతః పరమ్ అభిధానాత్॥౪।౩।౯॥

కార్యస్య— బ్రహ్మ-లోకస్యాత్యయే తద్-అధ్యక్షేణ— హిరణ్యగర్భేణాధికారికేణావసితాధికారేణ విదుషా సహ స్వయమ్ అపి తత్రాధిగత-విద్యః అతః— కార్యాద్ బ్రహ్మ-లోకాత్ పరం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీతి, అర్చిర్-ఆదినా గతస్యామృతత్వ-ప్రాప్త్య-అపునర్-ఆవృత్త్య-అభిధానాత్, తే బ్రహ్మ-లోకే తు పరాన్త-కాలే పరామృతాత్ పరిముచ్యన్తి సర్వే ఇతి వచనాచ్ చావగమ్యతే॥౯॥

౫౧౮ స్మృతేశ్ చ॥౪।౩।౧౦॥

స్మృతేశ్ చాయమ్ అర్థో'వగమ్యతే— బ్రహ్మణా సహ తే సర్వే సమ్ప్రాప్తే ప్రతిసఞ్చరే। పరస్యాన్తే కృతాత్మానః ప్రవిశన్తి పరం పదమ్ ఇతి। అతః కార్యమ్ ఉపాసీనమ్ ఏవార్చిరాదికో గణో నయతీతి బాదరేర్ మతమ్॥౧౦॥

అత్ర జైమినిః పక్షాన్తర-పరిగ్రహేణ ప్రత్యవతిష్ఠతే—

౫౧౯ పరం జైమినిర్ ముఖ్యత్వాత్॥౪।౩।౧౧॥

పరం బ్రహ్మోపాసీనాన్ అర్చిర్-ఆదిర్ నయతీతి జైమినిర్ ఆచార్యో మన్యతే। కుతః। ముఖ్యత్వాత్—తత్ పురుషో'మానవః స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీతి బ్రహ్మ-శబ్దస్య పరస్మిన్న్ ఏవ బ్రహ్మణి ముఖ్యత్వాత్। ప్రమాణాన్తరేణ కార్యత్వ-నిశ్చయే సత్య ఏవ హి లాక్షణికత్వం యుక్తమ్। న చ గమనానుపపత్తిః ప్రమాణమ్, పరస్య బ్రహ్మణః సర్వ-గతత్వే'పి విదుషో విశిష్ట-దేశ-గతస్యైవావిద్యానివృత్తి-శాస్త్రాత్। యథా హి విద్యోత్పత్తి-వర్ణాశ్రమ-ధర్మ-శౌచాచార-దేశ-కాలాద్య-అపేక్షా, తమ్ ఏతం వేదానువచనేనేత్య ఆది శాస్త్రాద్ అవగమ్యతే, తథా నిఃశేషావిద్యా నివర్తన-రూప-విద్యా-నిష్పత్తిర్ అపి విశిష్ట-దేశ-గతి-సాపేక్షేతి గతి-శాస్త్రాద్ అవగమ్యతే। విదుష ఉత్క్రాన్తి ప్రతిషేధాది తు పూర్వమ్ ఏవ పరిహృతమ్। యత్ తు— బ్రహ్మ-లోకాన్ ఇతి లోక-శబ్ద-బహు-వచనాభ్యాం విశేషణాత్ కార్య-భూత-హిరణ్యగర్భ-ప్రతీతిర్ ఇతి తద్ అయుక్తమ్। నిషాద-స్థపతి-న్యాయేన బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మ-లోక ఇతి కర్మధారయస్యైవ యుక్తత్వాత్। అర్థస్య చైకత్వే నిశ్చితే బహు-వచనస్య-అదితిః పాశాన్ ఇతివద్ ఉపపత్తేః। పరస్య బ్రహ్మణః పరిపూర్ణస్య సర్వ-గతస్య సత్య-సఙ్కల్పస్య స్వేచ్ఛా-పరికల్పితాః స్వాసాధారణా అప్రాకృతాశ్ చ లోకా నాత్యన్తాయ న సన్తి, శ్రుతి-స్మృతీతిహాస-పురాణ-ప్రామాణ్యాత్॥౧॥

౫౨౦ దర్శనాచ్ చ॥౪।౩।౧౨॥

దర్శయతి చ శ్రుతిః మూర్ధన్య-నాడ్యా నిష్క్రమ్య దేవ-యానేన గతస్య పరబ్రహ్మ-ప్రాప్తిమ్— ఏష సమ్ప్రసాదో'స్మాచ్ ఛరీరాత్ సముత్థాయ పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే ఇతి॥౨॥

యద్ ఉక్తం ప్రజాపతేః సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే ఇత్య అర్చిర్-ఆదినా గతస్య కార్యే ప్రత్యభిసన్ధిర్ దృశ్యత ఇతి; తత్రోత్తరమ్—

౫౨౧ న చ కార్యే ప్రత్యభిసన్ధిః॥౪।౩।౧౩॥

న చాయం ప్రత్యభిసన్ధిః కార్యే హిరణ్యగర్భః అపి తు పరస్మిన్న్ ఏవ బ్రహ్మణి వాక్య-శేషే-యశో'హం భవామి బ్రాహ్మణానామ్ ఇతి తస్యాభిసన్ధాతుః సర్వావిద్యా-విమోక-పూర్వక-సర్వాత్మ-భావాభిసన్ధానాత్, అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ ముఖాత్ ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమ్ అకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మ-లోకాభిసమ్భవామి, ఇత్య అభిసమ్భావ్యస్య బ్రహ్మ-లోకస్యాకృతత్వ-శ్రవణాత్, సర్వ-బన్ధ-వినిర్మోకస్య చ సాక్షాచ్ ఛవణాత్। అతః పరమ్ ఏవ బ్రహ్మోపాసీనమ్ అర్చిర్-ఆదిర్ ఆతివాహికో గణో నయతీతి జైమినేర్ మతమ్॥౩॥

ఇదానీం బాదరాయణస్ తు భగవాన్ స్వ-మతేన సిద్ధాన్తమ్ ఆహ—

౪.౨.౨ అప్రతీకాలమ్బనాన్ నయతీతి బాదరాయణ ఉభయధా చ దోషాత్ తత్-క్రతుశ్ చ ॥౪।౩।౧౪॥

అప్రతీకాలమ్బనాన్— ప్రతీకాలమ్బన-వ్యతిరిక్తాన్ నయత్య్ అర్చిర్-ఆదిర్ ఆతివాహికో గణ ఇతి భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే। ఏతద్ ఉక్తం భవతి— కార్యమ్ ఉపాసీనాన్ నయతీతి నాయం పక్షః సమ్భవతిః, పరమ్ ఏవోపాసీనాన్ ఇత్య్ అయమ్ అపి నియమో నాస్తి; న చ ప్రతీకాలమ్బనాన్ అపి నయతి, అపి తు యే పరం బ్రహ్మోపాసతే, యే చాత్మానం ప్రకృతి-వియుక్తం బ్రహ్మాత్మకమ్ ఉపాసతే, తాన్ ఉభయ-విధాన్ నయతి। యే తు బ్రహ్మ-కార్యాన్తర్భూత-నామాదికం వస్తు దేవదత్తాదిషు సింహాది-దృష్టివద్ బ్రహ్మ-దృష్ట్యా, కేవలం వా తత్ తద్ వస్తూపాసతే, న తాన్ నయతి। అతః పరం బ్రహ్మోపాసీనాన్ ఆత్మానం చ ప్రకృతి-వియుక్తం బ్రహ్మాత్మకమ్ ఉపాసీనాన్ నయతీతి। కుతః। ఉభయధా చ దోషాత్। కార్యమ్ ఉపాసీనాన్ నయతీతి పక్షే— అస్మాచ్ ఛరీరాత్ సముత్థాయ పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్యేత్య్ ఆదికాః శ్రుతయః ప్రకుప్యేయుః। పరమ్ ఏవోపాసీనాన్ ఇతి నియమే— తద్ య ఇత్థం విదుర్ యే చేమే'రణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్య్ ఉపాసతే తే'ర్చిషమ్ అభిసమ్భవన్తీతి పఞ్చాగ్ని-విదో'ర్చిర్-ఆది-గణో నయతీతి శ్రుతిః ప్రకుప్యేత్। అతః ఉభయస్మిన్న్ అపి పక్షే దోషః స్యాత్। తస్మాద్ ఉభయ-విధాన్ నయతీతి। తద్ ఏతద్ ఆహ— తత్-క్రతుశ్ చేతి। తత్-క్రతుః— తథోపాసీనస్ తథైవ ప్రాప్నోతీత్య్ అర్థః; యథాక్రతుర్ అస్మింల్ లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి, తం యథాయథోపాసతే ఇతి న్యాయాత్, పఞ్చాగ్ని-విదో'ప్య్ అర్చిర్-ఆదినా గతి-శ్రవణాత్, అర్చిర్-ఆదినా గతస్య బ్రహ్మ-ప్రాప్త్య్-అపునర్-ఆవృత్తి-శ్రవణాచ్ చ। అత ఏవ తత్-క్రతు-న్యాయాత్ ప్రకృతి-వినిర్ముక్త-బ్రహ్మాత్మకాత్మానుసన్ధానం సిద్ధమ్। నామాది-ప్రాణ-పర్యన్త-ప్రతీకాలమ్బనానాం తూభయ-విధ-శ్రుతి-సిద్ధోపాసనాభావాద్ అచిన్-మిశ్రోపాసనే తత్-క్రతు-న్యాయాచ్ చార్చిరాదినా గతి-బ్రహ్మ-ప్రాప్తిశ్ చ న విద్యతే॥౪॥

తమ్ ఇమం విశేషం శ్రుతిర్ ఏవ దర్శయతీత్య్ ఆహ—

౪.౨.౩ విశేషం చ దర్శయతి॥౪।౩।౧౫॥

యావన్ నామ్నో గతం తత్రాస్య యథాకామ-చారో భవతి ఇత్య్ ఆదికా శ్రుతిః నామాది-ప్రాణ-పర్యన్త-ప్రతీకమ్ ఉపాసీనానాం గత్య్-అనపేక్షం పరిమిత-ఫల-విశేషం చ దర్శయతి। తస్మాద్ అచిన్-మిశ్రం కేవలం వాచిద్-వస్తు బ్రహ్మ-దృష్ట్యా తద్-వియోగేన చ య ఉపాసతే, న తాన్ నయత్య్ అపి తు పరం బ్రహ్మోపాసీనాన్ ఆత్మాన చ ప్రకృతి-వియుక్తం బ్రహ్మాత్మకమ్ ఉపాసీనాన్ ఆతివాహికో గణో నయతీతి సిద్ధమ్॥౧౫॥ ఇతి కార్యాధికరణమ్॥౫॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-విరచితే శ్రీ-శారీరక-మీమాంసా-భాష్యే చతుర్థస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః॥౩॥

చతుర్థాధ్యాయే

చతుర్థః పాదః

సమ్పద్యావిర్భావాధికరణమ్॥

౫౨౪ సమ్పద్యావిర్భావః స్వేన-శబ్దాత్॥౪।౪।౧॥

పరం బ్రహ్మోపాసీనానామ్ ఆత్మానం చ ప్రకృతి-వియుక్తం బ్రహ్మాత్మకమ్ ఉపాసీనానామ్ అర్చిర్-ఆదినా మార్గేణా పునర్-ఆవృత్తి-లక్షణా గతిర్ ఉక్తా। ఇదానీం ముక్తానామ్ ఐశ్వర్య-ప్రకారం చిన్తయితుమ్ ఆరభతే। ఇదమ్ ఆమ్నాయతే—

ఏవమ్ ఏవైష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ ఛరీరాత్ సముత్థాయ పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే ఇతి। కిమ్ అస్మాచ్ ఛరీరాత్ సముత్థాయ పరఞ్జ్యోతిర్-ఉపసమ్పన్నస్య దేవాది-రూపవత్-సాధ్యేన రూపేణ సమ్బన్ధోఽనేన వాక్యేన ప్రతిపాద్యతే, ఉత స్వాభావికస్య స్వరూపస్యావిర్భావ ఇతి సంశయే, సాధ్యేన రూపేణ సమ్బన్ధ ఇతి యుక్తమ్। అన్యథా హ్య్ అపురుషార్థావబోధిత్వం మోక్ష-శాస్త్రస్య స్యాత్. స్వరూపస్య స్వతోఽపురుషార్థత్వ-దర్శనాత్। న హి సుషుప్తౌ దేహేన్ద్రియ-వ్యాపారేషూపరతేషు కేవలస్యాత్మ-స్వరూపస్య పురుషార్థ-సమ్బన్ధో దృశ్యతే। న చ దుఃఖ-నివృత్తి-మాత్రం పరఞ్జ్యోతిర్-ఉపసమ్పన్నస్య పురుషార్థః, యేన స్వరూపావిర్భావ ఏవ మోక్ష ఇత్య్ ఉచ్యేత; స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః, శ్రోత్రియస్య చాకామ-హతస్య, రసం హ్య్ ఏవాయం లబ్ధ్వానన్దీ భవతి ఇత్య్ ఆదిభ్యో ముక్తస్య సుఖానన్త్య-శ్రవణాత్। న చాపరిచ్ఛిన్నానన్ద-రూప-చైతన్యమ్ ఏవాస్య స్వరూపమ్। తచ్ చ సంసార-దశాయామ్ అవిద్యయా తిరోహితం పరం జ్యోతిర్-ఉపసమ్పన్నస్యావిర్భవతీతి శక్యం వక్తుం జ్ఞాన-స్వరూపస్య తిరోధానాసమ్భవాత్। ప్రకాశ-పర్యాయస్య జ్ఞానస్య తిరోధానం తద్-వినాశ ఏవేతి హి పూర్వమ్ ఏవోక్తమ్। న చ ప్రకాశ-మాత్ర-స్థానన్దతా సమ్భవతి। సుఖ-స్వరూపతా హ్య్ ఆనన్ద-స్వరూపతా; సుఖ-స్వరూపత్వం చాత్మనోఽనుకూలత్వమ్। ప్రకాశ-మాత్రాత్మ-వాదినః కస్య ప్రకాశోఽనుకూలవేదనీయో భవేద్ ఇతి ప్రకాశ-మాత్రాత్మ-వాదినః కథఞ్చిద్ అప్య్ ఆనన్ద-స్వరూపతా దురుపపాదా। స్వరూపాపత్తి-మాత్రే చ సాధ్యే స్వరూపస్య నిత్య-నిష్పన్నత్వాద్ ఉపసమ్పన్నస్య, స్వేన రూపేణా భినిష్పద్యత ఇతి వచనమ్ అనర్థకం స్యాత్। అతోఽపూర్వేణ సాధ్యేన రూపేణ సమ్పద్యతే। ఏవం చ— అభినిష్పద్యతే ఇతి వచనం ముఖ్యార్థమ్ ఏవ భవతి। స్వేన రూపేణేత్య్ అప్య్ ఆనన్దైకాన్తేన స్వాసాధారణేనాభినిష్పద్యత ఇతి సఙ్గచ్ఛత ఇతి॥

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— సమ్పద్యావిర్భావ ఇతి। అయం ప్రత్యగాత్మార్చిర్-ఆదినా పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య యం దశావిశేషమ్ ఆపద్యతే, సః స్వరూపావిర్భావ-రూపః; నాపూర్వాకారోత్పత్తి-రూపః। కుతః। స్వేన శబ్దాత్— స్వేన రూపేణేతి విశేషణోపాదానాద్ ఇత్య్ అర్థః। ఆగన్తుక-విశేష-పరిగ్రహే హి, స్వేన రూపేణేతి విశేషణమ్ అనర్థకం స్యాత్। అవిశేషణే'పి తస్య స్వకీయ-రూపత్వ-సిద్ధేః॥

యత్ తూక్తం స్వరూపస్య నిత్య-ప్రాప్తత్వాత్, ఉపసమ్పద్యాభినిష్పద్యతే ఇతి వచనమ్ అనర్థకమ్ ఇతి, తత్రోత్తరమ్—

౫౨౫ ముక్తః ప్రతిజ్ఞానాత్॥౪।౪।౨॥

కర్మ-సమ్బన్ధ-తత్-కృత-దేహాది-వినిర్ముక్తః స్వాభావిక-రూపేణావస్థితో'త్ర స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్య్ ఉచ్యతే। అతో నిత్య-ప్రాప్తస్యాపి స్వరూపస్య కర్మ-రూపావిద్యాతిరోహితస్య తిరోధాన-నివృత్తిర్ అత్రాభినిష్పత్తిర్ ఉచ్యతే। కుతః। ప్రతిజ్ఞానాత్— సా హి ప్రతిపాద్యతయా ప్రతిజ్ఞాతా। కుత ఇదమ్ అవగమ్యతే। య ఆత్మా ఇతి ప్రకృతం ప్రత్యగాత్మానం జాగరితాద్య్-అవస్థా-త్రితయ-వినిర్ముక్తం, ప్రియాప్రియ-హేతు-భూత-కర్మారబ్ధ-శరీర-వినిముక్తం చ ప్రతిపాదయితుమ్ ఏతం త్వ్ ఏవ తే భూయో'నువ్యాఖ్యాస్యామి ఇతి పునః పునర్ ఉక్త్వా ఏవమ్ ఏవైష సమ్ప్రసాదో'స్మాచ్ ఛరీరాత్ సముత్థాయ పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే ఇత్య్ అభిధానాత్। అతః కర్మణా సమ్బద్ధస్య పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య బన్ధ-నివృత్తి-రూపా ముక్తిః స్వేన రూపేణాభినిష్పత్తిర్ ఉచ్యతే। స్వరూపావిర్భావే'ప్య్ అభినిష్పత్తి-శబ్దో దృశ్యతే, యుక్త్యాయమ్ అర్థో నిష్పద్యత ఇత్య్ ఆదిషు॥౨॥

యచ్ చోక్తమ్— ఆత్మ-స్వరూపస్య సుషుప్తావ్ అపురుషార్థత్వ-దర్శనాత్ స్వరూపావిర్భావే మోక్ష-శాస్త్రస్యాపురుషార్థావబోధిత్వం స్యాద్ ఇతి కృత్వా దేవాద్య్-అవస్థావత్ సుఖ-సమ్బన్ధ్య్-అవస్థాన్తర-ప్రాప్తిర్ అభినిష్పత్తిర్ ఇతి; తత్రోత్తరమ్—

౫౨౬ ఆత్మా ప్రకరణాత్॥౪।౪।3॥

స్వరూపేణైవాయమ్ ఆత్మా అపహత-పాప్మత్వాది-సత్య-సఙ్కల్పత్వ-పర్యన్త-గుణకః ప్రకరణాద్ అవగమ్యతే; య ఆత్మాపహత-పాప్మా విజరో విమృత్యుర్ విశోకో'విజిఘత్సో'పిపాసః సత్య-కామః సత్య-సఙ్కల్పః ఇతి హి ప్రజాపతి-వాక్య-ప్రక్రమః। ఇదం చ ప్రకరణం ప్రత్యగాత్మ-విషయమ్ ఇతి, ఉత్తరాచ్ చేద్ ఆవిర్భూత-స్వరూపస్ తు, ఇత్య్ అత్ర ప్రతిపాదితమ్। అతో'పహత-పాప్మత్వాది-స్వరూప ఏవాయమ్ ఆత్మా సంసార-దశాయాం కర్మాఖ్యావిద్యయా తిరోహిత-స్వరూపః పరం జ్యోతిర్-ఉపసమ్పద్యావిర్భూత-స్వరూపో భవతి। అతః ప్రత్యగాత్మనో'పహత-పాప్మత్వాదయః స్వాభావికా గుణాః పరఞ్జ్యోతిర్-

ఉపసమ్పన్నస్యావిర్భవన్తి నోత్పద్యన్తే। యథోక్తం భగవతా శౌనకేనాపి— యథా న క్రియతే జ్యోత్స్నా మల-ప్రక్షాలనాన్ మణేః। దోష-ప్రహాణాన్ న జ్ఞానమ్ ఆత్మనః క్రియతే తథా॥ యథోదపాన-కరణాత్క్రియతే న జలామ్బరమ్। సద్ ఏవ నీయతే వ్యక్తిమ్ అసతః సమ్భవః కుతః॥ తథా హేయ-గుణ-ధ్వంసాద్ అవబోధాదయో గుణాః। ప్రకాశ్యన్తే న జన్యన్తే నిత్యా ఏవాత్మనో హి తే॥ ఇతి। అతో జ్ఞానానన్దాది-గుణానాం కర్మణా ఆత్మని సఙ్కుచితానాం పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య కర్మ-రూప-బన్ధ-క్షయే వికాస-రూపావిర్భావో నానుపపన్న ఇతి సుష్ఠూక్తం సమ్పద్యావిర్భావ ఇతి॥౩॥ ఇతి సమ్పద్యావిర్భావాధికరణమ్॥౧॥

అథ అవిభాగేన దృష్టత్వాధికరణమ్॥౨॥

౫౨౮ అవిభాగేన దృష్టత్వాత్॥౪।౪।౪॥

కిమ్ అయం పరఞ్జ్యోతిర్-ఉపసమ్పన్నః సర్వ-బన్ధ-వినిర్ముక్తః ప్రత్యగాత్మా స్వాత్మానం పరమాత్మనః పృథగ్-భూతమ్ అనుభవతి, ఉత తత్-ప్రకారతయా తద్-అవిభక్తమ్ ఇతి విశయే, సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ, బ్రహ్మణా విపశ్చితా, యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మ-వర్ణం కర్తారమ్ ఈశం పురుషం బ్రహ్మ-యోనిమ్। తదా విద్వాన్ పుణ్య-పాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యమ్ ఉపైతి, ఇదం జ్ఞానమ్ అపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమ్ ఆగతాః। సర్గేఽపి నోప జాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చ॥ ఇత్య్ ఆది శ్రుతి-స్మృతిభ్యాం ముక్తస్య పరేణ సాహిత్య-సామ్య-సాధావగమాత్ పృథగ్-భూతమ్ అనుభవతి। ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— అవిభాగేనేతి। పరస్మాద్ బ్రహ్మణః స్వాత్మానమ్ అవిభాగేనానుభవతి ముక్తః। కుతః। దృష్టత్వాత్— పరబ్రహ్మోపసమ్పత్త్యా నివృత్తావిద్యాతిరోధానస్య యాథాతథ్యేన స్వాత్మనో దృష్టత్వాత్। స్వాత్మనః స్వరూపం హి తత్ త్వమ్ అసి, అయమ్ ఆత్మా బ్రహ్మ, ఐతదాత్మ్యమ్ ఇదం సర్వమ్, సర్వం ఖల్వ్ ఇదం బ్రహ్మ, ఇత్య్ ఆది సామానాధికరణ్య-నిర్దేశైః, య ఆత్మని తిష్ఠన్ ఆత్మనోఽన్తరో యమ్ ఆత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమ్ అన్తరో యమయతి స త ఆత్మాన్తర్యామ్య్ అమృతః, అన్తః ప్రవిష్టః శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా, ఇత్య్ ఆదిభిశ్ చ పరమాత్మాత్మకం తచ్-ఛరీరతయా తత్-ప్రకార-భూతమ్ ఇతి ప్రతిపాదితమ్, అవస్థితేర్ ఇతి కాశకృత్స్నః ఇత్య్ అత్ర। అతోఽవిభాగేన అహం బ్రహ్మాస్మీత్య్ ఏవానుభవతి। సామ్య-సాధర్మ్య-వ్యపదేశో బ్రహ్మ ప్రకార-భూతస్యైవ ప్రత్యగాత్మనః స్వరూపం తత్ సమమ్ ఇతి దేవాదిప్రాకృత-రూప-ప్రహాణేన బ్రహ్మ-సమాన-శుద్ధిం ప్రతిపాదయతి। సహ-శ్రుతిస్ త్వ్ ఏవమ్భూతస్య ప్రత్యగాత్మనః ప్రకారిణా బ్రహ్మణా సహ తద్-గుణానుభవం ప్రతిపాదయతీతి న కశ్చిద్ విరోధః। బ్రహ్మ-ప్రకారతయా తద్-అవిభాగోక్తే హి సఙ్కల్పాద్ ఏవ తచ్-ఛ్రుతేః ఇత్య్ ఆది న విరుధ్యతే, అధికం తు భేద-నిర్దేశాత్, అధికోపదేశాత్ ఇత్య్ ఆది చ॥౪॥ ఇత్య్ అవిభాగేన దృష్టత్వాధికరణమ్॥౨॥

అథ బ్రాహ్మాధికరణమ్॥౩॥

౫౨౮ బ్రాహ్మేణ జైమినిర్ ఉపన్యాసాదిభ్యః ॥౪।౪।౫॥

ప్రత్యగాత్మనః పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య నివృత్త-తిరోధానస్య స్వరూపావిర్భావ ఏవేత్య్ ఉక్తమ్। తత్ర యేన స్వరూపేణాయమ్ ఆవిర్భవతి తత్-స్వరూపం శ్రుతి-వైవిధ్యాద్ విచార్యతే। కిమ్ అపహత-పాప్మత్వాదికమ్ ఏవాస్య స్వరూపమ్ ఇతి తేన రూపేణాయమ్ ఆవిర్భవతి, ఉత విజ్ఞాన-మాత్రమ్ ఏవేతి తేన రూపేణ, అథోభయోర్ అవిరోధ ఇత్య్ ఉభయ-రూపేణేతి। కిం తావత్ ప్రాప్తమ్। బ్రాహ్మేణేతి జైమినిర్ ఆచార్యో మన్యతే। బ్రాహ్మేణ— అపహత-పాప్మత్వాదినేత్య్ అర్థః। అపహత-పాప్మత్వాదయో హి దహర-వాక్యే బ్రహ్మ-సమ్బన్ధితయా శ్రుతాః। బ్రాహ్మణేతి కుతో'వగమ్యతే। ఉపన్యాసాదిభ్యః; ఉపన్యస్యన్తే హి బ్రహ్మ-గుణాః అపహత-పాప్మత్వాదయః ప్రత్యగాత్మనో'పి ప్రజాపతి-వాక్యే, య ఆత్మాపహత-పాప్మేత్య్ ఆదినా, సత్య-సఙ్కల్ప ఇత్య్ అన్తేన। ఆది-శబ్దేన సత్య-సఙ్కల్పత్వాది-గుణాయత్తా జక్షణాదయః, జక్షత్ క్రీడన్ రమమాణః ఇత్య్ ఆది వాక్యావగతా వ్యవహారా గృహ్యన్తే। అత ఏభ్య ఉపన్యాసాదిభ్యః ప్రత్యగాత్మనో విజ్ఞాన-మాత్ర-స్వరూపత్వం న సమ్భవతీతి జైమినేర్ మతమ్॥౫॥

౫౨౯ చితి తన్మాత్రేణ తదాత్మకత్వాద్ ఇత్య్ ఔడులోమిః॥౪।౪।౬॥

చైతన్య-మాత్రమ్ ఏవాస్య స్వరూపమ్ ఇతి తేన రూపేణావిర్భవతీత్య్ ఔడలోమిర్ ఆచార్యో మన్యతే। కుతః। తదాత్మకత్వాత్ తావన్ మాత్రాత్మకత్వాద్ అస్య ప్రత్యగాత్మనః। స యథా సైన్ధవ-ఘనో'నన్తరో'బాహ్యః కృత్స్నో రస-ఘన ఏవ ఏవం వా అరే'యమ్ ఆత్మానన్తరో'బాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞాన-ఘన ఏవ, విజ్ఞాన-ఘన ఏవ, ఇత్య్ అవధారణాద్ విజ్ఞాన-మాత్రమ్ ఏవాస్య స్వరూపమ్ ఇత్య్ అవగమ్యతే। అతో'స్య గుణాన్తరాభావాత్, అపహత-పాప్మేత్య్ ఆదయః శబ్దాః వికార-సుఖ-దుఃఖాద్య్-అవిద్యాత్మక-ధర్మ-వ్యావృత్తి-పరా ఇతి చితి తన్మాత్ర-రూపేణావిర్భావ ఇత్య్ ఔడులోమేర్ మతమ్॥౬॥

సమ్ప్రతి భగవాన్ బాదరాయణః స్వ-మతేన సిద్ధాన్తమ్ ఆహ—

౫౩౦ ఏవమ్ అప్య్ ఉపన్యాసాత్ పూర్వ-భావాద్ అవిరోధం బాదరాయణః॥౪।౪।౭॥

ఏవమ్ అపి— విజ్ఞాన-మాత్ర-స్వరూపత్వ-ప్రతిపాదనే సత్య్ అపి, సత్య-కామత్వాదీనాం పూర్వోక్తానాం గుణానామ్ అవిరోధం బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే। కుతః। ఉపన్యాసాత్ పూర్వ-భావాత్— ఔపనిషదాత్— య ఆత్మాపహత-పాప్మా ఇత్య్ ఆద్య్ ఉపన్యాసాత్ ప్రమాణాత్ పూర్వేషామ్— అపహత-పాప్మత్వ-సత్య-కామత్వాదీనామ్ అపి భావాత్— విద్యమానత్వాత్। తుల్య-ప్రమాణకానామ్ ఇతరేతర-బాధో న యుజ్యత ఇత్య్ అర్థః। న చ వస్తు-విరోధాద్ అపహత-పాప్మత్వాదీనామ్ అవిద్యా-పరికల్పితత్వం న్యాయ్యమ్; విశేషాభావాద్ విపరీతం కస్మాన్ న భవతీతి న్యాయాత్। తుల్య-బలత్వే హ్య్ అశక్యస్యావధారణస్యాన్య-పరత్వమ్ ఏవ న్యాయ్యమ్। ఏవమ్ అప్య్ అవిరోధ ఇత్య్

అభ్యుపగమ్య వదన్ జ్ఞాన-మాత్రమ్ ఏవాస్య స్వరూపం నాన్యత్ కిఞ్చిద్ అస్తీత్య్ అయమ్ అర్థః— విజ్ఞాన-ఘన ఏవేత్య్ ఆదిభిర్ న ప్రతిపాద్యత ఇతి మన్యతే। కస్ తర్హి— విజ్ఞాన-ఘన ఏవేత్య్ అవధారణస్యార్థః। కృత్స్నో'ప్య్ ఆత్మా జడ-వ్యావృత్త-స్వ-ప్రకాశః, నాన్యాయత్త-ప్రకాశః స్వల్పో'పి ప్రదేశో'స్తీత్య్ అయమ్ అర్థో వాక్యాద్ ఏవ సువ్యక్తః స యథా సైన్ధవ-ఘనో'నన్తరో'బాహ్యః కృత్స్నో రస-ఘన ఏవ ఏవం వా అరే'యమ్ ఆత్మానన్తరో'బాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞాన-ఘన ఏవేతి। న చైవం ప్రత్యగాత్మనో ధర్మి-స్వరూపస్య కృత్స్నస్య విజ్ఞాన-ఘనత్వే'ప్య్ అపహత-పాప్మత్వ-సత్య-సఙ్కల్పత్వాది-ధర్మ-సమ్బన్ధో వాక్యాన్తరావగతో విరుధ్యతే; యథా సైన్ధవ-ఘనస్య కృత్స్నస్య రస-ఘనత్వే రసనేన్ద్రియావగతే చక్షుర్-ఆద్య్-అవగతాః రూప-కాఠిన్యాదయో న విరుధ్యన్తే। ఇదమ్ అత్ర వాక్య-తాత్పర్యమ్— యథా రసవత్ స్వామ్ర-ఫలాదిషు త్వగ్-ఆది-ప్రదేశ-భేదేన రస-భేదే సత్య్ అపి సైన్ధవ-ఘనస్య సర్వత్రైకరసత్వమ్; తథాత్మనో'పి సర్వత్ర విజ్ఞాన-స్వరూపత్వమ్-స్వ-ప్రకాశ-స్వరూపత్వమ్ ఇత్య్ అర్థః॥౭॥ ఇతి బ్రాహ్మాధికరణమ్॥౩॥

అథ సఙ్కల్పాధికరణమ్॥౪॥

౫౩౧ సఙ్కల్పాద్ ఏవ తచ్-ఛ్రుతేః॥౪।౪।౮॥

ముక్తః పరం బ్రహ్మోపసమ్పద్య జ్ఞాన-స్వరూపో'పహత-పాప్మత్వాది-సత్య-సఙ్కల్పత్వ-పర్యన్త-గుణక ఆవిర్భవతీత్య్ ఉక్తమ్; తమ్ అధికృత్య సత్య-సఙ్కల్పత్వ-ప్రయుక్తా వ్యవహారాః శ్రూయన్తే— స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్ రమమాణః స్త్రీభిర్ వా యానైర్ వా జ్ఞాతిభిర్ వా ఇతి। కిమ్ అస్య జ్ఞాత్య్-ఆది-ప్రాప్తిః ప్రయత్నాన్తర-సాపేక్షా, ఉత పరమ-పురుషస్యేవ సఙ్కల్ప-మాత్రాద్ ఏవ భవతీతి విశయే; లోకే రాజాదీనాం సత్య-సఙ్కల్పత్వేన వ్యవహ్రియమాణానాం కార్య-నిష్పాదనే ప్రయత్నాన్తర-సాపేక్షత్వ-దర్శనాద్ అస్యాపి తత్-సాపేక్షా, ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— సఙ్కల్పాద్ ఏవేతి। కుతః। తచ్-ఛ్రుతేః— స యది పితృ-లోక-కామో భవతి సఙ్కల్పాద్ ఏవాస్య పితరః సముత్తిష్ఠన్తి ఇతి హి సఙ్కల్పాద్ ఏవ పిత్రాదీనాం సముత్థానం శ్రూయతే। న చ ప్రయత్నాన్తర-సాపేక్షత్వాభిధాయి శ్రుత్య్-అన్తరం దృశ్యతే; యేనాస్య సఙ్కల్పాద్ ఏవేత్యవధారణస్య విజ్ఞాన-ఘన ఏవేతివద్ వ్యవస్థాపనం క్రియతే॥౮॥

౫౩౨ అత ఏవ చానన్యాధిపతిః॥౪।౪।౯॥

యతో ముక్తః సత్య-సఙ్కల్పః; అత ఏవానన్యాధిపతిశ్ చ। అన్యాధిపతిత్వం హి విధి-నిషేధ-యోగ్యత్వమ్। విధి-నిషేధ-యోగ్యత్వే హి ప్రతిహత-సఙ్కల్పత్వం భవేత్। అతః సత్య-సఙ్కల్పత్వ-శ్రుత్యైవానన్యాధిపతిత్వం చ సిద్ధమ్। అత ఏవ— స స్వరాడ్ భవతి ఇత్య్ ఉచ్యతే॥౯॥ ఇతి సఙ్కల్పాధికరణమ్॥౪॥

అథ అభావాధికరణమ్॥౫॥

౫33 అభావం బాదరిర్ ఆహ హ్య్ ఏవమ్ ॥౪।౪।౧౦॥

కిం ముక్తస్య దేహేన్ద్రియాణి న సన్తి, ఉత సన్తి, అథవా యథాసఙ్కల్పం సన్తి న సన్తి చేతి విశయే; శరీరేన్ద్రియాణామ్ అభావం బాదరిర్ ఆచార్యో మన్యతే। కుతః। ఆహ హ్య్ ఏవమ్— న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోర్ అపహతిర్ అస్తి, అశరీరం వా వ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః ఇతి శరీర-సమ్బన్ధే దుఃఖస్యావర్జనీయత్వమ్ అభిధాయ, అస్మాచ్ ఛరీరాత్ సముత్థాయ పరం జ్యోతిర్ ఉపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే ఇతి ముక్తస్యాశరీరత్వం హ్య్ ఆహ శ్రుతిః॥౧౦॥

౫3౪ భావం జైమినిర్ వికల్పామననాత్॥౪।౪।౧౧॥

ముక్తస్య శరీరేన్ద్రియ-భావం జైమినిర్ ఆచార్యో మన్యతే। కుతః। వికల్పామననాత్— వివిధః కల్పో వికల్పః, వైవిధ్యమ్ ఇత్య్ అర్థః స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి, పఞ్చధా సప్తధాఇత్య్ ఆది శ్రుతేః। ఆత్మన ఏకస్యాచ్ఛేద్యస్యానేకధా-భావాసమ్భవాత్ త్రిధా-భావాదయః శరీర-నిబన్ధనా ఇత్య్ అవగమ్యతే। అశరీరత్వ-వచనం తు కర్మ-నిమిత్త-శరీరాభావ-పరమ్। తద్ ఏవ హి శరీరం ప్రియాప్రియ-హేతుః॥౧౧॥

భగవాంస్ తు బాదరాయణః స్వ-మతేన సిద్ధాన్తమ్ ఆహ—

౫3౫ ద్వాదశాహవద్ ఉభయ-విధం బాదరాయణోఽతః॥౪।౪।౨॥

సఙ్కల్పాద్ ఏవేత్య్ ఏతద్ అతః శబ్దేన పరామృశ్యతే; అత ఏవ సఙ్కల్పాత్, ఉభయ-విధం సశరీరమ్ అశరీరం చ ముక్తం భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే। ఏవం చోభయీ శ్రుతిర్ ఉపపద్యతే। ద్వాదశాహవత్, యథా— ద్వాదశాహమ్ ఋద్ధి-కామా ఉపేయుః ద్వాదశాహేన ప్రజా-కామం యాజయేత్ ఇత్య్ ఉపైతి-యజతి-చోదనాభ్యాం సఙ్కల్ప-భేదేన సత్రమహీనం చ భవతి॥౨॥

యదా శరీరాద్య్-ఉపకరణవత్త్వం తదా తాని శరీరాద్య్-ఉపకరణాని స్వేనైవ సృష్టానీతి నాస్తి నియమ ఇత్య్ ఆహ—

౫3౬ తన్వ్-అభావే సన్ధ్యవద్ ఉపపత్తేః॥౪।౪।౧3॥

స్వేనైవ సృష్ట-తను-ప్రభృత్య్-ఉపకరణాభావే పరమ-పురుష-సృష్టైర్ ఉపకరణైర్ గోపపత్తేః సత్య-సఙ్కల్పోఽపి స్వయం న సృజతి। యథా స్వప్నే— అథ రథాన్ రథ-యోగాన్ పథః సృజతే ఇత్య్ ఆరభ్య, అథ వేశన్తాన్ పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్యః సృజతే స హి కర్తా ఇతి, య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణః, తద్ ఏవ శుక్రం తద్ బ్రహ్మ తద్ ఏవామృతమ్ ఉచ్యతే, తస్మిన్ లోకాశ్రితాః సర్వే తద్ ఉ నాత్యేతి కశ్చన, ఇతి ఈశ్వర-సృష్టైః రథాద్య్-ఉపకరణైర్ జీవో భుఙ్క్తే తథా ముక్తోఽపి లీలా-ప్రవృత్తేనేశ్వరేణ సృష్టైః పితృ-లోకాదిభిర్ లీలా-రసం భుఙ్క్తే॥3॥

౫౩౭ భావే జాగ్రద్వత్॥౪।౪।౧౪॥

స్వ-సఙ్కల్పాద్ ఏవ సృష్ట-తను-ప్రభృతి-పితృ-లోకాద్య్-ఉపకరణ-భావే జాగ్రత్-పురుష-భోగవన్ ముక్తో'పి లీలా-రసం భుఙ్క్తే, పరమ-పురుషో'పి లీలార్థం దశరథ-వసుదేవాది-పితృ-లోకాదికమ్ ఆత్మనః సృష్ట్వా తైర్ మనుష్య-ధర్మ-లీలా-రసం యథా భుఙ్క్తే తథా ముక్తానామ్ అపి స్వ-లీలాయై పితృ-లోకాదికం స్వయమ్ ఏవ సృజతి కదాచిత్; కదాచిచ్ చ ముక్తాః సత్య-సఙ్కల్పత్వాత్ పరమ-పురుష-లీలాన్తర్గత-స్వ-పితృ-లోకాదికం స్వయమ్ ఏవ సృజన్తీతి సర్వమ్ ఉపపన్నమ్॥౧౪॥

యా నన్వ్ ఆత్మాణు-పరిమాణ ఇత్య్ ఉక్తమ్। కథమ్ అనేక-శరీరేష్వ్ ఏకస్యాణోర్ ఆత్మాభిమాన-సమ్భవ ఇత్య్ అత్రాహ—

౫౩౮ ప్రదీపవద్ ఆవేశస్ తథా హి దర్శయతి॥౪।౪।౧౫॥

యథా ప్రదీపస్యైకస్యైకస్మిన్ దేశే వర్తమానస్య స్వ-ప్రభయా దేశాన్తరావేశః; తథాత్మనో'ప్య్ ఏక-దేహ-స్థితస్యైవ స్వ-ప్రభా-రూపేణ చైతన్యేన సర్వ-శరీరావేశో నానుపపన్నః। యథా కస్మింశ్చిద్ అపి దేహే హృదయాద్య్-ఏక-ప్రదేశ-వర్తినో'పి చైతన్య-వ్యాప్త్యా సర్వస్మిన్ దేహ ఆత్మాభిమానః, తద్వత్। ఇయాన్ విశేషః— అముక్తస్య కర్మణా సఙ్కుచిత-జ్ఞానస్య దేహాన్తరేష్వ్ ఆత్మాభినానుగుణా వ్యాప్తిర్ న సమ్భవతి; ముక్తస్య త్వ్ అసఙ్కుచిత-జ్ఞానస్య యథాసఙ్కల్పమ్ ఆత్మాభిమానానుగుణా వ్యాప్తిర్ ఇదమ్ ఇతి గ్రహణానుగుణా చ నానుపపన్నా। తథా హి దర్శయతి బాలాగ్ర-శత-భాగస్య శతధా కల్పితస్య చ। భాగో జీవః స విజ్ఞేయః స చానన్త్యాయ కల్పతే ఇతి। అముక్తస్య కర్మ నియామకమ్; ముక్తస్య తు స్వేచ్ఛేతి విశేషః॥౫॥

నను పరం బ్రహ్మ ప్రాప్తస్యాన్తర-బాహ్య-జ్ఞాన-లోపం దర్శయతి శ్రుతిః ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమ్ ఇతి; తత్ కథం ముక్తస్య సార్వజ్ఞ్యమ్ ఉచ్యతే। తత్రోత్తరమ్—

౫౩౯ స్వాప్యయ-సమ్పత్త్యోర్ అన్యతరాపేక్షమ్ ఆవిష్కృతం హి॥౪।౪।౧౬॥

నేదం వచనం ముక్త-విషయమ్ అపి తు స్వాప్యయ-సమ్పత్యోర్ అన్యతరాపేక్షమ్। స్వాప్యయః— సుషుప్తిః; సమ్పత్తిశ్ చ మరణమ్— వాఙ్-మనసి సమ్పద్యత, ఇత్య్ ఆరభ్య తేజః పరస్యాం దేవతాయామ్ ఇతి వచనాత్। తయోశ్ చావస్థయోః ప్రాజ్ఞ-ప్రాప్తి-నిఃసమ్బోధత్వం చ విద్యతే। అతస్ తయోర్ అన్యతరాపేక్షమ్ ఇదం వచనమ్। సుషుప్తి-మరణయోర్ నిఃసమ్బోధత్వం, ముక్తస్య చ సర్వజ్ఞత్వమ్ ఆవిష్కృతం హి శ్రుత్యా, నాహ ఖల్వ్ అయమ్ ఏవం సమ్ప్రత్య్ ఆత్మానం జానాత్య్ అయమ్ అహమ్ అస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమ్ ఏవాపీతో భవతి నాహమ్ అత్ర భోగ్యం పశ్యామి, ఇతి సుషుప్తి-వేలాయాం నిఃసమ్బోధత్వమ్ ఉక్త్వా తస్మిన్న్ ఏవ వాక్యే ముక్తమ్ అధికృత్య, స వా ఏష దివ్యేన చక్షుషా

మనసైతాన్ కామాన్ పశ్యన్ రమతే య ఏతే బ్రహ్మ-లోకే ఇతి సర్వజ్ఞత్వమ్ ఉచ్యతే। తథా— సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమ్ ఆప్నోతి సర్వశః, ఇతి చ స్పష్టమ్ ఏవ సర్వజ్ఞత్వమ్ ఉచ్యతే। తథా మరణే చ నిఃసమ్బోధత్వమ్ ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్య్ ఏవానువినశ్యతి ఇత్య్ ఉక్తమ్। వినశ్యతి— న పశ్యతీత్య్ అర్థః। అతః— ప్రాజ్ఞేనాత్మనేతి వచనం వాప్యయ-సమ్పత్త్యోర్ అన్యతరాపేక్షమ్॥౧౬॥ ఇత్య్ అభావాధికరణమ్॥౫॥

అథ జగద్-వ్యాపార-వర్జాధికరణమ్॥౬॥

౫।౪౦ జగద్-వ్యాపార-వర్జం ప్రకరణాద్ అసన్నిహితత్వాచ్ చ॥౪।౪।౧౭॥

కిం ముక్తస్యైశ్వర్యం జగత్-సృష్ట్య్-ఆది పరమ-పురుషాసాధారణం సర్వేశ్వరత్వమ్ అపి, ఉత తద్-రహితం కేవల-పరమ-పురుషానుభవ-విషయమ్ ఇతి సంశయః। కిం యుక్తమ్। జగద్-ఈశ్వరత్వమ్ అపీతి। కుతః। నిరఞ్జనః పరమం సామ్యమ్ ఉపైతీతి పరమ-పురుషేణ పరమ-సామ్యాపత్తి-శ్రుతేః, సత్య-సఙ్కల్పత్వ-శ్రుతేశ్ చ। న హి పరమ-సామ్య-సత్య-సఙ్కల్పత్వే సర్వేశ్వరాసాధారణ-జగన్-నియమనేన వినోపపద్యతే। అతః సత్య-సఙ్కల్పత్వ-పరమ-సామ్యోపపత్తయే సమస్త-జగన్-నియమన-రూపమ్ అపి ముక్తస్యైశ్వర్యమ్ ఇతి। ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— జగద్-వ్యాపార-వర్జమ్ ఇతి। జగద్-వ్యాపారః— నిఖిల-చేతనాచేతన-స్వరూప-స్థితి-ప్రవృత్తి-భేద-నియమనమ్। తద్-వర్జం నిరస్త-నిఖిల-తిరోధానస్య నిర్వ్యాజ-బ్రహ్మానుభవ-రూపం ముక్తస్యైశ్వర్యమ్। కుతః। ప్రకరణాత్— నిఖిల-జగన్-నియమనం హి పరం బ్రహ్మ ప్రకృత్యామ్నాయతే— యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే, యేన జాతాని జీవన్తి, యత్ ప్రయన్త్య్ అభిసంవిశన్తి, తద్ విజిజ్ఞాసస్వ తద్ బ్రహ్మ, ఇతి। యద్య్ ఏతన్ నిఖిల-జగన్-నియమనం ముక్తానామ్ అపి సాధారణం స్యాత్, తతశ్ చేదం జగద్-ఈశ్వరత్వ-రూపం బ్రహ్మ-లక్షణం న సఙ్గచ్ఛతే। అసాధారణస్య హి లక్షణత్వమ్। తథా— సద్ ఏవ సోమ్యేదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవాద్వితీయం తద్ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్ తేజో'సృజత, బ్రహ్మ వా ఇదమ్ అగ్ర ఆసీద్ ఏకమ్ ఏవ తద్ ఏకం సన్ న వ్యభవత్ తచ్-ఛ్రేయో-రూపమ్ అత్యసృజత క్షత్రం యాన్య్ ఏతని దేవ-క్షత్రాణి ఇన్ద్రో వరుణః సోమో రుద్రః పర్జన్యో యమో మృత్యుర్ ఈశాన ఇతి, ఆత్మా వా ఇదమ్ ఏక ఏవాగ్ర ఆసీత్ నాన్యత్ కిఞ్చన మిషత్ స ఈక్షత లోకాన్ ను సృజా ఇతి స ఇమాన్ లోకాన్ అసృజత, ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్ న బ్రహ్మ నేశానో నేమే ద్యావ్ ఆపృథివీ న నక్షత్రాణి నాపో నాగ్నిర్ న సోమో న సూర్యః స ఏకాకీ న రమేత తస్య ధ్యానాన్త-స్థస్యైకా కన్యా దశేన్ద్రియాణి, ఇత్యాదిషు। యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరః ఇత్య్ ఆరభ్య, య ఆత్మని తిష్ఠన్న్ ఇత్య్ ఆదిషు చ నిఖిల-జగన్-నియమనం పరమ-పురుషం ప్రకృత్యైవ శ్రూయతే। అసన్నిహితత్వాచ్ చ— న చైతేషు నిఖిల-జగన్-నియమన-ప్రసఙ్గేషు ముక్తస్య సన్నిధానమ్ అస్తి, యేన జగద్-వ్యాపారస్ తస్యాపి స్యాత్॥౧౭॥

౫।౪౧ ప్రత్యక్షోపదేశాద్ ఇతి చేన్ నాధికారిక-మణ్డల-స్థోక్తేః॥౪।౪।౧౮॥

స స్వరాడ్ భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామ-చారో భవతి, ఇమాన్ లోకాన్ కామానీ కామ-రూప్య్ అనుసఞ్చరన్, ఇతి ప్రత్యక్షేణ— శ్రుత్యా ముక్తస్య జగద్-వ్యాపార ఉపదిశ్యతే; అతో న జగద్-వ్యాపార-వర్జమ్ ఇతి చేత్ తన్ న, ఆధికారిక-మణ్డల-స్థోక్తేర్ ఆధికారికాః— అధికారేషు నియుక్తా హిరణ్యగర్భాదయః, మణ్డలాని— తేషాం లోకాః; తత్-స్థాః— భోగాః ముక్తస్యాకర్మ-వశ్యస్య భవన్తీత్య్ అయమ్ అర్థః తస్య సర్వేషు లోకేషు కామ-చారో భవతీత్య్ ఆదినోచ్యతే। అకర్మ-ప్రతిహత-జ్ఞానో ముక్తో వికార-లోకాన్ బ్రహ్మ-విభూతి-భూతాననుభూయ యథాకామం తృప్యతీత్య్ అర్థః। తద్ ఏవం వికారాన్తర్వర్తినః ఆధికారిక-మణ్డల-స్థాన్ సర్వాన్ భోగాన్ బ్రహ్మ-విభూతి-భూతాన్ అనుభవతీత్య్ అనేన వాక్యేనోచ్యతే, న జగద్-వ్యాపారః॥౧౮॥

యది సంసారివన్ ముక్తో'పి వికారాన్తర్వతినో భోగాన్ భుఙ్క్తే, తర్హి బద్ధస్యేవ ముక్తస్యాప్య్ అన్తవద్ ఏవ భోగ్య-జాతమ్ అల్పం చ స్యాత్। తత్రాహ—

౫౪౨ వికారావర్తి చ తథా హి స్థితిమ్ ఆహ॥౪।౪।౧౯॥

వికారే— జన్మాదికే న వర్తత ఇతి వికారావర్తి; నిర్ధూత-నిఖిల-వికారం నిఖిల-హేయ-ప్రత్యనీక-కల్యాణైకతానం, నిరతిశయానన్దం పరం బ్రహ్మ సవిభూతికం సకల-కల్యాణ-గుణమ్ అనుభవతి ముక్తః। తద్-విభూత్య్-అన్తర్గతత్వేన వికార-వర్తినాం లోకానామ్ అపి ముక్త-భోగ్యత్వమ్। తథా హి పరస్మిన్ బ్రహ్మణి నిర్వికారే'నవధికాతిశయానన్దే ముక్తస్యానుభవితృత్వేన స్థితిమ్ ఆహ శ్రుతిః— యదా హ్య్ ఏవైష ఏతస్మిన్న్ అదృశ్యే'నాత్మ్యే' నిరుక్తే'నిలయనే'భయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే, అథ సో'భయం గతో భవతి రసో వై సః, రసం హ్య్ ఏవాయం లబ్ధ్వానన్దీ భవతి, ఇత్య్ ఆదికా। తద్-విభూతి-భూతం చ జగత్ తత్రైవ వర్తతే తస్మింల్ లోకాశ్రితాః సర్వే తద్ ఉ నాత్యేతి కశ్చన, ఇతి శ్రుతేః। అతః సవిభూతికం బ్రహ్మానుభవన్ వికారాన్తర్వర్తినః ఆధికారిక-మణ్డల-స్థాన్ అపి భోగాన్ భుఙ్క్తః ఇతి, సర్వేషు లోకేషు కామ-చార ఇత్య్ ఆదినోచ్యతే; న ముక్తస్య జగద్-వ్యాపారః॥౧౯॥

౫౪౩ దర్శయతశ్ చైవం ప్రత్యక్షానుమానే॥౪।౪।౨౦॥

అస్య ప్రత్యగాత్మనో ముక్తస్య నియామ్య-భూతస్య నియన్తృ-భూత-పరమ-పురుషాసాధారణం జగద్-వయాపార-రూపం నియమనం న సమ్భవతీత్య్ ఉక్తమ్। నిఖిల-జగన్-నియమన-రూపో వ్యాపారః పరమ-పురుషాసాధారణ ఇతి దర్శయతః శ్రుతిస్-మృతీ— భీషాస్మాద్ వాతః పవతే, భీషోదేతి సూర్యః భీషాస్మాద్ అగ్నిశ్ చేన్ద్రశ్ చ, మృత్యుర్ ధావతి పఞ్చమః ఇతి, ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః ఇత్య్ ఆది। తథా— ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిర్ ఏష భూత-పాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామ్ అసమ్భేదాయ, ఇతి చ శ్రుతిః। స్మృతిర్ అపి, మయాధ్యక్షేణ ప్రకృతిః సూయతే సచరాచరమ్। హేతునానేన కౌన్తేయ జగద్ ధి పరివర్తతే ఇతి, విష్టభ్యాహమ్ ఇదం కృత్స్నమ్ ఏకాంశేన స్థితో జగత్ ఇతి చ। తథా ముక్తస్య సత్య-సఙ్కల్పత్వాది-పూర్వకస్యాప్య్ ఆనన్దస్య పరమ-పురుష ఏవ హేతుర్ ఇతి

శ్రుతి-స్మృతీ దర్శయతః, ఏష హ్య్ ఏవానన్దయాతి, మాం చ యో'వ్యభిచారేణ భక్తి-యోగేన సేవతే। స గుణాన్ సమతీత్యైతాన్ బ్రహ్మ-భూయాయ కల్పతే॥ బ్రహ్మణో హి ప్రతిష్ఠాహమ్ అమృతస్యావ్యయస్య చ। శాశ్వతస్య చ ధర్మస్య సుఖస్యైకాన్తికస్యచ, ఇతి। యద్య్ అప్య్ అపహత-పాప్మత్వాదిః సత్య-సఙ్కల్పత్వ-పర్యన్తో గుణ-గణః ప్రత్యగాత్మనః స్వాభావిక ఏవావిర్భూతః, తథాపి తస్య తథావిధత్వమ్ ఏవ పరమ-పురుషాయత్తమ్, తస్య నిత్య-స్థితిశ్ చ తదాయత్తా; పరమ-పురుషస్యైతన్-నిత్యతాయాః నిత్యేష్టత్వాన్ నిత్యతయా వర్తత ఇతి న కశ్చిద్ విరోధః। ఏవమ్ ఏవ పరమ-పురుష-భోగోపకరణస్య లీలోపకరణస్య చ నిత్యతయా శాస్త్రావగతస్య పరమ-పురుషస్య నిత్యేష్టత్వాద్ ఏవ తథావస్థానమ్ అస్తీతి శాస్త్రాద్ అవగమ్యతే। అతో ముక్తస్య సత్య-సఙ్కల్పత్వం పరమ-పురుషసామ్యం చ జగద్-వ్యాపార-వర్జమ్॥౨౦॥

౫౪౪ భోగ-మాత్ర-సామ్య-లిఙ్గాచ్ చ॥౪।౪।౨౧॥

బ్రహ్మ-యాథాత్మ్యానుభవ-రూప-భోగ-మాత్రే ముక్తస్య బ్రహ్మ-సామ్య-ప్రతిపాదనాచ్ చ లిఙ్గాజ్ జగద్-వ్యాపార-వర్జమ్ ఇత్య్ అవగమ్యతే, సో'శ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ, బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి। అతో ముక్తస్య పరమ-పురుష-సామ్యం సత్య-సఙ్కల్పత్వం చ పరమ-పురుషాసాధారణ-నిఖిల-జగన్-నియమన-శ్రుత్య్-ఆనుగుణ్యేన వర్ణనీయమ్ ఇతి జగద్-వ్యాపార-వర్జమ్ ఏవ ముక్తైశ్వర్యమ్॥౨౧॥

యది పరమ-పురుషాయత్తం ముక్తైశ్వర్యం తర్హి తస్య స్వ-తన్త్రత్వేన తత్-సఙ్కల్పాన్ ముక్తస్య పునర్-ఆవృత్తి-సమ్భవాశఙ్కేత్య్ అత్రాహ—

౫౪౫ అనావృత్తిః శబ్దాద్ అనావృత్తిః శబ్దాత్॥౪।౪।౨౨॥

యథా నిఖిల-హేయ-ప్రత్యనీక-కల్యాణైకతానో జగజ్-జన్మాది-కారణం సమస్త-వస్తు-విలక్షణః సర్వ-జ్ఞః సత్య-సఙ్కల్పః ఆశ్రిత-వాత్సల్యైక-జలధిః పరమ-కారుణికో నిరస్త-సమాభ్యధిక-సమ్భావనః పరబ్రహ్మాభిధానః పరమ-పురుషో'స్తీతి శబ్దాద్ అవగమ్యతే; ఏవమ్ అహర్ అహర్ అనుష్ఠీయమాన-వర్ణాశ్రమ-ధర్మానుగృహీత-తద్-ఉపాసన-రూప-తత్-సమారాధన-ప్రీతః ఉపాసీనాన్ అనాది-కాల-ప్రవృత్తానన్త-దుస్తర-కర్మ-సఞ్చయ-రూపావిద్యాం వినివర్త్య స్వ-యాథాత్మ్యానుభవరూపానవధికాతిశయానన్దం ప్రాపయ్య పునర్ నావర్తయతీత్య్ అపి శబ్దాద్ ఏవావగమ్యతే। శబ్దశ్ చ, స ఖల్వ్ ఏవం వర్తయన్ యావద్ ఆయుషం బ్రహ్మ-లోకమ్ అభిసమ్పద్యతే న చ పునర్ ఆవర్తతే న చ పునర్ ఆవర్తతే ఇత్య్ ఆదికః। తథా చ భగవతా స్వయమ్ ఏవోక్తం— మామ్ ఉపేత్య పునర్ జన్మ దుఃఖాలయమ్ అశాశ్వతమ్। నాప్నువన్తి మహాత్మానః సంసిద్ధిం పరమాం గతాః॥ ఆబ్రహ్మ-భువనాల్ లోకాః పునర్ ఆవర్తినో'ర్జున। మామ్ ఉపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్ జన్మ న విద్యతే ఇతి। న చోచ్ఛిన్న-కర్మ-బన్ధస్యాసఙ్కుచిత-జ్ఞానస్య పరబ్రహ్మానుభవైక-స్వభావస్య తద్-ఏక-ప్రియస్యానవధికాతిశయానన్దం

బ్రహ్మానుభవతో'న్యాపేక్షా-తద్-అర్థారమ్భాద్య-అసమ్భవాత్ పునర్-ఆవృత్తి-శఙ్కా। న చ పరమ-పురుషః సత్య-సఙ్కల్పో'త్యర్థ-ప్రియం జ్ఞానినం లబ్ధ్వా కదాచిద్ ఆవర్తయిష్యతి; య ఏవమ్ ఆహ— ప్రియో హి జ్ఞానినో'త్యర్థమ్ అహం స చ మమ ప్రియః। ఉదారాః సర్వ ఏవైతే జ్ఞానీ త్వ్ ఆత్మైవ మే మతమ్। ఆస్థితః స హి యుక్తాత్మా మామ్ ఏవానుత్తమాం గతిమ్। బహూనాం జన్మనామ్ అన్తే జ్ఞానవాన్ మాం ప్రపద్యతే॥ వాసుదేవః సర్వమ్ ఇతి స మహాత్మా సుదుర్లభః ఇతి। సూత్రాభ్యాసః శాస్త్ర-పరిసమాప్తిం ద్యోతయతి। ఇతి సర్వం సమఞ్జసమ్॥౨౨॥ ఇతి జగద్-వ్యాపార-వర్జాధికరణమ్॥౭॥

ఇతి శ్రీ-రామానుజాచార్య-విరచితే శ్రీ-శారీరక-మీమాంసా-భాష్యే చతుర్థస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః॥౪॥

శాస్త్రం చ పరిసమాప్తమ్॥